

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

INDL 350.2

Harvard College Library

FROM THE BEQUEST OF

MRS. ANNE E. P. SEVER,

OF BOSTON,

WIDOW OF COL. JAMES WARREN SEVER,

(Class of 1817),

11 Feb. - 31 Dec. 1901.

काशीविद्यासुधानिधिः

THE PADIT.

A MONTHLY PUBLICATION

OF THE

BENARES COLLEGE

DEVOTED TO

SANSKRIT LITERATURE.

NEW SERIES.

VOL. XXIII.

BENARES:

PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETORS,
E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS.

1901.

INDL-350.2
~~7X-60~~

$\frac{963}{40}$

Seinfeld

INDEX TO VOLUME XXIII. NEW SERIES.

THE SIDDHĀNTALEṢA	...	1, 533, 597.
NYĀYASIDDHĀNJAṆAM	...	9, 65, 133, 197, 261, 325, 405, 485, 565, 677, 765.
THE TĀRKIKARAKṢI	...	25, 97, 173, 253, 373, 541, 693.
THE TĀRKABHĀṢĀ	...	49, 113, 196, (757)
NYĀYASŪTRAVIVARAṆAM	...	157, 229, 293, 357, 421, 501, 613, 733.
THE PANCAPĀDIKĀ OF PADMA- PĀDA	...	189, 245, 701, 709.
LAUKIKANYĀYASAMGRAHA	...	213, 277, 341, 437, 469, 549, 629, 661, 717.
BRĪHMASPHUṬASIDDHĀNTA		309, 389, 453, 517, 581, 645.
THE SAMBANDHAVĪRTIKA OF SUREṢVARĀCHĀRYA	...	445, 477, 605, 749.

काशीविद्यासुधानिधिः

THE PANDIT

A MONTHLY PUBLICATION

OF THE

BENARES COLLEGE,

DEVOTED TO

SANSKRIT LITERATURE.

NEW SERIES.

No. 1.] January, 1901. [Vol. XXIII.

BENARES:

PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETORS,
E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS.

1901.

Price Rs. 9-0 per annum.]

[All rights reserved.

श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः ।

प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥

अङ्कुरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः ।

प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुसुमोत्करान् ॥ २ ॥

संस्कृतपुस्तकानां सूचीपत्रम् ।

	मूल्यम्
चित्रमीमांसा, अण्व्ययदीप्तिवृत्तता तै. श्री रामशास्त्रिणा संशोधिता	१)
तत्त्वचिन्तुः, वाचस्पतिमिश्रकृतः, श्रीगङ्गाधरशास्त्रिणा संशोधितः	॥ ३५ ॥
गणकतरङ्गिणी, श्रीसुधाकरद्विवेदिनिर्मिता	१॥
बालरामायणं नाम नाटकम्, श्रीराजशेखरप्रणीतम्	१॥
प्रसन्नराघवं नाम नाटकं, श्रीजयदेवकविप्रणीतम्	१)
लघुकौमुदी	१)
लघुकौमुदी, श्रीयुतडात्तरबालपटेनाचार्य्येण नवहोयभाषायामनुवादिता	४)
श्रीयुतपयितवरबालशास्त्रियो जीवनवृत्तान्तः, श्रीगङ्गाधरशास्त्रिणा लिङ्गितः	३)
वैशेषिकसूत्रम्, श्रीयुतगाफाचार्य्येण नवहोयभाषायामनुवृत्तम्	४)
मानवधर्मप्रकाशः, मनुस्मृति का हिन्दीभाषा में अनुवाद	४)
शाश्वतधर्मदीपिका, ...	१)
अमरकोशः सटीकः	४)
योगवार्तिकम्	३॥
श्रीतपटार्थनिर्वचनम्	३)
वाक्यार्थचन्द्रिका, परिभाषेन्नुशेखरस्य व्याख्या श्रीकामकोल्लवशास्त्रि- संशोधिता	४)
काव्यप्रदीपः, पं. रामशास्त्रिभागवताचार्य्येण परिशोधितः	२॥
वेदान्तसिद्धान्तदर्शः, श्रीमन्मोहनलालवेदान्ताचार्य्येण प्रणीतः	१)
अथहननपदव्याख्यं सटीकम् श्रीमन्मोहनलालवेदान्ताचार्य्यकृतद्विषयीसहितम्	१॥

thus, it cannot be said that when, in the absence of any reflecting medium, the expanding sunlight is shining in the sky but not brightly, its brightness is increased by an increase in its volume, owing to a lustrous mirror or other medium blocking the passage of the rays of light—though indeed a stream of water flowing to a lower level is increased in volume by the action of a dam; nor can it be said, further, that more voluminous than this light is that to which is added the lustre from the reflecting medium.

And even if the illustration be granted to be just, the application of it would imply that Absolute Bliss is present to our consciousness in a *lesser* degree, just as the sunlight diffused through the sky is less vivid; whereas the Bliss disclosed by the *vṛtti* in the form of pleasure is present in a *greater* degree, just as the sunlight becomes more vivid when acted on by a reflecting medium. And hence it would follow logically that the present life of bondage is more worthy of our regard than is Final Release itself.

And the argument just recited will suffice to refute the position that, during the transmigratory life, Bliss is present to consciousness, though indistinctly as being obscured by our false knowledge and by the mental re-tenta left behind thereby, just as the light of a lamp flickers indistinctly in a strong wind: whereas, in the state of final release, Bliss is present in its true and full nature; for then error, and the impressions left behind by error, have ceased to exist. Because when Bliss, which is essentially an undifferentenced entity, is shining forth, there can be no question of degree as regards the Bliss, which present in the state of final release is said

not to shine distinctly owing to the defects of Nescience. Thus the conclusion is that it is incorrect to suppose that the Bliss which is the Witness is not concealed by Nescience.

- (b) It is not concealed by Nescience: nor does this view overthrow the distinction between Bondage and Release.

The writer of the Advaitavidyā teaches as follows: When a single object of pure whiteness is reflected on many mirrors that have been tarnished in various degrees, the decreasing shades of whiteness are supposed to be visible in the reflexion of the object, in correspondence with the degrees of tarnishing in the adjuncts i.e. the mirrors; so when the one absolute Bliss, which in its real nature is an undifferentenced unity, appears to have become the Bliss which is the Witness (साक्ष्यानन्द) by being reflected in the many inner organs; and so also when it appears to have become Bliss in the form of a sense-object (विषयानन्द) by being reflected in the vṛttis which have taken the form of pleasure* and to which belong successive degrees of purity, i.e. a greater or a lesser degree of the *sattva* element—such purity being due to contact with a definite kind of object, viz. one that has more or less *sattva* in itself, and this contact being the matured result of good deeds done in former births,—then, in these two (the sāksyānanda and the viṣayānanda) a less and less degree of Bliss is erroneously imagined to exist, as having been brought under the influence of the

* अन्तःकरणगतसत्त्वांशपरिणामरूपाः वृत्तयः स्वरूपानन्दगोचरा जायन्ते जायमानाश्च ता अप्युत्कर्षापकर्षोपेता इव जायन्ते तासु आनन्दप्रतिबिम्बो विषयानन्द उच्यते इति । टी.

tamas element,¹ which is also present in varying degrees as an adjunct to the *vyttis* of the inner organ.

Thus, although the principle of Bliss is present to our consciousness during the life of bondage, we are dissatisfied because we erroneously imagine degrees of Bliss; but when true knowledge has arisen, all desire is at an end, for we no longer erroneously imagine that degrees of Bliss really exist. And since the distinction between the life of bondage and final release² can thus be consistently maintained, this writer concludes that the Bliss principle as the Witness is present to our consciousness as the object of unbounded love and is assuredly not concealed by Nescience.

(c) The Bliss principle is concealed by Nescience; but Bondage and Release are logically distinguishable.³

Other writers declare that the Bliss principle even when shining forth, is indeed concealed by Nescience; for one's own consciousness, expressed in the words—'Bliss does not exist for me, is not perceived by me'—is a direct proof of such concealment. And since under the influence of Nescience different characteristics may be surmised erroneously in the Witness which is really a unity, the concealment by Nescience of the Witness in its character as Bliss is com-

1. अन्तःकरणस्य सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकत्वात् तद्वृत्तिष्वपि तमोगुणरूपेणाधिरिजुवर्तते तत्कृते वा मालिन्यतारतम्यदोषः अपकर्षतारतम्यात्मको वृत्तिगतदोष इति भावः । तस्माद्वेदादपकर्षः सत्त्ववृत्तिप्रतिबिम्बरूपे विषयानन्दे ध्येयत इत्यर्थः । T1.

2. विशेषोपपत्तेरिति । मुक्तिसंसारयोरिति शेषः । T1.

3. इदानीं तस्य स्वरूपानन्दस्य आवृत्तत्वमुपेत्यैव विशेषं मुक्तिसंसारयोर्वदन् विज्ञानं दर्शयति 'अन्धेतु' इति । T1.

patible with the non-concealment of it in its character as Intelligence. And since Absolute Intelligence does not put an end to the concealing power of Nescience, its shining forth is compatible with its concealment by Nescience at the same time;¹ for such concealment in regard to a presented object is a matter of common experience as expressed in the words—‘I do not know clearly the thing that you say.’² Nor is it right to say that in such a case the concealment by Nescience (*viz.* the consciousness of our own ignorance) of the special character of a given object is perceived in so far as it is determined by our consciousness of the general character of the object.² For such a rule would extend too far so as to imply that the consciousness of our ignorance of A was determined by our ignorance of B, (i. e. would necessarily imply that we were ignorant of B also).

Against this it cannot be argued that the determining rule, in such a case, is the relation between the special and the general character of a thing, and therefore the rule does not unduly extend to the case of A and B between which no such relation exists. For since this so-called relation of special to general is nothing but the well-known relation of *vyāpti* (i. e. invariable concomitance proved by induction as existing between the less general or *vyāpya* and the more general the *vyāpaka*),

1. तस्य स्वरूपप्रकाशस्य आवरणासाधकत्वात् । Ti

2. तत्र त्वद्व्याख्यासि कश्चिदर्थ इति जानामि व्याख्याकृत्वा तु विशेषे तु न जानामि इति व्यवहारदर्शनादवगतो यस्तद्व्याख्यार्थत्वसङ्ख्यः सामान्याकारः स एव विशेषावरकाज्ञानस्य विषयतया प्रकाशते । तथाच त्वदुक्तमर्थे न जानामीत्यनुभवे ज्ञानविशेषणतया प्रकाशमानसामान्याकारस्यावरणविषयत्वाभावादावरणविषयस्य विशेषस्य प्रकाशमानत्वाभावात् प्रकाशमानस्यादुतत्वे नायमनुभवः प्रमाणमिति शङ्कते ‘न च तत्र’ इति । Ti.

it would follow that my consciousness of my ignorance, expressed in 'I do not perceive fire,' would imply my consciousness of my ignorance of smoke (whereas, in inference, I pass from the perceived smoke, *vyāpya*, to a knowledge of the unperceived fire, *vyāpaka*). Hence when Nescience *as concealing a certain thing* is present to our consciousness, then that thing is indeed a 'concealed' thing; and thus it is logically consistent to hold that a thing, even while present to consciousness, can be an object for Nescience (to conceal). And just as Nescience conceals Intelligence (Brahman) without affecting the Witness, so it also conceals Bliss without touching that Bliss which consists in the *vr̥ttis* of pleasure. And this is what is meant by the overcoming of the Nescience which conceals Bliss in the form of sense-objects (cf. pp. 77, 85.) This 'overcoming' is present in different degrees as depending on the character of the *vr̥ttis*; and this character, again, is due to the special character of the causes, *viz.* the various forms which Bliss has taken in sense-objects. Just as the dark shades of things seen in the grey dawn are overcome by the different degrees of light. Thus, conclude these writers, the difference between Absolute Bliss and that Bliss which sense-objects are, and also the varieties of the latter form of Bliss have been satisfactorily accounted for.*

The point common to the views thus discussed is that the Principle of Intelligence as the Witness illumines

* तथा च विद्यया आवरणनिवृत्तौ सत्यां प्रकाशमानानन्दः स्वरूपानन्द आवरणानिवृत्तिदशायां वृत्तिरम्बन्धात्प्रकाशमानानन्दो विषयानन्द इति स्वरूपानन्दविषयानन्दबोधो ज्ञातव्यस्तथा वृत्तिभेदाभ्युपगमाद्विषयानन्दानां परस्परभेदसिद्धिरावश्यकतया इत्यर्थः । टी.

the Inner Organ (बह्वह्वार) and its attributes, but does not need the mediation of any vṛtti to overcome concealing Nescience,¹ since under no circumstances is the Witness concealed by Nescience.

A general objection is now stated: If it be held that no vṛtti is needed by the Witness (एवम्), then it becomes impossible to explain how a reproduction in the form of memory (अनुसन्धान) can take place in regard to the Inner Organ and its attributes; for while presentation continues (ज्ञाने सति) the mental retentum (संस्कार), i. e. a subtile form of the presentation, could not arise, because it could not be produced by the Witness, which is an eternal presentative consciousness.

Some writers reply to this as follows:—The Inner Organ, while it is ever illumined by the Witness which is in contact with it, is also illumined by that other form of the Witness which is present to the Inner Organ when the latter has become a vṛtti and has taken the form of an external object: now since this other form of the Witness (तस्य) is not an eternal presentation (but a temporary product, janya), it can produce a mental retentum of the Inner Organ and its attributes, just as it produces a retentum of external objects. Nor, say these writers, is there a restrictive rule to the effect that only the Witness present to a vṛtti of the given object can give rise to a mental retentum of that object; for if such a rule were admitted, then a representation in the form of memory (स्मरण) of a given vṛtti could not arise because a mental retentum of that vṛtti would be impossible—to provide for the possibility of the retentum,

1. This common point is technically stated as वेकशब्दादिभाष्यस्य बह्वह्वारादीनाम् । Cf. p. 75 n.

a second *vr̥tti* of the given *vr̥tti* would have to be postulated, but as this would lead to an infinite regress of *vr̥ttis*, the view that a presentation needs a second to make it known (अनुव्यवसाय) must be rejected and along with it the view that a *vr̥tti* needs a second *vr̥tti*. On the contrary, the only restrictive rule is to this effect:—the mental retentum is produced by means of a *vr̥tti* of all those objects which are illumined by the Intelligence underlying that *vr̥tti*. And in accordance with this rule, the production of a mental retentum of the various attributes of the Inner Organ, viz. cognition, pleasure, pain, &c. may justly be accounted for:—each of these attributes is illumined by that Intelligence which as underlying each of them may be regarded as the non-eternal Witness of each; just as each spark flying out of a red-hot mass of iron is illumined by the fire present in each spark.

Then as to the view of the Kūṭasthadīpa chapter of the Pañcadaśī which regards cognition as a predicate of the cognised object (i. e. as a result produced in the cognised object) and illumined by Brahman underlying that object:—thus verse 4—“Intelligence reflected in the *vr̥tti*, which has taken the form of an external object, can illumine only that object. Brahman, Absolute Intelligence, illumines the object as a *cognised object*”;¹—and also as regards the view of the Tattvapradīpikā that Cognition, Desire and the other attributes of the Inner Organ are illumined by absolute Intelligence as the eternal Witness, the view of both these

1. ज्ञातता नाम ज्ञानविषयत्वं विषयतासम्बन्धेन विषयनिष्ठं ज्ञानमित्यर्थः । तस्य ज्ञानं विषयस्य विषयेषु ज्ञातो यत् इत्यनुभवमिति भावः । टी.

works must be held to be that the Illumining Intelligence is in relation with the *vr̥tti*; for this Intelligence is the immediate presentative consciousness of that thing which is in relation with it; and as defined by its relation to these things this Intelligence is regarded as a non-eternal entity; and hence there is no logical difficulty in accounting for the production of a mental retentum of these things.

Other writers explain how a mental retentum of the consciousness expressed by *I* arises, by premising that a *vr̥tti* of Nescience in the form of the *I* exists, as indeed a *vr̥tti* of Nescience in the form of pleasure &c.¹ has to be assumed as existing, during dreamless sleep, in order to account for that recollection of pleasure &c. which accrues to the man on his awaking from dreamless sleep.² Nor if this view be accepted (sc. that recollection is brought about by the *vr̥ttis* of Nescience in the form of the *I*) is it logically impossible to explain how a recollection of the *I* is produced—even though the *I* was presented along with a continuous presentation of some other object, as when a man expresses his consciousness in the words—‘*I* continued to see this object through this length of time’—. Just as pleasure and pain may occur simultaneously as being determined by different parts of the physical body; so two *vr̥ttis* may occur together without either overthrowing the other: hence it is possible for a continuous series of *vr̥ttis* of Nescience to exist in the form of the *I*, even along with a continuous presentation of some other object.

1. उत्थितस्य अविद्याद्यनुसन्धानसिद्धये सुषुप्तौ कल्पितामविद्यादिगोचरामविद्यावृत्तिमिव अहमाकारामविद्यावृत्तिमङ्गीकृत्य इति वाक्यं योजनीयम् । यथायुते सुषुप्तौ यदविद्याद्यनुसन्धानं तत्सिद्धये इति भ्रान्तिः स्यात् । सञ्चिधानात् तच्च सुषुप्तौ कल्पिताया एवाविद्यावृत्तेरहमाकारत्वमङ्गीकृतम् इति भ्रान्तिः स्यादिति बोध्यम् । ॥

2. अविद्यादि इत्यादिपदे सुखसुषुप्तयोः संघट्टार्यम् । ॥

॥ श्रीः ॥

श्रियै नमः ।

श्रीधराय नमः ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

न्यायसिद्धाञ्जनम् ।

वेदान्तप्रकरणम् ।

विशिष्टाद्वैतब्रह्मनिरूपणपरम् ।

श्रीद्वेदान्ताचार्यप्रणीतम् ।

श्रीमद्वेङ्कटनायकः श्रुतिशिरस्तात्पर्यपर्याप्तधीः ।
लब्धार्थवरदार्यपादरसिका*ब्रामानुजाचार्यतः ॥
बालानामतिबेलमोहपटलावधृम्भसीदद्दृशाम् ।
सम्यक् तत्त्वनिरीक्षणाय तनुते सत्सर्कसिद्धाञ्जनम् ॥ १ ॥

सदसद्भूमिकाभेदैस्तत्तत्सिद्धान्तनाटकैः ।
उपप्लुतस्य तत्त्वस्य शुद्ध्यर्थोऽयमुपक्रमः ॥ २ ॥
यक्यायपरिशुद्ध्यन्ते संग्रहेण प्रदर्शितम् ।
पुनस्तद्विस्तरेणात्र प्रमेयमभिदध्महे ॥ ३ ॥

प्रतिज्ञा । अशेषविदचित्प्रकारं ब्रह्मैकमेव तत्त्वम्, तत्र प्रकार-
प्रकारिणोः प्रकाराणां च मिथोऽत्यन्तभेदेऽपि विशिष्टैक्या-

* इति श्रीद्वेदान्ताचार्या न श्रीभाष्यकाराः किन्तु न्यायसिद्धाञ्जनकृतां श्रीवे-
दान्ताचार्याणां गुरवो वरदाचार्यशिष्याश्च । यस्मात्सामिस्तत्त्वमुक्ताकलापे “युत्वा
रामानुजाचार्यात्सदसदपि तत्तत्त्वमुक्ताकलाप”मिति श्लोकस्य रामानुजाचार्यवदेन श्रीभा-
ष्यकारा अभिधित्वता इत्यभिहितं तद्विद्वान्येवेति प्रतिपद्यताम् ।

† न्यायपरिशुद्धिर्नाम श्रीवेदान्ताचार्यप्रणीतानिर्विस्तरोपन्यः पदार्थनिरूपणपरः ।

दिविवक्ष्यैकत्वव्यपदेशः तदितरनिषेधश्च, अन्यथा समस्त-
प्रमाणसंचोभप्रसङ्गात् इदमेव चेत्थंभूतं सामान्यतः प्रमा-
विषयतया विशेषतः प्रकर्षेण मेयतया च प्रमेयमुक्तम् ।

द्रव्याद्रव्यविभागः । तदन्तर्गतं च सर्वं द्रव्याद्रव्यात्मना विभक्तम् ।
उपादानं द्रव्यम् अवस्थाश्रय उपादानम् अतथाभूतमद्रव्यं,
प्रत्यक्षादिसिद्धेऽपि द्रव्याद्रव्यविभागः न सौगतादिनये-
नान्यतरनिवृत्तः शक्यः, रूपरूपिप्रभृतीनामबाधितानन्य-
थासिद्धभेदव्यवहारात् रूपस्पर्शनियताभ्यां दर्शनस्पर्शना-
भ्यां तदाश्रयैकार्थप्रतिसंधानात् ग्राह्यसंघातभावेऽपि ग्राह-
कयोर्विषयनियमानतिलङ्घनात्, संघातोपाधेश्चैकस्यान्य-
स्यासिद्धेः, देशकालयोस्तथाभूतयोस्त्वयाऽनभ्युपगमात्
अभ्युपगमेऽपि तदैक्येन संहनावतिप्रसङ्गात् एककार्यकार-
णकत्वादेश्चासिद्धेः, सिद्धावतिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् एक-
स्मिन्नेव सन्निकर्षविप्रकर्षादिना पटुपटुप्रत्ययात् वेद्यव-
र्माधिक्यन्यूनतोत्प्लेखमन्तरेण तयोरसंभवात् तत्रैवोदय-
विलयभाजामवस्थानामध्यक्षसिद्धत्वात् एकक्षणेऽप्येक-
स्मिन् श्यामत्वयुवत्वाद्यनेकधर्मदर्शनात् । पीतशङ्खभ्रमा-
दौ श्वेत्यानुपलम्भेऽपि शङ्खादिप्रतिसंधानात् तस्यैव च
तदैव शुकृतयाऽन्यैरुपलम्भात् । क्षणभङ्गस्य निराकरिष्य-
माणत्वात् । सर्वेष्वपि भ्रमेष्वधिष्ठानभूतस्वरूपग्रहेऽपि
विशेषाग्रहावश्यम्भावात् तद्ग्रहेण च भ्रमोपमर्दाङ्गीका-
रात् । एतेन निर्विशेषैकब्रह्माधिष्ठानविश्वभ्रमवादोऽपि नि-
र्मूलः । न च सहोपलम्भनियमात्नीलतदाधारादेरभेदः एक-
सामग्रीवेद्यत्वनियमात्तदुपपत्तेः सहत्वतन्नियमाभ्यां भेद-
स्यैव स्थिरीकरणेन व्याघातात्, समस्य च सहोपलम्भनि-
यमस्य शङ्खत्वश्वेत्यादावसिद्धेः, असमस्यापि गन्धादौ भा-

स्वराध्वान्ताभास्वररूपाभ्यामनेकान्तत्वाच्च । न च ग्राहक-
भेदाद् ग्राह्यभेद इव अन्योन्याश्रयणात् चक्षुःश्रोत्रादिभे-
दस्य रूपादिग्राह्यभेदोपाधित्वात् ग्राहकभेदेऽपि च ग्राह्यै-
क्यप्रतीतेरुदाहृतत्वात् ग्राहकैक्येऽपि नीलपीतादिग्राह्यभे-
ददर्शनात्, अन्यत्र च तदविशेषात् अत एव स्पर्शाद्येकद्वि-
त्रिचतुःस्वभाववाख्याद्युच्यतुष्कवादो निरस्तः । एवं च
वैशिष्ट्यमपि तात्त्विकं विकल्पश्चाबाधितः प्रमाणमिति
सिद्धम् । संश*न्धानुपपत्त्यादिप्रलापस्तु तार्काङ्गपञ्चकान्य-
तमहान्यादिविध्वस्तः । किं च ।

परः शतपरिच्छेदात् परस्तादपि वादिभिः ।
उपलम्भबले स्थेयं तदादौ किं न गृह्यते ॥
इदमित्थन्त्वयोः किञ्चिद्यदि केनापि भज्यते ।
इदं नास्तीति वाच्योऽपि भङ्गोऽन्यतरभङ्गतः ॥
विसंवादादिसाध्येषु विकल्पत्वादि हेतवः ।
व्याकुलाः पक्षहेत्वादिबाधाबाधविकल्पतः ॥
अतः सिद्धोऽयं तात्त्विकद्रव्याद्रव्यविभागः ।

संशभङ्गवाढ निराकरणम् तानि च द्रव्याणि स्थिराण्येव क्षणभङ्गे प्रमाणा-
भावात्, स हि प्रत्यक्षतोऽनुमानतो वा, नाद्यः

* अयमत्र निगूढार्थः संशब्धसंशब्धभाव-धर्म-धर्मिभावनिराकरणार्थं प्रवृत्ता
अथव्यावृत्तत्रासोभवेयुर्भवेयुर्गति ते विज्ञायिनः, न च ते तथा, धर्मधर्मिभावनिराकरणस्यापि
धर्म्यङ्गोकारपुरस्सरतया धर्मिणो धर्माभावात्स्यापि च धर्मभूततया तत्सिद्धसिद्धभ्यामेव
तस्य व्याघातात् । किं च भिन्नस्य धर्मस्य घटाऽपि षट्धर्मतामियात्, अभिन्नस्य च धर्म-
धर्मिभावो नावकल्प्येत इत्यादि कर्मणि बौद्धस्य दुर्मनोषितमेव अनेनापि त्वदीयवा-
क्येन बुद्धोपरिधितार्थस्य संशब्धसंशब्धयोस्तत्र व्यावृत्त्यवश्यम्भावात् ।

+ यदि धर्मः स्वविशिष्टवृत्तिः स्यात् स्ववृत्तिः स्यात्, यदि धर्मधर्मिसंशब्ध एकत्र
पर्याप्तवृत्तिः स्यादन्वयः न स्यात् यद्युभयवृत्तिः स्यात्सांशः स्यादित्यादिकुतकौक्षां प्रसज्ज-
कप्रसज्जनीयव्याप्ति-प्रतितकौप्रतिघात-प्रसज्जनीयविपर्ययपर्यवसान-प्रसज्जनीयानि-
ष्ट-परपक्षासाधकत्वरूपतकौप्यञ्चकान्यतमहानिविध्वस्तत्वरूपत्वाच्च तदुक्त्यनसम्भवा-
नापीति भावः ।

प्रत्यक्षस्य विपरीतरूपत्वात् प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षेण स्थिरत्व-
स्यैव सिद्धेः, भ्रान्तिरियमिति चेत् कारणदोषबाधकप्रत्य-
याभावे तत्त्वायोगात्, यौक्तिकबाधेन दोषोऽप्युन्नीयत इति
चेत् केयं युक्तिः करणाकरणाभ्यां सामर्थ्यासामर्थ्यलक्षण-
विरुद्धधर्मेणाणाध्यासप्रसङ्गात्मिका, समर्थश्चेत् कुर्यादि-
त्यकुर्वद्दशायामपि करणप्रसङ्गात्मिका वेति चेन्न सहका-
रिसन्निधौ कुर्वत्स्वभावत्वस्य सहकार्यभावप्रयुक्तकार्या-
भाववत्त्वादेर्वा सामर्थ्यपदार्थत्वात्, ततश्च समर्थस्यैव कर-
णाकरणयोः सहकारिसन्निध्यसन्निधिप्रयुक्तत्वादेकत्र स-
मावेशः ।

ननु तावप्येकस्य कथमुपपद्येते इति चेन्न तत्तत्साम-
ग्रीसंतानप्रतिनियतकालतया तदुपपत्तेः तत्सामग्रीविशे-
षसंबन्धासंबन्धयोरपि चोद्यमपरिहार्यमिति चेन्न भिन्न-
कालभावि सामग्रीविशेषादेव परिहृतत्वात् तज्जातीयस्यैव
बीजक्षणस्य समर्थबीजारम्भे त्वयाऽप्येतदपरिहार्यं तत्पूर्व-
क्षणस्वभावादित्यपि तत एव दत्तोत्तरम् । अन्यथाऽनुपल-
भ्यमानानन्तक्षणतत्स्वभावकल्पनागौरवप्रसङ्गात्, अन्वय-
व्यतिरेकवतामपि सहकारिणामकारणत्वे दुर्निर्वहमुपादा-
नस्यापि कारणत्वम् । यदि च कालभेदभिन्नयोरेव करणा-
करणयोः सहकारिसंनिध्यसंनिध्योर्वा वस्तुभेदकत्वं देश-
भेदभिन्नयोरपि करणाकरणयोः सामर्थ्यासामर्थ्ययोः सह-
कारिसंनिध्यसंनिध्योर्वा तयोर्भेदकत्वप्रसङ्गेन क्षणे ऽपि
क्षुद्यमानेऽनवधिकभेदप्रसङ्गेन कचिदेकं न सिद्धोदिति शून्य-
वादप्रसङ्गः । देशभेदे स्वसंनिध्यसंनिधिभ्यामेव तदुपपत्ति-
रिति चेन्न, तयोरपि तद्वदेव विरुद्धयोर्भेदकत्वप्रसङ्गात्, पर-
स्परविरुद्धपूर्वापरकालसंबन्ध एवैकस्य कथमिति चेन्न स्वा-
पेक्षया पूर्वापरत्वस्यासिद्धेः, न हि स्वप्रागभावप्रध्वंसाव-

च्छिन्नकालसंबन्धित्वं वस्तुनो ब्रूमः अन्यापेक्षया पूर्वापर-
 रयोरपि कालयोरेतदपेक्षया स्वकालत्वे विरोधाभावः
 क्षणेऽपि स्वीकार्यः यथा परमाणुद्वयापेक्षया पूर्वापरीभूत-
 स्यापि तन्मध्यदेशस्य परमाण्वन्तरं प्रति स्वदेशतया न
 तस्य तत्संबन्धविरोधः, अन्यथा पूर्ववत् क्षणेऽपि क्षुण्णः
 तथाऽपि पूर्वापरकालयोस्तदुपाध्योर्वा विरुद्धयोस्तेजस्तम-
 सोरिव कथमेकत्र समावेशः, अविरोधे तु यौगपद्यप्रसङ्ग
 इति चेन्न यौगपद्ये हि तयोर्विरोधः न त्वेकवस्तुसंबन्धे
 अन्यथैकज्ञानसंबन्धे ऽपि विरोधप्रसङ्गेन प्रत्यभिज्ञास्वरूप-
 स्यानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । यदि पुनः कालयोः स्वरूपभेदेन तादा-
 त्म्यविरोधो विवक्षितः तर्हि रूपरसयोरिव नैकवस्तुसंबन्धं
 प्रतिभन्त्यति । न चैकस्यानेकसंबन्धः कचिदपि नास्तीति
 वाच्यम् क्षणिकनिर्धर्मकपरमाणावपि पुञ्जदशायामनेकनैर-
 न्तर्यादेरभ्युपेतत्वादिति । एतेन वर्तमानत्वप्रत्ययात् क्षण-
 भङ्गसिद्धिरिति वदन्तोऽपि निरस्ताः, न हि तेन पूर्वापर-
 कालसंबन्धाभावो गृह्यते, न चाक्षिप्यते तद्विरोध्यवर्त्तमा-
 नत्वमात्रनिषेधात्, तस्य च तदानीं प्रागभावप्रध्वंसाभाव-
 निषेधात्मकत्वेन पूर्वापरकालसंबन्धाविरोधित्वात् प्रत्य-
 क्षेणेन्द्रियसंबन्धक्षणे गृहीतः क्षणान्तरं तु तस्य कुतः
 सिद्धमिति चेन्न प्रत्यभिज्ञानस्य तदबाधस्य चोक्तत्वात्
 प्रत्यभिज्ञात्वादेव दीपंप्रत्यभिज्ञावत् सर्वापि प्रत्यभिज्ञा
 भ्रान्तिरिति चेत् पूर्वोक्तनैव सोपाधिकत्वात्, एतदनुमा-
 नमात्रबाध्यत्वे प्रत्ययत्वादेव सर्वः प्रत्ययो भ्रान्तिरिति
 माध्यमिकमतसमुत्थानस्य दुष्परिहरत्वात् क्षणभङ्गपक्षे
 भ्रान्तिरूपाऽपि प्रत्यभिज्ञास्मृतिमात्रमपि नोपपद्यते इत्या-
 त्मनि वक्ष्यामः । ततश्च व्याप्तिप्रतिसन्धानाद्यनुपपत्तेर-
 नुमानमात्रमेव निर्मूलमिति कुतः क्षणभङ्गानुमानम् ।

यत् सत् तत् क्षणिकं यथा घटः सन्तश्चामी भावा इत्यपि न, भावशब्देन विश्वपक्षीकारे पक्षहेतुदृष्टान्तमे-
दासिद्धिः, घटव्यतिरिक्तपक्षीकारेऽपि घटस्य क्षणिकत्वा-
संप्रतिपत्तेर्दृष्टान्तत्वायोगः, विरुद्धवर्माध्यासस्य च परि-
हृतत्वात् । अत एव प्रदीपादिदृष्टान्तोऽपि प्रत्युक्तः तेषा-
मपि त्रिचतुरक्षणास्थायित्वाभ्युपगमात् अस्तु तर्हि क्षणो-
पाधिर्दृष्टान्तः स हि न स्थिरः तथात्वे क्षणावच्छेदकत्वा-
योगादिति चेन्न स्थिरैरेव परस्परावच्छिन्नारम्भावसानैस्त-
दवच्छेदोपपत्तेः, परस्परावच्छेदश्च युगपद्विशिष्टबुद्धिविष-
यतया सिद्धः यथा दीर्घयोरेव मानदण्डयोर्विरुद्धदिक्प्रसू-
तयोर्मध्ये किञ्चित्संयुक्तयोः परस्परसंयोगावच्छिन्नांशेना-
ल्पतरदेशावच्छेदः कर्तुं शक्यः । एवं कालेऽपीति न कश्चि-
द्दोषः । माभूदन्वयः यदक्षणिकं तदसत् यथा शशविषाण-
मिति व्यतिरेकः स्यात्, न स्यात् त्वदभिमतक्षणिकत्वासि-
द्धेरेव तन्निरूपिताक्षणिकत्वासिद्धेस्तस्य व्याप्यत्वग्रहणा-
योगात् । चिरकालस्थायित्वविवक्षायां तु निःस्वभावे शश-
शृङ्गे तदयोगः । अथ शशशृङ्गाभावो दृष्टान्तः स तर्हि सन्नेव
प्रामाणिकत्वात् भावेतरत्वलक्षणमसत्त्वमस्तीति चेन्न
भावान्तराभाववादे तस्याप्यसिद्धेः अन्यत्राप्यभावस्यैव
भावस्यापि सुवचत्वात् प्रत्यक्षत्वादिविरोधपरिहारकुस-
प्तेऽप्यविशिष्टत्वादिति ।

केचित्सु नित्यमपि किञ्चित्सत्त्वं बुद्धोपदिष्टमिति
सत्त्वाख्यसाधनमागमबाधितं कृत्वा ध्रुवभाषित्वमेव
हेतुमभिमन्यन्ते तथा हि यद् ध्रुवभावि न तद्धेतुसा-
पेक्षम् अन्यथा ध्रुवभाषित्वविरोधात् अतः कार्य्याणां
ध्रुवभाविनः प्रध्वंसस्याहेतुकत्वसिद्धेर्विलम्बायोगादुदी-

यमानमेव वस्तु तेन ग्रस्यत इति तत्र ध्रुवभावित्व-शब्देन तत्समकालभावित्व-तदनन्तरभावित्वनिय-मतन्मात्रजन्यत्वतदेकसामग्रीजन्यत्वाहेतुकत्वाद्यर्थविव-क्षायां यथायथमसिद्धिव्याघातसाध्याविशेषादिदोषादे-व्यत्वनियममात्रमवशिष्यते, तच्च भवतामपि विसभाग-सन्तानारम्भककपालक्षणतदविनाभूतप्रतिसंख्यानिरोधा-दिना जनैकान्तिकमिति, अन्यथा सर्वेषामप्युत्तरक्षणा-मेव्यत्वाविशेषात् प्रथमक्षण एव सर्वक्षणात्पत्तौ विश्ववि-निवृत्तिप्रसङ्गः आस्थानिवृत्त्यर्थं क्षणिकत्वमुपदेष्टव्यमिति चेत् अहोमहाधार्मिकस्यानलीकवादिनो महानयमधर्मः प्रसज्येत सूक्ष्मधियस्तत्रैवास्थानिवृत्तिप्रसङ्गाच्च विश्वानि-त्यनामात्रोपदेशादपि च तत्सिद्धेः, अन्यथा शून्योपदेश-स्यैवावश्यकर्तव्यत्वप्रसङ्गादिति । प्रत्यनुमानानि च विगी-ता प्रत्यभिज्ञा स्वविषये प्रमा अबाधितबुद्धित्वात् स्वल-क्षणबुद्धिवत्, सा हि स्वविषये प्रमैवास्माकं, वैभाषिक-स्यापि यत्सन्न तत्क्षणिकं यथा संप्रतिपन्नं नित्यं, सन्त-न्नामी भावा इति यत्प्रतीयते तदक्षणिकं यथा शशशृङ्ग-मिति भवद्वयवहारेणापि प्रसज्यते, प्रध्वंसः सहेतुकः पूर्वा-वधिमत्त्वात् पटवदित्यादीनि च स्वयमुन्नेयानि एवं द्रव्यस्य स्थिरत्वं सिद्धं तच्च ।

द्रव्य- द्वेधा जडाजडतया प्रत्यक्तदितरतयाऽपि वा द्रव्यम् ।
विभागः । षोढा त्रिगुणानेहोजीवेश्वरभोगभूति-मतिभेदात् ॥

धीकालभोगभूतीरविबद्धित्वा गुणादिरूपत्वात् ।

देहात्मेशविभागार्थं त्रेधा तत्त्वं विविक्ष्यते केचित् ॥

परत एव भासमानं जडं तदन्यदजडं, स्वस्मै भास-मानं प्रत्यक् परस्मै भासमानं परागिति व्यवहरन्ति तेना-

जडाया अपि मतेः पराक्तवं सिद्धम् । यस्तु नीतिमालायां नारायणार्यैरुक्तं ज्ञानस्य तु पराकृत्वाभावमात्रमेव न तु प्रत्यक्षवमिति एतदपि पूर्वपक्षप्रोक्तदृग्विषयत्वमात्राधीन-
 सिद्धित्वरूपेदन्त्वाभावाभ्युगमादिति मन्तव्यम् । एवं हि तत्र पूर्वपक्षितं तस्य नीलादिवदिदमित्यनवभासात् परा-
 कृत्वाभावेन प्रत्यक्षत्वं च विद्यत इति । तत्र रजोगुणकृत्वत-
 मोगुणकृत्वमहदाद्यवस्थार्हत्वानि त्रिगुणलक्षणानि अध्य-
 क्षादिभिर्यथासम्भवं नानावस्थस्य तस्य सिद्धेः तच्चाद्यः-
 प्रभृतिदेशेष्वनन्तम् और्ध्वं हि भोगविभूत्यवच्छिन्नं नित्य-
 विभूतेस्तमःपरत्वश्रुतेः त्रिगुणस्य च तदनन्तमसंख्यात-
 प्रमाणं चेति वचनात् तच्च विचित्रसृष्ट्युपकरणत्वान्माया-
 विकारान्प्रकरोतीति प्रकृतिः विद्याविरोधादिभिरविद्या-
 दिश्चोच्यते समविषमविकारसंतानांश्च कालभागभेदा-
 भ्यामारभते इदं च परिस्पन्दादियोग्यभूतेन्द्रियपरिणाम-
 दशायामपि निरिच्छद्रमेव तत एव हि स्वकार्यव्यापकत्वं
 द्वयोरन्यतरस्य वा स्पर्शशून्यतया न सप्रतिघत्वविरोधः
 वात्वादिभूतचतुष्टयं हि स्पर्शवदस्पर्शेनाकाशेन व्याप्तम् ।
 इदमेव त्रिगुणं पूर्वावस्थोपमर्दकावस्थाभेदाच्चतुर्विंशति-
 तत्त्वानि मूलप्रकृतिर्महानहङ्कार इन्द्रियाण्येकादशपञ्चत-
 न्मात्राणि पञ्च महाभूतानि चेति । नन्वेकस्य कथं बहुधा-
 ऽवस्थितविश्वात्मना परिणामः एकस्यैव मृत्पिण्डस्य घट-
 शरावादिरूपेष्वेवेति चेन्न निरवयवे तथाऽनुपपत्तेः, साव-
 यवत्वे वा बहुनामेव बहुधा परिणामप्रसङ्गात् तथा च
 गतमेकोपादानवादेन एकमेव सद्नेकभागात्मकमव्यक्ता-
 ल्यमुपादानमिति चेन्न विकल्पासहत्वात्, तथा हि कि-
 मेकत्वमनेकत्वं चैकाश्रयमिति मन्यसे उतैकत्वमंशिन
 अंशेषु चानेकत्वमिति यद्वा परिषद्वनसेनादिष्विवानेकेषा-

मेव सतामेकत्वमेकोपाधिसंबन्धायसमिति न प्रथमः, व्या-
घातात् अन्यथा भेदाभेदवादाय कथं कुप्येत्, न द्वितीयः
अवयव्यङ्गीकारप्रसङ्गात् तदभ्युपगमेऽपि तस्मादेकस्माज्जग-
दुत्पत्त्यभावात् तदंशा एव हि ततो भिन्ना बहुधा परिण-
मन्ति ततोवरमनारूढनिरर्थकैकद्रव्यैः परमाणुभिरेव जग-
दुद्भव्यारम्भः अत एव न तृतीयः पृथक्पृथगारम्भकत्वे
समुदायनिर्देशस्य निरर्थकत्वात् वास्तविकस्य वैकत्वस्य
वनादिष्वप्यसंभात् औपाधिकैक्यव्यपदेशस्य च वैशेषि-
काद्यभिमतानन्तपरमाणुपादानवादेऽप्यविशेषात्, अत
एकमनेकधा परिणमतीति कल्पना विवर्तवादस्य प्रागू-
पमिति । अत्र ब्रूमः ।

प्रदेशवर्तिसंयोगाद्याधाराणुविभुक्रमात् ।

निरंशस्यापि घटते प्रादेशिकविकारिता ॥

न तावत्सर्वमद्रव्यं स्वाश्रयव्यापि संयोगादेरन्यथो-
पलम्भात् नापि सर्वमाश्रयैकदेशवर्ति स्वाभावसामाना-
धिकरण्यरहितधर्मोपलब्धेः ।

अतोविभुष्वणुषु च ग्राह्याः प्रादेशिका गुणाः ।

तथा चाभ्युपगम्यन्ते सर्ववैशेषिकादिभिः ॥

अत्र यद्यपि विभुषु निमित्तमृतमूर्तद्रव्यसंयोगाव-
च्छिन्ने प्रदेशे गुणान्तरोत्पत्तिरिष्यते तथाऽपि मूर्तद्रव्यसं-
योगस्यैव प्रादेशिकत्वं कुतः सिद्धं, न हि विभुषु स्वतः प्रदे-
शमिच्छथ, न च संयोगोपाधिके प्रदेशे संयोगस्योत्पत्तिः पर-
स्पराश्रयप्रसङ्गात्, संयोगविशेषात् प्रदेशभेदसिद्धिः सिद्धे
च तस्मिन् प्रादेशिकसंयोगोत्पत्तिरिति, अत एव मूर्तैर्घटा-
दिभिर्विभुषु स्वपरिमाणानुरूपप्रदेशावच्छेद इत्यपि वा-
र्तम् अणुद्रव्यसंयोगे तदनुपपत्तेः अतः सामग्रीविशेषादुत्प-

दिविवक्ष्यैकत्वव्यपदेशः तदितरनिषेधश्च, अन्यथा समस्त-
प्रमाणसंचोभप्रसङ्गात् इदमेव चेत्थंभूतं सामान्यतः प्रमा-
विषयतया विशेषतः प्रकर्षेण मेयतया च प्रमेयमुक्तम् ।

द्रव्याद्रव्यविभागः । तदन्तर्गतं च सर्वं द्रव्याद्रव्यात्मना विभक्तम् ।
उपादानं द्रव्यम् अवस्थाश्रय उपादानम् अतथाभूतमद्रव्यं,
प्रत्यक्षादिसिद्धेऽप्यं द्रव्याद्रव्यविभागः न सौगतादिनये-
नान्यतरनिवृत्तः शक्यः, रूपरूपिप्रभृतीनामबाधितानन्य-
थासिद्धभेदव्यवहारात् रूपस्पर्शनियताभ्यां दर्शनस्पर्शना-
भ्यां तदाश्रयैकार्थप्रतिसंधानात् ग्राह्यसंघातभावेऽपि ग्राह-
कयोर्विषयनियमानतिलङ्घनात्, संघातोपाधेश्चैकस्यान्य-
स्यासिद्धेः, देशकालयोस्तथाभूतयोस्त्वयाऽनभ्युपगमात्
अभ्युपगमेऽपि तदैक्येन संहनावतिप्रसङ्गात् एककार्यकार-
णकत्वादेश्चासिद्धेः, सिद्धावतिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् एक-
स्मिन्नेव सन्निकर्षविप्रकर्षादिना पट्टपट्टप्रत्ययात् वेद्यध-
र्माधिक्यन्यूनतोत्प्लेखमन्तरेण तयोरसंभवात् तत्रैवोदय-
विलयभाजामवस्थानामध्यक्षसिद्धत्वात् एकक्षणेऽप्येक-
स्मिन् श्यामत्वयुवत्वाद्यनेकधर्मदर्शनात् । पीतशङ्खभ्रमा-
दौ श्वेत्यानुपलम्भेऽपि शङ्खादिप्रतिसंधानात् तस्यैव च
तदैव शुकृतयाऽन्यैरुपलम्भात् । क्षणभङ्गस्य निराकरिष्य-
माणत्वात् । सर्वेष्वपि भ्रमेष्वधिष्ठानभूतस्वरूपग्रहेऽपि
विशेषाग्रहावश्यम्भावात् तद्ग्रहेण च भ्रमोपमर्दाङ्गीका-
रात् । एतेन निर्विशेषैकब्रह्माधिष्ठानविश्वभ्रमवादोऽपि नि-
र्मूलः । न च सहोपलम्भनियमान्नीलतदाधारादेरभेदः एक-
सामग्रीवेद्यत्वनियमात्तदुपपत्तेः सहत्वतन्नियमाभ्यां भेद-
स्यैव स्थिरीकरणेन व्याघातात्, समस्य च सहोपलम्भनि-
यमस्य शङ्खत्वैत्यादावसिद्धेः, असमस्यापि गन्धादौ भा-

स्वराध्वान्ताभास्वररूपाभ्यामनेकान्तत्वाच्च । न च ग्राहक-
भेदाद् ग्राह्यभेद इव अन्योन्याश्रयणात् चक्षुःश्रोत्रादिभे-
दस्य रूपादिग्राह्यभेदोपाधित्वात् ग्राहकभेदेऽपि च ग्राह्यै-
क्यप्रतीतेरुदाहृतत्वात् ग्राहकैक्येऽपि नीलपीतादिग्राह्यभे-
ददर्शनात्, अन्यत्र च तदविशेषात् अत एव स्पर्शाद्येकद्वि-
त्रिचतुःस्वभाववाद्याद्यणुचतुष्कवादो निरस्तः । एवं च
वैशिष्ट्यमपि तात्त्विकं विकल्पश्चाबाधितः प्रमाणमिति
सिद्धम् । संवन्धानुपपत्त्यादिप्रलापस्तु तार्काङ्गपञ्चकान्य-
तमहान्यादिविध्वस्तः । किं च ।

परः शतपरिच्छेदात् परस्तादपि वादिभिः ।
उपलम्भबले स्थेयं तदादौ किं न गृह्यते ॥
इदमित्थन्त्वयोः किञ्चिदपि केनापि भज्यते ।
इदं नास्तीति वाच्योऽपि भङ्गोऽन्यतरभङ्गतः ॥
विसंवादादिसाध्येषु विकल्पत्वादि हेतवः ।
व्याकुलाः पक्षहेत्वादिबाधाबाधविकल्पतः ॥
अतः सिद्धोऽयं तात्त्विकद्रव्याद्रव्यविभागः ।

संवन्धानुपपत्त्यादिप्रलापस्तु तार्काङ्गपञ्चकान्य-
तमहान्यादिविध्वस्तः । तानि च द्रव्याणि स्थिराण्येव क्षणभङ्गे प्रमाणा-
भावात्, स हि प्रत्यक्षतोऽनुमानतो वा, नाद्यः

* अयमत्र निगूढार्थः संवन्धसंबन्धभाव-धर्म-धर्मिभावनिराकरणाच्च प्रवृत्ता
यद्यप्युक्तत्राद्योभवेयुर्भवेयुर्गपि ते विजायिनः, न च ते तथा, धर्मधर्मिभावनिराकरणास्यापि
धर्म्यङ्गोकारपुरस्सरतया धर्म्यो धर्माभावस्यापि च धर्मभूततया तत्सिद्धसिद्धिभ्यामेव
तस्य व्याघातात् । किं च भिन्नस्य धर्मस्य घटोऽपि घटधर्मतामियात्, अभिन्नस्य च धर्म-
धर्मिभावो नादकल्प्येत इत्यादि कर्मणि बोद्धव्यं दुर्मनोषितमेव अनेनापि त्वदोपधा-
न्येन बुद्धोपधियपितार्थस्य संबन्धसंबन्धयोस्तव व्यावृत्त्यवश्यम्भावात् ।

† यदि धर्मः स्वविशिष्टवृत्तिः स्यात् स्ववृत्तिः स्यात्, यदि धर्मधर्मिसंबन्ध एकत्र
पर्याप्तवृत्तिः स्यादन्वयः न स्यात् यद्युभयवृत्तिः स्यात्सांशः स्यादित्यादिकृतकौशां प्रसज्ज-
कप्रसज्जनीयव्याप्ति-प्रतितर्काप्रतिघात-प्रसज्जनीयविवर्धयपर्यवसान-प्रसज्जनीयानि-
ष्ट-परपक्षासाधकत्वरूपतर्काङ्गपञ्चकान्यतमहानिविध्वस्तत्वाच्च तदुक्त्यनसम्भवा-
नापीति भावः ।

प्रत्यक्षस्य विपरीतरूपत्वात् प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षेण स्थिरत्व-
स्यैव सिद्धेः, भ्रान्तिरियमिति चेत् कारणदोषबाधकप्रत्य-
याभावे तत्त्वायोगात्, यौक्तिकबाधेन दोषोऽप्युन्नीयत इति
चेत् केयं युक्तिः करणाकरणाभ्यां सामर्थ्यासामर्थ्यलक्षण-
विरुद्धधर्मेणाणाध्यासप्रसङ्गात्मिका, समर्थश्चेत् कुर्यादि-
त्यकुर्वद्दशायामपि करणप्रसङ्गात्मिका वेति चेन्न सहका-
रिसन्निधौ कुर्वत्स्वभावत्वस्य सहकार्यभावप्रयुक्तकार्या-
भाववत्त्वादेर्वा सामर्थ्यपदार्थत्वात्, ततश्च समर्थस्यैव कर-
णाकरणयोः सहकारिसन्निध्यसन्निधिप्रयुक्तत्वादेकत्र स-
मावेशः ।

ननु तावप्येकस्य कथमुपपद्येते इति चेन्न तत्तत्साम-
ग्रीसंतानप्रतिनियतकालतया तदुपपत्तेः तत्सामग्रीविशे-
षसंबन्धासंबन्धयोरपि चोद्यमपरिहार्यमिति चेन्न भिन्न-
कालभाविसामग्रीविशेषादेव परिहृतत्वात् तज्जातीयस्यैव
बीजक्षणस्य समर्थबीजारम्भे त्वयाऽप्येतदपरिहार्यं तत्पूर्व-
क्षणस्वभावादित्यपि तत एव दत्तोत्तरम् । अन्यथाऽनुपल-
भ्यमानानन्तक्षणतत्स्वभावकल्पनागौरवप्रसङ्गात्, अन्वय-
व्यतिरेकवतामपि सहकारिणामकारणत्वे दुर्निर्वहमुपादा-
नस्यापि कारणत्वम् । यदि च कालभेदभिन्नयोरेव करणा-
करणयोः सहकारिसंनिध्यसंनिध्योर्वा वस्तुभेदकत्वं देश-
भेदभिन्नयोरपि करणाकरणयोः सामर्थ्यासामर्थ्ययोः सह-
कारिसंनिध्यसंनिध्योर्वा तयोर्भेदकत्वप्रसङ्गेन क्षणे ऽपि
क्षुद्यमानेऽनवधिकभेदप्रसङ्गेन कचिदेकं न सिद्ध्योदिति शून्य-
वादप्रसङ्गः । देशभेदे स्वसंनिध्यसंनिधिभ्यामेव तदुपपत्ति-
रिति चेन्न, तयोरपि तद्वदेव विरुद्धयोर्भेदकत्वप्रसङ्गात्, पर-
स्परविरुद्धपूर्वापरकालसंबन्ध एवैकस्य कथमिति चेन्न स्वा-
पेक्षया पूर्वापरत्वस्यासिद्धेः, न हि स्वप्रागभावप्रध्वंसाव-

च्छिन्नकालसंबन्धित्वं वस्तुनो ब्रूमः अन्यापेक्षया पूर्वाप-
रयोरपि कालयोरेतदपेक्षया स्वकालत्वे विरोधाभावः
क्षणेऽपि स्वीकार्यः यथा परमाणुद्वयापेक्षया पूर्वापरीभूत-
स्यापि तन्मध्यदेशस्य परमाण्वन्तरं प्रति स्वदेशतया न
तस्य तत्संबन्धविरोधः, अन्यथा पूर्ववत् क्षणेऽपि क्षुण्णः
तथाऽपि पूर्वापरकालयोस्तदुपाध्योर्वा विरुद्धयोस्तेजस्तम-
सोरिव कथमेकत्र समावेशः, अविरोधे तु यौगपद्यप्रसङ्ग
इति चेन्न यौगपद्ये हि तयोर्विरोधः न त्वेकवस्तुसंबन्धे
अन्यथैकज्ञानसंबन्धे ऽपि विरोधप्रसङ्गेन प्रत्यभिज्ञास्वरूप-
स्यानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । यदि पुनः कालयोः स्वरूपभेदेन तादा-
त्म्यविरोधो विवक्षितः तर्हि रूपरसयोरिव नैकवस्तुसंबन्धं
प्रतिभन्त्यति । न चैकस्यानेकसंबन्धः कचिदपि नास्तीति
वाच्यम् क्षणिकनिर्धर्मकपरमाणावपि पुञ्जदशायामनेकनैर-
न्तर्यादेरभ्युपेतत्वादिति । एतेन वर्तमानत्वप्रत्ययात् क्षण-
भङ्गसिद्धिरिति वदन्तोऽपि निरस्ताः, न हि तेन पूर्वाप-
रकालसंबन्धाभावो गृह्यते, न चाक्षिप्यते तद्विरोध्यवर्त्तमा-
नत्वमात्रनिषेधात्, तस्य च तदानीं प्रागभावप्रध्वंसाभाव-
निषेधात्मकत्वेन पूर्वापरकालसंबन्धाविरोधित्वात् प्रत्य-
क्षेणोन्द्रियसंबन्धक्षणे गृहीतः क्षणान्तरं तु तस्य कुतः
सिद्धमिति चेन्न प्रत्यभिज्ञानस्य तदबाधस्य चोक्तत्वात्
प्रत्यभिज्ञात्वादेव दीपंप्रत्यभिज्ञावत् सर्वापि प्रत्यभिज्ञा
भ्रान्तिरिति चेत् पूर्वोक्तेनैव सोपाधिकत्वात्, एतदनुमा-
नमात्रबाध्यत्वे प्रत्ययत्वादेव सर्वः प्रत्ययो भ्रान्तिरिति
माध्यमिकमतसमुत्थानस्य दुष्परिहरत्वात् क्षणभङ्गपक्षे
भ्रान्तिरूपाऽपि प्रत्यभिज्ञास्मृतिमात्रमपि नोपपद्यते इत्या-
त्मनि वक्ष्यामः । ततश्च व्याप्तिप्रतिसन्धानाद्यनुपपत्तेर-
नुमानमात्रमेव निर्मूलमिति कुतः क्षणभङ्गानुमानम् ।

यत् सत् तत् क्षणिकं यथा घटः सन्तश्चामी भावा इत्यपि न, भावशब्देन विश्वपक्षीकारे पक्षहेतुदृष्टान्तमे-
दासिद्धिः, घटव्यतिरिक्तपक्षीकारेऽपि घटस्य क्षणिकत्वा-
संप्रतिपक्षेर्दृष्टान्तत्वायोगः, विरुद्धधर्माध्यासस्य च परि-
हृतत्वात् । अत एव प्रदीपादिदृष्टान्तोऽपि प्रत्युक्तः तेषा-
मपि त्रिचतुरक्षणास्थायित्वाभ्युपगमात् अस्तु तर्हि क्षणो-
पाधिर्दृष्टान्तः स हि न स्थिरः तथात्वे क्षणावच्छेदकत्वा-
योगादिति चेन्न स्थिरैरेव परस्परावच्छिन्नारम्भावसानैस्त-
दवच्छेदोपपत्तेः, परस्परावच्छेदश्च युगपद्विशिष्टबुद्धिविष-
यतया सिद्धः यथा दीर्घयोरेव मानदण्डयोर्विरुद्धदिकप्रसू-
तयोर्मध्ये किञ्चित्संयुक्तयोः परस्परसंयोगावच्छिन्नांशेना-
ल्पतरदेशावच्छेदः कर्तुं शक्यः । एवं कालेऽपीति न कश्चि-
द्दोषः । माभूदन्वयः यदक्षणिकं तदसत् यथा शशविषाण-
मिति व्यतिरेकः स्यात्, न स्यात् त्वदभिमतक्षणिकत्वासि-
द्धेरेव तन्निरूपिताक्षणिकत्वासिद्धेस्तस्य व्याप्यत्वग्रहणा-
योगात् । चिरकालस्थायित्वविवक्षायां तु निःस्वभावे शश-
शृङ्गे तदयोगः । अथ शशशृङ्गाभावो दृष्टान्तः स तर्हि सन्नेव
प्रामाणिकत्वात् भावेतरत्वलक्षणमसत्त्वमस्तीति चेन्न
भावान्तराभाववादे तस्याप्यसिद्धेः अन्यत्राप्यभावस्येव
भावस्यापि सुवचत्वात् प्रत्यक्षत्वादिविरोधपरिहारकुसु-
प्तेऽप्यविशिष्टत्वादिति ।

केचित्तु नित्यमपि किञ्चित्त्वं बुद्धोपदिष्टमिति
सत्त्वाख्यसाधनमागमबाधितं कृत्वा ध्रुवभावित्वमेव
हेतुमभिमन्यन्ते तथा हि यद् ध्रुवभावि न तद्धेतुसा-
पेक्षम् अन्यथा ध्रुवभावित्वविरोधात् अतः कार्याणां
ध्रुवभाविनः प्रध्वंसस्याहेतुकत्वसिद्धेर्विलम्बायोगादुदी-

यमानमेव वस्तु तेन ग्रस्यत इति तत्र ध्रुवभावित्व-शब्देन तत्समकालभावित्व-तदनन्तरभावित्वनियम-तन्मात्रजन्यत्वतदेकसामग्रीजन्यत्वाहेतुकत्वार्थविव-क्षायां यथायथमसिद्धिव्याघातसाध्याविशेषादिदोषादे-व्यस्वनियममात्रमवशिष्यते, तच्च भवतामपि विसभाग-सन्तानारम्भककपालक्षणादविनाभूतप्रतिसंख्यानिरोधा-दिना ज्ञैकान्तिकमिति, अन्यथा सर्वेषामप्युत्तरक्षणा-मेव्यत्वाविशेषात् प्रथमक्षण एव सर्वक्षणात्पत्तौ विश्ववि-निवृत्तिप्रसङ्गः आस्थानिवृत्त्यर्थं क्षणिकत्वमुपदेष्टव्यमिति चेत् अहोमहाधार्मिकस्यानलीकवादिनो महानयमधर्मः प्रसज्येत सूक्ष्मधियस्तत्रैवास्थानिवृत्तिप्रसङ्गाच्च विश्वानि-त्यतामात्रोपदेशादपि च तत्सिद्धेः, अन्यथा शून्योपदेश-स्यैवावश्यकर्तव्यत्वप्रसङ्गादिति । प्रत्यनुमानानि च विगी-ता प्रत्यभिज्ञा स्वविषये प्रमा अबाधितबुद्धित्वात् स्वल-क्षणबुद्धिवत्, सा हि स्वविषये प्रमैवास्माकं, वैभाषिक-स्यापि यत्सन्न तत्क्षणिकं यथा संप्रतिपन्नं नित्यं, सन्त-स्मामी भावा इति यत्प्रतीयते तदक्षणिकं यथा शशशङ्क-मिति भवद्वयहारेणापि प्रसज्यते, प्रध्वंसः सहेतुकः पूर्वा-वधिमत्त्वात् पटवदित्यादीनि च स्वयमुन्नेयानि एवं द्रव्यस्य स्थिरत्वं सिद्धं तच्च ।

द्रव्य- द्वेधा जडाजडतया प्रत्यक्तदितरतयाऽपि वा द्रव्यम् ।
विभागः । षोढा त्रिगुणानेहोजीवेश्वरभोगभूति-मतिभेदात् ॥

धीकालभोगभूतीरविवक्षित्वा गुणादिरूपत्वात् ।

देहात्मेशविभागार्थं त्रिधा तत्त्वं विविक्ष्यते केचित् ॥

परत एव भासमानं जडं तदन्यदजडं, स्वस्मै भास-मानं प्रत्यक् परस्मै भासमानं परागिति व्यवहरन्ति तेना-

जडाया अपि मनेः परास्त्वं सिद्धम् । यस्तु नीतिमालायां नारायणार्यैरुक्तं ज्ञानस्य तु पराकृत्वाभावमात्रमेव न तु प्रत्यक्षत्वमिति एतदपि पूर्वपक्षप्रोक्तद्विषयत्वमात्राधीन-
 सिद्धित्वरूपेदन्त्वाभावाभ्युगमादिति मन्तव्यम् । एवं हि तत्र पूर्वपक्षितं तस्य नीलादिवदिदमित्यनवभासात् परा-
 स्त्वाभावेन प्रत्यक्षत्वं च विद्यत इति । तत्र रजोगुणकत्वत-
 मोगुणकत्वमहदाद्यवस्थार्हत्वानि त्रिगुणलक्षणानि अद्य-
 क्षादिभिर्यथासम्भवं नानावस्थस्य तस्य सिद्धेः तच्चाद्यः-
 प्रभृतिदेशेष्वनन्तम् और्ध्वं हि भोगविभूत्यवच्छिन्नं नित्य-
 विभूतेस्तमःपरत्वभ्रुतेः त्रिगुणस्य च तदनन्तमसंख्यात-
 प्रमाणं चेति वचनात् तच्च विचित्रसृष्ट्युपकरणत्वान्माया-
 विकारान्प्रकरोतीति प्रकृतिः विद्याविरोधादिभिरविद्या-
 दिश्चोच्यते समविषमविकारसंतानांश्च कालभागभेदा-
 भ्यामारभते इदं च परिस्पन्दादियोग्यभूतेन्द्रियपरिणाम-
 दशायामपि निश्छिद्रमेव तत एव हि स्वकार्यव्यापकत्वं
 द्वयोरन्यतरस्य वा स्पर्शशून्यतया न सप्रतिघत्वविरोधः
 वाय्वादिभूतचतुष्टयं हि स्पर्शवदस्पर्शनाकाशेन व्याप्तम् ।
 इदमेव त्रिगुणं पूर्वावस्थोपमर्दकावस्थाभेदाच्चतुर्विंशति-
 तत्त्वानि मूलप्रकृतिर्महानहङ्कार इन्द्रियाण्येकादशपञ्चत-
 न्मात्राणि पञ्च महाभूतानि चेति । नन्वेकस्य कथं बहुधा-
 ऽवस्थितविश्वात्मना परिणामः एकस्यैव सृष्टिण्यस्य घट-
 शरावादिरूपेणेवेति चेन्न निरवयवे तथाऽनुपपत्तेः, साव-
 यवत्वे वा बहुनामेव बहुधा परिणामप्रसङ्गात् तथा च
 गतमेकोपादानवादेन एकमेव सद्नेकभागात्मकमव्यक्ता-
 रूपमुपादानमिति चेन्न विकल्पासहत्वात्, तथा हि कि-
 मेकत्वमनेकत्वं कैकाश्रयमिति मन्यसे उतैकत्वमंशिनि
 अंशेषु चानेकत्वमिति यद्वा परिषद्वनसेनादिष्विवानेकेषा-

मेव सतामेकत्वमेकोपाधिसंबन्धायसमिति न प्रथमः, व्या-
घातात् अन्यथा भेदाभेदवादाय कथं कुप्येत्, न द्वितीयः
अवयव्यङ्गीकारप्रसङ्गात् तदभ्युपगमेऽपि तस्मादेकस्माज्जग-
दुत्पत्त्यभावात् तदंशा एव हि ततो भिन्ना बहुधा परिण-
मन्ति ततोवरमनारूढनिरर्थकैकद्रव्यैः परमाणुभिरेव जग-
द्वद्रव्यारम्भः अत एव न तृतीयः पृथक्पृथगारम्भकत्वे
समुदायनिर्देशस्य निरर्थकत्वात् वास्तविकस्य चैकत्वस्य
वनादिष्वप्यसंभात् औपाधिकैक्यव्यपदेशस्य च वैशेषि-
काद्यभिमतानन्तपरमाणुपादानवादेऽप्यविशेषात्, अत
एकमनेकधा परिणमतीति कल्पना विवर्तवादस्य प्राग्-
रूपमिति । अत्र ब्रूमः ।

प्रदेशवर्तिसंयोगाद्याधाराणुविभुक्रमात् ।

निरंशस्यापि घटते प्रादेशिकविकारिता ॥

न तावत्सर्वमद्रव्यं स्वाश्रयव्यापि संयोगादेरन्यथो-
पलम्भात् नापि सर्वमाश्रयैकदेशवर्ति स्वाभावसामाना-
धिकरण्यरहितधर्मोपलब्धेः ।

अतोविभुष्वणुषु च ग्राह्याः प्रादेशिका गुणाः ।

तथा आभ्युपगम्यन्ते सर्ववैशेषिकादिभिः ॥

अत्र यद्यपि विभुषु निमित्तमृतमूर्तद्रव्यसंयोगाव-
च्छिन्ने प्रदेशे गुणान्तरोत्पत्तिरिष्यते तथाऽपि मूर्तद्रव्यसं-
योगस्यैव प्रादेशिकत्वं कुतः सिद्धं, न हि विभुषु स्वतः प्रदे-
शमिच्छथ, न च संयोगोपाधिके प्रदेशे संयोगस्योत्पत्तिः पर-
स्पराश्रयप्रसङ्गात्, संयोगविशेषात् प्रदेशभेदसिद्धिः सिद्धे
च तस्मिन् प्रादेशिकसंयोगोत्पत्तिरिति, अत एव मूर्तैर्घटा-
दिभिर्विभुषु स्वपरिमाणानुरूपप्रदेशावच्छेद इत्यपि वा-
र्तम् अणुद्वयसंयोगे तदनुपपत्तेश्च अतः सामग्रीविशेषादुत्प-

यमान एव संयोगो निरवयवेऽपि परमाणौ परममहति वा
 वस्तुनि स्वाभावसामानाधिकरण्यमनुभवन् स्वाभावाभा-
 वात्मकस्वानुबन्धेन यथोपलम्भप्रतिनियतदेशभेदधियमुप-
 दधातीति प्रमाणबलादभ्युपगन्तव्यम् । एवमिहापि निर-
 वयवेऽपि त्रिगुणे परमेश्वरसंकल्पविशेषपर्यवसितैः साम-
 ग्रीभेदैः स्वाभाविकसंविभक्ताश्रयाः प्रतिनियतप्रदेशाः
 परिणतिभेदाः प्रादुःषन्तीति, तत्र स्पर्शादिलक्षणप्रादेशिक-
 परिणतिदशायां छेदनभेदनपरिस्पन्दनादीनामपि सिद्धि-
 रिति किं नोपपद्यते, स्पन्दस्पर्शादिभेदाश्रयांशानामपि भे-
 दास्त एव विलक्षणधर्माः यथा निर्भिदाकाशवादे प्रदेशा-
 नां संयोगविशेषास्तीव्रतरशब्दादिधर्मा एव वा भेदाः तद्व-
 दत्रापि । नन्वेवमप्यनतिलङ्घनीयैव भेदाभेदवागुरेति चेन्न
 ईदृशभेदाभेदप्रसङ्गस्य वैनाशिकमतेऽप्यविवादात् अविरो-
 धाच्च, तस्य चातत्त्ववादे हि विरोधं ब्रूमः न पुनस्तथाभूत-
 स्यात्तथापरिणामे अवस्थारूपयोरेकत्वबहुत्वयोः कालभे-
 देन परिहारात् तथा च भाष्यम्—कपालत्वचूर्णत्वपिण्ड-
 त्वावस्थाप्रहाणेन घटत्वावस्थावदेकत्वावस्थाप्रहाणेन बहु-
 त्वावस्था तत्प्रहाणेनैकत्वावस्थेति न कश्चिद्विरोध इति,
 भवत्ववस्थारूपस्यैकत्वस्य पूर्वापरभाविना बहुत्वेनावि-
 रोधः तद्द्रव्यस्वरूपैक्येन तु विरोधः स्यात्, न स्यात् तद्-
 द्रव्यस्य ह्यतद्द्रव्यत्वं विरुद्धं न तु तस्यैव सतोऽनेकधर्मयो-
 गोपाधिकं बहुत्वं, स्मरति च भगवान् पराशरः ।

परमात्मात्मनोर्योगः परमार्थ इतीष्यते ।

मिथ्यैतदन्यद्रव्यं हि नैति तद्द्रव्यतां यतः ॥ इति,

अस्तु वा स्वतःसांशत्वं पिण्डवदव्यक्तस्य तथापि
 पिण्डवदेव न भेदाभेदावयवविवादप्रसङ्गः । नन्वेवं यथांशं

स्वकार्यारम्भकत्वे किमेकीभावावस्थाकल्पनेनेति चेन्न यदि
वयं कापिलवत् कल्पयेमहि तदैवमुपालभ्येमहि कारणश्रु-
तिसमधिगता त्वेकत्वावस्था न कल्पनागौरवानुयोगवि-
षयः, न च नैरर्थक्यं श्रुतिबाधपरिहाराय प्रयोजनकल्पनो-
पपत्तेः, न चैकत्वमौपाधिकत्वादवास्तविकं संपिण्डिताना-
मेकारम्भादेकत्वारम्भस्यैव लघुत्वात् अवयविभङ्गे चैतत्
स्थापयिष्यामः । न चैवमपि पराभिमतपरमाणुपुञ्जमात्रत्व-
माशङ्कनीयं गन्धरसरूपस्पर्शादिरहितपरस्पराप्रतिघातक-
सत्त्वरजस्तमोरूपगुणत्रयाश्रयपरस्परसुश्लिष्टपञ्चभूतसूक्ष्म-
द्रव्यरूपत्वेन श्रुत्यादिसिद्धे पराभिमतपरमाणुस्वभावग-
न्धाभावेनार्थान्तरत्वसिद्धेः ।

यत्त्वौपाधिकमेदाभेदवादिनं प्रति भाष्ये ब्रह्मण
उपाधिसंसर्गादपि छेदनाद्यनुपपत्तिकथनं तद् ब्रह्मस्वरू-
पस्य निष्कलत्वाच्छेद्यत्वादिवचनबलमवलम्ब्य अन्यथा
ब्रह्मस्वरूप एव सविकारत्वापत्तौ निर्विकारत्वश्रुतेरनव-
काशत्वप्रसङ्गात् तत्र सर्वज्ञत्वात् सर्वांशगतसुखदुःखा-
दिप्रतिसंधानप्रसङ्गादुपपरिहरः, इह त्वंशभेदप्रतिनियत-
विकारेषु न स्वभावसङ्कर इति, एतेन परमाणुकारणवादेो
निरस्तः---जालालोकविलोकनीयत्रसरेणुशब्दवाच्यद्रव्या-
तिरिक्ताप्रत्यक्षाणुकल्पने प्रमाणाभावात् तेष्वेव मात्रया
भेदमवलम्ब्य परमाणुद्व्यणुकद्व्यणुकादिव्यपदेशः प्रमाणग्र-
न्थेषु तेषामेव रूपाद्यनुद्भवदशायां गृह्यमाणगन्धाश्रयगन्ध-
वाहानीतसूक्ष्मद्रव्यवदबाधुषत्वादिसम्भवात्, परमाणो-
रप्रत्यक्षत्वव्यवहारः क्वचित् कृतोऽपि न विरुध्यते । न
च पवनानीतगन्धाश्रयद्रव्येषु परमाणुत्वं भवतामपीष्टं
परमाणूनां प्रत्यक्षगुणाश्रयत्वानभ्युपगमात्, अतः प्रत्यक्षा-
दागमाद्वा न भवदभिमतपरमाणुसिद्धिः । अनुमानानि तु

पश्यामः अणुपरिणतारतम्यं कचिद् विश्रान्तं परिमाण-
 तारतम्यरूपत्वात् महत्परिमाणतारतम्यवदिति चेन्न ता-
 रतम्यरूपत्वादित्येतावतापि व्यभिचाराभावेन परिमाण-
 विशेषणस्य व्यर्थत्वात् पारिमाण्डल्यविवक्षयाऽणुशब्दप्रयो-
 गेऽन्योन्याश्रयणात् महत्त्वापकर्षतारतम्यस्य असरेणावेव
 पर्यवसितत्वाभ्युपगमात्, सामान्यतः परिमाणापकर्षता-
 रतम्यविवक्षया प्रयोगेऽपि तद्विश्रान्तेरपि दृश्यमान एवोप-
 पत्तेः । एवमवयवापकर्षतारतम्यविश्रान्तेरपि, अस्तु वा त-
 स्याविश्रान्तिः तथाऽप्याधिक्यन्यूनताभ्याम् प्रमाणसिद्धा-
 भ्यां सर्षपमहीधरादिपरिमाणाविशेषप्रसङ्गः परिहृतः, अन-
 न्तत्वाविशेषेऽपि परापरजातीयेषु क्षणदिवसपक्षमाससंव-
 त्सरचतुर्युगकल्पादिषु चाधिक्ययूनतयोर्भवद्विरप्यभ्युपग-
 तत्वात् । विप्रतिपन्नं कार्यद्रव्यारब्धं महत्त्वे सति चाक्षुष-
 त्वात् चाक्षुषद्रव्यत्वात् इत्यादीनां विपक्षे बाधकाभा-
 वादप्रयोजकत्वं द्रव्यचाक्षुषताप्रकर्षो महत्त्वावयवसंख्या-
 प्रकर्षानुविधायी दृष्टस्तद्धेतुक एव, अतः स्तदभावे चाक्षुषत्वं
 न स्यादिति चेन्न यथोपलब्धं योग्यतास्वीकारात्, अन्यथा
 महावयवारब्धत्वस्यापि व्याप्तावनुप्रवेशप्रसङ्गात्, लाघवं
 चास्मन्मते वायवीयतैजसाप्यपार्थिवन्नसरेणादेरपि पूर्व-
 पूर्वभूतात्मककार्यद्रव्यारब्धत्वादस्मन्मतेन सिद्धसाधन-
 त्वं च कार्यौवयवित्वसाधनेऽपि चाक्षुषतयाऽऽनुपगतेन
 कालेनानैकान्त्यं दुष्परिहरं परिदृश्यमानमेव परमाणुमि-
 च्छतां महत्त्वविशेषणमसिद्धं च, चाक्षुषद्रव्यत्वादेव महत्त्व-
 साधनमपि पूर्ववद् दूष्यम् । पृथिवीत्वं नित्यसमवेतवृत्ति
 घटपटजातित्वात् सत्तावदित्यादिकुटिलानुमानान्यपि पू-
 र्ववद् विपक्षे बाधकाभावात् विषयनियमराहित्येनातिप्र-

सञ्जकत्वात्, पृथिवीत्वं नित्यवृत्ति न भवति पृथिवीमात्र-
जातित्वात् घटत्ववदित्यादिभिस्तादृशैरनुमानैः प्रतिपक्ष-
यितुं शक्यत्वात्, अभिमतविशेषपर्यवसानासिद्धेऽपि निरू-
पका नानुमानेषु गणयन्ति । घटादीनां सर्वेषां नित्येश्वरा-
श्रितत्वाभ्युपगमात् अतिरिक्तसमवायानभ्युपगमाच्च, सि-
द्धसाधनत्वं च नित्यवृत्तीति साधनेऽपि घटादिरूपेण परि-
णतस्यापि त्रिगुणद्रव्यस्य स्वरूपतो नित्यत्वाभ्युपगमात्
स एव दोषः । एवमारम्भकाणामणूनां कृत्स्नैकदेशसंयोग-
विकल्पेनाधिकपरिमाणद्रव्यानारम्भकत्वसभागत्वादिवो-
द्यं परमाणुदूषकैः सर्वैरपि क्रियते, भाष्यकारैश्च महद्दीर्घव-
द्वा द्रव्यपरिमण्डलाभ्याम् । इत्यस्मिन्नधिकरणे तदेव चो-
द्यं कृतं तदैतन्माध्यमिकानामेवोपपद्यते न त्वन्येषां तथा
हि सौत्रान्तिकाद्यैरपि पुञ्जदशायां परमाणूनां संयोगानभ्यु-
पगमेऽपि परस्परमावृतत्वानावृतत्वादिकं दिगवच्छेदभेदेन
स्वीकार्यं ज्ञानमात्रवादिनोऽपि ज्ञानस्यैकस्यानेकज्ञेयाकार-
संबन्धे कृत्स्नैकदेशविकल्पस्तदवस्थ एव । ज्ञेयमिथ्यात्वं तु
न तत्परिहारः मिथ्याभूतेऽप्युल्लेखावश्यं भावात् ।

यस्तु प्रत्यक्षाण्येव सूक्ष्मद्रव्याणि निर्भागाण्यभ्युपग-
च्छति तस्यापि विभूनां निरवयवानां संयोगे तदेव चोद्यं
स्थितं, यस्तु विभुद्रव्यमपि नैच्छत् तस्यापि सामान्ये स्यात्
तस्याप्यनभ्युपगमे संयोगसमवायादावनेकनिष्ठे स्यात् न
हि द्रव्य एवेदं बोध्यमिति नियमोऽस्ति, द्रव्याणामेव भाग-
वत्त्वयोग्यतेति चेत् तर्ह्यणुविभुव्यतिरिक्तद्रव्याणामित्यपि
प्राज्ञं सत्यं, कथं तर्हि भाष्यं दृश्यमानातिरिक्तकल्पनाभि-
प्रायं निर्भागतयोपलभ्यमानस्यापि यः साधयवतां कल्प-
यति तस्य सर्वं द्रव्यं द्रव्यारम्भकमवयवतः संयुज्यैवारभते

पश्यामः अणुपरिणतारतम्यं कश्चिद् विश्रान्तं परिमाण-
 तारतम्यरूपत्वात् महत्परिमाणतारतम्यवदिति चेन्न ता-
 रतम्यरूपत्वादित्येतावतापि व्यभिचाराभावेन परिमाण-
 विशेषणस्य व्यर्थत्वात् पारिमाण्डल्यविवक्षयाऽणुशब्दप्रयो-
 गेऽन्योन्याश्रयणात् महत्त्वापकर्षतारतम्यस्य असरेणावेव
 पर्यवसितत्वाभ्युपगमात्, सामान्यतः परिमाणापकर्षता-
 रतम्यविवक्षया प्रयोगेऽपि तद्विश्रान्तेरपि दृश्यमान एवोप-
 पत्तेः । एवमवयवापकर्षतारतम्यविश्रान्तेरपि, अस्तु वा त-
 स्याविश्रान्तिः तथाऽप्याधिक्यन्यूनताभ्याम् प्रमाणसिद्धा-
 भ्यां सर्षपमहीधरादिपरिमाणाविशेषप्रसङ्गः परिहृतः, अन-
 न्तत्वाविशेषेऽपि परापरजातीयेषु क्षणदिवसपक्षमाससंव-
 त्सरचतुर्युगकल्पादिषु चाधिक्ययूनतयोर्भवद्विरप्यभ्युपग-
 तत्वात् । विप्रतिपक्षं कार्यद्रव्यारब्धं महत्त्वे सति चाक्षुष-
 त्वात् चाक्षुषद्रव्यत्वात् इत्यादीनां विपक्षे बाधकाभा-
 वादप्रयोजकत्वं द्रव्यचाक्षुषताप्रकर्षो महत्त्वावयवसंख्या-
 प्रकर्षानुविधायी दृष्टस्तद्धेतुक एव, अतस्तदभावे चाक्षुषत्वं
 न स्यादिति चेन्न यथोपलम्भं योग्यतास्वीकारात्, अन्यथा
 महावयवारब्धत्वस्यापि व्याप्तावनुप्रवेशप्रसङ्गात्, लाघवं
 चास्मन्मते वायवीयतैजसाप्यपार्थिवअसरेणवादेरपि पूर्व-
 पूर्वभूतात्मककार्यद्रव्यारब्धत्वादस्मन्मतेन सिद्धसाधन-
 त्वं च कार्य्यावयवित्वसाधनेऽपि चाक्षुषतयाऽस्मदुपगतेन
 कालेनानैकान्त्यं दुष्परिहरं परिदृश्यमानमेव परमाणुमि-
 च्छतां महत्त्वविशेषणमसिद्धं च, चाक्षुषद्रव्यत्वादेव महत्त्व-
 साधनमपि पूर्ववद् दृश्यम् । पृथिवीत्वं नित्यसमवेतवृत्ति
 घटपटजातित्वात् सत्तावदित्यादिकुटिलानुमानान्यपि पू-
 र्ववद् विपक्षे बाधकाभावात् विषयनियमराहित्येनातिप्र-

सञ्जकत्वात्, पृथिवीत्वं नित्यवृत्ति न भवति पृथिवीमात्र-
जातित्वात् घटत्ववदित्यादिभिस्तादृशैरनुमानैः प्रतिपक्ष-
यितुं शक्यत्वात्, अभिमतविशेषपर्यवसानासिद्धेऽपि निरू-
पका नानुमानेषु गणयन्ति । घटादीनां सर्वेषां नित्येश्वरा-
श्रितत्वाभ्युपगमात् अतिरिक्तसमवायानभ्युपगमाच्च, सि-
द्धसाधनत्वं च नित्यवृत्तीति साधनेऽपि घटादिरूपेण परि-
णतस्यापि त्रिगुणद्रव्यस्य स्वरूपतो नित्यत्वाभ्युपगमात्
स एव दोषः । एवमारम्भकाणामणूनां कृत्स्नैकदेशसंयोग-
विकल्पेनाधिकपरिमाणद्रव्यानारम्भकत्वसभागत्वादिवो-
द्यं परमाणुदूषकैः सर्वैरपि क्रियते, भाष्यकारैश्च महद्दीर्घव-
द्वा द्रव्यपरिमण्डलाभ्याम् । इत्यस्मिन्नधिकरणे तदेव बो-
ध्यं कृतं तदैतन्माध्यमिकानामेवोपपद्यते न त्वन्येषां तथा
हि सौत्रान्तिकाद्यैरपि पुञ्जदशायां परमाणूनां संयोगानभ्यु-
पगमेऽपि परस्परमावृतत्वानावृतत्वादिकं दिगवच्छेदमेदेन
स्वीकार्यं ज्ञानमात्रवादिनोऽपि ज्ञानस्यैकस्यानेकज्ञेयाकार-
संबन्धे कृत्स्नैकदेशविकल्पस्तदवस्थ एव । ज्ञेयमिध्यात्वं तु
न तत्परिहारः मिथ्याभूतेऽप्युल्लेखावश्यं भावात् ।

यस्तु प्रत्यक्षाण्येव सूक्ष्मद्रव्याणि निर्भागाण्यभ्युपग-
च्छति तस्यापि विभूनां निरवयवानां संयोगे तदेव बोध्यं
स्थितं, यस्तु विभुद्रव्यमपि नैच्छत् तस्यापि सामान्ये स्यात्
तस्याप्यनभ्युपगमे संयोगसमवायादावनेकनिष्ठे स्यात् न
हि द्रव्य एवेदं बोध्यमिति नियमोऽस्ति, द्रव्याणामेव भाग-
वत्त्वयोग्यतेति चेत् तर्ह्यणुविभुव्यतिरिक्तद्रव्याणामित्यपि
ग्राह्यं सत्यं, कथं तर्हि भाष्यं दृश्यमानातिरिक्तकल्पनाभि-
प्रायं निर्भागतयोपलभ्यमानस्यापि यः साधयवतां कल्प-
यति तस्य सर्वं द्रव्यं द्रव्यारम्भकमवयवतः संयुज्यैवारभते

दिगवच्छेदभेदोऽप्यवयवत एवेति व्याप्तिः स्यात्, ततः परा-
 भिमतप्रतिष्ठितासिद्धिरिति प्रत्यक्षागमसिद्धाण्यश्वरादि-
 षु यथा प्रमाणमङ्गीकार्यम् अत एव कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयव-
 त्वशब्दकोपो वेति सूत्रे श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वादित्यादि च
 परिहारसूत्रम् । अस्तु तर्हि प्रत्यक्षसिद्धैरेव सूक्ष्मद्रव्यैर्जगदा-
 रम्भः, मैवं स्वतन्त्रारम्भे शास्त्रविरोधात् परतन्त्रारम्भाभ्यु-
 पगमे यथागमं प्रकृतेरपि स्वीकार्यत्वात् भूतचतुष्टयपूर्व-
 भाविनश्च प्रपञ्चस्य तदारम्भणीयत्वविरोधात् महाभूत-
 चतुष्टयावयवानामाकाशशब्देनाभिधानमिति भाष्यं भूता-
 नामन्योन्योपादानोपादेयत्वविशिष्टसृष्टिक्रमप्रक्रियाविरो-
 धश्च । भूतचतुष्टयातिरिक्तं नास्तीति चेन्न आगमविरोधात्
 तथा असरेणुनामेव गन्धादिरहितावस्थाऽस्त्विति स्वीकारे
 तद्वद्विभागापत्तिः स्वीकार्येति सैव मूलप्रकृतिरिति
 सिद्धं, सा च समग्रैगुण्या मूलप्रकृतिः तस्यामपि मात्रया
 भेदमवलम्ब्याव्यक्ताक्षरविभक्ताविभक्ततमोरूपावस्थाच-
 तुष्टयमामनन्ति । उक्तं च न्यायसुदर्शने वरदभट्टारकैः द्विवि-
 धाः स्मृतिकाराः केचिदव्यक्तकारणवादिनः केचित् तन्मः
 कारणवादिनः अव्यक्तस्यैव सूक्ष्मावस्थाभेदोऽक्षरं तमश्च
 नातीव भेद इत्यव्यक्ते पर्यवस्यतामभिप्रायः तमपि भेदसु-
 ररीकृत्य तमसि पर्यवस्यतां तस्मादुभयेषामविरोध इति ।
 यस्तु भाष्यादिष्वव्यक्तसहपठिताक्षरशब्दस्य चेतनविषय-
 तथा बहुश उपादानं तत्परव्याख्यानमनुरुद्धं वा स्वरूपतो
 निर्विकारे जीवे सृज्यत्ववचनाच्चिद्रूपविकारवत्त्वेऽपि यथा-
 क्षरशब्दप्रवृत्तिः तथा परब्रह्मेतरविषयस्याक्षरशब्दस्याचि-
 दवस्थाविशेषेऽपि शक्तिकल्पनोपपद्यत इति प्रतिपादयितुं

* अतः कृत्स्नमिति पाणिनीयेन तमस्कारणवादिन इति सूचितम् ।

वा कचित् क्षरे प्रकृतिविशेषे अक्षरशब्दप्रयोगस्य मुख्यत्वा-
योगात् परब्रह्मरूपाक्षरसंबन्धेन लक्षणायां प्रयोजनाभावात्
जीवसंबन्धेनाजहल्लक्षणायां लयविशेषादिप्रतिपादनौचित्य-
त्वात्, उभावेतौ लीयेते परमात्मनि इत्यादिना द्वयोरपि
लयाभिधानाच्चात्राजहल्लक्षणैव युक्तैत्यभिप्रायेण वेति न क-
श्चिद्विरोध इति । अव्यक्ताहङ्कारावस्थाव्यवहितोत्तरपूर्वा-
वस्थाविशिष्टं त्रिगुणं महान् तच्छब्दवाच्यत्वमेव वा तल्ल-
क्षणम् । एवमहंकारादिष्वपि भाव्यम् अव्यवसायरूपवृत्ति-
र्महानिति सांख्यः यथाहुः अव्यवसायोबुद्धिरिति तदसत्
अव्यवसायस्यात्मधर्मत्वात्, यदि परं तन्निमित्तत्वमात्रं
महतः तावतैव बुद्ध्यवसायादिप्रयोगविषयत्वं, न च
तन्निमित्तत्वमात्रं लक्षणमतिव्याप्तेः, अवान्तरविशेषस्या-
प्यनवधारणात् अवधारयतां तु तदपि लक्षणम् । एवं धर्मा-
धर्मादिकरणत्वादिकमपि लक्षणं निरसनीयं, स त्रिधा सा-
त्त्विकोराजसस्तामसश्चेति, तत्र तत्तद्गुणोन्मेषवशादंशभे-
दात्तत्तद्व्यपदेशः, इन्द्रियाव्यवहितपूर्वावस्थाविशिष्टं त्रिगु-
णमहङ्कारः । अत्रापि पूर्ववदभिमानोऽहङ्कार इति सांख्य-
लक्षणं दूषणीयं, स चानात्मनि देहेऽहंभावकरणहेतुत्वमा-
त्रादहङ्कारशब्दवाच्यः न त्वहमर्थत्वात्प्रतीच आत्मन एव
तत्त्वान्न चैवं त्याज्यस्ववचनविरोधः । अहङ्कारस्योत्कृष्ट-
जनावमानहेतोर्गर्वापरपर्यायस्याभिमानस्य तथोक्तेः ।
सोऽपि पूर्ववच्चिविधः । तत्र सात्त्विकादिन्द्रियाणि ताम-
साच्छब्दतन्मात्रं, राजस उभयानुग्राहकः । राजसता-
मसयोरपीन्द्रियाव्यवहितपूर्वभावित्वमात्रं सिद्धमिति
नाव्याप्तिः । त्रयाणाम्प्रत्येकंप्रत्येकलक्षणमपि यथास्वं
कार्यकारणप्रकाराः । यत्तुक्तं भोजराजेन ।

स्याच्चिविधोऽहङ्कारोजीवनसंरम्भगर्वरूपोऽयम् ।
 सम्भेदादस्य सतो विषयो व्यवहार्यतामेति ॥
 सात्त्विकराजसतामसभेदात्सञ्जायते पुनस्त्रेधा ।
 स च तैजसवैकारिकभूतादिकनामभिः समुच्छसिति ॥
 तैजसतस्तत्र मनोवैकारिकतो भवन्ति चाक्षाणि ।
 भूतादेस्तन्मात्राण्येषां सर्गोऽयमेतस्मात् ॥

इति, विरुद्धांशोवाह्यशैवागममूलत्वेनानादरणीयः ।
 एवम्भगवत्पराशराद्युक्तप्रमाणतमपुराणाद्यानुगुण्येन पुरा-
 णान्तरादिवचनादीनि निर्वाह्याणि, अत्यन्तविरुद्धानि त्व-
 नादेयानि । प्राणायन्यत्वे सति हृत्कण्ठवक्षुरादिशरीरप्रदे-
 शविशेषावच्छिन्नव्यापारतया तत्तत्कार्यविशेषशक्तमिन्द्रि-
 यम् अशरीरं प्राणधार्यमेव यद् द्रव्यं पुरुषोपकारकं तदि-
 न्द्रियमिति वरदविष्णुमिश्रैरुक्तं सात्त्विकाहङ्कारोपादा-
 नकमिन्द्रियमिति ख्यः सांदिलक्षणमप्राकृतेन्द्रियाव्याप्तेर-
 युक्तं शरीरसंयोगे सत्येव साक्षात्प्रमितिसाधनमप्रत्यक्षं
 साक्षात्कारसाधनमित्यादिवैशेषिकाद्युक्तं तु कर्मेन्द्रिया-
 व्याप्त्यादेरनुपपन्नं, वक्ष्यते च वागदीनामिन्द्रियत्वं द्विधे-
 न्द्रियं प्राकृतमप्राकृतमिति शुद्धाशुद्धसत्त्वयोगादेस्तद्भेदा
 अव्यक्तमहदहङ्कारेष्वपि प्राकृताप्राकृतविभागोऽस्तीति
 कंचिदाचार्याः शब्दतन्मात्रसहभवत्वसात्त्विकाहङ्कारो-
 पादानद्रव्यत्वादिप्राकृतेन्द्रियलक्षणं, पुनश्चेन्द्रियं द्विविधं
 ज्ञानेन्द्रियं कर्मेन्द्रियमिति, ज्ञानप्रसरणशक्तमिन्द्रियं ज्ञाने-
 न्द्रियं तत्षोढा मनःश्रोत्रादिभेदात्, उक्तञ्चैवं विभागस्त-
 त्त्वरत्नाकरे भट्टपराशरपादैः । तच्च षोढेत्युपक्रम्य आन्तरं
 मन इत्यन्तेन मनःपूर्वकत्वात् सर्वप्रवृत्तीनां मनःकर्मेन्द्रिय-
 मिति सांख्यादयः । यथाहुः ।

कुलादिभिश्च स्वपरपक्षसाधनोपालम्भवती विजिगी-
षुकथा जल्पः । विजिगीषमाणयोरुभयोरपि साधनो-
पालम्भवती कथा जल्प इत्याचार्याः । तत्र हि मत्स-
रादिना विजिगीषया वा कथाप्रवृत्तेः । सदुत्तरापरिस्फु-
र्त्ता कुलादिप्रयोगेणापि प्रतिवादी पर्याकुलितमानसो-
ऽप्रतिभो ऽसदुत्तरवादी वा भवेद्वितीतरस्यावष्टम्भे वि-
जयसम्भवात् प्रमाणतर्काभ्यामेव व्यवहार इत्यभिमा-
नोऽपि न विवक्षितः । तस्यां च कथायां परपक्षसाध-
नानुपालम्भे तु न स्वपक्षस्थितिमात्रेण विजयी अपि तु
केवलं श्लाघ्य एव स्यात् । वञ्चितपरप्रहारस्तमप्रहर-
माण इव वीरः । स्वसाधनासिद्धौ परदूषणमात्रेणापि

षणाद्वितण्डातो भेद इत्यर्थः । अत्रापि विजिगीषुपदम-
धिकारिनिरूपणार्थम् । अत्रोदयनसम्मतिमाह । विजिगी-
षमाणयोरिति । विजिगीषमाणाधिकारत्वाच्छलादिस-
म्भेदो लभ्यते तेन वादाद् भेदः । शेषेण क्रमाद् वितण्डा-
कथाभासाभ्यां भेदः । ननु विजिगीषयोरपि वादवत् त-
त्राभिमानिकोऽपि प्रमाणतर्कव्यवहारः किं नेष्टु इत्याश-
ङ्गाह । तत्रेति । यथा कथञ्चित् परमञ्जनैकतत्पराणां किं
तथा चिन्तयेति भावः । अवष्टम्भो बलात्कारः । एकपक्ष-
सत्त्वस्वपरपक्षसाधनोपालम्भयोर्द्वयोरपि यः कर्ता स एव
जेता नान्यतरकारी किं त्वभावाद् भावोऽतिरिच्यत इति
न्यायादुभयप्रष्टाद् वरमिति श्लाघते केवलमिति सदृष्टा-
न्तमाचष्टे । तस्यां चेत्यादि । जल्पलक्षणे सूत्रसम्मति-

तथा यथा आत्मानमरक्षन् परघातीव वीरः । ततश्च स्वपरपक्षयोः साधनोपालम्भाभ्यामेव विजयो नान्य-
तरमात्रेणेति । तदुक्तम् । यथोक्तोपपन्नच्छलजाति-
निग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्प इति ॥

प्रतिपक्षस्थापनामात्रहीनो जल्प एव वितण्डा
भवति । अत्र प्रतिवादी यं कञ्चन सिद्धान्तमवलम्ब्य
व्यवस्थितः प्रतिपक्षभङ्गमात्रेण विजयी भवति न
तु जल्पवत्स्वपक्षसाधनेनापीत्युक्तम् प्रतिपक्षे त्वसा-
धन इति । सिद्धान्तावष्टम्भस्त्ववश्यं करणीयः ।

माह । तदुक्तमिति । अत्र तन्मोक्षारितोपपन्नपदावृत्त्या य-
थोक्ते वादलक्षणे यदुपपन्नं योग्यं केवलप्रमाणतर्कतत्त्वाव-
सायफलातिरिक्तं तेनोपपन्नो युक्तः छलादिसम्भिन्नो जल्प
इति सूत्रार्थः । इति जल्पपदार्थः ॥

श्लोकोत्तरार्द्धे वितण्डालक्षणमुक्तं तस्यार्थं निष्कृ-
ष्याह । प्रतिपक्षेति । अत्र जल्प एवेति मासमग्निहोत्रवत्
तद्धर्मप्राप्त्यर्थो नामातिदेशस्तेन छलादिसम्भिन्न इत्यर्थः ।
एतच्चास्यापि^(१) जल्पवज्जयमात्रफलत्वाच्च वादवत् केवलप्र-
माणतर्कव्यवहारनियम इति ज्ञापनार्थमुक्तम् । लक्षणं तु
प्रतिपक्षस्थापनारहिता वितण्डेत्येव । एतावतैव जल्पाद्
वादादपि व्यावृत्तेः । ईदृग्वादाभासव्यावृत्त्यर्थं तस्यापि
सम्भावितत्वादिति केचित् । प्रतिपक्षे त्वसाधन इति प्रति-
पक्षस्थापनानिवेधादर्थोदस्थाप्यावलम्बो न कार्य इति भ्रमः
स्याद् अतोऽभिप्रायं व्याचष्टे । अत्रेति । तर्ह्यस्याप्यपक्षस्य

(१) वितण्डाव्यवहारस्यापि ।

अन्यथाऽनित्यः शब्दः कृतकत्वादिति नैयायिकेन प्रयु-
क्ते कश्चन वैतण्डिकाभिमानी मीमांसादूष्ट्या पूर्व-
मसिद्धिमुद्गाह्य वादिना पुनः साध्यमाने हेतौ सौगत-
मतानुसारेण सिद्धसाधनतामुद्गाहयेदित्यपरिनिष्ठितः
कथाव्यवहारः स्यात् । अत एव सूत्रकारोऽपि प्रति-
वादिनः पक्षपरिग्रहमङ्गीकृत्य तस्य स्थापनामात्रं
निराचष्टे स प्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डेति । जल्प-
वितण्डयोरेव चतुःपञ्चानां षट्सप्तानां वाङ्मानां

किमवलम्बनेनेत्यत आह । सिद्धान्तावष्टम्भस्त्विति ।
कुत इत्याशङ्क्यान्यथातिप्रसङ्गादित्याह । अन्यथेति । मी-
मांसामते शब्दस्य नित्यत्वात् कृतकत्वस्यासिद्धिः । साध्य-
मान इति । प्रत्यक्षानन्तरीयकत्वादिनेति शेषः । हेतौ कृत-
कत्वहेतावित्यर्थः । सौगतमते सन्मात्रस्य क्षणिकत्वात्
सिद्धसाधनता नियता स्यादिति जयपराजयव्यवस्था न
स्यादित्यर्थः । स्वोक्तं सूत्रसंवादेन द्रढयति । अत एवेति ।
पक्षपरिग्रहानङ्गीकारे प्रतिपक्षहीन इत्येवोच्येत न तु स्था-
पनाहीन इति भावः । यद्यपि कथा तस्या षडङ्गानि प्राहु-
श्चत्वारि केषनेति सामान्येनोक्तं प्राक् तथापि तज्जल्प-
वितण्डाविषयमेव न वादविषयमिति नियच्छति । जल्प-
वितण्डयोरेवेति । चत्वारि पञ्च वा चतुःपञ्चानि षट्सप्त
वा षट्सप्तानि तेषाम् । सङ्ख्ययाव्ययेत्यादिना बहुव्रीहिः
बहुव्रीहौ सङ्ख्येये षडवहुमणादिति समासान्तो ङच्प्र-
त्ययः । लेखकस्वीकारपक्षे पञ्चमसप्तमसम्भवः । अथ वादे

नियमावश्यम्भावः । वादे तु तदनपेक्षमेव तत्त्वावसा-
यफलसिद्धेः । न च न विगृह्य कथां कुर्यादित्यादि-
भिर्जल्पवितण्डयोर्निषेधः शङ्कनीयः । नास्तिकनिरा-
करणार्थमवश्यकर्तव्यत्वेन तदितरविषयत्वान्निषेधस्य ।
तदुक्तम् । तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे
बीजप्ररोहसंरक्षणार्थं कण्टकशाखावरणवदिति ता-
भ्यां विगृह्य कथनमिति च ॥ ७८ ॥ ५५ ॥

अथ हेत्वाभासाः ।

हेतोः केनापि रूपेण रहिताः कैश्चिदन्विताः ॥७९॥

तन्नियमाभावे हेतुमाह । वादे त्विति । तदनपेक्षमज्ञानपेक्षं
क्रियाविशेषणं चैतत् । ननु निषिद्धयोजर्जल्पवितण्डयोः कि-
मर्थं लक्षणमुच्यते यत् प्रक्षाल्य त्यागः स्यादित्याशङ्काह ।
न चेति । कुतो न शङ्कनीय इत्याशङ्क्य निषेधस्य नास्तिके-
तरप्रतियोगिककथाविषयत्वादित्याह । नास्तिकेति । तर्हि
किं तदनयोः कर्तव्यताबोधकं शास्त्रमित्याकाङ्क्षायां सूत्र-
मेवेत्याह । तदुक्तमिति । स्मृतिवत् सूत्रस्यापि आर्षत्वात्
तदपवादकत्वं युक्तमिति भावः । जल्पवितण्डे इति । कर्तव्ये
इति शेषः । नन्वनेन सूत्रेणानयोः कर्तव्यतामात्रं प्रयोजनं
चेत्तं न तु विगृह्य कथनमिति कथमस्यापवादकत्वमित्या-
शङ्कात्सरसूत्रे तदुक्तमित्याह । ताभ्यामिति । इति चित-
ण्डापदार्थः ॥ ७८ ॥ ५५ ॥

अथ कथानन्तरमुद्देशक्रमाद्धेतवाभासा लक्ष्यन्ते इ-
त्याह । अयेति ।

हेत्वाभासाः पञ्चधा ते^(१) गौतमेन प्रपञ्चिताः ।

उक्तानां चतुःपञ्चानां रूपाणामन्यतमेन विक-
लास्तदितराङ्गसद्भावे ऽपि हेतव^(२) आभासा भवन्ति ।
ते च पञ्चविधाः । तदुक्तम् । सम्यभिचारविरुद्धप्रक-
रणसमसाध्यसमातीतकाला हेत्वाभासा इति । गौत-
मग्रहणेन मतान्तरे विशेषं दर्शयति^(३) । स चोपन्यस्य
निरस्यत^(४) इति ॥ ७६ ॥ ऽऽ ॥

तत्र सम्यभिचारः स्यादनेकान्तः स च द्विधा ॥ ८० ॥
साधारणस्तथा हेतुरसाधारण इत्यपि ।

रूपशब्दस्यानेकार्थत्वात् विवक्षितमर्थमाह । उक्ता-
नामिति । अनुमानोक्तानां पक्षधर्मत्वादीनामित्यर्थः ।
नन्वेतल्लक्षणं केवलान्वयिकेवलव्यतिरेकिणोरतिव्याप्त-
मित्याह । चतुःपञ्चानामिति । तयोश्चतुरन्यतमराहित्य-
मितरत्र पञ्चान्यतमराहित्यं च विवक्षितम् । तथा च
योग्यान्यतमरूपविकलो हेत्वाभास इत्यर्थः । तत्पाञ्च-
विध्ये सौत्रमुद्देशं प्रमाणयति । तदुक्तमिति ॥ ७९ ॥ ऽऽ ॥
तत्रायस्य लक्षणं विभागं चाह । तत्रेत्यादि ।

(१) पञ्चाधामी-पा. A पु. ।

(२) सम्यन्तावपि हेतव-पा. B पु. ।

(३) द्योतयति-पा. B पु. । सूचयति-पा. C पु. ।

(४) निरसिष्यत इति-पा. B पु. ।

तत्र हेत्वाभासेषु सव्यभिचारो नामानेकान्तः^(१)
 एकत्रान्तो निश्चयो व्यवस्थितिर्नास्तीति । तदुक्तम् ।
 अनैकान्तिकः सव्यभिचार इति । स च साधारणो-
 ऽसाधारण इति च द्विविधो भवतीति ॥ ८० ॥ ५५ ॥

ननु व्यवस्थान^(२)मतिलङ्घ्यान्यत्रापि वृत्तिर्व्य-
 भिचारः । तत्र साधारणस्य पक्षसपक्षलक्षणस्यानाति-
 क्रमेण विपक्षे ऽपि वृत्तेर्भवति व्यभिचारिता^(३) । पक्ष-
 मात्रवृत्तेस्त्वसाधारणस्य कथं व्यभिचारिता । तस्य
 हि स्वस्थानवृत्तिरेव सङ्कुचिता दूरे ऽन्यत्रापि वृत्ति-
 रित्याशङ्कामपनुदन् विधाद्वयमेव विविच्य दर्शयति ।
 आद्योन्वयादनेकान्तः पक्षत्रयकृताश्रयः^(४) ॥ ८१ ॥

तत्रेत्यस्य प्रकृतिप्रत्ययार्थौ दर्शयन् लक्ष्यलक्षण-
 पदे विविच्य योजयति । तत्र हेत्वभासेष्विति । तत्र
 विधाद्वयव्याप्तिज्ञानाय लक्षणपदं व्युत्पादयति । एक-
 त्रेति । निश्चयवाचिनान्तशब्देन नियतत्वसाम्याद् व्यव-
 स्थितिर्लक्ष्यते तेन साधारणस्य पक्षसपक्षयोरिव विपक्षे-
 ऽपि प्रवृत्तेरसाधारणस्य सति सपक्षे पक्षमात्रवृत्तेर्विपक्षा-
 दिवत् सपक्षादपि सर्वस्मात् व्यावृत्तेश्च स्वसीमातिक्र-
 मेण व्यवस्थितत्वादनेकान्तिकत्वमित्यर्थः । अत्र सूत्रं
 संवादयति । तदुक्तमिति ॥ ८० ॥ ५५ ॥

अथ यथोक्तश्लोकेनोत्तरश्लोकस्य पौनरुक्त्यमाशङ्क्य
 शङ्कोत्तरत्वेन अस्यैव विचारणात्त दोष इत्याशयेन
 शङ्कापूर्वकमवतारयति । नन्विति ।

(१) अनैकान्तिकः—पा. C पु. । (२) स्वस्थान—पा. C पु. ।

(३) व्यभिचारः—पा. B पु. । (४) कृताश्रयः—पा. A पु. ।

व्यतिरेकादनेकान्तः पक्षमात्रान्वयः परः ।

अन्वयो व्यतिरेक इति च द्वे हेतुरूपे तत्रान्वयस्य भूमिः पक्षसपक्षौ व्यतिरेकस्य तु विपक्ष एव । सपक्षाश्च वा केचित् । तत्रान्वयस्य विपक्षेऽपि वृत्तेर्यथा व्यभिचारः । एवं व्यतिरेकस्यापि सर्वेष्वपि सपक्षेषु वृत्तेर्भवत्येव व्यभिचारः । अत एव पक्षमात्रवृत्तेरपि केवलव्यतिरेकिणः सपक्षाभावादेव तत्र व्यतिरेको न वर्तत इति न व्यभिचारः । सपक्षविपक्षयोरुभयोरपि व्यतिरेकोऽस्तीति दर्शयितुं पक्षमात्रान्वयः पर इत्युक्तम् । पक्ष एवान्वयोऽन्यत्र सर्वत्र व्यति-

पक्षमात्रान्वय इत्यत्र सति सपक्षे इति शेषः । अन्यथा केवलव्यतिरेकिणोऽप्यहेतुत्वप्रसङ्गात् ।

इह श्लोके ऽन्वयव्यतिरेकग्रहणं किमर्थमित्याशङ्क्याचष्टे । अन्वय इत्यादि । ननु व्यतिरेकस्य विपक्षमात्रभूमिकत्वे सपक्षैकदेशवृत्तेर्धूमादिहेतोरहेतुत्वं स्यादित्यत आह । सपक्षाश्च वा केचित् । नन्वेतावता पूर्वोक्तशङ्कानिरासः कथमन आह । तत्रान्वयस्येति । एवं च सति सपक्षे पक्षमात्रवृत्तिरसाधारणः असति तन्मात्रवृत्तिर्व्यतिरेकीति सिद्धमित्याह । अत एवेति । ननु श्लोके व्यतिरेकस्य सपक्षगामित्वं कुत्रोक्तमत आह । सपक्षविपक्षयोरिति । तत्रापि मात्रपदं प्रसादलभ्यमित्याह । पक्ष एवेति । क्रमेण विधाद्वयमुदाहरति । तत्रेत्यादि ॥ ८१ ॥ ५५ ॥

रेक एवेत्यर्थः । तत्र पक्षत्रयवृत्तिः साधारणः । यथा-
ऽनित्यः शब्दः प्रमेयत्वादिति । सति सपक्षे पक्षमा-
त्रवृत्तिरसाधारणः । यथाऽनित्या भूर्गन्धवत्त्वादित्यु-
क्तमेवेति ॥ ८१ ॥ ५५ ॥

विरुद्धः स्याद्वर्तमानो हेतुः पक्षविपक्षयोः ॥ ८२ ॥

पक्षविपक्षयोरेव वर्तमानो हेतुर्विरुद्ध इत्येव-
कारोपश्लेषेण साधारणानैकान्तिकव्यवच्छेदसिद्धिः ।
साध्यविपर्ययव्याप्तो हेतुर्विरुद्ध इत्याचार्याः । यथा
नित्यः शब्दः कार्यत्वादिति । तदुक्तम् । सिद्धान्तम-
भ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्ध इति ॥ ८२ ॥

प्रतिरुद्धः प्रकरणसमः स्यात् प्रतिसाधनैः ।

प्रतिप्रमाणप्रतिरुद्धो हेतुः प्रकरणसम इति ।

अथ विरुद्धं लक्षयति । विरुद्ध इति ।

उदाहरति । यथेति । अत्र कार्यत्वादिति हेतुः सा-
ध्याभिमतनित्यत्वविपरीतानित्यत्वव्याप्तः पक्षविपरीत-
योरेव शब्दघटयोर्वर्तत इति स्याद् विरुद्ध इत्यर्थः । सि-
द्धान्तमिति । यं कश्चन शब्दनित्यत्वादिसिद्धान्तं प्रति-
ज्ञाय तत्साधनाय तद्विरोधी तद्विपर्ययव्याप्तो हेतुः प्रयु-
क्तो विरुद्ध इत्यर्थः ॥ ८२ ॥

अथ प्रकरणसमं लक्षयति । प्रतिरुद्ध इति । स च
प्रकरणेन प्रतिरोधकहेतुना समबलत्वात् प्रकरणसम इति
ब्रह्मव्यम् ।

प्रतिरोधो नाम हेतोरर्थनिश्चयप्रवृत्तिप्रतिबन्धः ।
सत्प्रतिपक्षो हेतुः प्रकरणसम इत्याचार्याः । ननु दुर्ब-
लेन सम्बलेन प्रबलेन^(१) वा प्रतिरोधः । श्रेयापि
न सम्भवति । हीनबलस्य बाधितत्वेन प्रतिरोधकत्वा-
योगात्^(२) । वस्तुनो द्वैरूप्यासम्भवेनाभयो^(३)स्तुल्यब-
लत्वासम्भवात्^(४) । प्रबलेन हीनबलस्य बाधितत्वेन
कालातीतसङ्करप्रसङ्गाच्चेति । सत्यम् । वास्तवतुल्य-
बलत्वाभावे ऽपि अगृह्यमाणविशेषत्वेनाभिमानसि-
द्धसाम्येन प्रतिप्रमाणेन प्रतिरोधो विवक्षित इति
न कश्चिद्वेषः । ततश्च नानुमानेनैव प्रतिरोधोऽनु-
मानस्याभिमानसाम्येन प्रत्यक्षादिनापि तत्सम्भवात् ।

ननु प्रतिरोधो नाम गतिप्रतिबन्धः स च हेतोर्वच-
नात्मकस्यासम्भवीत्यत आह । प्रतिरोधो नामेति ।
सत्प्रतिपक्षोऽविद्यमानप्रतीतिहेतुक इत्यर्थः । ननु सर्व-
थापि प्रतिरोधासम्भवात् खण्ड्यकल्पोऽयं हेत्वाभास इति
शङ्कते । नन्विति । स खलु पुरुषविशेषमपेक्षमाणो हेत्वा-
भासो भवतीत्याशयेन परिहरति । सत्यमिति । अत्रा-
भिमानिकविशेषणलभ्यं विशेषान्तरमाह । ततश्चेति ।
अथानुमानिकस्याभिमानिकसाम्येन प्रत्यक्षेण प्रतिरोधमु-

(१) अधिबलेन—पा. B पु. ।

(२) प्रतिरोधायोगात्—पा. C पु. ।

(३) विद्वत्प्रमाणयो—पा. B पु. ।

(४) बलायोगात्—पा. C पु. ।

यथा शुक्लोऽयं शङ्खः शङ्खत्वादितरशङ्खवदिति प्रयोगे
पीतत्वेन प्रत्यक्षोपलब्धेः शुक्ल एव कथं स्यादिति ।
तमिमं प्रकरणसमं विरुद्धाव्यभिचारीति केचिद्व्यप-
दिशन्ति यथाहुः ।

यत्राप्रत्यक्षता वायोररूपित्वेन साध्यते ।

स्पर्शात् प्रत्यक्षता चासौ विरुद्धाव्यभिचारिता ॥ इति ।

तदुक्तम् । यस्मात् प्रकरणचिन्ता स निर्ण-

दाहरति । यथेति । एवमात्मनानात्वसाधनस्य व्यवस्था-
देरद्वैतवाक्येन प्रतिरोध इत्याद्युक्तम् । नन्वस्य^(१) विरुद्धा-
व्यभिचारिणः परोक्ताद्भेदे पञ्चैवेतिनियमभङ्गादित्याश-
ङ्क्य भेदमाह । तमिममिति । अभेदव्यक्तये^(२) परोक्तमुदा-
हरणं दर्शयति । यथाहुरिति ।

अत्र वायोरप्रत्यक्षत्वसाधकहेतोररूपित्वस्य प्रत्य-
क्षत्वे हेतुना स्पर्शवत्त्वेन प्रतिरुद्धत्वाद्विरुद्धः प्रतिरुद्धः
सत्यव्यभिचाराप्रतीतेरव्यभिचारी चेति तस्यैव तथा
व्यपदेशात् स एव स इत्यर्थः ।

अथ स्वोक्तप्रकरणसमलक्षणे सूत्रसम्भतिमाह ।
तदुक्तमिति । यस्माद्व्यादिप्रयुक्ताद्धेतोरपरि प्रकरणचिन्ता
विपरीतसाध्यसाधकहेतुविचारः प्रवर्तते स निर्णयार्थं
स्वसाध्यसिद्ध्यर्थमुपदिष्टो वादिहेतुः प्रकरणेन प्रतिहेतुना
समबलत्वात् प्रकरणसम उच्यते इति सूत्रार्थः । अत्र

(१) अस्य प्रकरणसमस्य विरुद्धाव्यभिचारीतिव्यपदेशात् प्रत्य-
क्षसम एव विरुद्धाव्यभिचारीति भावः ।

(२) प्रकरणसमात् ।

यार्थमपदिष्टः^(१) प्रकरणसम इति । एकदेशिनस्तु स्वपक्षपरपक्षसिद्धावपि त्रिरूपो हेतुः प्रकरणसम इति लक्षयन्ति उदाहरन्ति च । यथानित्यः शब्दः पक्षसपक्षयोरन्यतरत्वात् सपक्षवदिति । तदिदं तावदसम्भवलक्षणम् न ह्येकस्यैव हेतोरुभयत्रापि त्रैरूप्यं सम्भवति । नित्यत्वे साध्ये गगनं सपक्षः इतरत्र तदेव विपक्षः । न त्वेक एव हेतुः सपक्षे तत्र वर्तते विपक्षाञ्च ततो व्यावर्तते चेति सम्भवति पक्षसपक्षयोरन्यतरत्वादित्यस्याप्येकदा शब्दाकाशयोरन्यतरत्वादित्यर्थोऽन्यदा शब्दघटयोरन्यतरत्वादित्यर्थः । ततश्च शब्दमात्रमत्रैकं नार्थ इति न किञ्चिदेतत् ।

असिद्धः साध्यतुल्यत्वाद्धेतुः साध्यसमो भवेत्

॥ ८३ ॥

असिद्धो हेतुः साध्यसम इति लक्षणम् । साध्य-

भूषणोक्तं लक्षणं दूषयितुमनुभाषते । एकदेशिनस्त्विति । दूषयति । तदिदमिति । कुत इत्यत आह । न हीति । असम्भवं व्यनक्ति । नित्यत्व इतीति । किं च एकस्य हेतोरुभयत्र त्रैरूप्यं लक्षणं तदैकत्वमेव हेतोरसिद्धमित्याह । पक्षसपक्षयोरित्यादि ।

अथ साध्यसमं लक्षयति । असिद्ध इति ।

अत्र लक्षणांशं निष्कृष्याह । असिद्धो हेतुरिति ।

(१) मुद्रिष्टः—फ. ८ पु. ।

समशब्दप्रवृत्तिनिमित्तप्रदर्शनं साध्यतुल्यत्वादिति^(१) ।
तदुक्तम् । साध्याविशिष्टः साध्यत्वात् साध्यसम
इति ॥ ८३ ॥

अथासिद्धिलक्षणं विवक्षन् सिद्धिलक्षणपुरःसरं
सप्रकारमसिद्धिमाह ।

व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वप्रतीतिः सिद्धिरिष्यते^(२) ।

असिद्धिस्तदभावः स्याद्वेतोः^(३) सा च चतुर्विधा
॥ ८४ ॥

व्याप्तेः पक्षस्य हेतोश्च तज्ज्ञानस्याप्यभावतः ।

सिद्धभावाऽसिद्धिस्तद्वानसिद्धः । सिद्धिश्च

तर्हि साध्यतुल्यत्वादित्यस्य किं प्रयोजनमत आह ।
साध्यसमशब्देति । साध्यतुल्योऽसिद्ध इति यावत् ।
स साध्यसम इति सूत्रार्थः ॥ ८३ ॥

ननूक्तं साध्यसमलक्षणम् अथास्मिन् उदाहर्तव्यं
किमेतदप्रस्तुतमेव सिद्धादिकमुत्तरार्द्धं वृथा प्रपञ्च्यत
इत्याशङ्क्य लक्षणपदार्थासिद्धिज्ञानस्य सिद्धिज्ञानसाध्य-
त्वात् तल्लक्षणपूर्वकमसिद्धिलक्षणं तद्विभागं चाह ।
अथेति ।

श्लोके तदभाव इत्यत्र तच्छब्देन सिद्धिपरामर्श इति
व्याचष्टे । सिद्धभावाऽसिद्ध इति । एषैव लक्षणपदप्रवृ-

(१) समत्वादिति-पा. B पु. ।

(२) सिद्धिरिष्यते- पा. A पु. ।

(३) तदभावो ह्यसिद्धिः स्याद्वेतोः-पा. A पु. ।

व्याप्तस्य हेतोः पक्षधर्मत्वेन प्रतीतिः । ततश्च व्याप्तिपक्षधर्मताहेतूनामभावे व्याप्यत्वासिद्ध्याश्रयासिद्धि-
स्वरूपासिद्धयो भवन्ति । यथाहुः । असिद्धः साध्य-
समः स चाविद्यमानसपक्षः पक्षे ऽविद्यमानोऽविद्यमा-
नव्याप्तिकश्चेति त्रिधेति । व्याप्तादीनां अयायाम-
न्यतमस्य प्रतीत्यभावे त्वज्ञानासिद्धिरिति चतस्रो-
ऽसिद्धयः । तत्र व्याप्यत्वासिद्धौ यथा गर्भस्थो मैत्रीत-

त्तिनिमित्तमित्याह । तद्वानसिद्ध इति । श्लोके योग्यत्वा-
दव्यवहितयोरपि व्याप्तहेतुपदयोरन्वयं वदन् असिद्धिल-
क्षणं निष्कृष्याह । सिद्धिश्चेति । तथा च व्याप्यत्वादिस्व-
रूपाभावे व्याप्यत्वासिद्ध्यादयस्त्रयो भेदाः तदन्यतमप्रती-
त्यभावे त्वज्ञानासिद्धिरित्येवं चातुर्विध्यं सिद्धतीति ।
फलितमाह । ततश्चेत्यादिना चतस्रोऽसिद्धय इत्यन्तेन ।
श्लोके पक्षस्येत्येतत् तद्धर्मस्याप्युपलक्षणमित्याह । पक्षत-
द्धर्मेति । तथा च पक्षस्य तद्धर्मस्य वा सन्दिग्धस्याभावे
ऽप्याश्रयासिद्धिरेवेति न त्रित्वहानिः । एतेन सिद्धसाध-
नस्याप्यत्रैवान्तर्भाव इति सिद्धम् । आद्यभेदत्रये ताव-
दुदयनलक्षणमालां संवादयति । यथाहुरिति । अत्रासि-
द्धः साध्यसम इति सामान्यलक्षणम् । स चेत्यादिना
क्रमादाश्रयस्वरूपव्याप्यत्वासिद्धीनां विभागोद्देशः संग्रहे
तु वृत्तानुसारादुत्क्रमः । अथान्त्यपादं तच्छब्देनानन्तरो-
क्तव्याप्तिपक्षहेतूनां परामर्श इति दर्शयन् व्याचष्टे । व्या-
प्यादीनामिति । अथैषां क्रमेणोदाहरणान्याह । तत्रेत्या-

नयः^(१) श्यामः मैत्रीतनयत्वादिति^(२) सम्प्रतिपन्नव-
दिति अयं हि शाकाद्याहारपरिणतिप्रयुक्तव्याप्तिक-
त्वात्^(३) सोपाधिकसम्बन्ध इत्यसिद्धव्याप्तिकः । आश्र-
यासिद्धो यथा ईश्वरो न सर्वज्ञः कर्तृत्वादिति ।
स्वरूपासिद्धो यथा अनित्यः शब्दः चाक्षुषत्वादिति ।
भागासिद्धो यथा अनित्ये वाङ्मनसे मूर्तत्वादिति ।
विशेषणासिद्धिविशेष्यासिद्धिव्यर्थविशेषणासिद्धिव्यर्थ-
विशेष्यासिद्ध्यादीनां उदाहरणानि स्वयमेव द्रष्ट-
व्यानि । अज्ञानासिद्धो यथा । देवदत्तो बहुधनो

दि । ईश्वरो न सर्वज्ञ इत्यत्रेश्वरासिद्धौ धर्म्यसिद्धेस्तत्
सिद्धौ धर्मिग्राहकबाधात् सन्दिग्धधर्मासिद्धेर्भेदभयथा-
प्याश्रयासिद्धिरिति भावः । स्वरूपासिद्धेरेव भेदान्तर-
माह । भागेति । अत्र पक्षैकदेशे वाचि मूर्तत्वाभावाद्
भागासिद्धिः । पुनश्च स्वरूपासिद्धेर्भेदान्तराण्यतिदिशति ।
विशेषणेति । अनित्यः शब्दः मूर्तत्वे सति गुणत्वात्
गुणत्वे सति मूर्तत्वात् गुणत्वे सति कृतकत्वात् इति क्र-
मादेशामुदाहरणानि । आदिशब्दादयं सार्वभौमो भवि-
ष्यति तादृग्भाग्यत्वे सति क्षत्रियत्वादित्यादिसन्दिग्ध-
विशेषणासिद्ध्यादिसङ्ग्रहः । अथाज्ञानासिद्धेषु हेत्वज्ञा-
नासिद्धमुदाहरति । देवदत्त इति । सर्वं क्षणिकं सत्त्वाद्

(१) मैत्रतनयः-पा. B पु. ।

(२) मैत्रतनयत्वात्-पा. B पु. ।

(३) व्याप्तित्वेन-पा. B पु. ।

भविष्यति तद्धेतुभूतादृष्टाश्रयत्वादिति । व्याप्याश्र-
ययोरज्ञानासिद्धिरुदाहर्तव्या । एतादृशासिद्धयोऽन्यत-
रासिद्धुभयाऽसिद्धिभेदेन च भिद्यन्त इति ॥ ८४ ॥ ५५ ॥

सिद्धसाधने तु सिद्धविशेषणत्वेन पक्षाभासता-
मिति केचित्^(१) । तान्निराकुर्वन्नसिद्धावन्तर्भावमाह ।
आश्रयासिद्धता हेतोः सिद्धधर्मस्य साधने^(२) ॥ ८५ ॥
पक्षो हि संश्रयस्तस्य स च साध्यान्वितो यतः ।

भविष्यन्मैत्रीपुत्रो वाग्मी भविष्यति विशिष्टपुरुषत्वात्
इत्यज्ञानव्याप्याश्रयासिद्धयोरुदाहरणे । अथ सर्वासिद्धि-
साधारणं द्वैविध्यमाह । एताश्चेति । अनित्यः शब्दः
बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षद्रव्यत्वादिति वाच्यसिद्धिः नैयायिकैः
द्रव्यत्वानभ्युपगमात् कृतकत्वादिति प्रतिवाच्यसिद्धिः
मीमांसकैस्तदनङ्गीकारादित्युभयविधेयमन्यतरासिद्धिः त-
त्रैव चाक्षुषत्वादित्युभयासिद्धिः ॥ ८४ ॥ ५५ ॥

ननु पूर्वश्लोके पक्षतद्धर्मयोरभावादाश्रयासिद्धिरिति
व्याख्यानादेव सिद्धसाधनस्याप्याश्रयासिद्धित्वमेवेत्यु-
क्तप्रायमेव तत् किमर्थमुत्तरश्लोके पुनरुच्यत इत्याशङ्क्य
पक्षपक्षाभासत्वपक्षप्रतिक्षेपार्थमित्याह । सिद्धसाधने
त्विति ।

साध्यान्वित इति । सन्दिग्धसाध्यधर्मक इत्यर्थः ।

(१) सिद्धविशेषणत्वेन पक्षाभासः सिद्धसाधनमिच्छन्ति के-
चित्-पा. B पु. ।

(२) साधनात्-पा. C पु. ।

प्रतिवादिनोऽपि सिद्धस्य धर्मस्य साधने क्रिय-
माणो हेतुराश्रयासिद्धो भवति । कुतः पक्षो हि हेतो-
राश्रयः साध्यधर्मविशिष्टश्च धर्मी पक्ष इत्युक्तम् । तत्र
यथा विशेष्यस्य धर्मिणोऽभावादाश्रयासिद्धः तथा
विशेषणस्य साध्यधर्मवत्त्वस्याभावादपि विशेष्याभाव
इव विशेषणाभावे ऽपि विशिष्टाभावस्याविशिष्टत्वा-
दसिद्धिभेद एवायमिति ॥ ८५ ॥ ५५ ॥

कालातीतो बलवता प्रमाणेन प्रबाधितः ॥ ८६ ॥
प्रमाणबाधितविषयः कालातीतः । बलिन एव

ननु सिद्धसाधनस्य दोषत्वे सर्वस्यापि साध्यस्य
प्रतिवादिनं प्रति सिद्धत्वात् सर्वानुमानोच्छेदः स्यादि-
त्याशङ्क्य व्याचष्टे । प्रतिवादिनोऽपीति । ननु सत्यपि
धर्मिणि कथं धर्माभावमात्रेणाश्रयासिद्धिरित्याशयेन
शङ्कते । कुत इति । सत्यं न धर्ममात्रमाश्रयः किं तु धर्म-
विशिष्टो धर्मीत्याह । पक्षो हीति । ततः किमत आह ।
तत्रेति । अभावादपीति । आश्रयासिद्धिरित्यनुषङ्गः । कुत
इत्यत आह । विशेष्येति । इह विशिष्टस्याश्रयत्वात् तस्य
च विशेषणविशेष्ययोरन्यतरापाये ऽप्यपायादित्यर्थः । प्रकृ-
तमुपसंहरति । असिद्धीति ॥ ८५ ॥ ५५ ॥

अथ कालात्ययापदिष्टं लक्षयति । कालातीत इति ।

ननु प्रमाणसिद्धस्वरूपस्य हेतोः को बाध इत्याशङ्क्य
विषयापहारलक्षण इति व्याचष्टे । प्रमाणेति । संग्रहे बल-
वतेति विशेषणं व्यावर्त्यभावाद्बाधकस्वरूपकथनमात्रपरम्
न तु लक्षणगङ्गमित्याह । बलिन एवेति । केनानुमानेनास्य

बाधकत्वाद्वलवतेत्युक्तम् । तत्र प्रत्यक्षबाधितो यथा
अणुष्णोऽग्निः^(१) द्रव्यत्वादिति । अनुमानबाधितो यथा
सावयवाः परमाणवो मूर्तत्वादिति । कथमनुमानबा-
धित इति चेत् । उच्यते । आद्यावयवि स्वन्यूनपरिमा-
णोपादानमवयवित्वात् घटवत् । यथा अणुपरिमाण-
तारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तं परिमाणतारतम्यत्वात् महा-
परिमाणतारतम्यवत्^(२) । अन्यथा मशकमातङ्गयोरप्य-
विशेषप्रसङ्गः अनन्तावयवारब्धत्वाविशेषादित्यनुमा-
नेन निरवयवद्रव्यत्वेन परमाणुसिद्धेर्धर्मग्राहकप्रमाण-
बाधितत्वात् । आगमबाधितो यथा यागादयः स्वर्ग-
साधनं न भवन्ति क्रियात्वादिति । उपमानबाधितो

बाध इत्याशयेन पृच्छति । कथमिति । धर्मिग्राहकेनेत्याह ।
आद्येति । असरेणुः सावयवावयवारब्धः बाधुषद्रव्यत्वात्
घटवदिति सिद्धं अणुकमाद्यावयविशब्दार्थः । अथ तदव-
यवानामपि कार्यद्रव्यारम्भकत्वेन सावयवत्वानुमाने
बाधकमाह । अण्विति । अत्रोभयसाध्यानङ्गीकारे अनन्ता-
वयवारब्धत्वाविशेषान्मशमातङ्गयोस्तुल्यपरिमाणत्वप्रस-
ङ्ग इत्याह । अन्यथेति । अंशत्रयविशिष्टभावनावरोधात्
स्वर्गसाधनत्वेनैवागमावगतानां तदसाधनत्वसाधने तेनैव
धर्मिग्राहिणा बाध इत्याह । आगमेति । एवमुपमानावग-
तमवयवशब्दवाच्यभावस्य गोसदृशपशोस्तदवाच्यत्वानु-
माने तेनैव बाध इत्याह । उपमानेति । ननु विशेषणाभा-

(१) कृष्णवर्त्मा-पा. B पु. ।

(२) महत्त्वतारतम्यवत्-पा. B पु. । महत्परिमाणतारतम्य-
वत्-पा. C पु. ।

यथा गोसदृशो गवयश्च दवाच्यो न भवति वस्तुत्वादि-
ति । ननु सिद्धसाधनवदस्यापि बाधितधर्मविशिष्टत्वे-
नापक्षभूते धर्मिणि वर्तमानस्याश्रयासिद्धिरेव स्यात् ।
मैवम् । अनुष्णत्वेन द्रव्यत्वस्य व्याप्तिग्रहणायोष्णत्वा-
भावरूपस्यानुष्णत्वस्य निर्णयार्थमुष्णत्वं क्वचिदुर्मि-
णि ग्रहीतव्यम् । स च धर्मी बद्धिरेवेति व्याप्तिग्रहण-
समय एव बाधिते विषये पश्चात् पक्षत्वातिपातः ।
तथा चोपजीव्योपजीवकयोरुपजीव्यमेवोद्भाव्यमिति
न्यायाद् बाधितविषयत्वमेवोद्भाव्यमिति । सिद्धसाधने
तु व्याप्तिस्थितौ पक्षधर्मत्वमेव जीवनमित्याश्रया-
सिद्धिरेव भवेत् । एतेन बाधितविषयस्यापि पक्षाभा-

वाद्विशिष्टाभास इति सिद्धसाधनोक्तन्यायेनापि विशि-
ष्टस्य धर्मिणोभावात् तद्वदेवायमप्याश्रयासिद्धः किं न
स्यादिति शङ्कते । नन्विति । सत्यं तथापि परिस्फूर्तिक-
त्वादुपजीव्यत्वेन प्राधान्याच्च बाध एवोद्भाष्यो नाश्रया-
सिद्धिरिति परिहरति । मैवमिति । तत्र बाधस्य पुरः-
स्फूर्तिकत्वं तावदाह । अनुष्णत्वेनेति । ततस्तदुपजीवनेन
धर्मिणः पक्षत्वमङ्गादाश्रयासिद्धिरित्याह । पञ्चादिति ।
फलितमाह । तथा चेति । सिद्धसाधनस्य तु सिद्धव्याप्तिक-
स्यैव हेतोः पक्षधर्मतामात्रविरहिणोऽन्योपजीवित्वादा-
श्रयासिद्धत्वमेवेति वैषम्यमाह । सिद्धसाधने त्विति ।
काणादास्तु कालातीतो न हेत्वाभासः पक्षवचनस्यैव
दुष्टत्वात् प्रतिज्ञाभास इति भणन्ति । तान् प्रत्याह । एते-

सतां वदन्तो निरस्ता भवन्तीति ॥ ८६ ॥

विभागोद्देशमाक्षिप्य समादधाति ।

पञ्चैव कथमाभासा विद्यते ह्यप्रयोजकः ।

इति पर्यनुयोगोऽयं तार्किकस्य न युज्यते ॥ ८७ ॥

अप्रयोजक इत्यपि कश्चिद्वेत्वाभासोऽस्तीति
कथं पञ्चत्वपरिसंख्यानमित्ययं पर्यनुयोगस्तर्कव्यापारं
जाननस्य न युज्यत इति ॥ ८७ ॥

कथं न युज्यते तत्राह ।

नेति । बाधस्यैवोद्भाव्यत्वाभिधानेनेत्यर्थः । तथा च पक्षा-
दीनां सर्वेषामपि हेतुशेषत्वेन तद्दोषाणामपि हेतुदोषपर्य-
वसानाच्चेत्वाभास एवायं न पक्षाभास इति भावः ॥ ८६ ॥

ननु हेत्वाभासाः पञ्चवेति पूर्वं सिद्धान्तितं पञ्चत्व-
परिसंख्यानं किमर्थमकस्मादुत्तरार्द्धे निरस्यत इत्याशङ्क्य
न तन्निरस्यते किं तु स्थणानिखननेनाक्षिप्य दृढीक्रियते
पञ्चैवेत्यादिना समञ्जसमित्यन्तेन सादृश्यतुष्टयेनेत्यवतार-
यति । विभागोद्देशमिति ।

नन्वप्रयोजकसद्भावे कथं हेत्वाभासानतिरेक इत्या-
शङ्क्य तस्यापि तदाभासत्वादिति व्याचष्टे । अप्रयोजक
इति । कश्चिदिति । पूर्वोक्तविलक्षण इत्यर्थः । पञ्चत्वपरि-
संख्यानं पञ्चत्वावधारणमित्यर्थः । पञ्चग्रहणस्य पञ्च पञ्च-
नत्वा इतिवत्पञ्चेनरनिषेधपरत्वादिति तद्वेदेति वेदनार्थं
ठकोविधानात् । तार्किकस्तर्कव्यापाराभिज्ञ इति सोल्लुण्ठ-
नत्वसूचनाय व्याचष्टे । तर्कव्यापारं जानानस्येति ॥ ८७ ॥

यस्येत्यादिना सार्द्धश्लोकेनैतदेवोपपादयतीत्याह ।

युस्यानुकूलतर्कौऽस्ति स एव स्यात् प्रयोजकः ।
तदभावेऽन्यथासिद्धिस्तस्याः स हि निवारकः ॥८८॥
अतोऽप्रयोजकस्य स्याद्व्याप्त्यसिद्धेरसिद्धता ।

अनुकूलतर्कवत् एव हेतोः प्रयोजकत्वात् तद-
भावेऽन्यथासिद्धिः स्यात् । उपाधिविधूगनद्वारेणान्य-
थासिद्धिशङ्कानिरसनहेतुस्तर्क इत्युक्तत्वात् । अन्यथा-
सिद्धोऽप्रयोजक उपाधिमानिति पर्यायाः । यथाहुः ।

समासमाविनाभावावेकत्र स्तो यदा तदा ।

समेन यदि नो व्याप्तस्तयोर्हीनोऽप्रयोजकः ॥ इति

कथमिति ।

तर्कविधूतान्यथासिद्धिशङ्कस्यैव हेतोः प्रयोजक-
त्वात् तद्विहितोऽप्रयोजकः स च निरुपाधिकसम्बन्धलक्ष-
णव्याप्त्यवैधुर्याद् व्याप्यत्वासिद्धिस्वाप्तातिरिच्यत इति
श्लोकाभिप्रायमाह । अनुकूलेति । ननु तर्काभावमात्रेण
कथमनन्यथासिद्धिरित्यत आह । उपाधीति । पक्षे विपक्ष-
जिज्ञासाविच्छेदस्तनुग्रह इत्यत्रेति भावः । एतावता कथ-
मप्रयोजकस्यानतिरिक्तत्वमत आह । अन्यथासिद्ध इति ।
अन्यप्रयुक्तव्याप्तिक इत्यर्थः । स च व्याप्यत्वासिद्ध एवेति
भावः ।

अतोऽप्रयोजकस्य सोपाधिकपर्यायत्वे तावत् सम्म-
तिमाह । समेत्यादि । यदैकत्र साध्ये समासमाविनाभावो
साध्यसमव्याप्तिकस्तद्भिन्नव्याप्तिकश्च द्वौ हेतू सम्भवतः
तयोर्मध्ये यो हीनव्याप्तिको हेतुः समेन समव्याप्तिकेना-
व्याप्त्येदन्यथाऽनित्यत्वसाधने साध्यवत्त्वकृतकत्वस्योपा-

केचित्तु परप्रयुक्तव्याप्त्युपजीवीत्यप्रयोजकं^(१)
व्यपदिशन्ति । यथाहुः ।

व्याप्तिश्च दृश्यमानायाः कश्चिद्दुर्मः प्रयोक्तव्यः ।

यस्मिन् सत्यमुना भाव्यमिति शक्त्या निरूप्यते ॥

अन्ये परप्रयुक्तानां व्याप्तीनामुपजीवकाः ।

दृष्टैरपि न तैरिष्टा व्यापकांशावधारणा ॥ इति ।

अन्ये तु सन्दिग्धव्याप्तिक इत्याहुः । यथा ।

साध्यादन्येन धर्मेण सपक्षेष्वनुयायिना ।

चित्त्वप्रसङ्गात् सोऽप्रयोजक उच्यते । तथा च सोपाधि-
कस्यैवाप्रयोजकव्यपदेश इति भावः ।

अथास्यान्यथासिद्धपर्यायत्वं च संवादयति । केचि-
दिति । परप्रयुक्तव्याप्त्युपजीवी अन्यथासिद्ध इत्यर्थः ।
यत्रैकेन साध्येनानेकेषां धर्माणामापाततो व्याप्तिर्दृश्यते
तत्र तस्या व्याप्तेस्तेषु धर्मेषु कश्चिदेक एव धर्मः प्रयोजको
निरूप्यते केनोपायेनेत्यत उच्यते । अस्मिन् साध्ये सत्येवा-
मुना साधनधर्मेण भाव्यं नान्यथेत्येवमन्वयव्यतिरेकल-
क्षण्या शक्त्या सामर्थ्येनेत्यर्थः । ततोऽन्ये धर्माः परप्रयुक्त-
व्याप्त्युपजीवकाः पूर्वोक्तप्रयोजकधर्मोपरागोपलब्धव्या-
प्तिका इत्यर्थः । अत एव तैर्दृष्टैरपि व्याप्तवद्दृश्यमानैरपि
न साध्यावधारणमिष्यत इत्यर्थः । अत्रापि निषिद्धत्वप्र-
युक्तव्याप्त्युपजीवका हिंसात्वादय एवोदाहरणम् ।

उपलक्षणं चैतत् तद्व्यपदेशान्तरं चास्तीत्याह । अन्ये
त्विति । साध्यादन्येन पापसाधनत्वादिसाध्यधर्मव्यति-

(१) व्याप्त्युपजीवकप्रयोजकं-पा. C पु. ।

युस्यानुकूलतर्कौऽस्ति स एव स्यात् प्रयोजकः ।
तदभावेऽन्यथासिद्धिस्तस्याः स हि निवारकः ॥८८॥
अतोऽप्रयोजकस्य स्याद्व्याप्त्यसिद्धेरसिद्धता ।

अनुकूलतर्कवत् एव हेतोः प्रयोजकत्वात् तद-
भावेऽन्यथासिद्धिः स्यात् । उपाधिविधूगनद्वारेणान्य-
थासिद्धिशङ्कानिरसनहेतुस्तर्क इत्युक्तत्वात् । अन्यथा-
सिद्धोऽप्रयोजक उपाधिमानिति पर्यायाः । यथाहुः ।

समासमाविनाभावावेकत्र स्तो यदा तदा ।

समेन यदि नो व्याप्तस्तयोर्हीनोऽप्रयोजकः ॥ इति

कथमिति ।

तर्कविधूतान्यथासिद्धिशङ्कस्यैव हेतोः प्रयोजक-
त्वात् तद्विहितोऽप्रयोजकः स च निरुपाधिकसम्बन्धलक्ष-
णव्याप्त्यवैधुर्याद् व्याप्यत्वासिद्धिस्वाप्तातिरिच्यत इति
श्लोकाभिप्रायमाह । अनुकूलेति । ननु तर्काभावमात्रेण
कथमनन्यथासिद्धिरित्यत आह । उपाधीति । पक्षे विपक्ष-
जिज्ञासाविच्छेदस्तनुग्रह इत्यत्रेति भावः । एतावता कथ-
मप्रयोजकस्यानतिरिक्तत्वमत आह । अन्यथासिद्ध इति ।
अन्यप्रयुक्तव्याप्तिक इत्यर्थः । स च व्याप्यत्वासिद्ध एवेति
भावः ।

अतोऽप्रयोजकस्य सोपाधिकपर्यायत्वे तावत् सम्म-
तिमाह । समेत्यादि । यदैकत्र साध्ये समासमाविनाभावो
साध्यसमव्याप्तिकस्तन्निवृत्तव्याप्तिकश्च द्वौ हेतू सम्भवतः
तयोर्मध्ये यो हीनव्याप्तिको हेतुः समेन समव्याप्तिकेना-
व्याप्त्येदन्यथाऽनित्यत्वसाधने साध्यवत्त्वकृतकत्वस्योपा-

केचित्तु परप्रयुक्तव्याप्त्युपजीवीत्यप्रयोजकं^(१)
व्यपदिशन्ति । यथाहुः ।

व्याप्तेश्च दृश्यमानायाः कश्चिद्वृत्तः प्रयोजकः ।

यस्मिन् सत्यमुना भाव्यमिति शक्त्या निरूप्यते ॥

अन्ये परप्रयुक्तानां व्याप्तीनामुपजीवकाः ।

दृष्टैरपि न तैरिष्टा व्यापकांशावधारणा ॥ इति ।

अन्ये तु सन्दिग्धव्याप्तिक इत्याहुः । यथा ।

साध्यादन्येन धर्मेण सपक्षेष्वनुयायिना ।

चित्त्वप्रसङ्गात् सोऽप्रयोजक उच्यते । तथा च सोपाधि-
कस्यैवाप्रयोजकव्यपदेश इति भावः ।

अथास्यान्यथासिद्धपर्यायत्वं च संवादयति । केचि-
दिति । परप्रयुक्तव्याप्त्युपजीवी अन्यथासिद्ध इत्यर्थः ।
यत्रैकेन साध्येनानेकेषां धर्माणामापाततो व्याप्तिर्दृश्यते
तत्र तस्या व्याप्तेस्तेषु धर्मेषु कश्चिदेक एव धर्मः प्रयोजको
निरूप्यते केनोपायेनेत्यत उच्यते । अस्मिन् साध्ये सत्येवा-
मुना साधनधर्मेण भाव्यं नान्यथेत्येवमन्वयव्यतिरेकल-
क्षण्या शक्त्या सामर्थ्येनेत्यर्थः । ततोऽन्ये धर्माः परप्रयुक्त-
व्याप्त्युपजीवकाः पूर्वोक्तप्रयोजकधर्मापरागोपलब्धव्या-
प्तिका इत्यर्थः । अत एव तैर्दृष्टैरपि व्याप्तवद्दृश्यमानैरपि
न साध्यावधारणमिष्यत इत्यर्थः । अत्रापि निषिद्धत्वप्र-
युक्तव्याप्त्युपजीवका हिंसात्वादय एवोदाहरणम् ।

उपलक्षणं चैतत् तद्व्यपदेशान्तरं चास्तीत्याह । अन्ये
त्विति । साध्यादन्येन पापसाधनत्वादिसाध्यधर्मव्यति-

(१) व्याप्त्युपजीवकप्रयोजकं—पा. C पु. ।

विना पक्षे स्थितो धर्मः सन्दिग्धव्याप्तिको मतः ॥
इति ।

ततश्च सर्वथा असिद्धव्याप्तिकत्वेनासिद्धभेद
यवायमप्रयोजको न तु पृथगाभास इति ॥ ८८ ॥ ५५ ॥

अनुकूलतर्काभाववत् प्रतिकूलतर्कसद्भावे ऽपि
व्याप्यत्वासिद्ध एव हेतुः स्यादित्यत आह ।

भावे ऽपि प्रतिकूलामां तर्काणामीदृशी गतिः ॥ ८९ ॥
किं सर्वत्र नेत्याह ।

आत्माश्रयस्तथान्योन्यसंश्रयश्चक्रकाश्रयः^(१) ।

रिक्तेन सकलसपक्षानुगतेन धर्मेण निषिद्धत्वादिना विना
पक्षे स्थितो धर्मो हिंसात्वादिः परप्रयुक्तव्याप्तिकत्वस-
म्भावनया सन्दिग्धव्याप्तिको मतः कैश्चिदित्यर्थः ।

तथा च सञ्ज्ञाभेदमात्रेणाभासान्तरत्वे ऽतिप्रस-
ङ्गात् सिद्धोऽसिद्धावन्तर्भाव इत्युपसंहारपरत्वेनातोप्र-
योजकस्येत्येतद्व्याचष्टे । ततश्चेति ॥ ८८ ॥ ५५ ॥

ईदृशी गतिरिति । अनुकूलतर्करहितस्य हिंसात्वा-
देरिवास्पर्शवत्त्वादमूर्तत्वे मनसः क्रियावत्त्वं न स्यादिति
प्रतिकूलतर्कहतस्यास्पर्शवत्त्वादेरपि अमूर्तत्वसाधनस्य
व्याप्यत्वासिद्धत्वमेवेत्यर्थः ।

ननु प्रतिकूलतर्कपराहतस्य हेतोर्व्याप्यत्वासिद्धिम-
भिधाय तस्यैवोत्तरश्लोके स्वरूपासिद्धत्वाभिधानं व्याह-
तमित्याशङ्क्य सत्यम् तस्य कचिदपवादः क्रियत इत्यवता-
रयति । किं सर्वत्रेति । नन्वेते तर्काः सर्वे ऽपि स्वरूपा-

(१) चक्रकाश्रयः—पा. Δ पु. ।

तद्यथा शब्दोऽनित्यो नित्यधर्मानुपलब्धेः । (शब्दो नित्योऽनित्यधर्मानुपलब्धेरिति ।)^(१) अत्र हि साध्यविपरीतसाधकं^(२) समानबलमनुमानान्तरं प्रतिपक्ष इत्युच्यते । यः पुनरतुल्यबलो न स प्रतिपक्षः । तथाहि विपरीतसाधकानुमानं त्रिविधं भवति । उपजीव्यमुपजीवकमनुभयं चेति । तत्राद्यं बाधकं बलवत्त्वात् । यथा अनित्यः परमाणुर्मूर्त्तत्वाद्^(३) घटवदित्यस्य (परमाणुसाधकानुमानं नित्यत्वं साधयदपि न प्रतिपक्षः किं तु बाधकमेवोपजीव्यत्वात् तच्च धर्मिग्राहकत्वात्)^(४) न हि प्रमाणेनागृह्यमाणे धर्मिणि^(५) परमाणावनित्यत्वानुमानमिदं सम्भवति आश्रयासिद्धेः । अतोऽनेनानुमानेन परमाणुग्राहकस्य प्रा-

परमाणुसाधकानुमानमिति । द्व्यणुकं स्वल्पपरिमाणसमवायिकारणारब्धं कार्यद्रव्यत्वाद् घटवदित्यनुमानं पर-

(१) ( ) एतन्मध्यस्थो नास्ति ३ । ४ पु० ।

(२) अत्र च विपरीतार्थसाधकं-पा० ३ । ४ पु० ।

(३) स्पर्शवत्त्वात्-पा० ३ । ४ पु० ।

(४) ( ) एतन्मध्ये । धर्मिग्राहकं प्रमाणमाद्यं बलवत् । तच्च पक्षसाधकतयोपजीव्यम् । इति पाठः १ पु० ।

(५) अगृहीते स्वधर्मिणि-पा० ४ पु० ।

माययमध्यनुज्ञातव्यस्या अस्योदयावस्यमात् ।
तस्मादुपजीव्यं बाधकमेव । उपजीवकं तु दुर्ल-
भत्वाद्वाध्यम् । यथेदमेवानित्यत्मानुवाचम् । त-
त्तीर्थं तु सत्प्रतिपक्षं समबलत्वात्^(१) ।

यस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणेन^(२) पक्षे साध्याभावः
परिच्छिन्नः स कालात्ययापदिष्टः स एव बाधि-
तविषय इत्युच्यते । यथाग्निरनुष्णः कृतकत्वा-
ज्जलवत् । अत्र कृतकत्वं हेतुः । तस्य च यत्
साध्यमनुष्णत्वं तस्याभावः प्रत्यक्षेणैव परि-
च्छिन्नः त्वगिन्द्रियेणान्नेरुष्णत्वपरिच्छेदात्^(३) ।
तथा परोऽपि कालात्ययापदिष्टः । यथा घटस्य
क्षणिकत्वे साध्ये प्रागुक्तं सत्त्वं हेतुः । तस्यापि च
यत् साध्यं क्षणिकत्वं तस्याभावोऽक्षणिकत्वं प्र-

माणुसाधकानुमानं ज्ञेयम् ।

कालात्ययापदिष्टं लक्षयति । यस्य बलवद्वित्या-
दि । ग्रन्थस्त्वनुमाननिरूपणे व्याख्यात इत्यत्र न व्या-
ख्यायते । विषयव्याप्त्यर्थं तस्योदाहरणान्तरं दर्शयति ।
तथेत्यादिना । प्रत्यभिज्ञास्वरूपं दर्शयति । स एवायं

(१) तुल्यबलत्वात्—पा. ३ । ४ पु. ।

(२) बलवत्प्रमाणेनेति टात्कासम्मतः पाठः ।

(३) उष्णत्वोपलम्भात्—पा. ३ पु. ।

त्वभिज्ञातर्कादिलक्षणेन प्रत्यक्षेण^(१) परिच्छिन्नम् ।
 स एवायं घटो यो मया पूर्वमुपलब्ध इति प्रत्य-
 भिज्ञया पूर्वानुभव^(२)जनितसंस्कारसहकृतेन्द्रिय-
 प्रभवया पूर्वाधरकालाकलमया घटस्य स्थायि-
 त्वपरिच्छेदादिति । एते चासिद्धादयः पञ्चे हे-
 त्वाभासा खंयाकथञ्चित् पक्षधर्मत्वाद्यन्यतम-
 रूपहीनत्वादहेतवः स्वसाध्यं न साधयन्तीति ।

ये ऽपि लक्षणास्य केवलव्यतिरेकिहेतोस्त्रयो
 दोषा अव्याप्यतिव्याप्यसम्भवास्ते ऽप्यत्रैवान्तर्भ-

षटेऽपि मर्येति । अत्र प्रत्यभिज्ञायां संस्कारोऽपि का-
 रणम् । सन्निकर्षस्वतीतसमवसम्बन्धात्मकतत्तांशे संयु-
 क्तविशेषणता । न च विशेषणता यदि तसैव तदा सन्न-
 कर्षस्यासत्त्वमेव पर्ववसितमिति वाच्यम् । तादृश्यास्त-
 सायाः सन्निकर्षो विशेषणता सा च विशेष्यीभूतघटादि-
 स्वरूपात्मिकेत्युपायकृतः । साम्प्रदायिकास्तु स्मृतिरेव
 प्रत्यभिज्ञाहेतुः संस्कारस्तु तयान्यथासिद्ध इत्याहुः । उप-
 संहरति । एत इति ।

ननु लक्षणास्यापि केवलव्यतिरेकितया तत्रातिव्या-
 प्यादयो हेत्वाभासान्तराणि भविष्यन्तीत्याशङ्काह ।

(१) प्रत्यभिज्ञलक्षणप्रत्यक्षेण-पा. २ । ३ पु. । प्रत्यभिज्ञा-
 नस्तमकेन प्रत्यक्षेण-पा. ४ पु. ।

(२) पूर्वावस्थानुभव-पा. ३ । ४ पु. ।

वन्ति न तु ते पञ्चभ्योऽधिकाः । तथाहि अतिव्या-
प्तिर्व्याप्यत्वासिद्धिः विपक्षमात्रादव्यावृत्तत्वात्^(१)
सोपाधिकत्वाच्च । यथा गोलक्षणास्य पशुत्वस्य ।
गोत्वे हि साक्षादिमत्त्वं प्रयोजकं न तु पशुत्वम् ।
तथा अव्याप्तिर्भागासिद्धुत्वम् । यथा गोलक्षणास्य
शावलेयत्वस्य । एवमसम्भवोऽपि स्वरूपासिद्धिः ।
यथा गोलक्षणास्यैकशफत्वस्येति ॥

अभिप्रायान्तरेण प्रयुक्तस्य शब्दस्यार्था-

ये ऽपीति । विपक्षमात्रादिति । सकलविपक्षादित्यर्थः ।
गोत्वे हि साक्षादिमत्त्वमिति । अयं गौः पशुत्वादि-
त्यनुमानस्य साध्ये गोत्वे साक्षादिमत्त्वं प्रयोजक-
मित्यर्थः ॥

साम्प्रतं क्लृप्तं निरूपयति । अभिप्रायान्तरेणो-
ति । तच्च त्रिविधं वाक्कृत्तं सामान्यच्छलमुपचार-
च्छलं चेति । तत्राविशेषाभिहिते ऽर्थे वस्तुरभिप्रायादर्था-
न्तरकल्पना वाक्कृत्तम्^(२) । एतदुदाहरणं तु मूल एव ।
सम्भवतोऽर्थस्यातिसामान्ययोगादसङ्गुतार्थकल्पना सा-
मान्यच्छलम्^(३) । यथायमहो ब्राह्मणो विद्याचरणसम्पन्न

(१) विपक्षमात्रादव्यावृत्त्यभावात्-पा. ४ पु. ।

(२) न्यायसूत्रम् । अ. १ आ. २ सू. ५३ ।

(३) न्यायसूत्रम् । अ. १ आ. २ सू. ५४ । तत्रासम्भूतार्थकल्प-
नेति पाठः ।

स्तरं परिकल्प्य दूषणाभिधानं कृतम् । यथा
नवकम्बलोऽयं देवदत्त इति वाक्ये नूतनाभिप्रा-
येण प्रयुक्तस्य नवशब्दस्यार्थान्तरमाशङ्क्य कश्चि-

इति सम्भवाभिप्रायेणोक्ते कश्चिन्नियमाभिप्रायेणाह । यदि
ब्राह्मणे विद्याचरणसम्पत् सम्भवेद् ब्राह्मणेऽपि सम्भवेत् ।
ब्राह्मणेऽपि ब्राह्मणः सोऽपि विद्याचरणसम्पन्नः स्यादिति ।
उपचारवृत्त्या प्रयुक्ते वृत्तिमात्रेण दूषणाभिधानमुपचार-
च्छलम् । यथोपचारेण मञ्चाः क्रोशन्तीत्युक्ते मञ्चस्थाः पुरु-
षाः क्रोशन्ति न मञ्चा इति प्रत्यवस्थानम् । इदं त्ववचे-
यम् । मञ्चाः क्रोशन्तीत्यत्र गृहीतैकवाक्यतानुरोधेनौप-
चारिकी मञ्चस्थस्योपस्थितिः । एकवाक्यता चार्थैकत्वा-
देकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यादित्यन्यत्रोक्ता । उप-
चारो नाम लक्षणा तत्र भवा औपचारिकी । अध्यात्मा-
दित्वात् ठम् । तद्धितेष्वचामादेरिति^(१) वृद्धः । ठस्येकः^(२) ।
यस्येति चे^(३)त्यकारलोपः । ततश्चिद्धाणञित्यादिना^(४) कीप्
पुनर्यस्येति चेत्यकारलोपादि । एवं विशिष्टवाचकपदस्य
विशेषणमात्रपरत्वे लक्षणा गौर्नित्य इत्यादौ । गौरनित्य
इत्यत्र तु पदाभियतोपस्थितेः शक्तिसाध्यत्वनियमाद्वोपदा-
च्छक्त्या विशिष्टोपस्थितौ विशेषणांशस्य नित्यतया अनि-
त्यत्वानन्वयेऽपि विशेष्ये तदन्वयः शक्त्यैव स्वतन्त्रोपस्थि-
तत्वात् । नन्वेवं गौर्नित्य इत्यत्रापि विशिष्टोपस्थितौ

(१) पाणिनिसूत्रम् । अ. ७ पा. २ सू. ११७ ।

(२) पाणिनिसूत्रम् । अ. ७ पा. ३ सू. ५० ।

(३) पाणिनिसूत्रम् । अ. ६ पा. ४ सू. १४८ ।

(४) पाणिनिसूत्रम् । अ. ४ पा. १ सू. १५ ।

दूषयति । नास्य नच कम्बलाः सन्ति दृष्टित्वा-
त् । न ह्यस्य द्वयमपि^(१) सम्भाष्यते कुतो नवेति ।
स च वादी हलबाधितया ज्ञायते ॥

असदुत्तरं जातिः । सा चोत्कर्षसमाप-
कर्षसमादिभेदेन बहुविधा । विस्तरमिदं नेह

विशेष्यांशस्यानित्यतया नित्यत्वानन्वये ऽपि विशेषणांशे
तदन्वयः स्यादेकदेशत्वाविशेषादिति चेत् । न । अत्र विशेष-
णांशस्य शक्त्या परतन्त्रोपस्थितत्वात् तदन्वयो न भवतीति
स्वतन्त्रोपस्थितये लक्षणा । गौरनित्य इत्यत्र तु विशेष्यां-
शस्य शक्त्यैव स्वतन्त्रोपस्थितिरित्युक्तं प्राक् । एवं च सा-
काङ्क्षत्वनिराकाङ्क्षत्वे एवान्वयानन्वययोः प्रयोजके
न तु पदार्थत्वतदेकदेशत्वे इति । एषा च जहल्लक्षणा अज-
हल्लक्षणान्यपरा । यथा इन्द्रियो मच्छन्तीत्यादौ । तदुक्तम् ।
शक्यत्वरूपसाधारणमेकधर्ममादाय शक्यार्थापरित्यागेन
ययोपस्थितिः सा अजहत्स्वार्थेति । तादृगेकधर्मसर्वैकसार्थ-
गन्तृत्वादिरूपो ज्ञेयः । वेदान्तिनस्तु तत्त्वमसीत्यादौ जह-
दजहत्स्वार्थामपि लक्षणां मन्यन्त इत्यन्यत्र विस्तरः ॥

क्रमप्राप्तां जातिं लक्षयति । असदिति । दूषणास-
मर्थमुत्तरं जातिरित्यर्थः । स्वव्यायातकमुत्तरं जातिरि-
त्यन्ये । सा चोत्कर्षसमादिभेदेनेति । अत्रादिशब्दात्
साधर्म्यसमावैधर्म्यसमाया द्वाविंशतिसङ्ख्याका अन्या
अपि ग्राह्याः । तथा च सूत्रम् । साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्ष-

(१) न ह्यस्मिन् कम्बलत्रयमिदं-वा. ४ पु. ।

कृतकत्वोच्यते^(१) । तत्राव्याप्तेन दृष्टान्तगतधर्मेण साध्यो यच्च अव्यापकधर्मस्यापादनमुत्कर्षसमाप्तातिः । यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वाद् घटवदित्युक्ते^(२) कश्चिदेवमाह यदि कृतकत्वेन हेतुना घटवच्छब्दोऽनित्यः स्यात् तर्हि तेनैव हेतुना तद्वदेव शब्दः सावयवोऽपि स्यात् । अपकर्षसमा तु दृष्टान्तगतेन धर्मेणाव्याप्तेनाव्यापकस्य धर्माभावस्यापादनम् । यथा पूर्वस्मिन् प्रयोगे^(३) कश्चिदेवमाह यदि कृतकत्वेन हेतुना घटवच्छब्दोऽनित्यः स्यात् तेनैव हेतुना घटवदेव हि शब्दः श्रावणोऽपि न स्यात् । न हि घटः श्रावण इति ॥

वर्ण्यवर्ण्यविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकरणहेत्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्यसमा^(४) इति । तत्राव्याप्तेनेति । कृतकत्वं यथा अनित्यत्वेन व्याप्तं तथा च सावयवत्वेनापि किं तु क्वचिद् घटादौ सावयवत्वेन सहचरितमिति कृत्वा तद्वत्त्वेन पक्षे ऽविद्यमानस्य सावयवत्वस्यापादानमुत्कर्षस-

(१) कात्स्न्येनाभिधीयते-पा. ४ पु. ।

(२) इति प्रयुक्ते-पा. ३ । ४ पु. ।

(३) पूर्वस्मिन्नेवानुमाने-पा. ३ । ४ पु. ।

(४) न्यायसूत्रम् । अ. ५ आ. १ सू. १ ।

पराजयहेतुर्निग्रहस्थानम् । तच्च न्यूना-
धिकापसिद्धान्तार्थान्तराप्रतिभामतानुज्ञाविरो-
धादिभेदाद्बहुविधमपि विस्तरभयान्नेह कृत्स्न-
मुच्यते । यद्विवक्षितार्थं किञ्चिदूनं तक्षूनम् ।
विवक्षितात् किञ्चिदधिकमधिकम् । सिद्धान्ताद-
पध्वंसे^(१)ऽपसिद्धान्तः । प्रकृतेनानभिसम्बन्धार्थं
वचनमर्थान्तरम् । उत्तरापरिस्कूर्तिरप्रतिभा ।
पराभिमतस्यार्थस्य स्वप्रतिकूलस्य स्वयमेवा-
भ्यनुज्ञानं स्वीकारो मतानुज्ञा । इष्टार्थभङ्गो

मेत्यर्थः ॥

कथासमाप्तेर्निमित्तभूतं निग्रहस्थानं लक्षयति ।
पराजयहेतुरिति । तच्च न्यूनाधिकेत्यादि । अत्रा-
दिशब्दात् प्रतिज्ञाहान्यादिकं ग्राह्यम् । तथा च सूत्रम् । प्रति-
ज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंभ्यासो
हेत्वन्तरमर्थान्तरं निरर्थकमविज्ञातार्थमपार्थक्यमप्राप्तकालं
न्यूनमधिकं पुनरुक्तमननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विज्ञेपो
मतानुज्ञा पर्यनुयोज्योपेक्षणं निरनुयोज्यानुयोगोऽपसिद्धा-
न्तो हेत्वाभासाश्च यथोक्ता निग्रहस्थानानीति^(२) । नन्वत्र
च्छलादेः स्वरूपभेदानां सामान्यच्छलादीनामनिरूपणं

(१) अपध्वंसे-पा. ४ पु. ।

(२) न्यायसूत्रम् । अ. ५ अ. २ सू. १ । तत्र सूत्रपाठे यथोक्ता
इति नास्ति ।

विरोधः । इहात्यन्तमुपयुक्तानां स्वरूपभेदेन
भूयोभूयः प्रतिपादनम् । यदनतिप्रयोजनं
तदलक्ष्यमदोषाय । एतावतीव बालव्युत्प-
त्तिविद्धेः ॥

॥ इति श्रीकेशवमिश्रविरचिता तर्कभाषा समाप्ता ॥
शिवम् ।

दोषाय भविष्यतीत्याशङ्क्याह । इहात्यन्तमिति । यद्य-
पि कथायां स्ववाक्येषु ते परिवर्ज्याः परवाक्येषु बोद्धव्या
इत्युपयुक्ता एव तथापि तत्सिद्धिर्ग्रन्थान्तराद्भविष्यतीति
भावः । एतावतीवेति । जलादेः सामान्यनिरूपणेनैव
बालव्युत्पादनसिद्धेरित्यर्थः ॥

इयं न्यायप्रदीपाख्या टीका श्रीविश्वकर्मणा ।

निर्माय विश्वनाथस्य पादपद्मे समर्पिता ॥ १ ॥

ग्रन्थो न्यायप्रदीपाख्यो निर्मितो विश्वकर्मणा ।

निर्माय खलु सङ्ख्यातो वाणाक्षिरामभूमिभिः ॥ २ ॥

समाप्तमिदम् ।

THE STATE OF NEW YORK
IN SENATE
JANUARY 18, 1892.
REPORT
OF THE
COMMISSIONERS OF THE LAND OFFICE
IN RESPONSE TO A RESOLUTION
PASSED BY THE SENATE
MAY 18, 1891.
ALBANY:
J. B. LIPPINCOTT & CO. PRINTERS.
1892.

॥ श्रीः ॥
तर्कभाषायाः सूचीपत्रम् ।

विषयः	पृ.	पं.	विषयः	पृ.	पं.
अ			अपोहवादिबौद्धमतखण्डनम् ।	१४४	५
अतिव्याप्तेर्व्याप्त्यासिद्ध्यन्तर्भा-			अपोहवादिबौद्धमतम् । ...	१४४	४
वकचनम् । ...	१८०	१	अप्रतिभालक्षणम् ।	१८४	७
अत्यन्ताभावनिरूपणम् । ...	१४७	१२	अभावनिरूपणम् । ...	१४६	८
अधिकनियहस्तानलक्षणम् ।	१८४	५	अभावप्रमाणान्तरत्वखण्डनम् ।	८२	१
अधिकरक्षसिद्धान्तोदाहरणम् ।	१६१	१	अभावप्रमाणान्तरत्ववादिमतम् ।	८१	४
अनुभवलक्षणम् । ...	१०	४	अभावविभागः । ...	१४६	१०
अनुभवविभागः । ...	१४६	६	अभ्युपगमसिद्धान्तोदाहरणम् ।	१६१	२
अनुमानद्वैविध्यकचनम् । ...	४४	७	अप्यर्थानुभवलक्षणम् । ...	१५०	४
अनुमाननिरूपणम् । ...	३६	१	अप्यर्थानुभवविभागः । ...	१५०	५
अनुमानाङ्गद्वयकचनम् । ...	५४	२	अयुतसिद्धकचनम् । ...	१५	८
अनुमाद्यकहेतुगतपक्षरूपनिरूप-			अर्थनिरूपणम् । ...	१०७	३
णम् । ...	५२	११	अर्थविभागः । ...	१०७	३
अनेकान्तिकनिरूपणम् । ...	१७५	४	अर्थान्तरलक्षणम् । ...	१८४	६
अनेकान्तिकलक्षणम् । ...	६१	६	अर्थोपत्तिप्रमाणान्तरत्वखण्डनम् ।	८०	७
अनेकान्तिकविभागः । ...	६१	६	अर्थोपत्तिप्रमाणान्तरत्ववादि-		
अन्यमध्यशब्दानां हेतुप्रतिपा-			मतम् । ...	७६	३
दनम् । ...	१३८	३	अवयवनिरूपणम् । ...	१६१	५
अन्योन्याभावनिरूपणम् ।	१४८	१	अवयवविभागः । ...	१६१	५
अन्वयव्यतिरेकिहेतुनिरूपणम् ।	४६	४	अवयविनि युक्तिः । ...	१४६	३
अन्वयव्यतिरेकिहेतोः पक्षरूपो-			अवयविनि विप्रतिपत्तिः ।	१४५	१०
पपक्षत्वकचनम् । ...	५२	७	अव्याप्तेर्भागासिद्ध्यन्तर्भाव-		
अपकर्षसमजातिनिरूपणम् ।	१८३	७	कचनम् । ...	१८०	५
अपकर्षसमजात्युदाहरणम् ।	१८३	८	असमर्थविशेषणार्थसिद्धोदा-		
अपरसामान्यकचनम् । ...	१४४	२	हरणम् । ...	१७१	६
अपवर्जनिरूपणम् । ...	१५३	२	असमर्थविशेष्यार्थसिद्धोदाहरणम् ।	१७२	२
अपवर्गोत्पत्तिप्रकारः । ...	१५४	१	असमर्थार्थिकारणलक्षणम् ।	२०	११
अपसिद्धान्तलक्षणम् । ...	१८४	५	असमर्थार्थिकारणोदाहरणादि ।	२१	३

विषयः	पृ.	पं.
असम्भवस्य स्वरूपासिद्ध्यन्तर्भा-		
वकचनम् । ...	१८०	६
असाधारणधर्मदर्शनसंशय-		
निरूपणम् । ...	१५८	४
असाधारणलक्षणम् । ...	६२	१
असाधारणलक्षणम् । ...	१०५	११
असाधारणोदाहरणम् । ...	६२	२
असाधारणोदाहरणम् । ...	१०६	२
असिद्धलक्षणम् । ...	५८	२
असिद्धविभागः । ...	५८	३
असिद्धविभागः । ...	१६८	५
अहेतुनिरूपणम् । ...	१६६	६
अहेतूनां हेत्वाभासत्वव्यपदेश-		
स्य लोकात् । ...	१६७	१

आ

आकाङ्क्षायाः पदधर्मत्वविशे-		
षणम् । ...	७०	४
आकाङ्क्षमुल्लेखनम् । ...	११६	१
आकाङ्क्षनिरूपणम् । ...	११६	१
आकाङ्क्षविभुत्वकचनम् । ...	१२०	१०
आकाङ्क्षैकत्वकचनम् । ...	१२०	७
आत्ममुल्लेखनम् । ...	१२५	१
आत्मनानात्वम् । ...	१०१	२
आत्मनिद्रयत्वम् । ...	१०१	१
आत्मनिरूपणम् । ...	६०	४
आत्मन्यनुमानं प्रमाणम् । ...	६८	२
आत्मविभुत्वम् । ...	१००	११
आत्ममध्यमानस्य शब्दविनाशहे-		
तुकचनम् । ...	१३८	८
आत्मशब्दहेतुप्रतिपादनम् । ...	१३८	३
आप्तलक्षणम् । ...	६६	३
आश्रयासिद्धनिरूपणम् । ...	१६८	६

विषयः	पृ.	पं.
आश्रयासिद्धोदाहरणम् । ...	५८	४
आश्रयासिद्धोदाहरणम् । ...	१६८	७
आश्रयासिद्धोदाहरणान्तरम् । ...	१६८	१०
इ		

इच्छानिरूपणम् । ...	१४०	६
इन्द्रियलक्षणम् । ...	१०२	४
इन्द्रियविभागः । ...	१०४	१
इन्द्रियसाधनम् । ...	१०६	१३
इन्द्रियस्य प्रत्यक्षकरणात्त्वकच-		
नम् । ...	३०	६
इन्द्रियार्थसन्निकर्षविभागादि । ...	२६	१२
इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य प्रत्यक्षक-		
रणात्त्वकचनम् । ...	२८	८

उ

उत्कर्षसमजातिनिरूपणम् । ...	१८३	१
उत्कर्षसमजात्युदाहरणम् । ...	१८३	३
उदयनकतासिद्धिलक्षणपरि-		
ष्कारः । ...	१६०	७
उदयनकतासिद्धिलक्षणम् । ...	१६०	४
उदाहरणनिरूपणम् । ...	१६२	४
उद्वेगलक्षणम् । ...	६	४
उपनयननिरूपणम् । ...	१६२	७
उपमाननिरूपणम् । ...	६४	३
उपमानलक्षणम् । ...	६५	६
उपाधिनिराकरणप्रकारः । ...	३६	७
उपाधिलक्षणम् । ...	६०	३
उभयकर्मजविभागोदाहरणम् । ...	१३४	६
उभयकर्मसंयोगोदाहरणम् । ...	१३४	३

ए

एककर्मजविभागोदाहरणम् । ...	१३४	८
एककर्मसंयोगोदाहरणम् । ...	१३३	१०

सूचीपत्रम् ।

३

विषयः	पृ.	पं.
हस्तविभागः । ...	१३०	७
हस्तपुस्तकनित्यानित्यकथनम् ।	१३३	८
हस्तविज्ञप्तिमेतदुःखानिरूपणम् ।	१५३	३
क		
कालसूचकम् । ...	१६६	७
करखलसूचकम् । ...	१०	६
कर्मनिरूपणम् । ...	१४३	३
कर्मविभागः । ...	१४३	६
कारखलसूचकम् । ...	१२	१
कारखलसूचके पराभिमतसूचकम् ।	१४	२
कारखलविभागः । ...	१४	५
कार्यत्वलसूचकम् । ...	१४	९
कार्यपरिमाणकारखलकथनम् ।	१३३	३
कार्यपुष्टिव्याप्त्युत्पत्तिविनाश-		
क्रमः । ...	११३	४
कालकृतपरत्वापरत्वोत्पत्ति-		
प्रकारः । ...	१३५	५
कालमुखकथनम् । ...	१३९	३
कालनिरूपणम् । ...	१३९	२
कालस्य परत्वापरत्वानुमेयत्वप्र-		
तिपादनम् । ...	१३९	४
कालस्यैक्ये वर्तमानादिव्यप-		
देशोपपत्तिः । ...	१३२	५
कालात्मवापदिष्टनिरूपणम् ।	१०८	५
कालात्मवापदिष्टलक्षणम् ।	६३	९
कालात्मवापदिष्टोदाहरणम् ।	६३	२
कालात्मवापदिष्टोदाहरणम् ।	१०८	७
कालात्मवापदिष्टोदाहरणा-		
न्तरम् । ...	१०८	११
केवलव्यतिरेकिहेतुनिरूपणम् ।	४६	९
केवलव्यतिरेकिहेतोश्चतुर्गुण-		
त्वकथनम् । ...	५५	५

विषयः	पृ.	पं.
केवलान्वयिहेतुनिरूपणम् ।	५९	८
केवलान्वयिहेतोश्चतुर्गुणत्व-		
कथनम् । ...	५५	३
ग		
गन्धनिरूपणम् । ...	१२६	२
गन्धविभागः । ...	१२६	३
गुणगुणिकार्यकारणभाववि-		
चारः । ...	१०	१०
गुणलक्षणम् । ...	१३०	६
गुणविभागः । ...	१३०	८
गुरुत्वनिरूपणम् । ...	१३५	१२
घ		
घाणलक्षणम् । ...	१०४	३
घाणस्य पार्थिवत्वसाधनम् ।	१०४	४
च		
चक्षुषो लक्षणम् । ...	१०५	५
चक्षुस्तेजसत्वसाधनम् । ...	१०५	६
चतुष्टयसन्निकर्षकथनम् ।	३०	१५
चेष्टालक्षणम् । ...	१०२	९
छ		
छलनिरूपणम् । ...	१८०	८
छलोदाहरणम् । ...	१८९	९
ज		
जलगुणकथनम् । ...	१०६	४
जलनिरूपणम् । ...	१०६	३
जलविभागादि । ...	१०६	५
जल्पनिरूपणम् । ...	१६६	२
जल्पोद्भाव्यनियतस्थानकथनम् ।	१६६	३
जातिनिरूपणम् । ...	१८२	४
ज्ञाननिराकारत्वप्रतिपा-		
दनम् । ...	१५९	९

विषयः	पृ.	पं.	विषयः	पृ.	पं.
ज्ञानप्रत्यक्षकरणव्यतिपा-			द्रव्यनिरूपणम् ।	...	१३६ ३
दनम् । ...	२६	३	द्रव्यलक्षणम् ।	...	१०७ ६
ज्ञानार्थनिरूप्यत्वप्रतिपा-			द्रव्यविभागः ।	...	१०७ ७
दनम् । ...	१५१	५	द्वित्वोत्पत्तिप्रकारः ।	...	१३० १०
त			द्वेषनिरूपणम् ।	...	१४० ७
तर्कनिरूपणम् ।	...	१६२ १५	ध		
तर्कप्रमाणानुपाहृतत्वप्रति-			धर्माधर्मनिरूपणम् ।	...	१४० १०
पादनम् ।	...	१६३ ३	धर्माधर्मसद्भावे प्रमाणोप-		
तर्कसंशयान्तर्भाववादखण्ड-			न्यासः ।	...	१४० १२
नम् ।	...	१६५ ३	ध्वंसनिरूपणम् ।	...	१४७ ७
तर्कस्य संशये ऽन्तर्भाव इति			न		
मतम् ।	...	१६५ २	निगमननिरूपणम् ।	...	१६२ १०
तर्कस्यानुमानविषयपरिशोध-			निरूपणस्थाननिरूपणम् ।	...	१८४ १
कत्वकथनम् ।	...	१६४ ५	नित्यपरिमाणकथनम् ।	...	१३३ २
तेजोगुणकथनम् ।	...	१०६ ६	निमित्तकारणलक्षणम् ।	...	२२ ४
तेजोनिरूपणम् ।	...	१०६ ८	निमित्तकारणोदाहरणम् ।	...	२२ ६
तेजोविभागः ।	...	११० ३	निर्यायनिरूपणम् ।	...	१६५ ५
त्वग्व्यायत्रीयत्वसाधनम् ।	...	१०६ २	न्यूननिरूपणस्थानलक्षणम् ।	...	१८४ ४
त्वचो लक्षणम् ।	...	१०६ १	प		
द			पक्षलक्षणम् ।	...	५५ ८
द्विकृतपरत्वापरत्वोत्पत्ति-			पदज्ञानोत्पत्तिप्रकारः ।	...	७२ ६
प्रकारः ...	...	१३४ १४	परतः प्रामाण्यवादः ।	...	६४ १
द्विगेकत्वे पूर्वोक्तानामव्यवहा-			परत्वापरत्वनिरूपणम् ।	...	१३४ १२
रोपपत्तिः ।	...	१२४ ६	परत्वापरत्वविभागः ।	...	१३४ १३
द्विगुणकथनम् ।	...	१२४ ३	परमाणुसद्भावे मानम् ।	...	११७ १
द्विकनिरूपणम् ।	...	१२४ १	परसामान्यकथनम् ।	...	१४४ १
द्विशः पूर्वोक्तिप्रत्ययनिमित्तत्व-			पराभिमतप्रमाणलक्षणक-		
व्यवस्थापनम् ।	...	१२४ ३	गहनम् ।	...	२३ ४
दुःखनिरूपणम् ।	...	१४० ४	पराभिमतप्रमाणलक्षणम् ।	...	२३ ३
दृष्टान्तनिरूपणम् ।	...	१६० ३	परार्थानुमाननिरूपणम् ।	...	४५ ३
दृष्टान्तविभागः ।	...	१६० ४	परिमाणपरिमाणोदाहरणम् ।	...	१३२ ८
दोषनिरूपणम् ।	...	१५२ २	परिमाणनिरूपणम् ।	...	१३२ १

सूचीपत्रम् ।

५

विषयः	पृ.	पं.
परिमाखविभागः ।	... १३३	२
परीक्षालक्षणम् ।	... ८	३
पुस्तकनिरूपणम् ।	... १३३	४
पुस्तकविभागः ।	... १३३	५
पृथिवीमुलकचयनम् ।	... १०८	४
पृथिवीनिर्देषणम् ।	... १०८	१
पृथिवीविभागः ।	... १०८	६
प्रकरखसमनिरूपणम् ।	... १७६	११
प्रकरखसमलक्षणम् ।	... ६२	४
प्रकरखसमोदाहरणम् ।	... १७७	१
प्रत्यक्षपरिमाणोदाहरणम् ।	१३२	६
प्रतिज्ञानिरूपणम् ।	... १६१	८
प्रतितन्त्रसिद्धान्तोदाहरणम् ।	१६०	११
प्रत्यक्षकरखस्ये मतान्तरम् ।	२६	६
प्रत्यक्षप्रमाकरखविकल्पः ।	२७	४
प्रत्यक्षप्रमाविभागः ।	... २७	३
प्रत्यक्षलक्षणम् ।	... २७	१
प्रमाखफलकचयनम् ।	... ६	५
प्रमाखविभागः ।	... २५	१२
प्रमाखसामान्यलक्षणम् ।	... ६	१
प्रमालक्षणम् ।	... १०	१
प्रमेयनिरूपणम् ।	... १७	१
प्रयत्ननिरूपणम् ।	... १४०	८
प्रयोजननिरूपणम् ।	... १५६	६
प्रवृत्तिनिरूपणम् ।	... १५१	६
प्रागभावनिरूपणम् ।	... १४७	३
प्रेत्यभावनिरूपणम् ।	... १५२	५
फ		
फलनिरूपणम् ।	... १५२	७
ख		
बुद्धिनिरूपणम् ।	... १३६	१३
बुद्धिनिरूपणम् ।	... १४६	३

विषयः	पृ.	पं.
बुद्धिविभागः ।	... १४६	५
बौद्धवेदान्तिमतखण्डनम् ।	१४६	१
बौद्धवेदान्तिमतम् ।	... १४८	४
भ		
भागासिद्धनिरूपणम् ।	... १६६	८
भागासिद्धस्य स्वरूपासिद्धान्त-		
भाषः ।	... १७०	७
भावनानिरूपणम् ।	... १४१	७
भावनायाः स्मृतिहेतुत्वप्रति-		
पादनम् ।	... १४१	८
भोगलक्षणम् ।	... १०१	४
म		
मत्तानुज्ञालक्षणम् ।	... १८४	८
मनोनिरूपणम् ।	... १२६	१
मनोऽनुमानप्रक्रिया ।	... १२६	६
मनोलक्षणम् ।	... १०६	११
य		
यथार्थानुभवकारणकथनम् ।	१४६	८
यथार्थानुभवलक्षणम् ।	... १४६	८
यथार्थानुभवोदाहरणम् ।	१४६	६
योगिसद्भावे प्रमाणम् ।	... १३६	६
र		
रसनलक्षणम् ।	... १०५	२
रसनाप्यत्वसिद्धिः ।	... १०५	३
रसनिरूपणम् ।	... १२८	७
रूपनिरूपणम् ।	... १२८	१
ल		
लक्षणलक्षणम् ।	... ७	१
लक्षणानां केवलव्यतिरेकित्वे-		
तुल्यप्रतिपादनम् ।	... ५०	१
लिङ्गकथनम् ।	... ३७	५

विषयः	पृ.	पं.	विषयः	पृ.	पं.		
व			विशेषानिरूपणम् ।	१४५	६		
वाक्यज्ञानोत्पत्तिप्रकारः ।	७३	५	विशेषासिद्धोदाहरणम् ।	१७१	५		
वाक्यलक्षणम् ।	...	६७	१	वेगाक्यनिरूपणम् ।	१४९	६	
वादनिरूपणम् ।	...	१६५	७	वैधर्म्यदृष्टान्तोदाहरणम् ।	१६०	७	
वादोद्भाव्यनियुक्तत्वापरि-			व्यतिरेकव्याप्तिप्रकारः ।	...	४६	१७	
गणनम् ।	...	१६५	७	व्यभिचारलक्षणम् ।	१७६	५	
वायुगुणकथनम् ।	...	११२	१	व्याप्तिज्ञानोत्पत्तिप्रकारः ।	३८	३	
वायुनिरूपणम् ।	...	१११	८	व्यापिलक्षणम् ।	३७	७	
वायुविभागः ।	...	११२	८	व्याप्यत्वासिद्धद्वैविध्यकथनम् ।	५६	१	
वायोः स्पर्शाद्यनुमेयत्वकथनम् ।	११३	३	व्याप्यत्वासिद्धनिरूपणम् ।	१७२	६		
वितयद्वानिरूपणम् ।	...	१६६	५	व्याप्यत्वासिद्धविभागः ।	१७३	१७	
विपक्षलक्षणम् ।	...	५६	३	व्याप्यत्वासिद्धोदाहरणम् ।	५६	३	
विपरीतसाधकानुमानविभागः ।	१७७	५	व्याप्यत्वासिद्धोदाहरणान्तरम् ।	१७३	११		
विपरीतसाधकोपपत्तीवकानु-			श				
मानोदाहरणम् ।	...	१७८	२	शब्दनिरूपणम् ।	१३६	६	
विपरीतसाधकोपपत्तीवकानुमा-			शब्दप्रमाणनिरूपणम् ।	...	६६	२	
नोदाहरणम् ।	...	१७७	७	शब्दप्रमाणफलनिरूपणम् ।	७४	४	
विपर्ययलक्षणम् ।	...	१५०	७	शब्दविनाशित्वसाधनम् ।	१३८	१४	
विपर्ययोदाहरणम् ।	...	१५०	८	शब्दचोपपाद्यत्वप्रक्रिया ।	१३६	१०	
विप्रतिपत्तिअसंशयनिरूपणम् ।	१५७	४	शरीरलक्षणम् ।	...	१०१	३	
विभागजविभागोदाहरणम् ।	१३४	१०	शरीरलक्षणान्तरम् ।	...	१०२	१	
विभागनिरूपणम् ।	...	१३४	६	शोचलक्षणम् ।	१०६	५	
विभागविभागः ।	...	१३४	७	शोभाकाशत्वसाधनम् ।	१०६	५	
विरुद्धनिरूपणम् ।	...	१७४	१५	स			
विरुद्धलक्षणम् ।	...	६९	१	सन्निधिलक्षणम् ।	...	७९	७
विरुद्धोदाहरणम् ।	...	६९	२	सपक्षलक्षणम् ।	...	५६	१
विरुद्धोदाहरणम् ।	...	१७४	१६	समवायनिरूपणम् ।	...	१४५	६
विरोधनियुक्तत्वालक्षणम् ।	१८४	६	समवायसन्निकर्षोदाहरणम् ।	३९	११		
विशेषणविशेष्यभावसन्निक-			समवायिकारणलक्षणम् ।	...	१४	७	
र्षोदाहरणम् ।	...	३३	३	समवायिकारणोदाहरणादि ।	१५	१	
विशेषणविशेष्यभावादेः सम्ब-			समवेतसमवायसन्निकर्षोदा-				
न्धत्वविवेचनम् ।	...	८४	१	हरणम् ।	...	३९	१६
विशेषणव्याप्तिज्ञानोदाहरणम् ।	१७०	१४	सर्वतन्त्रसिद्धान्तोदाहरणम् ।	१६०	१०		

सूचीपत्रम् ।

७

विषयः	पृ.	पं.	विषयः	पृ.	पं.
सविकल्पकप्रामाण्यव्यवस्था-			संयोगनिरूपणम् ।	...	१३३ ८
चनम् ।	...	३५ १	संयोगविभागः ।	...	१३३ ९
सविकल्पकस्य प्रामाण्ये योज-			संयोगसन्निकर्षोदाहरणम् ।	...	३० ४
यन्त्रम् ।	...	३४ १	संयोगसमवाययोः सम्बन्धयो-		
साधर्म्यदृष्टान्तोदाहरणम् ।	१४०	५	विशेषः ।	...	१५ ३
साधारणधर्मदर्शनसंश्रयनि-			संश्रयनिरूपणम् ।	...	१५६ १
रूपणम् ।	...	१५६ ५	संश्रयविभागः ।	...	१५६ २
साधारणजनसङ्ख्यम् ।	...	६९ ८	संसर्गाभावविभागः ।	...	१४७ १
साधारणजनसङ्ख्यम् ।	...	१७५ ६	संस्कारविभागः ।	...	१४९ ५
साधारणोदाहरणम् ।	...	६९ ९	संस्कारोद्बोधनिरूपणम् ।	...	१४२ १
साधारणोदाहरणम् ।	...	१७५ ७	स्थितिस्थापकनिरूपणम् ।	...	१४२ ४
साध्यासङ्ख्यपरित्याज्यत्वासि-			क्षेपनिरूपणम् ।	...	१३६ ७
द्धोदाहरणम् ।	...	१७२ १२	स्पर्शनिरूपणम् ।	...	१२९ ६
सामान्यनिरूपणम् ।	...	१४३ ९	स्पर्शविभागः ।	...	१२९ ७
सामान्यविभागः ।	...	१४३ १०	स्पर्शविभागः ।	...	१५० १०
सिद्धान्तनिरूपणम् ।	...	१४० ८	स्पर्शसङ्ख्यम् ।	...	१० ४
सिद्धान्तविभागः ।	...	१४० ९	स्वतः प्रामाण्यवादकण्ठनम् ।	...	९१ १
सुखनिरूपणम् ।	...	१४० ३	स्वतः प्रामाण्यवादमतम् ।	...	८९ ४
सुखकारीयपदार्थानामुद्देशः ।	...	३ १	स्वरूपासिद्धान्तनिरूपणम् ।	...	१४९ ६
सोपानिध्याप्यत्वासिद्धोदाह-			स्वरूपासिद्धविशेषकचनम् ।	...	१७० १२
रणम् ।	...	१७३ १	स्वरूपासिद्धोदाहरणम् ।	...	५८ ७
संख्याजन्यपरिमाणोदाहरणम् ।	...	१३२ ४	स्वरूपासिद्धोदाहरणम् ।	...	१४९ ७
संख्यानिरूपणम् ।	...	१३० ६	स्वार्थानुमाननिरूपणम् ।	...	४४ ८
संयुक्तसमवायसन्निकर्षोदाहरणम् ।	...	३० ९			
संयुक्तसमवेतसमवायसन्निक-					
र्षोदाहरणम् ।	...	३१ ५	हेतुनिरूपणम् ।	...	१४२ १
संयोगसंयोगोदाहरणम् ।	...	१३४ ३	हेत्वाभासविभागः ।	...	५७ १

संस्कृतपुस्तकानां सूचीपत्रम् ।

मूल्यम्

श्रीभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमपाठः सुतप्रकाशिकासंवलितः पं. श्रीराममिश्र-	
शास्त्रिप्रणीतकृतिस्त्विवचनपदटिप्पणीसमेतः	७।)
श्रीभाष्ये प्रथमाध्यायद्वितीयपादमारभ्य द्वितीयाध्यायान्तम्	तथा .. ६)
श्रीभाष्ये तृतीयाध्यायमारभ्य चतुर्थाध्यायान्तम्	तथा .. ३८)
वेदार्थसंग्रहो भगवद्गीतामानुषमुनिप्रणीतः सटीकः	३।)
वेदपूतः प्रथमो विन्दुः सत्सम्प्रदायाचार्यपं. स्वामिश्रीराममिश्रशास्त्रि-	
प्रणीतो निर्विशेषाद्वैतनिराकरणपरः	१४८)
वेदपूतिसंहितो वेदार्थसंग्रहः	३४।)
शास्त्रदीपिका	६।)
सङ्कुर्व-कायडम्, जैमिनीयबोद्धशाध्याय्याः शेषचतुरध्यायोस्वरूपम्, भाट्ट-	
नृकोपेतम्, पं. स्वामिश्रीराममिश्रशास्त्रिसङ्कुलितटिप्पणीसमेतम् ।	१।)
काशिकाव्याख्या पदमञ्जरी, श्रीहरदत्तमिश्रविरचिता, भारद्वाजप-दामोदर-	
शास्त्रिणा संशोधिता पूर्वाह्नरूपा	५४।)
तथा उत्तरार्द्रम्	८४।)
माधवीया धातुवृत्तिः, नामधातुवृत्तिश्च, श्रीमाधवाचार्यसोदरेण	
श्रीसाधवाचार्येण विरचिता	७४।)
काशिका, पाणिनीयव्याकरणसूत्रवृत्तिः, पण्डितवरसामनजयादित्यविरचिता	६४।)
चीतिरुन्तार्थवृत्तिः ।	६)
दिग्मीमांसा, श्रीसुधाकरद्विवेदिविरचिता	४८)
जैमिनिसूत्रवृत्तिः सुबोधिनीनामिका, श्रीयुतरामेश्वरसूरिविरचिता	५४।)
सप्तखावली, न्यायाचार्यश्रीमदुदयनविरचिता, शेषशार्ङ्गधराचार्यविरचितया न्याय-	
मुक्तावल्याख्यया टीकया सहिता ।	४।)
सिद्धान्ततत्त्व नाम वेदान्तप्रकरणम्, श्रीमांसाधुन्धरश्रीमदापदेवसूनुना	
विद्वद्वरेण श्रीमदनन्तदेवेन विरचितम् ।	४।)
तत्त्वमुक्ताकलापः-सर्वार्थसिद्धयुतः, श्रीधायनीयार्थसिद्धान्तानुसारी विशिष्टा-	
द्वैतब्रह्मनिरूपणपरः प्रकरणान्यः, श्रीवेदान्ताचार्यापराभिधेन कवि-	
तार्किककेशरिणा सर्वतन्त्रस्यतन्त्रधिषयेन श्रीद्वेङ्कटनाथदेशिकेन	
प्रणीतः	५४८)
वेदान्तनिष्ठान्तमुक्तावली, श्रीधर्वाभिनिष्साहबकताङ्गसभाषानुवादयुता ..	१४।)
काव्यप्रकाशस्य इङ्गलण्डोयभाषानुवादः	३४।)
कव्यार्थवेदसंहिताया इङ्गलण्डोयभाषानुवादः	१२)
जागमप्रामाण्यम्, पञ्चरात्रतन्त्रप्रामाण्यव्यवस्थापनपरम्, श्रीभाष्य-	
काराणां परमगुह्यो श्रीदयामुनाचार्यस्वामिना प्रणीतम्	४।)

CONTENTS.

	<i>Page.</i>
THE SIDDHĀNTALEṢA OF APPAYADĪKṢITA, Translated by Arthur Venis.	1
NYĀYASIDDHĀNĀNAM, Ed. Rāma Miṣra Ḍāstrin, Professor, Sanskrit College, Benares.	9
THE TĀRKIKARAKṢĀ AND SĀRASAMGRAHA OF VARADARĀJA, with the glosses Niskapṭakā of Mallinātha Kolācala and Laghudīpikā of Jñāna-pūrṇa, Ed. Vindhyeṣvariprasāda Dvivedin, Librarian, Sanskrit College, Benares.	25
THE TARKABHĀṢĀ with the Commentary Nyāyapradīpa, and Contents, Ed. Surendralāla Gosvāmin, Professor Sanskrit College, Benares.	49

काशोविद्यासुधानिधिः

THE PANDIT

A MONTHLY PUBLICATION

OF THE

BENARES COLLEGE,

DEVOTED TO

SANSKRIT LITERATURE.

NEW SERIES.

No. 2.] February, 1901. [Vol. XXIII.

BENARES:

PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETORS,
E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS.

1901.

Price Rs. 9-0 per annum.]

[All rights reserved.

श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः ।

प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥

अक्षररश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः ।

प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

संस्कृतपुस्तकानां सूचीपत्रम् ।

	मूल्यम्
चित्रमोमांसा, चण्ड्यदोक्षितकृता तै. श्री रामशास्त्रिणा संशोधिता १	१
तत्त्वचिन्तुः, वाचस्पतिमिश्रकृतः, श्रीगङ्गाधरशास्त्रिणा संशोधितः .. .. ॥=॥	॥=॥
गणकतरङ्गिणी, श्रीसुधाकरद्विवेदिनिर्मिता .. .. १॥	१॥
जालरामायणं नाम नाटकम्, श्रीराजशेखरप्रणीतम् .. .. १॥	१॥
प्रसन्नराचवं नाम नाटकं, श्रीजयदेवकविप्रणीतम् १	१
लघुकौमुदी १	१
लघुकौमुदी, श्रीयुतबालहरजालवेदनाचार्य्येणैङ्गलवडोयभाषायामनुवादिता .. ४	४
श्रीयुतपण्डितवरजालशास्त्रियो जीवनवृत्तान्तः, श्रीगङ्गाधरशास्त्रिणा निकषितः ॥=॥	॥=॥
वैशेषिकसूत्रम्, श्रीयुतगाङ्गाचार्य्येणैङ्गलवडोयभाषायामनुवदितम् ४	४
मानवधर्मप्रकाशः, मनुस्मृति का हिन्दीभाषा में अनुवाद ४	४
शाश्वतधर्मदीपिका, ... १	१
अमरकोशः सटीकः ४	४
योगवार्तिकम् .. .. ३॥=॥	३॥=॥
चैतन्यदार्शनिकवचनम् ३	३
वाक्यार्थचन्द्रिका, परिभाषेणुशेखरस्य व्याख्या श्रीकामकोल्लूकशास्त्रि- संशोधिता ४	४
काव्यप्रदीपः, पं. रामशास्त्रिभागवताचार्य्येण परिशोधितः .. .. २॥	२॥
वेदान्तसिद्धान्तादर्शः, श्रीमन्मोहनलालवेदान्ताचार्य्येण प्रणीतः १	१
खण्डनखण्डखाद्यं सटीकम् श्रीमन्मोहनलालवेदान्ताचार्य्यकृतटिप्पणीसहितम् ॥=॥	॥=॥

बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनात्वगाद्यानि ।

वाक्पाणिपादपायूपस्थं कर्मेन्द्रियं ह्यष्टुः ॥

उभयात्मकमत्र मन इति ।

तदसत् तस्य च ज्ञानद्वारेव कर्महेतुत्वात् तावता च
तथात्वे चक्षुरादावपि प्रसङ्गात् क्वचित् कर्मेन्द्रियत्वव्य-
वहारस्तद्वैपचारिकः मानसवाचिककायिककर्मविभागस्तु
कर्मशब्दस्य शुभाशुभसङ्कल्पादिरूपज्ञानेऽपि प्रयोगात्, अतः
षडपि ज्ञानेन्द्रियाणि, तत्र प्राकृतविभागं प्रत्युच्यते अशुद्ध-
सत्त्वे सति पञ्चविषयसाधारणेन्द्रियत्वं स्मृतिकरणेन्द्रिय-
त्वमित्यादि प्राकृतमनोलक्षणं, तच्च हृत्प्रदेशमात्राधिष्ठानम्
इन्द्रियान्तराणामपि हृत्प्रदेश एव कन्दस्थानं, स्थानान्तरे-
ष्वपि यथासम्भवं वृत्तिः, आत्मनोऽपि तत्र भूयसा वृत्तिः,
तथा च भाष्यं सर्वेन्द्रियकन्दभूतस्थानविशेषे वृत्तिरिति
चक्षुषि नावस्थानमिति मन एकमेवान्तःकरणं सङ्कल्पाध्य-
वसायादयस्तद्यापारभेदादेव ज्ञायन्त इति नान्तःकरणवै-
विध्यं, तथा च भाष्यम् अध्यवसायाभिमानचिन्तावृत्तिभे-
दान्मन एव बुद्धिहृद्धारत्रिस्तशब्दैर्व्यपदिश्यत इति, उदाह-
तञ्चै तत् प्राये सूत्रकारैः पञ्चवृत्तिर्मनोबद्धं व्यपदिश्यत इति,
अतोऽन्तःकरणं त्रिविधमित्यादिवादिनः सांख्यादयो नि-
रस्ताः । शब्दादिपञ्चके शब्दमात्रग्रहणशक्तमिन्द्रियं प्राकृ-
तश्रोत्रं तन्मनुष्यादीनां कर्णशब्दकल्पवच्छिन्नवृत्ति द्विजि-
ह्वानां नयनवृत्ति तदुक्तं न्यायतत्त्वे करणपादाष्टमाधिकरणे
चक्षुषा श्रवणं सर्पाणामिति नियम्यत इत्यादि, यत्सूक्तं
तत्परजाकरे कर्णशब्दकुक्षीशरीरनयनगोलकरसनानासिका-
धिष्ठानानि च तानीति तत्प्रायिकं मन्तव्यम् एतस्य नाम-
सत्त्वदिगुपादानत्ववादानामनन्यथासिद्धाहङ्कारिकत्ववच-

नवत्वादाप्यायितत्वादिभिर्निर्वाहः । यस्तु करणपादपञ्चमाधिकरणे नेत्रश्रोत्रादिशक्तीनामालोकशब्दायात्मकत्वमुक्तं यच्च तथैव सप्तमाधिकरणे अन्नस्यातिसूक्ष्मपरिणाममिन्द्रियमित्यादिना कर्मेन्द्रियाणामप्यन्नपरिणामित्वादित्यादिना चेन्द्रियाणां भौतिकत्वं प्रतीतं तदप्यखिलमाप्यायनाभिप्रायेण निर्वाहं, तथैव हि स्मृतिवचनमपि वेदार्थसंग्रहे निर्व्यूढं, यथा वैकारिकाहङ्कारादेकादशेन्द्रियाणि जायन्त इति हि वैदिका इत्युपक्रम्य एवमाहङ्कारिकाणामिन्द्रियाणां भूतैश्चाप्यायनं महाभारत उच्यत इति श्रोत्रं भौतिकं बाह्येन्द्रियत्वात्, आकाश इन्द्रियारम्भकः भूतत्वात्, शब्दः स्वसमानजातीयगुणवतेन्द्रियेण गृह्यते बहिरिन्द्रियव्यवस्थाहेतुगुणत्वात्, श्रोत्रं स्वग्राह्यगुणसजातीयगुणवत् बहिरिन्द्रियत्वात् इत्यादीनां चक्षुराद्यभौतिकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् साध्यविकलत्वश्रुतिबाधादिदूषणानि वाच्यानि ।

शब्दस्य भूतधर्मत्वात् श्रुतेर्वैकारिकत्वतः ।

संयुक्तनिलयोयोग्यः स* तथा संप्रतीयते ॥

शब्दस्य द्रव्याद्रव्यत्वश्रोत्रगमनशब्दागमनादिविवादमद्रव्ये शमयिष्यामः, त्वगादीनामपीन्द्रियाणां पूर्वोक्तश्रोत्रलक्षणे शब्दमात्रपदस्थाने क्रमात् स्पर्शमात्रपदन्यासेन लक्षणमूहं, तत्र त्वगाश्रयः कृत्स्नं वपुः, प्रदेशमेदेन स्पर्शोपलम्भतारतम्यं नखदन्तकेशादिषु स्पर्शानुपलम्भश्च प्राणमान्यतारतम्यादिति करणपादाष्टमाधिकरणे प्रोक्तं, यथायोग्यं वाय्वादिषुतुष्ट्यं संयोगेन तथा गृह्यते, स्पर्शादयस्तु संयुक्तनिष्ठतया चक्षुरादीनामाश्रया नयनगोलकतालुना-

* स तथा संप्रतीयते इत्युचितं प्रतिभाति ।

† वक्ष्यमाणरीत्या पदसाधुत्वमवधेयम् ।

साः तत्र मज्जानां नासा इस्त इति पाणि*प्राणयोरेकमेवा-
वाधिष्ठानमुच्यते तत्रोक्तं हस्तेन च्छोपलब्धिर्गजानामेवे-
त्यादि जङ्गमशरीरेष्वेव प्रायशोऽयमिन्द्रियप्रदेशनियमः
चक्षुषा वायुव्यतिरिक्तमूतचतुष्टयं तथैव गृह्यते रूपादयो-
ऽपि स्पर्शादिवत्, दूरस्थग्रहणे तु चाक्षुषमहःप्रसरणात्
संबन्धसिद्धिः, तच्च करणपादद्वितीयाधिकरणे प्रपञ्चितं
प्रतिविम्बग्रहणे तु स्वच्छद्रव्यप्रतिहतस्य नयनमहसः प्र-
तिश्रोतःप्रसरादिमूलकत्वं भ्रान्त्यधिकरणपूर्वपक्षेऽभिहितं,
स्फटिकादौ दर्शनवशात्प्रयनादिप्रभामात्रप्रवेशयोग्यं संस्था-
नमिति सर्वेषां तद्व्यवहितोपलम्भः, अञ्जनादिसंस्कृतनयन-
प्रभायाः पृथिव्यादावनुप्रवेशात्सदक्तचक्षुषां निधिप्रभृतेरु-
पलम्भः, जिह्वाघ्राणभ्यां† तु रसगन्धौ क्रमात्संयुक्तनिष्ठ-
तया गृह्येते, उक्तं चेदं संबन्धद्वैविध्यं तत्स्वरत्नाकरे ।

तत्र वृद्धा विदामासुः संयोगं सन्निकर्षणम् ।

संयुक्ताश्रयणं चेति यथासम्भवमूह्यताम् ॥

इति, । तदेवं मनःस्पर्शनलोचनानि द्रव्याद्रव्यग्राह-
काणि श्रोत्रजिह्वाघ्राणान्यद्रव्यग्राहकाणि सर्वेषामपीन्द्रि-
याणां तत्तत्कालादिविशिष्टवस्तुग्राहकत्वात् द्रव्याद्रव्य-
ग्राहकत्वमेव वा, उक्तं च प्रमेयसंग्रहे श्रीविष्णुचित्ताख्यैः
सन्मात्रप्रत्यक्षनिराकरणप्रसङ्गेन कालस्य वस्तुधर्मतया
सर्वप्रतीत्यन्तर्भावान् न पृथगरूपत्वमिति । यस्तु वैशेषि-
कादिभिरुच्यते त्वगादीनीन्द्रियाणि क्रमाद्व्याख्यात्मका-
नि स्पर्शादिषु मध्ये स्पर्शरूपरसगन्धमात्राभिव्यञ्जकत्वात्
स्वेदशैत्याभिव्यञ्जकपवनवत् दीपप्रभावत् दन्तान्तर्गत-

* पाणिग्रहिते घ्राणे इति पाणिघ्राणे इति विग्रहीतव्यं घ्राणपदे नासारन्ध्रा-
पाधिनिबन्धनं द्विवचनम् ।

† अत्र प्रायस्कृतया प्राप्तः पुण्यद्रावः कुतोऽनजात इति समन्तरिचि स्थानान्तरे ।

तोयवत् कुङ्कुमगन्धामिव्यञ्जकघृतवदिति तत्र व्यञ्जकत्वं नाम व्यक्तिं प्रति करणत्वं तदनुग्राहकत्वं वा सामान्येन हेतुत्वमात्रं वा इन्द्रियत्वं वा, न प्रथमद्वितीयौ, स्वेतरहेतु-वर्गप्रतियोगिकस्य साधकतमत्वादेवैवच्चिकत्वेन, साधन-वैकल्यासिद्धिप्रसङ्गात्, न तृतीयः, इन्द्रियाधिष्ठानतत्सं-स्कारादिभिरनैकान्तिकत्वात्, न तुरीयः, साधनवैक-ल्यात् सर्वेषां आगमबाधः स एव, धर्मिग्राहकबाधोऽपि आगमान्तरेण गोलकातिरिक्तेन्द्रियासिद्धेः, किञ्चित्करण-पूर्वकेत्येतावतापि करणमात्रं हि सिध्येत् नातिरिक्तं, गो-लकादेरवैकल्येऽपि कार्य्यवैकल्यादतिरिक्तं कल्प्यत इति चेन्न सूक्ष्मस्य वैकल्यस्य मूषिकाघ्रातवीजवद् दुर्दृशत्वात् परिमलादिप्रसर इव पार्थिवगोलकावयवविशेषप्रसरवशा-देव विषयसंबन्धसिद्धेः प्राप्यकारित्वाधिरोधाच्च । अतो-ऽन्वयव्यतिरेकसिद्धस्यागमसिद्धस्य वा पक्षीकारे ग्राहक-प्रमाणबाधोऽवर्जनीयः ।

यत्बालोकाभावे जायमानोरूपसा चात्कारः तेजः*-करणकः रूपसाच्चात्कारत्वात् सत्यालोके जायमानरूप-साच्चात्कारवदिति चक्षुषस्तैजसत्वमिति, तदपि न आप्या-यकतेजसा सिद्धसाधनत्वात् तेजसस्तत्र कारणत्वेऽपि तच्च-क्षुरेवेति नियामकाभावात् इन्द्रियवदेवानुद्भूतरूपस्पर्शस्य कस्यचिद्वाह्यतेजसोऽपि ग्रीष्मोष्मवत् सम्भवात्, उद्भूतरूप-स्यापि साधने भवदभिमतेन्द्रियस्यापि तथात्वप्रसङ्गेन तमस एवासिद्धिप्रसङ्गात्, ईश्वरज्ञानेन चानैकान्त्यात्, अनित्यत्वेन विशेषणेऽपि स्वाप्रयोगिसाच्चात्कारैरनैका-न्त्यात्, सर्वव्यभिचारस्य लब्धव्यतिरिक्तत्वे सतीति विशेषणे तर्ककौशलम्, एवमनुमानान्तरेऽपि यथासम्भवं दूषणम्-

* यत्रापि तेजस्कारणक इत्यर्थेक्षितम् ।

हम् । अप्राकृतश्रोत्रादिषु तु मुक्तेश्वरादीनां करणाधीनज्ञानप्रसराभावेऽपि त्वेच्छया परिग्रहशब्दविषयसहकारिण्यमे न निर्बन्धः तत्तद्विष्ठानविशेषादिभिस्तल्लक्षणम् ।

बौद्धाः#स्तु बुद्धश्चक्षुषैव सर्वं जानातीति वदन्ति तद्युक्तं तादृशमवदमिमत्सर्वज्ञ्ये प्रमाणाभावात्, चक्षुः-प्रकर्षतारतम्यं कचिद्विभ्रान्तं प्रकर्षतारतम्यत्वादित्यादेरपि चक्षुर्ग्राह्यवर्ग एव सर्वातिशायित्वसम्भावनया तदतिलक्षणेन रसादिविषयविषययोगादिति ।

न च कर्मेन्द्रियम् । उच्चारणादिव्यन्यतमक्रियाहेतुत्वं तल्लक्षणं तत्पञ्चवा वागादिभेदात् वर्णोच्चारणकरणमिन्द्रियं वाक्, तच्च हृत्कण्ठजिह्वामूलतालुदन्तोष्ठनासामूर्ध्वरूपस्थानाष्टकवृत्तिः, शुकादिव्यतिरिक्तविहगादीनां तत्तददृष्टसंस्थानादिसहकारिविरहाद्वर्णोच्चारणाशक्तिः शुकादीनामपि किञ्चित् तद्वैषम्यादुच्चारणवैषम्यं, शिल्पकरणमिन्द्रियं पाणिः, स च मनुष्यादीनामङ्गुल्यादिवृत्तिः, वारणादीनां नासावृत्तिः । ननु

* वैभाषिक-शैबान्तिक-योगाचार-माध्यमिक-भेदमिवा बुद्धशिष्या बौद्धाश्चत्वारो बहुधा गण्यन्तेऽन्तरविशेषानविगच्छन् । शिष्यैर्हि योगश्चाचारश्चेति द्वयं करणीयमिति तेषां त्रैली, तत्राप्राप्तार्थस्य प्राप्तये पर्यनुयोगोयोगः, गुरुत्तार्थस्याङ्गीकारश्चाचारः, ततश्च गुरुत्तार्थस्य शून्यतत्त्वस्याङ्गीकारादुत्तमाः, यथाश्रुतिप्रतिपत्त्येन पर्यनुयोगस्याकरणादधमाश्च ये शिष्यास्ते उत्तमाधमभावेन मध्यमतामवाप्ता बुद्धेन माध्यमिका इत्यभाषितम् । ते च सर्वशून्यत्ववादिनः । ये च बुद्धेर्ज्ञे सर्वशून्यत्वे वाद्यार्थशून्यतामवबुध्यन्ते वाद्यमान्तरस्य ज्ञानस्यापि शून्यत्वमिति पर्यनुयोगमकुर्वन्ते पर्यनुयोगाचाराङ्गीकाराद् बुद्धेन योगाचारा ज्ञानमिति । ये त्वस्मिन्नेवावसरे प्रथमतः किमपि नापृच्छन् किन्तुपदेनसूच्यमाने तर्कमकुर्वन्ते बुद्धेन गुरुणा सूच्यमाने प्रथमकर्तृत्वात् शैबान्तिका इत्यभाषितम् । ते वाद्यान्तरवदादीनां ज्ञानत्वमभ्युपगम्यापि क्षणिकतामितिष्ठन्ते । वाद्यादीनां प्रत्यक्षतामवबुध्यन्तेऽनुमेयतां च वदन्ति । ये तु माध्यमिकान् प्रति सर्वशून्यत्वं, योगाचारान् प्रति च वाद्यार्थशून्यत्वमुपदिष्टं, शैबान्तिकान् प्रति तु वाद्याभ्यन्तरतत्त्वज्ञानमिवादिचिच्छं वदन्ति गुरुणा बुद्धेनेत्येवमवधारयित्वाऽनुमेयतां बुद्धं वदन्ति विच्छं भावे इत्येवमभाषितम् शिष्यास्तौस्तु नाहमेतादृशो-मन्नत इव विविधविच्छाद्येतातार इति वैभाषिका इति समबुद्धदुष्ट इति ते वैभाषिकान्तिमज्जतेति नामनिवृत्तिश्चतुर्था ।

तालुपादादिभिरपि अभ्यासपाटवान्मौक्तिकग्रथनलिपिक-
 रणादिशिल्पदर्शनात्सत्रापि तद्वृत्तिरास्येया सत्यं मात्रया
 वृत्तिरस्त्येव विरोधाभावाद्देशभेदेन इन्द्रियान्तरव्याप्ते
 देशेऽवस्थानादेऽक्षुः स्पर्शनादौ दर्शनादिति । संवरणकरण-
 निन्द्रियं पादः, स च मनुष्यादीनां चरणादिवृत्तिः, भुजग-
 पतगादीनां तूरःपक्षादिवृत्तिः, तदुक्तं करणपादाष्टमाधिक-
 रणे सर्पाः पादात् कर्मेन्द्रियादते वक्षसा गच्छन्ति, तेषां
 गतिशक्तिरुरसि तस्मादुरगास्ते पन्नगाश्चेति पादात्कर्मेन्द्रि-
 यादित्यवयवविशेषलक्षणः सर्वेषामपि जन्तूनामेकादशे-
 न्द्रियवत्त्वेन साक्षादिन्द्रियनिषेधायोगात्, तस्य च तत्तत्सं-
 स्थानादिसहकारेण स्थलजलगगनादिसंचारहेतुता, विहगा-
 दिपरकायप्रवेशे अन्वयव्यतिरेकदर्शनात्, मलादित्यागक-
 रणमिन्द्रियं पायुः, स च तत्तदवयववृत्तिः, विहङ्गविशेषा-
 दीनां तु मुखादिवृत्तिः, तद्योक्तं तत्रैवाष्टमाधिकरणे यथा
 वा मान्थालादीनामास्येन विण्मूत्रविसर्ग इति, आनन्द-
 विशेषकरणमिन्द्रियमुपस्थः, स च मेहनादिवृत्तिः । ये तु
 कर्मेन्द्रियाणि नाभ्युपगच्छन्ति तैर्ज्ञानेन्द्रियाणि नाभ्युपे-
 यानि तर्कागमयोरुभयत्राविशेषात्, चक्षुर्गोलकादाविव
 दृष्टावैकल्येऽपि पादादौ संचारादेः क्वचित् सूक्ष्मदोषविशे-
 षेण प्रतिबन्धादिति । एतेषां संख्यानिर्णयाधिकरणोपसं-
 हारे भाष्यम् इत्यादिश्रुतिस्मृतिसिद्धेन्द्रियसंख्या स्थिता,
 अधिकसंख्याबादा मनोवृत्तिभेदाभिप्रायाः, न्यूनव्यपदे-
 शास्तु तत्रतत्र विवक्षितगमनादिकार्ष्यविशेषप्रयुक्ता इति,
 अणुत्वं चैषामुपलब्ध्ययोग्यपरिच्छिन्नपरिमाणत्वमात्रमेव,
 अणवश्चेति सूत्रोक्तमिति भाष्ये व्यक्तम् । एते सर्व एव
 समाः सर्व एवानन्ताः इति श्रुतिस्तूपकरणत्वसाम्यम्
 अथ यो हेताननन्तानुपास्त इत्युपाख्यतया विहितप्राण-

विशेषणमृतकार्यबाहुल्यं चाभिप्रैति । अत एव तेषां परिच्छेदविचित्रपरिमाणत्वं स्थितं विकारशीलत्वाच्च मृतकमातङ्गादिनानादेहेषु विचित्रपरिणामत्वं कालभेदेन परिणामभेदा विरोधं ज्ञाने समर्थयिष्यामः । सर्वेषां चैषां स्वाधिष्ठानदोषादिरेव दोषः सुषुप्त्याद्यवस्थास्ववस्थावराद्यवस्थास्वदृष्टादिवशात् तत्तद्भूतिनिरोधतांतरतम्यं प्रबलादृष्टसहकारात् गन्धर्वयोगिप्रभृतीन्द्रियाणामतिसूक्ष्मव्यवहितविषयता उत्पत्तेरारम्भादृष्टवशात् प्रतिपुरुषनियतानामपि तेषां जीवत्परकायप्रवेशे विशिष्टादृष्टान्तरवशात् कायवदेव परोपकारकत्वं स्वेन्द्रियैः सह सर्वत्र प्रवेशात्तेषामेव वा तत्राप्युपकारकत्वं मृतकायप्रवेशे हि स्वेन्द्रियैरेव तथा जीवत्कायप्रवेशेऽपि स एव समाधिरुचितः । स्मृतिश्च ।

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।

गृहीत्वैतानि संयाति बायुर्गन्धानिवाशयात् ॥

इति, मृतकायस्य च परकायव्यवहार उपचारात्, परकायारम्भकशरीरैकदेशैरस्थ्यादिभिः प्रविष्टस्य कायलक्षणसंघात आरभ्यते, तदा च स्वशरीरं मृतमेव मृतकायप्रवेशवत् पुनः प्रवेशः, अनेकशरीराधिष्ठातृशक्तानां तु यथेष्टम्, शरीरविनाशे चेन्द्रियाण्याप्यायकैर्मात्रया हीयन्ते शरीरान्तरे पुनरापूर्यन्ते मुक्तपरित्यक्तान्यन्यपरिगृहीतान्यपरिगृहीतानि वा यावत्प्रलयमवलिष्ठन्त इत्यादिकं द्रष्टव्यम् । ननु कर्मेन्द्रियाणां शरीरेण सहोत्पत्तिविनाशौ न पुनः शरीरान्तरगमनमस्ति, तथा हि सारेऽभिहितम् इस्तादृयाऽपीन्द्रियाणि जीवे देहान्तरवस्थिते उपकारकत्वाविशेषादिति, एवं भाव्येऽप्युक्तम्, न सतैवेन्द्रियाणि अपि त्वेकादश इस्तादीनामपि शरीरे स्थिते जीवे तस्य भोगोपक-

रणत्वात् कार्यभेदाच्च, हरयते हि श्रोत्रादीनामिव हस्ता-
दीनामपि कार्यभेद आदानादिरिति । न्यूनत्वव्यपदेशास्तु
तत्रतत्रविवक्षितगमनादिकार्यविशेषप्रयुक्ता इति च, दीपे
तु व्यक्तमेवोक्तं तत्र श्रोत्रादीनि जीवेन सह शरीरान्तर-
गमनेऽपि गच्छन्ति वाग्धस्तादीनि कर्मेन्द्रियाणि तु स्थिते
शरीरे तेनैव सहेतुपक्षिनाशयोगीन्युपकारकाणि इत्या-
दि, अतो यादवप्रकाशवत् कर्मेन्द्रियाणां प्रतिशरीरमुत्प-
सिबिनाशौ भाष्यकाराभिमतौ । नैतदेवम्, प्राणगतेऽप्येति
सूत्रे तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वं
प्राणा अनूत्क्रामन्ति इत्यादिश्रुतेरुदाहृतत्वात् । सप्तगतेरि-
त्यधिकरणे यानि त्वितराणि विषयाणां ग्राहकत्वेन तेषा-
मौपचारिकः प्राणव्यपदेश इति पूर्वपक्षं कृत्वा हस्तादयस्तु
स्थिते ऽतो नैवमिति तेषामपि प्राणत्वसमर्थनाच्च प्राणगते-
ऽप्येत्यस्यैव समनन्तरे अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्त-
त्वादिति सूत्रे भाष्यं-यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वाग-
प्येति वायुं प्राणश्चक्षुरादित्यमित्यादिना प्राणानां जीवम-
रणकाले अग्न्यादिष्वप्ययाश्रवणान्न तेषां जीवेन सह गम-
नमिति गतिश्रुतिरन्यथा नेयेति चेन्न भाक्तत्वादाग्न्यादिष्व-
प्ययाश्रवणस्येत्यादिकम्, अतः कर्मेन्द्रियस्य वाचोऽत्र गति-
रभ्युपेतेत्युपलभ्यते तदन्येषामपि सममेव, सारेऽप्युक्तम्
सप्तानां गतिश्रवणं विशेषणं च तेषां प्राधान्यादिति, दीपे-
ऽपि सप्तानामेव गतिश्रवणं योगकाले विशेषणं च ज्ञानेन्द्रि-
याणां मनसः तत्प्रवृत्तिरूपबुद्धेश्च प्राधान्यादित्यादि, न
चाहङ्कारिकेन्द्रियवादिनः प्रतिशरीरमिन्द्रियोत्पसिबिना-
शाम्युपगम उपपद्यते पाण्याद्यधिष्ठानानि तु नेन्द्रियाणीति
तदुत्पसिलयोपपत्तिः कथं तर्हि श्रोत्रादीनीत्यादेर्निर्वाहः,
इत्थं परमतवत् प्रति शरीरमुत्पसिबिनाशाम्युपगमेऽपि ते-

षामिन्द्रियत्वं सिद्धतीति कृत्वा हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नै-
वमिति सूत्रस्य योजनान्तराभिप्रायेणैवमुक्तम् । अत एका-
दशेन्द्रियाण्यपि शरीरान्तरेष्वप्यनुवर्तन्त इति भाष्यकारा-
भिप्रेतमिति प्रतीमः । एवमेषामेवैतावतामेवैवंस्वभावा-
नामेवागमेमैव सिद्धत्वात्सौगतवैभाषिकचार्वाकप्रभृतीनां
स्त्रीन्द्रियपुरुषेन्द्रियादिकल्पनं कर्मेन्द्रियपरित्यागः, एके-
न्द्रियवादः, तत्रापि त्वगिन्द्रियैकत्वस्वीकारः, शरीरस्यैवे-
न्द्रियत्वं कर्मेन्द्रियाणां शरीरोत्पत्तिविनाशयोरुत्पत्तिवि-
नाशौ, मनोविभुत्वनित्यत्वतैजसत्वनिर्मनस्कत्वादीनि,
राजसाहङ्कारजन्यत्वमैतिकत्वादीन्यन्यान्यपि प्रलपिता-
न्यनादरणीयानि । युक्तिबाधादयश्च यथासंभवमुन्नेया इति ।

अथ तन्मात्रा- भूतानामव्यवहितसूक्ष्मावस्थाविशिष्टं द्रव्यं
विशिष्टः । तन्मात्रं, दधिरूपेण परिणममानस्य पयसो मध्य-
मावस्थावद् भूतरूपेण परिणममानस्य द्रव्यस्य ततः पूर्वा
काचिदवस्था तन्मात्रा, तद्विशिष्टमपि द्रव्यं तन्मात्रमित्यु-
च्यते तदेव च भूतोपादानमिति न शब्दादिगुणमात्राद्भूत-
सृष्टिः विशिष्टशब्दादिविषयाधिकरणं भूतं तत्रापि प्राकृ-
त्प्राकृतविवेकः पूर्ववत्, तन्मात्राणि च भूतानि च प्रत्येकं
पञ्चधा शब्दतन्मात्राकाशादिभेदात् तत्र तामसाहङ्कारा-
काशयोर्मध्यमावस्थाविशिष्टं द्रव्यं शब्दतन्मात्रम्, एवमुत्त-
रोत्तरतन्मात्रेष्वपि तत्सद्भूतद्वयमध्यमावस्थाविशिष्टत्वम्
अविशिष्टतत्सद्गुणाभ्रयत्वं तत्सद्भूतोपादानत्वं च लक्षण-
मूढम् ।

सांख्यास्तु पञ्चापि तन्मात्राणि साक्षात्तामसाहङ्का-
रोत्पत्तानि तत्र शब्दतन्मात्रमाकाशारम्भकम् इतराणि तु
तन्मात्राणि पूर्वपूर्वतन्मात्रसहकृतान्युत्तरोत्तरभूतारम्भ-

क्राणीत्याहुः । तदसत् आकाशाद्वायुरित्याद्यनन्यथासिद्धो-
 पादानक्रमविशेषाभिधानदर्शनात् भगवत्पराशरादिभिश्च
 प्रपञ्चितत्वात् तन्मात्राणि भूतादाविति भ्रुतिस्तु न साक्षा-
 दन्यागपद्येनाप्ययपरा पृथिव्यप्सु प्रलीयते इत्यादिपूर्ववा-
 क्यविरोधात् आकाशाद्वायुरित्यादिभ्रुत्यन्तरविरोधाच्च
 तथात्वे हि पृथिवी गन्धतन्मात्रे लीयते आपो रसतन्मात्रे
 लीयन्त इत्यादिक्रममुक्त्वा तन्मात्राणि भूतादाविति व-
 क्तव्यं न चेयं भ्रुतिरत्यन्तक्रमनिबन्धनपरा आकाश इन्द्रि-
 येषु इन्द्रियाणि तन्मात्रेष्विति भवतामप्यनभिमतक्रम-
 विशेषापातप्रतीतेः, एवमष्टौ प्रकृतयः षोडश विकाराः
 इति भ्रुतिरपि यथाकथं चिन्नेया अत उक्तस्य शब्दतन्मात्र-
 लक्षणस्य नातिव्याप्तिः सहोत्पत्तावपि समानकालीनत्व-
 मेव न त्वाकाशाहङ्कारापेक्षया स्पर्शतन्मात्रत्वादीनां म-
 ध्यमावस्थात्मकत्वमिति नातिव्याप्तिः । अस्पर्शत्वे सति
 विशिष्टशब्दाधारत्वं श्रोत्राप्यायकत्वं आकाशलक्षणम्, अयं
 चावकाशदानादिनोपकरोतीति शास्त्रसिद्धत्वादभ्युपेत्यम्
 आकाशरूपपरिणामरहितप्रकृत्यादिप्रदेशेष्वप्यवकाशो-
 ऽस्त्येव अन्यथा तत्र स्पर्शवद्गत्यादिनिरोधप्रसङ्गात् आका-
 शादेर्नित्यत्वादिसाधनानि निरवयवद्रव्यत्वादीन्यागमवा-
 धान्यतरानैकान्तिकत्वादिभिर्दुष्णीयानि । किं चेदं नित्यत्वं
 किमवस्थापत्तिराहित्यं किं वा द्रव्यस्य सर्वदा सत्त्वमिति
 न प्रथमः, पार्थिवपरमाण्वादिभिरनैकान्तिकत्वात्पक्षे च
 शब्दवत्त्वतदभावाद्यवस्थाभेदस्वीकारेण बाधापसिद्धान्त-
 प्रसङ्गात्, न द्वितीयः, सिद्धसाधनत्वात् अवयवविरलेषल-
 क्षणो विनाशो निषिध्यत इति चेन्न अहङ्कारादिदशाप्राप्तस्य
 सिद्धसाधनत्वादेव वायुत्वपञ्चीकरणादिप्राप्तावस्थाभेदे
 सर्वोपपत्तिः प्रागेवोक्ता । प्रत्यक्षश्चायमाकाशः यदेतन्निर्गतं

चक्षुषस्तदैवाकाशोऽयमिति प्रतीतेः । न च नीरूपस्य कथं
 चाक्षुषमिति वाच्यं रूपवतो वा कथं चाक्षुषमिति प्रसङ्गात्
 उपलम्भसिद्धया वेग्यतयेति चेत् तुल्यम् । अन्यथा रूप-
 रूपिरूपैकार्थसमवायाद्यन्तरभेदकल्पनानुपपत्तेश्च प-
 ष्ठीकरणेन वा व्यष्टिरूपसिद्धिर्भाष्योक्ता, प्रमेयसंग्रहे चोक्तं
 यथा कालस्य वस्तुधर्मतया सर्वप्रतीत्यन्तर्भावात् पृथग्रू-
 पवत्त्वं गगनस्य दिशां च त्रिवृत्करणेन रूपवत्त्वमित्यादि,
 यत्तुक्तं भाष्ये न चाक्षुषा सन्मात्रं गृह्यते तस्य रूपरूपिरू-
 पैकार्थसमवेतपदार्थग्राहित्वादिति तत्प्रत्यक्षस्य विशिष्ट-
 विषयत्वपरं न तु रूपवन्मिश्रितत्वाख्यसंबन्धवर्जनपरम्
 अत एव हि रूपरूपिरूपैकार्थसंनिवेशाद्यालिप्तमेव चाक्षु-
 षमिति स्थितमिति प्रमेयसंग्रहोक्तिः, अतः संयुक्तसमवे-
 तस्यापि रूपस्य कार्य्यकरत्वमुपलम्भबलाद् ग्राह्यं, न चेश्वरा-
 दावतिप्रसङ्गः गुरुत्वादितुल्यत्वात्, वाय्वादीनां तु पष्ठी-
 करणेन रूपवत्त्वेऽपि रूपानुद्भवादचाक्षुषत्वम् । यस्तु प्रमे-
 यसंग्रहे अथ जातस्य चाक्षुरपि न स्वरूपं वायुं गृह्णातीति
 तदप्युद्भूतरूपाभावपरमेव अत एव प्रकारेण रूपित्वात्त-
 भसः आकाशमस्ति श्याममिति प्रतीतिः, अत एव चेयं
 प्रतीतिर्नावरणाभावावलम्बना विधिरूपत्वाभावान्तरा-
 भाववादिनस्त्वदोषत्वात्, अतिरिक्तवादिनां तु प्रागभा-
 दादिविकल्पदुःस्थत्वात् कृत्स्नप्रतियोगिकनिषेधस्यासिद्धेः
 आवरणेष्वपि तादात्म्याभावस्य सामानाधिकरण्यनिषे-
 धात्मकत्वात्संसर्गाभावस्य च यत्किञ्चित्संसर्गिप्रत्ययम-
 न्तरेणानुपपत्तेः, तथा च स एवाकाश इति स्यात् । न च
 कार्पनिकाधिकरणनिषेधः अबाधितत्वायोगात्, नाप्या-
 लोकतिमिरावलम्बनः तेष्वकाशप्रतीतिव्यवहारयोरयो-
 गात् आरोपस्यापि प्रतीतिपूर्वकत्वात्, अग्रत्यक्त्ये च तस्या

कृत्या निर्देशपूर्वकपामरव्यवहारगोचरता निर्मूला स्यात्, शब्दादिकरणपरिशेषानुमानादेरपामरविषयत्वादसक्य-
 त्वाच्च न हि शब्दस्य गन्धवद् भेर्याद्यवयवधर्मत्वे कारकतया
 व्यञ्जकतया चाभ्युपगतवायुधर्मत्वे वा कश्चिदोषः । न च
 स्पर्शनादिग्राह्यत्वप्रसङ्गः, एकभूतगुणस्यैव गन्धरसरूपादे-
 र्मिषत्त्वग्राह्यत्वस्य दृष्टत्वात्, एवं बाधकान्तरमपि दूष्यं गौ-
 रवं च भवतो बाधकं स्यात्, आगमवशास्तु वयमाकाशे
 शब्दमिच्छामः, आकाशात् स्पर्शतन्मात्रं ततो वायुः तस्य
 विशिष्टस्पर्शवत्त्वे सति रूपशून्यत्वम्, अस्मदादिस्पर्शनैके-
 न्द्रियग्राह्य द्रव्यत्वम्, अनुष्णाशीतस्पर्शविशिष्टत्वे सति
 गन्धशून्यत्वमित्यादिलक्षणम् अस्य त्वगिन्द्रियायोग्यत्वा-
 प्रत्यक्षत्वादिसाधनान्यरूपिद्रव्यत्वादीन्युपलम्भविरोधा-
 नैकान्त्यादिभिर्निरसनीयानि, स्पर्शवत्त्वमेव हि स्पर्शनेन्द्रि-
 यग्राह्यत्वौपयिकं न रूपवत्त्वं, तथा च भाष्यं च तदनुसारि-
 विवरणकारवचनं च, स्पर्शनमपि न सन्मात्रविषयं स्पर्श-
 तद्वद्वस्तुविषयत्वादिति, प्रमेयसंग्रहश्च त्वगिन्द्रियस्यापि
 स्पर्शवद्वस्तुविषये शक्तिरिति । यदि च स्पर्शानुमेयो वायुः
 स्यात् क्षितिसलिलतेजसामपि स्पर्शनग्राह्यत्वं न स्यात् तत्रा-
 पि ततस्तदनुमानस्य सुवचत्वात् उपलम्भस्य समत्वात्
 तस्य च वायोः स्वभावाद्वा अदृष्टात्मकेश्वरसंकल्पाद्वा स्वा-
 रसिकं तिर्य्यकप्रसरणं पार्थिवादिद्रव्येण वा वाय्वन्तरेण
 वाऽभिघातवशाद्भ्रमणोर्ध्वगमनादयः ते च दूरस्थेन तृणर-
 ज्जुप्रभृतीनां भ्रमणोर्ध्वगमनादिभिरनुमेयाः तत्र*त्येन तु
 स्पर्शनग्राह्याः एतेन वायोर्नानात्वमपि सिद्धम् । अस्य च
 सर्वतः पार्थिवाप्योपरोधे सति स्तम्भः सलिलाऽस्तपक्व-

सुमादियोगात् शीतोष्णसौरमारोपः तथा चान्वयव्यतिरे-
कौ, एतेन वृद्धिः समानैः सर्वेषां विपरीतैर्बिपर्ययः-इति
न्यायाद्वायुः शीत इत्यायुर्वेदानुसारिणां वादिनां मतं
निरस्तम् ।

शीतसंबर्ध्यत्पोष्णापचयत्वादिभिः साम्यास्तु शीत-
तयोपदेशः, न तु सजातीयविजातीयाभ्यामेवोपचयापच-
याविति नियमः पार्थिवादिभिर्दोषाणामनियमेनोपचया-
पचयदर्शनात् तत्रापि तत्तत्पदार्थसांसिद्धिकसलिलाद्यंश-
शक्त्या तदुपपत्तिरिति चेदत्रापि तथात्वे को विरोधः व्य-
वस्थस्य मारुतस्य तदुपचयापचयहेतूनां च पञ्चभौति-
कत्वात् आपोमयः प्राण इति श्रुत्या प्राणस्य सलिलाप्या-
यितत्वसिद्धेः शीतसंबर्ध्यत्वाद्युपपत्तेः, दुरुहां वस्तुशक्ति-
मवलम्ब्यैव स्वभावः प्रभावश्च तैरेव कश्चित्कचिद्वर्ण्यते
यथा दुन्दुभिस्वनादौ, सा चात्राप्यनिवार्येति न सङ्ग-
किञ्चित्, स च त्वगिन्द्रियाप्यायनेन प्राणशरीरविषयात्म-
तया चोपकरोति, तत्र शरीरधारणादिहेतुर्बायुविशेष एव
प्राणसंज्ञः, न वायुमात्रं नापि वायुक्रिया, सूत्रितं च न
वायुक्रिये पृथगुपदेशात् इति, स एव व्यापारभेदात् पञ्चधा
दशधा चोच्यते सूत्रितं च पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यत इति,
प्राणापानव्यानोदानसमानभेदात्पञ्चधा नागकूर्मकृकलदे-
षदसाधनज्ज्याख्यैर्भेदैः दशधा, प्राणशब्दस्तु बादशब्दवत्
सामान्यतो विशेषतश्च निरूपणः अस्य शरीरेन्द्रियधारकत्वं
यस्मिन्नुत्क्रान्त इदं शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्यते एतस्यैव
सर्व रूपमभवन्नित्यादिभृतिसिद्धम् । भाष्यं च प्राणस्य तु
शरीरेन्द्रियधारणमित्यादि प्रपञ्चितमायमर्थः प्राणविद्या-
याम्, एवं जङ्गमशरीरेष्विव स्थावरशरीरेष्वप्यसावस्त्येव
सूक्ष्मनिषिक्तसलिलदोहदपार्थिवभातुनामभ्यादानात्, अ-

आपि भाष्य-स्थावरेषु हि प्राणसम्भवेऽपि तस्य पञ्चधाऽ-
 वस्थाय शरीरस्य धारणार्थत्वेनावस्थानं नास्तीति, अत एव
 प्राण इति सूत्रे दीपश्च शिलाकाष्ठादिषु प्राणायत्तस्थित्य-
 भावादिति, नखदन्तरोमकिणादीनामपि मन्दप्राणाश्रयत्वं
 न्यायतत्त्वे करणपादाष्टमाधिकरणे प्रपञ्चितम्, अस्यैव रेच-
 कपूरककुम्भकरूपं नियमनमष्टाङ्गयोगे चतुर्थमङ्गम्, आयु-
 र्वेदेषु योगानुशासने चास्य प्रपञ्चो ग्राह्यः प्राणाल्याहा-
 योरन्य एव शरीरोपादानभूतो वायुस्तदुपादानत्वं वायु-
 प्रचुरेषु मारुतादिशरीरेषु व्यक्तं, विषयत्वं चण्डघातता-
 लवृन्तपवनादिषु वायोरूपतन्मात्रं ततस्तेजः वायोरग्नि-
 रित्यग्निशब्दस्तेजोमात्रपरः । ननु वायोरग्निरित्युपादा-
 नत्वविषयायां प्रत्यक्षविरोधः पर्णतृणाकाष्ठादीनामेव
 भस्म-धूम धूमध्वजादिरूपेण परिणामदर्शनात् पर्णादीनां
 च पार्थिवत्वात् अप्रत्यक्षैस्तदानीमप्यदृष्टाद्युपनीतैस्तेजोव-
 यवैर्ज्वालारम्भ इति कल्पनस्य गुरुत्वात् विचित्रारम्भस्य
 च भस्मधूमाङ्गारादिषु दृष्टत्वेनावर्जनीयत्वात् स्पर्शविशे-
 षस्य धूमादिगतगन्धविशेषवद्दुरालभास्पर्शादिवदुपपत्तेः,
 अतः सलिलस्य सहकारिभेदात् फेनतरङ्गबुद्बुदवत् पृथिव्या
 एवांशतो हुतबहादिपरिणाम इति सिद्धे वायोरग्निरि-
 त्यादि निमित्तकारणमात्रेणाप्युपपद्यत इति तदसत् अन-
 न्यथा सिद्धापादानप्रकरणपठितसृष्टिप्रलयक्रमक्रियाविरो-
 धात्, पर्णतृणादानामपि पञ्चभौतिकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्
 तत एव तदंशतो निर्वृत्तरपीष्टत्वात् ज्वालानिर्वापणान-
 न्तरमेव तदवयवानुपलम्भवत् तदुत्पत्तेः प्रागपि तथैवो-
 पपत्तौ गौरवस्याप्यभावात् अभिन्धने च जातवेदसि पा-
 र्थिवपरिणामात्मकत्वकल्पनायोगात्, अनियतोपादानकृ-
 त्तेर्गुरुत्वात् तदेवं तत्रतत्र लीन एवाग्निः सहकारिविशेषा-

ददृष्टाद्युपनीतसजातीयावयवयोगाद्युद्धूत उपलभ्यते, व्य-
वहरन्ति च महर्षयोऽपि काष्ठेऽग्निरिव शेरते, दारुण्यग्नि-
र्यथा तैलं तैले तद्वदसौ पुमान् इत्यादि, अतः समष्टिसृष्टि-
दशायां वायोरेवोपादानादग्नेरुत्पत्तिरुपपन्ना, व्यष्टिदशायां
तु तेजस एव सूक्ष्मात् स्थूलतेजसः समुद्भव इति उष्ण-
स्पर्शत्वभास्वररूपवत्त्वादिकं च तेजसो लक्षणं, तच्च वाक्च-
*धुषोराप्यायकं तेजोमयी वाक् आदित्यश्चधुर्भूत्वाऽक्षिणी
प्राविशत् रश्मिरेषोऽस्मिन् प्रतिष्ठित इत्यादिश्रुतेः दि-
वामातादिव्यतिरिक्तलोचनानामञ्जनविशेषादिशून्यानां
स्मिराद्यतिरिक्तविषयप्रत्ययोत्पादने प्रभूतरूपमाप्याय-
कान्तिरिक्तं तदवस्थापेक्षितं, वैश्वानराद्यात्मना च तदुप-
कारः, वैश्वानरो नाम शरीरान्तर्वर्ती प्राणादिसंयोगादशि-
तपीतपाकादिहेतुस्तेजोविशेषः, शरीरत्वं तेजस्तेजःप्रचुरेषु
दहनतपनादिशरीरेषु व्यक्तं विषयत्वं चन्द्रिकाऽऽतपशतह-
दाहुतवहादिषु, तत्र हुतवहस्य ज्वालात्मकस्य दाहनाशे
नाशदर्शनात् पुष्कलकारणक्रमोपनिपातादेकदाऽनेकदीपा-
दर्शनाच्चाशुतरविनाशित्वरूपं क्षणिकत्वं सिद्धं, प्रत्यभिज्ञा
तु निष्क्रान्तप्रविष्टवदसम्भवान्निर्वापितारोपितदीपादिष्वि-
वान्यथासिद्धां प्रत्यक्षत्वं ज्वालाभेदस्योक्तं तत्त्वरत्नाकरे
निपुणनिरीक्षणे च जलवेणिकावत् ज्वालासञ्चरणं दृश्यत
इति अहेतुक एव ज्वालाविनाश इति बौद्धगन्धिनः केचि-
दाहुस्तदयुक्तं क्षणभङ्गप्रसङ्गात्, अदृष्टेश्वरादेश्च हेतोरवर्ज-
नीयत्वात्, वेगादेश्चाविनाभूतस्यावस्थान्तरापादकत्वोपप-
त्तेः, एवमन्त्यशब्दचरमसंस्कारादिष्वपि स्वतोविनाशो वा-

* ज्येष्ठरेतरुद्धो न भवतीति पूर्वोक्तरीत्या पठसाधुत्वमवधेयम् ।

+ अमुं च विषयं मिथ्यावादिमतानिरसनावसरे पर्यवृत्तुषुं चेहृत्तुः प्रथमधा-
राप्रयाताव्यवस्थैः ।

दिनो निरस्ताः ।

तदखिलमभिप्रेत्योक्तं वेदार्थसंग्रहे दाबाग्न्यादीना-
मपि पूर्वावस्थाविरोधिपरिणामपरम्परा अवर्जनीयैवेति,
तत्र भौमदिव्यादिभेदः तत्रतत्र सामग्रीकार्याणि क्षणिक-
त्वस्थिरत्वादीनि । यथायोगमुद्घेयानि तेजःपुनः सामान्यतो
द्विविधम्, प्रभा प्रभावचेति आवरणसदसङ्गावाधीनस-
ङ्कोचविकाशो यथा वेगशक्त्यविष्ठानदेशाधिकदेशप्रसारी
तेजोविशेषः प्रभा, सा च प्रभावद्भिः सहोत्पद्यते सहैव च
विनश्यति, न चासौ विशीर्णदीपाद्यवयवः ऊर्ध्वगमनस्व-
भावानां वाताद्यभिघातादर्शने गुणपद्विष्वग्विशरणादि-
कल्पनस्य गुरुत्वात्, प्रभायास्तु यथोपलम्भं तथाऽभ्युपग-
मात् स्थिरतरेषु मणियुमणिप्रभृतिषु च विशरणप्रसङ्गात्
तत्रापि प्रतिक्ष्णोत्पत्त्यादिकल्पनस्यातिगुरुत्वात् तैलदशा-
दिवत्सामग्रीविशेषादर्शनात्, न च मण्यादीनां प्रत्यभिज्ञा
भ्रान्तिः, विशरणे सिद्धे तद्भ्रान्तित्वसिद्धिः तत्सिद्धौ
विशरणसिद्धिरिति परस्पराश्रयणात्, विशीर्णगन्धाश्रयच-
म्पककुसुमादिवदंशतो विशरणेऽपि प्रत्यभिज्ञानमिति चेन्न
भ्रान्तेर्दत्तोत्तरत्वात् यथोपलम्भं द्रव्यान्तराभ्युपगमे भ्रा-
न्तित्वकल्पनानवकाशात् गन्धोपलम्भे तु वायुगतिविशे-
षानुविधाननियमात् आश्रयभूतचम्पकादिनाशेऽपि गन्धा-
वस्थानदर्शनाच्च प्रभातुल्यत्वपरित्यागः ग्रीष्मनिशादिषु
औष्ण्योपलम्भेऽपि प्रभात्मकं स्वरूपं नास्त्येव अस्याश्च मू-
लाग्रयोर्धनविरलत्वादयो यथादर्शनं ग्राह्याः । यस्तु वरद-
विष्णुमिश्रैः निरवयवात्मज्ञानसङ्कोचविकाशदृष्टान्ततया
प्रभाभ्युपन्यस्त्योक्तं प्रभाया निरवयवत्वमवयवानुपलम्भात्
इति तच्छेदनभेदनयोग्यावयवविरहाभिप्रायेणेति मन्तव्य-
म्, न चैषा स्वतन्त्रा दीपाद्यपृथक्सिद्धतयैव प्रतीतेः, तद्विशि-

प्यं तेजःप्रभावत् तच्च मण्डिभूमिदीपादिवहुप्रकारं साम-
ग्रीविशेषाधीनस्वभावमेदासोजसः शोकहर्षशोषणवृद्धिपा-
कप्रकाशादिजनकत्वतारतम्यम्, ऊर्ध्वज्वलनमपि तत् दृष्ट-
वा अदृष्टादेव वा तस्य रोहितभास्वरैकस्वभावस्यापि स-
लिलादिसंसर्गमेदाद् वर्णवैचित्र्योपलम्भः, एतच्च यदग्ने-
रोहितं रूपमित्यादिश्रुतिसिद्धम् । वैशेषिकादीनां शुक्लत्व-
साधकान्वयव्यतिरेकौ श्रुतिबाधितौ अन्यथासिद्धौ च,
मध्याह्नमार्तण्डमण्डलरवैत्योपलम्भस्यापि मण्डलोपपृम्भ-
कानुद्गतस्पर्शानुद्गतरूपसलिलांशनिबन्धनत्वोपपत्तेः, उद्ग-
वानुद्गवयोश्च गुणानामन्यत्राप्यनियमाभ्युपगमात् । तेज-
सोरसतन्मात्रम्, तस्मादापः शीतस्पर्शवत्त्वं निर्गन्धत्वे
सति विशिष्टरसवत्त्वमित्यादि तल्लक्षणं तासां शुक्लमधुर-
शीततैकस्वभावानामाश्रयादिसंसर्गमेदाद्रूपरसस्पर्शवैचि-
त्र्यारोपः, अद्रव्यनिरूपणे तु तेजोऽव्यगुणव्यवस्था समर्थ-
यिष्यते, स्वाभाविकमासां द्रवत्वम् आप्येष्वपि करकादि-
षूपपृम्भवशात्काठिन्यं प्राणरसनाप्यायनादिनोपकुर्वते श-
रीरत्वमासामप्रचुरेषु वरुणलोकशरीरेषु स्पष्टं, विषयत्वं
सरित्समुद्रेषु । अग्नौ गन्धतन्मात्रं, ततः पृथिवी, विशिष्ट-
गन्धवत्त्वं रसवत्त्वे सति विशिष्टस्पर्शवत्त्वमित्यादि तल्ल-
क्षणं, सा प्रथमं सुरभिमधुरकृष्णानुष्णाशीतस्पर्शा जाता,
ततोऽनुष्णाशीतत्वं सर्वदाऽनुवृत्तं तेजःसलिलस्पर्शोपाध्य-
न्वयव्यतिरेकात्सदुपाधिक एवौष्यशीत्योपलम्भः, काव्यस्य
स्वतःसिद्धमिति श्रुतिसिद्धम् । पाकमेदास्तु विचित्रवर्णता
जायते सुरभिस्वभावत्वमप्यौत्सर्गिकन्यायसिद्धं कार-
णस्य पयसो माधुर्यानुविधानं च बाधकाभावे ग्राह्यं, तस्याः
काठिन्येऽपि सलिलातपादियोगात् कचिद्द्रवत्वोपलम्भः
मनोप्राणाप्यायनादिना च तस्या उपकारः, शरीरत्वमस्याः

मनुष्यतिर्यकस्थावरादिषु व्यक्तं, विषयत्वं मृत्पाषाणौष-
धितिभिरादिषु, यद्यपि विषयादिरूपेण निर्दिष्टानां सर्व-
पात्रपीरकरापेक्षया तत्तद्विशिष्टजीवापेक्षयापि शरीरत्वं
वक्ष्यते तथाऽपि लोकव्यवहारोपकारतारतम्यालोकनेन
विभज्य व्यवहारः, शरीरतयाऽभ्युपगतमपि विषयतया
वैशेषिकैरप्युक्तं विषयो मृत्पाषाणस्थावरलक्षण इति,
स्थावरस्य हि शरीरत्वं तैरेव प्रपञ्चितम् ।

तमोवाटः । तमोद्रव्यं पार्थिवं च अबाधितनीलादिप्रत्ययवि-
षयत्वात्, आलोकाभावे चाक्षुषं नास्तीति बाधकमिति
चेन्न तेजसि व्यभिचारात् तद्व्यतिरिक्तत्वे सतीति चेत्
तथाऽपि भवदभिमतं तमस्येतदभावे चाक्षुषत्वात् इतर-
सामग्रीसाकल्यलक्षणयोग्यतासिद्ध्यर्थमविरोधार्थं च तथा-
ऽङ्गीकार इति चेत् अत्रापि प्रतीयमानाकारमङ्गपरिहा-
राय बुध्यस्व, न हि यत्कचिदपेक्षं तत्सर्वत्र तदपेक्षमिति
नियमः, स्वेदादिशैत्यग्रहे वायुसापेक्षस्य स्पर्शनस्यौष्ण्यग्रहे
तदभावसापेक्षत्वात्, आलोकाभावप्रत्ययविशेषाभावनै-
त्यमात्रप्रतीतिपक्षाः विधिरूपेण प्रत्ययात् लोकप्रतीति-
विरोधप्रसङ्गात् नीलमिति धर्मितया स्फुरणाच्च निरस्ताः ।
प्रलयविनाशावसानादयस्तु विधिरूपेण वर्तमाना अपि
स्फुटवस्त्वन्तरानुपलम्भात् कस्यचिदित्येव सर्वसंबित्सि-
द्धेर्भावावपक्षे निक्षेपं सहन्ते । स्पर्शानुपलम्भादिबोध्यं
तु इन्द्रनीलालोकादिष्विव निर्वाणम्, आगमसिद्धं च
तमसो द्रव्यत्वादिकं तमः ससर्जं भगवानिति तत्त्वान्त-
रवत् सृष्टिश्रवणात्, नासीत्तमोज्योतिरभून्न चान्यदिति
कार्यान्तरैर्ज्योतिषा च सह लयाभिधानात् आलोका-
भावपक्षे तमोज्योतिषोर्द्वयोरपि लयाभिधानविरोधात् ।

चान्तर्यामिन्नाद्येषु च यस्य तमः शरीरमिति तेजसा सह तमसः शरीरत्वेनाभिधानात् । तत्र भाष्यम् एवम-
स्वगन्धस्तरिचवास्वादित्वादिसम्प्रसारकाकाशतमस्तोजः-
स्वित्यादि ।

यस्तु षडर्थसंचये भावरूपाज्ञानानुमानदूषणे प्रोक्तं
निमीलनेऽपि भातीति न तमोद्रव्यम् अन्धस्तु नाक्षिस्थग्र-
हेऽलं व्याहरति चेति तत् श्रुतिस्मृतिभाष्यादिविरोधान्म-
तान्तरेणैकदेशिमतान्न बोक्तं, निमीलनेऽपि भानस्य पित्तो-
पहतचक्षुषः किञ्चित्पित्तोपलम्भेऽपि तुल्यत्वात्, जात्य-
न्धस्य तु तद्द्रव्याव्यवहारात् अजात्यन्धस्यापीन्द्रिया-
धिष्ठानक्षोभेऽपि मात्रयेन्द्रियशक्तेरनपगमनादक्षिस्थग्रह-
स्याविरोधात् तमो न द्रव्यम् आलोकाभावे गृह्यमाण-
त्वात् आलोकाभाववदिति चेन्न प्रामाकराणां हेतुदृष्टा-
न्तयोरभावात्, उदयनादीनां पक्षदृष्टान्तयोरभेदात्, रूप-
मात्रतमोवादिनोऽपि दिशामीतादिदृश्यमानैर्द्रव्यैर्व्यभि-
चारात्, मानुषचक्षुषेति विशेषणेऽपि योगिदृश्यमानैः,
अयोगीति विशेषणेऽपि अज्जनास्तचक्षुषा गृह्यमाणैः, प्रकृ-
ष्टादृष्टाज्जनादिरहितमानुषचक्षुषेति विशेषणेऽपि तमोनी-
लिमातिरिक्तं नैल्याश्रयत्वेनाबाधितप्रतीतिविषयत्वादित्यादिभिर्बाधः प्रतिरोधो वा दुष्परिहरः । उक्तं वरदगु-
हमिस्तत्त्वसारे ।

तमो नाम द्रव्यं बहुलविरलं मेचकचलं

प्रतीमः केनापि कचिदपि न बाधश्च दृश्ये ।

अतः कल्प्यो हेतुः प्रमितिरपि शाब्दी विजयते

निरालोकं चक्षुः प्रथयति हि तद्दर्शनवशात् ॥

इति । नन्वेवमस्तु तमसो द्रव्यत्वं सिद्धान्तः पार्थि-
वत्वं तु माध्यकारादिवचनात् ज्ञातमिति चेन्न प्राकृतत्व-
नीलत्ववचनाभ्यां परिशेषात् सिद्धेः, न हि वायुर्यन्तेषु
प्राकृतेषु रूपगुणोऽस्ति, न वा तोयतेजसोः कृष्णरूपमस्ति,
तथा च भ्रुतिः यदग्रे रोहितमित्यादिका ।

ननु तत्स्वरत्नाकरे मूलप्रकृतिरेवेदं तम इत्युक्तं तथा हि ।

बध्नाति यदभिद्रोहाद्यत्प्रपस्या च मुञ्चति ।

जन्तून्स्तमस्तमाभित्य हरिं तत्प्रविविच्यते ॥

अतो न काकदन्तानामिव तस्य परीक्षणम् ।

उपेक्ष्य बन्धकत्वस्य ज्ञाने हानप्रयोजनात् ॥

तत्स्वरूपतदुत्पत्तिग्राहकादिषु सूरयः ।

विवदन्ते ततो जातः संदेहम्विन्त्यतेऽधुना ॥

अत्रालोकाभावस्तम इति कश्चपिपायाः, नास्त्येव
तमः नीलभावरूपस्मृतिप्रमोष एव तमोव्यवहारहेतुरिति
प्राभाकराः, द्रव्यान्तरमेवेदं कल्प्यमिति कौमारिखाः,
प्रधानतत्त्वमेव तम इति तत्त्वविद इत्युपक्रम्य प्राथमिक-
मतयुगलमथनपूर्वकं तृतीयमुपन्यस्य ।

अत्र तत्त्वविदः प्राहुः स्थूलसूक्ष्मात्मना स्थिता ।

दैवी गुणमयी माया बाह्यान्तरतमोमता ॥

इत्युक्तम् । अतो न पार्थिवत्वपरिशेषो युक्त इति
तत्र तत्र मूलप्रकृतित्वं तावन्न सम्भवति विकारैः सह सृष्टि-
संहारवचनात्, अन्तर्यामिग्राहणे च कार्यवर्गानुप्रवेशेन
प्राथमिकतमोव्यतिरिक्तस्य तेजोविरोधितमसः पृथक्शरी-
रत्वाभिधानात् प्रधानतमसश्च प्रत्यक्षग्राह्यत्वासिद्धेः ।

नाहो न रात्रिर्न नभो न भूमि-

र्नासीत्तमो ज्योतिरभून्न चान्यत् ।

श्रोत्रादिबुद्ध्यानुपलभ्यमेकं

प्राधानिकं ब्रह्म पुमांस्तदासीत् ॥

इति श्लोकस्मृतेः, अवस्थान्तराभयणेन सर्वमिदमुपपद्यते इति चेत्सत्यम्, तदेवास्याभिरुच्यते पृथिव्यवस्थान्तिरिक्तमवस्थान्तरमिति चेन्न पूर्वोक्तपरिशेषात् पृथिवीतः पृथगेव सृष्ट्यादिवचनं कथमुपपद्यत इति चेत् स्वर्गान्तरिच्चादिसृष्टिवदिति भाव्यम् । तमःशब्दप्रयोगानुवृत्तिः कथमिति चेत् अनेकार्थत्वेनानुवृत्त्यन्यथासिद्धेः ज्ञानालोकयोः प्रकाशशब्दवत् । यद्वा उद्भूततमोगुणमेवालम्ब्य द्वयोरपि व्यवहारोपपत्तिः, कथं तर्हि तत्स्वरत्नाकरोक्तिः वस्तुतस्तु वयमपि संशयीमहि, न हि तत्र प्रतिज्ञानिर्वाहपर्यन्तं ग्रन्थो निबद्धः येनाभिप्रायमध्यवस्येयः, स हि प्रबन्धः अत्र तत्त्वविदः प्राहुरिति श्लोकमात्र एव विज्ञितः, निबद्धमात्रं चास्याङ्गताविरुद्धम्, पार्थिवत्वेऽपि प्रधानतत्त्वान्तिरेकात्, न हि वयमसत्कार्यवादिनः समस्तप्रकृतिप्राकृतपरीक्षोपक्रमविवक्षया च बध्नाति यदभिद्रोहादित्यादेरुपपत्तिः, अत्र तत्त्वविदः इति श्लोकेपि स्थूलसूक्ष्मात्मना स्थितेति विभागादेवमेव तात्पर्यमिति विभावयामः ।

अस्तु वा किञ्चिदभिनवधनघनावलीमलीमसमनाघ्रातस्पर्शरसगन्धमन्धकाराभिधानमवस्थान्तरं प्रकृतेः तथापि न पृथग्व्यव्यवस्थितिः । तदेवं चतुर्विंशतितत्त्वानि चिन्तितानि आत्मनः आकाशः संभूतः तत्संज्ञोऽसृजतेत्यादिन्यूनसृष्टिव्यपदेशा न तत्त्वान्तरसृष्टिप्रतिक्षेपपराः प्रामाणिकत्वाविशेषेण तत्परित्यागायोगात् । वदन्ति च क्षीरादिदं तत् इदं च ततो दधीति क्षीरादधीति वदतां किल को विशेषः । इति,

अत एव षट्त्रिंशत्तत्त्ववादोऽपि निसकृतः ते शेष-
माहुः ।

शैवागमेषु मुख्यं पतिपशुपाशा इति क्रमाच्चितयम्,
तत्र पतिः शिव उक्तः पशवो ह्यणवोऽर्थपञ्चकं पाशः ।

इति तत्त्वसंग्रहः ।

मूलं कर्म च माया च मायोत्थमखिलं जगत् ।

तिरोधानकरी शक्तिरर्थपञ्चकमिष्यते ॥

इति पाशविभागः ।

माया पुरुषः शिव इत्येतच्चितयं महार्थसंहारे ।

अवशिष्यते पुनस्तत्प्रवर्तते पूर्वसृष्टौ ॥

इति सृष्टिप्रलयाश्रयनित्यतत्त्वनिष्कर्षः ।

शुद्धानि पञ्च तत्त्वान्याद्यन्तेषु स्मरन्ति शिवतत्त्वम् ।

शक्तिसदाशिवतत्त्वे ईश्वरविद्याख्यतत्त्वे च ॥

पुंसोऽङ्कर्तृतार्थं मायास्तत्त्वपञ्चकं भवति ।

कालो नियतिश्च तथा कला च विद्या च रागश्च ॥

अव्यक्तं मायातो गुणतत्त्वं तदनुबुद्ध्यहङ्कारौ ।

चेतोऽधीकर्मैन्द्रियतन्मात्राणीति तत्त्वानि ॥

इति तत्त्वगणना, तत्र चिदचिदीश्वरविभागतन्नि-
त्यत्वादौ न विवादः, ईश्वरस्तु प्रसिद्धशिवाद्विलक्षणः शा-
श्वतशिवादिशब्देन निर्दिष्टो नारायणः, स च चिदचितोः
सर्वावस्थावस्थितयोः शरीरीत्येवमादिरौपनिषादानां वि-
शेष ईश्वरे* समर्थयिष्यते, तत्त्वगणनायां तु शुद्धतत्त्वपञ्च-
कस्य परमार्थत एकतत्त्वात्मकतया तैरेवोक्तत्वात्तत्र ना-
ताव विवादः तथा हि तैरेवोक्तम् ।

* ईश्वरनिर्गुणभावसर इत्यर्थः ।

पञ्चानामप्येषां न हि क्रमोऽस्तीह कालरहितत्वात् ।
व्यापारवशादेवां विहिता स्वसु कल्पना शास्त्रे ॥
तत्त्वं वस्तुत एकं शिवसंज्ञं चित्रशक्तिस्वचितं तत् ।
शक्तिव्यापृतिभेदात्तस्यैते कल्पिता भेदाः ॥

इति, रागोऽभिष्वङ्गात्मेति तैर्लक्षितस्य रागस्य पुरु-
षगुणभूतस्य न प्राकृततत्त्वान्तरत्वं प्रकृतिसंसर्गवशात्
पुरुषस्य रागो जायत इत्येतावदिव्यते रागाख्यकार्येषु
तत्कारणभूततत्त्वान्तरकृतिसिरिति चेन्न सुखहेतुत्वज्ञानादि-
भिरेव तदुत्पत्त्युपपत्तेः, अन्यथा द्वेषादिकार्येष्वपि तत्त्वा-
न्तरकल्पनाप्रसङ्गात् विद्याऽपि ।

उद्बुद्धकर्तृशक्तेः पुंसो विषयप्रदर्शननिमित्तम् ।
विद्या तत्त्वं सूत्रे प्रकाशरूपं च करणवैशिष्ट्यात् ॥

इत्यभिहिता, तत्रापि पुनर्मनःप्रभृतिप्रमितिकरण-
ग्राम एव विषयप्रदर्शने पर्याप्त इति न करणान्तरमनुम-
न्यामहे ।

मायातस्तदनुकलामलं नृणामेकतस्तिरस्कृत्य-
व्यञ्जयति कर्तृशक्तिं कलेति तेनेह कथितेयम् ।
कालेन नियत्या चाप्युपसर्जनतामुपेतया सततम्
विदधाति व्यापारं निजमेषां ह्यवनिपर्यन्तम् ॥

इति च कलाभिहिता-तत्राप्यव्यक्तावस्थाकारण-
भूताक्षरशब्दाभिलष्यप्रकृत्यवस्थामिच्छामः तत्र कला-
शब्दः शब्दान्तरं वा प्रयुज्यतां कर्तृशक्तिव्यञ्जकत्वं तु तस्या
नेष्यते ज्ञानेच्छापुण्यपापादिभिरेव तदभिव्यक्तेः, ज्ञाना-
देक्षेत्रियाधीनत्वात् ।

नियतिर्वियमनरूपा मायातः साऽप्यनन्तरं भवति ।

नियमयति येन निश्चितं तेनेयं नियतिरित्युक्ता ॥ इति

परिभाषिता, तत्र नियमनशब्देन नियन्तृशक्तिवि-
वक्षायामीश्वरसङ्कल्पाद्यतिरिक्तनियतिर्नास्ति प्रतिनियत-
फलावरयम्भाविस्थादिविवक्षायां तु पुण्यपापादिरूपैव
नियतिः, तत्तत्स्वकार्यकारणादिविवक्षायां प्रतिनियततत्त-
द्वस्तुशक्तिरेव नियतिरिति न प्राकृततत्त्वान्तरमस्ति, यदि
पुनः प्रमाणभूतेषु पञ्चरात्रादिषु कश्चिन्नियत्यादिसृष्टिरु-
च्यते तदाऽपि तत्रतत्र तात्पर्यभेदेन संप्रतिपन्नतत्त्ववि-
शेषतच्छब्दादीनामेव वृत्तगणनमिति मन्तव्यम् । पुक्ति-
श्च निर्बन्धतो वृध्यते न स्वागमः, कालस्य मायामृज्यत्वा-
दिकम् अनादिर्भगवान् कालो नान्तोऽस्य द्विज ! विद्यत
इत्यादिभिर्बाधितम्, तत्र च ।

यतः कुतश्चित्कालांशात्परतः पूर्वतोऽपि वा
कालो न चेत्स्वदुक्तिस्थं पौर्वापर्यं न सिध्यति ।

कालाधीनभवंद्रव्यभूतादिव्यवहारवान्
देशोऽन्योऽपि ततः सोऽपि तदभावे न सिध्यति ॥

नित्यविभूतावपि कालस्याहेतुत्वमात्रं न त्वभावः ।

कालं स पचते तत्र न कालस्तत्र वै प्रभुः ।

कलामुहूर्तादिमयश्च कालो न यद्विभूतेः परिणामहेतुः ।

इत्यादिवचनात्, अन्यथा सदा पश्यन्तीत्यादिभि-
र्विरोधात् अस्य चान्वयव्यतिरेकाभ्यामागमाच्च यथायोगं
तत्तत्कार्यनिमित्तस्वसिद्धिः । तद्योपाध्यवच्छेदात् सवि-
कारत्वपक्षे स्वविकारान् प्रति कालस्योपादानत्वमेव नि-
मित्तभूताकारान्तराभावात् ।

एकेनैव क्षणेनास्य विश्वस्यापि विशेषणात् ।

कालवस्तत्त्वणानां च व्यापित्वमवगम्यते ॥

अस्य विकारित्वं सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरु-
षादपि कला मुहूर्ताः काष्ठाश्चाहोरात्राश्च सर्वथा इत्यादि-

श्रुतिः कालं सः, कलामुहूर्तादिमयः, इत्यादिस्मृतिश्चाह
अत्र स्वारसिकार्ये बाधकाभावादधिदेवतोपाध्यायुत्पत्त्या
निर्वाहो न शङ्कः विभोर्विकारित्वानुपपत्तिर्बाधिकेति चेन्न
अवयवोच्छ्रयतादिलक्षणस्य विकारस्यानभ्युपगमात्, अव-
स्थान्तरापत्तिमात्रस्याविरोधात् अन्यथा विभोरेवासि-
द्धिप्रसङ्गात्, सर्वभूतसंयोगित्वं हि विभुत्वं तस्मादन्ततः
संयोगलक्षणमङ्गीकार्यम् । अथ विकारित्वानुपपत्त्या वि-
भुत्वमेव कस्यचिन्नास्तीति मतं तथाऽपि कालस्य विकारि-
त्वाद्विभुत्वमेव भज्येत न पुनर्विभुत्वाद्विकारित्वम्, कथं
च विकारित्वं विभुत्वस्य बाधकं कारणत्वे प्रमाणाभावा-
दिति चेत् न तावदिदं सामान्यतः तथा हि ।

न हेतुकार्यतेत्येतद्वेदाय फणितं न वा ।

द्विधाऽपि भङ्गः स्वोत्पत्त्यादेः फलवत्त्वाफलत्वयोः ॥

सावधेरवधिर्योऽसौ पूर्वां हेतुः परो रिपुः ।

कार्यं नित्यमसद्वा स्यादवधेरनपेक्षणात् ॥

अन्वये सत्यपि नित्यविभोर्देशकालव्यतिरेकाभा-
वेन कारणत्वं दुर्ग्रहमिति चेन्न तावन्तरेणापि धर्मिग्राह-
केणैव तत्सिद्धेः, सामान्यतश्चान्वयव्यतिरेकयोरपि सुश-
कत्वात् सामान्यतः सिद्धस्य पारिशेष्यादिभिर्विभुत्वा-
दिसिद्धेः, विकारित्वमविभुत्वेन व्याप्तमिति चेन्न ईश्वरत-
ज्ज्ञानाभ्यामनैकान्त्यात्, तयोरपि पक्षीकरणे श्रुतिबाधा-
दिप्रसङ्गात्, निर्विकार एवेश्वर इति न दोष इति चेन्न
संयोगसिसृद्धादिलक्षणविकारस्यावश्यंभावितयाऽभ्युप-
गन्तव्यत्वात्, तत्र कृत्स्नैकदेशविकल्पाद्यनुपपत्तयस्तु वि-
भुद्रव्य इवाविभुद्रव्येष्वपि तुल्यत्वाच्छून्यवादं प्रसज्येयुः
ताश्च सूत्रकारैरेवेश्वरे असज्य परिहृताः कृत्स्नप्रसक्तिः,

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वादित्यादिभिः । उक्तं च कालादीनां
विकारस्वरूपत्वं वेदार्थसंग्रहे निमेषकाष्ठाकलामुहूर्तादि-
पराद्धर्षपर्यन्तापरिमितव्यवच्छेदस्वरूपसर्वात्पक्षस्थितिबि-
कारादिसर्वपरिणामनिमित्तभूतकालकृतपरिणामास्पृष्टान-
न्तमहाविभूतिरिति । उक्तं च नीतिमालायां नारायणार्यैः
कालोऽनाद्यनन्तोऽजस्रक्षणपरिणाममुहूर्ताहोरात्रादिवि-
भागवान्, परिणामपरिस्पन्दहेतुरिति प्रत्यक्षश्चायं तथा हि ।

वर्तमानतयाऽध्यक्षे वस्तु सर्वं प्रकाशते ।

न सा स्वरूपं धीभेदाग्नौपाधिरनवस्थितेः ॥

तत्र स्वपरनिर्वाहे पूर्वत्रैव तथा न किम् ।

तथा चास्त्वतिधोरान् प्रत्यनन्तस्त्वागमो बलम् ॥

तत्सिद्धस्योपलम्भेन प्रत्यक्षत्वं प्रसाध्यते ।

लाघवात्तद्विषयता वर्तमानधियोऽवरम् ॥

न चैषा लौकिकी बुद्धिर्लिङ्गादेरविमर्शतः ।

विमर्शोऽप्यन्यथासिद्धेस्तर्कानुग्रहवर्जनात् ॥

मिथः करम्बितैरेव मूर्तैर्वा विश्ववर्तिभिः ।

तद्युक्तैर्गगनाद्यैर्वा पक्षद्वितयसंमतैः ॥

रविस्पन्दादिभूयस्त्वफल्गुत्वाद्युपनायकैः ।

परावरत्वादिसिद्धेरन्यथा गौरवोदयात् ॥

तावन्मात्रोपनेतृत्वे सिद्धस्यार्थस्य कल्पने ।

जगतो मिश्ररूपत्वं न भवेदधिके यथा ॥

कालसंबन्धरूपोऽयं परत्वादिरिति स्थिते ।

लिङ्गसिद्धौ च कालस्य प्रत्यक्षत्वमुपागतम् ॥

अतोऽनुमानमात्रेण कालोऽन्यो नैव सिध्यति ।

केवलागमसिद्धे च न लोकव्यवहार्यता ॥

तदेवं केवलैस्तर्कैः कालस्य दुरुपपादतामालम्ब्य हि
न्यायतत्त्वे संयोगाधिकरणे संयोगविभागसङ्ख्याः काल

इत्यादि चोक्तम् प्रमातृपादे च प्रसङ्गात् कालमपलप्य
तस्मादेकाग्रयक्रियासङ्ख्याकाल इति सूक्तमुपसंहृतम् ।
प्रपञ्चितं चास्य प्रत्यक्षत्वं तत्रैव यथा सर्वे प्रत्ययाः
कालोपरिलिष्टा एव हि दृश्यन्ते तदिति देशकालवि-
शिष्टतयैव स्मृतिरपि जायमाना प्रागपि कालानुभवं
साधयतीति, जैननिराकरणे भाष्यं च कालस्य पदार्थ-
विशेषणतयैव प्रतीतेस्तस्य पृथगस्तित्वनास्तित्वादयो न
वक्तव्याः न च परिहर्तव्याः कालोऽस्ति नास्तीति व्यव-
हारो व्यवहर्तृणां जात्याद्यस्तित्वनास्तित्वव्यवहारतुल्य
इति, अत एव च कालस्य पृथगगणनाभावः, तदेवमव्य-
क्तोपक्रममहदहङ्कारेन्द्रियतन्मात्रभूतसृष्टिप्रकरणेषु जीव-
परौ पञ्चविंशकषड्विंशकौ अक्षरतमसोरन्यतरोपक्रमे
कालस्य पृथगगणने च षड्विंशकसप्तविंशकाष्टविंशकत्वा-
दिकं यथासम्भवं भाष्यं, श्रुतिश्च तं षड्विंशकमित्याहुः
सप्तविंशमथापरे इति सत्त्वरजस्तमसां पृथगगणनयाऽधिक-
सङ्ख्यां निर्वहन्तस्तेषां द्रव्यत्वदूषणेन वक्ष्यमानेन निर-
स्ताः । पञ्चविंशातिरिक्तनिषेधपराणां निर्वाहस्तु भगवता
व्यासेन मोक्षधर्मेऽभिहितः ।

अन्यश्च राजन् ! स परस्तथाऽन्यः पञ्चविंशकः ।

तत्स्थत्वादनुपश्यन्ति ह्येक एवेति साधवः ॥

इति, सूत्रितं च अवस्थितेरिति काशकृत्स्न इति,
प्रपञ्चितआयमर्थो भाष्यादिषु सामानाधिकरण्यानिर्वाहे ।
नन्वेवमपि तत्सङ्गतेषु सवितृकान्तहिमकरकवैशुतवैश्वान-
नराद्युत्तरोत्तरावस्थादर्शनात्तत्त्वसङ्ख्यानिधमोऽनुपपन्नः
मैवं समष्ट्यवस्थापेक्षया तन्नियमात् पञ्चीकरणपञ्चाङ्गावि-
व्यष्ट्यवस्थाविशेषाणां चानन्त्यादपरिसङ्ख्यानम् । एतेषु

च तत्त्वेषु भागत एवोत्तरोत्तरसृष्टिः पूर्वपूर्वैरुत्तरोत्तरावर-
णस्य तत्तदाकारेण च कार्यवृत्तेः श्रुतत्वात्, अन्यथा पृथिव्ये-
कशेषप्रसङ्गात् पूर्वपूर्वभूतानामुपलम्भादिसिद्धत्वाच्च । त-
न्मात्राणां त्वाचारकत्वाद्यनाश्रयशक्तिः शेषपरिणाम इत्ये-
के । शरीरादेश्चतुर्विंशतितत्त्वमयत्ववचनात्तेषामप्येकदेशतः
परिणाम इत्यपरे । पूर्वस्मिन् पक्षे तन्मात्रकार्यभूतगुणपञ्च-
केन सह शरीरादेश्चतुर्विंशतितत्त्वमयत्वोक्तिरिति वा, स-
र्वाचित्त्वमयत्वमात्रप्रतिपादनपरतया वा निर्वाहः, अप-
रस्मिन्पक्षे कचित्केषां चित्सूक्ष्मनुक्तिवदविवक्षयाऽऽवरणा-
द्यनुक्तिरिति गतिः ।

एतानि तत्त्वानि प्रथममीश्वरः स्वसङ्कल्पादेव त-
त्सद्व्यवहितपूर्वपूर्वतत्त्वशरीरकः सूक्ष्मा व्यष्टिनामरूपव्या-
करणं सङ्कल्प्य तेषां तत्त्वानां पृथग्भूतानां व्यष्टिसूक्ष्म-
शक्तेः परस्परसंमिश्रणं च सङ्कल्प्य व्योम्नोऽर्धभागश्च-
त्वारोवायुतेजःपयोभुवाम् इत्यादिक्रमेणैकैकभूतेषु भूता-
न्तराणामष्टमांशचतुष्कैः पञ्चीकरणं कृत्वा तेषु स्वानु-
ब्रविष्टजीववर्गमनुप्रवेश्य तैरेव तत्त्वैर्दशगुणितोत्तरसप्ताव-
रणवेष्टितं हेमाख्यपरिणामगतभूतमयं ब्रह्माण्डमारभ्य
तदन्तरे च स्वनाभिपङ्कजप्रभृतिसप्तस्थानेष्वन्यतमेन स-
कलतदण्डान्तर्वर्तिचेतनभरितविग्रहं चतुर्मुखं प्रसादात्सृ-
जति क्रोधाच्च रुद्रम्, अत्र श्रुतिः एको ह वै नारायण
आसीन् न ब्रह्मा नेशानः इत्यारभ्य तत्र ब्रह्मा चतुर्मुखो-
ऽजायत ऊर्ध्वः शूलपाणिः पुरुषोऽजायत इत्यादिका
नारायणाद्ब्रह्मा जायते नारायणादुद्ग्रा जायते इत्यादयश्च ।
उक्तं च महामारते ।

ब्रह्माण शितिकण्ठं च याश्चान्या देवताः स्मृताः ।
प्रतिबुद्धा न सेवन्ते यस्मात्परिमितं फलम् ॥

एतौ द्वौ विबुधश्रेष्ठौ प्रसादकोधजौ स्मृतौ ।
तदादर्शितवन्ध्यामौ सृष्टिसंहारकारकौ ॥ इति,

स च भगवाननन्तरं स्वविहितब्रह्मान्तर्यामिरूपेणा-
वस्थितः स्वप्रहितवेदोपज्ञविज्ञानेन स्वार्पिताभ्यां विधि-
त्रसृष्टिविषयबुद्धि-शक्तिभ्यामुपबृंहितेन स्वनिर्धूतमधुकैट-
भादिविविधापदा ब्रह्मणा ब्रह्माण्डान्तश्चतुर्दशभुवनसं-
स्थानतदधिकरणकदेवतिर्यङ्मानुष्यस्यावरादिदिग्बिम्बेषा-
दिविविधविधित्रव्यष्टिसंज्ञामूर्तिसृष्टिं कारयति करोति
च तच्छरीरकः, तथा च सूत्रं संज्ञामूर्तिरूपमिदं त्रिवृत्कु-
र्वत उपदेशात् इति, संहारयति संहरति च हरशरीरकः ।
मनु नित्यविमोर्दिशः कार्यत्वं कथं न नित्यविमुदिग्रव्य-
स्यासिद्धेः ।

प्राक् प्रत्यग्दूरासन्नादिव्यपदेशानां तूभयसंमतैस्तत्सदुपा-
ध्युपहितैस्तैस्तैराकाशादिद्रव्यैरेव मूर्तान्तरसंयुक्तसंयोग-
परम्परास्यूतैस्तत्सत्प्राक्तत्वादिभेदनिर्वाहकत्वाभिमतोपा-
धिविशेषैरेव वा यथायोगं निर्वाहात् संप्रतिपन्नाकाशादि-
परित्यागेन सर्वत्र सर्वगुणघटनरूपातिप्रसङ्गपरिहाराया-
धिकदिग्धर्मिकल्पनं पापक्षयवत्पुण्यपरिच्छयोऽपि भवतीति
अयान्मन्दाकिनीमपहाय मरीचिकानुधावनम् ।

तावन्मात्रोपनेतृत्वस्वभावान्यप्रकल्पनात् ।

सिद्धस्य धर्मिणः कल्प्या तावन्मात्रोपनेतृता ॥

अस्तु तर्ह्योकाशातिरिक्तं दिक्कृतत्वं पश्चां भूमिर्दिशः
श्रोत्रात् दिशश्श्रोत्रमित्यादिपृथक्सृष्टिप्रलयश्रवणादिति
चेन्न अभिमानिदेवतोपाधिसृष्ट्यां निर्वाहात् तत्सदेकप्रक-
रणस्यान्तरिक्षस्वर्गलोकाद्यवच्छेदसृष्ट्यादिबत् अन्यथा
तत्रापि तत्त्वान्तरस्वीकारप्रसङ्गात्, सूत्रकारादिभिश्च न

वायुक्रिये पृथगुपदेशादित्यधिकरणे पृथक्सृष्ट्याद्युपदेशव-
तोऽपि प्राणस्य वायुविशेषत्वमेवोक्तं तदिगादीनामपि प्रद-
र्शनार्थं मन्तव्यम् । यदि च कार्यं किमपि दिक्कृतत्वं तदा
तत्सृष्टेः पूर्वं संहारात्परतश्च प्रकृतिमहदादितत्त्वानामाच-
रणत्वाचार्यत्वदूरासन्नत्वव्यवस्था न स्यात् व्यष्टिदशायां
हि दिक्सृष्टिः श्रूयते प्रकृतिकार्यतया प्रादेशिकत्वे वा शुद्ध-
सत्त्वत्रिगुणादेरूर्ध्वाधःप्रभृतिव्यवस्था न स्यात्, यदि तत्रो-
पाधिभिरुपहितैर्वा तैस्तैर्निर्वाहः तदत्रापि सममिति सिद्धं
न दिक् तत्त्वान्तरमिति । यत्तु प्रमेयसंग्रहे प्रोक्तं गगनस्य
दिशां च त्रिवृत्करणेन रूपवत्त्वम् अतश्चाधुषं सर्वं सविशे-
षमेव गृह्यत इति तेनापि पञ्चीकृतभूतारब्धत्वमात्रं प्रतीयते
न पुनःस्थिरपरिगणितचतुर्विंशत्यतिरिक्ततत्त्वान्तरत्वम् ।

वरदविष्णुमिश्रैस्तु द्रव्यं च षड्विंशतिविधं सत्त्वर-
जस्तमांसीत्यादिना दिग्द्रव्यं पृथगेव सङ्ख्यातम् आकाश-
कालदिशश्चक्षुरिन्द्रियेणेति तस्य चाधुषत्वमप्युक्तं दिक्कालौ
चाधुषौ प्रत्यक्षपरत्वापरत्वकारणसंयोगाश्रयत्वाद् घटव-
दित्यनुमानेनावगम्यत इति तत्साधितं च, अत्र पृथक्तवं
भाष्यविरुद्धसत्त्वादिद्रव्यपरिगणनवदन्यपरतया निर्वाह-
मिति, तदेतद् ब्रह्माण्डप्रभृतिस्तम्बपर्यन्तं सर्वमपि पञ्च-
भूतात्मकं पञ्चीकरणादिवचनात् तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकै-
कां करवाणात्युपलक्षणं समानप्रकरणैरुपवृंहणैश्च तथाऽध्य-
वसायात् भूयसा तु लौकिकपरीक्षकागमव्यवहारः, तथा
च सूत्रं वैशेष्यास्तु तद्वादस्तद्वादः इति, त्र्यात्मकत्वात्तु भू-
यस्त्वादिति च एवं पञ्चीकरणमप्युपलक्षणमेव ।

नानाबीर्याः पृथग्भूतास्ततस्ते संहतिं विना ।

नाशक्रुवन्प्रजाः स्रष्टुमसमागम्य कृत्स्नशः ॥

समेत्यान्योन्यसंयोगं परस्परसमाभ्याः ।

एकसङ्घातखच्चास्तु संप्राप्यैक्यमशेषतः ॥

महदाद्या विशेषान्ता ह्यण्डमुत्पादयन्ति ते ।

इति भगवत्पराशरवचनात् तथा श्रीमद्गीताभाष्ये
महामूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव चेति क्षेत्रारम्भकद्र-
व्याणीत्यादिकमुक्त्वा प्रकृत्यादिपृथिव्यन्तद्रव्यारब्धमि-
न्द्रियाभयभूतमिच्छाद्वेषसुखदुःखविकारिभूतसङ्घातरूपं
चेतनसुखदुःखोपभोगाधारत्वप्रयोजनं क्षेत्रमित्युक्तं भव-
तीत्युक्तम् ।

तदेवमष्टद्रव्योपादानानि शरीराणि, इन्द्रियाणि
तु शरीराश्रितानि द्रव्यान्तराणि, इन्द्रियाणि दशैकं च
पञ्च चेन्द्रियगोचराः इति क्षेत्राश्रितानि तत्त्वानीति वि-
भजनात् इन्द्रियाभयभूतमित्युपसंहाराच्च, एतेन तन्मात्रा-
णां पूर्वोक्तोनिःशेषपरिणामपक्षः परिगृहीत इव सूच्यते ।
नन्वेकस्यानेकद्रव्योपादानकत्वे जातिसङ्करः स्यात्, न
स्यात् अवयविनोऽस्माभिरनभ्युपगमात् बुद्धिशब्दसङ्ख्या-
परिमाणदेशकालकार्यादिभेदस्यावयव्यारम्भकतया भव-
दभिमतवस्थान्तरमात्रेण निर्वाहात् अन्यथा राश्यादि-
ष्वपि द्रव्यान्तरकल्पनाप्रसङ्गात् गुरुत्वादिकार्यादर्शना-
दिनिर्वाहपरिक्लेशात् पृथग्दशापतनदर्शनेनावयवगुरुत्व-
स्याप्रतिबन्धात्, अवयविगुरुत्वप्रतिबन्धे तु द्व्यणुकप्रभृतेः
सर्वस्यापतनप्रसङ्गात् परमाणुगुरुत्वैरेव सर्वत्र पतने घटादेः
साक्षात्परमाण्वारब्धत्वाभावेन तत्पतने तद्गुरुत्वस्यासम-
वायित्वायोगात् संयोगाभावाच्च दीर्घैकतन्तुसंवर्तनजनि-
तेषु तन्त्वतिरिक्तव्यवहारभङ्गप्रसङ्गात् । द्वितीयतन्तुप्रभृ-
त्युपान्त्यतन्तुपर्यन्तपदधियोविभज्यमानतन्तुव्यतिरिक्त-

तन्तुगतपदविषयाविशेषात् आरम्भारम्भवादेऽपि प्रथम-
द्वितीयतन्त्वपगमे द्वितन्तुकादिद्रव्यावस्थाभ्युपगमात्
घटादिषु आरम्भकभागानुपलम्भेन यथेष्टभागानर्हत्वात्
उपलम्भश्रुतिभ्यां बाधितत्वाच्च, अतोऽवयव्यनभ्युपगमाच्च
जातिसङ्करः, अभ्युपगच्छतामपि प्रतिनियतकनकरजताद्यं-
शनिर्मितविम्बादिवद्धेरम्बादिवच्च निर्बाहुं शक्यत्वात् अ-
सन्मते तु संघातविशेषरूपेषु तत्सङ्घातानां प्रतिनियत-
त्वात् अवयवविवादिनापि यथास्वं निमित्ततयोपादान-
तया चानेकभूतानामेकसङ्घातानुप्रवेशोऽवर्जनीयः । न च
तत्र मिथोजातिसङ्करस्तादात्म्यं वा जायत इति नास्माकं
कश्चिद्विशेषः, न च जातिसंकरो दोषः उपाधिसंकरवत्, न
हि मिथोधर्मिपरिहारेण वर्तमानयोरुपाध्योः कार्यत्वमू-
र्तत्वादिरूपयोरेकत्र समावेशो नातिप्रसङ्गावहः, जात्योस्तु
तथेति नियामकमस्त्यन्यत्राभिमानात् परावरभावरहित-
योर्जात्योरसमावेशनियमोपलम्भो नियामक इति चेन्न
उपाध्योरपि नीलत्वपीतत्वादिरूपयोस्तत्सम्भवात् केषु-
चिद्दर्शनस्य जातावपि समत्वात् कनकत्वकुण्डलत्वयोः का-
ञ्चनकटकलघौतकुण्डलादिषु पृथगेव वर्तमानयोः काञ्च-
नकुण्डले समावेशदर्शनात् गत्वतीव्रत्वादीनां च तीव्रग-
कारादौ तेषां च जातित्वाभ्युपगमात् तत्रान्यतरजाति-
भङ्गो वा सदृशसंस्थानाभिव्यङ्ग्यजातिद्वयकल्पना वेत्यादि
तु स्वसिद्धान्तस्तनन्धयविषयवात्सल्यं तच्च स्वापत्यं
मार्जारादिवज्जिघत्सति अत्यन्तसजातीयेष्वप्येकजातीय-
त्वेनाबाधितप्रत्यभिज्ञाने जातेरेव भङ्गप्रसङ्गात् ।

तदेवमनेकतत्त्वात्मकं ब्रह्माण्डादिव्यष्टिविधमिति
एवंविधब्रह्माण्डानन्त्यतदन्तर्बर्तिलोकविशेषसंस्थानतत्प-
रिमाणलोकपालनिवासादिभेदतत्सदवस्थानकालादयो--

अनवस्थेत्यमी तर्काः स्वरूपासिद्धिहेतवः ॥ ९० ॥

पञ्चविधस्तर्क इत्युक्तम् । तत्रात्माश्रयादयश्च-
त्वारः प्रतिकूलतर्का यस्य हेतोरुद्भाव्यन्ते तस्य स्वरू-
पासिद्धिरेव स्यात् न व्याप्यत्वासिद्धिरिति ॥ ९० ॥

एवं चाप्रयोजकस्यासिद्धावन्तर्भावाद्विभागोद्दे-
शः सुस्थ इत्युपसंहरति^(१) ।

आभासपरिसंख्यानमेवं सति समञ्जसम् ।

अनध्यवसितः षष्ठो हेत्वाभास इति केचित् ।
यथाहुः । साध्यासाधकः पक्ष एव वर्तमानो हेतुरन-
ध्यवसित इति तस्यासाधारणादिषु यथासम्भवमन्त-

सिद्धिहेतवश्चेद् व्याप्यत्वासिद्धेः किमवशिष्यत इत्याशङ्क्य
तस्याश्रयोऽवशिष्यते योऽनिष्टप्रसङ्गात्मेत्याशयवानाह ।
पञ्चविधस्तर्क इत्युक्तमिति । ततः किमत आह । तत्रेति ।
अनिष्टप्रसङ्गतर्काद्भावने तु व्याप्यत्वासिद्धिरेवेति शेषः ।
तथा च प्रतिकूलतर्कसङ्गावे ऽपि व्याप्यत्वासिद्धिरेवेति
यदुक्तं तदपि सिद्धमिति भावः ॥ ९० ॥

अथोपसंहारवाक्यमभिप्रायाभिधानपूर्वकमवतार-
यति । एवं चेति ।

अथ न्यायैकदेशिमतेनाभासातिरेकमाशङ्कते । अन-
ध्यवसित इति । तस्य तदुक्तलक्षणं चाह । यथेति । केवल-
व्यतिरेकिणो भिनस्ति साध्यासाधक इति । शेषमाभा-
सान्तरनिरासार्थम् । अथ परोदाहृतानामनध्यवसितभे-
दानां यथापथमसाधारणादिष्वन्तर्भावान्नातिरेक इति प-

(१) विभागोद्देशमुक्तमुपसंहरति-पा. A पु. ।

र्भावात् पञ्चभ्योऽतिरेक इति^(१) ॥

हेत्वाभासवद् दृष्टान्ताभासा अपि किमिति सूत्रकारैरेव नैद्विश्यन्ते न च लक्ष्यन्त इत्याशङ्क्या-
माह ।

न सूत्रितं किमिति चेद्दृष्टान्ताभासलक्षणम्
॥ ९१ ॥

अन्तर्भावो यतस्तेषां हेत्वाभासेषु पञ्चसु ।

पक्षाभासवद्दृष्टान्ताभासानामपि हेत्वाभासेष्वेव
यथायथमन्तर्भावात् ते पृथक् सूत्रिता इति ॥ ९१ ॥ ५५ ॥

तेषां कस्य कुत्रान्तर्भाव इत्यत्राह ।

रिहरति । तस्येति । तत्रानित्यः शब्दः आकाशविशेषगु-
णत्वादित्यसाधारणः । एवमन्येषामपि सर्वमनित्यं सत्त्वा-
दित्यादीनां ध्याप्यत्वासिद्धिभागासिद्धादिष्वन्तर्भावः
सुगम एवेति भावः ।

ननु सरदलोके सूत्रितशब्दप्रयोगो न युक्तः संग्रहका-
रस्य स्वयमसूत्रकारत्वादित्याशङ्क्य सूत्रकारस्यैवायमुपाल-
म्भो न त्वस्येति दर्शयन्नवतारयति । हेत्वाभासवदिति ।
आशङ्क्यामाहेति । आशङ्क्यामनूय निरस्यतीत्यर्थः ।

ननु दृष्टान्ताभासानां कथं हेत्वाभासेष्वन्तर्भाव इ-
त्याशङ्क्य पक्षाभासवत् तल्लक्षणलक्षितत्वादिति व्याचष्टे ।
पक्षाभासवदिति ॥ ९१ ॥ ५५ ॥

ननु क्ता अपि हेत्वाभासा कतिचित् किमर्थमुत्तरा-
र्द्धत्रये पुनरुच्यत इत्याशङ्क्याह । तेषामिति । दृष्टान्ताभा-

(१) यथायोगमन्तर्भावाच्च पञ्चभ्योऽतिरेक इति-पा. B पु. ।

साधारणो विरुद्धो वा दृष्टान्ते साध्यवर्जिते ॥८२॥

असाधारणता हेतोस्तस्मिन् साधनवर्जिते ।

व्याप्त्यसिद्धिरभावे स्यादाश्रयस्य द्वयोरपि^(१) ॥८३॥

साध्यविकलो दृष्टान्तो विपक्ष एव स्यात्^(२) ।
तत्र वर्तमानो हेतुः सपक्षान्तरवृत्तौ सत्यां पक्षत्रय-
वृत्तित्वात् साधारणानैकान्तिको भवति । यथाऽनित्यः
शब्दः प्रत्यक्षत्वात् सामान्यवदिति । अत्र विपक्षे
सामान्ये सपक्षे घटादौ पक्षे च शब्दे वर्तमानः प्रत्य-
क्षत्वादिति हेतुः साधारणो भवति । असत्यां तु सप-
क्षवृत्तौ पक्षविपक्षयोरेव वर्तमान इति विरुद्धो
भवति । यथाऽनित्यः शब्दः औन्नग्राह्यत्वाच्छब्दत्व-
वदिति । साध्यधर्मवति दृष्टान्ते साधनविकले स-
पक्षादपि व्यावृत्तेरसाधारणानैकान्तिको हेतुः स्यात् ।

सानामित्यर्थः ।

ननु साध्यविकलस्य साधारणविरुद्धयोरत्यन्तविल-
क्षणयोरन्तर्भावः कथमिच्छया विकल्प्यत इत्याशङ्क्य तत्र
हेतोः सपक्षवृत्त्यवृत्तित्वाभ्यां द्वैविध्याद् व्यवस्थितवि-
कल्प इति व्याचष्टे । साध्यविकल इत्यादि । द्वितीया ई व्या-
चष्टे । साध्यधर्मवतीति । ननुदाहृते साधनविकले हेतोः
पक्षमात्रवृत्तित्वादसाधारण्यमस्तु यस्तुदाहृतदृष्टान्तव्य-

(१) तयोरपि-पा. B पु. ।

(२) विपक्ष एव भवति-पा. B पु. ।

यथा नित्यः शब्दः आकाशविशेषगुणत्वादात्मवदि-
ति । ननु सकलसपक्ष्मादपि व्यावृत्तौ ह्यसाधारणो
भवति केषुचित् सपक्षेषु वर्तमाना दृष्टान्ततया नि-
र्दिष्टे सपक्षे चावर्तमानः कथमसाधारणः स्यात् । यथा
नित्यः शब्दोऽमूर्तत्वात् परमाणुवदिति । सत्यमयम-
साधारणो न भवति सपक्षेष्वआकाशादिषु वृत्तेः ।
तथाप्यनुपदर्शितव्याप्तिको हेतुः स्यादिति हेत्वाभा-
सान्तर्गत एवेति भावः । दृष्टान्तधर्मिण एवाभावे
तस्मिन् सत्येव द्वयोः^(१) साध्यसाधनयोरभावे ऽप्यनु-
पदर्शितव्याप्तिको^(२) हेतुः स्यात् । यथाऽनित्यः शब्दः
प्रत्यक्षत्वादिति यथाकाशं यथा वा तत्कुसुममिति ।
ननु तस्यामेव प्रतिज्ञायां कृतकत्वादिति हेतुमभि-

क्ताववर्तमानोऽपि सपक्षान्तरे वर्तते तस्यासाधारणत्वा-
सम्भवाद् दृष्टान्ताभासत्वमेवेत्याशयेन शङ्कते । नन्वि-
ति । तस्यासाधारण्याभावे ऽपि स्वनिर्दिष्टदृष्टान्तव्यक्ता-
वनुपदर्शितव्याप्तिकत्वाद् व्याप्यत्वासिद्धावन्तर्भाव इ-
त्याह । सत्यमिति । यद्यप्यत्रामूर्तत्वस्य पक्षत्रयवृत्तित्वा-
दनैकान्तिकत्वं चास्ति तथाप्यपुरःस्फूर्तिकत्वादनुद्भाव्यं तत्
उभयविकलाश्रयविकलयोस्तु व्याप्यत्वासिद्धावन्तर्भाव
इति तृतीयार्द्धेनोच्यत इत्याह । दृष्टान्तधर्मिण एवेति ।
कचिदनयो^(३)रनन्तर्भावमाशङ्कते । नन्विति । अतिपीडा-

(१) तयोः-पा. D पु. । (२) असिद्धव्याप्तिको-पा. B पु. ।

(३) साध्यसाधनविकलाश्रयविकलयोः ।

घाय गगनतत्कुसुमयेर्निर्दिष्टतयोर्न व्याप्त्यसिद्धिरिति
दृष्टान्ताभासमात्रमत्रेति चेत् न अत्राप्यनुपदर्शित-
व्याप्तिको हेतुः स्यात् अतिपीडायां^(१) व्याप्यत्वासि-
द्धिरेव । एवं च वैधर्म्यदृष्टान्ते ऽपि साध्याव्यावृत्तेर-
साधारण्यं साधनाव्यावृत्तेर्विरोधः साधारण्यं वा उभ-
याव्यावृत्तावाश्रयाभावे ऽपि व्याप्यत्वासिद्धिः । ततश्च
दृष्टान्ताभासानां हेत्वाभासान्तर्भावान्नासूत्रितत्वोपा-
लम्भ इति ॥ ९२ ॥ ९३ ॥

छलं सामान्यतो लक्षयति ।

यामिति । कृतकत्वानित्यत्वयोर्व्याप्तिसङ्गावे ऽपि निर्दिष्टदृ-
ष्टान्तव्यक्तयोरनुपदर्शितव्याप्तिकत्वमात्रेण कथञ्चिद् व्या-
प्यत्वासिद्धिरेवेत्यर्थः । अथ साधर्म्यदृष्टान्ताभासवद् वै-
धर्म्यदृष्टान्ताभासानामपि हेत्वाभासान्तर्भाव एवेत्याह ।
एवं च वैधर्म्येति । तत्र पूर्वोक्तसाधनविकलोदाहरणं^(२) मे-
वात्र साध्याव्यावृत्तस्योदाहरणं साध्यविकलोदाहरणं^(३)
च साधनाव्यावृत्तस्येति द्रष्टव्यम् । उभयेत्यादि स्पष्टम् । उप-
संहरति । ततश्चेति । इति हेत्वाभासपदार्थः ॥ ९२ ॥ ९३ ॥

ननु छलस्य बहुशो लक्षणानि वक्ष्यन्ते तत् किमुच्यते
किञ्चिदर्थमित्यादिनेत्यत आह । छलमिति । सामान्यल-
क्षणं विना विशेषलक्षणाप्रवृत्तेः प्रथमं सामान्यलक्षणमु-
च्यत इत्यर्थः ।

(१) अन्यन्तपीडायां-पा. B पु. ।

(२) शब्दो नित्य आकाशविशेषगुणत्वात् आत्मवत् ।

(३) अनित्यः शब्दः प्रत्यक्षत्वात् सामान्यवत् साधारण्यम् अनि-
त्यः शब्दः श्रोत्रद्वयत्वात् शब्दत्ववत् ।

किञ्चिदर्थे^(१) मभिप्रेत्य प्रयुक्ते वचने पुनः ।

अनिष्टमर्थमारोप्य तन्निषेधश्छलं मतम् ॥ ९४ ॥

अर्थान्तरविवक्षया वाक्यप्रयोगे वस्तुरनभिप्रे-
तमेवार्थं तदर्थत्वेनाध्यारोप्यारोपितार्थदूषणं छलम् ।
अर्थश्चाभिधेय औपचारिकस्तात्पर्यविषयश्च विव-
क्षित इति तेन छलत्रयसंग्रह इति^(२) । तदुक्तम् । वच-
नविधातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलमिति । वाक्यस्य
विविधकल्पना नानात्वकल्पनोपपत्तिकारणतया वच-
नविधातः छलमित्यर्थः ॥ ९४ ॥

छलानि परिसञ्जष्टे । तच्च त्रेधा वाक्छलादि-
भेदात् । तदुक्तम् । तत्त्रिविधं वाक्छलं सामान्यच्छल-
मुपचारच्छलं चेति ।

तत् तु त्रेधा वाक्छलादिभेदतस्तत्र वाक्छलम् ।
अभिधावैपरीत्येन कल्पितार्थस्य बाधनम् ॥ ९५ ॥

किञ्चिदन्यमेव । अनिष्टमनभिप्रेतम् । तन्निषेध आ-
रोपितार्थनिषेधः । तदेतत्सर्वं व्यनक्ति । अर्थान्तरेत्यादि ।
नन्वर्थशब्दस्याभिधेयवचनत्वादित्दं लक्षणमनभिधेयार्थं
वाक्छलादन्यत्राव्याप्तमित्याशङ्क्याह । अर्थश्चेति । मुख्या-
मुख्यसाधारणार्थोऽयमर्थशब्द इत्यदोष इत्यर्थः । अर्थवि-
कल्पोपपत्त्या अर्थान्तरकल्पनयेत्यर्थः ॥ ९४ ॥

(१) कमण्यर्थ-पा. B पु. ।

(२) इति सर्वसङ्ग्रह सिद्धिरिति-पा. B पु. ।

अर्थान्तरविषयामभिधामभिप्रेत्य प्रयुक्तस्य शब्दस्यानभिमतार्थान्तरविषयामभिधामारोप्य कल्पितस्याभिधेयस्य निषेधो वाक्कुलम् । अभिधेयान्तरविषयतया प्रयुक्तस्य शब्दस्याभिधेयान्तरमारोप्य तन्निषेध इत्यर्थः । यथाहुः । वाच्यान्तरकल्पना यत्र तद्वाक्कुलमिति । तदुक्तम् । अविशेषाभिहिते ऽर्थे वक्तुरभिप्रायादर्थान्तरकल्पना वाक्कुलमिति । त-

नन्वभिधावैपरीत्यमौपचारिकत्वं तच्च वाक्छले न सम्भवतीत्याशङ्क्याभिधान्तराश्रयणमिति व्याचष्टे । अर्थान्तरेति । ननु अनेकार्थस्यापि शब्दस्य वृत्तिद्वयायोगात् एकैवाभिधेति केयमभिधान्तरवाचो युक्तिरित्याशङ्क्य सत्यमभिधेयभेदाद्भेदव्यपदेश इत्याशयेन वास्तवमर्थमाह । अभिधेयान्तरेति । अथवा अस्त्वभिधाभेदः तथापि लक्षणे कल्पितार्थस्य बाधनमित्युक्तम् अभिधावैपरीत्यपदेनेत्यभिधापादानसामर्थ्याद् विपरीताभिधादूषणस्यैव लक्षणत्वावगतेरभिधेयार्थदूषणायोगादित्याशङ्क्य तन्नाप्यभिधेयपरत्वमेव विवक्षितम्^(१) तत्परिहारेण केवलाभिधादूषणस्य दुष्करत्वादित्याशयेन तात्पर्यार्थमाह । अभिधेयान्तरमिति । वाच्यान्तरकल्पनेति । वाच्यान्तरे प्रयुक्तस्येति शेषः । कल्पना कल्पयित्वा तन्निषेध^(२) इत्यर्थः । अविशेषेति । अर्थद्वये ऽप्यैकरूप्यमविशेषः तेनाभिहिते ऽर्थे प्रयुक्ते

(१) अभिधावैपरीत्यमत्राभिधेयपरमेव विवक्षितमिति भावः ।

(२) तात्पर्येन वाच्यान्तरम् ।

यथा आद्योयं नवकम्बलवत्त्वादिति । अत्र नवशब्दस्य नूतनत्वमभिप्रेत्य प्रयोगे सङ्ख्याविशेषमभिधेयमारोप्य निषेधति । कुतोऽस्य नव कम्बला एक एव कम्बलः प्रत्यक्सिद्ध इति ॥ ६५ ॥

सामान्यच्छलमेतत् स्यादतिसामान्ययोगतः ।

तात्पर्यवैपरीत्येन कल्पितार्थस्य बाधनम् ॥ ६६ ॥

उत्तरमर्द्धं लक्षणांशः । सामान्यच्छलमिति लक्ष्यनिर्देशः । अतिसामान्ययोगत इति छलवादिनः प्रत्यवस्थानबीजम् । एतदुक्तं भवति । निर्दिष्टस्य कस्यचित् सामान्यस्यानभिमतमेव हेतुत्वादिकं तात्पर्यविषयमारोप्य तस्यानभिमतेष्वेव विशेषेषु योगदर्शनादनैकान्तिकत्वादिदोषोद्भावनमिति । यथा अयमहे

शब्द इत्यर्थः । अभिप्रायादभिप्रेतार्थादित्यर्थः । कल्पन आरोपः गतमन्यत् । वाक्छलमुदाहरति । यथेत्यादि ॥ ६५ ॥

अथ सामान्यच्छललक्षणमाह । सामान्येति । भेदान्तराङ्गिनस्ति । तात्पर्यवैपरीत्येनेति ।

अतिसामान्ययोगत इत्यस्य लक्षणान्तःपातित्वशङ्कानिरासाय लक्ष्यलक्षणांशौ निर्धारयति । उत्तरमर्द्धमित्यादि । तर्हि तत्किमर्थमत आह । अतिसामान्येति । अतिक्रान्तमभिमतविषयवर्तिसामान्यमतिसामान्यं तद्योगत इत्यर्थः । कथमस्य तद्बीजत्वमित्याशङ्क्य यथैतत् तथा दर्शयति । एतदुक्तमिति । उदाहरति । यथेत्यादि ।

ब्राह्मणोऽनूचान इत्युक्ते किमत्राद्भुतं ब्राह्मणोऽनू-
चान इति अत्र ब्राह्मणस्यानूचानत्वसम्भावनामात्रेण
कश्चिद्वदति । तत्र ब्राह्मणत्वस्यानूचानत्वे हेतुत्वं
तात्पर्यविषयमारोप्य छलवादी प्रत्यवतिष्ठते । न
ब्राह्मणत्वमनूचानत्वे हेतुर्निराकृतिभिरनैकान्तिक-
त्वादिति । तदुक्तम् । सम्भवतोऽर्थस्यातिसामान्ययो-
गादसद्भूतार्थकल्पना सामान्यच्छलमिति ॥ ९६ ॥

उपचारप्रयोगेषु गौणलाक्षणिकेषु यः ।

मुख्यार्थासम्भवाद्वाथ उपचारच्छलं तु तत्^(१) ॥ ९७ ॥

शब्दानां शक्तिवशादेवाहृत्य प्रतीयमानोऽर्थो

सम्भवतोऽर्थस्य ब्राह्मणादौ सम्भावनामात्रेणोक्तस्यार्थ-
स्यानूचानत्वादेरतिसामान्ययोगात् उक्तब्राह्मणत्वादि-
सामान्यस्यानूचानत्वातिक्रमेण ब्राह्मणादौ योगदर्शनात्
असद्भूतार्थकल्पना अनभिप्रेतहेतुत्वारोपेण विघटनं सा-
मान्यच्छलमिति सूत्रार्थः ॥ ९६ ॥

अथोपचारच्छललक्षणं व्याख्यातुं पठति । उपचा-
रेति । गौणलाक्षणिकभेदेन द्विविधेष्वप्यौपचारिकप्रयोगेषु
प्रयोक्तुरविवक्षितं मुख्यार्थमारोप्य तस्यासम्भवदोषेण
दूषणमुपचारच्छलमिति श्लोकार्थः ।

अथ कोऽयं मुख्यार्थः क औपचारिकः कतिविध-
मेत्याकाङ्क्षायां सर्वं दर्शयति । शब्दानामित्यादि ।
शक्तिवशादभिधासामर्थ्यादित्यर्थः । आहृत्येति । अन-

(१) छलं भवेत्-पा. A पु. ।

मुख्यः । यथा गवादिशब्दानां गोत्वादिजातिक्रोडीकृता व्यक्तिः । औपचारिकस्तु मुख्यार्थद्वारा प्रतीयमानः । उपचारश्च द्विविधः गौणलक्षणाभेदात् । तत्र लक्षणा नाम मुख्यार्थसम्बन्धिन्यर्थान्तरे वृत्तिः । यथा गङ्गायां घोषः प्रतिवसति इत्यत्र गङ्गाशब्दस्य तत्सम्बन्धिनि तीरे वृत्तिः गौणी तु मुख्यार्थवर्तिगुणसामान्ययोगिन्यर्थान्तरे वृत्तिः । यथा सिंहे देवदत्त इत्यत्र सिंहवर्तिशौर्यादिगुणसामान्ययोगिनि देवदत्ते सिंहशब्दस्य वृत्तिः । यथाहुः ।

अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणेप्यते ।

लक्ष्यमाणगुणैर्योगावृत्तेरिष्टा तु गौणता ॥ इति^(१) ।

न्यव्यवधानेनेत्यर्थः । जातिक्रोडीकृता व्यक्तिरिति । न तु मीमांसकवज्रातिरेवेत्यर्थः । मुख्यार्थद्वारेति । मुख्यार्थेनैव द्वारा उपायेनेत्यर्थः । तेन हि स्वशब्दाभिहितेनाप्यनुपपन्नत्वात् स्वसम्बन्धी स्वगुणयोगी वार्थः प्रत्याख्यते स शब्दस्य औपचारिकोऽर्थः । स्फुटमन्यत् ।

अत्र लक्षणागौण्योर्भेदसम्मतिमाह । अभिधेयेत्यादि । मुख्यार्थानुपपत्तौ तत्सम्बन्धार्थान्तरप्रतीतिर्लक्षणा । लक्ष्यमाणेति । जातिरेव शब्दार्थः तदाक्षेप्या व्यक्तिरिति मीमांसकाः । तत्क्रोडीकृताव्यक्तिः शब्दार्थ इति नैयायिकाः । उभयथापि लक्ष्यमाणतत्तद्गुणयोगिन्यर्थान्तरे

(१) रिष्यति गौणतेति-पा. C पु. ।

तत्र गौणं लाक्षणिकं कार्यमभिप्रेत्य वाक्यप्र-
योगे वक्तुरनभिप्रेतमेव मुख्यार्थमारोप्य तदसम्भवेन
दूषणाभिधानमुपचारच्छलम् । यथा गङ्गायां घोषः
प्रतिवसति सिंहो देवदत्त इति वा प्रयुक्ते कथं जले
घोषवासः कथं देवदत्तः सिंह इति वा प्रत्यवस्था-
नम् । अभिधातात्पर्यार्थोपचारवृत्तिव्यत्ययेन कल्पि-
तार्थनिषेध इति त्रयाणां सङ्क्षेपतो लक्षणम् । छलं च

सादृश्यनिबन्धना वृत्तिर्गौणीत्यर्थः ।

अथैवं लक्षणवाक्यस्थपदार्थमभिधाय तद्वाक्यार्थमाह ।
तत्र गौणमित्यादि । उभयमुदाहरति । यथेति । अथ शिष्या-
णां सुखबोधार्थं छलत्रयस्यापि लक्षणत्रयं सङ्गृह्णाह । अभि-
धेति । अभिधावृत्तिव्यत्ययेनोपचारवृत्तिव्यत्ययेनेत्यादि
योज्यम् । तथा च वाच्यान्तरे प्रयुक्तस्य शब्दस्याविवक्षित-
वाच्यान्तरारोपेण तथैवोपचारिकार्थस्यानभिमतमुख्यार्था-
रोपेण सम्भावनामात्राभिप्रायेणोपन्यस्तस्यार्थस्य हेतुत्वा-
रोपेण वचनविधानाः क्रमेण वागुपचारसामान्यच्छला-
नीत्यर्थः । अथैषामुद्भवोद्भावनयोरवसरमाह । छलं चेति ।
अत्र नवकम्बलोऽयं माणवकः मञ्चाः क्रोशन्तीति च वा-
दिना प्रयुक्ते ततो द्वितीयकक्षायां प्रतिवादिना वागुप-
चारच्छलयोरुत्क्रमेणोद्भवः ततस्तृतीयकक्षायां वादिनो-
द्भावनं सामान्यच्छलस्य तु ब्राह्मणोऽयमनूचान इति वा-
दिनोक्ते क्रमादुद्भवः तदुत्तरकक्षायां प्रतिवादिनोद्भावन-
मित्यर्थः । तत्र यथाकालमनुद्भावने छलप्रयोक्तुर्निरनुयो-

द्वितीयादिकक्षायां^(१) सम्भवति उत्तरकक्षायामुद्भाव्य-
मिति ॥ ९० ॥

इति श्रीवरदराजविरचिते तार्किकरत्नाव्या-
ख्यानसंग्रहे प्रथमः परिच्छेदः ॥

ज्यानुयोगः अन्यथेतरस्य पर्यनुयोज्योपेक्षणमुभयोः प्रमादे
षट्क्षयनन्तरं सम्यैरुद्भाव्यं फलं तु छलप्रयोगस्य पर-
व्यामोहनात् पाक्षिकविजयलाभ इति स्थितिः । इति
छलपदार्थः ॥ ९७ ॥

इति पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहोपा-
ध्यायकोलाचल^(२)श्रीमल्लिनाथसूरिविरचितायां वरदरा-
जीव्याख्यायां^(३) प्रथमः परिच्छेदः समाप्तः ॥

श्रीभद्रकायै नमः ॥

(१) कक्षासु—पा. B पु. ।

(२) लोकाचल—पा. E पु. ।

(३) वरदराजविरचितसंग्रहव्याख्यायां निष्काशकासमा-
ख्यायां—पा. F पु. ।

सटीकतार्किकरक्षायाम्

द्वितीयः परिच्छेदः ।

अथ जातिः । तत्र सामान्यलक्षणसूत्रम् । सा-

द्वितीयपरिच्छेदस्य ज्ञानपूर्णकृता लघुदीपिका टीका^(१) ।

ऊनमः परमात्मने ।

चतुर्दशपदार्थात्मपरिच्छेदार्थविस्तृतिः ।

कृता जातिपरिच्छेदव्याख्यानमधुनोच्यते^(२) ॥

अथ जातिः छलानन्तरमुद्देशक्रमप्राप्ता जातिः सामान्यतो विशेषतश्च लक्ष्यत इति शेषः । तत्र लक्ष्यमा-

(१) मल्लिनाथज्ञाननिष्कण्टकाटीकायाः पुस्तकत्रयं सम्पादितं मया परं तु अल्पपि पुस्तकेषु प्रथमपरिच्छेदान्ते छलपदार्थनिरूपणानन्तरं समाप्तिर्दृश्यते ऽतोऽत्र द्वितीयतृतीयपरिच्छेदयोर्ज्ञानपूर्णकृता लघुदीपिकाया टीका सचिवेभ्यः । किं तु मल्लिनाथेन द्वितीयतृतीयपरिच्छेदौ जातिनिबन्धस्यामनिरूपकौ न व्याख्याताविति न भ्रमितव्यम् (पृ. १८० पं. १५) इतस्त्वं जातिपरिच्छेदे स्फुटीभविष्यतीति, तथा (पृ. २०० पं. ११) इतश्च नियहान्ते स्फुटीभविष्यतीति मल्लिनाथेनैव निष्कण्टकायामुक्तत्वात् । प्रथमपरिच्छेदस्य लघुदीपिका त्वन्ते मुद्रिता भविष्यतीत्यङ्गन्तव्यम् ॥

(२) प्रमाणादिच्छलान्तचतुर्दशपदार्थनिरूपकस्य प्रथमपरिच्छेदस्य व्याख्यानं कृतम् इदानीं जातिपरिच्छेदो द्वितीयो व्याख्यायत इति भावः ।

धर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिरिति । तदिदं
 सदुत्तरप्रकरणसमातीतकालोद्भावनाभ्यामतिव्याप्तेः
 उत्कर्षसमादावव्याप्तेश्च लक्षणमुपलक्षणमात्रपरमिति
 मन्वाना भाष्यवार्त्तिकटीकातात्पर्यपरिशुद्धिकाराः
 सर्व एव सर्वास्वपि जातिषु समशब्दं प्रयुज्जानस्य सूत्र-
 कारस्य तदर्थं एवानुवृत्तत्वाल्लक्षणत्वेन विवक्षित इति
 व्याचक्षते । भाष्यकारस्तावदुत्तरवादिनाभिधीयमानं
 विशेषहेत्वभावं समशब्दस्यार्थमाह । यदभाष्ययत्
 साधर्म्येण प्रत्यवस्थानमविशिष्यमाणमिति । अत्र सा-
 धर्म्यग्रहणमुपलक्षणार्थम् । ततश्च यथा त्वदुक्तं साध-
 म्यं वैधर्म्यं वा सहचरितं तथास्मदुक्तमपि । न हि
 त्वदुक्तमेव साधकं नास्मदुक्तमित्यत्र विशेषहेतुरस्ती-
 त्यादिनाकारेण व्याप्त्यादियुक्ताङ्गानपेक्षया साधर्म्या-
 दिमात्राद्विशेषहेत्वभावाभिधानेन प्रत्यवस्थानं जा-
 तिरिति भाष्याभिप्रायः । वार्त्तिककारस्तु सममनुत्कृ-
 ष्टमपकृष्टमुत्तरं जातिरिति मन्वान उत्तरवादिवा-
 क्यगतमपकर्षं लक्षणया साम्यमाह । अपकर्षश्च स्था-
 पनाहेतुप्रतिषेधासामर्थ्यम् । तच्च व्याप्तिवैधुर्यं स्थाप-
 नाहेतुरिव प्रतिषेधहेतुरपि व्याप्तिपक्षधर्मतयोरन्य-
 णायां जातौ । प्रत्यवस्थानं परपक्षप्रत्यक्ष (!) इत्यर्थः । तदिदं
 लक्षणमित्युत्तरत्र सम्बन्धः । सदुत्तरंति जातिरूपप्रकरण-
 समव्यवच्छेदः ।

तराभावे भवत्याभासः । तत्र दूष्यदूषणव्याप्तौ सत्या-
मपक्षधर्मः कल्पितदूष्यं क्लृप्तम् । तथाहि आद्योऽयं
नवकम्बलत्वादिति प्रयुक्ते कुतो नवास्य कम्बला इति
क्लृप्त्वादिना नेदं साधकमसिद्धत्वादिति हि विवक्षि-
तम् । तत्रासिद्धत्वादिति हेतुर्दूष्यदूषणव्याप्तौ सत्यामपि
पक्षभूते वादिहेतावसिद्धः अविवक्षितमेव सङ्ख्यावि-
शेषमित्थं कल्पयित्वा प्रवर्तत इति क्लृप्तं भवति ।
अकल्पितदूष्यस्तु केवलनिरनुयोज्यानुयोगो भविष्यति
पक्षधर्मत्वे सत्यपि व्याप्तिशून्यः प्रतिषेधहेतुर्जातिः
वादिसाधनं स्वसाध्यसाधनं न भवति युक्ताङ्गानपेक्ष-
प्रतिधर्मप्रतिरुद्धत्वादित्यादयः प्रतिषेधहेतवः पक्ष-
धर्मो अप्यसाधकत्वव्याप्त्यभावाद्भवन्ति जातय इति ।
तथा च वार्त्तिकम् । जातिर्नाम स्थापनाहेतौ प्रयुक्ते
यः प्रतिषेधासमर्थो हेतुरिति स्वात्मनः परेण साम्या-
पादनाय प्रयुक्तमुत्तरं जातिरिति मन्वानष्टीकाकारो
बुद्धिगतमेव साम्यं समशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं मन्यतेस्म ।
यदाह समर्थः समीकरणार्थः प्रयोगो द्रष्टव्य इति ।
अयमत्र भावः । वादिना हेतौ प्रयुक्ते सदुत्तरापरि-
स्कृते प्रतिवादिनः साम्यापादनबुद्धिर्भवति अस्मदु-
क्तेन जात्युत्तरेणायं पर्याकुलितमानसो यदि स्वयम-
प्यसदुत्तरं ब्रूयात् तदा ममेवास्यापि निरनुयोज्यानु-
योगः स्यात् निरप्रतिभवेत् पर्यनुयोज्येपेक्षया भवेदि-

त्युभावपि समौ भविष्यावः । यदि सदुत्तरेणायमस्मदु-
क्तां जातिमुद्धरेत् तदा ममैव पूर्वमापन्नः पराजयोऽव-
तिष्ठत इति पाक्षिकसाम्यापादनबुद्ध्या जातिवादिनः
प्रत्यवस्थानमिति । आचार्यास्तु यदुत्तरं परकीय-
साधनस्येव स्वस्यापि व्याघातकं भवति सा जाति-
रुत्तरस्यापि व्याघातकत्वेन स्वपरसाधनसाम्यं सम-
शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमाहुः । यथा जात्युत्तरं परसाध-
नमिव स्वात्मानमपि व्याप्नोति अतः स्वपरसाम्यात्
सममित्युच्यत इति । अनेन स्वव्याघातकरमुत्तरं
जातिरित्युक्तं भवति ।

तत्र तावदथावार्त्तिकं लक्षणमाह ।

प्रयुक्ते स्थापनाहेतौ दूषणाशक्तमुत्तरम् ।
जातिमाहुः

अत्र सिद्धत्वे ऽपि दूषणासामर्थ्यमशक्तिः ।
ततश्च कुलादिव्यवच्छेदसिद्धिरिति ।

अथ न्यायाचार्याभिमतं लक्षणमाह ।

अथान्ये तु स्वव्याघातकमुत्तरम् ॥ १ ॥

कालात्ययापदिषुप्रकरणसामाभ्यां प्रत्यवस्थानं सा-
धर्म्यवैधर्म्याभ्यामपि भवतीत्यजातौ जातिलक्षणम् तयो-
त्कर्षादिसमानां साधर्म्यएवैकपक्षे पक्षपात इत्याशङ्काह ।
तत्र तावदिति । यथावार्त्तिकमित्यत्र योजना चेत्यध्या-
हारः (?) ।

दूषणाशक्तं दूषणेनाव्याप्तम् । स्थापनपरं व्याख्या-
तप्रायमिदं पथम् । अतिरोहितार्थमित्यर्थः ।

॥ श्रीः ॥

न्यायप्रदीपाख्यटीकायाः सूचीपत्रम् ।

विषयः ।	पृ.	पं.	विषयः	पृ.	पं.
अ			आकाशपदशक्तिनिरूपणे		
अकारणगुणकथनम् ।	१४३	१२	मतान्तरस्वरूपनम् । ...	१२१	१४
अकारणगुणपूर्वकगुणकथनम् ।	१४२	१४	आकाशपदशक्तिनिरूपणे		
अजहृत्स्वार्थलक्षणालक्षणम् ।	१८२	१४	मतान्तरम् । ...	१२१	१०
अजहृत्स्वार्थलक्षणोदाहरणम् ।	१८२	१२	आकाशाभावाभावस्वीकार-		
अतीन्द्रियगुणकथनम् ।	१४२	११	मतम् । ...	१४८	७
अनुमितिप्रमाहेतुगुणकथनम् ।	५७	६	आकाशाभावाभावस्वीकार-		
अनेकाशितगुणकथनम् । ...	१४२	११	मतम् । ...	१४८	५
अन्तरिन्द्रियगुणकथनम् ।	१४२	१०	आत्मनानात्वे युक्तिः । ...	१२५	१०
अन्यथासिद्धिनिरूपणम् । ...	१२	१६	आत्माश्रयादीनां तर्कप्रतिरूप-		
अन्वय्यनुमितिहेतुकथनम् ।	५७	६	कत्वप्रतिपादनम् । ...	१६४	११
अपेक्षाशुद्धिगुणकथनम् ।	१४२	१८	आश्रयव्यापिगुणकथनम् ।	१४२	१६
अभिधातस्वरूपप्रदर्शनम् ।	११५	१३	आसत्तिलक्षणम् । ...	६८	५
अभिभवलक्षणम् । ...	१११	१४	इ		
अपावदद्रव्यभाविगुणकथनम् ।	१४२	२०	इन्द्रियलक्षणम् । ...	१०२	१६
अलौकिकसच्चिर्कथनम् ।	३५	१६	इन्द्रियात्मवादस्वरूपनम् ।	६८	७
अविनाभावनियमे सौगतमत-			इन्द्रियात्मवादमतम् । ...	६७	१६
स्वरूपनम् । ...	३८	१३	ई		
अविनाभावनियमे सौगतमतम् ।	३८	६	ईश्वरप्रामाण्यकथनम् । ...	११	११
असमवायिकारणगुणकथनम् ।	१४२	२०	उ		
असमवायिकारणलक्षणे प्रत्या-			उपचारच्छललक्षणम् । ...	१८१	७
सत्तिद्वैविध्यकथनम् । ...	२२	११	उपचारच्छलोदाहरणम् । ...	१८१	८
असमवायिनिमित्तोभयकारण-			उपमानविभागः । ...	६५	१८
गुणकथनम् । ...	१४३	११	उपाधिलक्षणम् । ...	४०	३
आ			उपाधिविभागः । ...	६०	१४
आकाङ्क्षानिरूपणम् । ...	६७	७	उपाधिव्यपदेशबीजकथनम् ।	४०	११
आकाङ्क्षानिरूपणे मतान्तरम् ।	६७	१३	उपाधेर्दूषकता । ...	४७	१३
आकाशपदशक्तिनिरूपणम् ।	१२१	८	ए		
			एकनीलश्रदिमीमांसकमतम् ।	१०६	१६

विषयः	पृ.	पं.	विषयः	पृ.	पं.
एकेन्द्रियग्राह्यगुणकथनम् ।	१४१	२२	जातिबाधकानां कथनम् ।	१०३	१३
एकैकद्विगुणकथनम् । ...	१४३	१२	जातिबाधकासम्बन्धोदाहर-		
क			णम् । ...	१०३	२०
कायव्यूहे भागसप्रमाणोप-			जीवब्रह्माभेदादिवेदान्ति-		
न्यासः । ...	१५५	५	मतम् । ...	६८	६
कायव्यूहेन भोगे निबन्धकार-			ज्ञातताया ज्ञानजन्यत्वे अनुमान-		
मतम् । ...	१५५	६	प्रयोगः । ...	६९	२९
कारणगुणपूर्वकगुणकथनम् ।	१४२	१३	ज्ञानद्वैविध्यवर्णनम् । ...	६४	१३
कारणताविभागः । ...	१३	२३	ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तिजप्रत्यक्षो-		
कालकृतपरत्वापरत्वकारण-			दाहरणम् । ...	३६	१२
प्रदर्शनम् । ...	१२२	१३	ज्ञायमानलिङ्गानुमानत्ववादि-		
कालसिद्धौ युक्तिः । ...	१२२	१६	मतखण्डनम् । ...	३७	६
केवलान्वयित्वलक्षणम् । ...	५९	१६	ज्ञायमानलिङ्गानुमानत्ववादि-		
क्रियाहेतुगुणकथनम् । ...	१४२	१७	मतम् । ...	३६	२५
लक्षणलक्षणम् । ...	१९	१८	त		
ख			तत्त्वज्ञानस्य कर्मक्षयहेतुत्वे ऋषि-		
चित्ररसखण्डनम् । ...	१२६	१९	दत्तमतम् । ...	१५५	१८
चित्ररूपे युक्तिः । ...	१२८	२०	तत्त्वज्ञानस्य कमक्षयहेतुत्वे वेदा-		
क			न्तिमतम् । ...	१५६	८
कृतविभागः । ...	१८०	१४	तर्कलक्षणम् । ...	१०	१६
ख			तर्कसाध्यप्रमाणानुपपत्त्युपदार्थः ।	१६४	१०
जन्यप्रत्यक्षप्रमाहेतुगुणकथनम् ।	३६	१८	तर्कस्य प्रमाणानुपाहृतत्वक-		
जन्यप्रत्यक्षप्रमाहेतुगुणकथने			थनम् । ...	१६३	६
रजकोषकारमतम् । ...	३६	१६	तर्काङ्गवैयर्थ्यकथनम् । ...	१६३	६
जन्यप्रमाहेतुगुणकथनम् ।	३६	१७	तात्पर्यलिङ्गकथनम् । ...	७५	५
जातिबाधकतुल्यत्वेोदाहरणम् ।	१०३	१५	तैजोविषयज्ञातुर्विध्यप्रदर्शनम् ।	११०	७
जातिबाधकरूपहान्युदाहरणम्	१०३	२०	द		
जातिबाधकव्यक्त्यभेदोदाहर-			दार्शनिकानां यथायथं प्रमाणा-		
णम् ...	१०३	१५	भ्युपगमवार्ता । ...	३६	३
जातिबाधकसङ्करोदाहरणम् ।	१०३	१७	दिक्कृतपरत्वापरत्वकारण-		
जातिबाधकानवस्थित्युदाह-			प्रदर्शनम् । ...	१२२	८
रणम् । ...	१०३	१८	विशिष्ट युक्तिः । ...	१२४	१०
			देहात्मवादखण्डनम् । ...	६७	२७

विषयः	पृ.	पं.	विषयः	पृ.	पं.
द्विष्यस्याशयनाशाशकथनम् । १३१	७		प्रामाण्यस्य परतस्य नैयायि-		
द्विष्योत्पत्तिप्रक्रियाकारिका । १३१	१६		काशयः । ...	६६	१२
ध			प्रामाण्यस्य स्वतस्ये गुह्यमतम् । ६५	१८	
धर्मसुखासमवायिकारण-			प्रामाण्यस्य स्वतस्ये भट्टमतम् । ६५	२०	
त्वनिराकरणम् । ...	२३	७	प्रामाण्यस्य स्वतस्ये मुरारिभि-		
न			मतम् । ...	६६	६
नियहस्थानसूत्रोपन्यासः । १८४	१३		ब		
निमित्तकारणमात्रगुणकथनम् । १४३	११		बाह्यद्वीन्द्रियपाद्यगुणकथनम् । १४१	२२	
निश्चयरूपसम्भयोदाहरणम् । ८८	६		बाह्यमते हेत्वाभासेकत्वम् । ५८	१०	
नैयायिकमते समवाये प्रमाणम् । १४५	१७		भ		
नोदनलक्षणम् । ...	१५४	१६	भट्टमते हेत्वाभासविभागः । ५८	६	
न्यायशास्त्रस्य विषयप्रयोजना-			म		
दिकथनम् । ...	३	१२	मङ्गलस्य समाप्तिसाधनताप्रति-		
प			पादनम् । ...	१	१२
पक्षतालक्षणम् । ...	५६	१०	मनस आत्मत्ववादः । ...	६७	१८
पक्षधर्मव्यक्तिवसाध्यव्यापकोपा-			मनोऽणुत्वे युक्तिः । ...	१२६	१४
धेकदाहरणम् । ...	६०	१८	मुक्तिनिरूपणे प्राभाकरमतम् । १५३	१८	
परत्वापरत्वविनाशकारणकथ-			मुक्तिनिरूपणे भाट्टमतम् । १५३	१६	
नम् । ...	१२३	६	मुक्तिनिरूपणे लोलावतीकार-		
परामर्शानुमानत्ववादिवार्तिक-			मतम् । ...	१५३	१६
कारमतपरिष्कारः । ...	३७	१०	मुक्तिनिरूपणे वेदान्तिमतम् । १५४	१०	
परामर्शानुमानत्ववादिवार्तिक-			य		
कारमतम् । ...	३६	२२	यथार्थत्वलक्षणम् । ...	१०	६
षिठरवाक्यादिमतम् । ...	१०६	१५	यावद्द्रव्यभाविगुणकथनम् । १४२	१६	
पीलुपाक्यादिमतम् । ...	१०६	१३	योगजधर्मप्रत्यासत्तिजप्रत्यक्षोदा-		
प्रत्यभिज्ञायां संस्कारसन्निकर्षयो-			हरणम् । ...	३६	११
हेतुत्वकथनम् । ...	१०६	१०	योग्यतालक्षणम् । ...	६८	३
प्रत्यभिज्ञायां स्वतेहेतुतावादः । १०६	१५		योग्यतालक्षणे मतान्तरम् । ६८	३	
प्रदेशवृत्तिगुणकथनम् । ...	१४२	१५	र		
प्राणादिवायूनां क्रिवाभेदकथनम् १११	२०		कठेयौगापहारित्यकथनम् । ५	४	
प्रामाण्यगतपरतस्यविभागः । ८८	२०		कथविभागः । ...	१२८	१७
प्रामाण्यगतस्वतस्यविभागः । ८८	१६				

विषयः	पृ.	पं.	विषयः	पृ.	पं.
स			स		
वाक्कललक्षणम् । ...	१८०	१५	सङ्कीर्णजातिस्वीकारे दोषः ।	१०३	४
वाक्यपदीयकरणलक्षणम् ।	११	४	सत्प्रतिपक्षलक्षणम् । ...	६३	५
वाक्यविभागः । ...	६६	१७	सच्चिकर्षवदकोदाहरणकारिका ।	३०	१७
विनाशक्रमे प्रशस्तपादभाष्य-			सम्भवप्रमाणविभागः । ...	८८	६
मतम् । ...	११६	१२	सम्भवैतिहायोः प्रमाणान्तरत्वख-		
विपर्ययलक्षणम् । ...	१०	१६	गहनारम्भः । ...	८८	४
विशेषगुणकथनम् । ...	१४१	१६	सम्भावनारूपसम्भवेदाहरणम् ।	८८	७
विशेषादर्शनस्य भ्रमसंशयहेतुता-			साङ्कीर्णलक्षणम् । ...	१०३	११
प्रदर्शनम् । ...	१५६	६	साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपा-		
विशेष्यत्वविशेषणत्वबीजकथ-			धेकदाहरणम् । ...	६१	११
नम् । ...	३३	१०	सामग्रीपदार्थनिरूपणम् ।	११	१५
विषयलक्षणम् । ...	१०८	१६	सामान्यगुणकथनम् । ...	१४१	२१
वैधर्म्यापमितिप्रदर्शनम् ।	६५	१३	सामान्यकललक्षणम् । ...	१८०	१७
वैशेषिकमते समवाये प्रमाणम् ।	१४५	१८	सामान्यकलोदाहरणम् ।	१८०	१८
व्यतिरेकानुमितिरहेतुकथनम् ।	५७	८	सामान्यप्रत्यासत्त्यभ्युपगन्तु प्रा-		
व्यापारलक्षणम् । ...	२८	१५	चीनमतम् । ...	३६	६
व्याप्तिज्ञानानुमानत्ववादिमणि-			सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिप्रत्यक्षो-		
कनमतम् । ...	३६	२४	दाहरणम् । ...	३६	३
श			सामान्यस्य वस्तुभूतत्वे युक्तादिप्रद-		
शरीरत्वेन्द्रियत्वयोजातित्वे बाध-			र्शनम् । ...	३५	७
कम् । ...	१०२	२१	सुवर्णतैलसत्त्वसाधनम् । ...	१११	१२
शरीरात्मवादिवार्ताकमतम् ।	६७	१३	सुवर्णपार्थिवत्वखगहनम् ।	१११	६
शब्दबोधे पदाध्याहारमतम् ।	७५	११	सुवर्णपार्थिवत्वशङ्का । ...	११०	११
शब्दबोधे पदाध्याहारं प्राभाकर-			सूत्रलक्षणम् । ...	४	५
मतम् । ...	७५	१३	सृष्टिक्रमप्रक्रियायां प्रशस्तपाद-		
शब्दबोधे पदाध्याहारं भाट्टम-			भाष्यमतम् । ...	११४	१२
मतम् । ...	७५	१४	संशयलक्षणम् । ...	१०	१५
शब्दबोधे योग्यताज्ञानादिहेतुत्व-			संशयविभागः । ...	१५८	२०
कथनम् । ...	७५	२०	संशयहेतूपलब्ध्यनुपपत्त्योः साधार-		
शास्त्रलक्षणम् । ...	४	१४	यधर्मदर्शनान्तर्भावकथनम् ।	१५७	११
शुद्धसाध्यव्यापकोपाधेकदाह-			ह		
रणम् । ...	६०	१६	हेत्याभासलक्षणम् । ...	५७	१५

॥ श्रीः ॥

सटीकतर्कभाषाया विज्ञापनम् ।

गोवर्धनमिश्रकृततर्कभाषाप्रकाशाख्यतर्कभाषाटीकायाम्
यत्तर्कभाषामनुभाषतेस्म गोवर्धनस्तर्ककथासु धीरः ।

तेनानवद्येन सुधांशुमोरी कीर्तिगुरुणाममृताधिकास्तु ॥

विजयश्रीतनूजन्मा गोवर्धन इति श्रुतः ।

तर्कानुभाषां तनुते विविच्य गुरुनिर्मितिम् ॥

श्रीविश्वनाथानुजपद्मनाभानुजो गरीयान् बलभद्रजन्मा ।

तनोति तर्कानधिगत्य सर्वान् श्रीपद्मनाभाद्विदुषो विनोदम् ॥

इति रामकृष्णगोपालभाष्यकारमहाशयसङ्कलित१८८२-८३-
ख्रीष्टाब्दीयरिपोट्पुस्तके २१३पृष्ठायां 'गुरुनिर्मितिं तर्कानुभाषां
विविच्य तनुत' इतिलेखदर्शनेन गोवर्धनमिश्रः केशवमिश्रस्य शिष्य
इति सिध्यति । बलभद्रजन्मेत्यनेन च बलभद्रोऽस्य गोवर्धनमिश्रस्य
पितेति विजयश्रीतनूजन्मेत्यनेन च विजयश्रीगोवर्धनस्य भातेति
चावगम्यते । विश्वनाथानुजपद्मनाभानुज इत्यनेन चास्य गोवर्ध-
नस्य विश्वनाथपद्मनाभे द्वौ ज्येष्ठभातराविति निश्चीयते ।

पं. विन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदिमुद्रितवाराणसीसंस्कृतसिरीजस्य-
सटीकप्रश्नस्तपादभाष्यभूमिकातो भाष्यटीकाकिरणावल्या एका पद्मना-
भरचिता किरणावलीभास्करनामिका टीका वर्तत इति ज्ञायते ।
तत्पुस्तकं वाराणसीस्थबालसरस्वतीभवनपुस्तकालये वर्तते । तत्र
चायमारम्भश्लोकः ।

उपदिष्टा गुरुचरणैरस्पृष्टा वर्धमानेन ।

किरणावल्यामर्थास्तन्यन्ते पद्मनाभेन ॥

अन्ते च—

यस्तर्कदुस्तरतरार्णवकर्णधारो वेदान्तवर्त्मनिरताध्वगसार्थबाहः ।
श्रीपद्मनाभरचितेन दिवाकरेण तुष्टोऽमुनास्तु सुकृती बलभद्रमिश्रः ॥

इति श्रीबलभद्रमिश्रात्मजपद्मनाभविरचितः किरणावलीभा-
स्करः समाप्तः । इति लिखितमस्ति । पिटर्सन्महाशयकृतरा-
यल्एसियाटिक्कोसाइटीसम्बन्धि १८८४-८६ ख्रीष्टाब्दीयजर्नल्पुस्तके
२६१ पृष्ठायां कणादरहस्यनामकटीकामधिकृत्यादौ—

जयति पुरनिहन्तुः क्षोभपञ्चेषवाणो-
जनिरचति पुमर्थानेककल्पद्रुमाणाम् ।
युगपदसुरजानां तद्द्रुहां चासहास्यो
निरवधिगुणसीमा कोऽपि भीमा कटाक्षः ॥

स्तम्बेरमाश्रणीयं भ्रमरकुलं दानपानरमणीयम् ।
प्रद्योतमानगण्डस्थलमण्डलमण्डनं जयति ॥
आरचय्य प्रयत्नादौरिहैकाशीतिकारिकाः । ?
आचार्यपद्मनाभेन व्याख्या सम्प्रति तन्यते ॥

अन्ते च—

न प्रार्थयामि भवतो दुर्वृत्ताः प्रार्थये साधून् ।
अङ्गीकृतमपि येषां शेषादिभिरप्यहो दूभूष्य ॥ ?
यद्यदच विनिक्षिप्तं नख्यं सिद्धान्तवर्तिना ।
पद्मनाभेन तैः प्रीतः प्रगल्भोऽस्तु गुरोर्गुरुः ॥

इति श्रीसन्मिश्रश्रीजगद्गुरुबलभद्रात्मजविश्वनाथानुजविज-
यश्रीगर्भसम्भवसकलशास्त्रारविन्दप्रद्योतनभट्टाचार्यमिश्रश्रीमत्पद्मना-
भकृतौ स्वकृतराद्धान्तमुक्ताहारव्याख्याने कणादरहस्यं समाप्तमिति ।

एवं लिखितमस्ति । बलभद्रात्मजेत्यनेन विजयश्रीगर्भसम्भवेत्यनेन विश्वनाथानुजेत्यनेन च गोवर्धनायजन्मेव पद्मनाभः किरणावली-
भास्करकणादरहस्ययोः कर्तेति नात्र विवादावकाशः । अस्यैवावर्ध-
मानेनेति किरणावलीभास्करस्थलेखदर्शनेन च गोवर्धनायजपद्मना-
भस्य तत्त्वचिन्तामणिप्रणेतृगङ्गेशोपाध्यायात्मजवर्धमानोपाध्यायाद-
र्वाचीनत्वमिति स्पष्टत एवावगम्यते ।

रामकृष्णगोपालभाण्डारकरमहाशयसङ्कलित १८८२-८३ ख्री-
ष्टाब्दीयरिपोर्ट् पुस्तके चित्रभट्टकृता तर्कभाषाप्रकाशिकानामिका एका
टीका वर्तते । चित्रभट्टस्तु सहजसर्वज्ञस्य पुत्रः सर्वज्ञस्य भ्राता विज-
यनगरस्य राजा हरिहरोऽस्य सहायक आसीत् । स च चित्रभट्टः
चतुर्दशशताब्दिशेषभागे आसीदिति लिखितम् । तर्कभाषाटीकाकृ-
च्चित्रभट्टापेक्षया तर्कभाषाकृतः केशवमिश्रस्य प्राचीनत्वमाञ्जस्येनेव
सिध्यति । एवं सति केशवमिश्रस्य तर्कभाषाटीकाकृद्गोवर्धनगुरु-
त्वेन तत्समानकालत्वे सिद्धे गोवर्द्धनायजपद्मनाभस्य च वर्धमानो-
पाध्यायानन्तरत्वे चित्रभट्टस्य च चतुर्दशशताब्दिशेषभागस्थायित्वे
स्वीकृते केशवमिश्रस्य चतुर्दशशताब्दिशेषभागपूर्वत्वं वर्धमानोपा-
ध्यायानन्तरत्वं पद्मनाभादिसमानकालिकत्वं च शक्यमवगन्तुम् ।

पिटर्सन्महाशयकृताल्वरराजधानीस्थपुस्तकालयसूचीपु-
स्तके पद्मनाभकृतप्रशस्तपादभाष्यसेतुमधिकृत्य—

स्मृतिपथमुपनीय श्रीमतस्तातवक्तात्

उचितमुपचितार्थं वाक्यमत्यादरेण ।

जयति विरचितोऽसौ पद्मनाभेन यत्ना-

दुदयनकृतिपारप्राप्ये सेतुरुद्धैः ॥

उदयनकृतिचन्द्रिकया वृद्धो भाष्याम्बुधिः परितः ।

बालानामपि सुगमस्तत्र मया रच्यते सेतुः ॥

बलवशीकृतदुर्दममूपतिर्निजभुजार्चितलोकसमुन्नतिः ।

अगतिकार्थिजनस्य परा गतिर्जयति वीरवरः पृथ्वीपतिः ॥

भाष्याम्भोनिधिसेतो वीरवरीये यशोहेतो (यशोहेतो) ।

रचितो द्वितीयो भागो विदुषा श्रीपद्मनाभेन ॥

श्रीपद्मनाभविदुषा पिषपटिष्ठात् समाहृत्य ।

विषदीकृतः प्रयत्नात् कृतिषु चिनोदाय गूढोऽर्थः ॥

भाष्याम्भोनिधिसेतो वीरवरीये यशोहेतो (यशोहेतो)

चरमो लक्षणभागो रचितः श्रीपद्मनाभेन ॥

अमुनानृणीकृता वयमन्यवदान्याद्विशिष्टेन ।

प्रत्युपकारधियायं रचितो ग्रन्थस्ततोऽस्माभिः ॥

इतिलेखदर्शनात् पद्मनाभेनैव भाष्यसेतुनामिका टीका कृते-
त्यवगम्यते । यद्यप्यत्र दृढतरप्रमाणाभावेन बलभद्रमिश्रपुत्रपद्मना-
भेनैवायं सेतुः कृत इति न निश्चयः तथापि समानकालिकत्वानु-
मानेन द्वयोः समानपितृभक्तिदर्शनेन च सम्भाव्यत इदमिति ब्रूमः ।
तथाहि टर्हसाह्वमहोदयप्रणीतराजस्थानेतिहासदर्शनेन बुन्दीनगरे
१३४१खीष्टाब्दात्परं १४१६खीष्टाब्दपर्यन्तसमयमध्ये वीरसिंहो राजा-
सीदित्यवगम्यते । तत्र वीरसिंहः छन्दोऽनुरोधेन वीरवरपदेन वीरे-
न्द्र इत्यर्थमाश्रित्य पद्मनाभेन सङ्गृहीत इति सम्भाव्यते बलभद्रमि-
श्रपुत्रपद्मनाभस्य च यथोक्तयुक्त्या चतुर्दशशताब्दिमध्ये स्थायित्वस-
म्भवः । ऋणयुक्तः पद्मनाभो मिथिलाप्रदेशात् बुन्दीप्रदेशं गत्वा
वीरसिंहादनृणो जात इति अमुनानृणीकृता वयमिति लिखितवानि-

त्यपि सम्भाव्यते । पुस्तकं च तत्रैव लिखितमिति तत्प्रदेश एव प्राय उपलभ्यत इत्यपि सम्भाव्यते ।

इत्थं च पट्टनाभसमानकालिककेशवमिश्रोऽपि १३४१खीष्टाब्द-
१४१६खीष्टाब्दमध्य आसीदिति सम्भाव्यते । अन्ततो वर्धमानोपा-
ध्यायानन्तरकालिकः चित्रभट्टस्थितिकालचतुर्दशशताब्दान्तभाग-
पूर्वकालिकः केशवमिश्र इत्यत्राविवंवाद एवेति ॥

केचिन्मेथिलास्तु किम्बदन्तीमाचसहाया मिथिलाप्रदेशान्त-
र्गतसरिसवयामनिवासी अभिनववाचस्पतिमिश्रस्य पौत्रः केशव-
मिश्रः तर्कभाषाद्वेतपरिशिष्टालङ्कारशेखरालङ्कारसर्वस्वादिवहुयन्यप्र-
खेता इत्याहुः ।

अभिनववाचस्पतिमिश्रश्च पक्षधरमिश्रसमानकालिकः ।
तथा च गाथा ।

शङ्करवाचस्पत्योः सदृशो शङ्करवाचस्पती ।

पक्षधरप्रतिपक्षी लक्ष्मीभूतो न च क्वापि ॥ इति ।

केशवमिश्रस्याभिनववाचस्पतिमिश्रपौत्रत्वे प्रमाणं यथा केश-
वमिश्रकृतद्वेतपरिशिष्टनामकधर्मशास्त्रप्रबन्धे यद्यपि परमगुरुचरणे-
स्तत्त्वालोके लाघवात् पर्युदासलक्षणाया द्वयोरेकवाक्यतापि स्वीकृते-
ति लिखितम् । द्वेतपरिशिष्टग्रन्थे ऽपरत्रापि अत एव यत्र दशावेधी
नास्ति अग्रिमदिने चेकादशी वर्धते तत्रापि वर्धमानेकादश्युपोषणं
शास्त्रार्थ इति कृत्यमहार्णवे परमगुरुव इति लेखो दृश्यते तत्त्वालो-
कस्य च वाचस्पतिमिश्रप्रणीतन्यायसूचव्याख्यारूपत्वेन कृत्यमहार्णव-
स्यापि वाचस्पतिमिश्रप्रणीतत्वेन गुरुस्तु गीयते श्रेष्ठ गुरो पितरि दुर्भर
इति कोषाद् गुरुशब्दस्य पितृवाचकत्वावगतेः किम्बदन्त्यनुरोधेन

परमगुरुशब्देन पितामहबोधनं सम्भवतीति परमगुरुत्वे ऽविवाद
यवेत्यपि वर्णयन्ति ।

पक्षधरस्य च वक्ष्यमाणयुक्त्या दीधितिकारसमानकालिकत्वं
दीधितिकारस्य श्रीकृष्णचेतन्यप्रभुसमानकालिकत्वमिति वर्णयन्ति
गोडाः । तथाभिनववाचस्पतिमिश्रापेक्षया षड्दर्शनटीकाकृद्वाचस्प-
तिमिश्रस्यातिप्राचीनत्वे प्रमाणं पश्यामः । तथाहि गङ्गेशोपाध्याय-
कृततत्त्वचिन्तामणिग्रन्थे अत एव प्रत्यक्षपरिकलितमप्यर्थमनुमानेन
बुभुत्सन्ते तर्करसिकाः न हि करिणि दृष्टे चीत्कारेण तमनुमिमते
ऽनुमातार इतिवाचस्पतिवचनयोरविरोध इतिलेखदर्शनात् षड्-
दर्शनटीकाकृद्वाचस्पतेर्गङ्गेशापेक्षया प्राचीनत्वमायाति तत्त्वचिन्ता-
मणेरपि अभिनववाचस्पतिकृता टीका वर्तते तत्पुस्तकं वाराणसीस्थ-
राजक्रीयसंस्कृतपाठशालीयपुस्तकालयाध्यक्षपण्डितविन्ध्येश्वरीप्रसा-
दद्विवेदिसमीपे वर्तते इत्यभिनववाचस्पत्यपेक्षया षड्दर्शनटीकाकृ-
द्वाचस्पतेरतिप्राचीनत्वमायाति । अभिनववाचस्पतिमिश्रकृतन्यायत-
त्वालोचनामिकायां न्यायसूचटीकायां बाधनालक्षणं दुःखमितिसूच-
व्याख्यानावसरे दुःखविषयबुद्धिविषयप्रमेयत्वमेव दुःखलक्षणमिति
वाचस्पतिमिश्रा इति लेखो दृश्यते ततश्च ज्ञायते षड्दर्शनटीकाकृ-
द्वाचस्पतिरेतदपेक्षयातिप्राचीन इति । तत्रैव न्यायतत्वालोके उदा-
हरणसाधर्म्यात् साध्यसाधनं हेतुरितिसूचव्याख्यानावसरे चिन्ताम-
णिकृतस्त्वित्यादिना गङ्गेशोपाध्यायलेखधारणाच्च । न्यायसूचीनिब-
न्धात्मकसूचसूचीग्रन्थस्य षड्दर्शनटीकाकृद्वाचस्पतिप्रणीतत्वम्—

नमामि धर्मविज्ञानवेराग्येश्वर्यशालिने ।

निधये वाग्विशुद्धीनामक्षपादाय तापिने ॥

इति तात्पर्यटीकान्यायसूचीनिबन्धयोर्ग्रहभयचेकाकारमङ्गला-
चरणं दृष्ट्वा निश्चीयते । न्यायसूचीनिबन्धे चान्ते—

न्यायसूचीनिबन्धोऽसावकारि सुधियां मुदे ।

श्रीवाचस्पतिमिश्रेण वस्वङ्गवसुवत्सरे ॥

इतिलेखदर्शनात् पक्षधरसमानकालिकवाचस्पत्यपेक्षया त-
स्यातिप्राचीनत्वं ज्ञायते । अभिनववाचस्पतिमिश्रश्च भैरवनारायण-
राजाश्रितः पण्डित आसीदिति—

भाट्टगुभाट्टगुभाट्टगुभा भैरवभूपतिदेवसभा ।

इतिवाचस्पतिप्रणीतभैरवनारायणनरपतिसभावर्धनगाथादर्शनेन

श्रीभैरवेन्द्रधरणीपतिधर्मपत्नी

राजाधिराजपुरुषोत्तमदेयमाता

वाचस्पतिं निखिलतन्त्रविदं नियुज्य

द्वैते विनिर्णयविधिं विधिवत् तनोति ॥

इतिभैरवपट्ट्याज्ञानुसारिवाचस्पतिप्रणीतत्वबोधकद्वैतनिर्ण-
योपक्रमणिकाश्लोकदर्शनेन

श्रीवाचस्पतिमिश्रेण मिथिलेश्वरसूरिणा ।

लिख्यते मुनिमुद्गुन्यश्रीगेतममर्तं मङ्गत् ॥

इति वाराणसीस्थमेडिकलकालनामकयन्त्रालयमुद्रितविजय-
नगरसंस्कृतसीरीजसम्बन्धिन्यायभाष्यपुस्तके न्यायसूषोद्धारस्थस्य
पद्यस्य दर्शनेन चावगम्यते ।

शतावत्पर्यन्तस्य प्रामाणिकतया स्वीकारे ऽपि तर्कभाषाटीका-
कर्तृचिन्नभट्टस्य चतुर्दशशताब्दिशेषभागस्थायित्वे तर्कभाषाकर्तुश्च
तत्पूर्वकालस्थायित्वे सिद्धे

वक्षोजपानकृत् काण संशये जायति स्फुटे ।

सामान्यलक्षणा कस्मादकस्मादपलप्यते ॥

इति दीधितिकारं प्रति पक्षधरकृतभर्त्सनकिम्बदन्तीसिद्ध-
गाथायां वक्षोजपानकृदिति अतिबालकदीधितिकारसम्बोधनेन दीधि-
तिकारकाले पक्षधरस्यातिवृद्धत्वसूचने ऽपि केशवपक्षधरवाचस्पती-

नामतिदीर्घजीवित्वं विना यथोक्तसमयसामञ्जस्यासम्भवेन अतिकष्ट-
कल्पनया अतिदीर्घजीवित्वं तेषामङ्गीकृत्य सामञ्जस्यसम्भवे ऽपि
तर्कभाषाकर्तुः केशवमिश्रस्य द्वैतपरिशिष्टप्रणेतृत्वे प्रमाणाप्राप्तेनास्मा-
कमप्य सर्वथाश्वासः ।

केचित्तु द्वे पञ्चधरमिश्रो एको गङ्गेशकृततत्त्वचिन्तामणियन्त्र-
स्यालोकनामकटीकाकारोऽपरश्च दीधितिकाररघुनाथशिरोमणिसमा-
नकालिकः आलोककारश्च वर्धमानोपाध्यायानन्तरकालिको दीधि-
तिकारपूर्ववर्तीति प्राहुः तच्च च दृढतरप्रमाणाभावाद्नास्माकमादरः ।
यत्तु डाक्तराजेन्द्रलालमिश्रसम्पादिते हस्तलिखितग्रन्थसूचीग्रन्थे
प्रत्यक्षालोकस्यैकं पुस्तकं उनषष्ट्यधिकशततमे लक्षसंवत्सरे लिखितं
तेनोपलब्धमिति दृश्यते तन्न समीचीनं प्रमाणं येन पञ्चधरद्वयं
कल्पनीयं स्यात् ।

अपरश्च केशवनामधेयः काव्यप्रदीपनामालङ्कारग्रन्थकर्तृगो-
विन्दस्य पिता आसीदिति—

सोनोदेव्याः प्रथमतनयः केशवस्यात्मजन्मा

श्रीगोविन्दो रुचिकरकवेः स्नेहपात्रं कनीयान् ।

श्रीमन्नारायणचरणयोः सम्यगाधाय चित्तं

नत्वा सारस्वतमपि महः काव्यतत्त्वं व्यनक्ति ॥

इतिकाव्यप्रदीपप्रथमश्लोकदर्शनाज् ज्ञायते । स च मिथि-
लाप्रदेशान्तर्गतभटसीमरियामनिवासी ठक्कुरोपाधिकोऽद्याप्यस्मिन् ग्रामे
तद्वंशीया वर्तन्त इति मैथिलानां किम्बदन्त्या ज्ञायत इत्यलम-
तिविस्तरेण ॥

अस्यास्तु न्यायप्रदीपाख्यटीकाया एकमेव पुस्तकं प्राप्नोमस्मा-
भिः तदप्यतिजीर्णं तस्यान्ते एवं लिखितं वर्तते ।

समाप्त ॥ शुभमस्तु ॥ लिखितं वासुदेवकायस्थकाशीदासपु-
त्रैश्च शुभमस्तु । संवत् १६६० समय आषाढवदी द्वितीया पुस्तकस-
माप्त ॥ शुभं भवतु ॥ ग्रन्थो न्यायप्रदीपाख्यो निर्मितो विश्वकर्मणा ।
निर्माय खलु संख्यातो वाणाक्षिरामभूमिभिः ॥ १३२५ ॥ श्रीरामच-
न्द्राय नमः ॥ ७७ ॥ इति ।

एवं च १६६० संवत्सरलिखितटीकाग्रन्थादेव तत्पूर्वसमय-
वर्तित्वं टीकाकर्तुरवगम्यते । अस्यां टीकायां प्रायश्च उदयनाचार्यकु-
मारिलभट्टधरदराजादीनां प्राचीनतमानामेव कारिकादय उद्धृताः
तत्त्वचिन्तामणिटीकाभावप्रकाशकर्तृरुचिदत्तस्यापि नामोल्लेखपूर्वकं
मतमुद्धृतम् । यथास्मिन् पुस्तके १५५ पृष्ठायां १८ पङ्क्तौ । रुचिदत्तस्तु
यत्कर्मजदुःखप्रागभावोऽस्ति तस्य भोगेनेव नाशः तत्प्रागभावस्य
प्रतियोगिचनकत्वनियमात् अन्यथा प्रतियोगिरूपनाशकाभावे तस्या-
त्यन्ताभावत्वापत्तेरित्यादि ।

रुचिदत्तस्तु पञ्चधरमिश्रशिष्य इति चिन्तामणिभावप्रकाश-
टीकायामादौ—

अधीत्य रुचिदत्तेन जयदेवाज्जगद्गुरोः ।

चिन्तामणौ ग्रन्थमणौ प्रकाशोऽयं प्रकाश्यते ॥

इतिश्लोकदर्शनेनावगम्यते जयदेवस्यैव पञ्चधरनामान्तरत्वे
सर्वसम्मतत्वात् । पञ्चधरस्य च दीधितिकारसमकालिकत्वं दीधि-
तिकारगुरुत्वप्रवादेन दीधितिकारं प्रति—

बसोऽपानकृत् काश्च संशये जायति स्फुटे ।

सामान्यलक्षणा कस्मादकस्मादपलप्यते ॥

इति पञ्चधरकृतभर्त्सनाद्यया चावगम्यते । एवं च दीधि-
तिकारस्यापि श्रीगोराङ्गापरनामधेयश्रीकृष्णचेतन्यदेवसमकालिकत्वं

द्वयोर्वासुदेवसार्वभौमशिष्यत्वप्रवादेन चेतन्यजीवनचरितादिदर्शनेन चावगम्यते । श्रीकृष्णचेतन्यप्रभुश्च १४८५खीष्टीयाब्दे जगन्नाथमि-
श्राज्जात इतीतिहासदर्शनेन

शाके चतुर्दशशते रविवाजियुक्ते गेरो हरिर्धरणिमण्डल आविरासीत् ।

इतिचेतन्यचन्द्रोदयलेखदर्शनाच्च निश्चीयते । एवं सति तत्कालवर्ती रुचिदत्त आसीदिति १६६०संवत्संवत्सर(१६०३)-
खीष्टाब्दपूर्वे १४८५ खीष्टाब्दानन्तरं मध्ये न्यायप्रदीपाख्यटीकाकारो विश्वकर्मा आसीदित्यसंशयमवगम्यते । न्यायप्रदीपाख्यटीकाकारश्च विश्वकर्मा प्रक्रियाप्रदीपनामकग्रन्थकर्तेति एतटीकापुस्तके प्रेत्यभा-
षव्याख्यानावसरे १५२ पृष्ठायां क्वाप्रत्ययार्थस्तु प्रक्रियाप्रदीपे ऽस्माभि-
र्निरूपितस्तत्रैवानुसन्धेय इतिलेखदर्शनादवगम्यते ॥

श्रीमान् केशवमिश्रो न्यायसूचानुसारिबालकोपयोगिग्रन्थान-
तिविरलानुपलभ्य न्यायसूचानुसारिषोडशपदार्थतत्त्वनिरूपणाय सर-
लतमं तर्कभाषानामकं प्रथमपाठार्थिबालकानां परमोपकारकं ग्रन्थं
रचितवान् । अत एव ग्रन्थस्यादौ—

बालोऽपि यो न्यायनये प्रवेशमल्पेन वाञ्छत्यलसः श्रुतेन ।

सङ्क्षिप्रयुक्तयन्त्रितर्कभाषा प्रकाश्यते तस्य कृते मयेषा ॥ इति

मध्ये च प्रमाणनिरूपणानन्तरम्—

चत्वार्येव प्रमाणानि युक्तिलेशोक्तिपूर्वकम् ।

केशवो बालबोधाय यथाशास्त्रमवर्णयत् ॥ इति

अन्ते च तावतैव बालव्युत्पत्तिविद्धेरिति च स्वीयग्रन्थस्य
प्रयोजनं स्वयमेव दर्शितम् । ग्रन्थस्यास्यापाततः श्रवणमात्रेण सह-
कार्यबोधत्वे ऽप्यतिविस्तृतबहुटीकादर्शनाद् दुरवबोधभावार्थता-
वगम्यते । तत्र च—

टीकानामानि ।

टीकाकर्तृनामानि ।

न्यायप्रदीपः	... विश्वकर्मा ।
तर्कभाषाप्रकाशिका	... गौरीकान्तसार्वभौमभट्टाचार्यः ।
तर्कभाषाप्रकाशः	... केशवमिश्रशिष्यगोवर्द्धनमिश्रः ।
बालबोधिनी	...
तर्कदीपिका	... केशवभट्टः ।
तर्कभाषाप्रकाशिका	... कौण्डिनदीक्षितः ।
तत्त्वप्रबोधिनी ^(१)	... गणेशदीक्षितः ।
तर्कभाषाप्रकाशिका	... चित्रभट्टः चैतन्यभट्टो वा ।
युक्तिमुक्तावली	... नागेशभट्टः ।
तर्कभाषाप्रकाशिका	... बलभद्रः ।
परिभाषादर्पणम्	... भास्करभट्टः ।
तर्कभाषासारमञ्जरी	... माधवदेवः ।
न्यायप्रकाशिका	...
न्यायसङ्ग्रहः	... रामलिङ्गः ।
तर्कभाषाभावः	... रोमविल्ववेङ्कटबुद्धः ।
उज्ज्वला	... गोपीनाथः ।
	... मुरारिभट्टः ।
	... मिन्नीभट्टः ।
	... गुरुभट्टः
	... नारायणभट्टः

तदिदं तर्कभाषापुस्तकमेकमस्मत्पितृचरणसङ्गृहीतास्मद्वे-
शस्थपुस्तकालये दृष्ट्वा गौतमीयसूत्रपाठार्थिनां परमोपकारकमिद-

(१) गणेशदीक्षितकृततत्त्वप्रबोधिनीटीकाया न्यायविलासाख्या विश्वनाथभ-
ट्टकृता एका टीका वर्तते । तत्राद्याश्लोकार्थं यथा व्याख्यां तत्त्वप्रबोधिनीया विश्वनाथः
स्वमातरमिति । सर्वस्मदाद्यकृतताञ्जौरपुस्तकालयसूचीपुस्तके दृश्यते ।

मित्यवधार्य एतदुपयुक्तसरलानतिविस्तृतटीकासहितमेतन्मुद्रयित्वा प्रकाशयितुं कामः टीकापुस्तकमूलपुस्तकान्तरसहायार्थी टीकापुस्तकादिकमलभमान इच्छामास सहाय आसम् । इह च वाराणसीस्थराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालीयपुस्तकालये ऽनतिविस्तृतमेकमेव न्यायप्रदीपाख्यटीकापुस्तकं मूलपुस्तकचयं चावलोक्याचत्यराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालीयप्रधानाध्यक्ष श्री१००मदु आर्थरवेनिस्साहबमहाशयानामाज्ञया मुद्रयितुमारब्धेन मया प्रथमतस्तर्कभाषाया मूलपुस्तकचयमपेक्ष लब्धम् । टीकापुस्तकान्तरस्य हस्तलिखितपुस्तकानां मुद्रितसूचीपत्रेष्वनुपलभ्यात्यन्तदुर्लभतां मन्यमानेनाचत्यपुस्तकालयस्थमेकमेव पुस्तकं क्वचिन्नुपलब्धमिति जीर्णमासाद्य तर्कभाषा मुद्रयितुमारब्धा महतायत्नेन । मुद्रितेषु तु कतिपुचिदंशेषु स्वदेशं गत्वा पितृचरणसङ्गृहीतपुस्तकालयस्थं वङ्गाक्षरलिखितं तर्कभाषामूलपुस्तकमपि गृहीतम् । यदस्मिन्मुद्रितपुस्तके चतुर्थपुस्तकत्वेनावकल्पितम् । अस्मिंश्च पुस्तके बहवोऽधिकाः पाठाः पाठान्तराणि च बहूनि वर्तन्ते तानितानि पुस्तकप्राप्यनन्तरं तत्तत्स्थले टिप्पण्याकारेण प्रायः सन्निवेशितानि ।

अस्मिन् कार्ये ऽस्मद्गुरुचरणा वाराणसीस्थराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालीयप्रधानाध्यापकनैयायिकशिरोमणिमहामहोपाध्यायश्रीद्वयुक्तकेलासचन्द्रशिरोमणिभट्टाचार्यचरणाः परमसहाया अस्माकम् । अचत्यराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालीयपुस्तकालयाध्यक्षे श्रीयुक्तविन्ध्यश्वरीप्रसादद्विवेदिभिरपि स्थलविशेषदर्शनेनापकृतोऽस्मीति ।

अस्मिन् मुद्रितपुस्तके ऽस्मत्प्रमादवशात् शीघ्रकाक्षरदोर्बल्यादिदोषास्तु यद्यदशुद्ध्यादिकं तत् सर्वं शोधयित्वा समासारा हि साधव इति क्षन्तुमर्हन्ति गुणमाचदर्शिनः सन्त इति । प्रसीदतु च भगवान् सवान्तर्वर्ती सर्वज्ञो व्यापारेणानेन श्रीगोपालदेव इति प्रार्थयते ।

श्रीसुरेन्द्रलालशर्मा

॥ श्रीः ॥

तर्कभाषायां चतुर्थपुस्तकपाठानां मूले
ऽसन्निविष्टानामधिकानां तत्तत्स्थले
सन्निवेशानां सूचीपत्रम् ।

२८ पृष्ठायां ४ पङ्क्तौ । 'ज्ञानं जन्यते' इत्यस्यानन्तरम् ।

उक्तं च ।

स्वरूपमात्रसम्बोधं निर्विकल्पं प्रवक्षते ।

विशिष्टधर्मिसम्बोधं साविकल्पं ततो द्विधा ॥

बालमूकादिसम्बोधसदृशं निर्विकल्पकम् ।

साक्षाद्भूतं भवेत् तत् यत् किञ्चिद् बुध्यते बहिः ॥

अन्तर्बोध्यविशिष्टं यत् साविकल्पमिति स्मृतम् ।

इति पाठोऽधिकः ।

३३ पृष्ठायां १ पङ्क्तौ । 'इन्द्रियेण गृह्यते' इत्यस्यानन्तरम् । अत्र कश्चि-
दाह न भूतलादेरेव्योऽभावो नाम कश्चिदस्ति तथाहि भूतलमेव
द्विविधं किञ्चिद् घटवत् किञ्चिच्च भूतलमेव केवलम् । तत्र
केवलभूतल एव घटाभावव्यवहारो लोकस्य नेतरस्मिन् । अचेत्यते ।
न तावद् यथाकञ्चिद् भूतलं घटाभावव्यवहारकारणं घटकतयापि
भूतले घटाभावव्यवहारप्रसङ्गात् । नापि केवलभूतलमात्रं घटाभाव-
व्यवहारकारणम् । विकल्पासहत्वात् । तथाहि केवलं भूतलस्वरू-
पाद् भिन्नं न वा भिन्नमपि घटविरोधि न वा प्रथमे स एवाभावो-
ऽस्माभिरभिधीयते केवल्यमिति भवद्भिः अत्र च संज्ञामात्रे किमिति-
यतिः न वस्तुनि । द्वितीये तु स एव घटवति प्रसङ्गे घटे सत्यपि
केवल्यसम्भवात् । भूतलादभिन्नं चेत् केवल्यं पुनरपि घटवति प्रसङ्गे
घटे सत्यपि भूतलस्वरूपानपनमात् । अचेत्यते न यथाकञ्चिद्

भूतलं नापि केवलं किं तु दृश्यप्रतियोगिकभूतलमभावव्यवहारहेतुः
 न घटवति प्रसङ्गात् विद्यमानस्य प्रतियोगिने। घटस्य सुतरां दृश्य-
 मानत्वात्। अथ विद्यमानो घटो न प्रतियोगी किं त्वयोग्य एवासौ
 हन्त किमिदं प्रतियोगित्वमनुभूयमानत्वमुत स्मर्यमाणत्वम्। आद्ये
 ऽभाव एव द्वितीये एकज्ञानुभूयमानस्यान्यत्राभावव्यवहारो न स्यात्
 अयमिह नास्तीति एतद्भूतल एव प्रथमदण्डोपलब्धस्य घटस्य
 द्वितीयदण्डोपलब्धौ स एवायं तदवस्थ इति स्मर्यमाणे ऽपि घटाभा-
 वव्यवहारो न स्याद् यदि स्यादतिव्याप्तिः। ननु भवतु भूतलादे-
 रन्योऽभावः प्रत्यक्षप्रमाणपरिज्ञेयत्वं तु तस्य कुतः। इन्द्रियाणां
 सम्बद्धार्ययाहकत्वात्। [तथाहि इन्द्रियाणि प्राप्यप्रकाशकारीणि ज्ञान-
 कारणत्वादालोकवत्। यद्वा इन्द्रियाणि स्वविषयं प्राप्य कार्यं कुर्वन्ति
 करणत्वाद्वासीवत्। यद्वा चतुःश्रोत्रे प्राप्यकारिणी बहिरिन्द्रियत्वात्
 त्वगादिवत् त्वगादीनां तु प्राप्यकारित्वमुभयवादिसिद्धमेव। तेना-
 भावोऽपि यदीन्द्रियेण सम्बद्धः संयोगसमवाययोरेव मुख्यत्वात्? विशे-
 षणविशेष्यभावश्च न सम्बन्धः सम्बन्धो हि सम्बन्धिभ्यां भिन्नो
 भवत्युभयान्नित एकश्च। यथा भेरीदण्डसंयोगः स हि भेरीद-
 ण्डाभ्यां भिन्न उभयान्नितश्चैकश्च। न च विशेषणविशेष्यभावस्तथा।
 तथाहि दण्डपुरुषयोर्विशेषणविशेष्यभावो न ताभ्यां भिद्यते न हि
 दण्डस्य विशेषणत्वं पदार्थान्तरमपि तु स्वरूपमेवाभावस्य विशेषण-
 त्वात् न चाभावे कस्यचित् पदार्थस्य द्रव्याद्येकतरस्य सम्भवः।
 तस्माद् भावस्याभावस्य च स्वोपरक्तबुद्धिजनकत्वं यत् स्वरूपं तदेव
 विशेषणत्वं न तु तदर्थान्तरम्। एवं व्यापकत्वादयोऽप्युक्त्याः। स्वप्रति-
 बद्धबुद्धिजनकत्वं स्वरूपमेव हि व्यापकत्वमन्यादीनां कारणत्वमपि
 कार्यानुक्तान्वयव्यतिरेकिस्वरूपमेव तन्त्वादीनां न त्वर्थान्तरं अभा-
 वस्यापि व्यापकत्वात् कारणत्वाच्च न ह्यभावे सामान्यादि-
 सम्भवः तदेवं विशेषणविशेष्यभावो न विशेषणस्वरूपाद् विशेष्य-
 स्वरूपाद् भिन्नो नाप्युभयान्नितो विशेषणो विशेषणभावमात्रस्य सद्भा-

वाद् विशेष्यभावस्याभावात् । विशेष्ये तु विशेष्यभावमात्रस्य सद्भावाद् विशेष्यभावस्याभावात् । नापि विशेष्यविशेष्यभावस्यैकत्वं विशेष्यं च विशेष्यं च तयोर्भाव इति वृन्दात् परो भावशब्दः प्रत्येकमभिसम्बन्धते तथा च विशेष्यभावो विशेष्यभाव इत्युपपन्नं द्वौ च तावेकश्च सम्बन्धः । तस्माद्विशेष्यविशेष्यभावो न सम्बन्धः । व्याप्यव्यापकभावाद्योऽपि । सम्बन्धशब्दप्रयोगस्तु उभयनिरूपणीयत्वसाधर्म्येणोपचारात् ।] ^(१) न चेन्द्रियाभावयोः संयोगसमवायौ स्तः कथमिन्द्रियेणाभावस्य ग्रहणमिन्द्रियेण सह साक्षात् परम्परया वा मुख्यसम्बन्धाभावादेवेन्द्रियाग्राह्यत्वमिति घटगतरूपादौ नियमदर्शनात् नैवम् मानान्तरेणाप्यभावस्याग्रहणप्रसङ्गात् । तथाहि भूतलादिना अधिकरणेन सहाभावस्य सम्बन्धो वाच्यो मुख्याधिकरणे ऽभावो ग्रहीतव्यो निरधिकरणस्य तस्यानिरूपणात् । सद्ग्रामभावो निरूप्यते नैकेन सतेति न्यायात् । न च भूतलादिना अधिकरणेन सहाभावस्य मुख्यः सम्बन्धोऽस्ति कथं भूतलादौ मानान्तरेणापि तस्य ग्रहणम् । येन यस्य मुख्यः सम्बन्धः तस्यैव तत्र मानान्तरेणापि ग्रहणम् । पर्वतवज्रादौ नदीतीरपञ्चफलादौ नियमदर्शनात् । अथेन्द्रियेण ग्रहणे भावस्यायं नियम इति नियमस्य भावावच्छिन्नत्वादसम्बन्धाभावग्रहणे त्वतिप्रसङ्गस्य विशेष्यविशेष्यभावेनापि निराकर्तुं शक्यत्वाद् भूतलादिना मुख्यसम्बन्धरहितस्यापि भूतलादावधिकरणे ग्रहणं मानान्तरेणापि क्रियते हन्त इन्द्रियेणापि किं न ग्रह्यतामिति इन्द्रियेण सह मुख्यसम्बन्धवदेव इन्द्रियग्राह्यमिति नियमस्य भावावच्छिन्नत्वाद् भावो हि ग्रह्यमाणो मुख्यसम्बन्धेन ग्रह्यते नान्यथेति नियमार्थः तेनाभावे ऽसत्यपि मुख्यसम्बन्धे इन्द्रियेण ग्रह्यमाणो न कश्चिद्भावः । अथ प्रसङ्गोदोषस्तु विशेष्यविशेष्यभावेन निराकृत इति शरेणाप्युक्तमेव । तस्मा-

(१) [ ] यत्किञ्चिद्मध्यस्थः पाठः क्वचिदक्रमो मुद्रिततर्कभाषापुस्तके ऽस्मिन्नुपलब्धिप्रमाणान्तरत्वकग्रहनावसरे ८४ पृष्ठायां १ पङ्क्तिरभ्य पुनर्दृश्यते ।

दिन्द्रियस्याभावग्रहणे न सम्बन्ध इति संयोगसमवायरूपमेव सम्बन्धं
मन्यमानेन भवता सुष्ठूक्तमेव ।

यत्रोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि वा समः ।

नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृश्यर्थविचारणे ॥ (१)

सम्बन्धः प्रथमतो हि द्विविधः भिन्नोऽभिन्नश्च भिन्नः संयोगः सम-
वायः अभिन्नस्तु स्वरूपमवस्था च अवस्था च विशेषणविशेष्यभाव
उच्यते । न हि संयोगसमवायो सम्बन्धनासहितावाकाशात् पतितौ
सम्बन्धव्यपदेशभाजौ । परेणाप्युक्तं तादृश्यर्थविचारणे इति । तस्मा-
दिन्द्रियस्यैवाभावग्रहणशक्तत्वात् किमभावाख्यप्रमाणान्तरकल्पनेने-
ति । भवति च प्रयोगः । विवादाध्यासितप्रभावज्ञानं प्रत्यक्षमनन्य-
थासिद्धेन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वाद् घटज्ञानवदिति । न चाश्र-
यभूतलादिवह्णोपपत्तीणत्वादिन्द्रियस्यान्यथासिद्धत्वमिति वाच्यम् ।
असति बलवति बाधके ऽन्यत्रोपपत्तीणत्प्रस्य वक्तुमशक्यत्वात् । यत्तु
इन्द्रियाभावयोरसम्बन्धो बाधक इत्युक्तं तद्वृत्तमेव । तदेवं सम्बन्ध-
विशेषणविशेष्यभावलक्षणेनेन्द्रियार्थसचिक्रवर्णानुपलम्भसहायेनाभाव
इन्द्रियेण गृह्यते ॥ इत्यधिकः पाठः ।

३० पृष्ठायां २ पङ्क्तौ । 'ऽतो लिङ्गपरामर्शोऽनुमानम्' इत्यस्यानन्तरम् ।
तदुक्तम् ।

लिङ्गत्वेन परामर्शो योऽनुमानं तदुच्यते ।

व्याप्तिः पक्षस्य धर्मत्वं मिलितं लिङ्गलक्षणम् ॥

इति पाठोऽधिकः ।

३० पृष्ठायां ५ पङ्क्तौ । 'व्याप्तिबलेनार्थगमकं लिङ्गम्' इत्यत्र । व्याप्ति-
बलेन यद् यस्य गमकं तत् तस्य लिङ्गम् । इति पाठो दृश्यते ।

३८ पृष्ठायां १ पङ्क्तौ । 'धूमोऽनेर्लिङ्गम्' इत्यस्यानन्तरम् ।

(१) अर्थ श्लोकोऽपि ऽपि अस्मिन् पुस्तके अनुपलब्धिप्रमाणान्तरत्वग्रहनावसरे
८८ पृष्ठायां वर्तते । तत्र च शेषचरणे तादृश्यर्थविचारणे इति पाठः ।

यदाह ।

अनुमेयेन सम्बद्धं प्रसिद्धं च तदन्विते ।

तदभावे च नास्त्येव तल्लिङ्गमनुमापकम् ॥

विपरीतमतो यत् स्यादेकेन द्वितयेन वा ।

त्रिरुदासिदुसन्दिग्धमलिङ्गं काश्यपोऽब्रवीत् ॥

इति पाठोऽधिकः ।

४२ पृष्ठायां २ पङ्क्तौ । 'स्वाभाविकश्च सम्बन्धो व्याप्तिः' इत्यस्यान-

न्तरम् । इत्यविनाभाव इति प्रतिबन्धश्चोच्यते । इत्यधिकः पाठः ।

४३ पृष्ठायां ८ पङ्क्तौ । 'किं तु सन्दिग्धे' इत्यस्यानन्तरम् ।

अन्यच्च ।

न निर्याति न चाज्ञाते न्यायः सन्दिग्धके ऽपि च ।

न हि दृष्टे च कारिणि चीत्कारेणानुमीयते ॥

इत्यधिकः पाठः ।

४६ पृष्ठायां २ पङ्क्तौ । 'परार्थमनुमानम्' इत्यस्यानन्तरम् ।

यथाहुः ।

पञ्चावयववाक्येन लिङ्गस्य प्रतिपादकम् ।

न्याय इत्युच्यते शास्त्रे परस्सस्मात् प्रबोध्यते ॥

इत्यधिकः पाठः ।

संस्कृतपुस्तकानां सूचीपत्रम् ।

मूल्यम्

श्रीभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमपाठः सुतप्रकाशिकासंवलितः पं० श्रीराममिश्र-	
शास्त्रप्रणीतज्ञाचित्कविषमपदटिप्पणीसमेतः	७१)
श्रीभाष्ये प्रथमाध्यायद्वितीयपादमारभ्य द्वितीयाध्यायान्तम्	तथा .. ६)
श्रीभाष्ये तृतीयाध्यायमारभ्य चतुर्थाध्यायान्तम्	तथा .. ३=)
वेदार्थसंग्रहे भगवद्भामानुजमुनिप्रणीतः सटीकः	२१)
सैह्यपूर्तः प्रथमो विन्तुः सत्सम्प्रदायाचार्यपं० स्वामिश्रीराममिश्रशास्त्र-	
प्रणीतो निर्विशेषाद्वैतनिराकरणपरः	११=)
सैह्यपूर्तिसंहितो वेदार्थसंग्रहः	३॥)
शास्त्रदीपिका	६१)
सङ्कल्प-काण्डम्, जैमिनीयबोडशाध्याय्याः श्रेष्ठतुरध्यायोस्वरूपम्, भाट्टच-	
न्द्रिकोपेतम्, पं० स्वामिश्रीराममिश्रशास्त्रिसङ्कलितटिप्पणीसमेतम् ।	११)
काशिकाध्याय्या पदमञ्जरी, श्रीहरदत्तमिश्रविरचिता, भारद्वाजपदामोदर-	
शास्त्रिणा संशोधिता पूर्वाचर्चरूपा	५॥)
तथा उत्तरार्चम्	८॥)
माधवीया धातुवृत्तिः, नामधातुवृत्तिश्च, श्रीमाधवाचार्यसोदरेण	
श्रीसायणाचार्येण विरचिता	७॥)
काशिका, पाणिनीयव्याकरणसूत्रवृत्तिः, पयिहत्तवरवामनजयादित्यविरचिता .	६॥)
श्रीतिङ्न्तार्थवतरणिः ।	६)
दिग्मीमांसा, श्रीसुधाकरद्विवेदिविरचिता	११=)
जैमिनिसूत्रवृत्तिः सुबोधिनीनामिका, श्रीपुतरामेश्वरसूरिविरचिता ..	५॥)
लक्षणावली, न्यायाचार्यश्रीमदुदयनविरचिता, श्रेष्ठशार्ङ्गधराचार्यविरचितया न्याय-	
मुक्तावल्याख्यया टीकया सहिता ।	॥)
सिद्धान्ततत्त्वं नाम वेदान्तप्रकरणम्, श्रीमांसाधुरन्धरश्रीमदापदेवसूनुना	
विष्णुद्वारेण श्रीमदनन्तदेवेन विरचितम् ।	॥)
तत्त्वमुक्ताकलापः-सर्वार्थसिद्धियुतः, बोधायनीयार्थसिद्धान्तानुसारी विशिष्टा-	
द्वैतब्रह्मनिरूपणपरः प्रकरणग्रन्थः, श्रीवेदान्ताचार्यापरामिधेन कवि-	
तार्किककेसरिणा सर्वतन्त्रस्वतन्त्राधिषण्येन श्रीद्वेष्टनाथदैशिकेन	
प्रणीतः	५॥=)
वेदान्तसिद्धान्तमुक्तावली, आर्यवीनिस्साहजकताङ्गभगवानुवादयुता ..	१॥)
काव्यप्रकाशस्य ऋङ्गलघुडीयभाषानुवादः	२॥)
अथर्ववेदसंहिताया ऋङ्गलघुडीयभाषानुवादः	१२)
आममप्रासादम्, पञ्चरात्रतन्त्रप्रासादयव्यवस्थापनपरम्, श्रीभाष्य-	
काराणां परमगुण्या श्रीदयामुनाचार्यस्वामिना प्रणीतम्	॥)

CONTENTS.

	<i>Page.</i>
NYĀYASIDDHĀNJANAM, Ed. Rāma Miçra Çastrin, Professor, Sanskrit College, Benares.	65
THE TĀRKIKARAKṢĀ AND SĀRASAMGRAHA OF VARADARĀJA, with the glosses Niṣkaṇṭakā of Mallinātha Kolācala and Laghudīpikā of Jñāna- pūrpa, Ed. Vindhyeçvariprasāda Dvivedin, Libra- rian, Sanskrit College, Benares.	97
THE TARKABHĀṢĀ with the Commentary Nyāyapradīpa, Contents and Preface, &c. Ed. Surendralāla Gosvāmin, Professor Sanskrit College, Benares.	113

काशीविद्यासुधानिधिः

THE PANDIT

A MONTHLY PUBLICATION

OF THE

BENARES COLLEGE,

DEVOTED TO

SANSKRIT LITERATURE.

NEW SERIES.

No. 3.] March, 1901. [Vol. XXIII.

BENARES:

PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETORS,
E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS.

1901.

Copyright on each article reserved.

Price Rs. 9-0 per annum.]

श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः ।
 प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥
 अङ्कुरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः ।
 प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

संस्कृतपुस्तकानां सूचीपत्रम् ।

	मूल्यम्
चित्रमीमांसा, अण्व्ययटीक्षितकता तैः श्री रामशास्त्रिणा संशोधिता	१)
तत्त्वबिन्दुः, वाचस्पतिमिश्रकृतः, श्रीगङ्गाधरशास्त्रिणा संशोधितः	1=) ॥
गणकतरङ्गिणी, श्रीसुधाकरद्विवेदिनिर्मिता	१॥)
बालरामायणं नाम नाटकम्, श्रीराजशेखरप्रणीतम्	१॥)
प्रसन्नराचवं नाम नाटकं, श्रीजयदेवकविप्रणीतम्	१)
लघुकौमुदी	१)
लघुकौमुदी, श्रीयुतडात्तरबालगटेनाचार्यैर्गुणगडोयभाषायामनुवादिता ..	४)
श्रीयुतपण्डितवरबालशास्त्रियो जीवनवृत्तान्तः, श्रीगङ्गाधरशास्त्रिणा निकषितः	३)
वैशेषिकसूत्रम्, श्रीयुतगाकाचार्यैर्गुणगडोयभाषायामनुवृत्तम्	४)
मानवधर्मप्रकाशः, मनुस्मृति का हिन्दीभाषा में अनुवाद	४)
शास्त्रवतधर्मटीपिका, ...	१)
अमरकोशः सटीकः	४)
योगवार्तिकम्	३=)
श्रीतपदार्थनिर्वचनम्	३)
वाक्यार्थचन्द्रिका, परिभाषेन्नुशेखरस्य व्याख्या श्रीकामकोल्लूकशास्त्रि- संशोधिता	४)
काव्यप्रदीपः, पं० रामशास्त्रिभागवताचार्येण परिशोधितः	२॥)
वेदान्तसिद्धान्तादर्शः, श्रीमन्मोहनलालवेदान्ताचार्येण प्रणीतः	१)
लघुवनखण्डखाद्यं सटीकम् श्रीमन्मोहनलालवेदान्ताचार्यकृतटिप्पणीसहितम्	५॥)

ज्योतिषपुराणादिषु प्रपञ्चिता द्रष्टव्याः कश्चित्कश्चिद्दिरो-
चिनोऽपि तात्पर्यभेदादिनिर्वाह्याः, एषा च प्रतिवियतदेश-
कालस्वरूपफलभोगतारतम्यनिजोन्नतब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्ता
विषमसृष्टिः स्वरूपानादेर्जीववर्गस्य प्रवाहानादिकर्मतार-
तम्यनिबन्धनेति नाकृताभ्यागमकृतविप्रलम्बाश्वैषम्यनैर्घु-
ण्यादिप्रसङ्गः, जीवामामाप्रलयावस्थायित्वादिपक्षे त्वेते
दोषाः स्फुटाः, तदेवं पुण्यपापतारतम्यात् केचित् शुभशु-
तिलोकेषूत्कृष्टशरीरेन्द्रियज्ञानशक्त्यादिमन्तः, केचिन् नर-
कादिषु घोरदुःखकारणान्निकृष्टशरीरादिमन्तः, केचिन् मि-
श्रकर्माणः पृथिव्यादिषु मिश्रमध्यमसुखादिमन्तः ।

इह प्रसङ्गात्सामान्यतः शरीरलक्षणमुच्यते यस्य चेत-
नस्य यद् द्रव्यं सर्वात्मना स्वार्थं नियन्तुं धारयितुं च शक्यं
तच्छेषतैकस्वरूपं च तत्तस्य शरीरमिति भाष्यम् । गोघटा-
दिवत् संस्थानादिभिरनियतवृत्तेः शरीरशब्दस्य कश्चिद्दि-
शेषे नियामकत्वाभावात् सर्वप्रयोगानुगुणमिदमेव श्रुति-
सिद्धं व्यापकं लक्षणमिति भाष्यकाराभिप्रायः एतच्चैकल-
क्षणमिति केचिद्वाचक्युः । लक्षणत्रयमित्यपरे । एकत्वपक्षे
व्यवच्छेद्यपरिहेशः । अन्ये त्वेकलक्षणत्वेऽपि जन्मादित्र-
यस्य ब्रह्मलक्षणत्व इवात्रापि न व्यवच्छेद्यं सिद्धमस्ति
शङ्कितं तु सममित्याहुः । यौक्तिकग्रन्थेषु तथा निर्वाह-
स्यानुचितत्वात् त्रित्वपक्ष एव मुख्यः, भट्टपराशरपादैर-
प्यध्यात्मखण्डद्वयविवरणे स एव पक्षः सूचितः चेतना-
चेतनयोरविशिष्टत्वं प्रति शरीरत्वं स्वेच्छया नियच्छता
भगवता व्याप्यत्वाविशेषात् इदमेव भौतिकस्य शरीर-
स्यापि शरीरत्वमित्येकस्य लक्षणतयोपपादनात्, तत्रैवं
लक्षणत्रयनिष्कर्षः-यस्य चेतनस्य यदवस्थं द्रव्यं यावत्स-
त्त्वमसंबन्धानर्हं स्वशक्ये नियन्तव्यस्वभाव तदवस्थं तस्य

शरीरमित्येकं लक्षणम्, चेतनस्य-चैतन्यविशिष्टस्येत्यर्थः, तेन चैतन्यस्य तत्तदाश्रयं प्रति शरीरत्वव्यवच्छेदः यदवस्थमित्यव्याप्तिपरिहारः, तस्यैव द्रव्यस्यावस्थान्तरे वियोगात्, द्रव्यमिति क्रियादिव्यवच्छेदः, यावत्सत्तमित्यादिना जीवं प्रति परकायप्राणेन्द्रियकुठारादिव्यवच्छेदः, प्राणादीनां हि पृथगेव सृष्टानां शरीरनिर्माणात्पूवभावात् तथा मोक्षात्पश्चादपि तेषामाप्रलयावस्थानात् स्वशक्य इत्यसम्भवपरिहारः, न हि विहङ्गमसाध्यं विहायोगमनं मानुषमृगसरीसृपादिशरीरस्य शक्यं, न च तावता तेषामशरीरत्वमिति भावः स्वशक्यं चान्वयव्यतिरेकादिसमधिगतं यथासम्भवं भाव्यम् अतः शिलाकाष्ठघटपटादिषु जीवशरीरेष्वपि तदधीनत्वाभावेनाव्याप्तिचोद्यं परिहृतं भवति स्थावरादिवदतिसूक्ष्मस्य नियमनविशेषस्यास्मदादिभिर्दर्शितत्वात् यद्यपि क्वचित्स्थावरेषु न्मेषनिमेषादिकं दृश्यते तथाऽपि न तत्सार्वत्रिकम् । स्मरन्ति च शिलाकाष्ठादिष्वपि स्वल्पतरं चैतन्यम् अप्राणिमत्सु स्वल्पा सा स्थावरेषु ततोऽधिकेत्यादि । वक्ष्यमाणचतुर्थलक्षणपक्षे तु नास्य चोद्यस्यावकाशोऽपि, न चात्र शक्ये सर्वत्र नियमनं विवक्षितम् अनिच्छादिवशेन तस्यापि क्वचिदसम्भवात् सहकार्यनागमनमात्रेण कार्यानुत्पत्तिसिद्धेः, न ह्यङ्कुरमनुत्पाद्य विनष्टस्य बीजवर्गस्याङ्कुरोत्पादनसामर्थ्यं नास्तीति शक्यते वक्तुं, नियन्तव्येत्यनियन्तव्यव्याध्यादिव्यवच्छेदः, व्याध्यादीनां ज्वराद्यात्मकानां तदीयत्वात् स्वशक्ये प्रवर्तमानत्वाच्च, एवं पुत्रशरीरादीनामपि स्वभावशब्देनाव्याप्तिपरिहारः व्याध्यादिदशायां स्वशक्येऽप्यशक्यनियमनानां मानुषशरीरादीना-

मपि शरीरत्वात्तदावीमेतस्याशब्दनियमनत्वस्यौपाधिक-
त्वादिति ध्येयम् । यस्य चेतनस्य यदवस्थं ब्रह्मं याव-
त्सत्तं धार्यं तदवस्थं तस्य शरीरमिति द्वितीयं लक्षणम्
पुत्रशरीरादिकं न यावत्सत्तं धार्यमिति व्यवच्छिद्यते शेषं
प्राग्वत्, तथा यस्य चेतनस्य यदवस्थं ब्रह्मं यावत्सत्तमशेष-
तानर्हं तदवस्थं तस्य शरीरमिति तृतीयं लक्षणम् । अशेष-
तानर्हमिति पूर्ववदेव पुत्रादिव्यवच्छेदः दानादिना तेषां
स्वशेषत्वनिवर्तनस्य शक्यत्वात्, शरीरस्य तु दासत्वाद्या-
पादनेन परशेषत्वेऽपि स्वस्वशेषत्वस्य सांसादिकस्य निव-
र्तयितुमशक्यत्वादिति । अत्रेदं चतुर्थमपि लक्षणत्रयफलितं
श्रीभाष्यकाराभिप्रेतं लक्षणमुच्यते-यस्य चेतनस्य यदव-
स्थमपृथक्सिद्धविशेषणं ब्रह्मं तस्य शरीरमिति, याव-
त्सत्तमसंबन्धानर्हत्वमपृथक्सिद्धत्वम् आधेयत्वविधेयत्व-
शेषत्वान्यपृथक्सिद्धेरवान्तरभेदा इह विवक्षिताः, व्यव-
च्छेद्यं तु स्पष्टमेव एतेनैतदपि परिहृतं यदुत शरीरशब्द-
स्यान्यतमं वा श्रीण्यपि वा त्रिकं वा प्रवृत्तिनिमित्तं, न
प्रथमः आधेयत्वविधेयत्वशेषत्वानि शरीरशब्दप्रवृत्तिनि-
मित्तानीति भाष्य*विरोधात्, न द्वितीयः गौरवात् अने-
कार्थत्वप्रसङ्गाच्च, न तृतीयः गौरवात्, भिन्नलक्षणपक्षे चा-
स्वारस्यादिति त्रिभिरुपलक्षितस्यैव चेतनापृथक्सिद्धत्व-
स्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् कश्चिदोषः, ईश्वरतज्ज्ञानव्यति-
रिक्तं ब्रह्मं शरीरमिति वा तदवस्थं लक्षणम्, भाष्ये शरीर-
त्वस्य पितृत्वादिवत्सप्रतियोगिकत्वसूचनाय देवत्वमनु-
ष्यत्वद्विपात्ताद्यवान्तरभेदानामप्रयोजकत्वसूचनाय च य-
स्य चेतनस्य यद्ब्रह्ममित्यादिनिर्देशः प्रतियोगिनिर्देशर-
हिते लक्षणे यथाप्रमाणं प्रतियोगिविशेषणवस्था यथा वैश्वे-

* विवक्षितगुणोपपत्तेश्चेति सूत्रस्य भाष्यविरोधाद्विशेषः ।

विकादीनां लक्षणेषु सप्रतिसंबन्धिकगुणसामान्यविशेष-
समवायाभावादीनां प्रतिसंबन्धिनिर्देशरहितेषु लक्षणेषु
कर्मान्यत्वे सति जातिमात्राश्रयो गुणः, निस्थमेकम-
नेकसमवायि सामान्यम्, अजातिरेकवृत्तिर्विशेषः, निस्थ-
संबन्धः समवायः इत्यादिषु ।

अन्यैस्तु चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरमिति सूत्रितम् ।
तत्रान्त्यावयवित्वे सति चेष्टाश्रयत्वमेकं लक्षणम् तद्वि-
शेषितेन्द्रियाश्रयत्व-भोगावतनत्वे द्वे, तत्र चेष्टाशब्देन
क्रियामात्रविषयायामतिव्याप्तिर्व्यक्ता प्रयत्नवदात्मसंयो-
गासमवायिकारणकक्रियाविषयायां प्रयत्नवदीश्वरसंयो-
गासमवायिकारणकक्रियाश्रयेषु तच्छरीरतया तैरनभ्युप-
गतेषु भ्रूसूधरादिष्वतिव्याप्तिः प्रयत्नवज्जीवेति विशेषणे
प्राणादिष्वतिव्याप्तिः बुद्धिपूर्वकप्रयत्नेति विशेषणेऽपि बुद्धि-
पूर्वकाकुञ्चनप्रसारणादिदशायां तेष्वेवातिव्याप्तिः, वा-
य्वादेरन्त्यावयवित्वं नास्तीति चेत् कस्य तर्ह्यस्ति घटादे-
रिति चेन्न तत्राप्यनेकघटपटादिभिर्मिसिकन्यादिनिर्माणे
तदसिद्धेः, तत्र तदारम्भो नास्तीति चेत् अन्यत्रापि
तथैव नास्तीत्येव तु सत्यम् । अस्तु तर्हि घटादयो मध्या-
वयविन इति चेत् न सर्वत्रापि तथा प्रसङ्गात् अन्त्यावय-
वित्वमाकाशकोरकायितमिति साधु तद्विशेषितं लक्षणम् ।
इन्द्रियाश्रयत्वं तत्समवायित्वं तत्संयोगित्वं वा स्यात्,
न प्रथमः, अनभ्युपगमात्, इन्द्रियावयवानां तन्मते शरी-
रत्वप्रसङ्गाच्च । न द्वितीयः घटादिष्वपि तत्सम्भवात्,
यावत्सप्तमिन्द्रियसंयोगो विवक्षित इति चेत्तदपि न अनि-
मेषचक्षुषि प्रेक्षमाणे पुरुषे तदातनोत्पन्नविनष्टबुद्बुदप्रभृ-
तिष्वतिव्याप्तेः, नित्यमनःपक्षे चात्मादिषु तैः शरीरतया
मृतशरीरस्याभ्युपगमाच्च, इन्द्रियसंयुक्तकृत्स्नप्रदेशं शरीर-
मिति चेन्न मूर्तबोधः शरीरेन्द्रिययोः स्वप्रतिघटव्यतिरोधेन

कृत्स्नप्रदेशसंयोगभावस्य युष्मन्मिरेकाभ्युपगन्तव्यत्वात्
 निरिन्द्रियशरीरान्तःप्रवेशविशेषस्य प्राणाधिकत्वाच्च ।
 युगपदनेकेन्द्रियावस्थितिदेशः शरीरमिति चेन्न अव-
 स्थितिरिति संयोगमात्रविवक्षायां माकाशादीनामीश्वरस्य
 चासदादीन् प्रति शरीरत्वप्रसङ्गात्, अपृथक्सिद्धिविव-
 क्षायामसिद्धेः, ईश्वरस्यासत्पक्षेण शरीरत्वप्रसङ्गाच्च, उपपृ-
 ष्मकत्वादिविवक्षायां प्राणेष्वतिव्याप्तिः, यावत्सप्तमिन्द्रि-
 यासंयोगायोग्यं शरीरमित्यपि दत्तोत्तरम् ईश्वरादिष्वति-
 व्याप्तेर्दुष्परिहरत्वात्, इन्द्रियव्यतिरिक्तं प्राणव्यापाराधी-
 नप्रवृत्तिनिवृत्त्यादिकं शरीरमिति चेन्न आत्मनि मलादिषु
 च प्रसङ्गात्, सर्वप्रवृत्तिषु तादधीन्यं विवक्षितमिति चेन्न
 असम्भवात्, न हि वाय्वाद्याकूज्यमाणशरीरादिप्रवृत्तिः
 प्राणाधीना । भोगायतनत्वमपि यदि भोगस्थानत्वमात्रं
 तदा गृहादिष्वप्यतिव्याप्तिः, यदाश्रित्यैवात्मा भोगवान्भ-
 वति तद्भोगायतनमिति विवक्षितमिति चेन्न असम्भवेन
 लक्षणासम्भवात् अशरीरस्यापि मुक्तस्य भोगविशेषा-
 भ्युपगमात्, दुःखात्मकभोगो विवक्षित इति चेत् तथा-
 ऽपीन्द्रियेष्वतिव्याप्तिः ईश्वरमुक्तादिभिरिच्छागृहीतशरी-
 रेष्वतिव्याप्तिश्च स्वप्नमवशेन भोगाश्रय इत्यपि न तत्तद्वा-
 दिभेदैरात्मतया बुध्यमानेष्विन्द्रियमनःप्राणेष्वतिव्याप्तेः,
 ईश्वरमुक्तादिशरीरेष्वतिव्याप्तेश्च, शिरःपाणिपादादिमयं श-
 रीरमिति चेत् शिलापुत्रकादिष्वपि तत्सम्भवात्, प्राणा-
 दिमत्वे सतीति चेन्न मृतशरीराद्यतिव्याप्तेः, यदा कदाचि-
 त्प्राणादिसंयन्त्रमात्रं विवक्षितमिति चेत् तथाऽपि स्याव-
 रादिशरीरेष्वतिव्याप्तिः तेषु प्राणादिसंयन्त्रेषु पाणिपादा-
 दिसंस्थानाभावात् । एवं लक्षणात्तराण्यपि दृष्ट्यापि
 तत्र भ्रुत्स्वयनुद्देशेन सूत्रोक्तमेव लक्षणम् । तदेतच्छरीरं

द्विविधं नित्यमनित्यं चेति तत्र नित्यं त्रिगुणद्रव्यकाञ्चजी-
वशुभाश्रयात्मकमीश्वरशरीरं, नित्यानां च स्वाभाविकगु-
डभुजगादिरूपम् । अनित्यं च द्विविधम् अकर्मकृतं कर्मकृतं
चेति, प्रथममीश्वरस्य महदादिरूपं तथाऽनेन्तगरुडादीनां
मुक्तानां च इच्छाकृततत्सद्रूपम् । कर्मकृतमपि द्विविधं स्व-
सङ्कल्पसहकृतकर्मकृतं केवलकर्मकृतं चेति पूर्वं महतां सौ-
रिप्रभृतीनाम् उत्तरं चान्येषां ध्रुवाणाम् । पुनः शरीरं
सामान्यतो द्विधा जङ्गममजङ्गमं चेति काष्ठादीनां शिला-
दीनां चाजङ्गमत्वमेव यथा वृक्षगुल्मलतावीरसृणानां
तमोमोहमहामोहतामिस्रान्धतामिस्रसंज्ञानां, शिलादिश-
रीरिणोऽपि जीवा विद्यन्त इत्यहल्यादिबृहत्सान्तश्रवणा-
त्सिद्धं तथा च वेदार्थसंग्रहे प्रोक्तम् “अतो देवो मनुष्यो
यक्षो राक्षसः पक्षी वृक्षो लता काष्ठं शिला तृणं घटः पट
इत्यादयः सर्वे प्रकृतिप्रत्यययोगेनाभिधायकतया प्रसिद्धाः
शब्दा लोके तत्सङ्गाध्यतया प्रतीयमानतत्सत्संस्थानवस्तुमु-
खेन तदभिमानिजीव-तदन्तर्यामिपरमात्मपर्यन्तस्यैव वा-
चका” इति, इदं च व्यष्टिनामरूपाणां सर्वेषां जीवानुप्रवेश-
श्रुतिबलावलम्बनेनोक्तम् । उक्तं च श्रीमद्गीताभाष्ये जघन्य-
गुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्तितामसा इति, अथ तामसास्तु
जघन्यगुणवृत्तिस्थाः उत्तरोत्तरनिकृष्टतमोवृत्तिषु स्थिताः
अधो गच्छन्ति अन्त्यत्वं ततस्तिर्यक्तत्वं ततः कृमिकीटादि-
जन्म ततः स्थावरत्वं ततोऽपि गुल्मलतात्वं ततश्च शिलाका-
ष्ठलोष्टादित्वं गच्छन्तीत्यर्थ इति, अत्र स्थावरशब्दो गोव-
लीवर्दन्यायावृक्षादिस्थावराख्यविशेषविषयो ज्ञेयः । जङ्गमं
चतुर्धा देवमनुष्यतिर्यङ्नारकिसंस्थानभेदात्, असुरयक्षरा-
क्षसादयोऽपि देवयोनयः, भूलोकवर्तिब्रह्मक्षत्रियविद्शूद्रा-
दयो मनुष्ययोनयः, तेषां तु श्रुतिस्मृत्युक्तविधिनिषेधवि-

षयता, देवादीनामपि साऽस्त्येव प्रायश्चित्साध्वरतपश्चर्या-
 ब्रह्मविद्यादिश्रवणात्, मृगपक्षिसरीसृपादयस्तिर्यग्योनयः ।
 नारकिणस्तु रौरवादिषु दुःस्वैकाश्रयदुस्त्यजविग्रहाः, जङ्गमं
 पुनर्द्विविधं योनिजमयोनिजं चेति, इदं देवादिषु त्रिष्व-
 पि सम्भवति प्रजापति-मधु-कैटभ-घृष्टृष्ट्रैरावत-स्वेद-
 जादिदर्शनात्, तत्र योनिजेष्वेव पञ्चमाहुत्यपेक्षा योनिप्राप्तेः
 पूर्वमाकाशवायुधूमाब्जमेघवृष्टिब्रीह्यादिरेतः सिद्ध्यन्त्यशरी-
 रेषु संसर्गमात्रं तत्र ब्रीह्यादिप्राप्तेः पूर्वं शीघ्रमेव निष्क्रमणं
 ततः परं दुर्निष्पतत्वं व्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषानन्तरं पञ्चमे
 योषिदमौ हुतस्य तत्सत्कालप्रतिनियतपरिणामादय आयु-
 र्वेदयोगादिशास्त्रेषु विशदमवसेयाः, सप्तधातूनां शुक्रशोणि-
 तसम्भवत्वप्रकारः प्रकृतिविकृतिभावनियतवातपित्तक-
 फादिप्रपञ्चः नाढ्यादिविशेषतत्परिमाणादयश्च तेष्वेवाव-
 सेयाः । एवं जरायुजाण्डजोद्भिज्जस्वेदजभेदोऽपि भाव्यः ।
 एषां च व्यष्टिजीवशरीराणामीश्वरं प्रति शरीरत्वं सद्धार-
 कमद्धारकं चेत्येकः सम्प्रदायः सद्धारकमेवेत्यन्यः । प्रथमस्तु
 पक्षः प्राचुर्येण भाष्यकारव्यवहारैः सूच्यते तत्स्वरत्नाकरे-
 ऽपि स एवोक्तः चेतनाचेतनयोरबिशिष्टं तं प्रति शरीर-
 त्वमिन्यादिवचनात्, द्वितीयस्तु पक्षो विवरणकाराङ्गीकृतः
 षडर्थसंक्षेपे ह्यचितो जीवेश्वरयोर्देहत्वात्तद्वाचिशब्दजनित-
 धियामुभयत्र पर्यवसानमुभयोरपि स्वयमेव भानात्, द्वि-
 र्भानं चाशङ्कोक्तं नाचितो जीवद्वारा ब्रह्मशरीरत्वादिति
 विवरणेऽप्ययमेवार्थः प्रपञ्चितः, अयं च विवादो देवमनु-
 ष्यादिव्यष्टिदेहविषयः, दिव्यमङ्गलविग्रहाद्यचित्सु सद्धार-
 कत्वायोगात् विवरणेऽपि हि तमः प्रभृतीनामपि शरीरत्व-
 निर्देशविरोधपरिहाराय आदिसृष्टौ त्वित्यादिना समष्टि-

र्शनं तदपि बाह्येन्द्रियवर्गादेहाद्यात्मनो भेदं व्यनक्ति, अत इन्द्रियेषु शरीरे च सकले विकले च सकलोऽहं विकलोऽहमित्यादिवोचो भ्रमास्तद्वैशिष्ट्यविवक्षया वा, नापि मनः, कर्तुरात्मनः करणतयैव श्रुतेरनुमानतो वा तत्सिद्धेः आहङ्कारिकत्वप्रवणत्वाच्च, नापि प्राणाः तेष्वपि देहोक्तयुक्तिसाम्यात्, नापि धीः ज्ञातृधर्मतया नश्वरतया च स्फुरणात्, स एवाहमिति प्रतिसंधानानुपपत्तेः । न चेदं प्रतिसंधानं भ्रान्तिः अवाधात्, क्षणभङ्गहेतूनां प्रागेव निरस्तत्वात् भ्रान्तिरूपं वात्मप्रतिसन्धानं विषयप्रत्यभिज्ञानं स्मृतिमात्रं च संस्काराधारं स्थिरमात्मानमन्तरेण कथञ्चिदपि न घटते ततश्चोपायानुष्ठानतत्फलानुभवादयोऽपि दुरुपपादाः ।

यत्पुनराहुः ।

यस्मिन्नेव हि सन्तान आहिता कर्मवासना ।

फलं तत्रैव बध्नाति कार्पासे रक्तता यथा ॥ इति,

तदप्यसत् तत्र वासनाधारस्थिरावयवानुवृत्तेः, निरन्वयविनाशिषु जगति सर्वक्षेत्रेषु संतानैक्यभेदादयोऽपि दुर्बन्धाः नष्टं सर्वं क्षणं प्रति जायमानस्य सर्वस्यापि क्षणस्योत्तरत्वाविशेषात् देशविशेषस्यापि क्षणिकत्वेन तदैक्यासिद्धेः, अत एव चित्तविज्ञानालयविज्ञानसंतानभेदोऽपि निरस्तः, ज्ञानमात्रात्मवादे च प्रागुक्तप्रतिसंधानाद्यनुपपत्तिभिः संतानैक्यग्रहीतुरभावाच्च न संतानसिद्धिः, अतो यच्चाहुः

अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनैः ।

प्राज्ञग्राहकसंघिसिद्धानिब लक्ष्यते ॥

इति तच्च तेषामेव विपर्यासितदर्शनत्वफलम्, अनेन वैदग्ध्यनिबेदान्तिनामपि सिद्धान्तोऽपक्रान्तः केवलज्ञप्तेर-

ह्यप्रत्ययाविषयत्वात्, स्थिरत्वाभ्युपगमेऽपि अनुमधितृ-
सापेक्षत्वात् भ्रान्तिरूपस्यापि प्रतिसंधानादेर्ज्ञातृत्वस्यापि
भ्रान्त्यन्तरसिद्धत्वेऽनवस्थानात् न चासौ कारणानवस्थि-
तिरिति न दोषः दोषाधिष्ठानयोरपि तथाभूतयोरेव सर्वत्र
सम्भवेनाविद्यानादित्वाधिष्ठानसत्यत्वयोरपि परित्याग-
प्रसङ्गात् । यस्तु त एव सांख्यैः संभूयाद्भुः दर्पणमुखवद-
यः पिण्डौष्ण्यवत् करतलरविकरवच्च चिच्छायापक्षितत्सं-
पर्कतद्वज्जकत्वाधीनतदाश्रयत्वभ्रमादन्तःकरणस्य ज्ञातृत्व-
मिति तत्र यथाभूतविवक्षायां कथमवाभ्युपयोर्विम्बाधिक-
रणयोरश्चायापक्षिः, अध्यासमात्रे तदुपचार इति चेत् कुत्र
कस्य, अन्तःकरणे चैतन्यस्येति चेत् तर्हि चैतन्यमेव मिथ्या
स्यात् अध्यस्तत्वात्, तदनधिकरणचैतन्यस्य त्वपुष्पपरिम-
लायमानत्वात्, चैतन्ये अन्तःकरणस्येति चेत् तर्हि ज्ञान-
स्यान्तःकरणाश्रयताभ्रमः स्यात् न त्वन्तःकरणस्य ज्ञातृ-
त्वभ्रमः, न चैतादृशः कश्चिद्भ्रमो दृश्यते, कथं च संपर्के
सत्यपि द्वयोर्ज्ञातृत्वमौष्ण्यवसात्त्विकमनभ्युपगच्छतस्त-
दध्यासः धर्मधर्मिभावस्य लोके दृष्टत्वादिह तदध्यासात्
ज्ञातृत्वभ्रम इति चेत् कुत्र धर्मत्वाध्यासः कुत्र वा धर्मि-
त्वाध्यास इति नियामकाभावात् वैपरीत्यमपि स्यात्
कचिद्धर्मिभेदाग्रहः कचिद्धर्मभेदाग्रह इति तौ नियामका-
विति चेत् न ज्ञप्तेः स्वयंप्रकाशायाः स्वरूपातिरिक्तागृही-
तभेदानभ्युपगमात्, अभ्युपगमे वा सधर्मत्वापातात् भेदा-
ग्रहयोगादेवाहङ्काराभिव्यङ्ग्यत्वमपि निरस्तं यथाहुर्भगव-
द्यामुनमुनयः ।

मान्ताङ्गार इवादिस्थिमहङ्कारो जडात्मकः ।

स्वयं ज्योतिषमात्मानं व्यमस्तीति न युक्तिमत् ॥

व्यङ्ग्यव्यङ्ग्यत्वमन्योन्यं न च स्यात्प्रातिकूल्यता ।

व्यङ्ग्यत्वेऽननुवृत्तित्वमात्मनि स्याद्यथा वटे ॥

इति, अतः सिद्धमात्मैव ज्ञाताऽहम्प्रत्ययविषय इति,
किञ्च ।

प्रत्यक्षबाहुपलम्भतो मम सुखं भावीति मोक्षैच्छया ।

मुक्तब्रह्ममुमुक्षुवेदवचसा सुतोऽहमित्युक्तितः ।

मां नाज्ञासिधमित्यपि स्ववपुराद्यज्ञानमात्राश्रयात् ।

स्वापप्राच्यनिजक्रियास्मरणतोऽप्यात्माहमर्थः स्थिरः ॥

आत्मनोऽहम्प्रत्ययगोचरत्वप्रतिक्षेपकाय्यात्मत्वाज-
हत्वनिर्विकारत्वादीनि प्रत्यक्षागमबाधादसाधारणानैका-
न्तिकत्वाच्च निरस्तानि । एवं ज्ञातृत्वकर्तृत्वप्रतिक्षेपकेष्वपि
भाव्यम्, एवं कर्तृत्वज्ञातृत्वादिकं नात्मधर्मः धर्मत्वाद्
दृश्यत्वादित्यादिकमपि बाधकबलाद्विपक्षे बाधकाभावाच्च
दुःस्थम् । नाहङ्कारधर्म इति प्रयुज्यमाने का गतिर्देवाना-
म्प्रियस्य, अविद्येति चेत् सत्यमविद्यैव अनाविद्यककर्तृत्वस्य
कचिदप्यनभ्युपगमात् आविद्यस्यापि निषेधे तद्विधानवि-
रोधात्, ज्ञातृत्वं चास्य स्वाभाविकाकार इति ज्ञेय एवे-
त्यधिकरणे श्रुतिभिरुपपादितं, भोक्तृत्वहेतुभूतं कर्तृत्वं
भोक्तुर्जीवस्यैव तच्च सामान्यतः परमपुरुषहेतुकमिति कर्ता
शास्त्रार्थवत्त्वात्, परास्तु तच्छ्रुतेरित्यधिकरणे प्रपञ्चितम्
अस्य स्वयंप्रकाशत्वनित्यत्वनानात्वाणुत्वादीनि श्रुत्युप-
पत्तिभ्यां सिद्धानि, स्वस्य चास्य स्वयंप्रकाशत्वं, परस्य तु
तज्ज्ञानविषयतयैव प्रकाशते, स्वस्यापि प्रमाणान्तरावसे-
याणुत्वशेषत्वनियाम्यत्वनित्यत्वादिविशिशिष्टरूपेण ज्ञानवि-
षयत्वमस्त्येव अहमिति प्रत्यक्षवैकृत्यविशिष्टतया तु स्वप्र-
काशता सर्वदा, येन वक्ष्यतां तु मध्यवक्षितापूर्वाकारवि-

शिष्टतया यौगिकप्रत्यक्षेण साक्षात्क्रियते तदिदमुक्तमा-
त्मसिद्धौ ।

एवमात्मा स्वतः सिध्यन्नामनेनानुमानतः ॥

योगाभ्यासमुवा स्पष्टं प्रत्यक्षेण प्रकाशते ॥

इति, तदेवं ज्ञातृत्वादिरूपभेदान्मातृमेवमानरूपो-
ज्यमात्मा । उक्तं प्रज्ञापत्रिप्राणे वरदनारायणमद्वारकैः ।

प्रमाता च प्रमेयं च प्रमाणं च भवेत्पुमान् ।

प्रमा मेया च धीरेव मेया एव घटादयः ॥

इति, स्वयंप्रकाशत्वादौ भुतिस्तु प्रसिद्धा यद्यपि
सत्यं ज्ञानमित्यन्तान्तोदात्तस्वबलात् ज्ञानकर्तृत्वार्थकत्व-
मङ्गीकार्यम् । यद्यपि विज्ञानधन इत्यत्र रसधनदृष्टान्तस्वा-
रस्यात् ज्ञानव्याप्तत्वं विवक्षितं यद्यपि विज्ञानं यज्ञं तनुत
इत्यादिषु तद्गुणसारत्वात् तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् तथाऽपि
एष हि द्रष्टा श्रोता रसयिता घ्राता मन्ता बोद्धा कर्ता
विज्ञानात्मा पुरुष इत्यत्र विज्ञानात्मशब्दस्वारस्यात् वि-
शेषतः सामान्यतश्च प्रपञ्चितस्य ज्ञातृत्वस्य पुनर्बचने प्रयो-
जनाभावाच्च ज्ञानस्वरूपत्वं सिद्धम् । तथा च अत्रायं पुरुषः
स्वयंज्योतिर्भवति कतम आत्मा योऽयं विज्ञानमयः
प्राणेषु ह्यनन्तर्ज्योतिः पुरुष इत्यादिभिश्च स्वयंप्रकाशत्वं
स्वरससिद्धमङ्गीकार्यम्, अनुमितिस्तु आत्मा स्वयंप्रकाशः
ज्ञानत्वात् धर्मभूतज्ञानवदिति श्रीविष्णुचितैरुक्तम् अ-
धीकर्मतया प्रकाशमानत्वज्ञानात्मसंबन्धप्रतिसंबन्धित्वा-
दीनि परमवाचितानि विष्णुमिश्रोक्तानि ।

स्वत्यैव भास्को दीपः स्वात्मनोऽन्यस्य च प्रभा ।

एवं भेदोऽस्ति साम्येऽपि ज्ञानयोर्धर्मधर्मिणोः ॥

प्रत्यक्स्वयंप्रभसुखे नित्यं पुंसि व्यवस्थिते ।

अस्माकं सुखमित्यादौ काकार्यमिदं अनुमन्यति ॥

अगायं मधुरं मन्दमागामीत्येषमादिषु ।

माधुर्यादिवदत्रापि सुखं भाति तदानन्तम् ॥

ज्ञानस्य संबन्धिशब्दतया व्युत्पत्तिमात्रं, प्रवृत्तिनिमित्तं तु कस्यचिद् व्यवहारानुगुण्ये निरपेक्षहेतुत्वं तदेव स्वत्येति निरूपितं, स्वयंप्रकाशत्वमिति न साध्याविशेषोऽपि विषयाभ्रयवैशिष्ट्यनिर्बन्धो धर्मभूतज्ञाने धर्मिज्ञानस्यापि विशिष्टत्वात् परमतादतिरेकः, अस्य त्वविनाशित्वे युक्तयः ।

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।

इत्यादिनाम गवद्गीतायामुक्ताः, व्यञ्जिताश्च तज्ज्ञाप्ये, अनित्यत्वेऽस्याकृतागमकृतविप्रणाशादिप्रसङ्गश्च ।

जीवाणुपरिमाद-
निरूपणम्

अणुश्चासौ श्रुतेः स्वयंप्रकाशस्य हृत्प्रदेशावच्छिन्नोपलम्भस्वारस्याच्च युगपदखिलभुवनेष्वदृष्टद्वारा तत्कार्यसिद्धये विभुत्वकल्पनमयुक्तम् ईश्वरप्रीतिकेन्द्रपयोरेवादृष्टत्वात् तदाधारस्य बेश्वरस्य विभुत्वात् जीवस्याविभुत्वे बाधकाभावात् विभुत्वे चोपलम्भाद्यस्वारस्याच्च इन्द्रियवत् शरीरप्रत्युष्मात्मगमनेनैव तत्रतत्र ज्ञानसुखाद्युपपत्तेः आत्मगमनं तूपलम्भश्रुत्याद्यनुकूलं विभुत्वकल्पनं तु न तथेति लाघवमिच्छतां तदेव फलितम्, उक्तं चात्मसिद्धौ प्राणात्मवादनिराकरणे अविमोरात्मनः स्पर्शविरहिणोऽपि प्रयत्नादृष्टप्रेरणानुगुण्येन मनस इवोत्क्रान्तिगत्यागतयो युज्यन्त इति, तथा तत्रैव चैतन्यप्रसरणबोधपरिहारयोरपि शुद्धिर्नमपहायेत्यादिना अणुत्वं व्यक्तं श्रुतिस्मृत्यादिषु सर्वगतत्वादिव्यपदेशास्तु समुदायापेक्षया धर्मभूतज्ञानद्वारा सूक्ष्मानुप्रवेशक्षमतया वा तत्रतत्र यथोक्तिं निर्वाह्याः, नित्यो व्यापीत्या-

त्मसिद्धिवचने व्यापिपदमपि अतिसूक्ष्मतया सर्वाचेत-
नान्तःप्रवेशस्वभाव इति भाष्ये व्याख्यातम् उत्क्रान्ति-
गत्यागतीनामित्यादिभिश्च सूत्रकारैरेवाणुत्वं समर्थितं
इत्प्रदेशस्थितस्यैव जीवस्य ज्ञानद्वारा नानाविष्टानोप-
पत्तिः, एवमेव योनिप्रभृतीनां नानादेहाविष्टानं घटते
न ततो विभुत्वऋप्तिः तदेतदखिलमभिप्रेत्य सूत्रितं गुणा-
द्वाऽऽलोक्यदिति, मुक्तनिरूपणे च प्रदीपवदावेशस्तथा
हि दर्शयतीति ।

एतेन देहात्माभिमानमनुसरतामार्हतानां देहानुरूप-
विविधपरिमाणत्वकल्पनमपि भग्नम् । एवं चात्मा कात्स्न्य,
न च पर्यायादधिरोधोविकारादिभ्यः, अन्त्यावस्थितेष्टो-
भयमित्यत्वादविशेषः, इति सूत्रैश्च तन्निरस्तम् ।

वरदविष्णुमिश्रैस्तु संसारदशायां स्वरूपज्ञानयोः
संकोचादणुपरिमाणमात्मस्वरूपम् मोक्षदशायां तु सर्वगतं
सर्वव्यापि ज्ञानं च विस्तीर्णतया प्रकाशते अयमर्थः-

बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।

भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते ॥

इति श्रुत्यावगम्यते तथाऽऽह भगवान् पराशरः वि-
ष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता क्षेत्रज्ञाख्या तथापरेत्यादिना जीव-
स्यापि सङ्कोचविकाशयोगित्वमुक्तम्, अयमेवार्थो नित्यो
व्यापीत्यात्मसिद्धिवचनमुपादाय मानयाथात्म्यनिर्णये प्र-
पञ्चितः तदेत्सूत्रादिविरोधाद्वैभववचनम् ।

यस्तु गीताभाष्ये अनादिमत्परं ब्रह्मेति व्याख्याने
ब्रह्म बृहत्पञ्चयोगि शरीरादर्धान्तरभूतं स्वतःशरीरा-
दिभिः परिच्छेदरहितं क्षेत्रज्ञतत्त्वमित्यर्थः । स चानन्त्याय
कल्पत इति श्रुतेः शरीरपरिच्छिन्नत्वं चास्य कर्मकृतं

कर्मबन्धनान्मुक्तस्यानन्त्यमित्युक्तम्, यच्च लोके सर्वमा-
वृत्य तिष्ठतीत्यत्र लोके यद्वस्तुजातं तत्सर्वमावृत्य व्याप्य
तिष्ठति परिशुद्धस्वरूपं देहादिपरिच्छेदरहिततया सर्वग-
तमित्यर्थ इत्युक्तम्, एवं प्रकरणान्तरेष्वपि अनवच्छिन्नं
ज्ञानैक्यकारमित्युक्तं तदखिलं ज्ञानव्याप्यादितत्परमे
वेति मन्तव्यं, स्मरभाष्यादिषु स चानन्त्याय कल्पते
इत्यादेस्तथैव व्याख्यानात् । दीपे तु प्रदीपवदावेशस्तथा
हि दर्शयतीति सूत्रे बालाग्रश्रुतिमुपादाय प्रत्यगात्मनो-
ऽणुत्वमेव स्वरूपमिति सूत्रकारमतं नाशुरतच्छ्रुतेरिति
चेत्तेतराधिकारादिति साभिसंधिकमुक्तत्वाच्च अतः सदा-
ऽणुरेव जीव इति सूत्रभाष्यकारादीनां सिद्धान्तः स
चायमात्मा सौभर्यादिचेन्नञ्जव्यतिरिक्तेषु प्रतिचेन्नं भिन्नः
स्मृत्यनुभवसुखदुःखकरणप्रयत्नादिप्रतिनियमात्, उक्तं हि
न्यायसूत्रे नानाऽत्मानो व्यवस्थात इति, सांख्यैरप्युक्तम् ।

जननमरणकरणानां प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तौ च ।

पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविर्ययाच्चैव ॥ इति,

जीवाद्वैतवचनानि तु प्रकारैक्यविषयाणि प्रकारैक्ये-
ऽपि श्लोकादिशब्दाः प्रयुज्यन्ते यथा अयमयं चैको ब्रीहिरिति
रामसुग्रीवयोरैक्यमित्यादि च भाष्यं, ततश्चायं संग्रहः ।

अविरोधान्तरं गत्वजातिभोगाद्यभेदतः ।

एकोक्तिरपृथक्सिद्धेर्देशकालदशादिभिः ॥

साम्यं च सर्वजीवानां स्वरूपतोमुक्तव्यवस्थायां गुण-
तोऽपि चेति श्रुतिस्मृत्यादिसिद्धं, तत्र जीवभेदनिषेधवच-
नान्यपि प्रामाणिकस्वरूपभेदव्यतिरिक्तदेशात्माभिमान-
निषेधप्रदेवत्वादिभेदनिषेधवशाच्च कण्ठोक्तं च देवत्वा-
दिनिषेधेन तेषामैकार्थ्यमुक्तम् ।

किं च निर्विशेषात्मैक्यवादिनोऽपि बन्धमोक्षयोरवि-
शेषः प्रसज्यते तत्त्वत इदानीमपि निरस्ताविद्यत्वात्,
अतस्त्वतस्तदानीमपि तद्व्यवहारोपपत्तेः, व्यपदिश्यते हि
मुक्तादिषु मुक्तेष्वपि हि जगति संसारः किं च ।

भ्रान्त्या सर्वसमुच्छेदे नोच्छेदस्तत्त्वतो भवेत् ।

प्रमया त्वपसिद्धान्ताद् द्वैतमङ्गाद्यसम्भवः ॥

विस्तरेण च परस्तादुपदिष्यामः ।

भास्करमते तु नित्यसर्वज्ञस्योपाधियोग एव परि-
हास्यः उपाधिभिरुच्छेदनाद्ययोगेन ब्रह्मण एव संसारि-
त्वानपायः उपाधिसंचारे प्रतिक्षणं बन्धमोक्षप्रसङ्गः सौ-
भर्यादिवदुपाधिभेदेऽपि प्रतिसंधानस्य दुस्त्यजत्वात् छेदा-
भ्युपगमे चाच्छेद्यत्ववादविरोधः एवं सकलपदार्थभिन्ना-
भिन्नसच्चिद्ब्रह्मवादोऽपि दूष्यः, बद्धस्यापि प्रलये मुक्ता-
विशेषसदापत्यभिधानात् मुक्तस्यापि सर्वज्ञस्य सृष्टौ सर्व-
हेयतादात्म्यानुसंधानेनानन्तसंसारयोगात् । अतोबन्ध-
मोक्षाविशेष एव अस्माकमविद्यानिवृत्तिर्नाम भावान्तरं
भविष्यत्येव तच्च धीविशेषविकासादिरूपं प्रीयमाणपर-
मपुरुषपरिग्रहविशेषादिश्च, परेषां तु निखिलमिदमावि-
लमिति ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिकमित्थमेव ब्रह्म-
तादात्म्यापरोक्षकृतं मुक्तब्रह्मणोस्तादात्म्यं शरीरशरीरि-
भावात् तदा ऽपरोक्षं च शाश्वतमेव तदपरोक्षधियो
यावदात्मभावित्वात्, न्यायसुदर्शने तूक्तम् एव शब्दः
साम्यवाची साम्ये चैव कचिच्छब्द इति निघण्टुक्तेः
वैष्णवं वामनमालमेत स्पर्धमानो विष्णुरेव भूत्वेमान्
लोकानभिजयतीति साम्ये श्रौतप्रयोगदर्शनाच्च विष्णुरेव
विष्णुरिवेत्यर्थः, न ह्यत्र विष्णुरेव भवतीति विवक्षितं स्पर्ध-

मानस्य पशुयागेन तदयोगात्, पेहिकफलं हि शत्रुज्यादी-
त्यादि भाष्यं च गौणतामेवाह प्रकारैक्ये च तत्त्वव्यव-
हारो मुख्य एव यथा सेयं गौरिति मुख्य एव मुख्यप्राय
इत्यर्थः सेयं गौरिति तु व्यक्तिद्वयैकरूप्यव्यपदेशः, अतः
सिद्धमीश्वरात्परस्परं च जीवा भिन्ना इति स्वतः सुखी
चायमात्मा उपाधिवशात्संसारति ।

स द्विधा संसार्यसंसारी चेति, पुण्यपापादिमान्पूर्वः
तच्छून्य इतरः पूर्वोऽपि द्विधा नित्यसंसारी भाविसंसार-
विरहश्चेति तत्रेतः पूर्वमनन्तकल्पेष्विव परस्तादपि हेत्व-
नागमनात् संसाराविच्छेदसम्भवात् पूर्वः, मानं तु लीला-
विभूतिनित्यत्वोक्तिः, क्षिपाम्यजस्रं, न क्षमामि कदाचन
इत्यादिकमपि तदुत्सम्भकम् । केचित्सु बिलम्भातिरेकपराणि
तानि न तु कस्यचिदपि नित्यः संसारः अविरोधयोरसं-
सर्गस्य कालविप्रकर्षानियमेन ख्यातेः अन्यथा मोक्षसाधने
स किमहमिति संदेहादप्रवृत्तिप्रसङ्गादिति वर्णयन्ति, इतः
पूर्वमनागतैतच्छरीराद्युपनिपातवत् तद्धेतूपनिपातात् भा-
विसंसारविरहोपपत्तिः प्रमाणं च ब्रह्मविदो मोक्षवचनानि
एते च संसारिणः कर्मपाशप्रग्रथिता ब्रह्माण्डकुहरपरिवर्त-
मानकालघटीयञ्चकुण्डिकायमानास्तस्मिन् ग्रीयमाणाः पूर्य-
माणाश्च सन्तः परिभ्रमन्ति तत्र पुण्यकृतो धूमरात्रयपरप-
क्षदक्षिणायनषष्मासपितृलोकाकाशं चन्द्रक्रमेण स्वर्गलोक-
मधिरोहन्ति अवरोहन्ति च चन्द्रमसः स्थानादाकाशवायु-
धूमाञ्जमेघादिक्रमेण, तत्र श्रद्धासोमवर्षाक्षरेतोमयीनामा-
हुतीनां विद्युत्पर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषितः स्थानानि प्रायिक्री-
च पञ्चमाहुत्यपेक्षा द्रौपदीघृष्टुघ्नप्रभृतिष्वदर्शनात्, एवम-
पुण्यकृतामपि स्वेदजादिशरीरेषु पञ्चमाहुत्यभावाच्चन्द्रप्रा-
प्त्यभावाच्च तेषामतिघोरा निरयसरणिर्निरयदुःखानुस-

तिश्च पुराणादिषु प्रपञ्चिता स्मर्यमाणापि कलेवरं कदम्ब-
गोलाययति ।

द्वितीयोऽपि द्विधा संसारात्यन्ताभाववान् प्रध्वस्त-
संसारश्चेति, तत्र कदाचिदपि संसारहेत्वभावात् पूर्वस्येश्वर-
वन्नित्यसूरेस्तदत्यन्ताभावः । उत्तरस्तु उपपादितो मुक्त एव
अनादावपि काले प्रतिदिवसं सहस्रपुरुषमोक्षेऽपि न संसा-
रात्यन्तविलयः अस्यानन्तस्यैवं स्वभावत्वात्, उक्तं च वेदा-
र्थसंग्रहे ब्रह्माज्ञानपक्षादपि पापीयानयं भेदाभेदपक्षः अप-
रिमितदुःखस्य पारमार्थिकत्वात् संसारिणामनन्तत्वेन दु-
स्तरत्वाच्चेति अनन्तपयोनिधौ पयोविन्दुसन्निपातवत्संसा-
रिवर्गे पूर्वमुक्तेषु पञ्चान्मुक्तानामनुप्रवेशः अनन्तेष्वपि सं-
सार्यसंसारिष्वेकपादत्वत्रिपादत्वतारतम्यमापेक्षिकं, तथा
च मुहूर्तयामाहोरात्रकल्पादिषु द्रव्यपार्थिवघटादिषु च
दृष्टमेव अत एव नित्यानां समस्तबद्धमुक्तापेक्षयाऽप्यन-
न्तत्वमुपपन्नम् । केचित्तु नित्यसूरिवर्गं नेच्छन्ति तन्न सदा
पश्यन्ति सूरय इत्यादिभिः सदापश्यदनेकद्रष्टृविशिष्ट-
स्थानविधानात्, एव न मुक्तप्रवार्हेण वेश्वरेण वाऽन्यथा-
स्थितिः सर्वेषां जीवानां संसारात्यन्तायोगव्यवच्छेदसा-
धनानि जीवत्वादिलिङ्गानि यथासम्भवं सिद्धसाधनवा-
चादिभिर्द्रव्याणि एतेषां नित्यसूरीषामानन्त्यावान्तरभे-
दादिकं श्रीपञ्चरात्रसंहितासु विद्यदमनुसन्धेयम् ।

अनन्तविश्ववसेनाद्यैर्नियताधिक्रियैरपि ।

ज्ञानानन्दादिभिर्मुक्ता नित्यैरानन्दसोदराः ॥

एवं सदादर्शमादिब्रह्मादेव नित्यमुक्तेश्वराणां प्रति-
सर्गावस्थायां सुषुप्तकल्पतयाऽवस्थानं वदन्तः प्रत्युक्ताः
सङ्क्षेपककर्मायम्भावाच्च सावस्था दुरुपवादा ।

अथ को मोक्षहेतुः भक्तिरूपापन्नोपासनवेदमध्याना-
दिशब्दवाच्यो ऽसकृदावृत्त आप्रयाणादन्वहमनुवर्तमानो
ज्ञानविशेषः तथा च सूत्रम् आवृत्तिरसकृदुपदेशादिति,
आप्रयाणात्सन्नापि हि दृष्टमिति च, न पुनः केवलं तत्त्वज्ञानं
तस्याध्ययनविधिसिद्धसाङ्गसशिरस्काध्ययनगृहीताच्चररा-
शिविशेषोपातप्रतीतनिरतिशयपुरुषार्थसाधनार्थनिर्णयरा-
गप्राप्तश्रवणमात्रेण निष्पन्नस्याविधेयत्वात्, तावति सिद्धे-
ऽपि मोक्षादर्शनाच्च, तदुक्तं भगवताऽऽपस्तम्बेन बुद्धे च्छेमप्रा-
पणं तच्छास्त्रैर्विप्रतिषिद्धं बुद्धे चेत् छेमप्रापणमिहैव न
दुःखमुपलभेतेति, नापि श्रवणमननोपासननिर्धूतभेदवा-
सनस्य वाक्यमात्रजन्यः साक्षात्कार इति वाच्यम् तस्या-
न्योन्याश्रयविरोधादिदुष्टत्वात् अविद्यास्वरूपसंबन्धनि-
वर्तकज्ञानतज्ज्ञातृतदैक्योपदेशादीनां विकल्पासहत्वं भा-
ष्यादिषु ग्राह्यम् असत्यात्सत्यप्रतिपत्तिश्च सर्वज्यानुपपन्ना
तथा हि ।

सत्यधीर्मम सत्येन तवासत्यादसत्यधीः ।

सत्यादसत्यधीर्बेति नासत्यात्सत्यधीर्भवेत् ॥

कर्माङ्गकृतानस्य मोक्षो-
पायत्वनिवृत्त्यर्थम् ।

कर्मापि न केवलं ज्ञानसमुच्चितं वा मुक्ति-
हेतुः वेदनमेव विधायोपायान्तरनिषेधात्, तदङ्गतया कर्मा-
नुप्रवेशे तु न विरोधः तथा सति तस्योपायान्तरत्वाभावात्
परमात्मसाक्षात्कारोदयविरोधिरजस्तमोमूलभूतसांसारि-
कपुण्यपापरूपप्राचीनकर्मनिर्मथनकृतचित्तशुद्धिद्वारेण हि
तदा तदुपयोगः, एतेन विशिष्टदेशवास-व्रतविशेष-वैष्ण-
वसंश्रयादेर्ज्ञानयोगकर्मयोगयोश्च परम्परया मोक्षहेतुत्व-
मित्यपि सिद्धम् । वैष्णवसंश्रयादेरूपासनशेषतयोपादानात्
यजमानेन सह पश्वादीनां स्वर्गादिगमनवद्वा मोक्षसिद्धिः

यजमानेन सहिताः स्वर्गं यान्ति नराधिपेति हि महाभार-
तोक्तिः, ज्ञानकर्मयोगयोश्च वक्तव्यमखिलं श्रीमद्गीताभाष्ये
व्यक्तमुक्तम् । तत्र हि कर्मयोगप्रसङ्गेषु कर्मयोगस्य सुशक-
त्वादप्रमादत्वाच्चान्तर्गतात्मज्ञानतया निरपेक्षत्वादित्या-
दिप्रकारेण कर्मयोगमात्रेणात्मावलोकनसिद्धिरुपपादिता,
तथा निराशीर्यतचित्तात्मेति श्लोके ज्ञाननिष्ठाव्यवधान-
रहितकेवलकर्मयोगेनैवंरूपेणात्मानं पश्यतीत्यर्थं इत्युक्तं,
तथा ब्रह्मार्पणमिति श्लोकेऽपि मुमुक्षुणा क्रियमाणं कर्म
परं ब्रह्मात्मकमेवेत्यनुसंधानयुक्ततया ज्ञानाकारं साक्षाद-
वलोकनसाधनं न ज्ञाननिष्ठाव्यवधानेनेत्युक्तं, तथा पञ्च-
माध्याये ।

संन्यासः कर्मयोगश्च निश्चेयसकराबुधौ ।

तयोस्तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते ॥

एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्बिन्दते फलम् ।

यत्संख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ॥

इत्येतैर्व्यक्तमेव नैरपेक्ष्यमुक्तम् ।

संन्यासस्तु महाबाहो ! दुःस्वप्नासुमयोगतः ।

योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति ॥

इति ज्ञानयोगादपि कर्मयोगस्य शीघ्रकारित्वं कर्म-
योगादते ज्ञानयोगस्य दुष्प्रापत्वं च प्रतिपादितं, द्वयोरपि
भक्तयुक्तत्वं बहुषु प्रदेशेष्वभिहितं, तथा हि अथैतदप्यश-
क्तोऽसि इत्यस्य व्याख्याने ततोऽक्षरयोगमात्मस्वभावानु-
संधानरूपं परभक्तिजननं पूर्वषट्कोदितमाश्रित्य तदुपा-
यतया सर्वकर्मफलत्यागं कुर्वित्युक्तं, तथा श्रेयो हि ज्ञान-
मभ्यासादित्यत्र शान्ते मनस्यात्मध्यानं सम्पत्स्यते आत्म-
ध्यानाच्च तदापरोक्ष्यं तदापरोक्ष्यात्परा भक्तिरिति भ-

क्तिबोगाभ्यासाशक्तस्यात्मनिष्ठैव श्रेयसी आत्मनिष्ठस्या-
प्यशान्तमनसो निष्ठावाप्तयेऽन्तर्गतात्मज्ञानामभिसंहित-
फलकर्मनिष्ठैव श्रेयसीत्यर्थ इत्युक्तं, तथा तृतीयषट्कारम्भे
पूर्वस्मिन् षट्के परमप्राप्त्यस्य ब्रह्मणो भगवतो वासुदेवस्य
प्राप्त्युपायभूतभक्तिरूपभगवदुपासनाङ्गभूतं प्रत्यगात्मनो
याथास्म्यदर्शनं ज्ञानयोगकर्मयोगलक्षणनिष्ठाद्वयसाध्यमु-
क्तमित्युक्तम्, उभयपरिकर्मितस्वान्तस्यैकान्तिकात्यन्ति-
कभक्तियोगलभ्य इति ।

अत्रेदं तत्त्वं भक्तियोगः परमात्मप्राप्त्युपायभूतः
तदशक्तस्य तद्भक्तियोगसिद्ध्यर्थमात्मावलोकनमपेक्षितं
तस्य च ज्ञानयोगकर्मयोगौ द्वौ पृथगुपायौ तत्र ज्ञानयोगः
स्वात्मावलोकनेऽन्तरङ्गः, तथाऽपि प्रथमं स दुष्करः तद-
नर्थिकारिणस्तुल्यफलः कर्मयोग एव कार्यः तदधिका-
रिणोऽपि व्यपदेश्यस्य लोकसंग्रहार्थं कर्मयोग एव कार्यः
अशक्तस्य ज्ञानयोगशक्तिं कर्मयोग एवोत्पादयति तदा
कर्मयोगं परित्यज्य ज्ञानयोगमनुतिष्ठतोऽपि न दोषः
इमौ च योगौ कामनाभेदेन कस्यचित् कैवल्यमात्रसाधकौ
यथा भगवदुपासनमेव कस्यचिदैश्वर्यादिकं साधयति प्रवा-
हानादिपुण्यपापरूपकर्मतारतम्येन शक्त्यशक्तिकामनादि-
तारतम्यमिति न कश्चिदोष इति तत्सिद्धं भक्तिरेव मोक्षो-
पाय इति ।

महनीयविषये प्रीतिर्भक्तिः सेवावस्थामेदात्परभ-
क्त्यादिभेदं भजते स्तुतिनमस्कारादिषु तत्सम्बन्धाद्भक्ति-
शब्द उपचारतः, सा च भक्तिः सदचर-अयु-दहर-भूम-वै-
श्वानरादिविद्याभेदाद्बहुधा गुणोपसंहारपादे निपुणमनुस-
धेया, एवं चतुरात्म्योपासनरूपा अपि भक्त्याः सद्भि-

यादिभेदवद्गीकार्यः । प्रमाद्यसिद्धत्वनैस्पेक्ष्याद्यविशेषात्
पता । सर्वास्तत्तच्छास्त्रप्रतिपादिततत्तद्वर्णाश्रमधर्मनिष्ठत्रै-
वर्णिकमनुष्यदेवासुरादिसाध्याः, स्त्रीविधुराणामपि जपो-
पन्नासाद्यङ्गाधिकृतानां ब्रह्मविद्याधिकारोऽस्त्येव अनाभ-
मित्वादाभ्यमित्वमेव ज्याय इति विशेषः, नैष्ठिकादिपरि-
श्रुतां त्वनधिकार एव तथा स्मृतेः, शिष्टवहिष्कारादेश्च
कृतप्रायश्चित्तानामपि तेषां ब्रह्मविद्याधिकारो नास्त्येवेति
वहिस्तूभयथाऽपि स्मृतेराचाराच्चेति सूत्रेऽभिहितम् । ननु
गोपिकादेरपि मोक्षः भूयते तत्कथं त्रैवर्णिकत्वनियमः
इत्थम् न हि तेषां तच्छरीरेष्वेवोपायानुष्ठानं किं तु प्रा-
चीनेष्वेव ब्राह्मणादिजन्मसु प्रागेव प्राप्तोपायानामपि तेषां
प्रारब्धकर्मविशेषादिना निकृष्टशरीरप्रवेशः अन्तिमशरीरं
तु यत्किमपीति न दोषः प्रारब्धावधिकत्वाद्बन्धस्य, एवं
विदुरादयश्च भवान्तरीयसंस्कारोद्बोधजनितज्ञानेनेति ना-
पशूद्राधिकरणविरोधः । स्मरन्ति च-

धर्मव्याघादयोऽप्यन्ये पूर्वाभ्यासाज्जगृप्सिते ।

वर्णावरत्वे संप्राप्ताः संसिद्धिं श्रमणी यथा ॥

इत्यादि शुश्रूषोर्जीनश्रुतेः शुद्धेत्यामन्त्रणं शोचनादिति
सूत्र एव व्यक्तम् अध्यवसायादिविशेषविशिष्टाभ्यासो
विद्या तस्या अपि बुद्धिविशेषत्वात् नान्यः पन्था इत्यादि-
भिर्न विरोधः भक्तिविशेषत्वाच्च भक्त्या त्वनन्ययेत्या-
दिभिः, यथाहुः ।

साधनं भगवत्प्राप्तौ स एवेति स्थिरा मतिः ।

साध्यभक्तिस्तथा सैव प्रपत्तिरिति गीयते ॥

उपायो भक्तिरेवेति तत्प्राप्तौ या तु सा मतिः ।

उपायभक्तिरेतस्याः पूर्वोक्तैव गरीयसी ॥

उपायभक्तिः प्रारब्धव्यतिरिक्ताघनाशिनी ।

साध्यभक्तिस्तु सा हन्ती प्रारब्धस्यापि भूयसी ॥

इति, तस्या अपि हि शब्दान्तरादिभिः सन्निर्यादि-
 भेदाद्भेदे सिद्धे सर्ववेदान्तप्रत्ययन्यायात्सर्वप्रपत्तिप्रकरण-
 पठितगुणोपसंहारेण पौष्कल्ये च सिद्धे विकल्पोऽविशि-
 ष्टफलत्वादिति न्यायेन विद्याऽन्तरसमुच्चयप्रसङ्गाभावः
 त्याज्यसमुच्चये विरोधाच्च भक्त्यङ्गमृता सा चान्यैव अभि-
 संधिभेदात् यथैश्वर्यसाधिका भक्तिरपवर्गोपायभक्तिभे-
 दाद्भिद्यते, यथा च कर्मस्वरूपाविशेषेऽपि नित्यकाम्यज्यो-
 तिष्ठोमभेदः, भक्तिविशेषमृतायास्तस्याः पृथगुपायत्वपरि-
 गणनं कथमिति चेत् सकृदसकृत्स्वनिरपेक्षसापेक्षत्वादिभेद-
 माश्रित्येति मन्वीयाः फलवैषम्याभावे लघुपाये सति गुरु-
 पायविधानमनर्थकमिति चेन्न तादृशाध्यवसायादेर्दुष्कर-
 त्वेन गौरवाविशेषात्, तथोक्तं प्रपत्तिप्रकरणे उपायः सुकरः
 सोऽयं दुष्करश्च मतो ममेति, यथा च कश्चिन्महता प्रयासेन
 महीपतेरर्थमासादयति स्वल्पेन च यथोचितं दण्ड्यते, अप-
 रस्त्वन्तरङ्गसेवाक्षमः क्षोदीयसैवायासेन तावन्तं तद-
 धिकं चार्थमासादयति क्षुद्रेषु स्वल्पितेषु सहाते मह-
 त्स्वप्यल्पदण्डो भवति तत्राप्यन्तरङ्गसेवा मन्दभाग्यानां
 दुर्लभेति चेदत्रापि तथैव, यथोपायभक्तिष्वेव तसच्छास्त्रा-
 भेदेन वर्णाश्रमभेदेन चाङ्गमृतानां कर्मणां गुरुलघुतारत-
 म्येऽपि फलमविशिष्टं तथेहापि, कथं तर्हि अतस्त्वितरज्ज्या-
 योल्लिङ्गाच्चेति सूत्रे भूयोधर्मकाल्पधर्मकयोरतुल्यकार्यत्वा-
 दिति भाष्यम् इत्थम् एकाधिकारिगोचरमुख्यगौणवि-
 षयं हि तत्, अन्यथाऽधिकधर्मकाश्रमान्तरसूत्रान्तरादिष्व-
 पि फलवैषम्यप्रसङ्गेन तदनुप्रवेशस्य ज्यायस्त्वप्रसङ्गात्,
 उपायभक्तौ नित्यनैमित्तिककर्मणां फलाभिसन्धिरहित-
 काम्यकर्मणां चाङ्गत्वेनानुष्ठानं न पुनः स्वातन्त्र्येण निषि-
 द्धवर्जनं द्वयोरपि भक्त्योः समं, साध्यभक्तौ तु काम्यानां

श्रीहरये नमः ॥

न्यायसूत्रविवरणम् ।

तमालश्यामाङ्गो द्रुतकनकचीनांशुकरुचिः
शुचिः साक्षान्मूर्ता रस इव परानन्दनिविहः ।
द्रवचेनो राधाप्रियसहचरः कोऽपि बिहरन्
ममास्तां स्वच्छन्दं हृदयसदने चारुविजने ॥
भवारण्ये भीमे विमतिलतिकाकण्टकवृते
सदा लोकान् कर्मप्रचुरतरद्गुःखाकुलतया ।
तमोऽन्धानालोक्य भ्रमत इह शास्त्राणि करुण-
स्तदुच्छेदे न्याये मुनिरमलसूत्राणि विदधे ॥
नत्वा श्रीकृष्णपादाब्जं तं मुनिं श्रीगुरुं तथा ।
व्याख्यामातनुते तेषां श्रीराधामोहनः सुधीः ॥
तत्रादौ प्रेक्षावत्प्रवृत्तये प्रयोजनं दर्शयन् विधेयं
निर्दिशति ।

प्रमाणाप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभास-
च्छलजातिनियहस्थानानां तत्त्वज्ञानाग्निःश्रेय-
साधिगमः^(१) ॥ १ ॥

प्रमाणादीनां तत्त्वज्ञानाग्निःश्रेयसाधिगम इति ता-
मि तत्त्वेन निरूप्यन्त इति शेषः । अन्यथा शिष्याव-
धानानुपपत्तेः । निरूपणं ज्ञापनं ग्रन्थात्मकशब्दसमूह इति

(१) प्रमाणादिपदार्थतत्त्वज्ञानाग्निःश्रेयसाधिगम इत्येतच्छास्त्रस्यादिमं सूत्र-
मिति आसिक्तम् । तत्र संक्षेपतः प्रथमसूत्रमनूद्य तस्य तात्पर्यमाहेत्वादि तात्पर्यटीका ।
अतोऽस्य सूत्रत्वमित्यवसीयते ।

यावत् । व्यापारानुबन्धिनी विषयता च तत्पदलभ्यप्र-
 माणाद्यन्वयिनी आख्यातार्थः । अत्र यद्यपि अविगा-
 तशिष्टाचारविषयत्वेनानुमितवेदविहितकर्तव्यताकं मङ्गलं
 कर्तुमुचितं तथापि मङ्गलस्य ग्रन्थसमाप्तिप्रतिकूलविघ्नवि-
 नाशकतया ग्रन्थादौ कर्तव्यत्वेन सर्वज्ञस्य मुनेः स्वतो
 विघ्नविरहनिश्चयवतो मङ्गलाकरणे ऽपि न दोषः । मङ्ग-
 लस्य कृतत्वे ऽपि तदुपनिबन्धनस्यानियमेनाकृतत्वे ऽपि न
 क्षतिः । वस्तुतोऽत्रापि शिष्यशिष्यार्थं मङ्गलोपनिबन्धः पर-
 मेश्वरपरप्रमाणपदोपन्यासरूपः कृतः प्रमाणपदस्य कर्तृव्यु-
 त्पत्त्या प्रमातृपरत्वात् प्रशब्दसमभिव्याहृतमाधातुना च
 नित्ययथार्थसर्वविषयकं ज्ञानमुच्यते तदुक्तं भारतीयनामस-
 हस्रमध्ये प्रमाणं धीजमव्ययमिति । सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धं
 श्रोतुं श्रोता प्रवर्तत इति न्यायेन^(१) विशेषदर्शिनां प्रवर्त-
 नाय प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धानाह प्रथमसूत्रेण । सिद्धो
 ज्ञातोऽर्थः प्रयोजनं यस्य एवं सिद्धः सम्बन्धोऽभिधेयप्रयो-
 जनाभ्यां यस्य तं ग्रन्थम् । तत्र प्रयोजनं निःश्रेयसपदबोधि-
 तापवर्गः । अभिधेयानि पदार्थतत्त्वानि । सम्बन्धो निःश्रेय-
 सप्रमाणादिपदार्थतत्त्वज्ञानयोर्हेतुहेतुमद्भावः प्रमाणादित-
 त्वनिरूपणात्मकग्रन्थयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावश्च । प्र-
 तिपादकत्वं च ग्रन्थस्य ज्ञानद्वारेति मुमुक्षुणां निःश्रेयसो-
 पयोगिप्रमाणादितत्त्वज्ञानजनकत्वरूपनिःश्रेयसोपयोगि-
 त्वज्ञानादेतद्ग्रन्थश्रवणे प्रवृत्तिरिति दर्शितम् । केचित्सु
 तत्त्वं ज्ञायते ज्ञेनेति व्युत्पत्त्या तत्त्वज्ञानशब्दः शास्त्रपरः
 निःश्रेयसस्याधिगमो यस्मात् स निःश्रेयसाधिगम इति

(१) ब्रह्मसूत्रार्थसंग्रहे प्रतिपाद्यप्रमाणव्याख्याने १७ उक्तं पूर्वाह्नम् । तत्र सिद्धसम्-
 बन्धमित्यत्र ज्ञातसम्बन्धमिति पाठः । शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः उपबोधन
 इत्यपराह्नम् ।

शास्त्रस्य निःश्रेयसोपयोगितत्त्वज्ञानजनकत्वलाभः । एवं च
इति तानि निरूप्यन्त इति न पूरणीयमित्याहुः । तच्चि-
न्त्यम् । प्रमाणादयः पदार्था इत्यादिज्ञानं न मोक्षप्रयोजक-
मिति तत्त्वेत्युक्तम् । तत्त्वं च लक्षणस्वरूपादिकं तथा प्रमा-
णादीनां तत्त्वेन प्रकारेण विशिष्य ज्ञानान्मोक्षाधिगम इत्य-
र्थः । प्रमाणप्रमेयेत्यादि सर्वपदार्थप्रधानो द्वन्द्वनिर्देशः । अथ

पदार्थानां प्रधानत्वे परस्परविभेदतः ।

एकदैव क्रियायोगाद् भवति द्वन्द्वसंज्ञकः ॥

इत्यभियुक्तस्मरणात् प्रमाणादीनां प्रमेयाद्यभिन्न-
तया द्वन्द्वानुपपत्तिरिति चेत् । न । पदार्था हि जात्याकृति-
व्यक्तय इति भाष्यानुसारेण पदार्थतावच्छेदकस्यापि पदा-
र्थत्वात् । जातिपदं पदार्थतावच्छेदकपरं तथा चात्र पदा-
र्थतावच्छेदकभेदादेव द्वन्द्वविधानम् । घटा इत्यादिस्वरू-
पकशेषस्य ले पदार्थभेदादेव द्वन्द्वः । न च तत्र द्वन्द्व एव नेति
वाच्यम् । सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदर्थं गमयतीति नियमाद्
घटा इत्यनेनानेकघटबोधानुपपत्तेः । न चानेकपदमेलनरूप-
समासत्वस्य घटौ घटा इत्यादौ नास्तीति कथं द्वन्द्व इति
वाच्यम् । द्वन्द्वोत्तरमेकशेषस्य कारणात् । वस्तुतस्तु तादृशनि-
यम एव नोपगम्यते एकार्थावच्छिन्नार्थकस्वरूपैकशेषोऽपि
नास्तीति सर्वत्र पदार्थतावच्छेदकभेदादेव द्वन्द्वः पदार्थभे-
देनापि द्वन्द्वविधाने घटकलसावित्यादिप्रयोगापत्तेरिति ।
यस्तु द्वन्वापवादक एवैकशेषः स च द्वन्द्वप्रसक्तावेव सम्भव-
तीति पदार्थभेदेऽपि द्वन्द्वविधानम् । अत एव युजावित्यादौ
ननुविधानं साधु समासभिन्न एव तस्य साधुत्वादिति ।
तन्न । घटा इत्यादौ बहुवचनस्य लुप्तघटपदाप्रकृतिकतया
तदर्थेन बहुवचनार्थस्यान्वये प्रकृत्यर्थ एव संह्यायान्वये स्या-

दिविभक्तीनां साकारुत्त्वमिति नियमभङ्गापत्तेः । तत्र च निर्देशे यथावचनं विग्रह इति भाष्यम् । तथा च प्रमाणानि च प्रमेयं च संशयश्च प्रयोजनं चेति विग्रहं वर्णयन्ति । निर्देशसूत्रे च कचिदेकवचनं कचिच्च बहुवचनं सप्रयोजनमिति तत्र तत्रैव व्याख्येयम् । केचित्सु प्रथमोपस्थितत्वादेकवचनेनैव प्रमाणं च प्रमेयं चेत्यादिविग्रहमाचरन्ति । प्रमाणाधीना सर्वेषां व्यवस्थितिरिति प्रधानतया प्रथमतः प्रमाणनिर्देशः । जीवात्मपरमात्मनोः प्रमेयत्वेनावधारितयोरेव सत्त्वस्थैर्यादिसिद्धिस्तत्सिद्धौ च जीवात्मनि उत्तरकालं दुःखानुवृत्तिनिवृत्तिकामनया तत्त्वेन तदुभयनिरूपणश्रवणे प्रवृत्तिसम्भवस्तत्तत्त्वं च देहादिव्यतिरिक्तत्वं परमात्मतत्त्वं च जगत्कर्तृत्वादिकमपि एतद्व्यर्थं साक्षान्मुक्तिहेतुरितरेषां देहादीनां प्रमेयाणां सामान्यविशेषरूपेण तत्त्वावधारणं च देहादिव्यतिरिक्तत्वज्ञानस्य प्रतियोगिज्ञानसापेक्षतया प्रयोजकमिति प्रमाणानन्तरं प्रथमतः प्रमेयनिर्देशः । परार्थस्थले पदार्थव्यवस्थापनस्यानुमानस्य न्यायसाध्यतयाऽवसरतो न्याये निरूपणीये तत्पूर्वाङ्गसंशयस्यादौ निर्देशः । श्रोतव्य इत्यादिश्रुत्या श्रवणानन्तरं मननबोधनात् मन्तव्यश्चोपपत्तिभिरिति बहुवचनेनैकेन हेतुनानुमानानन्तरमन्यहेतुकानुमानज्ञापनात् संशयो नानुमानाङ्गम् । न च तत्रापि आहार्यसंशयाभ्युपगम इति वाच्यम् । मानाभावादिति चेत् । न । श्रोतव्य इत्यादिश्रुतौ श्रवणमननयोर्नानाहेतुकानुमानानां च नैकप्रकारत्वं विवक्षितम् । तेनैकरूपेण शाब्दादौ सत्यपि रूपान्तरेणानुमानात् न संशयानुपपत्तिः । वस्तुतः संशयस्यानुमितावहेतुत्वेऽपि विचारस्थले मध्यस्थसंशये सत्येव तन्निवृत्तये कः साध्यवानिति तत्प्रश्ने

वादिना न्यायोद्भावनान्न्यायाङ्गत्वं संशयस्येति । एवं
 शब्दसिद्धावप्यर्थान्तरतात्पर्यसम्भावनयाऽप्रामाण्यसंश-
 यादर्थसंशयेन निश्चितप्रामाण्यकानेकहेतुकानुमितिः ।
 ततश्च प्रयोजनज्ञानं विना न्यायप्रवृत्तिर्न सम्भवतीत्येक-
 कार्यप्रयोजकत्वसङ्कल्पा प्रयोजनोद्देशः । सदृष्टान्तोदाहर-
 णस्य न्यायघटकतया तज्ज्ञाने दृष्टान्तज्ञानापेक्षेति तदादौ
 तन्निरूपणम् । यद्वा दृष्टान्त एव न्यायेन परप्रत्यायनमिति
 तदादौ तद्विधापनम् । तेनोदाहरणस्य दृष्टान्ताघटितत्वे ऽपि
 घटितत्वे ऽपि वा तदव्यवहितपूर्वं स्वातन्त्र्येण तन्निरूपण-
 स्यानुपयुक्तत्वे ऽपि न क्षतिः । सिद्धान्तविषयस्यैव न्या-
 यस्य वस्तुसाधकत्वं सिद्धान्तविषयत्वज्ञानं च दृष्टान्तं
 विना नेति दृष्टान्तानन्तरं न्यायपूर्वं सिद्धान्तकथनम् ।
 ततश्चावसरतो न्यायावयवकथनं तत्र चावयवकथनेनैव
 न्यायकथनम् । ततश्चैककार्यकारितर्कोपन्यासः । ततस्त-
 त्कार्यतया निर्णयस्य । ततश्च तदनुकूलयोर्वादजल्पयोः ।
 ततो विजयलक्षणेकार्यकारितया वितण्डायाः । एत-
 त्कथान्नयहेतुप्रयोमाङ्गकतया तत्र च वादस्थले विरोधिहेतौ
 दोषज्ञानं विना स्वहेतुना साध्यसाधनं न भवति जल्प-
 वितण्डयोश्च परकीयहेतौ दोषोद्भावनं विना विजयो न
 भवतीति वितण्डानन्तरमेककार्यकारितया हेत्वाभासा-
 नाम् । ततश्चावसरतः कथाङ्गानां झलजातिनिग्रहस्थानानां
 निग्रहरूपैककार्यकारिणामुपन्यासः । झलजात्योर्निग्रहस्थ-
 ञ्चान्तःपातित्वे ऽपि विशेषेण कथनं प्रधानार्थं तथा च
 प्रमाणत्वादिकं न पदार्थविभाजकं मिथो विरुद्धत्वाभा-
 वात् परं तु मोक्षोपयोगिज्ञानविषयतावच्छेदकं पदार्थवि-
 भागश्चार्थतोऽवसेयः । कण्ठतः कणादैरुक्तः । इति प्रथम-
 सूत्रव्याख्या ॥ अस्य सूत्रत्वं च

अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद् बिम्बतो मुखम् ।

अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः^(१) ॥

इति तल्लक्षणादवसेयम् । एतद्ग्रन्थस्यान्वीक्षिकीन्यायतर्कादिशब्दैर्व्यपदेशश्च योगेन रूढ्या च । तत्र श्रवणादनुपश्चादीक्षा आत्ममननमन्वीक्षा तन्निर्वाहिका आन्वीक्षिकीति योगार्थः । अस्यार्थस्य वेदान्तादिगतत्वे ऽपि अत्र न्यायस्य बलवत्त्वेन प्राशुर्येण च भूरिप्रयोगाद् रूढिकल्पनमिति तथा च न्यायो मीमांसा धर्मशास्त्राणीति श्रुतेः । धर्मशास्त्राणि ^(२)

अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।

धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्या होताश्चतुर्दश ॥

इति विष्णुपुराणाच्च । न्यायस्य बलवत्त्वं च सिद्धान्तानुसारित्वम् । तथा च कूर्मपुराणम् ।

श्रुतिसाहाय्यरहितमनुमानं न कुत्रचित् ।

निश्चयात् सादयेदर्थं प्रमाणान्तरमेव च ॥

श्रुतिस्मृतिसहायं तत् प्रमाणान्तरमुत्तमम् ।

प्रमाणपदवीं गच्छेन्नात्र कार्या विचारणा ॥

पूर्वात्तरविरोधेन कोऽत्रार्थोऽभिमतो भवेत् ।

इत्याद्यमूहनं तर्कः शुष्कतर्कं तु वर्जयेत् ॥ इति ॥

ननु तत्त्वज्ञानस्य कुतो मोक्षहेतुत्वं तत्त्वज्ञानिनामपि मोक्षादर्शनात् । एवं सर्वाण्येव तत्त्वानि ज्ञातानि साक्षात् कारणानि किं वा कानिचित् कारणानि कानिचित् प्रयोजकानि तच्च कारणत्वादि नैयायिकं वाचनिकं वा इत्याकाङ्क्षायामाह ।

(१) अयं श्लोकः पराशरोपपुराणे १८ अध्याये वर्तते ।

(२) धर्मशास्त्राणीति तु सम्पातायातमिति सम्भाव्यते ।

दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्त-
रोत्तरापाये तदनन्तराभावादपवर्गः^(१) ॥ २ ॥

दुःखादीनां मध्ये यदुत्तरोत्तरं तस्यतस्यापाये ऽभावे
सति तदनन्तरस्य तत्तत्सन्निहितपूर्वपूर्वस्याभावादपवर्ग
इत्यर्थः । अत्र सतिसप्तम्याः पञ्चम्याश्च प्रयोजकत्वं प्रयो-
ज्यत्वं वाऽर्थः । मिथ्याज्ञानादीनां कारणानामभावस्य प्र-
योज्यत्वं कार्याणां दोषादीनामभावे स्वरूपसम्बन्धविशेष
एव दण्डाभावाद् घटाभाव इतिप्रतीतिसिद्धवदिति । अथ
दुःखाभावप्रयोज्यत्वं नापवर्गे तस्य चरमदुःखध्वंसरूप-
त्वात् । न चाभेद एव पञ्चम्यर्थ इति वाच्यम् । जन्मा-
पायप्रयोज्यस्य दुःखात्यन्ताभावस्य चरमदुःखध्वंसात्म-
कमोक्षभेदात् न हि जन्मापायप्रयोज्यो दुःखध्वंस इति
चेत् । न । तदनन्तरकालदुःखविरहस्य स्वसामानाधिकर-
ण्यस्वसमानकालीनत्वोभयसम्बन्धेन दुःखवदन्यत्ववैशि-
ष्ट्यप्रयोजकतया तादृशविशिष्टदुःखध्वंसरूपमोक्षं प्रत्यपि
तस्य प्रयोजकता । अयमभिप्रायः । जीवात्मनो देहादि-
भिन्नत्वरूपतत्त्वप्रकारेण साक्षात्कारे जाते तेन प्रतिबन्धात्
तदात्मदेहाद्यभेदावगाहिज्ञानस्वरूपस्य मिथ्याज्ञानस्य नि-
रासः । न चोत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य तद्विरहदशायां मिथ्याज्ञानो-
त्पत्तौ बाधकाभाव इति वाच्यम् । तादृशतत्त्वज्ञानेन मि-
थ्याज्ञानजनकीभूतदोषविशेषस्य मिथ्याज्ञानजन्यसंस्का-
रस्य नाशात् समानविषयकविरोधिज्ञानस्य संस्कारनाश-
कतायाः क्लृप्तत्वात् । न च तादृशमिथ्याज्ञानजन्यसंस्कार-

(१) तदनन्तरापावादपवर्ग इति विश्वनाथपञ्चाननसम्मतः पाठः । वरं नि-
वेद्यसं तत्त्वज्ञानात् क्रमेण भवति क्रमप्रतिपादनार्थं वेदं सूत्रं दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमि-
थ्याज्ञानानामित्येवमादीति वार्त्तिकम् ।

रूपवासनाया दोषविशेषतया मिथ्याज्ञानजनकत्वे ऽनव-
स्थेति वाच्यम् । अनादित्वेन बीजाक्षुरवत् तद्दोषाभावात् ।
तथा च तत्त्वज्ञानेन समूलमिथ्याज्ञाने निरस्ते दोषस्य
रागद्वेषादेस्तत्कार्यस्यानुत्पत्तिः । रागादिकं प्रति तादृश-
मिथ्याज्ञानस्य हेतुत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां ग्राह्यम् । न च
तत्त्वज्ञानिनामपि रागादिदर्शनात् । कथं तत्र मिथ्याज्ञानस्य
हेतुत्वमिति वाच्यम् । विजातीयरागादिकं प्रत्येव तस्य
हेतुत्वात् । अत एव श्रीभगवद्गीतावचनम् । अज्ञानेनावृतं
ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तव इति । अज्ञानेन मिथ्याज्ञानेन
आवृतं प्रतिकुलं ज्ञानं तत्त्वज्ञानं तेनाज्ञानेन मुह्यन्ति च
रागादिमन्तरच भवन्तीत्यर्थः । अन्यत्र च

यदात्मानं विजानीयादहमस्मीति पूरुषः ।

किमिच्छन् कस्य कामाय संसारमनुसंसरेत् ॥ इति ।

न चैतद्वचनाभ्यां तत्त्वज्ञानाभावस्यैव रागादिहेतुत्वं
बोध्यत इति वाच्यम् । तत्त्वज्ञानाभावत्वापेक्षया लघुत्वेन
मिथ्याज्ञानत्वे रागादिजनकतावच्छेदकत्वावधारणात् ।
उत्पन्नतत्त्वज्ञानिनामप्यविरलतत्त्वज्ञानधारायां प्रमाणा-
भावेन तद्विरहदशायां रागाद्युत्पत्तेः । रागाद्युत्पाये च
तत्कार्यप्रवृत्त्युत्पाय इति । तथा च रागाद्युत्पाये धर्माधर्मजन-
कप्रवृत्त्युत्पाय इति धर्माधर्मानुत्पत्त्या प्राक्तनाप्रारब्धादृष्टस्य
तत्त्वज्ञानाधीननाशेन प्रारब्धस्य च भोगेनैव क्षयात् कार-
णस्यादृष्टस्य विरहे जन्मनो विलक्षणशरीरसम्बन्धस्या-
भावे तदधीनदुःखस्याप्यभावादपवर्ग इति पर्यवसितम् ।
न च धर्माधर्मयोः सुखदुःखहेत्वोरभावेनैव सुखदुःखानु-
त्पत्तिसम्भवात् कथं जन्मात्पाय इत्युक्तमिति वाच्यम् ।
जन्मान्तरसम्भवे भोगस्यापि सम्भव इति तदर्थं पापपु-

एष्ययोरपि सम्भावना यथा जीवन्मुक्तभोगदर्शनेन प्रार-
ब्धधर्माधर्मरूपनेति शङ्कानिरासाय तदुपादानात् । अत
एव धर्मनिरासोऽपि धर्मसम्बन्धे तदधीनसुखभोगार्थं शरी-
रसम्बन्धस्वीकारे दुःखप्रसक्तिरपीति । एतेन तत्त्वज्ञानाद्वि-
लक्षणमदृष्टं जन्यते तेन च नित्यसुखसाक्षात्काररूपा मुक्ति-
र्जन्यत इति भट्टमतमप्यपास्तीकृतम् । तदानीं शरीरविरहेण
साक्षात्कारासम्भवात् । न च मुक्तस्य शरीरमपि सम्भवति
तदारम्भकपापपुण्ययोरभावात् । न च तत्त्वज्ञानजन्याद-
र्शनेन शरीरमपि जन्यत इति वाच्यम् । शरीरस्य नित्यत्वा-
सम्भवेन तद्भावे मुक्तेरपि बाधापत्तेः अशरीरं वाव सन्तं
प्रियाप्रिये न स्पृशत इति श्रुतिबाधापत्तेः बावेत्यव्यय-
मेवार्थे तथा च अशरीरमेव सन्तमित्यर्थः । वावसन्तमिति
यङ्लुगन्तं वा । प्रियाप्रिये सुखदुःखे । एतेन नित्यसुखसाक्षा-
त्कारान्यजन्यज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रत्येव शरीरस्य हेतुतया
मुक्ततादशायां शरीरविरहेऽपि न तदनुपपत्तिः । वस्तुतो-
ऽवच्छिन्नज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति शरीरस्य हेतुत्वान्नानुपप-
त्तिः नित्यसुखसाक्षात्कारस्यावच्छिन्नत्वविरहेण व्यभि-
चारानवकाशादिति परास्तम् । तादृशसुखे मानाभावात् ।
आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षे प्रतिष्ठितमिति श्रुतौ आनन्द-
पदेन पुंलिङ्गत्वानुपपत्त्या आनन्दपदं सुखवत्परं ब्रह्म-
पदं जीवपरं रूपपदं स्वरूपपरं मोक्षपदोत्तरसप्तम्या निमि-
त्तत्वमर्थः । तथा च सुखवज्जीवस्वरूपं मोक्षनिमित्तीभूतसा-
क्षात्कारविषय इति तादृशश्रुतितात्पर्यात् तद्वलान्नित्यसु-
खसिद्धिरिति । वस्तुत आनन्दपदं दुःखाभाषवत्परमिति
मोक्षे मोक्षदशायां प्रतिष्ठितं स्थितं भवतीत्यर्थः । तथा
च जीवात्मतत्त्वज्ञानं मिथ्याज्ञाननिवृत्त्यादिद्वारा मोक्षसा-

धनं नैयायिकम् । वाचनिकं च आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रो-
तव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इत्यादिश्रुतेः । इतरप-
दार्थज्ञानं च साक्षात् परम्परयात्मतत्त्वज्ञानोपयोगीति
बोध्यम् । न च तत्त्वज्ञानिनां कर्मदर्शनात्त कथं धर्माधर्मो-
त्पत्तिरिति वाच्यम् । विजातीयरागादिजन्यकर्मण एवा-
दृष्टजनकत्वात् । न च रागादिकं विनापि नित्यसन्ध्याव-
न्दनादेरज्ञानादिनाप्यकरणे पापजननात् कथं पापं प्रति
रागादेर्हेतुत्वमिति वाच्यम् । पापविशेष एव तस्य हेतुत्वात् ।
न च तत्त्वज्ञानिनामपि सन्ध्याद्यकरणे न कथं पापोत्पत्ति-
रिति वाच्यम् । तत्त्वज्ञानपूर्वमेव नित्यकर्मधिकारात् ।

तावत् कर्माणि कूर्वीत् न निर्विद्येत यावता ।

सत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते ॥

इत्यादिश्रीभागवतीयभगवद्वचनात् । न च तथापि
दैववशसम्पन्नगङ्गाजलसंयोगादिना तत्त्वज्ञानिनां पुण्याप-
त्तिरिति वाच्यम् । तादृशपुण्योत्पादे ऽपि तेषां तत्त्वज्ञाना-
देव क्षयात् । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते ऽर्जुन
इति भगवद्वचनात् । एवं चादृष्टान्तरोत्पादे ऽपि न क्षतिः
तेषामपि तत्त्वज्ञानादेव क्षयात् । रागादिजन्यादृष्टानां शरा-
रारम्भकतावच्छेदकावच्छिन्नतया मामुक्तं क्षीयते कर्म क-
ल्पकोटिशतैरपीत्यादिवचनात् तत्त्वज्ञानानाशयतया रागा-
दिनिरासेन तेषां निरासात् । यद्वा नीरागस्य दैववशसम्प-
न्नगङ्गाजलसंयोगादीनां पापनाशकत्वमेव न तु पुण्यजनक-
त्वमपीति नव्याः । तत्त्वज्ञानिनां दैववशसम्पन्नकर्मजन्या-
दृष्टानामुत्पादविनाशकल्पने गौरवान्मिथ्याज्ञानजन्यवा-
सनाया एवादृष्टमात्रहेतुत्वं कल्प्यते तद्विरहादेव तत्त्व-
ज्ञानिनां न धर्माधर्मोत्पत्तिः दोषपदेनाप्यत्र सैवोच्यते

ततश्च मिथ्याज्ञानाभावे ऽनुत्पादात् प्राप्तनानां तत्त्वज्ञानादेश नाशात् प्रवृत्तिपदं च धर्माधर्मसामान्यपरमित्याहुः । प्रथमप्रकरणमिति^(१) । उक्तमिति शेषः । प्रथमपदमभिधेयप्रयोजनपरं प्रकरणं जिज्ञासाधीनवाक्यमधीनत्वं च साक्षात्परम्परासाधारणं तेन द्वितीयादिसूत्रे नाव्याप्तिः तथा च जिज्ञासायां प्रथमपदार्थप्रयोजनाभिधेययोरन्वयात् प्रयोजनाभिधेयजिज्ञासाधीनवाक्यजातमित्यर्थः । समूहत्वं चानेकत्वम् ॥

इति न्यायसूत्रविवरणे प्रयोजनाभिधेयप्रकरणम् ॥

यथोद्दिष्टं क्रमेण लक्षयितुं प्रथमोद्दिष्टप्रमाणानि लक्षयति ।

प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि^(२) ॥ ३ ॥

प्रत्यक्षाद्यन्यतमत्वं प्रमाणलक्षणम् । अथ प्रशब्दसमिध्याहृतमाधातुना तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपप्रकर्षविशिष्टानुभवो बोध्यते स्मृतौ तात्त्रिकाणां प्रमाव्यवहाराभावात् ज्ञानवाचिनापि माधातुना ऽनुभवो लक्ष्यते तत्करणं च प्रमाणमिति प्रमाकरणत्वमेव लक्षणम् । प्रत्यक्षेत्यादि विभागपरमिति व्याख्यानं सम्यगिति चेत् । न । कानि प्रमाणानीति जिज्ञासायां प्रमाणानीत्युत्तरासङ्गतेः । प्रमाणीति बहुवचनं प्रत्यक्षादीनां विजातीयप्रमाकरणताभेदज्ञाभावे । यद्यपि तत्पदार्थभेदेन तद्वति तत्प्रकारकत्वस्याननुगततया प्रमापदस्य नानार्थत्वात् कथं प्रमाणपदेन सकलप्रमाणत्वमः तथापि प्रमाणपदेन प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्त-

(१) यत्तद्व्याख्यायमाने इति प्रथमप्रकरणमिति सूत्रपाठगम्ये वर्तते इति गम्यते । इत्यमरे ऽपि ।

(२) यथोद्दिष्टविभागद्वारेण सूत्रं प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानीतीति शार्त्तिकम् ।

त्वेन प्रमात्वानामनुगमात् । शक्तिविशेषसम्बन्धेन प्रमापद-
वत्करणत्वं वा प्रमाणत्वं तेन प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तस्याप्ये-
कस्यासत्त्वेन तद्रूपेणानुगमाभावे ऽपि न क्षतिः । प्रमाण-
व्यवहारविषयत्वं वा प्रमाणत्वमिह विवक्षितमिति प्रत्य-
क्षादिविशेषोपादानात् प्रमाणविभागोऽपि सूचितः ॥

तत्र क्रमेण विशेषलक्षणं कर्तुं प्रत्यक्षलक्षणमाह ।

इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्य-
मव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम्^(१) ॥ ४ ॥

इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति प्रत्यक्ष-
सामान्यलक्षणम् । तत्रात्मनःसंयोगजन्यसुखादिवार-
णाय ज्ञानमिति । तच्चाव्यभिचारि चेत् प्रत्यक्षप्रमेत्यर्थः ।
अव्यभिचारित्वं भ्रमसामान्यभिन्नत्वं आंशिकभ्रमस्य ल-
क्ष्यत्वे स्वानुयोगिवृत्तित्वस्वप्रतियोगिनिष्ठेस्वावच्छिन्नप्र-
कारतानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन यत्किञ्चित्सम्बन्धविशि-
ष्टविशेष्यतासंसर्गानवच्छिन्नविषयतान्यतरवत्त्वं संसर्गान-
वच्छिन्नत्वं तु सांसर्गिकविषयत्वानिरूपितत्वमतः सर्वांशे भ्र-
मात्मकज्ञानीयमुख्यविशेष्यतामादाय न दोषः । संसर्गानव-
च्छिन्नेत्यादिकं निर्विकल्पकसाधारणाय । तच्च प्रमात्मकप्र-
त्यक्षं द्विविधमव्यपदेश्यमतीन्द्रियं निर्विकल्पकात्मकमव्य-
भिचारि व्यवसायात्मकं व्यवसायो विशिष्टप्रत्यक्षम् । अ-
त्राव्यभिचारित्वं निरुक्तोभयसम्बन्धेन सम्बन्धविशिष्टवि-
शेष्यतावत्त्वमिति । यद्यपि आत्मनःसंयोगरूपेन्द्रियार्थस-
न्निकर्षजन्यत्वाज् जन्यज्ञानमात्रे लक्षणमिदं गतमगतं चेत्त्व-
रप्रत्यक्षे । न चात्र ज्ञानपदं साक्षात्करोमीतिप्रतीतिसिद्ध-
साक्षात्कारत्वरूपजात्यवच्छिन्नपरमिति वाच्यम् । तथा

(१) इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमिति सूत्रमिति वार्तिकम् ।

सति विशेषणदलवैयर्थ्यात् तथापि विषयताप्रत्यासत्त्यव-
च्छिन्नजन्यत्वस्य विषयत्वात् । ईश्वरप्रत्यक्षं तु न लक्ष्यमि-
ति । ननु इन्द्रियत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यत्वमेव
लक्षणमस्तु किं सन्निकर्षघटनयेति । न चेन्द्रियत्वं न जातिः
तेजस्त्वादिना साङ्कर्यात् तथा आनुगतेन्द्रियत्वस्याभा-
वात् कथं तेन हेतुतेति वाच्यम् । शब्देतरोद्भूतविशेषगुण-
शून्यत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वस्येन्द्रियत्वरू-
पत्वात् । तत्रात्मादिवारणाय सत्यन्तम् । श्रोत्रसङ्ग्रहाय
शब्देतरेति । रूपस्य चक्षुषि सत्त्वादुद्भूतेति । उद्भूतत्वं न
जातिः शुक्लत्वादिना सङ्करात् । न च शुक्लत्वादिव्याप्यं
नानैवोद्भूतत्वमिति वाच्यम् । उद्भूतरूपत्वादिना चाक्षु-
षादिजनकतानुपपत्तेः । किं तु शुक्लत्वादिव्याप्यमनुद्भू-
तत्वं नाना तदभावकूटधोद्भूतत्वं तच्च संयोगादावपि
संयोगादिश्रद्धुरादावस्तीति विशेषेति । कालादिवारणाय
विशेष्यदलं कालादे रूपाद्यभावप्रत्यक्षे सन्निकर्षघटकचक्षुः-
संयोगाश्रयस्य कालादेर्वारणाय मनःपदं ज्ञानकारणदलं
चेति चेत् । न । एवमिन्द्रियत्वस्यानुगतत्वे ऽपि तेन प्रत्य-
क्षहेतुतायाः सर्ववादिसिद्धत्वाभावादिन्द्रियत्वेन हेतुत्व-
मते ऽपि तद्धेतुतायाः सन्निकर्षद्वारैवेति सूचनाय सन्न-
िकर्षजन्यत्वघटितं लक्षणमाहतमिति । न च प्रमाणप्रस्तावे
प्रमाणलक्षणमर्थान्तरग्रस्तमिति वाच्यम् । प्रत्यक्षप्रमाणलक्षणे
कृते तत्करणत्वस्य प्रत्यक्षप्रमाणलक्षणस्य स्फुटत्वेन तात्प-
र्यात् । अथवा इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यं ज्ञानं यत इत्य-
ध्याहारेणैव तादृशार्थलाभात् । वस्तुतः प्रत्यक्षानुमाने-
त्यादिप्रमाणलक्षणे प्रत्यक्षपदं प्रत्यक्षप्रमाकरणपरं तत्र
प्रत्यक्षप्रमायां निरूपितायां तत्करणत्वस्य सुग्रहत्वात् सैव
निरूपिता प्रत्यक्षपदस्य अक्षमिन्द्रियं प्रति जातमिति

व्युत्पत्त्या प्रमापरत्वे ऽपि लक्षण्या प्रमाणबोधकत्वा-
दायुर्धृतमितिषत् । अथ तथापि सन्निकर्षत्वस्याननुगत-
त्वेन संयोगादिभेदेन लौकिकसन्निकर्षाणामलौकिकसन्नि-
कर्षाणां ज्ञानलक्षणादीनां चानुगतानतिप्रसक्तधर्मस्य दुर्ब-
लत्वादन्यतमत्वादिनानुगमसम्भवे ऽपि गौरवम् । एव-
मिन्द्रियत्वमेव प्रत्यक्षप्रमाणलक्षणमस्तु कृतमधिकेनेति
तथापि प्रमाणान्तरतानियामकं प्रमावैजात्यमिति सूच-
नाय प्रत्यक्षप्रमाकरणत्वमेव तत्प्रमाणलक्षणं प्रागेवामि-
हितमिदानीं प्रसङ्गतः प्रमालक्षणमिन्द्रियत्वावच्छिन्नजन्य-
त्वरूपमिति तत्र तादृशजन्यताविशेषलाभायैव सन्निकर्ष-
पदम् । साक्षात्कारत्वस्य लक्षणत्वसम्भवे ऽपि तस्य लक्ष-
णान्तरत्वादिन्द्रियाणां प्रमाणस्वरूपताज्ञापनायैव प्रमाण-
तैक्यज्ञापनाय वा गुर्वपि तथा लक्षणं प्रदर्शितमिति भावः ।
केचित्सु इन्द्रियार्थसन्निकर्षेत्यनेन ज्ञानाकरणकं ज्ञानं प्रत्य-
क्षमित्यर्थो विवक्षणीयः । न च विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि-
प्रत्यक्षविशेषे ऽव्याप्तिस्तस्य विशेषणतावच्छेदकात्मकविशे-
षणज्ञानजन्यविशेषणतावच्छेदकप्रकारकविशेषणज्ञानज-
न्यत्वेन ज्ञानाकरणकत्वादिति वाच्यम् । ज्ञानाकरणकज्ञान-
वृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्यैव लक्षणत्वेन विवक्षणी-
यत्वात् तथा च तादृशप्रत्यक्षत्वमादाय सर्वत्र लक्षणगम-
णादिति प्राहुः । सचिकल्पकमपि द्विविधं संस्कारोद्भव-
तदनुद्भवभेदादित्याह । संस्कारोद्भवा प्रत्यभिज्ञा १ ॥

अनुमानं लक्षयति विभजते च ।

अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्ववत्
शेषवत् सामान्यतो दृष्टं च १ ॥ ५ ॥

(१) एतन्मते इदमपि सूत्रम् । क्वचित् सूत्रपाठपुस्तके ऽपीदं वर्तते ।

(२) प्रत्यक्षलक्षणानन्तरमनुमानलक्षणपरं सूत्रं पठति । अथ तत्पूर्वकं त्रिविध-
मनुमानमिति तात्पर्यं टीका ।

अथशब्द आनन्तर्यार्थः । तेन प्रत्यक्षनिरूपणस्यानुमाननिरूपणहेतुत्वं लभ्यत इति प्रत्यक्षमादौ निरूपितमिति सूचितम् । प्रत्यक्षपूर्वकत्वेनानुमाननिरूपणे प्रत्यक्षज्ञानस्य विशेषणज्ञानमुद्रयाऽपेक्षितत्वात् । अत्र तत्पदं प्रत्यक्षप्रमाणपरम् । पूर्वपदं कारणवाचि । अनुमानमनुमितिकरणम् । प्रत्यक्षजन्यत्वेन निरूपणं च ज्ञायमानलिङ्गस्य करणतानिराकरणाय । इतरभेदानुमापकं त्वनुमितिकरणत्वमात्रम् । प्रत्यक्षजन्यत्वं च प्रत्यक्षमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यत्वं तेन कालविधया प्रत्यक्षजन्यतामादाय धूमादिहेतूनामपि तज्जन्यतया न लिङ्गकरणतावादिमत्तानिरासः । न वा शब्दाद्यात्मकव्याप्तिज्ञानासङ्ग्रहः तत्रापि मनस्त्वावच्छिन्नजनकनाप्रतियोगिकजन्यतासत्त्वात् । वस्तुतस्तु उपायाभावाद् व्याप्तिनिश्चय एव न सम्भवति कुतस्तस्य प्रामाण्यमिति चार्वाकशङ्कानिराकरणाय तत्पूर्वकत्वेन निरूपणम् । त्रैविध्यमाह । पूर्ववदित्यादि । पूर्वकारणं तद्वद् व्याप्यतया तद्विषयकं ज्ञानं यथा चिकीर्षादिना प्रवृत्त्यनुमानम् । शेषः कार्यं तद्वद् व्याप्यतया तद्विषयकं ज्ञानं यथा धूमादिना ब्रह्मणुमानम् । सामान्यतो दृष्टं कार्यकारणमिन्नलिङ्गविषयकं व्याप्तिज्ञानं यथा पृथिवीत्वादिना द्रव्यत्वानुमानम् । अथवा दृष्टमित्यस्य सर्वत्रान्वयः तथा च पूर्ववद् दृष्टमन्वयसहचारेण दृष्टमन्वयसहचारमात्रजन्यव्याप्तिज्ञानं केवलान्वय्यनुमानमित्यर्थः । शेषवद् दृष्टं व्यतिरेकसहचारमात्रजन्यव्याप्तिज्ञानं केवलव्यतिरेकीत्यर्थः । सामान्यतो दृष्टं तदुभयसहचारग्रहजन्यं व्याप्तिज्ञानमन्वयव्यतिरेकीत्यर्थः । केचित्तु तत्पूर्वकमित्यत्र तत्पदं सहचारप्रत्यक्षपरं तत्र प्रत्यक्षत्वमिन्द्रियजन्यज्ञान-

त्वं तथा च सहचारविषयकेन्द्रियजन्यज्ञानजन्यमनुमान-
मित्यर्थ इत्याहुः । अन्ये तु तत्पदं प्रत्यक्षविशेषपरामर्शकं
विशेषत्वं च व्याप्तिपक्षधर्मताविषयकत्वं तेन व्याप्तिवि-
शिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यं ज्ञानमनुमानं चानुमितिरिति प्र-
मातृत्वं यत् इत्यध्याहारेण च करणमवसेयम् ॥

क्रमप्राप्तमुपमानं निरूपयति ।

प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम्^(१) ॥ ६ ॥

प्रसिद्धस्य पूर्वप्रमितस्य गवादेः साधर्म्यात् साद-
र्यात् तज्ज्ञानात् साध्यस्य गवयादिपदवाच्यत्वस्य साधनं
सिद्धिकरणं यत् सादर्यज्ञानं तदुपमानं सिद्धिश्चोपमितिः ।
अथवा प्रसिद्धात् गवयादौ ज्ञातात् साधर्म्यात् गवादि-
सादर्यात् साध्यसाधनमित्यर्थः । ननु सादर्यज्ञानमुप-
मानमित्येवकथं नेक्तमिति चेत् तत्फलस्यानुमानभित्त-
स्यापमिति रूपस्य प्रदर्शनाय तथाभिधानात् । तत्प्रदर्शनं च
कणादादीनामनुमानान्तर्गतत्वमेव मतं तन्निराकरणाय ।
तथाहि केनचिद् ग्रामीणेन कीदृगवय इति प्रश्ने कृते
गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्यारण्यकेन केनचिदुत्तरितं ततो
ग्रामीणोऽरण्ये कदाचिद् गवयदर्शनेनायं गवयो गोसदृश
इति निश्चित्य गवयो गवयपदवाच्य इत्यवधारयति ।
तादृशावधारणं हि न प्रत्यक्षं गवयपदवाच्यत्वस्य चक्षुरा-
ययोग्यत्वात् । नापि शाब्दः शब्दादेरभावात् । नाप्यनु-
मितिः व्याप्यतया लिङ्गानुपस्थितेः तथानुव्यवसायाभा-
वाच्च । तथा चातिरिक्तप्रमासिद्धौ तत्करणमप्यतिरिक्तमि-
ति सिद्धमुपमानं प्रमाणान्तरम् । तत्र च सादर्यज्ञानं करणं

(१) अद्योपमानम् । प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानमिति । सूत्रार्थः
पूर्ववदिति वार्तिकम् । अद्योपमानमिति भाष्यम् । सूत्रं पठति । प्रसिद्धसाधर्म्यात्
साध्यसाधनमुपमानमिति तात्पर्यवटीकाकृता सूत्रभाष्यविभागः कृतः ।

व्याख्यातचरं चेदमिति । अत्र जातीनां विभा-
गोद्देशसूत्रम् । साधर्म्यवैधर्म्यात्कर्षापकर्षवर्णनावर्ण-
विकल्पसाध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्ति-
संशयप्रकरणाहेत्वर्थापस्यविशेषोपपत्त्युपलब्ध्यनुपल-
ब्धिनित्यानित्यकार्यसमा इति । द्वन्द्वात् परः श्रूयमाणाः
प्रत्येकमभिसम्बध्यत इति समशब्दस्य सर्वैः साधर्म्या-
दिभिः सम्बन्धः । सर्वसम्बन्धार्थमेव निग्रहस्थानवत्
परस्परापेक्षा अपि जातयः समासेनादृश्यन्ते प्र-
त्येकावृत्तौ गौरवप्रसङ्गादिति ॥ १ ॥

अथ प्रतिधर्मसमाया जातेर्लक्षणमाह ।

अनभ्युपेतयुक्ताङ्गात् प्रमाणात् प्रतिरोधतः ।

प्रत्यवस्थानमाचख्युः प्रतिधर्मसमं बुधाः ॥ २ ॥

विभागोद्देशसूत्रम् न तु लक्षणैकपरमिति भावः ।
सर्वास्वपि जातिषु समशब्दं प्रयुञ्जानस्येति पूर्वोक्तमर्थं
समर्थयति (?) । द्वन्द्वात्पर इति । जातिनिग्रहस्थानभेदानां
पौर्वापर्यं नैवापेक्षिकं न तु पूर्वापरार्थसम्बन्धाधीनमि-
त्याह । सर्वसम्बन्धार्थमेवेति । परस्परापेक्षा न प्रमाणप्र-
मेयादिभेदानामिति पूर्वलक्षणसापेक्षा इत्यर्थः (?) । तर्हि
साधर्म्यवैधर्म्यसमप्रतिजातिशब्दान् किं न प्रयुञ्क्त इत्य-
ग्रहः । प्रत्येकावृत्तमिति ॥ १ ॥

वक्ष्येनेन प्रथमजातिद्वयस्यैकाः कक्षा नैमित्तिककृ-
त्त तं स्मारयति । अथ प्रतिधर्मसमाया इति ।

अनभ्युपेतयुक्ताङ्गादिति प्रकरणसमाख्यहेत्वाभा-

येन केनचित्प्रमाद्येन यदिना साध्योपसंहारे
कृति अनभ्युपेतपुस्तान्नेन प्रतिप्रमाद्येन प्रतिरोधतः
प्रत्यक्षत्वनं प्रतिधर्मसमः । अत्रायत्ताभ्युपगन्तव्यानां
तत्रमाद्याङ्गानां वास्तवसद्भावाभावे अपि सद्भावाभि-
मानमात्रमपि नास्ति तेन सदुत्तरप्रकारकसमाहं क-
वच्छेदसिद्धिः तत्र सद्भावाभिमानस्य विद्यमानत्वात् ।
प्रकारकसमाया जातेर्व्यवच्छेदायोक्तं प्रतिरोधत इति ।
तत्र चाद्येन प्रत्यक्षत्वनस्य वक्ष्यमाकृत्वादिति ॥ २ ॥

ननु महतीत्यमपूर्वा प्रक्रिया यत् सूत्रकारादि-
भिरनुद्विष्टामशक्तितां च प्रतिधर्मसमाभिधानां जातिं
भवन्ती लक्षयन्तीत्यत आह ॥

साधर्म्यवैधर्म्यसमौ तद्वेदावेव सूत्रितौ ।

सूत्रकारस्यापि प्रथमतः साधर्म्यवैधर्म्यसमावु-
द्देशपूर्वं लक्षयतस्तद्द्वारा प्रतिधर्मसमायामैव तात्प-
र्यम् । तयोस्तदवान्तरभेदत्वादिति किमर्थं तर्हि मु-
ख्यमेव प्रतिधर्मसममुपेक्ष्यावान्तरभेदोपादानमिति

सम्पुदासः प्रमाणादिति प्रत्यक्षादेः सर्वज्ञात् प्रमाणादि-
यं जातिः प्रवर्तत इति दर्शितं भवति । प्रतिरोधत इति
प्रकरणसमाख्यजातेर्व्यवच्छेदा । स साध्योपसंहारे
प्रथममेव प्रतिपाद्यते । उद्देशपूर्वं लक्षयतः सामान्यविशेष-
बन्धप्रामाण्यमवधारणं च कुर्वन्तः ते च उत्कर्षोपकर्षस-
मादीनामवन्तरभेदाच्च स्वयमेवेति भाष्यवार्त्तिकदिषु
कृत्यमानैः विन्येर्हताख्याः इत्यर्थः ॥ २ ॥

चेत् तत्राह ।

अवान्तरभिदाः सन्ति सर्वत्रेति प्रसिद्धये ॥ ६ ॥

सर्वास्त्यपि जातिषु बह्विऽवान्तरभिदाः सन्ति ।
यथा तावत् प्रतिधर्मसमायां साधर्म्यवैधर्म्यसमा तं च
स्वयमेवोद्गनीया इति प्रदर्शनार्थमवान्तरभेदोपादा-
नमिति ॥ ६ ॥

अवान्तरभेदस्त्वानङ्गीकारेण तयोः स्वतन्त्र-
जातिस्त्वभ्युपगमे ऽनिष्टप्रसङ्गमह ।

तौ चेत् स्वतन्त्राभिमती प्रत्यक्षादेः प्रमाणतः ।
एवंविधः प्रसङ्गः स्याज्जातित्वेन न सूत्रितः ॥ ७ ॥

तदा ह्यनङ्गीकृतयुक्ताङ्गेन प्रत्यक्षादिनां प्रमा-
णेन प्रतिरोधतः प्रत्यक्षस्यानस्य जात्यन्तरानन्तर्मा-
वादजगत्सिद्धं स्यात् । तच्चायुक्तम् असदुत्तरत्वात्
कलादजनन्तर्मावाप्तेति । अत्र सूत्रम् । साधर्म्यवैधर्म्या-
भ्यामुपसंहारे तद्वैधर्म्यवैधर्म्योपपत्तेः साधर्म्यवैधर्म्यस-
माविति । तदिति साध्यपरामर्शः । उपसंहारकर्मतया

तदा ह्यनङ्गीकृतेति । यदानुमानाभाससाधर्म्यवैधर्म्य-
भ्यामेक प्रत्यक्षस्यानमिमे अजातीं स्वतां तदा ह्येवं सन्ति
समापन्नमिति भावः । जात्युत्तरानन्तरभावात् साधर्म्य-
वैधर्म्यवैधर्म्यसमाविति । एवंविधप्रसङ्गस्य च तद्वैधर्म्यवैधर्म्य-
वैधर्म्यसमाविति । कथमप्रस्तुतस्य तद्वैधर्म्यवैधर्म्यसमाविति इत्यत्राह ।
उपसंहारकर्मतयेति । उपसंहारां समापनं तत्कर्मतया समा-
पनीयमेव । सामान्यवैधर्म्यसमाविति साधर्म्यवैधर्म्यवैधर्म्यसमाविति

प्रकृतत्वात् । उपपत्तेरिति तादर्थ्यं षष्ठीः । साधर्म्यवै-
धर्म्याभ्यामित्यावर्तनीयम् । सामान्यलक्षणसूत्रात् प्र-
त्ययवस्थानवदमनुवर्तनीयम् । लक्ष्यलक्षणपदानां यथा-
सङ्घेते सम्बन्धः । स्वयंसाधनपरपक्षप्रतिषेधाभ्यां
द्विभागेन प्रत्ययवस्थाने प्रतिषेधभागेन जातित्व-
मिति सूचयितुं पुल्लिङ्गनिर्देशः । सामान्यलक्षणेनैव
सदुत्तरप्रकरणसमत्वोद्भावनव्यवच्छेदः तत्तद्व्याप्यमर्थः
सम्पद्यते साधर्म्येण वैधर्म्येण त्वाभ्यां वा साध्योपसंहारे
वाविना कृते साध्यधर्मविपर्ययधर्मसिद्ध्यर्थमनङ्गीकृत-
पुक्ताङ्गेन साधर्म्येण प्रत्ययवस्थानं साधर्म्यसमः । तद्व्या-
पसंहारे तद्व्यतिरेकेण वैधर्म्येण प्रत्ययवस्थानं वैधर्म्य-
सम इति । यथा अनित्यः शब्दः कृतकत्वात् घटव-
दित्युपसंहारे नैतदेकमस्ति ह्याकशेनापि साधर्म्यम-
मूर्तत्वं तद्वन्नित्यः किं न स्यात् न चेदेकमनित्योपि
न स्यादविशेषादिति साधर्म्यसमः । तस्मिन्नेवोपसंहारे

प्रत्ययवस्थानं जातिरित्यस्माल्लक्षणपदानां लक्ष्यपदयोर्लक्षण-
पदयोश्च पुल्लिङ्गनिर्देशः समाहृत्योक्तिः । सामान्यलक्षणेन
द्वयजातकं स्वव्याप्यकं चोत्तरं षष्ठिः अत्रेति सह संस-
रेति हेत्वाभ्यासकचक्रवर्णनसमस्य दूषणप्रकारतोऽप्यभा-
वात् तेषां तद्व्यतिरेकेण द्वयार्थः । ततश्च तद्व्याप्यतामेव कंवि-
धानकत्वात् तद्व्यतिरेकेण द्वयमुक्ताङ्गेन साधर्म्येनैव
चेति किञ्चनः । अत्रैकमेवोक्तं तु साधन इत्याह । तद्व्यतिरे-
केति । प्रत्येकं च ग्रहणम् । वैधर्म्येणैवोपसंहारे कृते साम-

षट् वैधर्म्याश्चावशात्वाप्तित्यः किं न स्यात् इति
वैधर्म्यसमः । एवं वैधर्म्येण द्वाम्नां चोपसंहारे साध-
र्म्येण च प्रत्यवस्थानं प्रत्येकं च द्रष्टव्यम् । तथा
प्रत्येकं समुच्चिताभ्यां चोपसंहारे समुच्चिताभ्यां साध-
र्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं चोदाहर्तव्यम् । अनुमा-
नेन साध्योपसंहारे प्रत्यक्षेणापि प्रत्यवतिष्ठते ।
यथा पूर्वस्मिन्नेव प्रयोगे स इवायं गकार इति प्रत्यभि-
क्षाप्रत्यक्षेण नित्यः किं न स्यात् प्रमाणत्वाविशेषा-
दिति । तथा शब्दोपमानाभ्यां प्रत्यवस्थानमुदाहर्त-
व्यम् । सर्वाणामपि जातीनां सप्ताङ्गानि वक्ष्यति । ॥

र्म्येण प्रत्यवस्थानं साधर्म्यसमः । वैधर्म्येण प्रत्यवस्थानं
वैधर्म्यसमः । द्वाम्नां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामुपसंहारे साध-
र्म्येण प्रत्यवस्थानं साधर्म्यसमः वैधर्म्येण प्रत्यवस्थानं वैध-
र्म्यसमः इति प्रस्तुतम् । शब्दानित्यत्वानुमानेऽन्यथोदा-
हर्तव्यमित्यर्थः । अथ प्रतिघर्मसमयोर्विशेषान्तरसमामाह ।
तथा प्रत्येकमिति । साधर्म्येण वा वैधर्म्येण वा उभाभ्यां
चोपसंहारे कृते उभाभ्यां प्रत्यवस्थानं चोदाहरणे सा-
धर्म्यवैधर्म्यसमाख्य एकः प्रतिघर्मसमविशेषो द्रष्टव्य इत्य-
र्थः । तथा शब्दोपमानाभ्यामिति । शब्दानित्यत्वानुमाने
प्रयुक्ते नापि क्षीतमुपाख्यानं मत्पुत्रोक्तं संनातनमित्याद्या-
गोमादनित्यः किं न स्यात् । तथा तस्मिन्नेव प्रयोगे अनेन
सदृशः पूर्व तैमीरुतः शब्द इत्युपमानेन नित्यः किं न स्या-
दित्यादिप्रत्यवस्थानमूहनीयमित्यर्थः । प्रत्यक्षादिना प्रत्य-
वस्थानस्य प्रतिघर्मसम इत्येव संज्ञां द्रव्याविषयवृत्तित्वं

प्रतिधर्मत्वो लक्षणः अतश्चुचितमुक्ताङ्गेन प्रमात्रेण
 प्रतिरोधतः प्रत्यक्षत्वमविवक्षितं लक्षणं युक्तकङ्करीनम-
 तिप्रमात्रोपलब्धं व्याख्यातृणां सकृत्प्रकाशकारोप-
 न् तद्व्याप्तिः कलन् प्रकाशः प्रतिभास्यतायावसारः
 सर्वत्रेति वक्ष्यति । दुष्टत्वमूलं तु द्विविधं साधारण-
 मसाधारणं चेति । तत्र साधारणं स्वव्याप्तातत्त्वम् ।
 असाधारणं तु त्रिविधम् । मुक्ताङ्करीनत्वमविवक्ष-
 नित्वं चेति । अत्र साधारणं तावन्नेदं स्वसाध्यव्याप-
 कम् अत्रङ्गीकृतमुक्ताङ्गेन प्रमात्रेण प्रतिबद्धत्वादिति
 नहि जात्यात्मकः प्रतिरोधः । स च स्वात्मानमपि व्याह-
 रति नेदं दूष्यदूषकं तथाविधप्रतिप्रमात्रप्रतिबद्धत्वादि-
 ति । असाधारणं तु मुक्ताङ्करीनत्वं मुक्तं व्याप्याप्य-
 चक्षपेक्ष प्रवृत्तत्वादिति । तत्र मूलं गोपताङ्गेसिद्धिवत्
 तत्सिद्धिरिति । यथा व्याप्यात् तद्गोपतादेव गौव्यवहा-
 रसिद्धिः नाव्याप्यात् पशुत्वाद्विः तथा व्याप्यादेव कृतक-
 त्वाद्विहेतोः साध्यसिद्धिर्नाव्याप्यादमूर्तत्वादिरिति यु-

हीनार्थकान्तरात्वे कस्यदप्ये ह्यनन्तमिदमन्तर्हीनत्वं युक्तं
 यत्र अन्तर्हीनमिति । अत्र निष्को मोदिति अन्तर्हीनः
 मोदतात् व्यतिरेकेणान्वयमिति । अत्र सोऽन्तर्हीनस्यस्य-
 व्येवाविनाशतत्त्वतात् मोदतादिति हेतुस्यैव साध्यसिद्धि-
 र्भवा च साध्यव्यभिचारिणः प्रवृत्तत्वादिति हेतुर्न मो-
 द्यवहारसिद्धिरिति निष्कर्षः । तस्यस्यमिति । अन्तर्हीनत्वा-

काम्पुहानिप्रदर्शयन् सुत्रार्थः ॥ ४ ॥

कस्याप्यनिष्टधर्मस्य वादिसाधनशक्तितः ।

दृष्टान्तात् पक्ष उत्कर्ष उत्कर्षसम उच्यते ॥ ५ ॥

दृष्टान्तधर्मिणि दृष्टस्य पक्षे चाविदमानस्य धर्मस्य वादिनिर्दिष्टसाधनसाहचर्यमात्रेण साध्यधर्मस्यैव दृष्टान्तात् पक्षे समुत्कर्षेण प्रत्यवस्थानमुत्कर्षसमः । अविशेषसमाप्ता भेदप्रदर्शनायोक्तं वादिसाधनशक्तित इति । तत्र हि सत्त्वादिना हेत्वन्तरेणात्कर्षं दह्यति । सद्भावोपपत्तेरिति । उदाहरणं तु अनित्यः शब्दः कृतकत्वाद् घटवदिति प्रयोगे अनित्यत्वेनेव मूर्तत्वेनापि सहचरितं कृतकत्वं घटादावुपलब्धं शब्दे ऽपि मूर्तत्वं साधयेत् । न चेदेवमनित्यत्वमपि न साधयेद्विशेषात् । तथा क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वात् घटवदिति प्रयोगे कार्यं कर्तृमत्त्वेनेव किं विज्ञशरीरिकर्तृमत्त्वेनापि सहचरितं घटादावुपलब्धमिति क्षित्यादावपि तथाविधमेव कर्तारं साधयदभिमतसर्वज्ञशरीरिकर्तृत्वं विरुण्ढीति विशेषवि-

विज्ञेयोर्लज्जामर्त्यादी क्षित्यव्यभिचारेण तस्मात् तस्मिन्क्षितित्वार्थः ॥ ४ ॥

वादिसाधनशक्तितः वायुकहेतुनशात् उदाहरणानाराधदेवज्ञाजेनेवराजुमार्गं प्रति भीमांस्तुकाक्षिणाद् ।

दृष्टान्तधर्ममेतन्नात्मुत्कर्षमिति वाह । क्षित्यादिकवि-

कृद्वो हेतुरिति । कः पुनरस्योत्थानहेतुः पक्षे ऽविद्य-
मानस्य दृष्टान्ते वादिहेतुसहचरितस्य धर्मस्योपल-
म्भः विशेषविरुद्धत्वमारोप्यं तद्वद्भवन्तिः फलम् साधा-
रणदुष्टत्वमूलं तु नेदं स्वसाध्यसाधकं विरुद्धत्वान्नित्य-
त्वसाधनकृतकत्ववदिति । प्रतिषेधहेतोरपि विशे-
षविरुद्धत्वं नित्यत्वसाधनकृतकत्वे नित्यत्वासाधकत्वं
दृष्टमिति साधकत्वमिव नित्यत्वासाधकत्वमपि साध-
येदित्यभिमतमनित्यत्वासाधकत्वं विदुषाह्वीति । असा-
धारणं तु युक्ताङ्गहीनत्वं कार्यत्वादेः कर्तृमत्त्वादिनेव

ति । अभिमतं न्यायवाद्यभिमतम् । विरुणद्धीति । तेन-
व्याप्तत्वात् तं प्रतिक्षिपति । सर्वत्र तज्जातिविशेषो लक्ष्यः
तत्तद्विशेषसूत्रोक्तं लक्षणं प्रमादः प्रतिभाहानिर्वावसर
इत्येतन्नयमुक्तप्रायमिति । तस्याङ्गान्तराण्याह । पक्षे ऽविद्य-
मानस्येत्यादिना । तद्वद्भवन्तिः फलं विशेषविरोधः आयातं
ततोङ्गं पराजित इति वादि भ्रमो जातिवादिनः कलन्ति-
त्यर्थः । साधारणदुष्टत्वमूलं स्वव्याघातकत्वं नेदं स्वसा-
ध्यसाधकमिति वादिसाधनसाहचर्यमात्रेण दिष्टं तत्पक्षो-
निवृद्धमप्रसज्जनं ह्युत्कर्षसमः स जात्युत्तरेऽप्यस्ति कथं नि-
त्यत्वसाधककृतकत्वरूपे दृष्टान्तविरुद्धत्वान्नित्यत्वसाध-
कमस्ति तदसाधकत्वं जातिवादिनो विरुद्धत्वात् इति
हेतोः पक्षमूले वादिसाधने व्यापने तत्तच्च नित्यत्वासा-
धकत्वं जातिवाद्यभिहितमनित्यत्वादिति हेतोः कर्तृम-
त्त्वान्नित्यत्वादिनेव किञ्चित् शरीरिकर्तृमत्त्वमूर्तत्वादिना

शरीरादिनापि व्याप्त्यभावात् सत्यां तु व्याप्ताविष्टा-
पादनादिति ॥ ५ ॥

व्यावृत्ते व्यापकाभासे

पक्षतो लिङ्गसाध्ययोः ।

आकर्षोऽन्यतरस्य स्या-

दपकर्षसमः स्फुटः ॥ ६ ॥

दृष्टान्ते साध्यस्य हेतोर्वा व्यापकत्वेन कञ्चि-
द्वर्ममरिष्य पक्षे तन्निवृत्ते व्यापकाभावाद्वाप्याभाव
इति साध्यस्य हेतोर्वा पक्षादपकर्षणमपकर्षसमः
यथा पूर्वयोरेव प्रयोगयोर्दृष्टान्ते घटे कृतकत्वस्य वा
अनित्यत्वस्य वा व्यापकं मूर्तत्वं तच्च शब्दाद्वावृत्त-
मिति तयोरन्यतरस्य निवृत्तिः घटादौ कर्तृमत्त्वस्य
कार्यत्वस्य वा व्यापकं शरीरित्वम् तच्च क्षित्यादेर्निवृ-
त्तमिति तयोरन्यतरस्य वा निवृत्तिरिति । उत्थानहे-

त्वाभिर्नास्ति कार्यस्य शरीरस्य कर्तृकत्वाभावात् कृत-
कस्य कर्मणो मूर्तत्वाभावाच्च ॥ ५ ॥

अथ तेषामपि शरीरकर्तृकत्वमूर्तत्वसद्भावे जाति-
वाक्यस्य सिद्धसाधकत्वात् युक्ताङ्गहानिरित्यर्थः । अपक-
र्षणमपकर्षेण प्रत्यक्षस्थानं प्रथमं शब्दमित्यत्वानुमाने अप-
कर्षसमं दर्शयति । घटादौ कर्तृमत्त्वस्येति । स्याप्यपक्ष इति
प्रबलप्रमाणबुद्ध्या साध्यापकर्षाभिधाने बाधितविषयत्वं
प्रतिप्रमाणबुद्ध्या चेत् सत्प्रतिपक्षत्वमिति विभागः हेत्व-
पकर्ष इति विभागः हेत्वपकर्ष इति यथा कथाचिदुक्ता हे-
त्वपकर्षे सिद्धत्वमरिष्य उत्कर्षसमवदिति । नेदं त्वसा-

तुस्तु दृष्टान्ते साध्यहेत्वोर्ध्यापकाभिमतस्य धर्मस्य
पक्षे निवृत्त्युपलम्भः । साध्यापकर्षे बाधितविषयस्य
सत्प्रतिपक्षत्वं वा आरोप्यम् । हेत्वपकर्षे त्वसिद्धत्वं
तदाभासोऽयं साधारण्यमसाधारण्यं च दृष्टत्वमूलमुत्कर्ष-
समावदूहनीयमिति ॥ ६ ॥

हेतोस्तु यादृशं रूपं पक्षमात्रे विवक्षितम् ।
तद्रूपहेतुमान् साध्यः सपक्षोऽप्यन्यथा पुनः ॥ ७ ॥
भवेत् साधनवैकल्यमिति वक्ष्यसमोदयः ।

पक्षवर्तिनो हेतोरसिद्धार्थत्वादीनि रूपाणि
विवक्षितानि सपक्षवर्तिनस्तु सिद्धार्थत्वादीनि । तानि
पक्षरूपाणि च रूपाणि वक्ष्यन्ति । तत्र सपक्षविवक्षित-
रूपबद्धेतुमत्तया सिद्धस्य दृष्टान्तस्य पक्षमात्रविवक्षि-

ध्यसाधकं बाधितविषयत्वात् सत्प्रतिपक्षत्वादसिद्धत्वा-
देति जातिवाच्युक्तहेतवोऽपि न साध्यसाधका भवितुम-
र्हन्ति । अल्पेकं तथाविधवाचादियुक्तत्वादित्याद्युद्गीयम् ।
तथा व्यापकव्याप्य इत्यत्रापि न तु व्यापकभासाभावा-
दिति व्यापकत्वयुक्तोद्गीयमर्थं बोद्दीयमित्यर्थः ॥ ६ ॥

अर्थोचित्यादमनसरे अन्युत्थानकीरणात् । तत्र सप्त-
भक्तिप्रकृतेः । भक्तिकार्यहेतुमात्रं उभयत्राप्यसिद्धसा-
ध्यवर्तकहेतुयुक्तः । यत्र कथान्तरेभ्यस्तिवृत्तसाध्यज्ञा-
नप्रकृतिमन्त्रादिवक्ष्यमाणसमस्तुहसुत्तुहो हेतुः सपक्षे
विवक्षिते च न वा । अथो पक्षवत्प्रत्येऽपि साध्यवर्तक-
या कर्णः स्यात् द्वितीये तत्रात्रिवहेतुप्रकृता सपक्षः स-
ध्यः कथ्यते । अथवा साध्यसाधनवैकल्यवोरन्यतत्त्वक-

तदुपवहेतुमन्वेनासिद्धिः कारणं स्वयम्भूताः । तत्-
 शेषेयमेवं प्रवर्तते किं प्रवृत्तदसिद्धार्थहेतुमान् सपक्षः
 सिद्धार्थहेतुमान् वा पूर्वत्र सपक्षे ऽपि साध्यधर्मवत्तया
 वक्तव्यः साध्यः स्यादित्यर्थः । अन्यथा साध्यधर्मस्या-
 सिद्धत्वसाध्यविकलौ दृष्टान्तः स्यात् । उत्तरत्र पक्षवि-
 चक्षितहेतुमत्तया दृष्टान्तः साध्यः स्यात् । अन्यथा
 तदुक्तस्य हेतोरभावात् साधनविकलः स्यादिति । यद्य-
 कृपान्तरेषु च त्रिष्वपि प्रवृत्तिकारः स्वयमेव बोद्धव्यः ।
 साध्यसाधनवैकल्ये दृष्टान्तस्वारोधी । अतिपीडायां
 हेतौर्विरुद्धत्वाद्वाधारणत्वदुष्टत्वे मूलं तु यद्योक्तवर्ण-
 त्वप्रतिषेधहेमावपि सुवचत्वात् त्वव्यायातः । अ-
 विमयवर्तित्वं च पक्षवर्तिहेतुकृपायां सपक्षवर्तित्व-
 वि सञ्चारत्वात् । अयुक्ताङ्गाधिकत्वं वा सपक्षवर्ति-
 नो हेतौर्न युक्तानामेवासिद्धार्थत्वादाङ्गानामुररीकर-
 णादिति ॥ ७ ॥ ५५ ॥

असिद्धिः कोऽव्यभिच्यर्थः । अतिपीडायां हेत्वाभासपर्य-
 न्तमिच्छायां सिद्धयस्तत्साधारणत्वसाध्यविकलः सपक्षो
 विमय इति तत्रापि वर्तमानो हेतुः पक्षविपक्षयोरेव वर्तत-
 इति चिह्नः । सपक्षवर्णवर्ति सपक्षोऽप्यवर्तमानो हेतुः
 पक्षभासवृत्तिरसाधारणो अवाप्त्यस्तदुभयमवरोच्यमित्य-
 र्थः । यद्योक्तवर्णव्यवस्थेति । तदेवं स्वसाध्यसाध्य-
 त्वादसाधारणत्वादिप्रतिषेधहेतौः अविमयविचक्षित-
 पाणां सपक्षसत्त्वमसत्त्वं विकल्प्य उभयत्रापि वर्ण्यत्वस्य
 सुवचत्वादित्यर्थः ॥ ७ ॥ ५५ ॥

सपक्षवर्तिनो हेतोर्थादृष्टूपं विवक्षितम्^(१) ॥ ८ ॥
 पक्षोपि तादृग्हेतुः स्यादन्यथा हेत्वसिद्धता^(२) ।
 सपक्षवत् तदा साध्य इत्यवर्ण्यसमाकृतिः ॥ ९ ॥

किं सपक्षवत्पक्षोपि सिद्धार्थहेतुमात्रं वा । न
 चेत् पक्षोपि न साध्यः स्यात् सपक्षवर्तिनः सिद्धार्थस्य
 हेतोस्तत्राभावात् तथा च स्वरूपासिद्धो हेतुः । सिद्धा-
 र्थधर्मवर्तित्वे तु सिद्धधर्मविशिष्टत्वात् पक्षो न साध्यः
 स्यात् तथा चापक्षधर्मो हेतुरिति प्रत्यवस्थानमवर्ण्य-
 समः । एवं रूपान्तरेष्वपि दर्शयितव्यम् उत्थानहेतुस्तु
 पक्षधर्मत्वापेक्षितरूपवद्धेतुमत्वे ऽपि पक्षस्य पक्षावि-
 वक्षितसपक्षमात्रविवक्षितरूपवद्धेतुमत्वेनासिद्धिः सा-
 धारणमसाधारणं दुष्टत्वमूलं वर्ण्यसमावद् द्रष्टु-
 म् ॥ ८ ॥ ९ ॥

सपक्षवर्तिन्यपि हेतोरिति शेषः । पक्षो न साध्यः
 स्यात् साध्येन गृहीतव्याप्तिहेतुः पक्षे न चेत् न तत्र साध्य-
 साधनसिद्धिरित्यर्थः । अपक्षधर्मः अपक्षार्थसिद्धः एवं रूपान-
 तरेष्वपीति । अनारब्धसाध्यज्ञापनशक्तित्वादित्यपक्षो-
 न्यवहेतुस्तत्रासाधारण्यौ पक्षो न साध्यः स्यादिति ब्रह्-
 म्यमित्यर्थः । साधारणमसाधारणं चेति । प्रतिषेधहेतौ स-
 म्यवर्ण्यत्वरूपस्य व्याघातकत्वमविषयवृत्तित्वमपुष्ताज्ञो-
 चिकत्वं च पूर्ववद्ज्ञातव्यमित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

(१) व्यवस्थितम्-पा. A पु.

(२) अन्यथासिद्धिहेतुता-पा. B पु. ।

कानि पुनः पक्षमात्रवर्तिनो हेतोर्विवक्षितानि
रूपाणि कानि चासपक्षमात्रवर्तिन इत्यत्राह ॥
असिद्धार्थत्वमारब्धसाध्यज्ञापनशक्तता ।
व्याप्तिप्रामाणशून्यत्वं संशयैकार्थता तथा ॥१०॥
स्वरूपभेदश्चेत्येतत् पक्षमात्रं विवक्षितम् ।
हेतुरूपं सपक्षे तु तादृगूपविपर्ययः ॥ ११ ॥

हेतोरर्थः प्रमेयं सिषाधयिषितो धर्म इति या-
वत् । स हि पक्षे ऽसिद्धो भवति । अन्यथा सिद्धसा-
ध्यताप्रसङ्गात् सपक्षे तु सिद्धः इतरथा साध्यवैकल्य-
प्रसङ्गात् पक्षे साध्यज्ञापनाय प्रवृत्तशक्तिर्हेतोरन्यत्र
न तथा पूर्वमेव प्रमाणान्तरेण साध्यसिद्धिः पक्षे संश-
यसमानविषयो हेतुः सन्दिग्धन्यायप्रवृत्तेः इतरत्र
तथा साध्यधर्मनिश्चयात् पक्षे व्याप्तिग्राहकशून्यो हे-
तुः । तत्र साध्यस्य प्रमाणान्तराभावात् अपरत्र प्रमा-
णान्तरात् साध्यहेतोर्व्याप्तिर्गृह्यते । पक्षे धूमाद्विवि-
शेषः करिषत् परत्र तज्जातीयोऽन्यो विशेष इत्ये-
तानि हेतुरूपाणि पक्षसपक्षयोर्व्यवस्थया विवक्षि-
ताति ॥ १० ॥ ११ ॥

धर्मस्यैकस्य केनापि धर्मेण व्यभिचारतः ।
हेतोश्च व्यभिचारोक्तेः विकल्पसमजासिता ॥१२॥

पक्षे ऽसिद्धो भवति प्रतिवादिन इति शेषः । तत्र
साध्यस्येति । प्रस्तुतानुमानेनैव हि पक्षे साध्यासाहः न
प्रमाणान्तरेण तत्साध्यसाधनयोर्व्याप्तिः पक्षेण प्रमा-
णान्तरसिद्धिरित्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥

अत्र घट्यन्तो धर्मशब्दे हेतुधर्मान्तरं चाह ।
 तृतीयान्तस्तु साध्यधर्मे धर्मान्तरं च । तत्तद्वैकस्य
 हेतुधर्मस्य धर्मान्तरेण वा धर्मान्तरस्य साध्यधर्मेण वा
 धर्मान्तरस्य धर्मान्तरेण वा व्यभिचारदर्शनमुत्थान-
 हेतुः । तेन हेतोरपि साध्यव्यभिचारापादनं विक-
 ल्यसमः । तच्च दृष्टान्ते साध्येन सह वर्तता हेतुः पक्षे
 तु तेन विनैव वर्ततामिति व्यवस्थयेवापादनीयम् । तत्र
 हेतुधर्मान्तरं प्रति व्यभिचारस्त्रिविधः । पक्षदृष्टा-
 न्तयोः पक्षयोर्दृष्टान्तयोर्वेति । तत्र प्रथमो यथा ।
 अनित्यः शब्दः कृतकत्वाद् घटवदिति प्रयोगे यथा
 कृतकत्वं शब्दे विभागजत्वेन सह वर्तते घटे विनैव
 वर्तत इति विभागजत्वं व्यभिचरति । तथा कृत-
 कत्वं घटे अनित्यत्वेन सह वर्ततां शब्दे तु तेन
 विनैव वर्ततेत्यनित्यत्वं व्यभिचरेदिति । द्वितीयस्तु
 अनित्ये वाङ्मनसी कृतकत्वादिति प्रयोगे कृतकत्वं
 यथा वाङ्मनसयोर्मूर्तत्वममूर्तत्वं च व्यभिचरति तथा
 साध्यमपि व्यभिचरेदिति । तृतीयस्तु क्रियावाना-

इति व्यवस्थयेन शून्ये पक्षे कृत्तिरेव व्यभिचरति न तु
 विपक्षगामित्वमिति नियमः घटेऽपि नैव वर्तते शब्दवि-
 भागयोरेव विभागजत्वं अतस्तद्वदिति तत्र घटे विभागजत्व-
 मन्तरेण कृतकत्वं वर्तते इत्यर्थः । मूर्तत्वममूर्तत्वं वेति । यथा
 कृतकत्वं मनसि मूर्तत्वेन सह वर्तते । यथाह चन्द्रिकाव्याख्ये (१)

त्मा क्रियाहेतुगुणयोगित्वात् लोष्टवत् तूलवदित्यत्र
क्रियाहेतुगुणयोगित्वात् हेतुः यथा क्रियावती लोष्टतू-
लयोर्वत्सु लघुत्वं व्यभिचरति तथा क्रियावत्त्वमपीति ।
धर्मान्तरस्य साध्यधर्मं प्रति व्यभिचारे यथा अनित्य-
शब्दः कृतकत्वादिति प्रयोगे यथा प्रमेयत्वमाका-
शघटयोरनित्यत्वं व्यभिचरति तथा कृतकत्वमपीति ।
धर्मान्तरस्य धर्मान्तरं प्रति व्यभिचारे यथा द्रव्य-
त्वस्य पयःपावकयोरुष्णत्वव्यभिचारात् कृतकत्वस्या-
प्यनित्यत्वाव्यभिचार इति । अनैकान्तिकाभासोऽयं
दुष्टत्वमूलं तु अव्याप्तस्य व्यभिचारात् व्याप्तस्यापि
व्यभिचारः । तथाभ्युपगमे वा प्रतिषेधहेतोरप्यन्यव्य-
भिचाराद्व्यभिचारः स्यादिति व्याघातः । अविषय-
कृत्तित्वं अन्यव्यभिचारादन्यस्यासाधकत्वापादना-
दिति ॥ १२ ॥

सह वर्तते मनसि वर्तत एवमित्यर्थः । आत्मनि क्रियाहे-
तुर्गुणः प्रयत्नः प्राणादिव्यापारहेतुत्वात् लोष्टे वेगः गुरु-
लघुत्वविशेषतदभावा अनैकान्तिकबोदनाभासोऽयं पक्षे
साध्यं विनैव वृत्तिर्नाम पक्षविपक्षयोर्वृत्तिः भवत्यतः पक्ष-
त्रयवृत्तित्वादनैकान्तिकबोदनाभासोऽयं सत्यपक्षवृत्तित्वा-
दाश्रयासिद्ध इत्यर्थः । अव्याप्तस्येषु साध्यव्यभिचारिणो
त्रिभागजत्वादः प्रतिषेधहेतोरपीति धर्मान्तरादिकं प्रति
व्यभिचाराज्जातिवादिहेतोरप्यसाधकत्वरूपसाध्यव्यभि-
चारः स्यादित्यर्थः ॥ १२ ॥

दृष्टान्तहेतुपक्षाणां सिद्धानामपि साध्यवत् ।
साध्यतापादनं तस्माल्लिङ्गात् साध्यसमो भवेत् १३

प्रमाणान्तरसिद्धानामेव पक्षहेतुदृष्टान्तानां
साध्यधर्मस्येव तत एव लिङ्गात् साध्यत्वापादानं सा-
ध्यसमः । तस्मादिति वर्यसमतौ भेदं दर्शयति । एवं
प्रत्यवतिष्ठमानस्यायमभिमानः । दृष्टान्ते हि प्रयोज-
कत्वं हेतौर्गृह्यते तच्च साध्यं प्रत्येव प्रयोजकत्वं नान्य-
त्रेति । तत्रापि साध्यसिद्ध्यर्थमयमेव हेतुः प्रयोक्तव्यः ।
इतरथा पक्षे ऽपि साध्याप्रयोजकत्वं स्यात् । एवं लिङ्ग-
धर्मिणावपि सिद्धावनुमानाङ्गं भवतः तत्सिद्धिश्च न
प्रमाणान्तरादुचिता लिङ्गस्य तत्राप्रयोजकत्वेन
साध्ये ऽप्यप्रयोजकत्वापत्तेः । क्रोडीकृतलिङ्गधर्मिलि-
ङ्गविषयानुमितिज्ञानजनकत्वाल्लिङ्गस्य न हि लिङ्ग-
धर्मिणावपो ह्य साध्यमात्रप्रतीतिलिङ्गाज्जायते । अय-

साध्यस्य साधकं साधनमिति प्रसिद्धिं विहाय
पक्षादीनामप्यनेनैव साधनेन साध्यत्वं वदतः कोभिप्राय
इत्याशङ्काह । एवं प्रत्यवतिष्ठमानस्येति । प्रयोजकत्वं
साधकत्वम् इतरथा सपक्षे ऽप्यनेनैव साधनेन साध्यसिद्ध्य-
नङ्गीकारे कथमेवमित्यत्राह । क्रोडीकृतेति । धर्मिलिङ्गस-
हितसाध्यधर्मस्यानुमेयत्वादित्यर्थः । अयमेव न्याय इति
दृष्टान्तशतसाध्यस्यापि अयमेव हेतुः साधक इति स्थिते
तत्रापि धर्मिहेतुसहितस्य साध्यत्वात् तयोरप्ययमेव
साधक इत्यवगन्तव्यमित्यर्थः । असिद्धत्वादय इत्यादिश-

(१) सपक्षेण-पा. B पु. ।

THE
PAÑCAPĀDIKĀ
OF
PADMAPĀDA
TRANSLATED BY
ARTHUR VENIS.

In the margin of the translation is shown the paging of the Sanskrit text of the Vizianagram Series.

The adhikaraṇas of Vedānta are indicated by the corresponding adhyāya and sūtras.

Further abbreviations are :—

Viv = Pañcapādikāvivarāṇa
V. P. S. = Vivaraṇaprameyasamgraha: } Viz. Series.

S. L. = Siddhāntaleṇa : English translation by A. Venis.

S. M. = Vedāntasiddhāntamuktāvalī : English translation by A. Venis.

Bhā = Bhāmatī : Biblio. Indic. Edition.

PAÑCAPĀDIKĀ.

Reverence to Brahman, the Witness, Bliss eternal, Intelligence unchanging, the One existent without end and untouched by the net-work of duality !

Reverence to the sage Bādarāyaṇa, the abode of calm, who unfolds Vedānta as the sun expands a lotus-cluster !

I salute that wondrous Ṣaṅkara, who is not surrounded by serpents, nor is covered with sacred ashes, half of whose form is not the body of Umā and who is not terrible, who is unattended by Vināyaka, and from whom the dark poison stain has disappeared ! *

I bow my head to that teacher who has become famous through his Bhāṣya and whose honey-like teachings in the Bhāṣya that issues from his mouth as from the lake Mānasa are drunk in by his humble and attentive pupils, in every quarter, as by bees.

Devoutly I begin this commentary on the Bhāṣya, which clear and profound supports a weight of words and thoughts, as a plant supports its stalks and foliage.

---

* Most of the epithets in this stanza have a double meaning, one in reference to the God Śiva and another in reference to Ṣaṅkarācārya. Thus शेषि is both a serpent and a sensual person ; and भूति means both ashes and wealth ; and विनायक is both Gaṇeṣa and an obstacle. Then, अनुमा = अनुमान, inference, and also अन्-उमा i. e. not-Umā ; so that Ṣaṅkarācārya is described as 'consisting half of reasoning,' whereby he supports the other half, viz., the teaching of revealed Veda.

The Bhāṣya, opening with the words—(the object and the subject) WHICH ARE PRESENT TO CONSCIOUSNESS AS THE THOU AND THE I RESPECTIVELY—and ending, IT IS A NATURAL MODE OF THOUGHT AND SPEECH TO SAY—I AM THAT, THAT IS MINE,—closes finally with the passage—ALL VEDĀNTA TEXTS ARE TO BE STUDIED, IN ORDER TO DESTROY THAT FALSE NOTION WHICH IS THE CAUSE OF EVIL, AND SO TO GAIN A (TRUE) KNOWLEDGE OF SELF AS THE ABSOLUTE UNITY. It sets forth the subject-matter of the Vedānta System and its aim, because these are taught implicitly in the first sūtra. And this point we will make clearer in discussing the passage—THEREFORE BRAHMAN OUGHT TO BE AN OBJECT OF INQUIRY.*

But if this be so, interposes an objector, the Bhāṣya should confine itself to that passage in which the words—IN ORDER TO DESTROY THAT FALSE NOTION, &c.—set forth the aim of the Vedānta System, and the words—AND SO TO GAIN A TRUE KNOWLEDGE OF SELF AS THE ABSOLUTE UNITY—declare the subject-matter of the System? Of what use is the earlier passage, teaching as it does that Nescience (Avidyā) brings about the common modes of thought and speech, e. g. *I am a man*—wherein the *I* and *That is mine* are falsely predicated of one's body and sense-organs.

To this objection the reply is that the knowledge of Brahman, enounced in the opening sūtra, is indeed that which destroys the cause of evil (i. e. Nescience). And evil consists above all in the notion that one is a knower and an agent and an enjoyer. Now if these were realities, knowledge could not destroy them; for it is only the

---

* Cf. Text. pp. 66, 67.

unreal or Nescience that can be destroyed by knowledge. Whereas if the notion of agency &c. is due to

Page 2. Nescience as its cause, then the statement

that the knowledge of Brahman destroys the cause of evil is logically consistent. For this reason, while indicating that the knowledge of Brahman destroys the cause of evil, the Sūtra-writer himself clearly means to show that the notion of agency &c. is due to Nescience as its cause. Hence also the aim of this the opening passage of the Bhāṣya is to serve as an Introduction* to the entire Vedānta System, helpful to an understanding of the sūtras by showing that the notion of agency &c. is due to Nescience as its cause. And so the aim of the Vedānta System is set forth in the statement that Vedānta texts terminate in the doctrine that Self, which is commonly regarded as an individual bound to a world of change, is in its own true nature nothing but the undifferented and unchanging Intelligence, the Real, the absolute Bliss. But this doctrine is contradicted by the seemingly unrefuted consciousness which, vouched for by direct perception, finds expression in the words—*I am an agent, I am joyed, I am pained*. Hence, to remove this contradiction, it must be proved that Nescience produces characteristics in Self which are opposed to the true nature of Brahman; and until this has been proved, Vedānta texts must appear as meaningless as the sentence 'An old ox sat at its door chanting benedictions.' Hence, it must be proved that it is Nescience that projects on the Self a nature

* चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यामुपोद्घातं प्रवृत्ते । Another defin. is प्रतिपाद्यमर्थे बुद्धौ संयत्ता प्रागेव तदर्थमर्थान्तरवर्धनमिति । V. P. S. p. 8. l. 20.

other than that of Brahman. And this point the Sūtra-writer will prove in the Chapter termed *Avirodha*, under the section dealing with *Jīva* or the personal sentience—II. 3. 29.

But it may be urged that, if this is the case, that Sūtra should come first in order of enunciation. By no means so: for the priority of a passage must be settled by reference to its definite subject-matter.* And when, in regard to this subject-matter, the purport or application of a given sentence has been shown, then a doubt, which might overthrow that application, and also a resolution of that doubt, can logically find expression. Whereas the doubt and its overthrow would be irrelevant, if the definite application of a given sentence had not previously been shown. However, to make the point easy of comprehension, the writer of the *Bhāṣya* expounds (in his Introduction) what is necessarily implied in the opening sūtra of the System though really proved by II. 3. 29. Thus no fault attaches to the order of exposition in the *Bhāṣya*.

But here another objection is brought against the *Bhāṣya*, as follows:—When entering on a task, e. g. the writing of a book, all good men begin with some auspicious preliminary adequate to the task in hand, whether by worship and reverence of their favourite deity or by thinking of such words as *atha* and *vrddhi* or by looking at such substances as curds. This immemorial practice of good men is an infallible rule for us. And the auspicious introduction, it is well known, is intended to remove obstacles. Further, great hindrances may be anticipated

---

* अर्थविशेषोदयते:—the proof उदयति: (of its priority) depends on its special subject-matter, अर्थविशेषेण उदयति: ।

in the case of a writer beginning a work with final release as its high aim ; for it is a common fact that the best things are attended by many hindrances. Veda also teaches—‘ Hence they (the Gods) like not that men should know this’—* and human experience also is to the effect that they hinder what they like not. How then is it that the Bhāṣya-writer neglects this immemorial practice and, fearlessly, begins his treatise without an auspicious introduction ?

To this objection we reply : The opening passage of the Bhāṣya, ending with the words ‘TADDHARMAṆĀMAPI, &c., &c.’ is the auspicious introduction to the work. What this passage implies is that the Inner Reality, the Pratyagartha or Self, is pure Intelligence or Brahman, and is free from all defects. Hence no defect in the form of a hindrance can attach to him who, in order to declare (as the Bhāṣya-writer declares) that the presentation to consciousness of an entity in a form other than that in which it really exists as above described is a false presentation, must have thought of the Self as essentially Intelligence and as free from defect of every kind,—though indeed this opening passage deals with a different matter (viz. adhyāsa). Therefore, foremost in maintaining the immemorial practice of good men in regard to an auspicious introduction is the writer of the Bhāṣya.

The Bhāṣya reads ; IT IS WELL-KNOWN THAT IDENTITY OF SUBJECT AND OBJECT, WHICH ARE BY NATURE OPPOSED TO EACH OTHER AS LIGHT AND DARKNESS ARE, IS IMPOSSIBLE.

---

* Bṛh. Up. I. 4. 10. the word ‘this’ means ब्रह्मात्मतत्त्वम्

But what, it may be asked, is this Opposition; or what sort of identity is intended, in regard to whose impossibility light and darkness furnish an illustration? If the intended opposition means the impossibility of co-existence of two things (in space and time), then it must follow that darkness cannot exist when and where light exists. But this is not a fact; for colour is seen indistinctly in a badly lighted house but distinctly elsewhere; and, therefore, the persistence of darkness to some extent, in a badly lighted house, is an observed fact. Similarly, the fact that some degree of heat is felt in a shady spot implies the existence of light also in that spot. So that co-existence of this kind must be considered predicable of heat and cold also, since these two are felt simultaneously.

We reply: The opposition consists in the essential difference (of subject and object), that is to say, there cannot really be that fusion* of subject and object which is held to exist, for example, in the case of the universal and the individual. Hence, identity of subject and object, consisting as it would in their fusion, is impossible. But why not? Because the subject whose sole essence is Intelligence cannot *of itself* become the object-element i. e. non-intelligent; nor is this possible *from without*, for Intelligence is not a divisible material substance to undergo change of its parts, nor is it under

* Sambheda is tādātmya, or identity of essence together with some known difference. It is not numerical identity, ekatva, which excludes all difference. Cf. V.P.S. p. 14 l. 21. वेदासंभेदसहसमन्योन्याभावविरोधि तादात्म्यम् । भेदविरोधि एकत्वमिति तयोर्विविक्तत्वात् । The Vedānta regards jātī or the universal, as a property, dharma, residing in and really identical with its substrate, dharmīn; and it expresses this identity by tādātmyam, itaretarabhāvaḥ, dharmadharmiṇorabhedah.

तर्कभाषा ।

श्रीमत्केशवमिश्रविरचिता ।

श्रीमद्द्विश्वकर्मविरचितया न्याय-
प्रदीपाख्यटीकया सहिता ।

वाराणसीस्थराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालीयेन
न्यायाध्यापकेन तर्कतीर्थोपाधिवारिणा
श्रीसुरेन्द्रलालगोस्वामिना
संस्कृता ।

~~~~~

THE
TARKABHĀṢĀ
OF
KEÇAVAMIÇRA
WITH THE COMMENTARY
NYĀYAPRADĪPA
OF
VIÇWAKARMAN

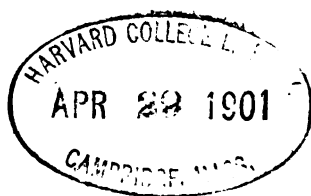
EDITED BY
SURENDRALĀLA GOSVĀMIN
PROFESSOR, SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

—————

BENARES :
PRINTED AT THE MEDICAL HALL PRESS.

1901.

॥ श्रीः ॥

सटीकतर्कभाषायाः शुद्धिपत्रम् ।

ए. पं. अशुद्धम् । शुद्धम् ।	ए. पं. अशुद्धम् । शुद्धम् ।
३ ८ तदर्थं तदर्थं	८३ ६ तयोस्तः तयोः स्तः
८ २३ पृष्ठायां पृष्ठे	८३ १८ वस्तुप्राप्य- वस्तु प्राप्य
१९ २१ वन्दे वन्दे	प्रकाश प्रकाश
२० ९ मिति द्रव्य मितिद्रव्य	८७ ९ मैतिह्य मैतिह्यं
२३ १० निरुक्तै निरुक्तै	१०२ १८* धर्माजन्य- धर्माजन्यज-
२९ १५ बुद्धिः बुद्धिः	साता न्यसाता
३० १० कर्षः १) (१) कर्षः १) (१)	१०८ ३(क) दिनावयव द्वावयव
३६ ८ पठादे- पठादे-	११० १०* रूपत्वादि शुक्लत्वादि
४० ९ आवणत्वं आवणत्वं	१११ ११* घटादि घटादि
४७ १७ बलवत्त्वात् बलवत्त्वात्	१२४ १८ स्याम स्याम
४७ २३ श्लोक श्लोक	१३१ २४ पृष्ठायाम् पृष्ठे
४८ २० प्रदर्शयति प्रदर्शयति ।	१५५ २३ पा पा-
५० १८ वेति विवाद्य वेतिविवाद्य	१५६ २० ध्ये १ ध्येत्यो
५३ २१ पृष्ठायाम् पृष्ठे	१५८ १२* शङ्खयोः शङ्खत्वयोः
५५ २० बहुव्रीहौ बहुव्रीहौ	१६२ ३ त्वादिति(१) त्वादिति
५६ १५ सिद्धिश्च सिद्धिश्च	वा वा (१)
५७ ३ निश्चित निश्चित	१६३ ७ अनिष्टा अनिष्टा
६३ २१ वन्दि वन्दि	१६३ १८ हाल् हाल-
७४ ९ भयावययकं भयविषयकं	१६३ १९ पृष्ठायाम् पृष्ठे
७६ २४ पृष्ठायाम् पृष्ठे	१६३ २२ पृष्ठायाम् पृष्ठे
७९ १० सपत्न सपत्ने	१६४ २२ पृष्ठायाम् पृष्ठे
७९ १६ प्रामाणिकत्वं प्रामाणिकत्वे	१७८ २० टीका टीका
८३ ४ प्राप्यकारित्वं प्राप्य प्रकाश- कारित्वं	१८१ १४ वृद्धः वृद्धिः

(क). अत्र च शुद्धपाठः टीकासम्मतो द्वितीयपुस्तकसम्मतश्च ।

* एतच्छिन्धयुक्तपहत्याङ्गीयशुद्धपाठाः सम्भावितत्वेनाहताः ।

विज्ञापने

पृ. पं. अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
१ ९ पृष्ठायां	पृष्ठे
२ ७ पृष्ठायां	पृष्ठे
७ १५ मूर्धन्य	मूर्धन्य
८ ८ वर्तति	वर्तीति
८ १० उन	कन
९ १० पृष्ठायां	पृष्ठे
९ २४ तिकार	तिकार
१० १० पृष्ठायां	पृष्ठे
१२ २० विन्ध्य	विन्ध्ये

पाठाधिक्यानां सूचीपत्रे

१ १ पृष्ठायां	पृष्ठे
१ १ नन्तम्	नन्तरम्
१ ९ पृष्ठायां	पृष्ठे
१ १७ केवल्य	केवल्य
४ १७ पृष्ठायां	पृष्ठे

पृ. पं. अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
४ १७ परामर्शो	परामर्शो
४ २२ पृष्ठायां	पृष्ठे
४ २४ पृष्ठायां	पृष्ठे
५ ७ पृष्ठायां	पृष्ठे
५ ९ पृष्ठायां	पृष्ठे
५ १२ कारिणि	करिणि
५ १४ पृष्ठायां	पृष्ठे

तर्कभाषायाः सूचीपत्रे

पृ. स्तं. पं. अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
३ २ २८ रूपम्	रूपम्
५ २ २ विभाग	विभागः
न्यायप्रदीपाख्यटीकायाः सूचीपत्रे	
२ २ १९ कर्मत्रय	कर्मत्रय
४ १ ३० शब्दबोधे	शब्दबोधे
४ २ २७ सुष्टि	सुष्टि

संस्कृतपुस्तकानां सूचीपत्रम् ।

मूल्यम्

श्रीभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादः शुतप्रकाशिकासंवलितः पं. श्रीराममिश्र-	
शास्त्रप्रणीतकाचित्कविषमपदटिप्पणीसमेतः	१)
श्रीभाष्ये प्रथमाध्यायद्वितीयपादमारभ्य द्वितीयाध्यायान्तम्	५)
श्रीभाष्ये तृतीयाध्यायमारभ्य चतुर्थाध्यायान्तम्	३५)
वेदार्थसंग्रहे भगवद्गोपानुक्रममुनिप्रणीतः सटीकः	३)
खेहपूतः प्रथमो ब्रिन्तुः सत्सम्प्रदायाचार्यपं. स्वामिश्रीराममिश्रशास्त्रि-	
प्रणीतो निर्विशेषाद्वैतनिराकरणपरः	११५)
खेहपूतिसंहिता वेदार्थसंग्रहः	३१)
शास्त्रदीपिका	६)
सङ्कर्ष-काण्डम्, जैमिनीयब्राह्मणध्यायाः शेषचतुरध्यायोस्वरूपम्, भाट्टच-	
न्द्रिकोपेतम्, पं. स्वामिश्रीराममिश्रशास्त्रिसङ्कलितटिप्पणीसमेतम् ।	१)
काशिकाध्याख्या पदमञ्जरी, श्रीहरदत्तमिश्रविरचिता, भारद्वाजपदामोदर-	
शास्त्रिणा संशोधिता पूर्वाङ्किका	५११)
तथा उत्तराङ्कम्	८११)
माधवीया धातुवृत्तिः, नामधातुवृत्तिश्च, श्रीमाधवाचार्यसौदरेण	
श्रीसायणाचार्येण विरचिता	७११)
काशिका, पाणिनीयव्याकरणसूत्रवृत्तिः, पण्डितवरवामनजयादित्यविरचिता	
श्रीतिङ्कन्तार्थवृत्तिः ।	६११)
दिग्गोमंसा, श्रीसुधाकरद्विवेदिविरचिता	६)
जैमिनिसूत्रवृत्तिः सुबोधिनीनामिका, श्रीयुतरामेश्वरसूरिविरचिता ..	११५)
लक्षणावली, न्यायाचार्यश्रीमदुदयनविरचिता, शेषशाङ्कराचार्यविरचितया न्याय-	
मुक्तावल्याख्यया टीकया सहिता ।	३११)
सिद्धान्ततत्त्वं नाम वेदान्तप्रकरणम्, श्रीमंसाधुरन्धरश्रीमदापदेबसुनुना	
विद्वद्वरेण श्रीमदनन्तदेवेन विरचितम् ।	१११)
तत्त्वमुक्ताकलापः-सर्वार्थसिद्धयुतः, श्रीधायनीयार्थसिद्धान्तानुसारी विशिष्टा-	
द्वैतब्रह्मनिरूपणपरः प्रकरणान्वयः, श्रीवेदान्ताचार्यापराभिधेन कवि-	
तार्किककेसरिणा सर्वतन्त्रस्वतन्त्रधिषणेन श्रीवेङ्कटनाथदैशिकेन	
प्रणीतः	११५)
वेदान्तसिद्धान्तमुक्तावली, आर्थर्वीनिष्ठाहृत्कृताङ्गलभाषानुवादयुता ..	१११)
काव्यप्रकाशस्य इङ्गलगडोयभाषानुवादः	७११)
अर्थर्ववेदसंहिताया इङ्गलगडोयभाषानुवादः	१२)
आगमप्रामाण्यम्, पञ्चरात्रतन्त्रप्रामाण्यव्यवस्थापनपरम्, श्रीभाष्य-	
काराणां परमगुरुणा श्रीदयामुक्ताचार्यस्वामिना प्रणीतम्	३११)

CONTENTS.

	<i>Page</i>
NYĀYASIDDHĀN JANAM, Ed. Rāma Miśra Ḡāstrin, Professor, Sanskrit College, Benares.	133
NYĀYASŪTRAVIVARANAM, Ed. Surendralāla Gosvāmin, Professor, Sanskrit College, Benares	157
THE TĀRKIKARAKṢĀ AND SĀRASAMGRAHA OF VARADARĀJA, with the glosses Niskantṭukā of Mallinātha Kolācala and Laghudīpikā of Jñāna-pārpa, Ed. Vindhyeṣvariprasāda Dvivedin, Librarian, Sanskrit College, Benares.	173
THE PAÑCAPĀDIKĀ OF PADMAPĀDA, Translated by Arthur Venia.	189
THE TARKABHĀṢĀ with the Commentary Nyāyapradīpa, Title Page &c, Ed. Surendralāla Gosvāmin, Professor, Sanskrit College, Benares.	196

काशीविद्यासुधानिधिः

THE PANDIT

A MONTHLY PUBLICATION

OF THE

BENARES COLLEGE,

DEVOTED TO

SANSKRIT LITERATURE.

NEW SERIES.

No. 4.] April, 1901. [Vol. XXIII.

BENARES:

PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETORS,
E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS.

1901.

Copyright on each article reserved.

Price Rs. 9-0 per annum.]

श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः ।

प्राच्यप्रतीच्यवाकपूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥

अक्षररिमः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः ।

प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविज्ञासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

संस्कृतपुस्तकानां सूचीपत्रम् ।

	ग्रन्थम्
विजयोमांसा, जल्यद्वीक्षितकता ते श्री रामशास्त्रिणा संशोधितः	७
तत्त्वबिन्दुः, वाचस्पतिमिश्रकृतः, श्रीगङ्गाधरशास्त्रिणा संशोधितः	१०॥
गणकतरङ्गिणी, श्रीमुधाकरद्विवेदिनिर्मिता	१५
जातरामायणं नाम नाटकम्, श्रीराजशेखरप्रणीतम्	१७
प्रसवराघवं नाम नाटकं, श्रीकवदेवकविप्रणीतम्	१७
लघुकौमुदी	१७
लघुकौमुदी, श्रीयुतडाकरबालकटेनवाच्येणैकग्लवहोदभावायामनुवदितः	४
श्रीयुतपण्डितवरकाशशास्त्रियो जीवनवृत्तान्तः, श्रीगङ्गाधरशास्त्रिणा निरूपितः	४
वैशेषिकसूत्रम्, श्रीयुतगाङ्गाचार्येणैकग्लवहोदभावायामनुवदितम्	४
मानवधर्मप्रकाशः, अनुस्यूतः का हिन्दीभाषा में अनुवाद	४
शाश्वतधर्मदीपिका, ...	४
अमरकोशः सटीकः	४
योगवासिस्तकम्	४
श्रीतपठार्चनिकवचनम्	४
वाक्यार्थवार्त्तिका, परिभाषेन्मुख्येभ्यः व्याख्याः श्रीकान्हेन्द्रशास्त्रि- संशोधिता	४
काव्यप्रदीपः, श्री रामशास्त्रिभाष्यताचार्येण परिशोधितः	४
वेदान्तसिद्धान्तार्थः, श्रीमन्मोहनबालवेदान्तचार्येण प्रणीतः	४
लघुइनलघुइकाद्यं सटीकम् श्रीमन्मोहनबालवेदान्तचार्यकृतटिप्पणीसहितम्	४

स्वरूपतोऽपि त्यागः, न तु नित्यानाम् अङ्गिनः प्रहाणासे-
वामपि तदङ्गानां परित्याग एवेति चेन्न स्वतन्त्राधिकारा-
नपायात् तदेतदखिलम् उपायापायसंत्यागी मध्यमां वृत्ति-
मास्थितः इत्यादिभिर्विशदमवगन्तव्यम् ।

यत्तु केचित् परित्यक्तसकलवर्णाश्रमधर्माः संवर्तम-
रतविदुरादयो ब्रह्मविदः संचरन्तीति यथेष्टकरणकौतुकिनां
प्रलपितं तदसत् तत्तत्प्रकरणेष्वेव जडवदाचरणाज्ञानाभि-
संध्यादिमात्रप्रतिपादनपरत्वनिर्णयात् बाल्येन तिष्ठासेत्,
जडवद्व्योक्तमाचरेत्, सतां मार्गमदूषयन्नित्यादीनां पर्यालो-
चनात्, बाल्यं च शक्तिविद्याभिजनाद्युत्कर्षाणां सतामना-
विष्करणमेव न तु कामचारबादभक्ष्यत्वादि, तथा च सूत्राणि
अनाविष्कुर्वन्नन्वयात्, सर्वाभ्यानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्श-
नात्, शब्दश्चातोऽकामकार इत्यादीनि, अन्यथा स खल्वेवं
वर्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते, नाविरतो दुश्च-
रितात्, वर्णाश्रमाचारवतेत्यादिश्रुतिस्मृतिशतप्रकोपप्रस-
ङ्गः । कथं तर्हि उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ वाच्यौ इत्थं
समधिगतविद्यानां भुक्तफलकृतप्रायश्चित्तप्रारब्धकर्मव्य-
तिरिक्तं प्राचीनं कर्मोपायप्रभावादेवाग्निप्रोतेषीकतूलवत्
प्रदूयते उत्तरं चाबुद्धिपूर्वकं पुष्करपलाश आप इव न रिल-
प्यति, पुण्येऽपि विद्यानुकूलव्यतिरिक्तांशस्य सुखहेतुत्वे-
ऽपि मोक्षविरोधित्वाविशेषादनिष्टफलतया पापशब्दाभि-
लप्यस्यारल्लेषविनाशावेव, नाभुक्तं क्षीयते कर्मत्यादिकं तु
विद्याभिन्नविषयं, प्रारब्धं तु भोगेनैव क्षपणीयं सूत्रं च
भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ संपद्यत इति, प्रारब्धकर्मणां
च न तद्देहपातावधिकृतनियमः कर्मणां विविन्नफलत्वात्
एतद्देहावसान एवेति न्यस्तभरस्य तु तस्य तद्देहपाताव-

विकत्वमेव यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्य इत्यस्यापि प्रारब्धकर्मफलपर्यवसानविषयत्वात्, अस्माच्छरीरात्समुत्थायेत्पादेरप्यन्तिमशरीरविषयत्वात् अत एव यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणामिति सूत्रम्, एतेनान्तिमशरीरनिवृत्तौ देशकालनियमाभावोऽपि सिद्धः सूत्राणि निशि नेति चेन्न सम्बन्धस्य यावद्देहभाषित्वादर्शयति च, अतश्चायनेऽपि दक्षिण इत्यादीनि, एवं बुद्धिपूर्वमुत्तरमपि भोगेन प्रायश्चित्तन वा रूपणार्थं, न चैष प्रायशो विद्यानुकूलं पुण्यं पापं च बुद्धिपूर्वकं करोति फलाभिसंधियुक्तपुण्यस्य च विद्याविरोधित्वात् फलान्तरेषु च विरक्तत्वात् पापे चेश्वराज्ञातिलङ्घनभयात्, यदि च कदाचिद्बुद्धिपूर्वकं करोति तदा भीतः स्वयमेव तत्तदुचितं प्रायश्चित्तं करोति अथ प्रमादात्तदपि न करोति तदापि प्रारब्धकर्मपर्यवसानात्प्रागेव तत्तत्कर्म यथाकथंचित्फलति न तु स्वयमेव जन्मादिप्रयोजको भवति, अथ च जन्मादिहेतुरेव कर्मविशेषः शापादिर्वोपनिपतितः तदा तेन तत्प्रसज्यत एव तथाऽपि निष्पन्नस्योपायस्य न शैथिल्यम् सतः प्रारब्धकर्मण इवैतस्यापि पर्यवसाने संसारं निवर्तयति न च पुनरुत्तरोत्तरकर्मकरणात्संसाराविच्छेद इति वाच्यं शास्त्रविरोधात् निष्पन्नस्योपासनस्य निष्फलत्वप्रसङ्गात् सूत्रामिप्रेतं चैतत् एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेरिति, इदं च सूत्रं विद्याङ्गकर्मविषयमपि विद्यायां तुल्यन्यायतयाऽनुसंधेयम् । नन्वेवं समस्तकर्मप्रलये साधुपापकृत्ययोर्हानं सुहृद्द्विषदुपायनं च कथं घटते तथा हि न तावत्पूर्वकृतयोः, तत्र केषांचित्कर्मणां दत्तफलत्वात् केषांचित्प्रायश्चित्तविद्याभ्यां विनष्टत्वात्, फलवत्तयोरपि कर्मस्वरूपनिवर्तकत्वात् केषांचित्प्रारब्धफलानां

भोगेनैव क्षपितत्वात्, एवमुत्तरकृतानामबुद्धिपूर्वकाणां
 चाश्लिष्टत्वात् विद्यानुकूलानां च विद्ययैव फलभूतया
 निवृत्तत्वात् तत्र च साधुकृत्यांशाभावात्, न च सुहृदा-
 दिकृतस्यैव कर्मणोऽनेन हानादिकमुपपद्यते स्वकीयत्वाभा-
 वात् दायसमोपायननिर्देशानुपपत्तेः, उपायनवाचोयुक्ति-
 स्तत्तत्सौहार्द-शास्त्रवाभ्यां जनितत्वादौपचारिकीति चेन्न
 हानौ तूपायनशब्दशेषत्वादित्यादिसूत्रभाष्यादिविरोधा-
 दचिन्तनीयत्वप्रसङ्गाच्च प्रागेव सौहार्दादिकृतस्य दायस-
 मकालप्राप्त्यभिधानविरोधाच्चेति । अत्रोच्यते दत्तफ-
 लमदत्तफलं चेति पूर्वाद्यं द्विविधम् । अदत्तफलमपि प्राय-
 श्चित्सविनष्टमविनष्टं चेति, अविनष्टमपि प्रारब्धफलमप्रा-
 रब्धफलं चेति, तत्रान्तिमं विद्याया विनाश्यम्, एवमुत्त-
 रमपि विद्यानुकूलमननुकूलं चेति द्विविधम्, अननुकूलम-
 पि बुद्धिपूर्वमबुद्धिपूर्वं चेति, तत्राबुद्धिपूर्वस्य विद्याफला-
 दश्लेषः, एवं ययोः कर्मरारयोः प्रबलकर्मान्तरप्रतिरोधाद्-
 दत्तफलयोरश्लेषविनाशौ तयोर्हानं सुहृदाद्युपायनं चोच्यते
 तथा च सुहृदः साधुकृत्यामित्यस्य विषयविभागपरे अ-
 तोऽन्यापि ह्येकेषामुभयोरिति सूत्रे भाष्यं-विद्यायाऽश्लेष-
 विनाशश्रुतिश्च तद्विषयेति, अश्लेषविनाशौ च कर्मशक्ति-
 प्रतिबन्ध-तन्नाशावेव, सा च शक्तिर्भगवत्कोपप्रीतिविशे-
 षात्मिका, तादृशौ च प्रोतिकोपौ सुहृद्विषद्भौ चरौ भवत
 इति तावतैवोपायनवाचोयुक्तिः, पाते त्विति सूत्रांशे श-
 रीरपातादूर्ध्वं तु विद्यानुगुणदृष्टफलानि सुकृतानि नश्य-
 न्तीत्यर्थ इति भाष्यं विद्यानुगुणानामदत्तफलानां कर्मणां
 शरीरपातादूर्ध्वं विनाश उपायनं च, इतरेषां तु विद्याधिग-
 मदशायामेवारश्लेषविनाशौ उत्क्रमणदशायां च हानमुपाय-
 नं चेति विभाग इति, न्यासविद्या तु प्रारब्धमपि निःशेषं

विनाशयितुं शक्ता तथाऽपि रागविषयमंशं तदनुबन्धिदुःखं च स्थापयति, निःशेषवैराग्ये तु निःशेषं निवर्तयति अत एवार्त-दुःखभेदः रागविषयश्चांशो दृष्टेनैतावदिति परिच्छेदुं शक्यः विचित्रत्वात्पुंसामभिप्रायपद्धतेः, अस्यां च विद्या-यामन्तिमप्रत्ययापेक्षाऽपि न विद्यते ।

इयं केवललक्ष्मोशोपायत्वप्रत्ययात्मिका ।

स्वहेतुत्वधियं क्वे किं पुनः सहकारिणाम् ॥

प्रारब्धकर्मावधिको मोक्ष इत्यमुपासितुः ।

दुःखस्य देहावधिक आर्तस्वार्थवधिमर्तः ॥

उचिकमिषतः सर्वस्य पूर्वं वाग्निन्द्रियं तदनु च शेषाणि नवेन्द्रियाणि मनसा सहाविभागं गच्छन्ति तच्च सर्वेन्द्रियसंयुक्तं मनः प्राणेन, स चैकादशेन्द्रियसंयुक्तो जीवेन, स चेन्द्रियप्राणसंयुक्तः पञ्चभूतैः, तानि चेन्द्रिय-प्राणजीवसंयुक्तानि परमात्मना एतावच्च विद्वद्विदुषोः साधारणम्, अविदुषस्तु विशेषः प्रागेवोक्तः, विद्वोस्तु सर्वोऽपि मूर्धन्यया ब्रह्मनाम्ना सुखेन शरीरान्निष्कामम्

अर्चिरहः सितपद्मोदगयनाब्दमरुदकैन्दु ।

वैद्युतवरुणेन्द्रप्रजापतिसंज्ञैरातिवाहिकैः पुरुषैः ॥

क्रमाद्यथास्वं देशमतिवाह्यमानो वैद्युतेनामानवना-
म्ना तेनैव क्रमाद्वरुणादिसमीयं नीतस्तेन ब्रह्मसमापमुपनी-
यते, एवैवार्चिरादिगतिः कर्मणामन्यसंक्रान्तिश्च

सम्भूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयं सह ।

विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा सम्भूत्याऽमृतमश्नुते ॥ इति

सम्भूतिविभागाशब्दाभ्यामुच्यते कर्मणां विनाशेन
हि संसारतरणम् अर्चिरादिसम्भूत्या च ब्रह्मप्राप्तिः सम्भू-
तिमुपासत इत्यत्रोपासनं चिन्तनमात्रमेव सम्भूतिशब्दश्च

प्राप्तौ बन्धुसः प्रयुक्तः तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति एतमितः
प्रेत्याभिसम्भवितास्मि ब्रह्मलोकमभिसम्भवानि इत्या-
दिषु । नारायणायैस्तु सम्भूतिविनाशशब्दौ फलद्वारा
लक्षण्या विद्याकर्मविषयावुक्तौ विदुषो विद्यासाध्यस्या-
पवर्गस्य सम्यगभिप्रेक्षिरूपत्वादित्यादिना ।

एवं च विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह ।

इत्यादिश्रुत्यैकार्थं स्यात् उत्क्रम्य गच्छतश्चास्य स-
र्वकर्मक्षयेऽपि च विद्यामाहात्म्यादेव सूक्ष्मशरीरशब्दा-
भिलक्ष्यं किञ्चित् त्रिगुणद्रव्यमुपपष्टम्भकमनुवर्तते, उक्तं
च सारे शरीरादुत्क्रान्तस्यापि सूक्ष्मशरीरमनुवर्तत इत्या-
दि, अत एव च प्राथमिकसाक्षात्कारः प्रत्युषकल्प इति
गतिसाफल्यं निःशेषाविद्याविनाशश्च विशिष्टदेशगतिसा-
पेक्ष इति गतिशास्त्रादेवाध्यवसीयते तथा च परं जैमिनि-
र्मुक्त्यत्वादिति सूत्रे भाष्यं यथा हि विद्योत्पत्तेर्वर्णा-
भ्रमकर्मशौचाचारदेशकालाद्यपेक्षा तमेतं वेदानुवचनेने-
त्यादि शास्त्रादवगम्यते तथा निःशेषाविद्यानिवर्तनरूप-
विद्यानिष्पत्तिरपि विशिष्टदेशगतिसापेक्षेति गतिशास्त्रा-
दवगम्यत इति उत्क्रमणप्रभृति चोसरोत्तरमतिशयितज्ञा-
नानन्दशाली जायते प्राणेन्द्रियादिमत्स्वाच्च मध्ये भोग-
विहारसम्भवाद्युपपत्तिः, अमानवकरस्पर्शादारभ्य चासौ
मुक्तः ततः पूर्वः सर्वोऽप्युपायव्यापारः फलं परमपदपर्य-
ङ्कारोहणादिकं तदा चायमीश्वर इवापहतपाप्मत्वसत्य-
सङ्कल्पत्वादिविशिष्टो भवति, तथास्य समस्तप्रतिबन्ध-
कात्यन्तिकलयादाविर्भूतं स्वाभाविकं रूपं, ततः परमस्य
कदाचिदपि न संसारात्मिका पुनरावृत्तिः प्रथमं तावदका-

लकाल्यत्वाज्जरत्वाच्चरत्वादिवचनेन देशतयाभावात्, स यदि पितृलोककामो भवतीत्यादिनाऽनायासस्वसङ्कल्प-मात्रसृष्टृपरमपुरुषभोगनिर्मग्नाप्राकृतभोगरूपत्वेन संसारित्वाभावात् ।

[सृष्ट्यादिजगद्धापारमोक्षप्रदत्वमुमुक्षूपास्यत्वशेषित्वादिरूपभगवदसाधारणधर्मव्यतिरिक्तज्ञानानन्दसत्य-सङ्कल्पत्वादिगुणात्यन्तसाम्यातिरेकेष सायुज्यं तु गगनारविन्दमकरन्दवार्तामनुसरति, न तावत्सायुज्यं ब्रह्मणिलयः अग्निवाय्वादित्यादिसायुज्येऽपि लयप्रसङ्गात्, नापि साधारणशरीरवत्त्वं जीवशरीरापेक्षया संसारेऽपि समत्वात्, ईश्वरशरीरापेक्षया मोक्षेऽप्ययोगात्, एवमन्यदपि, किं तर्हीदं समानात्मगुणयोगित्वं तत्रैव चास्य स्वारस्यं सयुग्भावो हि सायुज्यं सयुकृशब्दश्च भिन्नयोरेकत्र साधारणयोगं दर्शयति, परमं साम्यमुपैति मम साधर्म्यमागताः इत्यादिवलाच्च ब्रह्मैव भवतीत्यादीनामपि साम्य एव तात्पर्यमिति प्रागेवोपपादितम्, अन्यादिप्राप्तिषु सालोक्यादितारतम्यमस्ति ब्रह्मप्राप्तौ तु सायुज्यरूपायां पूर्वं त्रयमप्यविनाभूतम् । यस्तु

मोक्षं सालोक्यसारूप्यं प्रार्थये न कदाचन ।

इच्छाम्यहं महाबाहो ! सायुज्यं तव सुव्रत ! ॥

लोकेषु विष्णोर्निवसन्ति केचित्

समीपमृच्छन्ति च केचिदन्ये ।

अन्ये तु रूपं सदृशं भजन्ते

सायुज्यमन्ये स तु मोक्ष उक्तः ॥

इत्यादि, तदपि श्रीविष्णुलोकादिविचित्रावान्तर-पदप्राप्त्यपेक्षयेति न दोषः ।

अ च सेवा दुःखहेतुः सेवात्वादिति वाच्यम् अनी-
श्वरसेवापक्षीकारे सिद्धसाधनात् ईश्वरसेवापक्षीकारे वा-
धात्, सुखरूपेषु वदान्यसेवादिषु अनैकान्त्यात्, एतद्व्य-
तिरिक्तसेवा दुःखहेतुः सेवात्वात् एतत्सेवावदित्यत्रापि
व्यतिरेकोपलक्षितव्यक्तिद्वयेऽन्तः सिद्धसाधनबाधयोर-
न्यतरानतिपातात्, एवं सेवामात्रपक्षीकारे दृष्टान्ताभा-
वश्चाधिकः, केवलव्यतिरेकित्वविवक्षायां दुःखहेत्वन्तर-
सद्भावेन सपक्षवतस्तत्रावर्तमानस्य सेवात्वस्यासाधारण-
त्वप्रसङ्गात्, केवलव्यतिरेकी च निरसिष्यते तर्कोऽपि नि-
राश्रयो न साधकः, केवला व्याप्तिरप्रयोजिका, व्यभिचा-
रश्चोक्तः, दुःखहेतुत्वे च पापावष्टब्धत्वमुपाधिः, निवृत्त-
त्वात्कृष्याभिमानस्य दासभूतस्येश्वरसेवायाः स्वरूपानन्द-
रूपत्वेन सुखरूपत्वमेवोपपन्नं, तदेवं विषयकारणस्वरूप-
विशेषविशिष्टज्ञानविशेषसाध्यो मोक्ष उक्तः । स च नि-
र्दुःखनिरतिशयानन्दरूपमगवदनुभवात्मक इति सिद्धम् ।

अन्येषां तु देहविच्छेदमात्रसहस्रयुवतिसंयोगज्ञाना-
लीकलय-वासनात्यन्तविराम-विषयोपरागवैधुर्य-नित्यो
र्द्धगमनार्हच्छरीरानुप्रवेश-विशिष्टनिरावरणत्वविद्यातानु-
भवस्वातन्त्र्य-शिवसारूप्य-शिवसाम्यापत्ति-चिच्छक्ति-
परिशेषाविद्यानिवृत्त्युपाधिनिवृत्ति-सकलवैशेषिकगुणो-
च्छेद-केवलात्मानन्दानुभवप्रभृतयो निःश्रेयसविकल्पा
देहातिरिक्तात्मसद्भाव-बाह्यार्थपारमार्थिकत्व-तत्तदाग-
माप्रामाण्यत्रक्षनिर्विकारत्वनिर्दोषत्वज्ञानानन्दादिनित्य-
त्वप्रतिपादनादिभिर्दृषणीयाः ।

यदिह दृषदविशेषनिःश्रेयसवादिनां दृषन्मतीनामि-
दमनुमानम् आत्मा कदाचिदस्त्रिलविशेषगुणशून्यः अनि-
त्यवैशेषिकगुणाश्रयत्वात् उत्पद्यमानवच्छलयाकाशवदिति

तत्रागमवाचस्तावद्व्यक्तः, ज्ञानसंस्कारपक्षे हेतोरन्यतरासि-
द्धिश्च, ज्ञानादीनां भवदभिमतगुणत्वाभ्युपगमात् सिद्ध-
साधनं स्वरूपासिद्धिश्च प्रलयाकाशादेरनभ्युपगमादुत्पद्य-
मानघटादेरपि सगुणत्वाभ्युपगमादुदाहरणस्याभयहीन-
त्वसाध्यविकलत्वे, प्रलयकालगतप्रकृत्यादेरपि सत्त्वादि-
गुणयोगात् परैरनभ्युपगमाच्च न तददृष्टान्तोपन्यासः, एव-
मस्मदीये ज्ञानसंस्कारपक्षे मुक्तावस्थायां ज्ञानस्याखिलवि-
शेषगुणशून्यत्वमस्तु वा मा वा तथाऽपि परानभ्युपगमाग्नैव
दृष्टान्तः ज्ञानद्रव्यत्वतद्गतसंस्कारयोस्तैरनभ्युपगमादिति ।

ननु स्वात्मानन्दानुसन्धानरूपकैवल्याख्योऽपि मोक्षो
भगवद्यामुनमुनिभिर्मुक्तः ।

ऐश्वर्याक्षरयाथात्म्यभगवत्परणार्थिनाम् ।

वेद्योपादेयभावानामष्टमे भेद उच्यते ॥ इति,

संस्तुत्यक्षरवैष्णवाध्वसु नृणां सम्भाष्यते कर्हिषि-
दिति च, अनुसृतध्यायमर्थो भाष्यकारैरपि तथा हि चतु-
र्विधा भजन्ते मामित्यादौ जिज्ञासुः प्रकृतिवियुक्तात्मस्व-
रूपावासीच्छुरित्याद्युक्तेः, अष्टमाध्यायारम्भे ऽपि सप्तमा-
र्थानुक्रमणे सुकृततारतम्येन च प्रतिपत्तिवैशिष्ट्यादैश्वर्या-
क्षरयाथात्म्यभगवत्प्राप्तच्छयोपासकभेदमित्याद्युक्तेश्च
तथा कैवल्यार्थिनां स्मरणप्रकारमाहेत्युक्त्वा यदक्षरं वेदेति
रलोकमवतार्य सर्वद्वाराणोत्पादेर्व्याख्याने ओमित्येकाक्षरं
ब्रह्म मद्वाचकं व्याहरन् वाच्यं मामनुस्मरन् आत्मनः
प्राणं मूर्धन्याधाय देहं त्यजन् यः प्रयाति स याति परमां
गतिं प्रकृतिवियुक्तं मत्समानाकारमपुनरावृत्तिमात्मानं
प्राप्नोतीत्यर्थ इति चोक्तेः, अनन्तरं च एवमैश्वर्यार्थिनः
कैवल्यार्थिनश्च स्वप्राप्त्यनुगुणं भगवदुपासनप्रकार उक्तः ।
अथ ज्ञानिनो भगवदुपासनप्रकारं प्राप्तिप्रकारं चाहस्यु-

त्वा अनन्यचेता इत्येतद्व्याख्यातम् अतः परमध्यायशेषेण
 ज्ञानिनः कैवल्यार्थिनश्चापुनरावृत्तिमैश्वर्यार्थिनः पुनरा-
 वृत्तिं चाहेत्युक्त्वा मामुपेत्येत्यादिकं प्रभवत्यहरागम
 इत्येतदन्तं व्याख्याय कैवल्यं प्राप्तानामपि पुनरावृत्तिर्न
 विद्यत इत्याहेत्युक्त्वा परस्तस्मात्त्वित्यादिकमपि तद्धाम
 परमं ममेत्येतदन्तं व्याख्यातम् अनन्तरं च ज्ञानिनः प्राप्यं
 तु तस्मादत्यन्तविभक्तमित्याहेत्युक्त्वा पुरुषः स पर इति
 रलोको व्याख्यातः, अनन्तरं च आत्मयाथात्म्यविदः पर-
 मपुरुषनिष्ठस्य च साधारणीमर्थिरादिकां गतिमाहेत्युक्तम्
 अथ तत्रत्यभाष्यग्रन्थ एवेह लिख्यते-तथा हि द्वयोरप्य-
 र्थिरादिका गतिः श्रुता श्रुतौ सा चापुनरावृत्तिलक्षणा
 यथा पञ्चाग्निविद्यायां तद्य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा-
 तप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरित्यादौ
 अर्चिरादिना गतस्य परब्रह्मप्राप्तिरपुनरावृत्तिश्चाज्ञाता, स ए-
 नान् ब्रह्म गमयति एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तना-
 वर्तन्ते इति, न च प्रजापतिवाक्यादौ श्रुतपरविद्याङ्गभूता-
 त्मप्राप्तिविषयेयं तद्य इत्थं विदुरिति गतिश्रुतिः, ये चेमे-
 ऽरण्ये श्रद्धातप इत्युपासत इति परविद्यायाः पृथक्श्रुति-
 वैयर्थ्यात्, पञ्चाग्निविद्यायां च इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः
 पुरुषवचसो भवन्तीति रमणीयवरणाः कपूयवरणा इति
 पुण्यपापहेतुको मनुष्यादिभावो ऽपामेवभूतान्तरसंसृष्टा-
 नाम् आत्मनस्तु तत्परिष्वङ्गमात्रमिति विद्वितोर्विबेकम-
 भिधाय तद्य इत्थं विदुः तेऽर्चिषमभिसंभवन्ति इमं मान-
 वमावर्तनावर्तन्ते इति विविक्ते विद्विद्वस्तुनी त्याज्य-
 तया प्राप्यतया च य इत्थं विदुस्तेऽर्चिरादिना गच्छन्ति न च
 पुनरावर्तन्ते इत्युक्तमिति गम्यते, आत्मयाथात्म्यविदः पर-
 मपुरुषनिष्ठस्य च स एनान् ब्रह्म गमयतीति ब्रह्मप्राप्तिवच-

नादविद्यियुक्तमात्मनस्तु ब्रह्मात्मकतया ब्रह्मशेषतैकरस-
मित्यनुसन्धेयं तत्कतुन्वायाव परशेषतैकरसत्वं च य
आत्मनि तिष्ठन् यस्यात्मा शरीरमित्यादिभुतिसिद्धमिति
अतोऽक्षरनिष्ठस्याप्यविरादिगतिः सिद्धा । यत्तु यः स
सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति इत्यस्याक्षरविषयस्य
व्याख्याने सर्वेषु विषदादिभूतेषु सकारणेषु सकार्येषु वि-
नश्यत्सु तत्र तत्र स्थितोऽपि न विनश्यतीत्युक्तं तदप्यचि-
त्संसृष्टावस्थाविषयम् अन्यथा पूर्वोक्तगतिविरोधात् । द्वा-
दशाध्याये च ये त्वक्षरमित्यत्र तेऽपि मां प्राप्नुवन्त्येव मत्स-
मानाकारमसंसारिणमात्मानं प्राप्नुवन्त्येवेत्यर्थ इत्युक्तम्,
अतः सांप्रदायिक एवायं कैवल्यारूपो मोक्ष इति चेत् अत्रो-
च्यते न तावदयं मोक्षो भाष्यकाराभिमतः शारीरकभाष्ये
व्यक्तमुक्तत्वात्, तथा हि वाक्यान्वयादित्यधिकरणे ता-
वत् अमृतत्वस्य परमपुरुषवेदनैकोपायतया प्रतिपादनादि-
त्युक्त्वा परमपुरुषविभूतिभूतस्य प्राप्तुरात्मनः स्वरूपया-
थात्म्यवेदनमपवर्गसाधनभूतपरमपुरुषवेदनोपयोमितया
ऽऽवश्यकं न स्वत एवोपायत्वेनेत्युक्तं, तथा येयं प्रेते विचि-
कित्सा मनुष्ये इत्यादिव्याख्याने तत्सद्भास्यभिमतमोक्षवि-
कल्पानुपपन्नस्य अध्यन्तनिष्णातास्त्वित्यादिना जीवपरयोः
स्वरूपस्वभावानप्यभिधाय जावस्थानादिकर्मरूपाविद्या-
तिरोहितस्याविद्योच्छेदपूर्वकस्वाभाविकपरमात्मानुभव-
मेव मोक्षमाचक्षत इत्युक्तं, सर्वकर्मविनिर्मुक्तात्मस्वरूपा-
वाप्तिर्हि भगवत्प्राप्तिर्माऽत इमे सत्याः कामा अमृतापि-
धाना इति भगवतो गुणगणस्य तिरोधायकत्वेनानृतशब्देन
स्वकर्मणः प्रतिपादनादिति वेदार्थसंग्रहेऽभिहितम् ।

एवं वरदविष्णुमिश्रैरपि नन्वेवं निःशेषकर्मज्ञा-
भावात्कैवल्यप्राप्तौ न मुक्तः स्यादित्याद्यङ्गव्योक्तं सत्य-

ममुक्त एव सः मोक्षस्य परमात्मानन्दानुभवरूपत्वात् तस्य
ब्रह्मानन्दानुभवभावात् स्वावन्दमात्रानुभवात्, स्वान-
न्दमात्रानुभवश्च योगिनाममृतं स्थानं स्वात्मसन्तोषिणश्च य
इति भगवत्पराशरवचनात् मुक्तिव्यतिरिक्तमनपाथियो-
गसाध्यमैश्वर्यमिति भट्टपराशरपादैरध्यात्मस्वरूढव्या-
ख्यायामैश्वर्याक्षरयोरपवर्गव्यतिरिक्ततया तुल्यत्वं दर्शि-
तम् अन्येऽवैश्वर्याक्षरभोगेऽवनपेक्षया जुगुप्सया साधिष्ठान-
मित्यादिना, यदि चासौ मोक्षः तदा स्वाभाविकरूपप्राप्ति-
मन्तरेण न पर्यवसानं, यदि पर्यवसानं तदा नित्यसंसारवि-
शेष एवायमिति मन्तव्यम्, अशरीरस्य कथं संसारित्वमि-
ति चेत् कथं वा प्रलयदशापन्नस्य तदानीमप्युत्तरशरीराद्या-
रम्भयोग्यसूक्ष्माचित्संसर्गादिति चेत् अस्याप्यचित्संसर्गो-
ऽभ्युपगन्तव्य एव, अतः शरीरारम्भो भविष्यति न वेत्येष
एव विशेषः । किमस्याचित्संसर्गे प्रमाणमिति चेत् स्वपर-
याथात्म्यानुभवभावः मायाजवनिकान्तर्हि नो हि जीवो
यथावस्थितं स्वरूपं न जानाति किं कारणमिति चेत्
कर्मविशेषः, उक्तं च वेदार्थसंग्रहे सर्वकर्मविनिर्मुक्तात्मस्व-
रूपावाप्तिर्हि भगवत्प्राप्तिर्भाजत इमे सत्याः कामा अमृ-
तापिधाना इति भगवतो गुणगणस्य तिरोधायकत्वेना-
नृत्यशब्देन स्वकर्मणः प्रतिपादनादिति, यद्यस्य निःशेषावि-
द्याविलयेऽपि परमात्मयाथात्म्यानुभवो न स्यात् अन्ये-
षामपि तथा स्यात् अविशेषात् तावदेवास्य स्वाभाविक-
रूपं स्यात् अचित्संसर्गेऽपि कथमसौ पुनर्न संसरतीति चेत्
कैवल्यकर्मजनितभगवत्सङ्कल्पस्य तथाविधत्वादिति भा-
व्यम् । ननु तापत्रयाभिहतोऽयमीश्वरज्ञानादेव विशुद्धिं
गलः तत्कथं विशदस्वात्मानुभवदशायामीश्वरं विस्मरे-
दिति चेत् सम्यक्मुक्तं तथाऽपि कैवल्यसद्भावे निर्बन्धश्चेत्

पूर्वाक्त एव हेतुः, उक्तं च सङ्गतिमालायां श्रीविष्णुचित्तैः ननु ब्रह्मप्राप्तेच्छयोपक्रान्तस्योपासनस्य कथं केवलप्राप-
कत्वमुच्यते यथा स्वर्गकामस्यैव यागे प्रक्रान्तस्य यथावद-
ननुष्ठाने ब्रह्मराक्षसत्वादि भवतीति ।

ननु कस्यैवंपिबे स्वाभाविकभगवदनुभवयोग्यताग-
न्धविबुरतया दग्धवीजपर्याये स्वात्मन्यमिक्षाषः स्यादिति
चेत् हन्तानेवंपिबेऽपि स्वर्गपशुपुत्रमिक्षोदनादिष्वमि-
क्षाषिणो हरयन्ते किं पुनरतिशयानन्दशालिन्येवंपिबे,
प्रसिद्धं च प्रियास्पदत्वं स्वात्मनः, आगमश्च आश्चर्यवत्प्र-
रयति कश्चिदेनमित्यादि सुप्तोत्थितप्रत्यभिज्ञानं सुखम-
हमत्वाप्समित्येवंरूपं प्रागेवोक्तं, प्रपञ्चितं च भाष्यादिषु,
श्रीविष्णुचित्तैश्चोक्तम्-

स्वापे सुखत्वाभिज्ञानात् तद्विच्छेदे च रोषतः ।

तदर्थमन्यस्यागाध श्रुतिस्मृतियतैरपि ॥ इति,

कथमिह मोक्षोपदेश इति चेत्, दुःखहेतुमूतदेहेन्द्रि-
यात्यन्तविलयात् केन मार्गेण केवलो गच्छति कुत्र तिष्ठ-
तीति चेत् यत्र कुत्रापि न तावदर्विरादिगतिः प्रकृतेः पर-
स्तादासश्चास्य युज्यते परमात्मोपासनप्रकरणेष्वेव तयोः
अवणात्, तद्य इत्थं विदुर्ध्वं चेमेऽरण्ये अद्यातप इत्युपासते
इति विभागस्यापि परमात्मात्मकस्वात्मानुसन्धानस्वा-
त्मशरीरकपरमात्मानुसन्धानभेदमूलत्वात्, यदि चास्या-
र्विरादिमार्गेण गतिः स्यात् तदा विशिष्टदेशप्राप्त्या
निःशेषाविद्यानिवृत्तिर्ब्रह्मप्राप्तिश्च स्यादेव स एनान् ब्रह्म
गमयतीति अवणात् सूत्रं च दर्शनाच्चेति एवं च सति
ज्ञानसङ्कोचहेतुमूताविद्यात्यन्तविलयात्सर्वज्ञत्वादिप्रस-
ङ्गोदुष्परिहरः भगवद्यामुनमुनिभिरपि संसृत्यक्षरवैष्णवा-
ध्वस्विति वैष्णवाध्वा पृथगुपदिष्टः, अक्षिपुष्पस्य परमात्म-

त्वनिर्णयायोक्ते भ्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्चेति सूत्रे भा-
ष्यं च अधिगतपरमपुरुषयाथात्म्यस्यानुसंधेयतया भ्रुत्यन्त-
रप्रतिपाद्यमानार्चिरादिका गतिर्या तामपुनरावृत्तिलक्षणप-
रमपुरुषप्राप्तिकरीमुपकोसलायाच्चिपुरुषं भ्रुतवत इत्यादि,
अतोऽपि केवलात्मानुसंधायिनोऽर्चिरादिगतिर्नास्ति, अन्य-
था तया परमात्मनिर्णयायोगात् अप्रतीकालम्बनान्नयतीति
बादरायण इति सूत्रे चात्र वक्तव्यं सर्वं प्रपञ्चितं भाष्ये,
पञ्चाग्निविद्यानिष्ठस्यापि प्रकृतिविनिर्मुक्तब्रह्मात्मकस्वा-
त्मानुसंधायित्वं तत्रैव तत्कृतुन्यायादिना निर्णीतं, भूम-
विद्यागतप्राणशब्दवाच्यकेवलजीवोपासकस्य चार्चिरादि-
गतिः कण्ठोक्त्या प्रतिषिद्धा, नामादिप्राणपर्यन्तप्रतीकाल-
म्बनानां तूभयविधभ्रुतिसिद्धौपासनाभावात्तत्कृतुन्याया-
चार्चिरादिगतिर्ब्रह्मप्राप्तिश्च न विद्यत इत्यादिना नामादिप्रा-
णपर्यन्तोपासकानां विशेषं च दर्शयतीति सूत्रेण फलान्तरं
च प्रदर्शितं, तदधिकरणोपसंहारे चोक्तं-तस्मादधिन्मिश्रं के-
वलं वा विद्वस्तु ब्रह्मदृष्ट्या तद्वियोगेन च य उपासते न तान्न-
यति, अपि तु परं ब्रह्मोपासीनानात्मानं च प्रकृतिवियुक्तं ब्र-
ह्मात्मकमुपासीनानातिबाहिको गणो नयतीति सिद्धमिति।

सारे चोक्तं पञ्चाग्निविदस्तु प्रकृतिवियुक्तात्मस्व-
रूपं य आत्मनि तिष्ठन्नित्यादिना ब्रह्मात्मकमुपासत इत्य-
प्रतीकालम्बनत्वं तत्कृतुन्यायाविरोधश्च उभयेऽपि परिपूर्णं
ब्रह्मोपासते मुख्यमेवेन स्वात्मशरीरं ब्रह्म, केचन ब्रह्मात्मक-
स्वात्मानमितर इत्यादि । एवं दीपेऽपि प्रपञ्चितं वृष्टव्यम्
एवं स्थिते गीताभाष्यवाक्यान्यपि तदनुरोधेन बर्ण-
नीयानि पञ्चाग्निविदोऽर्चिरादिगतिस्तावत्सर्वग्रन्थेष्वभि-
धीता, तस्य च परमात्मात्मकस्वात्मानुसंधातृत्वं सिद्धम्
तस्य किं कैवल्यमेव मुख्यार्थः उत परमात्मानुभवोऽपी-

त्यत्र विशयः तत्र च शारीरकभाष्यायनुसारे तस्य परमात्मानुभवः, गीताभाष्यस्वारस्यानुसारे कैवल्यमिच्छन्ति, उभयाविरुद्धतया ग्रन्थनिर्वहणं तु गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायामुक्तमस्माभिः, तत्र किञ्चिदुच्यते यस्त्वयम् आत्मयाथात्म्यविदः परमपुरुषनिष्ठस्य च साधारणीमर्चिरादिकां गतिमाहेत्यादिग्रन्थस्तु प्रस्तुतत्वमात्रेण कैवल्यनिष्ठपरमपुरुषनिष्ठविषय इति न मन्तव्यम् । किंतु परमात्मात्मकस्वात्मानुसन्धातृस्वात्मशरीरकपरमात्मानुसन्धातृभेदमिदं ब्रह्मविद्विषय एव, तथा सत्यात्मयाथात्म्यविच्छेदोऽप्यत्यन्तानुगुणः एकग्रन्थशकलास्वारस्यं बहुग्रन्थस्वारस्याय ग्राह्यम् । न चात्र कश्चिद्भगवद्यामुनमुनिवचनविरोधगन्धोऽपीति गीताभाष्येऽपि पञ्चाग्निविद्यानिष्ठस्य ब्रह्मात्मकस्वात्मानुसन्धानं तत्कतुन्यायात् ब्रह्मप्राप्तिश्च स्फुटतरं प्रत्यपादि ।

केचित्तु ब्रह्मभूतस्वात्मा कैवल्यभोग्यः, ब्रह्मणस्तु स्वात्मविशेषणतया भानमात्रमस्तीत्याहुः । तर्हि न तत्कैवल्यं भवेत् साधनतो मत्तितः प्रमाणतः प्रकारतश्च दुर्निरूपं च तदित्यात्मयाथात्म्यविदः ।

कान्तां प्राप्य विचित्रकर्मरचितां पर्यायतोभूमिकाम् ।

केनाप्यद्भुतनाटकेन कमपि श्रीमन्तमनन्दयन् ॥

कृत्वा शास्त्रमुखे मनः प्रतिमुखं गर्भावमर्शात्परम् ।

विद्यानिर्वहणेन लब्धविभवो हृद्येष विद्योत्तमे ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु न्यायसिद्धाञ्जने जोषपरिच्छेदो द्वितीयः ॥

श्रियै नमः श्रीधराय नमः श्रीमते रामानुजाय नमः ।

सन्तु शुभाशिषः पूर्वाचार्या लोकद्वयसर्वमङ्गलाय नः ॥

॥ श्रीः ॥

त्रियै नमः ।

श्रीधराय नमः ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

न्यायसिद्धाञ्जने ईश्वरपरिच्छेदः ।

अथेश्वरश्चिन्त्यते सर्वेश्वरत्वं, व्यापकत्वं सति चेत-
नत्वं, सर्वशेषित्वं, सर्वकर्मसमाराध्यत्वं, सर्वफलप्रदत्वं,
सर्वाधारत्वं, सर्वकार्योत्पादकत्वं, स्वज्ञान-स्वेतरसमस्त-
द्रव्यशरीरकत्वं, स्वतःसत्यसङ्कल्पत्वादिकं चेश्वरलक्षणम् ।
यत्तु जन्मादिसूत्रे जन्मादित्रितयसमाहारो लक्षणमुक्तं,
तत्रैकैकस्य लक्षणत्वे सम्भवत्यपि त्रयाणां त्रयः कर्तार इति
कुमतिश्चाव्यावर्तनाय तदिति मन्तव्यं, सत्यादिवाक्येऽ-
प्यनन्तपदेनैव सर्वव्यवच्छेदसिद्धौ शक्तिरूपेण व्यवच्छे-
दात्पूर्वविशेषणद्वयम् एवमन्यत्रापि भाव्यम्, अद्वितीय-
समाभ्यधिकदरिद्रत्वश्रवणादसावेकः स एव ब्रह्म, तस्यैव
त्रिविधपरिच्छेदरहितस्य सर्वात्मकत्वेन निरतिशयवृहत्त्व-
वृंहणत्वश्रवणात् अग्निः सर्वा देवताः, आपो वा इदं सर्वं,
ब्राह्मणो वै सर्वा देवताः, नकिरिन्द्र! त्वदुत्तरः इत्यादेर्व्या-
घातकर्मशेषत्वाभ्यामन्यपरत्वनिर्णयान्न तेषामानन्त्यब्रह्म-
त्वादिसिद्धिः, स एव सदसदव्याकृतब्रह्मात्माकाशप्राण-
शिवनारायणादिशब्दैः कारणप्रकरणगतैः सामान्यतो वि-
शेषतश्च व्यपदिश्यते, न च वृश्चिकोत्पत्तौ गोमयवृश्चिकादि-
बज्रगदुत्पत्तौ देशकालभेदात्कारणान्निमित्तः किं न स्यादिति
वाच्यं प्रमाणान्तरेण भेदासिद्धेः, शब्देन तु समानप्रकरण-
त्वप्रत्यभिज्ञानात् सर्वशास्त्रप्रत्ययन्याय-सामान्यविशेष-

न्यायाभ्यामेकत्वादिकण्ठोक्त्या भिन्नार्थोपपत्तौ भेदकल्प-
नायोगात्, अतो न प्रधानादेर्ब्रह्मत्वं, नापि ब्रह्मरुद्रादेस्तेषां
सृज्यत्वसंहार्यत्वकर्मवरयत्वादिश्रवणेन जीवत्वसिद्धेः ।

कण्ठोक्तकर्मवरयत्वकार्यत्वेषु न हेतुता ।

कार्यतालीलया युक्ता कारणस्य हतैनसः ॥

कारणादिप्रकरणेषु च तत्सद्वाचकशब्दानां शरारिप-
र्यन्ततया निर्वचनान्तरेण वाऽऽकाशप्राणादिशब्दवत्परमा-
त्मन्येव पर्यवसानसिद्धेः, तदयं संग्रहः ।

परविद्यासु जीवोक्तिर्निरुक्त्यादेः पराश्रया ।

तद्विज्ञानन्यथासिद्धौ तद्विशिष्टावलम्बिनी ॥

स्वोपासनोपदेशस्वसर्वैश्वर्यप्रपञ्चनादेश्च प्रह्लादवा-
मदेवादिचञ्छास्त्रावगतत्वात्मशरीरकपरमात्मानुसन्धान-
मूलत्वात्, तस्य च सर्वशरीरस्य यथाविधि चेतनाचेतनवि-
शिष्टतयाऽप्युपास्यत्वोपपत्तेः, अथर्वशिरःश्वेताश्वतरादीनां
निर्वाहः पुरुषनिर्णये प्रपञ्चितः श्रीभाष्यकारैश्च वेदार्थ-
संग्रहभाष्यादिषु, तदखिलानुसन्धायिभिर्वात्स्यवरदगुरु-
भिस्तत्त्वनिर्णयाख्ये प्रकरणे सर्वो निष्कर्षः संगृहीतः,
तत्त्वसारे च ।

कस्त्वं तत्त्वविदस्मि वस्तु परमं किं तर्हि विष्णुः कथं

तत्त्वेदम्परतैत्तिरीयकमुखप्रयन्तसन्दर्शनात् ।

अन्यास्तर्हि गिरः कथं गुणवशादब्राह्म रुद्रः कथं

तद्दृष्ट्या कथमुद्भवत्यवतरत्यन्यत्कथं नीयताम् ॥

इत्यादिभिः श्लोकैः संगृहीतः, एवं च नारायणस्यैव
परमकारणत्वमुक्त्युपास्यत्वसर्वान्तर्यामित्वादिसिद्धेस्त्रि-
मूर्तिसाम्यैक्योत्तीर्णव्यक्त्यन्तरपरत्वपञ्चाशत्वारोऽपि नि-

श्रीगणेशाय नमः ।

लौकिकन्यायसङ्ग्रहः ।

यत्कीर्तिप्रभया सुशुक्लभुवने मायाप्रभावैः प्रभो-
नीलादेर्जनिताऽप्रतीतिरचला द्यौः संवृता शोभते ।
यच्छिष्योद्गणैः स मे गुरुरहो हार्दान्धकारापहः
श्रीमद्रामदयालुरिन्दुरमलो मोदाय भूयात्सदा ॥ १ ॥
नत्वा शंभुं हरिं गौरीं विधिं दुष्टिं च भारतीम् ।
क्रियते रघुनाथेन लौकिकन्यायसंग्रहः ॥ २ ॥
लौकिकन्यायरत्नानामाकरे यत्प्रदर्शितम् ।
तस्य संक्षेप एवेह शीघ्रबोधाय दर्शयते ॥ ३ ॥
न्यायार्थं विषयं चैवोदाहृतिं च यथामति ।
वदिष्यामोऽत्र संक्षेपाद्विस्तरादपि च क्वचित् ॥ ४ ॥
प्रसङ्गादागतानां तु न्यायानां तत्र विस्तृतेः ।
अर्थमात्रं वदिष्यामः क्वचिदन्यामुदाहृतिम् ॥ ५ ॥
प्रसङ्गादायाता अपि निगदविख्यातविषया
न ते व्याख्यास्यन्ते पुनरसकृदुक्ताश्च विरक्ताः ।
पुनर्व्याख्यास्यन्ते विषयकथनादिप्रवितताः
पुरोऽप्रोक्तान्कांश्चित्पुनरपि वदिष्यामि विषये ॥ ६ ॥
अर्थादर्थो न शब्दार्थ इत्याद्या वृद्धसूक्तयः ।
पूर्वैर्व्यायतया प्रोक्ता वदिष्यामस्ततस्तथा ॥ ७ ॥
उदाहृतिं वदिष्यामः प्रायो वेदान्तशास्त्रगाम् ।
मीमांसान्यायगां कां चित्कां चिन्तापरशास्त्रगाम् ॥ ८ ॥
आम्नायशिरसामस्या निबन्धत्वं न तावता ।
स्याद्वैशेष्यास्तु तद्वाद इति न्यायसमाश्रयात् ॥ ९ ॥

पञ्चीकृतस्य भूम्यादेः पृथिवीत्वादिकं यथा ।
 आम्नायास्तनिबन्धस्त्वं तथा ऽस्य स्यादसंशयम् ॥ १० ॥
 असाधारणधर्मस्य गन्धवत्त्वादिकस्य वै ।
 उपलम्भात्तथात्वं चेत्तन्नेवात्रापि वारितम् ॥ ११ ॥
 शास्त्रैकदेशसंबन्धं शास्त्रकार्यान्तरे स्थितम् ।
 इति लक्षणसंबन्धो विद्यते ऽत्र यतो ध्रुवम् ॥ १२ ॥
 उपासनाः क्रियारूपाः श्रुत्यन्तेषु तथा ऽऽकरे ।
 दृश्यन्ते हि तथा ऽप्येषां वेदान्तत्वं यथा ध्रुवम् ॥ १३ ॥
 यथा चान्यनिबन्धेषु बहुष्वप्यन्यगोचरः ।
 विचारो दृश्यते तद्वद्भवत्वऽत्रापि न क्षतिः ॥ १४ ॥
 ससैन्धवे ऽपि मौद्गे हि सूत्रे मौद्गत्ववद् भुवम् ।
 श्रुत्यन्तस्य निबन्धत्वं निबन्धस्यास्य गम्यताम् ॥ १५ ॥
 तत्तदीयैरनुबन्धैरिदं स्यादनुबन्धवत् ।
 तदीयाः के ऽनुबन्धाः स्युरिति चेत्त्वमवेहि तान् ॥ १६ ॥
 स्यादत्रोपनिषन्नाम छन्दसां काण्ड उत्तरः ।
 वेदान्तस्तदनुग्राहि सूत्रभाष्यादिकं तथा ॥ १७ ॥
 अधिकारी सविषयः सम्बन्धः सप्रयोजनः ।
 अनुबन्धा इति ख्याताश्चत्वारः सन्ति शास्त्रगाः ॥ १८ ॥
 अधीतवेदवेदाङ्गो ह्यापातब्रह्मबोधवान् ।
 बहुजन्मार्जितैः पुण्यैः सम्यगाराधितेश्वरः ॥ १९ ॥
 ब्रह्म नित्यमनित्यं तु जगदेवं विवेचकः ।
 ऐहिकामुष्मिकेभ्यश्च भोगेभ्यो विरतः सदा ॥ २० ॥
 यत्नेन मनसो नित्यं विषयेभ्यो निर्वर्त्तकः ।
 तेभ्यो बाह्येन्द्रियाणां च बलादाकर्षकः सदा ॥ २१ ॥
 उभयेषां विवृत्तानां तथा स्थापनयत्नवान् ।
 शीतेष्णसुखदुःखानां तथा मानापमानयोः ॥ २२ ॥

सहिष्णुः भवणादौ च सर्वदैव समाहितः ।
 गुरुवेदान्तवाक्येषु केवलाद्वैतवृत्तिषु ॥ २३ ॥
 दृढनिश्चासवान्धीरः सत्यवादी दयान्वितः ।
 अहं बद्धो विमुक्तः स्यां कथमेवं विचिन्तकः ॥ २४ ॥
 वेदान्तेष्वधिकारी स्याद्वेदान्तज्ञैर्विनिश्चितः ।
 तद्विषयस्तु जीवस्यात्यन्ताभेदः परात्मना ॥ २५ ॥
 तन्नैव तस्य तात्पर्यं नान्यन्नैवं विनिश्चितः ।
 स एव विषयस्तस्य न्यायविद्भिर्विनिश्चितः ॥ २६ ॥
 यत्परः शब्द इत्यादेर्न्यायादर्थव्यवस्थितिः ।
 गङ्गायां घोष इत्यादिलौकिकेष्वपि दृश्यते ॥ २७ ॥
 प्रयोजनवन्ति अस्या तात्पर्यं च विनिश्चितम् ।
 स्वाध्यायस्य विधेर्ननं विरोधो ह्यन्यथा भवेत् ॥ २८ ॥
 तच्च प्रयोजनं ब्रह्माद्वैतज्ञानेन सिध्यति ।
 ब्रह्मनिर्गुणं ब्रह्मेत्यादिशास्त्रानुशासनात् ॥ २९ ॥
 न भेदे तस्य तात्पर्यं सिद्धत्वादन्यमानतः ।
 प्रयोजनविहीनत्वाग्निन्दितत्वाच्च सर्वथा ॥ ३० ॥
 मृत्योः स मृत्युमाप्नोति यो ऽन्न नानेव पश्यति ।
 अल्पमप्यन्तरं कुर्वन्निभेतीति भुतौ भुतम् ॥ ३१ ॥
 प्रधानादौ न तात्पर्यं अनेः किं त्वन्तरात्मनि ।
 उपक्रमोपसंहारमुखैर्लिङ्गैर्विनिश्चयात् ॥ ३२ ॥
 मतान्तरनिरासेन ह्येतदर्थप्रपञ्चनम् ।
 भविता ऽग्रे तदेतस्य विस्तरादुपरम्यते ॥ ३३ ॥
 प्रतिपाद्यस्य वैश्यस्य जीवात्मपरमात्मनोः ।
 वेदान्तानां च संबन्धं बोध्यबोधकतां विदुः ॥ ३४ ॥
 तेषामेकत्वबोधेनोत्पाद्योत्पादकतां तथा ।
 प्रयोजकप्रयोक्तृत्वं संबन्धः शास्त्रमोक्षयोः ॥ ३५ ॥
 हेतुमद्हेतुभावश्च संबन्धो मोक्षबोधयोः ।

संबन्धो ऽभिहितो ऽभिज्ञैरुक्तभेदैश्चतुर्विधः ॥ ३६ ॥
 अद्वैतावरकस्यास्य मूलाज्ञानस्य बाधनम् ।
 सविलासस्य संप्राप्तिश्चानन्दस्य प्रयोजनम् ॥ ३७ ॥
 कल्पितस्य निवृत्तिश्च नाधिष्ठानातिरेकिणी ।
 रज्जुसर्पनिवृत्तिर्हि न रज्जोरतिरिच्यते ॥ ३८ ॥
 प्रत्यगात्मतया तस्य प्राप्तत्वे ऽपि च सर्वदा ।
 कण्ठचामीकरन्यायात्तत्प्राप्तिरुपचर्यते ॥ ३९ ॥
 ब्रह्मैव सन्नयं ब्रह्म प्राप्नोतीति श्रुतौ श्रुतम् ।
 विमुच्यते विमुक्तश्च निवृत्तश्च निवर्त्तते ॥ ४० ॥
 अके चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत् ।
 इष्टस्यार्थस्य संप्राप्तौ को विद्वान् यत्नमाचरेत् ॥ ४१ ॥
 इति न्यायं समाश्रित्य दुर्बुरुदुरुक्तयः ।
 यास्ताः सम्यङ्गिरस्ताः स्युः श्रुतिन्यायसमाश्रयात् ॥ ४२ ॥
 अनाद्यविद्यया तस्या वृत्तेः सो ऽप्राप्तवद्भवेत् ।
 विद्यया तन्निवृत्तौ तु प्राप्त इत्युपचर्यते ॥ ४३ ॥
 स्वाधिष्ठानातिरेकेण न सत्ता कल्पितस्य वै ।
 विद्यया तन्निवृत्तिस्तूपचारादिति निश्चिनु ॥ ४४ ॥
 स्वबाहौ कल्प्यमानस्य भुजङ्गस्य निवर्त्तनम् ।
 न दृष्टं वस्तुनो लोके दण्डायैर्बाह्यसर्पवत् ॥ ४५ ॥
 अतश्च द्विविधे ऽपि स्यादैकरूप्यं प्रयोजनम् ।
 आत्मरूपेण संस्थानं ततः सिद्धं प्रयोजनम् ॥ ४६ ॥
 संचेषेषानुबन्धा हि श्रौताः प्रोक्ता यथामति ।
 तदनुग्राहिसूत्रादेस्तएवैवं विनिश्चिनु ॥ ४७ ॥
 तथा तस्य निबन्धानामनुबन्धास्तएव च ।
 अस्याप्येतन्निबन्धत्वादनुबन्धा भवन्ति ते ॥ ४८ ॥

अत्र सर्वत्र निबन्धपदं प्रकरणपरम् । ननु किमिदं सूत्रादेः श्रुत्यनुग्राहित्वं तदर्थवबोधहेतुत्वमिति चेन्न तत एव तत्सम्भवेन तद्वैयर्थ्यात् अन्यथा विषयासिद्धेर्विचारानुपपत्तेः । स्वीकृत्येदमुक्तम् । वस्तुतस्तु वेदान्तविषय एव न सम्भवति जीवब्रह्मैक्यस्य तद्विषयत्वाद्विरुद्धमर्थक्यो-
क्तं तयोस्तदयोगादिति । उच्यते । यद्यपि वेदान्तेभ्य एव तदर्थप्रमा जायते तथा ऽपि तेषां परपरिकल्पितार्थान्तर-
परत्वसंशयादसम्भावनादिपुरुषदोषप्रतिबन्धवशाच्च प्र-
मासामग्र्या जायमाना ऽपि सा नाविद्यानिवर्त्तनक्षमा किं तु मज्जमोन्मज्जनन्यायेनाप्रतिष्ठितेव भवति । अतस्ता-
दृशप्रतिबन्धमिरासेन प्रमाणजन्यायाः प्रमितेः स्वविषय-
प्रतिष्ठत्वस्थिरीकरणाय विचारशास्त्रमारम्भणीयम् । यस्तु विरुद्धमार्कान्तत्वाज्जीवब्रह्मणोरैक्यासम्भव इति तन्न ।
विरोधस्य भेदाधीनतया तदसिद्धावसिद्ध्या ऽद्वैतवादिनं प्रति स्वरूपासिद्धेः । अनुमानेन श्रुतिबाधायोगाच्च । किञ्च सर्वमानोपजीव्यप्रत्यक्षविरोधे ऽप्यागमस्यैव प्राबल्यमित्यु-
त्सर्गः तथा च तत्पादोपजीविनो वराकस्यानुमानस्य का कथा । तथा च स्मृतिः प्राबल्यमागमस्यैव जात्या तेषु त्रिषु स्मृतमिति । तथा च न विषयविचारयोरसिद्धिरिति सिद्धम् । नूतनतार्किकोत्थापितकुतर्कनिराकरणेन मन्दान-
वगाद्यभाष्याद्युक्तितात्पर्यवर्णनेन च प्रकरणानां साफ-
ल्यम् । अस्य तु प्रकरणान्तरैस्तुल्यावान्तरविषयादिमत्त्वे ऽपि सर्वशास्त्रेतिहासपुराणसाहित्यव्याकरणकाव्यनाटका-
ख्यायिकादिषु वर्त्तमानदुरवगाद्यलौकिकन्यायनिश्चयार्थ-
विषयाद्युद्धाटनेन सर्वोपकारित्वादवश्यारभ्यत्वम् । पर-
मविषयादयो यद्यपि प्रकरणानां शास्त्रीया एव तथा ऽपि प्रकरणत्वादेवावान्तरविषयादयः सन्त्येव । तन्न सारं जि-

घृधुरवान्तराधिकारी । सगुणनिर्गुणरूपविषयभेदं विहाय निर्गुणमात्रमिह विषयः शास्त्रैकदेशसंबन्धमित्यंशेन संगृहीतः । तन्मात्रावधारणमतिगूढशास्त्रतात्पर्योद्धाटनं च तार्किकोद्भाषितशास्त्रतात्पर्यपरिपन्थिकुतक्कनिराकरणं चान्तरप्रयोजनं शेषेण संगृहीतम् । संबन्धस्तु विषयानुरूप इत्यलं प्रपञ्चेन ।

अथ व्याख्येयन्यायव्याख्यानमारभ्यते । तत्र तावन्न्यायसप्तके प्रायस्त्वंपदार्थशोधनम् । ततो ऽष्टमे वृक्षप्रकम्पनन्याये तत्पदार्थशोधनपुरःसरं वाक्यार्थनिरूपणं भविष्यति । स्थूणनिखननसिंहावलोकनन्यायाभ्यामुक्तार्थदाक्ष्याय तद्विरुद्धमतान्तरनिरासाय चोत्तरग्रन्थप्रवृत्तिः । यत्रापि सूक्ष्मार्थज्ञापनाय क्रमेण तत्समीपसमीपतरसमीपतमो ऽर्यस्तत्तयोच्यते तत्र स्थूलारुन्धतीन्यायो ऽवतरति । यथा ध्रुवमरुन्धतीं च दर्शयतीति विधिबलाद्वरवध्वोस्तद्दर्शने प्राप्ते ऽतिसूक्ष्मायास्तस्याः ऋदिति दर्शयितुमशक्यतया तावद्वन्नं तत्त्वेन वदन्ति । ततश्चन्नेतरास्तत्समीपस्थास्तारकाः । ततः सप्तर्षिसंज्ञकाः समीपतराः । ततः समीपतमं वसिष्ठं तत्त्वेनोक्तवा तमेव तत्तया बोधयन्ति तथा गृहादीनात्मानमिव मन्यमानाः प्राकृता गृहे नष्टे नष्टो ऽहमिति क्रोशन्तो हरयन्ते । तान्वारयन्ती श्रुतिः आत्मा वै जायते पुत्र इति तावत्पुत्रमात्मत्वेन वदति । ततो ऽस्य घीः पुत्रात्मत्वे मा पर्यवस्यत्विति स वा एष पुरुषो ऽक्षरसमय इति देहमात्मानं वदति ततो देहमेवात्मानं न जानीयादिति तात्पर्यवती श्रुतिस्ते ह प्राणाः प्रजापतिं समेत्य ब्रूयुरित्यादिना ओत्रादीनां चेतनत्वं सूचयन्ती तदधिनामृतमात्मत्वं सूचयति । तथैव पुनरन्योऽन्तरात्मा प्राणमय इति प्राणात्मत्वं ब्रूते । इन्द्रिया-

त्मत्वे निरात्मत्वापत्तिः न च कस्य चित्ताशे ऽवशिष्टस्य
 बृन्दस्यान्यत्वे ऽपि कस्य चित्तन्तोर्नाशे ऽप्यवशिष्टतन्तुबृन्दे
 स एवायं पट इति वदतिसाम्यात्प्रत्यभिज्ञा न विरुद्धाते
 परिषद्न्यायेन च तत्कार्यनिर्वाहो ऽपीति शङ्काम् । उत्तर-
 बृन्दस्य पूर्वस्माद्भिन्नतया पूर्वणानुभूतस्योत्तरेणास्मरणा-
 पत्तेः नान्यदृष्टं स्मरत्यन्य इति न्यायात् । एकस्य कस्य
 चिदात्मत्वं तु विनिगमनाविरहेणाशक्यं वक्तुं तेषां प्रत्येकं
 मोक्तृत्वे स्वातन्त्र्ये च बहुनामैकमत्यासम्भवेन विरुद्धदि-
 क्क्रियया बहुवृत्ताकृष्टमृगन्यायेन देहोन्मथनप्रसङ्गः । न च
 वरगोष्ठिन्यायेनैकमर्त्यं कदा चित्तत्सत्त्वे ऽपि सदा तद-
 सम्भवात् । एकस्य प्राधान्योपगमे तु तस्यैवात्मत्वं युक्तम्
 स्वामिभृत्यभावस्य देहभेदव्याप्तत्वात्तदैक्ये स्वामिमृत्य-
 न्यायस्याप्यऽप्रवृत्तेः तस्माद्युक्ता श्रुत्या तेष्व्वात्मत्वधी-
 निरासाय प्राणस्यात्मत्वोक्तिः । प्राणे ऽपि तन्निरासाया-
 न्योन्तरात्मा मनोमय इति वदति । एवमन्योऽन्तरात्मा
 विज्ञानमयो ऽन्योन्तरात्मा जनन्दमय इत्यादावपि बो-
 ध्यम् । ततः पुत्राद्यामन्दमयान्तानामनात्मत्वं दर्शयन्ती
 श्रुतिर्निर्बिषेष्टात्मतत्त्वमेवात्मत्वेन दर्शयति । तथा हि क-
 श्चिद्धोरः प्रत्यगात्मानमैक्षत् अस्यूतमनएष ह्रस्वमदीर्घमच-
 क्षुरभ्रोत्रम् अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः अनन्तश्चात्मा विश्वरूपो
 ह्यकर्त्ता न चास्ति वेत्ता मम चित्सदा जहं चिन्मात्रो जहं
 सदाशिवः एष ते आत्मा सर्वान्तर इत्याद्याः श्रुतयो ज्ञा-
 दिभवानुवर्त्तमानचार्वाकादिभ्रमसिद्धस्य प्रकृतन्यायेन शु-
 द्धाद्वैततत्त्वे मुमुक्षुधीनिवेशाय पूर्वोक्तश्रुत्याभासानूदि-
 तस्य पुत्राद्यात्मत्वस्य बाधपूर्वकमात्मतत्त्वं प्रतिपादयति ।
 किं च पुत्रात्मत्वश्रुतेर्गौणत्वं स्पष्टमेव भेदप्रसिद्धेः ते ह
 प्राणा इत्यादिश्रुतौ प्राणादिशब्दास्तत्तद्देवतापरा इति

स्पष्टमाकरदृशाम् । अक्षमयाद्यानन्दमयान्तश्रुतेर्मुञ्जादिषी-
 कोद्धरणन्यायेन सर्वान्तरङ्गपुच्छशब्दार्थसर्वबाधावधि-
 भूतात्मतत्त्वप्रतिपत्त्युपायार्थत्वेनोपन्यस्तत्वाच्च तस्याःस्वा-
 र्थपरत्वं प्रत्यगात्मत्वादिश्रुतीनां तूपक्रमादिलिङ्गैः स्वार्थ-
 परत्वात्प्राबल्यम् । प्रयोगश्च पुत्राद्यानन्दमयान्तं जगदना-
 त्मा दृश्यत्वाद्वदवदिति । आत्मा स्वेतरचैतन्यभास्यः पदा-
 र्थत्वादित्याद्यनुमानं त्वन्यदेव तद्विदितादित्यादिश्रुति-
 बाधितं ज्ञानेनैकान्तिकं च । ज्ञानमपि वेद्यं चेत्स्ववेद्यत्वे
 आत्माश्रयः परवेद्यत्वे ऽनवस्था । अस्तु को दोषो मूलक्ष-
 याभावात् न यदेव न ज्ञायते तदेवासत्संपद्यते । एव
 तद्वेद्यमपीति सर्वेषां गडुलिकाप्रवाहन्यायेनाप्रामाणिक-
 त्वप्रयुक्तासत्त्वलक्षणान्धकूपपतनं स्यात् । ततश्च कथं न
 मूलक्षयप्रयुक्तो जगदान्ध्यरूपदोष इत्यलम् । तस्माद्देहादी-
 तरस्तत्साक्षी वेदान्तैः प्रकृतन्यायेन बोध्यते इति सिद्धम् ।
 पञ्चकोशावतरणन्यायस्तु श्रुतिमात्रसिद्धत्वाच्च लौकिकः
 एतत्तुल्यविषयप्रयोजनश्च । तथा हि ये स्थूलदेहादयः श्रुत्या
 ऽक्षमयादिशब्दैरुक्तास्ते कोशवत्कुमेरात्मानन्दावरकतया
 क्लेशहेतुत्वात्कोशा इत्युच्यन्ते । तत्र पञ्चीकृतभूतोत्पन्नः
 स्थूलदेहो ऽक्षमयकोशः । पञ्चीकरणं त्वचिन्त्यशक्तिरीश
 एकैकं भूतं द्विधा विधाय तेषु पञ्च भागान्प्रत्येकं चतुर्धा
 विधाय तेषां स्वस्वद्वितीयभागानन्यस्थूलभागेषु योज-
 यति । एवं च ते प्रत्येकं पञ्चपञ्चात्मका भवन्तीति । तेषु
 वियदादिव्यवहारस्तु मल्लग्रामन्यायेन स्वांशाधिक्यात् ।
 ननु पुराणोक्तं तारतम्यं दशांशैर्भूतपञ्चक इत्यार्योक्तेस्त-
 न्मूलेतिहासादेश्च व्योमादिदशमांशसाम्यं वाय्वादेरिति
 गम्यते । तथा आकाशस्यापि वाय्वादिसर्वांशापेक्षया
 ऽप्याधिक्यात्सर्वत्र तद्व्यवहार एव स्यादिति उच्यते ।

न्यूनाधिकभावो हि ब्रह्मायद्यावद्वृत्तभूतेष्वेव नान्तर्गतेषु
अनुपलम्भात् । यथा ऽऽहुः ब्रह्मायद्यावद्वृत्तेष्वेव न्यूनाधि-
कविचारणेति । तानि चापञ्चीकृतान्येवेति वासिष्ठादौ
प्रथितं यथा च स्वांशाधिक्याससद्व्यवहारयोग्यानि स्युस्त-
थैव मेलितानि । यस्तु क चित्समं विभज्येति पाठः तत्र
सममिति संपातायातम् । यद्वा समं तत्सदंशाधिक्यासस-
द्व्यवहारयोग्यं यथा स्यात्तथेति समर्थनीयम् । एवं हि व्योम्नि
शब्दो ऽभिव्यज्यते वायौ स्पर्शोऽपि । एवमग्रे ऽपि बोध्यम् ।
न च सर्वत्र सर्वं कुतो नाभिव्यज्यन्ते ऽभिव्यञ्जकस्य पञ्ची-
करणस्य साम्यात् तस्य प्राग्विद्यमानगुणाभिव्यञ्जकत्वा-
ङ्गीकारात् । न चैवं सर्वत्रैकैकगुणाभिव्यक्तिरेव स्यात् । कार्ये
कारणगुणानुवृत्तिस्वीकारेण व्योमादिषु क्रमेणैकद्वित्रिच-
तुःपञ्चगुणानां प्रागपि तत्त्वात् । त्रिवृत्करणश्रुतेः पञ्चीकर-
णोपलक्षणत्वाच्च तस्याप्रामाणिकत्वम् । तेभ्यश्च स्थूलदेहा-
दयो जायन्ते । ते च न हि त्रिपुत्रो द्विपुत्र इति कथ्यते इति
न्यायेन पाञ्चभौतिका उच्यन्ते प्रचुरभागस्य भूतस्य प्राधा-
न्यविवक्षायां देवदत्तापुत्रन्यायेन भौमादिव्यवहारभाजो
भवन्ति । अवकाशादिरूपकार्योपलम्भाच्च कार्येण कारण-
संप्रत्यय इति न्यायेनैकदेहे कारणतया पञ्चभूतसत्ता
ऽवधार्या । स चैकानेकज्ञानगोचरतया धनवत्समष्टिर्वृक्षव-
द्वाष्टिश्च भवति । यद्वा व्यक्तिषु जातिवत्सर्वव्यष्टिष्वनु-
स्यूतमण्डात्मकं समष्टिः प्रत्येकं शरीरं व्यष्टिः एतदुपहितं
चैतन्यं विश्वनराभिमानित्वाद्विविधं राजमानत्वाच्च वै-
श्वानर इति विराडिति बोध्यते । व्यष्ट्युपहितं विश्वश-
रीरप्रविष्टत्वाद्विश्वः तथा हि । जीवस्य त्रय उपाधयः ।
सुप्तौ बुद्ध्यादिसंस्कारोपरजितमज्ञानमात्रमुपाधिः स्वप्ने
लिङ्गशरीरं तथाज्ञानोपरजितमहमज्ञ इति प्रतीतेः । जागरे

तूभयशरीरसंसृष्टं स्थूलशरीरं पीनो ऽहं मिश्रिनोम्यज्ञो
 ऽहमित्यनुभवात् एतदेवाज्ञविकारत्वादज्ञमय इत्युच्यते ।
 न च पूर्वोत्तरविरोधः पञ्चीकृताया भुव एवाज्ञाकारेण
 परिणतत्वात्तद्धेतोरेव तदस्तु किं तेनेति न्यायेन पाञ्च-
 भौतिकत्वात्तदपायात् । तमःप्रधानाज्ञानोपहितचैतन्याद्वा-
 मादयो जायन्ते । तेषु च कारणगुणप्रक्रमन्यायेन सत्त्वादयो
 जायन्ते तत्र तद्गततरजोऽशेभ्यो मिलितेभ्यः प्राणो जायते
 स चैको ऽपि स्थानभेदात्प्राणापानादिसंज्ञां लभते । ननु
 व्योमवदेहे वृत्तिलाभमात्रेणावस्थितो बाह्यवायुरेवास्तु
 पञ्जरस्थालनन्यायेन वागादीनां सामान्यवृत्तिरूपा क्रिया
 वा ऽस्तु किं विशेषरूपनागौरवेण धर्मिकल्पनातो धर्म-
 कल्पना वरीयसीति न्यायादिति चेन्न । एतस्माज्जायते
 प्राण इति श्रुतौ वायोरिन्द्रियाणां च प्राणात्पृथङ्निर्दे-
 शात् । तथा च न्यायः न वायुक्रिये पृथगुपदेशादिति ।
 व्यस्तेभ्यस्तु क्रमेण वागादीनि जायन्ते । तत्सहितः प्राणः
 प्राणमयकोशो भवति । तत्सास्त्रिकांशेभ्यो मिलितेभ्यो-
 ऽन्तःकरणं जायते तच्च मनोबुद्ध्याख्यवृत्तिभेदाद् द्विविधम् ।
 व्यस्तेभ्यश्च तेभ्यः क्रमेण ओम्नादीनि जायन्ते तैः सहिते
 मनोबुद्धी मनोमयविज्ञानमयकोशाबुच्येते । एतत्कोशत्रयं
 मिलितं सप्तदशावयवं सूक्ष्मशरीरमिति लिङ्गमिति चोच्यते ।
 अत्रापि समष्टित्वव्यष्टित्वव्यवहारः पूर्ववन्मतभेदेन ज्ञेयः ।
 तत्र समष्ट्युपहितं चैतन्यं हिरण्यगर्भं इत्युच्यते व्यष्ट्यु-
 पहितं तु तैजस इति । अनिर्वचनीयं ज्ञानवाच्यं भावरूपं
 त्रिगुणात्मकमज्ञानम् । तदेव जीवेशावामासेन करोति
 माया चाविद्या च स्वयमेव भवतीति श्रुतौ मायादिस-
 द्धेनोच्यते । तत्र शुद्धसत्त्वप्रधानं सन्मायेत्युच्यते मलिनस-
 त्त्वप्रधानं त्वविद्येति । सा च प्रियमोदादिसहिता ऽमन्द-

प्रचुरत्वादानन्दमयो बन्धहेतुत्वात्कोशः सूक्ष्मस्थूलदेहका-
रणत्वात्कारणशरीरमिति बोध्यते । तदुपहिता चित्प्राज्ञ
इत्युच्यते । मायोपहिता त्वीश इति । एतयोरैक्यमग्रे वक्ष्या-
मः । कोशानामनात्मत्वे तु पूर्वा एव युक्तयोऽनुसन्धेयाः ।
संघातानात्मत्वमपीन्द्रियवृन्दानात्मत्ववन्निश्चेयमिति दि-
क् । इति स्थूलारुन्धतीन्यायः । अत्रादित आरभ्यैतावद्-
ग्रन्थसन्दर्भे प्रसङ्गाद् ग्रन्थान्तरेष्विव ये न्यायाः पठितास्ते
पाठक्रमेणैव लिख्यन्ते सङ्गतिस्तु मुख्येष्वेव यथास्वं भि-
न्नुपादप्रसारणन्यायेनातिदेशसङ्गतिः । प्रासङ्गिकेष्वपि य-
स्यान्यस्य सङ्गतिर्भविता तस्याप्यर्थमात्रं वदिष्यामः ।
एवमग्रेपि बोध्यम् ।

यश्चार्थादर्थो न स बोदनार्थ इति न्या० । शबरस्वा-
मिबचनमिदम् । अस्य यः श्रुतार्थनान्तरीयकतया लभ्यते
न स वेदार्थ इत्यर्थः लोकसाधारण्याय न स शब्दार्थ इति
पठ्यते ॥ १ ॥

अनन्यलभ्यः शब्दार्थ इत्यप्येतादृशः ॥ २ ॥

यत्परः शब्द इति धोर्थः परः तात्पर्यविषयो यस्य स
यत्परः स्पष्टमन्यत् ॥ ३ ॥

कण्ठचामीकरन्या० । यथा कण्ठगतं हेमभूषणमज्ञा-
नादप्राप्तमिव कण्ठे तं परयेत्युपदेशाज् ज्ञातं प्राप्तमित्युपच-
र्यते तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः ॥ ४ ॥

अके चेदिति न्या० । अके गृहकोणे । स्पष्टमन्यत् ॥ ५ ॥

मज्जनोन्मज्जनन्या० । यथा नद्यादौ पतितस्तरणान-
भिज्ञः कदा चिन्मज्जति कदा चिदुन्मज्जति तथेत्यर्थः ॥ ६ ॥

यदा तत्र पतितः सोऽन्यदालम्बनमलम्बमानो
व्याकुलचित्तः कुशकाशादीनालम्बते तदा कुशकाशावल-

म्बनन्यायः । अनेन हि दृढास्तु युक्तिषु निरस्तास्तु निर्बला
युक्तीरवलम्बमानाः स्तम्बनेन कुशकाशालम्बनन्यायेनेति
निरस्यते ॥ ७ ॥

यथा पङ्कलिता तुम्बिका नदीसमुद्रादौ मज्जन्ती प-
ङ्कक्ष्ये ऽवकाशे आगत्य तिष्ठति तथा जीवो देहक्ष्ये ऽलो-
काकाशे गत्वा तिष्ठति अयमेव तस्य मोक्ष इति ।

प्रासादवासिन्यायो ऽप्यवतरति । एक एव देवदत्तः
कालभेदेन प्रासादोपर्यधश्च वसन्नपि प्रासादवासप्राधा-
न्येन प्रासादवासीत्युच्यते ॥ ३१ ॥

कार्येण कारणसंप्रय इति न्यायः ॥ ३२ ॥

तद्धेतोरेव तदस्तु किं तेनेति न्या० । तस्य कपालादे-
र्हेतोर्मृदादेरेव तत् घटादिकारणत्वमस्तु किं तेनान्तर्गडुना
कपालादिरूपकार्येणेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

कारणगुणप्रक्रमन्या० । कारणगुणाः कार्ये स्वसजाती-
यगुणानारभन्ते यथा तन्तुरूपादयः पटरूपादीनिति न्या-
यार्थः ॥ ३४ ॥

पञ्जरचालनन्यायः यथा सयत्नैर्दशभिः पक्षिभिरेक-
क्रियोत्पादनेन पञ्जरचालनं क्रियते तथा दशभिरिन्द्रियैः
प्राणरूपैकक्रियोत्पादनेन देहचालनं क्रियतामित्यर्थः । न
वायुक्रिये इत्यधिकरणपूर्वपक्षन्यायो ऽयम् ॥ ३५ ॥

धर्मिकल्पनात् इति स्पष्टः धर्मकल्पनायाः श्रेष्ठत्वं च
लाघवप्रयुक्तम् ॥ ३६ ॥

सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो हि नेष्यतइति न्या-
ये ऽपि तथा बोध्यम् ॥ ३७ ॥

प्रकृतमनुसरामः । एतेन मिश्रुपादप्रसारणन्यायो
ऽपि व्याख्यातप्रायः विषयोदाहरणसाम्यात् । अर्थसङ्गती

तु यथा कश्चिद्भिर्धुर्यथेषुष्माच्छादनवासगृहादिलाभाय घ-
नाद्यगृहे प्रविष्टो युगपत्तल्लाभं दुर्लभं मन्वानः पूर्वमिह पा-
दप्रसारस्तु मे भवतु पश्चात्परिचयं सम्पाद्य क्रमेण सर्वं
साधयिष्यामीति धियात्पां भिक्षां स्वीकरोति तथा मा-
तेवातिहितैषिणी श्रुतिरद्वैततत्त्वे मुमुक्षुमतिप्रवेशमिच्छ-
न्ती सकृत्समशक्यं च मन्यमाना पूर्वोक्तक्रमेण संसारमु-
क्तये तद्वोधयतीति बोध्यम् ॥ २ ॥ ३८ ॥

सोपानारोहणन्यायोऽपीह बोध्यः । यथा प्रासाद-
मारुरुधुर्युगपदारोदुमशक्रुवन्पूर्वां कक्षां परित्यजन्नुत्तरामु-
त्तरां चारुहन् क्रमेण प्रासादमारोहति तथा स्वात्मभूतम-
पि ब्रह्माज्ञानाद्व्यवहितमिवापन्नमात्मत्वेन ज्ञातुकामः स-
हसा ज्ञातुमशक्रुवन्नुत्तरोत्तरात्मत्वबुद्ध्या पूर्वपूर्वात्मत्वधी-
बाधेन क्रमेण प्रपञ्चोपशमं शिवमद्वैतं चतुर्थमात्मत्वेन जा-
नातीति ॥ ३ ॥ ३९ ॥

तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाश इत्यादावध्यारोपे
यस्माद्यस्योत्पत्तिरुक्ता तदतिरेकेण तदभावो यत्र सम्भा-
व्यते तस्मिंस्तस्य लयो बोध्यते तत्र सोपानारोहणन्या-
यप्रवृत्तिः । यथा येन क्रमेण सोपानमारोहन्ति तद्विपरी-
तक्रमेण ततोऽवरोहन्ति । तथा पूर्वोक्तपञ्चकोशावतरण-
न्यायेन तत्त्वे बुद्धिमारोहयितुमशक्तो भोग्यभोगायतनत-
दाश्रयचतुर्दशभुवनतदाधारब्रह्माण्डानि पञ्चीकृतपञ्चभूते-
भ्यो नातिरिच्यन्तइति सम्भावयेत् । तानि च सह सूक्ष्म-
शरीरैरपञ्चीकृतभूतेभ्यः । एवं गन्धतन्मात्रात्मिकां पृथ्वीं
रसतन्मात्रात्मकाम्मात्रतया भावयेत् । अपञ्च रूपतन्मा-
त्रात्मकतेजोमात्रत्वेन । तच्च स्पर्शतन्मात्रात्मकवायुमात्र-
त्वेन । तं च शब्दतन्मात्रात्मकाकाशमात्रत्वेन तं च महे-

अथमात्रतया भावयेदिति एव च तथा पूर्वोक्तक्रमेणावरो-
हणात्सुखेन भूमिमेति तथा तेन क्रमेण भावनात्सुखेन पु-
मानद्वितीयं शिवमेति । प्रलयोऽप्यनेनैव क्रमेण बोध्यः ।
साक्षात्प्रकृतौ विकारलय इति न्यायात् । जगत्प्रतिष्ठा
देवर्षे पृथिव्यप्सु प्रलीयते । ज्योतिष्यापः प्रलीयन्ते ज्यो-
तिर्वायौ प्रलीयते वायुश्च क्षीयते व्योम्नि तन्वाव्यक्ते प्रली-
यते । अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मसिक्कले संप्रलीयत इति स्मृतेऽपि । वा-
र्तिककारैर्विश्वादिनामपि विलापनकम उक्तः । अकारं पुरुषं
विश्वमुकारे प्रविलापयेत् । उकारं तैजसं सूक्ष्मं मकारे प्रवि-
लापयेत् । मकारं कारणं प्राज्ञं चिदात्मनि विलापयेदिति ।
अत्रापि तदतिरेकेण तदभावभावनैव विलापनम् । एषा-
मनेनैव क्रमेण प्रलये उपाधिलयप्रयुक्तो लयोऽपि बोध्यः ।
चिदात्मनोऽपि कुत्र चिद्विलापनं लयश्च स्यादिति शङ्कां
वारयति श्रुतिः । पुरुषान्न परं किं चित्सा काष्ठा सा परा
गतिरिति ॥ ४ ॥ ४० ॥

साक्षात्प्रकृताविति न्यायोऽत्र प्रासङ्गिकः । घटादे-
र्लयो हि कपालादावेव भवति न तु परमाणुषु तथैवानुम-
वादिति तदर्थः ॥ १ ॥ ४१ ॥

एतेनाध्यारोपाप्रवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यत इति
न्यायोऽपि व्याख्यातः आद्यन्यायत्रयेणाध्यारोपस्य अनु-
र्थेनापवादस्य च प्रतिपादनात् ॥ ५ ॥ ४२ ॥

रेखागवयन्यायोऽप्येतादृशः । कीदृशो गवय इति
ग्रामीणेन पृष्टो वन्यो लिखित्वा दर्शयमास । स चर्जुवृद्धि-
त्वाद्रेखागवयमेव गवयं मेने । पञ्चाक्षरे गवयं दृष्ट्वा रेखायां
तद्वृद्धिं तत्प्राजेति लौकिकी गथा । तथैव पुरुष इत्यादिभुक्तेः
पूर्वोक्ततात्पर्यानभिज्ञो आत्मानमेवात्मतया जानीते ।

गुरुयाज्ञोपदेयेनात्मनि ज्ञाते तदात्मबुद्धिमपवदति ॥ ६ ॥
४३ ॥

शास्त्राचन्द्रन्यायोऽपीदृशः । यथा चन्द्रं दिदर्शयिषु-
रास्य आदौ दिगन्तरगतनक्षत्रादिभ्यो दृष्टिं चारयितुं शा-
स्त्रायां चन्द्र इत्यधिकरणत्वेन संबन्धविशेषेणादौ शास्त्रा-
मुपलक्षणमुपादत्ते । ततश्च दिगन्तरव्यावृत्तचक्षुषश्चन्द्रस-
मीपवर्तितारकादिषु चन्द्रभ्रमो मा भूदिति तत्स्वरूपं
प्रकृष्टप्रकाशात्मकं बोधयति । एवं हि बोध्यधीः सुखेन
चन्द्रं स्वतारिता भवति तथा पञ्चतोशावतरणवाक्येऽपि
बोध्यम् । एवं ब्रह्मविदामेति परमित्युपश्रुत्य ब्रह्मशब्द-
स्यानेकत्र प्रयोगदर्शनाम्सुमुक्षुभिर्ज्ञेयो ब्रह्मशब्दार्थः क इति
जिज्ञासोर्जगत्कारणत्वापन्यासेन येषु जीवादिषु जगत्का-
रणत्वं न सम्भवति तेषां कार्योपाधितयोपाधिद्वारा सृ-
ज्यकोटौ निबिडत्वेन स्रष्टृत्वासम्भवासंभ्यो व्यावृत्तबु-
द्धेरपि सम्भवजगत्कारणभावेऽपि प्रधानादिषु ब्रह्मत्वब्र-
ह्मपनेतुं स्वरूपलक्षणमुपन्यस्यते । न हि जडानां तेषां ज्ञा-
नादिरूपतोषयते । ततश्चायं लक्षणं केभ्यश्चिद्व्यावृत्ति-
निश्चयपूर्वकबुद्धिस्थिरीकरणार्थं द्वितीयं तु सर्वभ्रमनिवृ-
त्तिपूर्वकवस्तुस्वरूपसत्तानिश्चयार्थं त्वंपदार्थतटस्थस्वरूप-
लक्षणयोरपीदमेव प्रवेजनं बोध्यम् ॥ ७ ॥ ४४ ॥

तत्रैकस्य वस्तुनो मतभेदेन बहुनि रूपाणि तत्तच्छा-
स्त्रेषु प्रतिपाद्यमानान्युपलभ्य क्रिया हि विकल्प्यते न
वस्तिवति न्यायाद्वस्तुनि विकल्पासम्भवं च मत्वा चिह्न-
ज्ञानां समुच्चयस्याप्यसम्भवेन तेष्वेकमतप्रतिपादितं सर्वा-
विकृष्टं वस्तु स्वीक्रियते तत्र वृक्षप्रकम्पनन्यायः प्रवर्तते ।
यथा वृक्षमारूढः पुमानघःस्थितैर्नरैः पूर्वमियं शास्त्रा प्रक-
म्पितव्या पूर्वमियमिति भिन्नभिन्नशास्त्राप्रचालने नियो-

जितः तदधःस्थेनैव च केन चित्सर्ववृद्धप्रकम्पने प्रेरितः सर्वैः पूर्वप्रचालनस्याज्ञप्ततया यौगपद्यासम्भवेन क्रमविकल्पोपगमे ऽपि सर्वाविरोधासिद्धेस्तद्विकीर्षया वृद्धं प्रकम्पयति तत्प्रकम्पनेन च सर्वाः शाखा अपि प्रकम्पिताः स्युरिति भवति सर्वैरविरोधः तथा योगादारभ्य स्थावरा-न्तेशवादिभिरविरोधायौपनिषदाभिमतो महेशो ऽङ्गीकार्यो धीतरागैर्मुमुक्षुभिः ।

ननु के तत्सदभिमतता ईशाः कञ्चौपनिषदाभिमतः । कथं च तदुपगमे सर्वैरविरोध इति चेच्छृणु तावद्योगाभिमतमीश्वरं क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः । सो ऽपि जीववदसङ्गश्चिद्रूपश्च परश्च जीवेभ्यस्तन्नि-यन्तृत्वात् । प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेश इति श्रुतेः । ननु नि-यन्तृत्वं नाम तत्सत्कर्मकारयितृत्वं तच्चासङ्गस्यानुपपन्नं यः कारयति स करोत्येवेति न्यायेन कर्तृत्वस्य दुर्निवारत्वात् । दृश्यते हि योषयितृषु नृपेषु दानादिकर्तृत्वं स्वयं योद्धृत्वं चेति । न लोहबुम्बकन्यायेनासङ्गस्यापि प्रेरकत्वोपपत्तेः । न च तन्निष्प्रमाणकम् । भीषा ऽस्माद्धातः पवतइत्यादिश्रु-तिसिद्धत्वात् । बन्धमोक्षादिव्यवस्था पृथ्यबाधवस्थित्य-नुपपत्तिसिद्धत्वाच्च । जीवानामपि स्वतः क्लेशादिरहितत्वे ऽपि बुद्ध्या सह विवेकाग्रहेण क्लेशादिमत्वाङ्गीकारात् । ईशस्तु सदा तैरसंस्पृष्ट इति विशेष इति । एतेन सेश्वरसां-ख्यवादेो ऽपि व्याख्यातः । एतसुखयोगक्षेमत्वात् ।

तार्किकास्त्वसङ्गस्य नियन्तृत्वमसहमाना नित्यबु-द्धीच्छाकृतिमान्पुंविशेष ईश्वरः । पुंविशेषत्वमप्यस्य बुद्ध्या-दिगुणकत्वादेव नान्यथा नित्यज्ञानादिमत्त्वादनित्यज्ञा-नादिमज्जीवेभ्यस्तद्वैलक्षण्यमपि सिध्यति । क्षित्यादि सक-

गोसादृशो गवयपदवाच्य इत्यतिदेशवाक्यार्थस्य स्मरणं व्यापारो गवयो गवयपदवाच्य इत्युपमितिः फलम् । अयं गवयपदवाच्य इति तु न फलं तथात्वे गवयत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वालाभादिदन्त्वादेरननुगमाद् गोसादृश्यादेर्गौरवाच्च गवयत्वमेव शक्यतावच्छेदकं वाच्यमिति । एवं दीर्घग्रीवत्वाद्यसाधारणधर्मज्ञानादुद्धे करभपदवाच्यत्वज्ञानात् तादृशधर्मज्ञानमप्युपमानमिति टीकाकृतः । तत्र च धिक् करभमतिदीर्घग्रीवं चपलतरोष्ठं कठोरकण्ठकाशिनं पशनामपसदमित्यादिवाक्यार्थस्मरणं व्यापार इति । एवं शक्त्यतिरिक्तमप्युपमानविषय इति भाष्यम् । तथाहि का ओषधी ज्वरं हन्तीतिप्रश्ने दशमूलसमौषधी ज्वरं हन्तीतिवाक्यार्थज्ञानाज् ज्वरहरणकर्तृत्वमुपमित्या विषयीक्रियत इत्यादि । उपमाने गवादिपदशक्त्याद्यनुमानापेक्षणादनुमानोपजीवकत्वमेव सङ्गतिरिति बोध्यम् ॥ ६ ॥

शब्दं लक्षयति विभजते च ।

आप्तोपदेशः शब्दः^(१) ॥ ७ ॥

स चायं द्विविधो दृष्टादृष्टार्थभेदात्^(२) ॥ ८ ॥

शब्द इति लक्ष्यनिर्देशः । शन्यते व्यज्यते शाब्दबोधविषयीक्रियते ऽर्थोऽनेनेतिव्युत्पत्त्या शाब्दप्रमाकरणं तदर्थः । शाब्दत्वं चेममर्थं शाब्दयामीत्याद्यनुव्यवसायसिद्धजातिविशेषः । आप्तोपदेश इति लक्षणम् । आप्तः प्रकृतवाक्यार्थयथार्थज्ञानवान् तदुपदेशः प्रकृतवाक्यार्थबुबोधयि-

(१) अथ शब्दः । आप्तोपदेशः शब्द इतीति धार्तिकम् । अथ शब्द इति भाष्यम् । लक्षणसूत्रं पठति । आप्तोपदेशः शब्द इति तात्पर्यटीकायां सूत्रभाष्यविभागो वर्तितः ।

(२) स द्विविधो दृष्टादृष्टार्थत्वादिति तात्पर्यटीकासम्मतः पाठः । स द्विविधो दृष्टादृष्टार्थत्वादितिसूत्रस्य तात्पर्यमाह । नियमार्थमिति तात्पर्यटीका ।

वाप्रयुक्तवाक्यम् । अत्र शुकादिवाक्ये भ्रान्तप्रतारकवाक्ये
 व्याप्तिरिति व्याख्यान्तरम् । शब्दः प्रमाणशब्द इत्यर्थः ।
 प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानीत्युपन्यासात् । आ-
 क्षेपदेश इति । आक्षेपे यथार्थशब्दज्ञानकरणज्ञानविषयः त-
 थाविधौ य उपदेशः शब्द इत्यर्थः । अथवा आक्षेपे यथार्थ उप-
 देशः शब्दबोधो यस्मादिति व्युत्पत्त्या यथार्थशब्दज्ञानजन-
 कवाक्यमित्यर्थः । लक्ष्ये प्रमाणपदं प्रमाणव्यवहारविषयपरं
 न तु यथार्थज्ञानकरणपरं लक्षणाविशेषप्रसङ्गादिति ॥ ७ ॥

स चायमिति । स प्रमाणशब्दः । तत्र दृष्टार्थः शब्दत-
 दुपजाविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणजन्यप्रमितिविषयार्थकः । स
 च गेहे घटोऽस्तीत्यादिलौकिकशब्दः । अदृष्टार्थकश्च शब्दत-
 दुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणजन्यप्रमित्यविषयार्थकः ।
 यथा वेदः स्मृत्यादिश्च । वेदत्वं च तादृशप्रमित्यविषयार्थ-
 कत्वे सति शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानाजन्यप्रमाणशब्दत्वम् ।
 दृष्टार्थकवाक्यवारणाय सत्यन्तम् । स्मृतिभारतादिवाक्य-
 विशेषवारणाय विशेष्यदलम् । शब्दोपजीविप्रमाणं च
 वेदादिशब्दमुपजीव्य जातमनुमानादि । गवयो गवयपद-
 वाच्य इत्युपमितिश्च शब्दविषयकतया शब्दप्रमाकरणमि-
 त्युपमानोपजीवकतया शब्दप्रमाकरणनिरूपणम् ॥ ८ ॥

उपसंहरति । समाप्तं प्रमाणप्रकरणम् ॥

इति प्रमाणलक्षणप्रकरणविवरणम् ॥

प्रमाविषयत्वमेव प्रमेयत्वमिति लक्षणस्य स्फुटतया
 तदुपेक्ष्य तद्विभजते ।

आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोष-
 प्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम्^(१) ॥ ९ ॥

(१) यतदर्थप्रकाशनायात्मादिसूत्रमिति वार्तिकम् ।

प्रमेयत्वमेकं सर्वानुगतप्रतीतिबलात् लिङ्गमित्ये-
कवचननिर्देशः । तदर्थैकत्वस्य पदार्थतावच्छेदके प्रमेयत्वे
ऽन्वयः । यत्र विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तितात्पर्यविषय-
संख्याविरुद्धसंख्याया अविवक्षितत्वं तत्र विशेष्यविशेष-
णपदयोः समानवचनत्वनियम इति प्रमेयपदोत्तरमेकव-
चनं न विरुद्धम् । अत एव वेदाः प्रमाणं पुरुरवो माद्रवसौ
विश्वे देवा इत्यादिप्रयोगा इति । आत्मत्वादिकं न प्रमेय-
मात्रविभाजकं संयोगादीनामपि प्रमेयत्वाद् द्वादशवेतिवि-
भागानुपपत्तेः । किं तु मोक्षहेतुप्रमेयविभाजकम् । तथा च
तुशब्दः पुनरर्थः । एते पुनः प्रमेयं प्रकर्षेण मेयम् । प्रकर्षश्च
मोक्षहेतुज्ञानविषयत्वम् । अथवा तुशब्दश्चार्थः । तथा
चोक्तानुक्तसमुच्चयलाभः । एवं च प्रमेयमात्रस्य साक्षात्
परम्परया वा मोक्षप्रयोजकत्वे ऽपि न क्षतिः । आत्मादीनां
च प्राधान्येन विशेषनिर्देशः । तत्रापि पूर्वपूर्वप्राधान्यात्
पूर्वपूर्वक्रमनिर्देशः ॥ ६ ॥

प्रथमोद्दिष्टमात्मानं निरूपयति ।

इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लि-
ङ्गम्^(१) ॥ १० ॥

आत्मनो जीवस्यात्मत्वेन जात्यानुगतत्वादेकवच-
नम् । लिङ्गं व्यञ्जकमनुमापकमिति यावत् । अनुमापकत्वं च
निरूपकतावदनुमितिजनकतावच्छेदकविषयतावत्त्वसम्ब-
न्धेनानुमितिकरणतावत्त्वम् । तत्करणताया एकत्वाभि-
प्रायेण लिङ्गमित्येकवचनम् । इच्छादिकं यत्किञ्चिद्द्रव्यवृ-

(१) लिङ्गमितीत्याकारः पाठो जडुषु सूत्रपुस्तकेषु दृश्यते । जडमन्यक्तकृति-
दर्शनात् न्यायसूचीनिबन्धदर्शनाच्च इतिरहितः सूत्रपाठो गम्यते । आत्मनः स्वमाना-
त्मानजातीयविशेषकारे सूत्रम् । इच्छेति । इति वार्तिकम् ।

पाञ्चमैतिकत्वाद्वापादिसमुदायवत्त्वाल्लक्षणसङ्गतिः । न च शरीरस्यापि पाञ्चमैतिकत्वमग्रे निरसनीयमिति कथं तादृशसमुदायवत्त्वं तस्येति वाच्यम् । समवायवत्त्वसमवायिनिमित्तकत्वान्यतरसम्बन्धेन समुदायवत्त्वस्य विवक्षणात् पार्थिवार्थेकतरस्य भूतान्तराणां समवायिकारणत्वाभावेऽपि निमित्ततास्वीकारादिति । अत्र देहात्मबुद्धितत्त्वमिध्याज्ञानमेव संसारनिदानं तन्निरासे च मोक्ष इति प्रधानतया तयोरादावुपन्यासः । एवं चेष्टादीनामपीति बोध्यम् ॥ ११ ॥

इन्द्रियाणि विभजते लक्षयति च ।

घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः^(१) ॥ १२ ॥

इन्द्रियत्वस्यानुगतजातेरभावादिन्द्रियाणीति बहुवचनम् । अथ घ्राणाद्यन्यतमत्वमिन्द्रियलक्षणमित्यत्रास्य न तात्पर्यं मनसोऽपीन्द्रियत्वात् । न च घ्राणादीनामुपलक्षणत्वेन मनसोऽपि ग्रहणमिति वाच्यम् । भूतेभ्य इत्यस्यासङ्गत्यापत्तेः । नापि बहिरिन्द्रियलक्षणमिदं बहिरिन्द्रियत्वेन प्रागनुपन्यासात् तल्लक्षणाकाङ्क्षाविरहात् । एवं पञ्चधा विभागोऽप्यनुपपन्नो मनसः षष्ठत्वादिति । ननु मनसो नेन्द्रियत्वं तेन सूत्रे इन्द्रियमनसोः स्वातन्त्र्येण कीर्तनम् । न च मनःषष्ठानीन्द्रियाणीति भगवद्गीतावचनासङ्गतिरिति वाच्यम् । वेदानध्यापयामास महाभारतपञ्चमामित्यत्र यथा अवेदेनापि महाभारतेन वेदपञ्चसंख्यापूरणं तथात्राप्यनिन्द्रियेषां मनसेन्द्रियषष्ठसंख्यापूरणात् । नचत्रा-

(१) घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्य इति सूत्रम् । लक्ष्यसूत्राणि समानासमानजातीवर्गव्यवस्थांति स्याद्वीति सूत्राणां द्रष्टव्य इति धर्तव्यम् ।

वामहं शरीरिति चेद्विन्द्रियाणां मनश्चास्तीति भगवद्वक्तव्यमिति चेत् । न । सुखादिसाक्षात्कारजनकतयेन्द्रियत्वेन मनसः कल्पनात् । न च सुखादिकं साक्षात्करोमीति प्रतीतिसिद्धं प्रत्यक्षत्वं सुखादिग्रहनिष्ठं नेन्द्रियजन्यत्वसाधकमप्रयोजकत्वादिति वाच्यम् । इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमित्यादिप्रागुक्तप्रत्यक्षलक्षणसूत्रविरोधादिति चेत् । अत्रोच्यते । आत्मेत्यादिसूत्रे इन्द्रियपदस्य बहिरिन्द्रियपरत्वं प्रसिद्धत्वात् मनसस्तदिन्द्रियत्वस्य च सर्ववादिसिद्धत्वाभावेन सप्रमाणं पृथक् तदुपन्यस्तम् । गन्धादीनां तदर्थत्वेन कथनादिन्द्रियपदस्य बहिरिन्द्रियपरत्वं स्फुटमेव । शरीरधर्मत्वेन तन्निरूपणानन्तरमिन्द्रियनिरूपणम् । तदधीनज्ञेयतया च तदनन्तरमर्थनिरूपणम् । आत्मादिजन्यतया च ततो बुद्धिनिरूपणम् । बुद्धौ सिद्धायामेव तदयामप्यसाधकतया तदसमवायिकारणसंयोगाश्रयतया च सिद्धिरिति ततस्तन्निरूपणम् । एतेषां कार्यतया प्रवृत्तिनिरूपणम् । ततो धर्मादिजनने सहकारितया दोषनिरूपणम् । ततः प्रेत्यभाव इति तन्निरूपणम् । ततः सुखदुःखे तत्र च सुखस्य रागविषयतया तत्क्रमेण तयोर्निरूपणम् । एवं रीत्या संसारस्तत्त्वज्ञाने च मोक्ष इति ततस्तन्निरूपणमिति । केचित्तु मनसो नेन्द्रियत्वं प्रत्यक्षलक्षणं तु जातिघटनया सर्वत्र नेयमित्याहुः । घ्राणत्वादयस्तु जातिविशेषा घ्राणज्ञादिप्रत्यक्षविशेषजनकतावच्छेदकतया सिद्धाः । ओन्नत्वं तु कर्णशङ्कुल्यवच्छिन्नमस्त्वम् । घ्राणादयो नित्या जन्या वा पृथिव्यादिभिर्ज्ञा वेत्यपेक्षायामाह । भूतेभ्य इति । ओन्नत्स्याजन्यत्वात् पञ्चम्यर्थस्य जन्यत्वस्य बाधः । न च कर्णशङ्कुल्या जन्यत्वादेव तद्व्यपदेश इति वाच्यम् । तथापि

जन्यत्वस्य श्रोत्रे ऽन्वयासङ्गतेरिति चेत् । न । अत्रामेदे
ष्वन्वया विधानात् ॥ १२ ॥

भूतान्येव कानीत्यपेक्षायामाह ।

पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशमिति भूतानि^(१) ॥ १३ ॥

आरम्भे परस्परानपेक्षत्वसूचनायासमासकरणं वा-
त्वाकाशयोरप्रत्यक्षत्वसूचनाय वाऽसमासकरणम् । भूतत्वं
तु बहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवत्त्वं पृथिव्यादिगुणत्वेनेन्द्रि-
यार्थकथनादवसितम् । पृथिवीत्वादयस्तु जातिविशेषाः ।
आकाशत्वं तु शब्दाश्रयत्वमखण्डोपाधिर्वेति ॥ १३ ॥

क्रमप्राप्तमर्थं विभजते लक्षयति च ।

गन्धरसरूपस्यर्शशब्दाः पृथिव्यादिगुणा-
स्तदर्थः^(२) ॥ १४ ॥

ग्राह्यत्वरूपमर्थत्वं वस्तुमात्रस्येति कथं गन्धादीनां
पञ्चानामेव तत्त्वमित्यत आह । तदर्थः इति । तेषामिन्द्रि-
याणामर्था विषया गुणाः । विषयता च व्यापारानुबन्धिनी ।
एवमुद्देशे ऽपि अर्थपदमिन्द्रियार्थपरं बोध्यमिन्द्रियपदं च
बहिरिन्द्रियपरमित्युक्तमेव । बहिरिन्द्रियविषया द्रव्याद-
योऽन्ये ऽपि वर्तन्ते तथाप्येकैकबहिरिन्द्रियग्राह्यगुणाः क्रमेण
गन्धादय इत्यत्र तात्पर्यम् । एतेषां निरूपणं च प्रवृत्तिमूल-
प्रत्यक्षविषयत्वेन संसारमूलतयेति । पृथिव्यादिगुणा इति ।

(१) न्यायसूचीनिबन्धदर्शनादस्य सूत्रत्वमिति निश्चीयते । तत्र भूतपदार्था-
ज्ञाने भूतैव इत्यनर्थकमतः प्रसङ्गाद् भूतानि दर्शयति । पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाश-
मिति भूतानीति न्यायसूत्रटीकात्यायतस्वासीकीयवाचस्पतिमिश्रसंज्ञदर्शनाच्च । इते-
नाधुनिकानां केवाञ्चिद् भाष्यमेवेदं न सूत्रमिति प्रज्ञापोषास्तः ।

(२) गन्धरसरूपस्यर्शशब्दाः पृथिव्यादिगुणास्तदर्थः इत्येतत् सूत्रमिति कर्त्ति-
कम् ।

पृथिव्यादीनां यथायोगं गुणा इत्यर्थः । एतत्कर्मणं च गन्धादीनां तत्त्वानां सांख्यवेदान्तमते पृथिव्यादिकारणत्वं तद्वगुणत्वं चेतिनिरासाय । लक्षणं तु गन्धाद्यन्यतमत्वम् । अथवा अधुना विभागमात्रे तात्पर्यं लक्षणं तूद्देश एव ज्ञेयम् । यथा बहिरिन्द्रियद्वयाग्राह्यत्वे सति बहिरिन्द्रियग्राह्यगुणत्वमिति ॥ १४ ॥

बुद्धिं लक्षयितुं स्वरूपमाह ।

बुद्धिरूपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरम् ^(१) ॥ १५ ॥

उपलब्ध्यात्मकं ज्ञानं बुद्धिरित्यनर्थान्तरम् । बुद्ध्यादिपदत्रयमेकार्थकं न तु सांख्यमतबन्महत्सत्त्वाख्यं बुद्धितत्त्वं ज्ञानपरिणामीति व्यक्तीभविष्यति चेदमुपरिष्ठात् । उपलब्धिस्वरूपत्वकथनाज् ज्ञानपदस्य करणव्युत्पत्तिभ्रमनिरासः । लक्षणं तु जानामीत्यादिप्रतीतिसिद्धज्ञानत्वजातिरेव स्फुटमिति भावः ॥ १५ ॥

मनो लक्षयति ।

युगपज्ज्ञानानुपपत्तिर्मनसो लिङ्गम् ^(२) ॥ १६ ॥

युगपदेककाले । एकात्मनीति प्ररणीयम् । ज्ञानानामनुत्पत्तिर्यतः स एव धर्मो मनसो लिङ्गमितरभेदसाधकमित्यर्थः । स च धर्मः प्रत्यक्षासाधारणकारणेन्द्रियसंयोगाश्रयाणुत्वम् । एतस्य युगपज्ज्ञानानुपपत्तिप्रयोजकत्वं च ना-

(१) अत्र बुद्धेरवसरप्राप्ताया लक्षणापदेशद्वारेण सूत्रम् । बुद्धिरूपलब्धिरित्यादीति वार्तिकम् ।

(२) यस्मादिन्द्रियार्थसिद्धौ सत्यपि युगपज्ज्ञानानि न सम्भवन्ति अतो मञ्जते अस्ति तद्विन्मूत्रसंयोगि बहुकारि निमित्तान्तरमव्याधि यस्य सच्चिदानासच्चिदानानुविधानात् ज्ञानस्योत्पत्त्यनुपपत्ती भवत इति । कुतः कारणवैकल्ये कार्यप्रतिबन्धादिति सूत्रार्थ इत्येतत्सूत्रव्याख्याने वार्तिकम् । बुद्धिक्रमोच्चेपत्वात् प्रवृत्तिहेतुत्वाच्चात्मनरं मनोलक्षणा तत्स्वरूपसाधनद्वारा सूत्रम् । युगपज्ज्ञानानुपपत्तिर्मनसो लिङ्गमिति व्यावतत्त्वानोक्ते वाच्यमिति भावः ।

नेन्द्रियाणां सत्यपि विषयसन्निकर्षे यत्सम्बन्धादेकेन्द्रियं ज्ञानं जनयति यदसम्बन्धादपरं ज्ञानं न जनयतीति । प्रत्यक्ष-कारणेन्द्रियसंयोगाभ्रयत्वं मनसस्तत्प्रयोजकम् । मनसो विभुत्वे च युगपन्नानेन्द्रियासम्बन्धासम्भवादणुत्वमिति तस्यापि तत्प्रयोजकत्वम् । न च मनः सावयवमस्तु नाना-वयवतन्नाशादिकल्पने गौरवात् ॥ १६ ॥

प्रवृत्तिं विभजयन् लक्षयति ।

प्रवृत्तिर्वागबुद्धिशरीरारम्भः^(१) ॥ १७ ॥

आरम्भपदस्य प्रत्येकमन्वयात् वागारम्भो बुद्ध्या-रम्भः शरीरारम्भ इति त्रिविधा प्रवृत्तिः । तत्र बुद्धिशब्द-स्य बुद्धिजनके मनसि लक्षणा । वचनानुकूला प्रवृत्तिर्वा-गारम्भः । शरीरपदेन शरीरवेषुपरिग्रहाच्छरीरवेषुानुकू-ला शरीरारम्भः । एतद्व्यातिरिक्ता बुद्ध्यारम्भः । स च ध्यानाद्यनुकूल इति कार्यभेदात् त्रिविधा प्रवृत्तिः । धर्मा-धर्मयोश्च लक्षणया प्रवृत्तिपदप्रयोगः । प्रवृत्तित्वं च प्रवृत्तौ-ऽस्मीतिप्रतीतिसिद्धजातिविशेषो रागजन्यतावच्छेदकः । लक्षणं तु तदेव स्फुटमिति । निवृत्तौ जीवनयोनियत्ने च मानाभावे यत्नत्वमपि तदेव । ईश्वरकृतेरपि लक्ष्यत्वस्येष्ट-त्वात् । तयोर्मानपक्षे यत्नत्वव्याप्या सा जातिः । अति-प्रसक्तस्य कार्यतावच्छेदकत्वे ऽपीश्वरकृतेरलक्ष्यत्वे जन्यप्र-वृत्तित्वमेव रागजन्यतावच्छेदकम् ॥ १७ ॥

(१) प्रवृत्तिकले प्रवृत्त्युपधारात् । प्रवृत्तिकले धर्मधर्मैः धर्मिणः (१) सूत्रे प्रवृत्तिरित्युच्यते । इत्येतत्सूत्रव्याख्यानावसरे वार्तिकम् । प्रवृत्तिलक्षणाया सूत्रम् । प्रवृत्तिर्वागबुद्धिशरीरारम्भ इति न्यायतत्त्वालोके वाच्यत्वमिति वाच्यः । अत्रेति शब्दयुक्तः पाठः क्वचित् सूत्रपाठपुस्तके दृश्यते ।

दोषं लक्षयति ।

प्रवर्तनालक्षणा दोषाः^(१) ॥ १८ ॥

दोषा इति बहुवचनं रागद्वेषमोहात्मकलक्ष्यत्रयेषु नानुगतं दोषत्वं जातिरिति सूचनाय । प्रवर्तना प्रवृत्त्यसाधारणकारणत्वं तदेव लक्षणं येषाम् । साधारणकारणशरीरादृष्टपरमेश्वरेच्छादिषु नातिव्याप्तिः । मोहस्यापि रागादिद्वारा प्रवृत्तिर्वावच्छिन्नजनकत्वस्वीकारात् । केचित्सु शरीरादिवारणाय लौकिकप्रत्यक्षसविषयकत्वे सति प्रवृत्तिजनकत्वं लक्षणमित्याहुः । रागादिगोचरप्रमायाः प्रवृत्तिहेतुत्वे तद्वारणाय प्रमाभिन्नत्वे सतीति विशेषयन्ति ॥ १८ ॥

प्रेत्यभावं लक्षयति ।

पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभावः^(२) ॥ १९ ॥

प्रेत्य मृत्वा भावो जननं प्रेत्यभावः प्रेत्येत्यनेन पुनःपुनर्जन्ममरणाभ्यां संसारदुःखानुवृत्तिं प्रदर्श्य तन्निवृत्तिलक्षणापवर्गः प्रदर्शितः । मरणं च चरमप्राणसंयोगध्वंसः प्राणविभागो वेति । विजातीयाद्यप्राणशरीरसंयोगो विजातीयाद्यशरीरात्मसंयोगः शरीरविशिष्टात्मन आद्यक्षणसम्बन्धो वा जन्मेति ॥ १९ ॥

फलं लक्षयति ।

प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलम्^(३) ॥ २० ॥

(१) प्रवृत्त्यनन्तरं दोषलक्षणम् । प्रव-वाः । इति तात्पर्यटीका । प्रेत्यभावलक्षणात् प्राक् दोषलक्षणाय सूत्रम् । प्रवर्तनालक्षणा दोषा इति न्यायतत्त्वालोके वाच्यत्वतिमिषाः ।

(२) उक्तं गङ्गाप्रवाहं प्रेत्यभावं लक्षयति । पुन-वः । इति तात्पर्यटीका । आत्मनः शरीरादिदोषवर्तनेन विप्लवेवपुत्रकः सम्बन्धः प्रेत्यभाव इत्यात्मादिनिवृत्त्यात् तदन्तरं तल्लक्षणाय सूत्रम् । पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभाव इति न्यायतत्त्वालोके वाच्यत्वतिमिषाः ।

(३) दुःखात् प्राक् फललक्षणाय सूत्रम् । प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलमिति न्यायतत्त्वालोके वाच्यत्वतिमिषाः ।

धर्माधर्मद्वारा प्रवृत्तेः फलप्रयोजकत्वं प्रवृत्तौ दोषस्य हेतुत्वमिति प्रवृत्तिदोषजनितत्वं फलमात्रे सङ्गतम् । तत्र च प्रवृत्तिदोषेति स्वरूपकीर्तनं प्रवृत्तिदोषसत्त्वं एव सुख-दुःखादिप्रयोजकशरीरसम्बन्धधर्माधर्मादीति तन्निरासे मोक्ष इति चोक्तनाय । लक्षणं तु जन्यत्वमेव । फलमपि द्विविधं मुख्यं गौणं चेति । तत्र मुख्यं सुखं दुःखं तत्साक्षात्कारः । तथा च भाष्यम् । सुखदुःखसंबन्धनं फलमिति । तदन्यत् सर्वं गौणमिति ॥ २० ॥

दुःखं लक्षयति ।

बाधनालक्षणं दुःखम्^(१) ॥ २१ ॥

बाधना पीडा स्वतो द्वेषविषयता लक्षणं यस्य । तस्वतस्त्वं च द्वेषानधीनत्वम् । शरीरेन्द्रियार्थेषु दुःखसाधनत्वात् सुखेषु च दुःखानुपप्लाद् दुःखव्यवहारो गौण इति ॥ २१ ॥ अपवर्गं लक्षयति ।

तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः^(२) ॥ २२ ॥

तस्य दुःखस्यात्यन्तविमोक्षः स्वसमानाधिकरणदुःखासमानकालीनो ध्वंसः । तत्पदेनात्र प्रागुपन्यस्तत्वेन मुख्यदुःखस्यैव ग्रहणम् । अत्र श्रुतिरपि । दुःखेनात्यन्तं विमुक्तश्चरतीति । आत्मतत्त्वज्ञानस्य तत्र हेतुता च तमेव विदित्वा तिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते ज्ञायेति श्रुतेः । तत्र तमेवेत्यत्रैवकारव्यत्यासेन तं विदित्वैवेत्यर्थः । अन्यः तत्त्वज्ञानाघटितः । अनाय अयनाय मोक्षायेति यावत् । अथ वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तादिति

(१) दुःखलक्षणात् सूत्रम् । बाधनालक्षणं दुःखमिति न्यायतत्त्वानुलोके वाच्यमिति मित्राः । अत्र दुःखमितीत्याकारः पाठो बहुषु सूत्रपाठपुस्तकेषु दृश्यते ।

(२) दुःखविदित्वात्पत्त्याप्यन्यस्य तत्त्वलक्षणात् सूत्रम् । तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्ग इति न्यायतत्त्वानुलोके वाच्यमिति मित्राः ।

पूर्वप्रतीके ईश्वरमुपक्रम्य तमेवेत्यादिश्रुतौ तत्पदेन ईश्वर-
परामर्शात् कथं जीवात्मसाक्षात्कारस्य मिथ्याज्ञानाधीन-
वासनानाशद्वारा मुक्तिहेतुत्वमिति चेत् । न । न वारे
पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति आत्मनस्तु कामाय
पतिः प्रियो भवतीतिश्रुत्या ईश्वरासम्भविप्रियत्वाख्यानेन
जीवमुपक्रम्य आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो नि-
दिध्यासितव्य एतदेव स्वत्वमृतत्वमितिश्रुत्या जीवात्म-
साक्षात्कारस्य मुक्तिहेतुत्वबोधनात् । तत्र द्रष्टव्य इति अ-
ग्निहोत्रं जुहोति यवागुं पचतीत्यत्राग्निहोत्रे द्रव्याकाङ्क्षा-
सत्त्वाद् द्रव्यान्तरानुपदेशाच्च यवागुपाकस्य स्वातङ्ग्याप-
त्या यवागोरेवाग्निहोत्राङ्गतेति प्रथमं यवागुपाकस्ततोऽग्नि-
होत्रमिति क्रमस्तथा आत्मसाक्षात्कारस्य श्रवणाद्यामन्त-
र्यम् । श्रवणादित्रिके च पाठकमो ज्ञेयः । अमृतत्वममृतत्व-
धनं कारणे कार्योपचारात् । एवं चात्मतत्त्वज्ञानं द्विविधं
परमात्मतत्त्वज्ञानं जीवात्मतत्त्वज्ञानं च द्वयमपि मोक्षसा-
धनम् । तत्र परमात्मतत्त्वज्ञानस्य भिन्नविषयतया मिथ्या-
ज्ञानजवासनानाशासामर्थ्येन तस्मादशकजीवात्मतत्त्वसा-
क्षात्कारोपयोगित्वमिति तस्य मोक्षप्रयोजकतारूपकार-
णता श्रुतौ बोध्यते । जीवात्मसाक्षात्कारस्यापि प्रागुक्त-
प्रणाल्या मोक्षप्रयोजकतैव न तु साक्षात् कारणता श्रुति-
बोधिता कारणविरहेण दुःखान्तरानुत्पादात् चरमदुःख-
स्य च स्वोत्सरोत्पन्नविभुविशेषगुणरूपकृतकारणादेव ना-
शाभिहक्तमोक्षे तत्त्वज्ञानस्यान्यथासिद्धत्वादिति । ईश्व-
रतत्त्वज्ञानं च तमेवं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदि-
षन्तीति श्रवणमननिदिध्यासरूपम् । तत्साक्षात्कारस्य
तदयोग्यत्वेनासम्भवात् । तच्च जगत्कर्तृत्वदिनाऽप्युले-
त्पादिना तत्रैव तत्त्वमसि रजोतक्रतो इत्यादिश्रुत्या जी-

वात्माभेदेनातत्त्वेनापि भ्रमरूपमीश्वरज्ञानं मोक्षप्रयोज-
कम् । जीवात्मतत्त्वज्ञानं देहादिभिन्नत्वेन श्रवणादिचतुष्टय-
मिति विवेकः । दुःखेन जन्मनात्यन्तं विमुक्तिरपवर्ग इति
भाष्ये जन्मना शरीरसम्बन्धेन निमित्तेन यद् दुःखं तेना-
त्यन्तं विमुक्तिरित्यर्थः । निमित्तस्य शरीरस्याभावादेव
दुःखात्यन्तविमुक्तिरिति सूचयितुं जन्मनेत्युक्तम् । श्रुति-
श्च । अशरीरं वाव सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशत इति । प्रिया-
प्रिये सुखदुःखे । वावेति सम्बोधनम् । केचित्तु तेषामात्म-
शरीरेन्द्रियार्थबुद्धिर्मानः प्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापव-
र्गास्तु प्रमेयमिति प्राक्सूत्रोक्तशरीरादिदुःखपर्यन्ताना-
मात्मनोऽत्यन्तविमुक्तिरात्मनोऽपवर्ग इत्यर्थः । तत्रेन्द्रि-
याणि पञ्च अर्थपदार्थविषयाः पञ्च दोषपदेन मिथ्याज्ञा-
नतज्जन्यसंस्कारांगद्वेषाद्वैतवारः प्रेत्यभावपदेनात्र तद्धे-
तुरदृष्टं लक्ष्यते फलं सुखमिति मिलित्वैकविंशतिप्रका-
राणि पारिभाषिकदुःखानि तेषामात्यन्तिकनिवृत्तिरिति
पर्यवसितम् । अत्र प्रमाणानि । दुःखेनात्यन्तं विमुक्त-
श्चरति । अशरीरं वाव सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः ।

मिच्यते हृदयग्रन्थिरिच्छयन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥

इत्यादिश्रुतयः । यद्वा दोषपदेन संस्कारेच्छाद्वेषा
ग्राह्याः । बुद्धिनिरासेनैव मिथ्याज्ञानस्यापि निवृत्तिर्ल-
भ्यते । दोषपदेन यद्यपि संस्कारग्रहणं न सूत्रे स्पष्टं तथापि
मिथ्याज्ञानादिद्वारा प्रवर्तकस्य मिथ्याज्ञानजन्यसंस्कारस्य
संस्कारत्वेन ग्रहणं प्रवर्तनालक्षणा दोषा इति सूत्रात् ।
दोषविभागसूत्रे च मोहपदेन सवासनमोहस्य ग्रहणात् ।
एवं च मुक्तिलक्षणे बुद्धिसंस्कारेच्छाद्वेषयत्नसुखदुःखव-

मार्गमार्गाणां नवात्मविशेषगुणानां लाभः । इन्द्रियनिवृत्त्यार्थनिवृत्तिरर्थायातेति नात्रार्थग्रहणम् । किं त्विन्द्रियविभागसूत्रानुक्तत्वेऽप्यत्रेन्द्रियपदेन कर्मेन्द्रियपञ्चकस्यापि तेषामपि प्रमाणसिद्धत्वादिति दशेन्द्रियाणि शरीरं मनश्चेत्येकविंशतिप्रकाराणि दुःखानि द्रव्यकिरणावलीमाधुर्यामभिहितानि । न च शरीरादिनाशस्यात्मन्यसत्त्वेन मनःश्रवणयोरजन्यत्वेन तन्नाशाप्रसिद्ध्या च कथमेतदिति वाच्यम् । शरीरादीनामात्मसम्बन्धनाशस्यैव विवक्षितत्वादित्याहुः । तन्न । शरीरादिनाशस्य स्वतःप्रयोजनत्वाभावेन मुख्यपुरुषार्थत्वाभावात् तत्र मुक्तिपदाप्रयोगाद् दुःखात्यन्तोच्छेदहेतुतया शरीराद्यत्यन्तोच्छेदस्य प्रयोजनत्वेऽपि सुखनाशस्य कथमप्यप्रयोजनत्वात् सांसारिकसुखस्य दुःखानुविद्धतया विवेकिनामिच्छाविषयत्वाभावेऽपि तदभावे नेच्छा किं तु तदनिच्छाप्रयोजकदुःखानुविद्धत्वाभाव एवेच्छेत्यनुभवात् । श्रुतौ शरीरादिनिवृत्तिकथनं च दुःखात्यन्तोच्छेदहेतुत्वेनेति ॥ २२ ॥

उपसंहरति । समाप्तं प्रमेयप्रकरणमिति ॥

प्रमेयलक्षणविवरणं समाप्तम् ॥

क्रमप्राप्तं संशयं लक्षयति विभजते च ।

समानानेकधर्मापपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातो विशेषापेक्षो विमर्षः संशयः^(१) ॥ २३ ॥

संशय इति लक्ष्यनिर्देशो विमर्ष इति लक्षणम् । तत्र मृषिज्ञानार्थो विशब्देन एकधर्मिणि विरोधिधर्मद्वयप्रका-

(१) समानानेकधर्मापपत्तेरिति सूत्रमिति वार्तिकम् ।

any external influence. By parity of reasoning, the object cannot *of itself* become Intelligence, for that would be to lose its character as object; nor is this possible *from without*, for Intelligence cannot move into or mix with anything else.¹

The Bhāṣya continues: ALL THE MORE IMPOSSIBLE IS THE IDENTITY OF THEIR RESPECTIVE properties. What this passage shows is that, since identity of subject and object is impossible (एवंस्थिते), it is a matter of common consent that properties cannot leave their proper substrate to take up their abode in some other substrate. The word *iti* (in the next clause of the Bhāṣya) states a reason:— 'because the argument adduced has proved that identity of subject and object is impossible, therefore (अतः) in the subject which consists of Intelligence and which is present to consciousness as the *I* &c. &c.'². In our consciousness of the *I* is present a certain non-object element i.e. the pure undifferented Intelligence. A fusion appears to take place between this pure Intelligence (तस्मिन्) and our consciousness of ourselves as individual men; and this man-character may be termed the object-element (युष्मदर्थस्य) in accordance with the definition of an object, for this man-character is presented only in so far as it is a something illumined by pure Intelligence.³ This *ap-*

1. Cf. Yogabhāṣya I, 2: चित्तिशक्तिरपरिणामिनो अप्रतिसङ्गमा ।

The Rājamārttaṇḍavṛtti to IV, 21 explains सा अप्रतिसङ्गमा न विद्यते चित्तिसङ्गमेऽन्यत्र गमनं वक्ष्याः सा तद्योक्ता । अन्येन असङ्कीर्णो इति यावत् ।

2. Text p. 3, l. 22: divide thus, चिदात्मके इति । अस्मत्पक्षे, &c. &c.

3. In the judgment, 'I am a man,' the subject or ego-element अहमंशः, is really pure Intelligence; for it is Self-luminous; whereas the predicate or man-character मनुष्यत्वं, is the object-element, युष्मदर्थः, because it is not self-luminous but is illumined by some other i. e. by

pearance of fusion is termed *adhyāsa* or false predication.¹

AND THE PROPERTIES OF THE OBJECT —The properties are here mentioned separately ; for though a false predication of predicates is logically implied in a false predication of their substrates, cases do exist in which the former kind of predication takes place without the latter kind taking place : thus a man says—I am deaf—, but

Page 4. not—I am the ear—, though strictly deafness is a predicate of the hearing organ.

CONVERSELY, OF THE SUBJECT AND ITS PROPERTIES—that is to say, of the Principle of Intelligence and its properties. Against this it may be said that to the subject, which is undifferentenced Intelligence, no properties can belong to be falsely predicated of any object. We reply that the properties are Bliss, Consciousness of Objects and Eternal Being. These *appear* as if they were different from the Principle of Intelligence, though they are not really different. Hence our position is logically sound.

pure Intelligence, परप्रकाश्यं. An *object* is technically defined as that which is illumined by something other than itself—युग्मदर्थः परप्रकाश्यः । Cf. V. P. S. p. 9. ll. 26, 27 :—आत्मदृष्ट्या चिदवभास्यो युग्मदर्थ इत्येतत्तदवभासुषारेण.

1. *Adhyāsa* is termed *arthādhyāsa* when regarded from the point of view of the thing (*artha*) which is falsely predicated, and *jñānādhyāsa* from the point of view of the presentation (*jñāna*); but of course each of these aspects implies the other. In the former case, the falsely predicated thing is like, but *is not* really, a remembered thing. In the latter case, the false presentation is like, but *is not* really, a re-presentation or remembrance. Cf. *infra*, and V. P. S. p. 26: ll. 2-4.—द्विविधो ह्यध्यासो ज्ञानविशिष्टो ऽथैव ऽर्थाविशिष्टं ज्ञानं वेति । तत्रार्थस्य तावत्स्मर्यमाद्यसदृशो ऽवभासनाऽवभासमानो ऽन्योऽर्थोऽध्यास इति लक्ष्यम् । ज्ञानस्य तु स्मृतिसमानोऽन्यस्यान्यात्मतावभासो ऽध्यास इति ।

False predication, *adhyāsa*, occurs when certain qualities appear to our consciousness as existing in a certain substrate to which they do not really belong. Hence (says the *Bhāṣya*) such predication should logically be held to be false, *mithyā*. The word *mithyā*, *false*, has two meanings as implying (a) the negation (of the existence of a thing) or (b) the inexplicability (of a thing). In the present context it is used in the former sense; and the clause of the *Bhāṣya* means that the logical result should be to deny the existence of false predication (i. e. the very possibility of it should be denied, in accordance with the reasons advanced in the opening passage of the *Bhāṣya*). And though this is the case, yet the common mode of thought and expression, conveyed in the words—‘*I am that*’ and ‘*That is mine*,’ and consisting in the false predication of subject and object in respect of each other, is a *natural* result due to the fact that an Inner Principle of Intelligence, *Pratyak-caitanya*, exists. What the *Bhāṣya* passage means is that the existence of *adhyāsa* must not be denied on the ground of the common experience described above (तत्र), as indeed the existence of the *I* is not denied on the same ground. The word *loka* denotes men in general, each consciously asserting—*I am a man*. The word *vyavahāra* means activity. And the compound *LOKAVYAVAHARAḤ* is appositional, and means that activity which asserts itself in the words—*I am a man*.

The *Bhāṣya* runs:—HAVING JOINED THE REAL AND THE UNREAL. The Real is the Subject or Intelligential Principle: the Unreal is the Object or thing denoted by the word Thou, and its unreality consists in its very

character as something predicated. The suffix *tvā* of the participles ADHYASYA and MITHUNĪKṚTYA in this passage is not employed to express a chronological priority to, or a real difference of activity from, the activity expressed in *lokavyavahāra*, as is the case in such a sentence as—‘having eaten, he departs.’ For a further action represented by another verb cannot be admitted as necessary to complete the meaning of the passage. Also because the sentence—ADHYASYA • • • NAISARGIKO’ YAM LOKA-VYAVAHĀRAḤ—is completed in setting forth only the nature of *adhyāsa*; and because it is just this point that is summed up in the passage recapitulatory of the whole introduction of the Bhāṣya:—EVAMANĀDIRANANTO NAISARGIKO’ DHYĀSAḤ. Hence the double predication conveyed in the participles and the compound word *lokavyavahāraḥ* of the sentence in question must be held to be merely formal,¹ similar to that expressed in the sentence—Intelligence is the nature of the Soul—(for Intelligence and the Soul are really one).

The Bhāṣya says that the common form of thought and expression HAS AS ITS CAUSE NESCIENCE WHICH IS UNREAL. The compound MITHYAJÑĀNAM is appositional, i. e. *ajñānam* is *mithyā*. The word *mithyā*, *unreal*, implies inexplicability. By the word *ajñāna*, Nescience, is meant the opposite² of Intelligence (*jñāna*), i. e. the non-intelligent power termed *Avidyā*. HAS AS ITS CAUSE NESCIENCE i. e. has Nescience as its *material cause*.

1. *Adhyāsa* and *lokavyavahāra* are not two distinct activities, though the grammatical construction of the sentence might lead us to think that they were distinct.

2. *Ajñāna*, Nescience, is not the merely logical negation or privation (*abhāvarūpa*) of *Jñāna*, the Intellectual Principle; but is a positive entity (*bhāvarūpa*) and is by nature opposed to Intelligence. For *Abhāva* cf. S. L. p. 64, n. 2.

But here it may be objected that the aforesaid common mode of thought and speech (p. 4) cannot be termed *natural* (naisargika i. e. without origin), if (as explained above) it is due to a certain cause (naimittika). We reply:—It is logically necessary to assume a certain power or Nescience (avidyāśakti) as existing in the external and internal worlds and depending entirely on the existence of the Principle of Reality (the Brahman or Self, tatsvarūpa); for on no other assumption can we account for the presentation of unreal objects in consciousness. This Power of Nescience does not preclude for us a consciousness of the non-intelligent nature of these things (tatsvarūpa); for the fact that we sometimes fail to perceive non-intelligent things is entirely due to the absence of some instrument of knowledge (i. e. is due to Nescience concealing the Principle of Intelligence which is the instrument of knowledge).¹ And this is in accord with our general experience that even before and after the presentation of an unreal object, e. g. unreal silver (in the place of the mother-of-pearl shell), and even while

Page 5.

Nescience continues to exist (i. e. while we continue to think and speak of the object as *silver*) we do perceive something real, (svarūpa i. e. the mother-of-pearl shell).² Hence, in regard to all non-intelligent

1. Cf. *Viv.* p.14. ll. 10, 11: अनात्मप्रमाणस्य चैतन्यस्य वैकल्यादाव-
शादेव विद्यमानगतिसिद्धिर्न त्रिवये पृथगावरणं कल्पनीयमित्यर्थः । It is Brahman
alone that can be *concealed* by Nescience. A non-intelligent thing
(jaḍavastu), in itself consisting of Nescience, cannot be said to be thus
concealed: it is an appearance projected (vikṣepa) by Nescience.
And the non-intelligent comprises all that appears to be different
from Brahman (atadrūpa).

2. Nescience is there present ; for *name* and *form* are imputed
to the thing perceived. If therefore Nescience is present, and if at the

things, Nescience is nothing more than the material cause out of which issues a false presentation of these non-intelligent things. But as to the fact that Brahman in its absolute nature is not present to the Inner Self, (Pratyagātman) which is self-luminous as being essentially Intelligence—we hold that this non-presentation of Brahman, since it cannot be due to any other cause, must be due to an obstruction wrought by Nescience, a power which is itself without beginning, as is its relation with the Self. Our view therefore, is that Nescience prevents the presentation of the absolute Brahman to the Inner Intelligence (Pratyakcit), and at the same time causes a presentation of what is not-Brahman, atadrūpa, viz. the whole phenomenal world beginning with personal consciousness (ahamkāra). Further, that during dreamless sleep and similar conditions,* Nescience remains latent as a residue in the form of all the mental retenta of the phenomenal world, viz. personal consciousness, &c. which are projections (vikṣepa) from Nescience; and that Nescience again rises into activity. And it is for these reasons that the Bhāṣya declares that, though *natural* (i. e. without a beginning in time), the human consciousness asserting itself as *I* and *mine* is made up of inexplicable Nescience which is its material cause, but that it is not the product of any extrinsic cause, (i. e. a cause other than Nescience). Thus the fact that the common mode of thought and speech is natural is not incompatible with the fact of its being the result of a definite cause.

---

same time a thing is perceived, we cannot say that Nescience has the power of concealing (āvaraṇaśakti) non-intelligent things. Cf. S. M. p. 33.

* e.g. a fit of swooning and a world-catastrophe, mūrchā and pralaya.

AND THEIR RESPECTIVE PROPERTIES—the Bhāṣya here mentions properties apart from their substrates, in order to show that in some cases a property by itself is falsely predicated. BY NOT DISCRIMINATING THE ONE FROM THE OTHER—that is, by thinking of them as identical. The Bhāṣya-writer will himself explain how false predication of a subject in regard to another subject takes place, and also of a property by itself in regard to another property. He shows here that the essence of false predication is expressed by such forms as *I am That* and *That is mine*. The false predication expressed by the word *I* is the first to be made.

But it may be objected that it is the absolute, *impartite* Intelligence which shines forth in the consciousness expressed by the word *I*; so that in this case no part of any other subject is falsely predicated or left unpredicated. We reply that we shall show that this case includes that of the false predication of a part.

It may be objected, further, that what appears in consciousness as *That* is our body, which supplies the personal sentiency with objects for its fruition; and that the consciousness—*That is mine*—expresses the relation of ownership existing between the personal sentiency and the body; so that in this case nothing appears to be falsely predicated. We reply that if personal sentiency consists in false predication, all that attends on such sentiency must be equally false. No *real* retinue attends the man who becomes a king in his dreams or by way of magic. And thus our common modes of thought and expression, made up as these are of activities and agents, instruments and objects of activity, and the fruits thereof—

and all these starting from the false notion of personality—are falsely predicated of the Self which, in its essence, is the eternal, undifferented and unfettered Principle of Intelligence. And, hence, false predication which is the cause of all evil can logically be said to be destroyed by means of that knowledge which terminates in the intuition (anubhava) that Self is identical with Brahman which is this Principle of Intelligence: hence also an inquiry into the Upaniṣads can logically be taken in hand, having that intuition and the destruction of evil as its motive and subject-matter.

The passage beginning with the words—*ĀHA KO' YAMADHYASO NĀMA*—is devoted to proving that false predication exists. As parts of this passage, the sentence prior to that beginning with the words—*KATHAM PUNARA VIDYĀVADVIŚAYĀNI*—has its purpose in stating the definition of false predication and shewing the possibility of its existence; and the latter sentence (*नन्वादि*) is intended to prove the existence of false predication.

Page 6. This is how the whole passage should be analysed.

But it may be argued that, if this is so, the sentence shewing the definition of, and the possibility of the existence of, false predication is unnecessary, as distinct from the proof that such predication really takes place. For it cannot be said that a thing unknown and impossible is a matter of proof. And it would be especially difficult to *prove* the existence of an object already present to our consciousness.

We reply that we do not prove that personal consciousness consists in false predication by merely exhibit-

मेव न्यायो दृष्टान्तधर्मिणि तद्वर्तिनि च हेतौ दर्शयि-
तव्यः । ततश्च पक्षहेतुदृष्टान्तानामपि सिद्धयर्थमय-
मेव हेतुर्यावन्न प्रयुज्यते तावत् तेषामसिद्धिर्भवेदिति ।
साध्यविकलत्वासिद्धत्वादय आरोप्यन्त इत्यस्य प्रति-
षेधहेतावपि दुर्वारत्वात् स्वध्याघातः । अयुक्ताङ्ग-
स्वीकारश्च पक्षादीनां तत एव लिङ्गात् सिद्धेरयु-
क्ताया एवाभ्युपगमात् उत्कर्षसमादीनां षष्ठां लक्षण-
सूत्रम् साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पादुभयसाध्यत्वाच्चा-
त्कर्षापकर्षवर्ण्यवर्ण्यविकल्पसाध्यसमाः । अत्रोत्कर्षा-
दिसमाख्यानिर्वचनमेवासां लक्षणम् । साध्यदृष्टान्त-
योर्धर्मविकल्पः पञ्चानां कारणम् साध्यः पक्षः धर्माणां
विकल्पो नानात्वं वैचित्र्यं तच्च तत्रतत्र दर्शितमेव ।

वदेनान्यथासिद्धत्वं साधनविकलदृष्टान्ताश्रयासिद्धत्वं च
गृह्यते । हेतुदोषस्थाश्रयासिद्धिः स्वरूपासिद्धिः विरुद्धत्व-
मसाधारणत्वं व्याप्त्यसिद्धिश्च तत्संबोदनाभासोऽयं तत्त-
द्भ्रान्तिः फलमिति च द्रष्टव्यम् । अस्य यथोक्तसाध्यत्वस्य ।
अत्रोत्कर्षादीति । पक्षदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पाद्युत्थानबीज-
भेदादुत्कर्षेण प्रत्यवस्थानं अपकर्षेण प्रत्यवस्थानमित्या-
दिकमासां जातीनां लक्षणमित्यर्थः । वैचित्र्यं सदसत्त्वं
वैलक्षण्यं च । तत्रतत्रेति । उत्कर्षसमे साधनसहचरित-
मात्रस्य धर्मान्तरस्य पक्षदृष्टान्तयोः सदसत्त्वं धर्मविकल्पः
अपकर्षसमे साध्यसाधनयोः व्यापकाभिमतस्य धर्मान्त-
रस्य दृष्टान्तपक्षयोः सदसत्त्वम् वर्ण्यसमे हेतोः पक्षस्थि-

विकल्पसमायां तु साध्यदृष्टान्तयोरिति पदं साध्ययो-
 दृष्टान्तयोः साध्यदृष्टान्तयोरिति प्रत्येकसमुदायोप-
 लक्षणपरं योजनीयम् । उभयसाध्यत्वाच्चेति षष्ठस्य
 हेतुः । चकारः पूर्वाक्तं धर्मविकल्पं समुच्चिनेति ।
 अनुमाने सिद्धभागः साध्यभागश्चोभयं नाम तयोः
 सिद्धसाध्यत्वं धर्मविकल्पः । तत्र साध्यभागस्येव सिद्ध-
 भागस्यापि साध्यत्वमुभयसाध्यत्वं ततश्च सिद्धभाग-
 साधनार्थमनुमानप्रयोगप्रसङ्गनं साध्यसम इत्यर्थः ।
 आसामुद्धारसूत्रम् किञ्चित् साधर्म्यादुपसंहारसिद्धेर्वै-
 धर्म्यादप्रतिषेधः । किञ्चित् साधर्म्याद् व्याप्तात् साध्यो-
 पसंहारे सिद्धे वैधर्म्यादव्याप्तात् कुतश्चिद्वर्मात् प्रति-
 षेधो न भवतीत्यर्थः । वर्यावर्यसाध्यसमानां स्वव्या-
 घातत्वप्रदर्शनार्थं सूत्रम् साध्यातिदेशाच्च दृष्टान्तोप-
 पत्तेरिति । यतः साध्यधर्मोऽन्यत्रातिदिश्यते स दृष्टा-

तरूपाणां पक्षसपक्षयोः सदसत्त्वम् विकल्पसमे साध्यसा-
 धनधर्मान्तराणां पक्षदृष्टान्तयोः दृष्टान्तयोश्च नानात्वम्
 साध्यसमे ऽनुमानस्य सिद्धसाध्यभागयोर्धर्मिहेतुसाध्यध-
 र्माणां सिद्धत्वसाध्यत्वरूपवैलक्षण्यं धर्मविकल्पः साध्य-
 भागस्येव सिद्धभागस्याप्यनेनैव साध्यत्वापादनादुभय-
 साध्यत्वमिति तत्र दर्शितमित्यर्थः । व्याप्ताद् वायुक्तात्
 कृतकत्वादिति हेतोः । अव्याप्तात् जातिवायुक्तात् युक्ता-
 क्लीनत्वादियुक्ताद्विरुद्धादिहेतोः । यतः यस्मात् दृष्टा-
 न्तादन्यत्र साध्यधर्मिणि अतिदिश्यते यथा घटः तथा
 शब्दोऽपीति प्रतिपाद्यते उभयोरपि सिद्धत्वादित्यवर्ण-

न्तः । सिद्धेन चातिदेशो भवत्यसिद्धस्येति न्यायात्
सिद्धो द्रष्टान्तः । पक्षस्तु साध्योऽङ्गीकार्यः उभयोरपि
सिद्धत्वे साध्यत्वे वा द्रष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावव्याघात
इति ॥ १३ ॥

प्राप्य साध्यं साधयति हेतुश्चेत् प्राप्तिकर्मणः ।
साध्यस्य पूर्वं सिद्धिः स्यादिति प्राप्तिसमोदयः
॥ १४ ॥

कृतिज्ञप्तिसाधारणीयं जातिः ततश्च साध्यं
कार्यं ज्ञाप्यं च । तत्र कार्यमनुमितिज्ञानं ज्ञाप्यम-
नुमेयम् हेतुश्च लिङ्गं तज्ज्ञानं वा । प्राप्तिः संयो-
गादिर्विषयविषयिभावश्च सिद्धिः सत्त्वं ज्ञातत्वं च

समयोरुत्तरम् । साध्यत्वे वेति । वर्ण्यसाध्ययोरुत्तरमिति
विभागः ॥ १३ ॥

प्राप्तिकर्मणः प्राप्त्याख्यसम्बन्धप्रतिसम्बन्धिनः ।

कृतिज्ञप्तीति । अनुमितिज्ञानस्योत्पत्तिपक्षे अनुमेय-
प्रतिपक्षे चेत्यं जातिः प्रवर्तत इत्यर्थः । ततश्चेति । सिद्धिश-
ब्दस्य कृतिज्ञप्तिवाचकत्वात् साध्यशब्दस्यानुमितिज्ञा-
नानुमेयं च वाच्यमित्यर्थः । हेतुश्चेति । व्याप्तत्वेन परामृष्टं
लिङ्गपरामर्शो वा हेतुरिति पूर्वमेवोक्तमित्यर्थः । प्राप्तिः
संयोगादिरिति । यदा लिङ्गं हेतुस्तदा साध्येन यथायोगं
संयोगसमवायादिः सम्बन्धः यदा लिङ्गज्ञानं हेतुस्तदा-
विषयविषयोभाव इत्यर्थः । सिद्धिः सत्त्वमिति । कृति-
पक्षे सिद्धिरुत्पत्तिः ज्ञप्तिपक्षे ज्ञातत्वमित्यर्थः । आहत्यप-
देन किमुक्तं भवतीत्यत्राह (?) । एतदुक्तं भवतीति । तेना-

एतदुक्तं भवति लिङ्गं तज्ज्ञानं वा स्वकार्यमनुमि-
तिज्ञानं प्राप्य साधयेदप्राप्य वा अप्राप्य चेत् सर्व-
स्यापि सर्वं साधनं भवेदविशेषात् तेन प्राप्येति
वक्तव्यम् सतां च प्राप्तिः सम्भवति सम्बन्धस्यो-
भयनिष्ठत्वेनान्यतरस्याप्यसत्त्वे निराश्रयत्वप्रसङ्गा-
त् । तथा च कार्यस्याप्यवश्याङ्गीकर्तव्ये सत्त्वे
कार्यकारणयोरुभयोरपि सत्त्वेनाविशेषात् किं कस्य
कारणं कार्यं वेति निष्फलमनुमानमिति कृतिप-
क्षे प्राप्तिप्रसङ्गायाः प्रवृत्तिः ज्ञप्तिपक्षेऽप्यप्राप्य ज्ञापने-
ऽतिप्रसङ्गात् प्राप्येति वक्तव्यं लिङ्गज्ञानस्य लिङ्गिना
संयोगादिप्राप्त्यसम्भवात् विषयविषयिभाव एवाङ्गी-
कार्यः । तत्र च लिङ्गज्ञाने लिङ्गवल्लिङ्गिनोऽपि स्फुर-
णात् ज्ञातत्वेनाविशेषात् किं कस्य ज्ञापकं ज्ञाप्यं चेति ।
ततश्च प्राप्तावविशेषेण साधनत्वप्रतिक्षेपो लक्षणम् ।
अप्राप्तावतिप्रसङ्गादसाधनत्वमुत्थानहेतुः । साध्यस्य
पूर्वं सिद्धिर्हेतोर्विशेषणं तच्चात्र नास्तीति विशेष-

प्राप्येति पक्षे दोषदर्शनेन । तथा च प्राप्तिप्रतिबन्धिनश्च
निष्फलमनुमानम् अनुमितिज्ञानजननं अनुमानप्रयोजनं
तद्येत् पूर्वमेव स्यादनुमानप्रयोगो व्यर्थः स्यादित्यर्थः ।
अतिप्रसङ्गाद्धेतोरविशेषज्ञापकत्वे प्रसङ्गात् लिङ्गज्ञानस्य
लिङ्गपरामर्शाख्यस्य हेतोरलिङ्गिना साध्येन संयोगादिगुणस्य
सतो ज्ञानस्याश्रयव्यतिरिक्तेन संयोगसमवायाद्यसम्भ-
वादित्यर्थः । तच्चात्र नास्तीति । हेतुसिद्धिसमये साध्यस्यापि
सिद्धत्वात् उक्तमत्र अप्राप्तिसमायां प्राप्य साधयन्नित्य-

णासिद्धिरारोप्या । दुष्टत्वमूलमुत्तरत्र प्रदर्शयिष्याम
इति ॥ १४ ॥

अप्राप्य साध्यन् साध्यं हेतुः सर्वं च साधयेत् ।
अप्राप्तेरविशिष्टत्वादित्यप्राप्तिसमस्थितिः ॥ १५ ॥

प्राप्तावविशेषेणासाधनत्वात् अप्राप्य कारणं
ज्ञापनं च वक्तव्यम् । तच्चायुक्तमतिप्रसङ्गात् । न हि
दाह्यमप्राप्तो दहनो दहति प्रकाशयमप्राप्य प्रदीपः
प्रकाशयतीति च दूष्टमिष्टं चेत्येवमप्राप्तावतिप्रसङ्गा-
दसाधनत्वेन प्रत्यवस्थानमप्राप्तिसम इति लक्षणम् ।
प्राप्तावविशेषादसाधनत्वमुत्थानहेतुः । साध्यप्राप्ति-
हेतोर्विशेषणं तच्चात्र नास्तीति पूर्ववद्विशेषणासिद्धि-
रारोप्येति । अनयोर्लक्षणसूत्रम् प्राप्य साध्यमप्राप्य
वा हेतोः प्राप्त्यविशिष्टत्वादप्राप्यासाधकत्वाच्च प्राप्त्य-
प्राप्तिसमाविति । हेतोः साधकत्वमिति शेषः । विक-
ल्पेनास्थानहेतुं दर्शयति । कार्यकारणभावापलापवा-
दिनो ह्येवमाहुः ॥

आपि साध्यहेतुव्याप्त्या शब्दानामित्यर्थः ॥ १४ ॥

पूर्ववदियमपि कृतिज्ञप्तिसाधारणीति दर्शयति ।
अप्राप्य करणं ज्ञापनं चेति । अतिप्रसङ्गात् अप्राप्त्यविशे-
षात् सर्वस्य करणे ज्ञापने च प्रसङ्गादित्यर्थः । न हि दृष्टमिष्टं
चेति सम्बन्धविकल्पेनेति सूत्रे प्राप्य साध्यमप्राप्य वा
हेतोरित्यन्तं न लक्षणोपयुक्तमिति भावः । एवंविधं जा-
त्युत्तरं न कश्चिद्वदत्यर्थानोपालम्भोऽयमित्याशङ्क्याह ।
कार्यकारणभावेति । अपलापवादिनः बौद्धचार्वाकादयः ।

असत्त्वान्नास्ति सम्बन्धः कारणैः सत्त्वसङ्गिभिः ।

असम्बन्धस्य चात्पत्तिमिच्छतो न व्यवस्थितिः ॥ इति ।

स्वव्याघातकत्वमनयोः सुगममेव प्रतिषेधकहे-
तावपि दूष्यं प्राप्य वा अप्राप्य वेत्यादिप्रसङ्गस्य दुर्वा-
रत्वात् । असाधारणं तु प्राप्तिप्रमाया अयुक्ताङ्गाधि-
कत्वं कृतिपक्षे साध्यप्राप्तेरयुक्ताया एव स्वीकारात् ।
अयुक्तिश्चाप्राप्तेरेव दण्डादिभिर्घटादिनिष्पत्तिदर्श-
नात् । ज्ञप्तिपक्षे तु लिङ्गस्य तावत्लिङ्गिना प्रतिबन्धल-
क्षणा प्राप्तिरस्ति । लिङ्गज्ञानस्यापि तद्व्याप्तविषयि-
लक्षणा लिङ्गिना प्राप्तिरस्त्येव । साक्षाद्विषयविषयिल-
क्षणा नास्तीति चेत् । तर्ह्ययुक्ताङ्गस्वीकारः लिङ्गज्ञा-
नस्य साक्षात् साध्यधर्मविषयत्वस्यानङ्गत्वादिति ।
अप्राप्तिप्रमाप्येतेन निरस्तैवायुक्ताङ्गश्च व्याप्तिलक्ष-
णायाः प्राप्तेरनङ्गीकारात् । साक्षात् सम्बन्धोऽङ्गमिति

नास्ति सम्बन्धः कार्यस्येति शेषः । कारणैर्मृदण्डच-
क्रादिभिः कारणैः सत्त्वसङ्गिभिः सत्पदार्थसम्बन्धवद्भिश्च
स्वयंसिद्धैर्वा न व्यवस्थितिः एकस्मात् सर्वस्योत्पत्ति-
प्रसङ्ग इत्यर्थः ।

प्रतिषेधहेतोरपि नेदं स्वसाध्यसाधकं विशेषणा-
सिद्धत्वादित्यत्रापि ज्ञप्तिपक्षे ऽप्ययुक्ताङ्गाधिक्यं प्रतिपा-
दयितुमाह । ज्ञप्तिपक्षे त्विति । प्रतिबन्धलक्षणा व्याप्तिरू-
पा । लिङ्गज्ञानस्यापीति । लिङ्गपरामर्शं हेतोः साध्यव्या-
प्तिलिङ्गविषयत्वरूपः साध्येन सम्बन्धोऽस्तीत्यर्थः । साक्षा-
द्विषयेति । हेतुसाध्ययोरव्यवहितसम्बन्धाभावे ज्ञाप्यज्ञाप-
कभावो न युक्त इति चेदित्यर्थः । एतेन प्राप्तिप्रमास्तदोपा-

चेत् तर्ह्यनङ्गाङ्गीकारः । अभिचारकर्मणा भ्रातृव्यमा-
रणादौ साध्यमाने दृष्टमेतत् । यत् साक्षादप्राप्तमपि
साधनं भवतीति तदेतत् सर्वमभिसन्धायोक्तं घटादि-
निष्पत्तिदर्शनात् पीडने चाभिचारादप्रतिषेध इति ।
केचित्तु साधनविशेषः साध्यविशेषेण व्याप्तो न वा ।
न चेत् न तं गमयेदतिप्रसङ्गात् व्याप्तश्चेद्व्याप्तिग्रह-
णसमय एव लिङ्गविशेषस्यापि ज्ञातत्वादनर्थक-
मनुमानमिति प्रत्यवस्थानं प्राप्तिसमः । अप्राप्तिसमस्तु
लिङ्गपरामर्शस्य करणत्वात् । करणानां च कर्मप्रत्या-
सत्त्यवश्यम्भावात् साध्यविशेषप्राप्तिर्वक्तव्या । सा
चात्र नास्तीति प्रत्यवस्थानमिति लक्षयन्ति । अन-
योरप्युक्तलक्षणकक्षीकारात् तदवान्तरविशेषत्वमङ्गी-
चक्रुराचार्याः ॥ १५ ॥

सिद्धे दृष्टान्तहेत्वादौ साधनप्रश्नपूर्वकम्^(१) ।

णामत्रापि सुवचत्वेन । दोषान्तरमाह । अयुक्ताङ्गश्चेति ।
मारणादौ मारणोच्चाटनविद्वेषणस्तम्भनादौ इति मित्ते
सप्तमी । प्राप्य साध्यमिति सूत्रस्यार्थान्तरं वक्तृन्तरव्याजे-
नाह । केचित्त्विति । साधनावशेषः पक्षवर्ती हेतुः साध्य-
विशेषेण सिषाधयिषितधर्मेण । कारणानां चेति । वास्या-
दिकरणानि दार्ढ्यादिकर्मणा सम्बद्धान्येव क्रियाजन-
नद्वारा द्वैधीभावादिकं फलं जनयतीत्येवमेतदपीत्यर्थः ।
एतदपि व्याख्यानमस्मदभिमतमित्याह । अनयोरपीति ।
तदवान्तरविशेषत्वं प्राप्त्यप्राप्तिसमयोरपीति तदवान्तर-
विशेषत्वं प्राप्त्यप्राप्तिसमयोरवान्तरभेदत्वम् ॥ १५ ॥

(१) कारणप्रश्नपूर्वकम्-पा. A पु. ।

अनवस्थाभासवाचः प्रसङ्गसमजातिता ॥ १६ ॥

इयमपि कृतिज्ञप्तिसाधारणी जातिः तथा च साधनमुत्पादकं ज्ञापकं वा सिद्धिश्च स्वरूपतो ज्ञानतश्च । दृष्टान्तस्य कारणानपदेशादिति सूत्रखण्डे दृष्टान्तपदं स्वरूपतो ज्ञानतश्च सिद्धिमात्रमुपलक्षयति । कारणं ज्ञापकं कारकं वा कृतौ तावत् । अनुमितिज्ञानहेतूनां पक्षहेतुदृष्टान्तानां सिद्धानामपि कारणान्तरं वाच्यम् । न हि ते नित्याः कार्यस्यापि सदातनत्वप्रसङ्गात् न च तस्मादुत्पदान्ते स्वात्मनिवृत्तिविरोधात् असतः कारणत्वानुपपत्तेः कार्यस्यापि स्वत एवोत्पत्तिप्रसङ्गाच्च एवं तत्कारणस्यापीत्यनवस्येति ।

दृष्टान्तहेत्वादावित्यादिशब्देन पक्षो गृह्यते ।

स्वरूपतः उत्पत्तितः । पक्षहेत्वोरेतज्जातिप्रवृत्तिः सूत्रकारस्याननुमतेत्याशङ्गाह । दृष्टान्तस्येति । सिद्धानामपि पक्षहेतुदृष्टान्तानामनवस्थादुस्यतयोत्पादकज्ञापकानभिधानात् प्रत्यवस्थानं प्रसङ्गसम इति सूत्रार्थः । नित्या अनाद्यनन्ताः । कार्यस्यापीति । करणसामग्या अनादित्वे तथाविधस्य कार्यस्याप्यनादित्वप्रसङ्गादित्यर्थः । असतः कारणत्वे सति स्वोत्पत्तेः पूर्वमसतः पक्षादेः स्वहेतुत्वायोगादित्यर्थः । एवं तत्कारणस्यापीति । उक्तेन प्रकारेण पक्षादीनां कारणवत्त्वे सिद्धे तेषामपि कारणानां कारणान्तरं वाच्यमेवं तेषामपीत्यनवस्थाप्रसङ्ग इत्यर्थः । पूर्वत्र कृतिपक्षे उत्तरत्र

संस्कृतपुस्तकानां सूचीपत्रम् ।

मूल्यम्

श्रीभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमपाठः सुतप्रकाशिकासंवलितः पं- श्रीराममिश्र-					
शास्त्रप्रणीतकृतिरचितविवरणवटिप्यर्थसमेतः	००	००	००	००	७१)
श्रीभाष्ये प्रथमाध्यायद्वितीयपाठमारम्भ द्वितीयाध्यायान्तम्	तथा	००			६)
श्रीभाष्ये तृतीयाध्यायमारम्भ कृतुयाध्यायान्तम्	तथा	००			३०)
वेदार्थसंग्रहो भगवद्गीतामानुजमुनिप्रणीतः सटीकः	००	००	००	००	३१)
खेडपूरुषः प्रथमो विन्तुः सत्सम्प्रदायाचार्यपं- स्वामिश्रीराममिश्रशास्त्र-					
प्रणीतो निर्देशेवाद्भुतनिराकरणपरः	००	००	००	००	१४०)
खेडपूरुषसिंहितो वेदार्थसंग्रहः	००	००	००	००	३७)
शास्त्रदीपिका	००	००	००	००	६१)
सङ्कल्प-काण्डम्, कैमिनीकबोद्धशाध्यायः श्रेष्ठतुरध्यायेस्वरूपम्, भातुच-					
न्द्रिकोपेतम्, पं- स्वामिश्रीराममिश्रशास्त्रिसङ्कलितटिप्पण्यसमेतम् ।					११)
काशिकाव्याख्या पदमञ्जरी, श्रीहरदत्तमिश्रविरचिता, भारद्वाजप-दामोदर-					
शास्त्रिणा संशोधिता पूर्वोद्धृता	००	००	००	००	५७)
तथा उत्तरार्द्धम्	००	००	००	००	६७)
माध्वीया धातुवृत्तिः, नामधातुवृत्तिश्च, श्रीमाधवाचार्यसेतुरेख					
श्रीसायणाचार्येण विरचिता	००	००	००	००	७७)
काशिका, पाणिनीयव्यकरणसूत्रवृत्तिः, पण्डितवरदामनजवाहिर्यविरचिता					६७)
श्रीतिङ्गन्तार्थवृत्तरयिः ।	००	००	००	००	६)
दिग्गमोमांसा, श्रीसुधाकरद्वित्रेदिविरचिता	००	००	००	००	१००)
कैमिनिसूत्रवृत्तिः सुबोधिनीनामिका, श्रीयुतरामेश्वरसूरिविरचिता	००				५४)
लक्षणावली, न्यायाचार्यश्रीमदुदयनविरचिता, श्रेष्ठशार्ङ्गधराचार्यविरचितया न्याय-					
मुक्तावल्याख्यया टीकया सहिता ।	००	००	००	००	७७)
सिद्धान्ततत्त्वं नाम वेदान्तप्रकरणम्, श्रीमांसाधुरन्धरश्रीमदापदेवसूनुना					
विवृद्धरेण श्रीमदनन्तदेवेन विरचितम् ।					७१)
तत्त्वमुक्ताकलापः-सर्वाध्यायसिद्धयुतः, श्रीधायनीयार्थसिद्धान्तानुसारी विशिष्टाद्वै-					
तन्त्रमनिरूपणपरः प्रकरणपत्रः, श्रीवेदान्ताचार्यापरामर्शेन कवितार्कि-					
ककेसरिणा सर्वमन्त्रस्यतन्त्रधिवशेन श्रीहरेकूटनाथदेशिकेन प्रणीतः					५४०)
वेदान्तसिद्धान्तमुक्तावली, आर्यवर्गनिष्ठाहृदयकताङ्गलभाषानुवादयुता	००				१७१)
काश्यप्रकाशस्य इङ्गनगढोपभाषानुवादः	००	००	००	००	३१)
अथर्ववेदमहिताया इङ्गनगढोपभाषानुवादः	००	००	००	००	१२०)
आगमप्रामाण्यम्, पञ्चरत्नतन्त्रप्रामाण्यव्यवस्थापनपरम्, श्रीभाष्य-					
काराणां परमगुह्यः श्रीदयामुनाचार्यस्वामिना प्रणीतम्	००	००	००	००	७१)
तर्कभाषा, श्रीमत्केशवमिश्रविरचिता श्रीमद्विजयकर्मविरचितया न्यायप्रदी-					
पाख्यटीकया सहिता ।	००	००	००	००	१११)

CONTENTS.

	<i>Page.</i>
NYĀYASIDDHĀN JANAM, Ed. Rāma Miçra Çāstrin, Professor, Sanskrit College, Benares. ... .. A	197
LAUKIK NYĀYASAMGRAHA, Ed. Gangādhara Çāstrin, Professor, Sanskrit College, Benares.	213
NYĀYASŪTRAVIVARANAM, Ed. Surendralāla Gosvāmin, Professor, Sanskrit College, Benares	229
THE PAÑCAPĀDIKĀ OF PADMAPĀDA, Translated by Arthur Venis.	245
THE TĀRKIKARAKṢĀ AND SĀRASAMGRAHA OF VARADARĀJA, with the glosses Niṣkaṇṭakā of Mallinātha Kolācala and Laghudīpikā of Jñāna-pārpa, Ed. Vindhyeçvariprasāda Dvivedin, Librarian, Sanskrit College, Benares.	253

31
1901
काशीविद्यासुधानिधिः

THE PANDIT
A MONTHLY PUBLICATION
OF THE
BENARÉS COLLEGE,
DEVOTED TO
SANSKRIT LITERATURE.

NEW SERIES.

No. 5.] May, 1901. [Vol. XXIII.

BENARÉS:
PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETORS,
E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS.

1901.

Copyright on each article reserved.

Price Rs. 9-0 per annum.]

श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः ।
 प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥
 अङ्गरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः ।
 प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

संस्कृतपुस्तकानां सूचीपत्रम् ।

	मूल्यम्
चित्रमीमांसा, जण्यदीक्षितकृता ते. श्री रामशास्त्रिणा संशोधिता	१
तत्त्वचिन्तः, वाचस्पतिमिश्रकृतः, श्रीगङ्गाधरशास्त्रिणा संशोधितः	१२॥
गणकतरङ्गिणी, श्रीसुधाकरद्विवेदिनिर्मिता	१॥
बालरामायणं नाम नाटकम्, श्रीराजशेखरप्रणीतम्	१॥
प्रसन्नरासवं नाम नाटके, श्रीजयदेवकविप्रणीतम्	१
लघुकौमुदी	१
लघुकौमुदी, श्रीसुतदाक्षरबालकटेनाचार्यणेङ्गलवहोयभाषायामनुवादिता ..	५
श्रीसुतपण्डितवरजालशास्त्रियो जीवनवृत्तान्तः, श्रीगङ्गाधरशास्त्रिणा निकषितः	३
वैशेषिकसूत्रम्, श्रीसुतगाङ्गाचार्यणेङ्गलवहोयभाषायामनुवादितम्	५
मानवधर्मप्रकाशः, मनुस्मृति का हिन्दीभाषा में अनुवाद	५
ज्ञानवतधर्मदीपिका, ...	१०
अमरकोशः सटीकः	५
योगवार्तिकम्	२॥
सोतपदाद्यनिर्वचनम्	३
वाक्यार्थचन्द्रिका, परिभाषेनुशेखरस्य व्याख्या श्रीकामकोण्डभूषास्त्रि- संशोधिता	५
काव्यप्रदीपः, पं. रामशास्त्रिभागवताचार्येण परिशोधितः	२॥
वेदान्तसिद्धान्तादर्शः, श्रीमन्मोहनलालवेदान्ताचार्येण प्रणीतः	१
अवहनखण्डखाद्यं सटीकम् श्रीमन्मोहनलालवेदान्ताचार्यकृतदिण्यखीकृतम्	५॥

मूर्त्ता वेदितव्याः, तिसृषु च मूर्तिषु परिपूर्ण एवेश्वरः प्रजापतिपशुपतिमूर्त्यास्तु प्रमाणबलाजीवव्यवहित इति विशेषः, एवमेव सर्वत्रापि पूर्ण एव, अन्यत्र विद्यमानस्यान्यत्र पूर्णत्वं न स्यादिति चेत्, किमिदं पूर्णत्वं निषिध्यते किमत्रैव विद्यमानत्वं, किमत्र पूर्णोपलब्धिविषयत्वं, किं वात्र पूर्णकार्यजननसामर्थ्यं, किं वात्र समस्तगुणविशिष्टत्वं, नाथः तस्यास्माभिरनभ्युपगमात्, न द्वितीयः तन्निषेधोऽपीह स्वरूपोपलब्धिनिषेधमात्रं वा, कृत्स्नभागोपलब्धिनिषेधो वा, अंशत्वानुपलब्धिनिषेधो वा, आद्ये त्वप्रयोजकत्वम् अनुपलम्भस्य सामग्र्यभावप्रयुक्तत्वात्, तस्याऽत्र सत्त्वे तदुपलम्भोपपत्तेः, द्वितीये सभागत्वसिद्धासिद्धारिष्टप्रसङ्गः, तृतीये अंशत्वाभावादेवांशत्वानुपलब्धिर्युक्तति न तन्निषेधः, बहुसंबन्धादेव तत्सत्संबन्धावच्छेदेनांशत्वं स्यादिति चेन्न बहुगुणव्यक्तिप्रतियोग्यादिविशिष्टेषु द्रव्यजातिनिषेधादिषु तैस्तैस्तदनभ्युपगमात्, यथोपलम्भं तद्वदेव संयोगादिष्वपि निरंशेष्वपि भावाभावसामानाधिकरण्यस्य युगपद्भाविनोऽपि व्यवस्थाप्यत्वात्, अन्यथा समस्तसम्बन्धतत्त्वस्यैव लोपे तन्मूलभूतसमस्तकार्यकारणभावादिलोपाच्छून्यताप्रसङ्गात्, न च तृतीयः, अवच्छिन्नदेशे सर्वोत्पत्तिनिषेधस्येष्टत्वात् सर्वानुकूलशक्तिमतस्तत्रापि वृत्तौ विरोधाभावात्, यत्रयत्र यद्यत्कार्यं दृष्टं तत्रतत्र तदनुकूलत्वेन तच्छक्तेः स्वीकारे कचित्सर्वोत्पत्तिप्रसङ्गाभावात्, अन्यथा शक्तस्यापि सर्वदा कार्यकरणप्रसङ्गे तद्विपर्ययात् क्षणभङ्गावतारात्, तदभ्युपगमेन प्रत्यवस्थाने तद्वद्वैतं भङ्गात्, यदि च कालक्रमेण कचित्सर्वोत्पादकत्वप्रसङ्ग इष्टः तदा सर्वदेशभाविनोऽस्मिन् व्यक्तित्वविचक्षायां व्याघातः, भूतानामन्यत्र भवन्तीनां व्यक्तीनामत्र भव-

वनैरपेक्ष्यात् बभूवनां कदाचिदप्यत्र जन्मागमयोरयोमात्
 स्वसज्जातीयमाश्रयिविचारायामिष्टप्रसङ्गात् विमृतिद्वयस्या-
 प्यंशतःसंभेदोऽवतारदश्यां इत्यने, नापि अतुर्थः रूपर-
 समन्धादीनां स्वाश्रयव्यापिनां कृत्स्नप्रदेष्टव्यापित्वस्याव-
 यधिपरमाण्वादेषु तैस्तैरन्युपगमात् । एतत्सर्वं कृत्स्नप्रस-
 त्तिर्निरवयवत्वसम्बद्धकोपो वेति परिचोद्य भ्रुतेस्त्वित्या-
 दिभिः परिहरन् सूत्रकार एव प्रदर्शितवान्, अतो यथा-
 गमं सर्वत्र पूर्ण एव भवमान्, अत एव निर्गुणवादोऽपि
 निरस्तः । विरुद्धौ गुणविधিনিषेधौ कथमिति चेद्विचारकामः
 न तावदत्र समुच्चयो युक्तः विरोधात्, अत एव नोभय-
 त्प्रायः, न च विकल्पः सिद्धे तदयोच्चात् न चेदयोगात् न
 चान्यतरत्यागः, किं त्याज्यमिति नियमकाम्भावात्, अप-
 च्छेदन्यात्पूर्वं त्याज्यमिति चेत् तस्यानियतविरोधपौर्वाप-
 र्यविषयत्वात्, नियमे हि विरोधन्यात्परानुत्पत्तिरेव, न
 च विषयव्यवस्थया विरोधपरिहारे सत्यन्यतरात्पन्तबाध-
 कापच्छेदन्यायावतारो युक्तः गुणनिषेधवचसासुस्तर्गाप-
 वादन्यायेन विहितमङ्गलगुणव्यतिरिक्तविषयत्वात् भ्रूय-
 माणे हेयगुणनिषेधे पर्यवसानात्, उक्तं च तत्रसारे ।

बह्वक्षणे गुणशरीरविकारजन्म-

कर्मदिगोचरविधिप्रतिषेधवाचः ।

अन्योन्यभिन्नविषया न विरोधमन्ध-

मर्हन्ति तत्र विषयः प्रतिषेधवाच्याः ॥

इत्यादि,

एवं स्थितेऽपि निषेधार्थस्वभावाप्रयुक्तपरत्वमात्रेण
 यदि निर्विशेषवचसा पूर्वबाधः तदा सन्वयवचसा तस्यापि
 बाधान्माध्यमिकमतस्यैव किञ्चित्त्वं द्वयोरपि वचसोः पा-

रमार्थिकस्य प्रामाण्यस्यानभ्युपगमात् अपारमार्थिकस्य
अविशिष्टत्वात् तदेवमुभयलिङ्ग एवेश्वरः, एतेन निर्विशेष-
स्यापि ब्रह्मण आन्धादिकया अव्यया तिरोहितस्य विज्ञे-
यिकया तथा प्रपञ्चाध्यास एव सूष्टिरिस्थपि निरस्तं, तस्या
ऽग्निग्रादिदोषगन्धायोग्यत्वात् सर्वज्ञत्वादिगुणगणविशि-
ष्टत्वस्य नित्यचेतनबहुत्वस्य च समर्थितत्वात् सदेवेत्यादि-
वाक्येऽप्युपादानत्वविधानबुद्धिस्थकारणान्तरनिषेधमात्रे
तत्परत्वस्य पौर्वापर्यादिपर्यालोचनसिद्धत्वात् । किञ्च ।

अधिष्ठानस्य कात्स्न्येन भानेऽभाने च न भ्रमः ।

भाताभाताकृतिभिदा सविशेषत्वसाधिका ॥

अतो निर्विशेषस्य तिरोधेयधर्मविशेषायोगात् स्वरूप-
मात्रतिरोधाने स्वस्यैव हानिप्रसङ्गात्, स्वयंप्रकाशतयाऽत्य-
न्तविशदस्वरूपे च वस्तुनि बाधकप्रत्ययावसेयविशेषाभा-
वेनानिमौल्यसंसारयोरन्यतरप्रसङ्गात्, अभिज्ञाप्रत्यभिज्ञ-
योरपि हि देशकालादिविशेषादस्त्येव मात्रया वैषम्यम् ।

अभिज्ञायाः प्रत्यभिज्ञा विशिष्टविषया सती ।

तदशक्यमिदाबाधप्रगल्भा न तथाऽत्र ते ॥

अतो यदि स्वरूपं निवर्तकं नित्यनिवृत्तिः स्यात्,
यदा तु तदतिरिक्तं मानं तदा सविशेषत्वमेष्टव्यम्, अमा-
नस्य निवर्तकत्वाददर्शनान्मानत्वमेव निवर्तकत्वौपयिक-
मिति चेत् तद्वदेवामेयस्याधिष्ठानत्वाददर्शनान्मेयत्वमेव
तदौपयिकमिति किं न स्वीक्रियते, जडाजडवैषम्यादिति
चेत् तुल्यं मानस्यापि स्वरूपातिरिक्तस्य जडत्वात् स्वरू-
पानुपवेशिनस्तु तदंशस्य प्राग्गपि सत्त्वात् । किं च ।

ब्रह्मणोऽनिर्विशेषत्वमिति धर्मोऽस्ति वा न वा ।

द्विधाऽपि सविशेषत्वं तद्योगतदयोगजम् ॥

त्वद्वाक्याद्भ्रान्तिसिद्धं तद्वद्व्यावृत्त्यनूदितम् ।
 निषेधामो ऽभिधाशक्तिर्नास्तीति हि निषिध्यते ॥
 निर्विशेषा पुरीत्युक्तिर्यथैकत्र न तिष्ठति ।
 तथा सर्वप्रयोगश्च विशेषे पर्यवस्यति ॥
 विशेषो निर्विशेषश्चेत्सोऽपि कस्यापि वा न वा ।
 पूर्वत्र सविशेषत्वमन्यत्र न विशेषता ॥

ब्रह्म निर्विशेषमित्यभिलापमात्रमिति चेत्तर्हि सिद्धं
 नः समीहितं वस्तुतो विशेषप्रतिक्षेपाभावात्, ततश्चाभि-
 लापगोचरत्वस्य विधानात् वस्तुमात्रस्य तदपि नास्तीति
 चेन्न ।

अवाच्यं वाच्यमिति वा वस्तुनि प्रतिपादिते ।
 वाच्यमेव भवेद्वस्तु वाच्यावाच्यवचोऽन्वयात् ॥
 किं च ।

दृढाध्यक्षादिमानेन जगत्सत्यत्वनिर्णये ।

निर्विशेषवचोऽन्यार्थं यूपादित्यैक्यवाक्यवत् ॥

प्रत्यक्षादिप्रत्ययो निराकम्बनः प्रत्ययत्वात् स्वाम-
 प्रत्ययवत्, प्रपञ्चो मिथ्या दृश्यत्वात् व्यावर्तमानत्वात्
 शुक्तिरूप्यवदित्यादिभिरागममन्तरेणापि जगद्वाध इति
 चेन्न निर्विशेषासदन्यथाख्यातिसाधने विरोधापसिद्धान-
 तादिदोषात् अनिर्वाच्यत्वसाधने अप्रसिद्धविशेषणत्वात्
 स्ववचनविरोधादिदोषात् विरुद्धयोः समुच्चयवत्प्रतिक्षे-
 पयोरपि परस्पराभावात्मनोः समुच्चयस्याविरुद्धत्वात् ।
 तथा ।

सदसद्व्यतिरेकेण साधनासन्निषेधनात् ।

सदसद्व्यतिरिक्तस्य सिद्धा सदसदात्मता ॥

एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं च न ते भवेत् ।

सद्विज्ञानेन सदसदन्यविज्ञाप्यसम्भवात् ॥

ऐक्यसाधर्म्यवैधर्म्यभावेः स्यादेकतोऽन्यथाः ।

बाधासिद्धाद्याहृतयो लक्षणा च स्युरत्र ते ॥

किं च ।

तस्यै द्वित्रिषतुष्कोटिव्युदासेन यथायथम् ।

निरुच्यमाने निर्लज्जैरनिर्वाच्यत्वमुच्यते ॥

तथा बाधतद्योग्यत्वादिसाधने चानुपलम्भादिदो-
षात्, नश्वरत्वादिसाधनं स्थिष्टमेव । किञ्च ।

तत्तत्पक्षादिबुद्धीनां प्रमाणत्वप्रमात्वयोः ।

बाधासिद्धादयोदोषा विजृम्भन्ते यथायथम् ॥

तदभ्युपगमे चानुमानस्य निष्प्रयोजनत्वस्ववचनवि-
रोधानुत्थानानि स्युः । किं च समस्तप्रत्यक्षाद्यप्रमाणत्वसि-
द्धावेतदनुमानोत्थानं, ततश्च तत्सिद्धिरित्यन्योन्याश्रयणं,
भेदवासनादोषमूलत्वात्प्रत्यक्षमप्रमाणमिति चेन्न दोषत्वा-
प्रमाणत्वयोरन्योन्याश्रयणात् शास्त्रतोऽन्यतरसिद्धौ तत्प्रा-
वर्त्यापेक्षया चक्रकापातः श्रुतिप्रावर्त्याप्रामाण्यदुष्टकरण-
त्वनिश्चयानुमानप्रवृत्तीनां तत्तत्पदार्थस्वरूपं प्रत्यक्षादिवि-
षयः धर्मस्तु मिथ्यात्वादिनामकस्तदविरुद्धानुमानविषय
इत्यविरोध इति चेत् स्वरूपसिद्धेरेव मिथ्यात्वविरोधात्
स्वरूपाविरोधिमिथ्याशब्दपरिभाषितधर्मसाधने चास्मा-
कमनिष्ठाभावः । किं च ।

मिथ्यावादिप्रतिज्ञार्थः स्वप्रतिज्ञां स्पृशेन्न वा ।

आद्ये स्वस्यैव विश्वं सो द्वितीये व्यभिचारिता ॥

मिथ्यात्वस्य तु मिथ्यात्वे मिथ्यात्वं बाधितं भवेत् ।

सत्यत्वस्य तु सत्यत्वे सत्यत्वं स्थापितं भवेत् ॥

यदि प्रपञ्चमिथ्यात्वं सद्ब्रह्मैवेति सम्भवेत् ।

प्रपञ्चश्च तथैवेति स सत्यो न कथं भवेत् ॥

जडत्वात्स न तच्चैसन्मिथ्यात्वं च न तद्भवेत् ।
 तत्त्वेनैव तदन्यत्वाच्च तत्सत्त्वं च ते भवेत् ॥
 सदसङ्गिज्ञता अपि विरोधात् सदसत्त्ववत् ।
 परस्परमतिस्तस्य बाधिकेति निरूप्यताम् ॥

किं च प्रपञ्चतद्बाधकप्रत्ययाभ्यामुपहितानुपहिता-
 दिवेष्टेण ब्रह्मणोऽपि दृश्यत्वादनैकान्त्यं ब्रह्ममिथ्यात्वं वा
 स्यात्, अनुभूतिरवेष्टा अनुभूतित्वादिति चेन्न ।

अनुभूतिरवेष्टेति वचनं बोधकं न वा ।

आद्ये तेनैव वेद्यत्वं नो चेत्किं क विधीयते ॥

ब्रह्मणश्चात्यन्तावेद्यत्वे अथातो ब्रह्मजिज्ञासा, ब्रह्म-
 विदामोति परम्, आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः, इत्यादिव्याको-
 पश्च, उपदेशश्च निष्प्रयोजनः उपदेष्टुश्चाद्वैतनिश्चयानिश्चय-
 योः कसौ किमुपदेश्यं, न ह्यनुन्मसा मिथ्यात्वेन निर्णीतेभ्यः
 प्रतिविम्बादिभ्य उपदिशन्ति । व्यावृत्त्यनुवृत्तिमात्रं तु न
 मिथ्यात्वादिप्रयोजकं तथा हि ।

व्यावृत्तेऽपि च सत्यत्वं रज्जुवृक्षशादिके स्फुटम् ।

तत्रैव चानुवृत्तस्य मिथ्यात्वमपि भोगिनः ॥

व्यावृत्तिमात्राद्यदि तत्सतोऽप्येतत्प्रसज्यते ।

सत्त्वं घटस्थेहेदानीं नास्तीत्यादिनिरूपणात् ॥

तच्चैसद्देशकालादौ नापोढं तत्समं घटे ।

सदेव घटदेशश्चेन्नान्यथैवोपलम्भनात् ॥

सत्सदित्यनुवृत्त्या चेत्सतः सत्यत्वमिष्यते ।

भिन्ननास्थनुवृत्त्यादेर्भेदनास्त्योश्च सत्यता ॥

देशकालादिभेदेन नास्तिता सर्वगमिनी ।

भिन्नता च मिथोऽपेक्षा न कश्चिद्विनिवर्तते ॥

शब्दमात्रानुवृत्तिश्चेत्तत्रापि च तथैव नः ।

तत्सत्यमात्रयोग्यत्वमात्रं सत्येति मन्महे ॥

अनुवृत्तिधिया सत्ता सर्वभावानुयायिनी ।
यच्चपीष्टा तथाऽप्येषा तद्धर्मत्वेन सिध्यति ॥
अतः प्रतिपन्नदेशकालादौ निवृत्तं मिथ्या नान्यत्,
अन्यत्सदिति तत्त्वम् । प्रत्यनुमानं च ।

भानासद्वातिरेकाद्यैर्बिमतं सत्यतात्मकम् ।
बिमतः प्रत्ययः सम्यग्ज्ञानाभावात्स्वतन्त्रवत् ॥
इत्यादि, अत्रान्तिमयुगवेदान्तिनामभिजन्म रहस्यं
प्रकाशयामः ॥

सांख्यसौगतचार्वाकसङ्कराच्छङ्करोदयः ।
दूषणान्यपि तान्यत्र मूयस्तदधिकानि च ॥
तदेवं सिद्धं, न च ब्रह्म ब्रम्भमीतीति, न च तत्स्वरू-
पेण जगदुपादानं निर्विकारत्वनिर्दोषत्वादिविरोधात्, नापि
शक्त्युपधानेन शक्तेरभिन्नत्वे स्वरूपानतिरेकात् भिन्नत्वेऽ-
सन्मतापातात्, भिन्नाभिन्नत्वे भिन्नत्वाकारेण विकारादि-
दोषप्रसङ्गात् । एतेन स्वतःसर्वेषां भिन्नाभिन्नत्वमपि निरस्तं
व्यावृत्तमेव* दूषितं शङ्करादिपञ्चत्रयेऽपि चिदचित्प्रपञ्च-
ब्रह्मणां बहुविधसामानाधिकरण्यवैरूप्यलक्षणादिभिन्न
महान् क्लेशः ।

निर्भेदे सति दौष्कर्याद्विधाय जगदात्मताम् ।
तत्रैव तन्निषेधोऽयमिति बालिशजल्पितम् ॥
सामानाधिकरण्यं हि न शुक्तिकलघोतयोः ।
न च द्विचन्द्रयोर्नापि बिम्बतत्प्रतिबिम्बयोः ॥
न घटाकाशयोर्नापि घटद्वितयरन्ध्रयोः ।
तथैव न घटाकाशमहाकाशादिकेष्वपि ॥

* सन्मतांशस्याश्रितो ब्रह्मत्वमपि निर्विकारत्वनिर्दोषत्वादिविरोधात्पूर्वमेव
दूषितमिति जगदात्मकम् ।

एवं न पिण्डघटयोर्न वा घटस्यरावयोः ।
 न च पिण्डाशयोर्नापि घटयोश्च परस्परम् ॥
 मृदाद्याकारतो या तु सामानाधिकरण्यधीः ।
 व्यक्तिभेदेऽपि जात्यादिनिमित्तैक्यनिबन्धना ॥
 अक्लिष्टत्वेऽपि पक्षाणां नैयायिकादिमतमेव साधीयः
 तथा हि ।

वाचां परिगृहीतानां यूपादित्यादिवाक्यवत् ।
 व्याहृतार्थाभिधायित्वाद्धरं क्लिष्टार्थकल्पना ॥
 भिन्नाभिन्नत्वं भवदभिमतं विरुद्धमिति वक्तुमपि
 लज्जामहे तथाऽपि ब्रूमः अभेदो हि भेदाभावः अतस्तं च
 तदभावं च कथमेकत्रैकदैवाध्यवस्येभ्यः भेदाभावातिरिक्त-
 स्त्वभेदो नास्त्येव जात्याकारेणाभेद इति चेत् तर्हि जा-
 त्यादावभेदो व्यक्त्यादिषु भेद इति नैकस्य भिन्नाभिन्नत्वं,
 जातिव्यक्त्यादिकमपि मियोभिन्नाभिन्नमिति चेत् इदं
 स्वरूपेणैव वा कारणान्तरेण वा पूर्वत्र विरोधः, उत्तरत्रा-
 नवस्यादिदोषः सप्तभङ्गीभक्तान् प्रतिषेद्यते ।

यदि सत्त्वादनैकान्त्यं विमतस्यान्यवन्मतम् ।
 तस्यैकान्त्ये त्वनैकान्त्यमनैकान्त्ये न नः क्षतिः ॥
 विशेषणविशेष्यत्वप्रतीतेनैकधीः कश्चित् ।
 एकोऽयं घट इत्यादिरेको दण्डीति बुद्धिवत् ॥
 परतन्त्रस्वभावत्वान्मत्स्वर्थीयानपेक्षता ।
 सहधीनियमोऽप्येवं स हि भेदैकसाधकः ॥
 असिद्धिश्च विना द्रव्यं गन्धादेरुपलम्भनात् ।
 आलोकध्वान्तरूपादावनैकान्त्यं च हरयताम् ॥
 तदयं संग्रहः-
 नाभेदधीः प्राग्वैशिष्ट्याद्धर्मैक्यादेकतामतिः ।
 मत्स्वर्थीयः पृथक्सिद्धे सहभावोऽपि भेदकः ॥

जगद्ब्रह्मणोरत्यन्तमेवे कथं त्रिविधपरिच्छेदराहित्यम् इत्थं-तत्र देशकालपरिच्छेदाभावस्तु सर्वदेशकालव्याप्तत्वात्सिद्धः, वस्तुपरिच्छेदराहित्यं तु न सर्वतादात्म्यं सर्वध्यासाश्रयत्वं स्वेतरसमस्तमिथ्यात्वादिकं वा प्राशुक्तदूषणशतोन्मेषात्, अतोऽन्यथैतन्निर्वाहं तत्रैवमुक्तं जन्माद्यधिकरणे विवरणकारैः वस्तुपरिच्छेदो वस्तुपरिमाणं देशपरिच्छेदस्तद्धेतुक इति अयमेवार्थो वेदार्थसंग्रहविवरणेऽप्युक्तः । वरदनारायणभट्टारकैस्त्वेवमुक्तं न्यायसुदर्शने वस्तुपरिच्छेदो नाम इयद्गुणक इयद्विभूतिमानित्येवंविधः तद्रहितं ब्रह्म, वस्त्वन्तरभावो वा वस्तुपरिच्छेदः तद्रहितं च ब्रह्म, ब्रह्मव्यावृत्तस्य सर्वस्य ब्रह्मशरीरत्वासद्व्यतिरिक्तं किञ्चिदपि नास्तीति अयमसौ न भवतीति व्यवहारो न तस्यामवस्थायां प्रवर्तत इत्यर्थः, तथा च भाष्यकारः ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वन्तराभावादिति । अयमेवार्थो नारायणार्यैरप्युक्तः गुणैरियसाराहित्याद्वस्तुनाऽपरिच्छिन्नत्वं चावगम्यत इति, अत्र इयद्गुणक इत्यादिपक्ष एव प्रायः श्लाघ्यः एतदुक्तं भवति स्वरूपतो गुणतो विभूतितो वा केनचिदाकारेण कुतश्चिदपकर्षो वस्तुपरिच्छेदः वस्तुपरिमाणमिति पक्षोऽप्येतदन्तर्गतः तथा वस्त्वन्तराभावपक्षोऽपि स हि सर्ववस्तुसामानाधिकरण्यनिबन्धनं सर्वशरीरत्वेन सर्वात्मकत्वमिति नियमनादिगुणकाष्टैवेति, तदेवमत्यन्तमिज्ञानन्तवस्तुसत्यत्वेऽपि ब्रह्मणस्त्रिविधपरिच्छेदराहित्यमुपपन्नम् । एतेन पातञ्जलशैबकाणादादीनां निमित्तत्वमाश्रवादोऽपि निरस्तः । कारणावस्थसूक्ष्मचिच्चिद्वस्तुविशिष्टस्य तस्यैवोपादानत्वश्रुतेः, न च तावता निर्विकारत्वश्रुतिवि-

* विवरणकारपदेनेह वस्तुव्यावृत्तिकावाचो उच्यते ।

रोषः तस्याः सर्वान्तर्यामिशरीर्यशब्दवस्थितत्वात्, विशि-
 ष्टवेष्टेण विकाराश्रयत्वं त्विवृत्तेषु मनुष्यादिशरीरविशिष्टे
 स्वरूपतो निर्विकारे पुंसि बाल्ययुवत्वस्थविरत्वस्थूलत्वा-
 दिवत्, ईश्वरो न जगदुपादानं जगन्निमित्तत्वात् यो यन्निमित्तं
 न स तस्योपादानं यथा घटस्य कुलात् इति चेन्न घर्मिमा-
 हकविरोधात्, निमित्ततयैवानुमानसिद्धः पक्षीकृत इति
 चेन्न तस्यानुमातुमशक्यत्वात्, क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्य-
 त्वात् घटवदिति चेन्न यथादृष्टोपसंहारे वाधात्, अन्यथा
 ज्ञानेच्छयोरपि त्यागप्रसङ्गात् नित्यज्ञानस्य शरीरादिनेव
 नित्यप्रयत्नस्यापि ज्ञानादिना निरपेक्षत्ववचनोपपत्तेः, स्व-
 तोविषयप्राप्तये ज्ञानत्वप्रसङ्ग इति चेन्न जीवनपूर्वकप्रय-
 त्तवदुपपत्तेः, अदृष्टास्तत्र नियम इति चेत् अत्रापि तथा-
 ऽस्तु त्वयाऽप्येतदेष्टव्यम् अन्यथा नित्यज्ञानविकीर्षाप्रय-
 त्तानां सर्वदा सर्वगोचरत्वेन विषयनियमाभावे युगपत्स-
 र्वकार्योत्पत्तौ युगपदनायाससर्वमोक्षक्षणमज्ञानन्तरक्षण-
 कार्याभावादिप्रसङ्गात्, सहकारिक्रमात्कार्यक्रम इत्यविल-
 क्षणवचनं सहकारिणामपि कार्यत्वाद्युगपदेव निवृत्तिप्रस-
 ङ्गात् प्रयत्नस्य समस्तवस्तुगोचरज्ञानसमानविषयत्वे नि-
 त्यवस्तूनामपि तत्प्रयत्नविषयत्वप्रसङ्गः, ततश्च तेषामपि
 सृष्टिसंहारादिप्रसङ्गः अशक्यविषयप्रयत्नत्वादीश्वरस्यैवा-
 नीश्वरत्वं वा, अस्तु तर्ह्यदृष्टैकनियतप्रयत्नमात्रवानीश्वर
 इति चेत् जीवस्यैवानित्यप्रयत्नस्यैव तथाविधनियमोप-
 पत्तेः, अङ्कुरादिगोचरप्रयत्नो न केनापि ह्यपलभ्यत इति
 चेन्न जीवनपूर्वकप्रयत्नेऽपि समत्वात्, कार्योदेव हि तत्क-
 ल्पनं, तदत्रापि समम् अदृष्टस्य च सर्वकार्यनिमित्तस्य
 नियामकत्वे किमदृष्टप्रयत्नकल्पनप्रयत्नेन । अत्रैवं संप्रहः ।

सर्वगत्वादनियमो नित्यगत्वादुपपन्नः ।

अदृष्टान्नियमे नित्यमत्तोऽप्राजगत्तस्तनः ॥

त्वाददृष्टपरतन्त्रः स्यादद्वरात्मा कश्चित्कश्चित् ।

परादृष्टपराधीनः सर्वत्रैव भवेत्परः ॥

प्रयत्नस्य च ज्ञानादतिरेकं पराभिमतमनुबध्येतदुक्त-
मिति मन्तव्यम् । किञ्च-

सिद्धासिद्धोर्विरोधो नेत्येवं प्रलपतस्तव ।

विरोधसिद्धासिद्धोश्च तन्निषेधो निषिध्यते ॥

त्वत्सिद्धान्तस्वदुक्तिभ्यां हेत्वाभासेन वा पुनः ।

ज्ञातो व्याप्तिविरोधेन विशेषः प्रतिषिध्यते ॥

तृणादिमर्मरीभावहेतुत्वादग्निमद्धिमम् ।

इति कृत्वा पञ्चबलाच्छीताग्निर्न हि कल्प्यते ॥

व्यापकत्वेन दृष्टस्य पञ्चसंबन्धमात्रतः ।

अधिकांशग्रहे हेतुः पञ्चधर्मोऽपि न क्षमः ॥

सिद्धे तु पञ्चसंबन्धे पारिशेष्यादिना पुनः ।

अधिकांशग्रहश्चेन्न पारिशेष्यानिरूपणात् ॥

दृष्टजातीयनिःशेषभङ्गसाध्यं न सिध्यति ।

अभङ्गेनाधिकं सिध्येन्न च सामान्यतः स्थितिः ॥

परिशेषानुमानस्याप्यन्यथित्वे समा गतिः ।

केवलव्यतिरेकी तु परस्तादिरसिध्यते ॥

किञ्च सकर्तृकमित्यग्नौपादानादिसमस्तकारणविषय-
ज्ञानादिमान् कर्तृतया विवक्षितः कतिपयविषयज्ञानादि-
मान् वा सामान्यतो वा, पूर्वत्र व्याप्त्यसिद्धिः, न हि कु-
खालादयो घटादिहेतुभूतमदृष्टेश्वरादिकं जानन्ति उत्तरयोः
पञ्चवोरीश्वरासिद्धिः, यागाद्युपकरणमृदाद्युपादानवेदिभि-
र्जीवैरेव सिद्धसाधनात् । एतेन द्यष्टुकादिकर्तृत्वमपि जीव-

स्यैवाद्दृष्टारा घटत इति सिद्धं, शरीराजन्यत्वेन च कार्य-
 त्वहेतोर्बाधः* सोपाधिकत्वं वा दुष्परिहरं, न च व्यर्थं वि-
 शेषणम् असिद्धिपरिहारेण तस्य सार्थकत्वात्, न च हेतुवि-
 शेषणं सर्वमनैकान्त्यपरिहारायेति मन्त्रपाठोऽयं, व्यर्थं वि-
 शेषणं तर्हि सर्वत्रादूषणं स्यादिति चेन्न यत्किंचिदोषपरि-
 हारानुपयुक्तत्वस्य वैयर्थ्येऽनुरूपत्वात्, तथा च प्रकृतानुप-
 योगिनस्तस्यार्थान्तराख्यनिग्रहस्थानत्वं वाऽस्तु, न च विशि-
 ष्टस्य व्याप्त्यभावादेकामसिद्धिं परिहरतो द्वितीयापत्तिरि-
 ति वाच्यम् तस्य तदभावासिद्धेः, यत्र शरीराजन्यत्वं तत्र
 सर्वत्राजन्यत्वमात्रमप्यस्तीति तस्य व्याप्तावस्यापि व्या-
 प्तिर्दुर्निवारैव अन्यथा कलमाङ्कुरात्कलमबीजानुमानमु-
 च्छिद्येत बीजव्यतिरेकमात्रेण कलमाङ्कुरस्यापि व्यतिरे-
 कसिद्धेर्यतिरेकव्याप्तौ व्यर्थविशेषणत्वात् बीजमन्तरेणा-
 पि केचिदङ्कुरा जायन्त इति चेत् कलमबीजमपि नानु-
 मीयेत तदन्तरेणापि तदुपपत्तेः, एवं मैत्रीतनयस्य श्याम-
 त्वे शाकाद्याहारपरिणामश्च नापाधिः स्यात् आहारपरि-
 णामव्यतिरेकमात्रेण श्यामत्वव्यतिरेकाच्छाकादीति वि-
 शेषणवैयर्थ्यात्, तन्निवृत्तावपि तमालेन्द्रनीलश्यामत्वं
 दृश्यत इति चेन्न विशिष्टस्यापि तत्र व्यतिरेकात्, न च
 शरीरश्यामत्वस्यैव तत्प्रयोजकं स्थावरायोनिजश्यामश-
 रीरेषु शाकाद्याहारपरिणामाभावात्, आहारपरिणतिज-
 शरीरश्यामत्वं शाकाद्याहारपरिणतिपूर्वकमिति चेन्न अत्र

* चकार्यकत्व-शरीराजन्यत्वयोर्व्याप्तेर्निवृत्त्याधिकतया अधिकवत्त्वमभिप्रेत-
 बाध इति, । तदवगृहीतरे तु कस्यान्तरम् ।

† कार्यत्वहेतोः शरीराजन्यत्वेन सोपाधिकत्वमेवं च शरीराजन्यत्वतस्तदोपा-
 धिव्यतिरेकेण स्थापनानुमानं कल्पतिपक्षितमित्यर्थः ।

‡ शरीराजन्यत्वावच्छेदेन व्याप्त्यभावासिद्धेरित्यर्थः ।

साध्यद्वारापि समव्याप्तेर्बैयर्थ्यकफलितत्वात्, यच्छब्दममं न भवति तच्छब्दाकाद्याहारपरिणतिपूर्वकं न भवति इत्येतावता तत्सिद्धेः, श्यामत्वजातिविशेषोऽनुपास्तविशेषणः साध्यः तेन न व्यर्थतेति चेन्न विशेषणमन्तरेण तस्य दुर्बलत्वात् विशेषशब्दमात्राभिधानेऽपि तस्यैव व्यर्थत्वात् किञ्च कार्यत्वात्सकर्तृकमित्यत्रापि व्यर्थविशेषणत्वं सुबलं हेतुमत्त्वमात्रव्यतिरेकेण कार्यत्वव्यतिरेकस्य सुबलत्वात् हेतुशब्दोऽत्रानुपास्त इति चेन्न तस्य फलितत्वात्, अन्यथा अशरीरशब्दप्रयोगे भवतोऽपि पर्यनुयोगानवकाशात्, विग्रहेण शरीराजन्यत्वं फलितमिति चेत् तर्हि कर्तृशब्दनिर्वचनेनापि हेतुविशेषत्वं फलितं सकर्तृकमिति हेतुतयैव संबन्धो वाच्यः एवं सावयत्वादित्यस्याभिधानेऽप्यवयवजन्यत्वं फलितमिति तत्रापि व्यर्थविशेषणता स्यात्, न ह्यवयवैः संबन्धमात्रं तेषु समवायमात्रं वा हेतुः नित्येष्वपि जातिगुणादिषु तत्सम्भवात्, विपक्षे बाधकतयोक्तकारणकार्योत्पत्तिप्रसङ्गोऽपि कर्तुः कारणविशेषत्वनिश्चयादेव परिहृतः अचेतनं चेतनाधिष्ठितमेव प्रवर्तत इति नियमात्कारणमात्रसम्बन्धं सिद्धमिति चेन्न नियमासिद्धः, दृश्यते ह्ययस्कान्तादिभिरप्ययः प्रभृतेः प्रवर्तनम्, अयोग्यबलच्छेदः सिद्धाधियुक्तः न त्वन्ययोग्यबलच्छेद इति चेन्न अन्यव्यतिरेकवतस्तस्यैवान्यस्य विशेषहेतुत्वोपपत्तौ ततोऽतिरिक्तस्यादृष्टस्य कल्पनायोगात्, विपक्षे बाधकाभावस्य चोक्तत्वात् । किञ्चेदमधिष्ठानं किंरूपं प्रेरणमिति चेन्न असूतेषु तदयोगात्, हेतुत्वेन ज्ञानमात्रमिति चेन्न प्रयत्नस्याकिञ्चित्करत्वप्रसङ्गात्, ज्ञानादिप्रयवतः सन्निधानमात्रमिति

चेन्न तस्य नित्यत्वेन कार्यस्यापि सदातनत्वप्रसङ्गात् अदृष्ट-
विशेषाभियम इति चेत् न तर्ह्यदृष्ट्यैतदधीना प्रवृत्तिः तस्यैव
तन्नियामकत्वात्, अन्यथा तस्यापि यावत्सत्त्वं प्रवृत्तिप्रस-
ङ्गात् । किं च स्वयमेतन्नस्येश्वरज्ञानस्य न चेतनाधिष्ठान-
मस्ति ज्ञानान्तराभावात् वस्तुतश्चेतन एवेश्वरात्मा तदा-
श्रयतया स्थित इति चेन्न जीवेन सिद्धसाधनात्, सामा-
न्यतः स्वयमेव तदपि ज्ञानं प्रतीयत इति तावता तदधि-
ष्ठानमिति चेन्न विशेषाकारस्याहेतुत्वप्रसङ्गात्, अन्यथा य-
थाकथञ्चित्सर्वभोचरज्ञानवत्त्वे सर्वलघुत्वाविरोधात्, ज्ञा-
नान्तरेण तदधिष्ठानमिति चेन्न अनवस्थानात्, एतेनैव तद-
धिष्ठानमिति चेन्न अन्योन्यप्रवर्तनेऽन्योन्याश्रयणात्, उत्त-
रस्य ज्ञानस्य जम्भकारणत्वाभावाच्चान्योन्याश्रयणमिति
चेन्न अत्यन्ताकारणत्वेऽसत्त्वप्रसङ्गात्, कारणाधिष्ठानौप-
यिकस्यास्य चाकारणत्वे प्रथमस्यापि कारणस्याकारणत्व-
प्रसङ्गात् । एवं विक्रीर्षाप्रयत्नयोरप्यकारणत्वे मतमीश्वरक-
र्तृत्वेन । किंच यदकर्तृकं तत्कार्यं न भवतीति व्यतिरेक-
व्याप्तावहेतुकत्वमुपाधिः अहेतुकत्वमकर्तृकत्वव्यापकमिति
चेन्न पक्षे संदिग्धत्वेनोपाधित्थानपायात्, अन्यथा शाका-
द्याहारपरिणतेरप्यनुपाधित्वेन मैत्रीतनयस्य स्यामत्त्वमनु-
मीयेत । न च सामान्याभावस्य विशेषाभावव्यापकत्वम्
अन्यथा पृथिवीत्वाभावेन घटत्वाभावव्याप्तौ करकादेरप-
रिचितत्वादिप्रसङ्गः । ननु कर्तुर्हेतुविरोधत्वं नाम हेतुष्वन्यत-
मत्वं सर्वकार्याननुवृत्तत्वं वाभिप्रेत्येदमुच्यते तच्चादृष्टा-
वपि प्रसङ्गादाद्यो निरस्तः, द्वितीयस्तु कस्योऽसिद्ध इति
चेन्न पूर्वोक्ताधिष्ठाननियमनिरासेन दसोत्तरत्वात् । किंच
क्षित्यादिकमितीश्वरघटादिसंयोगः पक्षीकृतो न वा पूर्वत्र

भागासिद्धिः, एतदनुमानेन सिद्धपक्षीकारे अन्योन्याश्रयणस्य,
उत्तरत्र संदिग्धानैकान्तिकता, घटेश्वरसंयोगस्य सकर्तृक-
त्वसंदेहेऽपीश्वरसिद्धिरविरुद्धेति चेन्न तत्संयोगवदेव केषां-
चिदन्येषामप्यकर्तृकत्वं भवेदिति कङ्कामात्रस्य दुर्बल-
त्वात्, तावतापि क्षित्यादिसकर्तृकत्वनिश्चयमङ्गात् विप्र-
तिपक्षं कार्यं सकर्तृकमिति सामान्यतः पक्षीकाराच्च कश्चि-
दोष इति चेन्न सामान्यस्य प्रयोगस्यापि समस्तविशेषकङ्क-
क्षीकारार्थत्वात्, ततश्च समस्तविशेषाणां सामान्यतः सि-
द्धिसाक्षात्कृत्वात् अन्यत इत एव वा तत्सिद्धावनुमानवै-
यर्थ्यान्वोन्याश्रयौ दुष्परिहारौ । नन्वस्माकमीश्वरानुमा-
ननिरासेन किं प्रयोजनं न च प्रयोजनाभावमात्रम् अनु-
मानत एवेश्वरं प्रतिपद्य तं भजमानान्प्रति नास्तिक्वश्चङ्का
व्यापादिता स्यादिति महत्तेषामस्माकं च पापमिति अहो
महाकारुणिकोऽसि तादृशेभ्य एतन्नोपदिश्यतां, प्रयोजनं च
भूषु प्रथमं तावद्यथावस्थितत्वावबोधः श्रोत्रेण गन्धग्रह-
णनिरासवत्, अनुमानस्याभासतां पर्यतस्तीव्रबुद्धेरीश्वरा-
विश्वासपरिहारश्च, ततश्च मन्दानां मतेस्तीव्रबुद्धिना प्रक्षो-
भो न स्यात् एवमपि क्रियतां कारुण्यम् अप्राप्तप्रापकस्या-
गमस्यानुवादताप्रसङ्गोऽपि परिहृतः स्यात्, अनुवादत्वेऽपी-
श्वरः सिध्यत्येवेति न कश्चिदोष इति चेन्न निमित्तोपादान-
मूलेश्वरासिद्धेः, निमित्ततयाऽनुमानसिद्धमीश्वरमनूद्योपा-
दानत्वादि विधीयतां, प्रत्यक्षसिद्धं पृथिव्यादिकमनूद्येश्वर-
शेषत्वशरीरत्वादिविधानवदिति चेत् तथैवानूद्योपादान-
त्वनिषेधकानुमानोदये धर्मिग्राहकबाधस्य दुर्बलत्वप्रसङ्गात्,
विनिवृत्तया त्वाममेनैव सिद्धौ तस्य सुवचत्वात् पृथिव्या-
देरीश्वरशेषत्वादिनिषेधानुमानवत्तदपीष्यत्तमिति चेन्न त-
स्य निषेध्यग्राहकसिद्धासिद्धिभ्यां व्याघातस्य सुवचत्वात्,

अग्नेश्वरो न पृथिव्याद्युपादानं चेतनत्वात् कर्तृत्वाद्वा कुला-
 लवदित्यादिप्रयोगे कथञ्चिदपि स दुर्बलः तदा त्वागम-
 स्यान्यपरत्त्वोपपत्तावीश्वरस्यानुपादानत्वमेव स्यादिति ज-
 न्माद्यस्य यत इति निखिलजगदेककारणत्वसंविद्विलीये-
 तेति भयादनन्तरमेव सूत्रकारैः शास्त्रयोनित्वादिति प्रमा-
 णान्तरगोचरत्वं निरस्तम् । ननु तर्हि रचनानुपपत्तेश्चेत्यादि-
 सूत्रं तद्भाष्यादिकं च कथं संघटेत न्यायतत्त्वे च प्रमातृपादे
 चेतनस्यैव कर्तृत्वप्रतिपानप्रकरणे, ननु वायुर्भूरेणूनां संघातं
 करोति इत्यादिना परिचोद्य दस्तमुत्तरम् उच्यते कर्तृकर-
 णकर्माणीति त्रीणि कारणानि क्रियाविशिष्टानि तेषाम-
 न्यतमाभावे क्रिया न युज्येतेत्यादि, अत्रापीश्वरानुमाना-
 नुमतिर्दृष्टा अतः शास्त्रयोनित्वादित्यस्यान्यथाऽर्थो वाच्य
 इति चेन्न रचनाऽनुपपत्तेरित्यादेरन्यभावत्वात्, अत्र हि
 चेतनानधिष्ठितप्रकृत्याद्युपादानत्वमात्रप्रतिपादकान्प्रति
 विशेषविरोधादिप्रदर्शने तात्पर्यं, स्वपक्षे तु तेषां सम्भाव-
 नातर्कत्वमेव तदनुगृहीतस्त्वागम एव प्रमाणम् अत एव
 न्यायतत्त्ववचनमपि निर्व्यूढं तदेवमुपादानमनूद्य निमित्त-
 त्वनिषेधकान् निमित्तमनूद्योपादानत्वनिषेधकांश्च प्रति
 धर्मिग्राहकबाधं वक्तुं केवलजगदुपादाननिमित्तानुमान-
 योर्दूषणमिति मन्तव्यम् । आगमेश्वरादिपक्षीकारे त्वात्रया-
 सिद्धिरिति संग्रहः, निमित्तोपादानैक्यवाक्यं यूपादित्यै-
 क्यवाक्यवदिति चेत् कथं लक्षणविरोधादिति चेन्नैवम् ।
 न ह्युपादानासमवायिव्यतिरिक्तं निमित्तमिति निमित्तल-
 क्षणं, नापि निमित्तासमवायिव्यतिरिक्तकारणमुपादान-
 मित्युपादानलक्षणं येनात्र विरोधः स्यात्, किं तर्हि उपादा-
 नकारणत्वं च परिणामास्पदत्वमेवेति वेदार्थसंग्रहानुसारा-

तृकं कार्यत्वादित्यनुमानं तत्र मानम् । स च लाघवादेकः
सर्वत्र कार्योपलब्धेर्बिभुश्च । ज्ञानादेर्निकर्षवदुत्कर्षोऽप्य-
ङ्गीकार्यो बाधकाभावादिति न्यायेन भ्वाद्युपादानसर्वसू-
क्ष्मदर्शित्वात्सर्वज्ञश्च । सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः यः सर्वज्ञः
सर्वविदित्यागमोऽपि तत्र मानमित्याहुः । यद्यप्यविद्या-
कामकर्माद्यभावाज्जन्यं सुखमीश्वरे न सम्भवति तथा
ऽपि नित्यसुखाङ्गीकारे बाधकाभावात् । आनन्दं ब्रह्मणो
विद्वानित्यादिश्रुतेश्च नित्यसुखाश्रयत्वमपीशस्यान्यत्सर्वं
समानमिति तदेकदेशिनः ।

नित्यज्ञानादिमत्त्वे सदा सर्गप्रसङ्गाभित्यजिहीर्षा-
वत्त्वे सदा प्रलयापत्तेश्च नैतन्मतं साधु अतो लिङ्गदेहसम-
ष्ट्युपहितो हिरण्यगर्भ ईशः न च देहयोगे जीवत्वं शङ्क्यं
तत्समनियताविद्याद्यभावेन तस्यासम्भवात् । कथं तर्हि
शरीरपरिग्रहः लीलयैवेति गृहाण । न च तदीश्वरत्वे मा-
नाभावः उद्गीथब्राह्मणस्य तत्र मानत्वादिति हिरण्यगर्भाः ।

स्थूलदेहं विना सूक्ष्मस्यानुपलब्धेः स्थूलसमष्ट्युप-
हितो विराडेवेशः स च सर्वतोमस्तकादिमान् । सहस्र-
शीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपादित्यादिश्रुतेः । सर्वतः
पाणिपादं तदित्यादिस्मृतेश्च । सदेहत्वेऽपि जीवत्वाभा-
वादिकं पूर्ववदिति विराडुपासकाः ।

विधिमुपासीनास्तु बहुपाणिपादत्वं नेशत्वप्रयोज-
कम् अन्यथा कृमिविशेषस्य सहस्रपद्यादेरपीशत्वप्रसङ्गात्
तस्मात् श्रुतिस्मृत्यादिसर्ववाक्यशरीरया भगवत्या सर-
स्वत्या सदापासितः सत्यलोकाधिपतिर्ब्रह्मैवेशः । यतो
वेत्यादिसामान्यवाक्यान्यप्याग्नेयं चतुर्धा करोतीतिवि-
शेषवाक्येन पुरोडाशचतुर्द्धाकरणवाक्यवत्प्रजापतिः प्रजा
असृजतेत्यादिविशेषवाक्यास्तत्परतयैव नेयानि । स च

रुद्रस्य स्वललाटादाविष्कर्त्ता हरेरप्यसुरवधार्थमवतारेषु नियोजकः । क चित्तयोः स्तुत्यादौ प्रवृत्तिस्तु लोकसंग्रहाय सा च विधेः स्वीयैव तयोः स्वांशत्वादित्याहुः ।

श्रीविष्णुनाभ्युद्भूतपद्मोत्पन्नो हि विधिः स चैतत्कलिष्ठतीति विचारितवान् । सो ऽपश्यत्पुष्करपर्णे ऽतिष्ठत्सो ऽमन्यत अस्ति चैतद्यस्मिन्निदमस्तीति श्रुतेः । ततो यदस्याधिष्ठानं तन्मे मूलमिति तस्मिन्निधायार्थं चिरं भ्रमन्नापि नापश्यत् । पश्चात्समाधिना चित्ते ऽवभातमपश्यत् चिरं तत्प्रसादात्प्रजोत्पादे समर्थो बभूव तत एव च वेदान्स्मृत्वा सर्वज्ञतामापेति भागवतादिषु प्रथितम् । अतो विष्णुरेवेशः स च स्वकृतधर्ममर्यादापालनाय स्वेच्छया ऽवतरति न तु कस्य चिदाज्ञया । यथा ऽऽह यदा यदा हि धर्मस्योत्थादि । किं च महोपनिषदि । एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशान इत्यादिना ब्रह्मेशानादिसर्वव्यवच्छेदेनैकस्यैव हरेः सर्गादौ सद्भावं ततः प्रपञ्चोत्पत्तिं चाभिधायाथ पुनरेव नारायणः सो ऽन्यत्कामो मनसा ऽध्यायत । तस्य ध्यानान्तःस्थस्य ललाटात्स्वेदोपतप्ता इमा आपः । तासु तेजो हिरण्यमयमण्डमभवत्तत्र ब्रह्मा चतुर्मुखो ऽजायतेत्यादिना अथ पुनरेव नारायणः सोऽन्यत्कामो मनसा ऽध्यायत तस्य ध्यानान्तःस्थस्य ललाटाच्चक्षुः शूलपाणिः पुरुषो ऽजायतेत्यादिना च ब्रह्मरुद्रयोस्तत्सृष्ट्वोपवर्णनं दृश्यते । दृश्यते चैतदुपबृंहणं भारतादिषु तस्माद्विष्णुरेवेश इति वैष्णवाः ।

के चित्तु मूर्त्तिप्रयातीतं मायाशबलं ब्रह्म नारायण इति मन्यन्ते । स एव वासुदेव इति महाविष्णुरिति वोच्यते । तेषां ब्रह्मा दक्षादयः कालस्तथैवास्त्रिजन्तवः ।

विभूतयो हरेरेता जगतः सृष्टिहेतवः । विष्णुर्मन्वादयः
कालस्तथैवाखिलजन्तवः । स्थितेर्निमित्तभूतस्य विष्णो-
रेता विभूतयः । रुद्रः कालोन्तकाद्याश्च समस्ताश्चैव जन्त-
वः । चतुर्धा प्रलयायैते जनार्दनविभूतय इत्यादिवचना-
न्यनुकूलानि ।

शैवास्तु ततो यस्य बन्धविपर्ययौ फलमत उपपत्ते-
रित्यादिन्यायेन पशुस्थानीयानां जीवानां बन्धमोक्षसुख-
दुःखादिलक्षणं फलं यदधीनं स ईश्वरः तच्च शैवलैङ्गादिषु
शिवाधीनं प्रतिपादितं तस्येश्वरत्वं ज्ञापयति । तथा हि
ब्रह्माद्याः स्थावरान्तश्च देवदेवस्य शूलिनः । पशवः परि-
कीर्त्यन्ते संसारवशवर्त्तिनः । तेषां पतित्वाद्देवेशः शिवः
पशुपतिः स्मृतः । मलमायादिभिः पाशैः स बध्नाति पशून्य-
तिः । स एव मोक्षकस्तेषां भक्त्या सम्यगुपासितः । ब्रह्मा-
दिस्तम्बपर्यन्तान्पशून्बद्ध्वा महेश्वरः । पाशैरेतैः पतिर्देवः
कार्यं कारयति स्वकमिति । किं च जगत्कारणतयोक्तयोर्ब्र-
ह्मविष्ण्वोरपि यदीशानस्य कारणत्वं तदा जगत्कारणत्वे
किं वक्तव्यं यथा ऽऽह श्रीकृष्णो हरिवंशे । अहं ब्रह्मा कपिलो
ऽथाप्यनन्तः पुत्राः सर्वे ब्रह्मणश्चातिथीर्याः । त्वत्सः सर्वे
देवदेव प्रसूता एवं सर्वेशः कारणात्मा त्वमीक्ष्य इति मन्त्र-
वर्णेषु भारते पुराणेषु च शिवहयोरुपास्योपासकभावप्रति-
पादकानि बहूनि वचनान्युपलभ्यन्ते तत्र कानि चिद्ब्रह्मा-
करे दर्शितानि विस्तरभिया नेह लिख्यन्ते । कौर्मे च मार्क-
ण्डेयादीन्मुखीन्प्रति श्रीकृष्णः सर्गादौ महार्णवे काकता-
लीयन्यायेन स्वेन विधेः समागमं विवादं चोक्त्वा सामा-
न्येन प्रागुक्तस्य शिवमाहात्म्यस्य ख्यापनायोक्तवान् ।
एवं विवादे वितते मायया परमेष्ठिनः । प्रबोधार्थं परं लिङ्ग
प्रादुर्भूतं शिवात्मकम् । कालानलसमप्रख्यं ज्वालामाला-

समाकुलम् । क्षयवृद्धिविनिर्मुक्तमादिमध्यान्तवर्जितम् ।
ततो मामाह भगवानधो गच्छ त्व माशु वै । अन्तमस्य
विजानीयामूर्ध्वं गच्छेयमित्यजः । तदा ऽऽशु समयं कृत्वा
गत्वा तूर्ध्वमवधत्तौ । पितामहो ऽप्यहं नान्तं ज्ञातवन्तौ
समेत्य वै । बद्धाञ्जलिपुटौ भूत्वा शंसुं तुष्टुवतुः पुनरिति
शिवश्चैताभ्यां स्तुतः स्वस्मात्सयोरुत्पत्तिमुक्त्वावाच । प्रीतो
ऽहं युवयोः सम्यग्वरं दक्षि यथोप्सितम् । ततः प्रहृष्टमन-
सौ प्रणिपत्य महेश्वरम् । ऊचतुः प्रेक्ष्य तद्वक्त्रं नारायणा-
पितामहौ । भक्तिर्भवतु नौ नित्यं त्वयि देव महेश्वर ।
ततः स भगवानीशः संहसन्परमेश्वरः । उवाच मां महा-
देवः प्रीतः प्रीतेन चेतसा । प्रलयस्थितिसर्गाणां कर्त्ता त्वं
धरणीपते इत्यादि । अत्र प्राग्वज्रस्त्रविष्ण्वेश्वरीश्वरत्वाभिमा-
नादिवादे प्रवृत्ते तद्वारणाय लिङ्गाविर्भावः । तच्छिरःपादा-
न्वेषणशक्त्यभिमाने निवृत्ते शिवाविर्भावस्तत्प्रसादाच्चैत-
योः सर्वसामर्थ्यम् । अत एतयोरैश्वर्यं शिवाधीनम् । शि-
वस्य स्वाधीनं प्रसादेनैव च तत्सन्माहात्म्यरूपापनाय क-
चित्करूपे ततस्तदंशेनाविर्भाव इत्याद्युपपादितम् । एवं शैव-
लैङ्गादिष्वपि द्रष्टव्यम् । ततश्च स्वतन्त्रैश्वर्यः शिव एवाराध्यो
मोक्षादिकामैः । न हि भिक्षुको भिक्षुकं याचितुमर्हति सत्य-
न्यस्मिन्नभिक्षुक इति न्यायात् । देवो विश्वाधिको रुद्रः
शिव एको ध्येयः शिवंकरः अन्यत्सर्वं परित्यज्येति श्रुतेश्च ।
सर्वैरवरयाराध्यत्वं च तस्य मन्त्रो दर्शयति । अन्तरिच्छन्ति
तं जने रुद्रं परो मनीषया गृह्णन्ति जिह्वा ससमिति ।
जनेष्वन्तर्यामितया तिष्ठन्तं परः परं ओष्ठं ये मनीषया
सादरं ध्यायन्ति । ते ससं सस्यधिकारमन्नं जिह्वा गृह्-
न्तीति शाब्दोऽर्थः । ये तु कुतर्कव्यसनिनस्तमन्तर्नेच्छन्ति
पुरोषमेव जिह्वा गृह्णन्तीति धन्याः खलु वने वाता

इत्यादेरिवाप्रस्तुतप्रशंसागम्ये ऽर्थे कटाक्षः । तथा सुप-
बृंहितं पराशरेण । अन्तरिच्छति यो रुद्रं सदा वन्द्यं मनी-
षया । गृह्णाति जिह्वा सौर्यं रसपूर्णामृतोदकम् । अन्त-
र्नेच्छन्ति ये रुद्रं भवानीसहितं भवम् । पुरीषमेव गृह्णन्ति
जिह्वा ते न संशय इति । अत्राद्येन मन्त्रवाच्यो ऽर्थो
दर्शितः द्वितीयेन गम्यः । स चेह स्वयंवाधितत्वात्तेषां
गर्हितवृत्तित्वे पर्यवस्यति । अयमर्थो दर्शितो ऽन्यत्र ।
धिक्षेपां धिक्षेपां धिक्षेपां जन्म धिक्षेपाम् । येषां न वसति
हृदये कुमतिपथधिमोचको रुद्र इति । तस्मात्सर्ववशित्वात्
सर्वाराध्यत्वात्सर्वफलप्रदत्वाच्च सर्वेशः शिव इत्याहुः ।
स च निमित्तं जगतामुपादानं तु तन्मायेति केचित् ।

परमाणव उपादानं महेशो निमित्तमित्यपरे ।

अन्ये त्वीशस्य द्वे शक्ती विदात्मका आनन्दात्मका च तत्रा-
द्या गौरी तद्विशिष्टस्य शिवस्य निमित्तत्वं द्वितीया विष्णु-
स्तद्विशिष्टस्योपादानत्वम् । तयोश्च शिवस्वरूपत्वं तच्छ-
क्तित्वं च मायाविद्यादिशब्दवाच्या तु शक्तिरन्यैव । सा
चोभयविधे ऽपि कारणत्वे सहकारिणीत्याहुः । एतन्मत-
मूलवचनानि तु रत्नाकरे द्रष्टव्यानि । परे त्वथर्वशिरसि पूर्व-
स्वण्डे देवा ह वै स्वर्गलोकमगमंस्ते देवा रुद्रमपृच्छन् को
भवानिति पृष्ठ्वनो देवान्प्रति सो ऽब्रवीदहमेकः प्रथममासं
वर्त्तामि च भविष्यामि च नान्यः कश्चिन्मसो व्यतिरिक्त
इत्यादिना एव मां यो वेद स सर्वान्देवान्वेदेत्यन्तेन वच-
नेन शिवस्य सर्वात्मत्वं प्रतिपादितम् । अनन्तरं ततो देवा
रुद्रं नापश्यन् ते देवा रुद्रं ध्यायन्ति ऊर्ध्वबाहवः स्तुन्व-
न्तीति देवैरुपास्यत्वं दर्शितम् । ततश्च द्वितीयस्वण्डे यो वै
रुद्रः स भगवन्मूर्धुवस्वर्यश्च ब्रह्मा तस्मै वै नम इत्यारभ्य यश्च
विष्णुर्यश्च महेश्वर इत्यादिप्रकारेण ब्रह्मविष्णुरुद्रोमेन्द्रादीनां

महामृतादीनां च तद्विभूतित्वं पूर्वस्वण्डोक्तसर्वात्मवचनेन सिद्धमवयुत्यानुवादन्यायेन विशिष्य दर्शितम् । तृतीय-
चतुर्थयोस्तन्नामनिर्वचनमुखेन तस्य परभावः स्पष्टीकृतः ।
पञ्चमे तदुपासनादेव मोक्ष इत्युक्त्वा पाशुपतयोगात्म-
कतदुपास्तिप्रकारो दर्शितः । तदेवमादित आरभ्यान्तं
विमृश्यमानमथर्वशिरोजातं मूर्त्तित्रयादतिरिक्तः परशिवः
सर्वतो ज्यायस्त्वात्परेश इति स्पष्टीकरोति । कैवल्योपनि-
षदि च उमासहायं परमेश्वरं विभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं
प्रशान्तम् । ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतियोनिं समस्तसाक्षिं
तमसः परस्तादित्यदिना मुमुक्षूपास्यत्वमुक्त्वा स ब्रह्मा
स शिवः सेन्द्रः सो ऽक्षरः परमः स्वराट् स एव विष्णुः स
प्राणः स कालो ऽग्निः स चन्द्रमाः । स एव सर्वं यद्भूतं
यच्च भाव्यं सनातनम् । ज्ञात्वा तं मृत्युमत्येति नान्यः
पन्था विमुक्तय इति ब्रह्मादेस्तद्विभूतित्वं दर्शितम् । न च
स ब्रह्मेत्यादौ तत्पदानां सन्निहिते प्राप्यत्वेनोक्ते भूत-
योनौ वृत्तेरुचितत्वाद्ब्रह्मादीनां तद्विभूतित्वमेव सिध्यति
न तूपास्यविभूतित्वमिति शङ्क्यम् । भूतयोनिशब्दस्यापि
यौगिकस्य सन्निहिते शिवे एव वृत्तेः तत्कतुन्यायास्तदुपा-
सनासदाप्तेरेव युक्तत्वेन तस्य शिवान्यवृत्तित्वकल्पनाऽयो-
गाच्च । न च कथं ज्ञात्वा तमिति तस्य ज्ञानान्मोक्षप्रतिपा-
दनम् । सगुणब्रह्मवादे तद्बोधादेव मोक्षस्योपपन्नत्वात् ।
निर्विशेषब्रह्मवादे सगुणज्ञानान्मोक्षो नोपपद्यतइति ज्ञा-
त्वा तमित्यत्र तत्पदस्य निर्विशेषपरत्वावश्यकतया पूर्व-
षासपि तत्परत्वं सिध्यतीति चेन्न । तत्सेजो ऽमृततेत्यादौ
तत्पदानां सविशेषे वृत्तावपि तत्त्वमसिवाक्यभ्रुततत्पद-
मात्रस्यैवानुपपत्त्या निर्विशेषे लक्षणावयवग्रानुपपत्तिस्तस्यैव
ज्ञात्वा तमिति तत्पदस्य तत्र लक्षणाया न्याय्यत्वेन योज-

नप्राप्यायां कावेर्यां मल्लबन्धनस्यायुक्तत्वात् । तस्मादुपा-
स्यपरमशिवविभूतिस्त्वमेव ब्रह्मादेरित्याहुः । उभयोरुपबृं-
हणभूतानि भारतपाञ्चकौर्मादित्यपराशरशैबमानवादिपु-
राणवायुसूतसंहितावचनानि परमशिवसंहारकत्रयोर्नाम-
रूपसाम्यस्य किञ्चिद्विशेषस्य च प्रतिपादकानि वचनानि
च रत्नाकरे द्रष्टव्यानि ।

गाणपतास्तु तुरीयः परमशिवः श्रीगणेश एव स एव
वैष्णवैर्वासुदेवाभिधो महाविष्णुरित्युच्यते । न तु शिव-
द्वयं विष्णुद्वयं वा ऽस्ति येनैकः शिवो विष्णुर्वा मूर्त्तित्रय-
मध्यगो द्वितीयस्तदतिरिक्त इत्युपगम्येत । एवं च स एव
साक्षात्परं ब्रह्म ब्रह्मादीनां तु तदंशत्वेन ब्रह्मत्वं व्यपदि-
श्यते विष्णुवंशानामिव विष्णुत्वं तथा च श्रुतिः । नमस्ते
गणपते त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासीत्यादि । अत्र विशेष्यसंब-
न्धत्वादन्ययोगव्यवच्छेदिनैवकारेण पार्थ एव धनुर्धर इत्य-
त्रत्यैवकारेण पार्थादन्यत्र धनुर्धरत्वस्येव गणपतेरन्यत्र सा-
क्षाद्ब्रह्मत्वस्य योगो व्यवच्छिद्यते । अतः श्रेयःकामैः सर्वै-
रपि स एवाराध्यः । तत्पूजां विना ऽन्यपूजाया वैयर्थ्यस्म-
रणेन फलजनकत्वायोगात् । अवश्यापेक्षितानपेक्षितयोर-
पेक्षितं स्मरणीयमिति न्यायेन कृताकृतप्रसङ्गी यो विधिः
स नित्य इति न्यायेन च तदाराधनस्यावश्यकत्वात् । कृते
च तस्मिन्विद्यार्थी लभते विद्यां धनार्थी लभते धनम् ।
पुत्रार्थी लभते पुत्रान्मोक्षार्थी परमं पदमित्यादिवचनेभ्यः
सर्वेषुलाभसम्भवेनानधीते महाभाष्ये व्यर्था स्यात्पदमञ्ज-
री । अधीते ऽपि महाभाष्ये व्यर्था सा पदमञ्जरीति न्या-
येनान्याराधने प्रयोजनाभावात् । सूर्याद्याराधनफलारो-
ग्यादिमोक्षान्तकथनानन्तरं सर्वमिच्छेद्गुणाधिपादिति स्मर-

णामप्यत्रमानं तस्मादेव ब्रह्माद्युत्पत्तिस्तत एव तेषां सृष्ट्या-
दिसामर्थ्यलाभश्चेत्याहुः ।

परमशिवविभूतिरूपस्यापि श्रीगणपतेस्तत्त्वेन वर्ण-
नमुपासनार्थं वास्तवतदभेदाभिप्रायं च । सर्वत्र तत्पूज-
नस्य तत्तत्कर्मोपासनाङ्गत्वात् । न चैतावता तेषामनमुष्ठा-
नापत्तिः प्रयाजादिषु कृतेषु ज्योतिष्टोमादीनामप्यनमुष्ठा-
नापत्तेः । इतरोपासनादिविधायकशास्त्राप्राप्त्यापत्तेश्च ।
सर्वमिच्छेदित्यादि तु विनायकाराधनस्य परम्परया सर्व-
त्रोपयोगवर्णनपरं न त्वितरनिषेधपरम् तद्विविधविरोधात् ।
किं च हेरम्बोपपादकवाक्येषु परमशिवनामानि रूपाणि च
न दृश्यन्ते अतो न स परमशिवः किं तु शंभुशिवशङ्करा-
दिनामा त्रिनेत्रेन्दुशेखरादिलिङ्गो विधेरपि शास्ता हरेरपि
वरप्रदस्तेन नुतञ्च श्रीकालभैरव एव वेदान्तप्रतिपाद्यो मु-
मुक्षुभिराराध्यो मूर्त्तित्रयपरः परमशिव इति भैरवमुपा-
सीनाः ।

श्रीमल्लारिभक्तास्तु कैर्मै ब्रह्मविष्णवोः स्वस्वसर्व-
श्वरत्वाभिमानेन विवादे प्रवृत्ते वेदैः प्रणवेन च पृथक्पृथ-
ग्बोधितो विधिर्नावबुद्धवांश्चेत्तदा नीललोहितो रुद्रः प्रा-
दुर्बभूव । स च तद्गर्ववचनं श्रुत्वा भैरवं प्रेरयामास तेन
च तच्छिरसि च्छिन्ने सति सोमः परमशिवः प्रादुर्बभूव
स च ब्रह्मणा बहुधा स्तुतः स्वपादयोः पतितं तमुत्थाप्य
वरांश्च दत्त्वा प्रोवाचाग्रे स्थितं रुद्रं नीललोहितमीश्वरम् ।
एषा ब्रह्मा ऽस्य जगतस्त्वमस्य प्रथमः सुतः । आत्मना रक्ष-
णीयस्ते गुरुर्ज्येष्ठः पिता तव । अयं च भगवान्यज्ञो ऽसग-
र्वो भवता जन्य । सान्त्वितव्यो विरिञ्चस्य धारणीयं
शिरस्त्वया । ब्रह्महत्याऽपनोदार्थं व्रतं लोके प्रदर्शय ।
चरस्व भिक्षामित्यादिना नीललोहिते व्रतमाज्ञाय च स्थानं

स्वाभाविकं दिव्यं ययौ तत् परमं पदम् । ततः स भगवा-
नीशः कपर्दी नीललोहितः । ग्राह्यामास वदनं ब्रह्मणः का-
लभैरवमित्युक्तम् । अत्र सदाशिवांशनीललोहितांशो भै-
रव इति भाति । काशीखण्डे ऽपि कैर्मोक्तरीत्यैव प्राक्तनं
सर्ववृत्तान्तमुपपाद्य अथेश्वरः पद्मयोनेः भुत्वा गर्भवतीं
गिरम् । सकोपतः समुत्पाद्य पुरुषं भैरवाकृतिम् । ग्राह्य
पञ्चजजन्मा ऽसौ शास्यस्ते कालभैरव । कालवद्राजसे सा-
क्षात्कालराजस्ततो भवान् । विश्वं भर्तुं समर्थो ऽसि भर-
णाङ्गैरवः स्मृतः । त्वत्तो भेष्यति कालो ऽपि ततस्त्वं काल-
भैरवः । यतः पापानि भक्तानां भक्षयिष्यसि तत्क्षणात् ।
पापभक्षण इत्येव तव नाम भविष्यतीत्यादिना नाललो-
हितात्कालभैरवोदयस्य विविधवरलाभस्य चाभिधाना-
त्तस्य तदंशत्वमवगम्यते । महादेवांशसंभूतं भैरवं भैरवा-
कृतिमित्यपि तन्नैवोक्तम् । इह महादेवः परमशिवस्तदंशो
नीललोहितस्ततः संभूतस्य भैरवस्य परमशिवांशांशत्वं
स्पष्टं प्रतीयते । एवं पाद्मादिष्वपि द्रष्टव्यम् । तथा चांशां-
शिनोरभेदोपगमात्परमशिवांशनोललोहितांशत्वाङ्गैरवस्य
सदाशिवाङ्गेदाभावात्तत्त्वेन स्तुतिर्न विरुध्यते । साक्षात्प-
रमशिवस्तु श्रीमल्लारिरेव सद्भिः सदा ध्येयः तदुक्तम् ।
ध्यायेन्मल्लारिदेवं कनकगिरिनिभं म्हालसामूषिताङ्गं श्वे-
तारवं खड्गहस्तं विविधबुधजनैः सेव्यमानं कृतार्थैः । युक्ता-
ङ्घ्रिं दैत्यमूर्ध्ना डमरुविलसितं नैशचूर्णाभिरामं नित्यं
भक्तेषु तुष्टं श्वगणपरिवृतं नित्यमोङ्कारगम्यमिति । अत्रा-
न्त्येन नित्यपदेन प्रागभावाप्रतियोगित्वविशिष्टध्वंसाप्रति-
योगित्वार्थकेन तस्य न कुतश्चिदुत्पत्तिर्न वा कुत्र विज्ञेय
इति प्रतिपादनात् सर्वकारणत्वं सूचितम् । पूर्वं तु ध्या-
येदित्यनेन योजनीयम् । तथा बोङ्कारगम्यो ब्रह्मविष्णु-

शिवात्मकः स एव परमशिवो ऽन्यत्सर्वं परित्यज्य सदा
ध्येयः शिव एको ध्येयः शिवंकरः अन्यत्सर्वं परित्यज्येति
श्रुतेः । अयमेव हरिहरयोः स्वविभूतित्वेन ग्रहणान्मैलार
इत्युच्यते । मः शंभुरश्च विष्णुश्च ताविलायां यदा गतौ ।
तदा मैलापदं भातं तावारातीति विग्रहात् । मैलार इति
मल्लारेर्नाम ध्येयमभूत्किलेति निरुक्तेः रलयोर्व्यत्ययेनोच्चा-
रणान्मैराल इत्यपि व्यवह्रियते । हरिहरयोस्तद्विभूतित्वे
च विधेः सुतरां तत्सिद्धम् । विस्तृतं चैतन्माहात्म्यं ब्रह्मा-
ण्डादिपुराणेषु । तस्मादयमेव विश्वेश इत्याहुः ।

श्रीस्वामिकार्लिकेयोपासकास्तु सर्वगतस्वाङ्गत्तानां
सविलासाज्ञानशोषणञ्च स्कन्दपदाभिधेयः सर्वबुद्धिरूपा
गुहा विद्यन्तन्नाधारत्वेनास्येति व्युत्पन्नार्शन्नायजन्तगुह-
पदाभिधेयश्च सर्वान्तरात्मा सद्भजनीयानन्तकल्याणगुणो
ब्रह्मादिविभूतिमान् तेषां कर्ता नेता च परमशिवः श्रीसु-
ब्रह्मण्य एवेत्याहुः ।

एतेषु गाणपत्यादिमतेषु पुराणादिवचनानि तु लौ-
किकन्यायरत्नाकरे दर्शितानि । एवं ह्येकस्यैव सदाशिवस्य
लीलाविग्रहेष्वेकास्वण्डानन्तज्ञानानन्दधनस्वरूपेष्वप्यघट-
नघटनापटीयस्या तन्मायया ऽन्यदेहवद्भिन्नपरिच्छिन्नस-
च्छिद्रत्वादिना प्रतीयमानेषु कथं चिदुत्कर्षापकर्षकल्पका-
नां शैवस्मन्यानां कोलाहलो दर्शितः ।

तादृशेष्वेव वैष्णवावतारेषु कथं चिदुत्कर्षापकर्षक-
ल्पकानां वैष्णवंमन्यानामपि कलहस्तथैव दृश्यते ।

के चिद्धि नृसिंहतापनीयानुसारेण श्रीनृसिंह एव
मूर्त्तित्रयपरो वासुदेवाभिधो महाविष्णुः । अन्ये मूर्त्ति-
त्रयान्तर्गतविष्णोरंशावतारा इति मन्यन्ते ।

अन्ये तु ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्ररक्षेत्यादिश्रीरामस्तुतिमा-
भित्य स एव तथाविधः अन्ये तदंशांशा इत्याहुः ।

श्रीकृष्णोपासकास्तु प्रकटैश्वर्यत्वात्साक्षाद्वासुदेवा-
दिशब्दाभिधेयत्वाच्चक्रादिमत्त्वादन्ये शकलाः पुंसः कृष्ण-
स्तु भगवान्स्वयम् । मत्तः परतरं मान्यदित्यादिवचनको-
टिभ्यश्च कृष्ण एव तथा अन्येऽंशांशा इत्याहुः ।

एवं वामनादिष्वपि बोध्यम् । किं बहुना एकस्मि-
न्नपि कृष्णे गोकुलस्योऽन्यो द्वारकास्योऽन्य इति भेदमा-
रोप्य पूर्वः पूर्णोऽन्योऽंश इत्येके । हरिवंशे जरासन्धभया-
दिव पलायितः कृष्णः परशुरामेण संगतस्ततो मघ्नं पृष्ट-
वान् । स च तस्मै मघ्नमुपदीरयोवाच तत्र ते कृष्ण संग्रामे
सुव्यक्तं वैष्णवं वपुः । द्रक्ष्यन्ति रिपवः सर्वे सुराश्च सुर-
भावन । तां भजस्व गदां कृष्ण चक्रं च चिरविस्मृतमिति ।
अनेनेतः पूर्वं विष्णोरंश एवासीत् अनन्तरं स्वयमागत
इति गम्यते । अयमर्थश्चाग्रे तत्रैव गृह्णाख्याने स्पष्टीकृतः
तथा च पूर्वं शोऽन्यः पूर्ण इत्यसंदिग्धमित्यन्ये ।

एवमेतादृशेष्वेव देवीविग्रहेष्वपि तन्माहात्म्यवच-
नान्याभित्य के चित्सरस्वतीम् अन्ये रमामन्यउमां सर्वो-
त्तमामाहुः ।

के चित्तु मार्कण्डेयान्तर्गतसप्तशक्तिकाप्रतिपाद्या म-
हालक्ष्मीः सर्वोत्तमा ब्रह्मादयः भारत्यादयश्च सर्वे तद्वि-
भूतयः । सैव सर्गादिहेतुर्बन्धमोक्षादिहेतुश्च । तया विस्तृ-
ज्यते विश्वं जगदेतच्चाचरम् । सैषा प्रसन्ना वरदा नृणां
भवति मुक्तये । संसारबन्धहेतुश्च सैव सर्वेश्वरेश्वरी । सृष्टि-
स्थितिविनाशानां शक्तिभूते सनातनि । विष्णुः शरीरप्र-
हणमहमीशान एव च । कारितास्ते इत्यादितद्वचनात् ।

तत्रैव हंसयुक्तविमानस्थइत्यादिना वृत्रप्राणहरे कैन्द्रीत्य-
न्तेन सप्तमातृणां तद्विश्रुतित्वं दर्शितम् । एतेषां ब्रह्मादीनां
सर्वेषां तदंशत्वासदभिन्नत्वे ऽन्योन्यमप्यभेदः । तदभि-
न्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वमिति न्यायादिति वदन्ति । प्राधा-
निकरहस्यादिवचनाबलमन्येतन्मतप्रपञ्चो ऽपि रक्षाकरे
द्रष्टव्यः ।

एवमग्नीन्द्रादित्येश्वरवादा अपि तन्माहात्म्योपपा-
दकश्रुतीतिहासपुराणवचनान्याश्रित्य तत्रैव प्रपञ्चिता
ज्ञेयाः । तत्सङ्गता अपि सर्गादिहेतुत्वरूपेश्वरलक्षणं श्रुत्या-
दिप्रमाणं च तत्रतत्र दर्शयन्तो लक्षणप्रमाणाभ्यां वस्तुसि-
द्धिरिति न्यायेनेश्वरत्वं साधयन्ति । एवं हि वादिनो यद्वि-
वाहस्तङ्गीतगानमिति न्यायानुसाराणि स्वस्वेषुदेवमाहा-
त्म्यवाक्यानि पश्यन्तो ऽन्यानि तु पश्यन्तो ऽपि दुराग्रह-
पिनद्धदृष्टित्वादपश्यन्त इव तदेकवाक्यतादिकं चाजान-
न्तो ऽन्धगजन्यायेनान्योन्यं विवदन्ते अबुद्धैव च मतान्तरं
कूपमण्डूकन्यायान्निराकुर्वन्तो बुधैरुपहसनीयतां यान्ति ।
के चित्तु स्वस्वप्रीतिगोचरान्यक्षराक्षसभूतप्रेतपिशाचादी-
नृपनापितपुत्रन्यायेनायमेव सर्वोत्कृष्टो ऽयमेव सर्वोत्तम
इति मन्यन्ते तेभ्यश्च स्वयं तत्तत्स्वामिलक्षितार्थतृष्णाग्र-
स्तेभ्यो ऽपि स्वशिक्षमपि बुम्बन्तमिधुदण्डमयाचतेति
न्यायेन स्वांमिलक्षितार्थान्याचन्ते ।

अन्ये वटाश्वत्थचैत्यवृत्तार्कवंशादीनि स्वस्वकुलदैव-
तानि मत्वा स्थावरयोनिप्राप्त्या ऽतिदुःखितेभ्यो ऽपि
तेभ्यो महिषीप्रसवौन्मुख्ये महिषो मदनातुर इति न्याये-
नेष्टं याचन्ते अन्धवटकन्यायेनाकस्मात्तुल्यं चार्थं तद्वत्
मन्यन्ते ।

अघटनघटनापटीयस्या माययोपहितं जगतामभिन्न-
निमित्तोपादानं परब्रह्म परमेश्वरः तस्यांश इवांशैरीश्वर-
कोटिभिर्ब्रह्मादिभिर्जीवकोटिभिरथ सूत्रविराडग्न्यादिभि-
र्जगद्भासमित्यौपनिषदाः ।

तथा च श्रुतिः मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु
महेश्वरम् । तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगदिति ।
एवं च जडांनामप्यधिष्ठानानतिरेकासदीशत्ववादिभिरपि
न विरोधः । सर्वे चैते सेविता ईश्वरत्वात्फलदा भवन्ति
फलवैषम्यं तु पूज्यपूजादेः सात्त्विकादिवैषम्यात् । मोक्ष-
स्तु प्रत्यगभिन्नब्रह्मसाक्षात्कारादेव । तदुक्तं बृहैः ईशसूत्र-
विराड्वेषा विष्णुरुद्रेन्द्रब्रह्मयः । विघ्नभैरवमैरालमारि-
कायक्षराक्षसाः । विप्रक्षत्रियविदूशूद्रगवाश्वमृगपक्षिणः ।
अश्वत्थवटचूताद्या यवव्रीहतृणादयः । जलपाषाणमृत्का-
ष्ठवास्यकुहालकादयः । ईश्वराः सर्वे एवैते पूजिताः फल-
दायिनः । यथा यथोपासते तं फलमीयुस्तथातथा । फलो-
त्कर्षापकर्षौ तु पूज्यपूजानुसारतः । मुक्तिस्तु ब्रह्मतत्त्वस्य
ज्ञानादेव न चान्यथा । स्वप्रबोधं विना नैव स्वस्वप्नो हीयते
यथा । अद्वितीयब्रह्मसत्त्वे स्वप्नोऽयमस्त्रिलोकं जगत् । ईश-
जीवादिरूपेण चेतनाचेतनात्मकमिति ।

ननु प्रत्यगभिन्नमेकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति भवतां सि-
द्धान्तः । ईश्वराः सर्वे एवैत इत्युक्त्या तु पुत्रलिप्सया देवं
भजन्त्या भर्ताऽपि नष्ट इति न्यायेन जीवेशाभेदं साध-
यितुं प्रवृत्तैर्भवद्भिः सर्ववादिसंमत ईशाभेदोऽपि नाशितः
स्यात् । न चैषां विकल्पेनेशत्वसम्भवः वस्तुनि तदयोगात् ।
नापि समुच्चयेन परेशितृत्वापत्तेः । नापि कल्पभेदेन व्य-
वस्थया सर्वेषामप्यैश्वर्यस्य कालतः परिच्छिन्नतया न क-
स्यापि सर्वेशत्त्रमिति दोषापातात् । तथा च वृद्धिमिष्टव-

तो मूलं विनष्टमिति न्यायापातः । अश्वत्थादीनां तु न त-
त्कथमपि सम्भवति । प्रत्यक्षादिविरोधात् । सर्वेषामीशा-
ङ्गत्वाङ्गीकारे ऽपि तस्य साङ्गत्वेन घटादिवद्विनाशापत्तिः ।
ब्रह्मादीशत्वबोधिकानामुत्कर्षापकर्षबोधिकानां च वाचां
व्यवस्थाभावादप्रामाण्यापत्तिः । गता च जीवेशकोटित्व-
व्यवस्था तत्प्रयुक्ता बन्धमोक्षादिव्यवस्था च तत्प्रयुक्तं
श्रुत्यादिप्रामाण्यं न । तथा च धर्मतन्तौ महिषीं हन्तीति
न्यायापातः । तस्मात्कथं ब्रह्मादेरीशकोटिबन्धम् । कथं च
तेषामत्यन्ताभेदः । का च तदुत्कर्षापकर्षबोधकवचसां
व्यवस्था । कथं च तत्सन्माहात्म्यवचसामेकवाक्यता ।
बन्धादेर्जीवकोटित्वे च का तदीशत्वबोधकवाचां गतिः ।
कथं च जीवेशाभेदः । कथं चान्योन्यजीवैक्यं कथं च ब्रह्म-
णो नात्मनां भेदाभावः । कथं च तेषामन्योन्यमपि भेदा-
भाव इति सर्वं सम्यगुपपादनीयम् येन स्वसिद्धान्तः
प्रकृतन्यायसङ्गतिरपि सिध्येत् । अन्यथा ईश्वराः सर्वेएवैत
इति यथाश्रुतोपगमे प्रकृतन्यायसङ्गतिसिद्धावपि मण्डूक-
तोत्थनन्यायेन स्वसिद्धान्तप्रच्यवनादि वज्रलेपायते । अ-
स्यावयवभूतैरिति श्रुतेः सावयवत्वोपगमे चाश्वत्थादीनां
जन्मनाशादिमत्त्वेनोपयन्नपयन्धर्मो विकरोति हि धर्मिण-
मिति न्यायाद्ब्रह्मणः कूटस्थत्वहानिरिति चेदुच्यते । एक
एवाद्वितीयो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः कूटस्थः परमात्मा
कार्यमात्रप्रकृतित्रिगुणमायोपहितः सर्वनियन्तृत्वादन्त-
र्यामी कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तुं शक्तत्वादीश इत्युच्यते ।
यथा पैक एव क्षेत्री क्षेत्रे बीजवार्पं कुर्वन्वापकः सस्योपेतं
तमेव क्षेत्रं जलसेकादिना पालयन्पालकः अन्ते दात्रादि-
ना तमुपसंहरंल्लावक इत्युच्यते तथैक एवेशः स्योपाधि-
मायागुणत्रयप्रयुक्तसर्गादिकर्मभेदेन ब्रह्मविष्णुशंकराद्वैद-

च्यते । तत्र कारणीभूतरजोगुणग्रहणेन सर्वप्रपञ्चस्य स्रष्टा
सन्स एव ब्रह्मेत्युच्यते । हिरण्यगर्भस्तु यद्यप्यपञ्चीकृत-
स्रष्टृत्वाभावात् ब्रह्मा । तथापि पञ्चीकृतभूतमौक्तिकस्रष्टृ-
त्वात् क चिद्ब्रह्मेत्युपचर्यते । स च जीव एव कल्पान्तरीय-
सूत्रात्माहंग्रहोपासनया तद्भावं प्राप्त इति प्रसिद्धमितिहा-
सादिषु । अतस्तदीशत्वबोधिका वाचस्तदन्तर्यामिपराः ।
एवं विराड्ब्रह्मीन्द्रसूर्यादीशत्वबोधिका अपीति बोध्यम् ।
तदन्तर्यामिणश्च वस्तुतस्तदभेदे ऽपि भेदव्यपदेशाच्चान्य
इत्यादिसूत्रेभ्यः य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमा-
दित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरं य आदित्यमन्तरो यम-
यति । भीषा ऽस्माद्वातः पवत इत्यादिभ्रुतिभ्यश्च व्याव-
हारिकभेदो ऽपि स्वीक्रियते । कारणीभूतसत्त्वगुणमादाय
सर्वं चराचरं प्रपञ्चं पालयन्स विष्णुरित्युच्यते । तादृश-
तमोगुणमादायोपसंहरन्स एव रुद्र इति कथ्यते । एवं चैक-
स्यैव वस्तुनः परब्रह्मपरमशिवमहाविष्णुवासुदेवादिशब्द-
मोक्षरस्य चतुर्मुखचतुर्भुजपञ्चमुखरूपाः पुमाकाराः बाणीर-
मामारूपाः रुपाकारा लीलाविग्रहाः । ननु चतुर्मुखाकारो
विधेश्चतुर्भुजाकारो हरेः पञ्चमुखाकारो हरस्य वाण्याकारो
विधे रमाकारो हरेरुमाकारो हरस्य विग्रह इति विशिष्य
वक्तव्यं गुणत्रयभेदेन तदवच्छिन्नानां भेदास्तथा च कथमे-
कस्येत्युक्तमिति चेच्छृणु । चतुर्भुजशरीरिणः पालकत्वप्रयो-
जकं विष्णुत्वमेवेति वक्तुमशक्यं दैत्यसंहारादिरूपस्य त-
मोऽवच्छिन्नरुद्रकार्यत्वात् । एवं पञ्चमुखाकारावच्छिन्न-
स्येशस्य त्रिपुरादिदैत्यसंहर्तृत्वे ऽपि न केवलरुद्ररूपत्वनि-
र्णयः संहारस्य देवादिपालनफलकत्वेन विष्णुकार्यत्वात् ।
शिव एको ध्येयः शिवंकरः प्रज्ञा च तस्मात्प्रसूता पुराणी-
त्यादिभ्रुत्या स मोचयति सुप्रीतः मोचयामि श्वाकं वे-

त्यादिस्मृत्या च मुक्तिज्ञानादिरूपस्य सत्त्वावच्छिन्नवि-
 ष्णुकार्यस्य प्रतीतेः । तमूचूर्ध्वतरो रुद्रः सेवितः सास्वि-
 कैर्जनैः । मोचयेत्सत्त्वसंयुक्तः पूजयेशमतो हरमिति कौर्म
 तु रुद्रे साक्षादेव सत्त्वयोगः प्रतिपादितः । एतेन तामसत्वेन
 रुद्रस्यापकर्षत्वप्रलापो मूर्खाणां निरस्तः । निरन्तरं दुःस्व-
 मयसंसारपरिवृत्तिभ्रान्तानां जीवानां कं चित्कालं विद्वे-
 पविगमसमुल्लसदात्मानन्दानुभवेन विश्रान्तिं संपादयि-
 तुकामस्य तस्य संहाराय तमोग्रहणस्य दुष्प्रकृत्यव्रण-
 पीडितानां व्रणं शिशमयिषोः शस्त्रग्रहणन्यायेन निदान-
 ज्ञस्य भिषजो रूग्णहिंसां प्रयुञ्जतः । न किं चिदपि नैर्घृत्यं
 घृणैवात्र प्रयोजिकेति शिवपुराणे व्याख्यातेन निरतिशय-
 करुणाम्बुधित्वलिङ्गात् । ब्रह्मकोटौ गुणवश्यत्वासम्भवात्
 निद्रालस्यादेस्तमःकार्यस्य तत्राप्रसिद्धेः । तमोयोगमा-
 त्रेण तत्पारवश्यस्य शङ्कितुमशक्यत्वात् । अन्यत्राप्यति-
 प्रसङ्गात् । उत्कर्षापकर्षभावे श्रुतिस्मृतिविगीतत्वस्य प्रति-
 पादयिष्यमाणत्वाच्च । सत्त्वोद्विक्तस्मतो ब्रह्मेति विष्णुपुरा-
 णादौ ब्रह्मणो ऽपि सत्त्वगुणयोगेन विष्णुत्वं प्रतीयते ।
 भारते चातिवृद्धानां प्रजानां विधेः कोपाग्निनोपसंहर्तृत्व-
 स्मरणेन रुद्ररूपत्वं चावगम्यते । वासिष्ठे तु सत्त्वं देवा
 हरादय इति साम्येन सर्वेषां शुद्धसत्त्वप्रधानमायोपाधि-
 त्वमुक्तम् । एवं भवान्या दैत्यादिसंहर्तृत्वे ऽपि पालनरू-
 पविष्णुकार्यप्रतीतेः नृणां भवति मुक्तय इति मोचकत्व-
 रूपसत्त्वावच्छिन्नकार्यप्रतीतेः । महिषासुरयुद्धे ऽसंख्यगणो-
 त्पादकत्वरूपरजोवच्छिन्नकार्यप्रतीतेः न केवलरुद्ररूपत्व-
 निर्णयः । ननु मोक्षप्रदत्वादिकमिदं महालक्ष्म्या उक्तम् ।
 सा चान्यैव समष्टिरूपेति मार्कण्डेयप्राधानिकरहस्यमत-
 तन्माहात्म्यलोचनेन बुध्यते । तथा च कथमनेन पार्वत्या

यत्वमित्यादिकमालोचनीयमित्याहुः । अत्र कारणमुखेन चातुर्विध्यं तद्विशेषलक्षणानि चाह । समानेत्यादि । समानेन कोटिद्वयसहचरितधर्मेण प्रकारेण ज्ञानाद् धर्मितावाच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकज्ञानादिति यावत् । तथा अनेकेन तत्तदभाववद्व्यावृत्तेन धर्मेण प्रकारेण ज्ञानात् । तथा विप्रतिपत्तेर्विरुद्धकोटिद्वयोपस्थापकशब्दात् । तथा उपलब्ध्यव्यवस्था प्रमात्वसंशयस्तस्मात् । अनुपलब्धिर्विरोधिभ्रमत्वं तदव्यवस्था तत्संशयस्तस्माच्च जायमानो विमर्षः संशय इत्यन्वयः । अत्र कल्पे पञ्चविधत्वं संशयस्येति । यद्वा संशयस्य त्रैविध्यमेव । संशयसामान्यहेतुमाह । उपलब्ध्येति । उपलब्धिस्तत्कोटिनिश्चयोऽनुपलब्धिस्तदभावकोटिनिश्चयस्तयोरव्यवस्थाऽभावस्तस्मात् । चकाराद् विशेषदर्शनाद्यभावाच्चेति । केचित्सु विप्रतिपत्तिवाक्यस्य न संशयकत्वं संशयात्मकपरोक्षज्ञानानभ्युपगमात् । परं तु विप्रतिपत्तिवाक्यात् कोटिद्वयोपस्थितौ मानसः संशय इत्याहुः । अकारेण व्याप्यसंशयस्य व्यापकसंशयहेतुत्वं समुचीयते । एतस्य प्राचीनैरपि सर्वैरनङ्गीकारात् साक्षादुक्तमिति । वस्तुतः अकारो वार्थे विकल्परूपे विशेषापेक्षः कोटिद्वयस्मरणापेक्ष इत्यर्थः । अत्र च साधारणधर्मप्रकारेण धर्मिनिश्चयत्वादिना साक्षात् संशयहेतुत्वं कोट्युपस्थितिश्च संशयस्मृत्यादिसाधारणी विशेषणज्ञानविधया संशयहेतुः तेन न धाराबाह्यसंशयानुपपत्तिः । साधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानादिकार्यतवच्छेदके तादृशधर्मवद्धर्मिविशेष्यकज्ञानोत्तरत्वस्य निषेधात् तद्विलम्बात् संशयधाराया अविरलत्वभङ्गो न वा कार्यकारणभावे व्यभिचार इति । अथवा सर्वाणि पञ्चम्यन्तानि विशेषेत्यनेनान्वितानि । तथा च साधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानजन्यकोट्युपस्थि-

तित्वादिनैव संशयहेतुत्वमिति ज्ञेयते साधारणधर्मवद्-
 र्मिज्ञानादेश्च तादृशकोट्युपस्थितिद्वारैव संशयहेतुत्वम् ।
 बध्यास्तु साधारणधर्मवद्दर्मिज्ञानत्वादिना तादृशधर्मज्ञान-
 जन्यकोट्युपस्थितित्वादिना च न संशयहेतुत्वं किं तु कोटि-
 द्वयविशिष्टबुद्धिसामग्रीसमाजादेश्च संशयः । एवं ज्ञान-
 धर्मिकप्रामाण्याप्रामाण्यसंशयोऽपि न विषयसंशयहेतुः ।
 अग्रहीताप्रामाण्यकबाधनिश्चयस्य विरोधितया एकको-
 टिज्ञाने प्रामाण्याप्रामाण्यसंशये विरोधापसरणेनापरको-
 टिमानसम्भवेन संशयसम्भव इति प्रामाण्यसंशयादेः
 संशयोपयोऽत्रः । तथा व्याप्यसंशयोऽपि न व्यापकसंशय-
 हेतुरित्याहुः ॥ २३ ॥

क्रमप्राप्तं प्रयोजनं लक्षयति ।

यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते तत् प्रयोजनम्^(१) ॥ २४ ॥

अधिकृत्य उद्दिश्य । तथा च प्रवृत्त्युद्देश्यताख्यविष-
 यत्वं प्रयोजनत्वम् । प्रवृत्तेर्हि विषयता त्रयी उद्देश्यता सा-
 ध्यतोपादानता च । तत्र यदिष्टसाधनताज्ञानाधीना य-
 स्मिन्नुत्पाये प्रवृत्तिस्तस्मिन्निष्टे उद्देश्यता तस्मिन्नुत्पाये च
 साध्यता । यथा स्वर्गे उद्देश्यता यागे साध्यता हविराद्युपा-
 दाने चोपादानतेति । तद्धर्मिकेष्टसाधनताज्ञानाप्रयोज्यप्र-
 वृत्त्युद्देश्यता तन्निष्ठा स्वतः प्रयोजनता । सा च सुखदुःखा-
 भावयोस्तत्साक्षात्कारे च । इष्टसाधनताज्ञानाधीनप्रवृत्त्यु-
 द्देश्यता गौणप्रयोजनता सुखाद्युपायेषु । अथवा सूत्रे ऽधि-

(१) उल्लेख्यमज्ञानात् प्रयोजनं लक्षयति । यम-मम् । अर्थार्थको मीमा-
 नस्यप्रयोजनस्योपार्थक्यं । तच्च मुख्यं सुखदुःखादिर्मर्यादो मीमांसा तु लक्षणात् ।
 अत्र भाष्यं यमर्थमित्यादि । इति सुप्रशिक्षणान्तरं भाष्यनाम हत्वा भाष्यं बो-
 ध्याहस्तात्पर्यटीकायां कृतः । प्रयोजनस्यैव सूत्रम् । यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते तत्
 प्रयोजनमिति न्यायतत्वात्तेनोक्तं वाचस्पतिकेन ।

कृत्येति । इच्छाविषयीकृत्येत्यर्थः । तथा चेच्छाविषयत्व-
मेव प्रयोजनत्वम् । अन्येच्छाधीनेच्छाविषयत्वं स्वतः
प्रयोजनत्वम् । अन्येच्छाधीनेच्छाविषयत्वं गौणप्रयोजन-
त्वमिति ॥ २४ ॥

क्रमप्राप्तं दृष्टान्तं लक्षयति ।

लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं
स दृष्टान्तः^(१) ॥ २५ ॥

लौकिको यथार्थकोटिनिरचयशून्यः प्रतिपाद्य इति
यावत् । परीक्षको यथार्थकोटिनिरचयवान् प्रतिपादक
इति यावत् । बहुवचनं कथाबाहुल्याभिप्रायेण तथा च
प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोर्यस्मिन्नर्थे बुद्ध्या साध्यसाधनविष-
यिण्या साध्यसाधनयोरभावविषयिण्या वा बुद्ध्या साम्यं
वैशिष्ट्यं सौख्यं दृष्टान्तः । तथा चोभयोः साध्यसाधन-
निरचयविशेष्योऽन्वयिदृष्टान्तः । साध्याभावसाधनाभा-
वनिरचयविशेष्यो व्यतिरेकिदृष्टान्तः । सामान्यलक्षणं तु
तादृशान्यतरनिरचयविशेष्यत्वमिति ॥ २५ ॥

समाप्तं न्यायपूर्वाङ्गप्रकरणम् ॥

न्यायपूर्वाङ्गं न्यायप्रयोजकम् ॥

क्रमप्राप्तं सिद्धान्तं लक्षयति ।

तन्त्राधिकरण्याभ्युपगमसंस्थितिः सिद्धान्तः^(२) ॥ २६ ॥

(१) लौकिकपरीक्षकाणामिति सूत्रमिति वार्तिकम् ।

(२) कथाभुनिकर्तृवाक्ये । अत्र भाष्यकारः सिद्धान्तसामान्यमवलोक्य सूत्रमपठि-
त्वेव तात्पर्यं व्याचष्टे अथ सिद्धान्त इत्यादिनेति तात्पर्यवटीकायां दृश्यते तेन सिद्धान-
्तसामान्यसूत्रं किमप्याहोद यदतत्त्वे न ज्ञाप्युपलभ्यत इत्याहुः । तत्र वयं ब्रूमः । अत्रैव
तात्पर्यवटीकायामत्रेयायं सूत्रमित्याह वार्तिककारः । कस्यार्थस्तेति । तन्त्रा-नन्तः । सूत्रा-
र्चमाहिति किं पुनरिति । इति वार्तिकप्रतीकधारणं दृश्यते । ईदृशी वाच्यतां वार्ति-
कपङ्क्तिः । कस्यार्थस्य पठनेनार्थं सूत्रम् । तन्त्राधिकरण्याभ्युपगमसंस्थितिः सिद्धान्त
इति । किं पुनरिति सूत्रं लक्ष्यार्चमाहो विभागार्थमित्यादि । समाधानार्थवदरे वार्तिक-

तस्मिन् शास्त्रं तदेवाधिकरणं बोधकतया यस्य स तस्मा-
धिकरणः शास्त्रप्रतिपादितार्थः तस्याभ्युपगमस्य संस्थितिः
सम्यक्प्रकारेण निरचयरूपतयाऽप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दि-
तया वा स्थितिः शास्त्रप्रतिपादितार्थनिरचयः शास्त्रप्रतिपा-
दितार्थाप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दि-तनिरचयो वा पर्यवसितः ।
अथवा शास्त्रेणाधिक्रियत उत्पाद्यते ऽभ्युपगमो यस्य
तादृशार्थस्य संस्थितिर्निरचय इति पूर्वोक्त एवार्थः ।
तथा च वार्तिकटीके । अभ्युपगमः सिद्धान्त इति ।
अभ्युपगमः शास्त्राधीननिश्चयः । यद्वा तस्माधिकरणाभ्यु-
पगमेन संस्थितिर्यस्य स तस्माभ्युपगम्यमानोऽर्थः । तथा
च भाष्यम् । अभ्युपगम्यमानोऽर्थः सिद्धान्त इति ।
तथा चाभ्युपगम्यमानोऽर्थोऽर्थोऽभ्युपगमो वा । अर्था-
भ्युपगमयोगुणप्रधानभावभेदेन फलतो न कश्चिद्विशेष
इति । केचित्तु तस्मै वाधिकरणं चाभ्युपगमस्य ते तस्मा-
धिकरणाभ्युपगमास्तैः संस्थितिर्यस्य सोऽर्थ इति । तस्म-
पदेन सर्वतस्मप्रतितस्मयोस्तस्मत्वेन ग्रहणम् । तथा च
तस्माधिकरणाभ्युपगमसंस्थित्यन्यतमत्वं सिद्धान्तसामा-
न्यलक्षणम् । तत्र तस्मद्वैविध्येन चतुर्धा विभागमाह सर्व-
तस्मेत्यादीत्याहुः ॥ २६ ॥

कृता शास्त्रस्य लक्ष्यार्थत्वादुत्तरस्य विभागार्थत्वादिकादिना सिद्धान्तसामान्यसूचकत्वं
व्योक्तसूचकस्य व्यवस्थापितम् । तात्पर्यटीकाकाराण्ये तदेवं भाष्यकारेण व्याख्याय शा-
मान्यलक्षणे पठितमेवं व्याख्यानपूर्वकं विभागसूचं पठति । तन्वाच्येवं स्थितिरिति । इति
सिद्धान्तविभागभाष्यमवतारितम् । एवं चेतादृशवार्तिकटीकादर्शनाद् भाष्यकारेणा-
ख्यानपूर्वकं तस्माधिकरणाभ्युपगमेत्यादिसिद्धान्तसामान्यलक्षणसूचं पठित्वा पुनर्व्या-
ख्यानपूर्वमेव विभागसूचं पठतीत्येतदेवावगम्यते न तु सामान्यसूचं किमप्यासीदिति ।
न्यायचर्चसिद्धान्तप्रकरणं तत्सामान्यलक्षणाय सूचम् । तस्माधिकरणेत्यादिन्यायतत्त्वा-
लोकी कश्चिदतिमिश्रलेकादर्शनात्वात्वेन सिद्धान्तसामान्यसूचकत्वं निश्चीयते ।

विभजते ।

सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थि-
त्यर्थान्तरभावात्^(१) ॥ २७ ॥

सर्वतन्त्रसंस्थित्यादिभेदेन चतुर्धा । अर्थान्तरभावात्
परस्परं भेदात् सिद्धान्तश्चतुर्विध इति पुरितसम्बन्धितो-
र्थः ॥ २७ ॥

सर्वतन्त्रसंस्थितिं लक्षयति ।

सर्वतन्त्राविरुद्धस्तन्त्रे ऽधिकृतः सर्वतन्त्र-
सिद्धान्तः^(२) ॥ २८ ॥

तन्त्रे ऽधिकृतः शास्त्राभ्युपगतः । सर्वतन्त्राविरुद्धः
सर्वतन्त्रविरोधिभिन्नः । सर्वपदं सामान्यभेदकाभार्थम् ।
तेन शास्त्रोक्ताविरोधित्वे सति स्वीयशास्त्राभ्युपगतत्वं
सर्वतन्त्रसिद्धान्तत्वम् । यथा जात्यादेरसदुत्तरत्वं तस्य
सकलशास्त्रानुक्तत्वे ऽपि सकलशास्त्रोक्ताविरोधित्वात् ।
वस्तुतः सर्वपदं वादिप्रतिवाद्युभयपरं तेन वादिप्रतिवा-
द्युभयतन्त्राभ्युपगतः । अविरुद्धपदस्याभ्युपगतपरताज्ञाप-
नाय तन्त्रे ऽधिकृत इति । यथा नैयायिकैर्मीमांसकस्य
विचारे जीवात्मनो ज्ञानवत्त्वादिकं सर्वतन्त्रसिद्धान्तः
तस्य वेदान्त्यादिभिरनभ्युपगतत्वे ऽपि बाह्यदिभ्यामुपगत-
त्वात् ॥ २८ ॥

(१) सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थित्वर्थः अन्तरभावादित्वस्य सूत्रार्थो-
ऽग्नौ वत्तत्र इति पूर्वमुत्तरं वा सूत्रमनार्थमिति । नानार्थम् । वाक्यस्य लक्ष्यार्थत्वाद्-
उत्तरस्य विभक्त्यर्थत्वादिति च वार्तिकम् । तद्विभागसूत्रं सर्वतन्त्रेति चेत् तन्त्रादिव्यापकत्वादे-
वावस्थानिमिषाः ।

(२) चादौ सर्वतन्त्रसिद्धान्तत्वज्ञापनं सूत्रम् । सर्वतन्त्राविरुद्ध इत्यादि व्या-
वस्थाभेदे वाच्यत्वनिमिषाः । तन्त्रे ऽधिकृतोऽर्थ इत्यन्वयः वाच्यः ।

द्वितीयं लक्षयति ।

समानतन्त्रसिद्धः परतन्त्रासिद्धः प्रतित-
न्त्रसिद्धान्तः^(१) ॥ २९ ॥

समानपदं स्वीयपरं परतन्त्रेऽप्युपादानात् । यथा
मीमांसकैर्मैत्रायिकस्य कथायां शब्दानित्यत्वम् ॥ २९ ॥

तृतीयं लक्षयति ।

यत्सिद्धावन्यप्रकरणसिद्धिः सोऽधिकरण-
सिद्धान्तः^(२) ॥ ३० ॥

प्रकरणपदं प्रकृतपरम् । यस्य सिद्धौ सत्यामेव अन्य-
स्य प्रकृतस्य सिद्धिर्भवतीत्यर्थः । यमधिकृत्य क्रियते प्रकृ-
तसिद्धिः क्रियत इत्यधिकरणपदव्युत्पत्तेः । तथा च शास्त्रा-
युक्तान्वधानुपपत्त्या स्वीकृतोऽर्थोऽधिकरणसिद्धान्तः । य-
द्वाऽपि शास्त्रायुक्तमधिकृत्य क्रियते सिद्धिविषयीक्रियते
ए इतिव्युत्पत्त्या यत्सिद्धौ जायमानायां यस्यान्यप्रकर-
णस्य सिद्धिः सोऽर्थस्तदधिकरणसिद्धान्तः । तथा च वार्त्तिके-
न तत्र च वाक्यार्थसिद्धौ तदनुषङ्गी योऽर्थः सोऽधिकरण-
सिद्धान्त इति । एतद्व्याख्यातं चात्मतत्त्वविवेके दीधिति-
कृता । येन केनापि प्रमाणेन वाक्यार्थसिद्धौ जायमानायां
योऽन्यार्थः सिध्यति स तथेति । यथा ह्यणुकादौ उपा-
दानगोचरप्रत्यक्षचिकीर्षाकृतिमज्जन्यत्वसिद्धौ तादृशप्रत्य-

(१) समा-न्तः । समानशब्द एकपर्यायः नैयायिकानां हि समानं तन्त्रं न्याय-
शास्त्रं परतन्त्रं सांख्यशास्त्रमित्यादि । तदेतत् सूत्रं वार्त्तिककद व्याचष्ट इति तात्प-
र्येदीर्षा । उक्तेश्चक्रमसङ्गत्या प्रतितन्त्रसिद्धान्तसङ्ख्याय सूत्रम् । समानतन्त्रसिद्ध इत्यादि
न्यायतत्त्वालोके वाचस्पतिमित्राः ।

(२) उक्तेश्चक्रमसङ्गत्याधिकरणसिद्धान्तसङ्ख्याय सूत्रम् । यत्सिद्धान्तस्येत्यादि
न्यायतत्त्वालोके वाचस्पतिमित्राः ।

ज्ञादिमत ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वम् । ज्ञानाधीनपक्षेन मनसः
सिद्धौ तस्य विशुद्धाभाव इत्यादि । प्रत्यक्षतः स्थूलत्व-
साधनानन्तरं सोऽयमधिकरणसिद्धान्तन्यायेन क्षणभङ्गम-
ज्ञ इत्युक्तं दीधितिकृद्भिरात्मतत्त्वविवेके । केचित्तु साध-
वज्ञानादिवशात् कारणीभूतज्ञाने व्यापकताचच्छेदकत्वे-
नाभातस्याप्यनुमितौ विधेयविशेषणतया भातम् । यथा
क्षितिकर्तुरेकत्वादि । एवं पदानुपस्थितस्यापि शब्दे विष-
यीभूतं घटादौ विद्वेतरत्वादीत्याहुः । तन्न । भाष्यादि-
विरोधात् ॥ ३० ॥

चतुर्थं लक्षयति ।

अपरीक्षिताभ्युपगमात् तद्विशेषपरीक्षण-
मभ्युपगमसिद्धान्तः^(१) ॥ ३१ ॥

अपरीक्षितः साक्षात् सूत्रानधीनो योऽभ्युपगमस्त-
स्मात् । विशेषपरीक्षणं विशेषधर्मसिद्धिः । सोऽभ्युपगमसि-
द्धान्तः । अमेदे पञ्चमी । साक्षादसूत्रिताभ्युपगम इति प-
र्यवसितम् । यथा मनस इन्द्रियत्वमिति ॥ ३१ ॥

समाप्तं न्यायाश्रयप्रकरणम् ॥

न्यायाश्रयः न्यायप्रामाण्यसम्पादकः ॥

इति न्यायाश्रयप्रकरणविवरणम् ॥

क्रमप्राप्तानवयवान् विभागमुखेन लक्षयति ।

प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यव-
यवाः^(२) ॥ ३२ ॥

(१) अपरीक्षिताभ्युपगममिति सूत्रमिति वार्तिकम् ।

(२) अवयवानां विभागोच्छेदाय सूत्रमिति वार्तिकम् । तत्राक्षिप्तसामान्य-
वयवविभागोच्छेदसूत्रम् । प्रतिज्ञेत्यादि न्यायतत्त्वलोके वाचस्पतिमित्राः ।

तथा च प्रतिज्ञायन्यतमत्वमवयवत्वमिति कश्च-
 नम् । तत्र बोदासीनप्रतिज्ञादिसमानार्थकवाक्यवारणा-
 न्यायान्तर्गतत्वे सतीति पूरणीयम् । प्रतिज्ञादिकं पुनरत्र
 न्यायान्तर्गतत्वशून्यमेवोपादेयं पञ्चधा तन्निवेशे गौरवात् ।
 न्यायत्वं तु प्रतिज्ञादिकमेवावयवनिर्देशात् तथैवाकाङ्क्षो-
 दयाच्च उचितानुपूर्वीकप्रतिज्ञादिपञ्चकसमुदायत्वं सूत्रकू-
 तोऽभिप्रेतम् । उचितानुपूर्वीकरत्वं च प्रतिज्ञोत्तरहेतूत्तरोदा-
 हरणोत्तरोपनयोत्तरनिगमनत्वघटकत्वम् । तच्च व्युत्क्रमप्र-
 युक्तविभिन्नपुरुषप्रयुक्तप्रतिज्ञादिभेदकूटवस्त्वपर्यवसितम् ।
 यादृशयादृशानुपूर्व्यवच्छिन्ने न्यायव्यवहारस्तादृशान्यत-
 मानुपूर्वीमत्त्वं न्यायत्वमित्यपि कश्चित् । केषाञ्चिन्मते उप-
 नयमात्रस्य सौगतमते उदाहरणादिद्वयस्य मीमांसकमते
 प्रतिज्ञादित्रयस्य उदाहरणादित्रिकस्यैव वा केषाञ्चिच्च मते
 दशावयवा इति तन्निराकरणं प्रतिज्ञादिपञ्चकनिर्देशेन
 सूचितम् । दशावयवाश्च दर्शिता भाष्ये यथा । जिज्ञासा
 संशयः शक्यप्राप्तिः प्रयोजनं संशयव्युदासश्चेति । एते प्र-
 तिज्ञादिसहिता दश । व्याख्याताश्च ते तात्पर्यटीकायाम् ।
 प्रयोजनं हानादिबुद्ध्यः तत्प्रवर्तिका जिज्ञासा तत्क्षणकः
 संशयः शक्यप्राप्तिः प्रमाणानां ज्ञानजननसामर्थ्यं संशय-
 व्युदासस्तर्क इति । एतेषां च वाक्यत्वाभावेन तद्धटित-
 न्यायावयवत्वासम्भवादिति भावः । परं त्वेते न्याया-
 कृत्वेनोपयुज्यन्ते । समयबन्धकण्टकोच्चारयोः सार्वत्रिक-
 त्वाभावेन न न्यायावयवत्वम् । कण्टकोच्चारस्तु नार्यं हेत्वा-
 भास इत्याकारशब्दः । को बह्निमान् पर्वतो बह्निमान् कुले
 धूमात् कथमस्य गमकत्वं योयो धूमवान् स बह्निमान्
 कुतोऽस्य पञ्चधर्मत्वं बह्निव्याप्यधूमवानयमेतावता किमा-
 यातं तस्माद्बह्निमानित्यादिकमेव न्यायप्रयोगात् तत्रा-

काङ्गाव्यञ्जककिंपदस्तोमो न न्यायघटको विभिन्नपुरुषीय-
त्वादसार्वत्रिकत्वाच्च । एवमन्यदपि विवेच्यम् ॥ ३२ ॥

क्रमप्राप्तं प्रतिज्ञां लक्षयति ।

साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा^(१) ॥ ३३ ॥

साध्यं विधेयतावच्छेदकावच्छिन्नं तस्य निर्देशः पक्ष-
तावच्छेदकावच्छिन्ने तद्वोधकः शब्दः प्रतिज्ञेत्यर्थः । अथवा
साध्यो विधेयधर्मविशिष्टो धर्मी पक्षस्तस्य निर्देश इत्यर्थः ।
तथा च पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसा-
ध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणपर्यासावच्छेकताकप्रका-
रतानिरूपकबोधजनकवाक्यं प्रतिज्ञेति पर्यवसितम् ।
अत्राप्युदासीनवाक्यवारणाय न्यायान्तर्गतत्वे सतीति
पूरणीयम् । निगमनवारणाय पर्याप्तिनिवेशनम् । सम्बन्ध-
भेदेन हेतौरेव यत्र साध्यता तत्र हेत्ववयववारणाय पक्ष-
विशेष्यतानिरूपितेति । तादृशहेतुत्वपक्षकस्यलीयहेत्ववय-
ववारणाय साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं प्रकार-
ताविशेषणं बोध्यमिति ॥ ३३ ॥

क्रमप्राप्तं हेतुं लक्षयति विभजते च सूत्राभ्याम् ।

उदाहरणसाधर्म्यात् साध्यसाधनं हेतुः^(२) ॥ ३४ ॥

(१) ननु साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेत्युक्ते साध्यबोद्धेतुमुद्यत्तावधारवि प्रसङ्गो यदा-
ऽनित्यः शब्दश्चाकुप्यत्वात् नित्यः शब्दोऽत्यर्थत्वाद् कुञ्जिवर्णेति । न । सूत्रार्थाविरहा-
नात् साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति प्रज्ञापनीयधर्मविशिष्टस्य धर्मिणः परित्यक्तधर्ममित्येत-
त्सूत्रशब्दाने वार्तिकम् । उदाहरणवेषु प्रतिज्ञायाः प्राचम्पाटादौ तत्त्वव्याख्यं सूत्रम् ।
साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति व्यावृत्तत्वालोके वाच्यस्वतिमिषाः ।

(२) हेतोरवधारणस्य लक्षणापदेशद्वारेणोदाहरणसाधर्म्यमिति सूत्रमिति
वार्तिकम् । पुनर्वाभ्यामुपलब्धसूत्रनात् सूत्रमिति तात्पर्यटीका । प्रतिज्ञानन्तरं
हेतुलक्षणाच्च सूत्रम् । उदाहरणव्यादि व्यावृत्तत्वालोके वाच्यस्वतिमिषाः ।

तथा वैधर्म्यात्^(१) ॥ ३५ ॥

साध्यस्य साधनं साधकताविशिष्टं यत्रेतिव्युत्पत्त्या
साध्यसाधकताविशिष्टहेतुबोधकवाक्यमिति पर्यवसितम् ।
साधकता च ज्ञापकता । तथा च प्रकृतपक्षविशेषणतापक्ष-
साध्यान्वितज्ञापकतान्वयिप्रकृतहेतुबोधकवाक्यत्वं हेतु-
त्वमिति सामान्यलक्षणं विवक्षितम् । अत्राप्युदासीन-
वारणाय न्यायान्तगतत्वे सतीति पूरणीयम् । धूमाद्व-
ह्निमतः सधर्मा पर्वतो वह्निमानित्यादिप्रतिज्ञावारणाय
प्रकृतपक्षविशेषणतापक्षेति । निगमने ऽयमादिपदस्यानुष-
ङ्गपक्षे ऽतिप्रसङ्गवारणाय प्रकृतहेत्विति । हेतुतावच्छेदकमा-
त्रावच्छिन्नेति तदर्थः । निगमने तस्मादित्यत्र तत्पदेन व्या-
प्तिपक्षधर्मताविशिष्टहेतुबोधनाभातिप्रसङ्गः । यद्वा साध्या-
न्वितज्ञापकत्वबोधकः साध्यान्वितस्वार्थबोधको वाऽव-
यव इति पर्यवसितोऽर्थः । अस्य त्रैविध्यमाह । उदाहरण-
साधर्म्यात् तथा वैधर्म्यादिति । इदं च साधर्म्यवैधर्म्या-
भ्यामपीत्यस्योपलक्षकमुदाहरणपदं ज्ञातपरं साधर्म्यमन्व-
यव्याप्तिः वैधर्म्यं व्यतिरेकव्याप्तिस्तथा चान्वयव्याप्तिमा-
त्रगृहीतहेतुबोधको हेत्ववयवः केवलान्वयी । व्यतिरेक-
व्याप्तिमात्रगृहीतहेतुबोधको हेत्ववयवः केवलव्यतिरेकी ।
उभयव्याप्तिगृहीतहेतुबोधको हेत्ववयवोऽन्वयव्यतिरेकी-
ति । वस्तुतस्तु एकदा व्याप्तिद्वयानुपन्यासस्तथाकाङ्क्षावि-
रहादिति द्वैविध्यमेवास्य । तथा च गृहीतान्वयव्याप्तिहे-
तुबोधकोऽन्वयी गृहीतव्यतिरेकव्याप्तिकहेतुबोधको हेत्व-
वयवो व्यतिरेकी । वस्तुतस्तु उदाहरणसाधर्म्यात् साध-

(१) सूत्राकारमवतारयति । किमेतन्निरुद्धमिति । इति तात्पर्यवर्दीक्षा । किमेताव-
च्छेदकत्वमिति नेत्युच्यते किं तर्हि तथा वैधर्म्यादिति वार्तिकम् । साधर्म्यनिवृत्त्यस्य
तदनु वैधर्म्यहेतुलक्षणाद्य सूचम् । तथा वैधर्म्यादिति न्यायतत्त्वालोको ज्ञातव्यमिति भावः ।

स्यबोधकोदाहरणात् साधर्म्यमन्वयसहचारो वैकर्म्यं व्य-
तिरेकसहचारः । उदाहरणस्य व्याप्तिबोधकतामते साध-
र्म्यमन्वयव्याप्तिवैधर्म्यं व्यतिरेकव्याप्तिः । प्रयोजकाका-
ङ्क्षेत्थापकत्वं पञ्चम्यर्थः । साध्यसाधनं परकीयसाध्यानु-
मितिप्रयोजकं वाक्यं न्यायावयव इति यावत् । तथा
चान्वयव्याप्तिबोधकोदाहरणप्रयोजकाकाङ्क्षेत्थापको न्या-
यावयवोऽन्वयहेत्ववयवः । व्यतिरेकव्याप्तिबोधकोदाहर-
णप्रयोजकाकाङ्क्षेत्थापको न्यायावयवो व्यतिरेकी । इत्थं
बोदाहरणप्रयोजकाकाङ्क्षेत्थापको न्यायावयवो हेत्वव-
यव इति सामान्यलक्षणं बोध्यमिति ॥ ३४-३५ ॥

क्रमप्राप्तमुदाहरणं लक्षयति ।

साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावी दृष्टान्त
उदाहरणम्^(१) ॥ ३६ ॥

साध्यसाधर्म्यात् हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यं
गृहीत्वा । स्वब्लोपे पञ्चमी । तद्धर्ममिति । तं साध्यरूपं धर्मं
भावयत्यनुमापयति यो दृष्टान्तः सदृष्टान्तपदसमूहः ।
हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यबोधकदृष्टान्तशाली न्याया-
वयव उदाहरणमन्वयमुदाहरणम् । उदाहरणसामान्यलक्षणं
तु सदृष्टान्तन्यायावयवत्वम् । अवयवान्तरे दृष्टान्तवि-
रहान्नातिव्याप्तिः । दृष्टान्तस्यासार्वभ्रिकत्वमते साध्यस्य
साधर्म्यमन्वयव्याप्तिर्यत्र तं हेतुमादाय तादृशहेतुमतीति
यावत् । दृष्टान्तः साध्यवत्त्वबोधकः । तद्धर्मभावी न्या-
यावयवः । तेन साध्यान्वयव्याप्तिविशिष्टहेतुमद्धर्मिकसा-
ध्यप्रकारकबोधजनको न्यायावयवोऽन्वयमुदाहरणमित्य-
र्थः । ग्रोयो धूमवान् स वह्निमानित्यत्र धूमपदेन वह्निव्या-

(१) साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणमिति सूत्रमिति वार्तिकम् ।

व्यधूमे लक्षणा । तेन बह्विध्याप्यधूमवान् बह्विमानित्यन्व-
यबोधः । यस्तत्पदं तु तादृशलक्षणाग्राहकमित्युदाहरणे य-
थोक्तलक्षणसम्भवः । सामान्यलक्षणं च प्रकृतसाध्यान्व-
यव्याप्तिविशिष्टहेतुमद्भूमिकसाध्यवत्त्वबोधकसाध्यामा-
वव्यापकहेत्वभाववत्त्वबोधकान्यतरावयवत्वम् । यन्मते
यस्तत्पदवैयर्थ्यापत्त्या धूमपदे न लक्षणा किं त्वेकं यत्पदं म-
हानसपरमपरं च यत्पदं महानसान्यपरम् । तेन योयो धूम-
वानित्यनेन महानसं धूमवन्महानसान्यश्च धूमवदित्यन्व-
यबोधः । एवं तत्पदेनापि महानसत्वेन महानसान्यत्वेन
चोपस्थितिः । तेन महानसं बह्विमन्महानसान्यश्च बह्विम-
दित्यपरभागजन्यान्वयबोधः । एतस्य च भूयःसहचारद-
र्शनद्वारा व्याप्तिग्रहोपयोगित्वं व्याप्तिबोधस्तूपनयादेव ।
दृष्टान्तस्यापि न नियमस्तन्मते दृष्टान्त उदाहरणमिति
सामान्यलक्षणम् । तत्र दृष्टान्तशब्दो दृष्टान्तयोग्यावय-
वार्थकः । दृष्टान्तयोग्यत्वं चावयवान्तरार्थानन्वितार्थक-
त्वम् । तद्योदाहरणं द्विविधमन्वयिव्यतिरेकिभेदात् । तत्रा-
न्वय्युदाहरणमाह साध्यसाधर्म्यात् हेतौ साध्यसहचारात्
तद्धर्मभावी एकधर्मावच्छिन्ने साध्यसाधनवत्त्वबोधको
न्यायावयव इत्यर्थः । दृष्टान्त इत्यनेनान्वयादवयवान्तरा-
र्थानन्वितार्थकत्वे सत्येकधर्मावच्छिन्ने साध्यसाधनवत्त्व-
बोधको न्यायावयवोऽन्वय्युदाहरणमिति ॥ ३९ ॥

व्यतिरेक्युदाहरणं लक्षयति ।

तद्विपर्ययाद्वा विपरीतं व्यतिरेक्युदाहर-
णम्^(१) ॥ ३९ ॥

(१) वृत्तवन्तः वाचकाः समुच्चय इत्येतत्सूत्रव्याख्यामात्रसरे तात्पर्यटीका ।
अत्र व्यतिरेक्युदाहरणमिति अन्वयः वृत्तपाठपुस्तके व्यतिरेकतात्पर्यटीकादौ च न

तयोः साध्यसाधनयोर्विपर्ययाद् व्यतिरेकादेकध-
र्मिणीति यावत् । पूर्ववत् स्थूलोपे पञ्चमी । एकधर्मिणि
साध्यसाधनयोरभावं बोधयित्वेत्यर्थः । विपरीतं साध्या-
भावविपरीतं साध्यसाधकमिति यावत् । वाशब्दे दृष्टा-
न्तवचनसमुच्चायकः । तथा च साध्यसाधनाभावसामाना-
धिकरण्यबोधकदृष्टान्तशाली न्यायावयवो व्यतिरेक्युदाह-
रणमित्यर्थः । अथवा तद्विपर्ययात् साध्यव्यतिरेकव्याप-
कहेतुव्यतिरेकात् तथा च साध्याभाववति साध्याभाव-
व्यापकत्वेन हेतुव्यतिरेकवत्त्वबोधको न्यायावयव इत्यर्थः ।
इदो धूमाभाववान् वह्निर्धमादादित्यादौ यत्र धूमस्तत्र व-
ह्निरित्याद्युदाहरणे धूमवति धूमव्यापकत्वेन वह्निर्बोधना-
त् । अथवा तद्विपर्ययादेकधर्मिणि साध्यसाधनयोरभा-
वात् । तथा च धर्मिणि साध्याभावसाधनाभावबोधको-
ऽवयवान्तरार्थानन्वितार्थकन्यायावयव इति पर्यवसितम् ।
वाशब्दे विकल्पपरः स च प्रयोगमपेक्ष्य । तथा चान्वय्युदा-
हरणं व्यतिरेक्युदाहरणं वा प्रयोक्तव्यमिति ॥ ३७ ॥

क्रमप्राप्तमुपनयं लक्षयति ।

उदाहरणापेक्षस्तथेत्युपसंहारो न तथेति
वा साध्यस्योपनयः^(१) ॥ ३८ ॥

तथाशब्देन बुद्धिस्थत्वेन साध्यव्याप्यहेतुमतो बो-
धने बुद्धिस्थत्वज्ञानमपेक्षितं तच्च न तादृशबुद्धिं विना सा

हृष्यती । आतरेकोदाहरणसङ्ख्याय सूत्रम् । तद्विपर्ययाद्वा विपरीतमिति आगतत्वा-
लोके वाच्यत्वमिति भावः ।

(१) उदाहरणानन्तरमुपनयं लक्षयति । उदा-हः । अपेक्षापदं भावकमुदाहरणे ।
उदाहरणतन्त्र इति । इति तात्पर्यटीका । उक्तोपक्रमसङ्ख्यापनसङ्ख्याय सूत्रम् । उदा-
हरणापेक्षस्तथेत्युपसंहारो न तथेति वा साध्यस्योपनय इति आगतत्वालोके वाच्य-
त्वमिति भावः ।

च बुद्धिरुदाहरणादेवेत्युदाहरणापेक्षत्वम् । एतेन साध्य-
 व्याप्यहेतुमद्वाचकत्वं तथाशब्दविशेषणं सूचितम् । साध्य-
 स्य पञ्चवाचकपदस्य उप समीपे पञ्चवाचकपदसमभिध्याह-
 ततया संहारः संहृत उपन्यस्तः साध्यव्याप्यहेतुमद्बो-
 कतयेतिशब्द इति समुदितार्थः । एतच्चान्वय्युपनयलक्षणं
 तत्र तथा चायमित्येवोपनयप्रयोगात् । व्यतिरेक्युपनयमा-
 ह । न तथेति । अत्राप्युदाहरणापेक्ष इत्यस्यान्वयः । वाशब्द
 उपसंहारेत्यनेनान्वयसूचकः । प्रयोगाधिकल्पार्थो वा । पञ्च-
 वाचकपदसमीपवर्ती न तथेतिशब्दो व्यतिरेक्युपनय इत्य-
 र्थः । उदाहरणापेक्षेत्यनेन साध्याभावव्यापकहेत्वभावा-
 भाववाचकत्वं न तथेतिशब्दविशेषणम् । तत्र तथाशब्देन
 साध्याभावव्यापकहेत्वभावो बोध्यते नञ्वा चाभाव इति
 तस्य चाव्ययार्थतया हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनेदंशदार्थं पञ्च-
 तावच्छेदकावच्छिन्ने अव्याप्य तथायमिति व्यतिरेक्युप-
 नयात् साध्याभावव्यापकहेत्वभावाभावत्वरूपव्यतिरेक-
 व्याप्तिविशिष्टहेतुमत्पक्षलाभ इत्युभयत्रापि न्यायान्तर्गत-
 त्वमुपादेयम् । तेन नोदासीने प्रतिव्याप्तिरिति । सामा-
 न्यलक्षणं तूदाहरणोत्थाप्याकाङ्क्षानिवर्तकन्यायावयवत्व-
 मुदाहरणापेक्षेत्यनेन तथासूचनात् । अन्यतरोपनयत्व-
 मिति केचित् । यद्वा उदाहरणापेक्ष उदाहरणोत्थापिता-
 कारुत्वाप्रयोज्यन्यायावयव इति सामान्यलक्षणम् । तस्य
 बोदाहरणव्याप्तिमेदेन द्वैविध्यं तस्य च तथेति न तथेत्या-
 दिना प्रदर्शनम् । तदप्युपलक्षणम् । तेन कदाचिद् वह्नि-
 व्याप्यधूमवानयमिति वह्नयभावव्यापकीभूताभावप्रति-
 योगिमानयमिति बोपनयशरीरमिति । केचित्तु साध्यस्य
 पक्षस्य उदाहरणापेक्ष उदाहरणानुसारी उपन्यासः स्व-
 प्रयोजकाकाङ्क्षोत्थापकोदाहरणबोधितव्याप्तिविशिष्टहेतु-

विशिष्टपक्षबोधजनको न्यायावयव इत्यर्थः । निगमनं तु हेतुविशिष्टत्वेन न पक्षबोधकं किं तु पक्षवृत्तिहेतुबोधकम् । व्याप्तिश्चान्वयव्याप्तिव्यतिरेकव्याप्त्यन्यतरत्वेन ग्राह्या । उदाहरणबोधितेत्यन्तं परिचायकमात्रम् । अन्वय्युदाहरणोत्तरमन्वय्युपनयस्यैव व्यतिरेक्युदाहरणोत्तरं व्यतिरेक्युपनयस्यैव च न्यायावयवत्वमिति नोदाहरणविपरीतव्याप्त्युपदर्शकवाक्यातिव्याप्तिः । स चोपनयो द्विविधोऽन्वयिव्यतिरेकिभेदात् । तथेति साध्यस्योपसंहारोऽन्वय्युपनयः । न तथेति साध्यस्योपसंहारो व्यतिरेक्युपनयः । एतच्च द्विप्रदर्शनमात्रम् । तेन कचिद् बह्विव्याप्यवानर्थवङ्गप्रभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिशून्यवाङ्मायमित्यादिप्रयोग इति प्राहुः ॥ ३८ ॥

निगमनं लक्षयति ।

हेत्वपदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनम्^(१) ॥ ३९ ॥

हेत्वपदेशात् प्रकृतसाध्यव्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टप्रकृतहेतुविशेषितहेतुत्वबोधकवाक्यसमभिध्याहारात् प्रतिज्ञायाः प्रतिज्ञार्थस्य पुनर्वचनं बोधकवाक्यम् । तथा च व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टहेतुविशिष्टहेतुत्वान्वितसाध्यस्य पक्षे त्रैविध्यवगाहिबोधजनकन्यायावयवो निगमनमित्यर्थः । अस्य चोपनयस्यायमादिपदानुषङ्गे पक्षस्य लाभः । आकारश्चास्य अयं तस्माद्वह्निमानित्यादिः अयं तस्मात्

(१) प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनमिति । प्रतिज्ञाविधेयस्यार्थस्यावेवप्रमाद्योपपत्तौ साध्यविपरीतप्रसङ्गप्रतिषेधाच्च यत् पुनरभिधानं निगमनमिति । यत्किञ्च सूत्रार्थपरव्यावृत्तौ नास्तीत्येतत्सूत्रव्याख्यानायसरे वार्तिकम् । निगमनस्य व्याप्तिपक्षधर्मत्वोपपत्तौ एकत्वात् तदुपदर्शकोपनयानन्तरं तत्प्रसङ्गाच्च सूत्रम् । हेत्वपदेशादित्यादिवाच्यतत्त्वानोक्तं वाचस्पतिमित्राः ।

तथेत्यादिश्च । अस्याप्यन्वयव्यतिरेकभेदेन द्वैविध्यं केचि-
दाहुः । तस्मान्न तथेत्यादिप्रयोगमप्यङ्गीकुर्वन्ति ॥ ३६ ॥

तर्कं लक्षयति ।

अविज्ञाततत्त्वे ऽर्थे कारणोपपत्तितत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्कः^(१) ॥ ४० ॥

तर्क इति लक्ष्यनिर्देशः । कारणोपपत्तित ऊह इति लक्षणम् । कारणस्यापादकस्यापाद्यव्याप्यतया गृहीतस्येति यावत् । या उपपत्तिराहार्यारोपस्तत ऊह आपाद्यस्याहार्यारोप इत्यर्थः । अत्र आपाद्यग्रहस्याहार्यारोपत्वं स्वरूपकीर्तनमापाद्यग्रहस्याहार्यत्वसम्पत्त्यर्थमापाद्यव्यतिरेकनिरचयो हेतुरन्येष्वपत्तिः स्यादितिसूचनायेति भावः । यत्र च हृदादौ बह्व्यायभावनिरचयदशायां हृदादौ बह्वेः प्रत्यक्षं जायतामितीच्छया यो हृदो बह्विमानित्यारोपस्तत्रातिव्याप्तिवारणाय आपादकाहार्यारोपजन्यत्वं विशेषदर्शनजन्यस्य संशयोत्तरप्रत्यक्षस्य वारणायारोपत्वं विशेषितम् । अत्राप्यारोपत्वं स्वरूपकीर्तनमिति । उदाहरणं च पर्वतो यदि निर्बह्निः स्यात् तदा निर्धूमः स्यादित्यादि । ननु तर्कस्य किं फलमित्यत आह । अविज्ञातेति । तत्त्वज्ञानार्थं तत्त्वनिश्चयार्थं संशयनिवृत्तिद्वारेति शेषः । तथा आपादकवत्त्वसंशयप्रतिबन्ध एव तर्कस्य फलमिति भावः । केचित्सु ऊह इति तर्कलक्षणम् । कारणोपपत्तित इति कारणप्रदर्शनपरम् । ऊहत्वं आपादयामीत्यादिप्रतीतिसिद्धमानसत्वव्याप्यजातिविशेष इति । स चायं पञ्चविध आत्माभ्रयान्योन्याभ्रयचक्रकानवस्थाप्रमाणबाधितार्थप्रसङ्गभेदात् ।

(१) अविज्ञाततत्त्वे ऽर्थे कारणोपपत्तितत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्क इति सूत्रमिति शार्त्तिकम् ।

श्रीः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

ॐ नमः श्रीविघ्नवह्नीविध्वंसिने नमः ।

अथ ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तस्य

पूर्वदशाध्याय्यां मध्यमाधिकारः ।

—०००—

तथादे। अन्यनिर्विघ्नसमाप्यथै महादेवं प्रणमति ।

जयति प्रणतसुरासुरमौलिगरत्नप्रभाछुरितपादः ।

कर्त्ता जगदुत्पत्तिस्थितिचिखयानां महादेवः ॥ १ ॥

जयति स दशरथसूनुस्त्रिपथगता पादसेविनी यस्य ।

द्विजराजोऽभूत्तस्य सुधाकरोऽनुयहेयेह ॥ १ ॥

आदृता बहुविधा पुरातनैर्ब्रह्मगुप्तकृतिरत्र भास्करः ।

आ पृथ्वकविचारवर्चिता सम्प्रकाशयति तां सुधाकरः ॥ २ ॥

प्रणता ये सुरासुरास्तेषां मौलियानि यानि रत्नानि तेषां प्रभा-
भिर्दीप्तिभिः कुरितौ मिश्रीभूतौ पादौ यस्य स महादेवः । शेषं
स्पष्टार्थम् ॥ १ ॥

इदानीं सन्धारम्भे कारणमाह ।

ब्रह्मोक्तं ग्रहगणितं महता कालेन यत् *रत्नथीभूतम् ।

अभिधीयते स्फुटं तज्जिष्णुसुतब्रह्मगुप्तेन ॥ २ ॥

ब्रह्मोक्तं ब्रह्मोक्तं ग्रहगणितं ब्रह्मसिद्धान्तः । स च सम्प्रति शाक-
त्यसंहितान्तर्गत एकः । विष्णुधर्मोत्तरपुराणान्तर्गतो मत्स्ययो द्वितीयः ।
पञ्चसिद्धान्तिकान्तर्गतः पञ्चसर्वमययुगवर्णनरूपस्तृतीयः । यद्यप्यत्र

* विनीभूतम्-इति पाठान्तरम् ।

ब्रह्मगुप्तेनेतेषां कसमः स्फुटोऽभिधीयते-इति स्फुटं नास्ति तथाऽपि
भगवाद्दीनां मानैक्याद्ब्रह्मगुप्तेन विष्णुधर्मात्तरपुराणान्तर्गतब्रह्मसिद्धान्त
आगमस्येनाङ्गीकृतः । षष्ठ्यवर्षमययुगस्य तन्त्रपरीक्षाध्याये 'युगमायुः
पञ्चाब्द'मित्यादिना संहिताकारमतं प्रतिपादयत आचार्यस्य मते ज्यो-
तिषवेदाङ्गं न ब्रह्ममत्तमिति स्फुटम् । वराहमिहिरमत्तादिवं 'विबुधमिति
सुधीभिर्विचिन्त्यम् । 'अहो विष्णुधर्मात्तरं चापि सम्यक् न बुद्धु'मिति
कमलाकरोत्तैश्चादपीति स्फुटम् । तस्मिन् सिद्धान्ते का का चित्ता
कालान्तरवशान्जाता तत्र का का ब्रह्मगुप्तेन स्फुटीकृता इति सर्वं
ब्रह्मगुप्तयन्त्रे कुत्रापि नेपज्जभ्यते । केवलं ब्रह्मगुप्ताव्ययमात्रादेव तस्य
स्फुटत्वं सिद्धान्तविद्विने मान्यमिति विद्विभृशं विचिन्त्यम् ॥ २ ॥

इदानीं ज्योतिःशास्त्रमूलभूतस्य सयहस्य भवज्ञस्य चत्वनमाह ।

भ्रुकताराप्रतिबद्धज्योतिश्चक्रं प्रदक्षिणगमादौ ।

पौष्ण्याब्दिन्यन्तस्यैः सह ग्रहैर्ग्रहणाय सृष्टम् ॥ ३ ॥

स्पष्टार्थम् । 'सृष्टा भवक्रं कमलोद्भवेने'त्यादि भास्करोक्तमेतद-
नुवचमेव । (गणिताध्याय-मध्यमाधिकारस्य १३ श्लोको द्रष्टव्यः ।) ॥ ३ ॥

इदानीं कालस्य प्रवृत्तिमाह ।

त्रैशसितादेरुदयात् भानोर्दिनमासवर्षयुगकल्पाः ।

सृष्ट्यादौ लक्ष्म्यां समं प्रवृत्ता दिनेऽर्कस्य ॥ ४ ॥

स्पष्टार्थम् । भास्करगणिताध्यायस्य १५ श्लोक इतदनुवचमेव ॥ ४ ॥

इदानीं कालमानानां विभागकल्पनमाह ।

प्राणैर्विनाडिकादीं षड्भिर्घटिका विनाडिकाषष्ठ्या ।

घटिकाषष्ठ्या दिवसो दिवसानां त्रिंशता भवेन्मासः ॥ ५ ॥

मासा द्वादश वर्षे विकलाक्षितां सराशिभगणान्तः ।

क्षेत्रविभागस्तुल्यः कालेन विनाडिकायेन ॥ ६ ॥

स्पष्टार्थः । (भा. ग. १०-१८ श्लो.) ॥ ५-६ ॥

इदानीं युगमाकमाह ।

चतुष्टयपरद्वेदा ४३२०००० रविचर्याणां चतुर्वर्गं भवति ।

सन्ध्यासन्ध्यांसैः सह चत्वारि पृथक् कृतादीनि ॥ ७ ॥

युगदशभागो गुणितः

कृतं १७२८००० चतुर्भिस्त्रिभिर्गुण १२६६००० करोता ।

त्रिगुणो ८६४००० द्वापरमेके-

न सङ्गुणः ४३२००० कक्षियुगं भवति ॥ ८ ॥

स्पष्टार्थो । (भा. ग. २१-२२ श्लो.) ॥ ७-८ ॥

इदानीं युगमाने विशेषं कथयति ।

युगपादानार्यभट्टश्चत्वारि समानि कृतयुगादीनि ।

यदभिहितवान् न तेषां स्मृत्युक्तसमानमेकमपि ॥ ९ ॥

चार्यभट्टो युगस्य महायुगस्य यादमितानि चतुर्धांशसमानि कृत-
युगादीनि चत्वारि समानि तुल्यान्येवाभिहितवान् कथितवान् । यत्
यस्मात् तस्मात् तेषां युगाङ्गीक्षां मध्ये एकमपि स्मृत्युक्तं न । अतो मनु-
स्मृत्यादौ युगपादाः कृतादयो न श्रमाः । अतः चार्यभट्टोक्ताः समा युग-
पादाः स्मृतिविद्वद्वा इत्यर्थः । तथा चार्यभट्टः । 'युगपादा ग ३ च,
इति । बौलिशभिद्वान्ते च विद्यमानेन कृतादीनामवस्था मनुस्मृत्यादिषु
पठिताः ।

तदुक्तं च ।

चष्टाचत्वारिंशत् पादविहीना क्रमात् कृतादीनाम् ।

चष्टास्ते शतगुणिता बहुतुल्ययुगं तदेकस्वम् ॥ इति ॥ ९ ॥

इदानीं मनुमानं कल्पमानं आह ।

मनुरेकसप्ततियुगः

कल्पो मनवश्चतुर्दश मनूनाम् ।

आयन्तरान्तसन्धिषु

कृतकालोऽस्माद्युगसहस्रम् ४३२००००००० ॥ १० ॥

कृतकालः कृतयुगसमानकालः । अर्थात् १७२८००० एतानि सौर-
वर्षाणि । अथ स्पष्टार्थम् । 'मनुः समानगैर्युगे' इति भास्कराक्षमेतदनु-
मेव । (भा. ग. २३-२४ श्लो.) ॥ १० ॥

इदानीं कल्पे विशेषं प्रतिपादयति ।

आद्यन्तरान्तसन्धिषु

कल्पमनूनां कृताब्दसमकालम् ।

नेच्छन्ति ये चकूनं

तेषां कल्पो युगसहस्रम् ४२६४०८०००० ॥ ११ ॥

ये कृताब्दसमकालमाद्यन्तरान्तेषु-आदिमध्यावसानेषु सन्धिं ने-
च्छन्ति तेषां मते चकूनं युगसहस्रं कल्पः । अतः कल्पे मनवश्चतुर्दश ।
समानगैर्युगैरेकमनुः । अतः कल्पे युगमानम् = $७१ \times १४ = ९९४$ ॥ ११ ॥

इदानीं कल्पे आर्यभट्टमतं कथयति ।

मनुसन्धिं युगमिच्छ-

त्यार्यभट्टस्तन्मनुर्यतः श्व-युगः ।

कल्पश्चतुर्युगानां

सहस्रमष्टाधिकं तस्य ४३५४५६०००० ॥ १२ ॥

आर्यभट्टोऽपि युगं युगसमं मनुसन्धिमिच्छति । यतस्तन्मते श्व-
युग एकमनुः । अर्थात् द्विसप्ततियुगैस्तन्मते एको मनुर्भवति । 'वर्णाश्र-
याणि वर्ग' इत्यादि-आर्यभट्टसङ्केतेन

श्व = ७० । श्व = २ द्वयोर्योगेन श्व = ७२ ।

(द्रष्टव्या मदीया गणकतरङ्गिणी) ।

आर्यभटेन समानगस्थाने द्विनगयुगानि गृहीतानि । अतस्तन्मते
मनुसन्धिर्युगसम एव फलितायं इत्यनुमीयते ।

अथैकस्मिन् कल्पे तन्मतेऽपि चतुर्दश मनवः । अत एकस्मिन् कल्पे

तन्मते युगानि = ७२ × १४ = १००८ । अतश्चतुर्युगानां सहस्रमष्टाधिक-
मित्युपपद्यते ।

तथा चार्यभटः ।

काहो मनवो ठ १४ मनुयुग इत्य ७२ गतास्ते च ६ मनुयुग कृता २७ च ।
कल्पादेर्युगपादा ग ३ च गुणद्वित्रसाच्च भारतात् पूर्वम् ॥

(दशगीतिका)

दिव्यं वर्षसहस्रं सहस्रसामान्यं युगं द्विषट्कगुणम् ।

अष्टोत्तरं सहस्रं ब्राह्मो दिवसो ग्रहयुगानाम् ॥

(कालक्रियापा. श्लो. ८)

इदानीं रोमकं सखयति ।

युगमन्वन्तरकल्पाः कालपरिच्छेदकाः स्मृतावुक्ताः ।

यस्मान्न रोमके ते स्मृतिवाच्यो रोमकस्तस्मात् ॥ १३ ॥

रोमकसिद्धान्ते युगमन्वन्तरादीनां चर्चा नास्ति (द्रष्टव्या पञ्च-
सिद्धान्तिका) अतो रोमकः स्मृतिवाच्य इति स्पष्टार्थम् ॥ १३ ॥

इदानीं ग्रहयुगं परिभाषयति ।

कालचर्चदेशयोगाद्भूयो ग्रहमन्दशीघ्रपातानाम् ॥

कल्पेन यतो योगंस्ततः स्फुटं ग्रहयुगं कल्पः ॥ १४ ॥

अत्र चतुर्वेदाचार्यः । 'कालयोगश्चैत्रसितादेशद्वयाद्धानोः । अत-
योगः पौष्णाश्विन्यन्तस्त्रेः सह ग्रहेः । देशयोगो लङ्कायाम्-इति । तेना-
यमर्थः । कालचर्चदेशयोगाद्वय एवैतावत्या सामग्या पुनरपि ग्रहशीघ्रमन्द-
पातानां यतो यस्मात् कल्पेनैव योगो नार्वाक् कृतस्तस्मात् कल्प एव
ग्रहयुगं स्फुटम्'-इति ॥ १४ ॥

इदानीं ग्रहाणां मन्दोच्चानां चलोच्चानां ग्रहपातानां च भग-
वानाह ।

कल्पेऽर्कगुणसितानां

भगणाः शून्यानि सप्त रद्वेदाः ४३२००००००० ।
 प्राग्वजता कुजगुरुशनि-
 शीघ्रोच्चानां स्वकक्षासु ॥ १५ ॥
 पञ्चाम्बराणि गुणगुण-
 पञ्चमुनिस्वरशरैर्मिताः शशिनः ५७७५३३००००० ।
 भौमस्य द्वियमशरा-
 छपक्षवसुरसनवद्वियमाः २२६६८९८५२२ ॥ १६ ॥
 कृतवसुनवाष्टनवनव-
 षट्त्रिनवागेन्दवो ज्ञशीघ्रस्य १७६३६६६८६८४ ।
 जीवस्य शरेषूदधि-
 षट्पक्षद्विकृतरसरामाः ३६४२२६४५५ ॥ १७ ॥
 सितशीघ्रस्य यमल्लगो-
 वेदनवाष्टाग्निपक्षयमस्त्रनगाः ७०२२३८६४६२ ।
 अष्टनवपक्षमुनिरस-
 शररसमनवोऽर्कपुत्रस्य १४६५६७२६८ ॥ १८ ॥
 स्वाष्टान्वयो ४८० वसुशर-
 वसुपक्षस्त्रचन्द्रवसुवसुसमुद्राः ४८८१०५८५८ ।
 द्विनवयमा २६२ द्वित्रिगुणाः ३३२
 शरेषुवसव ८५५ क्षिपञ्चरसाः ६५३ ॥ १९ ॥
 शशिवेदा ४१ मन्दाना-
 मर्कादीनां विलोमपातानाम् ।
 वसुरसरुद्रेन्दुगुण-
 द्वित्रियमाः २३२३१११६८ सप्तसप्तपञ्चाः २६७ ॥ २० ॥
 शशियमशरा ५२१ गुणरसा- ६३
 क्षिनन्दवसवः ८६३ समुद्रवसुविषयाः ५८४ ।

चन्द्रादीनां पञ्चात्

व्रजतोऽश्विन्यादिभगणस्य ॥ २१ ॥

स्वष्टार्थः । एत एव भास्करेणपि सिद्धान्तशिरोमणौ पठिताः ।

(सङ्गणिते मध्यमाधिकार-भगणाध्याये १-६ श्लो-) ॥ १५-२१ ॥

इदानीं मध्यमादीनाम् ।

परिवर्त्ताः स्वचतुष्टय-

शरान्विरसगुणयमद्विवसुतिथयः १५८२२३६४५०००० ।

रविभगणोना भानोः

सावनदिवसाः कुदिवसास्ते ॥ २२ ॥

रविभगणा रव्यब्दा

द्वादशगुणिता भवन्ति रविमासाः ५१८४००००००० ।

भगणान्तरं रवीन्द्रेः

शशिमासाः ५३४३३३००००० सूर्यमासेनाः ॥ २३ ॥

अधिमासाः १५६३३००००० शशिमासा-

स्त्रिंशद्गुणिता १६०२६६६०००००० भवन्ति शशिदिवसाः ।

शशिसावनदिवसान्तर-

मध्यमानि तिथिः शशाङ्कदिनम् ॥ २४ ॥

सावनमुदयादुदयो

भानां चार्धं नृवत्सरोऽर्कान्दः ।

पितृदिवसाः शशिमासा

दिव्यानि दिनानि रविभगणाः ॥ २५ ॥

स्वष्टार्थः इति श्लोकाः । भास्करेण सिद्धान्तशिरोमणाख्येता एव

मध्यमादीनां संख्याः पठिताः । अतः किं विष्टुपेक्षेनेति ॥ २२-२५ ॥

इदानीं कल्पगतमाह ।

कल्पपरार्द्धं मनवः

षट् कस्य गताश्चतुर्युगत्रिघनाः ।

त्रीणि कृतादीनि कले-

गौऽगैकगुणाः ३१७६ शकान्तेऽब्दाः ॥ २६ ॥

मवनगशशिमुनिकृतनव-

यमनगनन्देन्दवः १६७२६४७१७६ शकनृपान्ते ।

सार्धमतीतमनूनां

सन्धिभिराद्यन्तरान्तगतैः ॥ २७ ॥

कस्य ब्रह्मणः कल्पपरार्धं कल्पस्य द्वितीयाधं षट् मनवश्चतुर्यु-
गानां त्रिघनाः सप्तविंशतिर्गताः । शेषं स्पष्टार्थम् ॥ २६-२७ ॥

गोत्रीन्दुद्विकृताङ्केत्यादि भास्करोक्तं द्रष्टव्यम् । (सहगणित-मध्य-
माधिकारे श्लो. २८)

इदानीं कल्पगते आर्यभटमतं प्रतिपादयति ।

अधिकः स्मृत्युक्तमनोरार्यभटोक्तश्चतुर्युगेण मनुः ।

अधिकं विंशांशयुतैस्त्रिभिर्युगैस्तस्य कल्पगतम् ॥ २८ ॥

स्मृत्युक्तमनोः सकाशादार्यभटोक्तो मनुश्चतुर्युगेणैकेन महायुगेना-
धिकः । अर्थात् मनुस्मृत्यादौ समानगैः १५ युगैरेको मनुरार्यभटमते च
७२ युगैः । अतोऽनयोरन्तरसम एकयुगसमोऽधिक इत्यर्थः । तस्यार्यभ-
टस्य मतेऽतः कल्पादौ विंशांशयुतैस्त्रिभिर्युगैरधिकं कल्पगतं भवति ।
अर्थादाचार्यमतेन पूर्वं यत् कल्पगतं तथाऽऽर्यभटमतेन च यत् तयोरन्तरं
युगत्रयमेकयुगस्य विंशांशधिकं भवतीत्यर्थः ।

अत्रोपपत्तिः । आर्यभटमते भारतादध्यात् कलियुगारम्भात् पूर्वं
वर्तमानकल्पे ६ मनवो व्यतीता युगपादत्रयं च । तन्मते ७२ युगैरेको
मनुः कृतादयश्च युगपादसमाः सर्वे समा इति पूर्वमेव सर्वं प्रतिपादितम् ।

अत आर्यभटमतेन कल्पादौ गतयुगानि = $७२ \times ६ + \frac{१}{२} = ४३२\frac{१}{२}$ ।
आचार्यमतेन कृतयुगे युगमानम् = $\frac{१}{२}$ । अद्विमध्यावसानेषु षण्णां मनूनां

सप्तसन्धिषु युगमानम् = $\frac{6 \times 4}{10} = \frac{24}{10}$ । वरुणां मनुनां मध्ये युगानि = ४२६ ।
 कृतचेताव्यापरयोगे युगमानम् = $\frac{1}{10} + \frac{1}{10} + \frac{1}{10} = \frac{3}{10}$ । सर्वगोमे कल्यादौ
 गतयुगानि = ४२६ + $\frac{1}{10} + \frac{1}{10} = ४२८ \frac{2}{10}$ । अतो द्वयोर्मतयोरन्तरे युगानि
 = $४३२ \frac{1}{2} - ४२८ \frac{2}{10} = ४३२ \frac{1}{2} - ४२८ \frac{2}{10} = ३ \frac{1}{2}$ अत उपपद्यते सर्वम् ॥२८॥

इदानीमहर्गणानयनमाह ।

कल्पगताब्दद्वादशघातश्चैत्रादिमासयुक्तौऽधः ।

गुणितो युगाधिमासै रविमासासाधिमासयुतः ॥ २९ ॥

त्रिंशद्गुणस्तिथियुतः पृथग्युगावमगुणो युगेन्दुदिनैः ।

भक्तः फलावमेनोऽर्कसावनाहर्गणोऽर्कादिः ॥ ३० ॥

स्पष्टार्थो । सिद्धान्तशिरोमणियहगणितमध्यमाधिकारे ग्रहान-
 यनस्य १-३ श्लोका द्रष्टव्याः ॥ २९-३० ॥

इदानीं ग्रहानयनमाह ।

इष्टग्रहभगणगुणादहर्गणात् कल्पसावनयुक्तात् ।

भगणादि फलं मध्ये लङ्कायां भास्करोदयिकः ॥ ३१ ॥

स्पष्टार्थम् (मध्य. ग्रहा. श्लो. ४) ॥ ३१ ॥

इदानीं निजानयनस्य प्रश्नसामाह ।

आनयति दिवसवारं स्मृत्यविरोधेन मध्यमथवा वा ।

ब्राह्मादन्यैस्तथैरार्यभटाद्यैर्न कश्चिदपि ॥ ३२ ॥

ब्राह्मात्-आचार्योक्तास्तन्त्रादेव स्मृत्यविरोधेन स्मृत्यनुकूलेन हेतुना
 दिवसवारमर्थोदहर्गणमथवा मध्यं मध्यग्रहान् आनयति गणक इत्य-
 आहारः । आर्यभटाद्यैरार्यभटादिप्रणीतैरन्येस्तन्त्रैश्च कश्चिदपि मथ्यान्
 ग्रहानहर्गणं च नाऽऽनयति स्मृतिविरोधादित्यर्थः ॥ ३२ ॥

इदानीं वारप्रवृत्तिमाह ।

जगति तमोभूतेऽस्मिन् सृष्ट्यादौ भास्करादिभिः सृष्टैः ।

यस्मादिनप्रवृत्तिर्दिनवारोऽर्कादयात् तस्मात् ॥ ३३ ॥

अस्माद्व्यतोऽस्मिन् तमोभूते प्राकृतिकप्रलये सूर्यादीनामभावादन्ध-
कारमये जगति भास्करोदयः सृष्टे रश्मिः सृष्ट्यादौ दिनप्रवृत्तिर्जाता ।
अर्थात् रचनाकाले प्रथमं खेरेव रचना ब्रह्मणा कृता तद्वचनाकाल एव
दिनप्रवृत्तिरभूत् तस्मादकौदयादेव दिनवारो ज्ञेय इति ॥ ३३ ॥

रदानौ महर्गणेन कुत्र यद्वाः सिद्धा इत्याह ।

लङ्कासमयाम्योत्तररेखायां भास्करोदये मध्याः ।

देशान्तरोनयुक्ता रेखायाः प्रागपरदेशेषु ॥ ३४ ॥

लङ्कासमयाम्योत्तररेखायामर्धोलङ्कायाम्योत्तररेखायां ये सिद्ध्यन्ति
तेषां भास्करोदये मध्यमरज्युदयकाले मध्या यद्वा महर्गणेन भवन्तीत्यर्थः ।
रेखायाः प्रागपरदेशेषु च गण्यतामता यद्वा देशान्तरफलेन क्रमेणोनयु-
तास्तदा स्वनिरतोदयकालिका भवन्तीति सर्वे भास्करमध्यमाधिकारतः
स्फुटम् । अत्रोदयान्तरसंस्कारेण वास्तवाः स्वनिरतोदये यद्वा भवन्तीति
भास्करोदयान्तरसंस्कार आनीत इति ॥ ३४ ॥

रदानौ वारादिमाह ।

दिनवारादिः पश्चादुज्जयिनीदक्षिणोत्तरायाः प्राक् ।

देशान्तरघटिकाभिः पश्चात् प्राग्भवति रज्युदयात् ॥ ३५ ॥

लङ्कोदये वारादिरिति परिभाषया 'अकौदयादूर्ध्वमधश्च त्वाभिः
प्राच्यां प्रतीच्यां दिनप्रवृत्ति' इति भास्करोक्त्या सर्वे स्फुटमेव ॥ ३५ ॥

रदानौ देशान्तरमाह ।

भूपरिधिः स्वस्वस्थारा रेखा स्वाद्यान्तरांशसंगुणिताः ।

भगणांशहताः फलकृतिहीना देशान्तरस्य कृतिः ॥ ३६ ॥

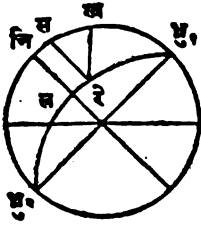
शेषपदगुणा भुक्तिर्भूपरिधिहता कलादिबन्धमृषम् ।

उज्जयिनीयाम्योत्तररेखायाः प्राग्धनं पश्चात् ॥ ३७ ॥

मध्यमहे स्फुटे वा भूपरिधिहतात् पदात् गुणात् षण्मा ।

बन्धं घटिका अथ वा कर्म तिथानृषधनं ग्रहवत् ॥ ३८ ॥

आचार्यमते भूपरिधिः = ५००० । अथ 'व्यासवर्गादृष्टगुणात् पदं भूपरिधिर्भवे' इत्यादिना कुभुजङ्गसायकभूमिताद्यासात् सिध्यति । अत्र सेनद्वयं नैव व्याख्या स्फुटा । कल्प्यते ध्रु, ससनि ध्रु, स्वयाम्योत्तरवृत्तम् । स = स्वस्थानम् । नि = स्वनिरवस्थानम् । ध्रु, रेन ध्रु, = लङ्कायाम्योत्तरवृत्तम् । सनि = स्वदेशाद्यांशसम्बन्धीनि योजनानि ।

नि = $\frac{\text{भूप} \times \text{अक्षां}}{३६०}$ । लङ्कायाम्योत्तरवृत्ते 'रे' कोऽपि रेखादेशः । रेस = नाडीवृत्तसमानान्तरं लघुवृत्तम् । सनि = तद्रेखादेशाद्यांशसम्बन्धीनि योजनानि = $\frac{\text{भूप} \times \text{रे अक्षां}}{३६०}$ । अरे = रेखास्वदेशयोरन्त-

रयोजनानि । आचार्येण अरेसचिभुजमृजुजात्यक्षेपं कल्पितम् । तत्र रेसमानमेव पूर्वापरान्तरं देशान्तरयोजनसमानम् । तद्वानयनं जात्यक्षेपयुक्तम् ।

रेस = $\sqrt{\text{रेस}^2 - \text{सस}^2} = \sqrt{\text{रेस}^2 - \left\{ \frac{\text{भूप}}{३६०} (\text{स्वदेशां} - \text{रेषां}) \right\}^2}$
ततो यदि भूपरिधिना यहभुक्तिस्तदा देशान्तरयोजनैः किमिति कलादिकलं प्राक्पश्चादृष्टं धनं मध्यगृहे वा स्फुटे कार्यमित्यये सम्बन्धः ॥

पञ्चसिद्धान्तिकायां वराहमिहिरानयनानुरूपमेवेदम् । (द्रष्टव्या पञ्चसिद्धान्तिकाप्रकाशिका पृ. १२-१३)

अत्र भूपरिधिहृता स्पष्टभूपरिधिहृता तथा देशान्तरस्य रेखास्वदेशयोरन्तरस्य योजनात्मकस्येति व्याख्या समीचीना । घटिकादिकं देशान्तरं तिथौ तिथिभुजघटिकासु यहवद्वेयम् । ज्ञेयं स्पष्टार्थम् ॥ ३६-३८ ॥

इदानीमब्दादौ दिनादित्याहादिसाधनमाह ।

करूपगताब्दा गुणिता

रूपाष्टजिनैः २४८१ नैवाग्निसप्तनगैः ७७३६ ।

सस्तरसनवभिः ६०० भक्ता

दिनावमान्यंशकाः क्षेपाः ॥ ३६ ॥

कल्पगताब्दा एकत्र कृपाष्टमिनैः २४८११२२३३ नवोऽग्निं सप्तनवे-
७७३२ गुणिताः । उभयत्र जलरसनवभिः ८६०० भेक्ताः कलमात्रस्थाने साकं
न दिनानि द्वितीयस्थानेऽवमानि भवन्ति । शेषाश्च क्रमेण दिनांशका अव-
मांशकाश्च ज्ञेयाः ।

अत्रोपपत्तिः । भास्करोत्पत्यब्दशुद्धिस्य दिनांशवमांशानयनवत् ।
अत्रोभयत्र जलरसनवभिः ८६०० सत्रयोनं कार्यमिति ॥ ३८ ॥

इदानीमब्दादावधिमाससाधनमाह ।

तद्दिग्गुणाब्दयोगा अधिमासास्त्रिंशता हता लब्धम् ।
शेषास्तिथयः शुद्धिर्दिनानि विकलं दिनांशेभ्यः ॥ ४० ॥

दिनांशेभ्योऽवमदिनांशेभ्यो विकलं सत् दिनानि शुद्धिर्भवति ।
अर्धादाधिशेषतिथयः स्यशेषावयवेन रहिताः सत्यः शुद्धिर्भवति । शेषं
स्पष्टम् ।

अत्रोपपत्तिः । 'दिनादित्तयाहादिदिग्गुणाब्दयोग' इत्यादिना भा-
स्करोक्तेन स्फुटा ॥ ४० ॥

इदानीमब्दाधिपं लब्धहर्गणं चाह ।

कल्पगताब्ददिनयुतः सूर्यायोऽब्दाधिपोऽब्दभगणवधः ।
कल्पाब्दहतो भगणादिमध्यमाः सूर्यभगणान्ते ॥ ४१ ॥
चैत्रसिताद्यास्तिथयः शुद्धिविहीनाः पृथक् गुणा रुद्रैः ।
अवमांशेभ्यो यमनवरसगुणितेभ्यो विभक्तेभ्यः ॥ ४२ ॥
स्वच्छेदेन फलयुता हतास्त्रिखामैः ७०३ फलावमविहीनाः ।
रविमेषादिद्युगणो मुनिहत् शेषोऽब्दपत्यादिः ॥ ४३ ॥

स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्तिः । 'तदब्दान्वितं भास्करादब्दयः स्यादित्यादि
भास्करोक्तेनाब्दाधिपानयनवासना सुगमा । तथा रव्यब्दान्ते यद्वायनं च

त्रैराशिकेनोपपद्यते । लघ्वहर्नकेऽवमानयनार्थं च त्रिकनग ७०३ चान्द्रादे
द्व११मितान्यवमानि स्वल्पान्तरतः प्रकल्प्यानुपातः कृतस्तद्व्या ।

अध्यादेर्नततिथयः = इष्टति - अधिशेति । एता द्वगुणास्त्रिकन-
ग७०३हुता अध्यादिसयशेषयुताः

$$\begin{aligned} \text{अवमानि} &= \frac{११ (इष्टति - अधिशेति)}{७०३} + \frac{\text{वसत्रे}}{६६००} \\ &= \frac{११ (इष्टति - अधिशेति) + \frac{७०३ \text{ वसत्रे}}{६६००}}{७०३} \\ &= \frac{११ (इति - अधिशेति) + \frac{११ \text{ वसत्रे}}{६६००} + \frac{६६० \text{ वसत्रे}}{६६००}}{७०३} \\ &= \frac{११ \left\{ इति - \left(अधिशेति - \frac{\text{वसत्रे}}{६६००} \right) \right\} + \frac{६६० \text{ वसत्रे}}{६६००}}{७०३} \\ &= \frac{११ (इति - शु) + \frac{६६० \text{ वसत्रे}}{६६००}}{७०३} \end{aligned}$$

अत उपपद्यमानयनम् । शेषं भास्करसप्तहर्गणानयनवदिति
सर्वे निरवद्यम् ॥ ४१-४३ ॥

इदानीं रव्यानयनमाह ।

शुगणात्सप्तत्यंशं स्वनवार्कांशाधिकं विशोऽध्यांशाः ।

मध्यमबुधसूर्यसिताः शीघ्रोर्ध्वं कुजगुरुशनीनाम् ॥ ४४ ॥

अथ गणितन्यासेनैव व्याख्या सुगमा ।

$$\text{भागाद्या मध्यमरविबुधशुक्राः} = \text{अह} - \left(\frac{\text{अह}}{७०} + \frac{\text{अह}}{७० \times १३६} \right) ।$$

आचार्यमतेन महीमितादहर्गणात् कलादिका

रविगतिः = ५६ । ८ । १० । २२ । भास्करमतेऽस्तिमात्रयवे २२
स्थाने २१ आयाति ।

अत्रोपपत्तिः । 'महीमितादहर्गणात् फलानि याति तत्कलाः' इत्यादि भास्करविधिना मध्यमां मतिमाचार्यप्रकारेणानीय ततो विलोमेन अष्टमुद्यानसद्वर्धनादिना सर्वेषां मध्यमहानयनानामुपपत्तिः कर्तव्या किं अन्यगौरवेणेति ॥ ४४ ॥

इदानीं चन्द्रानयनमाह ।

त्रिगुणमवमावशेषं विभजेद्गुणसप्तशशिभिरासांशैः ।
पृथगधिकोऽर्को रविगुणतिथ्यैः संयुतमन्द्रः ॥ ४५ ॥
स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्तिः । आचार्यवमशेषं इदं कृतं भास्करवमशेषम् = $\frac{७३}{११}$ ।
ततः 'स्वनगभागयुतेन दशाहतस्यदिनोर्वर्तितेन कलान्वित' इति भास्करविधिना कलात्मकं फलं दृष्ट्वा विभज्य आतमवमशेषसमुद्भवमंशात्मकं फलम् = $\frac{८० \text{ चरे}}{० \times ११ \times ६०} = \frac{८ \times ३ \times ७३}{७ \times ११ \times ६ \times ३} = \frac{३ \text{ चरे}}{० \times ११ \times ६ \times ३} = \frac{३ \text{ चरे}}{६१३}$
= $\frac{३ \text{ चरे}}{१०३}$ स्वस्थानरात् । अत्रोपपत्तिर्भास्करोक्ता ज्ञेयेति ॥ ४५ ॥

इदानीं भौमबुधशीघ्रोच्चानयनमाह ।

एकादशखिसांशा भौमः शरसप्तवसुभिः ८७५ रिन्दुयमैः २१ ।
कृतगुणितयुगणांशाः पञ्चरसैः ६५ षट् बुधः शाम्भम् ॥ ४६ ॥

भौमः = $\frac{११ \text{ षट्}}{२१}$ संज्ञाः + $\frac{११ \text{ षट्}}{८७५}$ कलाः ।

आचार्यमतेन कलादिका भौमगतिः - ३१ । २६ । २८ । ० ।

इयमेव भास्करोक्ता च ॥

बुधशीघ्रोच्चं भागादम् = ३ षट् + $\frac{६ \text{ षट्}}{६५}$ ।

आचार्यमतेन भागादिका बुधशीघ्रोच्चगतिः - ३ । ३ । ३२ ।

१८ । २८ ।

इयमेव भास्करोक्ता च ॥

अत्रोपपत्ती रव्यानयनोपपत्तिवत् सुममा ॥ ४६ ॥

इदानीं गुरुशुक्रशीघ्रोच्चानयनमाह ।

युगणेषुवधो लिप्ता जीवः कृतशरगुणैः शरकलोः ।

भागकलाः सितशीघ्रं विषयैर्वसवो विषष्ट्याष्टौ ॥ ४७ ॥

$$\text{कलात्मको गुरुः} = ५५६ + \frac{५५६}{३१४}$$

रुपाहर्गलेन कलादिका गुरुगतिः = ४ । ५८ । ८ । ८ ।

भास्करोक्तापीयमेव ॥

$$\text{एवं शुक्रशीघ्रोच्चम्} = \frac{८५४}{५} \text{ शंशाः } + \frac{८५४}{६२} \text{ कलाः ।}$$

रुपाहर्गणे भागादिका गतिः = १ । ३६ । ० । ४४ । ३१ ।

भास्करमतेन ३१ स्थाने ३५ सागच्छन्त्यन्तिमावयधे ॥

अत्रोपपत्तिरतिमुगमा रव्यानयनोपपत्तियुक्त्या ॥ ४७ ॥

इदानीं शनि-चन्द्रोच्चानयनमाह ।

त्रिगुणः कला दिनगणस्तिथिरामैर्द्धे कले च सूर्यसुतः ।

नवभिर्भागः सागरस्वशून्यवेदैश्च चन्द्रोद्यम् ॥ ४८ ॥

$$\text{कलात्मकः शनिः} = २५६ + \frac{२५६}{३१४}$$

साधार्यमते कलादिका गतिः = २ । ० । २२ । ५१ ।

इयमेव भास्करोक्तापि ॥

$$\text{चन्द्रोच्चं भागाद्यम्} = \frac{५५६}{८} + \frac{५५६}{४००४}$$

साधार्यमते कलादिका गतिः = ६ । ४० । ३३ । ५६ ।

भास्करोक्तापीयमेव ॥

अत्रोपपत्तिरपि पूर्ववत् ॥ ४८ ॥

इदानीं चन्द्रपातानयनमिष्टदिने ग्रहानयनं चाह ।

भागो नन्दशशाङ्कैः शशिशून्यस्वरयमैश्च शक्तिपातः ।

रविमण्डलान्तिकयुता मध्या भगवान्तामाः सेवाः ॥ ४९ ॥

$$\text{भागात्मकश्चन्द्रपातः} = \frac{\text{अव}}{१६} + \frac{\text{अव}}{२००९} ।$$

आचार्यमते कलादिका गतिः = ३ । १० । ४८ । २२ ।

भास्करमतेऽन्तिमावयवे २२ स्थाने २० आयाति ॥

रविमण्डलान्ते रविभगवान्तेऽर्धोद्वयवृत्तान्ते ये बहः पूर्वमनुपा-
तेन सिद्धास्ते रविमण्डलान्तिकाः कथ्यन्ते । तैरहर्गणोद्भवा युता रष्टदिने
उदयकाले बहः भवन्ति । शेषा मन्दोद्भवादयो मत्पत्यत्वाद्भगवान्तेया
रव्यवृत्तान्तोद्भवा एवेष्टदिने ज्ञेया इति ।

पातसाधनोपपत्तिर्यहानयनोपपत्तिवदन्यस्यातिसुममेति ॥ ४८ ॥

इदानीं बहामयने विशेषं प्रतिपादयति ।

पादार्धविपाददिनै रात्र्यर्धास्तमयदिनदलौदयिकाः ।

ऊनाः कृत्वा तिथयो देशान्तरनाडिकोनयुताः ॥ ५० ॥

अत्र चतुर्धेवाचार्यः । 'पादार्धविपाददिनैरुनीकृत्य तिथयो यथा-
सङ्ख्यं रात्र्यर्धास्तमयदिनदलौदयिका बहः आगच्छन्ति । इतदुक्तं भवति ।
यास्तिथयोऽहर्गणानयने दीयन्ते ता यदि पादेनोना दीयन्ते पञ्चदश-
मिर्घटिकाभिर्हना इत्यर्थः । तदा तत्र योऽहर्गणो भवति तेन ये बहः
आनीयन्ते तेऽतीतार्धरात्रिका भवन्ति' ।

एवं दिनार्धानादहर्गणाद्ये बहःस्तेऽतीतास्तकालिकाः । विपाद-
दिनोनादहर्गणाद्ये बहःस्तेऽतीतदिनार्धकालिकाः । दिनोनादहर्गणाद्ये
ये तेऽतीतदिनौदयिका भवन्तीत्यर्थः ।

एवं प्रागपरत्र देशान्तरनाडिकोनयुतास्तिथयो यत्रहर्गणार्थे शङ्क-
न्ते तत्रा स्वदेशे तत्तत्कालिका बहः भवन्तीत्यर्थः ॥ ५० ॥

इदानीं कलिगतादेव शुद्धाद्वानयनाय विशेषं रविमण्डलान्तिक-
बहानयनार्थं प्रकारान्तरं दाह ।

कलिगतशुद्धिः प्राग्बत्

शुक्रायोऽब्दाधिपोऽब्दभगणवधात् ।

संस्कृतपुस्तकानां सूचीपत्रम् ।

सूच्यम्

श्रीभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमपाठः श्रुतप्रकाशिकासंवलितः पं. श्रीराममिश्र- शास्त्रिप्रणीतकृतिर्काव्यमपठटिप्पणीसमेतः	७१)
श्रीभाष्ये प्रथमाध्यायद्वितीयपाठमारभ्य द्वितीयाध्यायान्तम्	७२)
श्रीभाष्ये तृतीयाध्यायमारभ्य चतुर्थाध्यायान्तम्	३८)
वेदार्थसंग्रहे भगवद्भामानुजमुनिप्रणीतः सटीकः	७३)
वेदपूर्वः प्रथमो विन्तुः सत्सम्प्रदायाचार्यपं. स्वामिश्रीराममिश्रशास्त्रि- प्रणीतो निर्विशेषाद्वैतनिराकरणपरः	११८)
वेदपूर्वसंहिता वेदार्थसंग्रहः	३४१)
शास्त्रदीपिका	६१)
सङ्घर्ष-काण्डम्, जैमिनीयबोदशाध्याय्याः श्रेष्ठतुरध्यायोस्वरूपम्, भाट्ट- न्द्रकोपेतम्, पं. स्वामिश्रीराममिश्रशास्त्रिसङ्घुमितटिप्पणीसमेतम् ।	११)
काशिकाव्याख्या पदमञ्जरी, श्रीहरदत्तमिश्रविरचिता, भारद्वाजप-दामोदर- शास्त्रिणा संशोधिता पूर्वार्द्धरूपा	५४१)
तथा उत्तरार्द्धम्	८३१)
माधवीया धातुवृत्तिः, नामधातुवृत्तिश्च, श्रीमाधवाचार्यसोदरैश्च श्रीसायणाचार्येण विरचिता	७११)
काशिका, पाणिनीयव्याकरणसूत्रवृत्तिः, पण्डितवरवामनजयादित्यविरचिता श्रीतिरुन्तार्क्यवसरणिः ।	६५१)
द्विम्मीमांसा, श्रीसुधाकरद्विवेदिविरचिता	४८१)
जैमिनिसूत्रवृत्तिः सुबोधिनीनामिका, श्रीयुतराजेश्वरसूरिविरचिता	५४१)
सहस्रावली, न्यायाचार्यश्रीमदुदयनविरचिता, श्रेष्ठशङ्कराचार्यविरचितया न्याय- मुक्तावल्याख्या टीकया सहिता ।	३४१)
सिद्धान्ततत्त्वं नाम वेदान्तप्रकरणम्, श्रीमांसाधुरन्धरश्रीमदापदेवसुनुना विद्वद्वरेण श्रीमदनन्तदेवेन विरचितम् ।	४११)
तत्त्वमुक्ताकलापः-सर्वार्थसिद्धयुतः, श्रीधायनीपार्कसिद्धान्तानुसारी विशिष्टाद्वै- तब्रह्मनिरूपणपरः प्रकरणायन्याः, श्रीवेदान्ताचार्यापरामर्शेन कविताार्क- ककेसरिणा सर्वतन्त्रस्वतन्त्रधिप्रयोगेन श्रीद्वेष्टनाथदेशिकेन प्रणीतः	५४१)
वेदान्तसिद्धान्तमुक्तावली, आर्यवर्गनिष्साहचरताङ्गलभाषानुवादयुता	१४१)
काव्यप्रकाशस्य हङ्गलपण्डितभाषानुवादः	२४१)
अथर्ववेदसंहिताया हङ्गलपण्डितभाषानुवादः	१२१)
ज्ञानमप्राप्ताययम्, पञ्चरात्रतन्त्रप्राप्ताययव्यवस्थापनपरम्, श्रीभाष्य- काराणां परमगुरुणा श्रीहयामुनाचार्यस्वामिना प्रणीतम्	३४१)
तर्कभाषा, श्रीमत्केशवमिश्रविरचिता श्रीमद्विश्वकर्मविरचितया न्यायप्रदी- पाख्यटीकया सहिता ।	१४१)

CONTENTS.

	<i>Page.</i>
NYĀYASIDDHĀNĪJANAM, Ed. Rāma Miṣra Ṣāstrin, Professor, Sanskrit College, Benares.	261
LAUKIKANYĀYASAMGRAHA, Ed. Gaṅgādhara Ṣāstrin, Professor, Sanskrit College, Benares.	277
NYĀYASŪTRAVIVARAṆAM, Ed. Surendralāla Gosvāmin, Professor, Sanskrit College, Benares	293
BRĀHMASPHUṬASIDDHĀNTA, Edited with his own commentary by Mahāmahopādhyāya Sudhākara Dvivedin, Professor, Queen's College, Benares	309

37
HALL
JUL 15 1901
CAMBRIDGE

काशीविद्यासुधानिधिः

THE PANDIT

A MONTHLY PUBLICATION

OF THE

BENARES COLLEGE,

DEVOTED TO

SANSKRIT LITERATURE.

NEW SERIES.

No. 6.] June, 1901. [Vol. XXIII.

BENARES:

PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETORS,
E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS.

1901.

Copyright on each article reserved.

Price Rs. 9-0 per annum.]

श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः ।
 प्राच्यप्रतीच्यवाकपूर्वापरपञ्चदयान्वितः ॥ १ ॥
 अक्षररिमः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः ।
 प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविद्यासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

संस्कृतपुस्तकानां सूचीपत्रम् ।

	मूल्यम्
चित्रमीमांसा, जण्यवदीक्षितकृता सै. श्री रामशास्त्रिणा संशोधिता	१)
तत्त्वजिन्दुः, बाधस्यतिमिषकृतः, श्रीगङ्गाधरशास्त्रिणा संशोधितः	२)
गणकतरङ्गिणी, श्रीसुधाकरद्विवेदिनिर्मिता	३)
बालरामायणं नाम नाटकम्, श्रीराजशेखरप्रणीतम्	४)
प्रसवराचवं नाम नाटकं, श्रीजयदेवकविप्रणीतम्	५)
अशुभौमुदी	६)
अशुभौमुदी, श्रीयुतहासरबाणवटेनाचार्य्येण ग्लग्लग्लोयभाषायामनुवादिता	७)
श्रीयुतपण्डितवरबाणशास्त्रिणो जीवनयुक्तान्तः, श्रीगङ्गाधरशास्त्रिणा निरूपितः	८)
वैश्वेदिकसूत्रम्, श्रीयुतगाङ्गाचार्य्येण ग्लग्लग्लोयभाषायामनुवादितम्	९)
मानवधर्मप्रकाशः, मनुस्मृति का हिन्दीभाषा में अनुवाद	१०)
शास्त्रवधर्मदीपिका, ...	११)
अमरकोशः सटीकः	१२)
योगवार्तिकम्	१३)
श्रीतपदार्थनिर्वचनम्	१४)
वाक्यार्थचन्द्रिका, परिभाषेनुशेखरस्य व्याख्या श्रीकामकोस्तुभशास्त्रि- संशोधिता	१५)
काव्यप्रदीपः, पं. रामशास्त्रिभागवताचार्य्येण परिशोधितः	१६)
वेदान्तसिद्धान्तादर्शः, श्रीमन्मोहनलालवेदान्ताचार्य्येण प्रणीतः	१७)
अथर्वनक्षत्रवृत्तायं सटीकम् श्रीमन्मोहनलालवेदान्ताचार्य्यकृतटिप्पणीसहितम्	१८)

असमवायात्यवान्तरविभागस्तु नास्मदीयैरभ्युपगतः परिभाषिकत्वात् अन्यथा निमित्तकारणप्रत्यासन्नं कारणमनिमित्तमित्यादि विभागान्तरस्यापि परिभाषितुं शक्यत्वात् पटाद्यसमवायितया तन्तुसंयोगादयस्त्वसिद्धा एव अवयविभक्तात् तावत् एव तत्त्वात् संयोगादिकारणतया नोदनादयस्तु सिद्धा अपि निमित्तकोटेर्न व्यतिरिच्यन्ते ततश्च लक्षणद्वयमपीश्वरे सिद्धम् अविभक्तनामरूपचिदचिच्छरीरकस्य विभक्तनामरूपचिदचिदचिच्छरीरकत्वापेयोपादानत्वसिद्धेः, अविभक्तचिदचिच्छरीरकत्वातिरिक्तेन कुलालादिसाधारणसंकल्पविशेषवत्त्वाद्याकारेण निमित्तत्वसिद्धेः ईश्वरस्यैव क्वचिद्विषये कर्तृत्वमुपादानत्वं च परैरपि स्वीकार्यं, सन्ति हि संयोगादयो घटादिभिरीश्वरस्य ततश्चेश्वरस्तेषां समवायित्वात्सर्वकार्यकर्तृत्वाद्योपादानं निमित्तं च तत्कर्तृत्वानभ्युपगमे कार्यत्वात्सकर्तृकमित्यनुमानं दशमदशापन्नम् एवमनीश्वरेष्वपि बुद्धिपूर्वस्वज्ञानसुखाद्युत्पादने निमित्तोपादानत्वसमुच्चयः सिद्धः, ततः सिद्धं सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरकं ब्रह्मैव स्थूलचिदचिद्वस्तुशरीरतया परिणमतीति वेदान्ताः प्रतिपादयन्तीति, तेन च तद्व्यतिरिक्तस्य निखिलस्याधाराधेयभावेश्वरेशितव्यत्वशेषशेषित्वशरीरशरीरिभावकार्यकारणभावादयो यथाग्रहणं सम्बन्धाः ।

भिया सह तु दाम्पत्यं शाश्वतं तत् एव तु ।

तयोः साग्नैक्यशक्तित्वतद्वत्त्वादिगिरां गतिः ॥

ज्ञानानन्दाद्यत्यन्तसाम्याज्जगज्जनकत्वशेषित्वशरीरत्वप्राप्यत्वादिसाम्याच्च साम्यगिरां निर्वाहो व्यक्तः, एकत्ववादा अप्येवं ब्रह्मरूपेणात्यन्तसमतया प्रकारैक्येन सम-

स्तप्रपञ्चप्रतियोगिकैकशेषित्वाश्रयत्वेन महेन्द्राग्नीषोमादि-
वयथाविनिर्गमं श्रिया तद्वल्लेभस्य वैशिष्ट्यात् समस्ता-
त्महविःप्रत्युद्देश्यैकदेवतात्वादिवेषेण वा निर्वाहः, शक्ति-
त्ववादास्तु पत्नीत्वादिरूपेण विशेषणत्वाभिप्रायाः सृष्ट्या-
दिव्यापारेषु समानलीलतया प्रेरकत्वेन सहकारित्वाभि-
प्राया वा, प्रयुज्यते च सर्वत्र स्त्रीपुंसात्मकेषु द्वन्द्वान्तरे-
ष्वपि रुयंशे शक्तित्ववादः, व्यूहवदवस्थाभेदवादास्त्वव-
तारविषयाः सर्वस्य भगवदात्मकत्वेन तस्य स्वेच्छया परे-
च्छया वा कार्यदशापन्नस्यापि भगवदवस्थाभेदत्वात् एव-
मिच्छासंविदहन्तादिव्यपदेशा अपि प्रणयानुविधेयत्वस्वयं-
प्रकाशत्वस्वरूपनिरूपकत्वविशेषरूपादिपरा द्रष्टव्याः अत्र
वक्तव्यमखिलं षडर्थसंक्षेपे दिव्यस्थाननिरूपणानन्तरं
श्रीराममिश्रैरुक्तम् । अथ तत्रत्योऽयं ग्रन्थः समाननया-
न्महिष्यादिसिद्धिश्च । ननु शेषित्वविशिष्टविधिरशक्यः
अन्यशेषस्य तदन्यशेषत्वायोगात्, न चानुवादः अत एव,
किं च महिष्यादिकं परस्य शरीरम् अन्यथा एकमेवेति
विरुध्यते आनन्दादिवदपृथग्भावाभावात् अतः समत्वान्न
मिथः शेषशेषिता । मैवं पत्युः पत्न्या अपीति लोकसिद्ध-
मुभयाधिष्ठानं चैकं शेषित्वम् अविभागस्मृतेः तदुक्तं
नीतिविद्भिः अन्यतरानिच्छायां त्याग एव न संवर्ततेति
न ह्यनिवृत्तिः पृथक्त्वे एतद्व्यायसहकृतवाक्येन च शेषित्व-
विशिष्टपत्नीसिद्धिः अनूय वा, न च लोके शरीरस्यापत्नीत्वं
नाम मानान्तरागोचरे विरोधः, अचित्त्वाच्चापत्नीत्वं लोके
स च स्वस्मिन्नात्माश्रयदोषः शेषत्वमन्यत्रापि अविरोधा-
दिति अनेन च श्रीराममिश्रवचसा द्वन्द्वं प्रति जगतः शेष-
तैकरसत्वमुपपादितं, श्रुतिश्च ।

राममिश्राचार्यां वासुनमुनिभ्योऽपि प्राचीनाचार्याः ।

अकारेणोच्यते विष्णुः सर्वलोकेश्वरोहरिः ।

उद्धृता विष्णुना लक्ष्मीरुकारेणोच्यते तथा ॥

मकारस्तु तयोर्दास इति प्रणवलक्षणम् । इति मन्त्रा-
न्तरेष्विव प्रणवेऽपि बहवोऽर्थाः बहुषु प्रदेशेषु प्रतिपाद्यन्त
एव न चार्थविरोधः येनान्यपरता स्यात् अस्येशाना जगतो
विष्णुपत्नी ईश्वरीॐ सर्वभूतानामित्यादिका च आदित्या-
दिशब्दसामानाधिकरण्यादाया श्रुतिर्भूविषयेति केचित्
दिग्विषयेति तु कुट्टष्टिः श्रुतिलिङ्गादिविरोधात् आह च
भगवान्पराशरः ।

त्वयैतद्विष्णुना चाभ्य जगद्भासं चराचरम् ॥

यथा सर्वगतो विष्णुस्तथैवेयं द्विजोत्तम ! ॥

नानयोर्विद्यते परमित्यादि, तथा च भगवच्छा-
स्त्रवचनम् एकतत्त्वमिवोदितौ ।

लक्ष्म्याः समस्तश्चिदचित्प्रपञ्चो व्याप्यस्तदीशस्य
तु साऽपि सर्वम् ।

तथापि साधारणमीशितृत्वं श्रीश्रीशयोर्द्वौ च सदै-
कशेषीत्यादि ॥

अहिर्बुध्न्यसंहितालक्ष्मीतन्त्रादिषु च विस्तरेणायम-
र्थोऽवधार्यः, एतेन भूभ्यादेरपि तदंशत्ववचनं निर्व्यूढम्
अनुप्रवेशादेव ह्यनन्तविष्वक्सेनादेरपि सत्त्वर्षणात्मकत्व-
मुच्यते यथाविनियोगमुपासनावान्तरमेदाद्रक्षणः पत्नी-
परिजनादिसाहित्यराहित्यविकल्पः न पुनर्भ्रान्तत्वशुद्ध-
त्वकार्यकारणावस्थादिविषयत्वात् प्रागेव तत्र दूषणा-
भिधानात् व्यूहविभवादिषु हेतुकार्यभावं सर्वं विग्रह-

विषयं वक्ष्यामः तत्तद्ग्रहाद्यनुरूपाश्च लक्ष्म्यादिव्यूहादयः
शास्त्रसिद्धाः, व्यूहादिषु मिथोऽङ्गाङ्गिभावादिकं स्वसङ्क-
ल्पमात्रायसमीश्वरस्य सर्वत्रैकत्वात् यत्तु । यच्चविशेषा-
दिषु लक्ष्मीसुदर्शनादीन् प्रति वासुदेवादेरङ्गत्वं कचित्क-
चित्प्रतिपाद्यते तत्र यथावस्थितब्रह्मात्मकत्वानुसन्धाने
स्वात्मानं प्रत्येव स्वस्यैच्छमङ्गत्वमिति न कश्चिद्विरोधः,
ब्रह्मदृष्ट्याऽनुसन्धाने तु तत्तत्फलविशेषार्थं तदङ्गकत्वेन
प्राधान्यदृष्टिरिति त्रय्यन्तोदितदृष्टिविध्यन्तरेष्विव न त-
त्त्वव्यवस्थाभङ्गः, न चैवमागमान्तरप्रतिपाद्यतत्त्वेष्वपि
प्रसङ्गः तेषामागमानामप्रामाण्यस्य वक्ष्यमाणत्वात्, पञ्च-
रात्रप्रामाण्यस्यागम प्रामाण्ये †भाष्ये च श्रीपञ्चरात्राधि-
करणे प्रपञ्चितत्वात् अस्माभिश्च न्यायपरिशुद्धावुक्त-
त्वात् न च यच्चादय एव सामान्यतो निर्मूला इति वाच्यं
तापनीयोपनिषदादिषु तद्दर्शनात् प्रत्यक्षतः फलोपल-
म्भाच्च अतस्तत्त्ववैपरीत्यं तदुक्तिमूलशास्त्राप्रामाण्यं वा
न शङ्कनीयम् । अतः सिद्धमशेषविदचित्प्रकारं ब्रह्मैकः
श्रीमन्नारायण इति ॥

स्फारास्तीर्णभुजङ्गपुङ्गववपुःपर्यङ्कवर्यं गतौ

सर्गस्थित्यवसानकेलिरसिकौ तौ दम्पती नः पती ।

नाभीपङ्कजशायिनः श्रुतिमुसैरन्योन्यबद्धसितौ

विम्बस्याम्बुजसम्भवस्य वचनैरोन्तत्सदित्यादिभिः ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीम-
द्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु न्यायसिद्धाञ्जने
ईश्वरपरिच्छेदस्तृतीयः ॥

* ज्ञानमप्रामाण्यनामा श्रीवासुनमुनिप्रणीतः संदर्भः ।

† श्रीभाष्ये ।

॥ श्रीः ॥

श्रिये नमः ।

श्रीधराय नमः ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

न्यायसिद्धाञ्जने नित्यविभूतिपरिच्छेदश्चतुर्थः ।

अथास्य नित्यविभूतिरुच्यते त्रिगुणद्रव्यव्यतिरि-
क्तत्वे सति सत्त्ववत्त्वं, तमोरहितत्वे सति सत्त्ववत्त्वं,
निःशेषाविद्यानिवृत्तिदेशविजातीयान्यत्वमित्यादि तद्व-
क्ष्णम् आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् तेह नाकं, क्षयन्तमस्य
रजसः पराके, यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्, तदक्षरे परमे
व्योमन्, सहस्रस्थूले विमिते दृढ उग्र इत्यादिभिस्तत्सिद्धिः
एवं च सति तद्विष्णोः परमं पदञ्च सदा परयन्ति सूरयः
इत्यत्रापि व्यतिरेकनिर्देशबलात् स्वरूपाद्भेदे सिद्धे पदश-
ब्दस्वारस्यात्सदा दृश्यत्वबलाच्च सदापरयदनेकद्रष्टृविशि-
ष्टस्थानविशेषविधिः अगत्या विशिष्टविधिः यदाग्नेर्वाऽष्टा-
कपाल इतिवत्, प्रपञ्चितआयं स्थानविशेषो मोक्षधर्म एते
वै निरयास्तात स्थानस्य परमात्मनः इत्यादिभिः । सा च
विभूतिः केनचित् प्रदेशेनानन्ता केनचित्त्ववच्छिन्ना आन-
न्त्यतमः परत्वयोः श्रुतयोरवर्जनीयत्वात् आनन्त्यमात्रसा-
म्येऽप्यनन्तत्रिगुणादपीयमधिकतरा न्यूनाधिकभाववचना-
त् अनन्तत्वेऽपि मिथस्तारतम्यस्य सिद्धत्वात्, देशेऽपि
निदर्शयामः आदित्यादूर्ध्वमपि गगनदेशोऽनन्तः भूमण्ड-
लादनन्तरः पातालादनन्ततम इति पादत्रिपादव्यपदेश-
श्च तदविषयोऽपि तद्देशतारतम्यस्यानुग्राहको भवति, अयं
च विभागे न समवतुर्भागाभिप्रायः बुद्ध्यर्थः पादवदि-

त्युक्तत्वात्, अचेतना चेयं जीवेश्वरकोटिविलक्षणत्वात्
स्वयंप्रकाशा च ।

तत्रानन्दमया भोगा लोकारचानन्दलक्षणाः ।

आनन्दं नाम तं लोकं परमानन्दलक्षणम् ॥

तयोर्नापरमव्योम निर्वन्दसुखमुत्तमम् ।

षाड्गुण्यप्रसरो नित्यस्वाच्छन्द्यादेशतां गतः ॥

इत्यादिसामर्थ्यात् तथा किमात्मकैषा भगवतो व्य-
क्तिरिति प्रश्ने यदात्मको भगवानिति च सामान्यत उत्तरे
कृते पुनः किमात्मको भगवानिति च प्रश्ने ज्ञानात्मक इत्या-
द्युत्तरमुक्तम् अतो दिव्यमङ्गलविग्रहस्य ज्ञानात्मकत्वात्स-
द्ब्रव्यातिरिक्तायाः सर्वस्या नित्यविभूतेर्ज्ञानात्मकत्वमु-
चितं, ज्ञानात्मकत्वं चात्र स्वयंप्रकाशत्वमेव ज्ञानत्वेऽप्या-
त्मवदस्यानिर्बिषयत्वाकर्तृत्वे युक्ते परस्मै भासमानत्वाच्च
धर्मभूतज्ञानवत् पराकत्वमुपपन्नं सुषुप्त्यादिकाले धर्मभू-
तज्ञानवद्बन्धकाले सा न प्रकाशते, तदा तु तद्वदेव ज्ञानवि-
षयतयैव तत्सिद्धिः बन्धरहितानामतिवैभवे सत्यपि सा
तन्निरपेक्षा आत्मवस्तुस्वरूपवत् ज्ञानविषयत्वेऽपि स्वयं-
प्रकाशत्वमप्यन्यत्राप्यभ्युपगतम् । एके तु निरतिशयदी-
प्तियोगात् ज्ञानावरकत्वाभावादेशच स्वयंप्रकाशत्वज्ञान-
त्वादिद्व्यपदेशः अत्यन्तानुकूलरूपरसगन्धादियोगादान-
न्दसुखादिद्व्यपदेश इत्याहुः । इयं च पञ्चोपनिषत् प्रति-
पाद्यपञ्चभूतेन्द्रियमयी नित्यमुक्तेश्वराणामिच्छानुरूपश-
रीरेन्द्रियप्राणविषयरूपेणावतिष्ठते त्रिगुणवदियमपि च
चतुर्विंशतितत्त्वात्मिकेति केचित् । तथापि न तत्त्वानां
प्रकृतिविकृतिभावः दिव्यमङ्गलविग्रहादेर्नित्यत्वअवस्थात्
अप्रकृतानामपि महदादीनां सद्भाव आकाशादिवत् न

आकाशाद्युपासास्तत्र बाष्पादयः तत्र च शरीरादीनां
संस्थानादीनि प्रायशः प्राकृततुल्यानि शरीराणां शुभा-
श्रयादीनां पाण्यादिमत्त्वश्रवणास्तत्रेन्द्रियसद्भावसिद्धिः
चक्षुरादिशब्दानां च प्रयुक्तानां गोलकादावमुख्यत्वात्
इन्द्रियवच्छिद्रविधुरा द्योतमानाश्च सर्वः स इत्यादिवच-
नमुत्सर्गाववादनयेन कर्मकृतेन्द्रियप्रतिक्षेपपरम् अशरीरं
वाच सन्तमित्यादिषु कर्मकृतशरीरादिप्रतिषेधवत् अभावं
वादरिरित्यधिकरणे किमुक्तस्य देहेन्द्रियाणि सन्तीति
चिन्तितत्वाद्भूतेन्द्रियरूपषोडशतत्फलसद्भावो भाष्यका-
रैरेव सूचितः भट्टपराशरपादैश्चेश्वरादीनां मनःसद्भावो
दर्शितः यथा यद्यप्येवं तर्कः-स्वातन्त्र्येण स्वान्तसमर्थना-
समर्थः तथाप्यागमानुग्रहेण प्रभवति, सन्ति चागमाः मन-
सैतान् पश्यन् रमन्ते मनोऽस्य दिव्यं चक्षुः, सोऽन्यं कामं
मनसा ध्यायीत मनसैव जगत्सृष्टुम् एतस्माज्जायते प्राणोम-
नःसर्वेन्द्रियाणि चेत्येवमादयः परावरप्रकरणेष्विति स्वय-
मुक्तत्वात् बुद्धिरेवेदं मन इति मतान्तरमाचार्याणाम् बुद्धि-
मान् मनस्वीत्यविशेषनिर्देशात् क्षुभितं मे मनः प्रशस्तं मे
मन इति तदवस्थापरोक्ष्याच्चेति मतान्तरमुक्तं, विषया-
श्चात्र भूषणायुधासनपरिवारायतनोद्यानवाटिकाक्रीडाप-
र्वनादयोऽतिविचित्रा नित्याः । केचित्सु कृतका अनित्यारव-
सन्ति हि तत्रापि तरुषु पल्लवकुसुमफलादयः परिणामाः
नदीषु फेनतरङ्गबुद्बुदादयः विग्रहे च व्यूहविभवादयः काल-
कृतकर्माधीनपरिणाममात्रं हि तेषु निषेध्यं न तु भगवत्सं-
कल्पमात्रकृतमपि, तदेवं शरीराण्यपि कानिचिन्नित्यादी-
नामीश्वरस्य च नित्येच्छापरिग्रहान्नित्यानि, कानिचिदनित्ये-
च्छापरिग्रहादनित्यानि मुक्तानां तु कृतकान्येवानित्या-
न्यपि, ते हि कदाचिदशरीराः कदाचिच्च सशरीरा इति

भाष्यादिषु प्रदर्शितम् । इन्द्रियाणि तु तत्रत्यानि सर्वाण्यपि
 नित्यानि तत्र व्योमादिवदेवोपादाननिरपेक्षत्वात् तत्र
 कानिचिन्नित्यैरीश्वरेण च नित्यपरिगृहीतानि मुक्तैस्तु तत्प-
 रिग्रहः शरीरवत्कादाचित्क एव नित्यमुक्तानां शरीरादिप-
 रिग्रहो भगवदभिमततत्कैङ्कर्यरूपभोगाय भगवतोऽपि स्व-
 भोगाय स्वशेषभूतनित्यमुक्तानन्दनाय मुमुक्षूपास्यत्वसि-
 द्ध्ये च स च भगवतः स्वसङ्कल्पादेव मुक्तनित्यानां तु-
 कदाचित्परमपुरुषमात्रसङ्कल्पात् कदाचित्परमपुरुषसङ्क-
 ल्पानुविधायिस्वसङ्कल्पाच्च तथा च सूत्रं तन्वभावे संध्य-
 वदुपपत्तेः । भावे जाग्रद्वदिति । ननु नित्यस्यैकस्यैव ज्ञानस्य
 संसारदशायां कर्मणां सङ्कोचविकासभेदात्सुखदुःखेच्छा-
 द्वेषादिरूपावस्थाभेद उपपन्नः ईश्वरस्य विपाकदशापन्न-
 जीवकर्माख्यसहकारितारतम्याद्विषमत्रिगुणपरिणामहेत-
 वः सन्तु नाम सङ्कल्पाः अप्राकृतविचित्रदेहादिपरिणा-
 मेषु कर्मकालाद्युपाधिरूपाणां सङ्कोचविकासरहितसमस्त-
 वस्तुगोचरधियां मुक्तनित्येश्वराणां कथं कादाचित्केच्छा-
 सङ्कल्पतत्कृतानन्दादिज्ञानावस्थाविशेषा घटन्ते उच्यते-

उल्लेखभेदाः क्रमशः सन्ति सर्वज्ञसंविदि ।

न चेत्कार्येषु भूतैष्यद्वर्तमानादिधीः कथम् ॥

कर्माद्युपाध्यभावेऽपि मुक्तादीनां प्रवर्तते ।

इच्छासङ्कल्पदेहादिरीश्वरेच्छाविशेषतः ॥

ईशेच्छायास्तु वैषम्यं व्यष्टौ कर्मविशेषतः ।

समष्टौ गुणवैषम्यात्तन्मूलात्कालनोऽपि वा ॥

कालस्य तादृशावस्थाक्षणादीनां प्रवाहतः ।

सोऽप्युपाधिप्रवाहाद्वा यद्वा पूर्वक्षणादितः ॥

उपाधिभिः क्षणार्थैर्वा पूर्वैरुपहितत्वतः ।

तेषुसरेषु हेतुः स्यादिच्छासन्ततिरैश्वरी ॥
 अप्राकृतविचित्रार्थसिसृक्षाविषमा तु या ।
 सापि प्रवाहानादित्वाभोपाध्यन्तरमीक्षते ॥
 इच्छासङ्कल्पसृष्टीनां चक्रवद्वा प्रवर्तनात् ।
 स्यादीशबुद्धावस्थानां तत्र बीजाङ्कुरक्रमः ॥
 आगमैरैश्वरीं शक्तिमतक्यामुपगच्छताम् ।
 ईशस्य तत्तत्सृष्ट्यादौ सहकार्यन्तरेण किम् ॥
 अनित्यमपि विज्ञानमीशस्यास्तीति केचन ।
 तदा त्वप्राकृताच्चादेस्तद्विकासोपयोगिता ॥

यथोक्तं वरदविष्णुमिश्रैः ईश्वरज्ञानस्यानित्यस्य सर्व-
 विषयनित्यज्ञानगृहीतग्राहित्वादिति, अतः सिद्धं नित्या-
 नित्येच्छाभेदादीश्वरादेर्नित्यानित्यशरीरादिमत्त्वम्, ईश्व-
 रशरीरे च सूक्ष्मव्यूहविभवादिभेदाः पञ्चरात्रादिभिः प्रप-
 चिता अवगन्तव्याः । संग्रहस्तु सूक्ष्मं केवलषाड्गुण्यवि-
 ग्रहं वासुदेवाख्यं परं ब्रह्म पूर्वोक्तं, परस्मिन्नेव शान्तोदित-
 नित्योदितविभागो विभाव्यः, वासुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्नानि-
 रुद्धरूपो व्यूहः उत्तरोत्तरः पूर्वपूर्वकारणकः तत्र वासुदेवे
 ज्ञानादिगुणाः षडप्याविर्भूताः, सङ्कर्षणादिषु शास्त्रप्रवर्त-
 नसंहाराद्यौपयिकगुणद्वन्द्वत्रयोन्मेषेण चतुष्कमनाविर्भूतम्
 सर्वं ते सर्वत्र सन्त्येव एषां च प्रत्येकमवान्तरावतारा अ-
 नन्ताः पद्मनाभमत्स्यादिदशकादयो विभवभेदाः, स्वयंव्य-
 क्तदैवार्षादयस्त्वर्षावतारभेदाः, दैवादिष्वपि विशिष्टप्रति-
 छानन्तरं प्रसादोन्मुखेश्वरसङ्कल्पाधीनमप्राकृतत्वमनुसंधे-
 यम् । प्राकृताप्राकृतसंसर्गोऽपि नानुपपन्नः अन्यथा प्राकृ-
 तत्वेककेषु भगवदवताराः परमपदेऽप्यर्चिरादिमार्गेण सूक्ष्म-
 शरीरस्य वैदिकपुत्रादेर्वा गमनं कथं घटेन हृत्पद्मकर्षिका-

मध्यगतस्यान्तर्यामिणः परस्य विशेषतः सूक्ष्मान्तर्याम्य-
वतारः विविधा भगवत इव विग्रहस्यापि व्याप्त्यादि-
शक्तिः तथैव धर्मिग्राहकसिद्ध्या विपरीततर्काणां प्रति-
क्षेपः श्रीमद्गीतैकादशाध्याये च विग्रहस्य व्यापकत्वकार-
णत्वादिकं व्यक्तमेव भाष्यकारैः प्रतिपादितम् ।

इहैकस्य जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनंकधा ।

अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥ इति ।

पृथिव्यन्तरिक्षस्वर्गपातालवितलसुतलादिभोगोपक-
रणभोगस्थानभिन्नं प्रकृतिपुरुषात्मकं कृत्स्नं जगदित्युक्तं
तथा ।

सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्ट्वानसि यन्मम ।

देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः ॥

इति ममेदं सर्वप्रशासनेऽवस्थितं सर्वाश्रयं सर्वका-
रणभूतं रूपं यद् दृष्ट्वानसि तत्सुदुर्दर्शं न केनापि द्रष्टुं श-
क्यमित्याद्युक्तम् अस्त्रभूषणाध्यायोक्तञ्च सर्वाश्रयत्वप्र-
कारोऽनुसंधेयः, अन्यत्र चोक्तं भगवता पराशरेण ।

समस्ताः शक्तयश्चैता नृप यत्र प्रतिष्ठिताः ।

तद्विश्वरूप ! वैरूप्यं रूपमन्यदरेर्महत् ॥

समस्तशक्तिरूपाणि तत्करोति जनेश्वर ! ।

देवतिर्यङ्मनुष्याद्याचेष्टावन्ति स्वलीलयेत्यादि ॥

एषु सर्वेषु भगवतो विग्रहेषु सांसारिकफलप्रदानं
एव मात्रया तारतम्यं, निश्रेयसं तु व्यापकानुसंधायिनां
सर्वत्र हस्तापचेयं यच्च विभवार्यनाद्वयं प्राप्येत्यादि तद्व्याप-
कानुसंधानविधुराधिकारिविशेषापेक्षेयेति मन्तव्यमिति ॥

संविद्यानिरवयवमन्दधुमयी निष्कृष्टसत्त्वाकृतिः

स्वाच्छब्दन्यात्ममत्तापतेर्भगवतो भोगाय लोकायते ।

चिन्तादूरतराचिरन्तनतमोनिःशेषमोक्षस्यली
चिस्ते सन्निदधातु मे शुभतरस्वैरावतारात्मिका ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वे-
ङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु न्यायसिद्धाञ्जने नित्य-
विभूतिपरिच्छेदश्चतुर्थः ॥

श्रियै नमः । श्रीधराय नमः श्रीमते रामानुजाय नमः ।
सन्तु शुभाशिवः पूर्वाचार्या लोकत्रयसर्वमङ्गलाय नः ॥

॥ श्रीः ॥

श्रिये नमः ।

श्रीधराय नमः ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

न्यायसिद्धाञ्जने बुद्धिपरिच्छेदः पञ्चमः ।

अथ मतिर्निरूप्यते सकर्मकावभासत्वं सकर्तृकाव-
भासत्वमित्यादि तल्लक्षणं, न्यायतत्त्वे तु प्रथमाधिकरणे
लक्षणान्तराणि बहूनि दूषयित्वा ॥

अत्यन्तवेगिताऽत्यन्तसौन्दर्यं निर्मरता तथा ।

स्वसत्ताकालभाव्याग्निज्ञाने लक्ष्मचतुष्टयम् ॥

इति स्वोक्तलक्षणोपसंहारः कृतः, अत्र यावदपेक्षितं
विशेषणमूहं, सा च विषयप्रकाशवेलायां स्वाश्रयस्यैवा-
त्मनः स्वयं प्रभा, अन्यकालान्यपुरुषगता तु स्मृत्यनुमा-
नादिविषयः संसारिणामितरेषां तु सर्वज्ञतयाऽन्यकाला-
न्यपुरुषनिष्ठापि स्वकीयेन प्रत्यक्षेण विषयीक्रियते तथा च
भाष्यं यत्स्वनुभूतेः स्वयंप्रकाशत्वमुक्तं तद्विषयप्रकाशन-
वेलायां ज्ञातुरात्मनस्तथैव न तु सर्वेषां सर्वदा तथैवेति
नियमोऽस्तीति ।

धियः स्वयंप्रकाशत्वे वेद्मीत्याद्युपलम्भनम् ।

मानसाऽध्यक्षभङ्गादिरपि मानमितीष्यताम् ॥

किञ्च ।

स्वधीविशेषं सर्वज्ञोऽप्यध्यक्षयति वा न वा ।

आद्ये सिद्धा स्वतःसिद्धिरन्यत्रासर्ववेदिता ॥

ज्ञानमस्तीति विज्ञानं स्वात्मानं साधयेन्न वा ।

पूर्वत्र स्वप्रकाशत्वं सर्वासिद्धिरतोऽन्यथा ॥
 प्राकट्यानुमेयत्ववादिनं प्रत्युच्यते-
 कल्प्यैव धीश्चेत्कल्प्येत तत्सामान्येव साधवात् ।
 प्रत्यक्षायास्ततोऽन्यत्वकृतौ नैवं प्रसज्यते ॥
 ज्ञानयोगः प्रकाशोऽत्र तदसिद्धौ न सिध्यति ॥
 कर्मकर्तृक्रियातन्त्रं ज्ञानं प्रत्ययभेदतः ।
 प्रकाशते ज्ञायत इत्येतद्वानुविभेदतः ॥
 भिनसिपातयत्यादौ यथा करणकर्मणोः ।
 व्यवहारार्थनियतिप्रकाश्यत्वानि बुद्धितः ॥
 स्वभावनियमोऽप्येष प्राकट्येऽपि न लङ्घ्यते ।
 तत्रैवैतत्करणवत्सत्यैवास्तु प्रकाशकम् ॥
 प्राकट्यजन्मभूतैष्यदभावज्ञाततासु किम् ।

आत्मसिद्धौ प्रकाशपदार्थनिर्णयार्थकस्मर्हं प्रकाशते
 पदार्थ इति प्रश्ने अनुभवादूरत्वं स्मृतिनिमित्तमिति न्या-
 यतत्त्वग्रन्थस्मारणपूर्वकं संविददूरत्वं प्रकाश इत्यभिधाय
 अदूरविकल्पं प्रति चाभिहितम् ॥

भवत्वनुभवादूरं दूरादन्यद्विरोधि वा ।

तद्भावश्च प्रकाशत्वं किमत्र बहु जल्प्यते ॥

इति, भाष्यं च प्रकाशश्च चिदधिदशेषपदार्थसाधा-
 रणं व्यवहारानुगुण्यमिति तदेवं न बुद्धिः प्रकाशानुमेया
 किन्तु स्वतः सिद्धैव, प्रपञ्चितं चैतत्सर्वं तत्स्वरत्नाकरे भट्ट-
 पराशरपादैः, यथा-

धिष्यः प्रत्यक्षभावत्वात् परतस्तदसम्भवात् ।

पारिशेष्यात्स्वतोभानं प्रमाणाच्च ततस्ततः ॥

प्रतीतेर्व्याहरणतः संदेहपरिवर्जनात् ।

सत्तायां सिद्धवत्कारात् ज्ञानं भांतीति भाषितम् ॥

परस्यादर्शनाद्याप्तादन्वयिव्यतिरेकतः ।

अर्थापत्तेश्च युक्तेश्च वचनाच्च स्वदृष्टातिः ॥

इति संग्रहः, व्याप्तादन्वयिव्यतिरेकत इत्यस्य विवरणदशायां चैवमुक्तं विप्रतिपन्ना संवित् स्वगतव्यवहारं प्रति स्वाधीनकिञ्चित्कारे सजातीयसम्बन्धानपेक्षा व्यवहारहेतुत्वात् अर्थेन्द्रियदीपादिवत्, न च चक्षुषः सजातीयतेजोऽपेक्षयाऽनैकान्त्यं तस्येन्द्रियत्वेनाहङ्कारिकत्वेन वाऽलोकाद्भिन्नजातीयत्वात् अन्यच्च ज्ञानसंस्कारः स्वैकार्थसमवायिज्ञानानुभवानपेक्षः संस्कारत्वात् अन्यसंस्कारवत् विषयसंस्कारो ज्ञानसंस्कारेण सहोत्पद्यते विषयसंस्कारत्वात् इदमहं जानामीति ज्ञानप्रभवसंस्कारवत्, न चोभयविषयज्ञानपूर्वकत्वं प्रयोजकं ज्ञानपूर्वत्वेन व्याप्तिसिद्धेर्व्यर्थविशेषणत्वादित्यस्यानन्तरं पुनश्चेत्युक्त्वा संविदनन्याधीनस्वधर्मव्यवहारेत्यादिभाष्योपासमेवानुमानमुक्तम्, अत्र प्रयोगनिष्कर्षः स्वयमेव भाव्यः, व्यतिरेकि चास्ति लिङ्गमित्यभिधायजडत्वज्ञानत्वादीनि प्रयुज्य समर्थितानि प्रत्यक्षत्वानुपपत्तिर्व्यवहारविशेषकरत्वानुपपत्तिश्चार्थापत्ती समर्थिते, ज्ञानं न परप्रकाशशयं घटादिवदर्थप्रकाशकत्वप्रसङ्गादित्यादितर्काश्च प्रतिपादिताः, वचनानि चेत्युक्त्वा अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति आत्मैवास्य ज्योतिः स्वेन ज्योतिषाऽऽस्ते आत्मसंवेगं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितमित्यादीनि ज्ञानपदवाच्यजीवस्य स्वयंज्योतिरूपराणि ज्ञानपदाभिधेयायां संविद्यपि सम्भवत्ताववाभ्यां स्वप्रकाशत्वं सम्भावयन्तीति मणितरणिदीपतत्प्रभासाधर्म्येण जीवतज्ज्ञानसमर्थनानि च ।

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।

क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ! ॥

इत्येवंविधानि ज्ञानात्मनोः स्वयं प्रभावत्वेन सजातीयत्वं ज्ञापयन्ति, न च किञ्चिद्विनिष्टं प्रसज्यत इत्युक्तं वेद्यत्वादिसाधकानि व्यवहार्यत्ववस्तुत्वप्रमेयत्वक्रियात्वाद्यनुमानानि योग्यानुपलम्भसिद्धसाधनासिद्धादिभिर्दृष्ट्याणि अधीकर्मणः सिद्धिरप्यज्ञातघटादिसद्भाववत् कदाचिद्धीकर्मत्वस्य ज्ञानेऽपि विद्यमानत्वात् अङ्गुल्यग्रचोद्यस्य कर्मत्वाद्यनभ्युपगमेन परिहृतत्वाच्च समर्थिता स्वयंप्रकाशत्वे सहोपलम्भनियमादभेदभयमपि विरुद्धप्रत्यक्षावरुसाध्यत्वविरुद्धत्वाप्रयोजकत्वप्रभृतिभिरनुमानदूषणाभिःशेषितं, मानसप्रत्यक्षभङ्गसंग्रहे चैवमुक्तम् ।

योग्यानवग्रहात् स्वेन सम्भवादनवस्थितेः ।

इति बाधकहेतुभ्यः साधनद्वितयस्य च ॥

असिद्धिव्यभिचारभ्यां वैकल्यात् साध्यसाधने ।

इत्यसाधनबाधाभ्यां न धीर्मानसगोचरः ॥

इति, स्वतःसिद्धिरेव संवित्सिद्धौ च पद्धतिरिति अखण्डवाक्यार्थखण्डनानन्तरं च प्राकृत्यमानसप्रत्यक्षभङ्गपूर्वकमेता एव युक्तयः पुनः प्रतिपादिताः तत्र क्षणिकात्मविशेषगुणत्वादिसाधनद्वितयं तत्र क्षणिकत्वादेरसिद्धिः प्रायश्चित्तधर्मैरनैकान्तिकत्वमप्युक्तम् एवं पराभिमतजीवनपूर्वकप्रयत्नेनापि द्रष्टव्यम् । यत्तु वरदविष्णुमिश्रैः सुखदुःखे ज्ञानरूपे एवेत्युक्त्वाऽनन्तरमुक्तम् इच्छाद्वेषप्रयत्ना मानसप्रत्यक्षा इति, तन्नूनमिच्छादिगुणान्तरसद्भावभिमानमूलं वा परमतमूलं वा सुखदुःखयोर्ज्ञानरूपत्वे चेच्छादिषु को विशेषः ।

मिथः संश्रयधीबाधमध्यावस्थोपलम्भनैः ।

न स्यात्परस्पराभावमात्रता सुखदुःखयोः ॥

इयं च प्रतिपुरुषनियता सर्वगोचरस्वभावा हि संसारवस्थायां कर्मणा सङ्कुचिता तत्तत्कर्मानुगुणतारतम्यवतीन्द्रियाधीनप्रसरणा तत एव तत्तत्प्रतिनियतविषया प्रसरणभेदाधीनप्रलयोदयभेदव्यपदेशवती च, तथा चोक्तं भाष्ये तमिममिन्द्रियद्वारा ज्ञानप्रसरमपेक्ष्योदयास्तमव्यपदेशः प्रवर्तते इति, एतेन नित्यत्वेन कथमिन्द्रियाद्यपेक्षेति चोक्तं दत्तोत्तरम्, अत्र धाराबाहिकविज्ञानं नीरन्ध्रनिर्यातमणिमयूखवदेकरूपं वा स्नेहदशादिसमवायसंतन्यमानदीपवत् सन्ततिरूपं वेति चिन्तनीयम् अत्र बरदनारायणभट्टारकैः प्रथमः पक्ष उक्तः, तथा हि प्रज्ञापरिश्राप्ते स्मृत्यप्रामाण्यप्रसङ्गेनोक्तम् ।

धाराबाहिकपङ्क्तिश्च स्वकालीनार्थभासिका ।

मेधातिरेकसद्भावाच्चैरपेक्ष्यादपि प्रमा ।

स्तम्भःस्तम्भःस्तम्भ इति धीर्धाराबाहिका मता ।

धाराबाहिकविज्ञानमेकं ज्ञानं मतं हि नः ॥

प्रतिबन्धांशमोक्षाद्यैर्नित्यं ज्ञानं हि जायते ।

चिरमप्रतिबन्धेन चिरं तिष्ठति भासकम् ॥

चिरस्थितार्थधीरेव न धाराबाहिका तु सा ।

न हीश्वरादिविज्ञानमागमादिकमिष्यते ॥

नित्यं हि तदतो नित्यं सर्वेषां ज्ञानमागमात् ॥

इत्यादि, उक्तं हि सन्मात्रग्राहिप्रत्यक्षभङ्गे भट्टपराशरपादैः-सङ्कोचेऽपि करणसंप्रयोगावधिकस्थैर्याभ्युपगमादिति, अस्मिन्नपि पक्षे यदा त्विन्द्रियसंयोगाः क्षणिकास्तदा ज्ञानस्यापि क्षणिकत्वमेष्टव्यमेव । अन्ये तु ज्ञानस्य क्षणिकत्वे ध्यानस्य सन्ततिरूपत्वे च स्मृतिभाष्यादिदर्शनात् द्वितीयः पक्ष इति अस्याः स्वतः प्रत्यक्षस्वभावाया एव

मोक्षकत्वाद्युक्त्या विष्णवादिरूपतोच्यतइति चेत्सत्यमेवं प्रतीयते अल्पभुतानां बहुभुतैस्तूमावतार एव सेति निर्धार्यते । तथा हि मार्कण्डेये तस्या महिषशुम्भादिहन्तृत्वं नन्दपुत्रीत्वादिकं च यदुक्तम् तत्सर्वं हरिवंशे गौर्या उक्तम् । तत्र तावत्प्रद्युम्नशम्भरयुद्धे । हतायां सर्वमायायां शम्भरो ऽचिन्तयत्पुनः । अस्ति मे कालदण्डाभो मुद्गरो हेमभूषितः । पुरा यो मम पार्वत्या दत्तः परमतुष्टया । गृहाण शम्भरेमं त्वं मुद्गरं हेमभूषितम् । मायान्तकरणं नाम सर्वासुरविनाशनम् । अनेन दानवौ रौद्रौ बलिनौ कामरूपिणौ । शुम्भश्चैव निशुम्भश्च सगणौ सूदितौ मयेति पर्वत्या एव ससैन्यशुम्भादिहन्तृत्वमुक्तम् । ततः शक्रप्रेषितनारदे मुद्गरवृत्तान्तं तदुपशान्त्यै गौर्युपासनं चोपदिश्य गते सति । दैत्येन तस्मिन्गृह्यमाणे सति तदुत्थानाद्वादशार्कौत्थानादीन् नानोत्पातान् दृष्ट्वा प्रद्युम्नः शंभुप्रियां हृदि स्मृत्वा भूमौ शिरसा प्रणम्य तुष्टाव । ओं नमः कात्यायन्यै गुहस्य जनन्यै नमः । नमस्त्रैलोक्यमायायै कात्यायन्यै नमो नमः । नमस्यै शुम्भमथनीं निशुम्भहृदिदारिणीम् । विन्ध्यवासिनीं दुर्गघ्नां रणदुर्गां रणप्रियाम् । त्रिशूलिनीं नमस्यामि महिषासुरघातिनीम् । सिंहबाहां नमस्यामीत्यादिना मध्यमोत्तमचरितोक्तं सर्वं गुहमातृविषयमुपपादितम् । प्रथमचरितदेवता तु योगनिद्रारूपा तामसी शक्तिः सा च रुद्रान्तर्भूतैवेति न विवादः । तथा च कथं दुर्गा मान्येति वाच्यम् । यद्यपि तत्र शुम्भनिशुम्भयोः शूलखड्गाभ्यां हननमत्र तु मुद्गरेणेति विरोधः । तथा ऽपि सं कालमेदेनाऽपास्तुं शक्यः । वैवस्वते ऽन्तर इत्यादिभगवत्युक्ते हरिवंशएवानिरुद्धविष्णुकृते भीष्मपर्वणि पार्थकृते च स्तवे पुराणान्तरगतोमामाहात्म्यवचनेष्वप्ययमर्थः स्पष्टः । ग्रन्थ-

विस्तरभयान्नेह वचनानि लिख्यन्ते । यानि तूमादेर्महा-
लक्ष्मीविभूतित्ववचांसि तानि विष्ण्वादेर्भूसिंहादिविभू-
तित्वबोधकवचांसीबोपासनार्थं स्तुतिरूपाणि । वस्तुतस्तु
गौरीत्वमेवेत्यादीनि साक्षादभेदपराण्येव । अन्यथा त्वम-
क्षरं ब्रह्मेत्यादेरपि तादृशवाक्यगणे पठितस्य तथात्वप्रस-
ङ्गेनाक्षरस्य परब्रह्मणो ऽपि स्तुत्यश्रीरामादिविभूतित्वप्रस-
ङ्गः । अवतारावतारिणोऽभ्यात्यन्ताभेदमनुपदमेव वक्ष्याम
इत्युपरभ्यते ।

न मे नारायणाद्भेदो विद्यते हि विचारतः । तन्म-
योहं पर ब्रह्म स विष्णुः परमेश्वर इति कौर्मै शिवस्यैव
विष्णुरूपत्वं स्वस्योक्तं सदाशिवाङ्गमारूढा शक्तिरिच्छा-
हया शिवा । महालक्ष्मीरिति ख्यातेति शैवे साक्षान्महा-
लक्ष्मीरूपतोमाया उक्ता लक्ष्मीतन्त्रे लक्ष्म्याः कात्यादेः
स्वावतारत्वोक्तिरपि स्वोमयोरभेदपरैव । हिरण्यगर्भा रु-
चिरो लीपुंसौ कमलासनावित्यादिप्राधानिकरहस्ये रमा-
या रजोवच्छिन्नब्रह्मरूपत्वं प्रतीयते । अतो ऽस्या न केव-
लविष्णुरूपत्वनिश्चयः । न चैतेनास्याः केवलं विधिरूपत्व-
मस्तु कौर्मै इयं सा परमा शक्तिर्मन्मया ब्रह्मरूपिणीति
विष्णुक्त्या विष्णुपुराणादिवचनैश्चास्या विष्णुरूपत्वस्यापि
प्रतीतेः । एवं मोक्षदे मुक्तिमार्गे इत्यादौ सरस्वत्या मोक्षा-
दिरूपसत्त्वावच्छिन्नकार्यप्रतीतेः सत्त्वाख्येनातिशुद्धेन शु-
षोनेन्दुप्रभं दधाविति प्राधानिकरहस्ये श्वेतरूपत्वात्सा-
क्षात्सत्त्वयोगोक्तेः न केवलब्रह्मरूपत्वनिर्णयः । एतच्च
शिवे ऽपि तुल्यम् । तस्मात्सर्वे देहाः सर्वेषामिति सिद्धम् ।
तथा चैकरूपत्वमेव सर्वेषां पर्यवसन्नं तदुक्तं हरिवंशे । यो
विष्णुः स तु वै रुद्रो यो रुद्रः स पितामहः । एकमूर्तिस्त्रयो
देवा रुद्रविष्णुपितामहाः । वरदा लोककर्तारो लोकनाथाः

स्वयंभुवः । अर्द्धनारीश्वरास्ते तु व्रतं तीव्रं समास्थिता
 इत्यादि । एतेन रुद्रो नारायणश्चैवेत्येकं सत्त्वं द्विधा कृत-
 मित्यादि भारतादिवचनमाश्रित्य शिवविष्णु एव सत्त्वा-
 वच्छिन्नैशरूपौ ब्रह्मा तु जीव एवेशाविष्टः स्रष्टा भवतीति
 ब्रुवाणा निरस्ताः । यस्तु हरादिषु क चित्कस्माच्चित्कस्य
 चित्कदा चित्केन चिन्निमित्तेन लीलया वा ऽविर्भाव
 उच्यते सो ऽपि विचार्यमाण एक्यएव पर्यवस्यति ।
 तथा हि क चिद्विधेरुभयोराविर्भाव उच्यते यथा यजुर्भ्योऽथ
 विष्णुमित्यादिश्रुतावष्टमूर्त्तिब्रह्मणे चान्यत्रापि च पुरा-
 णादिषु क चित् क चिद्वरात् । तथा च श्रुतिः । अहं
 हिरण्यमयं रुद्रस्य वीर्यात्प्रथमं संबभूव तत्र ब्रह्मा विष्णु-
 र्जात इत्यादि । हरिवंशे च हरं प्रति हरिवचनम् । अहं
 ब्रह्मा कपिलो ऽथाप्यनन्तः पुत्राः सर्वे ब्रह्मणश्चातिवीर्यः ।
 त्वत्सः सर्वे देवदेव प्रसूता एवं सर्वेशः कारणात्मा त्वमी-
 ष्य इति । क चिद्वरेः यथा नारायणाद्ब्रह्मा जायते नारा-
 यणादिन्द्रो जायते नारायणाद् द्वादशादित्यारुद्राः सर्वा दे-
 वता इत्यादिश्रुतौ यथा च त्वद्विस्तारो यतो ब्रह्मा अहं भूत-
 पतिस्तथेति भारते । एवमन्यान्यपि शैववैष्णवादिमतेषु
 दाहृतानीदृशानि वचांसि स्मर्त्तव्यानि । एतानि कल्पमे-
 देन व्यवस्थितानि । एतद्वातिविस्तरेण श्रीवसिष्ठो वासिष्ठे
 श्रीरामं प्रति कथयामास । तत्रैवेशश्चाह वसिष्ठं प्रति । एवं
 सर्गे हि कस्मिंश्चित् प्रथमो ऽथ सदाशिवः । कस्मिंश्चिद्विष्णु-
 रित्युक्तो नाभ्युत्पन्नपितामहः । पितामहश्च कस्मिंश्चित्
 कस्मिंश्चिदपि चेतरेति इतरः दुर्गाभैरवविनायकादिः ।
 तेषामपि तत्तन्माहात्म्यबोधकपुराणादिभागेषु ब्रह्मण्यद्-
 वहेतुत्वसिद्धेः । भगवान्वायुश्चाह । ब्रह्मनारायणौ पूर्व
 रुद्रः कल्पान्तरे ऽभूजत् । कल्पान्तरे पुनर्ब्रह्मा रुद्रविष्णु

जगन्मयः । विष्णुश्च भगवांस्तद्ब्रह्माणमसृजत्पुनः । नारा-
यणं पुनर्ब्रह्मा ब्रह्माणं च पुनः शिवः । एवं कल्पेषु कल्पेषु
ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । परस्परस्माज्जायन्ते परस्परजयैषिणः ।
तत्तत्कल्पान्तवृत्तान्तमधिकृत्य महर्षिभिः । प्रभावः क-
थ्यते तेषां परस्परसमुद्भवादिति । कौर्मै च । क चिद्बुद्धः क
चिद्विष्णुः क चिद्ब्रह्मा प्रशस्यते । नानेन तेषामाधिक्यं न्यू-
नत्वं वा कथं च न । तत्तत्कल्पान्तवृत्तान्तमधिकृत्य मह-
र्षिभिः । तानि तानि प्रणीतानि विद्वांस्तत्र न मुह्यतीत्यु-
क्तम् । मार्कण्डेये ऽपि विष्णुः शरीरग्रहणमित्यादिना दुर्गा-
या विष्णवाद्युदयमुत्तवा यस्तद्देहेभ्यो ऽस्या आविर्भाव उक्तः
सो ऽपि कालभेदेन व्यवस्थितः । एवं गणेशपुराणादौ यो
विनायकादेर्ब्रह्माद्याविर्भावो ऽभिहितः सो ऽपि कदा
चिन्महेश्वरस्य तदात्मनैवाविर्भावस्ततो ब्रह्माद्याविर्भाव
इति समाधातुं शक्य इति न कुत्रापि विरोधः । ईदृशैरपि
वाक्यैः सर्वेषां सर्वदेहेषु सत्तैवावगम्यते । न हि यद्यत्र
नास्ति तत्तत्त उदेति सिकतादेस्तैलोदयापत्तेः । तस्मादेक-
मेवाद्वितीयं ब्रह्माघटनघटनापटीयस्या मायया ऽनेकमिव
सदेहमिव परस्परस्माज्जातमिव च प्रतीयते इति सिद्धम् ।
एतेन कतिपयवाक्यान्याश्रित्य कस्य चिदुत्कर्षसमर्थनं
निरस्तम् । यच्च हरो हरिं प्रत्याह । अहं त्वं सर्वगो देव-
स्त्वमेवाहं जनार्दन । आवयोरन्तरं नास्ति शन्दैरयैर्जगत्प-
ते । नामानि तव गोविन्द यानि लोके महान्ति च । ता-
न्येष मम नामानि नात्र कार्या विचारणेति तस्याप्यत्य-
न्ताभेद एव सामञ्जस्यम् । अन्यथा त्वदुत्करीत्या गुणभे-
दात्तदवच्छिन्नभेदे विष्णुशिवादिपदानां शिवविष्णवादि-
नामत्वासम्भवेनासामञ्जस्यं स्यात् ।

यस्तु शैवैरुक्तम् । शुद्धसत्त्वप्रधानत्रिगुणमायोपहित-

एकैकगुणावच्छिन्नमूर्तिभ्यः परस्तुर्यश्चन्द्रावतंसनीलक-
 शोमासहायश्च शुद्धसत्त्वमूर्त्युपलब्धिनः परमशिव एव मु-
 मुक्षुपास्याः । तदुपास्तेर्मांश्चेऽन्तरङ्गत्वात् । उमासहाय-
 मित्यादिभ्रुतेः । ब्रह्मादिस्तद्विभूतिः । स ब्रह्मा स शिव
 इत्यादिभ्रुतेः । यस्याङ्गया जगत्त्रया चिरिन्धिः पालको
 हरिः । संहर्ता कालरुद्राख्यो नमस्तस्मै पिनाकिने इत्यादि-
 पुराणादिभ्यश्चेत्यादि । पञ्च वैष्णवा आहुः । तादृशमायो-
 पाधिभूर्तित्रयपरो वासुदेवमहाविष्णवाख्यः परेशः ब्रह्मा-
 दिस्तद्विभूतिः । स ब्रह्मा स शिव इत्यादिभ्रुतेः तद्वक्ति-
 र्मांश्चेन्तरङ्गसाधनं शिवादेस्त्वेषां ध्यायनेन आरोग्यं भा-
 स्करादिच्छेच्छिद्यमिच्छेदुताशनात् । ज्ञानं महेश्वरादिच्छे-
 न्मोक्षमिच्छेज्जनार्दनादिति पुराणात् । मां च यो ऽव्यभि-
 चारेणेत्यादितदुक्तेऽप्येत्यादि । तदप्येतेनापास्तम् । सर्वेषां
 शुद्धसत्त्वप्रधानत्रिगुणमायोपाधित्वसाधनेनात्यन्ताभेद-
 साधनात् । किञ्च मैत्रेयोपनिषदि मायिब्रह्म प्रस्तुत्य तस्य
 प्रोक्ता अग्न्यास्तनवो ब्रह्मा रुद्रो विष्णुरिति परविग्रहेषु
 विग्रहत्रयस्यैवाग्न्यत्वं श्रूयते । यदि ततोऽप्यग्न्या का
 चित्परमूर्तिः स्यात्तदा कथं तेषामग्न्यत्वं स्यात् अग्रेमवा
 अग्न्या उच्यन्ते । अतः सर्वं विशेषणं सावधारणमिति
 न्यायाद्ब्रह्मादेर्न कुतश्चित्पाश्चात्यत्वम् । अनेन त्रयाणामपि
 महाकल्पादौ स्वत एवाधिर्भावः । परस्परस्मादुदयस्त्ववा-
 न्तरकल्पेषु कदा चिद्वीक्षया कुतश्चिन्निमित्ताद्वा भवतीति ।
 अमुमेवार्थमुपोद्बलयति भागवते । तत्र ह्यत्रेस्तपश्चर्यां प्र-
 स्तुत्य शरणं तं प्रपद्ये ऽहं स एव जगदीश्वरः । प्रजामात्मस-
 मां मह्यं प्रयच्छत्विति चिन्तयन्निति तस्य फलेच्छां चोक्त्वा
 अथ चिराद्वरदानाय ब्रह्मादित्रयसन्निधाने सति स्तुतिप्रा-
 षाज्जनन्तरं तान्प्रत्यग्रेरेको मया हि भगवान्विविधप्रधा-

परस्यादर्शनाद्याप्तादन्वयिव्यतिरेकतः ।

अर्थापत्तेश्च युक्तेश्च वचनाच्च स्वदृष्टातिः ॥

इति संग्रहः, व्याप्तादन्वयिव्यतिरेकत इत्यस्य विवरणदशायां चैवमुक्तं विप्रतिपन्ना संवित् स्वगतव्यवहारं प्रति स्वाधीनकिञ्चित्कारे सजातीयसम्बन्धानपेक्षा व्यवहारहेतुत्वात् अर्थेन्द्रियदीपादिवत्, न च चक्षुषः सजातीयतेजोऽपेक्षयाऽनैकान्त्यं तस्येन्द्रियत्वेनाहङ्कारिकत्वेन वाऽलोकाद्भिन्नजातीयत्वात् अन्यच्च ज्ञानसंस्कारः स्वैकार्थसमवायिज्ञानानुभवानपेक्षः संस्कारत्वात् अन्यसंस्कारवत् विषयसंस्कारो ज्ञानसंस्कारेण सहोत्पद्यते विषयसंस्कारत्वात् इदमहं जानामीति ज्ञानप्रभवसंस्कारवत्, न चोभयविषयज्ञानपूर्वकत्वं प्रयोजकं ज्ञानपूर्वत्वेन व्याप्तिसिद्धेर्व्यर्थविशेषणत्वादित्यस्यानन्तरं पुनश्चेत्युक्त्वा संविदनन्याधीनस्वधर्मव्यवहारेत्यादिभाष्योपासमेवानुमानमुक्तम्, अत्र प्रयोगनिष्कर्षः स्वयमेव भाव्यः, व्यतिरेकि चास्ति लिङ्गमित्यभिधायजडत्वज्ञानत्वादीनि प्रयुज्य समर्थितानि प्रत्यक्षत्वानुपपत्तिर्व्यवहारविशेषकरत्वानुपपत्तिश्चार्थापत्ती समर्थिते, ज्ञानं न परप्रकाशशयं घटादिवदर्थप्रकाशकत्वप्रसङ्गादित्यादितर्काश्च प्रतिपादिताः, वचनानि चेत्युक्त्वा अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति आत्मैवास्य ज्योतिः स्वेन ज्योतिषाऽऽस्ते आत्मसंवेद्यं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितमित्यादीनि ज्ञानपदवाच्यजीवस्य स्वयंज्योतिरूपराणि ज्ञानपदाभिधेयायां संविद्यपि सम्भवत्ताववाभ्यां स्वप्रकाशत्वं सम्भावयन्तीति मणितरणिदीपतत्प्रभासाधर्म्येण जीवतज्ज्ञानसमर्थनानि च ।

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।

क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ! ॥

इत्येवंविधानि ज्ञानात्मनोः स्वयं प्रभावत्वेन सजा-
तीयत्वं ज्ञापयन्ति, न च किञ्चिद्विनिष्टं प्रसज्यत इत्युक्तं
वेद्यत्वादिसाधकानि व्यवहार्यत्ववस्तुत्वप्रमेयत्वक्रिया-
त्वाद्यनुमानानि योग्यानुपलम्भसिद्धसाधनासिद्धादिभि-
र्दृष्ट्याणि अधीकर्मणः सिद्धिरप्यज्ञातघटादिसद्भाववत् क-
दाचिद्धीकर्मत्वस्य ज्ञानेऽपि विद्यमानत्वात् अकृत्यग्रघो-
रास्य कर्मत्वाद्यनभ्युपगमेन परिहृतत्वाच्च समर्थिता स्वयंप्र-
काशत्वे सहोपलम्भनियमादभेदभयमपि विरुद्धप्रत्यक्षाव-
रु . साध्यत्वविरुद्धत्वाप्रयोजकत्वप्रभृतिभिरनुमानदूषणा-
भिःशेषितं, मानसप्रत्यक्षभङ्गसंग्रहे चैवमुक्तम् ।

योग्यानवग्रहात् स्वेन सम्भवादनवस्थितेः ।

इति बाधकहेतुभ्यः साधनद्वितयस्य च ॥

असिद्धिव्यभिचारार्थां वैकल्यात् साध्यसाधने ।

इत्यसाधनबाधाभ्यां न धीर्मानसगोचरः ॥

इति, स्वतःसिद्धिरेव संवित्सिद्धौ च पद्धतिरिति
अखण्डवाक्यार्थखण्डनानन्तरं च प्राकृत्यमानसप्रत्यक्षभङ्ग-
पूर्वकमेता एव युक्तयः पुनः प्रतिपादिताः तत्र क्षणिका-
त्मविशेषगुणत्वादिसाधनद्वितयं तत्र क्षणिकत्वादेरसिद्धिः
प्रायश्चित्तधर्मैरनैकान्तिकत्वमप्युक्तम् एवं पराभिमतजी-
वनपूर्वकप्रयत्नेनापि द्रष्टव्यम् । यत्तु वरदविष्णुमिश्रैः सुख-
दुःखे ज्ञानरूपे एवेत्युक्त्वाऽनन्तरमुक्तम् इच्छाद्वेषप्रयत्ना
मानसप्रत्यक्षा इति, तन्नूनमिच्छादिगुणान्तरसद्भावाभि-
मानमूलं वा परमतमूलं वा सुखदुःखयोर्ज्ञानरूपत्वे चेच्छा-
दिषु को विशेषः ।

मिथः संश्रयधीबाधमध्यावस्थोपलम्भनैः ।

न स्यात्परस्परभावमात्रता सुखदुःखयोः ॥

इयं च प्रतिपुरुषनियता सर्वगोचरस्वभावा हि संसारावस्थायां कर्मणा सङ्कुचिता तत्तत्कर्मानुगुणतारतम्यवतीन्द्रियाधीनप्रसरणा तत एव तत्तत्प्रतिनियतविषया प्रसरणभेदाधीनप्रलयोदयभेदव्यपदेशवती च, तथा चोक्तं भाष्ये तमिममिन्द्रियद्वारा ज्ञानप्रसरमपेक्ष्योदयास्तमव्यपदेशः प्रवर्तते इति, एतेन नित्यत्वेन कथमिन्द्रियाद्यपेक्षेति चोक्तं दत्तोत्तरम्, अत्र धाराबाहिकविज्ञानं नीरन्ध्रनिर्यातमणिमयूखवदेकरूपं वा स्नेहदशादिसमवायसंतन्यमानदीपवत् सन्ततिरूपं वेति चिन्तनीयम् अत्र वरद-
नारायणभट्टारकैः प्रथमः पक्ष उक्तः, तथा हि प्रज्ञापरित्राणे स्मृत्यप्रामाण्यप्रसङ्गेनोक्तम् ।

धाराबाहिकपङ्क्तिश्च स्वकालीनार्थभासिका ।

मेधातिरेकसद्भावाच्चैरपेक्ष्यादपि प्रमा ।

स्तम्भःस्तम्भःस्तम्भ इति धीर्धाराबाहिका मता ।

धाराबाहिकविज्ञानमेकं ज्ञानं मतं हि नः ॥

प्रतिबन्धांशमेक्षाद्यैर्नित्यं ज्ञानं हि जायते ।

चिरमप्रतिबन्धेन चिरं तिष्ठति भासकम् ॥

चिरस्थितार्थधीरेव न धाराबाहिका तु सा ।

न हीश्वरादिविज्ञानमागमादिकमिष्यते ॥

नित्यं हि तदतो नित्यं सर्वेषां ज्ञानमागमात् ॥

इत्यादि, उक्तं हि सन्मात्रग्राहिप्रत्यक्षमङ्गे भट्टपरा-
शरपादैः-सङ्कोचेऽपि करणसंप्रयोगावधिकस्यैर्याभ्युपग-
मादिति, अस्मिन्नपि पक्षे यदा त्विन्द्रियसंयोगाः क्षणिका-
स्तदा ज्ञानस्यापि क्षणिकत्वमेष्टव्यमेव । अन्ये तु ज्ञानस्य
क्षणिकत्वे ध्यानस्य सन्ततिरूपत्वे च स्मृतिभाष्यादिदर्श-
नात् द्वितीयः पक्ष इति अस्याः स्वतः प्रत्यक्षस्वभावाया एव

मोक्षकत्वाद्युक्त्या विष्णवादिरूपतोच्यतइति चेत्सत्यमेवं प्रतीयते अक्षयश्रुतानां बहुश्रुतैस्तूमावतार एव सेति निर्धार्यते । तथा हि मार्कण्डेये तस्या महिषशुम्भादिहन्तृत्वं नन्दपुत्रीत्वादिकं च यदुक्तम् तत्सर्वं हरिवंशे गौर्या उक्तम् । तत्र तावत्प्रद्युम्नशम्बरयुद्धे । हतायां सर्वमायायां शम्बरो ऽचिन्तयत्पुनः । अस्ति मे कालदण्डाभो मुद्गरो हेमभूषितः । पुरा यो मम पार्वत्या दत्तः परमतुष्टया । गृहाण शम्बरेमं त्वं मुद्गरं हेमभूषितम् । मायान्तकरणं नाम सर्वासुरविनाशनम् । अनेन दानवौ रौद्रौ बलिनौ कामरूपिणौ । शुम्भश्चैव निशुम्भश्च सगणौ सूदितौ मयेति पर्वत्या एव ससैन्यशुम्भादिहन्तृत्वमुक्तम् । ततः शक्रप्रेषितनारदे मुद्गरवृत्तान्तं तदुपशान्त्यै गौर्युपासनं चोपदिश्य गते सति । दैत्येन तस्मिन्गृह्यमाणे सति तदुत्थानाद्वादादशार्कौत्थानादीन् नानोत्पातान् दृष्ट्वा प्रद्युम्नः शंभुप्रियां हृदि स्मृत्वा भूमौ शिरसा प्रणम्य तुष्टाव । ओं नमः कात्यायन्यै गुहस्य जनन्यै नमः । नमस्त्रैलोक्यमायायै कात्यायन्यै नमो नमः । नमस्यै शुम्भमथनीं निशुम्भहृदिदारिणीम् । विन्ध्यवासिनीं दुर्गघ्नां रणदुर्गां रणप्रियाम् । त्रिशूलिनीं नमस्यामि महिषासुरघातिनीम् । सिंहवाहां नमस्यामीत्यादिना मध्यमोत्समचरितोक्तं सर्वं गुहमातृविषयमुपपादितम् । प्रथमचरितदेवता तु योगनिद्रारूपा तामसी शक्तिः सा च रुद्रान्तर्भूतैवेति न विवादः । तथा च कथं दुर्गा मान्येति वाच्यम् । यद्यपि तत्र शुम्भनिशुम्भयोः शूलखड्गाभ्यां हननमत्र तु मुद्गरेणेति विरोधः । तथा ऽपि सं कालभेदेनाऽपास्तुं शक्यः । वैवस्वते ऽन्तर इत्यादिभगवत्पुक्ते हरिवंशएवानिरुद्धविष्णुकृते भीष्मपर्वणि पार्थकृते च स्तब्धे पुराणान्तरगतोमामाहात्म्यवचनेऽव्ययमर्थः स्पष्टः । अन्य-

विस्तरभयाग्नेह वचनानि लिख्यन्ते । यानि तूमादेर्महा-
लक्ष्मीविभूतित्ववचांसि तानि विष्ण्वादेर्भृसिंहादिविभू-
तित्वबोधकवचांसीबोपासनार्थं स्तुतिरूपाणि । वस्तुतस्तु
गौरीत्वमेवेत्यादीनि साक्षादभेदपराण्येव । अन्यथा त्वम-
क्षरं ब्रह्मेत्यादेरपि तादृशवाक्यगणे पठितस्य तथात्वप्रस-
ङ्गेनाक्षरस्य परब्रह्मणो ऽपि स्तुत्यश्रीरामादिविभूतित्वप्रस-
ङ्गः । अवतारावतारिणोभ्यात्यन्ताभेदमनुपदमेव वक्ष्याम
इत्युपरम्यते ।

न मे नारायणाग्नेदो विद्यते हि विचारतः । तन्म-
योहं पर ब्रह्म स विष्णुः परमेश्वर इति कौर्मे शिवस्यैव
विष्णुरूपत्वं स्वस्योक्तं सदाशिवाङ्गमारूढा शक्तिरिच्छा-
हया शिवा । महालक्ष्मीरिति ख्यातेति शैवे साक्षान्महा-
लक्ष्मीरूपतोमाया उक्ता लक्ष्मीतन्त्रे लक्ष्म्याः काव्यादेः
स्वावतारत्वोक्तिरपि स्वोमयोरभेदपरैव । हिरण्यगर्भो रु-
चिरौ स्त्रीपुंसौ कमलासनावित्यादिप्राधानिकरहस्ये रमा-
या रजोवच्छिन्नब्रह्मरूपत्वं प्रतीयते । अतो ऽस्या न केव-
लविष्णुरूपत्वनिश्चयः । न चैतेनास्याः केवलं विधिरूपत्व-
मस्तु कौर्मे इयं सा परमा शक्तिर्मन्मया ब्रह्मरूपिणीति
विष्णुक्त्या विष्णुपुराणादिवचनैश्चास्या विष्णुरूपत्वस्यापि
प्रतीतेः । एवं मोक्षदे मुक्तिमार्गे इत्यादौ सरस्वत्या मोक्षा-
दिरूपसत्त्वावच्छिन्नकार्यप्रतीतेः सत्त्वाख्येनातिशुद्धेन गु-
णेनेन्दुप्रभं दधाविति प्राधानिकरहस्ये श्वेतरूपत्वात्सा-
क्षात्सत्त्वयोगोक्तेः न केवलब्रह्मरूपत्वनिर्णयः । एतच्च
शिवे ऽपि तुल्यम् । तस्मात्सर्वे देहाः सर्वेषामिति सिद्धम् ।
तथा वैकरूपत्वमेव सर्वेषां पर्यवसन्नं तदुक्तं हरिवंशे । यो
विष्णुः स तु वै रुद्रो यो रुद्रः स पितामहः । एकमूर्त्तिस्त्रयो
देवा रुद्रविष्णुपितामहाः । परदा लोककर्त्तारो लोकनाथाः

स्वयंभुवः । अर्द्धनारीश्वरास्ते तु व्रतं तीव्रं समास्थिता
इत्यादि । एतेन रुद्रो नारायणश्चैवेत्येकं सत्त्वं द्विधा कृत-
मित्यादि भारतादिबचनमाश्रित्य शिवविष्णु एव सत्त्वा-
वच्छिन्नैशरूपौ ब्रह्मा तु जीव एवेशाविष्टः स्रष्टा भवतीति
ब्रुवाणा निरस्ताः । यस्तु हरादिषु क चित्कस्माच्चित्कस्य
चित्कदा चित्केन चिन्निमित्तेन लीलया वा ऽविर्भाव
उच्यते सो ऽपि विचार्यमाण एक्यएव पर्यवस्यति ।
तथा हि कश्चिद्विधेरुभयोराविर्भाव उच्यते यथा यजुर्भ्योऽथ
विष्णुमित्यादिश्रुतावष्टमूर्तिर्ब्रह्मणे चान्यत्रापि च पुरा-
णादिषु क चित् क चिद्धरात् । तथा च श्रुतिः । अण्डं
हिरण्यमयं रुद्रस्य वीर्यात्प्रथमं संबभूव तत्र ब्रह्मा विष्णु-
र्जात इत्यादि । हरिर्वशे च हरं प्रति हरिवचनम् । अहं
ब्रह्मा कपिलो ऽथाप्यनन्तः पुत्राः सर्वे ब्रह्मणश्चातिवीर्यः ।
त्वस्तः सर्वे देवदेव प्रसूता एवं सर्वेशः कारणात्मा त्वमी-
दृष इति । क चिद्धरेः यथा नारायणाद्ब्रह्मा जायते नारा-
यणादिन्द्रो जायते नारायणाद् द्वादशादित्यारुद्राः सर्वा दे-
वता इत्यादिश्रुतौ यथा च त्वद्विस्तारो यतो ब्रह्मा अहं भूत-
पतिस्तथेति भारते । एवमन्यान्यपि शैववैष्णवादिमतेषु
दाहृतानीदृशानि वचांसि स्मर्त्तव्यानि । एतानि कल्पमे-
देन व्यवस्थितानि । एतद्वातिविस्तरेण श्रीवसिष्ठो वासिष्ठे
श्रीरामं प्रति कथयामास । तत्रैवेशश्चाह वसिष्ठं प्रति । एवं
सर्गे हि कस्मिंश्चित् प्रथमो ऽथ सदाशिवः । कस्मिंश्चिद्विष्णु-
रित्युक्तो नाभ्युत्पन्नपितामहः । पितामहश्च कस्मिंश्चित्
कस्मिंश्चिदपि चेतर इति इतरः दुर्गाभैरवविनायकादिः ।
तेषामपि तत्तन्माहात्म्यबोधकपुराणादिभागेषु ब्रह्मण्यद्-
वहेतुत्वसिद्धेः । भगवान्वायुश्चाह । ब्रह्मनारायणौ पूर्व
रुद्रः कल्पान्तरे ऽसृजत् । कल्पान्तरे पुनर्ब्रह्मा रुद्रविष्णु

जगन्मयः । विष्णुश्च भगवांस्तद्ब्रह्माणमसृजत्पुनः । नारा-
यणं पुनर्ब्रह्मा ब्रह्माणं च पुनः शिवः । एवं कल्पेषु कल्पेषु
ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । परस्परस्माज्जायन्ते परस्परजयैषिणः ।
तत्तत्कल्पान्तवृत्तान्तमधिकृत्य महर्षिभिः । प्रभावः क-
थ्यते तेषां परस्परसमुद्भवादिति । कैर्मै च । क चिद्बुद्धः क
चिद्विष्णुः क चिद्ब्रह्मा प्रशस्यते । नानेन तेषामाधिक्यं न्यू-
नत्वं वा कथं च न । तत्तत्कल्पान्तवृत्तान्तमधिकृत्य मह-
र्षिभिः । तानि तानि प्रणीतानि विद्वांस्तत्र न मुह्यतीत्यु-
क्तम् । मार्कण्डेये ऽपि विष्णुः शरीरग्रहणमित्यादिना दुर्गा-
या विष्णवाद्युदयमुक्त्वा यस्तद्देहेभ्यो ऽस्या आविर्भाव उक्तः
सो ऽपि कालभेदेन व्यवस्थितः । एवं गणेशपुराणादौ यो
विनायकादेर्ब्रह्माद्याविर्भावो ऽभिहितः सो ऽपि कदा
चिन्महेश्वरस्य तदात्मनैवाविर्भावस्ततो ब्रह्माद्याविर्भाव
इति समाधातुं शक्य इति न कुत्रापि विरोधः । ईदृशैरपि
वाक्यैः सर्वेषां सर्वदेहेषु सत्तैवावगम्यते । न हि यत्र
नास्ति तत्तत् उदेति सिकतादेस्तैलोदयापत्तेः । तस्मादेक-
मेवाद्वितीयं ब्रह्माघटनघटनापटीयस्या मायया ऽनेकमिव
सदेहमिव परस्परस्माज्जातमिव च प्रतीयते इति सिद्धम् ।
एतेन कतिपयवाक्याभ्यामत्रित्य कस्य चिदुत्कर्षसमर्थनं
निरस्तम् । यच्च हरो हरिं प्रत्याह । अहं त्वं सर्वगो देव-
स्त्वमेवाहं जनार्दन । आवयोरन्तरं नास्ति शब्दैरर्थैर्जगत्प-
ते । नामानि तव गोविन्द यानि लोके महान्ति च । ता-
न्येष मम नामानि नात्र कार्या विचारणेति तस्याप्यत्य-
न्ताभेद एव सामञ्जस्यम् । अन्यथा त्वदुक्तरीत्या गुणभे-
दात्तदवच्छिन्नभेदे विष्णुशिवादिपदानां शिवविष्णवादि-
नामत्वासम्भवेनासामञ्जस्यं स्यात् ।

यत्तु शैवैरुक्तम् । शुद्धसत्त्वप्रधानत्रिगुणमायोपहित-

एकैकगुणावच्छिन्नमूर्त्तिभ्यः परस्तुर्यश्चन्द्रावर्तसनीलक-
 यथोमासहायश्च शुद्धसत्त्वमूर्त्युपलक्षितः परमशिव एव मु-
 मुक्षुपास्याः । तदुपास्तेर्मौञ्चेऽन्तरङ्गत्वात् । उमासहाय-
 मित्यादिभ्रुतेः । ब्रह्मादिस्तद्विभूतिः । स ब्रह्मा स शिव
 इत्यादिभ्रुतेः । यस्याज्ञया जगत्स्रष्टा विरिञ्चिः पालको
 हरिः । संहर्ता कालरुद्राख्यो नमस्तस्मै पिनाकिने इत्यादि-
 पुराणादिभ्यश्चेत्यादि । पञ्च वैष्णवा आहुः । तादृशमायो-
 पाधिभूर्त्तित्रयपरो वासुदेवमहाविष्णवाख्यः परेशः ब्रह्मा-
 दिस्तद्विभूतिः । स ब्रह्मा स शिव इत्यादिभ्रुतेः तद्भक्ति-
 र्मौञ्चेन्तरङ्गसाधनं शिवादेस्त्वाषट्पञ्चधानेन आरोग्यं भा-
 स्करादिच्छेच्छिद्यमिच्छेद्भुताशनात् । ज्ञानं महेश्वरादिच्छे-
 न्मोक्षमिच्छेज्जनार्दनादिति पुराणात् । मां च यो ऽव्यभि-
 चारेणेत्यादितदुक्तेश्चेत्यादि । तदप्येतेनापास्तम् । सर्वेषां
 शुद्धसत्त्वप्रधानत्रिगुणमायोपाधित्वसाधनेनात्यन्ताभेद-
 साधनात् । किञ्च मैत्रेयोपनिषदि मायिब्रह्म प्रस्तुत्य तस्य
 प्रोक्ता अग्न्यास्तनवो ब्रह्मा रुद्रो विष्णुरिति परविग्रहेषु
 विग्रहत्रयस्यैवाग्न्यत्वं श्रूयते । यदि ततोऽप्यग्न्या का
 चित्परमूर्त्तिः स्यात्तदा कथं तेषामग्न्यत्वं स्यात् अग्रेभवा
 ऽग्न्या उच्यन्ते । अतः सर्वं विशेषणं सावधारणमिति
 न्यायाद्ब्रह्मादेर्न कुतश्चित्पाश्चात्यत्वम् । अनेन त्रयाणामपि
 महाकल्पादौ स्वत एवाविर्भावः । परस्परस्मादुदयस्त्वचा-
 न्तरकल्पेषु कदा चिद्दीप्तया कुतश्चिन्निमित्ताद्वा भवतीति ।
 अमुमेवार्थमुपोद्बलयति भागवते । तत्र ह्यत्रेस्तपश्चर्यां प्र-
 स्तुत्य शरत्वं तं प्रपद्ये ऽहं स एव जगदीश्वरः । प्रजामात्मस-
 मां मह्यं प्रयच्छत्विति चिन्तयन्निति तस्य फलेच्छां चोक्त्वा
 ऽथ विराड्हरदानाय ब्रह्मादित्रयसन्निधाने सति स्तुतिप्रा-
 षाज्जनन्तरं तान्प्रत्यत्रेरेको मया हि भगवान्विबिधप्रधा-

नैश्चिन्सीकृतः प्रजननाय कथं नु यूयम् । अत्रागतास्तनुभृतां
मनसो ऽपि दूरा ब्रूत प्रसीदत महानिह विस्मयो महति प्रभे ।
यथा कृतस्ते संकल्पो भाव्यं तेनैव नान्यथा । सत्संकल्पस्य ते
ब्रह्मन्यद्वै ध्यायसि तद्वयमिति तेषामुसरोपन्यासेन मूर्त्ति-
त्रयातिरेकेण परस्य सर्वैश्वर्याभिव्यक्तिस्थानं तुर्यं मूर्त्त्य-
न्तरं नास्तीति व्यक्तीकृतम् । तत्सत्त्वे तेनैवाविर्भावापत्तेः ।
अन्यथा ऋषेः सत्संकल्पत्वविरोधात् । तस्मान्नैतदतिरि-
क्ततुरोयोपगमो युक्तः । एतेषां सर्वपरत्वबोधकासंख्यवा-
क्यविरोधाच्च शिवादेरैकैकस्यापि लीलाविग्रहा बहव इति
पुराणादिषु प्रसिद्धम् । न च तेषु यद्यप्युत्कर्षापकर्षवार्ता
ऽप्यस्ति एकस्यैव शुद्धसत्त्वप्रधानमायोपहितस्य परब्रह्मण-
स्तत्सदाकारैर्विवर्त्तमानत्वात् तथा ऽप्युपासकप्रेमास्पदे
क चिद्विग्रहे तत्प्रेमाधिक्यायोत्कर्षं प्रकल्प्यायं सर्वपरस्तु-
रीयो ऽन्य एतद्विभूतय इति शास्त्रेणोच्यते तथा च न पर-
शिवादिबोधकवाक्यविरोधः । सर्वोपासनायाश्च तौल्येनैव
ज्ञानद्वारा मोक्षसाधनत्वं न तु साक्षात् । तमेव विदित्वे-
त्यादिशास्त्रविरोधात् । एतेनान्तरङ्गत्वादिकल्पना ऽऽपा-
स्ता । सर्वात्यन्ताभेदसाधनादपि सा न युक्ता । यानि च
ध्यायन्मुनिर्गच्छति मां च यो ऽव्यभिचारेणेत्यादीनि हरा-
व्युतादिभक्त्या मुक्तिबोधकानि तान्यपि वाक्यान्तरवि-
रोधाद्बुद्धकुमारीवाक्यन्यायेन भक्तेः परम्परया मोक्षहेतु-
त्वपराणीति बोध्यम् । न च ज्ञानं महेश्वरादित्यत्रापि
फलभेदो ऽस्ति । विदित्वा ऽति मृत्युमेतीत्यादिभूतेः ज्ञानं
लब्ध्वेत्यादिस्मृतेर्देहात्मज्ञानवज्ज्ञानं देहात्मज्ञानबाधकम् ।
आत्मन्येव भवेद्यस्य स नेच्छन्नपि मुच्यतइति भगवत्पा-
दवचनाच्च सति ज्ञाने मोक्षे विलम्बाभावात् । श्रेयांसि
तत्र खलु सत्त्वतनोरित्यपि न विरुद्धं मृणां सत्त्वतनोरि-

स्यप्यन्वयसम्भवात् सर्वेषां सत्त्वतनुत्वसाधनाच्च । तस्माच्च
किमपि वाक्यं भेदपरं प्रयोजनाभावात् किन्तु किं चित्सा-
क्षादभेदबोधकं किं चित्परम्परया तत्र पर्यवसन्नम् । किं
च भेदस्य प्रामाणिकत्वे तन्निन्दा न स्यात् । दृश्यते च सा
यथा नारदीये । हरिरूपी महादेवो लिङ्गरूपी जनार्दनः ।
ईषदप्यन्तरं नास्ति भेदकृष्णरक्तं ब्रजेदिति । कौर्म च । ये
त्विमं विष्णुमव्यक्तं मां च देवं महेश्वरम् । एकीभावेन
पश्यन्ति न तेषां पुनरुद्भवः । ये ऽन्यथा संप्रपश्यन्ति मत्वे-
मं देवतान्तरम् । ते यान्ति नरकान्धोराहृतेषु च व्यवस्थि-
तिमिति । इदं विधिभेददर्शननिन्दाया अप्युपलक्षणम् ।
तथा च भविष्योत्सरे । विष्णोरन्यं तु पश्यन्ति ये मां ब्रह्माण-
मेव च । कुतर्कमतयो मूढाः पच्यन्ते नरकोष्पथ इत्यादि ।
कर्मविपाकस्मृतौ च । यो ब्रह्मविष्णुरुद्राणां भेदमुत्तमभा-
वतः । साधयेदुदरव्याधियुक्तो भवति मानव इति । वा-
युश्चाह । अयं परस्त्वयं नेति संरम्भाभिनिवेशिनः । यातु-
षाना भवन्त्येव पिशाचाश्च न संशय इति ।

ये तु वैष्णवंमन्याः शिवादिद्वेषं कुर्वन्ति ते न चेक्षु-
रसन्यायेन माया बहुरूपा । यथेक्षुरसो बहुरूपो ऽपि बहि-
र्मस्तिनो दृश्यते तथा माया ऽप्यन्तर्बहुरूपा ऽपि बहिस्त-
मेरूपा दृश्यते तस्याश्च यद्विमलतमं रूपं तदेव सत्त्वम् ।
इक्षुरसस्यैव सिता । यथा चेक्षुमाधुर्यं सितायां कृत्स्न-
मभिव्यज्यते अन्यत्र मलसम्पर्कादल्पमल्पतरं च एवं
परैश्वर्यं सत्त्वे ऽतिशुद्धे सर्वमभिव्यज्यते अन्यत्र मस्तिनद-
र्पणन्यायेनाल्पमल्पतरं च । किञ्च व्रीहिबीजन्यायेनापि
रजस्तमसोः सारः सत्त्वं यथा व्रीहिबीजस्य स्थूलस्तुषः
स्पष्टस्तत आन्तरः सूक्ष्मस्तुषः फलीकरणनामा ततो ऽप्या-
कुरोत्पत्ति रान्तरत्वादेवं तमोरजसोर्गर्भात्सत्त्वादेव वि-

यदाद्युत्पत्तिः अतस्तदवच्छिन्नस्य विष्णोरेव जगदेतुस्वा-
दीशत्वमितरयोस्तदभावाज्जीवत्वम् । अतः श्रेयःकामैः
सत्त्वावच्छिन्नः परमेश्वरो हरिरेवाराध्यः । अन्या तु
राजसं तामसं चैव दूरतः परिवर्जयेदिति न्यायास्याज्या-
वित्यादि निन्दां कुर्वन्ति ये च शैबमन्या विष्णवादिद्वेषं
कुर्वन्ति तेन च तमो वाइदमग्रभासीदिति श्रुतौ वैकारेण
प्रलये गुणान्तराभावो दर्शितः । एवं च यथा ब्रीहिस्तम्बे-
प्रथमं तुष एवाविर्भवति ततस्तद्गर्भे प्रकृत्यापूरेण चीरं
भवति तदपि पुनः प्रकृत्यापूरेण घनतां गतं तदुल्लास्यः
सारो भवति तस्मिंश्च सिद्धे तद्बीजं दृढं सदङ्कुरोत्पादनक्षमं
भवति एवं शिवे प्रथमं तम एवासीत्तत्त्वेश्वरेणावरकत्वस्वा-
भाव्यादेकदेशे प्रच्यावितं वैषम्यात्प्रवृत्तिस्वभावत्वापस्या
रजःसंज्ञं भवति एवं रजो ऽपि प्रवृत्तिस्वभाव्यादेकदेशे
प्रच्यावितं वैषम्यात्प्रकाशस्वभावत्वापस्या सत्त्वं स्यात्
एवं गुणसामस्त्यविवक्षायां त्रिगुणमय एकपुरुषः तत्पृथ-
क्त्वविवक्षायां तु त्रयः । तत्रापि तमउपाधिः शिव ईशः ।
रजउपाधिर्विधिः सत्त्वोपाधिर्विष्णुः तौ च कार्यगुणोपा-
धित्वात्कारणोपाधेः शिवस्यानुगौ जीवौ स्तः कार्योपा-
धिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वर इत्यादिश्रुतेः । तथा च
न हि भिक्षुक इत्यादिन्यायः तौ न श्रेयःकामोपासनाहो-
विति त्वयोत्थापितो ब्रीहिवीजन्यायो वक्ष्यमाणोद्भूतगुड-
न्यायेन तवैव मूर्ध्नि पतित इत्यादिनिन्दां कुर्वन्ति तेषां
दुर्गतेर्माहात्म्यं तु किं वक्तव्यम् । यथा ऽऽह भगवान्युधिष्ठिरं
प्रति भविष्योत्तरे । मम भक्तः शिवद्वेषी महद्द्वेषा च शिव-
प्रियः । तावुमौ नरकं यातो यावच्चन्द्रदिवाकराविति ।
भारते च शिवं प्रति । यस्त्वां द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्त्वा-
मनु स मामन्वित्यादि । कौर्मै चर्षीन्प्रति । ध्यानं योग-

स्तपस्तप्तं ज्ञानयज्ञादिको विधिः । तेषां विनश्यति क्षिप्रं
ये द्विषन्ति पिनाकिनम् । यो मां समाश्रयेन्नित्यमेकान्तं
भावमास्थितः । विनिन्दन्देवमीशानं स याति नरकं
ध्रुवम् । तस्माद्धि परिहर्षाद्या निन्दा पशुपतेर्द्विजाः ।
कर्मणा मनसा वाचा तद्भक्तोऽपि यत्नतः । ये तु दक्षा-
ध्वरे शप्ता दधीचेन महर्षयः । भविष्यन्ति कलौ भक्तैः
परिहार्याः प्रयत्नतः । द्विषन्तो देवमीशानं युष्माकं वंश-
सम्भवाः । शप्ताश्च गौतमेनोर्व्यां न सम्भाष्या द्विजोऽस-
मैरिति । तत्रैव स्थलान्तरे । परात्परतरं यान्ति नाराय-
णपरा जनाः । न ते तत्र गमिष्यन्ति ये द्विषन्ति महेश्वर-
मिति । हरश्चाह हरिं प्रति कैलासयात्रायाम् । यश्च त्वां
द्वेष्टि गोविन्द स मां द्वेष्टि न संशय इत्यादि । कैर्मे वर्षी-
न्यप्रति मूर्खे वा पण्डितं वा ऽपि ब्राह्मणं वा मदाश्रयम् ।
मोक्षयामि श्वपाकं वा न नारायणनिन्दकमिति । अतो
ऽतिदुर्लभमिन्द्राद्यर्थनीयस्वगणभावं प्राप्तेनापि घण्टाक-
र्णेन हरिद्वेषिणा मोक्षायाराधितो ऽपि न तस्मै तं ददौ ।
यथा ऽऽह स हरिं प्रति । अहं पिशाचवेवेण संरिलष्टुः
पापकर्मकृत् । सततं दूषयन्विष्णुं घण्टामावध्य कणयोः ।
मम न प्रविशेन्नाम विष्णोरिति विचिन्तयन् । अहं कैला-
सनिलयमासाद्य वृषभध्वजम् । आराध्य तं महादेवम-
स्तुभं सततं शिवम् । ततः प्रसन्नो मामाह वृणीष्वेति
वरं हरः । ततो मुक्तिर्मया तत्र प्रार्थिता देवसन्निवौ ।
मुक्तिं प्रार्थयमानं मां पुनराह त्रिलोचनः । मुक्तिप्रदाता
सर्वेषां विष्णुरेव न संशयः । तस्माद्भूत्वा च बदरीं तन्ना-
राध्य जनार्दनम् । मुक्तिं प्राप्नुहि गोविन्दाभरनारायणा-
श्रम इति । अत्र प्रसन्न इत्यनन्तरमिवेत्यध्याहार्यम् । यतः
प्रसन्नतामुद्रादर्शनेन केवलं तं वञ्चितवान् तु प्रसन्नः ।

यश्च त्वां द्वेष्टीत्यादितदुक्तिविरोधेन हरिद्वेषिणि प्रसादा-
 योगात् । कथमन्यथा तं न मोचयेत् । न तद्भक्तेर्मुक्तिहे-
 तुत्वं तस्य च मोचकत्वं नास्त्येवेति शङ्काम् । अथ हैनं ब्रह्म-
 चारिण ऊचुः किञ्जल्पेनामृतत्वं ब्रूहीति स होवाच याज्ञ-
 वल्क्यः शतरुद्रियेषेति एतानि ह वा अमृतस्य नामधे-
 यानि एतैर्ह वा अमृतो भवति सर्वदा सकृद्वा जपेदनेन
 ज्ञानमामोति संसारार्णवनाशनम् । शिव एको ध्येयः
 शिवश्चरः । प्रज्ञा च तस्मात्प्रसृता पुराणी । ध्यात्वा मुनि-
 र्गच्छति मृतयोनिं ये भक्ता वरदं देवं शिवं रुद्रमुमाप-
 तिम् । इह लोके सुखं प्राप्य ते यान्ति परमां गतिम् ।
 सर्वग्रहैर्गृहीतान् वै सर्वपापसमन्वितान् । स मोचयति
 सुप्रीतः शरण्यः शरणागतानित्याद्यसंख्यश्रुतिस्मृतिवचना-
 प्रामाण्यापत्तेः । शम्भुशङ्करादिशब्दानां हित्यादिबदनर्थ-
 कत्वापत्त्या संसक्तानां नित्यदा यत्करोषि शममित्यादि-
 निरुक्तिस्मृत्यप्रामाण्यापत्तेश्च । तस्मात्स्वभक्तिजमोचक-
 त्वकज्ञानप्रतिबन्धकहरिद्वेषस्य शिवानुयायिष्वनुपपन्नभौ-
 त्रियविप्रवधानुमितस्य राक्षसत्वस्य च निवर्त्तनायेयमी-
 शोक्तिः । द्वेषे उपगते च तस्य राक्षसत्वापगमज्ञानलाभौ
 तत्रैवोक्तौ । तेन न तत्कृतेशभक्तिवैयर्थ्यम् । कथमन्यथा
 ब्रह्मवधादिनिरतस्य हरौ दृढा भक्तिर्ज्ञानलाभमातिशीघ्रं
 स्यात् । जन्मान्तरसहस्रेषु तपोध्यानसमाधिभिः । नरा-
 णां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते । श्रवणायापि
 बहुभिर्यो न लभ्यः । मनुष्याणां सहस्रेषु बहूनां जन्मना-
 मन्तइत्यादिना तयोरतिदुर्लभतोक्तेः । तस्मात्प्रतिबन्धा-
 पाये शिवाराधनादेवाच्युतभक्त्यवान्तरण्यापारकासस्य
 क्रमात्सदेहविदेहमुक्तिफलं ज्ञानं जातम् । तज्जन्यत्वे सति
 तज्जन्यजनकन्यापारत्वात् तन्निष्ठहरिभक्तेश्च तत्त्वात् ।

यत्स्वच्छयः स्वर्गवासस्तइत्यादिना कृष्णाज्ञया स्वर्गगमनं
तस्य तत्रोक्तं तदपि ये स्वर्गमेव परं मन्यन्ते तदर्थं चाति-
प्रयासं कुर्वन्ति तैरप्यल्पायासा हरिभक्तिरेव कार्येति
ज्ञापनार्थम् । न तु वस्तुत इन्द्राद्यैरप्यर्थनीयेशसामीप्या-
त्प्रच्याव्य ततो ऽतितुच्छे कारागारसदृशे स्वर्गे भक्तस्य
पातनं युक्तम् न हि हरिभक्तिरधोगतये । महेशसामीप्यं
त्वपारपुण्यपुञ्जप्रसादिततत्प्रसादलभ्यम् । यथा ऽऽहेशः
स्वसामीप्यस्यातिदुर्लभतां सूचयन्दद्याय भारते । परि-
तुष्टो ऽस्मि ते दक्ष स्तवेनानेन सुप्रत । बहुना ऽत्र किमु-
क्तेन मत्समीपे भविष्यसीति । ननु यथाश्वमेधकर्तुः शक-
स्यापि क्षणमपि दुर्लभं ते सामीप्यमेकस्यापि क्रतोरसमा-
पचितुर्मे कथं भवितेति शङ्कमानं प्रत्याह । अश्वमेधसह-
स्रस्य वाजपेयशतस्य च । प्रजापते मत्प्रसादात्फलभागी
भविष्यसीति । ननु यः कुरुते स भुङ्क्तइति न्यायेन कर्तु-
रेव फलं भवति अन्यथा ऽतिप्रसङ्गस्तथा चाश्वमेधाद्य-
कर्तुर्मे कथं तत्फलभाक्त्वमित्याशङ्क्याह मत्प्रसादादिति ।
पुनरावृत्तिफलकैस्तैरपुनरावृत्तिरूपं ते सामीप्यं कथं स्या-
दिति तच्चिन्तामालक्याह । भूयश्च ते वरं ददमीत्यादिना
त्यज्यतां मानसो ज्वर इत्यन्तेन । न चेमे वराः स्वसा-
मीप्यादन्य एवेशेन दत्ता इति अमितव्यम् । बहुना ऽत्र
किमुक्तेनेति प्रागेव वरपर्यवसानोक्तेः । एकयज्ञनाशे शिव-
सामीप्याश्वमेधसहस्रवाजपेयशतलाभे च सति मानसज्व-
रासम्भवादन्यवरदानेन तत्प्रगानुज्ञानुपपत्तेश्च मदुक्तप्र-
कारेण तूभयं युज्यते । शिवधर्मोत्तरे च । ये संप्राप्ताः परं
स्थानं ध्यानयोगरता नराः । न तेषां पुनरावृत्तिर्घोरसंसा-
रसागरे । सर्वज्ञाः सर्वगाः शुद्धाः परिपूर्णा महेश्वराः । शिव-
तुल्यबलोपेताः परं शिवपुरं गताः । इतीशसामीप्यमहिमा

स्मर्यते । नन्विदं माहात्म्यं शिवपुरं गतानां तत्सामीप्यसारूप्यलक्षणां मुक्तिप्राप्तानामयं तु तदनुचरो न तु तत्पुरवासीति चेच्छृणु तर्हि गीतज्ञो यदि गीतेनेत्यादियाज्ञवल्क्याद्युक्तरीत्या शिवप्रसादहेतुगानविद्याद्यभ्यासेनेवानुचरत्वं प्राप्तानामपि माहात्म्यम् । तेषां पदं हिरण्यगर्भादिपदेभ्योऽपि श्रेष्ठं स्मरन्ति पौराणिकः । भिन्दन्ति शैलानुदधीन्पिबन्ति व्यत्यासयन्ति क्षितिमन्तरिक्षम् । तृणीकृतब्रह्मपुरंदराणां किं दुष्करं शंकरकिङ्कराणामिति । ते हि साक्षाद्विषयो ह्यन्तरिक्षसदस्तथा । पृथिवीषद इत्येते बिज्ञेयास्त्रिविधा गणा इत्यादिपुराणायुपबृंहिता देवव्रतरुद्रोपनिषदादयश्चैवामपरिमितं महिमानं व्यापयन्ति । द्वितीयं जप्ता गाणपत्यमवाप्नोतीत्यथर्वशिरश्च महाफलप्रायपाठे शिवानुचरत्वं कीर्त्तयद्देवान्तरेभ्योऽस्यातीवोत्कर्षं स्फुटयति । अत एवोक्तं भक्तैः भजेम भवदन्तिकं प्रकृतिमेत्य पैशाचिकीं किमित्यमरसम्पदः प्रमथनाथ नाथामहे । भवद्भव नदेहलीलिकटतुण्डदण्डाहतिस्फुटन्मुकुटकोटिभिर्मधवदादिभिर्मयत इति । बहुगणसहायस्य चास्य गणाधिपत्वमवगम्यते आगतोऽहं महाशैलात्कैलासादिति तदुक्त्या कैलासवासित्वं च तथा च कथं तस्य स्वर्गगमनं हरिकृपालभ्यं स्यात् । ईदृशस्य हरिद्वेषे प्रवृत्तिस्तु जयविजययोः सनकादिशासने प्रवृत्तिरिव ब्रह्मद्वेषिणां दुर्गतिसूचनाय हरीच्छयैव । शैवापसदानामन्येषां विष्णुद्वेषिणां कैमुतिकन्यायेन दुर्गतिसूचनाय हरेच्छयैवेति बोध्यम् । तस्मादुक्ताभिप्रायैवाऽस्य स्वर्गगमनोक्तिः स शिवसमीप एवागत इति तु तत्त्वम् । अतः कृष्णाय वरं दातुमागतेनेशेनागतानां गणमुख्यानां वर्णनप्रसङ्गेऽस्यादावेव वर्णनम् । तस्याग्रे समपद्यन्त भूतसंघाः सहस्रशः । घण्टाकर्णौ विरू-

पाञ्चः कुण्डधारो ऽकृमुद्वह इति । तस्मादुक्ताभिप्रायमेवे-
दमाख्यानम् । एवं हरिविधिभक्तस्यापि दक्षस्येशद्वेषिणो
दुःखाद्युक्तिरपि भारतादौ शिवद्वेषिणामन्येषां वैष्णवा-
पसदादीनामुक्तन्यायेन दुर्गतिसूचिका द्वेषापाये सुगतेष्व-
सूचिकेति बोध्यम् । किञ्च तामसत्त्वात्कृष्णो रुद्रः सात्त्विक-
कत्वेन शुक्लस्य हरेर्ध्यानात् कीटभृङ्गन्यायेन शौक्ल्यं गतः
एवं श्वेतो हरिः श्यामस्येशस्य ध्यानात्काण्ड्यं गत इति
पुराणे प्रसिद्धम् । शिवाय विष्णुरूपाय विष्णवे शिवरू-
पिण इति हरिवंशे च स्पष्टीकृतमिदम् । तथा च शुक्लं शिवं
द्विष्यन्तो हरिमेव द्विष्यन्तीति कथं ते वैष्णवाः । एवं
श्यामं हरिं द्विष्यन्तो हरमेव द्विष्यन्तीति कथं ते शैवा
इति ध्येयम् । अथ प्रकृतमनुसरामः । वाल्मीकीयरामा-
यणे वने रामगमनं मे ऽनुमतं नास्तीति कौशल्याप्रत्याय-
नार्थं भरतो बहून् शयथान्कृत्वा ऽतिघोरमेतं शपथं मत्वा-
न्ते चकार । भक्त्या विवदमानेषु मार्गमाश्रित्य पश्यतः ।
तस्य पापेन लिप्येत यस्यार्यो ऽनुमते गत इति । अत्रादौ
हरिहरादेरिति शेषः । मार्गं तत्तन्माहात्म्यबोधकं शास्त्रम् ।
मार्गमित्युक्त्या तु शास्त्रोक्तं, तत्तदुपासनार्थं तत्तदुत्कर्ष-
वर्णनरूपमार्गमेवाश्रित्य न तु तद्वादं ज्ञात्वेति ध्वन्यते ।
विवदमानेषु हरादेरुत्कर्षापकर्षोक्त्या कलहं कुर्वत्सु यत्पा-
पम् अथ च पश्यतः शृण्वतो यत्पापं तस्य पापस्य सम्ब-
न्धिना तत्सुल्येनेति यावत् न त्वन्यस्य पापेनान्यस्य
लेपसम्भवः । तेनेति पाठस्तु सुगमः । अत्रापि पश्यत इत्यु-
क्तोर्ध्वाद् अस्वा ऽयमुत्कृष्टो ऽन्ये ऽपकृष्टा इति यो निश्चि-
नोति तस्य यत्स्यात्पापमिति भावः । यद्यप्यन्यतमविग्र-
हावच्छिन्नैशनिन्दां शृण्वत उदासीनस्यापि पापं भवत्येव
कर्णं पिधाय निरियाद्यदकल्प ईशे धर्मावतर्यसृणिभिर्नृ-

भिरस्यमाने द्विन्धात्प्रसह्य रुशतीमसतां प्रभुञ्जे जिहाम-
 सूनपि ततो विसृजेत्स धर्म इति भगवत्येशनिन्दाश्रवण-
 स्यापि निषेधात् तथा ऽपि तस्येदमित्थमेवेति जानतः
 सकाशादस्ति किञ्चिदरमलोष्टन्यायात्पापात्पत्त्वमित्यभि-
 प्रायः । तथा स्कान्दे ऽप्युमापरीक्षार्थमागतेन मायावदुना
 शिवेन शिवनिन्दायां कृतायां तां शृण्वतीः सखीः प्रत्यु-
 मोक्तिः आर्याणां निन्दनं श्रुत्वा ये न यान्ति त्वरान्विताः
 स्थानान्तरं ह्यप्रतिष्ठास्ते ऽपि स्युः पापयोनय इति । अपिः
 कैमुतिकन्यायद्योतकः यदीशनिन्दां श्रुत्वा ये शीघ्रं देशा-
 न्तरं न यान्ति ते ऽपि न विद्यते प्रतिष्ठोत्तमलोकासि-
 लक्षणा येषां तादृशाः सन्तः पापयोनयः कृमिमशकादि-
 जन्मानः स्युर्भवन्ति तर्हि निन्दकास्तादृशा भवन्तीति
 किमु वक्तव्यम् । यथा ऽऽहोपमन्युर्हरिं प्रति । यस्माप्य-
 सूयते देवं कारणात्मानमीश्वरम् । स कृष्ण नरकं याति
 सह पूर्वैः सहात्मजैरिति । एवं हि दुर्गतिमिया शास्त्रे प्रवृ-
 त्तानामपि दुर्भगानां विध्यादिष्वेकभक्त्या ऽन्यनिन्दकानां
 वित्त्वस्त्वत्वादन्यायेन पुनर्दुर्गतौ प्रवेश इति कोटिशो वा-
 क्यानि बोधयन्ति विस्तरभयादिस्त्राग्रमेवेह दर्शितम् ।
 यद्यप्येकपक्षपातेनान्यनिन्दकानामप्यस्ति तात्कालिकः
 कश्चिद्वर्षांशविशेषस्तेषां नास्तिकसुहृदां तथा ऽपि कोशपा-
 नन्यायान्मिथ्यावादिनां तेषां परिणामे ऽतिदुःसहं दुःख-
 मित्यास्तिकैस्त्याज्यो ऽयं दुराग्रहः । तेषां च सङ्गो ऽप्य-
 वश्यमेव त्याज्या दुस्तदिनीति न्यायास्त्याज्यः । अन्यथा
 चौरापराधान्मायदृश्यनिग्रह इतिन्यायात्तत्सङ्गिनामपि दु-
 र्गतेरवर्ज्यत्वात् । तत्तन्निग्रहावच्छिन्नैशोभाभेददर्शनां त्वन्य-
 तमविग्रहावच्छिन्नोपासकानां निष्कामानां नितरां निर्म-
 लस्वान्तानां तत्प्रसादात्तत्तत्त्वसाक्षात्कारेण मोक्षः ।

सकामानामप्यर्चिरादिमार्गेण सत्यलोकं गतानां हिरण्य-
गर्भेण सह मोक्षः । तदुक्तमीश्वरगीतायाम् । ये त्विमं
विष्णुमन्त्र्यक्तं मां च देवं महेश्वरम् । एकीभावेन पश्यन्ति
न तेषां पुनरुद्भव इति । अत्र हरिहरयोर्ग्रहणं काकदधि-
घातकन्यायेन विधेरप्युपलक्षणं यथा ऽहं हरिर्दत्तं प्रति
भागवते । अहं ब्रह्मा च सर्वं जगतः कारणं परम् ।
आत्मेश्वर उपद्रष्टा स्वयंदृगविशेषण इत्यादिना त्रयाणा-
मेकभावानां यो न पश्यति वै मिदाम् । सर्वभूतात्मनां
ब्रह्मांस्स शान्तिमधिगच्छतीत्यन्तेन । एवं हरिहरद्वेषनि-
न्दानिन्दकं वचो ऽप्युपलक्षणं बोध्यम् । किं बहुना सर्व-
देहावच्छेदस्य सर्वेषु साधितत्वादेकनिन्दाद्वेषयोः सर्व-
विषयत्वादेकनिन्दकः सर्वनिन्दक एकद्वेषा सर्वद्वेषा चेति
बोध्यम् । ननु ब्रह्मादीनां सर्वेषां किं नाम सर्वेषु चतु-
र्मुखादिदेहेषु वृत्तित्वम् । न तावद्गुणपतिन्यायेन भिन्न-
भिन्नावयवावच्छेदेनैकैकदेहे भिन्नभिन्नदेशवृत्तित्वं तत् ।
परिच्छिन्नत्वसावयवत्वादिप्रसङ्गेनानित्यत्वापातात् । अत
एव न तिलतण्डुलन्यायेन सर्वदेहेष्वेषां संसृष्टिर्नीर-
क्षोरन्यायेन सङ्करो वा ऽपि सम्भवति । अतो ऽनुपपन्नो
ऽयं पक्ष इति चेन्न वेत्याकाशन्यायेनात्यन्ताभेदस्यैव स्वी-
कारात् । न हि प्रयागे ऽन्योन्यसंसर्गौकप्रवाहीभूते श्वेत-
श्यामरक्तवर्णं गङ्गायमुनासरस्वतीनीरे प्रतिबिम्बितस्य तद्
वच्छिन्नस्य वा ऽऽकाशस्य भेदलेशो ऽप्यस्ति । किञ्च यतो
वा इमानि भूतानि जायन्ते सदेव सोम्येदमग्र आसीदे-
कमेवाद्वितीयं सो ऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेत्यादिना
ऽऽकाशाद्वितीयं ब्रह्म सृष्टेः प्रागासीत्समादेव मायोपहि-
तादभिन्ननिमित्तापादानात्सर्वं जगदुत्पन्नं तेनैव च सत्ता-
त्स्फूर्तिमत् तत्रैव चान्ते लीयते इति बोध्यते । ऐतदात्म्य-

मिदं सर्वमित्यादिना च सर्वात्मत्वं तस्योच्यते । तं त्वौ-
पनिषदं पुरुषं पृच्छामि सर्वं वेदा यत्पदमामनन्तीत्यादि-
श्रुतिभिरुपक्रमालिङ्गैश्च तत्रैव सर्ववेदतात्पर्यमिति ज्ञा-
यते । अत एव तदुपबृंहणभूतपुराणादेरपि तत्रैव पर्यवसा-
नम् । अस्य महतो भूतस्य निश्चसितमेतद्वेदो यजुर्वेदः
सामवेद इत्यागमेन तस्यैवाखिलागमाविर्भावहेतुतोच्यते
अयमर्थो जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात्तत्तु समन्व-
यादित्यादिसूत्रभाष्यादिषु प्रपञ्चितः । पुरुषान्न परं किं
चित्सा काष्ठा स परा गतिरित्यादिश्रुत्या च तस्यैव सर्वो-
त्कृष्टत्वं मुक्तप्राप्यत्वरूपपरमगतित्वं चोक्तम् । अथ पुरुषो
ह वै नारायणो ऽकामयत प्रजाः सृजेयेत्यादिश्रुतौ तु
जगद्धेतुत्वं हरेरुच्यते । अथ नित्यो देव एको नारायणो
ब्रह्मा च नारायण इत्यादिना च सर्वात्मत्वं तस्यैवाज्ञा-
यते । स्वतो ऽसङ्गोदासीनस्य कारणत्वासम्भवान्मायिन-
स्तद्वाच्यम् । तच्च मायित्वं दैवी ह्येषा गुणमयी मम माये-
ति हरिवाक्याद्धरेरेव ज्ञायते । तद्विष्णोः परमं पदमिति
श्रुत्या यद्गत्वा न निवर्त्तन्ते तद्धाम परमं ममेति स्मृत्या
च मुक्तप्राप्यता ऽपि तस्यैव प्रतीयते । अत्र सर्वत्र षष्ठी
राहोः शिर इतिवदभेदे बोध्या । एकस्त्वमर्घ्यं परमं पदं
यदित्यादौ सामानाधिकरण्यदर्शनात् । एतेन तद्विष्णो-
रिति भेदे षष्ठीं पञ्चमीं च वदन्तो ऽपास्ताः । मत्तः पर-
तरं नान्यत् न त्वत्समो ऽस्तीत्यादिना सर्वोत्तमता ऽपि
तस्योच्यते । तथा नारायणपरा वेदा नारायणपरा मत्ताः ।
वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा । आदावन्ते तथा
मध्ये हरिः सर्वत्र गीयते । वेदैरशेषैरहमेव वेद्यो वेदान्त-
कृदित्यादिना श्रुत्यादितात्पर्यभूमित्वं तत्कारणत्वं च
हरेरवगम्यते । ओं देवा हवै स्वर्गलोकमायन् ते देवा रुद्र-

यस्य स्वीकारे स्वस्मिन् स्वापेक्षारोपो भवति तदापादकः
 प्रसङ्ग आत्माश्रयः । अपेक्षा बोत्पत्तिस्थितिज्ञप्तिषु साक्षा-
 दपेक्षा । यथैतद्धटो यद्येतद्धटजन्यः स्यादेतद्धटभिन्नः स्यात् ।
 तथायं घटो यद्येतद्धटवृत्तिः स्यादेतद्धटभिन्नः स्यात् । तथैत-
 द्दटज्ञानत्वं यद्येतद्धटज्ञानजन्यतावच्छेदकं स्यात् तदैतद्ध-
 टज्ञाननिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकं स्यादिति । स्वापेक्ष्या-
 पेक्षितत्वारोपप्रयोजकारोपविषयापादकः प्रसङ्गोऽन्यो-
 न्याश्रयः । अत्रापि साक्षादपेक्षा उत्पत्तिस्थितिज्ञप्तिषु
 बोध्या । यथायं घटो यद्येतद्धटजन्यजन्यः स्यादेतद्धटभिन्नः
 स्यादिति । ज्ञप्तौ स्थितौ च स्वयमुदाहार्यम् । स्वापेक्षणा-
 यापेक्षितापेक्ष्यत्वारोपप्रयोजकारोपविषयापादकः प्रस-
 ङ्गभ्रकः । अत्र त्वपेक्षा साक्षात्परम्परासाधारणी उत्पत्ति-
 स्थितिज्ञप्तिषु बोध्या । यथैतद्धटो यद्येतद्धटजन्यजन्यजन्यः
 स्यादेतद्धटभिन्नः स्यादित्यादि । अनवस्था चाप्रामाणिका-
 नन्तप्रवाहारोपप्रयोजकारोपविषयापादकः प्रसङ्गः ।
 घटत्वं यदि घटजन्यताव्याप्यं स्याद् घटान्यवृत्ति स्यादि-
 त्यादि । उक्तचतुष्कान्यप्रसङ्गः प्रमाणबाधितार्थः । सोऽपि
 द्विविधो व्याप्तिग्राहको विषयपरिशोधकश्च । तत्रायो यथा
 धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्याद् वह्निजन्यो न स्यादिति ।
 द्वितीयो यथा पर्वतो यदि निर्बह्निः स्यान्निर्धूमः स्यादित्या-
 दि । प्रथमोपस्थितत्वोत्सर्गविनिगमनाविरहलाघवादिज्ञा-
 नं तु न तर्को यथोक्तलक्षणाभावात् किं तु तत्त्वनिर्णाय-
 कत्वसादृश्यात् कश्चित् तथा प्रयोगो गौणः ॥ ४० ॥

निर्णयं लक्षयति ।

विमृष्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं

निर्णयः^(१) ॥ ४१ ॥

अर्थावधारणं निर्णयः कथास्थलीयनिर्णयः । अवधारणत्वं चावधारयामीतिप्रतीतिसाक्षिकविषयिताविशेषशालित्वं तच्च संशयव्यावृत्तं निर्णयविशेषवृत्तिः । सा च विषयिता संशयोत्तरं विशेषदर्शनादिप्रयोज्येत्याह । विमृष्येत्यादि । विमृष्य सन्दिग्ध पक्षप्रतिपक्षाभ्यां जायमानं यदर्थावधारणं स निर्णय इत्यन्वयः । पक्षोऽनुकूलो न्यायादिप्रयोज्यविशेषदर्शनमिति यावत् । प्रतिपक्षः प्रति-कूलः । विरोधिसाधनस्येति शेषः । तथा च परकीयसाधने दूषणोपन्यासादीति फलितम् । निर्णयसामान्यलक्षणं च तदभावाप्रकारकत्वे सति तत्प्रकारकज्ञानत्वमिति प्राञ्चः । नव्यास्तु संशयत्वघटकविषयताभिन्नप्रकारतानिरूपकज्ञानत्वम् । संशयत्वघटकत्वं च कस्यचिन्मते प्रकारताद्वयनिरूपितविशेष्यतानिरूपितत्वं कस्यचिन्मते प्रकारित्वावच्छिन्नप्रकारितानिरूपितत्वादिकमित्याहुः । नव्यास्तु अवधारणत्वाख्यविषयित्वान्तरे मानाभावः । अवधारणपदनिर्णयपदयोः पर्यायता । तथा चात्रार्थपदं तत्सदर्थपरमवधारणपदं चाभावाप्रकारकज्ञानपरं तत्सदर्थभावाप्रकारकज्ञानमिति समुदितार्थः । अथवा अर्थपदमर्थप्रकारताकपरं तत्पुरुषे पूर्वपदस्य सम्बन्धिलाक्षणात्कत्वात् अवधारणपदं च प्रकारताद्वयानिरूपितविशेष्यताशालिज्ञानपरं तेन न समुच्चयासम्प्रदः । प्रकारताद्वयानिरूपितविशेष्यतानिरूपित-

(१) इतिस्मिन्सर्वविषये विमृष्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णय इति सूत्रमिति वार्तिकम् । भाष्यकारो निर्णयपक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं इति तात्पर्यवर्टीका । एवं च वार्तिके इतिस्मिन्सर्वविषये इति भाष्येनैवार्थावधारणमवशिष्टं सूत्रमित्यवगम्यते ।

प्रकारताशास्त्रिज्ञानमवधारणपदार्थः तादात्म्येन चरमप्र-
कारतायामर्थपदार्थस्यार्थनिष्ठस्यान्वय इति वा । वस्तुतो
निरुक्तप्रकारताशास्त्रिज्ञानमेवावधारणपदार्थः । अर्थपदं
तादृशार्थतात्पर्यग्राहकम् । विमृष्येत्यादिकं तु जस्पवित-
ण्डास्थलाभिप्रायेणेति । तदुक्तं भाष्ये । वादे विम-
र्षवर्जमिति । प्रत्यक्षतः शब्दाच्च निर्णये न विमर्षपक्षप्रति-
पक्षाद्यपेक्षेति । इदमुपलक्षणम् । स्वार्थानुमानस्थले ऽपि न
विमर्षाद्यपेक्षेति ॥ ४१ ॥

समाप्तं न्यायोत्तराङ्गप्रकरणम् ॥

उत्तराङ्गपदं प्रयोज्यसहकार्यन्यतरपरं तेन तर्कनिर्ण-
ययोः सङ्ग्रहः ॥

इति न्यायसूत्रे प्रथमाध्यायस्याद्याह्निक-
कम् ॥

प्रकरणसमूह आह्निकम् । तत्समूहश्चाध्यायः । समू-
हत्वं चानेकत्वम् ॥

इति श्रीराधामोहनगोस्वामिमहाचार्यविरचितन्या-
यसूत्रविवरणे प्रथमाध्यायस्याद्याह्निकविवरणम् ॥

प्रथमाह्निकेन सप्रमेयप्रमाणनिरूपणानन्तरं सन्दि-
ग्धार्थनिर्णयं सप्रयोजकं लक्षयित्वा द्वितीयाह्निकेन कथादि-
प्रकरणचतुष्टयात्मकेन वादादि लक्षयितुं निर्णयानुकूलतया
प्रथमतो वादं लक्षयति ।

प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्तावि-
रुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहे
वादः^(१) ॥ १ ॥

यद्यपि निर्णयानुकूलतया पूर्वाह्निक एवायं वक्तुमु-
चितस्तथापि कथान्तर्गततयाऽत्रास्य लक्षणम् । पक्षस्य
प्रतिपक्षस्य परिग्रहो विरोधिकोऽप्युपन्यासो निर्णयानुकूल-
वचने यत्र वादिप्रतिवादिवाक्यजाते स वाद इत्यन्वयः ।
तथा च तत्त्वनिर्णयोद्देश्यकं विरोधिकोऽटिद्धयसाधनतयोप-
न्यस्तोक्तिप्रत्युक्तिरूपवाक्यजातमिति फलितम् । अथवा
पक्षाय तत्त्वनिर्णयाय प्रतिपक्षयोः मियो विरुद्धकोऽव्योः
परिग्रहः साधनयोग्योक्तिप्रत्युक्तिरूपवाक्यजातं वादः ।
परिगृह्यते निर्णीयते जनेनेतिव्युत्पत्तेः । तत्त्वनिर्णयोद्देश्यक-
त्वनिवेशेन जल्पवारणम् । अप्रमाणेन तत्त्वनिर्णयदूषणा-
भिधानवारणाय विशेषणमाह । प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भ
इति । प्रमाणतर्काभ्यां साधनोपालम्भौ यत्र स इत्यर्थः ।
तत्र साधनं तत्त्वनिर्णयानुकूलव्यापारः । उपालम्भो
विपरीतकोटिसाधने दूषणोपन्यासः । साधनदूषणाभिधानं
सिद्धान्तानुसारेणेत्याह । सिद्धान्ताविरुद्ध इति । साधनं
पञ्चावयवप्रयोगेनैवेत्याह । पञ्चावयवोपपन्न इति । एतेन
प्रमाणाभासतर्काभासापसिद्धान्तन्यूनाधिकावयवाभास-

(१) तत्र प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भ इति सूत्रमिति चार्त्तिकम् ।

दृष्टान्तासिद्धादेरुद्भावनं विद्यम्पते । भाष्यकारानुसारि-
णस्तु वादस्य धीतरागकथात्वेन तत्त्वनिर्णयस्योद्देश्यतया
पुरुषदोषस्याविज्ञातार्थादेरिव न्यूनाधिक्योरपि नोद्भावनं
तेन पञ्चावयवोपपन्न इति प्रायिकत्वाभिप्रायेणेत्याहुः ।
केचित्सु सिद्धान्तेत्यादिविशेषणद्वयेन तावन्मात्रनिग्रहस्या-
नयोग्यत्वं तावदतिरिक्त निग्रहस्थानोपन्यासायोग्यत्वं वा
लक्षणघटकतया विवक्षितं निग्रहस्थानं प्रतिज्ञाहान्यादीना-
मेकैकं धृत्वा तदुपन्यासायोग्यत्वमिति निष्कर्षः । तेनोक्त-
जल्पविशेषवारणमित्याहुः । अन्ये तु वाद इति लक्ष्यनि-
र्देशः । पक्षप्रतिपक्षौ विप्रतिपत्तिकोटी तयोः परिग्रहस्त-
त्साधनोद्देश्यकोक्तिप्रत्युक्तिरूपवचनसन्दर्भः । यद्वा पक्षप्र-
तिपक्षौ विप्रतिपत्तिविषयकोटिद्वयसाधने तयोरुपग्रहस्त-
दूबोधकोक्तिप्रत्युक्तिरूपशब्दचयः । तावन्मात्रं च कथान्त-
रातिव्याप्तमित्यत आह । प्रमाणेत्यादि । प्रमाणतर्काभ्यां
तत्त्वेन ज्ञाताभ्यां साधनोपलम्भौ यत्र स तथा । तथा
चोभयत्रापि प्रमाणसद्भावे कोटिद्वयस्यापि सिद्धिः स्याद-
तस्तत्त्वेन ज्ञाताभ्यामिति । ज्ञानमनाहार्यं विवक्षितम् । उपा-
लम्भो दूषणम् । जल्पादौ तु प्रमाणाभासत्वेन ज्ञाताभ्या-
मपि साधनोपलम्भौ भवत इति तद्वारणं तथैतरथा तच्चे-
तोरेव दुष्टत्वम् । इत्थं च प्रमाणाभासत्वप्रकारकतर्काभा-
सत्वप्रकारकज्ञानविषयकरणकसाधनोपलम्भयोग्यान्यत्वे
सतीत्यर्थस्तेन तादृशजल्पविशेषे नातिव्याप्तिः । तत्र च
निग्रहस्थानविशेषनियमार्थं सिद्धान्तेत्यादि विशेषणद्वयमि-
त्याहुः । वादाधिकारिणस्तु तत्त्वबुभुक्षुः सवः प्रकृतोक्तिका
अविप्रलम्भका यथाकालस्फूर्तिका अनाद्येपका युक्तिसि-
द्धप्रत्येतारः । भाष्ये । अनुविधेयस्यैः सभ्यपुरुषवती जनता

प्रथमाह्निकेन सप्रमेयप्रमाणनिरूपणानन्तरं सन्दि-
ग्धार्थनिर्णयं सप्रयोजकं लक्षयित्वा द्वितीयाह्निकेन कथादि-
प्रकरणचतुष्टयात्मकेन वादादि लक्षयितुं निर्णयानुकूलतया
प्रथमतो वादं लक्षयति ।

प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्तावि-
रुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहे
वादः^(१) ॥ १ ॥

यद्यपि निर्णयानुकूलतया पूर्वाह्निक एवायं वक्तुमु-
चितस्तथापि कथान्तर्गततयाऽत्रास्य लक्षणम् । पक्षस्य
प्रतिपक्षस्य परिग्रहे विरोधिकोऽप्युपन्यासो निर्णयानुकूल-
वचने यत्र वादिप्रतिवादिवाक्यजाते स वाद इत्यन्वयः ।
तथा च तत्त्वनिर्णयोद्देश्यकं विरोधिकोऽटिङ्गयसाधनतयोप-
न्यस्तोक्तिप्रत्युक्तिरूपवाक्यजातमिति फलितम् । अथवा
पक्षाय तत्त्वनिर्णयाय प्रतिपक्षयोः मियो विरुद्धकोऽव्योः
परिग्रहः साधनयोग्योक्तिप्रत्युक्तिरूपवाक्यजातं वादः ।
परिगृह्यते निर्णीयते जनेनेतिव्युत्पत्तेः । तत्त्वनिर्णयोद्देश्यक-
त्वनिवेशेन जल्पवारणम् । अप्रमाणेन तत्त्वनिर्णयदूषणा-
भिधानवारणाय विशेषणमाह । प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भ
इति । प्रमाणतर्काभ्यां साधनोपालम्भौ यत्र स इत्यर्थः ।
तत्र साधनं तत्त्वनिर्णयानुकूलव्यापारः । उपालम्भो
विपरीतकोटिसाधने दूषणोपन्यासः । साधनदूषणाभिधानं
सिद्धान्तानुसारेणेत्याह । सिद्धान्ताविरुद्ध इति । साधनं
पञ्चावयवप्रयोगेनैवेत्याह । पञ्चावयवोपपन्न इति । एतेन
प्रमाणाभासतर्काभासापसिद्धान्तन्यूनाधिकावयवाभास-

(१) तत्र प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भ इति सूत्रमिति वार्तिकम् ।

दृष्टान्तासिद्धादेरुद्भावनं विद्यम्पते । भाष्यकारानुसारि-
णस्तु वादस्य वीतरागकथात्वेन तत्त्वमिर्णयस्योद्देश्यतया
पुरुषदोषस्याविज्ञातार्थादेरिव न्यूनाधिकयोरपि नोद्भावनं
तेन पञ्चावयवोपपन्न इति प्रायिकत्वाभिप्रायेणेत्याहुः ।
केचित्सु सिद्धान्तेत्यादिविशेषणद्वयेन तावन्मात्रनिग्रहस्था-
नयोग्यत्वं तावदतिरिक्त निग्रहस्थानोपन्यासायोग्यत्वं वा
लक्षणघटकतया विवक्षितं निग्रहस्थानं प्रतिज्ञाहान्यादीना-
मेकैकं धृत्वा तदुपन्यासायोग्यत्वमिति निष्कर्षः । तेनोक्त-
जल्पविशेषवारणमित्याहुः । अन्ये तु वाद इति लक्ष्यनि-
र्देशः । पक्षप्रतिपक्षौ विप्रतिपत्तिकोटी तयोः परिग्रहस्त-
त्साधनोद्देश्यकोक्तिप्रत्युक्तिरूपवचनसन्दर्भः । यद्वा पक्षप्र-
तिपक्षौ विप्रतिपत्तिविषयकोटिद्वयसाधने तयोरुपग्रहस्त-
दुद्बोधकोक्तिप्रत्युक्तिरूपशब्दचयः । तावन्मात्रं च कथान्त-
रातिव्याप्तमित्यत आह । प्रमाणेत्यादि । प्रमाणतर्काभ्यां
तत्त्वेन ज्ञाताभ्यां साधनोपलम्भौ यत्र स तथा । तथा
चोभयत्रापि प्रमाणसद्भावे कोटिद्वयस्यापि सिद्धिः स्याद-
तस्तत्त्वेन ज्ञाताभ्यामिति । ज्ञानमनाहार्यं विवक्षितम् । उपा-
लम्भो दूषणम् । जल्पादौ तु प्रमाणाभासत्वेन ज्ञाताभ्या-
मपि साधनोपालम्भौ भवत इति तद्वारणं तथेतरेषां तच्चे-
तोरेव दुष्टत्वम् । इत्थं च प्रमाणाभासत्वप्रकारकतर्काभा-
सत्वप्रकारकज्ञानविषयकरणकसाधनोपालम्भयोग्यान्यत्वे
सतीत्यर्थस्तेन तादृशजल्पविशेषे नातिव्याप्तिः । तत्र च
निग्रहस्थानविशेषनियमार्थं सिद्धान्तेत्यादि विशेषणद्वयमि-
त्याहुः । वादाधिकारिणस्तु तत्त्वबुभुत्सवः प्रकृतोक्तिका
अविप्रलम्भका यथाकालस्फुर्तिका अनाद्येपका युक्तिसि-
द्धप्रत्येतारः । भाष्ये । अनुविधेयस्यैः सभ्यपुरुषवती जनता

सभा । तत्रानुविधेयो राजा स्वयान् मध्यस्थः । सा च वादे
मावरयकी वीतरागकथात्वादिति ॥ १ ॥

जल्पं लक्षयति ।

यथोक्तोपपन्नश्चलजातिनिग्रहस्थानसाध-
नो^(१)पालम्भो जल्पः^(२) ॥ २ ॥

यथोक्तेन वादलक्षणेनोपपन्नो विशिष्टो यरक्षलजाति-
निग्रहस्थानैः साधनस्य परकीयसाधनस्योपासम्भो दूषणं
यत्र तद्वाक्यजातं जल्प इत्यर्थः । छलेत्यादिना विजिगी-
षुत्वमात्रं तात्पर्यविषयीकृतं विजिगीषुषैव चक्ष्णादिकर-
णात् । न तु चक्ष्णादिभिरुपासम्भस्य लक्षणघटकत्वमिति ।
साधनोपासम्भः साधनाय स्वसाध्यसाधनायोपासम्भो
परकीयसाधनदूषणं यत्रेति । तथा च चक्ष्णादिभिः परकी-
यसाधनदूषणाभिधाने ऽर्थतः स्वसाध्यसिद्धिर्भवतीति
केचित् । अत्र जयोद्देश्यकत्वत्वाभात् तत्त्वनिर्णयोद्देश्यकत्वं
विहाय वादलक्षणमत्र विशेषणम् । तदपि वादेयमविरुड-
त्वात् । न चास्य वादविशेषत्वापत्तिः वादे जयेच्छाराहि-
त्यस्य विशेषणात् । न च वितण्डायामतिव्याप्तिः वितण्डा-
यां प्रतिपक्षस्थापनाहीनत्वस्य विशेषणस्य निर्देशादत्रोभ-
यपक्षस्थापनावस्त्वत्वाभात् । इत्थं बोभयपक्षस्थापनावान्
प्रमाणतर्कसाधनोपासम्भो जयोद्देश्यकपक्षप्रतिपक्षपरि-

(१) निग्रहस्थानेन साधनेति पाठ आदर्शपुस्तके । परं तु स्वानुसाधनेत्यत्र पाठ-
दर्शनात् निग्रहस्थानैः साधनत्वेति व्याख्यानदर्शनाच्च स्वानुसाधनेति पाठ इत्यपि निवृत्तः ।

(२) उल्लेखक्रमानुरोधेन वादलक्षणानन्तरं जल्पं लक्षयति । यथो-क्तः । अत्रा-
पि समानजातीययोः वादविवेकद्वयाभ्यामसमानजातीययोः प्रमाणादिभ्यो व्यवच्छेदः
सूचार्थ इति तात्पर्यटीका । वादद्वारा कलहसम्बन्धेन लक्षणस्तथा वादक्रमानुरोधमवयव-
स्थापनावस्थेन वितण्डांत उत्कर्षात् ततः जग्नं जल्पलक्षणं सूचम् । यथोक्तोपप-
न्नश्चलेत्यादि न्यायतत्त्वालोके वाच्यमिति भावः ।

ग्रहो जल्प इति । केचित्सु यथोक्तेषु यदुपपन्नं तेनोपपन्न इ-
त्यर्थः । मध्यपदलोप्री समासः । तथा च प्रमाणतर्कसाधनो-
पात्मन्मः पञ्चप्रतिपक्षपरिग्रह इत्यस्य योग्यतया प्रामर्शः ।
अन्यथा जल्पस्य वादविशेषत्वापत्तेः । प्रमाणतर्काभ्यां
तद्वृत्तेण ज्ञाताभ्यां न तु ज्ञाने ज्ञाहार्यत्वं विवक्षितमारो-
पितप्रमाणभावे ऽपि जल्पनिर्वाहात् । उभयपक्षस्थापना-
वस्थेन विशेषणान्न वितण्डायामतिव्याप्तिः । स्थापना-
वस्थादेव च पञ्चावयवनियमोऽपि लभ्यत इति वदन्ति ।
अत्र चङ्खलादिभिः सर्वैरुपात्मनो न विशेषणमपि तु तथो-
ग्यतैव । योग्यतावच्छेदकं वादभिन्नकथात्वमेव । तत्र चोक्त-
वादत्वावच्छिन्नभेदस्तत्तद्वादभेदो वा विशेषणमिति ॥ २ ॥

वितण्डां लक्षयति ।

स प्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डा^(१) ॥ ३ ॥

स जल्पः प्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डेत्यर्थः ।
स्थापनाहीनत्वविशेषात् तच्छब्देनोभयपक्षस्थापनावच्छ-
विशेषणं विहाय जल्पपरिग्रहः । प्रतिपक्षो द्वितीयपक्षस्तथा
च प्रतिपक्षस्थापनाहीनविजिगीषुकथा वितण्डेति । न च
स्वस्य स्थापनीयामावात् कथमस्यां कथायां प्रवृत्तिरिति
वाच्यम् । परपक्षस्थण्डनेनैव जयस्यैवोद्देश्यत्वात् । परे तु
परपक्षस्थण्डनेनैव स्वपक्षसिद्धेरर्थादेव प्राप्तेस्तत्साधनाभा-
वे ऽपि न प्रवृत्त्यनुपपत्तिरित्याहुः ॥ ३ ॥

वादादित्रयं कथात्वेनोपसंहरति ।

(१) तदेवं पक्षोऽस्वाकीर्ति साधनं तु नास्तीति उभयं सूचितं स प्रतिपक्षस्था-
पनाहीनः । वितण्डेतीत्येतत्सूत्रव्याख्याने जयन्यभट्टः । अस्योपजीवकत्वात् तद्वन्नरं
वितण्डानञ्जनाय सूत्रम् । स प्रतिपक्षस्थापनाहीन इत्यादि न्यायतत्वालोके वाच्यमिति-
मिमाः ।

समाप्तं कथाप्रकरणम् ॥

यद्यपि कथासामान्यं लक्षयित्वैव तद्विभागो युक्त-
स्तथापि विशेषलक्षणेषु कृतेषु सामान्यलक्षणं स्फुटं भवि-
ष्यतीति विशेषलक्षणान्येव कृतानि । कथासामान्यलक्षणं
च तत्त्वनिर्णयविजयान्यतरस्वरूपयोग्यविप्रतिपत्तिविषय-
कोटिद्वयसाधनन्यायादिवचनत्वम् । लौकिकविवादवार-
णाय विप्रतिपत्तीत्यादि । कथाधिकारिणस्तु तत्त्वनिर्णय-
विजयाभिलाषिणः सर्वजनसिद्धानुभवानपलापिनः श्रव-
णादिपटवोऽकलहकारिणः कथौपयिकध्यापारसमर्था इति ।
तत्र क्रमः । वादिप्रतिवादिवाक्यात्मकविप्रतिपत्त्या मध्य-
स्थसंशयानन्तरं कः साध्यवानिति तेन पृष्टेन वादिना
पक्षे साध्यनिर्देशः क्रियते ततो मध्यस्थस्य कुत इति जि-
ज्ञासायां वादिना स्वसाध्यसाधनं प्रयुज्य नायं हेत्वाभा-
सस्तल्लक्षणायोगादितिसामान्यतो नायमसिद्ध इत्यादि-
विशेषतश्चोक्ते प्रातिवादिना स्वाज्ञानादिनिरासाच्च परो-
क्तमनूय तदनुवादं विनैव वा सम्भावनादेरलाभे उच्य-
मानग्राह्याणामप्राप्तकालार्थान्तरनिरर्थकार्थकानामलाभे
उक्तग्राह्याणां प्रतिज्ञान्तरप्रतिज्ञासध्यासहेत्वन्तराप्रति-
ज्ञातार्थविच्छेपमतानुज्ञान्यूनाधिकपुनरुक्तमिरनुयोज्यानु-
योगप्रपत्तिज्ञान्तानामलाभे पर्यनुयोज्योपेक्षणस्य मध्यस्थो-
द्भाव्यतया अनुपन्यासाहेत्वेन यथासम्भवं हेत्वाभासेन प-
रोक्तं दूषयित्वा स्वपक्ष उपन्यसनीयः । ततो वादिना तृती-
यपक्षाश्रितेन स्वपक्षदूषणमुद्धृत्य पूर्वनिर्विष्टरीत्या यथा-
सम्भवं प्रतिवादिनः स्थापनायां दूषणमभिधीयते अन्यथा
क्रमविपर्ययासेऽप्राप्तकालमनवसरे दूषणोद्भावनं च निरनु-
योज्यानुयोगो यथा त्यक्ष्यसि चेत् प्रतिज्ञाहानिर्विशेषयसि
चेद्वैतन्तरमित्यादि । प्रतिज्ञाहान्यादिवद्धेत्वाभासानामु-

क्तग्राह्यत्वाविशेषे ऽप्यर्थदोषत्वेनाप्रधानत्वाच्चरममनुस-
न्धानमेवं यथायथं प्रधानस्य प्रथममुपन्यास इति । वादस्थले
त्वर्थदोषाणामेव प्राधान्यं बोध्यम् ॥

विभागमुखेन हेत्वाभासान् लक्षयति ।

सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमाती-
तकाला हेत्वाभासाः^(१) ॥ ४ ॥

अत्र बहुवचनेन सामान्यतो विशेषतश्चोद्भाव्यत्वमु-
क्तम् । लक्षणं तु सव्यभिचारादिनिर्देशेन सव्यभिचाराद्यन्य-
तमत्वमिति प्राञ्चः । तन्न । तादृशस्य हेत्वाभासत्वे हृदे व ह्रेः
साधने धूमो दुष्ट इत्यादिप्रयोगानुपपत्तेर्दुषधात्वर्थस्य ता-
दृशान्यतमत्वस्य साधन इत्यनेनान्वयायोगात् । यत्तु हेत्वा-
भासपदस्य हेतुवदाभासन्त इतिव्युत्पत्त्या हेतुवदाभास-
मानत्वमेव लक्षणं स्फुटम् । तच्च हेतुभिन्नत्वे सति हेतुत्वेन
ज्ञायमानत्वम् । हेतुत्वं च गमकत्वं पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वविप-
क्षासत्त्वाबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वरूपपञ्चोपपन्नत्वमि-
ति यावत् । तत्र तादृशरूपपञ्चाभाववत्त्वमेव लक्षणं
तस्यैव दूषकतायामुपयोगात् । न चासाधकतायां प्रत्ये-
काभावस्यैव गमकत्वसम्भवे समुदायाभावस्य व्यर्थत्वमि-
ति वाच्यम् । प्रत्येकाभावस्य समुदायाभावाघटकत्वा-
दिति । तन्न । पृथिवीतरेभ्यो भिद्यत इत्यादौ सपक्षाप्र-
सिद्धेः । न च सपक्षसत्त्वमित्यत्र सपक्षत्वं न निश्चितसा-
ध्यवत्त्वं किं तु साध्यवत्त्वमात्रमिति पृथिवीतरेभ्यो भि-

(१) हेत्वाभासेषु लक्षयितव्येषु अर्थान्तरप्रसामान्यलक्षणमेवां विभागोच्छेदपरं
सूत्रम् । सव्य-साः । इति तात्पर्यटीका । कः पुनरस्य सूत्रस्यार्थः विभागोच्छेदो नियमार्थ
इत्येतत्सूत्रस्याख्याने धार्तिकम् । तत्रादिपक्षसामान्यलक्षणविभागोच्छेदसूत्रम् । सव्यभि-
चारेत्यादि न्यायतत्त्वालोके वाच्यत्वमिहाः ।

यत इत्यादौ न तदप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । प्रमेयमाका-
 शादित्यादौ विपक्षाद्यप्रसिद्धेः । एवं पर्वते बहेः साधने
 धूमो न हेत्वाभास इत्यादिप्रयोगानुपपत्तेः साध्याभावव-
 त्पक्षकत्वरूपबाधितत्वाद्यप्रसिद्धेः । अत एव हेतौ पक्षवृ-
 त्तित्वग्रहविरोधितावच्छेदकं यद्रूपं यच्च हेतौ साध्यसामा-
 नाधिकरण्यग्रहविरोधितावच्छेदकं यच्च हेतौ विपक्षावृत्ति-
 त्वग्रहविरोधितावच्छेदकं रूपं यच्च पक्षे साध्यवत्त्वग्रहवि-
 रोधितावच्छेदकं तावदन्यतमरूपवत्त्वमेव हेत्वाभासत्वं
 प्रत्येकरूपस्यासाधकतागमकत्वसम्भवे ऽपि अधिकसङ्ग्रा-
 हकतया न वैयर्थ्यमिति । ग्रहश्च निरूप्यनिरूपकभावापक्ष-
 भ्रमप्रमासाधारणविषयिताकज्ञानरूपस्तेन कचिद्विपक्षा-
 द्यप्रसिद्धावपि न क्षतिरिति प्रत्युक्तम् । व्यापकताग्रहवि-
 घटकतया दोषस्य हेतुमज्झिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदक-
 त्वस्य साध्यतावच्छेदकनिष्ठस्यासङ्ग्रहापत्तेः । न च मणि-
 मञ्जादिन्यायेन तस्य विपक्षावृत्तित्वग्रहविरोधितया सङ्ग-
 हः साध्याभाववदवृत्तित्वविशिष्टसाध्यसामानाधिकर-
 ण्यस्यैव वा व्याप्तिरिति वाच्यम् । तथापि व्यतिरेकव्या-
 प्तिविघटकस्य हेतुनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वादेरसङ्ग्रहात् । न
 च व्यतिरेकव्याप्तिरनुमितौ न प्रयोजिकेति तद्विघटकस्या-
 लक्ष्यतया न दोष इति वाच्यम् । तथापि ऋदे बहेः
 साधने धूमोऽदुष्ट इत्यादिवाक्यस्यानन्वयापत्तेः । केचित्तु
 पक्षसम्बन्धविपक्षासम्बन्धसपक्षसम्बन्धव्यतिरेकेण व्याप्तिविशि-
 ष्टपक्षधर्मताविरोधित्वम् । अबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्व-
 व्यतिरेकेण चानुमितिविरोधित्वम् । तेनानुमितितत्कारण-
 ज्ञानान्यतरविरोधित्वं पर्यवस्यति । अथवा सव्यभिचारा-
 दिपक्षविधत्त्वप्रदर्शनेन तादृशान्यतरविरोधित्वमभिप्रेतं
 सूत्रकृतः । हेत्वाभासपदं च हेतुवदाभासन्त इतिव्युत्प-

स्या दुष्टहेतुपरं व्यभिचारेण सह वर्तमानः सव्यभिचार इति
तत्प्रदर्शनेन व्यभिचारादिदोषस्तद्वत्त्वं दुष्टत्वमिति न तु
दुष्टपदं पारिभाषिकमिति सूचितम् । प्रकृतपक्षकप्रकृतसा-
ध्यकानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यताप्रकृतसाध्यव्याप्यप्रकृ-
तहेतुप्रकारकप्रकृतपक्षविशेष्यकग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यता-
न्यतरनिरूपितप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयिताकवि-
शिष्टवत्त्वं हेत्वाभासत्वमिति निष्कर्षः । तेन समूहालम्ब-
नानुमित्यादिनिष्ठप्रतिबध्यतामादाय नातिप्रसङ्गः । न वा
भ्रमादिविषयतामादायातिप्रसङ्गो भ्रमविषयविशिष्टव्या-
प्रसिद्धेः । प्रत्येकविषयतायाश्च प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृ-
त्तित्वादित्याहुः । अन्ये तु प्रकृतानुमितिविरोधिरूपवत्त्व-
मेव सामान्यलक्षणमभिप्रेतम् । अनुमितिश्च साध्यव्या-
प्यहेतुमान् पक्षः साध्यवानित्याकारिकैव जायत इति न
कोऽपि दोष इति प्राहुः । अत्रेदमवधेयम् । हृदादौ बह्वेः सा-
धने धूमो दुष्ट इत्यादौ तादृशसमभिव्याहारविशेषवशाद्ब-
दपक्षकवह्निसाध्यकधूमहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरि-
क्तवृत्तिविषयिताकविशिष्टो दुषघात्वर्थः । साधन इत्यन्तं
तादृशानुमितिविशेषघटितनिरुक्तार्थतात्पर्यग्राहकम् । न
त्वानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयिताकविशिष्ट-
पदार्थ एव दुषघात्वर्थः । तदेकदेशे अनुमितौ हृदविशेष्य-
तानिरूपितवह्निविषयतानिरूपकत्वस्य साधन इत्यन्तार्थ-
स्यान्वय इति तथात्वे अनुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानि-
रूपितप्रतिबन्धकत्वस्यानुमितिप्रतिबन्धकताशब्दार्थस्याप्र-
सिद्धेः । वस्तुतस्तु अनुमितित्वव्यापकताघटकपदार्थस्तोम-
प्रतिबध्यतादौ दुषघातोः स्वण्डशक्त्यैव प्रसिद्धिरुपपाद-
नीया । तथाहि हृदपदं वह्निव्याप्यधुमत्वावच्छिन्नप्रकार-
तानिरूपितहृदस्वनिष्ठविशेष्यतावच्छेदकतापरं तस्याश्च

निरूपकत्वसम्बन्धेन सप्तम्यर्थे ऽन्वयः । तत्र समभिध्याहारविशेषस्य नियामकत्वम् । सप्तम्यर्थो विशेष्यता साधनपदार्थविधेयतान्वयिनी । साधनपदोत्तरसप्तम्या निरूपकत्वमर्थः । तथा च बह्विध्याप्यधुमवदूषदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नविधेयतानिरूपकत्वं साधन इत्यन्तार्थः तस्य चानुमितौ तस्या वृत्तौ तस्या भेदे तस्य च प्रतियोगितायां तस्या अवच्छेदकत्वे तस्याभावे तस्य प्रतिबध्यतायां तस्या निरूपितत्वसम्बन्धेन प्रतिबन्धकतायां तस्या अवच्छेदकत्वसम्बन्धेन विषयितायां तस्याः पुनरभावे तस्याधिकरणे तस्य पुनर्वृत्तौ तस्याः पुनरभावे तस्य मुख्यविशेष्यतायां तस्या निरूपकतायां तस्याश्च पुनरवच्छेदकतायां तस्याः पर्याप्तिसम्बन्धेन धर्मावच्छिन्नैकदेशे धर्मे धर्मावच्छिन्नस्य च निष्ठाप्रत्ययार्थसम्बन्धेकदेशे सम्बन्धे सम्बन्धिनश्चाभेदेन सम्बन्धेन धूमे ऽन्वयः । व्युत्पत्तिवैचित्र्यादेकपदोपात्तानां पदार्थानां परस्परान्वयात् । इत्थं च निरुक्तानुमितिनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताशून्यावृत्तिमुख्यविशेष्यतानिरूपकतावच्छेदकतापर्याप्तिसमद्धर्मावच्छिन्नसम्बन्धी धूम इति पर्यवसितो बोधः । तादृशधर्मश्च साध्याभाववद्वृत्तिसाधनत्वादिकं संशयाहार्याप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितनिश्चयसंस्कारादीनां दोषविषयकाणां प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयितावत्त्वान्न दोषविशेष्यतायां तादृशप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वहानिः । विषयितामपहाय मुख्यविशेष्यतानिवेक्षान्न व्यभिचारादिघटकसाध्यादावतिध्यासिः । सद्धेतौ च निरुक्तपर्याप्तिसमद्धर्माप्रसिद्धा नातिध्यासि । पर्वते वहेः साधने धूमो न दुष्ट इत्यादौ च धर्मत्वावच्छेदेन पर्याप्तिसम्बन्धेन निरुक्त-

निरूपकतावच्छेदकताया अभावो नञा बोध्यत इति
दिक् ॥ ४ ॥

कारणीभूतपरामर्शविघटकतया सव्यभिचारं लक्ष-
यति ।

अनैकान्तः^(१) सव्यभिचारः^(२) ॥ ५ ॥

एकस्य साध्यस्य साध्याभावस्य वाऽन्ते ऽधिकरण-
मात्रे यस्तिष्ठति स ऐकान्तः तदन्योऽनैकान्तः । तथा च सा-
ध्यवन्मात्रवृत्त्यन्यत्वे सति साध्याभाववन्मात्रवृत्त्यन्य
इति पर्यवसितम् । सव्यभिचारोऽपि त्रिविधः साधारणा-
साधारणानुपसंहारिभेदात् साध्यसाध्याभाववद्भूतिः सा-
धारणः साध्यसाध्याभाववद्भावावृत्तोऽसाधारणः । एतदन्यः
केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षकोऽनुपसंहारीति प्राञ्चः ।
तन्न । निरुक्तस्य सव्यभिचारलक्षणत्वे पारिभाषिकत्वाप-
त्तेः । एवं साधारणलक्षणे सध्यवद्भूतित्वस्यासाधारण-
लक्षणे साध्याभाववद्भावावृत्तित्वस्यानुपसंहारिलक्षणे केव-
लान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षकत्वस्य च दूषकतायामनुपयोगि-
त्वेन व्यर्थत्वात् । एतेनैकान्तः साध्यस्य साध्याभावस्य
वा व्याप्यो नञा तद्विरोधी बोध्यते । तथा च साध्यव्याप्ति-
ग्रहविरोधित्वे सति साध्याभावव्याप्तिग्रहविरोधि यद्रूपं
स व्यभिचारः तद्वान् सव्यभिचारः साध्यवद्भूतित्वस्य
साध्याभावाभाववद्भूतित्वरूपतया साध्याभावव्याप्तिग्र-
हविरोधितया साधारणे लक्षणसमन्वय इति प्रत्युक्तम् ।
नव्यास्तु ऐकान्तः साध्यव्याप्योऽनैकान्तस्तद्विरोधी व्या-

(१) अनैकान्तिक इति पाठोऽप्यत्र दृश्यते ।

(२) उक्त्युक्तमसङ्गत्वा सव्यभिचारलक्षणाय सूत्रम् । अनैकान्तिकः सव्यभिचार
इति न्यायतत्त्वानुलोको वाच्य इति मित्राः ।

सिद्धान्वयतो व्यतिरेकतश्च ग्राह्या तेन हेतौ हेतुव्यापक-
साध्यसामानाधिकरण्यात्मकान्वयव्याप्यवगाही यः सा-
ध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपव्यतिरेकव्या-
प्यवगाही बोधस्तत्प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिर्यादृशवि-
शिष्टविषयिता तादृशविशिष्टो व्यभिचारः । तादात्म्यादि-
यथाकथञ्चित्सम्बन्धेन तद्वान् सव्यभिचारः । तादृशवि-
शिष्टं च साध्याभावबहुत्तिसाधनादि । तत्र साध्याभाव-
बहुत्तिसाधनादि साधारण्यं तादात्म्यादिना तद्वान् सा-
धारणः । विरुद्धोऽप्यनेन रूपेण लक्ष्य एव । एवं साध्यव-
द्वृत्तिसाधनादिकमसाधारण्यम् । अभावाप्रतियोगिसा-
धनादिकमनुपसंहारित्वम् । एतज्ज्ञानं च व्यतिरेकव्याप्ति-
ग्रहविरोधीत्याहुः ॥ ५ ॥

विरुद्धं लक्षयति ।

सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्धः^(१) ॥ ६ ॥

वादिना न्यायादिबोधितसिद्धान्तं तत्प्रतिज्ञातसा-
ध्यरूपमभ्युपेत्यानूय तद्वृषणाय प्रयुक्तस्तद्विरोधी साध्या-
भावव्याप्यप्रकृतहेतुर्विरुद्ध इत्यर्थः । प्रयुक्त इत्यनेन पक्ष-
वृत्तित्वे सतीति लभ्यते अन्यथा दूषणानुपपत्तेः । अथवा
प्रतिज्ञायां सिद्धस्य पक्षस्यान्ते साध्यमभिधीयते तथा च
साध्यमभ्युपेत्योद्दिश्य तत्साधनाय प्रयुक्तो यो वस्तुगत्या
साध्याभावव्याप्यो हेतुः स विरुद्धः । यथा वह्निमान् हृद-
त्वादित्यादि । तथा चात्रापि कल्पे पक्षवृत्तित्वे सति सा-
ध्याभावव्याप्यः प्रकृतहेत्वादिविरेव विरोधस्तादात्म्यादि-

(१) सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्ध इति । कोऽस्य दूषणार्थ इति वा-
सिद्धम् । उल्लेखकमहद्व्या विरुद्धसदृशव दूषम् । सिद्धान्तमभ्युपेत्यादि न्यायत-
त्वालोके वाच्यत्वमिमाः ।

यथाकथञ्चित्सम्बन्धेन तद्वान् हेतुर्बिरुद्धः । एतज्ज्ञानं च व्यावर्तकधर्मदर्शनविधया साध्यवसांशे विरोधि । न च सत्प्रतिपक्षाविशेषः तत्र द्वौ हेतु अत्र त्वेक एव साध्याभावव्याप्तिः साध्यसाधकतयोपन्यस्त इत्यशक्तिविशेषोप्रायकत्वेन विशेषात् । वस्तुतस्तु साध्याभावव्याप्यः प्रकृतहेतुरेव विरोधो न तु पञ्चवृत्तित्वघटितो हेतौ साध्याभावव्याप्तिग्रहसत्त्वे हेतुमद्धर्मिकसाध्यानुमित्यनुदयात् । अनुमितौ हेतुभानानियममते ऽपि साध्याभावव्याप्यो हेतुर्हेतुमानितिज्ञानद्वयस्यापि विरोधितया परामर्शे पक्षे हेतुमत्त्वमानात् हेतौ साध्याभावव्याप्तिग्रहे नियमतस्तद्धेतुकानुमितिप्रतिरोधाच्च । तत्र च व्याप्तेरन्वयव्यतिरेकभेदेन द्वैविध्याद् विशेष्यविशेषणभावाच्च नानाविधो विरोधः । तथा च साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगी प्रकृतहेतुः हेतुनिष्ठतादृशप्रतियोगित्वं हेतुव्यापकः साध्याभावः साध्याभाववृत्ति हेतुव्यापकत्वमित्यादि । अन्वयव्याप्तिघटकसामानाधिकरण्यभागस्य दूषकतायामनुपयोगित्वेन परित्यक्त इति । लक्षणं तु हेतुमद्धर्मिकसाध्यवत्त्वग्रहविरोधिरूपवत्त्वम् । न च हेतुमत्त्वावच्छेदेन साध्याभावस्यापि तादृशग्रहविरोधितया तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । साध्यव्याप्तिग्रहाविरोधित्वेन तादृशविरोधिविशेषणात् । अत एव तस्य व्यभिचारमध्य एव निवेश इति । केचित्सु साध्यासमानाधिकरणहेत्वादिकमेव विरोधो हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यग्रहविरोधिरूपत्वं तद्वच्छब्दम् । एवं च व्यभिचारलक्षणे ऽन्वयव्याप्तिग्रहविरोधित्वस्यैव साध्ये हेतुव्यापकताग्रहविरोधित्वं वक्तव्यम् । असाधारण्यं तु साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहेत्वादिकं तज्ज्ञानं च कथञ्चित् साध्यधर्मिकहेतुव्यापकताग्रहविरोधीत्याहुः ॥ ६ ॥

प्रकरणसमं लक्षयति ।

यस्मात् प्रकरणचिन्ता स निर्णयार्थमप-
दिष्टः प्रकरणसमः^(१) ॥ ७ ॥

स हेतुः साध्यस्य साध्याभावस्य वा निर्णयार्थमप-
दिष्टः प्रयुक्तः प्रकरणसम इत्यर्थः । ननु हेतुमात्रस्य तथा-
प्रयोगात् तस्य प्रकरणसमत्वं स्यादित्यत आह । यस्मात्
प्रकरणचिन्तेति । प्रकरणं पक्षप्रतिपक्षाविति भाष्यम् ।
तथा च प्रकरणस्य साध्यवतस्तदभाववतो वा पक्षस्य चि-
न्ता तुल्यबलाभ्यां हेतुभ्यां परस्परप्रतिरुद्धकार्यकत्वाद्
विशेषतोऽनिर्णयाज् जिज्ञासेत्यर्थः । प्रकरणेन साध्यसा-
धकेन समः साध्याभावसाधकः साध्याभावसाधकेन वा
समः साध्यसाधक इतिव्युत्पत्तेः । यद्वा प्रकृष्टं करणं
लिङ्गं लिङ्गपरामर्शो वा तस्य चिन्ता को हेतुरनयोः स्वसा-
ध्यसाधक एतयोः को वा परामर्शः प्रमेति वा जिज्ञासा ।
यस्मादित्यादि तु स्वरूपकीर्तनमात्रम् । लक्षणं तु तुल्यबल-
विरोधिपरामर्शकालीनपरामर्शविषयत्वम् । तुल्यबलत्वं
चाप्रामाण्यग्रहानास्कन्दितत्वम् । एवं च विरोधिपरामर्श-
कालीनपरामर्शविषयत्वदशायां सद्धेतोरपि प्रकरणसम-
त्वं तादृशपरामर्शविरहदशायामसद्धेतोरपि न प्रकरणस-
मत्वमिति । नव्यास्तु यस्मादनन्तरं यस्य प्रयोगानन्तर-
मिति यावत् । प्रकरणस्य प्रकृष्टकरणस्य साध्याभावव्या-
प्तिपक्षधर्मताविशिष्टहेतोश्चिन्ता प्रयोक्तव्यत्वेन चिन्ता स-
म्भवतीति शेषः । निर्णयार्थं साध्यनिर्णयार्थमपदिष्टः सा-

(१) यस्मात् प्रकरणचिन्तेत्युक्तं सूत्रकृत्येतत्सूत्रव्याख्यानान्तरे तात्पर्यं टीका
उक्त्येवमवस्थानात् प्रकरणसममवस्थाय सूत्रम् । यस्मात् प्रकरणचिन्ता स निर्णयार्थमप-
दिष्टः प्रकरणसम इति न्यायतत्वात्तेनैव वाच्यमिति भावः ।

ज्ञप्तौ तु प्रमाणे ऽपि किं प्रमाणां दृष्टान्ते ऽपि को दृष्टान्त इति प्रमाणादिपरम्परानुयोगे नानवस्थेत्यनवस्थाभासप्रसञ्जनमिति लक्षणम् । पूर्वत्र कारणपरम्परापेक्षामुखेनासत्त्वारोपः कारणम् उत्तरत्रानिश्चितस्यानिश्चायकत्वाध्यारोपः अनवस्थालक्षणप्रतिकूलतर्कपराहतिरारोप्या हेतुदोषपर्यन्तचिन्तायां पूर्वत्र पक्षादेः स्वरूपासिद्धिरुत्तरत्राज्ञानासिद्धिः । अत्र साधारणो मूलदोषः सुगम एव । असाधारणं तु ज्ञप्तावयुक्ताङ्गाधिकत्वम् । ज्ञातस्यैव ज्ञापकत्वमयुक्तमेव रूपादिध्यवहारार्थं प्रदीप उपादीयमाने चक्षुरादिषु व्यवस्थादर्शनेनानवस्थाप्रसङ्गाभावात् । लिङ्गविशेषणत्वात् ज्ञातत्वमपि ज्ञातव्यं विशेषणान्तरवत् तच्च लिङ्गान्तरेणापि ज्ञातव्यम् तत्रापि तथेत्यनवस्थेति चेत् न साध्यविपर्ययसंसर्गव्यवच्छेदकानामेव लिङ्गविशेषणानामवश्यज्ञेयत्वं

ज्ञप्तिपक्षे । प्रतिकूलतर्कपराहतिरिति न कश्चिद्धेतुदोषोऽस्तीत्याशङ्काह । हेतुदोषेति । पक्षादेरिति पक्षहेतुदृष्टान्तानामनुत्पत्तौ हेतोरश्रयस्वरूपे व्याप्यत्वासिद्धय आरोप्यन्त इत्यर्थः । अज्ञानासिद्धिः अज्ञातस्य पक्षादेरज्ञापकत्वादाश्रयाज्ञानासिद्धादिका आरोप्यन्त इत्यर्थः । सुगम एव नेदं स्वसाध्यसाधकं सिद्धत्वादिति प्रतिषेधहेतोरप्युत्पत्तिज्ञप्तिपक्षयोः पूर्वोक्तदोषः सुवचन इत्यर्थः । चक्षुरादिष्विति । अज्ञातस्यैव चक्षुरादेः ज्ञापकत्वाव्यभिचारादर्शनेनेत्यर्थः । विशेषणान्तरवत् सामान्यवत्त्वादिवत् । साध्यविपर्ययेति । हेतोर्व्यभिचारपरिहाराणामित्यर्थः ।

न तु लिङ्गसङ्कारिमात्रत्वेनोपयुक्तानामपि । तथा
 चाविषयवृत्तित्वं कृतौ तु न तावत्कारणापेक्षैव दोषः ।
 तदपेक्षप्रदीपोपादाने ऽनवस्थाभावात् । असिद्धविष-
 यानवस्थायां हि दोषः तस्य सिद्धविषयायामपि सञ्जा-
 रणादविषयवृत्तित्वम् । तदुक्तम् प्रदीपोपादाने प्रस-
 ङ्गनिवृत्तिवत् तद्विनिवृत्तिरिति । विपरीतप्रसङ्गिके-
 त्यपि काचित्प्रसङ्गसमास्तीति केचित् । यथा इह भू-
 तले घटो नास्तीत्यप्राप्तौ घटो न प्रतिषेधमर्हति तेन
 घटप्राप्तिप्रसङ्ग इति । तदसत् प्राप्तिप्रमायामेवान्त-
 र्भावादस्यां तत्र हि प्रतिषिध्यमपि ज्ञातव्यं तस्य
 ज्ञापकं चक्षुरादि करणं भूतलाद्यधिकरणं च अप्राप्य
 प्रतिषेधातिप्रसङ्गात् प्रतिषेध्यं प्राप्य प्रतिषेधतीति
 वक्तव्यम् । प्राप्तिनिवृत्तिलक्षणात्वात् प्रतिषेधस्य प्राप्तौ
 च सत्त्वेनाविशेषात् प्रतिषेधायोग इति ॥ १६ ॥

तथा चेति । ज्ञानानपेक्षेषु ज्ञेयत्वापादानादविषयवृत्तित्व-
 मित्यर्थः । ज्ञापकस्य कारणसापेक्षस्य च प्रदीपस्योपादाने
 कारणपरम्परापेक्षारूपानवस्थाप्रसङ्गविनिवृत्तिवदित्यत्रा-
 पि तथाविधानवस्था दोषाय न भवतीति । प्रसङ्गसमायाः
 प्रकारान्तरमाशङ्क्य निराकरोति । विपरीतप्रसङ्गिकेति ।
 प्राप्तिप्रमायामस्यान्तर्भावमुपपादयति । इहेति । इह भूतले
 घटो नास्तीत्यज्ञातस्येति वक्तव्यम् तज्ज्ञापकं चक्षुरादि
 करणं भूतलाद्यधिकरणं च अधिकरणस्य घटस्य ज्ञानयो-
 गात् ताभ्यामप्राप्तस्य ज्ञेयत्वायोगात् प्राप्तत्वे भूतले घटस-
 ज्ञावप्रसङ्गात् प्रतिषेधाभाव इति प्राप्तिद्वारायामप्रसङ्ग
 इति तत्रान्तर्भाव इत्यर्थः ॥ १६ ॥

अनङ्गत्वधिया हेतोः प्रतिदृष्टान्तमाश्रितः ।

प्रत्यवस्थानमाचख्युः प्रतिदृष्टान्तलक्षणम् ॥ १७ ॥

हेतुरनङ्गं साध्यातिदेशो दृष्टान्त एवाङ्गमित्य-
भिमानेनात्मानहेतुना प्रतिदृष्टान्तमाश्रावष्टम्भेन बा-
धप्रतिरोधयोरन्यतरेण प्रत्यवस्थानं प्रतिदृष्टान्तस-
मः । यथा घटदृष्टान्तेनानित्यः शब्दः आकाशदृष्टा-
न्तेन नित्यत्वस्यैव सिद्धेरिति बाधः । घटदृष्टान्तेना-
नित्यश्चेत् आकाशदृष्टान्तेन नित्यः किं न स्यात् । न
चास्ति दृष्टान्तयोर्विशेष इति प्रतिरोधः । तदुक्तं
प्रत्यवस्थानाच्च प्रतिदृष्टान्तेन प्रतिदृष्टान्तसम इति
सूत्रखण्डनेति । अयमस्योद्धारक्रमः । अधिकबलेन हि
प्रतिदृष्टान्तेन बाधः स्यात् तुल्यबलस्यैव बाधकत्वे
दृष्टान्तेनैव तद्बाधप्रसङ्गात् न च व्याप्तहेतुमत्तामन्त-
रेण साध्यधर्मवत्तामात्रेण प्रतिदृष्टान्तस्याधिकबलत्वं
सम्भवति । ततश्च युक्ताङ्गहानिः । बाधं प्रत्यधिकब-
लस्याङ्गत्वेनानङ्गीकारात् तदिदमुक्तम् प्रतिदृष्टा-
न्तहेतुत्वे च नाहेतुर्दृष्टान्तः अनधिकबलस्यैव प्रति-
दृष्टान्तस्य बाधहेतुत्वे दृष्टान्तोऽपि किं बाधहेतुर्न
स्यात् । बाधहेतुः स्यादेवेत्यर्थः । प्रतिरोधश्च तुल्य-
बलेन भवति न चानयोस्तुल्यबलत्वम् । दृष्टान्तस्य

प्रतिदृष्टान्तसमपक्षयोरैकसूत्रगतत्वप्रकाशनायोभ-
वन्नसूत्रखण्डनेत्युक्तम् । दृष्टान्तेनैव येन केनचिद्गर्भादिदृष्टा-
न्तेनैव प्रतिदृष्टान्तहेतुत्वे च प्रतिदृष्टान्तमाश्रित्य बाधहेतुत्वे

हेतुनावष्टब्धत्वात् प्रतिदृष्टान्तस्य तदभावादत्रापि
युक्ताङ्गहानिः प्रतिरोधाङ्गस्य तुल्यबलत्वस्यानङ्गी-
कारात् । अत्रैवं सूत्रगमनिका । प्रतिदृष्टान्तमात्रस्य
हेत्ववष्टम्भशून्यस्य हेतुत्वे दृष्टान्तोऽपि यद्यहेतुरवि-
द्यमानहेतुः स्यात् तदाप्रतिरोधः न त्वयमहेतुः हेतु-
नावष्टब्धत्वादिति । अनङ्गं हेतुरिति चेत् तर्हि प्रति-
दृष्टान्तः प्रतिषेधको न भवति गर्दभवदिति स्वव्या-
घात इति ॥ १० ॥

अनुत्पत्ते साधनाङ्गे हेतुवृत्तेरभावतः ।

भागासिद्धिः प्रसङ्गः स्यादनुत्पत्तिसमो मतः ॥१८॥

साधनाङ्गानां धर्मिलिङ्गसाध्यदृष्टान्ततज्ज्ञाना-
नामन्यतमस्योत्पत्तेः पूर्वं हेतुवृत्तेरभावात् भागासि-
द्ध्या प्रत्यवस्थानमनुत्पत्तिसमः । तत्र धर्मिणोऽनुत्पत्तौ
यथा अनित्यः शब्दः कार्यत्वादित्युक्ते अनुत्पन्नस्यापि
शब्दस्य पक्षत्वात् तस्य चेदानीमभावादाश्रयभागा-
सिद्धौ हेतुरिति । लिङ्गानुत्पत्तौ यथा गुर्विदं पतनव-
त्त्वादित्युक्ते पतनोत्पत्तेः प्रागवस्थायामपि गुरुत्वव-
त्त्वस्य साध्यत्वेन तदवस्थस्यापि पक्षत्वात् भागासिद्धौ
हेतुरिति । साध्यानुत्पत्तौ यथा गन्धवद् घटः पार्थिव-

प्रतिरोधहेतुत्वे च सतीत्यर्थः । बाधहेतुः स्यादेव अतद्वृद्धय-
स्य (?) प्रस्तुतार्थसूचकत्वात् । अत्र प्रतिरोधपक्षे सूत्रगम-
निका ॥ १७ ॥

त्वादित्युक्ते प्रथमक्षणे गन्धवत्त्वं नास्ति घटसमवायि-
कारणत्वेन तदुत्तरकालीनत्वाद्गन्धस्य । तथा च व्याप-
कस्य गन्धवत्त्वस्याभावेन व्याप्यस्यापि पार्थिवत्वस्या-
भावात् भागासिद्धेः हेतुरिति । दृष्टान्तानुत्पत्तौ यथा
द्रव्यमात्मा गुणवत्त्वाद् घटवदित्युक्ते प्रथमक्षणे घट
एव निर्गुण इति दृष्टान्ते भागासिद्धेः हेतुरिति । धर्म-
ज्ञानानुत्पत्तौ यथा द्रव्यं वायुः स्पर्शवत्त्वादित्युक्ते अ-
ज्ञातस्यापि वायोर्द्रव्यत्वं विवक्षितम् । न च तत्रायं
हेतुः सिद्ध इति अज्ञातभागासिद्धेः हेतुरिति । एवं लि-
ङ्गादिज्ञानानुत्पत्तौ दर्शयितव्यम् । अकार्यं च कथम-
नित्यं निष्पत्तनं च कथं गुरु अपार्थिवं च कथं गन्धवत्
निर्गुणं च कथं द्रव्यम् अनुपलब्धहेतुकं च कथं साध्य-
धर्मवदिति विरोधपर्यवसितं चेति । तदुक्तं प्रागुत्पत्तेः
कारणाभावादनुत्पत्तिसम इति । साधनाङ्गानामु-
त्पत्तेः प्राक् कारणास्य हेतोरभावात् प्रत्यवस्थानमनु-

तदुत्तरकालीनत्वात् द्वितीयक्षणभावित्वात् प्रथम-
क्षणे साध्याभावेऽपि कथं हेतोर्भागासिद्धिरित्यत्राह । तथा
च व्यापकस्येति । दृष्टान्ते भागासिद्धं ततोऽसिद्धव्याप्तिको-
ज्यं हेतुरिति भावः । एवं लिङ्गादीति । प्रस्तुतप्रयोगे साध्य-
दृष्टान्तानामेकदेशज्ञानेनापि भागासिद्धिरुहनीयेत्यर्थः ।
अस्या जातेरारोप्यान्तरमाह । अकार्यं चेति । अकार्यमनुप-
पन्नः शब्दः अपार्थिवं प्रथमक्षणे गन्धरहितत्वेनापार्थिवो
घटः अनुपलब्धहेतुकं अज्ञातस्पर्शवत्त्वहेतुको घटज्ञानो(?)

निरूपकत्वसम्बन्धेन सप्तम्यर्थे ऽन्वयः । तत्र समभिध्याहारविशेषस्य नियामकत्वम् । सप्तम्यर्थो विशेष्यता साधनपदार्थविधेयतान्वयिनी । साधनपदोत्तरसप्तम्या निरूपकत्वमर्थः । तथा च बह्विध्याप्यधुमवद्भेदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितबह्विध्यावच्छिन्नविधेयतानिरूपकत्वं साधन इत्यन्तार्थः तस्य चानुमितौ तस्या वृत्तौ तस्या भेदे तस्य च प्रतियोगितायां तस्या अवच्छेदकत्वे तस्याभावे तस्य प्रतिबध्यतायां तस्या निरूपितत्वसम्बन्धेन प्रतिबन्धकतायां तस्या अवच्छेदकत्वसम्बन्धेन विषयितायां तस्याः पुनरभावे तस्याधिकरणे तस्य पुनर्वृत्तौ तस्याः पुनरभावे तस्य मुख्यविशेष्यतायां तस्या निरूपकतायां तस्याश्च पुनरवच्छेदकतायां तस्याः पर्याप्तिसम्बन्धेन धर्मावच्छिन्नैकदेशे धर्मे धर्मावच्छिन्नस्य च निष्ठाप्रत्ययार्थसम्बन्धेकदेशे सम्बन्धे सम्बन्धिनश्चाभेदेन सम्बन्धेन धूमे ऽन्वयः । व्युत्पत्तिवैचित्र्यादेकपदोपात्तानां पदार्थानां परस्परान्वयात् । इत्थं च निरुक्तानुमितिनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताशून्यावृत्तिमुख्यविशेष्यतानिरूपकतावच्छेदकतापर्याप्तिमहर्मावच्छिन्नसम्बन्धी धूम इति पर्यवसितो बोधः । तादृशधर्मश्च साध्याभाववृत्तिसाधनत्वादिकं संशयाहार्याप्राप्त्यज्ञानास्कन्दितनिश्चयसंस्कारादीनां दोषविषयकाणां प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयितावत्त्वान्न दोषविशेष्यतायां तादृशप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वहानिः । विषयितामपहाय मुख्यविशेष्यतानिवेशान्न व्यभिचारादिघटकसाध्यादावतिव्याप्तिः । सद्धेतौ च निरुक्तपर्याप्तिमहर्माप्रसिद्धा नातिव्याप्तिः । पर्वते वहेः साधने धूमो न दुष्ट इत्यादौ च धर्मत्वावच्छेदेन पर्याप्तिसम्बन्धेन निरुक्त-

निरूपकतावच्छेदकताया अभावो नञा बोध्यत इति
दिक् ॥ ४ ॥

कारणीभूतपरामर्शविघटकतया सव्यभिचारं लक्ष-
यति ।

अनैकान्तः^(१) सव्यभिचारः^(२) ॥ ५ ॥

एकस्य साध्यस्य साध्याभावस्य वाऽन्ते ऽधिकरण-
मात्रे यस्तिष्ठति स ऐकान्तः तदन्योऽनैकान्तः । तथा च सा-
ध्यवन्मात्रवृत्त्यन्यत्वे सति साध्याभाववन्मात्रवृत्त्यन्य
इति पर्यवसितम् । सव्यभिचारोऽपि त्रिविधः साधारणा-
साधारणानुपसंहारिभेदात् साध्यसाध्याभाववद्भूतिः सा-
धारणः साध्यसाध्याभाववद्भाववृत्तोऽसाधारणः । एतदन्यः
केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षकोऽनुपसंहारीति प्राञ्चः ।
तन्न । निरुक्तस्य सव्यभिचारलक्षणत्वे पारिभाषिकत्वाप-
त्तेः । एवं साधारणलक्षणे साध्यवद्भूतित्वस्यासाधारण-
लक्षणे साध्याभाववद्भाववृत्तित्वस्यानुपसंहारिलक्षणे केव-
लान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षकत्वस्य च दूषकतायामनुपयोगि-
त्वेन व्यर्थत्वात् । एतेनैकान्तः साध्यस्य साध्याभावस्य
वा व्याप्यो नञा तद्विरोधी बोध्यते । तथा च साध्यव्याप्ति-
ग्रहविरोधित्वे सति साध्याभावव्याप्तिग्रहविरोधि यद्रूपं
स व्यभिचारः तद्वान् सव्यभिचारः साध्यवद्भूतित्वस्य
साध्याभावाभाववद्भूतित्वरूपतया साध्याभावव्याप्तिग्र-
हविरोधितया साधारणे लक्षणसमन्वय इति प्रत्युक्तम् ।
नव्यास्तु ऐकान्तः साध्यव्याप्योऽनैकान्तस्तद्विरोधी व्या-

(१) अनैकान्तिक इति वाटोऽप्यत्र दृश्यते ।

(२) उक्तेश्चक्रमसङ्ख्याः सव्यभिचारलक्षणाय सूत्रम् । अनैकान्तिकः सव्यभिचार
इति न्यायतत्त्वलोको वाच्य इति मित्राः ।

सिद्धान्वयतो व्यतिरेकतश्च ग्राह्या तेन हेतौ हेतुव्यापक-
साध्यसामानाधिकरण्यात्मकान्वयव्याप्यवगाही यः सा-
ध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपव्यतिरेकव्या-
प्यवगाही बोधस्तत्प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिर्यादृशवि-
शिष्टविषयिता तादृशविशिष्टो व्यभिचारः । तादात्म्यादि-
यथाकथञ्चित्सम्बन्धेन तद्वान् सव्यभिचारः । तादृशवि-
शिष्टं च साध्याभाववद्वृत्तिसाधनादि । तत्र साध्याभाव-
वद्वृत्तिसाधनादि साधारण्यं तादात्म्यादिना तद्वान् सा-
धारणः । विरुद्धोऽप्यनेन रूपेण लक्ष्य एव । एवं साध्यव-
द्वृत्तिसाधनादिकमसाधारण्यम् । अभावाप्रतियोगिसा-
धनादिकमनुपसंहारित्वम् । एतज्ज्ञानं च व्यतिरेकव्याप्ति-
ग्रहविरोधीत्याहुः ॥ ५ ॥

विरुद्धं लक्षयति ।

सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्धः^(१) ॥ ६ ॥

वादिना न्यायादिबोधितसिद्धान्तं तत्प्रतिज्ञातसा-
ध्यरूपमभ्युपेत्यानूय तद्वृषणाय प्रयुक्तस्तद्विरोधी साध्या-
भावव्याप्यप्रकृतहेतुर्विरुद्ध इत्यर्थः । प्रयुक्त इत्यनेन पक्ष-
वृत्तित्वे सतीति लभ्यते अन्यथा दूषणानुपपत्तेः । अथवा
प्रतिज्ञायां सिद्धस्य पक्षस्यान्ते साध्यमभिधीयते तथा च
साध्यमभ्युपेत्योदिरय तत्साधनाय प्रयुक्तो यो वस्तुगत्या
साध्याभावव्याप्यो हेतुः स विरुद्धः । यथा वह्निमान् इद-
त्वादित्यादि । तथा चात्रापि कल्पे पक्षवृत्तित्वे सति सा-
ध्याभावव्याप्यः प्रकृतहेत्वादिरय विरोधस्तादात्म्यादि-

(१) सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्ध इति । कोऽयं दूषणार्थ इति वा-
चिकम् । उक्तवक्तृमहत्त्वा विरुद्धतद्वत्वात् सूत्रम् । सिद्धान्तमभ्युपेत्यादि न्यायत-
त्वात्तान्ते वाच्यप्रतिपत्तिः ।

यथाकथञ्चित्सम्बन्धेन तद्वान् हेतुर्बिदुः । एतज्ज्ञानं च
व्यावर्तकधर्मदर्शनविधया साध्यवत्सांशे विरोधि । न च
सत्प्रतिपक्षाविशेषः तत्र द्वौ हेतू अत्र त्वेक एव साध्या-
भावव्याप्तः साध्यसाधकतयोपन्यस्त इत्यशक्तिविशेषोन्ना-
यकत्वेन विशेषात् । वस्तुतस्तु साध्याभावव्याप्यः प्रकृ-
तहेतुरेव विरोधो न तु पक्षवृत्तित्वघटितो हेतौ साध्याभा-
वव्याप्तिग्रहसत्त्वे हेतुमद्धर्मिकसाध्यानुमित्यनुदयात् । अनु-
मितौ हेतुभानानियममते ऽपि साध्याभावव्याप्यो हेतु-
हेतुमानितिज्ञानद्वयस्यापि विरोधितया परामर्शे पक्षे हेतु-
मत्त्वमानात् हेतौ साध्याभावव्याप्तिग्रहे नियमतस्तद्धेतु-
कानुमितिप्रतिरोधाच्च । तत्र च व्याप्तेरन्वयव्यतिरेकभेदेन
द्वैविध्याद् विशेष्यविशेषणभावाच्च नानाविधो विरोधः ।
तथा च साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगी प्रकृतहेतुः हेतु-
निष्ठतादृशप्रतियोगित्वं हेतुव्यापकः साध्याभावः साध्या-
भाववृत्ति हेतुव्यापकत्वमित्यादि । अन्वयव्याप्तिघटकसा-
मानाधिकरण्यभागस्य दूषकतायामनुपयोगित्वेन परि-
त्यक्त इति । लक्षणं तु हेतुमद्धर्मिकसाध्यवत्त्वग्रहविरोधि-
रूपवत्त्वम् । न च हेतुमत्त्वावच्छेदेन साध्याभावस्यापि ता-
दृशग्रहविरोधितया तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । साध्य-
व्याप्तिग्रहाविरोधित्वेन तादृशविरोधिविशेषणात् । अत
एव तस्य व्यभिचारमध्य एव निवेश इति । केचित्सु सा-
ध्यासमानाधिकरणहेत्वादिकमेव विरोधो हेतौ साध्यसा-
मानाधिकरण्यग्रहविरोधिरूपत्वं तद्वच्यम् । एवं च व्य-
भिचारलक्षणे ऽन्वयव्याप्तिग्रहविरोधित्वस्यैव साध्ये हेतु-
व्यापकताग्रहविरोधित्वं वक्तव्यम् । असाधारण्यं तु सा-
ध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहेत्वादिकं तज्ज्ञानं च कथ-
ञ्चित् साध्यधर्मिकहेतुव्यापकताग्रहविरोधीत्याहुः ॥ ६ ॥

प्रकरणसमं लक्षयति ।

यस्मात् प्रकरणचिन्ता स निर्णयार्थमप-
दिष्टः प्रकरणसमः^(१) ॥ ७ ॥

स हेतुः साध्यस्य साध्याभावस्य वा निर्णयार्थमप-
दिष्टः प्रयुक्तः प्रकरणसम इत्यर्थः । ननु हेतुमात्रस्य तथा-
प्रयोगात् तस्य प्रकरणसमत्वं स्यादित्यत आह । यस्मात्
प्रकरणचिन्तेति । प्रकरणं पक्षप्रतिपक्षाविति भाष्यम् ।
तथा च प्रकरणस्य साध्यवतस्तदभाववतो वा पक्षस्य चि-
न्ता तुल्यबलाभ्यां हेतुभ्यां परस्परप्रतिरुद्धकार्यकत्वाद्
विशेषतोऽनिर्णयाज् जिज्ञासेत्यर्थः । प्रकरणेन साध्यसा-
धकेन समः साध्याभावसाधकः साध्याभावसाधकेन वा
समः साध्यसाधक इतिव्युत्पत्तेः । यद्वा प्रकृष्टं करणं
लिङ्गं लिङ्गपरामर्शो वा तस्य चिन्ता को हेतुरनयोः स्वसा-
ध्यसाधक एतयोः को वा परामर्शः प्रमेति वा जिज्ञासा ।
यस्मादित्यादि तु स्वरूपकीर्तनमात्रम् । लक्षणं तु तुल्यबल-
विरोधिपरामर्शकालीनपरामर्शविषयत्वम् । तुल्यबलत्वं
चाप्रामाण्यग्रहानास्कन्दितत्वम् । एवं च विरोधिपरामर्श-
कालीनपरामर्शविषयत्वदशायां सद्धेतोरपि प्रकरणसम-
त्वं तादृशपरामर्शविरहदशायामसद्धेतोरपि न प्रकरणस-
मत्वमिति । नञ्यास्तु यस्मादनन्तरं यस्य प्रयोगानन्तर-
मिति यावत् । प्रकरणस्य प्रकृष्टकरणस्य साध्याभावव्या-
प्तिपक्षधर्मताविशिष्टहेतोश्चिन्ता प्रयोक्तव्यत्वेन चिन्ता स-
म्भवतीति शेषः । निर्णयार्थं साध्यनिर्णयार्थमपदिष्टः सा-

(१) यस्मात् प्रकरणचिन्तेत्युक्तं सूत्रकृत्येतत्सूत्रव्याख्यानावधरे तात्पर्यटीका
उल्लेखकमसङ्ख्या प्रकरणसमलक्षणाया सूत्रम् । यस्मात् प्रकरणचिन्ता स निर्णयार्थमप-
दिष्टः प्रकरणसम इति न्यायतत्त्वानुसारेण व्याख्यातिमिथाः ।

ज्ञप्तौ तु प्रमाणे ऽपि किं प्रमाणां दृष्टान्ते ऽपि को दृष्टान्त इति प्रमाणादिपरम्परानुयोगे नानवस्थेत्यनवस्थाभासप्रसञ्जनमिति लक्षणम् । पूर्वत्र कारणपरम्परापेक्षामुखेनासत्त्वारोपः कारणम् उत्तरत्रानिश्चितस्यानिश्चायकत्वाध्यारोपः अनवस्थालक्षणप्रतिकूलतर्कपराहतिरारोप्या हेतुदोषपर्यन्तचिन्तायां पूर्वत्र पक्षादेः स्वरूपासिद्धिरुत्तरत्राज्ञानासिद्धिः । अत्र साधारणो मूलदोषः सुगम एव । असाधारणं तु ज्ञप्तावयुक्ताङ्गाधिकत्वम् । ज्ञातस्यैव ज्ञापकत्वमयुक्तमेव रूपादिध्यवहारार्थं प्रदीप उपादीयमाने चक्षुरादिषु व्यवस्थादर्शनेनानवस्थाप्रसङ्गाभावात् । लिङ्गविशेषणत्वात् ज्ञातत्वमपि ज्ञातव्यं विशेषणान्तरवत् तच्च लिङ्गान्तरेणापि ज्ञातव्यम् तत्रापि तथेत्यनवस्थेति चेत् न साध्यविपर्ययसंसर्गव्यवच्छेदकानामेव लिङ्गविशेषणानामवश्यज्ञेयत्वं

ज्ञप्तिपक्षे । प्रतिकूलतर्कपराहतिरिति न कश्चिद्धेतुदोषोऽस्तीत्याशङ्काह । हेतुदोषेति । पक्षादेरिति पक्षहेतुदृष्टान्तानामनुत्पत्तौ हेतोरश्रयस्वरूपे व्याप्यत्वासिद्धय आरोप्यन्त इत्यर्थः । अज्ञानासिद्धिः अज्ञातस्य पक्षादेरज्ञापकत्वादाश्रयाज्ञानासिद्धादिका आरोप्यन्त इत्यर्थः । सुगम एव नेदं स्वसाध्यसाधकं सिद्धत्वादिति प्रतिषेधहेतोरप्युत्पत्तिज्ञप्तिपक्षयोः पूर्वोक्तदोषः सुवचन इत्यर्थः । चक्षुरादिष्विति । अज्ञातस्यैव चक्षुरादेः ज्ञापकत्वाव्यभिचारदर्शनेनेत्यर्थः । विशेषणान्तरवत् सामान्यवत्त्वादिवत् । साध्यविपर्ययेति । हेतोर्व्यभिचारपरिहाराणामित्यर्थः ।

न तु लिङ्गसहकारिमात्रत्वेनोपयुक्तानामपि । तथा चाविषयवृत्तित्वं कृतौ तु न तावत्कारणापेक्षैव दोषः । तदपेक्षप्रदीपोपादाने ऽनवस्थाभावात् । असिद्धविषयानवस्थायां हि दोषः तस्य सिद्धविषयायामपि सञ्चारणादविषयवृत्तित्वम् । तदुक्तम् प्रदीपोपादाने प्रसङ्गनिवृत्तिवत् तद्विनिवृत्तिरिति । विपरीतप्रसङ्गिकेत्यपि काचित्प्रसङ्गसमाप्तीति केचित् । यथा इह भूतले घटो नास्तीत्यप्राप्तौ घटो न प्रतिषेधमर्हति तेन घटप्राप्तिप्रसङ्ग इति । तदसत् प्राप्तिप्रमायामेवान्तर्भावादस्यां तत्र हि प्रतिषिध्यमपि ज्ञातव्यं तस्य ज्ञापकं चक्षुरादि करणं भूतलाद्यधिकरणं च अप्राप्य प्रतिषेधातिप्रसङ्गात् प्रतिषेध्यं प्राप्य प्रतिषेधतीति वक्तव्यम् । प्राप्तिनिवृत्तिलक्षणात्वात् प्रतिषेधस्य प्राप्तौ च सत्त्वेनाविशेषात् प्रतिषेधायोग इति ॥ १६ ॥

तथा चेति । ज्ञानानपेक्षेषु ज्ञेयत्वापादानादविषयवृत्तित्वमित्यर्थः । ज्ञापकस्य कारणसापेक्षस्य च प्रदीपस्योपादाने कारणपरम्परापेक्षारूपानवस्थाप्रसङ्गविनिवृत्तिवदित्यत्रापि तथाविधानवस्था दोषाय न भवतीति । प्रसङ्गप्रमायाः प्रकारान्तरमाशङ्क्य निराकरोति । विपरीतप्रसङ्गिकेति । प्राप्तिप्रमायामस्यान्तर्भावमुपपादयति । इहेति । इह भूतले घटो नास्तीत्यज्ञातस्येति वक्तव्यम् तज्ज्ञापकं चक्षुरादि करणं भूतलाद्यधिकरणं च अधिकरणस्य घटस्य ज्ञानयोगात् ताभ्यामप्राप्तस्य ज्ञेयत्वायोगात् प्राप्तत्वे भूतले घटस्य ज्ञावप्रसङ्गात् प्रतिषेधाभावा इति प्राप्तिद्वारायामप्रसङ्ग इति तत्रान्तर्भाव इत्यर्थः ॥ १७ ॥

अनङ्गत्वधिया हेतोः प्रतिदृष्टान्तमात्रतः ।

प्रत्यवस्थानमाचख्युः प्रतिदृष्टान्तलक्षणम् ॥ १७ ॥

हेतुरनङ्गं साध्यातिदेशो दृष्टान्त एवाङ्गमित्य-
भिमानेनात्थानहेतुना प्रतिदृष्टान्तमात्रावष्टम्भेन बा-
धप्रतिरोधयोरन्यतरेण प्रत्यवस्थानं प्रतिदृष्टान्तस-
मः । यथा घटदृष्टान्तेनानित्यः शब्दः आकाशदृष्टा-
न्तेन नित्यत्वस्यैव सिद्धेरिति बाधः । घटदृष्टान्तेना-
नित्यश्चेत् आकाशदृष्टान्तेन नित्यः किं न स्यात् । न
चास्ति दृष्टान्तयोर्विशेष इति प्रतिरोधः । तदुक्तं
प्रत्यवस्थानाच्च प्रतिदृष्टान्तेन प्रतिदृष्टान्तसम इति
सूत्रखण्डनेति । अयमस्योद्धारक्रमः । अधिकबलेन हि
प्रतिदृष्टान्तेन बाधः स्यात् तुल्यबलस्यैव बाधकत्वे
दृष्टान्तेनैव तद्बाधप्रसङ्गात् न च व्याप्तेतुमत्तामन्त-
रेण साध्यधर्मवत्तामात्रेण प्रतिदृष्टान्तस्याधिकबलत्वं
सम्भवति । ततश्च युक्ताङ्गहानिः । बाधं प्रत्यधिकब-
लस्याङ्गत्वेनानङ्गीकारात् तदिदमुक्तम् प्रतिदृष्टा-
न्तहेतुत्वे च नाहेतुर्दृष्टान्तः अनधिकबलस्यैव प्रति-
दृष्टान्तस्य बाधहेतुत्वे दृष्टान्तोऽपि किं बाधहेतुर्न
स्यात् । बाधहेतुः स्यादेवेत्यर्थः । प्रतिरोधश्च तुल्य-
बलेन भवति न चानयोस्तुल्यबलत्वम् । दृष्टान्तस्य

प्रतिदृष्टान्तसमपक्षयोरैकसूत्रगतत्वप्रकाशनायोम-
वन्न सूत्रखण्डनेत्युक्तम् । दृष्टान्तेनैव येन केनचिद्गर्भादिदृष्टा-
न्तेनैव प्रतिदृष्टान्तहेतुत्वे च प्रतिदृष्टान्तमात्रस्य बाधहेतुत्वे

हेतुनावष्टब्धत्वात् प्रतिदृष्टान्तस्य तदभावादत्रापि युक्ताङ्गहानिः प्रतिरोधाङ्गस्य तुल्यबलत्वस्यानङ्गीकारात् । अत्रैवं सूत्रगमनिका । प्रतिदृष्टान्तमात्रस्य हेत्ववष्टम्भशून्यस्य हेतुत्वे दृष्टान्तोऽपि यद्यहेतुरविद्यमानहेतुः स्यात् तदाप्रतिरोधः न त्वयमहेतुः हेतुनावष्टब्धत्वादिति । अनङ्गं हेतुरिति चेत् तर्हि प्रतिदृष्टान्तः प्रतिषेधको न भवति गर्दभवदिति स्वध्याघात इति ॥ १० ॥

अनुत्पत्तेः साधनाङ्गे हेतुवृत्तेरभावतः ।

भागासिद्धिः प्रसङ्गः स्यादनुत्पत्तिसमो मतः ॥१८॥

साधनाङ्गानां धर्मिलिङ्गसाध्यदृष्टान्ततज्ज्ञानानामन्यतमस्योत्पत्तेः पूर्वं हेतुवृत्तेरभावात् भागासिद्ध्या प्रत्यवस्थानमनुत्पत्तिसमः । तत्र धर्मिणोऽनुत्पत्तौ यथा अनित्यः शब्दः कार्यत्वादित्युक्ते अनुत्पन्नस्यापि शब्दस्य पक्षत्वात् तस्य चेदानीमभावादाश्रयभागासिद्धो हेतुरिति । लिङ्गानुत्पत्तौ यथा गुर्विदं पतनवत्त्वादित्युक्ते पतनोत्पत्तेः प्रागवस्थायामपि गुरुत्ववत्त्वस्य साध्यत्वेन तदवस्थस्यापि पक्षत्वात् भागासिद्धो हेतुरिति । साध्यानुत्पत्तौ यथा गन्धवद् घटः पार्थिव-

प्रतिरोधहेतुत्वे च सतीत्यर्थः । बाधहेतुः स्यादेव अतद्द्वयस्य (?) प्रस्तुतार्थसूचकत्वात् । अत्र प्रतिरोधपक्षे सूत्रगमनिका ॥ १७ ॥

त्वादित्युक्ते प्रथमक्षणे गन्धवस्त्वं नास्ति घटसमवायि-
कारणत्वेन तदुत्तरकालीनत्वाद्गन्धस्य । तथा च व्याप-
कस्य गन्धवस्त्वस्याभावेन व्याप्यस्यापि पार्थिवत्वस्या-
भावात् भागासिद्धो हेतुरिति । दृष्टान्तानुत्पत्तौ यथा
द्रव्यमात्मा गुणवत्त्वाद् घटवदित्युक्ते प्रथमक्षणे घट
एव निर्गुण इति दृष्टान्ते भागासिद्धो हेतुरिति । धर्म-
ज्ञानानुत्पत्तौ यथा द्रव्यं वायुः स्पर्शवत्त्वादित्युक्ते अ-
ज्ञातस्यापि वायोर्द्रव्यत्वं विवक्षितम् । न च तत्रायं
हेतुः सिद्ध इति अज्ञातभागासिद्धो हेतुरिति । एवं लि-
ङ्गादिज्ञानानुत्पत्तौ दर्शयितव्यम् । अकार्यं च कथम-
नित्यं निष्पत्तनं च कथं गुरु अपार्थिवं च कथं गन्धवत्
निर्गुणं च कथं द्रव्यम् अनुपलब्धहेतुकं च कथं साध्य-
धर्मवदिति विरोधपर्यवसितं चेति । तदुक्तं प्रागुत्पत्तेः
कारणाभावादनुत्पत्तिसम इति । साधनाङ्गानामु-
त्पत्तेः प्राक् कारणास्य हेतोरभावात् प्रत्यवस्थानमनु-

तदुत्तरकालीनत्वात् द्वितीयक्षणमावित्वात् प्रथम-
क्षणे साध्याभावेऽपि कथं हेतोर्भागासिद्धिरित्यत्राह । तथा
च व्यापकस्येति । दृष्टान्ते भागासिद्धं ततोऽसिद्धव्याप्तिको-
ऽयं हेतुरिति भावः । एवं लिङ्गादीति । प्रस्तुतप्रयोगे साध्य-
दृष्टान्तानामेकदेशज्ञानेनापि भागासिद्धिरुहनीयेत्यर्थः ।
अस्या जातेरारोप्यान्तरमाह । अकार्यं चेति । अकार्यमनुप-
पन्नः शब्दः अपार्थिवं प्रथमक्षणे गन्धरहितत्वेनापार्थिवो
घटः अनुपलब्धहेतुकं अज्ञातस्पर्शवत्त्वहेतुको घटज्ञानो (?)

त्पत्तिसम इत्यर्थः । अनुत्पन्नस्य स्वकार्यासामर्थ्यं द्वारं
विरोधासिद्धी आरोप्ये उद्धारसूत्रं तथाभावादुत्पन्नस्य
कारणोपपत्तेर्न कारणप्रतिषेध इति । उत्पन्नस्य शब्दा-
देस्तथाभावात् पक्षादिभावान्नाश्रयासिद्धिः । अनुत्पन्न-
स्यापि शब्दत्वात् कथं तद्व्यवच्छेद इति चेत् न
तस्य तुच्छत्वेनाशब्दत्वात् तथा चाविषयवृत्तित्वम् ।
असिद्धिर्दोष एव न त्वपक्षीकृतस्येति । यदा कदा-
चिदुत्पन्नस्यापि पतनादेर्यावद्द्रव्यभाविना गुरुत्वेन
व्याप्तेर्नोत्पत्तेः पूर्वमसिद्धिर्दोषः तथा च युक्ताङ्ग-
त्यागः । व्याप्तिप्रकारमनपेक्ष्य दोषोद्भावेनात् साध्य-
दृष्टान्तद्वारिकयोरपि तथा व्यापकत्वरूपं व्याप्यत्व-
रूपं चानपेक्ष्य प्रवृत्तेः । अज्ञानद्वारिकायां त्वविषय-
वृत्तित्वम् अज्ञानं हि पक्षादेर्दोषः न त्वनुपन्यस्तत्वे-
नापक्षादिभूतस्येति । एवमनङ्गीकारे सर्वत्र स्वव्याह-
तिरुहनीयेति ॥ १८ ॥

सन्देहहेतुसद्भावात् सति निर्णयकारणे ।

संशयस्य प्रसङ्गा यः स संशयसमो मतः ॥ १९ ॥

वायुः सर्वत्र सामान्यनिर्देशात् नपुंसकोक्तिः । तस्य तुच्छ-
त्वेन भावप्रतियोगिनमित्युक्तत्वेन (!) साध्यदृष्टान्तद्वारि-
कयोरपि तथा पार्थिवत्वस्य यदा कदाचिदुत्पन्नेन गन्धवत्त्वेन
व्याप्तत्वात् यदा कदाचिदुत्पन्नस्य गुणवत्त्वस्य द्रव्यत्वेन
व्याप्तत्वाच्च पूर्ववद्युक्ताङ्गहानिरित्यर्थः । अत एवोपपादय-
ति । व्यापकत्वरूपमिति । सर्वत्र अपृथ्वपि पक्षेषु ॥ २० ॥

निर्णयकारणोपन्यासे ऽपि संशयहेतूनां समानधर्मादीनामन्यतमसद्भावमात्रात् संशयापादनेन प्रत्यवस्थानं संशयसमः यथा अनित्यः शब्दः कृतकत्वाद् घटवदिति अनित्यत्वनिर्णयप्रमाणोपन्यासे यदि निर्णायकसद्भावान्निर्णयः स्यात् तर्हि नित्यानित्ययोः सामान्यघटयोः समानमैन्द्रियकत्वं संशयहेतुः शब्दे ऽस्तीति नित्यानित्यत्वे संशयोऽपि स्यात् स्वकारणसद्भावे ऽपि वा संशयानुत्पत्तौ निर्णयोपि न स्यादविशेषादिति । समानधर्मादिसंशयकारणविधुरस्य निर्णयकारणस्य निर्णयहेतुत्वमित्यभिमानः कारणम् । कार्यापेक्षया सत्प्रतिपक्षत्वमारोप्यं निर्णयप्रतिपक्षस्य संशयस्योपस्थानात् । ज्ञाप्यापेक्षया विशेषणसिद्धिः संशयहेतुविरहे निर्णयहेतुत्वमित्यभिमानात् तस्य चात्राभावादिति । अत्र सूत्रम् । सामान्यदृष्टान्तयोरैन्द्रियकत्वे सामाने नित्यानित्यसाधर्म्यात् संशयसम इति । अत्र समान इत्यन्तमुदाहरणप्रदर्शनपरम् । नित्यानित्यशब्दैः सपक्षविपक्षानुपलक्षयतः साधर्म्यपदं च

समानधर्मादीनां समानधर्मानेकधर्मविप्रतिपक्ष्या सद्भावमात्रादिति मात्रया निर्णयकारणसाहित्याभावे सतीति गम्यते संशयापादनेन प्रत्यवस्थानमिति विशेषः । अविशेषात् कारणसद्भावे विशेषाभावात् । उपस्थानात् आधानात् तस्य चात्राभावात् कृतकत्वादिनिर्णयहेतोः समानधर्मादिसंशयहेतुविरहस्याभावात् । उदाहरणप्रद-

संशयहेतुम् । ततश्च साध्यतदभावयोः संशयकारणा-
दित्यर्थः । एवं च विषयतः कारणातश्च व्याप्तिर्भवति ।
दोषमूलं तु युक्ताङ्गहानिः निर्णायकाभावविशिष्टस्य
समानधर्मादेः संशयहेतुत्वमित्यनङ्गीकारात् । अन्यथा
निर्णायकसद्भावे ऽपि समानधर्मादेः संशयोत्पत्तौ तद-
नुच्छेदप्रसङ्गात् । अयुक्ताङ्गाधिकत्वं वा समानधर्मादि-
विरहस्य निर्णयाङ्गत्वाभ्युपगमात् व्याघातस्तु सुगम
एव । सूत्रं तु साधर्म्यात् संशये न संशयो वैधर्म्यादु-
भयथा वा संशये ऽत्यन्तसंशयप्रसङ्गे नित्यत्वानभ्युप-
गमाच्च सामान्यस्याप्रतिषेध इति । तत्र साधर्म्यवैध-
र्म्याभ्यां संशायकनिर्णायकावुपलक्षयति । सामान्य-
ग्रहणेन च संशयहेतुम् । एतेनायमर्थः समानधर्मादेः
संशये जनयितव्ये निर्णायकसद्भावान्न संशयः स्यात् ।
तस्मिन्नपि सत्येव संशयोत्पत्तौ संशयानुच्छेदप्रसङ्गः
समानधर्मादेर्नित्यं संशयहेतुत्वं च नाभ्युपगच्छामः ।

शनपरं न लक्षणोपयुक्तमिति भावः । साध्यतदभावयो-
रिति । साध्यतद्विपरीतयोः संशयकारणस्य समानध-
र्मादेः सद्भावादित्यर्थः । एवं चेति । नित्यानित्यसाधर्म्य-
शब्दानां एवमर्थस्वीकारे सति सर्वानुमानेषु सर्वसंशयहे-
तुरियं जातिः प्रवर्तत इत्यर्थः । अन्यथा युक्ताङ्गहीनत्वान-
ङ्गीकारे । तदनुच्छेदप्रसङ्गात् संशयानवस्थाप्रसङ्गात् । स्व-
व्याघातस्त्विति जातिवादिनः प्रतिषेधानुमाने ऽपि समा-
नधर्मादिसद्भावात् प्रतिषेधवति कृतकत्वे हेतुरसिद्धो

ततश्च संशयापादनलक्षणप्रतिषेधो नास्तीति सू-
त्रार्थः ॥ १९ ॥

तुल्यत्वमभ्युपेत्यैव परहेतोः स्वहेतुना ।

बाधेन प्रत्यवस्थानं प्रक्रियासम इष्यते ॥ २० ॥

अभ्युपगतानधिकबलेन प्रतिप्रमाणेन परकी-
यहेतोर्बाधाभिमानेन प्रत्यवस्थानं प्रकरणसमा जातिः ।
तदुक्तम् उभयसाधर्म्यात् प्रक्रियासिद्धेः प्रकरणसम
इति । साधर्म्यमत्र प्रतिप्रमाणमात्रोपलक्षणपरम् । प्र-
क्रियत इति प्रक्रिया साध्योर्थः तस्य सिद्धेर्निश्चयादि-
त्यर्थः । तथा च प्रतिधर्मसमानो भेदसिद्धिः । यथा
अनित्यः शब्दः कार्यत्वादित्युक्ते नैवं आवणत्वेन नि-
त्यत्वस्य सिद्धेः । प्रत्यभिज्ञाबाधितत्वाद्धेति प्रतिप्रमा-
णोपलम्भः कारणमस्याः बाध आरोप्यः । दुष्टत्वमूलं
तु सौत्रः स्वध्यायात् । यथा प्रतिपक्षात् प्रकरणसिद्धेः
प्रतिषेधानुपपत्तिः प्रतिपक्षोपपत्तेरिति । अयमर्थः
स्थापनानधिकबलात् प्रतिपक्षसाधकप्रमाणात् प्रक्रि-
यमाणार्थसिद्धेर्हेतोर्नास्मत्पक्षस्य बाधलक्षणप्रतिषेधः ।
प्रतिषेधानधिकबलेनैव स्थापनाहेतुता भवत्प्रतिपक्ष-
स्यास्मत्साध्यस्य सिद्धेरिति बाधाङ्गस्याधिकबलत्वस्या-
नङ्गीकारो युक्ताङ्गत्यागश्चेति हृदयम् ॥ २० ॥

विद्वद्ः कालात्ययापदिष्टः प्रकरणसमो वा न वा आद्ये
प्रस्तुतहेतुरपि तथा द्वितीये र्थादापन्नः स्यात् तथेति सक-
लहेत्वाभासप्रसङ्गो द्रष्टव्य इत्यर्थः (?) ॥ १९ ॥

हेतोर्विकल्प्य साध्यार्थपूर्वापरसहोदयम् ।

अत्रेधापि तस्य हेतुत्वभङ्गे हेतुसमो भवेत् ॥ २१ ॥

इयं च कृतिज्ञप्रतिसाधारणी ज्ञातिः । साध्यार्थात् पूर्वं पश्चात् तेन सह वा साधनस्योदयः उत्पत्तिर्ज्ञानं वा तत्र सहभावो विशेषादहेतुः पूर्वभावे साध्यप्रतियोनित्वेन साधनत्वस्य साध्याभावे किमपेक्षेदं साधनं स्यादिति साधनत्वाभावः । पश्चाद्भावे पूर्वसिद्धस्य साध्यस्य कथमिदं साधनं स्यादिति । अत्रेधापि हेतुत्वभङ्गेन प्रत्यवस्थानमहेतुसमः प्रतिकूलतर्कद्वारं साध्यसाधनभावो दूष्यः इतरेतराश्रयलक्षणप्रतिकूलतर्कप्रतिघात आरोप्यः सूत्रं तु त्रैकाल्यासिद्धेर्हेतोरहेतुसम इति । सेयं ज्ञातिः सूत्रकारैरेव प्रमाणपरीक्षायामुदाहृतैव । प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं त्रिकाल्यासिद्धेरिति । उद्धारसूत्रम् न हेतुतः साध्यसिद्धेस्तैकाल्यासिद्धिरिति । ज्ञप्तिपक्षे तावत् त्रिकालयुक्तादपि हेतोर्यथायथं साध्यज्ञानदर्शनात् त्रैकाल्यासिद्धिरिति । भग्नव्याप्तिकत्वात् तर्कस्य युक्ताङ्गहानिः । कृतिपक्षे तु पूर्वकालीनादेव हेतोः पश्चाद्भाविनः साध्यस्योत्पत्तेर्न त्रैकाल्यासिद्धिः । साध्यप्रतियोगिनः साधनस्य कथं तदभावे सिद्धिरिति चेत् न साधनत्वव्यवहारस्तावदुद्दिश्येनापि साध्येन सिध्यतीति न स्वरूपसत्तामपेक्षते । तद्व्यापारश्च स्वशक्तिमात्रेण भवन्न

प्रतियोग्यधीनः भिन्नकालयोः साध्यहेत्वोः कथं सम्बन्ध इति चेत् । साध्यसाधनसम्बन्धस्य तथाविधस्यैव दृष्टत्वात् ततश्चानङ्गाभ्युपगमः समानकालत्वस्य सम्बन्धानङ्गस्यैवोररीकरणात् । स्वध्याघातप्रदर्शनपरमपि सूत्रम् प्रतिषेधानुपपत्तेश्च प्रतिषेध्याप्रतिषेध इति । निगदव्याख्यातमेतत् ॥ २१ ॥

व्याप्तिं विना वादिवाक्यादर्थाक्षेपाभिमानतः । विपरीतसमारोपमर्थापत्तिसमं विदुः ॥ २२ ॥

असत्यामेव व्याप्तौ वादिवचनमात्रेणार्थादाक्षिप्तमित्यभिमानादुक्तविपरीतमारोप्य प्रत्यवस्थानमर्थापत्तिसमः । तदुक्तम् । अर्थापत्तितः प्रतिपक्षसिद्धेरर्थापत्तिसम इति । उक्तविपरीताक्षेपशक्तिरर्थापत्तिः ततस्तदाभासो लक्ष्यते अर्थापत्त्याभासात् प्रतिपक्षसिद्धिमभिधाय प्रत्यवस्थानमर्थापत्तिसम इत्यर्थः । यथा अनित्यः शब्द इत्युक्ते ऽर्थादाक्षिप्तमन्यन्नित्यमिति विशेषविधौ परिसंख्यान्यायेन शेषनिषेधस्य नान्तरीयकत्वात् । तथा च घटादेर्नित्यत्वात् साध्यविकलो दृष्टान्त इति विरोधः । अनित्यसाधर्म्यादनित्यत्वोक्तौ नित्यसाधर्म्यान्नित्य इत्यापन्नमिति प्रतिरोधः । अनुमानादनित्य इत्युक्ते ऽर्थादापन्नं प्रत्यक्षान्नित्य इति बाधः । सामान्यवत्त्वे सत्यस्मदादिबाह्येन्द्रियग्राह्यत्वादनित्य इत्युक्ते ऽर्थादापद्यते तद्भावान्नित्य इति ।

ततश्चाप्रत्यक्षेष्वद्यादिशब्देषु भागासिद्धिः । अस्मि-
 न्नैव हेतायुक्ते कृतकत्वमनित्यत्वसाधनं न वेति विक-
 लप्य न चेदिदमपि न स्यात् अविशेषात् । साधकश्चे-
 दुच्येतार्थादापद्यते नान्यत् साधकमिति । एवं तस्मि-
 न्नैव प्रयुक्ते कृतकत्वमनैकान्तिकं न वेति विकलप्य
 पूर्वत्रेदमपि तथा स्यादविशेषात् । यदि नेत्युच्यते
 उर्धादापन्नमन्यदनैकान्तिकमित्यादिसर्वदोषोपसंहारो
 द्रष्टव्यः । विशेषविधिः शेषान्तरनिषेधं गमयतीत्य-
 भिमान उत्थानहेतुः । यथायथमसिद्धादन्यतममारो-
 प्यं व्याप्तिमनपेक्ष्यानुक्तमात्राक्षेपे त्वत्पक्षहानिरपि
 स्यात् । अनुक्तत्वलक्षणादूषणोपाधिसमाक्रान्तत्वादिति
 स्वव्याघातः युक्ताङ्गहानिश्च व्याप्तिमनपेक्ष्य प्रवृत्तेः ।
 तदिदमुभयमप्यसूत्रयत् अनुक्तत्वार्थापत्तेः पक्षहानेरु-
 पपत्तिरनुक्तत्वादनैकान्तिकत्वाच्चापत्तेरिति ॥ २२ ॥

व्याप्तिमनपेक्ष्य अग्निरस्तीत्युक्ते उर्धादापन्नं तत्र शैत्यं
 नास्तीति जलमस्तीत्युक्ते उर्धादापन्नं तत्राग्निर्नास्तीत्यादि ।
 अध्याप्त्यमविवक्षानुक्तापक्षेपस्तं विहायेत्यर्थः (?) । अनु-
 क्तत्वलक्षणा अनुक्ताक्षेपलक्षणा । अनुक्तस्येति । वादिना-
 नुक्तस्य वादिसाध्यविपरीताक्षेपशक्तेर्हेतोर्बाधिसाध्यप्र-
 तिषेधे सति जातिवादिपक्षस्य च तत एव हानिरुपपन्ना ।
 अनुक्तत्वादनुक्तत्वाक्षेपरूपदूषणोपाधिसङ्गावादिति स्व-
 व्याघातः । जातिवायुक्तोपपत्तेर्वायुक्ताभावेनैकान्ततः प्र-
 तिषेधकत्वाभावायुक्ताङ्गहानिर्भेति सूत्रार्थः ॥ २२ ॥

धर्मेणैकेन केषाञ्चिद्विशेषप्रसञ्जनम् ।

साधनप्रतिवन्द्या यत् सोऽविशेषसमो मतः ॥ २३ ॥

केषाञ्चित्पदार्थानां साधारणेनार्थादिसाधन-
व्यतिरिक्तेन केनचिदुर्मेण तेषामेकत्वेनैकधर्मत्वेनैका-
कारधर्मत्वेन वा यद्विशेषप्रसञ्जनं स्थापनाहेतुप्रति-
वन्द्यभिप्रायेण क्रियते सोऽविशेषसमः । एवमस्याः
प्रवृत्तिः यदि कृतकत्वेन धर्मेण शब्दघटयोरनित्यता-
रूपधर्माविशेषः स्यात् तर्हि सत्त्वादिना धर्मेण षण्णा-
मपि पदार्थानामविशेषः किं न स्यात् । अत्रैकत्वेनावि-
शेषे पक्षाद्विभागः । एकधर्मत्वेनाविशेषे सर्वस्याप्ये-
कजातीयत्वम् । एकाकारधर्मत्वेनाविशेषे सर्वस्याप्य-
नित्यता स्यात् । एवं च पृथिव्यादीनां नवानां द्रव्य-

एकत्वेन एकस्यैव ह्यविशेषो मुख्यः स्यादतः पक्षमा-
त्रत्वेन एकधर्मत्वेन सर्वेषामेकेन धर्मेणान्वितत्वेन प्रतिप-
दार्थभिन्नत्वेऽप्येकरूपधर्मत्वेन । सत्त्वादिना सत्त्वप्रमेयत्व-
वाच्यत्वज्ञेयत्वादिधर्मसद्भावेन । पक्षाद्यविभागः सत्त्वादि-
हेतुना सर्वस्यापि पक्षैक्ये सिद्धत्वादिहेतोः पक्षसपक्षविप-
क्षविभागाभावादनुमानाप्रवृत्तिरिति भावः । एकजाती-
यत्वं सत्त्वादिना सर्वस्य साध्यधर्मजातीयत्वसिद्धौ पूर्वव-
दनुमानाप्रवृत्तिरिति भावः । सर्वस्याप्यनित्यता स्यादि-
ति । सत्त्वादिना सर्वस्य प्रस्तुतसाध्यधर्मकत्वे सिद्धे व्या-
प्यसिद्धिरनुमानाप्रवृत्तिरित्यर्थः । विषयहेतोरन्यिमार्थ-
मुदाहरणान्तराख्याह । एवं च पृथिव्यादीनामिति । एवं

त्वेन धर्मेण क्रियावत्त्वेनाविशेषः स्यात् । शब्दघटयो-
रैन्द्रियकत्वेन मूर्तत्वेनाविशेषः स्यात् । एवं घटजाती-
यत्वं घटतादात्म्यं चेति । कस्यचिद्गुर्मस्य कश्चित्प्रत्य-
साधकत्वदर्शनं कारणमस्याः । असाधकत्वमारोप्यम् ।
सूत्रं तु एकधर्मापपत्तेरविशेषे सर्वाविशेषप्रसङ्गात्
सद्भावापपत्तेरविशेषसम इति । एकधर्मापपत्तेरविशेष
इति साधनप्रतिबन्धमभिप्रायेणोदं प्रत्यवस्थानमिति
दर्शितम् । सद्भावः सत्त्वं तच्च साधारणधर्ममात्रोपल-
क्षणम् । तस्योपपत्तेः सर्वस्याविशेषापादकधर्माक्रान्त-
समुदायस्यैकत्वादाविशेषप्रसङ्गापादनेन प्रत्यवस्था-
नमित्यर्थः । अस्याः स्वव्याघातः सुगम एवेति युक्ता-
ङ्गहानिमाह सूत्रकारः क्वचिद्गुर्मानुपपत्तेः क्वचिज्ज्ञोप-
पत्तेः प्रतिषेधाभाव इति । क्वचित् सत्तादौ हेतौ सति
तद्भापकाभिमतस्य तादात्म्यादिधर्मस्यानुपपत्तेः । क्व-
चित्कार्यत्वादौ सति तद्भापकस्यानित्यत्वादिधर्मस्यो-
पपत्तेः प्रतिषेधाभाव इति । पूर्वत्र व्याप्तभावादुत्त-

घटजातीयत्वमिति । ऐन्द्रियकत्वेनोभयोरेकजातिमस्वमे-
कत्वं स्यादित्यर्थः । असाधकत्वमारोप्यम् आश्रयासि-
द्धिस्वरूपासिद्ध्यसाधारणत्वादिदोषदुष्टत्वाद्धेतोरसाधक-
त्वमारोप्यमित्यर्थः । प्रतिबन्धमभिप्रायेण दृष्टान्तबुद्ध्या ।
अविशेषापादनात्मकधर्मः सत्त्वद्रव्यत्वैन्द्रियकत्वादिः ।
सुगम एव विनीतमसाधकमाश्रयासिद्धत्वात्(?) प्रया-
जास्तित्वसाधकत्वविश्वपरिणामित्ववदित्यादि प्रतिषेधहे-

रत्र तद्वावादिति भावः ॥ २३ ॥

अस्मत्पक्षे ऽपि किमपि प्रमाणमुपपत्तिसमो मतः ॥ २४ ॥

त्वत्पक्षवदितिप्राप्तिरुपपत्तिसमो मतः ॥ २४ ॥

वादिना साध्यसिद्धये प्रमाणे ऽभिहिते मत्पक्षे किमपि प्रमाणं भविष्यति त्वत्पक्षवदिति प्रमाणसद्वावमात्रोपपादनेन प्रत्यवस्थानमुपपत्तिसमः । यथा अनित्यः शब्दः कार्यत्वादित्युक्ते यदनित्यत्वे प्रमाणं कार्यत्वमस्तीत्यनित्यः तर्हि नित्यत्वपक्षे ऽपि किञ्चित्प्रमाणं भविष्यति । वादिप्रतिवादिनोरन्यतरोक्तत्वात् त्वत्पक्षमत्पक्षयोरन्यतरत्वात् प्रकृतसन्देहविषयत्वात् विप्रतिपत्तिविषयत्वाद्वा त्वत्पक्षवत् । तथा च बाधः प्रतिरोधो वेति । इयं च प्रतिधर्मसमकरणसाम्यां भिद्यते अत्र प्रमाणस्यैवोपपादनात् तत्र सिद्धेन प्रमाणेन साध्योपपादनात् अस्याः सामान्यतः प्रमाणसम्भावनाद्वारं सूत्रं तु उभयकारणोपपत्तेरुपपत्तिसम इति । वादिसाधनानन्तरं प्रतिवादिनापि कारणस्य प्रमाणस्योपपादनादर्थोदुभयकारणोपपत्तेरुपपादपि यथाश्रयासिद्धत्वेनोभयोरसाधकत्वेनाविशेषः स्यादित्यादिः सुखवेद्य इत्यर्थः ॥ २३ ॥

प्रकृतसन्देहविषयत्वात् शब्दे नित्यो नित्यो वेति सन्देहे सतीदमनुमानं प्रवर्तते ऽतस्तद्विषयत्वादित्यर्थः । साध्यस्य वादिसाध्यविपरीतः स्यात् ॥ २४ ॥

पत्तिः न तु प्रतिवादिनैवोभयत्र प्रमाणोपपादनादि-
ति । उपपत्तिकारणानुज्ञानादप्रतिषेध इति सूत्रा-
रूढः स्वध्याघातः वादिसाध्योपपत्तेः कारणं प्रमाणं
तस्य पक्षवदिति निदर्शयता प्रतिवादिनाप्यनुज्ञानान्न
प्रतिषेधः । अनुज्ञाप्रतिषेधयोरेकत्रासम्भवादिति
युक्ताङ्गहानिश्च । बाधप्रतिरोधौ प्रतिप्राबल्यसाम्य-
योरङ्गत्वादनुपन्यस्तस्य प्रमाणस्य तन्निरूपणासम्भ-
वाच्चेति ॥ २४ ॥

अवधारणतात्पर्यं वादिवाक्ये विकल्प्य यत् ।
तद्वाधात् प्रत्यवस्थानमुपलब्धिसमो हि
सः (१) ॥ २५ ॥

वादिवाक्यस्यावधारणतात्पर्यं तावदारोप्य
तद्विशेषं विकल्प्य सर्वथाऽवधारणबाधेन प्रत्यवस्थान-
मुपलब्धिसमः । यथा पर्वतोऽग्निमानित्युक्ते किं पर्वत
एवाग्निः उत पर्वतोऽग्निमानेवेति । न प्रथमः मङ्ग-
नसादीनामप्यग्निमत्वोपलम्भात् । न द्वितीयः अग्निं
विनापि कदाचित्पर्वतस्योपलब्धेः । ततश्च साध्या-
भावे ऽपि धर्म्युपलभ्यत इति बाधः । तथा तस्यामेव

तद्विशेषमवधुतार्थविशेषम् । किं पर्वत एवेति । किं
पर्वत एवाग्निमानुताग्निमानेव पर्वत इति विकल्प्येत्यर्थः ।

(१) समो मतः—पा. A पु. ।

संस्कृतपुस्तकानां सूचीपत्रम् ।

मूल्यम्

श्रीमाध्वे प्रथमाध्यायस्य प्रथमपाठः श्रुतप्रकाशिकासंक्षिप्तः पं० श्रीराममिश्र-		
शास्त्रप्रणीतकृतिस्त्वचिबन्धपट्टिपञ्चीकृतः	१)	
श्रीमाध्वे प्रथमाध्यायद्वितीयपाठमारभ्य द्वितीयाध्यायान्तम्	५)	तथा
श्रीमाध्वे तृतीयाध्यायमारभ्य क्षतुर्थाध्यायान्तम्	३=)	तथा
वेदार्थसंग्रहो भगवद्भामानुजमुनिप्रणीतः सटीकः	३)	
खेदपूर्तः प्रथमो विन्दुः सत्सम्प्रदायाचार्यपं० स्वामिश्रीराममिश्रशास्त्र-		
प्रणीतो निखिषेवद्वैतनिराकरणपरः	१५=)	
खेदपूर्तिसंहितो वेदार्थसंग्रहः	३५)	
शास्त्रदीपिका	६)	
सङ्घर्ष-काण्डम्, कैमिनीययोदशाध्यायस्य शेषचतुरध्यायस्वरूपम्, भाट्ट- न्द्रिकोपेतम्, पं० स्वामिश्रीराममिश्रशास्त्रिसङ्क्षिप्तसंहितापञ्चीकृतम् ।	१)	
शास्त्रिकाव्याख्या पदमञ्जरी, श्रीहरदत्तमिश्रविरचिता, भाट्टाक्षप-दामोदर- शास्त्रिणा संक्षेपिता पूर्वाङ्कः	५५)	
तथा उत्तराङ्कम्	६५)	
माधवीया धातुवृत्तिः, न्यमधातुवृत्तिश्च, श्रीमाधवाचार्यशेखरेण श्रीसायणाचार्येण विरचिता	७५)	
काशिका, पाणिनीयव्याकरणसूत्रवृत्तिः, पण्डितवरदामनजयादित्यविरचिता	६५)	
श्रीतिङ्गन्तार्थवतरणिः ।	६)	
द्विगुमीमांसा, श्रीसुधकरद्विवेदिविरचिता	५=)	
कैमिनिवृत्रवृत्तिः सुशोधिनीनामिका, श्रीयुतरामेश्वरसूरिविरचिता	५५)	
सङ्ख्यारवली, न्यायाचार्यश्रीमदुदयनविरचितम्, शेषशार्ङ्गधराचार्यविरचितया न्याय- मुक्तावल्याख्या टीकाया सहिता ।	५५)	
सिद्धान्ततत्त्वं नाम वेदान्तप्रकरणम्, श्रीमांसाधुरन्धरश्रीमदापदेवसूनुना विद्वद्वरेण श्रीमदनन्तदेवेन विरचितम् ।	५५)	
तत्त्वमुक्ताकनापः-सर्वार्थसिद्धयुतः, श्रीधायनीयार्थसिद्धान्तानुसारी विशिष्टाद्वै- तब्रह्मनिरूपणपरः प्रकरणयन्त्रः, श्रीवेदान्तार्थार्थपरामर्शेन कवितार्किः कलेशरिणा सर्वतन्त्रस्वतन्त्रधिबन्धेन श्रीद्वेङ्कटनाथदेविकेन प्रणीतः	५५=)	
वेदान्तसिद्धान्तमुक्तावली, शार्ङ्गधरीनिष्साहस्रकताङ्गलभाषानुवाद्युता	१५५)	
काव्यप्रकाशस्य इङ्गलपञ्चीयभाषानुवादः	३५)	
शार्ङ्गधरवेदसंहिताया इङ्गलपञ्चीयभाषानुवादः	१२)	
शामभगवामणयम्, पञ्चरात्रतन्त्रग्रामप्रत्ययवस्थापनपरम्, श्रीमाध्व- काराणां परमगुरुणा श्रीधामुनाचार्यस्वामिना प्रणीतम्	५)	
तर्कभाषा, श्रीमत्केशवमिश्रविरचिता श्रीमद्विष्ण्वर्कमिश्रविरचितया न्यायप्रदी- पाख्याटीकया सहिता ।	१५५)	

CONTENTS.

	<i>Page.</i>
NYĀYASIDDHĀNĪJANAM, Ed. Rāma Miçra Çastrin, Professor, Sanskrit College, Benares.	325
LAUKIKANYĀYASAMGRAHA, Ed. Gaṅgādhara Çastrin, Professor, Sanskrit College, Benares.	341
NYĀYASŪTRAVIVARAṆAM, Ed. Surendralāla Gosvāmin, Professor, Sanskrit College, Benares	357
THE TĀRKIKARAKṢĀ AND SĀRASAMGRAHA OF VARADARĀJA, with the glosses Niṣkaṇṭakā of Mallinātha Kolācala and Laghubhūpikā of Jñāna-pūrpa, Ed. Vindhyeçvarīprasāda Dvivedin, Librarian, Sanskrit College, Benares.	373

44
HARVARD
AUG 12 1901
CAMBRIDGE
काशीविद्यासुधानिधिः

THE PANDIT

A MONTHLY PUBLICATION

OF THE

BENARES COLLEGE,

DEVOTED TO

SANSKRIT LITERATURE.

NEW SERIES.

No. 7.] July, 1901. [Vol. XXIII.

BENARES:

PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETORS,
E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS.

1901.

Copyright on each article reserved.

Price Rs. 9-0 per annum.]

श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः ।

प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥

अक्षररिमः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः ।

प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविद्यासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

संस्कृतपुस्तकानां सूचीपत्रम् ।

	मूल्यम्
चित्रमीमांसा, अण्वयदीक्षितकृता ते श्री रामश्वास्त्रिका संशोधिता ..	७
तत्त्वचिन्तुः, वाचस्पतिमिश्रकृतः, श्रीगङ्गाधरश्वास्त्रिका संशोधितः ..	॥ १ ॥
गणकतरङ्गिणी, श्रीसुधाकरद्विवेदिनिर्मिता	१॥
जालरामायणं नाम नाटकम्, श्रीराजशेखरप्रणीतम्	१॥
प्रहसराचवं नाम नाटकं, श्रीजयदेवकविप्रणीतम्	७
जपुक्षौमुदी	७
जपुक्षौमुदी, श्रीयुतगाङ्गाधरशास्त्रिकसंशोधिताचार्यैरुत्कृष्टवर्णीयभाषायामनुवादिता ..	७
श्रीयुतपण्डितवरबाबुशास्त्रिको जीवन्मुक्तान्तः, श्रीगङ्गाधरशास्त्रिका निरूपितः ..	७
वैशेषिकसूत्रम्, श्रीयुतगाङ्गाधरशास्त्रिकसंशोधिताचार्यैरुत्कृष्टवर्णीयभाषायामनुवृत्तम्	७
मानवधर्मप्रकाशः, अनुसूति का हिन्दीभाषा में अनुवाद	७
शास्त्रवतधर्मदीपिका, ...	७
अमरकोशः सटीकः	७
योगशास्त्रिकम्	७
श्रीतपदार्थनिर्णयनम्	७
वाक्यार्थचन्द्रिका, परिभाषेनुशेखरस्य व्याख्या श्रीकामेशोक्तशास्त्रिका- संशोधिता	७
वाक्यप्रदीपः, श्री रामश्वास्त्रिकाभाषिताचार्यैः परिशोधितः	७
वेदान्तसिद्धान्तदर्शः, श्रीमन्मोहनलालवेदान्तः प्रणीतः	७
अण्वयनयण्डकांटी सटीकम् श्रीमन्मोहनलालवेदान्तः प्रणीतः	७

क्षितिजस्य स्वप्रयाष्टर-

ससप्तवसुखाग्निवेद्युतात् ४३०८७६८००० ॥ ५१ ॥

बुधशीघ्रस्य स्वखाम्बर-

रसमन्दाष्टाष्टवसुयमोदधिभिः ४२८८८६६००० ।

स्वचतुष्टयमशरगुण-

शशिन्निवेदैः ४३१३५२०००० सुरेन्द्रगुरोः ॥ ५२ ॥

भार्गवशीघ्रस्याम्बर-

स्वखाष्टवेदाग्निस्वामिकृतैः ४३०४४८००० ।

भास्करसुतस्य स्वत्रय-

रविगुणशरखदहनसमुद्रैः ४३०५३१२००० ॥ ५३ ॥

शून्यचतुष्टयपक्षे-

नुरामगुणनवभि ६३३१२०००० रकमन्दस्य ।

इन्दोः स्वत्रयमशर-

नवपञ्चव्योमशरचन्द्रैः १५०५६५२००० ॥ ५४ ॥

स्वत्रयमनवपञ्चा-

ष्टरामघृतिभिः १८३८५६२००० शशाङ्कपातस्य ।

कल्पगतभगणघातात्

कुजादिमन्दोच्चपातानाम् ॥ ५५ ॥

भगणादि कल्पवर्षैर्लब्धं रविमण्डलान्तिका मध्याः ।

मेषादिद्युगणफलाधिका भवन्तीष्टदिनमध्याः ॥ ५६ ॥

कलेर्येऽब्दा गतास्ते कलिगतास्तेभ्यः शुद्धिः कलिगतशुद्धिः प्राग्वत् साध्या । अर्थात् कल्पगताब्देभ्यो यथा पूर्वं शुद्धिरानीता तथा कलिगताब्देभ्यः साध्या किन्तु तत्र कल्यादौ शुक्रवारस्यतत्त्वादब्दाधिपगणना शुक्रवारात् कार्या । अब्दभगणवधादिति । कलिगताब्दानां बह्वभगणानां च वधात् पाठपठितस्वस्वलेपयुतात् कल्पवर्षैर्यद्वगणादि लब्धं ते रविमण्डलान्तिका मध्या बहव भवन्ति । ते च मेषादिद्युगणफलेन लब्धव-

गणभवसेटैरधिका इष्टदिने मध्या यद्वा भवन्ति । शेषं स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्तिः । कलिगतशुद्ध्यादीनामति सुगमा । रव्यब्दान्ते यद्वा-
नयनाय कल्पगताब्दानां खण्डद्वयं कृतमाचार्येण कल्पात् कल्पादिपर्यन्त-
मेकं कलेरिष्टवर्षपर्यन्तं द्वितीयम् । ततोऽनुपातो यदि कल्पाब्दैर्बहभग-
णास्तदा कल्पगताब्देः किं जातोऽभीष्टवर्षान्ते भगणादिवर्षः = $\frac{\text{कगव} \cdot \text{यभ}}{\text{कव}}$

$$= \frac{\text{कल्पात् कल्पादिपर्यन्तवर्ष} \times \text{यभ}}{\text{कव}} + \frac{\text{कलेर्गतव} \times \text{यभ}}{\text{कव}}$$

अत्र प्रथमखण्डे यद्वगणशेषं तस्यैव सेपसंज्ञा कृताऽऽचार्येण ।

$$\text{यथा कुजभगणाः} = २२८६८२८५२२$$

$$\text{कल्पादौ गतवर्षगणः} = १८७२८४४०००$$

$$\text{अनयोर्घातः} = ८१८१८२७४३५८८२८ \times ४३२०००$$

$$\text{कल्पवर्षैर्} ४३२०००००००० \text{ विभज्य लब्धम्} = ८१८१८२७४३५$$

$$\text{शेषं सेपः} = ४२८८८८६००० । \text{यद्यमन्येषां सेपा उत्पाद्याः} ॥ ५१-५६ ॥$$

इदानीं रव्यब्दान्तचैत्रादिमध्ये कियन्ति सावनदिनानि तदर्थमाह ।

शुद्धीशवधे शुद्धेऽवमशेषात् सावनद्युगणसिद्धिः ।

व्येकावमं गृहीत्वा गुणस्वमुनियुताम् शुद्धिञ्चेत् ॥ ५७ ॥

शुद्धेरीशानामेकादशानां च वधेऽवमशेषाद्व्यब्दान्ते प्रागानीताव-
मशेषात् यमनवरसगुणितात् खखरसनवहृतात् शुद्ध ततः सावनाहर्गणसि-
द्धिः 'हृतास्त्रिस्त्रागेः फलावमविहीना' इत्यादिना चैत्रादावहर्गणसिद्धि-
र्भवतीत्यर्थः । यद्यवमशेषादेकादशशुद्धिवधस्य न शुद्धिर्विशोधनं भवेत्तदा
रव्यब्दान्ते कल्पाद्यान्यवमानि तानि व्येकानि कृत्वा गुणस्वमुनि ७०३यु-
तादवमशेषात्तद्वधं विशोध्येत-इति ।

अत्रोपपत्तिः । चैत्रादितिधिः शून्यमिता भवति तदा विपरीतशोध-
नेन ० - शु = - शु । ततो 'ऽवमांशेभ्यो यमनवरसगुणितेभ्यो विभ-

$$\text{क्तिभ्य' इत्याद्याचार्यान्तेनावमशेषम्} = \frac{\frac{६८२ \text{ वधश्चे} - ११ \text{ शु}}{८६००}}{७०३} = \text{इत्यर्थः ।}$$

अत्र यदि $\frac{४६३ \text{ वक्ष्ये}}{६४००} \angle ११$ शु तदा अद्यावमशेषं भवति तदा लब्धी रूपास्या

भवति । अद्यात्मके शेषे धनार्थे रूपयोजनेन $१ + \frac{\frac{४६३ \text{ वक्ष्ये}}{६४००} - ११ \text{ शु}}{६०३}$

$= \frac{६०३ + \frac{४६३ \text{ वक्ष्ये}}{६४००} - ११ \text{ शु}}{६०३}$ इदं चेत्त्रादावमशेषं भवति - इति स्फु-

टमेव । एवं रव्यब्दात् प्राक् चैत्रशुक्लादौ विपरीताहर्गणस्य सिद्धिर्भवति । अयमेव चेत्त्रादाहर्गण इति लब्धादौ दध्यत इति ॥ ५७ ॥

इदानीं चेत्त्रादेरहर्गणं ततो मध्यमहानयनमाह ।

चैत्रसिताद्योऽब्दपतिः शुद्धनाया दिनाब्दरूपयुतेः ।

तद्युगणाद्दिनवारः शुद्धना मध्यमाः प्राग्वत् ॥ ५८ ॥

दिनानां पूर्वसाधितदिनाद्यस्य-अब्दानां कल्पगताब्दानां रूपस्य च या युतिः सा दिनाब्दरूपयुतिस्तस्याः शुद्धनायाश्चैत्रसिताद्योऽब्द-पतिः साध्यः । अथोद्दिनाब्दरूपयुतेः शुद्धनाया यच्छेषं तत्सप्ततष्ट च रव्यादिकश्चेत्त्रादौ वारो भवेत्ततश्चैत्रादेर्योऽहर्गणो भवेत्तत्र चैत्रादि-वाराद्दिनवारो ज्ञेयस्तस्माद्वे यद्वास्ते शुद्धनाः शुद्धिदिनोद्भवसेटेकना-स्तदा सौराब्दान्तात् पूर्वसाधिताः प्राग्वत् मध्यमा यद्वाः स्युः । यदि कश्चिदिष्टवर्षं चेत्त्रादेरहर्गणं ततो यद्वा ततश्च सौराब्दात् मध्यमान् यद्वा न ज्ञातुमिच्छति तेनैवमुपरि प्रतिपादितेन प्रकारेण कार्यमित्यर्थः ।

अत्रोपपत्तिः । समान्तरव्यब्दान्तमध्ये या इष्टतिथयस्ता अधि-शेवतिथयस्ताभ्यां वर्षान्तस्य वर्षघटिका विशेष्य शुद्धिसंज्ञा कृता सेवा-मान्तवर्षान्तमध्ये साधनदिनानि ।

कल्पादेरिष्टसौरवर्षान्तं साधनानि दिनानि = ३६५ मघ + दिनादि ह्योऽमान्तरव्यब्दान्तमध्ये यानि साधनानि शुद्धिमितानि तानि विशेष्य चेत्त्रादौ साधनदिनानि = ३६५ मघ + दिनादि - शु

एतानि सप्ततष्टानि वर्तमानवाराधं सैकानि जातश्चेत्तादावर्को-
द्वारः = गव + दिनादि + १ - शु । अत उपपन्नम् । शेषस्य वासना स्पष्टा ।
लघ्वहर्गणानयने कथं वारगणना कार्या इत्यत्र कमलाकरविशेषस्तत्त्ववि-
वेके द्रष्टव्यः । तेन कदाचिद्रपयोगं विनैव चैत्रादौ वारो जायते । वा-
रार्थमहर्गणः सैको निरेकः कार्य इति सर्वे ज्योतिर्विदां स्फुटमेव किं लेख-
प्रयासेन ॥ ५८ ॥

इदानीं ग्रहाणां बीजकमाह ।

स्वस्वस्वार्क १२००० हृताब्देभ्यो

गतगम्याल्पाः स्वशून्ययमल २०० हृताः ।

खब्धं त्रिंशसायक ५ हतं

कलाभिरूनौ सदा केन्दू ॥ ५९ ॥

शशिवत् जीवे द्विंशहतं

चन्द्रोच्चै तिथि १५ हतं तु सितशीघ्रे ।

द्वीषु ५२ हतं च बुधोच्चै

द्विंशकु १ वेद ४ हतं च पातकुजशनिषु ॥ ६० ॥

जीवे गुरौ शशिवत् फलं देयम् । अर्थाद्व्यञ्जने तदेव लिपिकायां
गुरावप्युक्तं कार्यम् । शेषं स्पष्टार्थम् । 'साधस्वार्कैर्हृताः कल्पयाताः समा'
इत्यादि भास्करोक्तमेतदनु रूपमेव ।

अचोपलब्धिरेव वासना । 'यद्वर्षसहस्रवर्द्धं यावदुपवयस्ततोऽप-
वय इत्यत्रागम एव प्रमाणं नान्यत् कारणं वर्तुं शक्यते' इति भास्करो
वदतीत्यत्र । 'द्विकुवेदहतं' ऐत्यस्य स्थाने 'द्विकुवेदैः' इति पाठः साधु-
शब्दोऽभङ्गात् ॥ ५९-६० ॥

इदानीमार्यभटमतीयेन्दुपातोच्चयोर्दूषणमाह ।

अकृतार्यभटः शीघ्रगमिन्दूर्ध्वं पातमल्पगं स्वगतेः ।

तिथ्यन्तग्रहणानां बुधोच्चैर् तस्य संवादः ॥ ६१ ॥

आर्यभटमते चन्द्रोच्चभगणाः कल्पे = ४८८२९८०००

आचार्यमते चन्द्रोच्चभगणाः कल्पे = ४८८१०५८५८ ततोऽल्पाः ।

अत आर्यभट इन्द्रोच्चं शीघ्रं शीघ्रगतिं स्वगतेराचार्योक्तगते-
रुक्तं कृतवान् ।

इवमार्यभटमते चन्द्रपातभगणाः कल्पे = २३२२२६०००

आचार्यमते चन्द्रपातभगणाः कल्पे = २३२३११९६८ ततोऽधिकाः ।

अत आर्यभटेनाचार्यनिर्णीतपातगतेः स्वपातमल्पगमल्पगतिं कृत-
वान् । अतस्तस्य मते यदि कदाचित्तिथ्यन्तयहणानां मध्ये आचार्येण
सह संवाद ऐक्यं भवेत्तद् घुणात्तरं ज्ञेयम् । यथा काष्ठावयवभक्तये
कदाचित् ककाराद्यत्तराकृतिरूप्यते परन्तु तदत्तरं घुणेन न बुद्ध्या
लिखितं तथैव आर्यभटस्य सहशादिव्यैक्यं न तदुद्दिभवमित्यात्मप्रशंसा-
ऽऽचार्येण कृतेति ॥ ६१ ॥

भगणादिव्यार्यभटवाक्यानि च ।

युगरविभयाः ख्युष्ट शशि वयगियिहुशुक्ल कु ङिशिवुणत्सष्ट प्राक् ।

शनि दुक्लिध्व गुरु खिच्युभ कुज भदलिभुनुख भृगुबुध सौराः ॥ १ ॥

चन्द्रोच्च जुषिध बुध सुगुशिष्टन भृगु जषखिखुक् शेषाकौः ।

बुफिनध पातविशोमा बुधार्द्रजाकौदयाच्च लङ्कायाम् ॥ २ ॥

(आर्यभटस्य संख्याप्रकाशनायै सङ्केतो गणकतरङ्गिण्यां द्रष्टव्यः)

इदानीमात्मप्रशंसामाह ।

मध्यगतिज्ञं वीक्ष्य श्रीषेणार्यभटविष्णुचन्द्रज्ञाः ।

सदसि न भवन्त्यभिमुखाः सिंहं दृष्ट्वा यथा हरिणाः ॥ ६२ ॥

मध्यगतिज्ञमाचार्यमध्यगद्धानयनवेत्तारं वीक्ष्य श्रीषेण-आर्यभट-
विष्णुचन्द्रोक्तानां मध्यगद्धानयनवेत्तारः सदसि अभिमुखा न भवन्ति यथा
हरिणाः सिंहं दृष्ट्वा तस्याभिमुखा न भवन्तीति स्पष्टोऽर्थः ॥ ६२ ॥

इदानीं मध्यमाधिकारस्योपसंहारमाह ।

युगमगण्यमानयाताहर्गणदिनवारमध्यमाद्येषु ।

मध्यमगतिलिखित्यार्याणां प्रथमः कृतोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

इति श्रीब्राह्मस्फुटसिद्धान्ते मध्यमाधिकारः प्रथमः ॥ १ ॥

कार्याणां त्रिषष्ट्याऽयं मध्यमगतिरध्यायः कृत इति ॥ ६३ ॥

मधुसूदनसूनुनोदितो यस्तिलकः श्रीपृथुनेह त्रिषुजोक्ते ।

हृदि तं विनिधाय नूतनोऽयं रचितो मध्यगतो सुधाकरेण ॥

इति श्रीकपालुदत्तसूनुसुधाकरद्विवेदिविरचिते ब्राह्मस्फुटसिद्धान्त-
नूतनतिलके मध्यमाधिकारः प्रथमः ॥ १ ॥

अथ स्पष्टाधिकारः ।

तत्रादौ तदारम्भप्रयोजनमाह ।

यस्मान्न मध्यतुल्यः प्रतिदिवसं दृश्यते ग्रहो भगणे ।
तस्माद्दृक्तुल्यकरं वक्ष्ये मध्यस्फुटीकरणम् ॥ १ ॥

भगणे भवत्ये । शेषं स्पष्टार्थम् ॥ १ ॥

इदानीमर्धज्या आह ।

अर्धज्या मनुयमला मुनियमवेदा वसुज्वलनषट्काः ।
रसकृतवसवः शशिपञ्चलेन्दवरचन्द्रशरसूर्याः ॥ २ ॥
षडुदधिमनवो भूताग्निरसशशाङ्का मुनीन्दुवसुचन्द्राः ।
इन्दुनवनन्दचन्द्रा रसतिथियमला रवित्रियमाः ॥ ३ ॥
क्षिप्रैषुजिनाः कृतनवपञ्चयमा नन्दचन्द्रमुनिपक्षाः ।
दन्ताष्टयमा गुणरामनवयमाः शशियमस्वरामाः ॥ ४ ॥
ऋतुनवस्वगुणा नवशरचन्द्रगुणाः सप्तशून्ययमदहनाः ।
द्विजिनगुणास्त्रिरसरदाः खसप्तयमवङ्गयो व्यस्ताः ॥ ५ ॥

मनुयमला इत्याद्वर्धज्याश्चतुर्विंशतिर्वृत्तपादे सन्ति । व्यस्ता
उत्क्रमज्या इत्यस्याद्ये संबन्धः ।

अर्धज्याः क्रमज्याश्च चतुर्विंशतिः ।

२१४ । ४२० । ६३८ । ८४६ । १०५१ । १२५१ । १४४६ । १६३५ ।
१८१० । १९८१ । २१५६ । २३१२ । २४५८ । २५८४ । २७१८ । २८३२ ।
२९३३ । ३०२१ । ३०८६ । ३१५८ । ३२०० । ३२४२ । ३२६३ । ३२७० ।

इदानीमुत्क्रमज्या आह ।

मुनयोऽष्टयमास्त्रिरसा रुद्रशशाङ्काः समुद्रमुनिचन्द्राः ।
नववेद्यमा मुनिगुणकुताशना वसुगुणसमुद्राः ॥ ६ ॥
भूमीन्त्रियेषवो रसनगर्तवश्चन्द्रशीतकरवसवः ।

शरवसुनन्दाः सागररुद्रशशाङ्का नवाङ्कार्काः ॥ ७ ॥
 त्रिविषयवेदशशाङ्काः पञ्चाग्निरसेन्दवोऽन्विषयमधृतयः ।
 अतिधृतिखयमा नवशशियमपञ्चाः सागरद्विजिनाः ॥ ८ ॥
 रदरसयमला गुणवेदवसुयमाः षट्त्रिविषयशून्यगुणाः ।
 खमुनिरदा व्यासार्धं नवरदचन्द्रा जिनांशज्या ॥ ९ ॥

उत्क्रमज्याश्चतुर्विंशतिश्च वृत्तपादेऽधो लिखिताः सन्ति ।

० । २८ । ६३ । १११ । १७४ । २४९ । ३३७ । ४३८ ।
 ५५१ । ६७६ । ८११ । ९८५ । १११४ । १२९९ । १४५३ । १६३५ ।
 १८२४ । २०१९ । २२१९ । २४२४ । २६३२ । २८४३ । ३०५६ । ३२७० ।

नवरदचन्द्राः = १३२९ जिनांशानां परमक्रान्त्यंशानां ज्याऽस्तीयं
 सन्ततोपयोगित्वात् पठितेत्यर्थः ।

अत्रोपपत्तिः । वृत्तपादे चतुर्विंशतिः क्रमज्या उत्क्रमज्याश्च
 $\frac{६०}{२४} = \frac{६० \times ६०'}{२४} = २२५'$ कलावृद्ध्या आचार्येण खमुनिरद ३२७० व्यासार्धं
 ज्योत्पत्तिविधिनाऽऽनीय पठिता इति सुगमा । तद्व्याया । भास्करादीनां
 मते वसुपावकवेदराम ३४३८ व्यासार्धं प्रथमज्या स्वल्पान्तरात् २२५ । इय-
 माचार्योक्तव्यासार्धेना ३२७० नेन गुणा वसुपावकवेदराम ३४३८ कृता
 ज्ञाताऽऽचार्योक्ता प्रथमज्या = $\frac{२२५ \times ३२७०}{३४३८} = \frac{२५ \times ३२७०}{३८३} = \frac{२५ \times १६३५}{१९१}$
 $= \frac{४०८७५}{१९१} = २१४\frac{१}{१९१} = २१४$ स्वल्पान्तरात् । एवमन्याः क्रमज्या उत्क्रम-
 ज्याश्च सिध्यन्ति ।

आचार्येण किमर्थं जिज्या खमुनिरद ३२७० मिता दृढीता इत्यस्य
 मीमांसा भूमिकायां भविष्यति । एवं पठिताभिर्ज्याभिश्चतुर्विंशतिभानानां
 ज्या १३२९ एतावती परमक्रान्तिज्या भवतीति स्फुटा वासना ॥ ३-९ ॥

इदानीं वापात् ज्ञानयनमाह ।

विज्ञास्तत्त्वयमहता खन्धज्या ज्यान्तराहतात् शेषात् ।

तिथिकृतिहृतात् फलयुता लब्धज्या ज्याग्रहणमेवम् ॥ १० ॥

तिथिकृतिः शतद्वयाधिका पञ्चविंशतिः = २२५ । शेषं स्फुटार्थम् ।

अत्रोपपत्तिः । 'तत्त्वाश्वभक्ता असवः कला वे'त्यादि भास्करान-
यनोपपत्तिवत् स्फुटा ॥ १० ॥

इदानीं जीवातश्चापानयनमाह ।

ज्यां प्रोह्य शेषगुणितास्तत्त्वयमा ज्यान्तरोद्धृता लब्धम् ।

क्षेप्यं विशुद्धजीवासंख्यातिथिकृतिवधे चापम् ॥ ११ ॥

स्पष्टार्थमुपपत्तिश्च ज्यासाधनवैपरीत्येन सुगमा ॥ ११ ॥

इदानीं मन्दशीघ्रकेन्द्रे केन्द्रबाहुकोटिज्ये चाह ।

मध्याक्षिशोध्य मन्दं शीघ्रात्संशोध्य मध्यमं केन्द्रम् ।

अयुजि गतयेययोर्युजि पदेऽन्यथा बाहुकोटिज्ये ॥ १२ ॥

अयुजि पदे गतयेययोरगतगम्ययोर्बाहुकोटिज्ये साध्या । अर्थात् दि-
वमपदे गतादुज्ज्या गम्यात् कोटिज्या साध्या । युजि समे पदेऽतोऽन्यथा-
ऽर्थात् गम्यादुज्ज्या गतात्कोटिज्या साध्या । शेषं स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्तिः । 'मृदूच्चैर्हीनो बहो मन्दकेन्द्र'मित्यादि भास्क-
रौक्तविधिना स्फुटा ॥ १२ ॥

इदानीं स्पष्टपरिधानयनमाह ।

त्रिज्याहृता भुजज्या युगयुक्परिधिद्वयान्तरगुणाप्या ।

युग्मान्तपरिधिरधिको हीने हीनोऽधिके स्पष्टः ॥ १३ ॥

भुजज्या केन्द्रज्या युगयुक्परिधिद्वयान्तरेण युग्मान्तौजान्तपरिधो-
रन्तरेण गुणा त्रिज्याहृता । आप्या लब्ध्या युग्मान्तपरिधिरधिकः कार्यो
बहोऽजान्तपरिधेर्युग्मान्तपरिधिरल्पो भवेदधिके च लब्ध्या हीनः कार्य-
स्तदा स्पष्टः परिधिर्भवेत् ।

अत्रोपपत्तिः । त्रिज्यातुल्यया केन्द्रभुजज्यया यदि युग्मान्तौजप-
रिध्यन्तरं लभ्यते तदेष्टकेन्द्रज्यया किं लब्धं परिध्यन्तरस्य वयापचयवशाद्

धनर्षमित्यादिवासना सुगमा ॥ १३ ॥

इदानीं भुजकोटिफले स्पष्टां कोटिं चाह ।

तद्गुणिते ज्ये भांशैर्हते फले कोटिफलयुता त्रिज्या ।

आद्यन्तयोर्विहीना पदयोर्द्वितीययोः कोटिः ॥ १४ ॥

ज्ये भुजकोटिज्ये तेन स्पष्टपरिधिना गुणिते भांशे ३६० हूते फले भुजकोटिफले भवतः । त्रिज्याऽऽद्यन्तयोः पदयोरर्थात् मृगादिकेन्द्रे कोटिफलेन युता कार्या । द्वितीययोः पदयोरर्थात् कर्णदिकेन्द्रे त्रिज्या कोटिफलेन विहीना कार्या तदा कोटिः स्पष्टा कोटिर्भवतीत्यर्थः ।

अत्रोपपत्तिः । 'स्वेनाहते परिधिना भुजकोटिजीवे' तथा 'त्रिज्या तथा कोटिफलेन युक्ता' इत्यादि भास्करोक्तेन विधिना स्फुटा ॥ १४ ॥

इदानीं कर्णोनयनं प्रकारान्तरेण भुजफलानयनं चाह ।

तद्भुजफलकृतियोगात् मूलं कर्णः पदेष्वयुगयुधु ।

स्वपरिधिगुणा क्रमोत्क्रमजीवा भांशैर्हता मन्दे ॥ १५ ॥

तस्याः स्फुटकोटेर्भुजफलस्य च हृत्योर्योगात् मूलं कर्णो भवेत् । अयुक्पदे क्रमज्या केन्द्रक्रमज्या स्वपरिधिगुणा युग्मपदे केन्द्रोत्क्रमज्या स्वपरिधिगुणोभयञ्च भांशैर्हता, मन्दे इत्यस्याये संबन्धः । एवमुत्क्रमज्यातो यत्फलं तत्परमे भुजफले हीनं कार्यमित्यध्याहार्यम् ।

अत्रोपपत्तिः । कर्णोनयने भास्करोक्तेः । प्रथमपदे गतांशानां क्रमज्या स्वपरिधिगुणा भांशहृता पूर्वप्रकारेण भुजफलं स्फुटमेव । द्वितीयपदे गम्यांशानां क्रमज्या गतोत्क्रमज्योर्नत्रिज्यासमा सा परिधिगुणा भांशहृता ज्ञातं भुजफलम् = $\frac{\text{परि (त्रि-उत्क्रमज्या)}}{\text{भांश}}$

= परमभुजफल - $\frac{\text{परि} \times \text{उत्क्रमज्या}}{\text{भांश}}$ । एवं युग्मपदे उत्क्रमज्यातो यत्फलं तेन परमं भुजफलं हीनं तदा वास्तवं भुजफलम् । एवं क्रमेण चतुर्षु पदेषु भुजफलम् ।

प्रथमपदे

$\frac{\text{कमज्या} \cdot \text{प}}{\text{भांश}}$, पदान्ते परमं भुजफलम्

तृतीयपदे

$\frac{\text{कमज्या} \cdot \text{प}}{\text{भांश}}$, पदान्ते परमं भुजफलम्

द्वितीयपदे

परमं भुजफलम् - $\frac{\text{उत्क्रमज्या} \cdot \text{प}}{\text{भांश}}$

पदान्ते शून्यं भुजफलम् ।

चतुर्थपदे

परमं भुजफलम् - $\frac{\text{उत्क्रमज्या} \cdot \text{प}}{\text{भांश}}$

पदान्ते शून्यं भुजफलम् ।

अत्रोत्क्रमज्यागतं फलं परमे भुजफले अयं कार्यमित्याध्याहारश्च-
तुर्वेदाचार्यसम्मतः । वस्तुत आचार्यसूत्रतो नायमर्थ उत्पद्यते ॥ १५ ॥

इदानीं पूर्वागतफलस्य सयत्वं धनत्वं ततो भुजफलं च संस्कारेणाह ।

अयधनधनक्षयास्तत्फलानि शीघ्रेऽन्यथा धनं धनयोः ।

अणमृणयोर्योगोऽन्तरमृणधनयोस्तुल्ययोः शून्यम् ॥ १६ ॥

पूर्वागतफलानि मन्त्रे मन्त्रकर्मणि पदक्रमेण सय-धन-धन-सया
भवन्ति । शीघ्रे शीघ्रकर्मणि सान्यथाऽर्थोत् पदक्रमेण धनसयसयधनानि
भवन्ति । ततो धनयोर्योगो धनमृणयोर्योगश्च अयं तथा अणधनयोर-
न्तरं च संस्कारवशतो धनखं भुजफलं भवति । धनयोर्योस्तुल्ययोर्वशात्
शून्यमेव भुजफलमित्यर्थतः सिध्यति ।

अत्रोपपत्तिः । प्रथमद्वितीयपदयोर्मेषादिकेन्द्रम् । तृतीयचतुर्थपद-
योश्च तुलादिकेन्द्रम् । मेषादिकेन्द्रे मन्त्रकर्मणि भुजफलचापसमं मन्त्रफ-
लमृणं तुलादिकेन्द्रे च धनम् । अतः प्रथमे पदे भुजफलमृणं द्वितीये च अण-
म् । एवं तृतीयचतुर्थपदयोर्भुजफलं धनं यतस्तस्माद्वनमन्त्रफलमुत्पद्यते ।

द्वितीयपदे भुजफलं पूर्वागतम् = परमभुजफ - $\frac{\text{प} \cdot \text{उत्क्रमज्या}}{\text{भांश}}$ धनखैव-

त्यासेन भुजफलम् = - परमभुजफ + $\frac{\text{प} \cdot \text{उत्क्रमज्या}}{\text{भांश}}$ । एवं चतुर्थपदे पूर्वागतं

भुजफलं धनम् = परमभुजफ - $\frac{\text{प} \cdot \text{उत्क्रमज्या}}{\text{भांश}}$ । प्रथमे पदे अयं तृतीये धनं

मेवतुलादिकेन्द्रत्वात् प्रसिद्धमेव । एवं पदक्रमेण फलानि मन्त्रे सयधन-

धनक्षयाख्यानि भवन्ति । शीघ्रे च व्यस्तशोधनेन केन्द्रं साधितमतस्तत्र
मेधादिकेन्द्रे धनं तुलादिकेन्द्रे चण्डं फलं भवति । अतस्तत्रान्यथा भुजफलं
साधितम् ॥ १६ ॥

इदानीं मन्दफलं शीघ्रफलं चाह ।

तत्रापि मन्दफलं फलयोगान्तरवशात् धनमृणं वा ।

शीघ्रफलं तद्गुणिताद्यासार्धात् कर्णलब्धधनुः ॥ १७ ॥

तस्य मन्ददोःफलस्य चापं मन्दफलं पूर्वसाधितयोः फलयोर्या-
गान्तरवशाद् धनं वा चण्डं भवति । व्यासार्धात् तेन पूर्वागतेन शीघ्र-
भुजफलेन गुणितात् शीघ्रकर्णेन तस्माद्वल्लब्धं तस्य धनुः शीघ्रं फलं
भवति ।

अत्रोपपत्तिः । भास्करमन्दशीघ्रफलसाधनविधिना स्फुटा ॥ १७ ॥

इदानीं स्फुटौ रविचन्द्रावहा ।

देशान्तरे स्वमध्ये भुजफलचापे भुजान्तरे च कृते ।

वन्मण्डलेऽर्कचन्द्रौ स्पष्टौ रविचरदले क्षितिजे ॥ १८ ॥

यदि स्वमध्ये स्पष्टमध्याह्ने स्फुटौ रविचन्द्रावपेक्षितौ तदा मध्ये
रवौ चन्द्रे वा भुजफलचापे मन्दफले भुजान्तरे देशान्तरे च संस्कृते
सति रविचन्द्रौ स्फुटौ भवतः । एवमुन्मण्डले स्वनिरक्षक्षितिजे च फल-
त्रयसंस्कारेण स्फुटौ रविचन्द्रौ भवतस्तत्र रविचरदले रविचरार्धफले
च संस्कृते स्वक्षितिजे रविचन्द्रौ स्फुटौ स्तः । अर्कोदयास्तमययोरित्य-
विमश्लोकेन संबन्ध इति ।

अत्रोपपत्तिः । भास्करविधिना स्फुटा ॥ १८ ॥

इदानीं चरार्धसंस्कारे विशेषमार्यभट्टदूषणं चाह ।

अर्कोदयास्तमययोर्विना चरार्धेन रात्रिदिनदलयोः ।

न स्फुटमार्यभटोक्तं स्पष्टीकरणं स्फुटोक्तिरतः ॥ १९ ॥

रात्रिदिनदलयोरधरात्रे दिनार्धे च चरार्धेन विना विना चरार्ध-
स्कारेण स्फुटौ रविचन्द्रौ भवतः ।

कार्यभटोक्तं स्पष्टीकरणं न स्फुटमतः स्फुटोक्तिः स्फुटीकरणस्यो-
क्तिः कथनं युक्ताऽस्ति - इत्यात्मस्फुटीकरणारम्भे कारणं कथयति ब्रह्म-
गुप्त इति ।

अज्ञोपपत्तिः । गोलयुक्त्या स्वदेशनिरक्षयो रात्र्यर्धे दिनार्धे च युग-
पदेव भवति । अतस्मिन् चरसंस्काराभाव इति स्फुटं गोलविदामिति ॥ १९ ॥

इदानीं स्पष्टीकरणार्थं रविचन्द्रयोर्मन्दपरिधिभागानाह ।

सूर्यस्य मनुद्वितयं व्यंशोनं दिनदले नतस्य प्राक् ।

तिथिघटिकाभिरुप्यंशाधिकोनमूनाधिकं पश्चात् ॥ २० ॥

युद्धे जिनलितोनं दशनद्वितयं द्विशरकलोनं प्राक् ।

पश्चात् युतो नमिन्दोः सूर्य इव ऋणे धने परिधिः ॥ २१ ॥

अथे वा धने मन्दफले सूर्यस्य दिनदले मनुद्वितयं व्यंशोनं कार्यम् ।
अथे वा चतुर्दश भागा द्विधोभयत्र भागव्यंशेन हीनास्तदा ते अथे वा धने
मन्दफले मध्याह्ने मन्दपरिधिभागा भवन्ति । अथे धने च फले मध्याह्नतः
प्राक् पञ्चदशघटिकाभिर्नतस्य रवेर्दिनदलपरिधिमानं यथासंख्यं व्यंशा-
धिकोनं कार्यम् । पश्चिमे कपाले च पञ्चदशभिर्घटिकाभिर्नतस्य रवेर्द्वये
धने च फले तद्विनदलपरिधिमानं यथासंख्यं भागव्यंशेनानाधिकं कार्य-
म् । एवं प्राक् पश्चादुन्मण्डलस्य रवौ तस्य मन्दपरिधिभागा भवन्ति ।
एवं चन्द्रस्य अथे धने च फले दशनद्वितयं जिनलितोनं तदा युद्धे
मन्दपरिधिभागा भवन्ति । सूर्य इव प्राक् पश्चात् पञ्चदशघटिकाभि-
र्नते विधौ अथे च फले तद्विनदलपरिधिमानं द्विशरकलोनम् । धने फले
ताभिर्घटिकाभिः प्राक् पश्चात्ते विधौ तद्विनदलपरिधिमानं द्विशरक-
लाभिः क्रमेण युतो नं तदा प्राक् पश्चादुन्मण्डलस्य विधौ तस्य मन्दप-
रिधिभागा भवन्ति ।

इवं रवेर्द्वयफले

प्रागुन्मण्डलस्य रवौ = १४° । ०'

मध्याह्ने = १३ । ४०

पश्चिमोन्मण्डलस्य रवौ = १३ । २०

धने मन्दफले

प्रागुन्मण्डलस्य रवौ = १३° । २०'

मध्याह्ने = १३ । ४०

पश्चिमोन्मण्डलस्य = १४ । ०

चन्द्रस्य चण्डफले	धने फले
प्रागुन्मण्डलस्य विधौ = ३०° । ४४'	प्रागुन्मण्डलस्य विधौ = ३०° । ४४'
मध्याह्ने = ३१ । ३६	मध्याह्ने = ३१ । ३६
पश्चिमोन्मण्डलस्य = ३२ । २८	पश्चिमोन्मण्डलस्य = ३० । ४४

अत्र भास्कराचार्यः । 'चतुर्वेदाचार्येणाप्युपलब्धिरेव वासनेत्यभिहितम् । यदीदृश्युपलब्धिरेव तदाऽस्माभिः किं नाङ्गीकर्तव्यमिति भावः ॥ २१ ॥

इदानीमभीष्टे नते स्फुटपरिध्यानयनमाह ।

तद्युदलपरिध्यन्तरगुणा हता त्रिज्यया च नतजीवा ।
ऊने धनमृणमधिके दिनार्धपरिधौ स्फुटः परिधिः ॥ २२ ॥

स्पष्टार्थमुपपत्तिश्च त्रैराशिकेन स्फुटा । 'तिथ्यन्तनाडीनतबाहु-
मौर्ध्या लघ्यार्कशीतांशुकले विनिघ्ने' इति भास्करोक्तं द्रष्टव्यं स्पष्टाधि-
कारे ॥ २२ ॥

इदानीं मन्दफलस्य धनर्थत्वमाह ।

भुजफलचापं केन्द्रे षड्भाश्यूने रवावृणं मध्ये ।
स्वभुजफलचापमेवं षड्भाश्यधिके धनं भवति ॥ २३ ॥

षड्भाश्यूने केन्द्रे मेषादिकेन्द्रे षड्भाश्यधिके तुलादिकेन्द्रे मध्ये रवौ
भुजफलचापं मन्दफलं क्रमेण चणं धनं कार्यमिति ।

अत्रोपपत्तिः । 'तुलाद्यादिकेन्द्रे फलं स्वर्थमेवं मृदु ज्ञेय' मित्या-
दि भास्करोक्त्या स्फुटा ॥ २३ ॥

इदानीं रविचन्द्रस्फुटीकरणे विशेषमाह ।

देशान्तराद्यमेवं स्पष्टीकरणां दिनार्धपरिधिभ्याम् ।
कृत्वा तत्स्थित्यन्तस्फुटपरिधिभ्यां स्फुटावसकृत् ॥ २४ ॥

एवं पूर्वाक्तं रविचन्द्रयोर्दिनार्धपरिधिभ्यां देशान्तराद्यां स्पष्टीक-
रणं कृत्वा स्फुटाभ्यां रविचन्द्राभ्यां गृह्ये तिथ्यन्तं साधयेत् । ततस्त-
तिथ्यन्तकालिकाभ्यां रविचन्द्रयोः स्फुटपरिधिभ्यां पुनः स्पष्टो रवि-

चन्द्रो कार्यो ताभ्यां पुनस्तिथ्यन्तस्ततः पुनः स्फुटपरिधिभ्यां स्फुटो रवि-
चन्द्रो । एवमसकृत् स्फुटो रविचन्द्रो बहुयोपयोगिनो भवत इति भास्क-
रोक्त आचार्याभिप्रायः स्फुटः ।

शीघ्रस्वगुप्तोक्तं नतकर्म सकृद्विधिनेव यथा स्यात् तथाऽत्र प्रद-
श्यते । कल्प्यते गणितागततिथ्यन्तकालस्यासकृत्साधितनतकर्मसंस्कृतर
विचन्द्रोत्पत्तिथ्यन्तकालस्य चान्तर्गता घट्यः = या । तत्संबन्धिनींऽशाः =
६ या । गणितागततिथ्यन्तकाले रवेर्नतकालांशाः = न । अनयोः संस्कारो
वास्तवनतकालांशाः = न ± ६ या । यदि षष्ठा घटीभिर्गत्यन्तरकला लभ्यन्ते
तदा 'या' घटीभिः का इति ज्ञाता 'या' घटीषु रविचन्द्रयोरन्तर-
कलाः = $\frac{(\text{चंगक} - \text{रगक}) \text{ या}}{६०} = ग \cdot या । \left(\text{अत्र ग} = \text{गत्यन्तरम्} = \frac{\text{चंगक} - \text{रगक}}{६०} \right)$

अथ 'तिथ्यन्तनाडीनतबाहुमौख्या' इत्यादि भास्करोक्तविधिना
वास्तवं नतकर्म सूर्यस्य = $\frac{\text{रफ} \cdot ज्या (न \pm ६ या)}{४६२०} = \text{रफ} \cdot ज्या (न \pm ६ या) ।$
चन्द्रस्य = $\frac{\text{चफ} \cdot ज्या (न \pm ६ या)}{४३७५} = \text{चफ} \cdot ज्या (न \pm ६ या) ।$

अत्र रफ = $\frac{\text{रफ}}{४६२०}$ । चफ = $\frac{\text{चफ}}{४३७५}$ बोध्यम् ।

अनयोः संस्कारः पूर्वसाधितान्तरेण तुल्यो भवितुमर्हति कथ-
मन्यथा गणितागतयोर्नतकर्मसंस्कृतयोश्च रविचन्द्रयोः 'या' घट्यन्तरे
समानमन्तरमुपपद्येत । अतो ज्ञातो तुल्यो पक्षो -

गया = चफ ज्या (न ± ६ या) - रफ ज्या (न ± ६ या)

= (चफ - रफ) ज्या (न ± ६ या) । उभयत्र (चफ - रफ) या
इत्यनेन भवनात्

$\frac{न}{\text{चफ} - \text{रफ}} = \frac{ज्या (न \pm ६ या)}{या} = परः = प । यदि दशानामंशानां ज्या = २९$
तदा '६या' मित्यंशानां केति ज्या६या = $\frac{२९ \times ६या}{९०}$ । एवम्, ज्या३या
= $\frac{२९ \times ३या}{९०} = \sqrt{\frac{\text{वि. उज्या६या}}{२}} = \sqrt{६० \cdot उज्या६या} । अतो वास्त-$

विधिना उज्यादया = $\frac{२९^{\circ} \times ३^{\circ} या^{\circ}}{१०^{\circ} \times ६०}$ ॥ अथ 'चापयोरिच्छयोर्द्वान्ये' इत्या-

दिना ज्या (न ± इया) = $\frac{ज्यान \cdot कोज्यादया}{त्रि} \pm \frac{कोज्यान \cdot ज्यादया}{त्रि}$

$$= ज्यान - \frac{ज्यान \cdot उज्यादया}{त्रि} \pm \frac{कोज्यान \cdot ज्यादया}{त्रि}$$

$$= ज्यान - \frac{ज्यान \cdot ३९^{\circ} \times ३^{\circ} या^{\circ}}{१०^{\circ} \times ६० \times १२०} \pm \frac{कोज्यान \cdot २९ \times इया}{१० \times १२०}$$

$$= ज्यान - \frac{ज्यान \cdot या^{\circ}}{\left(\frac{६००}{२९}\right)^{\circ} \times २} \pm \frac{कोज्यान \cdot या}{\frac{२००}{२९}}$$

$$= ज्यान - \frac{ज्यान \cdot या^{\circ}}{२ हा^{\circ}} \pm \frac{कोज्यान \cdot या}{हा} \left(\text{अत्र हा} = \text{हरः} = \frac{३००}{२९} \right)$$

$$\text{पूर्वेरीत्या, प} = \frac{ज्या (न \pm इया)}{या} = \frac{ज्यान}{या} - \frac{ज्यान या}{३ हा^{\circ}} \pm \frac{कोज्यान}{हा}$$

उभयत्र हरेण गुणनात् । ध्रु = ध्रुवः = परः × हरः = $\frac{ज्यान \cdot हा}{या} - \frac{ज्यान \cdot या}{२ हा}$

± कोज्यान । समशोधनेन ज्यान-भक्तेन च । ± च = अपरः

$$= \frac{ध्रु \pm कोज्यान}{ज्यान} = \frac{हा}{या} - \frac{या}{२ हा} । छेदगमेन । २ हा^{\circ} - या^{\circ}$$

$$= \pm २ अ \cdot हा \cdot या । समशोधनेन । या^{\circ} \pm २ अ \cdot हा \cdot या = २ हा^{\circ} ।$$

$$\text{वर्गपूरणेन, } या^{\circ} \pm २ अ \cdot हा \cdot या + अ^{\circ} हा^{\circ}$$

$$= अ^{\circ} हा^{\circ} + २ हा^{\circ} = हा^{\circ} (अ^{\circ} + २) । मूलवद्वयेन या \pm अ \cdot हा$$

$$= हा \sqrt{अ^{\circ} + २} । अतः या = हा (\sqrt{अ^{\circ} + २} \mp अ) एतेन-$$

गत्यन्तरकलाः बद्धिभक्ता गत्यन्तरं भवेत् ।

फललिप्ताः स्वहाराप्ता रवीन्द्रोश्च फलं क्रमात् ॥

गत्यन्तरं फलवियोगहृतं विधोः प्राक्

स्वे तत्फलेऽन्यसमये युतिहृत् पराख्यम् ।

आभाश्विनो विधुकरैर्विहृता हरस्त-

च्चिघ्नं परिण भवति ध्रुवसंज्ञकं तत् ॥

प्रत्यक्षानुमितित्वादिविभागोऽपि करणभेदोपाधिकः सर्व-
प्रसरणेष्वपि स्वात्मनि प्रत्यक्षप्रकाशात्मिकैव निरतिशयवे-
गित्वान्निरतिशयसूक्ष्मत्वाच्च सहसैव विप्रकृष्टसम्बन्धोऽप्र-
तिघातश्च संयोगलक्षणश्चास्याः सम्बन्धः तथोक्तं भाष्यादि-
षु-सम्बन्धश्च संयोगलक्षणः ज्ञानं च द्रव्यमेवेत्यादि कण्ठो-
क्त्या ।

ननु बुद्धेर्नित्यत्वे किं प्रमाणं तथात्वे कथं जागरसुषु-
प्त्यादिभेदसिद्धिः । किञ्च प्रमाणं प्रसरणे कथं चात्मगुणभू-
ताया बुद्धेर्द्रव्यत्वम् । किञ्च द्रव्यत्वे प्रमाणं कथं चात्मधर्मभू-
तायास्तस्याः स्वाश्रयादन्यत्र गमनं कथं चोपचयविरलभा-
वाभावे परिमाणान्तरयोगः कथं चातीतानागतैः सम्बन्धः
संयोगः कथं च गुणादिभिः कथं वा मध्यस्थितानां सम्ब-
द्धानामप्रकाशत्वं कथं च मुक्तबुद्धेर्युगपत्क्रमेण वाऽनन्तदे-
शसंयोगः कथं च व्याप्तायां स्वबुद्धिचन्द्रिकायां प्लवमानस्य
स्वलालातन्तुविताने लगन्त्या लूतिकाया इव संचाराधी-
नतत्सद्बुद्धिप्रदेश संयोगस्य स्वबुद्ध्या सह बुद्धान्तरव्या-
वृत्तः स्वाभाविकः संबन्ध इति, तत्र पूर्वस्मिन्नागम उत्स-
रम् । यथा न विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते न हि द्रष्टु-
र्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते अविनाशित्वादित्यादि, व्याख्या-
तं चैतदात्मसिद्धौ ज्ञातुरविनाशित्वादेव ज्ञानस्याप्यवि-
नाशित्वमुपपादयन्ती श्रुतिरियं ज्ञातृस्वरूपप्रयुक्तं ज्ञान-
मिति दर्शयतीति अत्र स्मृतिरपि ।

यथा न क्रियते ज्योत्स्ना मलप्रक्षालनान्मणेः ।

दोषप्रहाणान्न ज्ञानमात्मनः क्रियते तथा ॥

यथोदपानकरणात् क्रियते न जलाम्बरम् ।

सदेव नीयते व्यक्तिमसतः सम्भवः कुतः ॥

तथा हेयगुणध्वंसादवबोधादयो गुणाः ।

प्रकाशयन्ते न जन्यन्ते नित्या एवात्मनो हि ते ॥

इत्यादि, सूत्रं च ज्ञोऽत एवेति यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनादिति च, द्वितीये तु प्रतिबन्धकं तमः यथा दाहकस्य बह्वेर्मण्यादिसन्निधावदाहकत्वं तदपगमे च हेत्वन्तरनिरपेक्षदाहकत्वं तद्वत्तमोविशेषसन्निधानाभ्यां स्वापादिसिद्धिः उक्तं च पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् इति, अतोजागरदिदशानियतप्रसारणाविषयप्रकाशवेलायामेव बुद्धिः प्रकाशते नान्यदेति सुस्थम् ।

यस्तु षडर्थसंक्षेपे श्रीराममिश्रैरुक्तं सत्यं स्वतः सिद्धिः सा सुषुप्तावपि नास्फूर्तिः स्वाश्रयायैव हि सा भाति स एव विशेष इति, स्वावसरे वक्ष्यामः अव्यवहारनियमस्तु करणोपरतिनियमादिति, एवंप्रकारमेव, विवरणेऽप्युक्तं तदेतद्वैभववाद इति मन्तव्यम् अन्यथा पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगादिति सूत्रेण तद्भाष्येण च विरोधात् सर्वविषयप्रकाशनशीलापाः संविदे यथा समस्तबाह्यविषयवैमुख्यं तथाऽऽन्तरविषयविमुखत्वमपि भवतीति किमत्र चित्रम् ।

यस्तु भाष्ये एवं हि सुप्नोत्थितस्य परामर्शः सुखमहमस्वाप्समिति अनेन प्रत्यक्षमर्शेन तदानीमेवाहमर्थः सैवात्मनः सुखित्वं ज्ञातृत्वं च ज्ञायत इत्युक्तं तत्स्वरूपानुकूल्यविवक्षया प्रत्यक्षविवक्षया चेति न विरोधः तृतीये तु भगवद्यामुनमुनिभिरेवमेवाक्तं यथा अत इन्द्रियेण सह चैतन्यमपि निःसृत्य तेन तेनार्थेन सन्निकृष्यते हस्तादिनेव त्वगिन्द्रियमित्यभिधाय व्योमवदमूर्तस्य न क्रियावत्त्वमिति चेदित्याशङ्क्य केयं मूर्तिर्नाम यद्विरहिषः

क्रियाऽयोग इत्यादिना परिहृत्य व्यवहितविप्रकृष्टसंबन्ध-
प्रकारं च प्रसाध्य यथाऽऽह भगवान् तदस्य हरति प्रज्ञां
वायुर्नाथमिवाग्भसोति, मनुश्च ।

इन्द्रियाणां हि चरतां यद्येकं चरतीन्द्रियम् ।

तेनास्य चरति प्रज्ञा दृतेः पादादिवोदकम् ॥

इतीति, अस्ति चात्र श्रुतिः प्रज्ञा च तस्मात्प्रसूता
पुराणीति अन्यपरत्वं श्रुतिस्मृत्योरिति चेत् स्वरसप्रतीते-
र्बाधकाभावात् बाधितेऽंशे हि तत्, चतुर्थे निदर्शनं प्रभा-
दि यथोक्तं भाष्ये प्रभाद्रव्यस्य दीपगुणभूतस्यैव ज्ञानस्या-
प्यात्मगुणभूतस्य द्रव्यत्वमविरुद्धमिति, प्रभायां च वक्त-
व्यं प्रागेवोक्तं, प्रपञ्चितं चैव भाष्ये कचिदाश्रितस्यैव द्रव्य-
स्यान्याश्रयित्वमवयविवादिनां त्ववर्जनीयम् । किञ्च न
तावदस्माकमद्रव्यमेव गुण इति वैशेषिकादिवन्निर्बन्धः वि-
शेषणादिवत् यो यदाश्रितस्वभावः स तस्य गुण इति हि
गुणलक्षणं न तु पारिभाषिकं सर्वव्यवहारविरोधात्, एवं
च गुणेषु कश्चिद्विशेषः द्रव्यात्मकगुणाः केवलगुणाश्चेति,
पूर्वं ज्ञानादयः उत्तरे सत्स्वरजस्तमः प्रभृतयो वक्ष्यन्ते तत्र
गुणैकरूपत्वमात्रादेव सत्त्वादिषु गुणशब्दस्य मुख्यत्वं ज्ञा-
नादिषु गौणत्वं भाष्यस्य विवरणेऽप्युक्तं नित्यपारतङ्ग्या-
द्गौणो गुणव्यपदेश इति वदन्ति, तस्मिंस्तु पक्षे गुणत्वान-
भ्युपगमाम्न बोधावकाशः । अन्ये तु तस्यैव प्रवृत्तिनिमि-
त्तत्वेन मुख्यत्वोपपत्तेर्गौणकल्पनं नानुमन्यन्ते, अस्याश्चे-
त्यादिभाष्यं तु साधारणं प्रभा द्रव्यस्येत्यादिभाष्यं यद्यपि
प्रभा प्रभावद्द्रव्यगुणभूता तथापि शैल्लादिवन्न गुण
इत्यादि भाष्यं च मुख्यपक्षस्वरसम् । यस्तु सत्त्वादीनां
द्रव्यत्वप्रतिक्षेपेण गुणा इत्येव च सत्त्वादीनां प्रसिद्धि-
रिति भाष्यं तदपि अवधारणस्वारस्याद् द्रव्यत्वाप्रसिद्धेः,

एवं वरदनारायणभट्टारकपक्षेऽपि न बोधावकाशः, ज्ञाने
 द्रव्यशब्दस्यौपचारिकत्वात् अयमेव गुणः केषां चिद्विष-
 यान्तरेण जातिगुणक्रियाद्रव्यरूपेणापि हि विकल्प्यते
 यथा अनेकेषां धर्मिणामन्तरङ्गो धर्मविशेषो जातिः यन्नि-
 रूपिते वस्तुनि प्रायशो विशेषाकाङ्क्षाशान्तिः सोऽन्तरङ्गः
 तदनुप्राणितस्य तस्य विशेषकः सिद्धो गुणः तर्थाविधं
 साध्यं क्रिया एतैर्विशिष्टं द्रव्यमिति एवमेव हि जाति-
 गुणक्रियाद्रव्यवाचित्वं शब्दानाम् अप्राधान्तरगुणशब्दः
 कथासामान्यविशेषयोर्बादशब्दवत् अप्र चैकमेव वस्तु द्वि-
 धा त्रिधा चतुर्धा वा विकल्पयितुं शक्यम्, यथा ज्ञानमेव
 च संयोगादिमत्तया द्रव्यं तदेवात्मनः प्रत्यक्तया निरूपि-
 तस्वरूपस्य विशेषकतया गुणः, जानात्यादिनिर्देशे क्रिया,
 एवमन्यत्रापि चिन्त्यं सत्त्वं द्रव्यमसस्वमद्रव्यमिति वदतां
 तु सर्वेषां गुणानां द्रव्यत्वं विवक्षितमित्यलं प्रसक्तानु-
 प्रसक्त्या । पञ्चमे तु ब्रूमः बुद्धिर्द्रव्यं प्रसरणादिमत्त्वात् सं-
 प्रतिपन्नवत् अत्रैव साध्ये ज्ञानत्वादात्मवदित्यादि । वरद-
 विष्णुमिश्रैस्त्वेवमुक्तं ज्ञानं द्रव्यं संयोगादृष्टान्यत्वे सति
 भावनाकारणत्वादात्मवदिति, षष्ठस्य चतुर्थ एव दत्तमुत्त-
 रम् । यदि तु स्वाश्रयत्यागोऽभिमतः स नेष्यते उक्तं अत्रैव
 संबोध्य भगवद्यामुनमुनिभिः आत्मप्रहाणानभ्युपगमादवि-
 हायैवात्मानमितस्ततश्चेतनेन्द्रियादिद्वारा निःसरति वि-
 च्छिन्नायाश्च तस्याः सन्धानासम्भवः शास्त्र एवोक्त इति
 सप्तमस्याहिकुण्डलदृष्टान्तेन निरासः, न च तावता बहल-
 विरलत्वादिप्रसङ्गः, भिदुरभागवत्स्वेव तथा व्याप्तिः, अस्तु
 वा बहलत्वादि तथाऽपि न तथा द्रष्टुं स्पष्टं वा शक्यम्
 अतीन्द्रियत्वात् स्पर्शादिरहितत्वाच्च, न च विरलत्वे सर-
 न्धत्वनियमः सर्वदेसनिरन्तरसंयोगयोग्यस्वरूपत्वात् कथं

तद्रूपदेशे पूर्णमिति चेत् स्पर्शशून्यत्वेनाप्रतिघातात्, उक्तं हि निरतिशयसूक्ष्मत्वं न्यायतत्त्वे एतेनैकस्य द्रव्यस्य कालभेदेऽपि नामापरिमाणत्वं नास्तीति ब्रह्मन्तः प्रत्युक्ताः कालभेदस्यैव विरोधः शमकत्वात् अवयव्यभावाच्च, एवं तर्ह्यात्मनस्तद्देहानुरूपविविधपरिमाणवादिनो दिगम्बरान् प्रति अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेष इति सौत्रं बोध्यमत्रापि स्यादिति चेन्न तत्र केवलयुक्त्यादिमूलार्थप्रतिषेधे तात्पर्यात्, अष्टमस्योत्तरमात्मसिद्धौ तथा हि कथमतीतानागतयोरसतोऽश्रैतन्येन संप्रयोग इत्याशङ्क्य विषयविषयि भावप्रकाशमानत्वसंख्यादियोगद्वयीयोदेशवर्तिज्ञानशीघ्रसंयोगप्रतिबन्धिभिः परिहृतम् । तथा अतीततयाऽनागततया च तावज्ज्यापि विद्येते इति तेन रूपेण बोधसंज्ञिकर्षे नानुपपत्तिरिति च तद्द्रव्यससया संयोगोपपत्तिरुपपादिता, तत्रैवमाशयः यथा कैश्चिदसतोरेव भूतभविष्यतोः सामान्यात्मनाद्यापि वृत्तेः प्राकट्याश्रयत्वमुपपादितं तथा तद्द्रव्यात्मनापि वृत्तेः संयोगोऽप्युपपन्न एव विशिष्टेनासंयोगश्चेद्विशेषाकारेण न प्राकट्यमिति तुल्यमिति, नवमस्य त्वनभ्युपगम उत्तरं, न हि गुणादिभिरपि संबन्धः संयोग एव किं तु संयोगिनिष्ठता यथा परेषां संयुक्तसमवायादिसंबन्धश्च संयोगलक्षण इत्यादिबचनानां संयोगावश्यम्भावे तात्पर्यम् । उक्तं च षडर्थसंग्रहे श्रीराममिश्रैः संयोगस्तदर्हेषु विषयत्वाकारः अनर्हेषु ततस्तदन्वयिष्ठिवति, अस्यार्थः संयोगार्हस्तुनि वर्तमानत्वादिविशिष्टद्रव्यप्रकाशनं संयोगः संयोगानर्हाणां तु रूपादीनां प्रकाशनं तदन्वयिषु आश्रयेषु कारणेषु कार्येषु च यथासम्भवं संयोग इति ।

यत्तु नैरन्तर्यापरपर्यायमित्यन्तसामीप्यमात्रं च सं-
 योगः स एव परतन्त्राश्रितः समवायपदपरिभाषामूभि-
 वैशेषिकारण्यमपीति नार्थान्तरत्वसुररीकृत्य विकल्पः स-
 भवतीत्यात्मसिद्धावुक्तं तदपि पराभ्युपगतसमवायान-
 भ्युपगमात् स्वमते समवायस्य स्वरूपविशेषानतिरेकाद-
 तिरिक्तसम्बन्धाभावपरं न तु गुणगुणिनोः संयोगलक्षण-
 सम्बन्धपरं गुणगुणिनौ संयुक्ताविति यदि केचित्प्रयुञ्जीर-
 स्तदानीमौपचारिकोऽयं व्यवहार इति ज्ञापयितुं नैरन्त-
 र्यापरपर्यायमित्युक्तं निरन्तरत्वमात्रात् संयुक्तत्वव्यव-
 हारः तावति वैशेषिका युक्त्याभासैरर्थान्तरत्वं पर्यभा-
 षयन्तेत्युक्तं भवति अन्यथा गुणस्य संयोगवत्त्वे तस्या-
 पि द्रव्यत्वं स्यात् द्रव्यलक्षणत्वात्तस्य अवस्थायोगित्वं
 द्रव्यलक्षणमस्त्विति वचनेऽपि गुणानां ज्ञानसंयोगलक्ष-
 णावस्थायोगित्वाद् द्रव्यत्वं दुष्परिहरं न च द्रव्या-
 द्रव्यविभागो मामूदिति वाच्यं भाष्यकारैरेव सत्त्वरज-
 स्तमसामद्रव्यत्वसमर्थनात् अतो यथोक्त एवार्थः । यद्वा
 नैरन्तर्यमात्रमङ्गीकृत्य संयोगमपि केचिन्नेच्छन्ति तन्मते-
 मौक्तमिति मन्तव्यं, दशमस्य नायनं तेजोनिदर्शनं योग्य-
 तात्र नियामिकेति चेन्न अत्रापि तुल्यत्वात्, ज्ञानसंयोगे
 सति काऽपरे योग्यतेति चेत् इन्द्रियसंयोगे सति काऽपरे-
 त्यपि सुवचत्वात् ज्ञानायोग्यत्वे तस्य वस्तुनः केनचिदपि
 ज्ञानेनाप्रकारयत्वं स्यादिति चेन्न ज्ञापकायोग्यत्वेऽपि तुल्य-
 त्वात् स्वभावादेव किञ्चित् ज्ञापकं कचिदेव शक्तमिति चेत्
 तर्हि तत्रैव ज्ञानमिति, अस्तु तर्हि सामग्रीस्वभावादेव ज्ञा-
 नस्य प्रतिविषयं प्रतिनियमः किं सम्बन्धेनाविकेनेति चेन्न
 ईश्वरज्ञानस्य नित्यस्य तदभावात् निर्विषयत्वेनाज्ञानत्वप्र-
 सङ्गादीश्वराभावप्रसङ्गात् अनित्येषु ज्ञानेष्वयं नियम इति

चेत् सत्यं, तथापि संयुक्तसमवायाद्यविशेषेऽपि रसादिपरि-
हारेण रूपादौ वर्तमानस्य चक्षुरादेः स्वभावनियमे सत्य-
पि संयुक्तसमवायादिपरिग्रहवत् चान्तव्यम् । उक्तं च न्या-
यकुलिशे संयोगस्तु प्रसरणवैभवादिप्रतिपादकशास्त्रबला-
दाश्रित इति योग्यतामात्रेण रूपान्तरादीनामपि ग्रहण-
प्रसङ्गात्सत्परिहाराय सम्बन्धविशेषाङ्गीकार इति चेत् तर्ह्य-
त्रापि योग्यतामात्रेण सर्वदा प्रकाशः स्यादिति तत्परि-
हाराय सम्बन्धपरिग्रहः सामग्र्येवात्रातिप्रसङ्गं निवारये-
दिति चेन्न तत्रापि तुल्यत्वात्, सम्बन्धोऽपि तत्र साम-
ग्रीनिविष्ट इति चेत् तत्रापि तस्य निवेशः किं न स्यात्
तत्सम्बन्धसामग्र्यैव तन्नियमस्याप्युपपत्तेः, तत्रैव सम्बन्ध
इत्यपि हि सामग्रीस्वभावादेव, एकादशे वेगातिशयः
शक्तिविशेष ईश्वरसङ्कल्पो वा प्रतिवक्ताः इष्टं च विचि-
त्रवेगि च नायनतापनादिमहसां तच्च काष्ठाप्राप्तं युगपच्चि-
चतुरक्षणेन वा विश्वमास्कन्दत इति विश्वसिंहि, द्वादशे तु
स्वाभाविकं तदीयत्वं तदाश्रितत्वं चेति सञ्चारेऽपि न दोषः
यथा व्यापकात्मवादिनः शरीरेन्द्रियादीनां यथैवेश्वरमनु-
मन्यमानस्य तदीशितव्यानां यथा वा लोके दासभृत्यादि-
द्वन्द्वानां, यथाच प्रभाप्रभावदादेः, यथाच वैशेषिकादीनां
चलाचलत्वेऽप्ययुतसिद्धयोरवयवावयविनोः यथा चास्म-
त्पक्षे शरीरिणः पुरीतदादिसञ्चारेऽपि शरीराणामिति व्य-
पगतघनदुर्दिनेाबोधभानुरौपनिषदानां बुद्धिरेवोपाधिमे-
दात्सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नरूपा सुखादिजनकतयाऽभ्युपग-
तज्ञानातिरेके प्रमाणाभावात् इच्छामि द्वेष्मीत्यादिध्यव-
हारस्य स्मरामीत्यादिबत् ज्ञानविशेषेणैवोपपत्तेः, वैषयि-
कसुखदुःखरूपत्वं ज्ञानस्य विषयाधीनमित्यनुकूलत्वप्रति-
कूलत्वाविशेषाद्विषयस्यापि सुखदुःखशब्दवाच्यत्वमस्त्येव

प्रपञ्चितमिदं भूमाधिकरणे, तथा वेदार्थसंग्रहे विषयाय-
सत्त्वात् ज्ञानस्य सुखरूपतया ब्रह्मैव सुखमित्युक्तं सुष-
प्ताद्यवस्थासु प्रयत्नो नास्त्येव अनुपलम्भात्, अदृष्टादिब-
शाच्च निश्चसितादिसिद्धिः परैरपि तत्रैव प्रयत्नकारणतया
अदृष्टादिकमभ्युपगतं तन्निश्वासाद्यर्थमेव भवतु अतो मध्ये
प्रयत्नकल्पकप्रमाणं स्पन्दत्वादिहेतुरन्यथासिद्धः । उक्तं च
अन्तरामृतग्रामवदित्याद्यधिकरणे भाष्ये प्रत्यगात्मनः सु-
षुप्तौ प्राणनं प्रति कर्तृत्वाभावादित्यादि, तस्य सुषुप्तिमू-
र्च्छादौ प्राणनादेरकर्तृत्वादित्यादि च, कर्तृत्वाभावेऽपि
कृतिविजातीयकल्पनं प्रयत्नकृतिशब्दपर्यायत्वप्रसिद्धिगौ-
रवाभ्यां प्रतिहतम् ।

नन्वात्मगुणाः सुखादयो मामूवन् मानेवृत्तिभेदास्तु
भविष्यन्ति तथा चात्मसिद्धावुक्तं यस्तु सुखादिनिदर्श-
नेनात्मविशेषगुणतया चित्तेरागन्तुकत्वमुपपादितं तदपि
गुणवृत्तापरिज्ञानेनैत्युपक्रम्य सुखदुःखे च नात्मधर्मौ
इन्द्रियसौष्ठवनाशयोरैव तद्भावोपपादनात् व्याकरिष्यते
चैतदन्तिमपादार्थसमर्थनावसर इति, साधनविकलता च
निदर्शनस्य रागद्वेषादयोऽपि मनोऽवस्थाविशेषाः न सा-
क्षादात्मगुणः विज्ञायते हि कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा
श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्हीर्षीर्भीरेतत्सर्वं मन एवेति, गी-
यते च इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतनाधृतिरिति
क्षेत्रलक्षणमिति गीतां बोदाहृत्य तदर्थं शरीरलक्षणं
बोपपाद्य पुनः किमिदं धीरिति धीशब्दसहपाठमाशङ्क्य
उत्प्रेक्षाभिप्रायं तत् न ज्ञप्तिविषयं, तस्याः स्वाभाविकत्व-
स्य तस्यामेव श्रुतौ श्रूयमाणत्वात्, श्रूयते हि न विज्ञा-
तर्बिज्ञातेर्बिपरिखोपो विद्यत इतीदमाद्युक्तं, तथा पण्ड-
ितुस्मिर्मनोबह्यपदिरयत इति सूत्रे यथा न कामादिकं मन-

सस्तत्त्वान्तरं कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धा श्रद्धा-
धृतिरधृतिर्हीर्षीर्भीरेतत्सर्वं मन एवेति वचनात् एवं
प्राणोऽव्यनोऽपान उदानः समान इत्येतत्सर्वं प्राण एवेति
वचनादपानादयोऽपि प्राणस्यैव वृत्तिविशेषाः न तत्त्वा-
न्तरमित्यवगम्यत इति भाष्यं तत्कथं सुखादीनामात्म-
गुणत्वम् अत्रोच्यते अश्रुतसिद्धान्तस्य पुस्तकनिरीक्षणा-
दयं दोषः तथा हि आत्मसिद्धौ तावत् यत् सुखादिनि-
दर्शनेनेत्यस्यानन्तरम्-

स्वरूपोपाधयो धर्मा यावदाश्रयभाविनः ।

नैवं सुखादिबोधस्तु स्वरूपोपाधिरात्मनः ॥

यथा च बोधोपाधिरात्मस्वभावस्तथोपपादितमिति
स्वाभाविकत्वास्वाभाविकत्वाभ्यां बोधमात्रस्य सुखादेश्च
भेदमभिधाय सुखदुःखे च नात्मधर्मावित्यादि तु वैभवेन
मतान्तरेण वाऽभिहितम् अन्यथा कथमेवमुपसंहारारम्भे
ब्रूयात् तदेवमात्मस्वभावभूतस्य चैतन्यस्य विषयसंश्लेष-
विशेषगोचर एव निश्चयसंशयादिव्यवहारभेदः तद्विशेष-
भाजि चैतन्ये वेति आगन्तुकत्वे इन्द्रियोपाधिकत्वाद्यवि-
शेषात्, न च तयोक्तमन्यथा चोक्तम् ।

नन्वश्रुतसिद्धान्तस्येति भवत एव दोषः न स्यात्
न्यायतत्त्वशास्त्रप्रकरणं ह्यात्मसिद्धिः तत्र च शास्त्रे ज्ञान-
निरूपणात्मकप्रथमपादषष्ठाधिकरणे सर्वं स्पष्टं सूत्रभाष्य-
योऽप्यायं भावः तत्सद्व्यवस्थानजनकत्वावस्थाभेदभिन्नं मन-
स्तैर्व्यपदिश्यत इति निर्व्यूढञ्च तुल्यन्यायमसप्तगतेरित्य-
धिकरणे अध्यवसायाभिमानचिन्तावृत्तिभेदान्मन एव
बुद्धाहङ्कारचित्तशब्दैर्व्यपदिश्यत इति, उक्तं च वेदार्थ
संग्रहे दुःखज्ञानमलाधर्माः प्रकृतेस्ते न चात्मन इति,

अत्र प्रकृतिसंसर्गकृतकर्ममूलत्वान्नात्मस्वरूपप्रयुक्तधर्मा
 इत्यर्थः प्राप्ताप्राप्तविवेकेन प्रकृतेरेव धर्मा इत्युक्तमिति,
 तथा तत्रैव भक्तिशब्दश्च प्रीतिविशेषे वर्तते प्रीतिश्च ज्ञान-
 विशेष एवेत्युक्त्वा ननु च सुखं प्रीतिरिति नार्थान्तरं
 सुखं च ज्ञानविशेषसाध्यं पदार्थान्तरमिति हि लौकिका
 इति चोक्तं कृत्वा नैवं येन ज्ञानविशेषेण तत्साध्यमि-
 त्युच्यते स एवज्ञानविशेषः सुखम् एतदुक्तं भवति
 विषयज्ञानानि सुखदुःखमध्यस्थसाधारणानि तानि च
 विषयाधीनविशेषाणि तथा भवन्ति येन विषयविशेषेण
 विशेषितञ्ज्ञानं सुखस्य जनकमित्यभिमतं तद्विषयज्ञानमेव
 सुखम् । तदतिरेकि पदार्थान्तरं नोपलभ्यते तेनैव सुखि-
 त्वव्यवहारोपपत्तेश्चेत्याद्युक्तम् इच्छा द्वेष इत्यादिभगव-
 द्गीतावचनन्तु तत्रैव भाष्यकारैर्निर्व्यूढम् इच्छा द्वेषः सुखं
 दुःखमिति क्षेत्रकार्याणि क्षेत्रविकारा उच्यन्ते यद्यपीच्छा
 द्वेषसुखदुःखान्यात्मधर्मभूतानि तथा ऽऽप्यात्मनः क्षेत्रस-
 म्बन्धप्रयुक्तानीति क्षेत्रकार्यतया क्षेत्रविकारा उच्यन्ते
 तेषां पुरुषधर्मत्वं पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यत
 इति वक्ष्यतीति, उक्तं च श्रीराममिश्रैः षडर्थसंक्षेपे वेद्य-
 भेदधीमेदः सुखमन्यादृष्टेरित्यादि, उक्तं च श्रीवरदविष्णु-
 मिश्रैरपि सुखदुःखे तावदनुकूलप्रतिकूलविषये ज्ञाने एवेति
 गुणेष्वन्तर्भाव एवेत्यादि, उक्तं च सङ्गतिमालायां श्रीवि-
 ष्णुचितैः एवं परमात्मनः पावकप्रकाशौष्ण्यादिस्थानीयं
 जीवस्वरूपमपि सुषुप्तिसंहारयोः परमात्मनो भेदकसंशय-
 निर्णयविपर्यया यथा ज्ञानप्रत्यक्षानुमानागमरागद्वेषलोभ-
 मोहमदमात्सर्यवैर्यविचिकित्साअङ्गालज्जामयाद्यनन्तज्ञा-
 नप्रसरणरूपविकारभेद शून्यमित्यादि तत्सिद्धं सुखादयो-
 बुद्धिविशेषा इति तर्हि नित्यसर्वविषयस्यैव ज्ञानस्य कथ-

मिच्छायाकारत्वमिति चेत् उपाधिविशेषाद्वा अनित्य-
ज्ञानान्तरसद्भावाद्वा यथातथा वा भवतु अभ्युपगतं
हीन्द्रियजन्मानित्यमपि ज्ञानमीश्वरस्यास्तीति वरदविष्णु-
मिश्रादिभिः । यदुक्तमीश्वरज्ञानस्य सर्वविषयनित्यज्ञान-
गृहीतग्राहित्वादिति अस्यापीन्द्रियजत्वादिति च प्रज्ञाप-
रित्राणो स्वयं सिद्धिप्रकरण एवमुक्तम् ।

सुखदुःखे च विज्ञानविशेषाविति केचन ।

तन्न साधुसरीरस्य पादादिषु हि ते अमू ॥

तन्नतत्रात्मनस्तस्यासन्निधानादणुत्वतः ।

तद्धर्मभूतविज्ञानस्यापि नैवास्ति सन्निधिः ॥

इत्युक्त्वा अनन्तरं जीवस्यबन्धमोक्षावस्थयोर्द्वयो-
रप्यणुत्वमुपपाद्य ।

यावदाश्रयवर्त्येव विगीत ज्ञानमुच्यते ।

धर्मत्वे सति धीत्वेन ब्रह्मविज्ञानवत्त्वतः ॥

गुणत्वमेव ज्ञानस्य न तु द्रव्यत्वसम्भवः ।

अतीतानागता अर्था अपि भान्ति च धीबलात् ॥

संयोगमनपेक्ष्यैव सर्वत्राप्यर्थकृत्यकृत् ।

तस्माद्विषयविषयिभावः सम्बन्ध एव हि ॥

ज्ञानार्थयोस्तु सम्बन्धः सोऽखिलैरपि संबिदः ।

स्वतः सर्वार्थसम्बन्धिन्येषा धीः सर्वगोच्यते ॥

अगत्वा सर्वसम्बन्धिसर्वग्राहि प्रचक्षते ।

स्वाश्रयायुक्तवस्तुष्वप्यस्याः कार्यकरत्वतः ॥

गुणवैरूप्यसद्भावाद् द्रव्यता भाष्यभाषिता ।

स्वाश्रयमित्तवृ एवार्थे स्पर्शाद्याः कार्यकारिणः ॥

दाहस्फोटादि कार्ये ते कुर्वन्ते नेहसी हि धीः ।

गुणवैरूप्यमेवास्या द्रव्यशब्देन लक्ष्यते ॥
 भावान्तरं तदा प्राप्तं शक्तिवज्ज्ञानमप्यतः ।
 द्रव्यत्वपक्षे ज्ञानस्य परिणामानिरूपणात् ॥
 वैयर्थ्याच्च गुणा वा तद्भावान्तरमथापि वा ।
 देहदेशोत्थमप्येतत्सुखं दुःखं च देहिनः ॥
 आत्मनो धीमहिन्नैव भासेते ते तथातथा ।
 अनात्मकशरीरे तददृष्टेरात्मनो गुणौ ॥
 इति चेन्नाशरीरस्यासम्भवात्तात्मनो गुणौ ।
 सकर्मकास्तु देहस्य गुणौ ते आत्मनो गुणात् ॥
 ज्ञानाद्भात इति प्राज्ञैः परिकल्प्य इति स्थितिः ।
 कर्मिणश्चेतनस्यानुभाव्यत्वेनैव सम्भवः ॥
 तयोरिति प्रकाशेनाव्यभिचारोऽन्यथा वृथा ।
 इच्छादयो न देहैकदेहवर्तिन इत्यतः ॥
 आत्मनः स्युर्गुणा ज्ञानविशेषाश्च प्रकीर्तिताः ।
 जलाधारेष्वनेकेषु भास्करस्योपलब्धिवत् ॥
 अणोरप्यात्मनोऽनेकदेहेष्वस्तूपलम्भनम् ।
 योगिनां शक्तिवैचित्र्यादीश्वरानुग्रहेण वा ॥
 बहुदेहाः प्रवर्तन्त एकदेहवदञ्जसा ।
 अन्तरालाग्रहास्तेषां स्वात्मनश्च स्वयेच्छया ॥
 सन्निधानोपलब्धिः स्यात्सन्नतब्राह्मणित्यपि ।
 प्रतिदेहं विविक्तानि मनःप्रभृतिकान्यपि ॥
 इन्द्रियाणीश्वरेच्छाद्यैः प्रवर्तन्ते तु योगिनः ।
 मुक्तश्चानेकदेहान् संगृह्णाति स्वेच्छयैव तु ॥
 सर्वज्ञ एव कामाग्नीकामरूप्यनुसम्भरेत् ।
 प्रदीपः प्रभयेवात्मा ज्ञानेनाखिलमाविशेत् ॥

इत्यादिव्यवहारश्च प्रकाशयत्वनिबन्धनः ।
 अतीतानागता नार्थाः प्रभया भान्ति जातु चित् ॥
 ते च ज्ञानेन भान्त्यातो न साम्यं सर्वथा मतम् ।
 स्वरूपेणाणुरात्मायं गुणद्वारेण सर्वगः ॥
 उभयव्यवहारोऽपि युज्यते प्रत्यगात्मनः ।
 परमात्मा स्वरूपेणाप्यशेषव्यापकः श्रुतेः ॥
 सर्वान्तर्याम्यनन्तश्च तथाऽतः सर्वगो मतः ।
 अक्षव्यापृत्यभावेन सुषुप्तौ नार्थभासनम् ॥
 धियोधीमात्रमात्मा च तदा स्वैरं प्रकाशते ।
 अस्वाप्सं सुखमेतावत्कालमित्युत्थितः पुमान् ॥
 परामृशंस्तदाप्यात्मभासनं विविनक्ति हि ।
 मामन्यं च न जानामीत्येवमादि निषेधधीः ॥
 मानुष्यादिविशिष्टात्मपरागर्थैकगोचरा ।
 अहंशब्दानुविद्धा धीः सुषुप्तौ नास्ति तत्र तु ॥
 प्रत्यगर्थस्वरूपं तु भात्यर्थाग्राहिधीगुणम् ।

इत्यस्यानन्तरमहमर्थत्वमात्मनः प्रतिपाद्य ज्ञानस्या-
 नुमेयत्वञ्च च निरस्य पुनरपि सुखदुस्वे प्रयुज्य ।
 प्रतिकूलानुकूले तु दुःखमन्यच्च कर्मिणः ।
 भोक्तुर्भातोऽनयोस्तेन प्रकाशाव्यभिचारिता ॥
 प्रकाशाव्यभिचारे तु तत्ससैव वृथा भवेत् ।
 भोगार्थं तु तदुत्पत्तिर्भोगो न स्यादभासने ॥
 इच्छाद्वेषप्रयत्नादिशब्दैर्धीरभिधीयते ।
 अर्थभेदानुविद्धास्ते धीविशेषाः प्रकीर्तिताः ॥
 न च देहैकदेशेषु प्रकाशन्ते सुखादिवत् ।
 विज्ञात्मस्या न हीच्छामे पाद इत्यस्ति धीर्नृणाम् ।
 पादे दुःखं हस्तयोर्मै सुखमित्यादिकाऽस्ति धीः ॥

धीभेदास्तत इच्छायाः सुखदुःखे तनोर्गुणौ ।

इत्युपसंङ्गतं, पाणिपादादिदेहैकदेशवर्तितयोपलम्भे-
न सुखदुःखयोर्देहैकधर्मत्वम्, इच्छादेस्तु तथाऽनुपलम्भेन
ज्ञानविशेषत्वोपपत्तिः, ज्ञानस्य स्वाश्रयादन्यत्रावर्तमानत्वं
संयोगमनपेक्ष्य विषयविषयिभावेन प्रकाशकत्वमद्रव्यत्व-
मित्याद्यर्था भाष्यादिविरुद्धाः परतन्त्रदन्तिदन्तादन्तित-
न्द्रालुतया परिगृहीताः । न्यायसुदर्शने तु तैरेव सुखदुःख-
योरात्मधर्मत्वं चोक्तं, तथा हि भाष्ये मनुष्यादिपिण्डवि-
शिष्टस्यात्मनः सुखित्ववचनं न विशेषणभूतशरीरस्यापि
आत्ममात्रस्यैव सुखाश्रयत्वात्, किं तु शरीरे वर्तमानस्यै-
वात्मनो वैषयिकसुखादिमन्वमिति तद्विशिष्टात्मनस्तद्व-
त्त्वमयमात्मा सुखीत्यनेनापि प्रतीयत इत्यर्थः । एवमदृष्ट-
मपीश्वरप्रीतिकोपात्मकमेव तद्विषयत्वप्रतिनियमादेव च
क्षेत्रज्ञानां कर्मफलनियमोपपत्तिः शास्त्रगम्यत्वाच्चास्य त-
थात्वमवसीयते, तथा च द्रमिडाचार्यभाष्यं फलसम्बिभ-
त्सया कर्मभिरात्मानं पिप्रीषन्तीत्यादि भाष्यमपि शास्त्रै-
कसमधिगम्ये एवेत्यादि सूत्रकारैरेवैतद्विशदमुपपादितं
फलमत उपपत्तेरित्यादिभिः । यस्तु शरीरादिकं भोक्तृवि-
शेषगुणप्रेरितभूतपूर्वकं तद्भोगसाधनत्वात् स्वगादिवदिति
सिद्धे ज्ञानायनुपपत्तेः परिशेषाज्जीवसमवेतादृष्टसिद्धि-
रिति वैशेषिकादिभिः स्वीक्रियते तदसत् असदुक्तादृष्टा-
देव नियमोपपत्तौ विपक्षे बाधकाभावात्, न चान्यत्र
भोगप्रसङ्गः नियामकस्येच्छादेरध्यक्षत्वात्, एवं च सति
धर्माग्नीन्द्रादिदेवताप्रीत्यादेरपि श्रुतिसिद्धत्वेनैवादृष्टतया
स्वीकारे न दोषः तेषामपि फलप्रदातृत्वमीश्वराधीनं स-

* फलसंस्मिन्नन्वयेति तूचितम् ।

वत्र साधारणमीश्वरप्रीत्यात्मकमदृष्टं तथा च स्वयमे-
वाह ।

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव चेति ।

ईश्वरज्ञानस्य कोपाद्यात्मकत्वं विविधकर्मोपाधिकं, न
चैष दोषः स्वाज्ञापरिपालनानुरूपगुणत्वात् एवं सौशी-
ल्यवात्सल्यसौहार्दप्रभृतयोऽपि बुद्धिविशेषाः, भरतादि-
पठिताश्च रत्यादयः स्थायिभावास्तत्परिणामरूपाः सञ्चा-
रिभावेषु च निर्वेदादयः स्वावमानादिरूपबुद्धिविशेषा एव
ग्लान्यादयस्तु शरीराद्यवस्थाविशेषाः स्वप्रशब्दस्यापि स्व-
प्रदर्शनाभिप्रायत्वे बुद्धिविशेषविषयत्वं व्यक्तं सुषुप्त्य-
भिप्रायत्वेऽपि अमूर्च्छितस्य जीवतः समस्तज्ञानप्रसर-
हितावस्थाविषयत्वम् एवं जाव्यादिष्वपि चिन्त्यम् । निद्रा
तर्हि कस्यावस्था चिन्तालस्यकरमलादिभिः संमीलतो
मनसो ज्ञानस्यैव वा, सैव च सुषुप्त्यादिकारणं, कथं तर्हि
अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रेति पारमर्षं सूत्रम् इत्थं
समाधिमधिगच्छतो वृत्त्यन्तरवन्निरोद्धव्यत्वाभिप्रायम् ।
निरोधपरत्वात्प्रकरणस्येत्ययमर्थ आत्मसिद्धावुक्तः । बुद्धेः
निर्विषयत्वनिराश्रयत्वनिर्धर्मकत्वादिगोचरा दुरूहाः शून्य-
वादवदुपलम्भविरोधादिभिर्दूषणीयाः । असत्क्यात्या-
त्मक्यात्यनिर्वचनीयक्यात्यादयश्च न्यायपरिशुद्धावस्मा-
भिर्दूषिताः, तथा प्रमाणप्रमेयादिकं व्यवहारौपयिकमस्ति-
त्वमपि तत्रैव प्रपञ्चितमिति नेह प्रस्तूयते वैशेषिकशैली-
मनुसृत्य यथावस्थितपदार्थस्वरूपं ह्यत्र विशोध्यत इति ।

माहाभाग्य*वशंवदीकृतयतिक्षोणीशवाणीशता
मूयाङ्गो गसमेधकश्रुतिशिरःप्रासादमासेदुषी ।

* माहाभाग्य-शब्दे यकारद्वयं समुचितं भाति ।

नित्यानन्दविभूतिसन्निधिसदासामोददामोदर-
 स्वैरालिङ्गनदौर्ललित्यललितोन्मेषा मनीषा मम ॥
 इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वे-
 ङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु न्यायसिद्धाञ्जने बुद्धि-
 परिच्छेदः पञ्चमः ॥

श्रियै नमः । श्रीधराय नमः ।

श्रीमते रामानुजाय नमः

सन्तु शुभाशिषः पूर्वाचार्या लोकद्वयसर्वमङ्गलाय नः ॥

व्यव्याप्तिपक्षधर्मतयोरन्यतरभ्रमेण तद्वपेण प्रयुक्तः स हेतुः प्रकरणसमः प्रकरणस्य समः तद्विभक्त्यै सति अनुमित्युपयोगित्वेन प्रयुक्तः । इत्थं च साध्याभावव्याप्यहेत्वन्तरवत्पक्षादिरेव दोषो येन केनापि सम्बन्धेन तद्वान् दुष्ट इति कलितम् । अस्य सन् प्रतिपक्षो यस्येतिव्युत्पत्तिसिद्धं नामान्तरं सत्प्रतिपक्ष इति । एवं दोषे ऽपि सत्प्रतिपक्षपदप्रयोगः । सत्प्रतिपक्षदोषलक्षणं तु विशिष्टपक्षसाध्यग्रहाविरोधित्वे सति प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधित्वे च सति प्रकृतपक्षे साध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोध्युन्नायकत्वम् । दलव्यावृत्तिरुहनीयेत्याहुः । अत्र काञ्चनमयः पर्वतो वह्निमानित्यादौ काञ्चनमयत्वाभावव्याप्यवत्पर्वतादिवारणाय विशिष्टपक्षग्रहाविरोधित्वदलम् । पर्वतः काञ्चनमयवह्निमानित्यादौ काञ्चनमयत्वाभावव्याप्यबद्धहृयादिवारणाय विशिष्टसाध्यग्रहाविरोधित्वदलम् । हृदो वह्निमानित्यादौ बद्धयभावव्याप्यजलत्वव्याप्यबद्धद्रदादिवारणाय द्वितीयसत्यन्तदलम् । तत्रैव बद्धयभाववद्धद्रदादिरूपबाधवारणाय विशेष्यदलम् ॥ ७ ॥

साध्यसमं लक्षयति ।

साध्यत्वात् साध्याविशिष्टः साध्यसमः^(१) ॥ ८ ॥

साध्यत्वात् साधनीयत्वात् साध्याविशिष्टः साध्यवत् पक्षे ऽनिश्चितो हेतुः साध्यसमोऽसिद्ध इति च गीयते । यद्यपि पक्षे हेतोरनिश्चय एवासिद्धिरूपो दोष इति लभ्यते तथापि पक्षे हेतुसत्त्वे तदनिश्चयः पुरुषदोषा-

(१) साध्याविशिष्टः साध्यत्वात् साध्यसम इत्यन्यत्र सूत्रपाठो दृश्यते । यथा कात्यायिनः सूत्रं वर्णितं तथा बोद्धव्यम् । तद्यथासम्बन्धो दोषो न सूत्रार्थो विज्ञाते । नाह्वर्य इत्येतत्सूत्रव्याख्याने वार्तिकम् । उक्त्यन्तमसङ्गत्वात् साध्यसमलक्षणात् सूत्रम् । साध्याविशिष्टः साध्यत्वात् साध्यसम इति न्यायतत्त्वान्नोक्तं साधयतिमिमाः ।

देव न तु हेतोर्दृष्टत्वं तेनेति तदनिरचयप्रयोजकपक्षनि-
 ष्टहेत्वभावादिरेव मुनेरभिप्रेत इति । वस्तुतः साध्या-
 विशिष्ट इत्यस्य साध्यं यथा पक्षवृत्तितया असिद्धं तथा
 हेतुरपि व्याप्तिपक्षधर्मतया असिद्धो व्याप्तिपक्षधर्मतावि-
 शिष्टहेतोरेव गमकत्वात् । निर्णयार्थमपदिष्ट इत्यनेनानुवृत्त-
 पुर्वसूत्रस्थेनान्वयात् तथा तात्पर्यादित्यर्थः । एवं च व्याप्य-
 त्वासिद्धितदन्तर्गतसाध्यसाधनाप्रसिद्धीनां आश्रयासि-
 द्धिस्वरूपासिद्धोश्च लाभो विशेषणस्यासिद्धत्वे विशिष्ट-
 स्याप्यसिद्धत्वात् । तेनासिद्धिस्त्रिविधा स्वरूपासिद्धिव्या-
 प्यत्वासिद्ध्याश्रयासिद्धिभेदात् । यद्यपि व्यभिचारस्याप्य-
 त्रैव व्याप्यत्वासिद्धावन्तर्भावसम्भवे तस्य पृथग्विभागः
 कथमिति तथापि स्वतन्त्रेच्छस्येत्यादिन्यायेन स्वातन्त्र्ये-
 षोपादानम् । असिद्धिसामान्यलक्षणं तु विशिष्टसाध्यसा-
 धनग्रहविरोधितानवच्छेदकं यत् साध्यधर्मिकहेतुव्यापक-
 त्वावगाहिहेतुधर्मिकसाध्यसामानाधिकरण्यावगाहिग्रह-
 विरोधितावच्छेदकं तदन्यत्वे सति साध्याभाववद्वृत्ति-
 त्वविशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्यावच्छिन्नहेतुनावच्छेद-
 कावच्छिन्नप्रकारकपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकग्रह-
 विरोधितावच्छेदकरूपत्वमिति । निरुक्तविशिष्टसाध्यसा-
 मानाधिकरणग्रहं प्रति साध्याभाववद्वृत्तित्वग्रहस्य सा-
 ध्यासामानाधिकरणग्रहस्य च विरोधितया साधारण्या-
 साधारण्यरूपयोर्वाारणाय सत्यन्तम् । साध्याप्रसिद्धिसा-
 धनाप्रसिद्धिसङ्ग्रहाय सत्यन्तघटकमनवच्छेदकान्तम् ।
 व्यापकताज्ञानस्य निरुक्तसाधारण्यग्रहाविरोधित्वे सत्य-
 न्तदले व्यापकत्वावगाहित्वमपहाय हेतौ साध्याभाववद-
 वृत्तित्वावगाहित्वं वक्तव्यम् । व्याप्यत्वासिद्धिरपि त्रिविधा
 साध्याप्रसिद्धिसाधनाप्रसिद्धिव्याप्यसिद्धिभेदात् । तत्र

साध्यतावच्छेदकाभाववत्साध्यादिकं विशिष्टसाध्यग्रह-
विरोधितावच्छेदकत्वेन लक्षणीयं साध्याप्रसिद्धिः । यथा
पर्वतः काञ्चनमयबहिमान् धूमादित्यादौ । हेतुतावच्छे-
दकाभाववद्वेत्वादिकं विशिष्टसाधनग्रहविरोधितावच्छे-
दकत्वेन लक्षणीयं हेत्वप्रसिद्धिः । यथा पर्वतो बहिमान्
काञ्चनमयधूमादित्यादौ । तृतीयं यथा द्रव्यं सत्त्वादि-
त्यादौ द्रव्यत्वाभाववदवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वसामानाधि-
करण्याभाववत्ससादिकम् । एतच्चक्षुषं च प्रकृतहेतौ प्रकृत-
साध्याभाववदवृत्तित्वस्य साध्यसामानाधिकरण्यस्य च
ग्रहविरोधितानवच्छेदकत्वे सति हेतौ साध्याभाववद-
वृत्तित्वविशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्यग्रहविरोधिताव-
च्छेदकत्वं व्याप्यत्वासिद्धिसामान्यलक्षणं तत्रैव सत्यन्त-
दलं विहाय विशिष्टसाध्यसाधनग्रहविरोधितानवच्छेदकं
यद्धेतौ साध्याभाववदवृत्तित्वसाध्यसामानाधिकरण्या-
वगाहिग्रहविरोधितावच्छेदकं तदन्यत्वे सतीति दत्त्वा
कर्तव्यम् । आश्रयासिद्धिश्च पक्षतावच्छेदकाभाववत्पक्षा-
दिकं विशिष्टपक्षग्रहविरोधितावच्छेदकत्वेन लक्षणीयम् ।
यथा काञ्चनमयपर्वतो बहिमान् धूमादित्यादौ । विशिष्ट-
पक्षसाधनग्रहविरोधितानवच्छेदकं यत् प्रकृतपक्षे प्रकृतहे-
तुमयग्रहविरोधितावच्छेदकं तद्वत्त्वं स्वरूपासिद्धिः । यथा
इदो बहिमान् धूमादित्यादौ धूमाभाववद्वददादिकम् ।
सर्वत्र विरोधितावच्छेदकत्वं प्रतिबन्धकतावच्छेदकविष-
यितानतिरिक्तवृत्तिविषयिताकविशिष्टत्वमिति । केचित्सु-
नीलधूमत्वादेरपि व्याप्यत्वासिद्धावन्तर्भावं वदन्ति ।
तेषामयमभिप्रायः । साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्त्वं
व्याप्तिः । अवच्छेदकत्वं च स्वरूपसम्बन्धविशेषस्तत्र शुद्ध-
वर्मे नीलधूमत्वादौ नास्तीति साध्यसम्बन्धितावच्छेदक-

त्वाभाववत्साधनतावच्छेदकादिरपि व्याप्यत्वासिद्धिः ।
सामान्यलक्षणे च साधनतावच्छेदकधर्मिकसाध्यसम्ब-
न्धितावच्छेदकत्वप्रकारकत्वमपि ग्रहविशेषणमिति । परे
तु साध्यसम्बन्धितायाः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वे
मानाभावात् तादृशं व्याप्तिरक्षणं नीलधूमादावपि
व्याप्तिरस्ति नीलधूमादिप्रयोगे तु आधिक्येन निगूह्यत
इत्याहुः ॥ ८ ॥

अतीतकालं लक्षयति ।

कालात्ययापदिष्टः कालातीतः^(१) ॥ ९ ॥

कालात्ययेन यथोचितकालस्यातिक्रमेणापदिष्टः प्रयु-
क्तो हेतुः कालातीत इत्यर्थः । कालमतिक्रम्य इतः प्राप्तः
प्रयुक्त इति यावत् । अतीतोऽतिक्रान्तः कालो येन सो-
ऽतीतकाल इतिव्युत्पत्तिसाम्यात् कालातीत इत्युक्तः
उचितकालाभावाधितसाध्यप्रयोगानन्तरः कालः । बाधस-
त्वे तत्प्रमाया असम्भवेन साध्यवत्त्वेन पक्षस्य हेतुप्रयोगेण
साधयितुमशक्यत्वाद् बाधितसाध्यप्रयोगे कालातिक्रमो
भवतीति कालातीतशब्देन बाधितो लक्ष्यते । उदाहरणं च
वह्निर्नुष्णः कृतकत्वादित्यादाबुष्णत्ववद्बह्ण्यादिकम् ।
यद्यप्याश्रयासिद्ध्यादिसत्त्वे ऽपि कालात्ययो भवति तथा-
प्याश्रयासिद्ध्यादीनां प्राग्लक्षितत्वेन बाधित एव काला-
तीतादिशब्देन लक्षितो मुनिभिरिति लभ्यते । न च
बाधसत्त्वे व्यभिचारस्वरूपासिद्धान्यतरस्यावश्यकत्वेन
दोषत्वाद् बाधस्य कथं स्वतन्त्रदोषत्वमिति वाच्यम् । तद-

(१) काला-तः । अत्र कालातीत इति लक्ष्यनिर्देश इत्यादिनेतत् सूत्रं व्या-
ख्याय एवं व्यवस्थिते भाष्यकारः सूत्रं स्वपरमतस्तिलक्ष्यं व्याख्येयं कालात्ययेनेत्यनेनैत-
त्सूत्रस्य भाष्यकृत्यं न प्रदर्शितं तात्पर्यटीकाकारैः । उक्तेश्चकमसङ्ख्या बाधसत्त्वं
बाध सूत्रम् । कालात्ययापदिष्टः कालातीत इति न्यायतत्त्वलोके बाधस्यतिमिथाः ।

न्यतराज्ञाने बाधज्ञाने ऽनुमित्यनुत्पादेन तस्यापि दोषत्वा-
त् । हेतोरैक्ये ऽपि दोषाणां भेदेन पञ्चधा विभागो नानुपप-
न्नः । असङ्कीर्णोदाहरणमपि गन्धप्रागभावकालावच्छिन्नो
घटो गन्धवान् शिखरावच्छिन्नः पर्वतो वह्निमानित्यादि ।
बाधितस्थले सत्प्रतिपक्षनैयत्ये ऽपि पृथक् तयोर्विभागो न
दोषायेत्युक्तमेव । केचित्सु च्छितिः सकर्तृका कार्यत्वा-
दित्यादौ लाघवज्ञानवशादेककर्तृकत्वस्य सिद्धिर्व्याप-
कतानवच्छेदकरूपेणाप्यनुमितेः स्वीकारात् तथा च वह्नि-
व्याप्यवस्त्वपरामर्शान्महानसीयवह्निधर्मिकलाघवज्ञाना-
दिसहकृतात् पर्वतो महानसीयवह्निमानित्याद्यनुमि-
तिर्जायमाना महानसीयवह्नेर्बाधसत्त्वे न भवतीति तत्रा-
सङ्कीर्णबाधोदाहरणमित्याहुः । बाधलक्षणं तु विशिष्टप-
क्षसाध्यग्रहाविरोधित्वे सति प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यग्रहवि-
रोध्यनुपपत्त्यकत्वे च सति प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्या-
वगाहिग्रहविरोधित्वमिति । आश्रयासिद्धादिवारणाय
प्रथमसत्यन्तम् । सत्प्रतिपक्षवारणाय द्वितीयम् । उदासी-
नवारणाय विशेष्यदलमिति ॥ ६ ॥

हेत्वाभाससामान्यमुपसंहरति ।

समाप्तं हेत्वाभासप्रकरणम् ॥

कलं लक्षयति ।

यच्च न विधातो ऽर्थविकल्पोपपत्त्या च्छलम्^(१) ॥ १० ॥

अर्थस्य वादितात्पर्यविषयीभूतार्थस्य विकल्पो मि-
श्रो योऽर्थस्तस्योपपत्त्या तात्पर्यविषयकल्पनेन । यद्वार्थस्य
विकल्पो विभिन्नार्थकल्पनं तदुपपत्त्या तदुपपादकयुक्ति-
विशेषेण वचनस्य बाधुक्तस्य विधातो भ्रमजनकत्वेन कल्पनं

(१) कलमलक्षप्रकरणम् । तत्र तत्सामान्यलक्षणायां सूत्रम् । यच्च न विधातोऽर्थ-
त्वादित्यादि न्यायतत्त्वलोके बाधस्यतिमिथाः ।

कलमित्यर्थः । वक्तृतात्पर्याविषयार्थस्य तात्पर्यकल्पनेन दूषणाभिधानमिति फलितम् । कल्पनं च विशेष्ये । विशेषणे संसर्गे वा । यथा नेपालादागतोऽयं नवकम्बलवस्वादित्यादौ नवसंख्यापरत्वकल्पनयाऽसिद्धाभिधानम् । सर्वं प्रमेयं धर्मत्वादित्यत्र पुण्यरूपार्थकल्पनया भागासिद्धाभिधानम् । वह्निमान् धूमादित्यत्र धुमावयवे व्यभिचाराभिधानमिति ॥ १० ॥

विभजते ।

तत् त्रिविधं वाक्छलं सामान्यच्छलमुपचारच्छलं च^(१) ॥ ११ ॥

तत्र वाक्छलं लक्षयति ।

अविशेषाभिहिते ऽर्थे वक्तुरभिप्रायादर्थान्तरकल्पना वाक्छलम्^(२) ॥ १२ ॥

अविशेषणार्थविशेषनिर्णायकाभिधानशून्यस्याभिधानस्य स्वोच्चारितनानार्थशक्तपदस्य विषये ऽर्थे वक्तुरभिप्रायाद् वक्तुरभिप्राये ऽर्थान्तरकल्पना वक्तुरनभिप्रेतार्थे शक्त्या तात्पर्यप्रकटनेन दूषणाभिधानं वाक्छलमित्यर्थः । अभिपूर्वधाधातुयोगाच्छक्तिलाभः । तथा च शक्त्या एकार्थतात्पर्यप्रयुक्तशब्दस्य शक्त्यर्थान्तरतात्पर्यकल्पनया दूषणाभिधानमिति निर्गलितम् । यथा गौर्विषाणीत्युक्ते कुतो गजस्य शृङ्गमित्यादि । अन्ये तु स्वारसि-

(१) न सामान्यलक्षणे छले शब्दमुदाहर्तुं विभागे तूदाहरणानि विभागश्च । तद्विधिमित्यादिभाष्यवच्यः । विभागाश्चेति । विभज्यते ऽनेनेति विभागः सूत्रमुच्यते इति तात्पर्यटीका । एतेन तद्विधिमित्यादेः सूत्रत्वं ज्ञायते । तद्विभाषाय सूत्रम् । तत् त्रिविधमित्यादिन्यायतत्त्वानुकीयवाच्यमिति विषयेऽदृष्टं भवति । आदर्शपुस्तके तत् त्रिविधमिति नास्ति ।

(२) अविशेषाभिहिते ऽर्थे इति सूत्रमिति चार्त्तिकम् ।

कलच्छण्या प्रयोगस्य निग्रहस्थानविशेषत्वाच्छब्दस्या निरु-
दलच्छण्या वा एकार्थतात्पर्यकशब्दस्य शक्त्यान्यार्थता-
त्पर्यकल्पनया दूषणाभिधानं छलमिति तत्राग्रे गौर्वि-
शालविषाण इत्युक्ते कुतो गजस्य शृङ्गमिति । द्वितीये
श्वेतो धावतीति श्वेतरूपवदभिप्रायेणोक्ते श्वेतो न धाव-
तीति कथनम् । श्वेतशब्दस्य लाघवात् श्वेतगुणे शक्तिस्त-
द्विशिष्टे च निरुदलच्छणा । निरुदत्वं च शास्त्राद्यनादि-
प्रसिद्धत्वमित्याहुः ॥ १२ ॥

सामान्यच्छलं लक्षयति ।

सम्भवतोऽर्थस्यातिसामान्ययोगादसम्भूता-
र्थकल्पना सामान्यच्छलम्^(१) ॥ १३ ॥

वादितात्पर्यविषयीभूतस्य तदभिहितवाक्यार्थस्य
सम्भवनः प्रसिद्धस्यातिसामान्ययोगादध्याहृतपदसममि-
व्याहारादिकल्पनयाऽन्यार्थयोगेनासम्भूतार्थकल्पना अप्र-
सिद्धार्थतात्पर्यकल्पनया दूषणाभिधानं सामान्यच्छलमि-
त्यर्थः । यथा ब्राह्मणोऽयं विद्याचरणसम्पन्न इत्यत्र यतो
ब्राह्मणोऽतो विद्याचरणसम्पन्न इति यत् पदपूरणेन ब्राह्म-
णत्वहेतुकविद्याचरणसम्पन्नत्वबोधतात्पर्यकल्पनेन कुतो
ब्राह्मणत्वेन विद्याचरणसम्पन्नत्वं व्रात्ये व्यभिचारादि-
त्याद्यभिधानम् ॥ १३ ॥

उपचारच्छलं लक्षयति ।

धर्मविकल्पनिर्देशोऽर्थसद्भावप्रतिषेध उप-
चारच्छलम्^(२) ॥ १४ ॥

(१) शब्दशानुपजीवनादप्यन्तरं सामान्यच्छललक्षणाद्य सूत्रम् । सम्भवत इत्या-
दि न्यायतत्त्वानां वाक्यस्यतिमिथाः ।

(२) धर्मविकल्पनिर्देश इति सूत्रमिति वार्तिकम् ।

धर्मो वायुक्तशब्दधर्मोऽर्थबोधानुकूलः शक्तिनिरु-
 दलक्षणान्यतररूपः । तयोरर्थनिष्ठत्वे ऽपि निरूपकतासम्ब-
 न्धेन शब्दधर्मत्वम् । अथवा धर्मः पदपदार्थयोः सम्बन्धः ता-
 दृशान्यतररूपोऽर्थनिष्ठधर्मः तस्य विकल्पो विविधः कल्पो
 द्विविधरूपो यत्र । निर्देशे वायुक्तशब्दे सति । अर्थसङ्गावेन
 तादृशैकतरवृत्त्या सदर्थतात्पर्यप्रयुक्तवाक्ये ऽपरवृत्त्यार्था-
 न्तरतात्पर्यकल्पनया प्रतिषेधो दूषणाभिधानमुपचारच्छ-
 लमित्यर्थः । मञ्चाः क्रोशन्तीत्यत्र मञ्चस्य लक्षणया
 प्रयुक्ते मञ्चपदस्य शक्यार्थकल्पनया कथं मञ्चानामप्राणिनां
 क्रोशनमित्यभिधानम् । एवमहं नित्य इति शक्त्यात्मता-
 त्पर्येण प्रयुक्ते लक्षणया शरीरतात्पर्येण अमुकस्यादुत्पन्न-
 त्वं कथं नित्य इत्यभिधानम् । अन्ये तु अर्थसङ्गावेन
 शक्यार्थसम्बन्धरूपलक्षणया वस्तुरनभिप्रेतार्थतात्पर्येण प्र-
 तिषेधो दूषणमित्यर्थः । उपचारेण लक्षणया छलमिति व्यु-
 त्पत्तेः । इत्थं च शक्त्या निरुदलक्षणया वा एकार्थप्रयुक्त-
 स्य निरुदलक्षणयान्यार्थकल्पनेन दूषणाभिधानमिति
 पर्यवसितम् । शक्त्या उदाहृतस्योदाहरणमहं नित्य इत्या-
 युक्तमिति । निरुदलक्षणयोदाहृतं यथा दीर्घायुर्धृतमिति
 दीर्घायुर्जनकतात्पर्येण प्रयुक्ते कुतो दीर्घायुषः पुरुषस्य धृत-
 त्वमिति । बहुव्रीह्यावुत्तरपदस्य लाक्षणिकतया तथातात्प-
 र्येण दूषणाभिधानमित्याहुः । वाद्यभिप्रेतार्थादूषणतया
 असदुत्तरत्वं छलस्य । न च शिलशृङ्गाक्षणिकपदप्रयोगे वा-
 दिना दोष इति वाच्यम् । तत्सदर्थप्रसिद्धवाक्यस्य तत्सद-
 र्थतात्पर्येण प्रयोगस्य कथकसम्प्रदायसिद्धत्वात् । अन्यथा
 पर्वतो वह्निमानित्यादिप्रसिद्धप्रयोगमपि न कुर्यात् तत्रा-
 पि नञ्प्रलेषेणावह्निमानित्यस्यापि सम्भवात् । एवं पर्वतो
 वह्निमानिति पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन वह्निमुद्दिश्य

प्रयोगो न स्यात् पर्वतत्वावच्छेदेन वज्रेर्बाधेन दूषणसम्भवादेवंरीत्या सर्वत्र प्रायशो दोषसम्भवात् प्रयोग एव न स्यादिति ॥ १४ ॥

ननु आद्यन्तयोरेकार्थतात्पर्यकशब्दस्यार्थान्तरतात्पर्यकल्पनत्वेनाविशेषात् कथं पृथगुपन्यासः किं तूपचारच्छलं वाक्छलान्तर्गतं स्यादिति पूर्वपक्षयति ।

वाक्छलमेवोपचारच्छलं तदविशेषात्^(१) ॥ १५ ॥

सिद्धान्तयति ।

न तदर्थान्तरभावात्^(२) ॥ १६ ॥

उपचारच्छलपदबोध्यं न वाक्छलपदप्रतिपाद्यं तदर्थान्तरभावाद् वाक्छलार्थभिन्नार्थकत्वात् । यथाश्रुतेनान्यार्थकल्पनरूपधर्मणामेदसम्भवे ऽपि शक्यार्थान्तरकल्पनरूपधर्मस्य लक्षणार्थान्तरकल्पनरूपधर्मस्य च मियो भेदेन विभागसम्भव इति भावः ॥ १६ ॥

विशेषणपरित्यागेन विशेष्यमादायैक्येन विभागाकरणो सामान्यधर्ममादायैक्येन विभाग एव न स्यादित्याह ।

अविशेषे वा किञ्चित्साधर्म्यादेकच्छलप्रसङ्गः^(३) ॥ १७ ॥

किञ्चित्साधर्म्यात् किञ्चिद्धर्ममादाय । ल्यब्लोपे पञ्चमी । अविशेषे ऐक्येन विभागासम्भवे । एकच्छलप्र-

(१) वाक्छलमेवोपचारच्छलमिति सूत्रमिति वार्तिकम् ।

(२) सिद्धान्तसूत्रम् । न त-त् । इति तात्पर्यटीका । सिद्धान्तसूत्रम् । न तदर्थान्तरभावादिति न्यायतत्त्वानुसारेण वाच्यमिति भावः ।

(३) अविशेषे वा किञ्चित्साधर्म्यादेकच्छलप्रसङ्गः । कोऽस्य सूत्रस्यार्थ इति वार्तिकम् ।

सङ्गः कृतत्वेनैक्याद्विभागासम्भव इति भवदुक्तच्छलद्वि-
त्वमपि न स्यादिति । एवं प्रमाणादिविभागोऽपि न
स्यादिति भावः ॥ १७ ॥

उपसंहरति ।

समाप्तं कृतप्रकरणम् ॥

कृतत्वरूपसामान्यघटितविशेषरूपेणैव तद्विभाग
इति धर्मैक्येन कृतमित्येकवचनमित्येवमन्यत्रापीति ॥

जातिं लक्षयति ।

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः^(१) ॥ १८ ॥

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामिति सावधारणम् । तेन व्याप्ति-
निरपेक्षत्वलाभः साधर्म्यं साध्यसहचरितधर्मः वैधर्म्यं
साध्याभावसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिधर्मस्ताभ्यां
तदन्यतरधर्मेण व्याप्तिमपुरस्कृत्य प्रदर्शितेन यदवस्थानं
वादिनः साध्यसाधनं तत् प्रति तथैव व्याप्तिनिरपेक्ष-
त्किञ्चित्पदार्थसाधर्म्यादिनानिष्टप्रदर्शनेन दूषणाभिधानं
जातिरित्यर्थः । तेन दूषणे सर्वत्र साधर्म्यवैधर्म्ययोरन्यत-
राभावेऽपि न क्षतिरवस्थान एव तदन्वयात् । यद्वा
साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां यत्किञ्चित्पदार्थसाधर्म्यवैधर्म्याभ्या-
मेव यत् प्रत्यवस्थानं दूषणाभिधानं सा जातिरित्यर्थः ।
एवकारेण व्याप्तिनिरपेक्षत्वं सूचितम् । यद्यपि साधर्म्यवैध-
र्म्यान्यतरप्रदर्शनं सर्वत्र जातौ नास्ति तथापि व्याप्तिनिर-
पेक्षतया दूषणाभिधाने तात्पर्यं तेन च दूषणासमर्थत्वं स्व-
व्याघातकत्वं वा दर्शितम् । तथा च चङ्गलादिभिर्ज्ञं दूषणा-
समर्थमुत्तरं स्वव्याघातकमुत्तरं वा जातिरित्यर्थः । साध-

(१) मुत्रार्थस्तु यथाश्रुतीत्येतत्सूत्रव्याख्याने जातिं ज्ञम् । प्रथमं जातिलक्षणाद्य
ज्ञम् । साधर्म्येत्यादि न्यायतत्त्वानां के वाक्यस्त्विति भावः ।

स्यसमाधन्यतमत्वे तात्पर्यमित्यपि कश्चित् । तन्न । तथा सति विभागाकाङ्क्षानुस्थितेः ॥ १८ ॥

प्रमाणादिपञ्चदशपदार्थेषु लक्षितेषु तत्परीक्षाश्रवणोत्कण्ठितेन संसारदुःखजिह्वीर्षुणा जातिविभागमस्मृत्वैव निग्रहस्थानमाश्रमवशिष्टमिति तज्जिज्ञासायामाह । विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम्^(१) ॥ १९ ॥

निग्रहस्य खलीकारस्य स्थानं ज्ञापकम् । विप्रतिपत्तिः विरुद्धा प्रतिपत्तिर्यतः । यत इति ज्ञापके पञ्चमी । एवमप्रतिपत्तिः प्रतिपत्तेरभावो यत इति विग्रहः । तेन विरुद्धज्ञानप्रकृताज्ञानान्यतरज्ञापको धर्म इत्यर्थः । यद्यपि विरुद्धत्वं दुर्बलं सुबलत्वे ऽपि तत्र प्रकृताज्ञानमस्ति तथाप्युद्देश्यानुगुणसम्यग्ज्ञानाभावलिङ्गमित्यत्र तात्पर्यम् । प्रतिज्ञाहान्याद्यन्यतमत्वं लक्षणमित्यपि कश्चित् ॥ १९ ॥

प्रधानतया प्रमाणादिपदार्थपरीक्षाश्रवणोत्कण्ठितान् शिष्यान् प्रति जातिनिग्रहस्थानयोर्विभागजिज्ञासायामाह ।

तद्विकल्पाज्जातिनिग्रहस्थानबहुत्वम्^(२) ॥ २० ॥

तयोर्विकल्पाद् विशेषणभेदेन जातिनिग्रहस्थानयोर्विविधभेदसत्त्वाद् बहुत्वं बहुविधत्वमिति । एतेन तयोर्विभागकथने कालविलम्बः सूचितः । ततश्च बलवत्या

(१) निग्रहस्थानेनेव कथावसानादर्थतः पश्चात् तत्रभिधानमित्युक्तेष्वक्रमसङ्ख्या तत्त्वव्याय सूत्रम् । विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानमिति न्यायतत्त्वानुलोको वाचस्पतिमित्राः ।

(२) किं पुनर्दृष्टान्तवज्जातिनिग्रहस्थानयोर्विभागभेदोऽयं रिक्तान्तवत्त्वेन इत्यत आह । तद्विकल्पादित्यादि भाष्यपक्षः । सूत्रान्तरमत्रतार्कितुं भाष्यकार आह किं पुनरिति तात्पर्यटीका । इदानीं जातिनिग्रहस्थानविशेषबलवत्त्वमुचितं तदवधारणमर्थनाय सूत्रम् । तद्विकल्पादित्यादि न्यायतत्त्वानुलोको वाचस्पतिमित्रः ।

प्रमाणादिपरीक्षाजिज्ञासया तद्विभागजिज्ञासाप्रतिरोधेन
नेदानीं मुनिना तद्विभागः कृत इति ॥ २० ॥

समाप्तं पुरुषाशक्तिलिङ्गदोषसामान्यलक्षणप्रकरणम् ॥

प्रथमाध्याये द्वितीयमाह्निकम् ॥

इति न्यायसूत्रविवरणे प्रथमाध्यायसूत्रविवरणम् ॥

न्यायसूत्रविवरणे

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ परि सर्वतोभावेन अप्रामाण्यज्ञानाद्यनास्कन्दि-
ता ईक्षा निर्णयो यतो युक्तेः सा परीक्षा । तस्यां च प्रमाणा-
दीनां क्रियमाणायां संशयमादौ परीक्षयति । संशयं विना
विवादाप्रसक्तौ प्रमाणाद्यनुत्थानात् परीक्षणे ऽपि संशय-
स्याङ्गत्वाच्च । तत्र संशयहेतुविप्रतिपत्त्यर्थं पूर्वपक्षं सूत्रयति ।

समानानेकधर्माध्यवसायादन्यतरधर्मा-
ध्यवसायाद्वा न संशयः^(१) ॥ १ ॥

कारणनिरासेनैव संशयनिरास इति सूत्रकृतामाश्र-
यः । संशयसिद्धावेव तत्परीक्षायां संशयो हेतुर्वाच्यः सैव
नास्तीति संशयपरीक्षायां संशयस्याहेतुत्वान्नात्र स प्रदर्शित
इति । केचित्तु सन्देहीतिप्रत्यक्षसिद्धत्वात् संशयो न स-
म्भिदग्धः परं तु तत्र समानधर्मदर्शनादिजन्यत्वे संशय इति
तादृशजन्यत्वं परीक्षयितुं तादृशसंशयसम्पादनाय विपरी-
तकोटिरत्र प्रदर्शिता । एवं प्रमाणादिपरीक्षायामपि संशयो
नाभिहितः किं तु तद्धेतुविपरीतकोटिप्रदर्शनमात्रं कृतम् ।
यद्वा बादस्थले संशयस्यानावश्यकत्वात् पूर्वपक्षनिरासा-
यैव परीक्षारम्भ इति संशयो नाभिहित इति प्राहुः । सूत्रा-
र्थस्तु समानधर्माध्यवसायादनेकधर्माध्यवसायाच्च न संश-
यो मिथो व्यभिचारादन्यतरधर्माध्यवसायत्वेनापि न संश-
यहेतुत्वं विप्रतिपत्त्यादिजन्यसंशये व्यभिचारात् । समान-
धर्मदर्शनादिसत्त्वे ऽपि संशयानुत्पादात् समानत्वस्य तद्वि-

(१) समानानेकधर्माध्यवसायादित्वेवमादि सूत्रमिति वाचिकम् ।

अत्वे सति तद्वतधर्मरूपस्य प्रमेयत्वादिमादायाव्यावर्तक-
त्वात् । अनेकत्वस्य च न एको धर्मो यस्येतिव्युत्पत्त्या तदवृ-
त्तिधर्मवत्त्वस्यापि तद्व्यक्तित्वादिकमादाय तथात्वात् । न च
समानधर्मः साधारणधर्मोऽनेकधर्मोऽसाधारणधर्मस्तदन्य-
तरनिश्चयात् संशयो भवति । अथवा साधारणधर्मवत्त्वनि-
श्चयोत्तरसंशयत्वावच्छिन्नं प्रति तादृशनिश्चयस्य हेतुत्वमेव-
मसाधारणनिश्चयादेरपि तदव्यवहितोत्तरसंशयहेतुत्वमि-
ति न व्यभिचारादिरिति वाच्यम् । प्रमाणाभावात् ॥ १ ॥

विप्रतिपत्त्यादिनोऽपि न संशयो मिथो व्यभिचा-
रात् संशयविशेषहेतुतया व्यभिचारवारणे ऽपि प्रमाणा-
भावेन हेतुत्वासम्भवादित्याह ।

विप्रतिपत्त्यव्यवस्थाध्यवसायाच्च^(१) ॥ २ ॥

न संशय इत्यनुषज्यते । अव्यवस्थापदेन उपलब्ध्यनु-
पलब्ध्योरव्यवस्था बोध्यते । अव्यवसायपदं न निश्चयपर-
मव्यवस्थायाः प्रामाण्यसंशयादेः स्वरूपत एव हेतुत्वस्यो-
क्तत्वात् किं तु स्वरूपपरः । अथवा अव्यवसायः कोट्यु-
पस्थितिः तथा च विप्रतिपत्त्यादिजन्यकोट्युपस्थितेर्न संशय
इत्यर्थः । वस्तुतोऽध्यवसायपदं ज्ञानपरं तथा चाव्यवस्थात्म-
कज्ञानादित्यर्थः । विप्रतिपत्तिपदं च तज्ज्ञानपरं पदज्ञानस्यैव
शब्दहेतुत्वात् ज्ञायमानपदस्य हेतुत्वे यथाश्रुतमेवेति ॥ २ ॥

विप्रतिपत्तेः संशयहेतुत्वे बाधकमप्याह ।

विप्रतिपत्तौ च सम्प्रतिपत्तेः^(२) ॥ ३ ॥

(१) सूत्रम् । विप्रतिपत्त्यव्यवस्थाध्यवसायाच्चेति न्यायतत्त्वान्नोक्ते बाधस्यति
मिथाः ।

(२) विप्रतिपत्तौ च सम्प्रतिपत्तेर्न विप्रतिपत्तिरस्तीति सूत्रार्थ इति वार्ति-
कम् । पुनः सूत्रे । विप्रतिपत्तौ च सम्प्रतिपत्तेः । अव्यवस्थात्मनि व्यवस्थितत्वाज्जा-
यत्वाया इति न्यायतत्त्वान्नोक्ते बाधस्यतिमिथाः ।

विप्रतिपत्तिदशायां सम्प्रतिपत्तेर्वादिनेरेकनिश्च-
यान्न संशय इत्यर्थः । अथवा विप्रतिपत्तौ सम्प्रतिपत्ते-
र्निश्चयजनकत्वाच्च संशयहेतुत्वं शाब्दसंशयानभ्युपगमा-
दिति भावः ॥ ३ ॥

अव्यवस्थायाः संशयहेतुत्वे बाधकमप्याह ।

अव्यवस्थात्मनि व्यवस्थित्वाच्चाव्यवस्थायाः^(१) ॥ ४ ॥

अव्यवस्थात्मनि अप्रामाणिकस्वरूपे व्यवस्थितत्वात् ।
अव्यवस्थायाः प्रामाण्यभ्रमत्वसंशययोर्न संशयहेतुत्वमि-
त्यर्थः । तथा समानधर्मदर्शनादेर्हेतुत्वाभावेन प्रामाण्य-
संशयादेरप्यसिद्धा कुतस्तस्य विषयसंशयहेतुत्वमिति
भावः ॥ ४ ॥

समानधर्मदर्शनादीनां पञ्चानां हेतुत्वे बाधकमाह ।

तथात्यन्तसंशयस्तद्गुर्मसातत्योपपत्तेः^(२) ॥ ५ ॥

तथा तथा सति समानधर्मदर्शनादीनां संशयहेतुत्वे
सति । अत्यन्तसंशयः संशयानुच्छेदः स्यात् । तद्धर्माणां
तेषां धर्माणां समानधर्मदर्शनादीनामन्यतमस्य सात-
त्योपपत्तेः सर्वदा सम्भवादित्यर्थः । केचित्तु उपलब्ध्यनुप-
लब्ध्यव्यवस्थायाः संशयहेतुत्वं तदा स्याद् यदि स्वस्मिन्-
व्यवस्थितत्वं स्यान्न चैवम् । तथा च स्वस्मिन् व्यवस्थिता-
यास्तस्याः कथमन्यत्राव्यवस्थात्वमित्यव्यवस्थात्मनीति
सूत्रार्थः । नन्वव्यवस्था प्रामाण्यसंशयस्तस्य च न संशय-

(१) अव्यवस्थात्मनि व्यवस्थितत्वाच्चाव्यवस्थाया नाव्यवस्था वेद्यत इति
सूत्रार्थ इति चार्तिकम् ।

(२) समानधर्मादीनां सातत्यार्थत्वं संशय इति सूत्रार्थ इति चार्तिकम् ।
पुनः सूत्रम् । अत्यन्तसंशयस्तद्गुर्मसातत्योपपत्तेरिति न्यायतत्वालोकलेखनद्वन्द्वनादवगम्यते
तच्चान्वयः । सूत्रार्थान्वयः । सूत्रार्थान्वयः । सूत्रार्थान्वयः । सूत्रार्थान्वयः । सूत्रार्थान्वयः ।

स्वरूपत्वं संशयस्य विषयविशेषघटितत्वात् तस्य चान्य-
संशयहेतुत्वं न विरुद्धमतो दूषणान्तरमाह । तथात्यन्तसं-
शयेति । तथा तथा सति अव्यवस्थाया हेतुत्वे सति ।
तथाशब्दोऽयं न सूत्रान्तर्गतोऽपि तु भाष्यस्य इत्यन्ये ।
अत्यन्तसंशयः संशयानुच्छेदः स्यात् तद्धर्मस्य तज्जन-
कस्य ज्ञानत्वादिसाधारणधर्मदर्शनस्य सातत्योपपत्तेरि-
त्याहुः ॥ ५ ॥

इत्थं च कारणाभावात् संशय इति पूर्वपक्षे समा-
धानमाह ।

यथोक्ताध्यवसायादेव तद्विशेषापेक्षात्
संशये नासंशयो नात्यन्तसंशयो वा^(१) ॥ ६ ॥

यथोक्ताध्यवसायात् साधारणधर्मदर्शनाद्यन्यतमा-
नन्तरं संशये ऽनुभवसिद्धे एवकारेण तादृशान्यतमानुत्त-
रक्षणे संशयाभावे च सति नासंशयो न कारणाभावात्
संशयानुत्पादोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां तादृशान्यतमस्य कार-
णत्वावधारणात् । तत्र चान्यतमत्वस्य बहुतरमेदघटित-
त्वेन गुरुतया तत्तद्भेदानां विशेष्यविशेषणभाववैपरीत्ये-
नानेककार्यकारणभावप्रसङ्गेन च तादृशान्यतमत्वेन न संश-
यकारणता किं तु साधारणधर्मदर्शनत्वादिप्रत्येकरूपेणैवा-
व्यवहितोत्तरत्वस्य कार्यतावच्छेदकघटकतया न व्यभि-
चार इति भावः । विप्रतिपत्तौ च मध्यस्थस्यैव संशयो-
दयात् तस्य च नैकतरकोटिनिश्चय इति न प्रागुक्तदोष इति
बोध्यम् । नन्वेवमत्यन्तसंशयः स्यादित्यत आह । तद्वि-
शेषापेक्षादिति । तेषां ये विशेषाः सहकारिणो दुरत्वादिदो-

(१) न सूत्रार्थापरिज्ञानादिति सूत्रार्थ इत्येतत्सूत्रव्याख्याने चार्त्तिकम् । वि-
ज्ञानसूत्रम् । यथोक्ताध्यवसायादेवेत्यादि न्यायतत्वालोके वाचस्पतिमियाः ।

मपृच्छन् को भवानिति । सो ऽब्रवीदहमेकः प्रथममांसं
वर्त्तामि च भविष्यामि च नान्यः कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्त
इत्यादिश्रुतौ तु शम्भोरेव सृष्टेः प्राक्सत्त्वमद्वितीयत्वं
जगत्कारणत्वं सर्वात्मत्वं चाज्ञायते । मायां तु प्रकृतिं
विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमिति मायित्वमपि तस्य श्रूयते ।
न चात्र महेश्वरशब्दो ऽन्यपरः । तत्र मन्त्रे बहूनां शिवना-
ज्ञामेवोपलब्धेः दक्षश्च महेश्वरं प्रति निमग्नणाभावे सर्व-
भूतकरो यस्मात्सर्वभूतपतिर्हरः । सर्वभूतान्तरात्मा च
तेन त्वं न निमग्नितः । त्वमेव हीज्यसे यस्माद्यज्ञैर्विविध-
दक्षिणैः । त्वमेव कर्त्ता सर्वस्य तेन त्वं न निमग्नित इति
हेतुस्तिव्याजेन तस्य सर्वहेतुत्वं सर्वान्तरात्मत्वं सर्वयज्ञ-
यष्टव्यत्वं च विशेष्यसम्बन्धित्वेनान्ययोगव्यवच्छेदिभ्या-
मेवकाराभ्यामन्ययष्टृत्वकर्तृत्वयोर्निषेधं चोपपाद्य अथ वा
मायया देव सूक्ष्मया तव मोहितः एतस्मात्कारणाद्वा
ऽपि प्रभो त्वं न निमग्नित इति तत्रैव हेत्वन्तरोक्तिच्छ-
लेन शुद्धे तस्मिन्नसम्भवि पूर्वोक्तकारणत्वोपपादकं मायि-
त्वमपि तस्यैवोवाच । एवं यो मां वेत्ति स वेदान्वेत्ति
साङ्गानित्यथर्वशीर्षे शम्भुज्ञानस्य साङ्गवेदज्ञानव्याप्यत्वो-
क्तस्तज्जन्यत्वोपलम्भात्सद्विषयीभूतमहेशस्य तत्प्रतिपाद्यत्वं
निश्चीयते । वेदाः साङ्गोपनिषदाः पुराणाध्यात्मनिश्चयः ।
यदत्र परमं गुह्यं स वै देवो महेश्वर इति द्रोणपर्वान्तर्गत-
शतरुद्रीये । पठ्यते सर्वसिद्धान्तैर्वेदान्तैर्यो मुनीश्वरेति पादो
च स्पष्टं साङ्गवेदपुराणादितात्पर्यभूमित्वं शम्भोः स्मर्यते ।
तस्मात् परतरं नान्यत्किं चिदस्ति महेश्वरादिति । तस्मा-
न्नान्यः परो देवस्त्रिषु लोकेषु विद्यतइति च क्रमेण तयो-
रेवास्य सर्वोत्तमतोच्यते हरिर्बंशे च हरिर्वाक्ये । नान्य-
स्त्वसः परमो देवदेव जगत्पतिः सुरवीरारिहन्तरा । नान्य-

ऋतं त्वत्समं देवभूतं भूतं भव्यं भवदेवाथ नास्तीति ।
 तत्रैव । वेदा वेदाङ्गैः सहितास्त्वत्प्रसूता यज्ञो दीक्षा च
 दक्षिणा चाभिरूपेति वेदादिहेतुत्वमपि तस्योक्तम् । मुक्त-
 प्राप्यत्वमपि परमपरायणं तत्त्वमिति तस्य श्रूयते । स्मर्यते
 च त्वं धाम परमं पदमित्यादि । अपि च भगवता नीतायाः
 सप्तमनवमदशमाध्यायेषु स्वस्य सर्वात्मत्वज्ञापको यो वि-
 भूतियोगो दर्शितः अन्यत्रापि तत्परपुराणादिषु च सो
 ऽपि हरपरेतिहासपुराणादिषु तस्य दर्शितः । यथा मो-
 क्षधर्मं दक्षस्तवराजे । व्याघ्रो मृगाणां पततत्रं ताक्ष्यो
 ऽनन्तश्च भोगिनामित्यादि । यच्चैकादशे तत्प्रत्यायकं वि-
 श्वरूपं हरिणा दर्शितं तदप्यत्र शम्भोरुक्तम् । भवच्छरीरे
 पर्यामि सोममग्निं जलेश्वरम् । आदित्यमथ वै विष्णुं
 ब्रह्माणं च बृहस्पतिमित्यादि । किंचैकादशएवामी हि
 त्वामित्यादिना भया हतांस्त्वं जहीत्यन्तेन हरिणा हता
 एव भीष्मादयो ऽर्जुनेन हता इति ज्ञायते । शतद्वित्र्ये
 चार्जुनप्रभोपन्यासवाक्यार्थ इति न्यायात्तेन हता एव
 कौरवाः पार्थेन हता इति निश्चीयते । किंच एष एव साधु
 कर्म कारयति अज्ञादो वसुदानः फलमत उपपत्तेरित्या-
 दिश्रुतिसूत्रैः परात्मनः शुभाशुभकर्मफलदातृतोच्यते ।
 अज्ञमासमन्ताद्ददातीत्यन्तादः । ततो ह्यस्य बन्धविपर्य-
 यावित्यादिना च बन्धकत्वं मोक्षकत्वं चेदस्योच्यते । लभते
 च ततः कामान्, क्षिपाम्यजन्मशुभान्, तेषामहं समुद्धर्त-
 रित्यादिना तत्सर्वं हरेरुच्यते । स मोक्षयति सुप्रीतः शर-
 दयः शरणागतान् । आयुरारोग्यमैश्वर्यं वित्तं कामांश्च पुष्क-
 लान् । स ददाति मनुष्येभ्यः स चैवाक्षिपते पुनः । सेन्त्रा-
 दिषु च देवेषु तस्य वैश्वर्धमुच्यते । स कामानां प्रसुर्वेक्षो
 वे दिव्या ये च मानुषाः । लब्धयति वसित्वं सर्वार्थं

सर्वकर्मसु । शिवमिच्छन्मनुष्याणां तस्मादेष शिवः स्मृतः । सर्वथा यः पशुन्याति तैश्च यद्रमते पुनः । तेषामविपतिर्यच्च तस्मात्पशुपतिः स्मृत इत्यादि भारते । ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तान्पशुन्बद्धेत्यादिपुराणेषु च तत्सर्वं हरस्योक्तम् । देव्यथर्वशिरसि तु यत्सृष्टेः प्राग्विद्यमानाद्वितीयरूपत्वादिकं प्रागुदाहृताथर्वशीर्षे शिवस्योक्तं तत्सर्वं शिवाया दर्शितम् । हरिबंशे च हरिप्रणीतोमास्तबे । आद्या सा सर्वभूतानां निष्ठा च परमा गतिरिति तस्याः सर्वाधिष्ठानत्वं मुक्तप्राप्यत्वं चोक्तम् । तत्रैव । लक्ष्मीरूपेण दानवानां वधाय चेत्यादिना त्वया व्याप्तमिदं सर्वं जगत्स्थावरजङ्गममित्यन्तेन तस्याः सर्वात्मता चोक्ता । तथा मविष्योत्तरे उमोक्तिः यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति । तस्याहं नित्यदेहस्था स च नित्यं मयि स्थितः । न पश्येत्सर्वभूतेषु न च सर्वं मयि स्थितम् । स तु पर्वतदुर्गेषु मार्गमाप्नो विनश्यतीति । मात्स्ये च सर्वगा सर्वभूतेषु ब्रह्मण्या परमेश्वरी । सर्वलोकेषु यत्किं चिद्विहितं न तया विनेति । मार्कण्डेये तु तया विसृज्यते विश्वं जगदेतन्माराधरम् । सैषा प्रसन्ना वरदा नृणां भवति मुक्तये । संसारबन्धहेतुश्च सैव सर्वेश्वरेश्वरीत्यादिना प्रागुक्तं सवैगौर्या दर्शितम् । सनत्कुमारसंहितायाम् । विद्ये वेदान्तगीते श्रुतिपरिपठिते मोक्षदे मुक्तिमार्गे मार्गातीतस्वरूपे इत्यादिना वेदान्तोपपाद्यत्वमोक्षकत्वादिकं सरस्वत्या उक्तम् । सरस्वतीं नमस्यामि चेतनां हृदि संस्थिताम् । मतिदां वरदां चैव सर्वकामफलप्रदाम् । सुखमोक्षप्रदामित्यादिना बृहस्पतिश्च तत्सर्वं तस्या दर्शितवान् । तस्याः सख्युद्रा अघि क्षरन्ति तेन जीवन्ति प्रदिशश्चतस्रः । क्षरत्यक्षरं तद्विश्वमुपजीवतीत्यादिश्रुत्या ऽप्यस्या जगदुत्पाद-

कत्वपालकत्वादिकमुक्तम् । अयमर्थः । तस्या वाचः सः
 काशात्समुद्रा मेघा नद्यश्च समुद्भवति जलमस्मादिति
 व्युत्पत्तेः । अघि अधिकं प्रभूतमुदकं विचरन्ति वाग्देवता-
 रूपेणान्तर्यामिणा प्रेरिता मेघादयो जलचरणादिकं कुर्व-
 न्ति । अक्षरं प्रधानं तदधिष्ठितं सत्त्वरति ईक्षणादिषदा-
 यन्तकार्याकारेण परिणमते । अत्र तस्या इति तेनेति च
 स्त्रीपुङ्क्तिङ्निर्देशेनास्या मायामहेशोभयरूपत्वं ध्वनितम् ।
 तच्च मायोपहितब्रह्मरूपत्वे पर्यवस्यति । ईश्वरीं सर्वभू-
 तानां तामिहोपबह्वये श्रियमिति लक्ष्म्याः सर्वेश्वरत्वं श्रू-
 यते । स्मर्यते च जगत्कारणत्वसर्वात्मत्वमोचकत्वादिकं
 वैष्णवे । नमस्ये सर्वभूतानां जननीमब्जसम्भवाम् । त्वं
 सिद्धिस्त्वं स्वधा स्वाहा सुधा त्वं लोकपावनीत्यादिना
 शरीरारोग्यजैश्वर्यमरिपक्षक्षयः सुखम् । देवि त्वदृष्टिदृष्टानां
 पुरुषाणां न दुर्लभमित्यन्तेन तत्रैव । तन्निबोध यथा सर्गे
 भगवान्संप्रवर्त्तते । नारायणाख्यो भगवान्ब्रह्मा लोकपि-
 महः । उत्पन्न उच्यते विद्वन्नित्य एवोपचारतः । एकार्णवे
 तु त्रैलोक्ये ब्रह्मा नारायणात्मकः । भोगिशय्यागतः शेते
 त्रैलोक्यग्रासवृंहितः । जनस्थैर्योगिभिर्देवश्चिन्त्यमानो
 ऽब्जसम्भवः । प्रजाः ससर्ज भगवान्ब्रह्मा नारायणात्मक
 इत्यादिना विवेर्जगदुत्पत्तिप्रलयहेतुत्वयोगिचिन्त्यत्वादि-
 कमुक्तम् । एवं शैववैष्णवादिमतेषु दर्शितान्यदर्शितानि
 चापीदृशानि सर्वाण्येव स्मर्त्तव्यानि । एतानि च यदि सं-
 भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो हि नेष्यतइति न्यायात्प्रागु-
 दाहृतसामान्यवाक्यैरेकवाक्यतां नीत्वैतत्प्रतिपाद्यानां
 हरिहरादीनामेकवाक्यतापन्नानां संभूयैकार्थप्रतिपादकत्व-
 मिति न्यायेनैकाद्विताब्रह्मरूपतोपेयते तदा प्रमाणानि भ-
 वन्ति । अन्यथा त्वन्योन्यं विरोधं प्राप्य विनिगमना-

विरहेण सर्वाण्यपि सुन्दोपसुन्दन्यायाद्वाधितानि स्युः ।
न हि सर्वेषामन्योन्यभिन्नानां तत्तच्छास्त्रोक्तं सर्वेश्वर-
त्वाद्ययत्वादिकं संभवति विकल्पसमुच्चयादीनां प्रागेव
निरस्तत्वात् । तस्माच्छ्रुतिस्मृतिप्रामाण्यमिच्छद्भिस्तदभेद
एवोपेयः । यस्तु ते उल्लङ्घ्य दुराग्रहात्कुतकैस्तद्भेदं सा-
धयति स न शैवो न वा वैष्णवः किं तु नास्तिक एवेति
मन्तव्यम् । यथा ऽऽह हरिः । श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे यस्ते
उल्लङ्घ्य वर्त्तते । आज्ञाच्छेदी मम द्वेषी मद्भक्तो ऽपि न
वैष्णवः इति । मनुश्च श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु
वै स्मृतिः । ते भूते यो ऽवमन्येत हेतुशास्त्राश्रयो द्विजः ।
स साधुभिर्बहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दक इति । ईदृ-
शश्च बन्धुभिरपि त्याज्यः । अपन्थानं तु गच्छन्तं सोदरो-
ऽपि विमुञ्चतीति न्यायात् । किंच दुराग्रही वैष्णवो वा
शैवो वा प्रष्टव्यो बुधैः । किं विष्णोर्भिन्नः शिवः शिवा-
द्भिन्नो वा विष्णुः । नाद्यः । घटाद्भिन्नस्य पटादेरघटत्व-
वद्विष्णुभिन्नस्याविष्णुत्वापत्त्या ऽऽनन्दात्मकशिवरूपत्व-
मपि न स्यात् । यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्तीति
श्रुतेः । पुरुषोत्तमाद्भिन्नस्यापुरुषोत्तमत्वं मुकुन्दभिन्नस्यामुकु-
न्दत्वं च ध्रुवम् । तथा चालं तदुपासनया मुमुक्षुणाम् । न
द्वितीयः । शिवशम्भुशङ्करमहेश्वरभिन्नस्याशिवाशम्भवशङ्क-
रामहेश्वरत्वापत्त्या ऽनुपास्यत्वप्रसङ्गात् । शिव एको ध्येयः
शिवंकरः अन्यत्सर्वं परित्यज्येति श्रुतेः । अत एवोक्तं हरिवंशे
न विना शङ्करं विष्णुर्न विना केशवं शिव इत्यादि । शिवस्य
विष्णोर्भिन्नत्वे ऽपि न विष्णोः शिवाद्भिन्नत्वमिति तु न
वैष्णवेन वक्तुं शक्यम् एवमन्यत्रादशनात् । न विना केशवं
शिव इत्युक्तिविरोधाच्च स्वपक्षेऽप्यत्र । तथा च वध्यतां
वध्यतां बालो नानेनार्थो ऽस्ति जीवता । स्वपक्षहानिकर्तृ-

त्वाद्यः कुलाङ्गारतां गत इति न्यायविषयता नातिवर्तते । एवं शैवमते ऽपि बोध्यम् । तस्मात्तत्सङ्गीलाविग्रहावच्छिन्ने परे ब्रह्मणि नैपाधिको ऽपि भेदः कल्प्यः । तथा च व्याससूत्रम् न स्थानतो ऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हीति । अपि चैवमेके इति च । स्थानत उपाधितो ऽपि परस्योभयलिङ्गमनेकरूपत्वं नास्ति सर्वत्र ब्रह्मपरेषु वेदान्तेषु तदेकत्वस्य श्रवणादिस्थासूत्रार्थः । एके शास्त्रिनो मृत्योः स मृत्युमाप्नोतीत्यादिभेदनिन्दापूर्वकमभेदमेव परमात्मनः समामनन्तीति द्वितीयार्थः । तर्हि तत्तत्पुराणेष्वितरासाधारस्येन तत्तत्प्रतिपादनमप्रमाणं स्यात् । वैष्णवं शैवमित्यादिपुराणसंज्ञाभेदाभ्रानर्थकाः स्युः । चतुर्भिर्भगवान्विष्णुर्ब्रह्मा तथा रविः । अष्टादशपुराणेषु शिष्टैस्तु भगवाञ्छिव इत्यादिप्रभासखण्डादिगतं विभागवचनं चाप्रमाणं स्यात् । तथा चाभेदवचःप्रामाण्यसाधने प्रवृत्तानां भवतामेकं संचित्सतो ऽपरं प्रच्यवतइति न्यायविषयत्वं दुर्वारम् । तथा नैपाधिको भेदो ऽवश्यमुपेय इति चेन्न । तत्तद्गुणकार्यसर्गादिप्राधान्यविवक्षया रजस्माद्यवच्छिन्न इव तत्सङ्गीलाविग्रहावच्छिन्ने ऽपीमे तत्तच्छब्दप्रवृत्तिसम्भवात् । एतद्विवक्षया ऽपि च संज्ञाभेदमात्रं परस्य कृषीवलस्येव पूर्वोक्तसंज्ञाभेदः । तदुक्तं वैष्णवे । सृष्टिस्थित्यन्तकरणाद् ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकाम् । स संज्ञां याति भगवानेक एव जनार्दन इति । मार्कण्डेये ऽपि कृषीवलदृष्टान्तपूर्वकमेवमेवोक्तम् । केचित्सु सप्त्वादिगुणावच्छिन्नैशवचतुर्भुजादिदेहवृत्तिजातिविशेषविशिष्टस्यापीशितुर्विष्णवादिशब्दवाच्यत्वम् । तथा च श्रुत्यादौ तत्तच्छब्देन तत्तन्मात्रव्यवहारोपपत्तिरित्याहुः । एवं च रुद्रशब्दितस्य तमोवच्छिन्नचैतन्यस्य चतुर्भुजदेहाभिमानित्वात् तदभिमानविषयस्य

च त्रिनेत्रदेहस्य विष्णुशब्दितस्य सत्त्वावच्छिन्नचिदभि-
मानविषयत्वात् चतुर्मुखदेहस्यापि तयोरभिमानगोचर-
त्वात् रजोऽवच्छिन्नस्योभयाभिमानित्वाच्च यो विष्णुः स
तु वै रुद्रो यो रुद्रः स पितामह इत्यादेराञ्जस्यम् । चतुर्भु-
जदेहस्येव तदभिमानिनोर्हरिहरयोरपि हरिनारायणादि-
शब्दाभिधेयत्वान्नामानि तब गोविन्देत्यादेराञ्जस्यम् । उक्त-
विषयत्वात् संज्ञाभेदादसाधारणव्यवहारादेराञ्जस्यं चेति
सर्वं चतुरस्रम् । कारणोभूततमः प्रभृत्यवच्छिन्नज्ञेशस्य रुद्रा-
दिसंज्ञा मैत्रायणीशाखादौ श्रूयन्ते । अथ यो ह खलु वावा
ऽस्य तामसोऽंशो ऽसौ स ब्रह्मचारिणो यो ऽयं रुद्रः अथ
यो ह खलु वावा ऽस्य राजसोऽंशो ऽसौ स ब्रह्मचारिणो यो
ऽयं ब्रह्मा ऽथ यो ह खलु वावा ऽस्य सात्त्विकोऽंशो ऽसौ
स ब्रह्मचारिणो यो ऽयं विष्णुः स वा एकस्त्रिधामृत
इत्यादि । अयमर्थः तामसः तमः प्रधानत्वेन तत्कार्यसं-
हारक्रियाप्रधानत्वेन वा विवक्षितोऽंश इवांशो हे ब्रह्मचा-
रिणः । एवमग्रे ऽपि । न च तामसादिपदेन केवलतमआद्य-
वच्छिन्ना विवक्षितः तमआदेरन्योन्यसहचरस्वभावत्वा-
त् । यथा ऽऽहुः सांख्याः । अन्योन्यमिथुनवृत्तय इति ।
आगमश्चात्र भवति । अन्योन्यमिथुनाः सर्वे सर्वे सर्वत्र
गामिनः । रजसो मिथुनं सत्त्वं सत्त्वस्य मिथुनं रजः । तमस-
श्चापि मिथुने ते सत्त्वरजसी उभे । उभयोः सत्त्वरजसो-
र्मिथुनं तम उच्यते । नैषाम्नादिः संप्रयोगो वियोगो बोध-
लभ्यत इति । मिथुनपदेन सर्वत्राविनाभाववर्तित्वलक्ष्यं
सहचरणशीलत्वं विवक्षितम् । तथा च यथोक्तव्याख्यान-
मेव तामसादिपदेषु चितम् । एतेन प्रलये तम एवावशि-
ष्यतइत्यादिकल्पना ऽप्यपास्तेत्यलमतिप्रसङ्गेन । तथा मै-
त्रेय श्रूयतामेतद्यत्पृष्टो ऽहमिदं त्वया । विष्णोरक्षांशसंभू-

तिचरितं जगतो हितमित्यादिवैष्णवादौ कृष्णादावप्यंश-
 त्वव्यवहार औपचारिकः । न होतत्पाषाणांशो ऽयं कणइति-
 वत्सम्भवति निष्कलत्वश्रुतिविरोधात् । अत एवेन्दोरंशो
 गुरुरिति वदपि न । तद्वदेव भिन्नत्वापत्तेश्च । नापि बिम्ब-
 प्रतिबिम्बभावेन सः अवताराणां जीवत्वापत्तेः । नन्वेश्व-
 र्यावृतत्वाविद्यावद्विषयकर्मकर्तृत्वादिरूपजीवलिङ्गसत्त्वा-
 त् जगदुत्पादकत्वादीशलङ्गासत्त्वाद्देशमेव तेषां तदिति
 चेन्नूनं दुर्मतिरसि यतः अजो ऽपि सन्नव्ययात्मेत्याद्यसंख्य-
 वाक्यानि पश्यन्नपि न पश्यसीव । कर्मकर्तृत्वं तु लोका-
 नुग्रहायैव शस्य । यदि ह्यहं न वर्त्तेयमित्यादितदुक्तं । एवं
 रामादिष्वपि बोध्यम् । तमुद्दिश्य ह्यक्तं भागवते स्त्रीस-
 ज्जिनां गतिरियं प्रथयंश्चकारेत्यादि । शिवावतारस्य भैर-
 वस्य ब्रह्महत्याव्रताचरणं लोकसंग्रहायेति काशीखण्डादौ
 स्पष्टम् । महादेवांशसंभूतमित्यादिना ऽत्रांशत्वोक्तिरप्यु-
 क्त्तरीत्यौपचारिकयेव । एवं श्रीगणेशस्य ब्रह्मवैवर्त्ते विष्ण्वं-
 शत्वोक्तिः अन्यत्र क चिद्धरांशत्वोक्तिः क चिद् ब्रह्मांश-
 त्वोक्तिर्या सा ऽपीदृशी । गुहे क चिद्विष्ण्वंशत्वोक्तिः क
 चिच्छिवांशत्वोक्तिश्चैवमेव । मल्लारिस्तु साक्षाच्छिव एव न
 तत्रांशत्वकथापीति प्रसिद्धं ब्रह्माण्डपुराणे । कथं तर्हि राम-
 कृष्णादौ गर्भवासादिपुरःसरं जन्म क्रमेण च बाल्याद्य-
 वस्थाः गुद्धे मूर्खादिकं भार्याद्यर्थं विलापादिरिति चेति
 चेत् मायैव । यतो दृश्यतएवेन्द्रजालवन्न तु वस्तुतो ऽस्ति
 अखण्डचिदानन्दघनत्वाद्वामादेः । तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे ।
 स्त्रीपुंमलानुषङ्गात्मा देहो नास्य विजायते । किं तु निर्दो-
 षचैतन्यं सुखं नित्यां स्वकां तनुम् । प्रकाशयति सैवेयं ज-
 निर्विषणोर्न चापरा । तथा ऽप्यसुरमोहार्थं परेषां च क चिच्छ-
 वित् । दुःस्वाज्ञानभ्रमादींश्च दर्शयेच्छुद्धसद्गुणः । क प्रणा-

THE SAMBANDHAVĀRTIKA OF SUREŚVARĀCHĀRYA.

1. I bow with devotion to Him Who is considered as multiple¹ by those whose conception of *Ātman* is blinded by the deep-rooted delusion that springs from their extreme nescience and from the consequent sense of universal duality; who, nevertheless, is the indivisible, changeless, eternal, all-pervading One, far beyond the scope of all word and thought, in Whom all the worlds rejoice.²

2. With the object of clearing away certain doubts created by sophists, this work is begun on a small scale, to bring out, by logical reasoning, the meaning of the *bhāṣhya* (or *vṛitti*), written for the instruction (*lit* pacification) of the virtuous, wherein the venerable teacher (*Śaṅkara*), pursuing the path of his predecessors, has examined the import of the entire Vedas under the pretext of a commentary on the *Kānvōpanishad*.³

3. Here (as elsewhere) the word *upanishad* has but one meaning, namely, the knowledge of the Supreme Self (or *brahmavidyā*); for,⁴ the literal interpretation of

¹ The allusion here is to the Mīmāṃsakas who uphold the distinction between the enjoyed (*bhōgya*) and the enjoyer (*bhōktṛi*.)

² Hence, Himself full of bliss, since one must possess what he is able to impart to others.

³ Another name for the *Bṛihadāranyakōpanishad*, also called the *Vājasaneyibrahmaṇōpanishad*.

⁴ The objection is raised that the word *upanishad* is a *rūḍhi* word, used as the name of the several Vedic texts so called. This is met by saying that it should be interpreted etymologically as a *yōga* word, and, the several parts of the Scripture are named *Upanishads*, because they teach *upanishad* or *brahmavidyā*. See sloka 8.

the word leads only to that. How, then, is this (interpretation)?

4. The prefix *upa* denotes proximity, namely in relation to the Self (*pratyag ātman*): and the prefix *ni* qualifies the threefold meaning of the verb *sad*.¹

5. Bringing this soul (*Jīvātman*) into union with *Brahman* who is without a second, it dispels (or shatters) nescience (*avidyā*) and its consequences. Hence it (the *Brahma-vidyā*) is termed *upanishad*.

6. Or, destroying our nescience which is the prime source of all misery, it makes us attain the indivisible Supreme in Its aspect of the Inner Self (*pratyag*). Hence, also, the term *upanishad*.

7. Or else, knowledge (*vidyā*) puts an end to the source of all worldliness by cutting off its very root. Hence, too, the term *upanishad*.

8. Because the text inculcates the knowledge referred to above (*brahmavidyā*), and does not differ, therefore, from the knowledge itself,² the name *upanishad* is applied to it, in the same way as the plough is spoken of as one's livelihood.³

9. It (the text) is termed *āranyaka*, because it is (or, must be) recited in the forest (*aranya*.) It is named (*bṛihadāranyaka*) by reason of the great length of the text, as also of its deeply philosophical signification.

¹ The three meanings are 'shattering,' 'motion,' and 'termination':
 विध्वंस्य गच्छत्युपनिषदनेषु

Each of these is dealt with in order in the 5th, 6th and 7th verses.

² This is a sort of metonymy, where no difference is made between what teaches (*vyutpādaka*) and what is taught (*vyutpādya*), between the effect (*sādhya*) and that by which it is effected (*sādhaka*).

³ Whereas it is only a means to it.

10. Thus, under the guise of an etymological explanation, suitable to the context, the commentator has indicated that the sole purpose of all *upanishads* is final liberation (*mukti*.)

11. The commentator then says, "For (the benefit of) such as wish to escape from birth and death," with the object of establishing a mutual difference (or contrast) between the doer of rituals (*karmādhikārin*) and the aspirant of spiritual knowledge (*jñānādhikārin*).¹

12. He alone is authorised to study the *Vedāntas*, who has renounced all action (*kriyā*), and who wishes to be free from birth and death (*samsāra*), and, also to understand the unity of the Self (*aikātmya*).

13. Even the Scripture, in the passage. "This only, etc." (*ētam ēva*),² says that he alone who has relinquished all action (*karman*) has the right to acquire knowledge whereby to understand the real nature of the inner Self (*pratyag*).

14. To stimulate a desire for realising the supreme Self, the reciting of the Vedas (and other rites) are prescribed ; but all of them must be renounced if *Brahman* is sought to be attained. This is supported by the use of *ipsanti* in the Vedic text (quoted above).

15. With a view to bestow knowledge on a student so entitled, it is next written, "From the cause of births and deaths, etc.,"³ a phrase full of evidently right principles.

¹ That is to say, only seekers after knowledge are fit to be students of this *Upanishad*.

² यत्तम् एव प्रवर्जितो लोकम् वृक्तः (or ईप्सन्तः) प्रवृजन्ति ।

³ *Śankara* writes that his *bhāṣya* is intended to confer on the student a knowledge of the identity of the soul with *Brahman*, and that this knowledge is the instrument of liberation from the root of *samsāra*: संसारहेतु-निवृत्ति-साधन-ब्रह्म-ज्ञात्वा-यत्कृत्व-विद्या-प्रतिपत्तये ।

16. Since no other topic is comprised in the teachings of *Vēdānta* than the unity (of the soul with *Brahman*), a knowledge of that unity, therefore, will dispel spiritual darkness.

17. This sacred Vedāntic *upanishad*, was compiled with great pains to facilitate the acquisition of that knowledge which alone could destroy nescience, the origin of *samsāra*.

18. A true understanding of the nature of the Supreme Self alone can root out the ignorance of that Self, and such an understanding springs from the (spontaneous) awakening of the soul (*ātmotpatti*). Nothing else¹ is necessary for the dispulsion of darkness.

19. The methods for obtaining what is sought and the persons authorised to pursue those methods, have now been differentiated with respect to the *karmakāṇḍa* and the *jñānakāṇḍa*. Now, directions are given for such persons in the pursuit of those methods.

20. 'May we not take it that final liberation, like happiness (*svarga*, etc.), is by virtue of scriptural injunctions (*vidhi*)?'² For, without something being enjoined to be done (*kārya*) there can be neither a person authorised (*adhikārin*), nor the relation of cause and effect between sacrifices and their fruits.

21. 'It is so even in temporal matters; why not so

---

¹That is, not only is *karman* not necessary for gaining the highest knowledge, but even reflection or meditation (*prasankhyāna*) is only secondary.

²Or, in other words, even liberation (*mukti*) is the result of performing *karman*. This and the next two are the arguments of the opponent, the *Mīmāṃsika*.

in Scripture?¹ There are also passages in the *Vēdas* to show that liberation is dependent on the carrying out of Vedic injunctions.

22. 'Just as there are mandatory texts like "One should perform sacrifice, etc." in the case of temporal happiness, so, too, there are texts like "One should worship" in regard to emancipation (*mukti*).'

23. No, it is not correct to assume a common means for the attainment of temporal happiness and of final liberation, for the two are essentially different in the facility or difficulty, in the certainty or uncertainty, of their attainment.

24. What is best (*jñāna*) is one thing, and what is agreeable (*karman*) is another (i.e. the two are different) both of them affect the same individual with different results (*mukti* and *svarga*). Good (final liberation) will come to him who chooses the best, but he who chooses the agreeable will lose the fruit (heavenly happiness, etc. which are only temporary).²

25. Having examined the nature of the life (in other worlds) that results from the performance of action the *Brāhmaṇa* (lit. one who has studied the Vedas) will begin to despair (by reason of the transitoriness of such life), thinking, "How can that which is non-action *mukti* be the effect of action (*karman*)?" And, to gain that knowledge, he must needs go, *samidh* (fuel for the sacred fire) in hand, to a teacher who is well-versed in the Vedas and ever bent on a contemplation of the Supreme (*brahmanishṭha*).

¹ The Vedas are supposed to conform to common usage. Hence there too there can be no *adhikārin* without a *kārya*.

² Kāṭha, II. 1.

26. Is not liberation, like temporal bliss, a thing to be accomplished,¹ being of the nature of something not attained? Not so; liberation is not even a thing to be accomplished, for, it is not like temporal happiness.

27. Since the knowledge of the Self destroys the nescience of a person when the obstacles to his progress have spontaneously disappeared, it is therefore said, in figurative language (*upachārāt*) that liberation is to be accomplished by such knowledge.

28. As a sick man is restored to health by medical treatment, so also does one obtain liberation when his ignorance of the Self is destroyed by spiritual wisdom.²

29. Scripture says "This was *Brahman*, etc.,"³ and *Brahman* alone, etc."⁴ So the student (who desires liberation), like one who is asleep, is merely to be awakened by Scriptural teaching, but not to be made to act, by it.

30. What purpose does injunction serve, since knowledge is independent of human endeavour. Such texts as do occur are meaningless in this connection, since they cannot have a mandatory signification.

31. The objection that there can be no authorisation (*adhikāra*) without something ordained to be done (*kartavya*), will be confuted later on,⁵ by saying that it

¹ Hence, requiring a means of accomplishing it. *Muktī* is not like *svarga*, the result of conscious effort.

² The medicine is not the direct cause of health, which is but the natural state. It simply removes the ailment. So knowledge merely removes *avidyā*, and is hence figuratively said to be the means of *muktī*.

³ ब्रह्म वा इदं अयमसीत् ।

⁴ ब्रह्मेव सन् ब्रह्मायति ।

⁵ See verse 228. That is, the privilege of performing sacrifices, etc., may be hemmed in by limitations, but knowledge is open to every one universally, and hence requires neither *adhikāra* nor *vidhi*.

(knowledge) may be prescribed for all.

32. Another (opponent) says, "If you desire to attain liberation (*śrēyas*), which is no other than the natural condition of the soul, that end can be accomplished only by performance of rites (*karmabhyah*), for *karman* is mentioned in the Vedas [as the means to *purushārthas* of which *mukti* is one.]

33. "Since, in *Sruti* as well as in *Smṛiti*, *karman* alone is ordained to be done, there can be no other means than *karman* both for final liberation (*mukti*) and for temporal happiness (*abhyudaya*).

34. "Let us endeavour and reason it out, considering it in its Vedic aspect. For, every Vedic text can only mean either a prohibition or an injunction.

35. "But (says the opponent's opponent), I have already quoted several Vedic passages, which are not injunctory; and therefore what you say is unreasonable.'

36. "There will be consistency of meaning (*ĕkavākyatva*)¹ if such passages are construed to be injunctory, on the authority of the aphorisms, "Because the Vedas aim at rites, etc.,"² and "Since it explains the injunction, etc."³

37. "But if we construe these texts which do not enjoin actions as syntactically different (*vākyabhēda*),⁴

¹ This is a canon of the Mimamsa, by which a merely affirmative passage, occurring in the same context as a mandatory text, is interpreted to be explanatory of the latter, and, therefore, to be included in the injunction. Of a different interpretation the Mimamsaka would say that his is the more natural and the other is strained.

² आह्वयस्य क्रियार्थत्वात्, etc.

³ विधिना तु यद्व्याख्यात्वात्, etc.

⁴ That is, as not explanatory of, or as not supplementing, the injunctory passage.

such an interpretation will be far-fetched. 'Now (says the opponent's opponent again) the reward of final liberation is said to be everlasting (not transitory).

38. "How can it be everlasting, if it is the reward for performing rites (*karman*); for, nothing in this world that results from *karman*, is known to be permanent (*dhruva*) ?

39. " 'Liberation must be the result of some means Hence (if *karman* is not the means), what remains, namely, *jñāna*, must be the means,¹ since it is also so said in the *Vedānta*.'

40. "It is not so, since *mukti* is established to be the result of *karman*. 'But (the opponent's opponent again) how can it be permanent if it is the fruit of *karman*?' Listen, then, to my explanation.²

41 & 42. "By the non-performance of prohibited rites (*nishiddha*) and of rites having special objects (*kāmya*), by the performance of prescribed (or necessary) duties (*nitya*), by the consequent removal of impediments, and the wearing out, by enjoyment and suffering (*bhōga*), of the germs of a second bodily life, the inner soul will reach liberation by dint of *karman* alone in the manner aforesaid, even without any instruction as to the unity of the Self (*aikātmya*).

43. "It may be said, 'In such Vedic passages as "Having realized him, etc." and "knowing *Brahman*, etc."' a reward (*mukti*) is prescribed for knowledge of

¹ Though not directly, at least as the means of removing the impediments to *mukti*.

² *Surāṣvara*'s opponent tries to show that *mukti* may be permanent, and yet be the result of *karman*.

³ निचायतममुमुक्षात्ममुच्यते and ब्रह्मवेदब्रह्मैवमात्मनः ।

संस्कृतपुस्तकानां सूचीपत्रम् ।

मूल्यम्

श्रीभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमपाठः सुतप्रकाशिकासंवलितः पं. श्रीराममिश्र-		
शास्त्रिप्रणीतज्ञाचित्कविचमचट्टिप्यखीसमेतः	७१)	
श्रीभाष्ये प्रथमाध्यायद्वितीयपादमारभ्य द्वितीयाध्यायान्तम्	तथा ..	७२)
श्रीभाष्ये तृतीयाध्यायमारभ्य चतुर्थाध्यायान्तम्	तथा ..	३३)
वेदार्थसंग्रहे भगवद्गीताभ्यासमुनिप्रणीतः सटीकः	३४)	
खेहपूतः प्रथमो बिन्दुः सत्सम्प्रदायाचार्यपं. स्वामिश्रीराममिश्रशास्त्रि-		
प्रणीतो निर्विशेषाद्वैतनिराकरणपरः	११३)	
खेहपूतसंहिता वेदार्थसंग्रहः	३४)	
शास्त्रदीपिका	७५)	
सङ्कल्प-कायडम्, जैमिनीयबोडशाध्याय्याः शेषचतुरध्यायोत्तररूपम्, भाट्टच-		
न्द्रिकोपेतम्, पं. स्वामिश्रीराममिश्रशास्त्रिसङ्कलितटिप्पणीसमेतम् ।	११)	
काशिकाव्याख्या पदमञ्जरी, श्रीहरदत्तमिश्रविरचिता, भारद्वाजपदामोदर-		
शास्त्रिणा संशोधिता पूर्वाख्यरूपा	५१३)	
तथा उत्तराख्यम्	८१३)	
माधवीया धातुवृत्तिः, नामधातुवृत्तिश्च, श्रीमाधवाचार्यसोदरेण		
श्रीसायणाचार्येण विरचिता	७१३)	
काशिका, पाणिनीयव्याकरणसूत्रवृत्तिः, पण्डितवरदामनजयादित्यविरचिता	७१३)	
श्रीतिङ्गन्तार्थवतरणिः ।	७३)	
द्विगुमीमांसा, श्रीसुधाकरद्विवेदिविरचिता	११३)	
जैमिनिसूत्रवृत्तिः सुबोधिनीनामिका, श्रीयुतरामेश्वरसूरिविरचिता ..	५१३)	
लक्षणावली, न्यायाचार्यश्रीमदुदयनविरचिता, शेषशार्ङ्गधराचार्यविरचितया न्याय-		
मुक्तावल्याख्यया टीकया संहिता ।	११३)	
सिद्धान्ततत्त्वं नाम वेदान्तप्रकरणम्, श्रीमांसाधुरन्धरश्रीमदापदेवसुनुना		
विद्वद्द्वारेण श्रीमदनन्तदेवेन विरचितम् ।	११३)	
तत्त्वमुक्ताकलापः-सर्वार्थसिद्धयुतः, श्रीधायनीयार्थसिद्धान्तानुसारी विशिष्टाद्वै-		
तप्रवृत्तिरूपणपरः प्रकरणयन्त्रः, श्रीवेदान्ताचार्यापराभिधेन कविताार्क-		
ककेसरिणा सर्वतन्त्रस्वतन्त्रधिष्येण श्रीद्वेङ्कटनाथदेशिकेन प्रणीतः	५१३)	
वेदान्तसिद्धान्तमुक्तावली, आर्यवर्णिनिष्ठाहलकताङ्गलभाषानुवादयुता ..	११३)	
काव्यप्रकाशस्य दृङ्गलखडीयभाषानुवादः	२१३)	
अथर्ववेदसंहिताया दृङ्गलखडीयभाषानुवादः	१३)	
आगमप्रामाण्यम्, पञ्चरात्रतन्त्रप्रामाण्यव्यवस्थापनपरम्, श्रीभाष्य-		
काराणां परमगुण्या श्रीदयामुनाचार्यस्वामिना प्रणीतम्	११३)	
तर्कभाषा, श्रीमत्केशवमिश्रविरचिता श्रीमद्विष्णुकर्मविरचितया न्यायप्रदी-		
पाख्यटीकया संहिता ।	११३)	

CONTENTS.

Page.

BRĀHMASPHUṬASIDDHĀNTA, Edited with his own commentary by Mahāmahopādhyāya Sudhākara Dvivedin, Professor, Queen's College, Benares ... 389

NYĀYASIDDHĀNĪJANAM, Ed. Rāma Miṣra Ḡāstrin, Professor, Sanskrit College, Benares. ... 405

NYĀYASŪTRAVIVARAṆAM, Ed. Surendralāla Gosvāmin, Professor, Sanskrit College, Benares ... 421

LAUKIKANYĀYASAMGRAHA, Ed. Gaṅgādhara Ḡāstrin, Professor, Sanskrit College, Benares. ... 437

THE SAMBANDHAVĀRTIKA OF SUREṢVARĀCHĀRYA
Translated by S. Venkataramanan, B. A., B. L., Badsha Lodge, Triplicane, Madras. 445

51
काशीविद्यासुधानिधि:

1901

THE PANDIT

A MONTHLY PUBLICATION

OF THE

BENARES COLLEGE,

DEVOTED TO

SANSKRIT LITERATURE.

NEW SERIES.

No. 8.] August, 1901. [Vol. XXIII.

BENARES:

PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETORS,
E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS.

1901.

Copyright on each article reserved.

Price Rs. 9-0 per annum.]

श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः ।
 प्राच्यप्रतीच्यवाकपूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥
 अक्षररिमः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः ।
 प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविज्ञासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

संस्कृतपुस्तकानां सूचीपत्रम् ।

	मूल्यम्
चित्रमीमांसा, जण्यपदीक्षितकृता ते. श्री रामशास्त्रिणा संशोधिता	१
तत्त्वचिन्तुः, वाचस्पतिमिश्रकृतः, श्रीगङ्गाधरशास्त्रिणा संशोधितः	1.50
गणकतरङ्गिणी, श्रीसुधाकरद्विवेदिनिर्मिता	१.50
बालरामायणं नाम नाटकम्, श्रीराजशेखरप्रणीतम्	१.50
प्रसन्नराघवं नाम नाटकं, श्रीजयदेवकविप्रणीतम्	१.50
लघुकौमुदी	१.50
लघुकौमुदी, श्रीयुतडाह्नरबालगणदेनाचार्यैर्गुणगङ्गीयभाषायामनुवादिता	१.50
श्रीयुतपण्डितवरबालशास्त्रियो जीवनवृत्तान्तः, श्रीगङ्गाधरशास्त्रिणा निरूपितः	१.50
वैशेषिकसूत्रम्, श्रीयुतगाङ्गाचार्यैर्गुणगङ्गीयभाषायामनुवदितम्	१.50
मानवधर्मप्रकाशः, मनुस्मृति का हिन्दीभाषा में अनुवाद	१.50
शाश्वतधर्मदीपिका, ...	१.50
अमरकोशः सटीकः	१.50
योगवार्तिकम्	१.50
श्रीतपदार्थनिर्वचनम्	१.50
वाक्यार्थचन्द्रिका, परिभाषेणुशेखरस्य व्याख्या श्रीकामकोटसूत्रशास्त्रि- संशोधिता	१.50
काव्यप्रदीपः, पं. रामशास्त्रिभागवताचार्यैर्ले परिशोधितः	१.50
वेदान्तसिद्धान्तादर्शः, श्रीमन्मोहनबालवेदान्ताचार्येण प्रणीतः	१.50
खण्डनखण्डखाद्यं सटीकम् श्रीमन्मोहनबालवेदान्ताचार्यकृतद्विपक्षीकृतम्	१.50

स्वीयध्रुवो नतत्रकोटिगुणेन हीनो
मौर्व्या नतासुभवया विहृतोऽपरोऽस्य ।

वर्गात् पदं करयुतादपरोनितं त-
द्वारघ्नमेवमिह दण्डमुखं विधोः प्राक् ॥

अस्य फले रविफलात् स्वफलस्य घात्वे
हीनान्यथा च संहितेष्टफलेन नूनम् ।

तिथ्यन्तदण्डमिति रज भवेत् स्फुटा सा
प्राक् चेद्विधोधनफलात्पमथात्र सौरम् ॥

तर्हि ध्रुवात् अनतकोटिगुणादिहान्यः
साध्या विदा गणितगोलविदा मुदैव ।

श्रीब्रह्मगुप्तनतकर्म भवेत् सुसूक्ष्म-
मेवं सकृत् सकलसज्जनरञ्जनार्थम् ॥

इति मनुक्तमुपपद्यते । अत्र विधोः प्रागित्यादिभिर्यो विशेषोऽभि-
हितस्तस्योपपत्तिर्धन्यगणितेनोह्या । इति ॥

इदानीं ग्रहणे रविचन्द्रयोर्नतकालमाह ।

प्राक् पश्चाद्वा याभिर्घटिकाभिर्दिनदलाघ्नतः सूर्यः ।

तिथ्यन्ते तद्विहितं त्रिंशद्घटिकावशेषाभिः ॥ २५ ॥

विपरीतमर्धरात्रात् चन्द्रग्रहणे शशी रविग्रहणे ।

सूर्यो यतो नतस्तभिरेव घटिकाभिरिन्दुरपि ॥ २६ ॥

चन्द्रग्रहणे तिथ्यन्ते पूर्णान्तसमये प्राक् वा पश्चाद्वाभिर्घटिका-
भिर्दिनदलात् दिनार्धतो नतो रविर्भवति तत् सूर्यस्य नतकालमानं वि-
हितं भवति । ताभिर्घटिकाभिः किंविशिष्टाभिस्त्रिंशद्घटिकावशेषाभि-
र्विपरीतमर्धरात्रात् शशी नतो भवति । अर्थात् तिथ्यन्ते याभिर्घटिकाभि-
रविर्नतस्ताभ्यस्त्रिंशद्घटिका विशेष्य शेषं शशिनोऽर्धरात्राद्विपरीतं नतं
यदि रवेः प्राक् तदा शशिनः पश्चाद्वादि रवेः पश्चात्तदा शशिनः प्राक्
नतमर्धरात्राद्भवतीति । रविग्रहणे यतो याभिर्घटिकाभिः सूर्यो नत-
स्तभिरेव घटिकाभिस्तस्मिन्नेव क्षणाले चन्द्रोऽपि नत इत्यर्थः ।

अत्रोपपत्तिः । चन्द्रग्रहणे पूर्णान्ते रविचन्द्रौ बद्धान्तरितावत
कर्ध्वयाम्योत्तरवृत्ताद्याभिर्घटिकाभी रविर्नेतस्त्रिंशता रहिताभिस्ताभि-
र्विपरीतकपाले शशी नेतो भवति । रविग्रहे द्वयोरेकराश्याद्यवयव-
गतत्वादेककपाले समा एव नतघटिका इति सर्वे सिद्धान्तविदां
स्फुटमेव ॥ २५-२६ ॥

इदानीं नतकर्मोह ।

दिनदलपरिधिस्फुटतिथि-

नतकेन्द्रज्यावधो गुणोऽर्केन्द्रोः ।

इन्द्रतिधृति १६१भिर्नवनव-

वेदै४६६र्व्यासार्धकृति १०६६२६००भक्तः ॥ २७ ॥

फलविकला वा सूर्ये प्रागृणमसकृन्नते धनं पश्चात् ।

केन्द्रफलंमृणं चन्द्रेऽन्यथा धनं प्रागृणे स्पष्टौ ॥ २८ ॥

दिनदलपरिध्यां यो स्फुटो रविचन्द्रौ ताभ्यां या तिथिस्ति-
थ्यन्तस्तत्र यो नेतो नतकालस्तस्य केन्द्रस्य च ज्ययोर्वधः कार्यः । स यदि
रवेस्तर्हि विधुनवभूमिभिर्१६१गुणितश्चन्द्रस्य चेत्तदा नवनववेदै४६६गुणि-
तः । उभयत्र चिज्यावर्गं १०६६२६०० भक्तः फलं विकला भवन्ति । प्राक्
नते सूर्ये तत्फलमृणं पश्चात्तते च धनं कार्यम् । चन्द्रे तत्केन्द्रफलं पूर्वा-
गतं विकलात्मकं प्राक् कपाले ऋणे मन्दफले धनं कार्यमन्यथा प्राक् वा
पश्चिमे ऋणमेव विधेयमेवमसकृन्नदा स्फुटो रविचन्द्रौ वा भवतः ।
'तद्द्वुदलपरिधन्तरगुणा' इत्यादिना पूर्वं नतकर्मानीतमिदानीं पुनः
साधितमतो 'वा' शब्दप्रयोगो युक्तः ।

अत्रोपपत्तिः । पूर्वप्रकारेण दिनार्धपरिधिना मन्दफलकला रवेः

$$= \frac{२२५ दिप \times ज्याको}{२१४ \times भांश} । इतद्विकलाः = \frac{६० \times २२५ \times दिप \times ज्याको}{२१४ \times भांश} । रवेः परि-$$

$$धन्तरम् = \frac{१}{६} \times \frac{ज्यान}{६३} । ततोऽनुपातो यदि दिनार्धपरिधिना पूर्वागता$$

मन्दफलविकलास्तदाऽऽनीतेन परिधन्तरेण किं जाताः परिधन्तरसंख-

निधन्यः फलविकला रवेः

$$\begin{aligned}
 &= \frac{६० \times ३३५ \times \text{दिप} \times \text{कालो} \times \text{कालान}}{३ \times ३९४ \times \text{भांज} \times \text{त्रि} \times \text{दिप}} = \frac{३० \times ३३५ \times \text{कालो} \times \text{कालान} \times \text{त्रि}}{३९४ \times ३६० \times \text{त्रि}^2} \\
 &= \frac{३३५ \times ३६०० \times \text{कालो} \times \text{कालान}}{९८ \times ३९४ \times \text{त्रि}^2} = \frac{३५ \times ९६३५}{३९४} \times \frac{\text{कालो} \cdot \text{कालान}}{\text{त्रि}^2} \\
 &= \frac{४०८०५}{३९४} \times \frac{\text{कालो} \cdot \text{कालान}}{\text{त्रि}^2} = \frac{९६९ \text{ कालो} \cdot \text{कालान}}{\text{त्रि}^2} । \text{ एवं चन्द्रपरिधन्तरेण चन्द्र-}
 \end{aligned}$$

गुणक उत्पद्यते । धनर्षेवासना भास्करविधिना स्फुटा ॥ २७-२८ ॥

इदानीं भुजान्तरं स्फुटभुक्तिं चाह ।

अर्कफलभुक्तिघाताद्भगणकलासं भुजान्तरं रविवत् ।

स्फुटभुक्तिरतीतैष्यग्रहान्तरं वर्त्तमानेऽङ्गि ॥ २९ ॥

भगणकला अहोरात्रासवः । अतीतैष्यग्रहान्तरं दिनान्तरस्यष्ट-
ग्रहान्तरं वर्त्तमाने दिवसे स्फुटभुक्तिर्भवति । अर्कघातघातनस्वस्तनस्फुट-
ग्रहयोरन्तरमेव तत्समयान्तराले स्फुटगतिर्भवतीति । शेषं स्पष्टार्थम् ।

अबोधपतिः । आचार्यैश्च स्वल्पान्तरादर्कफलकलासमा इव
भास्वत्कलात्पासवः स्वीकृतास्ततोऽनुपातेन वासना सुगमा । 'मध्यमा-
र्कौदवात् प्राक् स्फुटार्कौदयः स्यादृखे तत्कले' इत्यादिभास्करविधिना
धनर्षेवासना 'दिनान्तरस्यष्टग्रहान्तरं स्याद् गतिः स्फुटा तत्समयान्त-
राले' इत्यादिभास्करोक्तेरेव स्फुटगतिवासना च सुगमेति ॥ २९ ॥

इदानीं नतकर्मवशेन रविचन्द्रयोगेतिफलमाह ।

क्षयधनहानिधनानि प्राक् पश्चादन्यथा दृष्टेरिन्दोः ।

प्राग्बत् पश्चात् स्वगतौ धनक्षयक्षयधनानि प्राक् ॥ ३० ॥

'दिनदलपरिधिस्फुटतिघ्निते'त्यादिनाऽऽद्यतनस्वस्तनफलविक-
लानां यदन्तरं तानि विकलात्मकान्यन्तराणि प्राक्प्राप्ते रवेः केन्द्रप-
दवशेन क्षयधनहानिधनानि भवन्ति स्वगतौ पूर्वसङ्घतारविमन्त्रस्फुट-
गतौ । पश्चात् काले चान्यथाऽर्कौदयः धनक्षयधनहान्यात्मकानि भवन्ति ।
रन्दोः पश्चात् काले प्राग्बत् । कर्षोः क्षयधनहानिधनानि भवन्ति ।

प्राक्कपाले च तान्येव धनक्षयक्षयधनानि भवन्ति चन्द्रमन्दस्पष्टगता-
वित्पर्यः ।

अत्रोपपत्तिः । प्रथमपदे केन्द्रज्योपचीयते द्वितीये चापचीयते ।
एवं तृतीये पदे केन्द्रज्योपचीयते चतुर्थे चापचीयते । रवेः प्राक्कपाले
नतकर्म अणं पश्चिमे च धनं भवति । अतः प्रथमपदे अणफलस्यापच-
याक्षतकर्मान्तरमृणं द्वितीये अणफलस्यापचयाक्षतकर्मान्तरं धनं तृतीये
पुनरपि अणफलस्यापचयाक्षतकर्म अणं चतुर्थे च अणफलस्यापचयाक्ष-
नम् । पश्चिमकपाले नतकर्मणो धनत्वादन्यथा विपरीतं स्फुटमेव ।
चन्द्रस्य पश्चिमकपाले अणे धने च मन्दफले सर्वदा अणमेव नतकर्म ।
अतः क्षयधनहानिधनानि केन्द्रपदवशात् फलान्युत्पद्यन्ते । प्राक्कपाले
प्रथमपदे अणमन्दफले नतकर्मणो धनत्वात् केन्द्रज्याया उपचयत्वाच्च
नतकर्मान्तरं धनं भवति । द्वितीये पदे केन्द्रज्याया अपचयत्वात् नतक-
र्मान्तरमृणं तृतीये पदे मन्दफलं धनं नतकर्म अणं भवति केन्द्रज्याया-
श्चोपचयोऽतो नतकर्मान्तरमृणम् । चतुर्थे केन्द्रज्याया अपचयत्वाक्षतकर्म-
णश्च क्षयत्वाक्षतकर्मान्तरं धनं भवतीति सर्वं निरवद्यम् । दिनान्तरस्यष्ट-
स्रगान्तरं स्फुटा गतिरिति नियमात् द्वितीयदिनेऽपि गतदिननतकालसम-
एव नतकालस्तेन केन्द्रज्याया एवोपचयापचयवशाक्षतकर्मान्तररूपद्विती-
यगतिफलस्य धनत्वं समुचितमेवेति स्फुटं सिद्धान्तविदाम् ॥ ३० ॥

इदानीमात्मप्रशंसामाह ।

ब्रह्मात्ममध्यरविशशितदुक्षतत्परिधिभिः स्फुटीकरणम् ।
कृत्वैवं स्पष्टतिथिर्दूरब्रष्टान्यतश्चोक्तैः ॥ ३१ ॥

एवं ब्रह्मात्ममध्यरविशशितदुक्षतत्परिधिभिः स्फुटीकरणं कृत्वा
स्पष्टतिथिः साध्या । यतोऽन्येषामार्यभटादीनां तन्त्रेषु च उक्ता मध्यर-
विशशितपरिध्यादयस्ते स्पष्टतिथिर्दूरब्रष्टा भवति-इति स्फुटोऽर्थः ॥ ३१ ॥

इदानीं व्यवहारोपयोगि रविचन्द्रयोः स्फुटीकरणमाह ।

स्वदिनार्धपरिधिभुजफलचापं मध्यार्कचन्द्रयोः कृत्वा ।

पूर्ववदन्यत् स्पष्टं संव्यवहारार्थमेवं वा ॥ ३२ ॥

स्वादिमाध्वपरिधिना यदुज्ज्वलचापं मन्दफलं तदेव मध्यार्कचन्द्रयोः
कृत्वा संस्कृत्य अन्यद्वेशान्तरादि पूर्ववत् कृत्वा संव्यवहारार्थमेवं वा स्पष्टं
स्पष्टीकरणं कार्यम् । ब्रह्मगुप्तेनैवं स्पष्टीकरणं मतकर्मसंस्कारमन्तरा
व्यवहारार्थं स्थूलं प्रतिपादितमिति स्फुटमेव परन्तु भास्करेणैवं स्थूलमेव
रविचन्द्रयोः स्पष्टीकरणं सूक्ष्मत्वेन सर्वकर्माहमङ्गीकृतम् । केवलं रविच-
न्द्रग्रहणयोरेव मतकर्मसंस्कार आनीतः । चाग्न्यादेव 'मुहुः स्फुटातो
ग्रहणे रवीन्ष्टोस्तिष्ठिस्त्विदं विष्णुसुतो जगाद' इति भास्करेण ब्रह्मगु-
प्तमतमन्यथा प्रतिपादितमिति सुधीभिर्भूषं विचिन्तयम् ॥ ३२ ॥

इदानीं भैमादिस्पष्टीकरणे कारणमाह ।

आर्यभट्टस्याज्ञानान्मध्यममन्दोच्चशीघ्रपरिधीनाम् ।

न स्पष्टा भौमाद्याः स्पष्टा ब्रह्मोक्तमध्योच्चैः ॥ ३३ ॥

स्पष्टार्थम् ॥ ३३ ॥

इदानीं भौमादीनां मन्दशीघ्रपरिधिभागान् स्फुटीकरणं चाह ।

मन्दोच्चनीचवृत्त-

स्य परिधिभागाः सितस्य विषमान्ते ।

नव ६ युग्मान्ते रुद्राः ११

शीघ्रौजान्तेऽग्निरसयमलाः २६३ ॥ ३४ ॥

युग्मान्तेऽष्टशरयमा २५८ मन्दफलान्मध्यमः स्फुटो मध्यः ।

शीघ्रफलात् स्पष्टोऽसकृदेवं स्वफलैर्ज्ञगुरुसौराः ॥ ३५ ॥

बुधमन्दपरिधिभागा

वसुरामाः ३८ सुरगुरोऽस्यस्त्रिंशत् ३३ ।

रविजस्य शून्यरामा ३०

क्षशीघ्रपरिधिर्द्विगुणचन्द्राः १३२ ॥ ३६ ॥

देवगुरोरष्टरसा ६८ भास्करपुत्रस्य शरगुणाः ३५ स्पष्टाः ।

कुजशीघ्रकेन्द्रपदगतयेयाल्पज्या त्रिभागोनैः ॥ ३७ ॥

सप्तभिरंशैर्गुणिता ६ । ४० दलाः षड्वराशिस्ययाप्तांशैः ।

अधिकोनः कुजमन्दो मृगकर्क्यादौ स्फुटो भवति ॥ ३८ ॥

तत्स्फुटपरिधिः सनगाः ७०

शीघ्रस्फुटपरिधिराप्तभागोनाः ।

वेदजिनाख्यंशोनाः २४३ । ४०

स्पष्टीकरणं कुजस्यैवम् ॥ ३९ ॥

मन्दफलं मध्येऽर्धं तच्छीघ्रफलस्य मध्यमे सकले ।

मध्येऽसकृत् स्थितिसुतः स्पष्टो भुक्तिः स्फुटा ग्रहवत् ॥ ४० ॥

शुक्रस्य मन्दनीचोच्चदृष्टस्य परिधिभागा विद्यमाने चोत्रान्ते नव ९ । युग्मान्ते द्वादश १२ । शीघ्रपरिधिभागा चोत्रान्ते २६३ युग्मान्ते २५८ । मन्दफलान्मध्यमः संस्कृतः स्फुटो मध्ये मन्दस्यष्टो भवति । शीघ्रफलात् मन्दस्यष्टः संस्कृतः स्पष्टोऽसकृत् । अर्धोत् स्पष्ट-ग्रहात् पुनर्मन्दफलमानीय तत्संस्कृतो मध्ये मन्दस्यष्टः साध्यस्तस्मान्मन्दस्यष्टात्युनः शीघ्रफलं विधाय तत्संस्कृतो मन्दस्यष्टः स्पष्टग्रहो भवति । पुनरस्मात् स्पष्टग्रहात् पूर्ववन्मन्दस्यष्टस्यष्टो साध्यो यावद्वि-शेष इति । एवं बुधगुरुदशनयः स्फुटा भवन्ति शुक्रश्चैवमित्यर्थेन इव सिध्यति । बुधमन्दपरिधिभागाः ३८ । गुरोः ३३ । शनेः ३० । एते चोत्रान्ते युग्मान्ते च । अर्धोद्बुधगुरुदशनिमन्दपरिधिभागेषु संस्कारा-भावः । बुधशीघ्रपरिधिभागाः १३२ । सुरगुरोः ६८ । भास्करपुत्रस्य शनेः ३५ । एतेषु बुधगुरुदशनिशीघ्रपरिधिभागेष्वपि संस्काराभावः सर्वत्रै-कपत्वात् ॥ कुजशीघ्रकेन्द्रं यस्मिन् पदे स्यात्तत्र गतयेययोगतगम्य-योगेऽस्या भागास्तेषां ज्या कार्या सा त्रिभागेनैः सप्तभिरंशैर्गुणिता दलाः षड्वराशिस्यया पञ्चवेदभागज्यया भक्ता । आप्तांशैर्मृगकर्क्यादिशीघ्र-केन्द्रे कुजमन्दः कुजमन्दोच्चं क्रमेणाधिको हीनश्च कार्यः । एवं स्पष्टी-

* दिवार्धरात्रिज्ययाप्तांशैः-इति पाठान्तरम् ।

दिवार्धरात्रिज्यया = सार्धरात्रिज्यया इति चतुर्वेदाचार्यः ।

+ स्फुटमन्दनीचोच्चदृष्टपरिधिः ।

करणोपयोगि कुत्रमन्दोच्चं स्फुटं भवति । तत्स्फुटपरिधिस्तत्स्फुटमन्-
दपरिधिः । अर्थात् भौमस्य मन्दपरिधिभागाः ७० । ज्योतिना वेद-
जिना २४३' । ४०' भागा मन्दोच्चसंस्कारार्थे ये पूर्वमाप्ता भागास्तेः
सर्वदा जनास्तदा भौमस्य स्फुटः शीघ्रपरिधिः स्यात् । तत एवं वक्ष्य-
माद्यं कुत्रस्य स्पष्टीकरणं भवति । मध्ये गणितागते मध्यमभौमे प्रथमं
मन्दफलमर्धं धनं वा च चं यथागतं देयम् । ततो मध्यमेऽर्धमन्-
दफलसंस्कृतमध्यमभौमेऽर्धमन्दफलसंस्कृतान्मध्यमभौमाद्याच्छीघ्रफलं तस्यार्धं
यथागतं धनं वा च चं देयम् । पुनरर्धफलद्वयसंस्कृतान्मध्याद्यान्मन्दफलं
तत्संस्कृतान्मध्याद्याच्छीघ्रफलं च ते सकले सम्पूर्णे मध्ये गणितागते भौमे
देये ततो अनुवृत्तिनिवृत्तसङ्गत् कार्यं यावदविशेषः । एवं क्षितिसुतो भौमः
स्पष्टो भवति । स्फुटा भुक्तिश्च बहवत् साध्या । अर्थात् दिनान्तरस्पष्ट-
कालान्तरमेव तत्समयान्तराले बहस्फुटभुक्तिर्भवति । भास्कराचार्यैकं
स्पष्टीकरणं सर्वमेतदनु रूपमेव । किन्तु जनेर्मन्दपरिधिभागा अत्र ३०
भास्करेण ५० ब्रूहिताः । एवमत्र जनेः शीघ्रपरिधिभागा ३५ भास्करेण
च ४० ब्रूहिताः । केन हेतुना भास्करेण भास्करपुत्रस्य परिधिभागेषु
वैषम्यं कृतमिति सुधीभिर्विभावनीयम् । चतुर्वेदाचार्यटीकायां यादृशः
पाठस्तादृश एवास्माभिर्मूले निवेक्षितः ।

अत्रोपपत्तिः । पृथुत्वामिना चतुर्वेदाचार्येणोपलब्धिरेवाभिहितम् ।
यदीदृशी ब्रह्मोपलब्धिस्तर्हि यदि दुर्गक्षितैक्यकृतर्हि मान्येवेति ॥ ३४-४० ॥

इदानीं मन्दस्पष्टां स्फुटां गतिं दाह ।

ग्रहमन्दकेन्द्रभुक्ति-

ज्यान्तरगुणिताऽऽयजीवया २१४ भक्ता ।

सन्धं स्फुटपरिधिघ्नं

भगणांशद्वतं कलाभिस्तु ॥ ४१ ॥

मृगकक्ष्यादावूनाधिका स्वमध्यमगतिः स्फुटाऽर्कैन्द्रीः ।

शीघ्रगतिं मन्दफलस्फुटमुत्त्यूनां कुजादीनाम् ॥ ४२ ॥

शीघ्रफलं भोग्यव्यासङ्कुणितं त्वद्यजीवया विभजेत् ।

फलगुणितं व्यासार्धं विभाजयेत् शीघ्रकर्णेन ॥ ४३ ॥

लब्धोना शीघ्रगतिः स्फुटभुक्तिर्भवति लब्धमधिकं चेत् ।

शीघ्रगतेः शीघ्रगतिं लब्धात् संशोध्य वक्रगतिः ॥ ४४ ॥

मन्दकेन्द्रव्याक्रियमाणे यद्वोग्यखण्डं तद्वच व्यान्तरश्च नोच्यते ।
तेन व्यान्तरेण ग्रहमन्दकेन्द्रगतिगुणिताऽऽद्य २१४ जीवया भक्ता लब्धं
स्फुटमन्दपरिधिगुणितं भगणांशैर्हृतं लब्धाभिः कलाभिर्मृगकर्व्यादिकेन्द्रे
स्वमध्यमगतिरुनाधिका तदा रवीन्द्रोः स्फुटा भुक्तिरन्येषां कुजादीनां
मन्दस्पष्टा गतिर्भवति ।

शीघ्रगतिः शीघ्रोच्चगतिः स्वमन्दस्पष्टगत्यना तदा कुजादीनां
शीघ्रकेन्द्रगतिर्भवति । तां शीघ्रफलस्य व्यायां क्रियमाणायां या भोग्य-
जीवा व्यान्तरं तया सङ्कुणितां कृत्वाऽऽद्यजीवया भजेत् । यत्लब्धं
तेन व्यासार्धं सङ्कुण्य शीघ्रकर्णेन विभाजयेत् । शीघ्रोच्चगतिलब्धोना
कुजादिकानां स्फुटभुक्तिर्भवति । चेत्लब्धं फलं शीघ्रोच्चमतेरधिकं तदा
लब्धात् शीघ्रोच्चगतिं विशेष्य शेषं कुजादीनां वक्रगतिर्भवतीति ।

अत्रोपपत्तिः । चैराशिकेन । यदि शरद्विदस २२५ मितेन चापेन
भोग्यखण्डं लभ्यते तदाऽऽद्यतनस्वस्तनकेन्द्रान्तरेण केन्द्रगतिमितेन किम् ।
लब्धमद्यतनस्वस्तनकेन्द्रव्ययोरन्तरम् । मन्दगतिफलसाधने तत्स्फुट-
मन्दपरिधिगुणं भांशैर्हृतं भुजफलान्तरं भवति । तत् पञ्चद्विदसगुणमाद्य-
जीवया भक्तं स्वल्पान्तराज्जातमद्यतनस्वस्तनमन्दफलान्तरं गतिफलम्

$$= \frac{\text{कोन} \times \text{भोक्तं}}{२२५} \cdot \frac{\text{स्फुट}}{३६०} \cdot \frac{२२५}{\text{जाज्या}} = \frac{\text{कोन} \cdot \text{भोक्तं}}{\text{जाज्या}} \cdot \frac{\text{स्फुट}}{३६०}$$

फलस्य शीघ्रकेन्द्रगत्यधिकशीघ्रफलस्य च व्ययोरन्तरम् = $\frac{\text{शीकोन} \times \text{शी.फ.भोक्तं}}{२२५}$

इदं त्रिज्यागुणं शीघ्रकर्णैर्हृतं स्थूलं स्फुटकेन्द्रव्यान्तरं भवति तदाद्य-
चापगुणमाद्यज्याहृतं जाता स्थूला स्पष्टकेन्द्रगतिः

$$= \frac{\text{शीकोन} \cdot \text{भोक्तं}}{३२५} \cdot \frac{\text{त्रि}}{\text{शीक}} \cdot \frac{२२५}{\text{जाज्या}} = \frac{\text{शीकोन} \cdot \text{भोक्तं}}{\text{जाज्या}} \cdot \frac{\text{त्रि}}{\text{शीक}} \cdot \frac{२२५}{\text{जाज्या}}$$

इत्यानयनमुपपद्यते ।

शेषोपपत्तिर्भास्करविधिना स्फुटा । इत्थं सर्वं स्मृतं तात्कालिक-
भोग्यसख्येन सूक्ष्ममित्येतदर्थं 'कलांशकाङ्कान्तरशिष्टिनीघ्री' त्यादि-
भास्करविभिस्तथा तदुपपत्तिप्रकारश्च मदीयस्तत्त्वमिवेकटिप्पण्यां वि-
लोकनीय इति ॥ ४९-४४ ॥

इदानीमिदं स्पष्टीकरणं कस्मै न देयमित्याह ।

देयमसुताय नेदं शपथैरपि दत्तसुकृतनाशाय ।

यात्राविवाहजातकफलस्फुटत्वं यतः स्पष्टैः ॥ ४५ ॥

यतो दत्तस्य सुकृतं दत्तसुकृतं तस्य नाशाय भवति । तथा स्पष्टैः
शेदैरेव यात्राविवाहजातकफलानां स्फुटत्वं भवति । अतः शपथैरपीदं
स्पष्टीकरणमसुताय न देयम् । अर्थाद्वक्ताय विरोधिताय शिष्याय परी-
क्षिताय देयमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

इदानीमार्यभटादीनां दूषणमाह ।

मेषादितः प्रवृत्ता नार्यभटस्य स्फुटा युगस्यादौ ।

श्रीषेणस्य कुजाद्याः *खेटाः सर्वे हि विष्णुचन्द्रस्य ॥ ४६ ॥

दूरभ्रष्टाः स्पष्टाः श्रीषेणार्यभटविष्णुचन्द्रेषु ।

यस्मात् कुजादयस्ते विदुषां नैवादरस्तस्मात् ॥ ४७ ॥

आर्यभटस्य श्रीषेणस्य विष्णुचन्द्रस्य च सर्वे खेटाः कुजाद्या युग-
स्यादौ मेषादितो न प्रवृत्ता अतस्ते स्फुटा न सन्तीत्यर्थः । तेषां मते
युगादौ कुजाद्याः सर्वे खेटा मेषादौ नासन् ॥ ४६ ॥

यतः श्रीषेणार्यभटविष्णुचन्द्रेषु अर्थात्तेषां तन्त्रेषु ते कुजादयः स्पष्टा
दूरभ्रष्टा न दृग्योग्यास्तस्माद्विदुषां मध्ये तेषां तन्त्राणां नादर इति ॥ ४७ ॥

इदानीं भैरवादीनां वक्तावक्तृत्वमाह ।

अग्न्यष्टिभि १६३ रिषुमनुभिः १४५

शरसूर्यै १२५ रिषुरसेन्दुभि १६५ क्षिमवैः ११३ ।

* सूर्याद्या विष्णुचन्द्रस्येति षाठान्तरम् ।

† यस्मात् कुजादयस्तेषु न विदुषामादरस्तस्मात्-इति षाठान्तरम् ।

शीघ्रान्त्यकेन्द्रभागे-

भौमादीनां भवति वक्रम् ॥ ४८ ॥

अक्रांशकै ३६०स्तदूनैरनुवक्रं तदधिकोनभागकलाः ।

मन्दफलस्फुटभुक्तयूनशीघ्रभुक्त्या कृता दिवसाः ॥ ४९ ॥

मन्दफलस्फुटभुक्तिर्मन्दस्पष्टा गतिस्तदूना शीघ्रगतिः शीघ्राण्य-
गतिः शीघ्रकेन्द्रगतिर्भवति । तथा तदधिकोनभागकला कृता गतैव्या दि-
वसा भवन्ति । शीघ्रान्त्यकेन्द्रभागेरसकृद्विधिनाऽविशेषकर्मणि स्थिरीभूतैः
केन्द्रांशैरिति । शेषं स्पष्टार्थम् । द्वाक्केन्द्रभागेस्त्रिभुक्तयैः चरेन्दैरित्यादि
तथा 'अवक्रवक्रास्तमयोक्तभागाधिकोनाः' इत्यादि च भास्करोक्तमे-
तदनुवक्रमेव । गणिताध्यायस्पष्टाधिकारस्य ४१-४४ श्लोकौ द्रष्टव्यौ ।

अत्रोपपत्त्यर्थं मत्कृता बहलाचववासना विलोक्या ॥ ४८-४९ ॥

इदानीं वक्रातिवक्रानुवक्रपरिभाषामाह ।

शीघ्रात् स्फुटग्रहोनाच्छेषे मध्यस्फुटान्तरार्धं वा ।

अधिके धनमृणमूने स्फुटग्रहान्मध्यमे चापि ॥ ५० ॥

राशिषु चतुर्षु वक्रं षट्स्वतिवक्रमनुवक्रमष्टासु ।

अप्राप्ताऽतीतकला भुक्त्यास्यैवोद्धृता दिवसाः ॥ ५१ ॥

स्फुटग्रहोनात् शीघ्रात् शीघ्राण्यात् यच्छेषं तस्मिन् स्फुटग्रहान्म-
ध्यमे बहेऽधिके मध्यस्फुटयोरन्तरार्धं धनं स्फुटग्रहान्मध्यमे कने तदन्त-
रार्धं हीनं कार्यम् । एवं संस्कृतेषु चतुर्षु राशिषु वक्रं षट्सु राशिषु अतिव-
क्रमष्टासु राशिषु अनुवक्रं च ज्ञेयम् । अत्राप्यप्राप्तातीतकलाः । अर्थात् यथा
वक्रज्ञाने दृष्टदिने 'शीघ्रात् स्फुटग्रहोना' इत्यादिविधिना शेषं मध्यस्फु-
टान्तरार्धसंस्कृतं यदि राशिचतुष्कादल्पं तदा संस्कृतस्य राशिचतुष्कस्य
चान्तरे याः कलास्ता अप्राप्तकलाः । एवं चेत् संस्कृतं राशिचतुष्कादधिकं
तदा तयोरन्तरे अतीतकला भवन्ति । ता एष्यन्ताः कलाः । अस्य संस्क-
ृतस्य भुक्त्यैव अर्थात् गतैव्यादिनयोः 'शीघ्रात् स्फुटग्रहोना' इत्यादिवि-
धिनाऽऽनीतयोः संस्कृतयोरन्तरतुल्यया भुक्त्या कृता दिवसा भवन्ति ।

अत्रोपपत्तिः । कलायै वक्रातिवक्रानुवक्राणां संज्ञा संहिताकारव-
दुपनिबद्धा । श्रव्यातीतदिवसानयनं त्रैराशिकेन सुगमम् ॥ ५०-५१ ॥

रदानो भौमादीनामुदयास्तसंभवमाह ।

अष्टयमैः २८ कृतचन्द्रैः १४

मुनीन्दुभिः १७ भौमजीवरविजानाम् ।

उदयः प्रागस्तमय-

स्तदुदयक्रांशकैः ३६० पश्चात् ॥ ५२ ॥

लयरैर्भुजिर्नैर्भुजसितयो-

रिषुतिथिभिः १५५ मुनिनगेन्दुभिः १७७ पश्चात् ।

उदयास्तमयौ व्यस्तौ

मण्डलभागैः ३६० स्तदूनेः प्राक् ॥ ५३ ॥

मण्डलभागैश्चक्रांशैस्तदूनेः प्राक् व्यस्तावुदयास्तौ भवतः । अर्थात्
बुधशुक्रयोः पश्चादुदयकेन्द्रांशैर्द्विनाशचक्रांशास्तयोः प्रागस्तकेन्द्रांशा भव-
न्ति । एवं पश्चादस्तकेन्द्रांशैर्द्विनाशचक्रभागाः प्रागुदयकेन्द्रांशा भवन्ति ।
त्रेवं स्पष्टार्थम् । 'प्राच्यामुदेति क्षितिजोऽष्टदशै'रित्यादि भास्करोक्तमे-
तदनुवृत्तमेव । (यजुताध्यायस्वष्टाधिकारस्य ४२ श्लोको द्रष्टव्यः ।)

अत्रोपपत्त्यर्थं मदीया सहसाद्यवसासना निरीक्षणीयेति ॥ ५२-५३ ॥

रदानो स्वदेशे कथं स्पष्टा भवन्तीत्येतदर्थमाह ।

स्पष्टा द्युरात्रिदलयो रव्युदयास्तमययो रविचरार्थात् ।

एष्ये क्षधिकेऽतीतादवक्रितो वक्रितो हीने ॥ ५४ ॥

पूर्वं ये भौमाद्याः साधितास्ते द्युरात्रिदलयोर्द्विनाशं वा निशीथे
यथागताः स्पष्टाः स्युः । अर्थात् तत्र वरसंस्काराभावः । यदि रव्युदये वा
रव्यस्तमये साधितास्तदा रविचराभात् रविचरफलसंस्कारात् स्वदेशे
उदये वाऽस्तमये ते स्पष्टा भवन्ति । अतीतादुद्वादादि एष्य आगामि-
दिनोद्भवः स्पष्टा बहोऽधिकस्तदाऽवक्रितो मार्गो यदि हीनस्तदा वक्रितो
वक्रो ज्ञेय इति सर्वे स्फुटम् ।

अत्रोपपत्तिः स्फुटा ॥ ५४ ॥

इदानीं पञ्चज्यानयनमाह ।

जिनभागज्यागुणिता सूर्यज्या व्यासदक्षता कञ्चम् ।

इष्टापक्रमजीवा विषुवदुदग्दक्षिणा सचितुः ॥ ५५ ॥

इष्टापक्रमवर्गं त्रिज्यावर्गाद्विरोध्य शेषपदम् ।

विषुवदुदग्दक्षिणतः स्वाहोरात्रार्धविष्कम्भः ॥ ५६ ॥

क्रान्तिज्या विषुवद्व्यायया गुणा द्वादशोद्धृता क्षितिजा ।

स्वाहोरात्रेऽनष्टा व्यासार्धेनाहता भक्ता ॥ ५७ ॥

स्वाहोरात्रार्धेन क्षयवृद्धिज्याधनुश्चरप्राण्याः ।

ते*षड्दृष्टा विनाज्यो विनाडिका नाडिकाः षष्ठ्या ॥ ५८ ॥

सूर्यज्या रविभुजज्या । इष्टापक्रमवर्गमिष्टक्रान्तिज्यावर्गम् । स्वाहोरात्रार्धविष्कम्भो द्युज्या । स्वाहोरात्रे द्युज्यावृत्ते क्षितिजा क्षितिज्याऽर्धोत् कुज्या साऽनष्टा पृथक् स्थाप्या । स्वाहोरात्रार्धेन द्युज्यया । क्षयवृद्धिज्या चरज्या । शेषं स्पष्टार्थम् । 'युक्तायनांशादयमः प्रसाध्यः' इत्यादि भास्करोक्तमेतदनुवृत्तमेव । (गणिताध्याय-स्पष्टाधिकारस्य ४० श्लोको द्रष्टव्यः) ।

अत्रोपपत्तिश्च भास्करोक्ता सिद्धान्तविदां स्फुटा ।

रविभुजज्या, क्रान्तिज्या, द्युज्या, क्षितिज्या, चरज्या-इति पञ्चज्यानयनमत्र । आचार्यमतेऽयनभागाभावोऽतो यथागतरविरेव सायनो रविः । भास्करोऽयं सायनरवेर्भुजज्या साधिता । इत्येव तन्मते विशेष इति ॥ ५५-५८ ॥

इदानीं चरकमाह ।

चरदक्षधटिकागुणिता भुक्तिः षष्ठ्या हता कक्षायासम् ।

अथमुदयेऽस्तमये धनमुत्तरगोलेऽन्यथा याम्ये ॥ ५९ ॥

स्पष्टार्थम् । 'चरभुक्तिर्दुर्निश्चासुभक्ता' इत्यादि भास्करोक्तमेत-

* षड्कोद्धृता-इति पाठान्तरम् ।

वनुरूपमेव । (गणिताध्याय-स्वष्टाधिकारस्य ५३ श्लोको द्रष्टव्यः ।)

अक्षोपपत्तिश्च त्रैराशिकेन स्फुटा ॥ ५८ ॥

इदानीं द्विनरात्रिमानमाह ।

दिनमानरात्रिघटिकाभ्ररार्धघटिकाभिदसरे गोले ।

पञ्चदश युक्तहीना याम्ये हीनाधिका द्विगुणाः ॥ ६० ॥

स्पष्टार्थम् । 'वरघटीरहिता रहिताः क्रमा' इत्यादि भास्करोक्तमेतदनु रूपमेव । (गणिताध्याय-स्वष्टाधिकारस्य ५२ श्लोको द्रष्टव्यः ।)

अक्षोपपत्तिश्च गोलयुक्त्या स्फुटा ॥ ६० ॥

इदानीं बहावां नक्षत्रानयनमाह ।

भान्यम्बिन्यादीनि ग्रहलिप्ताः स्वस्वसूद्धता ८०० लब्धम् ।

भुक्तिहृते गतगम्ये दिवसाः षष्ठ्या गुणं घटिकाः ॥ ६१ ॥

गतगम्ये गतगम्यकले भुक्तिहृते गतगम्या दिवसा भवन्ति । तच्छेषे षष्ठ्या गुणे पुनर्भुक्त्या हृते घटिका भवन्ति । 'ग्रहकलाः सरवीन्दुकला हृताः सप्तगजैः' इत्यादि भास्करोक्तेन शेषा व्याख्योपपत्तिश्च स्फुटा ॥ ६१ ॥

(गणिताध्याय-स्वष्टाधिकारस्य ६० श्लोको द्रष्टव्यः ।)

इदानीं तिथ्यानयनमाह ।

अर्कोनचन्द्रलिप्ताः स्वयमम्बरभाजिताः फलं तिथयः ।

गतगम्ये षष्टिगुणे भुक्त्यन्तरमाजिते घटिकाः ॥ ६३ ॥

स्पष्टार्थम् । 'रविरसौर्विन्दुकला हृताः' इत्यादि भास्करोक्तं चिन्त्यम् ॥ ६२ ॥ (गणिताध्याय-स्वष्टाधिकारस्य ६६ श्लोको द्रष्टव्यः ।)

इदानीं योगानयनमाह ।

रविचन्द्रयोगलिप्ताः स्वस्वसुभिर्भाजिताः फलं योगाः ।

गतगम्ये षष्टिगुणे भुक्तिसमासोद्धृते नाव्यः ॥ ६३ ॥

स्पष्टार्थम् । संप्रत्युपलब्धचतुर्वेदाचार्यटीकायामियमार्या नोपलभ्यते ॥ ६३ ॥

• अयमनर्गभाजिता इति पाठाक्षरम् ।

इदानीं रविचन्द्रान्तरमाह ।

राश्यंशकक्षाविकलाः स्फुटमासान्तेऽश्विनिकाविकलाः ।
पक्षान्ते तिथ्यन्ते समा रवीन्द्रोः कक्षाविकलाः ॥ ६४ ॥

स्पष्टार्थम् । 'यातेष्वनाडीगुणिता स्वभुक्ति' रित्यादि भास्करोक्तं
तथा 'मासान्ते रविचन्द्रिनौ समौ भवेता' मित्यादि श्लोकात् य विधि-
न्यम् ।

अत्रोपपत्तिः । रविचन्द्रयोरन्तरं यदा द्वादशभागसमं तदेका
तिथिरिति ज्योतिर्विदां परिभाषा । स्फुटमासान्ते चिञ्चत् तिथयः ।
अतो रविचन्द्रान्तरभागाः $(= 30 \times 12 = 360^\circ)$ वा शून्यसमाः । अतो
राश्याद्व्यवयवै रविचन्द्रौ समौ । पक्षान्ते पञ्चदशतिथयः । अतो रविच-
न्द्रान्तरम् $= 15 \times 12^\circ = 180^\circ = ६$ राशयः । अतो रविचन्द्रावशाद्व्यव-
यवैः समौ । अन्यथा कथं तयोरन्तरे केवलं राशय एव भवन्ति । एवं
कस्मिन्पि तिथ्यन्ते रविचन्द्रयोरन्तरभागा द्वादशापवर्त्या एव । अतस्त-
दन्तरे कक्षाविकलासमत्वादेव केवलं भागा उत्पद्यन्त इति गणितविदां
स्फुटमेव ॥ ६४ ॥

इदानीं स्थिरकरणान्याह ।

कृष्णचतुर्दश्यन्ते शकुनिः पर्वणि चतुष्पदं प्रथमे ।
तिथ्य*र्चेऽन्ते नागं किंस्तुघ्नं प्रतिपदाद्यर्चे ॥ ६५ ॥

स्पष्टार्थम् । 'शकुनितोऽसितभूतदत्तादनु' इति भास्करोक्तमेत-
दनुव्यमेव ॥ ६५ ॥ (गणिताध्याय-स्पष्टाधिकारस्य ६६ श्लोको द्रष्टव्यः ।)

इदानीं चरकरणान्याह ।

व्यर्केन्दुकला भक्ताः स्वरसगुणैर्लब्धमूनमेकेन ।
चरकरणानि चवादीन्यगद्व्यतयेषे तिथिवदन्यत् ॥ ६६ ॥

अत्राचार्येण व्यर्केन्दुकला ब्रह्मिता भास्करोक्तं 'रविरसेर्विरीन्नु-
लवा ब्रूताः' इत्याद्यात्मप्रकारे रविचन्द्रान्तरांशा ब्रह्मिताः । अतस्तत्र

* तिथ्यन्तेऽर्थे इति पाठान्तरम् ।

षड् हरोऽत्र षष्टिगुणाः करसगुणाः ३६० । शेषं सर्वं भास्करोक्तं चिन्त्य-
म् ॥ ६६ ॥ (गणिताध्याय-स्पष्टाधिकारस्य ६६ श्लोको द्रष्टव्यः ।)

इदानीमवशिष्टं स्फुटगत्युत्तराध्याये वक्ष्यामीत्येतदर्थमाह ।
इह नोक्तानि बहुत्वात् स्पष्टगतेरुत्तरेऽभिधास्यामि ।
सङ्क्रान्तिभतिधिकरणव्यतिपाताद्यन्तगणितानि* ॥ ६७ ॥

स्पष्टार्थम् ॥ ६७ ॥

इदानीमध्यायोपहारमाह ।

ज्यापरिधिस्पष्टीकरणदिनगतिचरार्धभतिधिकरणेषु ।
स्फुटगतिरध्यायः सप्तषष्टिरार्या द्वितीयेऽयम् ॥ ६८ ॥
इति श्रीब्राह्मस्फुटसिद्धान्ते स्पष्टाधिकारो द्वितीयः ॥ २ ॥
स्पष्टार्थेयमायां ॥ ६८ ॥

मधुसूदनसूनुनोदितो यस्तिलकः श्रीपृथुनेह जिष्णुजोक्ते ।
हृदि तं विनिधाय नूतनेऽयं रचितः स्पष्टगतौ सुधाकरेण ॥
इति श्रीहृपालुदत्तसूनुसुधाकरद्विवेदिविरचिते ब्राह्मस्फुटसिद्धान्त-
नूतनतिलके स्पष्टाधिकारो द्वितीयः ॥ २ ॥

* करकानि इति पाठान्तरम् ।

अथ त्रिप्रश्नाधिकारः ।

तथादौ दिग्ज्ञानमाह ।

पूर्वापरयोर्विन्दुं तुल्यच्छायाप्रयोर्दिगपराऽऽद्यः ।

पूर्वान्यः क्रान्तिवशात् तन्मध्याच्छङ्कुतलमितरे ॥ १ ॥

पूर्वापरकपालयोस्तुल्यच्छायाप्रयोर्द्वौ विन्दु तत्राऽऽद्योऽपरा पश्चि-
मा दिक् । अन्यः पश्चिमकपालस्ये रवौ य उत्पद्यः स पूर्वा दिक् । अत्र
पूर्वापरकपालयोस्तुल्यच्छायाप्रयोर्द्वौ क्रान्ती तयोर्वशाद्भेद उत्पद्यत इत्य-
ध्याहार्यम् । तयोश्छायाप्रयोर्मध्यं तन्मध्यं तस्माच्छङ्कुतलं शङ्कुमूलपर्यन्तं
या रेखा तत्रेतरे याम्यासौम्ये भवत इत्यर्थः । अत्रैतदुक्तं भवति । जलवत्
समीकृतायां भूमावभीष्टदिने तद्विनमाभ्याङ्गिकच्छायाप्रमाणतोऽधिकेन
कर्कटकेन वृत्तमुत्पाद्य वृत्तमध्ये द्वादशाङ्गुलशङ्कुनिवेश्यः । तस्य प्राक्-
कपालस्ये सवितरि यत्र पश्चिमभागे वृत्तपरिधौ छायायं लगति तत्राद्यो
विन्दुः कार्यः । पुनः पश्चिमकपालस्ये रवौ तस्यैव शङ्कोर्भायं यतः
पूर्वभागे वृत्तपरिधौ निर्गच्छति तत्रान्यो विन्दुः कार्यः । आद्यः पराऽऽद्यः
पूर्वा दिव्यग्रहारोपयोगिनी ज्ञेया । तद्वत्ता रेखा पूर्वापरा तस्यां तयोश्छा-
याप्रयोर्मध्यं यत्तस्माच्छङ्कुमूलगामिनी रेखा दक्षिणोत्तरा । तत्र याम्योत्तरे
भवत इति बुद्धिमतानुक्तमपि ज्ञायते । अत्र क्रान्तिवशाद्विक्साधने कथं
भेद उत्पद्यते इत्येतदर्थं चतुर्वेदाचार्येण कर्णवृत्तायान्तरं यत् स्वटीकायां
साधितं तदेव भास्करेण 'तत्कालापमजीवयोस्तु विवराद्वाकर्णमित्या-
हता' दिव्यादिनोपनिबद्धम् । 'वृत्तेऽम्भःसुसमीकृतसितितिगते' इत्यादि
भास्करोक्तमेतदनुरूपमेव ।

अत्रोपपत्तिर्भास्करोक्तैव स्फुटा । कर्णवृत्तायान्तरदानेनापि न स्फुटा
प्राची भास्करादिविधिना भवतीत्येतदर्थं मदीया दिग्मीमांसा विनोक्त-
नीया किमत्र गौरवेणेति ॥ १ ॥

दि क चाज्ञानं स्वतन्त्राचिन्त्यसङ्गणे । मोक्षाभावाय तेषां
तु दर्शयेत्तानजो हरिः । कृष्णो ह्यत्यक्तदेहो ऽपि त्यक्तदेहस्य
देहवत् । लोकानां दर्शयामास स्वरूपसदृशाकृतिमिति ।
विष्णोरित्युपलक्षणम् । नन्दगृहादौ दुर्गादेरवतारो ऽप्ये-
वमेव । तथा च रामावतारे शोकज्ञापनाफलं रावणस्येश्व-
रत्वबुद्धिप्रतिबन्धेन मुक्त्यभावो मृत्युसिद्धिश्च । मनुष्या-
तिरिक्तेन मरणाभावस्य तेन वृत्तत्वात् । कृष्णावतारे देह-
त्यागज्ञापनस्य मर्त्यानां वैराग्यं फलम् । यस्तु वैष्णवे । एवं
संस्तूयमानस्तु भगवान्परमेश्वरः । उज्ज्वारात्मनः केशौ
सितकृष्णौ महामुने । उवाच च सुरानेतौ मत्केशौ वसु-
धातले । अवतीर्य भुवो भारल्लेशहानिं करिष्यत इत्युक्त-
म् । तस्यायं भावः सुराः समस्ताः सुरनाथ कार्यमेभिर्मया
यच्च तदीश सर्वम् । आज्ञापयाज्ञां परिपालयन्तः सदैव
तिष्ठाम सदा ऽस्तदोषा इति सुरैरुक्तो भगवान्मम दुष्करं
चेषुष्माभिः साहाय्यं कार्यं स्यान्न त्वेवमस्ति भूभारनिवा-
रणादौ कर्त्रन्तरापेक्षया महत्यपि कार्यं मत्केशयोरपि शक्त-
त्वादिति । न तु केशमात्रावतार इति भ्रमितव्यम् । ततः
क्षयमशेषास्ते दैतेया धारणीतले । प्रयास्यन्ति न संदेहो
महृक्पातविचूर्णिताः । कृष्णाष्टम्यामहमुत्पत्स्यामीत्यादिषु
तत्रैव स्वावतारत्वोक्तिविरोधात् । कृष्णस्तु भगवान्स्वय-
मित्यादिपुराणान्तरविरोधाच्च । अजरामरेशस्यार्द्धपलित-
त्वासम्भवादेकः केश ईशेच्छया रामस्य श्वेतरूपतार्थं तदैव
श्वेतो ऽभूदिति गम्यते । एतेनैतत्तुल्यं भारतवाक्यजातमपि
व्याख्यातम् । तस्माद् ब्रह्मादौ मत्स्यादौ चांशत्वोक्तिरौप-
चारिकीति सिद्धम् । तच्चांशत्वं ब्रह्मादिष्वाविष्कृतोत्प-
त्त्यादिहेतुशक्तित्रयाल्पोत्पत्त्याद्येकैकहेतुशक्तित्वमेव न तु
स्वांशित्वेनाभिमतानन्तशक्तिमायीशापेक्षया वस्तुतो ऽवप-

शक्तित्वेनानीशत्वापत्त्या तदनन्तशक्तित्वबोधकानन्तवा-
क्याप्रामाण्यापत्तेः । तस्माच्चिगुणमायोपहित एक एवेशो
विषवृक्षो ऽपि संबद्धं स्वयं ह्येतुमसांप्रतमिति न्यायास-
त्तदुपयोगितत्सद्गुणमादाय तत्तद्विग्रहावच्छेदेनोत्पत्त्याये-
कैकं कर्म कुर्वन्ब्रह्मादिसंज्ञामात्रमेदेन व्यवहियतइति
सिद्धम् । एवं मत्स्यादिष्वप्यवतार्यपेक्षया ऽऽविष्कृताल्प-
शक्तित्वमेवांशत्वव्यवहारहेतुः । अल्पशक्त्याविष्करणम-
प्यधिकाया अनुपयोगात् न त्वभावात् । यथा हि कश्चि
त्सर्वशास्त्रज्ञो बहून्देशान्विचरन्त्यत्र यद्विद्योपयोगं पश्यति
तत्र तामेव प्रकटयंस्तद्व्यवहारभागभवति यत्र तु सर्वोपयो-
गात्सर्वाः प्रकटयति तत्र सर्वज्ञो ऽभिधीयते तथा प्रकृते ऽपि ।
एवं चान्ये ऽशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वयमिति भा-
गवतं सङ्गच्छते । कृष्णावतारे विश्वरूपदर्शनाद्यनेकशक्त्या-
विष्करणात् । अन्यत्र तथा ऽभावात् । वस्तुतस्तु सर्वेषाम-
प्यारोपितसर्वशक्तित्वाद्यनन्तकल्याणगुणाद्वितीयब्रह्मरू-
पत्वमेव । सर्वत्र चोक्तलक्षणमौपचारिकांशत्वमपि । ये
त्वाहुः यस्मिन्नवतारे भगवतो विग्रहान्तरं नोपलभ्यते स
पूर्णः । यत्रोपलभ्यते सो ऽश इति तेषामीशस्वरूपं किमभि-
मतमिति तु तएव प्रवृत्त्याः । किं चैषां तत्तत्कार्येषु प्रवृत्तिलि-
ङ्गेन रजोवच्छिन्नब्रह्मरूपत्वं दैत्याद्युपसंहारलिङ्गेन रुद्रत्वं
तस्य पालने पर्यवसितत्वेन विष्णुत्वं च ज्ञेयम् । एतेन गुह-
गणेशयोर्हरिहराद्यवतारत्वबोधकवाक्यस्य रामस्य कचि-
च्छिवावतारत्वोक्तेः कृष्णस्य कचिच्छिवावतारत्वोक्तेः क-
चित्काल्यवतारत्वोक्तेश्च विरोधो ऽपास्तः । सर्वेषां सर्वा-
वतारत्वोपगमेन प्रत्युत तेषां वाक्यानामनुकूलत्वात् ।
मत्स्यादेर्विष्णुत्वं प्रसिद्धं किञ्चित्त्वं तु वैष्णवे ऽभिहितम् ।
सत्त्वोद्विक्तस्तदा ब्रह्मा शून्यं लोकमवैक्षत । तोयान्तः स

महीं ज्ञात्वा जगत्येकार्णवे प्रभुः । अनुमानासदुद्धारं कर्तु-
कामः प्रजापतिः । अकरोत्स तनूमन्यां कल्पादिषु यथा
पुरा । मत्स्यकूर्मादिकां तद्वद्वाराहं च पुरा स्थित इत्यादि ।
शिवसहस्रनामादिषु सर्वावतारनामोपलम्भास्तेषां रुद्रत्व-
मिन्नयः । प्रवृत्त्युपसंहारयोरपि पालने पर्यवसानेनास्य
प्राधान्याद्विष्णवतारत्वव्यवहारप्राचुर्यम् । यस्तु भागवते
विराजं प्रस्तुत्योक्तम् । एतज्ज्ञानावताराणां निधानं बीज-
मव्ययमिति तदपि तात्स्थ्यासाच्छब्दमिति न्यायासन्न-
त्यविराडुपपादकशब्दजातस्य तत्स्थान्तर्यामिपरत्वादविरु-
द्धम् । एते च लीलाविग्रहा अनन्ताः । नन्वीशस्य ब्रह्मा-
दिसंज्ञा अपि रामादिसंज्ञावल्लीलाविग्रहमात्रकृता एव
किं न स्युरिति चेन्न । चतुर्मुखादिविग्रहाणां प्रतिमहाकल्प-
भेदेनानन्त्याद्ब्रह्मादेरप्यानन्त्यापत्तेः । एतेनैक एवेशस्तत्स-
द्विग्रहावच्छिन्नो विष्णुशिवादिव्यपदेशभागिति तार्किक-
मतं निरस्तम् । एकैकस्यापि विग्रहबहुत्वस्मरणेन प्रतिकल्पं
तद्वेदेन च तेषामपि मत्स्यादिवदामन्त्यापातात् । न चेष्टा-
पत्तिः एको विष्णुरेको रुद्र इत्यादि श्रुतिविरोधात् ।
तस्मात्सत्त्वाद्यवच्छेदकृत एव विष्णवादिसंज्ञाभेदः । स
च तत्तद्गुणकार्यतत्तत्क्रियाप्राधान्यविषय्या तत्तद्विग्रहा-
वच्छिन्ने ऽपीशे प्रवर्त्ततइत्येव साधु । यस्तु के चिन्मन्यन्ते
विग्रहबोधकश्रुत्यादेरुपासनापरत्वादारोपितविग्रहेणाप्यु-
पासनासिद्धेर्नैशस्योक्तविग्रहसिद्धिरिति । तन्न उपासना-
परेभ्यो ऽप्यविरोधे देवताधिकरणन्यायात्प्रतीयमानार्थ-
सिद्धेरभिधार्यत्वात् । न चापाणिपाद इति श्रुतिविरोधो
ऽस्तीति वाच्यम् । निर्गुणश्रुतिविरोधात्सत्यकामादिगुणा-
नामप्यनभ्युपगमापत्तेः । इष्टापत्तिरिति वदतां तु सत्यका-
मादिगुणोपदेशे तद्गुण ईश्वरः प्रसिध्यतीति व्यतिहाराधि-

करणभाष्यविरोधः । मायिका गुणा वास्तवं निर्गुणत्वं न विघ्नन्तीति न्यायस्त्विहापि समः । यस्तु रूपोपन्यासा-
 चेति सूत्रे विग्रहोपन्यासपरत्वेन सूत्रव्याख्यानानन्तरं
 ब्रह्मणो विग्रहाभावात्तद्व्याख्यानमयुक्तं मन्यमानानाम-
 न्यथा व्याख्यानमुपन्यस्तं भाष्यकारैस्तन्मुण्डकश्रुतौ निर्वि-
 शेषब्रह्मपरोपक्रमविरोधात् विग्रहोपन्यासः संगच्छतइ-
 त्याशयेन । उक्तञ्च तैरेवान्यत्र विग्रहसद्भावः स्यात्परमे-
 श्वरस्यापीच्छावशान्मायामयं रूपं साधकानुग्रहार्थमिति ।
 सूत्रकारेण च भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्चेत्यहंग्रहोपासकानां
 ब्रह्मणश्च भोगसाम्यं वदता स्पष्टीकृतम् । शरीरसापेक्षे वैष-
 यिकानन्दे भोगशब्दप्रसिद्धेः । न च वाग्धेन्वादिवद्भाना-
 यारोपिता एव देहा इति शक्यं वक्तुम् छान्दोग्ये समान-
 प्रकरणे गुणोपसंहारन्यायेनोपास्यब्रह्मण उदाहृतमञ्जव-
 र्णादिसिद्धवत्कारेण एव आत्मा ऽऽपहतपाप्मेत्यादिना
 देहित्वसाम्यात्प्रसक्तानां जरादीनां निषेधदर्शनात् । अ-
 न्यथा ऽप्राप्तनिषेधापत्तेः । न च देहवदजरत्वादयो ऽपि
 ध्यानपरिकल्पिताः तन्नैवासिन्कामाः समाहिता इत्या-
 दिना तेषामनारोपितव्यावहारिकेशगुणत्वस्फुटीकरणात् ।
 नन्वजरत्वादि न देहत्वेनोपास्यम् एष आत्मेत्यादिना
 ऽत्मगुणत्वोक्तेः । तद्गुणैः सत्यकामादिभिः सह पाठाच्च ।
 यत्प्राये श्रूयते यच्च तत्तादृगवगम्यत इतिन्यायेनात्मगुण-
 त्वसिद्धेः । तत्र तत्प्रसक्त्यभावे ऽपि स्वतः सिद्धमेव
 तदुपास्यतया निर्गुणप्रकरणस्याजरत्वादिवन्निर्दिश्यतइति
 चेन्न । सर्ववेदान्तप्रत्ययन्यायेन तत्र विशिष्टस्यैव ब्रह्मण
 उपास्यत्वे स्थिते चाचित्यात् कोटिशो दृश्यमानोपबृंहणा-
 नुरोधाच्चाजरत्वादेर्विग्रहगुणत्वसिद्धेः । स्वधीकल्पितैर्न्या-
 यैर्व्यवस्थापनादुपबृंहणानुरोधाद्व्यवस्थापनं ज्यायः विभे-

त्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रतरिष्यति । इतिहासपुराणाभ्यां
वेदार्थमुपबृंहयेत् । वेदार्थो यः स्वयं ज्ञातस्तत्राज्ञानं भवे-
दपि । ऋषिभिर्निश्चिते तस्मिन्का शङ्का स्यान्महात्मना-
मिति स्मृतेः । तथा च तस्योपरि शिवं ध्यायेत्साम्बं सर्व-
भनोहरम् । सर्वलक्षणसंपन्नं गाढयौवनशोभनमित्याद्युप-
बृंहणानुरोधाद्विग्रहगुणस्त्वेनैवान्वयो युक्तः । तथात्वेऽपि
तद्द्वारा आत्मगुणत्वसम्भवेन तद्व्यपदेशस्य तद्गुणैः सह
पाठस्य च त्रिलोचनं नीलकण्ठमित्यादाविवोपपत्तैः । पुरा-
णैर्निर्णीते ऽर्थे संशयाद्ययोगाच्च । न च तेषामप्यर्थवादत्वं
कल्प्यं पुराणेष्वर्थवादत्वं ये वदन्ति नराधमाः । तैरर्जि-
तानि पुण्यानि तद्वदेव भवन्ति ह्रीत्यादितन्निन्दास्मर-
णात् । तस्माद्विग्रहगुणस्याजरत्वादेः स्वरूपतो विद्यमान-
त्वेन निर्दिश्योपास्यतया विधानेनानारोपितत्वाध्यवसा-
याद्धर्मिणो विग्रहस्याप्यनारोपितत्वं निश्चीयते । अतो ऽङ्गी-
कार्या एव मायिनो महेशस्य पूर्वोक्ताः शास्त्रसिद्धाः स्त्री-
पुमाकारा विग्रहास्त्याज्या यवनानुयायिना ।

एते च विग्रहा मायामात्रस्वरूपाः आकाशशरीरं
ब्रह्मेति श्रुतेः । एषा माया मया सृष्टा यन्मां पश्यसि
नारद । सर्वभूतगुणैर्युक्तं न तु मां द्रष्टुमर्हसीति स्मृते
ऽनेति केचित् ।

अन्ये तु सर्गादिषु स्वयं भान्ति ब्रह्माद्या ये स्वय-
म्भुवः । विज्ञप्तिमात्रदेहास्ते सर्वात्मानः सदा स्थिता इत्या-
दिवासिष्ठादिवचांस्याश्रित्य चिन्मात्रस्वरूपा एव ते माया-
तु शुद्धचैतन्यस्य विग्रहाकारेण भाने निमित्तमित्याहुः ।

अवतारा अपीदृशा बोध्याः । ननु सत्यसङ्कल्प ईशः
किमिति नरतिर्यगादिभावेन युद्धेऽत्र क्लिरयतीति चेत् भ-

क्ताभिध्यानाय मनोहराणि चरितानि तत्तद्रूपैर्विधत्ते ।
 तद्रूपधारणमपीशस्य तादृगेव न स्ववतार्यवतारदेहेष्वणु-
 रपि विशेषः क्लेशहेतुरस्ति । तदुक्तं शिवरहस्ये । जगद्रक्षायै
 त्वं नटसि ननु वामैव विभुतेति । नटसि नटवदाचरसि
 भैरवाद्यैर्मत्स्याद्यैश्चावतारैर्विहरसीत्यर्थः । स्कन्दश्च कृष्णं
 प्रस्तुत्याह स्कान्दे । कैवल्यं यत्परं ब्रह्म निराकारम-
 गोचरम् । तच्च मूर्त्या परिणतं भक्तानां भक्तिहेतुत
 इति । अमियुक्तैश्चोक्तम् । परमिममुपदेशमाद्रियत्वं नि-
 गमवनेषु नितान्तखेदस्त्रिणाः । विषिनुत भवनेषु वक्ष्य-
 नामुपनिषदर्थमुख्यत्वे निबद्धमिति । युद्धमपीशस्यासुरो-
 द्धारार्थमेव तदुक्तम् । मार्कण्डेये । दृष्ट्वैव किं न भवती
 प्रकरोति भस्म सर्वासुरानरिषु यत्प्रहिणोषि शस्त्रम् ।
 लोकान्प्रयान्तु रिपवोपि हि शस्त्रपूता इत्थं मतिर्भवति ते-
 ष्वहितेषु साध्वीति । न च युद्धं तस्य क्लेशावहं किंतु क्री-
 ढैव मोहादेस्तु नाव्यत्वं प्राङ्निवेदितं हरिवंशे च निकुम्भ-
 परिघप्रहारान्मूर्ध्नि इव कृष्णे ऽभिहितं नूनमात्मेच्छया
 कृष्णस्तथा चक्रे सुरोत्तमः । को हि शक्तो महात्मानं युद्धे
 मोहयितुं हरिमिति । न चात्र त्वन्मुखाभेच्छया नूनं पद्मै-
 र्वैरायते शशीत्यत्रैव नूनमित्युत्प्रेक्षायामिति अमितव्यम् ।
 यैस्तु भक्त्या स्मृता नूनं तेषामृद्धिः प्रजायतइत्यत्रैव
 निश्चयार्थत्वात् । किं चेशमायाया अचिन्त्यत्वेनातर्क्यत्वा-
 त्तन्मयानि चरितान्यप्यतर्क्याणि । नैषा तर्केण मतिराप-
 नेयेति श्रुतेः । अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण यो-
 जयेदिति वृद्धोक्तेश्च । तस्मादतर्क्ये ऽर्थे शास्त्रेणैव निर्णयः
 शास्त्राद्यैकमेवाद्वितीयं ब्रह्म स्वमायया हरिहराकारै रमो-
 मायाकारैर्मत्स्याभैरवाद्याकारैश्च प्रतीयतइति निश्चीयते ।
 अतो ऽयमेवार्थः अद्वेय आस्तिकैः ।

ननु हरादेरेकब्रह्मरूपत्वं चेत्सर्हि तत्तन्माहात्म्यपरपुराणादिष्वितरनिन्दा न स्यात् दृश्यते च सा तथा च तदन्यथानुपपत्त्या साम्यमपि कुर्त्तव्यम् ऐक्यस्य तु का कथा ततश्च पतन्तमनुधावतो बद्धो ऽपि गत इति न्यायापात इति चेदत्र के चिदाहुः । श्यालशुनकन्यायाङ्गेदेवादिनः कोपोत्पादाय तदिष्टदेवस्यान्यपरपुराणेष्वपकर्षवर्णनमिति ।

परे तु प्रागुक्तवचांस्याश्रित्य कल्पभेदेन स्वेच्छया परस्परस्माज्जन्मनिमित्तकं क्व चिदुत्कर्षापकर्षवर्णनमित्याहुः ।

न हि निन्दा निन्दितुं प्रवर्त्तते अपि तु विधेयं स्तोतुमिति न्यायाद्विधेयं हि स्तूयते वस्त्विति न्यायप्राप्ततत्तद्विग्रहावच्छिन्नशेषध्यानादिस्तुतये तदन्यविग्रहावच्छिन्नशेषापकर्षवर्णनम् । तच्च यत्परः शब्द इति न्यायात्स्तुतिपरमेव न त्वन्यनिन्दापरमपि फलाभावात् उभयपरत्वे वाक्यभेदापत्तेश्च । अन्यत्रापि ह्येवं दृश्यते तद्यथा सर्वशास्त्राप्रत्ययमेकं कर्मेति न्यायात्मानाशास्त्राविहितमप्यग्निहोत्रं न भिद्यते इति स्थिते के चिदुदिते जुहोतीति श्रुतिमाश्रित्योदिते ॐ होमं कुर्वन्ति के चिदनुदिते जुहोतीति श्रुतिमवलम्ब्यानुदिते जुहति तत्र ये शास्त्रिन उदिते जुहति ते उदयन्तु खलु वाआदित्य आहवनीयेन रश्मीन्संदधातीत्युपक्रम्य प्राप्तः प्रातरनुत्तं ते वदन्ति पुरोदयाज्जुहति यो ऽग्निहोत्रम् । दिवाकीर्त्त्यमदिवाकीर्त्त्यन्तः सूर्यो ज्योतिर्न तदा ज्योतिरेवामित्यनुदितहोमं निन्दन्ति । ये त्वनुदये जुहति ते आदित्यो वा अस्तं वक्षन्मिमानु प्रविशतीति श्रुतिमुपजीव्य यदुदिते सूर्ये प्रातर्जुह्याद्यथा ऽतिवये प्रवृत्ताय शून्यायावसथायाहार्यं हरति तादृगेव तदित्युदित-

होमं निन्दन्ति । अनयोः स्वार्थतात्पर्यकल्पने रागप्राप्तसुरा-
पानादिवत्कालद्वयेऽपि त्याज्यस्य शेषिणो होमस्यैव बाधः
स्यात्तथा च यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादित्यादयश्चोदना
उपरुध्येरन् । एवं च कालभेदेनाग्निहोत्रमिव गुणभेदेन
विग्रहभेदेन वा नेशो भिद्यते । ततश्च य एकस्मिन्नीशे गुणा-
दिभेदेन भेदं प्रकल्प्यैकविग्रहावच्छिन्नमुपासीनोऽन्यं
निन्दति स ईशविमुखः स्वामिद्रोहान्नरकमेतीति ज्ञेयम् ।
तस्मान्नैतावता सर्वविग्रहावच्छिन्नेशैकत्वविघातः शङ्क्य
इत्यन्ये ।

ननुमादेर्बहुषु पुराणादिषु शक्तित्वोक्तेः कथमीशत्व-
मिति चेत्तर्हि सेयं चैतन्यदीप्ता ब्रह्मविष्णुशिवरूपिणीत्या-
दिश्रुतौ शक्तयो यस्य देवस्य ब्रह्मविष्णुशिवादिका इत्या-
दिपुराणे च ब्रह्मादीनामपि शक्तित्वोक्तेरीशत्वं न स्यात् ।
तेषामीशत्वबोधकशास्त्रास्तत्त्वमिति चेत्तदत्रापि तुल्यमिति
न वयं पर्यनुयोज्याः । यत्रोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि
वा समः । नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृगर्थविचारणइति न्या-
यात् । तथा च चित्प्राधान्यविवक्षायामीशत्वस्य उपा-
धिप्राधान्यविवक्षायां शक्तित्वस्य उपाधेर्मिथ्यात्वेनात्य-
न्तोपेक्षायां शुद्धचिन्मात्रत्वस्य च व्यपदेशः सर्वत्र समः ।
तस्मान्न कथमपि भेदलेशावकाशः । येषां तु धीमान्याङ्गूयो
भूयः श्रूयमाणोऽप्यभेदो न बुद्धिमारोहति तैस्तूपवासाद्वरं
भिच्छेतिन्यायेन भेदबुद्ध्याऽपि स्वप्नेमास्पदविग्रहावच्छि-
न्नेशाराधनं कार्यं तत्प्रसादान्मेवोदये शास्त्रिसमृद्धौ कोद्र-
बाशनन्यायेन त्याज्या भेदधीः । भेदधिया तस्यापि किं
चित्पार्यं स्यात्तस्मिन्दाश्रयणादिति चेत्तर्हि तदपि कूपस्ना-
नकन्यायेनेव भक्तिजमुकृतैर्निरयते ।

Self (*ātmabōdha*).¹ Not so; they are mere explanatory remarks (*arthavāda*).

44. "This is because we see everywhere in Scripture (*Śāstra*) that passages prescribing rewards in the case of the materials and the preparation for rites and the rites themselves, are but explanatory remarks¹ (*arthavāda*), as, for example, the passages enjoining a reward for the use of *parṇamayī*.²

45. "Since the soul must be purified by *karman* (*karmaṣēṣhatvāt*)³ knowledge of the Self also depends on *karman*. And, though you hold that the *Vedānta* is not injunctory, you must, however, concede that such passages are mere explanatory remarks (*arthavāda*)."

46. It is not so; since final liberation and temporal happiness differ from each other, both as to their means (*hētu*) and as to their nature (*rūpa*),⁴ your argument is, therefore, unsound.

47. You say that liberation is the natural (or unmodified) condition of the soul (*svarūpa*) and that this is the result of avoiding rites with special objects, etc., (*kāmyādivarjanādibhyah*).

48 & 49. Is the soul, then, previously out of its

¹ Compare द्रव्य-संस्कार-कर्मसु परार्थत्वात् फलमुक्तिर् अर्थवादः स्यात् । (Jaimini's Sūtras, IV. 3. 1.)

² The use of the wood called *parṇamayī* for the *juhū* or sacrificial ladle, is said to be meritorious, and rewards are ordained for its use.

³ *Karman* purifies the soul which is the doer (*kartṛ*), and is hence the indirect cause of *jñāna*. With this verse ends the argument of Sureśvara's opponent, who holds that *karman* is the only means to *mukṣi*.

⁴ The means of *mukṣi* is *jñāna* which springs from *vivēka*, while that of *alhyudaya* is *karman* which springs from *avivēka*. The nature of *mukṣi* is *dhrūva*, and, of the other, *adhrūva*.

natural state, so that it stands in great need of a means for bringing it to such a state? If so, that state cannot be its natural condition, in which it does not, of itself, exist, but to which it has to be brought by forcible means. If, on the other hand, it already exists in its natural state, why seek for a means to attain that state?

50. If (it be said that) even in its natural condition, it might be performing rites, then there will be no liberation at all.¹ Hence the liberation of the soul cannot be the result of avoiding prohibited rites, rites with special objects, etc.

51. If it be argued that liberation is the removal of the unnatural state (of the soul) that results from the repeated contact with objects of sense, what is the cause (we ask) of such contact?

52. If you hold that such contact is accidental, then, since there is nothing to prevent such contact even after liberation, there will be, according to you, no liberation at all.

53. If you say that the cause of such contact is virtue and vice (*dharmādharma*), then, do virtue and vice cause this contact by force, even for the soul which is, by its very nature, non-attached (*asanga-svabhāvasya*)?

54 & 55. In the same way as the *bhallātaka* (marking nut) produces a stain on cloth, it is not possible even for an able and intelligent potter to make a pot of the atmosphere (*vyōman*) which is not of the nature of a pot, as he could make one of clay; nor can the (cool) breeze cool the fire. If you say that the soul is of the nature of a doer, etc., then you need not, in the least, hope for liberation.

¹ Since for performing *karman*, a corporeal existence is necessary.

62, 63 and 64. We have not known of a cause that does not produce an effect, or of a result that is not caused. If they do not differ, then, when the *kārya* is destroyed, its *śakti* too would be destroyed, since they are identical. And when the nature of *śakti* is lost, that of which it is the *śakti* (*śaktimat*)¹ also loses its nature, since these two are not distinct from one another. This leads to the same undesirable conclusion referred to before, namely, the non-existence of the soul.² Hence such an argument is unsound.

65. If it be argued that liberation is merely the non-resulting of *kārya* from *śakti* owing to the complete absence of its causes,³ such a reasoning is improper, since *śakti* and the causes of the *kārya* will still exist.

66. Moreover, there is an invariable connection of the nature of *śakti*, between causes (*nimitta*) and effects (*naimittika*). Hence it will be like the heat of fire, etc.⁴

67. For, if *kārya* is dependent on *śakti*, then since the cause (*kāraṇa*, hence *śakti*), always exists, there will therefore be incessant manifestation of *kārya*, like that of heat in summer.⁵

68 & 69. In the same way, even if we suppose that *kārya* is independent of *śakti* (*śaktyatantratvē*) the same fallacy would result, for, since the cause (*kāraṇa*) ceases

¹ The *śaktimat* is the *kartrī*, or *ātman*, since it is *kartrīvādisvabhāva*.

² See stanzas 56 and 57.

³ And not, as the former opponents said, the destruction of *śakti* or *kārya*. The causes of *kārya* are *dharmādharman*, etc.; which will not cease to exist even after *mukti*.

⁴ i. e. the causes must produce their effects even after *mukti*, as fire inevitably produces heat.

⁵ Here *Ānandagiri* makes out *śakti* and *kāraṇa* to be identical, meaning *pushkalakāraṇa* or *samagra-kātu*.

to exist forever, the *kārya* will also never be produced, as, for example, cold in summer. Therefore such an argument is fallacious. If *kārya* be said to result without a cause, then it would be so produced for ever.

70 & 71. Further, how can it be *kārya*, if it is not dependent on *kāraṇa*? It is not possible, even for the ablest of men, to vow the avoidance, from their birth to their death, of all prohibited rites, rites with special objects, etc.; for, even the most diligent have been known to fall into minute errors.

72. At least such a possibility is to be doubted, and this itself disproves the proposition.¹ But you may say that he, to whom it might be so possible, will be liberated.

73. It cannot be as you say, since it is illogical. With respect to liberation, a *certain* means, namely, *jñāna* must be predicated.²

74. A wise man ought not to speak of success as depending on mere accident. Such a thing would be within the scope, not of human effort, but of destiny.

75. It cannot be said that it is also within the scope of human effort, on the principle that injunction implies endeavour; for, there is no injunction (*ākhyāta*) to that effect.³

76. There is no injunction anywhere in the *Vēda* that he who longs for liberation should avoid rites with

¹ For none will venture on a doubtful project, which is especially not an easy one.

² And not a doubtful means as you suggest.

³ Such a principle will hold good, only when there is a *vidhi*. But there is no rule that a *mumukṣu* should abandon *kāmya*, etc. Here *śakti* means *manuṣyaśakti*.

special objects, etc., that will enable you to say that endeavour is implied in the injunction.

77. Since then the abandonment of *kāmya*, etc., is a mere product of your fancy, it cannot, in any way, be argued that human endeavour also plays a part in such abandonment.

78. Not by the performance of prescribed rites, etc., nor by the abandonment of *kāmya*, etc., can liberation be attained ; for, in that case, knowledge (*vidyā*) would become fruitless.¹

79. Even if heaven (*svarga*), etc., cease to result from *kāmya* rites, and the corresponding results (hell, etc.,) from prohibited rites,² still there is nothing to prevent their resulting from other causes or by themselves (*arthāntarāt svabhāvāt vā*).

80. If you say there is no proof positive of their springing from other causes, such a thing is at least open to doubt ; and that very doubt is enough to vitiate and disprove your proposition.

81. There is not even this doubt, since such persons, as disobey all injunctions (*vidyā* and *karman*) are also subject to pleasure and pain, as is evident from the passage, "Then, of these two, etc."³

¹ Since such passages as निचायतं मत्सुमुखात्ममुक्तते । would be meaningless.

² i. e. even after the avoidance of *kāmya*, *nishiddha*, and other rites, there will be no *mukti*, since heaven and hell may result in other ways.

³ अथैतदेः पद्योक्ततरेख च न.....Compare Vedānta-sūtras, III. 1. 18, all which show that such persons enter the lowest forms of creation, which is called the third way, the other two being the *dāvayāna* and *pūtriyāna*.

82. Though the non-performance of prescribed (*nitya*) rites is sin, and their performance not, yet there is no proof that such sin cannot result from other causes¹ or by itself.

83. If it be said that sins already incurred will be atoned, by the present performance of *nitya* and other rites, still there springs a doubt, as before, with respect to sins that might be incurred in the future.

84. Though sins, which yield evil fruits (*anabhishta-phala*), might be obliterated, virtues, that lead to temporal happiness, will not cease, being the very thing you desire.²

85. It cannot be said that virtue, like vice, is an evil (even for one who longs for liberation), for, what is enjoined cannot be an evil. It is not like hawk-sacrifice, etc.,³ since there, the fruit being evil, it too is evil.

86. If it be said that liberation results from a knowledge of the unity of Self, it is vain, then, to argue that it depends on performance of rites. That knowledge is a direct means to attain it, is seen from passages like '*tam etam*, etc.'

87. It has been shown⁴ that rites which, in the manner aforesaid, purify the doer, are also helps towards a knowledge of the unity of Self.

88. Therefore he who knows the true signification of the Vedas, will learn the fruitlessness of rites, and,

¹ Such as non-performance of such rites in a former life or lives.

² Hence a birth in consonance with those virtues, and consequently no *muktī*.

³ There the fruit is evil, because it contravenes the principle *अहित्यात*.

⁴ In the Vedānta-sūtras.

destroying his sins by penance, strive for a knowledge of the unity of Self.

89. ¹He who is, by reason of action in former lives, free from all desire, is qualified at the very outset, and does not stand in need of further rites.

90. For, he who is free from worldly attachment and thirsts for knowledge, longs only for accurate knowledge and for nothing else. Rites are needed when an object is to be accomplished, but are unnecessary when the end has been achieved.

91. Religious studentship is known to have been properly begun, in the case of *Vāmadēva*, *Maitrēyī* and *Gārgī*, because (immediate) renunciation is enjoined.

92. Since the means of attaining heaven, such as Vedic and Smartic rites (*iṣṭāpūrta*), are of endless variety, it is difficult to understand why (even if *kāmya*, etc. be abandoned) there cannot be other causes (of another birth,) for other causes may exist.

93 & 94. The same reasoning applies in the case of prohibited rites (*nishiddha*) and of prescribed rites (*nitya*) Hence such methods do not guarantee liberation; for, there exists *karman*, both good and bad, stored up through innumerable lives, and, like the killing of a *Brāhmaṇa*, giving rise to endless births.

95. The existence of *karman* that has not begun to bear fruit (*anārabdhaphala*) is indicated in such passages as '*tataḥ śeṣhēna*, etc.'² and '*tad ya iha*, etc.'³

¹ Stanzas 89, 90 and 91 justify *sannyāsa* even in the first *āśrama*.

² यथायमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः सत्यकर्मफलमनुभूयततः शेषेण विशिष्टदेवजातिपुत्र-
पातुः पुनरुत्पत्तिस्तदुक्तमेधसोऽजन्मप्रतिपद्यन्ते विश्वस्यो विपरीतान्नयन्ति ।

³ तस्य हृदयमखीयचरणा रमणीयां योनिमापश्येत्, etc.

॥ श्रीः ॥

श्रियै नमः ।

श्रीधराय नमः ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

अथ न्यायसिद्धान्तने अद्रव्यपरिच्छेदः षष्ठः ।

अथाद्रव्यम्, संयोगरहितमद्रव्यं, तत्र च त्रिगुणे सद-
श्विसदृशरूपोऽवस्थासन्तानः कालेऽपि क्षणलवनिमेषत्वा-
दिपरार्द्धपर्यन्तः, बुद्धौ प्रत्यक्षत्वानुमितित्वभ्रौतत्वादिरू-
पः, शुद्धसत्त्वेऽपि केचित् त्रिगुणसमा इत्यनन्तप्रकारो
यथाप्रमाणमनुसन्धेयः, एतदपेक्षया च वरदबिष्णुमिश्रैरु-
क्तम्-गुणाभ्यानन्ता इति, तेषां चानन्तवैषम्यस्य विविच्य
निर्देष्टुमशक्यत्वात्, शक्यांशस्य च द्रव्यनिरूपणेनैव निरू-
पितप्रायत्वात्, तथाऽतिरिक्तनिरूपणस्य च लोकव्यवहा-
रादृष्टाद्युपयोगाभावादन्यानि स्फुटपरिगणनीयान्यद्रव्या-
णि निरूप्यन्ते-तानि सत्त्वरजस्तमांसि शब्दादयः पञ्च
संयोगः शक्तिरिति दशैव, एवंविधेष्वेवाद्रव्येषु गुरुत्वद्रव-
त्वस्नेहसंस्कारसंख्यापरिमाणपृथक्त्वविभागपरत्वापरत्व-
कर्मसामान्यसादृश्यविशेषसमवायाभाववैशिष्ट्यादीनां य-
थासम्भवमन्तर्भावः । एष्वपि केषाञ्चिदनन्तर्भावः सयूथ्य-
सम्मतस्तत्रतत्र वक्ष्यते सयूथ्याङ्गीकृतैः कैश्चित्सहैकत्वाद-
यस्तत्त्वमुक्ताकलापे अद्रव्यभेदा अस्माभिरुक्ताः, तत्र प्रका-
शमुखलाघवादिनिदानमतीन्द्रियं शक्यतिरिक्तमद्रव्यं
सत्त्वम् । तद् द्विधा शुद्धमशुद्धं चेति, रजस्तमःशून्यद्रव्यवृ-
त्ति सत्त्वं शुद्धसत्त्वं तन्मिथ्यविभूतौ, रजस्तमःसहवृत्ति स-
त्त्वमशुद्धसत्त्वं तत्त्रिगुणे सत्त्वलक्षण एव लोभप्रवृत्त्यादि-

निदानं प्रमादमोहादिनिदानमिति विशेषणविनिमयेन रज-
स्तमसोर्लक्षणे त्रीण्यपेतानि यावत्प्रकृतिव्याप्तान्यनित्या-
नि तानि प्रलयदशायामत्यन्तसमानि सृष्ट्यादौ विषमाणि
क्रमात् सृष्टिस्थितिसंहारोपयुक्तानि ईश्वरसङ्कल्पादिस-
हकारिभेदात् परस्पराभिभवोद्भवसहकारित्वादिमन्त्ये-
तानि तत्तददृष्टोपष्टब्धपुरुषभेदादुद्भवसमत्वादिभावात्,
यथोक्तं भगवता पराशरेण वस्त्वेकमेवेत्यादि, तदेव प्रीत-
ये भूत्वेत्यादि च, भगवद्गीतायां तद्भाष्ये चैतद्विशदमनुसं-
धेयं सात्त्विकराजसतामसकार्यगतिकर्माहारदानादिवि-
भागोऽपि तत्रैव प्रपञ्चेन द्रष्टव्यः, एषां चाद्रव्यत्वं शारीर-
कभाष्ये व्यक्तं रचनाऽनुपपत्तेश्चेत्यादिसूत्रे चकारादन्व-
यस्यानैकान्त्यं समुच्चिनोतीत्युपक्रम्य यतः सत्त्वादयो
द्रव्यधर्मा न तु द्रव्यस्वरूपं, सत्त्वादयो हि पृथिव्यादिग-
तलाघुत्वप्रकाशादिहेतुभूतास्तत्स्वभावविशेषा एव न तु सृ-
ष्टिरित्यादिवद् द्रव्यतया कार्यान्विता उपलभ्यन्ते गुणा
इत्येव च सत्त्वादीनां प्रसिद्धिरिति, तथा दीपे च चकारा-
त्सत्त्वादीनां द्रव्यगुणत्वेन शौक्ल्यदेरिषोपादानकारणत्वा-
सम्भवं समुच्चिनोति सत्त्वादयो हि कार्यगतलाघवादिहे-
तवः कारणभूतपृथिव्यादिगतास्तत्स्वभावविशेषा इति ।
यस्तु द्रव्यं षड्विंशतिविधं सत्त्वरजस्तमांसात्पादिना स-
त्त्वरजस्तमसां द्रव्यत्वमुक्तं धरद्विष्णुमिश्रैः तत्सांख्या-
धिकरणसूत्रभाष्यादिविरोधाच्चसङ्गतम् ।

शब्दोऽस्मदादिश्रोत्रग्राह्यः पञ्चभूतवर्ती स द्विधा
वर्णीयः स्वर्णात्मकश्चेति अकचटतपयादिप्रकाराभावस-
मुदायशून्यो वर्णात्मकः स एव देवमनुष्यादितात्त्वादिव्य-
ज्यः, तस्यैव पूर्वोक्तवाचकत्वादिविचारः, स च चकारेण
सहैकपञ्चाशत्प्रकारः मातृकापाठे लल्लयोरभेदात् कश्चित्प-

आशत्प्रकारतैवोच्यते यरलादेरेव भेदभिन्नः कथकादिः, संध्यक्षराणां ह्रस्वाः सन्तीत्येव प्रयुज्यन्ते प्राकृतादिभाषासु निबध्नन्ति च मातृकायां द्रमि*डादयः संस्कृते बाधकत्वाभावान्मातृकाबहिष्कारः, एवमेषामेव यथाकथञ्चित् त्रिषष्टिवर्णता मोक्षधर्मादौ गीयते परनास्ति च सहस्राक्षरत्वान्नानं तु तत्रैव वर्णान्तरसद्भावेन वा तेषामेव वर्णानां सन्दर्भसंयोगादिविशेषेण सहस्राक्षरत्वायुताक्षरत्वादिभेदेनोपपत्तेर्वा । अकचटतपयादिसमस्तप्रकाराभावसमुदायवानवर्णात्मकः, स च वादित्रवारिधरमारुतविभागादिव्यङ्ग्यः । द्विविधोऽपि श्रोत्रदेशसन्निहित एव मारुतङ्ग्य इति पक्षे नमोनिष्ठस्यैव तस्य ग्राह्यत्वं, वादित्रादिस्थित एव गृह्यत इति पक्षे पञ्चमृतवर्तिनोऽपि ग्राह्यत्वमुपपद्यते तत्र दूरस्थशब्दग्रहणे श्रोत्रव्यापृतिरेव वरदनारायणभट्टारकैरुक्ता दूरे शब्दः समीपे च प्राच्यां चेत्यादिदर्शनात् गत्वा श्रोत्रेन्द्रियं तत्रततः शब्दग्रहणमम् आगता दूरतः शब्दमाला श्रोत्रेण गृह्यते समवायाद्यदि तदैवं न गृह्येत दूरजा-शब्दमान्यादिभिर्दूरोत्पत्त्यादिग्रहसंभवे अपि प्राच्यां प्रतीच्यां नेत्येवं न ग्रहसंभव इति, स चार्थं शब्द आकाशेन सहोत्पद्यते तद्विलये च विलीयते वाय्वादीनामप्याकाशभागत्वाच्च भूतान्तरोत्पत्तिविनाशयोरस्योत्पत्तिविनाशौ, यद्वाऽऽकाशनिष्ठस्याकाशेन सहोत्पत्तिविनाशौ वाय्वादिनिष्ठस्यापि तत्सद्भूतैः सहेति अत्यन्ततीव्रताद्यापन्नेषु शब्देषु विरुद्धधर्मविरुद्धप्रत्यभिज्ञानात्स्थिरत्वम् ।

वेषुरन्ध्रविभेदेन भेदः षड्जादिसंज्ञितः ।

* द्रमिडादय इत्युचितं भाति द्रमिडाचार्यशब्दे तु द्र-शब्दानन्तरं मि-शब्दो न तु मि-शब्दः ।

अभेदव्यापिनो वायोस्तथाऽसौ परमात्मनः ॥

इत्यादिभिः षड्जादीनां तीव्रत्वादिभेदानां व्यञ्ज-
कवायुधर्मत्वं श्रूयते अत एवाकल्पवर्तिनां सर्वगकाराणा-
मेकत्वम् एवमन्येषामपि । यस्तु श्रीविष्णुचित्तैरुक्तं ओम्-
मपीतरेन्द्रियविषयवच्छब्दत्वगत्वमृदुत्वपरुषत्वमन्दत्वम-
ध्यमत्वाद्यनन्तविशेषात्मकवस्तुग्राहकमिति तदपि निर्विशे-
षवस्तुग्रहणनिराकरणाभिप्रायम् उपनिषद्वाक्याने त्वमेव
प्रत्यक्षं ब्रह्मासीत्यत्र वायोर्व्यञ्जकत्वस्यैवाभिधानात् नम-
स्ते वायो त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदि-
ष्यामीति श्रुतिवशात् वेणुरन्ध्रेत्युपवृंहणवशात् कल्पना-
लाघवाच्च व्यञ्जकत्वेन परैरभिमतो वायुविशेष एव तत्सद्ब्र-
ह्मविशेषघटनसंस्कारवशोत्पन्नतत्तच्छब्दगुणविशिष्ट उपल-
भ्यत इति भावयन्ति । संग्रहस्तु अव्यक्तपरिणामविशेषश-
रीरकपरमात्मोपादानकाः सर्वे शब्दाः न पुनः पृथग् ब्रह्म
तथा गुणतया वा भट्टप्रभाकरमतवन्नित्याः । न चानुपा-
दानकाः वर्णानां स्फोटाद्युपादानकत्वं चागमाध्यक्षविरुद्धं
स्फोटे च नास्मादाद्यध्यक्षं प्रमाणं, योगिप्रत्यक्षं तु संदिग्धं
न चागमः, कल्पकास्त्वन्यथासिद्धाः, प्रत्येकसमुदायादिवि-
कल्पा वाचकत्व इव स्फोटाभिव्यक्तावपि समाः कल्पनं तु
भवतामधिकम् । एतेन वाक्यस्फोटोपि स्फुटितः शब्दादर्थं
प्रतीम इत्यपि न निरर्थक्यविषयकमेकवचनं विपरीतोपल-
म्भात् ब्रह्मण एव स्फोटशब्दवाच्यत्वे न नो विरोधः
अध्यासादयस्त्वद्वैतमतवद्भूत्याः शाब्दस्मृतिः स्फोटाभावो-
ऽपि सिध्यति न च तैः सर्वं समञ्जसं वाच्यं न च पाणि-
न्यादिभिस्तथोक्तम् । इतरे तु नीरन्ध्रकायासिनोऽनाद-
रणायाः उक्तं च भट्टपराशरपादैः ।

प्राक्प्रयोगानुसारेण प्रकृतिप्रत्यस्वरान् ।

प्रकल्प्य वैयाकरणैर्व्युत्पाद्या पदपद्धतिः ॥

इति, सत्त्वादिगुणोक्तनयाश्च शब्दानाद्रव्यत्वसिद्धिः । ननु शब्दस्याद्रव्यत्वव्यङ्ग्यत्वे सिद्धान्तयितुं न शक्यं द्रव्यत्वकार्यत्वादेः श्रुत्यादिसिद्धत्वात्, तथा हि यवेदादौ स्वरः प्रोक्त इत्यादिभिर्वर्णानां वर्णान्तरोपादानत्वमुच्यते न चाद्रव्यस्योपादानत्वं निमित्तत्वमात्रविषयत्वायामुपादानप्रकृतिलीनादिस्वारस्यभङ्गः निमित्तस्य प्रकृतिलयस्थानत्वाभावात् न चायमुपचारः बाधाभावात् भाष्यकारवचनविरोधाच्च, तथा च वेदार्थसंग्रहे वेदाद्यन्तरूपतया वेदबीजभूतप्रणवस्येत्युपक्रम्य वेदजातस्य सर्वस्य प्रकृतिः प्रणवः प्रणवस्य च प्रकृतिरकारः प्रणवविकारो वेदः स्वप्रकृतिभूते प्रणवे लीनः प्रणवोऽप्यकारविकारः स्वप्रकृतावकारे लीनः तस्य प्रणवप्रकृतिभूताकारस्य यः परः वाच्यः स एव महेश्वर इति सर्ववाचकजातप्रकृतिभूताकारवाच्यः सर्ववाच्यजातप्रकृतिभूतन्नारायणो यः स महेश्वर इत्यर्थ इत्युक्त्वा अकारो वै सर्वा वागिति चोपादाय वाचकजातस्याकारप्रकृतित्वं वाच्यजातस्य ब्रह्मप्रकृतित्वं च सुस्पष्टमित्युक्तं यथा श्रीमद्गीताभाष्ये अक्षराणामकारोऽस्मि अक्षराणां मध्ये अकारो वै सर्वा वागिति श्रुतिप्रसिद्धः सर्ववर्णानां प्रकृतिरकारोऽहमिति । तथा परिणामत्वं च शब्दस्योक्तं भाष्ये प्राकृतप्रलये खट्वुः प्रजापतेर्भूताद्यहङ्कारपरिणामशब्दस्य च विनष्टत्वादिति, तथा दीपेऽपि अव्याकृतपरिणामशब्दमयेषु वेदेष्वित्यादि, यथा यस्य वेदाः शरीरमित्यादिभिरपि द्रव्यत्वं सिद्धं द्रव्यस्यैव हि शरीरत्वं शरीरलक्षणसिद्धम् । आत्मसिद्धाक्षपि दृश्यन्ते गुणा अपि शब्दगन्धसूर्यालोकरसप्रभादयो गतिमन्तो धम्यति-

वर्तिनश्च अतिसूक्ष्मो दूरगमनधर्मा भौतिको हि शब्दः स
 स्त्रुणु शब्दसमुत्पादेर्द्वितीयसोऽपि दृशां नोदयविशेषेषु श्लोष्टा-
 दिरिव यावद्भेगमभिप्रतिष्ठते स्पर्शरहितो ऽपीत्यारभ्य
 शब्दस्य नभोगुणत्वप्रतिष्ठेपो वायवीयत्वमुच्चारणानन्तर-
 भावित्वं व्यञ्जकपञ्चदृषणानि च विशदमुपपादितानीति
 एवं स्थिते वर्णानामुपादानत्वादिर्यथार्थ एवेति वा काल्प-
 निक इति वा दृष्टिविविधिरिति वा औपचारिक इति वा
 निर्बाहः स्यात्, तत्र न प्रथमः वर्णनित्यत्ववादिनां मत
 उपादानोपादेयभावाभावात् नैयायिकमते त्वसमवायि-
 त्वाभ्युपगमात् सदनारम्भाच्च । भगवद्यामुनमुनिपञ्चेऽपि
 वायोरेव वर्णोपादानत्वात् भाष्यकारैरप्यहङ्कारपरिणा-
 मत्वमात्राभिधानात् अव्याकृतपरिणामवचनवदारम्भप-
 र्यायाभ्युपगमज्ञापकाभावात्, वचनेषु च वर्णानामनियतो-
 पादानत्वोपादेयत्वदर्शनात् विरुद्धोपादानोपादेयभावद-
 र्शनात् सिद्धे च विकल्पायोगात्, ज्ञेयमवृत्तिकादिनये च
 गौरवात् भेदादृष्टेः उपादानावच्छेदकतयोपादनत्वमिति
 श्रेष्ठ तथात्वेऽपि मृत्पिण्डगतपिण्डत्वादिवदनुपादानत्वं
 विशिष्टस्योपादानत्वेऽपि विशेषणानां विशिष्टत्वाभावेन
 तदभावात् रूपवत्त्वाभिधानं चात्यन्तदुःस्थं तेजः प्रभृ-
 तिष्वेव रूपोत्पत्तेः घटादिवच्चाक्षुषत्वप्रसङ्गात् स्पर्शव-
 त्वादिप्रसङ्गाच्च सर्वत्रोपलभ्यमानस्य स्थानविशेषानुपप-
 त्तेः । नापि द्वितीयः स हि सर्वस्य वा प्रपञ्चस्य वा वर्णा-
 नामेव वा नाद्यौ स्ववचनविरोधादिभिः शून्याद्वैतादिमत-
 मङ्गात् नेतरः आगमिकत्वाविशेषण प्रकृत्यादावपि प्रस-
 ङ्गात्, अनुपपत्तेः सर्वत्र सूहृत्वात् आगमिकस्योपपत्ति-
 बाध्यत्वाभावात् तत्प्रामाण्यस्य च स्थितत्वात् अनुप-

सम्भस्य चायोग्ये बाधकत्वाभावात् अन्यथाऽतिप्रसङ्गाच्च ।
अस्तु तर्हि तृतीयः पक्षः तथा हि केषुचिद् ग्रन्थेषु प्रणवा-
शमृताकारोकारादिविकारत्वं वर्णानामुच्यते केषुचित्
इहोत्थांशमृतहकारादिविकारत्वं तथा च प्रक्रियान्तरेण
श्रुतिः मूरित्येव ऋग्वेदादजायत भुव इति यजुर्वेदात् सुव-
रिति सामवेदात् तानि शुक्रियाण्यभ्यतपत् तेभ्योऽभित-
प्तिभ्यस्त्रयो वर्णा अजायन्त अकार उकारो मकार इति
तानेकधा समभरसदेतदोमितीति । स्मृतिश्च ।

अकारं चाप्युकारं च मकारं च प्रजापतिः ।

वेदत्रयाग्निरदुहद्भुवः स्वरितीति च ॥

इति, तथा सर्वमन्त्राणां प्रणवबीजत्वं साधारणमुत्त्वा
प्रतिमन्त्रबीजाक्षराणि च कल्पैरुच्यन्ते तथा प्रलये मन्त्रं
संश्लाय रक्षतीति छन्दांसि च वर्ण्यन्ते तथा तत्सदक्षराणां
सितरक्तपीतकृष्णादयो रूपविशेषाभ्यामभिधीयन्त एकस्यै-
व वाक्षरस्य विनियोगभेदेन मन्त्रभेदेन रूपभेदः प्रकीर्त्यते
एवं नियतानियतस्थानविशेषादयोऽपि । न च परमार्थतो-
रूपस्थानादिभेदो वर्णानां किंतु तादृशानुसंधानेनादृष्टवि-
शेषो भवतीत्येतदेवाभिप्रेतं यन्नवृत्सान्तवत्, अन्यथा व्या-
कुलोपादानोपादेयभावरूपस्थानाद्युपदेशेन तेषामप्रामा-
ण्यप्रसङ्गः, अतो दृष्टिविधानमेवात्रोचितमिति, अयमपि
पक्षो बलवद्भूतः तथा हि ॐ मित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीते-
त्यादिवत् प्रणवं सर्वाक्षरोपादानमुपासीतेत्येवमादिरूपेण
विधिर्न दृश्यते किंतु तत्त्वोपदेशवचनव्यक्तिः तथाऽपि
दृष्टिविधित्वे ब्रह्मणो जगत्कारणत्वादावपि प्रसङ्गात् तत्त्व-
तर्कप्रतिपादकभाष्यकारवचसि च दृष्टिविधित्वं दूरापेतम्
अकारावच्छिन्नाकारांशे वर्णोत्पत्तिरित्यादिकुशकाशावल-

म्बेन प्रकृतिविकृतिभाव इति चेत् तर्हि तद्विशिष्टस्य प्रकृ-
तित्वं तस्मिन्नुपचरितं स्यात्, दृष्टिविधिश्च गतः अस्त्वेव-
मेवात्रेति चेत् तर्हि वाचकजातप्रकृतिमूलाकारस्य वाच्य-
जातप्रकृतिभूतपरमात्मवाचकत्वाभिधानमयुक्तम् अतः
प्रशंसापरतया तसत्कार्यशक्त्यादियोगेन वा प्रकृतिविकृ-
तिभावरूपविशेषादिव्यपदेश औपचारिकः गुणत्रयादौ
लोहितशुक्लकृष्णादिव्यपदेशवत् इत्येवं स्थिते पञ्चमः पक्ष
उच्यते कश्चिथाथार्थं कश्चिद्भ्रान्तिः कश्चिद् दृष्टिविधिः क-
श्चिदुपचारश्चेति अबाधिते प्रथमः बाधिते निर्मूले च द्विती-
यः ध्यानविधौ प्रायशस्तृतीयः बाधिते समूले संबन्धशा-
लिनि चतुर्थ इति । नन्वेवमपि न कश्चित्सिद्धान्तः तथा
हि शब्दो द्रव्यमद्रव्यं वा द्रव्यत्वे च किं कस्योपादानं
रूपादिसंबन्धश्च कीदृशः, अद्रव्यत्वे तु कथमुपादानस्वरूप-
संबन्धादिरिति अत्रोच्यते सयूध्यमतभेदेन द्रव्यमद्रव्यं च
शब्दः द्रव्यत्वपक्षेऽपि वायवीयोऽवायवीयश्चेति वायवी-
यत्वेऽपि दीपादिधर्मभूतप्रभावद्वेयादिधर्मभूतः प्रहारप्र-
कारश्च इत्येकः पक्षः व्यजनेन पवनत्प्रहारेण जातः प्रसरती-
त्यपरः पक्षद्वये चायं स्पर्शरहितः स्पर्शरहितोऽपीति वचनात्
वायवीयत्वेऽप्यनुपलम्भात्स्पर्शाभावः भेरीशब्द इत्यादि-
व्यवहारस्वारस्यात्प्रथमः पक्षः तरङ्गमारुतादिवत्तथाव्य-
वाहारोपपत्तावन्वयव्यतिरेकात्तदानीमेवोत्पत्तिरित्यपरः
व्यञ्जकस्य कारकस्य वा वायोरगमनावश्यंभावात्तद्व्य-
ञ्ज्यस्य तदुत्पाद्यस्य वा शब्दान्तरस्याभ्युपगमे गौरवात्
वाय्वन्तरादृष्टव्यञ्जकत्वादिशक्तिकल्पनवच्छब्दत्वमेव आ-
णत्वनिबन्धनं वायोरस्त्विति वायवीयत्वमिच्छतामभि-
मानः तत्र बोपादानादिवादादृष्टिविध्यादय एव, अवा-
वीयद्रव्यत्वे तु यथोपदेशं कल्पमेदेनाण्डभेदेन बोपादाना-

नियमः तत एव रूपस्थानाद्यनियमोऽपि, अनुपलम्भस्तु
रूपादीनामयोग्यत्वात् अनुपलम्भबाधितांशे वा दृष्टिवि-
धित्वादित्स्वीकारः । अथाद्रव्यत्वपक्ष उच्यते तत्र ताव-
त्सत्त्वरजस्तमसामद्रव्यत्वाय भाव्यकारोक्ता युक्तयः शब्द-
स्थापि समानाः अव्याकृताहङ्कारपरिणामव्यपदेशोऽप्या-
गन्तुकधर्मत्वाभिप्रायेण घटते आत्मसिद्धादिवचनं परम-
तेनैकदेशिमतेन वा घटते भट्टपराशरपादैर्वाक्यनिपक्षे
शब्दस्य गगनगुणत्वमेवाभिहितं गगनगुणशब्दादिस्वरूप-
स्थितीः प्रवर्तयता भगवतैव योग्यार्थैर्दमर्थ्येन वाक्यप्रवा-
हस्य पूर्वमेवोपास्तत्वादिति यस्य वेदाःशरीरमित्यादि तु
देवताविशेषविषयत्वेनोपपन्नम् एवमेवोपादानरूपस्थाना-
दिव्यवहारोऽपि, एवं तस्य प्रकृतिलीनस्येत्याद्युपपन्नं भव-
ति तत्तद्देवताक्षरेषु तत्तदुपादानत्वादिव्यवहार उपचार-
दृष्टिविध्यादिना तत्प्रयोगानुकूलमुपपाद्यः अनियतोपा-
दानत्वादिकं तु तत्स्वेष्टेवानियतोपादानत्ववदागमतदा-
भासयोः प्रामाण्याप्रामाण्याभ्यां निर्वाणम् आगमेषु
न्यायतो नेयम् एतेनाकारहकारविवादो निरस्तः तत्र च
न विरोध इत्येके तथा हि अकार एव पूर्वतया पर-
तया वा स्थित्वा षोडशवर्णमुपलक्षयति स एवोपादा-
नम् अत एव चाक्षां हलां च मध्ये द्वात्मकस्य तस्य पाठः
अनुभवसिद्धं च प्रथमषोडशयोर्विपर्यस्तसंहितायां ह्रस्वम्
यथैकारादीनां यत्वादिकमिति उक्तं चैतल्लक्ष्मीतन्त्रे अत
एव अ इति ब्रह्मेति षोडशकशिरस्क एवाकार आग्रा-
यते । अन्ये त्वेवं मन्यन्ते न तावत्प्रणवे तस्य अवण-
मस्ति नाप्यकारो वै सर्वा वागित्याग्रातं नाप्योकारादेशः
सविभक्तिकतया घटते विष्णुरेव सर्वकारणमिति प्रमाण-
निर्णीतं तस्य प्रथम एव वाचकतया प्रसिद्धः यद्यपि ह-

चित् प्रमाद्यभूते तच्चे हकारपरिग्रहोऽप्यस्ति तथापि
 तस्य परमात्माक्षरत्वमभ्युपगम्येति मन्तव्यम् । प्रणवात्स-
 र्वोत्पत्तिप्रकारस्तदंशद्वारेति भ्रुत्यादिभिरनुसंधेयः । तत्र
 त्रिवेदीप्रसङ्गे मकारपर्यन्तानिरूपणमथर्वादिष्विबक्षायां तु
 नादशिरस्त्वं तदेवमकारगार्ह्यस्य गायत्रीप्रथमपाद ऋग्वे-
 दस्वर्लोकादिप्रकारेणावान्तरगर्भभेदोऽनुसंधेयः अकारा-
 त्प्रणवोत्पत्तिः कथमिति चेत् अकारवाच्यात्परमात्मनः
 प्रणवाविष्ठातृदेवताया वा तदंशदेवतादीनां वोत्पत्तेरिति
 सुस्थम् । तदेवमद्रव्यत्वपक्ष एव शब्दस्य रक्षाध्यः, एवं
 च सति श्रोत्रवृत्तिर्वाव्यञ्जकवाय्वागमनं वा शब्दबद्धेर्या-
 यवयवागमनं वा शब्दवद्वाय्वागमनमेव वा यथाप्रतीति-
 भाव्यमिति ॥

अस्मदादिस्पर्शनेन्द्रियग्राह्यविजातीयव्यावृत्ताद्रव्यं
 स्पर्शः स त्रिविधः शीतोष्णानुभयात्मकभेदात्, अप्सु
 शीतः तेजस्युष्णः क्षितिपवनयोरनुष्णाशीतः भूतान्तर-
 संसर्गात्सर्वत्र स्पर्शसंकरावभासः न तत्त्वतः तथा ऽन्व-
 यव्यतिरेकात्, एवं क्वचिस्पर्शानवभासोऽपि तत एव च
 त्वच्चा रत्नालोकाद्यग्रहणं तदुक्तमन्वयाधिकरणे भेदाभे-
 दविरोधनिर्दर्शने विवरणकारैः यथाशीतं न कदाचिदप्यु-
 ष्णं वाय्वौष्ण्यं तु तत्स्थानेः न तुत स्वाकारात्, पाक-
 जो हि गुणः पाकादपैतीति हि तत्त्वविदः वह्निरूपानु-
 पलम्भस्तुल्यरूपाभिभवात् तत्स्पर्शोपलम्भस्त्वन्यस्पर्शा-
 नभिभवादित्युपलब्धिव्यवस्थाप्यमिति अनुष्णाशीतोऽपि
 स्पर्श एव न तु शीतोष्णविरहमात्रम् आकाशादावपि
 तथोपलम्भप्रसङ्गात् वायुपृथिव्योः स्पर्शवत्त्वस्य भ्रुत्या-
 दिसिद्धत्वाच्च न च सामान्यं तदिति वाच्यं निर्विशेषसा-

मान्याभावात्, अनुपलब्धशीतोष्णविशेषं तदेवेत्यपि न वाच्यम् अत्यन्तानुपलब्धस्य विशेषस्य कल्पकाभावात् आगमाभावात् । केचित् तु सजातीयवृद्धिहेतुत्वस्य सामान्यतोदर्यनात् शीतस्य वातवृद्धिहेतुत्वाद्वातोऽपि शीत इति वर्णयन्ति तदसत् रसादिसाम्ये प्रभावादिवैषम्यवदत्रापि स्वभाववैधियोग्यप्रपञ्चेर्विपक्षे बाधकाभावात्, न च वायोः शैत्यानुपलब्धप्रसङ्गोबाधकः हिमाद्यनुपहितदशायामातपायुषहितदशार्यां च प्रसङ्गस्येष्टत्वात् हिमाद्युपहितदशार्यां तु शीतोपलब्धस्यौपाधिकतयाऽन्यथासिद्धत्वात् अन्यथा उष्णानुपलब्धप्रसङ्गादुष्णस्य कल्प्यत्वात् । किं तत्रानुग्राह्यमिति चेत् उष्णारम्भकत्वं न अनुष्णमुष्णद्वयोपादानमस्ति उष्णस्य च तेजसो वायुरुपादानमिति तदेवमनुष्णाशीतो वायुः पृथिवी च, स्पर्शः पुनर्भिन्ना अपाकजोऽपाकजमेति पृथिव्यां पूर्वः, उत्तरेषु त्रिषु परः तत्राभूतगरलकपिकच्छुतूलोपल्लगोत्राक्षणचण्डालादिस्पर्शविशेषा अपाकजभेदाः, अनुष्णाशीतस्पर्शवस्त्वमात्रेण प्रथममत्र्यः पृथिव्युत्पत्तिः परस्तात्पाकभेदाद्भेदोऽन्वयव्यतिरेकादिसिद्धः, मृदुकठिनभावादयोऽपि स्पर्शविशेषा एव स्पर्शनेनैव तदुपलब्धेः चक्षुषा तु तदविनाभूतरूपादिग्रहणद्वारा स्पर्शमात्रस्यैव तेषामपि यथायथमनुमानमेव करकादिकाठिन्यं पृथिवीयोगात् मृदुपचनादिव्यवहारो वेगमान्यादिना । केचित्तु तेषां संयोगविशेषत्वमातिष्ठन्ते गोत्राक्षणचण्डालादिषु कथं स्पर्शभेद इति चेत् तदधीनशुद्धाशुद्धादिभेदात् जातिभेदादेव तदुपपत्तिरिति चेत् जातिभेद एव कुतः, मातापितृसंबन्धप्रकारभेदादिति श्रेष्ठमानसत्राक्षणादिषु तदभावात् । यद्वा धर्माधर्मतारतम्याधीनसत्त्वरजस्तारतम्याच्छक्तितारतम्याद्वा शुद्धादिसि-

द्विरिति न स्पर्शभेदास्ते अपाकजस्पर्शेषु तु तारतम्यं संसर्गादिभेदात् पवनसलिलयोरपि पाकजस्पर्शः किं न स्यादिति चेत् औष्ययशान्तौ स्पर्शान्तरस्य पाकजस्य पृथिवीबदननुवृत्तेः औष्ययमेव हि तर्हि पाकजं तत्र स्यादिति चेन्न वायुशैत्यवदौपचारिककत्वोपपत्तेरिति एवं पृथिव्यामपि शीतोष्णस्पर्शोपलम्भ औपाधिकः उपाधिसन्निधिमन्तरेण कदाचिदप्यनुपलम्भात् पाकजत्वे तु पश्चादपि रूपादिवदनुवृत्तिः स्यात् निर्मृष्टेषु सलिले निर्वाणेपि शिखिनि पार्थिवेषु शीतोष्णस्पर्शोपलम्भ्येते इति चेत् सूक्ष्मसंश्रयणात्त्वणान्तरे तु तावतोऽपि निवृत्तेरिति ॥

अस्मदादिचक्षुरिन्द्रियैकग्राह्यविजातीयव्यावृत्तसमद्रव्यं रूपम्, तच्च सितरक्तकृष्णपीतभेदं सितादिप्रतिपत्तिव्यवहारास्तल्लक्षणानि, तत्र सलिलकलघौतशङ्खशुक्तिशशाङ्कादीनां रूपविशेषाः सितभेदाः, द्रुतवहजपादाडिमबन्धुजीवविद्रुमपद्मरागादीनां रक्तभेदाः, काञ्चनारहरितालहरिद्रादीनां पीतभेदाः, मरकतमधुकरजलधरतिमिरतमालदूर्वादीनां कृष्णभेदाः, पीतरूपमपि रक्तावान्तरभेदं केचिदिच्छन्ति रोहितशुक्लकृष्णानामेव तेजोऽवस्तेषु श्रवणात् प्रकारान्तरेण रूपं द्विधा भास्वरमभास्वरं चेति तेजोगतं भास्वरं क्षितिसलिलगतमभास्वरं, तेजसि रूपं रक्तभास्वरं सलिले तु शुक्लभास्वरम् । पृथिव्यां बहुविधमभास्वरम् अत्रापि संसर्गादनियतभासादिचित्रं नाम पञ्चमं रूपमिति वैशेषिकादयः तदसत् एषामेवैकसंघातवर्तिनां समुदायविशेषतस्तत्प्रतीतिव्यवहारयोरुपपत्तेः नानावर्णवर्णेषु उरज्जितस्थलादिविलक्षणप्रतीत्यभावात् अवयविरूपारम्भकतया भवद्भिस्तेषामेवाभ्युपगतत्वात् अवयव्यभ्युपगमेऽपि

नानारूपाश्रयत्वस्य प्रतीतिव्यवस्थाप्यत्वात् संयोगतद-
भावादिवद्भागभेदस्योपलभ्यमानस्य नियामकत्वात् व्या-
प्यवृत्तिरूपान्तरजातीयरूपारम्भकतया बाधे तु गुणत्वादि-
मात्रेण संयोगादावपि प्रसज्यते, एवमेव चित्ररसगन्धा-
नामपि निर्वाहः ।

अस्मदादिजिह्वैकग्राह्यविसजातीयेतरोरसः, स षोढा
मधुराम्ललवणतिक्तोष्णकषायभेदात्, एषां लक्षणं पूर्व-
वत् तन्नेष्टुक्षीरगुडादिरसा मधुरभेदाः चूतचिन्चामलका-
दिरसा अम्लभेदाः, सैन्धवलवणाविकारादिरसा, लवण-
भेदाः । किंपाकनिम्बादिरसास्तिक्तभेदाः, शुण्ठीमरीचि-
सर्षपादिरसा उष्णभेदाः, हरीतकीविभीतकचूताङ्कुरादि-
रसाः कषायभेदाः, तिक्तावान्तरभेद एवोष्णादिरिति
केषाञ्चित्प्रतिभासः आयुर्वेदतन्त्रैते विशदमनुसंधेयाः ।

अस्मदादिग्राणग्राह्यविसजातीयेतरोरगन्धः, स च द्वि-
विधः सुरभिरसुरभिश्चेति तयोरपि लक्षणादिकं पूर्ववत्
पटीरमृगमदघुसृण्वचम्पकादिगन्धाः सुरभिभेदाः, पूतिवि-
स्त्रादिगन्धा असुरभिभेदाः, अयं च गन्धः पृथिव्येकवृत्तिः
अयो दहतीतिवत् सलिलपवनादिषु चम्पकपाटलादिसं-
गांस्तदुपलम्भः तत्तत्संसर्गाधीनत्वस्यान्वयव्यतिरेकसिद्ध-
त्वात् स्यादेतत् पञ्चीकरणादेव पञ्चभूतेषु स्पर्शादिसङ्करः
प्रागेव सिद्धः ततश्चेदानीं व्यञ्जकविशेषवशात् क्वचित् क्वचि-
द्गुणोव्यक्तरूप उपलभ्यतां मृगजलादिवदिति चेत् अस्त्येवं-
किमेतावता भूतान्तरेषु गुणानां स्वाधारसंसर्गमन्तरेण
वृत्तिरुपपादिता संसर्गस्तु प्राक्तन इदानीन्तनो वेति वि-
चार्यन्, तत्र यथायथं इयमपि पूर्वस्यागमसिद्धत्वात् पाट-
लादिसंसर्गस्य चेदानीमध्यक्षसिद्धत्वात् । अथौपनिषदानां

पाकजगुषप्रक्रिया उत्पत्तिदशायां कृष्णरूपा पृथिवी यत्कृ-
ष्णं तदन्नस्येति भ्रुतिस्वारस्यात् भाष्यकारैः आकाशनैत्यस्य
पञ्चीकरणलभ्यपृथिव्यंशनिबन्धनत्वाभिधानात् पञ्चीक-
रणात् प्राक् च पाकजत्वायोगात्, प्रथममेव विशेषयोगिनी
कथं सा जातेति चेत् सलिलदहनरूपस्पर्शविशेषावालोक्ष्य
संतोषव्यम्, अस्त्वेवं प्रथमं कृष्णा पृथिवी स्पर्शरसगन्धास्त-
दानीं तत्र किंप्रकाराः उच्यते स्पर्शस्तावद्व्यापिबानु-
ष्णाशीतमात्रः तद्वदेवापाकजश्च विषामृतदुःस्पर्शादिस्प-
र्शविशेषा एव पाकाधीनाः अनुष्णाशीतमात्रं हि सर्वेष्वपि
पार्थिवेषूपलभ्यते अतस्तावन्मात्रस्य स्वाभाविकत्वमुचितं
रसोऽपि मधुर एव प्राथमिकः विशेषादर्शने कारण-
भूतजलगतमाधुर्यानुविधानस्योचितत्वात् स्पर्शवदस्यापि
प्राप्त्युपापलम्भात् महापृथिवी सर्वा प्रायशो मधुरैव ह्यप-
लभ्यते, आम्ललवणादयः क्वचित्का रसविशेषाः पाका-
धीनाः, तथा मधुरविशेषा अपि अन्वयव्यतिरेकाविशेषात्
गन्धोऽपि सुरमिरेव प्राथमिकः अस्यैव महापृथिव्यां पूर्व-
वत्प्राप्त्युपात् पूतिविस्त्रप्रभृतयः सुरमिविशेषाश्च पूर्ववत्पा-
काधीनाः एवमनुष्णाशीतकृष्णमधुरसुरमिस्वभावा प्रथमं
पृथिव्युत्पन्ना अतः पाकभेदेनानुष्णाशीतस्यैव भेदैर्दुष्परि-
मर्शादिस्पर्शैः कृष्णभेदैश्च मरकतहरिततमालकुवलयदि-
रूपैः अकृष्णैश्च सितरक्तादिभिः मधुरभेदैश्च क्षुचीरगुडा-
दिरसैः, अमधुरैश्च आम्ललवणादिभिः सुरमिभेदैश्च चम्पकमृ-
गमदादिगन्धैः, असुरमिभिश्च पूतिविस्त्रादिभिः संबध्यते
अस्यां च गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः क्वचित्सहैवोत्पद्यन्ते स-
हैव च विनश्यन्ति क्वचिन्नान्यतमानुवृत्तिरन्यतमनिवृत्तिश्च
यथोपलम्भं पाकवैषम्यस्याङ्गीकर्तव्यत्वात्, अत्र चैकेना-
भिसंयोगेन पूर्वसमुदायनिवृत्तिः अन्येनोत्तरसमुदायोत्प-

स्तिरित्येके एकेनैव पूर्वनिवृत्तिरुत्तरोत्पत्तिरपीति वयं व-
दामः यथैकयैव सामग्र्योत्पत्त्यमानप्रागभावमात्रमेदमि-
न्नयाऽनेककार्योत्पत्तिर्निर्व्यूढा तद्वत्प्रध्वंसमानतत्तत्स्वरूप-
सहकारिभेदभिन्नयाऽनेकप्रध्वंसोऽप्युपपन्नः उभयविधप्रा-
गभावादिभेदभिन्नया च तथैव पूर्वसमुदायनिवृत्तिरुत्तरस-
मुदायोत्पत्तिश्चोपपन्ना निवृत्तेश्चोत्तररूपमात्रतयाऽस्माभि-
रभ्युपगमात् परमार्थतो न कार्यद्वैविध्यमस्ति प्रतियोगिभे-
दभेदतो व्यपदेशभेद एव केवलम् ॥

यत्सु प्राक् निरासप्रसङ्गेन भट्टपराशरपादैरुक्तं न खलु
पूर्वरूपविनाशिकैव व्यक्तिरुत्तरोत्पादिका पाकलक्षणाग्नि-
संयोगानां भिन्नत्वादिति तत्परमतानुसारेणेति मन्यामहे
एकस्यैवानेककार्यहेतुत्वोपपादनादिति पाकावान्तरभेदाच्च
गन्धायवान्तरभेदसिद्धिः, पाके च पीलुपिठरपाकभेदाद्वि-
प्रतिपद्यन्ते तत्र नोभयमप्यस्माकं परमाण्ववयविनोरभा-
वात्, अतः संहितावस्थायां पाकोविभक्तावस्थायां वेति
चिन्ता परिशिष्यते तत्र यथा संभवमुभयमपि, प्रथमं ता-
वद् घटादीनामशिथिलानामेव पाकभेदेन रूपभेदोपल-
म्भात् उपलम्भस्तावद्वैशेषिकाराणामपि समः किं त्ववय-
विरूपादीनां यावदाधारभावित्वनियमाभ्युपगमादवयव-
विशेषगुणैरवयविविशेषगुणारम्भनियमाभ्युपगमाच्च पूर्वा-
वयविनः परमाणुपर्यन्तो नाशः द्यष्टुकादिकमेण पुनरन्य-
स्यादृष्टवशादारम्भइति कल्पितं, द्वितीयमपि दहनसन्निक-
र्षमात्रेण विलयविशरणादीनामेव मधूच्छिष्टानां पाक उप-
लम्भादिति एतेनैकदेशपाकोऽप्युपपन्न इत्युक्तं भवति ।

संयुक्तप्रत्ययनिमित्तं संयोगः स च स्वरूपमात्रस्व-
रूपोनैरन्तर्यमात्रस्वरूपो वेति केचित् तत्र न स्वरूपमात्रं

स्वरूपपोः सतोरेव पूर्वोत्तरकालयोः संयुक्तप्रत्ययाभा-
वात्, नापि द्वितीयः भावान्तराभाववादिनं प्रत्यविद्या-
दादेव सोऽपि ह्यासन्नदेशसंयोग एव ह्यस्मन्मते स्यात् देशे-
नापि नैरन्तर्यमेव स्यादिति चेन्न तत्राप्युक्तविकल्पानति-
क्रमात्, तत्रापि हि स्वरूपातिरिक्तस्य नैरन्तर्यस्य भिन्न-
देशविशेषसंयोगाभावरूपतया सिद्ध एव संयोगः अस्य च
स्वाभावसादेर्यमुपलभ्यमानमंशभेदप्रयुक्ततया न विरो-
धावहं निरवयवेष्वपि संयोगहेतुरौपाधिकोऽंशः न चोपा-
धावप्येवमित्यनवस्था ज्ञप्ताधुपाधिसंरलेषमात्रातिरिक्ता-
नपेक्षणात्, 'उत्पत्तावन्येनावच्छेदेऽपि बीजाङ्कुरानवस्था-
बददोषात् । यद्वा निरवयवेष्वभिदुरतया पृथङ्निर्देशा-
योग्यत्वात् स्वाभाविकांशभेदो भवतु न चैवं सत्येकत्वा-
नेकत्वमवयवित्वं संघातत्वं वा प्रसज्यत इति वाच्यं ता-
दृशस्यांशस्य भेदव्यपदेशहेतुत्वाभावात् एतावदेकानेकत्वं
प्रमाणबलादुरपह्नवमभ्युपगतं वा भवतु । यद्वा यन्निरव-
यवं तन्नैयायिकाद्यभिमतजातिवत्सर्वत्र संयोगिनि संपूर्णं
वर्तताम्, तदेतत्सूत्रकारैरेवाशङ्क्य परिहृतं कृत्स्नप्रसक्ति-
निरवयवत्वशब्दकोपो वेत्यादिना, तत्र च दीपः * सकले-
तरविसजातीयं श्रुत्येकसमधिगम्य सर्वशक्तियुक्तं ब्रह्म नि-
रवयवमपि कार्यं च भवत्यनन्तं च भवतीति परिमितशक्ति
वस्तु चोच्यं न तत्र प्रसज्यते यथा जातिवादिनो जातिरे-
वामृता खण्डमुण्डादिष्वत्यन्तविलक्षणेष्वनन्तेष्वपि परि-
समाप्यैववर्तते न तत्रैतरवस्तुचोच्यमिति जगत्कारणत्वं
सम्भवतीति तत्रैवाधिकरणे स्वपक्षदोषाच्चेति सूत्रे प्रधा-
नादिकारणपक्षे दोषाच्च ब्रह्मैव कारणं तत्रैव लौकिकवस्तु-

* अर्थः च बीदोभाष्याचार्यप्रणीतः उच्छिष्टो ब्रह्मसूत्रार्थनिरूपणप्रयोगः ।

अविशेषादर्शनादयस्तदपेक्षात् तत्सहितादित्यर्थः । तथा
सहकारिबिलम्बादेव नात्यन्तसंशय इति भावः ॥ ६ ॥

प्रयोजनादिपरीक्षायां संशयापेक्षामाह ।

यत्र संशयस्तत्रैवमुत्तरोत्तरप्रसङ्गः^(१) ॥ ७ ॥

एवमेवं च । प्रयोजनादिषु मध्ये यत्र संशयस्तत्र
उत्तरोत्तरप्रसङ्ग उत्तरं प्रत्युत्तरं तत्प्रसङ्गः । उक्तिप्रत्युक्ति-
रूपपरीक्षा कर्तव्येत्यर्थः । यद्वा एवं पूर्वपक्षोत्तरोपन्यास-
रीत्या उत्तरोत्तरेषु प्रसङ्गः । परीक्षा कर्तव्येति शेषः । तत्
किं प्रयोजनादिकं सर्वं परीक्षणीयमित्यत आह । यत्रेति ।
एतस्य संशयपरीक्षानङ्गत्वे ऽपि प्रसङ्गतः संशयपरीक्षाधी-
नतया संशयपरीक्षाप्रकरणे कथनम् ॥ ७ ॥

समाप्तं संशयपरीक्षाप्रकरणम् ॥

संशयपरीक्षा साधारणधर्मदर्शनादिजन्यत्वेन संश-
यव्यवस्थापनम् ॥

अवसरसङ्कत्या प्रमाणप्रामाण्यं परीक्षयितुं तदङ्ग-
संशयार्थं पूर्वपक्षयति ।

प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धेः^(२) ॥ ८ ॥

त्रैकाल्यासिद्धेः प्रमायाः पूर्वं समकालमुत्तरकालं
वा असिद्धेः प्रमाणत्वेन निर्णयस्य वक्तुमशक्यत्वात् प्रत्य-
क्षादीनां न प्रामाण्यमित्यर्थः ॥ ८ ॥

त्रैकाल्यासिद्धिं क्रमेण विवृणोति ।

(१) यत्र संशयस्तत्रैवमुत्तरोत्तरप्रसङ्गः । कोऽस्य सूत्रस्यार्थ इति वार्तिकम् ।

(२) तत्र पूर्वपक्षसूत्रम् । प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धेरिति न्यायत-
त्वाभावे वाच्यत्वमिमांसाः ।

पूर्वं हि प्रमाणसिद्धौ नेन्द्रियार्थसन्निकर्षात्
प्रत्यक्षसिद्धिः^(१) ॥ ९ ॥

प्रमाणसामान्यपरीक्षाया उपक्रान्तत्वात् प्रमाणसिद्धावित्यत्र सामान्यतः प्रमाणशब्दोपन्यासाच्चेन्द्रियार्थसन्निकर्षशब्देन तदादिप्रमाणसामान्यस्य प्रत्यक्षसिद्धिरित्यत्र प्रत्यक्षपदेन प्रमासामान्यस्य प्राप्तिः । पूर्वं प्रमायाः पूर्वं प्रमाणत्वं प्रमाकरणत्वम् । तथा च प्रमाकरणत्वस्य प्रमाघटितमूर्त्तिकत्वेन प्रमाग्रहं विना न तज्ज्ञानं तद्ग्रहश्च प्रमां विना नेति पूर्वमेव प्रमा सिद्धेति कथं प्रमाणाधीना प्रमेोत्पत्तिरिति । इदं च प्रमाणत्वेन निर्णयदशायामेव प्रमेोत्पादकत्वमितिभ्रमेण । एवमुत्तरत्रापि ॥ ९ ॥

पश्चात् सिद्धौ न प्रमाणेभ्यः प्रमेयसिद्धिः^(२) ॥ १० ॥

पश्चात् प्रमेोत्पत्त्यनन्तरं प्रमाणनिश्चये प्रमाणेभ्यो न प्रमेयसिद्धिः । प्रमेयस्य प्रमाविषयस्य सिद्धिः प्रमेत्यर्थः । प्रमायाः पूर्वमेव सिद्धत्वादिति भावः । यद्यपि प्रमेत्यनुत्त्वा प्रमेयसिद्धिरिति यदुक्तं तच्छिरोवेष्टनेन नासिकास्पर्शमनुधावतीतिन्यायेनायुक्तं तथापि प्रमायाः प्रमाणाधीनत्वे प्रमेवासिद्धेति प्रमेयत्वेनाभिमतस्य विश्वस्यालीकत्वमापद्येतेति भावः ॥ १० ॥

युगपत्सिद्धौ प्रत्यर्थनियतत्वात् क्रमवृत्ति-
त्वाभावो बुद्धीनाम्^(३) ॥ ११ ॥

(१) प्रत्यक्षोत्पत्तिरित्यन्यत्र सूत्रपाठः । पूर्वं हि प्रमाणसिद्धाविति सूत्रमिति वार्तिकम् ।

(२) पश्चात् सिद्धाविति सूत्रमिति वार्तिकम् ।

(३) युगपत्सिद्धाविति सूत्रमिति वार्तिकम् ।

युगपत्सिद्धौ प्रमासमकालं प्रमाणनिर्णये प्रत्यर्थनि-
यतत्वात् प्रतिकारणनियमेन प्रत्यक्षानुमित्यादिविजाती-
यप्रमाद्वयसामग्रीनियमेन बुद्धीनां प्रत्यक्षानुमित्यादिवि-
जातीयज्ञानानां क्रमवृत्तित्वाभावे युगपदुत्पादप्रसङ्गः ।
तथाहि प्रत्यक्षप्रमाणं चक्षुरादि तस्य हि ज्ञानमनुमितिरूपं
तेषामतीन्द्रियत्वात् तज्जन्यज्ञानं हि प्रत्यक्षमिति तयोर्यु-
गपदुत्पादप्रसङ्गः । तथा शब्दस्य हि ज्ञानं श्रावणप्रत्यक्षरूपं
तज्जन्यं हि ज्ञानं शब्दमिति तयोर्युगपदुत्पादप्रसङ्गः । एव-
मनुमानस्य धूमादेर्ज्ञानं प्रत्यक्षरूपं तस्यानुमितेश्च युगपदु-
त्पादप्रसङ्गः । एवमुपमानस्य सादृश्यस्य ज्ञानं प्रत्यक्षादि-
रूपं तस्योपमितेश्च युगपदुत्पादप्रसङ्गः । न च प्रमाणप्रमे-
ययोरेकं ज्ञानं जातिसङ्करप्रसङ्गात् । यद्वा प्रत्यर्थनियत-
त्वात् कारणनियमितत्वाद् बुद्धीनां यत् क्रमवृत्तित्वं युग-
पदनुत्पादस्तन्न स्यादिति । निरुक्तयौगपद्यप्रसङ्गेन न प्रमा-
णप्रमेययोः समकालसिद्धिसम्भव इति । अथवा प्रमोत्प-
त्तिसमकालं प्रमाणत्वेन निर्णये विशेषणज्ञानविधया
प्रमाज्ञानापेक्षायां प्रमापि पूर्वं सिद्धेति प्रत्यर्थनियतत्वात्
प्रमाणाधीनत्वाद् बुद्धीनां प्रमाणां यत् क्रमवृत्तित्वं प्रमा-
णानन्तरोत्पत्तिकत्वं तन्न स्यादिति । त्रिसूत्र्या प्रमाणान-
धीनत्वमेव प्रमाणां प्रसञ्जितम् । केचित्सु त्रैकाल्यं कालत्रय-
वृत्तित्वं प्रमाणानां तस्मिन् सत्यसिद्ध्या प्रमाणाधीन-
प्रमोत्पत्त्यसम्भवेन प्रत्यक्षादीनां न प्रामाण्यमिति पूर्व-
पक्षसूत्रार्थः । त्रैकाल्यासिद्धिं क्रमेण त्रिसूत्र्या दर्शयति । पूर्व
हीत्यादि । प्रमाणसिद्धौ प्रमाणसत्त्वे प्रमाविशिष्टस्य
प्रमाकरणस्येन्द्रियादेः सत्त्वं इति यावत् । प्रमाविशिष्ट-
स्यैव प्रमाकरणत्वमित्यभिमानः । तथोत्तरत्रापि । पश्चात्
सिद्धाविति । प्रमोत्पत्त्यनन्तरमेव प्रमाणसत्त्वं इत्यर्थः ।

युगपत्सिद्धाविति । युगपदेव सत्त्वे प्रत्यर्थनियतत्वात् प्रमाणनियम्यतया यत् क्रमवृत्तित्वं तद् बुद्धीनां न स्यात् प्रमाणाधीनत्वं प्रमाया न स्यात् प्रमाणस्य पूर्वमसम्भा-
दिति भावः । यस्तु युगपत्सिद्धौ युगपत्सत्त्व इत्यर्थकत्वे पूर्वकालीनप्रमाणस्य प्रमाकाले ऽपि सम्भवाद् युगपदुत्प-
त्तावित्यर्थो वाच्य इति । तत्र मनःश्रवणयोरजन्यत्वाच्च-
क्षुरादेश्च पूर्वसिद्धत्वेनावधारणादनुमानाद्यभिप्रायेण सूत्र-
मिदम् । इत्थं च बुद्धीनामनुमानानुमित्यादीनां प्रत्यर्थनि-
यतत्वादर्थविशेषविषयत्वनियमाद् यत् क्रमवृत्तित्वं तन्न
स्यात् । अनुमानं लिङ्गविषयकं प्रत्यक्षरूपमनुमितिश्च सा-
ध्यविषयिका परोक्षरूपा अनयोर्न यौगपद्यम् । एवं पद-
ज्ञानं शब्दविषयकं श्रवणप्रत्यक्षरूपं शब्दश्च पदार्थवि-
षयकस्तद्विजातीय इत्यनयोरपि न यौगपद्यं सम्भवति
कार्यकारणभावबलात् क्रमिकत्वेनैव सिद्धेरिति तच्चिन्त्य-
मित्याहुः ॥ ११ ॥

प्रत्यक्षादिकं प्रमाणं न वेति विप्रतिपत्तौ निषेध-
साधको हेतुः प्रमापूर्वं प्रमाणत्वेन्नानिर्णीतत्वं प्रमापूर्वं
प्रमावैशिष्ट्याभावे वेति पर्यवसितं तादृशहेतोरप्रयो-
जकत्वं प्रदर्शयन् सिद्धान्तयति ।

त्रैकाल्यासिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः^(१) ॥ १२ ॥

त्रैकाल्यासिद्धेर्हेतोः प्रतिषेधसिद्धिर्न भवतीत्यर्थः ।
प्रतिषेधः प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यम् । तथा हि त्रैकाल्यासि-
द्धिर्न स्वरूपसती प्रतिषेधज्ञापिका तथा सति प्रतिषेध-

(१) यथासम्भवो ज्ञाप्यत इति प्रमाणलक्षणप्राप्तसिद्धिं प्रतिषेधः एवं त्रैका-
ल्यासिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिरिति । अयमपि प्रतिषेधस्त्वप्यपि क्लृप्तेषु नोपपद्य इत्यर्थं
सूचार्थं इत्येतत्सुत्रव्याख्याने वार्तिकम् । सिद्धान्तसूत्रम् । त्रैकाल्यासिद्धेरित्यादि
न्यायतत्त्वालोके वाचस्पतिमित्राः ।

ज्ञानस्य सार्वदिकत्वापत्तेः किं तु तज्ज्ञानमेव निषेधसाधकं वक्तव्यं तज्ज्ञानस्य भवदुक्तयुक्त्या त्रैकाल्यासिद्ध्या निषेधसाधकत्वं न स्यादित्यप्रयोजकत्वं तस्या भवतापि वक्तव्यमिति भावः ॥ १२ ॥

(१) त्रैकाल्यासिद्धेः प्रतिषेधसाधकत्वमनुमानविधयैव वक्तव्यमित्यायातमनुमानप्रामाण्यं तत्प्रामाण्यानुरोधेन । त्रैकाल्यासिद्धेरप्रतिषेधकत्वे प्रत्यक्षादीनामपि न प्रामाण्यप्रतिषेध इत्याह ।

तत्प्रामाण्ये वा न सर्वप्रमाणविप्रतिषेधः^(२) ॥ १३ ॥

ननु त्रैकाल्यासिद्धेः प्रतिषेधानुमापकत्वं मया नेष्यते किं तु त्रैकाल्यासिद्धिसम्भावनयैव प्रतिषेधसम्भवेन प्रतिषेध्यप्रतिषेधयोर्न वास्तविकत्वं सर्वत्र व्यवहारोऽपि सम्भावनादेव विश्वस्य शून्यत्वे ऽपि भानाङ्गीकारात् प्रमाणप्रमेयभावोऽपि त्रैकाल्यासिद्ध्या वास्तविको न भवितुमर्हतीति सोऽपि सम्भावित एवेत्यत आह ।

त्रैकाल्याप्रतिषेधश्च शब्दादातोऽसिद्धिवत् तत्सिद्धेः^(३) ॥ १४ ॥

अत्र चकारान्तः टीकाकारसम्मतः पाठः । तत्पदलोके

(१) अत्र सर्वप्रमाणप्रतिषेधाच्च प्रतिषेधानुपपत्तिरित्येकमधिकं सूत्रं न्यायसूचीनिबन्धे । न्यायतत्त्वलोके विषयनायकतद्वत्तौ च व्याख्यानं दृश्यते न तु सूत्रत्वे । नाल्लोकः । एतद्व्यङ्ग्यता तु न व्याख्यातम् ।

(२) तत्प्रामाण्ये वा न सर्वप्रमाणविप्रतिषेध इति सूत्रमिति न्यायवार्तिकतात्पर्यपरिमुखाभुदयनाचार्याः । आदर्शपुस्तके तु न सर्वप्रतिषेध इति पाठः ।

(३) त्रैकाल्याप्रतिषेधश्च शब्दादातोऽसिद्धिवदिति सूत्रमिति वार्तिकम् । तत्सिद्धिरित्यादर्शपुस्तके पाठः ।

तु चकारान्तं न सूत्रसम्मतमिति^(१) । अयमर्थः । त्रैकाल्यस्य न प्रतिषेधः । प्रमाणं हीन्द्रियादिकं करणतावच्छेदकरूपेणैन्द्रियत्वादिना प्रमापूर्ववत्त्येव तथैवान्वयव्यतिरेकात् । न हि प्रमाविशिष्टत्वेन करणता येन तां विना तत्करणस्य सत्त्वं न स्यात् । करणता च सव्यापारकारणत्वम् । कारणता चानन्यथासिद्धत्वे सति नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकधर्मवत्त्वम् । व्यवहारे ऽपि तदेव प्रयोजकं न तु प्रमावैशिष्ट्यमपि पाकविरहदशायामपि पाचकोऽयं गच्छतीतिप्रयोगात् । ननु चक्षुरादेः पूर्वं सत्त्वे किं मानमत आह । शब्देति । तत्सिद्धिः शब्देन कार्येण यथा मुरजादेः सिद्धिस्तथा चाध्रुषादिकार्येण चक्षुरादेः प्रमाणस्य सिद्धिः प्रमाणतयैवेति । केचित्सु चो हेतौ तत्सिद्धिः ततः प्रमाणेभ्यः प्रमेयसिद्धिः । अत्र चक्षुरादेरतीन्द्रियतयानुमानतस्तत्सिद्धावेवान्वयव्यतिरेकग्रहेण प्रमाणताग्रहः करणीयः । चक्षुराद्यनुमानं च पश्यामीतिप्रतीतिसिद्धचाध्रुषादिकं किञ्चित्करणकं ज्ञानत्वादित्यादि । एवं शब्दादेरपि प्रामाण्यमनुमेयमेवेत्यनुमानविशेषदृष्टान्तेन तद् द्रढयति । शब्दादातोयसिद्धिवदिति । शब्दाच्छब्दश्रवणेन आतोयस्य मुरजादेः सिद्धिरिव निर्णय इवेत्यर्थः । शब्दश्रवणं हि लिङ्गविधयैव मुरजादिप्रकाशकं तथाहि मुरजादिकं विना शब्दविशेषाश्रवणाच्छब्दविशेषे मुरजादिकं हेतुरिति ग्राह्यम् । तदधीनानुकूलतर्केण शब्दविशेषे मुरजादिव्याप्यत्वं गृहीतम् । शब्दविशेषश्रवणेन च तत्समृत्त्या तादृशस्य पक्षधर्मताग्रहान्मुरजादिज्ञानं तदज्ञाने तदानीं तदानयनादिव्यवहारो न स्या-

(१) अत्र च तात्पर्यटीकापुस्तके त्रैका-छेः इति पाठधारणं दृश्यते । अनियमोपदर्शनमुखेन माध्यमिकं प्रति हेत्वसिद्धताद्वाचनपरं सूत्रम् । शब्दादातोयसिद्धिस्तत्सिद्धेरिति न्यायतत्त्वालोके दृश्यते ।

दिति शब्दज्ञानस्य नियतपूर्ववर्तित्वादेव प्रमाणत्वमङ्गी-
कार्यमन्यथा शब्दविशेषे मुरजादेरपि हेतुता न स्यात् ।
तथा च शब्दादेर्यथा कदाचित्कत्वाद्यनुरोधेन सहेतुकत्व-
सिद्धौ मुरजादेरन्वयव्यतिरेकेण मुरजत्वादिनैव हेतुत्वं
तत्र पूर्वं शब्दवैशिष्ट्यापेक्षा नास्ति तथा मुरजादिव्याप्य-
तया पक्षधर्मतया च शब्दविशेषग्रहस्य तादृष्येणान्वय-
व्यतिरेकात् कदाचित्कत्वाद्यनुरुद्धसिद्धहेतुताकमुरजादि-
ज्ञानविशेषं प्रति हेतुत्वमिति सिद्धं प्रमाणमिति भाव
इति प्राहुः ॥ १४ ॥

ननु प्रमा न स्वीक्रियते कुतस्तत्करणं प्रमाणमित्यत
आह ।

प्रमेयता च तुलाप्रामाण्यवत्^(१) ॥ १५ ॥

तुलया प्रामाण्यं स्वार्थपरस्यङ्प्रत्ययान्तः भाव-
ल्युटा प्रमेत्यर्थः । तथा च सुवर्णादीनां गुरुत्वेयत्तादिपरि-
च्छेदरूपा प्रमा यथा तुलया भवति तां विना क्रयविक्र-
यादिव्यवहारो न स्यात् तथेतरेषां प्रमेयता प्रमेत्यर्थः ।
सम्भावनायाः सकम्पप्रवृत्तावेव हेतुतया निष्कम्पसंवा-
दिप्रवृत्त्यर्थं यथार्थनिर्णयरूपा प्रमा स्वीकार्या । विश्वस्य
मिथ्यात्वे तज्ज्ञानस्य भ्रमरूपतया ततो व्यवहारानिष्पत्तेः
रज्जुसर्पादितो व्यवहारानिष्पत्तिवदिति । केचित्तु प्रमा-
णता प्रमेयता च प्रमावैशिष्ट्यादिति यत् प्रागाशङ्कितं
तत्राह । प्रमेयता चेति । यथा कदाचिद् गुरुत्वेयत्तादिप-

(१) प्रमेयता चेति पाठो विश्वनाथवृत्तिसम्मतः । तात्पर्यटीकायां तु अत्रेद-
मुत्तरमुच्यते । प्रमेया च तुलाप्रामाण्यवदिति सूत्रप्रतीकधारणं दृश्यते । न्यायतत्त्वा-
लोके तु प्रमेया चेत्येव पाठः । अस्य चार्थस्य ज्ञापनार्थं मुच्यते । प्रमेयेत्यादि वार्ति-
कम् । तत्र च पुस्तकभेदेन द्विधेय पाठः ।

रिच्छेदकत्वात् तुलायाः प्रामाण्यव्यवहारस्तथेन्द्रियघटा-
देरपि प्रमाणप्रमेयव्यवहार इत्याहुः ॥ १५ ॥

अनवस्थया प्रमाणासिद्धिमाशङ्कते ।

प्रमाणतः सिद्धेः प्रमाणानां प्रमाणान्तरसि-
द्धिप्रसङ्गः^(१) ॥ १६ ॥

प्रमेयस्य घटादेः प्रमाणतः सिद्धौ प्रमाणसिद्धापेक्षेति
तत्सिद्धौ प्रमाणान्तरस्वीकारस्तत्सिद्धौ च प्रमाणान्त-
रमित्यनवस्थेत्यर्थः ॥ १६ ॥

नन्वनवस्थाभयात् प्रमाणं विनैव प्रमाणसिद्धिरि-
त्यत आह ।

तद्विनिवृत्तेर्वा प्रमाणसिद्धिवत् तत्सि-
द्धिः^(२) ॥ १७ ॥

तस्य प्रमाणान्तरस्य विनिवृत्तेः प्रमाणसिद्धावनपेक्ष-
णात् प्रमाणसिद्धिवत् प्रमाणस्य यथा स्वतः सिद्धिस्तथा
तस्य प्रमेयस्य स्वतः सिद्धिः स्यात् किं प्रमाणेन । तथा च
रज्जुसर्पादिवन्मिथ्या निरविष्टानतया शून्यमेव वा जगत्
स्यादिति । वाकारोऽनवस्थापेक्षया विकल्पपरः ॥ १७ ॥

(१) न्यायतत्त्वालोके तु प्रमाणतः सिद्धेः प्रमाणान्तरसिद्धिप्रसङ्ग इति सूत्र-
पाठो दृश्यते । न्यायतत्त्वालोके व्याख्यातत्वेन न्यायसूत्रोक्तित्वे चास्य दर्शनाच्च
सूत्रत्वमवसीयते । विषयनायवृत्तौ पूर्वपक्षसूत्रत्वेनोल्लेखः ।

(२) अस्य सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यत इति चेन्न । निःकारणैव प्रमाणानां
सिद्धिरित्याहुः सूत्रं तद्विनिवृत्तेर्वा प्रमाणसिद्धिवत् प्रमेयसिद्धिरिति न्यायतत्त्वालो-
कोक्त्यावस्थितिमिच्छन्त्येव दर्शनात् सूत्रत्वमेवेति त्वं ब्रूमः । अन्यथापि पुस्तके तत्सिद्धि-
रित्यत्र प्रमेयसिद्धिरिति पाठः ।

सिद्धान्तयति ।

न प्रदीपप्रकाशवत् तत्सिद्धेः^(१) ॥ १८ ॥

यथा दीपाद्धटादिप्रकाशो घटादिज्ञापकालोकस्तथा प्रमाणेभ्यो घटादिप्रमेत्यर्थः । तथा च दीपेनालोकद्वारा घटादिज्ञापने तदानीं न दीपादिज्ञानापेक्षा तथा प्रमाणेन चक्षुरादिना प्रमाजनने न तदानीं चक्षुरादिज्ञानापेक्षेति नानवस्थादिः । एतेन दीपादेर्घटादिप्रकाशकत्वग्रहे दीपादिज्ञानापेक्षासत्त्वे ऽपि तस्य स्वप्रकाशतया दीपान्तरापेक्षाविरहात् प्रमाणानां स्वतः प्रमाण्याविरहेण दृष्टान्तवैषम्ये ऽपि न क्षतिः । न च प्रमाणप्रमेयभावज्ञानं विना न तद्व्यवहार इति तज्ज्ञानार्थं प्रमाणान्तरापेक्षायामनवस्थेति वाच्यम् । तत्रापि प्रमाणान्तरापेक्षाविरहात् किं त्वनुमानादिकमेवात्रापेक्ष्यते तच्च क्लृप्तप्रमाणान्तर्गतमेव । न च प्रमाण्याज्ञापकानुमानस्य प्रमाण्याज्ञानार्थमनुमानान्तरमपि कल्प्यमितिरीत्यानवस्थेति वाच्यम् । संवादिप्रवृत्तिजनकत्वादिलिङ्गेन घटादिज्ञानस्य प्रमात्त्वमनुमायान्वयव्यतिरेकादिलिङ्गेन तत्करणत्वरूपप्रमाणात्वमनुमीयते तत्र चानुमाने प्रमाणात्वसंशय एवानुमानान्तरापेक्षेत्यविरलधाराविरहाद् व्यवहितधारायाश्च बीजाक्षुरवददोषत्वादिति । प्रदीपस्य प्रदीपान्तरं विना प्रकाशकत्ववत् प्रमाणानामपि प्रमाणान्तरमन्तरेणैव प्रमेयप्रकाशकत्वमिति यथाश्रुतसूत्रार्थं दूषितवान् भाष्यकारो यथा । क्वचिन्निवृत्तिदर्शनादनिवृत्तिदर्शनाच्च क्वचिदनैकान्त^(२) इति ।

(१) सिद्धान्तसूत्रम् । प्रदीपप्रकाशवत् तत्सिद्धेरिति न्यायतत्त्वलोके वाच्यमिति शङ्काः । तत्र च नकाररहितः सूत्रपाठः । आदर्शपुस्तके न दीपप्रकाशवत् तत्सिद्धेरिति पाठः ।

(२) एतन्मते विश्वनाथमते चास्य भाष्यत्वमेव । न्यायसूचीनिबन्धे चास्य

तदर्थश्च कश्चित् प्रदीपादौ प्रमाणान्तरस्य निवृत्तिदर्शनात्
 कश्चिद्रूपादिप्रकाशकघटादौ प्रमाणान्तरानिवृत्तिदर्शनात्
 प्रमाणान्तरापेक्षादर्शनात् त्वदीयः प्रकाशकत्वरूपो हेतुर-
 नैकान्तो गृहीतव्यभिचार इत्यर्थः । तथा च प्रदीपदृष्टा-
 न्तात् प्रमाणान्तरापेक्षानिवृत्तिः साध्यते घटदृष्टान्तेन
 प्रमाणान्तरापेक्षैव किं न साध्यते । दृष्टान्तसमजात्युत्तर-
 मेतदिति ॥ १८ ॥

जिज्ञासान्तरसम्पत्तये प्रमाणसामान्यपरीक्षाजि-
 ज्ञासां निवर्तयितुमुपसंहरति ।

समाप्तं प्रमाणसामान्यपरीक्षाप्रकरणम् ॥

प्रथमोद्दिष्टतया बहुवादिसम्मतत्वाच्च प्राक् प्रत्यक्षं
 प्रमाणतया परीक्षयितुं पूर्वपक्षयति ।

प्रत्यक्षलक्षणानुपपत्तिरसमग्रवचनात्^(१) ॥ १९ ॥

प्रत्यक्षलक्षणस्य इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नज्ञानत्वलक्ष-
 णस्यानुपपत्तिः । असमग्रवचनात् कारणसमुदायात्मक-
 सामग्रीजन्यत्वाघटितत्वात् । आत्ममनोयोगरूपेन्द्रियस-
 न्निकर्षजन्यतया ज्ञानमात्रे ऽतिव्याप्तेरिति यावत् । अर्थ-
 पदस्य विषयपरतया घटाद्यनुमितिवारणे ऽपि आत्मविष-
 यकानुमित्यादावतिव्याप्तेरशक्यपरिहारात् । नन्वेतावता
 निरुक्तलक्षणस्य तद्रूपेण विभागस्य चानुपपत्तिर्न तु प्रत्य-
 क्षप्रमाकरणत्वानुपपत्तिस्तथापि प्रत्यक्षत्वस्य इन्द्रियजन्य-

सूत्रत्वमिति । न्यायतत्त्वालोके चास्य व्याख्यानं दृश्यते परं तु सूत्रत्वेनोल्लेखो न
 दृश्यते । तात्पर्यटीकायां च कश्चि-न्तः इत्याकारिका सूत्रप्रतीकधारणीतिर्दृश्यते ।

(१) पूर्वपक्षस्तु यथाश्रुतोत्पादकाभिमतस्य सामग्रीत्वेन लक्षणत्वं कारणमा-
 त्राद्वा आद्ये सूत्रम् । प्रत्यक्षलक्षणानुपपत्तिरित्यादि न्यायतत्त्वालोके वाच्यमिति भावः ।
 पूर्वपक्षसूत्रम् । प्रत्यक्षलक्षणानुपपत्तिरसमग्रवचनादिति न्यायवार्तिकतात्पर्यपरिसुद्धा-
 सुदयनाचार्याः ।

त्वन्यूनवृत्तितया तदवच्छेदकत्वासम्भवेन तदवच्छेदक-
तया प्रत्यक्षत्वरूपप्रमावैजात्याप्रसिद्धा तदवच्छिन्नकरण-
त्वाप्रसिद्धिरिति पूर्वपक्षे तात्पर्यम् । अथवा इन्द्रियार्थस-
न्निकर्षोत्पत्तिं ज्ञानं प्रत्यक्षमितिलक्षणानुपपत्तिः । असमप्र-
वचनात् सकलप्रत्यक्षासङ्ग्रहात् । सुखादिमानसप्रत्यक्षे
योगजप्रत्यक्षे चाव्याप्तेरित्यर्थः । मनसोऽनिन्द्रियत्वादू
योगिप्रत्यक्षस्य मनःसंयोगादिरूपसन्निकर्षाजन्यत्वाच्च ।
एवं च प्रत्यक्षत्वातिप्रसक्ततया नेन्द्रियजन्यतावच्छेद-
कत्वसम्भव इति न प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नकरणत्वमिन्द्रिय-
स्येति भावः ॥ १६ ॥

नन्वात्ममनोयोगस्य कारणत्वमेव नास्ति कुतस्तज्ज-
न्यत्वमादायातिव्याप्तिरित्यत आह ।

नात्ममनसोः सन्निकर्षाभावे प्रत्यक्षो-
त्पत्तिः^(१) ॥ २० ॥

शरीरावच्छिन्नात्मनो मनसा सन्निकर्षाभावे न प्रत्य-
क्षोत्पत्तिः न ज्ञानोत्पत्तिः । तथा च ज्ञानोत्पत्त्यभावप्रयो-
जकाभावप्रतियोगित्वेनात्ममनःसन्निकर्षस्य कारणत्वम-
नुमितमिति भावः । यद्वा ननु बहिरिन्द्रियव्यापारमन्त-
रेण मनसा प्रत्यक्षमेव न जन्यते कुतोऽव्याप्तिरत आह ।

(१) तद्विदं सूत्रमुक्तभाष्यम् । नात्ममनसोः सन्निकर्षाभावे प्रत्यक्षोत्पत्तिरिति
वार्तिकम् । तद्विदं नात्ममनसोः सन्निकर्षेत्यादिसूत्रपाठस्य पुरस्तात् उक्तभाष्यम् ।
तदेतद्वार्तिककारो भाष्यमनुभाष्य पूर्वपक्षसूत्रं पठति । नात्म-त्तिः । इति तात्पर्यटीका ।
यत इति शेषः सुगमः सूत्रार्थ इत्येतत्सूत्रव्याख्याने न्यायतत्त्वज्ञोक्ते वाचस्पति-
मिशः । नात्ममनसोः सन्निकर्षाभावे प्रत्यक्षोत्पत्तिरिति पूर्वपक्षसूत्रं तदुपपादकतयेव
भाष्यकृता व्याख्यातत्वात् सिद्धान्तसूत्रस्य चेत्यादि न्यायवार्तिकतात्पर्यपरिवृत्तानु-
वृत्त्याचार्याः ।

मात्मेति । आत्ममनःसन्निकर्षाभावे बहिरिन्द्रियव्यापारविरहदशायामात्ममनःसन्निकर्षाभाव एव न प्रत्यक्षोत्पत्तिः । तथा च सुखादिप्रत्यक्षं साक्षात्करोमीत्यनुभवसिद्धप्रत्यक्षभावं प्रत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां मनःसन्निकर्षस्य हेतुत्वं सिद्धमिति भावः ॥ २० ॥

ननु नियतान्वयसत्त्वं यदि कारणतासाधकं तदा दिगादेरपि कार्यविशेषहेतुता स्यादित्याशङ्कते ।

दिग्देशकालाकाशेष्वप्येवं प्रसङ्गः^(१) ॥ २१ ॥

अथैतेषामन्यथासिद्धत्वमिति चेन्मनःसन्निकर्षादेरपि तथात्वमिति भावः ॥ २१ ॥

मनःसन्निकर्षादेरन्यथासिद्धत्वं निराकरोति ।

ज्ञानलिङ्गत्वादात्मनो नानवबोधः^(२) ॥ २२ ॥

ज्ञानलिङ्गत्वात् ज्ञानसमवायित्वात् प्रत्यक्षसमवायित्वाद्वा नात्मनोऽनवबोधः । अनवबोधकत्वं बोधसामान्ये प्रत्यक्षविशेषे वा अन्यथासिद्धत्वं नात्मन इत्यर्थः । यद्वा आत्मनः सकाशादनवबोधो नेत्यर्थः । भावकार्यत्वेन ज्ञानस्य समवायिकारणे कल्पनीये परिशेषादात्मैव तथेति भावः । इत्थं चासमवायिकारणतयात्ममनोयोगादेरपि कारणतासिद्धिरपि बोध्या । दिगादीनां च साधकविरहेषाङ्कृततयान्यथासिद्धिरित्याशयः ॥ २२ ॥

(१) अस्य सूत्रस्य प्रमाणं नेपलभ्यत इति केचिदाधुनिकाः । पूर्वपक्षिसूत्रम् । दिग्देशेत्यादि न्यायतत्त्वालोके वाचस्पतिमित्राः ।

(२) सिद्धान्तसूत्रम् । ज्ञानलिङ्गत्वादित्यादि न्यायतत्त्वालोके वाचस्पतिमित्राः । उदयनाचार्या अप्यस्य सूत्रत्वं मन्यन्ते । परसूत्रटिप्पणी द्रष्टव्या । अन्यत्र च ज्ञानलिङ्गत्वादात्मनो नानवबोध इति पाठो दृश्यते । वार्तिके च व्यावृत्तत्वादहेतुरितिसूत्रव्याख्यावसरे एतत्सूत्रं धृतं तत्र नानवबोध इति पाठो दृश्यते ।

नन्वात्मशरीरसंयोगादेरेवासमवाधिकारणत्वमस्तु
एवं भावकार्यत्वमेकत्वादौ व्यभिचारितया नासमवा-
धिकारणतासाधकं तथा मनसोऽतीन्द्रियतया तत्सन्निकर्ष-
स्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यान्वयव्यतिरेकौ दुर्ग्रहौ कुत-
स्तस्य कारणत्वमित्यत आह ।

तदयौगपद्यलिङ्गत्वान्मनसः^(१) ॥ २३ ॥

मानवबोध इत्यनुषज्यते । सन्निकर्षद्वारेत्यादि ।
तदयौगपद्यं लिङ्गं ज्ञापकं यस्य तत्त्वात् । तथा चैकदा
चाक्षुरासनाद्युत्पादवारणाय मनः स्वीकार्यं यत्सम्ब-
न्धविरहे चाक्षुरादिकं न चाक्षुरादिकं जनयति तस्य चाणु-
तया नैकदा नानेन्द्रियसम्बन्धः । शरीरसम्बन्धस्य सर्व-
दैवेन्द्रिये सत्त्वान्न तेन तन्नियमः परमाणूनां क्लृप्तानामन-
न्ततया विनिगमनाविरहेण ततोऽपि न तन्नियम इति
सिद्धौ च मनसि असमवायिकारणसंयोगाश्रयतया तस्यै-
वोपस्थिततया सिद्धिरुचिता अतिरिक्तकल्पने गौरवात् ।
शरीरात्मसंयोगस्यासमवायिहेतुत्वसम्भवे ऽपि प्रमाण-
सिद्धस्य मनसोऽपि तथात्वमङ्गीकार्यं विनिगमनाविर-
हात् । असतिबाधके भावकार्यत्वस्यासमवायिकारण-

(१) वार्त्तिके तदयौगपद्यलिङ्गत्वाच्च न मनस इति सूत्रपाठो दृश्यते । अस्य
सूत्रत्वे प्रमाणं नेपथ्यत इत्याधुनिकैः कैश्चिदुक्तम् । तदपरिशीलितन्यायवार्त्तिकतात्प-
र्यपरिशुद्धादिभाषितम् । यतो न्यायवार्त्तिकतात्पर्यपरिशुद्धौ ननु नात्ममनसोः सन्निकर्षा-
भावे प्रत्यक्षोत्पत्तिरिति पूर्वपक्षसूत्रं तदुपपादकतयैव भाष्यकता व्याख्यातत्वात् सिद्धान्त-
सूत्रत्वे च क्लृप्तलिङ्गत्वादात्मनो मानवरोधः तदयौगपद्यलिङ्गत्वाच्च मनस इति सूत्रद्वय-
मनर्थकप्राप्येत पूर्वैवेव गतार्थत्वाद् वार्त्तिककारस्तु अर्थतो ब्रामिधानमिति सिद्धान्तमु-
पक्रम्य तदर्थप्रकाशकतया सूत्रमवतारयतिस्मेति लेखो दृश्यते । सिद्धान्तसूत्रम् । तद-
यौगपद्येत्यादिन्यायतत्त्वालोक्यवाचस्पतिमिशलेखदर्शनाच्च । अर्थं च गङ्गाररक्षितः सूत्र-
पाठोऽप्युदयनसम्मत इति बोध्यम् ।

साधकत्वादेकत्वादौ तु तद्वाधादिति भावः । इदमत्रा-
वधेयम् । तत्पुरुषीयचाक्षुषं तत्पुरुषीयचक्षुर्विषयसंयोगा-
दिभिन्नकिञ्चित्पदार्थविरहप्रयुक्तविरहप्रतियोगि तत्पुरु-
षायचक्षुर्विषयसंयोगादिसत्त्वे ऽपि तत्पुरुषीयरासनाद्युत्प-
त्तिक्षणानुत्पत्तिकत्वादित्यनुमानेन किञ्चित्पदार्थसिद्धौ
विषयरसनासंयोगादिसत्त्वकालीनचाक्षुषक्षणानुत्पत्तिक-
त्वेन रासने ऽपि हेतुतया तथाविधपदार्थान्तरकल्पने गौ-
रवं चाक्षुषरासनादिहेतुविभिन्नकालीनसम्बन्धप्रतियोगि-
तयैकपदार्थस्वीकारे लाघवम् । तादृशपदार्थस्य गुणादित्वे
एकस्य गुणादेर्विभिन्नकालावच्छेदेन नानेन्द्रियसम्बन्धास-
म्भवाद् द्रव्यत्वमेव स्वीकार्यं तथापि विमुत्त्वे सर्वदैव ना-
नेन्द्रियसम्बन्धप्रसक्त्या न यौगपद्यवारणम् । सावयवत्वे
चावयवकल्पने गौरवमित्यणुत्वमेव स्वीकार्यम् । तत्सम्ब-
न्धस्य च विषयस्यात्मन्यैक्यान्न तन्निष्ठतया हेतुत्वेन यौग-
पद्यवारणमितीन्द्रियनिष्ठस्यैव हेतुत्वं युक्तमित्यादितर्क-
सहकारेणेन्द्रियसंयोग्यणुतया मनः सिध्यतीति ॥ २३ ॥

सिद्धान्तयति ।

प्रत्यक्षनिमित्तत्वाच्चेन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षस्य
पृथग्वचनम्^(१) ॥ २४ ॥

इदं सूत्रं भाष्यकारस्य न मुनेरिति केचित् । अर्थस्तु
इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य पृथक् स्वातन्त्र्येण प्रत्यक्षनिमित्त-

(१) नेदं कारणावधारणाद्यमित्युक्तं न यावदभाधारणं सर्वं तदुक्तव्यमपि तु
न साधारणं वक्तव्यमित्यर्थं सूत्रार्थ इति वासिकम् । तत्र च स्वशब्देन लक्षणमिति सूत्र-
पाठः । इदं सूत्रं न्यायतत्त्वालोके न धत्तम् । विश्वनाथपञ्चाननेन च सिद्धान्तसूत्रत्वेन
व्याख्यातम् । परिहृरिति प्रत्यक्षेत्यादि । इत्यादिकं तात्पर्यटीकायां धत्वा परमः समा-
धिरिति तत्रैवात्मम् । तात्पर्यपरिशुद्धौ च परमः समाधिः सौत्र इति शेष इति व्या-
ख्यातम् । २४ सूत्रटिप्पण्यप्यत्र द्रष्टव्या ।

त्वात् प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वात् वचनं तथा लक्ष-
णम् । अथवा पृथग्वचनं केवलसन्निकर्षजन्यत्वघटितं लक्ष-
णम् । तथा चेन्द्रियत्वावच्छिन्नजनकताघटितलक्षणकरणा-
ज्ञातिव्याप्तिरिति विवृतं प्राक् । यद्वा इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य
सन्निकर्षद्वारा इन्द्रियत्वावच्छिन्नस्य प्रत्यक्षनिमित्तत्वात्
प्रत्यक्षहेतुत्वात् पृथग्वचनं सुखादिसाक्षात्कारात्मकप्रत्य-
क्षविशेषे बहिरिन्द्रियविनाकृते हेतुभूतेन्द्रियतया मनसः
स्वीकार इति न लक्षणाव्याप्तिरित्याशयः । सन्निकर्षस्य
च लौकिकालौकिकभेदेन योगजप्रत्यक्षादेरपि सङ्ग्रह
इति बोध्यम् । मनःषष्ठानीन्द्रियाणीति श्रीभगवद्वाक्यमपि
प्रमाणमवसेयम् ॥ २४ ॥

समाधानान्तरमाह ।

सुप्तव्यासक्तमनसां चेन्द्रियार्थयोः सन्निकर्ष-
निमित्तत्वात्^(१) ॥ २५ ॥

सुप्तानां व्यासक्तमनसां चेन्द्रियार्थसन्निकर्षनिमित्त-
कत्वात् । ज्ञानस्येति शेषः । धनगर्जितादिना श्रोत्रसन्निक-
र्षाद् वज्रयादिना त्वक्सन्निकर्षाच्च प्रागेव ज्ञानोत्पत्तेस्ता-
दृशसन्निकर्षाणां प्राधान्यादित्यर्थः । पृथग्वचनमित्यनुसञ्ज-
नीयम् । इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यत्वेन प्रत्यक्षकथनम् । अर्थ
भावः । इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यज्ञानत्वं न प्रत्यक्षलक्षण-
मात्ममनोयोगजन्यतया ज्ञानमात्रे तत्सत्त्वात् । न चेन्द्रि-
यसन्निकर्षत्वावच्छिन्नजन्यता विवक्षणीयेति वाच्यम् ।
सन्निकर्षस्य संयोगसंयुक्तसमवायादिभेदेनाननुगमात् ।
नापीन्द्रियत्वेन जनकत्वं विवक्षणीयमिन्द्रियत्वस्याप्ये-

(१) इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य प्राधान्यपरमिदं सूत्रमिति वार्तिकम् । परसूत्रद्वि-
यवयव द्रष्टव्या ।

कस्याभावात् कथञ्चित् सम्भवे ऽपि तेन रूपेण हेतुत्वे
मानाभावात् । इत्थं च ज्ञानाकरणकज्ञानत्वं प्रत्यक्षत्वादि-
कमेव वा लक्षणम् । इन्द्रियाणां सन्निकर्षाणां च विशेषतः
प्रत्यक्षहेतुताज्ञापनायोक्तमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानं
प्रत्यक्षमिति । न चात्ममनोयोगादिकमपि प्रत्यक्षहेतुस्तत्
कथं विशेषतो नोक्तमिति वाच्यम् । तेषां साधारणत्वात् ।
प्रत्यक्षासाधारणकारणमिन्द्रियं तत्सन्निकर्षमेति तद्धेतु-
तयोक्तम् । इन्द्रियमनोयोगादिकं न सकलप्रत्यक्षकारण-
मिति तन्नोक्तम् ॥ २५ ॥

लक्षणाभिप्रायेण पुनराह ।

तैश्चापदेशो ज्ञानविशेषाणाम्^(१) ॥ २६ ॥

तैरिन्द्रियसन्निकर्षैर्ज्ञानविशेषाणां चाक्षुषादीनां व्य-
पदेशो ज्ञापनं तेन चाक्षुषाद्यन्यतमत्वं लक्षणं चाक्षुषवृ-
त्त्यनुमित्यवृत्तिजातिमत्त्वादीनि लक्षणानीति वा । अथवा
तैर्ज्ञानविशेषाणामनुमित्यादीनां व्यपदेशो व्यावर्तनं तथा
चानुमित्यादिविजातीयप्रत्यक्षसामान्यहेतुतायामिन्द्रिय-
त्वमवच्छेदकं वक्तव्यमन्यथा प्रत्यक्षसामान्याभावप्रयो-
जकतया चक्षुराद्यभावानां वक्तव्यतया गौरवापत्तेः । न
च सन्निकर्षात्मकसम्बन्धानामननुगमात् कथं तादृशसम्ब-
न्धावच्छिन्नेन्द्रियत्वावच्छिन्नाभावैक्यं प्रत्यक्षविषयताप्र-
योजकसम्बन्धत्वेन तेषामुपलक्षणात् । एवं च यथोक्तल-
क्षणमेव सम्यगिति द्विक् ॥ २६ ॥

(१) व्याहृतत्वादहेतुर्गतिपरसूत्रव्याख्यावसरे सार्त्तिककृता व्याहृतत्वादित्य-
नेन त्रिसूत्रीं प्रत्याख्ये प्रत्यक्षनिमित्तत्वाद्विन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षस्य, सुप्रव्यासकमनसां
चेन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षनिमित्तत्वात्, तैश्चापदेशो ज्ञानविशेषाणामिति यं किञ्चित् त्रिसू-
त्रीत्युक्तम् ।

संस्कृतपुस्तकानां सूचीपत्रम् ।

मूल्यम्

श्रीभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमपाठः श्रुतप्रकाशिकासंवलितः पं. श्रीराममिश्र- शास्त्रिप्रणीतकृत्वाचित्कविषमपदटिप्पणीसमेतः	७१)
श्रीभाष्ये प्रथमाध्यायद्वितीयपादमारभ्य द्वितीयाध्यायान्तम्	७२)
श्रीभाष्ये तृतीयाध्यायमारभ्य चतुर्थाध्यायान्तम्	७३)
वेदार्थसंग्रहो भगवद्भामानुजमुनिप्रणीतः सटीकः	७४)
सिंहपूर्तः प्रथमो बिन्दुः सत्सम्प्रदायाचार्यपं. स्वामिश्रीराममिश्रशास्त्रि- प्रणीतो निर्विशेषाद्वैतनिराकरणपरः	७५)
सिंहपूर्तिसंहितो वेदार्थसंग्रहः	७६)
शास्त्रदीपिका	७७)
सङ्कर्ष-काण्डम्, जैमिनीयषोडशाध्यायाः शेषचतुरध्यायोस्वरूपम्, भाट्टच- न्द्रिकोपेतम्, पं. स्वामिश्रीराममिश्रशास्त्रिसङ्कलितटिप्पणीसमेतम् ।	७८)
काशिकाव्याख्या पदमञ्जरी, श्रीहरदत्तमिश्रविरचिता, भारद्वाजपदामोदर- शास्त्रिणा संशोधिता पूर्वार्द्धरूपा	७९)
तथा उत्तरार्द्धम्	८०)
माधवीया धातुवृत्तिः, नामधातुवृत्तिश्च, श्रीमाधवाचार्यसोदरेण श्रीसायणाचार्येण विरचिता	८१)
काशिका, पाणिनीयव्याकरणसूत्रवृत्तिः, पण्डितवरवामनजयादित्यविरचिता	८२)
श्रीतिङन्तार्णवतरणिः ।	८३)
दिग्मीमांसा, श्रीसुधाकरद्विवेदिविरचिता	८४)
जैमिनिसूत्रवृत्तिः सुबोधिनीनामिका, श्रीयुतरामेश्वरसूरिविरचिता	८५)
लक्षणावली, न्यायाचार्यश्रीमदुदयनविरचिता, शेषशार्ङ्गधराचार्यविरचितया न्याय- मुक्तावल्याख्यया टीकया सहिता ।	८६)
सिद्धान्ततत्त्वं नाम वेदान्तप्रकरणम्, मीमांसाधुरन्धरश्रीमदापदेवमुनुना विद्वद्वरेण श्रीमदनन्तदेवेन विरचितम् ।	८७)
तत्त्वमुक्ताकलापः-सर्वार्थसिद्धियुतः, बोधायनीयार्थसिद्धान्तानुसारी विशिष्टाद्वै- तब्रह्मनिरूपणपरः प्रकरणयन्यः, श्रीवेदान्ताचार्यापराभिधेन कवितार्किक- ककेसरिणा सर्वतन्त्रस्वतन्त्रधिप्रणेन श्रीद्वेङ्कटनाथदेशिकेन प्रणीतः	८८)
वेदान्तसिद्धान्तमुक्तावली, आर्थर्वीनिस्साहचरकताङ्गलभाषानुवादयुता	८९)
काव्यप्रकाशस्य इङ्गलण्डीयभाषानुवादः	९०)
अथर्ववेदसंहिताया इङ्गलण्डीयभाषानुवादः	९१)
आगमप्रामाण्यम्, पञ्चरात्रतन्त्रप्रामाण्यव्यवस्थापनपरम्, श्रीभाष्य- काराणां परमगुरुणा श्रीधयामुनाचार्यस्वामिना प्रणीतम्	९२)
तर्कभाषा, श्रीमत्केशवमिश्रविरचिता श्रीमद्विष्वक्कर्म्मविरचितया न्यायप्रदी- पाख्यटीकया सहिता ।	९३)

CONTENTS.

Page.

BRĀHMASPHUṬASIDDHĀNTA, Edited with his own commentary by Mahāmahopādhyāya Sudhākara Dvivedin, Professor, Queen's College, Benares ... 453

LAUKIKANYĀYASAMGRAHA, Ed. Gaṅgādhara Ṣāstrin, Professor, Sanskrit College, Benares. ... 469

THE SAMBANDHAVĀRTIKA OF SUREṢVARĀCHĀRYA
Translated by S. Venkataramanan, B. A., B. L., Badsha Lodge, Triplicane, Madras. 477

NYĀYASIDDHĀNĪANAM, Ed. Rāma Miṣra Ṣāstrin, Professor, Sanskrit College, Benares. ... 485

NYĀYASŪTRAVIVARAṆAM, Ed. Surendralāla Gosvāmin, Professor, Sanskrit College, Benares ... 501

काशीविद्यासुधानिधिः

THE PANDIT

A MONTHLY PUBLICATION

OF THE

BENARES COLLEGE,

DEVOTED TO

SANSKRIT LITERATURE.

NEW SERIES.

No. 9.] September, 1901. [Vol. XXIII.

BENARES:

PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETORS,
E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS.

1901.

Copyright on each article reserved.

Price Rs. 9-0 per annum.]

श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः ।
 प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥
 अक्षररश्मिः स्फुटयतु कार्शीविद्यासुधानिधिः ।
 प्राचीनार्यजनप्रज्ञाबिलासकुसुमोदोत्करान् ॥ २ ॥

संस्कृतपुस्तकानां सूचीपत्रम् ।

	मूल्यम्
चित्रमीमांसा, जण्ययदीक्षितकृता ते. श्री रामशास्त्रिणा संशोधिता	१)
तत्त्वविष्णुः, वाचस्पतिमिश्रकृतः, श्रीगङ्गाधरशास्त्रिणा संशोधितः	१२॥
गणकतरङ्गिणी, श्रीसुधाकरद्विवेदिनिर्मिता	१॥
जालरामायणं नाम नाटकम्, श्रीराजशेखरप्रणीतम्	१॥
प्रसन्नरायणं नाम नाटकं, श्रीजयदेवकविप्रणीतम्	१)
लघुकौमुदी	१)
लघुकौमुदी, श्रीयुतडान्तरजालयटेनाचार्ययोगेश्वरगणेशदीयभाषायामनुवादिता ..	४)
श्रीयुतपण्डितवरजालशास्त्रियो जीवनवृत्तान्तः, श्रीगङ्गाधरशास्त्रिणा निकषितः	३)
वैशेषिकसूत्रम्, श्रीयुतगाङ्गाचार्ययोगेश्वरगणेशदीयभाषायामनुवादितम्	४)
मानवचर्मप्रकाशः, मनुस्मृति का शिण्डीभाषा में अनुवाद	४)
शाश्वतधर्मदीपिका, ...	१)
चमरकोशः सटीकः	४)
योगवार्तिकम्	३॥
चौतपदार्थनिर्वचनम्	३)
वाक्यार्थचन्द्रिका, परिभाषेनुशेखरस्य व्याख्या श्रीकामकोल्लूकशास्त्रि-	
संशोधिता	४)
काव्यप्रदीपः, पं. रामशास्त्रिभागवताचार्येण परिशोधितः	३॥
वेदान्तसिद्धान्तादर्शः, श्रीमन्मोहनलालवेदान्ताचार्येण प्रणीतः	१)
खण्डनखण्डखाद्यं सटीकम् श्रीमन्मोहनलालवेदान्ताचार्यकृतटिप्पणीसहितम्	५॥)

इदानीं भाभमरेखां तद्वस्तुतोऽपि दिग्ज्ञानमाह ।

त्रिच्छायाग्रजमस्त्यद्वयमध्यगसूत्रयोर्युतिर्यत्र ।

सोत्तरगोले याम्या शङ्कुतलादक्षिणे सौम्या ॥ २ ॥

छायाग्रभ्रमरेखा सूत्रयुतेर्वृत्तपरिधिरग्रसृक् ।

मध्यच्छायाऽन्तरमुदगितरक्षा शङ्कुमण्डलयोः ॥ ३ ॥

इष्टेऽङ्गि दिग्मध्यस्थशङ्कोरछायात्रयं ज्ञात्वा तदशैर्मस्त्यद्वयमुत्पा-
द्य तन्मुखपुच्छमध्यगरेखयोर्यत्र युतिः सोत्तरगोले याम्या दिग् ज्ञेया । यदि
जिनात्पात्ते देशे कदाचिच्छङ्कुमूलादक्षिणे छायाये सा युतिर्भवति तदा सा
सौम्या ज्ञेया ॥ २ ॥ सूत्रयुतेर्मस्त्यद्वयमुखपुच्छनिर्गतसूत्रयुतेर्यो वृत्तपरिधिः
सोऽग्रसृक् छायाग्रसृक् भवति । अतः परिधिरेखैव छायाग्रभ्रमरेखा
भाभमरेखा भवति । शङ्कुमण्डलयोः शङ्कुमूलभाभमरेखयोर्यदन्तरं सैव मध्य-
च्छाया दिनार्धं छाया भवतीति । सा चोदग् वेतरद् दक्षिणा भवति ।
अर्थान्जिनाधिकात्तेदेशे मध्यच्छाया सर्वदोत्तरा भवति । उत्तरगोले
जिनात्पात्ते देशे यदा रवेदतरा क्रान्तिरेखाधिका तदा शङ्कोर्मध्याङ्गे
छाया दक्षिणाभिमुखी भवति । 'इष्टेऽङ्गि मध्ये प्राक् पश्चाद्भूते वाहुत्रया-
न्तरे । मस्त्यद्वयान्तरयुतेस्त्रिषृक् सूत्रेण भाभमः' । इति संप्रतिप्रसिद्धसू-
र्यसिद्धान्तेऽप्येवमेव । तत्तादिभिरप्येवमेवोदितं स्वतन्त्रे । भास्करेखास्यैव
'भात्रितयाद्वाभमणं न सदस्माद् दिक् पलायं चे' त्यादिना भाभमणस्य
अव्ययं ज्ञातम् ।

मैत्रौ यदि रविक्रान्तिरेकस्मिन् दिने स्थिरा स्यात्तर्हि भाभमरेखा
वृत्तपरिध्याकारा स्यात् । वस्तुतोऽभीष्टदेशे भाभमरेखा कीदृशी-इत्येत-
दर्थं मत्कृतं भाभमरेखानिरूपणं द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥

इदानीं द्वादशाङ्कुलशङ्कोर्भुजानयनमाह ।

छायावृत्तेऽर्कोभा कर्णशुणा व्यासदक्षइताऽर्कोभ्र ।

विषुवच्छाया याम्या तदन्तरैक्यं भुजोऽस्यामि ॥ ४ ॥

अर्कोया कर्णगुणा छायाकर्णगुणा व्यासदलहृता तदा छायावृत्ते
छायाव्यासार्धाद्ववृत्तेऽर्कोयाऽर्थात् कर्णवृत्ताया भवेत्तथा विषुवच्छाया
पलभा सदा याम्या भवेत्तदन्तरैक्यं भुजः स्यात् । भिन्नदिशोरन्तरमेकदि-
शोर्योगः संस्कारदिक्को भुजः स्यादिति ।

अत्रोपपत्तिः । 'त्रिभज्याहृतार्कोयका कर्णनिघ्नी भवेत् कर्णवृत्ता-
वका व्यस्तगोला' इत्यादि भास्करविधिना स्फुटा । भास्करेण छायाव-
प्राच्यपरयोरन्तरं भुज इत्यङ्गीकृत्य कर्णवृत्ताया व्यस्तगोला पलभा सौम्या
च कल्पिता । इहाऽऽचार्येण लघुशङ्कुमूलप्राच्यपरयोरन्तरं भुज इति
स्वीकृत्यावापलभे यथा दिक्के एव स्यापितीति सिद्धान्तविदां स्फुटम् ।

अस्य भुजस्यावे इत्यवे संबन्धः ॥ ४ ॥

इदानीं कोटिसाधनमाह ।

शङ्कुः प्राच्यपरायारकायामुजकृतिविशेषमूलं यत् ।

तत् प्राच्यपरा कायामुजाग्रयोरन्तरं कोटिः ॥ ५ ॥

प्राच्यपरारेखायाः सकाशादग्रयादिगतस्य भुजस्यावे शङ्कुः शङ्कु-
मूलमिति ज्ञेयम् । छायाभुजकृत्योर्विशेषादन्तरान्मूलं यद्ववेत्तदेव छाया-
भुजाग्रयोरन्तरं प्राच्यपरा पूर्वापररेखाया कोटिर्भवेदिति ।

अत्रोपपत्तिः । शङ्कुमूलप्राच्यपरयोर्यदन्तरं तदेव द्विग्वेपरीत्येन
द्विग्वभ्यगतस्य शङ्कोश्चायाग्रस्य पूर्वापररेखायाश्चान्तरमते 'द्विक्सूच-
सम्पातगतस्य शङ्कोश्चायाग्रपूर्वापरसूचमभ्यस्र । दोर्दोःप्रभावर्विवियोग-
मूलं कोटिर्नरात् प्रागपरा ततः स्या' इति भास्करोत्पत्तावशिष्टा वासना
स्फुटा । इह शङ्कुमूलस्य प्राच्यपरायाश्चान्तरं भुजः । शङ्कुमूलाद्विग्वभ्या-
वधिच्छाया तदुगान्तरपदं पूर्वापररेखायां छायाग्रभुजाग्रयोरन्तरं कोटि-
रिति सर्वे स्फुटम् ॥ ५ ॥

इदानीं शङ्कुच्छायाग्रयोः स्थितिमाह ।

दिक्मध्ये छायाग्रं कृत्वा शङ्कोर्यथादिशं भ्रमणम् ।

दिक्मध्यस्थितशङ्कोरच्छायाग्रं भ्रमति विपरीतम् ॥ ६ ॥

पूर्वस्वररेखातः शङ्कुमूलं यद्विष्णु भ्रमति तद्विपरीतं दिग्मध्यस्थित
शङ्कोरक्षायासं भ्रमतीति स्फुटोऽर्थः ।

वासना च पूर्वश्लोकतः स्फुटाः ॥ ६ ॥

इदानीं विषुवत्कर्षमाह ।

शङ्कुर्लम्बरक्षायाश्च ज्ञ्या तद्वर्गसंयुतेर्मूलम् ।

विषुवति विषुवत्कर्षरक्षायाकर्णोऽन्यदा शङ्कुः ॥ ७ ॥

विषुवति विषुवद्विने मध्याह्ने द्वादशाङ्कुलशङ्कुरेव लम्बो लम्बज्या
कल्प्या । तत्र या छाया साऽऽज्या च कल्प्या । तद्वर्गसंयुतेर्यन्मूलं स विषु-
वत्कर्षो भवति । अन्यदाऽन्यस्मिन् दिने मध्याह्नादन्यस्मिन् काले च
पूर्वविधिना चः कर्षो उत्पद्यते च द्वादशाङ्कुलशङ्कोरक्षायाकर्षो भवति ।

अचोपपत्तिः । 'क्रियतुलाधरसङ्क्रमपूर्वतोऽयनलवोत्पदिनैर्विषुव-
द्विनम्' इति भास्करोक्तेन तत्र मध्याह्ने छाया विषुवती । ततः शङ्कुप-
लभावर्गयोगपदान्मूलं विषुवत्कर्षः स्फुट एव । त्रिज्या कर्षः । लम्बज्या
कोटिः । अज्या भुजः । इत्यष्टोत्तमस्य संज्ञातीयमपवर्तितं लघु पलभा-
सेचमतोऽस्य कोटिभुजयोर्लम्बावस्थे नामनी समुचिते एवेति । शङ्कुरित्य-
स्यास्य संबन्धः ॥ ७ ॥

इदानीं संज्ञाविशेषानाह ।

उन्नतजीवा कोटिरक्षाया दृग्ज्या भुजो नतज्या वा ।

कर्षरक्षायावृत्ते व्यासार्धं द्वयमतोऽन्यत्र ॥ ८ ॥

शङ्कुः । उन्नतजीवा वा कोटिः । इत्येकपर्यायिनः शब्दाः । एवं
छाया दृग्ज्या नतज्या वेति शब्दा एकपर्यायाः । यत्रैते भुजकोटी तस्मिन्
छायावृत्तेऽनयोर्भुजकोट्योर्वर्गेन यः कर्षस्तदेव व्यासार्धं ज्ञेयम् । अतो-
ऽस्मादन्यत्रापि द्वयं ज्ञेयम् । अर्थात् कोटिर्भुजश्चेति यद्द्वयं तद्द्वयं तयो-
र्वर्गेनयोनयद्व्यासार्धोद्भवे वृत्ते कल्पनीयमिति ॥ ८ ॥

इदानीं लम्बावस्थे आह ।

शङ्कुच्छायाकृत्योन्नतज्याकृतितरसमासगुणहतयोः ।

मूले लम्बाक्षज्ये तदंशकास्तदनुर्भागाः ॥ ९ ॥

शङ्कुषब्देन द्वादशाङ्गुलशङ्कुस्तथा क्षायाशब्देनात्र पलभा इत्यने ।
तेनायमर्थः । द्वादशकृतिः पलभाकृतिश्च त्रिज्याकृतिगुहा । उभयत्र
तत्कृतिसमासेन तयोः शङ्कुपलभयोर्वर्गयोगेन हृता । तन्मूले क्रमेण लम्बा-
क्षज्ये भवतः । तयोर्धनुर्भागाश्च तदंशका लम्बाक्षभावा भवन्ति ।

अत्रोपपत्तिः । यदि पलकर्णवर्गश्च द्वादशवर्गः कोटिकर्णः पलभा-
वर्गश्च भुजवर्गो लभ्यते तदा त्रिज्यावर्गेण किं जाते

$$\text{लम्बाक्ष्यावर्गः} = \frac{१४४ \text{ चि}^२}{१४४ + \text{चि}^२} \quad \text{तथा ऽक्षज्यावर्गः} = \frac{\text{चि}^२ \text{चि}^२}{१४४ + \text{चि}^२}$$

अत उपपन्नं मूलोक्तम् । अन्यत्सुगममिति ॥ ९ ॥

इदानीं प्रकारान्तरेण लम्बाक्षज्ये आह ।

विषुवत्कर्णहृते वा शङ्कुच्छायाहृते पृथक् त्रिज्ये ।

अक्षज्येतरजीवे लम्बाक्षांशोत्क्रमज्योने ॥ १० ॥

त्रिज्ये पृथक् शङ्कुच्छायाहृते द्वादशपलभाहृते विषुवत्कर्णहृते वा
लम्बाक्षज्ये भवतः । लम्बाक्षांशोत्क्रमज्योने त्रिज्ये वा ऽक्षज्येतरजीवे
अक्षज्यालम्बाक्षज्ये भवतः । अर्धोत्क्रमज्योना त्रिज्या ऽक्षज्या । अक्षो-
त्क्रमज्योना त्रिज्या लम्बाक्ष्या ।

अत्रोपपत्तिः । पूर्वार्धस्यानन्तरार्धोत्क्रमकारान्नगता । उत्तरार्धस्य
ज्योत्यस्या सुगमा ॥ १० ॥

पुनः प्रकारान्तरेण लम्बाक्षज्ये आह ।

नवतेर्लम्बाक्षांशान् प्रोक्ष ज्या वेतराऽक्षलम्बाक्षज्ये ।

शङ्कुच्छायागुणिते क्षायाद्वादशहृते वान्ये ॥ ११ ॥

लम्बाक्षांशान् नवतेः प्रोक्ष हित्वा ज्या साध्या तदा सा वा
प्रकारान्तरेणेतदा ज्या स्यादर्धोत्क्रमज्योन्नवतेर्ज्या ऽक्षज्या । साक्षांशो-
न्नवतेर्ज्या लम्बाक्ष्या । अक्षलम्बाक्ष्ये शङ्कुच्छायागुणिते द्वादशपलभाहृते
तदा क्रमेण क्षायाद्वादशहृते पलभाद्वादशहृते तदा वा प्रकारान्तरेण ऽक्षज्ये

लम्बाक्षज्ये भवतः । अर्थाक्षज्या द्वादशगुणा पलभाहता लम्बज्या भवति । लम्बज्या पलभाहता द्वादशगुणाऽक्षज्या भवति ।

अज्ञोपपत्तिः । पूर्वार्धस्य ज्योत्यस्या सुगमा । उत्तरार्धस्याक्षज्या-
नुपातेनातिसुगमा ॥ ११ ॥

इदानीं पुनः प्रकारान्तरेणाह ।

लम्बाक्षज्यावर्गं प्रोह्य त्रिज्याकृतेः पदं वान्या ।

अन्यत्र सर्वदोषतनतजीर्वाशानयनमेवम् ॥ १२ ॥

त्रिज्याकृतेर्लम्बज्यावर्गं प्रोह्य पदं बाह्यं साऽन्याऽक्षज्या भवेत् ।
एवं त्रिज्याकृतेर्लम्बज्यावर्गं प्रोह्य पदं वाऽन्या लम्बज्या भवेदिति । एवम-
न्यत्र सर्वदा नतोन्नतजीर्वाशानयनं कार्यम् । अर्थाक्षज्यावर्गानात्
त्रिज्यावर्गात् पदं नतज्या । नतज्यावर्गानात् त्रिज्यावर्गात् पदमुन्नतज्या
ततश्चापासयोर्भागा भवन्ति ।

अज्ञोपपत्तिः । ज्योत्यस्यसिद्धान्तेन स्फुटा । 'त्रिज्ये पृथक् कोटि-
भुजाहते ते कर्णोदृते लम्बपलज्यके स्तः' इत्यादि भास्करप्रकारा लम्बा-
क्षज्यानयने आचार्यप्रकारसमा एव ॥ १२ ॥ (गणिताध्यायचित्रशनाधि-
कारस्य १८ श्लोकेन द्रष्टव्यः ।)

इदानीं दिनार्धं नतांशक्रान्त्यंशज्ञाने सति पलज्ञानमाह ।

इष्टदिनार्धनतांशक्रान्त्यंशैकयान्तरं क्रियतुलादौ ।

अक्षांशा याम्यायां क्षायायामन्तरमज्ञादौ ॥ १३ ॥

क्रियतुलादौ सवितरि क्रमेणैष्टदिनार्धं नतांशनां क्रान्त्यंशानां
वैक्यमन्तरं साक्षभागा भवन्ति । अज्ञादौ मेधादौ रवौ मध्याह्नच्छायायां
याम्यायां सखां नतांशक्रान्त्यंशान्तरमेव पलभागा भवन्ति ।

अज्ञोपपत्तिः । 'नतांशापमांशान्तरं तुल्यद्वित्वे युतिर्भिन्नद्वित्वे
पलांशा भवेयुः' इति भास्करविधिना स्फुटा ॥ १३ ॥ (गणिताध्याय-
चित्रशनाधिकारस्य ७१श्लोको द्रष्टव्यः ।)

इदानीं मेघादिराशीनां चरसङ्ख्यसाधनमाह ।

मेघवृषमिथुनजीवा स्वाहोरात्रार्धचरदक्षप्राणाः ।

प्राग्बत् कृत्वा स्वाधो विशेष्य चरसङ्ख्यकप्राणाः ॥ १४ ॥

मेघवृषमिथुनजीवातः स्वाहोरात्रार्धं द्युष्यादृते प्राग्बत् स्पष्टाधि-
कारोक्तविधिना 'जिनभागव्यागुणिता' इत्यादिना चरासून् कृत्वा तान्
स्वाधो विशेष्य चरसङ्ख्यप्राणा मेघादिराशिचक्रस्य ज्ञेया इति ।

अत्रोपपत्तिः । 'मेघादिराशिचक्रितयस्य यानि चराद्वयधोऽधः परि-
शोधितानी' त्यादिभास्करविधिना स्फुटा (स्पष्टाधि- गणिता-) ॥ १४ ॥

इदानीं लङ्कोदयसाधनमाह ।

मिथुनाहोरात्रार्धं क्रियायहोरात्रदक्षद्वतं गुणितम् ।

तज्ज्याभिराप्तचापान्तराणि लङ्कोदयप्राणाः ॥ १५ ॥

स्पष्टार्थम् ।

उपपत्तिश्च 'मेघादिजीवा त्रिगुणमौर्ध्यां सुख्वा कृत्वा स्वस्वदि-
नस्य वा' इत्यादिविधिना स्फुटा (स्व- अधि- गणि- च-) ॥ १५ ॥

इदानीं प्रकारान्तरेण लङ्कोदयसाधनमाह ।

ज्यावर्गात् क्रान्तिज्यावर्गोनास्तत्पदाहस्तं त्रिज्या ।

स्वाहोरात्रार्धद्वता चाधश्चाधोभिराण्यथवा ॥ १६ ॥

स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्तिः । 'एकस्य राशेरुहती ज्याया द्रुयोस्त्रिभस्यापि
कृतीकृतानाम्, इत्यादि भास्करविधिना स्फुटा । (गणिताध्याय-स्पष्टा-
कारस्य ५४ श्लोको द्रष्टव्यः ।)

इदानीं स्वदेशोदयसाधनमाह ।

स्वचरासुभिन्नयुताः क्रमोत्क्रमस्थैः क्रमोत्क्रमस्थास्ते ।

उदयप्राणा व्यस्ताश्चार्कं तात्कालिकं कृत्वा ॥ १७ ॥

ते पूर्वप्रकारागता मेघादिराशिचक्रयोदयाः क्रमस्था उत्क्रमस्थाश्च
धायः । ततस्ते यथाक्रमं क्रमोत्क्रमस्थैः स्वचरासुभिन्नयुताः सन्तो मेघा-

दिव्यव्यां स्वदेहे उदया भवन्ति । तत एत एव व्यस्तास्तुलादिव्यव्या-
मुदयप्राणा ज्ञेयाः । अर्के तात्कालिकं कृत्वा' इत्याद्यावे संबन्धः ।

अचोपपत्तिः । 'तेऽभाद्रिभूया गुणगोऽद्विचन्द्राः'—इत्यादिभास्कर-
रविधिना स्फुटा (स्य. अधि. गणि. अ.) ॥ १० ॥

इदानीं स्वदेहे लग्नानयनमाह ।

रविभुक्तहीनराशेः कला गुणाः स्वोदयासुभिर्भक्ताः ।

राशिकलाभिर्लब्धाः प्रभासुभ्योऽसवः शोष्याः ॥ १८ ॥

प्रक्षिप्य राश्यभुक्तं शेषासुभ्यः क्रमेण यावन्तः ।

शुध्यन्त्युदयाः सूर्ये तावन्तो राशयः क्षेप्याः ॥ १९ ॥

शेषाच्चिंशद्गुणितादविशुद्धस्योदयासुभिर्विभजेत् ।

लब्धं भागादि रवौ प्रक्षेप्यं स्यात्सथाकृते लग्नम् ॥ २० ॥

रविभुक्तहीनराशेः कला भोग्यकलाः । प्रश्नासुभ्य इष्टकालासुभ्यः ।

राश्यभुक्तं राशिभोग्यभागान् सूर्ये प्रक्षिप्य संयोज्य । शेषं स्पष्टार्थम् ।

अचोपपत्तिः । 'तात्कालिकार्केण युतस्य राशेरभुक्तभागेर्गुणितोद-
यात् स्वात्' इत्यादि भास्कररविधिना स्फुटा । (चिप्र. अ. गणि.)

॥ १८-२० ॥

इदानीं लग्नात् कालानयनमाह ।

रविराश्यभुक्तलिप्तास्तदुदयगुणिता इता गृहकलाभिः ।

लब्धं प्राणाः स्याप्याः प्रक्षिप्यार्के गृहाभुक्तम् ॥ २१ ॥

तावत्सूर्ये राशीन् क्षिपेत् समं राशिभैर्यावत् ।

क्षिप्तगृहाणां प्राणान् प्रक्षिप्य स्यापितेष्वसुषु ॥ २२ ॥

तदधिककलोदयबधं राशिकलाभिर्भजेत् फलप्राणान् ।

प्रक्षिप्य प्राणेषु प्राणाः सूर्योदयादसकृत् ॥ २३ ॥

इहाभुक्तं भोग्यकलाः । राशिभैर्लग्नराशिभिः । समं तुल्यम् । तद-
धिककला लग्नभुक्तकलाः । उदयो लग्नराश्युदयप्राणाः । शेषं स्पष्टार्-
थम् ।

* अत्रोपपत्तिः । 'अर्कस्य भोग्यस्तनुभुक्तयुक्तो मध्योदयादयः समयो विलम्बादि' त्यादि भास्करविधिना स्फुटा (त्रि. प्र. ग. च.) ॥ २१-२३ ॥

इदानीं विलोमलग्नं ततः कालानयनमाह ।

प्रागुदये प्ररनासुभिरुनेऽर्को भुक्तराशिभिर्लग्नम् ।

कृत्वैवमूनमर्कं लग्नसमं प्राग् भवेत् काशः ॥ २४ ॥

प्ररनासुभिः प्राक् पूर्वमुदये लनेऽपेक्षिते भुक्तराशिभिर्भुक्तभागे-
भुक्ते राशिभिश्चार्कं कनस्तदा लग्नं भवेत् । लग्नात् कालानयने चार्कं
लग्नसममूनं कृत्वा एवं प्राक् सूर्योदयात् प्राक् काल इष्टकालो भवेत् ।
अर्थोत्क्रमेणैर्यैराशिभिर्लुनेऽर्को लग्नसमो भवेत्तत्संबन्धिनामसूनां योग
इष्टकालो भवेत् ।

अत्रोपपत्तिः । 'भुक्तासुशुद्धेर्विपरीतलग्नं भुक्तांशगेहाप्तलवोनि-
तोऽर्कः । इत्यादि भास्करविधिना स्फुटा (त्रि. प्र. ग.) ॥ २४ ॥

इदानीमिष्टशङ्कुमाह ।

गतशेषाल्पस्याहः सौम्येतरगोलयोरश्चरार्धेन ।

ऊनाधिकस्य जीवा स्वाहोरात्रार्धसङ्गणिता ॥ २५ ॥

त्रिज्याहृता युतोना क्षितिज्यया सौम्ययाम्ययोरक्षेदः ।

छेदोऽवलम्बकगुणो व्यासार्धविभाजितः शङ्कुः ॥ २६ ॥

अहो दिवसस्य गतशेषयोर्गोऽल्पस्तस्यार्धादुन्नतकालस्य सौम्ये-
तरगोलयोरश्चरार्धेन क्रमेणोनाधिकस्य जीवा सूत्रं द्युज्यासङ्गुणा त्रि-
ज्याहृता कला भवतीत्यर्थः । सा सौम्ययाम्ययोगौलयोः क्षितिज्यया
युतोना छेद इष्टहृतिर्भवति । स छेदोऽवलम्बकेन लम्बज्यया गुणो व्या-
सार्धेन त्रिज्यया विभाजितः शङ्कुरिष्टो भवेदिति ।

अत्रोपपत्तिः । 'अथोपतादूनयुताच्छरेण' त्यादिभास्करविधिना छेदा-
नयनं सुगमम् । ततस्त्रिज्यया यदि लम्बज्या कोटिस्तदा छेदेन किं
जात इष्टशङ्कुरिति ॥ २५-२६ ॥

इदानीं प्रकारान्तरेण शङ्कुं ततो दृश्यं चाह ।

विषुवत्कर्णविभक्तरक्षेदो वा द्वादशाहतः शङ्कुः ।

शङ्कुकृतिविहीनाया व्यासार्धकृतेः पदं दृग्ज्या ॥ २७ ॥

स्यष्टार्थम् । उपपत्तिश्चासत्तेजानुपातेन स्फुटा ॥ २७ ॥

इदानीं छायाकर्षणमाह ।

दृग्ज्या द्वादशगुणिता विभाजिता शङ्कुना फलं छाया ।

व्यासार्धं वेदहतं विषुवत्कर्णाहतं कर्षः ॥ २८ ॥

स्यष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्तिः । पूर्वार्धस्य 'दृज्याचिज्जोषे रविसङ्ख्ये ते शङ्कुहृते भाग्नयौ भवेता' मित्यादिभास्करविधिना स्फुटा । कर्षानयनेऽनुपातो यदि विषुवत्कर्षेण द्वादश कोटिस्तदा छेदेन किं जात इष्टशङ्कुः । पुनरिष्टशङ्कुना यदि चिज्या कर्षस्तदा द्वादशशङ्कुलशङ्कुना किं जात-
 श्छायाकर्षः = $\frac{\text{चि} \times १२}{\text{दृग्}} = \frac{१२ \text{ चि}}{१२ \text{ छे}} = \frac{\text{विक. चि}}{\text{छे}}$ । अत उपपन्नं कर्षानयनम् ।
 विक

इदानीं प्रकारान्तरेण कर्षानयनमिष्टान्त्या माह ।

गुणितं वा द्वादशभिर्व्यासार्धं शङ्कुना हृतं कर्षः ।

जीवा क्षयवृद्धिज्यायुतहीना ज्या क्रियतुलादौ ॥ २९ ॥

जीवा गतशेषात्पस्य गोलक्रमाच्चरार्धानयुतस्य । अर्थात् सूत्रम् । सा क्षयवृद्धिज्या चरज्या क्रियतुलादौ युतेना । एवं ज्या-
 इष्टान्त्या भवेत् ।

अत्रोपपत्तिरित्यष्टा ॥ २९ ॥

इदानीं प्रकारान्तरेण छेदाद्यानयनमाह ।

स्वाहोरात्रार्धगुणा व्यासार्धविभाजिताऽथवा छेदः ।

शङ्कादि प्राग्वज्ज्यास्वाहोरात्रार्धघातहृता ॥ ३० ॥

सा पूर्वसाधितेष्टान्त्या दृज्यागुणा चिज्याहृताऽथवा प्रकारान्त-
 रेण छेद इष्टहृतिः स्यात्ततः प्राग्वत् शङ्कादि भवेत् । ज्याया इष्टा-
 न्त्यावाः स्वाहोरात्रार्धस्य दृज्यायाश्च यो घातस्तेन हृता का व्यासार्ध-
 कृतिरित्यथे संबन्धः ।

अत्रोपपत्तिः । पूर्वार्धस्यातिसुगमा । उत्तरार्धस्याविमस्लोक्तेन सह भविष्यति ॥ ३० ॥

इदानीं प्रकारान्तरेण ज्ञायाकर्षे शङ्कुं चाह ।

व्यासार्धकृतिर्गुणिता विषुवत्कर्णेन वा भवेत् कर्षः ।

जम्बगुणो वा घातः शङ्कुर्व्यासार्धकृतिभक्तः ॥ ३१ ॥

घातो वाऽर्कगुणस्त्रिज्याविषुवत्कर्षवधहतः शङ्कुः ।

कर्षकृतेः संशोध्य द्वादशवर्गं पदं ज्ञाया ॥ ३२ ॥

घात इष्टान्याद्युज्याघातः । ज्ञेयं स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्तिः । इष्टान्या द्युज्यागुणा त्रिज्याहृता जातश्छेदः

= $\frac{\text{ज्या} \cdot \text{द्यु}}{\text{त्रि}}$ । ततो 'व्यासाधे छेदहतं विषुवत्कर्षाहतं कर्षः' इत्यादिना

ज्ञायाकर्षः = $\frac{\text{त्रि} \cdot \text{विक}}{\text{ज्या} \cdot \text{द्यु}}$ । 'त्रिज्यार्कघातः श्रुतिहृतरः स्या'दित्यादि भा-

स्करोक्तेन विधिना इष्टशङ्कुः = $\frac{१२ \text{ त्रि} \times \text{ज्या} \cdot \text{द्यु}}{\text{त्रि} \cdot \text{विक}} = \frac{१२ \text{ ज्या} \cdot \text{द्यु}}{\text{त्रि} \cdot \text{विक}}$

= $\frac{१२ \text{ त्रि} \cdot \text{ज्या} \cdot \text{द्यु}}{\text{विक} \cdot \text{त्रि}} = \frac{\text{संज्या} \cdot \text{ज्या} \cdot \text{द्यु}}{\text{त्रि}}$ इत्यनेन शङ्कानयनमुपपद्यते ।

ज्ञायानयनोपपत्तिरतिसुगमा ॥ ३१-३२ ॥

इदानीमिष्टच्छेदान्ययोर्विशेषमाह ।

अल्पाः प्रभासूनां यदि बहवश्चरदत्तासवः क्षितिजा ।

हतयोना जीवोना क्षयवृद्धिज्योस्तवच्छेषम् ॥ ३३ ॥

यदि प्रभासूनामिष्टासूनां संख्या अल्पाश्चरासवश्च बहव उत्त-
रगोले तदा चरासूभ्य इष्टासूनपास्य ज्ञेयस्य जीवा सूचसंज्ञा स्यात् ।
वा द्युज्यागुणा त्रिज्याभक्ता ऽर्थात् कला स्यात् । तथा हृतयोना क्षि-
तिजा कुज्या छेदो भवेत् तथा क्षयवृद्धिज्या चरज्या च जीवया सूचसं-
ज्ञयोना ज्ञेयमिष्टान्या स्यात् । तत इष्टहृत्यन्याभ्यां ज्ञेयं शङ्कादि
उक्तवत्साध्यमित्यर्थः । अत्र चतुर्वेदाचार्यस्यापीदृशी व्याख्या ।

अत्रोपपत्तिः । 'यत्र क्वचिच्छ्रुतिविधौ यदेह बोध्यं न शुभेति-
परीतमुद्धा' इत्यादि भास्करविधिना विपरीतबोधनेन स्फुटा ॥ ३३ ॥
(गणिताध्याय-चित्रशनाधिकारस्य ६३ श्लोको द्रष्टव्यः ।)

इदानीं हृत्यन्त्ययोः साधनमाह ।

स्वाहोरात्रार्धमुदगदक्षिणयोः क्षितिजया युतविहीनम् ।
युदलान्त्यज्या त्रिज्या क्षयवृद्धिज्यायुतो नान्त्या ॥ ३४ ॥

उदगदक्षिणयोगौलयोः स्वाहोरात्रार्धं व्युज्या क्षितिज्यया यथा-
क्रमं युतविहीनं तदा युदलान्त्यज्या हृतिर्भवेत् । एवं गोलक्रमेण चिज्या
क्षयवृद्धिज्या चरज्या युतो नाऽन्त्या स्यादिति ।

अत्रोपपत्तिः । 'क्षितिज्ययैवं व्युज्यश्च सा हृतिश्चरज्ययैवं चिज्यो-
ऽपि सान्त्यका' इत्यादि भास्करविधिना स्फुटा (चि. प्र. गणि.) ॥ ३३ ॥

इदानीं प्रकारान्तरेणैष्टकर्णसाधनमाह ।

वेदहृता युदलान्त्या दिनार्धकर्णेन सङ्गुणा कर्णः ।
भक्ता ज्ययाथवान्त्या दिनार्धकर्णोहता कर्णः ॥ ३५ ॥

युदलान्त्या हृतिर्दिनार्धकर्णेन दिनार्धच्छायाकर्णेन गुणा छेदेन
हृत्या हृता फलं कर्णं दृष्टकर्णो भवेत् । अथवाऽन्त्या दिनार्धकर्णगुणा
ज्यया दृष्टान्त्यया भक्ता कर्णो भवेत् ।

अत्रोपपत्तिः । 'चिज्यार्कघातः श्रुतिहृत्तरः स्या' इत्यादिभास्कर-
विधिना मध्याह्नशङ्कुः $= \frac{१२ \text{ चि}}{\text{मक}}$ । ततोऽच्छेन्नानुपातेन यदि हृत्या दि-

नार्धशङ्कुस्तदेष्टहृत्या किं जातं दृष्टशङ्कुः $= \frac{१२ \text{ चि. दृष्ट}}{\text{मक. हृ}} = \frac{१२ \text{ चि. दृष्ट}}{\text{मक. चि}}$
ततो 'वृक्ष्याचिजीवे रविसङ्कुये ते शङ्कुदृते भागवयो भवेताम्' - इत्यादि-

भास्करोक्तेन दृष्टच्छायाकर्णः $= \frac{१२ \text{ चि. मक. हृ}}{१२ \text{ चि. दृष्ट}} = \frac{\text{मक. हृ}}{\text{दृष्ट}}$

$= \frac{१२ \text{ चि. मक. चि}}{१२ \text{ चि. दृष्ट}} = \frac{\text{मक. चि}}{\text{दृष्ट}}$ । अत उपपन्नं सर्वम् ।

इदानीं प्रकारान्तरेणैष्टहृतिमाह ।

शुद्धज्ञानतोत्क्रमण्यां स्वाहोरात्रार्धसङ्गुणां विभजेत् ।

व्यासार्धेन फलोना शुद्धान्त्यज्यायवा छेदः ॥ ३६ ॥

शुद्धज्ञानतोत्क्रमण्या भवेदेषोदितकाले मध्याह्नादयो नतकालस्ततोत्क्रमण्या या तां शुद्धान्त्यज्यां चिज्या विभजेत् । शुद्धान्त्यज्या हृतिः फलोना पूर्वागतेन फलेनोनाऽयवा छेद इष्टहृतिः स्यात् ।

अत्रोपपत्तिः । 'नतोत्क्रमण्या शर इत्यनेन हीनान्त्यका वाऽभिमतान्त्यका स्या' इत्यादिना भास्करोक्तेन विधिना स्फुटा (चि. प्र. स. ग.) ॥ ३६ ॥

इदानीं प्रकारान्तरेणैष्टान्त्यां ज्ञायानयनभेदांश्चाह ।

अन्त्या नतोत्क्रमज्याहीना ज्या षट् पृथक् छेदः ।

ज्याभ्यां च सह फलानि ज्ञायानयनानि षट्त्रिंशत् ॥ ३७ ॥

नतोत्क्रमज्याहीनाऽन्त्या ज्येष्टान्त्या स्यादेवमत्र द्वाभ्यामिष्टान्त्याभ्यां सह छेदः पृथक् षट् । अर्थादेवं छेदस्य चत्वारः प्रकारा इष्टान्त्यायाश्च प्रकारद्वयम् । 'जीवा सयष्टिज्यायुतहीना ज्या क्रियतुलादा' मित्यनेनैकः प्रकारोऽत्र 'अन्त्या नतोत्क्रमज्याहीना ज्येष्ठान्त्येन द्वितीयः प्रकारः । एवमिष्टान्त्यायाः प्रकारद्वयम् । द्वाभ्यामिष्टान्त्याभ्यां 'स्वाहोरात्रार्धसङ्गुणा व्यासार्धविभाजिताऽयवा छेदः' इत्यनेन इष्टहृतिः प्रकारद्वयम् । 'ऊनाधिकस्य जीवा स्वाहोरात्रार्धसङ्गुजिता' इत्यादिना छेदस्यैकः प्रकारः । 'शुद्धज्ञानतोत्क्रमण्या' मित्यादिना द्वितीयः प्रकारः । एवमिष्टान्त्यया द्वाविष्टहृतिश्चत्वारो यद्व्योगेन षड् भवन्ति । 'छेदोऽवलम्बकगुणः' इत्यनेन 'विषुवत्कर्धविभक्तश्छेदो वा' इत्यनेन शङ्कोरानयने प्रकारद्वयम् । 'व्यासार्धे छेदहृत' मित्यनेन ज्ञायाकर्णानयनस्य प्रकार-एकः । 'दृष्ट्या द्वादशगुजिता' इत्यनेन द्वाभ्यां शङ्कुभ्यां ज्ञायानयने प्रकारद्वयम् । 'गुजितं वा द्वादशभिर्व्यासार्धे' मित्यनेन द्वाभ्यां शङ्कुभ्यां ज्ञायाकर्णानयने प्रकारद्वयम् । 'छेदहृता शुद्धान्त्ये' त्यादिना छेदेन क-

र्थानयने प्रकार एकः । एवमत्र केदतः कर्णानयने प्रकारचतुष्कम् । 'कर्णे-
कृतेः संशोध्य द्वादशवर्गै पदं द्वाया' इत्यनेन कर्णतश्चायानयने प्रकारच-
तुष्कम् । प्रकारद्वयं च केदवन्नितशकुतः सितुमेव । एवमत्र केदतश्चाया-
नयने बट्ट प्रकाराः । 'व्यासाहोरात्रार्धघातकृते' त्यादिनैकः प्रकारः
कर्णवशतः । 'लम्बगुणो वा घातः शकु' रित्यादिना शकुतो ('दुग्ध्या
द्वादशगुणि' तैत्यनेन, 'गुणितं वा द्वादशभि' रित्यादिना च) प्रकारद्वयम् ।
'घातोः चार्कगुणः' इत्यादिना शकुतः पुनः पूर्ववत् प्रकारद्वयम् । 'भक्ता
व्यायाऽथवान्या दिनार्धकर्णोदता कर्णेः' इत्यादिना कर्णत एकः प्रकारः ।
एवमिष्टान्त्यायाश्चायानयनेऽपि प्रकारचट्टम् । पूर्वमिष्टकृतेश्चस्वारो भेदा
इष्टान्त्याया द्वौ भेदाविति बट्टभेदा येभ्यश्चायानयने बट्टचिंशदानयनानि
फलानि भवन्ति ।

अधोपपत्तिः । इष्टान्त्यानयने 'नतोत्क्रमस्वा शर इत्यनेनेत्यादि-
भास्करोक्तेन स्फुटा ॥ ३० ॥

इदानीमुक्तकालं नतकालं चाह ।

द्वायाकर्णविभक्ता विषुवत्कर्णेन सङ्गुणा त्रिज्या ।
लब्धं सौम्येतरयोः क्षितिज्यया हीनसंयुक्तम् ॥ ३८ ॥
गुणितं व्यासार्धेन स्वाहोरात्रार्धभक्तलब्धधनुः ।
उत्तरगोले युक्तं याम्ये हीनं चरप्राणैः ॥ ३९ ॥
दिनगतशेषप्राणाः प्रागपरदिनार्धयोर्विशोध्याप्तम् ।
व्यासार्धात् शेषोत्क्रमजीवाचार्यं नतप्राणाः ॥ ४० ॥

सौम्येतरयोस्ततरदक्षिणगोलयोः । प्रागपरदिनार्धयोः पूर्वापरकपा-
लयोः । कालं 'गुणितं व्यासार्धेन स्वाहोरात्रार्धनार्थोद् व्युक्त्या भक्तं,
यद्बलं सूत्रसंज्ञम् । शेषोत्क्रमजीवाचार्यं शेषस्योत्क्रमजीवाखण्डेश्चापम् ।
शेषं स्पष्टार्थम् ।

अधोपपत्तिः । इष्टशकुः = $\frac{१२ \text{ त्रि}}{\text{द्वयाव}} \cdot$ ततोऽवशेषानुपातेन इष्ट-

हृतिः = $\frac{\text{विक. } १२ \text{ वि.}}{१२ \text{ इकाक}} = \frac{\text{विक. वि.}}{\text{इकाक}}$ । अतः कुज्यासंस्कारेण कलानयनं सुम-
मम् । ततो द्युज्यानुपातेन लब्धं सूत्रम् । तस्य धनुषन्मण्डलादुत्तकाल-
स्तत्र चरसंस्कारेण स्वदेशे पूर्वापरकपालयोश्चतकाल एव दिनगतशेष-
प्राणाः । आप्तं सूत्रं नतकालकोटिक्यासमं व्यासार्धात् विशोध्य शेषं
नतकालोत्क्रमण्या । उत्क्रमज्याकण्डैस्तज्वापं पूर्वापरकपालयोर्नतप्राणा
भवन्तीति सर्वे स्फुटम् ॥ ३८-४० ॥

इदानीं प्रकारान्तरेणोत्तकालं नतकालं चाह ।

स्वाहोरात्रार्धेन जायाकर्णेन भक्तायाः ।

विषुवत्कर्णगुणाया व्यासार्धकृतेः फलं सौम्ये ॥ ४१ ॥

क्षयवृद्धिज्याहीनं युक्तं याम्ये धनुश्चरप्राणैः ।

सौम्ये युतं विहीनं याम्ये प्रागपरयोः प्राणाः ॥ ४२ ॥

अष्टौ गतावशेषाः फलमन्त्याया विशोध्य शेषस्य ।

धनुःक्रमजीवाभिः पूर्वापरयोर्नतप्राणाः ॥ ४३ ॥

विषुवत्कर्णगुणाया व्यासार्धकृतेः स्वाहोरात्रार्धेन द्युज्याया जाया-
कर्णेन च भक्तायाः फलं बाह्यम् । तत् सौम्ये गेले क्षयवृद्धिज्याया चरज्य-
यां हीनं याम्ये युक्तं यद्वेत्तस्य धनुश्चरगोले चरासुभिर्युतं याम्ये विहीनं
तदा पूर्वापरकपालयोर्द्वौ दिवसस्य गतावशेषा उत्तकालो भवेत् ।
रेखं स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्तिः । इष्टशङ्कुः = $\frac{१२ \text{ वि.}}{\text{इकाक}}$ । तत् इष्टहृतिरसप्तैवानुपा-

तेन = $\frac{\text{विक. } १२ \text{ वि.}}{१२ \text{ इकाक}} = \frac{\text{विक. वि.}}{\text{इकाक}}$ । द्युज्यानुपातेन इष्टान्त्या = $\frac{\text{विक. वि.}}{\text{द्युज्या} \cdot \text{इकाक}}$
अन्यत् सर्वे भास्करचिप्रश्नाधिकारतः स्फुटम् ॥ ४१-४३ ॥

इदानीं पुनः प्रकारान्तरेणोत्तकालं नतकालं चाह ।

दिनदक्षकर्णगुणान्त्या जायाकर्णोद्धता फलोनान्त्या ।

शेषस्योत्क्रमजीवा धनुर्दिनार्धाभतप्राणाः ॥ ४४ ॥

चरदलजीवोनाधिकफलक्रमज्याधनुश्चरार्धेन ।

युतहीनं पूर्वाह्ने दिवसगतं शेषमपराह्ने ॥ ४५ ॥

अन्त्या दिनार्धकर्णेन गुणा दृष्ट्यायाकर्णेन भक्ता यस्त्वस्यं तत्
फलसंज्ञं ज्ञेयम् । ज्ञेयं सुगमम् ।

अत्रोपपत्तिः । दिनदलशङ्कुः $= \frac{१२ \text{ मि.}}{\text{दिवक.}}$ । दृष्टशङ्कुः $= \frac{१२ \text{ मि.}}{\text{दिवक.}}$ । दिना-
धनुःशङ्कुकोट्या यदि हृतिलभ्यते तदाभीष्टशङ्कुना किं जातेष्टहृतिः
 $= \frac{\text{दृ. दिवक.}}{\text{दिवक.}}$ । ततो व्युत्थानुपातेनेष्टान्त्या $= \frac{\text{मि. दृ. दिवक.}}{\text{दिवक.}} = \frac{\text{अन्त्या. दिवक.}}{\text{दिवक.}}$ ।
इष्टान्त्याया इव फलसंज्ञा । गोलक्रमात् चरदलजीवयोनमधिकं च फलं
सूत्रसंज्ञं भवति तस्य क्रमज्यासख्यैर्धनुस्त्वमण्डलादुत्तकालस्ततो दिनगत-
शेषानयनं सुगमम् । शेषवासना चातिस्फुटा ॥ ४४-४५ ॥

इदानीं नवत्यधिकवाचस्योत्क्रमज्यां चिज्यातोऽधिकाया उत्क्रम-
ज्यायाश्चापं दाह ।

उत्क्रमजीवाभ्यधिकक्रमज्यया संयुतं धनुर्धनुषा ।

व्यस्तविशुद्धौ हीनाश्चरासवः पूर्ववच्छेषम् ॥ ४६ ॥

अत्र व्यासार्धे नवतेः कलाः सखाब्धिवाद्याः ५४०० इति द्वय-
मध्याहार्यम् । तेनायमर्थः । सखाब्धिवाद्येभ्यो यावत्यः कला अभ्यधि-
कास्तासां क्रमज्यया युतं व्यासार्धे (चिज्या) सखाब्धिवाद्याधिकवा-
चस्योत्क्रमज्या स्यात् । एवं चिज्यातो यावत्यधिकोत्क्रमज्या क्रमज्यासख्यै-
स्तज्यापं सखाब्धिवाद्यैः संयुतं धनुः स्यात् । एवमुत्तरगोले चरासुभ्य
उत्तकालासवो यदात्पास्तदा व्यस्तविशुद्धिस्तस्यां सत्यां धनुर्धनुषका-
लासुभिश्वरासवो हीनास्तज्या विपरीतं सूत्रसंज्ञं भवेत् । ततः शेषमि-
ष्टहृत्यादिकं पूर्ववच्छेयं किन्तु धनुर्धनोरन्तरमेव योम इति बीजयुक्त्या
सुधिया बोने वियोगो विधेयः ।

अत्रोपपत्तिः । विपरीतक्रियया सुगमा ॥ ४६ ॥

इदानीं दिनदलोच्चतनतांशसाधनमाह ।

दिनमध्याह्नकान्त्यक्षभागयोगान्तरं समान्यदिशोः ।

नतभागा नतभागान्नवतेः प्रोक्षोन्नताः शेषाः ॥ ४७ ॥

स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्तिः । 'पलाशस्यपत्रेण संस्कृतौ नतोचते ते भवतो दिवादले' इत्यादिभास्करविधिना स्फुटा ॥ ४७ ॥

इदानीमिष्टदिनार्धं छायासाधनमाह ।

नतभागज्या द्वादशगुणोन्नतांशज्यया हृता खण्डम् ।

इष्टदिनार्धच्छाया यथोक्तकरणैर्दिनार्धाद्वा ॥ ४८ ॥

दिनार्धात् सकाशादयोक्तकरणैर्हृत्यादिभिर्वा दिनार्धच्छाया साध्या । शेषं स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्तिः । 'दृग्यात्रिजीवे रविसङ्ख्ये ते' इत्यादिभास्करविधिनाऽतिस्फुटा ॥ ४८ ॥

इदानीं प्रकारान्तरेण मध्यच्छायासाधनमाह ।

उन्नतजीवामक्तं व्यासार्धं द्वादशाहतं कर्णः ।

मध्यच्छाया कर्णद्वादशकृत्यन्तरपदं वा ॥ ४९ ॥

व्यासार्धं चिज्या । उन्नतजीवा मध्याह्नशङ्कुः । शेषं स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्तिः । पूर्वप्रकारेणातिस्फुटा ॥ ४९ ॥

इदानीं हृत्यादीनां बहुसाधनत्वमाह ।

युदलान्त्या ज्या छेदो मध्यच्छाया यथोक्तकरणैर्वा ।

अन्त्याज्याछेदाद्यैर्मध्यच्छायाथवा बहुधा ॥ ५० ॥

यथोक्तकरणैर्दिनगतशेषात्पस्येत्यादिप्रकारैर्मध्याह्ने युदलान्त्या ह्रतिः । ज्या दृष्टान्त्या छेद दृष्ट ह्रतिः । मध्यच्छाया प्रसिद्धा । इतत् सर्वं वा भवति । अथवा अन्त्याज्याछेदाद्यैरन्त्येष्टान्त्येष्टहृत्यादिभिः पूर्वोक्तविधिना बहुधाऽनेकधा मध्यच्छाया साध्या ॥ ५० ॥

Others, again, holding that the *vṛtti* in the form of the *I* is indeed a *vṛtti* of the Inner Organ, deny that it is knowledge in the sense of a produced mental activity (ज्ञानं); for it is not produced by any of the causes of mental activity;¹ thus, it is unlike the *vṛtti* that is produced in the case of religious meditation, or in the case of desire etc. It cannot be said that a perceptive knowledge of the *I* is produced by the organ of vision or by any other organ of sense. Nor can inference be the instrument; for it is a common fact that a man is conscious of the *I* even when he has not gone through any inferential process. Nor is the Inner Organ the instrument; for in no other case has it been proved that the Inner Organ, which is the *material* cause of all *vṛttis*, is also their *instrumental* cause.² Nor do these writers admit that their view implies that the recognition of the identity of the *I* is not a form of mental activity (jñāna). For although such recognition is not a form of mental activity as regards the *I per se*, it has this character in regard to the object-element, (तत्तांशे, viz. the *I* recognised as a self-identical object); because this recognition is an activity produced out of existing mental retenta by means of remembrance as the instrument. And, further, since the object of knowledge has different aspects,³ it is possible for a *vṛtti* (ज्ञाने) in the form of the object to have the character of a mental activity in regard to one

1. Knowledge as a mental activity (मानसी क्रिया) demands some instrument (करणं) whereby it may be aroused.

2. A thing cannot be both material (substantial) and instrumental cause of the one product.

3. चक्षुर्भेदेनेति । विषयैकदेशोऽन्तः स च प्रागेव दर्शितः चक्षुर्भेदे तत्तांशे च इति ॥ टी.

aspect and not to have it in regard to another aspect of the object; just as a *vr̥tti* is said to be *immediate* and *mediate*, according as the object is, or is not, in contact with some organ of sense; or is said to have, or not to have, the character of *pramā*, according as the object is one now presented for the first time or is a re-presented object.¹

But other writers² hold that the *vr̥tti* in the form of the *I* is certainly that mental activity termed knowledge (*jñāna*); for our immediate assurance expresses itself in the words—I know myself. And an instrument for this activity is possible; for, in accord with the assurance expressed above, we must suppose that the *manas*,³ which is the Inner Organ, is also the instrument of this mental activity.

If this be so, i. e. if an *immediate* *vr̥tti* in the form of the *I* is really produced, then the law that
 Page 38. a *vr̥tti* has the power to overcome the Neuroscience concealing the object has in the end to be confined to the case of an *immediate* *vr̥tti* in the form of an *external* object.⁴

But some would deny any such law on the ground that in the case of the false judgment—This thing is

1. notes pp. 95, 96, 98.

2. The *Ṭīkā* explains that this view is based on II. 2. 25, and the *Bhāṣya* thereto, which teach that *Jīva*, the thing denoted by *I* (अन्तःकरणोपहितचित्तन्यरूपो जीवोऽहमर्थः), is a permanent entity.

3. अत एव च अहङ्कारधर्माणां ज्ञानबुद्धादीनां जेवमसाक्षिभास्यत्वेऽहमर्थ-रूपस्य मनःप्रत्यसाधारणविषयस्य सत्त्वात् तस्येन्द्रियत्वम् । TL For जेवमसाक्षिभास्यत्वं see notes pp. 75, 118, 135.

4. मनसोऽहमर्थे प्रमादत्वं न सम्भवति । अहमर्थस्यानादृतसाक्षिचित्तन्येऽध्यस्तस्याज्ञातत्वाभावेन मनसोऽज्ञातज्ञापकत्वाभावात् । Ṭī.

silver—the *vr̥tti* that has taken the bare form of the presented object viz. mother-of-pearl, which is denoted by the word *this*, cannot overcome the Nescience which conceals the object; or, that if the *vr̥tti* be supposed to have this power (अव्यया), then the false silver cannot come into being at all, since (*ex hypothesi*) its material cause, sc. Nescience, has been destroyed previously by the *vr̥tti*.

To this objection some writers reply as follows: The material cause of the false silver is only that Nescience which conceals all the distinctive properties of the mother-of-pearl shell; since these properties continue to be hidden, i. e. unperceived, even after a *vr̥tti* in the form of the object has destroyed the Nescience which concealed the object as a bare something (*idamam̐ṣa*); and because the false silver is presented to consciousness only when the distinctive properties of the pearl shell are not thus presented, and is not presented when these properties are presented.¹ And their view (say these writers) is supported by the *Vivaraṇa*,² which in treating of false predication declares that its material cause is that Nescience whose presence and absence we perceive as attendant on our non-perception and perception, respectively, of the falsely surmised object. And it is on this very ground (say they) that a distinction is made in the *Samkṣepaṣāriraka*³ between two aspects of the real thing,

1. अयमन्तर्दृष्टिर्वाच्यं विज्ञेयं विज्ञेयं विज्ञेयं विज्ञेयं । टी.

2. In Vedānta literature, Ṣaṅkara's Introduction to the first sūtra is commonly described as the *Adhyāśabhāṣya*, and Padmapāda's *Pañcapādikā* as the *Tīkā*, and Prakāśātman's *Pañcapādikāvivarāṇa* as the *Vivaraṇa*, (see *Viz. Sansk. Series*).

3. *Samkṣepaṣāriraka*. I. 31, 32.

which may be regarded (in the order of existence) as the *adhiṣṭhāna* or material cause of the false silver, i. e. the pearl shell, which is concealed by the Nescience that projects the false silver in its place; and (in the order of thought) as the *ādhāra* or logical subject, the bare something denoted by the word *this*, i. e. the pearl shell, which though really different from the false silver appears as the logical subject of the judgment with the attributes of silver as its predicate.¹

Others, however, hold that the false silver, which is perceived as identical with the bare thing denoted in the judgment—this thing is silver—, has as its material cause only that Nescience which conceals the bare thing;² and that although its *concealing* power is destroyed by the *vyrtti* that has taken the form of the bare thing, yet as continuing to exist as a *projecting* power,³ this Nescience can be the material cause of the false silver. And this must be admitted (say these writers) on the same grounds that Nescience as aided by its projecting power is held to be the material cause of the unreal inverted tree seen reflected in water, and of the unreal manifold sense-experience which continues to present itself to the man who is emancipated while still living, although the concealing power of Nescience was destroyed after a full and complete knowledge was obtained of that reality (*adhiṣṭhāna*) in regard to which the false predication was made in each case.

1. अस्मिन्मते अधिष्ठानारोप्यवेदेकज्ञानविषयत्वं नास्ति किन्तु बाधारा-
रोप्यवेदेव तत् इति न धर्मस्य शुल्बशोल्बेकापत्तिरिति भावः । टी.

2. नन्वाधिष्ठानारोप्यवेदारोपे प्रकाशमानत्वस्य सम्भावनामाप्यटीका-
विवरणादिषु समर्थितत्वात् तद्विरोध इत्याहुः मतान्तरं तद्विवरणमात्रं 'अपरे तु'
इति । टी.

3. Cf. p. 41.

On the other hand, the Kavitarikā Cakravartin, Nṛsiṃhabhaṭṭa Upādhyāya maintains that, previous to the production of the false silver, no *vr̥tti* in the form of the bare thing exists at all, as a *vr̥tti* distinct from the erroneous one which finds expression in the judgment—this thing is silver—; and that, therefore, it is a groundless task to inquire whether a *vr̥tti* in the form of the bare thing can, or cannot, destroy Nescience.¹ To explain further: It cannot be said that such a *vr̥tti* is vouched for by our direct consciousness of it as distinct from the false *vr̥tti* expressed in the judgment—this thing is silver—; since we are not conscious of two judgments (the one expressed by “*this is*” and the other by “*this is silver*”). Nor can it be said that the cause of false predication is a general or indefinite knowledge of the underlying real object, and hence a *vr̥tti* in the form of the bare object must be inferred to exist from the existence of the effect, viz. false predication. For no proof is forthcoming that such general or indefinite knowledge produces a false judgment. Nor as a proof of this can it be urged that, where no contact of a sense-organ with the real object exists, there no false predication of silver and the like is brought about. For this would prove that it was only the contact of a *defective* sense-organ that

1. पूर्वमतद्वये दृढमाकारवृत्तिरुक्त्या तदभिप्रायतथैतन्वदपमेव वृत्तिरजतादि-
ज्ञानं न तु वृत्तिरप्यम् । अस्मिन्मते तदभावाद्बृत्तिरपमेव तज्ज्ञानमिति मनस्यं तज्ज्ञाने
स्युटं भविष्यति । टी.

The views which Nṛsiṃha opposes are known technically as DHARMIJÑĀNAKĪRANĀVIDA i. e. as teaching that a *vr̥tti* in the form of the bare thing presented to the senses is a necessary condition of *adhyākṣa*. The Tīkā explains:—धर्मिज्ञानकारणत्वादे हि प्रथमम् ‘दृढम्’
दृढत्वमाकारा वृत्तिरुदेति तथा च दृष्ट्या अभिप्राये तज्ज्ञानसाध्यवच्छिन्नतन्मे
दीप्तनीलरुपादेरध्यास इति प्रक्रिया ।

was the cause of false predication. Nor in reply to this can it be said that false judgment is not invariably attended by such contact, whereas the presentation of the real thing invariably attends the false identification of the Inner Organ and its properties with the self-luminous Inner Self. For this general or indefinite presentation of the underlying reality (सत्य) is not found in the case of the erroneous predication of the common things of practical life (ghaṭādi), since, prior to the perception of these common things, there could be no vṛtti of the visual

organ in the form of the Reality underlying them, i. e. of the pure formless Brahman ;
 Page 39. and because the Illumining Principle underlying these things is concealed by Nescience. And if it be said that the cause of adhyāsa is nothing but Brahman the Principle of Reality and Illumination, whether concealed or not concealed by Nescience, then since this Principle exists, though concealed, as the basis of the perceived object, viz., the mother-of-pearl shell, even before the contact of a sense-organ with this object has taken place, it would follow logically that adhyāsa should occur prior to the contact of sense-organ and object (which is not the case). Nor can it be urged here that the common cause of adhyāsa in general¹ is the underlying Illumining Principle *per se*, and that the special cause of a special kind of adhyāsa, i. e. the prātibhāsika kind (in which the perceived thing has no practical reality), is the same Principle when disclosed to our consciousness (abhivyakta) by means of a vṛtti, and that thus the logical inconsequence noted above is avoided—it being logically con-

1. धर्मिज्ञानकारणव्यतीतं ब्रह्मते 'न बाध्यासहायान्ते' इति । टी.

sistent to assign a common cause for a class of facts, and a special cause for a special fact. For if this point be conceded, the Bhaṭṭa replies that the alleged cause of the prātibhāsika or special kind of adhyāsa is not invariably present, e. g. in the case of the conch shell which *appears* yellow (to the jaundiced eye) and the water which *appears* dark as it lies in a well : for there can be no visual consciousness of a colourless object (as Brahman is), and prior to the adhyāsa there is no perception of the (real) white lustre of the shell and the water ; hence prior to the adhyāsa there can be no vṛtti in the form of the Real Illumining Principle, which itself colour-less underlies the lustrous shell and the water. Nor can the opponent hold that among the various cases of the special kind of adhyāsa termed prātibhāsika already explained, the special cause viz. the underlying Principle of Reality, when disclosed to our consciousness by means of a vṛtti, operates to bring about only an adhyāsa of silver (in mother-of-pearl). For if the other cases, e. g. the yellow conch shell &c., be excluded from the operation of this special cause (तथा सति), they must be explained as due to the contact of some defective sense-organ ; otherwise a false perception of such things should occur prior to the contact of a sense-organ : but in accordance with the law of parcimony it is just this contact of a defective organ that is proved to be the cause of all cases of prātibhāsika adhyāsa ; and the operation of this cause serves to explain the fact that false silver is perceived only on certain occasions : hence (the Bhaṭṭa concludes,) it has not been proved that Brahman, the underlying Illumining Principle, whether considered *per se* or as disclosed to

our consciousness by means of a *vṛtti*, is the cause of any kind of false predication.¹

But here the opponent rejoins:² Although Brahman may not be the cause of those other kinds of *adhyāsa* which do not depend on the recognition of a certain similarity (between the real object and the false object perceived in its stead); yet in such cases of *adhyāsa* as that of silver, which do depend on the recognition of a certain similarity, we must admit that the cause is our vague perception of the underlying reality, i. e. is our judgment in which the subject (*viz.* the mother-of-pearl) has for its predicate those definite points of similarity which it shares with the false silver: for if contact with a defective organ be held to be the *sole* cause, then we ought to perceive silver in the place of a piece of charcoal no less than in the place of mother-of-pearl. Nor will the opponent admit that a real similarity in itself (as distinct from our recognition of it) is the cause of *adhyāsa*, so far as it may be termed a defect in the perceived object; for *adhyāsa* occurs in regard to a *dis-similar* object, if a *false* recognition of similarity has previously taken place:—thus, the (white coloured) stream of ocean seen at a distance appears like the flat surface of dark coloured rocks. Nor will he accept as satisfactory the statement that the sole cause of *adhyāsa* is the means or process by which a recognition of similarity is effected, as in accord with the rule that by the cause of a

1. सामान्यत इति । अधिष्ठानप्रकाशमानमध्यासमात्रे कारणम् । अभिव्यक्ताधिष्ठानप्रकाशः प्रातिभासिकाध्यासे कारणम् । इति पूर्वोक्तकार्यकारणभावद्वयमपि न सिध्यति इत्यर्थः । टी.

2. शुक्तिरजसाध्यासात्मागिदमाकारदृत्तिसिद्धये प्रकारान्तरेण धर्मिज्ञानस्य कारणात्वं यदुक्ते । ननु च सादृश्यमिति । टी.

प्रतिज्ञायां धूमवत्त्वादित्युक्ते धूमः किं धर्मिणान्ययोग-
व्यवच्छेदेन सम्बध्यते उतायोगव्यवच्छेदेन । न प्रथमः
पर्वते वृक्षादेरप्युपलब्धेः । न द्वितीयः धूमाभावे ऽपि
कदाचित् पर्वतोपलब्धेः । ततश्च साधनाभावे ऽपि धर्म्यु-
पलभ्यत इत्यसिद्धिः । तथा पूर्वोक्तद्वयसमाहारेण सा-
ध्यसाधनयोरभावे ऽपि धर्म्युपलभ्यत इति बाधासिद्धी ।
तथा तस्मिन्नेव प्रयोगे किमत्रावधार्यते । किं पर्वत
एवाग्निमान् उताग्निमानेव पर्वतः किं धूमवत्त्वादे-
वेति । न प्रथमद्वितीयौ महानसादेरग्निमत्त्वोपलम्भात्
पर्वते वृक्षाद्युपलब्धेश्च । न तृतीयः धूमाभावे ऽपि
तत्रत्यालोकादेरग्निमत्त्वोपलम्भात् । तेन साधनाभावे
ऽपि साध्योपलम्भादव्याप्तिरिति । समव्याप्तिके तु कृत-
कत्वापरामर्शे ऽपि प्रत्ययभेदभेदित्वादेः शब्दानित्य-

अग्निमत्त्वोपलम्भात् ततो बाधितः प्रतिज्ञातार्थ इति शेषः ।
तथा पूर्वोक्तेति । एकैकं विहाय प्रतिज्ञाहेतु युगपत् पूर्वव-
द्विकल्प्येत्यर्थः । एवं प्रतिज्ञाहेत्वोः प्रत्येकसमुदायपरमव-
धारणविकल्पं दूषयित्वा तत्साध्यस्यैकस्यावधारणं विक-
ल्प्याद्यं दूषयति । तथा तस्मिन्नेवेति । किं पर्वत एवेति किं
धूमवत्त्वात् पर्वतोऽग्निमानेवेति अथ धूमवत्त्वादेव पर्वतो-
ऽग्निमानिति वा साध्यत इत्यर्थः । आलोकादेरित्यादिशब्देन
महानसादिशब्दे विशेषः । अत्र विशेषश्च गृह्यते(?) सपक्षैक-
देशवृत्तिहेतावेवंविधप्रत्यवस्थानावकाशः सपक्षव्यापिनि
कथमिति चेत् तत्राह । समव्याप्तिके त्विति । कृतकत्वापरा-
मर्शे ऽपीति । शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्युक्ते किमत्राव-

त्वोपलब्धेरव्याप्तं कृतकत्वमिति ज्ञानाभावद्वारेण प्र-
वृत्तिर्दर्शिता । तथा साध्याभावे ऽपि साधनमुपलभ्यत
इति अतिव्याप्त्यापि प्रत्यवतिष्ठते । यथा केवलाग्व-
यिप्रयोगे साध्याव्यापीदं साधनं व्यतिरेकभावात्
प्रसिद्धानैकान्तिकवदिति । अत्र सूत्रं निर्दिष्टकारणा-
भावे ऽप्युपलम्भादुपलब्धिसम इति । बादिना निर्दि-
ष्टस्य प्रमित्यङ्गस्य व्यापारवतोऽप्यभावे साध्यापल-
म्भात् प्रत्यवस्थानमित्यर्थः । बीजं तु वाक्यस्यावधार-
णतात्पर्यं तावदवश्याभ्युपगन्तव्यम् । एवकारार्थमना-
दृत्वाप्यर्थेन प्रयोगादित्यभिमानेनावधारणविकल्पे
क्रियमाणे तदनुपपत्तिः । बाधादय आरोप्याः दोषमू-

धार्यते किं शब्द एवानित्य इति वा उत कृतकत्वादेव शब्दो-
नित्य इति वा । नाद्यः घटादेरप्यनित्यत्वात् । न द्वितीयः
कृतकत्वापरिज्ञाने ऽपि तीव्रस्तीव्रतरस्तीव्रतमः शब्द इत्या-
दिबिलक्षणबुद्धिपरिच्छेद्यत्वसामान्यवच्चे सत्यसदादि-
बाह्येन्द्रियग्राह्यत्वादेहेतोः शब्दान्नित्यत्वसिद्धेः कृतकत्वहे-
तोरप्रयोजकत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । न केवलमव्याप्त्या प्रत्यव-
स्थानमियं जातिः किं त्वतिव्याप्त्यापीत्याह । तथा साध्या-
भावे ऽपीति । प्रमित्यङ्गस्य अनुमितिजनकस्य व्यापार-
वतः प्रत्यावृत्तसाध्यज्ञापनशक्तिमतः हेतोरिति शेषः ।
एवकारार्थमवधारणम् । आर्थेन कारणान्तरादपि तद्व-
र्मापपत्तेरित्यत्रापि शब्दार्थेन प्रयोगात् सूत्रकारस्येति
शेषः । बाधासाधारणस्वरूपव्याप्यत्वासिद्धयः । अयोग-

लमयुक्ताङ्गाधिक्यम् । अयोगव्यवच्छेदमात्रेणावधारणोपपत्तावन्ययोगव्यवच्छेदेनावधारणास्वीकारात् । तथाभ्युपगमे स्वीकृतिव्यापनाद्व्याघातः । तदुक्तम् कारणान्तरादपि धर्मोपपत्तेरप्रतिषेध इति । अनेन हेत्वन्तरादपि साध्योपपत्तिं वदन् हेतावधारणानङ्गीकारप्रदर्शनेन सर्वत्रापि तदनङ्गीकारं सूत्रयतीति ॥ २५ ॥

स्वस्मिन् विषयिधर्माणां तदतद्रूपकल्पनात् । विपर्ययप्रसङ्गः स्याज्जातिश्चानुपलब्धितः ॥ २६ ॥

विषयनिष्ठा धर्मो विषयिधर्माः । ते चोपलब्ध्यनुपलब्धी इच्छानिच्छे द्वेषाद्वेषौ कृत्यकृती शक्त्यशक्ती उपपत्त्यनुपपत्ती व्यवहृत्यव्यवहृती भेदाभेदावित्यवमादयः । एते स्वात्मनि ताद्रूप्येण वर्तन्ते उताताद्रूप्येणेति विकल्पोभयथापि स्वरूपव्याघातप्रसङ्गनेन प्रत्यवस्थानमनुपलब्धिसमः । नन्वेवं विषयिधर्मसमेत्यभिधीयेत सत्यं सैवार्थानुगता सञ्ज्ञा उपलक्षणसञ्ज्ञे-

व्यवच्छेदमात्रेण यदा धर्मी तदा हेतुः स्वेन सम्बद्ध्यत इति पक्षं विहाय यदा हेतुः तदा धर्मिणा सम्बद्ध्यत एवेत्यङ्गीकारमात्रेण । सर्वत्रापीति । प्रतिज्ञासाध्यादावप्यवधारणानङ्गीकारं सूत्रितवानित्यर्थः ॥ २५ ॥

विषयनिष्ठा विषयमवलम्ब्य प्रवृत्ताः धर्माः कस्यचित् गुणवृत्ताः उपपत्त्यनुपपत्तीसम्भावनासम्भवने । ताद्रूप्येणानुलब्ध्यादिरूपेण उताताद्रूप्येण यद्वा ताद्रूप्येण न वर्तन्त

यमनुपलब्धिसमेति । तदनुपलब्धिरेव मूर्द्धाभिषिक्तो
विषयिधर्म इति तदेवोपलब्धसमुचितम् मैवम् उपल-
ब्धिसमसङ्करप्रसङ्गात् । केचित्तु भावात्मकेषु विषयिध-
र्मेषु प्रवृत्तमिदमेव प्रत्यवस्थानमुपलब्धिसमः अभा-
वात्मकेषु त्वनुपलब्धिसम इति व्याचक्षते । तदशिष्यम्
अनादेशिकत्वात् । व्यवच्छेदकवाक्यार्थरूपीनां पूर्वा-
दाहृतप्रत्यवस्थानस्याजातित्वप्रसङ्गाच्च तस्यान्यत्रा-
नन्तर्भावात् । उपलब्धं लिङ्गं साध्याङ्गमिति तदर्था-
ऽयं प्रयोगः । सा चोपलब्धिः स्वात्मन्यनुपलब्धिरूपेण
वर्तते चेत् साप्युपलभ्या स्यात् नोपलब्धिः विषय-

इत्यर्थः अनुपलब्धिसमः । सङ्करेति । जातिद्वयस्योपलब्धि-
सम इत्येकनामप्रसङ्गादित्यर्थः । भावात्मकेषु अनन्तरप्र-
योगेषु उपलब्धिच्छाद्वेषादिषु अभावात्मकेष्वनन्तरप्रयोगे-
ष्वनुपलब्ध्यनिच्छादिषु । अशिष्यमसाम्प्रदायिकमयुक्तं
च । अनादेशिकत्वाद्वाच्यकारादिभिरनुक्तत्वात् । व्यवच्छे-
दकवाक्यार्थरूपीनां नित्यज्ञानान्यान्तर्हीकारेण घटादिशब्दा-
नां घटत्वादिसमारोपश्लिष्टव्यक्तिवाचकत्वाभावेनायं घट
इति शब्दस्यार्थं पटादिर्न भवतीति व्यावृत्तिरेवार्थ इतिव-
दतां बौद्धानामित्यर्थः । पूर्वादाहृतेति । उपलब्धिसमायां
प्रयुक्तावधारणाधिकल्पस्य अजातित्वप्रसङ्गात् अङ्गाधिक्ये-
नासदुरसरस्य छलाद्यनङ्गभूतस्य जात्यन्तरोक्तलक्षणहीनस्य
भावाभावधर्मरहितस्य च जातावप्यन्तर्भावाभावप्रसङ्गः ।
अत एव जातिसामान्यलक्षणमतिव्याप्तं स्यादिति भावः ।
तदर्थाऽयमिति । लिङ्गपक्षदृष्टान्तादीनामुपलब्धिप्रयोजनो-

वत् । अवृत्तेरुपलब्धिरूपेणावर्तमानघटादिवदुपल-
ब्धिर्न स्यादिति तद्विषयो लिङ्गादिर्नोपलब्धः स्या-
दिति व्यर्थः प्रयोगः । यवमनुपलब्धत्वाच्छब्दो नास्ती-
त्युक्ते अनुपलब्धेः स्वात्मनि तद्रूपेण वृत्तौ विषयवत्
स्वस्याप्यनुपलब्धत्वात् तद्वदेवाभावप्राप्तावनुपलब्ध-
भावश्चोपलब्धिरेवेति विपरीतापत्तिः स्वात्मनि स्व-
रूपेणावृत्तौ तु सैव न स्यादिति तद्विषयः शब्दोपल-
ब्धो न स्यादित्युभयथाप्यसिद्धौ हेतुः तदुक्तम् तद-
नुपलब्धेरनुपलब्धादभावसिद्धौ तद्विपरीतोपपत्तेरनु-
पलब्धिसमः । यदि ताद्रूप्येण वृत्तावप्यनुपलब्धा न भ-
वति शब्दोप्यनुपलब्धो न स्यात् अनुपलब्धोपि वा

यमनुप्रयोग इत्यर्थः । उपलब्धिरूपेणेति । यथा स्वस्मिन्ननुप-
लब्धिरूपेण वर्तमानो घटादिर्नोपलब्धिर्भवत्येवमित्यर्थः ।
तद्विषय उभयमप्यनुपलब्धिरूपोपलब्धिगोचरः । तद्वि-
षय उभयप्रकारेणापि अनुपलब्धिरूपानुपलब्धिगोचरः ।
असिद्ध इति हेतुः पूर्वं श्रुतशब्दोऽयं नास्ति अनुपलब्धत्वा-
दिति हेतुरसिद्धस्ततः शब्दोऽनित्य इत्यभिप्रायः । तदनुपल-
ब्धेरिति । तस्य शब्दादेरनुपलब्धेः कदाचिदनुपलब्धत्वात्
कदाचिन्न तद्वद्वयसमाहारेणोपलब्धत्वात् कदाचित् स्वरू-
पाभावान्न स्वभावसिद्धौ तस्य शब्दादेरनुपलब्धिरिति प-
क्षोपलब्धिरूपपक्षा तत एव नित्यत्वप्रसङ्ग इति प्रत्यवस्थान-
मनुपलब्धिसम इति सूत्रार्थः । ताद्रूप्येण वृत्तावप्यनुप-
लब्धिः स्वस्यामनुपलब्धिरूपेण प्रवर्तते इति पक्षाङ्गीकारे
ऽपि अनुपलब्धो न भवति शब्द इत्यनुवर्तते तदेवोपपाद-

नैव नास्तीत्युच्येत । तर्ह्यनुपलब्धत्वादिति हेतुस्तत्रा-
 नैकान्तिकः शब्दे नास्तितां न साधयेदिति । एवमन्य-
 त्रापि विषयिधर्मेषु दर्शयितव्यम् । अनुमानविषयाव-
 लम्बनेनापि प्रवर्तते । यथा सन्दिग्धे न्यायः प्रवर्तते
 सन्देहस्य स्वात्मनि ताद्रूप्येण वृत्तौ विषयवत् स्वयमेव
 सन्दिग्धः कथं विषयं सन्दिग्धं कुर्यात् । अवृत्तौ तु घटा-
 दिवत् सन्देहो न स्यादिति न्यायविषयाभावः । तथा
 शब्दप्रत्यभिज्ञानं भ्रान्तमित्युक्ते भ्रमयोगाद्भ्रान्तिः ।
 भ्रमः स्वस्मिंस्ताद्रूप्येण वृत्तौ स्वयमेव भ्रान्तः कथं विषयं
 भ्रान्तं कुर्यात् । अन्यथा स्वव्याघातः । इयं संशयपरी-
 क्षायां सूत्रकारैरुदाहृता विप्रतिपत्तौ च संप्रतिपत्तेः,
 अव्यवस्थात्मनि व्यवस्थितत्वाच्चाव्यवस्थाया इति ।

यति । अनुपलब्धोपीति । अनुपलम्भात्मकत्वात् अनुपल-
 ष्वेरिति सूत्रकारवचनादनुपलब्धावपि भवत्येवानुपलब्धिः
 ततस्तद्विषयः शब्दोऽनुपलब्धः ततः शब्दो हेतुरिति भावः ।
 तत्पक्षे दोषान्तरमाह । तर्ह्यनुपलब्धत्वादिति । तत्र अनुप-
 लब्धत्वे ऽपि सत्यामनुपलब्धौ । एवमन्यत्रापीति । साध्या-
 र्थज्ञानेच्छायां सत्यां तन्निवृत्तये स्वल्बनुमानप्रसङ्गः सा
 चेच्छा स्वात्मनि ताद्रूप्येण वर्तते वा न वा उभयथापीच्छा
 न स्यात् अतस्तन्निवर्तकप्रयोगो व्यर्थ इत्यादिकमूहनीय-
 मित्यर्थः । पूर्वमनुमानमवलम्ब्यास्या जातेः प्रवृत्तिरुक्ता
 इदानीमनुमेयमवलम्ब्य प्रवृत्तिमाह । अनुमानविषयाव-
 लम्बनेनापीति । अन्यथा ताद्रूप्येणावृत्तौ । विप्रतिपत्तौ
 चेति । विप्रतिपत्तिः संशयकारणमिति न वक्तव्यं विप्रति-

तथा शब्दपरीक्षायां अन्यदन्यस्मादनन्यदित्यन्यता-
भावः अनियमैः नियमान्नानियम इति । अस्यां च
विषयिधर्मोपलम्भः कारणम् । आपाततः प्रतिकूल-
तर्क आरोप्यः अतिपीडायामसिद्धिरनैकान्तिकं वा ।
प्रत्युत्तरं विषयिधर्मः स्वात्मनि ताद्रूप्येण वर्तत इति
पक्षं कक्षीकुर्मः । न च स्वात्मनो विषयीकरणं किं
तु तदात्मकत्वमिति न स्वरूपव्याघातप्रसक्तिः ।
तदिदमनङ्गाधिकं स्वात्मनो विषयत्वस्यानङ्गस्यैवा-
ङ्गीकारात् । तदुक्तम् अनुपलम्भात्मकत्वादनुपलब्धेर-
हेतुरिति । अस्याप्युपलक्षणत्वादुपलम्भात्मकत्वादुप-

पत्तिरूपेण स्वात्मनि धृत्तावृत्तौ विप्रतिपत्त्यभावादव्यव-
स्थात्मकं ज्ञानं संशय इति न वक्तव्यमुभयथाप्यव्यवस्थाया
अभावादिति सूत्रतात्पर्यम् । अन्यदन्यस्मादिति । पूर्वो-
क्तेभ्यः पश्चादुक्तानां वर्णानामन्यत्वात् न वर्णा नित्या
इति न वक्तव्यम् अन्यत्वस्य धर्मेभ्योऽन्यत्वेन अनन्यामा-
वादभिव्यञ्जकानां प्रतिषादिनामभिव्यङ्ग्यविशेषे निय-
माभावात्त वर्णविशेषाः प्रयत्नव्यङ्ग्या इति न वक्तव्यम्
उभयथाप्यनियमाभावादिति सूत्रान्तराभिप्रायः । प्रति-
कूलतर्क आत्माश्रयरूपः न विषयीकरणं विषयवत्त स्वमव-
लम्ब्य प्रवर्तनं तदात्मकत्वं तत्तद्रूपम् अनुपलम्भात्म-
कत्वादनुपलब्धिरूपत्वादनुपलब्धेरसत्त्वप्रतिपादकहेतुना
स्वानुपलब्धेरहेतुरिच्छात्मकत्वादिच्छाया अहेतुरित्याद्या-

लब्धो हेतुरित्यादिसूत्रविपरिणामेन सर्वत्र समाधान-
मूहनीयम् ॥ २६ ॥

साधर्म्यादेर्विपक्षाणां सपक्षत्वप्रसञ्जनम् ।

साधनप्रतिवन्द्या यत् स ह्यनित्यसमोदयः ॥ २७ ॥

साधर्म्येण वैधर्म्येण वा वादिना साध्योपसंहारे
कृते तत्प्रतिवन्द्यभिप्रायेण साधर्म्यादिना सर्वस्यापि
साध्यधर्मवत्तां प्रदर्श्य विपक्षस्यापि सपक्षत्वापादा-
नमनित्यसमः । तर्हि साध्यधर्मसमेति लक्ष्येति । सत्यम्
एषैवान्वर्थसञ्ज्ञा उपलक्षणनामेदमनित्यसम इति ।
सूत्रमप्युपलक्षणपरम् यथा साधर्म्यात् तुल्यधर्मोप-
पत्तेः सर्वानित्यत्वप्रसङ्गादनित्यसम इति । अत्र सा-
धर्म्यग्रहणं वैधर्म्यस्याप्युपलक्षणम् । सर्वानित्यत्वप्र-
ङ्गादिति सर्वस्यापि साध्यधर्मवत्त्वप्रसङ्गादित्यर्थः ।
उपलक्षणाभिप्रायसूचनार्थं तुल्यधर्मोपपत्तेरिति सा-
मान्येनोक्तम् । अन्यथा अनित्यत्वधर्मापपत्तेरित्य-
वक्ष्यत् तदियमेवं प्रवर्तते यद्याकाशवैधर्म्यादनित्यः
शब्दः त्रैलोक्यमपि तद्वैधर्म्यादनित्यं भवेत् । यथा

कारान्तरं सूत्रस्य कल्पयित्वेत्यर्थः ॥ २८ ॥

एषु वक्तव्यत्वादुद्देशक्रममतिलङ्घ्यानित्यसमजातिं
तावल्लक्षयति । साधर्म्यादेरिति । साधर्म्यादेर्हेतोः वादि-
साध्यसिद्धिश्चेत् तत एव सर्वस्यापि साध्यवत्त्वं स्यादिति
प्रत्यवस्थानमनित्यसम इति सूत्रार्थः । तद्वैधर्म्यात् शब्दगु-

वस्तुतस्तु भेदधीनिन्दा ये दुराग्रहेण तां न त्यजन्ति तद्विषया । ये ऽपास्तभेदधियो ऽपि भवान्तरीयभाववशे नैकविग्रहध्यानादावेव प्रवर्त्तन्ते ते तु न निन्द्या अनेकमूर्त्तिध्यानादेर्युगपत्कर्त्तुमशक्यत्वात् कालभेदेनानुष्ठाने चित्तस्थैर्यासिद्धेः । अन्यत्र प्रवृत्तस्य जन्मान्तरीयध्यानादिरूपचित्तवृत्तिप्रवाहस्य निम्नगाप्रवाहन्यायेनान्यत्र नयने ऽतिक्लेशाच्च । यथा ऽऽह श्रीहरिः पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशो ऽपि स इति । न चैवं भेदबुद्धानुवृत्तिरपि स्यात् परमेश्वरप्रसादासादितशाब्ददैशिकपूर्वकाभेदधिया तस्मिन् वृत्तेः । प्रत्यगभिन्नकमबुद्धौ सत्यां तु शते पञ्चाशदिति न्यायेनैतद्वाधस्याप्ययन्नसिद्धञ्च । एकविग्रहविषयत्वनियमो ऽपि ध्यानादेरेव बाह्यपूजादि तु पञ्चाङ्गपूजादिविधिसामर्थ्यात्सर्वविषयं कार्यम् । यस्त्वनैकजन्मार्जितपापपुञ्जजन्यदुराग्रहादेकभक्तिच्छलेनान्यं निन्दति असकृद्बोध्यमानो ऽपि चर्जुमार्गेणाभेदं नोपैति भ्रामयति च मन्दान् स यादृशो यत्तस्तादृशो बलिरिति न्यायात्तत्प्रतिपादितोत्कर्षापकर्षविपरीतोत्कर्षापकर्षोपपादनेन विजित्य पश्चात्पूर्वोक्तरीत्या ऽऽत्यन्ताभेदोपपादनेन बोधनीयः । एवं हि स मारणाय गृहीतो ऽङ्गच्छेदं स्वीकरोतीति न्यायेनाभेदं स्वीकरिष्यति । स्वयं तु शिष्टैर्हरिहरादिभेदधीः सश्वमांसेव श्वपाकी दूरतस्त्याज्या ये तु दुराग्रहात्तां न त्यजन्ति ते नास्तिका एवेति दिक् ॥

अतिस्मृतिपुराणादिसिद्धाभेदापमानिनः ।

ये ते चेदास्तिकास्तर्हि नास्तिका वद कीदृशाः ॥

आनन्दामृतसागरे सुमनसां ध्यानादिमन्थोद्भवः

प्रेमाख्यो हि हिमांशुराबिरभवत्पुण्यौघरश्मिब्रजम् ।

स्वर्ग्यस्मिन्समुशैत्यसंचरवशात्सान्द्रत्वमापादय-
न्मन्ये तेन सुखाम्बुधिर्विजयते संप्राप्य मूर्त्तित्रयमिति ॥

एकमेवाद्वितीयं, नेह नाना ऽऽस्ति किं चन, यदा
हेवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते ऽथ तस्य भयं भवति, द्विती-
याद्वै भयं भवति, मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव
पश्यतीत्यादिश्रुतयस्तु जीवेशयोर्जीवानां च परस्परमात्मा-
नात्मनोरनात्मनां चान्योन्यभेदमपि वास्तवं न सहन्ते ।
नानेवेतीवशब्देन यो व्यावहारिकमपि नानात्वं पश्यति
सो ऽप्यनर्थादनर्थान्तरमेति चेत्तर्हि वास्तवं तं पश्यतः का
कथेति सूचितम् । तस्मात्तुच्छमेव द्रष्टव्यम् । तुच्छत्वबोध-
श्चैताभिः श्रुतिभिरेव भवति तदुक्तं तुच्छा ऽनिर्वचनीया
च वास्तवी चेत्यसौ त्रिधा । ज्ञेया माया त्रिभिर्बोधैः
श्रौतयौक्तिकलौकिकैरिति । परं तु वास्तवनानात्वभ्रम-
निरासाय सोपानारोहणन्यायात्तुच्छत्वबोधोदयाय च
तदनिर्वचनीयत्वबोधकसत्तर्का अप्युपेयाः । न हि श्रुत्या
ऽऽपि सकृदेव तुच्छत्वं बोधयितुं शक्यं जातो ऽपि वा
बोधो न स्थिरीभवति अन्यथा मननविध्यानर्थक्यापत्तेः ।

नन्वेकमेवाद्वितीयमिति कथमद्वैतं बोधयति यदि
यदेकमेव तद्वितीयं यद्वितीयं तदेकमेव वा बोध्येतोभ-
यथा ऽप्यप्रमाणमिदं वाक्यं स्यात् यदि यदद्वैतं तद्विती-
यमिति कल्पने तु माता मे बन्ध्येतिव केवलं वक्तुर्लज्जा-
पादकमिदं वाक्यं स्यात् । उच्यते कार्यस्य हि द्वैतस्य कार-
णसत्तैव सत्ता । कारणं चास्य ब्रह्मैव सदेवेति पूर्ववाक्येन
तथा स्वधारणात् । वाक्यशेषेण च कारणस्य ब्रह्मणः सजा-
तीयादिभेदनिरासेनाखण्डैकरसत्वं बोध्यते । नन्वेकाकिनी
प्रतिज्ञा हि प्रतिज्ञातं न साधयेदिति न्यायेन प्रतिभय

अर्थसिद्धभावाभावाच्चैतं साधयितुं मानमिति भेदवादिनो हि जीवेशाभेदमपि न क्षमन्ते अन्यस्य का कथा । तद्भेदेऽपि किं मानमिति चेन्नाहमीश्वर इति प्रत्यक्षमित्यवेहि । नचेदं भ्रमः । अबाधात् अहमीश्वर इति प्रत्यक्षानुपलब्धेः मानान्तरस्य तूपजीवकत्वेन बाधकत्वायोगादिति चेन्न । न ह्यात्मनीशभेदप्रत्यक्षं सम्भवति हेत्वभावात् न हि बहिरिन्द्रियं तत्र हेतुः रूपादिरहितेशग्रहेऽसमर्थस्यास्य तद्भेदग्रहेऽप्यसमर्थत्वात् । नापि मनः । तस्य प्रमाणसहकारित्वेनालोकादिवदप्रमाणत्वात् । न च परोत्प्रेक्षिते क्रमिककार्यजनकेऽणौ मनसि मानमप्यस्ति सर्वेन्द्रियेषु तत्तद्विषयसंबन्धेषु युगपदनेकबोधोदयस्य केषु चिन्मेधाविष्वनुभूयमानतया तदनुत्पत्तिरूपलिङ्गस्यासिद्धेः । शतपत्रपत्रशतभेदन्यायेन क्रमे सत्यप्यतिसूक्ष्मकालभेदस्य दुरवगाह्यतया तत्र यौगपद्यप्रत्ययो भ्रम इति चेन्नबाधाभावात् । किञ्च प्रत्यक्षेणोपलब्धुं योग्यस्य प्रतियोगिनोऽनुपलम्भो योग्यानुपलम्भः सोऽभावरूपभेदग्राहकेन्द्रियस्य सहकारी वाच्यः । स च मनसेशभेदग्रहे न संभवति तत्प्रतियोगिन ईशस्य प्रत्यक्षायोग्यत्वात् । न च योग्यत्वमनुपलब्धेरेव विशेषणं तच्चानुपलब्धेस्तद्ग्राह्याभावप्रतियोगितद्व्याप्येतरसकलतदुपलम्भककालिकत्वमेवेति वाच्यम् । प्रतियोगिप्रत्यक्षजनकस्य तदुपलम्भकपदाभिलष्यत्वात्तत्प्रत्यक्षस्याभावप्रत्यक्षहेतुत्वापत्त्योक्तदोषानिस्तारेण घटकुटीप्रभातन्यायापत्तेः । ननु यत्र यत्सत्त्वमनुपलम्भाविरोधि तत्र तदभावः प्रत्यक्षः ततश्च स्तम्भे पिशाचाभेदसत्त्वे स्तम्भाभेदवत्तस्याप्युपलम्भापत्त्याऽनुपलम्भविरोधित्वात्तदभावरूपः पिशाचभेदः स्तम्भः पिशाचो न भवतीति यथा स्तम्भे प्रत्यक्षस्तथा जीवे ब्रह्माभेदसत्त्वे जीवाभेदवदनुपलम्भायोगात्तत्र

तदभावरूपो ब्रह्मभेदः प्रत्यक्ष इति चेन्न । साक्षादभाववि-
 रोधित्वं हि प्रतियोगिन एव अन्यस्य तु तद्व्याप्यत्वेनेति
 स्थितिः । तथा च प्रतियोगिसत्त्वस्यानुपलम्भविरोधित्वं
 तत्प्रतियोग्युपलम्भव्याप्यत्वेनैवेति वक्तव्यम् । एवं चा-
 न्यत्र प्रतियोगिसत्त्वस्याभावस्थलीयोपलम्भाव्याप्तत्वेन
 तत्रत्यानुपलम्भविरोधित्वायोगात् यत्र यत्सत्त्वमित्यादि
 वदता ऽभावाधिकरण एव प्रतियोगिसत्त्वं तदुपलम्भश्च
 वक्तव्यः । ततश्च नाभावधीसंभव इति वरघाताय कन्या-
 वरणमिति न्यायापातः । यन्मनसा न मनुतइत्यादिश्रु-
 तिनिषिद्धं चात्मनो मनोविषयत्वम् । आपनिषदत्वविशे-
 षणेनापि चात्मनो मनोगम्यत्वं निषिध्यते सर्वं विशेषणं
 सावधारणमिति न्यायात् । यद्यपि यतो वाचो निवर्त्त-
 न्तइत्यादिश्रुतेर्न शब्दशक्यं ब्रह्म तथा ऽप्यौपनिषदत्वश्रुते-
 र्वेदान्तप्रमाणकं तदिति निश्चीयते प्रमाणकृत्यं च तस्मिन्न-
 ज्ञाननिवृत्तिरेव नानधिगतार्थाधिगतिः स्वप्रभत्वात्तस्य ।
 अज्ञानबाधश्च जीवेशाभेदविषयकतत्त्वमस्यादिवाक्यजयो-
 धेन । तत्र हि तत्त्वपदयोः सामानाधिकरण्यं प्रतीयते तच्च
 प्रकारान्तरेणाघटमानं लक्षणया प्रत्यग्ब्रह्मैक्ये वाक्यपर्यव-
 सानं गमयति । तथा हि न तावद्वैश्वदेव्यामिक्षेतिवदुभ-
 योरेकार्थाभिधानेन सामानाधिकरण्यं भिन्नार्थवाचकत्वा-
 त् । नाप्यजहत्स्वार्थयोर्विशेषणविशेष्यभावेन नीलमुत्प-
 लमिति वद्युज्यते विरुद्धार्थयोस्तदयोगात् । न वा जहत्स्वा-
 र्थत्वेन संबन्धे लक्षणया कुसुमितद्रुमा गङ्गेतिवत्तदुपपत्तिः ।
 एकार्थत्वस्य विवक्षितत्वात् । अतो जहदजहलक्षणया
 विरुद्धांशत्यागेनानुगतचिदंशोपादानेन चैक्यएव पर्यवसा-
 नम् । लक्षणा च न पदमात्रवृत्तिः किं तु वाक्यवृत्तिरपि
 यथा गम्भीरायां नद्यां घोष इत्यत्र पदद्वयस्य तीरे शक्त्या

पदसंबन्धेन यज्ज्ञाप्यते तत्संबन्धो लक्षणा शक्तिज्ञाप्यश्च
यथा पदार्थस्तथा वाक्यार्थो ऽपीति न का चिदनुपपत्तिः ।
अत एव विध्यपेक्षितप्राशस्त्यप्रत्यायकतया ऽर्थवादपदानां
पदस्थानीयतया विधिवाक्येनैकवाक्यता भवतीत्यर्थवाद-
वाक्यानां पदैकवाक्यता । यत्र तु प्रत्येकं भिन्नभिन्नसं-
र्गप्रतिपादकयोर्वाक्ययोराकाङ्क्षावशेन महावाक्यार्थबोध-
कत्वं तत्र नष्टाश्वदग्धरथन्यायेनान्योन्याकाङ्क्षिताङ्गाङ्गिभा-
वबोधकतया वाक्यैकवाक्यता यथा दर्शपूर्णमासाभ्यामि-
त्यादेः समिधो यजतीत्यादेश्च । तदुक्तं भट्टपादैः । स्वार्थ-
बोधे समाप्तानामङ्गाङ्गित्वाद्यपेक्षया । वाक्यानामेकवाक्य-
त्वं पुनः संहत्य जायतइति । प्रकृतमनुसरामः ।

तस्माद्वाक्ये ऽपि लक्षणासंभवाद्भेदान्तानां लक्षण्या
निर्विशेषब्रह्मप्रतिपादकत्वान्न श्रुतिविरोधः । मनसस्तु न
लक्षणादिकं सम्भवति शब्दवृत्तित्वात्तस्य । नाहमीश इत्य-
नुभवस्त्वविद्यावृत्तिरूपो भ्रम एव सविशेषे हि वर्त्तमा-
नौ विधिनिषेधौ सति विशेष्यबाधे विशेषणमुपसंक्रामत
इति न्यायेनोपाधिभेदविषयो बोध्यः विशेष्यांशे च श्रौतो
बाध उक्त एव । न चानुभवेन श्रुतेर्बाधः शङ्क्यः श्रुतेर्निर-
वकाशत्वात् निरवकाशस्य च सावकाशनिरवकाशयोर्नि-
रवकाशो बलीयानिति न्यायाद्बाधकत्वोपपत्तेः । ननु जी-
वेशयोः क्व चिद्भेदः क्व चिच्चाभेदो निर्दिश्यते । तथा च
यद्यभेद एव गृह्येत तदा भेदनिर्देशो निरालम्बनः स्यात् न
चैतद्युक्तम् । तस्मादहिकुण्डलन्यायेन जीवेशभेदश्रुती त-
योस्तात्त्विकत्वमुपेत्यैव व्याख्येये यथैकस्याहेरहित्वेनाभे-
दस्तस्यैव कुण्डलावस्थस्य प्राप्नुत्वावस्थाद्भेदश्च तात्त्विकः ।
एवं ब्रह्मणो ऽपि चैतन्यरूपेणाभेदः जीवत्वेश्वरत्वरूपेण
भेदश्च तात्त्विक इति । यद्वा जीवचैतन्यमीशचैतन्यं च वस्तु

तो भिन्नमेवास्तु अभेदनिर्देशस्तु प्रकाशाश्रयन्यायेन चैत-
न्यरूपत्वसाजात्येन द्रष्टव्यः । यथा रवेस्तदाश्रितप्रभारूप-
द्रव्यस्य च सत्यपि भेदे तेजस्वरूपसाजात्येनाभेदनिर्देश
इति चेन्न । तात्त्विकभेदावलम्बिनोः पक्षयोः श्रुत्यादिविरु-
द्धत्वात् । भेदश्रुतिस्त्वनृतभेदेनाप्युपपद्यते । एतेन श्रुते-
र्भेदे प्रमाणत्वं निरस्तम् । अत एवार्थापत्तिरपि न तत्र
मानम् । तात्त्विकभेदादृतेऽनुपपन्नार्थाभावात् विरुद्धधर्मा-
क्रान्तत्वहेतोस्तु भेदसिद्धेः प्रागसिद्धिरेव । ननु श्रुतित्व-
साम्येऽद्वैतश्रुतेरेव कुतः प्राबल्यमिति चेत्तात्पर्यवत्त्वादित्य-
वेहि । तदपि कुत इति चेदुपक्रमोपसंहारावभ्यासो
ऽपूर्वता फलम् । अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णय-
इत्यभियुक्तप्रसिद्धतात्पर्यलिङ्गैरिति गृहाण । तत्र सदेवेत्यु-
पक्रम्यैतदात्म्यमिदं सर्वमित्युपसंहरति इदमुपक्रमोपसंहा-
रैकरूप्यं तात्पर्यलिङ्गम् । तथा तत्त्वमसीति नवकृत्वो
ऽभ्यासः । रूपादिहीनाद्वितीयब्रह्मणः परिनिष्ठितरूपत्वे
ऽपि मानान्तरायोग्यत्वादपूर्वत्वमुक्तम् । अत्र वाच किल
सत्सोम्य न निभालयसइति संघाते स्थितं प्रत्यग्ब्रह्म न
जानासीत्यर्थः तस्य तावदेव चिरमित्यादि ब्रह्मबोधात्फ-
लमुक्तम् । अनेन जीवेनात्मनेत्याद्यद्वितीयज्ञानार्थोऽर्थ-
वादः । सृदादिदृष्टान्तैः प्रकृत्यतिरेकेण विकारो नास्ती-
त्युपपत्तिरुक्ता एवं षड्विधानि तात्पर्यलिङ्गानि व्यस्तानि
समस्तानि च प्रतिवेदान्तं दृश्यन्ते ॥

ननु ह्युपपत्तेरित्यादि भेदेऽप्यस्ति मानम् उपक्रमा-
दयोऽपि तत्र सन्तीति कथमभेद एव तात्पर्यम् । तथा
हि । ह्युपपत्तेरित्युपक्रमः परमं साम्यमुपैतीत्युपसंहारः
तयोरन्यः अनभक्षन्यः अन्यमीशमित्यभ्यासः ईशस्यापूर्व-
त्वात्सङ्गदेोऽप्यपूर्वः पुण्यपापे विधूयेति फलम् अस्य

महिमानमित्यर्थवादः । अनभ्रन्नित्युपपत्तिः । अत्र द्वित्वं साम्यं च भेदव्याप्यम् अभ्यासे तु कण्ठोक्त एव भेद इति । उच्यते कस्मिन् भगवो विज्ञातइति परमोपक्रमे ऽभेदस्यैव प्रक्रान्तत्वान्नायमुपक्रमः । नापि द्वित्वं भेदव्याप्यं राम-कृष्णावित्यादौ तथा ऽनुपगमात् । परममिति विशेषणा-दुपसंहारो ऽपि न भेदपरः अभ्यासस्त्वतात्त्विकभेदपरः । ईशो ऽपि सामान्यतो ऽनुमितो भेदप्रतियोगीति नापूर्वो ऽस्य भेदः । फलार्थवादौ त्वस्माकमपि न प्रतिकूलाविति भेदे तात्पर्यलिङ्गाभावाच्च भेदे वेदतात्पर्यम् । अस्ति चाभेदे तत्सत्त्वात् । तथा चोपपन्नभेदश्रुतेः प्राबल्यम् । पूर्वकाण्डस्यापि परम्परया ब्रह्मपरत्वं स्वर्गादिफलप्रदर्शनं तदक्षय्यत्वादिप्रदर्शनं च गुडजिह्विकान्यायेनाज्ञतोषार्थं यत्कृतकं तदनित्यमितिन्यायेनानित्ये तत्र श्रुतितात्पर्या-योगादित्यलं विस्तरैः ।

जीवानामन्योन्यतात्त्विकभेद एकेनेशेनाभेदासम्भ-वादेशामप्यभेदः । सुखदुःखादिब्यवस्था तु कल्पितभेदे-नाप्युपपद्यते । प्रत्युत विभ्वनेकात्मवादएव तदनुपपत्तिः । एतच्चोद्धृतगुडन्याये स्पष्टीभविष्यतीत्युपरम्यते । अनात्म-नामपि चिदात्मनि रज्जौ स्रगादिवत्कल्पितत्वेन न ततो भिन्नत्वं संभवति । नन्वेवमपि नाद्वैतसिद्धिः । अन्योन्या-नात्मभेदस्य न हि दृष्टे ऽनुपपन्नं नामेति न्यायेन जागरूक-त्वात् तथा च भक्षिते ऽपि लशुने न शान्तो व्याधिरिति न्यायापात इति चेन्न दृष्टत्वस्यासिद्धेः । दृश्यतएव सर्व-भिन्नो घट इति चेन्न न हि घटे सर्वभेदप्रत्यक्षं संभवति भेद-ग्रहे प्रतियोगिग्रहस्य हेतुत्वात् सर्वस्य चासर्वज्ञेन ज्ञातुम-शक्यत्वात् । ततश्च सर्वभिन्नो घट इति प्रत्यक्षं भ्रमः अनुमानादेस्तु पूर्वोक्तैव गतिरित्येकस्यैव ब्रह्मणो रज्जुस-

पन्यायेनाज्ञातस्य प्रपञ्चाकारेण भानाज्ञाद्वैतश्रुतिर्माना-
न्तरविरुद्धा ज्ञातस्य च निर्विशेषत्वेन भानाज्ञ प्रपञ्चोपश-
मत्वश्रवणमपि विरुद्धमिति सन्देहः ।

एवं हि सर्वदोषसमाधानाज्ञापसिद्धान्तो न वा
प्रकृतन्यायोदाहरणासंगतिः ये ऽपीशे केवलनिमित्तकार-
णत्ववादिनो न तैरपि विरोधः । उभयविधकारणत्व-
वति केवलनिमित्तत्वस्यापि सत्त्वात् । न च केवलनिमि-
त्तत्वं नामोपादानत्वाभावसमानाधिकरणनिमित्तत्वं तच्च
त्वदभिमतईशे नास्ति तथा च विरोध इति शङ्कम् । ब्रह्मण्यु-
पादानत्वस्य कल्पितत्वाङ्गीकारेण वास्तवतदभावस्यापि
सत्त्वात् तस्मात्सर्वं निरवयम् । इति वृद्धप्रकम्पन-
न्यायः ८ । ४५ ।

अथात्रत्याः प्रासङ्गिकास्तत्सङ्गताश्च लिख्यन्ते । क्रिया
हि विकल्प्यते न वस्तिवति न्या० ५ । ४६ ।

यः कारयति स करोत्येवेति न्या० । राजादिर्हि
भृत्यैर्युद्धादिकं कारयन्स्वयमपि करोतीति प्रसिद्धम् । ४७ ।

ज्ञानादेर्निष्कर्षवदुत्कर्षो ऽप्यङ्गीकार्यो बाधकाभावा-
दिति न्या० । यथा ज्ञानापकर्षावसानभूमित्वं स्थावराणां
तथा तदुत्कर्षावसानभूमित्वमीशस्येत्यङ्गीकार्यं तच्चोत्कृ-
ष्टत्वं ज्ञानस्य सर्वविषयत्वमेवेति भावः ३ । ४८ ।

काकतालीयन्या० । अत्र काकतालशब्दौ समास-
विषये काकतालसमवेतक्रियावर्त्तिनौ । तेन काकागमन-
मिव तालपतनमिव काकतालमिति समासाच्च तद्विषया-
दिति ज्ञापकादिवार्थे समासः । इवार्थे समासाभावे तद्वि-
षयादित्यनेनेवार्थविषयसमासानुवादस्यानुपपन्नत्वात्-
ज्ञापकत्वम् । तत्र काकागमनमुपमेयं विधेः क चिद्गमनं

तालपतने तु तत्रैव हरेरवस्थानम् । तेन च काकतालसम-
वेतक्रियापरयोः काकतालपदयोरिवार्थं समासेन विधेर्ह-
रेश्च समागमः काकतालसमागमसदृश इति फलति ।
काकागमनतालपतनयोरुपमानत्वे तदुपमेययोर्विधिगमन-
हर्षवस्थानयोः पृथगनुपात्तत्वेनान्वयायोगात् काकतालस-
मागम एवोपमानम् । एवं च काकतालसमागमसदृशं
काकतालमिव काकतालीयमिति द्वितीयस्मिन्निवार्थं समा-
साच्च तद्विषयादिति सूत्रेण ह्ये प्रतिकृतावित्यधिकारस्थेन
छप्रत्ययः तस्य ब्रह्मविष्णवोः समागमानन्तरं जातो वादि-
प्रतिवादिभावः काकतालफलयोर्भोक्तृभोग्यभावसदृश
इत्यर्थः । न च सकृदुच्चरिताभ्यां काकतालपदाभ्यां कथमु-
पमाद्वयावबोध इति शक्यम् । अनुभवानुसार्यनुशासनेन
व्युत्पत्तिवैचित्र्यस्य स्फुटप्रतिपत्तेरिति ।

अजाकृपाणान्यायोऽपीदृशः अत्रापि ह्यजाकृपाण-
पदाभ्यां तदागमनपतने लक्ष्येते एवमन्यदपि सर्वं तुल्य-
मेव । एतावांस्तु विशेषः । यत्सोऽवितर्कितेषुलाभेऽनि-
ष्टलाभे चावतरति अकस्मान्महाफलस्याग्रे पतने काकस्य
भोगलाभवच्छिरसि पतने मरणस्यापि सम्भवात् अयं
त्वकस्मात्केवलानिष्टावाप्तौ प्रवर्त्ततइति । ५ । ५० ।

न हि भिक्षुको भिक्षुकमिति न्यायः स्पष्टः । ६ । ५१ ।

योजनप्राप्यायां कावेर्या मल्लबन्धनन्या० ।

कावेर्याख्यायां नद्यां योजनेन योजनचलनेन प्राप्या-
यां मल्लस्य कैवर्त्तस्य बन्धनं यथा न युज्यते तथा प्रकृते-
ऽपीत्यर्थः । केचित् मल्लो बाहुयुद्धकुशलस्तद्वदधोलम्बित-
वाससां कटौ बन्धनं मल्लबन्धनं तद्यथा योजनप्राप्यायां
तस्यामयुक्तं तथेत्यन्ये । ७ । ५२ ।

अवरयापेक्षितानपेक्षितयोरिति न्या० । ८ । ५३ ।

कृताकृतप्रसङ्गी यो विधिः स नित्य इति न्या० ।

यथा रन्धयतीत्यत्र रधिजभोरचीति नुम्विधिरत उपधाया
इति वृद्धौ कृतायामकृतायां च प्रसङ्गितया नित्यत्वेन
बलीयस्त्वाद्वृद्धिविधेर्बाधकस्तथा गणेशाराधनविधिरन्या-
राधनविधेर्बाधक इति गाणपतानामभिमानः । ९ । ५४ ।
अनधीते महाभाष्यइति न्या० । १० । ५५ ।

एकफलाकाङ्क्षायां तदाराधनमन्यदपि फलं प्रयच्छ-
तीति विवक्षायां तु फलवत्सहकारन्यायः यथा सह-
कारः आम्रभूतो रसालो ऽसौ सहकारो ऽतिसौरभइत्य-
भिधानादतिसौरभ आम्रवृद्धौ ऽतिमधुरपक्वफलनमितशा-
खः स्वमुपसन्नाय क्षायार्थिने जनाय फलं परिमलं चाप्रा-
र्थितमपि ददाति तथा प्रकृते ऽपीत्यर्थः । ११ । ५६ ।

तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वमिति न्या० । १२ । ५७ ।

लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तुसिद्धिरिति न्या० । १३ । ५८ ।

केवलमानेनार्थसिद्धिविवक्षायां मानाधीना मेयसि-
द्धिरिति न्यायः प्रवर्त्तते । १४ । ५९ ।

यद्विवाहस्तङ्गीतगानमिति न्या० के चित्तु प्रागुदा-
हृतं वरगोष्ठीन्यायमेतदर्थकत्वेन व्याचक्षते । १५ । ६० ।

अन्धगजन्या० अन्धैर्निर्धारितो गजो ऽन्धगजस्तस्य
न्याय इति मध्यमपदलोपिगर्भः षष्ठीतत्पुरुषः । यथा हि
लोके श्रूयते जन्मान्धा बहवः कं चिदनन्धं पुरुषमूधुर-
स्मान् गजं दर्शयेति । स च गजशालायां ताङ्गीत्वा तं तं
गजावयवं तेन तेन ग्राहयित्वा बोवाचार्यं गज इति । ते
च तं तमवयवमेव गजत्वेन निश्चित्य स्वस्थानमागताः पर-
स्परं कलहं चक्रुः । शूर्पसदृशो गज इति कर्णस्पर्शी । महा-

सर्पसदृश इति शुण्डाग्राही । स्तम्भतुल्य इति जङ्घाग्र-
हीता । पुच्छग्राहकस्तु स्थूलरज्जुसमो गज इत्युवाचेति ।
तथा शास्त्राभिप्रायानभिज्ञा वादिनो ऽपि स्वस्वेषुदेवमा-
हात्म्यबोधकानि वाक्यानि पश्यन्त इतराणि तु पश्यन्तो
ऽप्यपश्यन्त इव सर्वमाहात्म्यबोधकवाक्यैकवाक्यतां चा-
जानन्तो ऽन्योन्यं विवदन्त इत्यर्थः । एवमेव स्थूलारुन्धती-
न्याये प्रदर्शितान्वाक्याभासानाश्रित्य तत्तात्पर्यानाभिज्ञा-
श्चार्वाकादयो माध्यमिकान्तास्त्वंपदार्थविषये विवदन्त इति
बोध्यम् । १६ । ६१ ।

कूपमण्डूकन्या० । समुद्रमण्डूकः कथं चित्तसीरस-
मीपस्थकूपे प्रविष्टस्तं दृष्ट्वा कूपमण्डूकवर्यो ऽदृष्टचरो ऽय-
मिति ज्ञात्वा पप्रच्छ कुत आगतो भवानिति । समु-
द्रादिति वचनं श्रुत्वा कियान्स इति पृष्ठवान् महानिति
तेन प्रत्युक्तः । स्वजङ्घां प्रसार्य किमेतावानित्युवाच । न
हि महत्तमः स इति प्रतिवचनमाकण्य द्वितीयजङ्घां
प्रसार्य तर्हेतावान्भविष्यतीत्युवाच पुनरपि तेन निराकृ-
तस्तृतीयां तुरीयां जङ्घां प्रसार्याप्लुत्य च क्रमेण प्रादेश-
वितस्तिहस्तपरिमितं देशं किमेतावानिति पृच्छंस्तेन निर-
स्तश्चेत्तर्हि कूपसदृशो भविष्यतीत्युवाच । भूयो ऽपि आ-
तर्नासित तत्तुल्यो ऽन्यः स हि सरितां पतिरनवगाह्यगा-
म्भीर्यो ऽलक्ष्यपारावारो ऽतीव महत्तम इति तेन प्रत्युक्त-
स्तर्हि नास्त्येव स यः कूपादपि महान् त्वं तु मिथ्यैव प्रल-
पसीति तं निराचक्रे । स च स्वमनसितं हसितवानिति
गाथा लोके गीयते तथा च यथा ऽम्भोनिधिमज्ञात्वा निराकुर्ब-
न्कूपमण्डूक उपहास्यतां प्राप्तस्तथा ऽन्यमतानभिज्ञस्तदू-
षणपर उपहासास्पदीभवतीति न्यायसङ्गतिः । १७ । ६२ ।

तत्त्वविश्वाभिमानि मूढो न तद्गतिं वाञ्छन्नपि

लभते उपहसनीयश्च भवतीति विवक्षायां चतुर्वेदविज्ञा-
यो ऽवतरति । यथा गोहिरण्यादिरूपं बहुधनं चतुर्वेदविदे
देयमस्तीति कस्य चिदातुर्वचनं श्रुत्वा मुग्धः कश्चिद्वेदाश्च-
त्वार इत्यहं जाने मह्यमिदं देयमिति वदन्न तल्लेभे उपहा-
स्यतां च प्राप्तस्तथा यः सच्चिदानन्दरूपं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मे-
त्यादिशब्दाभिज्ञस्तदर्थामिज्ञो वा तत्त्वविश्वाभिमानेन
तद्गतिमिच्छति न स तामेति उपहसनीयश्च भवतीति
ज्ञेयम् । १८ । ६३ ।

नृपनापितपुत्रन्या० । इत्थं हि लौकिकी गाथा कस्य
चिन्नृपस्य भृत्यो नापितः कश्चित्प्रातः सर्वं पुरमन्विष्या-
तीव रम्यो बालो मे दर्शनाय त्वयान्त्रानेय इति नृपेणाज्ञप्तः
प्रातरुत्थायास्त्रिलपुरमन्विष्य दृष्ट्वा ऽपि च तत्र तत्राति-
रम्यान्बालान्स्वपुत्रतुल्यानमत्वा तमेव राजवेश्मनि नी-
त्वा राज्ञे निवेदयामास स्वामिन्नानीतो ऽयं रम्यतमो बाल
इति । राजा च तमुपशान्तानलाङ्गारामं काणं खल्वाटं
कृशह्रस्वबाहुजङ्घं स्थललम्बोदरं दृष्ट्वापहासमयं खलः कृत-
वान्मयीति मत्वा चुकोप उवाच च अरे जाल्म किमि-
दमिति । नापितश्च कुपितं नृपं ज्ञात्वा कृताञ्जलिर्भूत्वो-
वाच राजेन्द्रमौले तव चरणमुपालभे नायमुपहासः किं
तु मे मनसीत्यमेव निश्चयो नास्तीदृक् त्रिलोक्यां तव पुर्या-
स्तु का कथेति । राजा च सत्यमादृश्येव रागग्रहगृहीतचि-
त्तदशेति मत्वा कोपं तत्याजेति । तथा च यथा ऽतिकुरूपे
ऽपि पुत्रे रागातिशयवशाद्नापितस्य सर्वोत्तमत्वधीस्तथा
मन्दधियां केषां चिज्जन्मान्तरीयसंस्कारप्रयुक्तरागातिशय-
वशात्कस्मिंश्चिदतिक्षुब्धे ऽपि देवे सर्वोत्तमत्वधीः । परित्य-
ज्य च हरिहरादींस्तदुपासने प्रवृत्तिरिति न्यायसङ्गतिः ।
१९ । ६४ ।

स्वशिभमपि शुम्भन्तमिति न्या० । २० । ६५ ।

महीषीप्रसवौन्मुख्य इति न्या० । २१ । ६६ ।

अन्धचटकन्या० । यथा ऽकस्मादन्धस्य हस्ते पतित-
अटको ऽन्धेन गृहीत इति लोके प्रसिद्धिमगात्तथा देवाह्म-
न्धमभीष्टं स्वेष्टदेवत्वेनाभिमतवंशार्कादिदत्तं मन्यन्तइ-
त्यर्थः । २२ । ६७ ।

घुणाच्चरन्यायो ऽपीदृशः घुणेन भक्षिते काष्ठादावक-
स्मात्कारादिसदृशच्छिद्रेषु सत्सु घुणेनाचराणि निर्मि-
तानीत्युच्येः कल्प्यते यथा तथा प्रकृते ऽपि २३ । ६८ ।

पुत्रलिप्सया देवं भजन्त्या भर्ता ऽपि नष्ट इति
न्या० । २४ । ६९ ।

वृद्धिमिष्टवतो मूलं विनष्टमिति न्या० । २५ । ७० ।

धर्मतन्तौ महिषीं हन्तीति न्या० । सप्तमीह निमि-
त्ते निमित्तं च फलं तथा च धर्मतन्त्वर्थमित्यर्थः स्पष्टम-
न्यत् । २६ । ७१ ।

मण्डूकतोदनन्या० । केषु चिन्मण्डूकेष्वभीष्टमान-
पूरणार्थं तुलायामारोपितेष्वन्ये उत्प्लुत्य गच्छन्तीति ना-
भीष्टसिद्धिस्तथा प्रकृते ऽपि २७ । ७२ ।

सच्छिद्रघटाम्बुन्यायः २८ । ७३ ।

एकामसिद्धिं परिहरतो द्वितीया ऽपद्यतइति न्या-
यो ऽपि चेह प्रवर्त्तते । इयं बौद्धधिकारे उदयनाचार्योक्तिः ।
यथाङ्कुराद्यकर्तृकं शरीर्यजन्यत्वादित्यत्र शरीरीति विशे-
षणेन स्वरूपासिद्धिं परिहरतो बौद्धस्य व्याप्यत्वासिद्धि-
रापद्यते तथा प्रकृते ऽपि २९ । ७४ ।

उपयन्नपयन्धर्मो विकरोति हि धर्मिणमिति न्या० ।
यथा पूर्वस्य रूपरसादिरूपधर्मस्य परावृत्तौ च रूपरसाद्य-

न्तरोत्पत्तौ च तदुल्लादेर्धर्मिणो विकृतिर्दृश्यते तथा प्रकृतेऽपि स्यादित्यर्थः ३० । ७५ ।

व्रणं शिशमयिषोः शस्त्रग्रहणन्या० स्वस्थाने स्पष्टोऽयम् । ३१ । ७६ ।

सर्वं विशेषणं साधारणमिति न्या० शङ्खः श्वेत इत्यत्र श्वेत एवेत्यर्थः एवमन्यत्र प्रकृतेऽपि च ॥ ३२ । ७७ ।

सर्वं वाक्यं साधारणमिति न्यायोऽपि कैश्चनोदाह्रियते । तत्रावधारणार्थक एवकारस्त्रिविधः क्रियान्वितो विशेषणान्वितो विशेष्यान्वितश्च । तत्र पूर्वस्यात्यन्तायोगव्यवच्छेदोऽर्थः यथा नीलं पद्मं भवत्येव । द्वितीयस्यायोगव्यवच्छेदः स चोक्तः । तृतीयस्यान्ययोगव्यवच्छेदः यथा पार्थ एव धनुर्धर इत्यादौ एवमन्यत्रापि बोध्यम् । ३३ । ७८ ।

वृद्धकुमारीवाक्यन्या० । अयं महभाष्ये व्याख्यातः । तद्यथा वृद्धकुमारी इन्द्रेणोक्ता वरं वृणीष्वेति सा च वरमवृणीत पुत्रा मे बहुद्धीरघृतमोदनं कांस्यपाश्यां मुञ्जीर-
ञ्जिति । न च तावदस्याः पतिर्भवति कुतः पुत्राः कुतो गावः कुतो धान्यम् । तत्रानया एकेन वाक्येन पतिः पुत्रा गावो धान्यमिति सर्वं संगृहीतं भवतीति तथा तत्तदुपासनया मोक्षबोधकवाक्यैरपि यदन्तरेण तदसिद्धिस्तत्संगृहीतं भवति । एवं काशीमरणान्मुक्तिरिति श्रुतिवाक्यं तदुपबृंहणभूतानि पुराणादिवाक्यानि च यानि काशीमरणान्मोक्षं बोधयन्ति तेषां यथाश्रुतार्थोपगमे तमेव विदित्वा ऽति मृशुमेति नान्यः पन्था विद्यते ऽयनायेत्यादिवचनविरोधः स्यात्सङ्गारणाय तत्त्वज्ञानद्वारैव मोक्ष इत्यङ्गीक्रियते । तच्च ज्ञानं ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः । ब्राह्मणो निर्वेद-

मांयास्मास्त्यकृतः कृतेन शान्तो दान्त उपरतस्तिष्ठुः
 श्रद्धाविस्तो भूत्वा ऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येत्, आत्मा वा
 अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः, नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम्, आचा-
 र्यवान् पुरुषो वेद, प्रोक्तो ऽन्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्टेत्यादिशा-
 स्त्रप्रामाण्यादनेकजन्मार्जितपुण्यपुञ्जक्षपितपापस्य साधन-
 चतुष्टयसंपन्नस्य गुर्वधीतवेदान्तश्रवणादिमत एव नान्यस्य ।
 ततश्च काशीमरणान्मोक्षबोधकवाक्यजातेन यदन्तरेण मो-
 क्षासिद्धिस्तत्सर्वमनेन न्यायेन संगृहीतं भवति । न चैत-
 त्सर्वमत्र कल्प्यं किं तु मानसिद्धम् । तत्र तावत्पापनिवृत्तौ
 काशीप्रवेशदर्शनस्पर्शनैः तत्रत्यगङ्गादिस्नानदेवदर्शनादिना
 च तन्निवृत्तिबोधकानि वचनानि प्रमाणम् । तत्र काशीद-
 र्शनमाहात्म्यं काशीखण्डे ऽभिहितम् । यैर्दृष्टा दूरतः काशी
 ते पुण्याः पापशत्रवः । स्पृष्टा यैस्ते ऽपि च ततः श्रेष्ठा
 मोक्षैकभाजनम् । मात्स्ये च अज्ञानाज्ज्ञानतो वा ऽपि वर्त्त-
 मानमतीतकम् । सर्वं तस्य च तत्पापं क्षेत्रं दृष्ट्वा विन-
 श्यति । पादो । अस्याः संदर्शनं व्यास सर्वपातकनाशनम् ।
 अस्या निवासो निर्वाणं साधयत्यञ्जसा मुने । ब्रह्मवैवर्त्ते ।
 पश्य तात परमर्चितां पुरीं योगिभिः सुकृतिभिर्मुनीश्वरैः ।
 यां निरीक्ष्य पुरुषः पुरा कृतैः पातकैः शरमितैर्विद्युज्यते ।
 पञ्चमहापातकैरित्यर्थः । तथा बहिः कृतानि पापानि पूर्वज-
 न्मार्जितान्यपि । काशीदर्शमात्रेण नाशमेव्यन्ति नान्यथा
 अत्र बहिः कृतानीति निर्देशात्पूर्ववाक्यान्यप्येतद्विषया-
 ण्युपसंद्ध्यन्ते चतुर्धाकरणवाक्यानीवाग्नेयविषयत्वेन ।
 अन्यथा पञ्चकोशयात्रादिविधानं व्यर्थं स्यात् तथा पूर्वज-
 न्मतशकोटिसंचितं पापाराशिमतुलं विनाशयेत् । काशिका
 परपदप्रकाशिका दर्शनश्रवणकीर्त्तनादिभिः । एवमन्ये-
 ष्वपि पुराणादिषु द्रष्टव्यम् । अथ काशीप्रवेशमहिमा ब्रह्म-

वैवर्त्ते । महापातकयुक्तो ऽपि श्रद्धया रहितो ऽपि वा । काशीप्रवेशादनघः सम्यक् स्थित्वा सुखी भवेत् । यस्तु कश्चिदाह । काशीप्रवेशात्पापं न नश्यति किं तु बहिरेष तिष्ठति एतदेवानघत्वं नाम अत एव लिङ्गपुराणे वाराणस्यां तु यः कश्चित्प्रविष्टो ब्रह्मघातकः । तिष्ठते बाह्यतः पापं निर्गते गृह्यते पुनरित्युक्तम् । एवमन्यान्यपि पुराणवाक्यानि बोध्यानीति तन्न क्षोदक्षमम् । अदृष्टरूपस्य तस्यान्तःकरणधर्मत्वेन बहिर्निराश्रयावस्थानायोगात् । अथ तार्किकमतमाश्रित्यादृष्टस्यात्मधर्मत्वमुपेत्य पापं प्राक् देहावच्छिन्ने स्थितमिदानीं तु विभुत्वादात्मनो बहिर्ब-च्छिन्ने तस्मिंस्तिष्ठति न तु काश्यवच्छिन्न इति मन्यसे न तदपि चारु । तस्य देशावच्छेदेन वृत्त्यभावात् । अन्यथा ऽऽत्मगुणस्यास्याश्रयगमनं विना ऽन्यत्र गमनासम्भवेनात्र नरदेहावच्छिन्ने जातस्यादृष्टस्य स्वर्गादौ देवादिदेहे भोगा-नुत्पादकत्वप्रसङ्गात् । किं च यदि प्रागेव बहिरवच्छिन्ने जातं पापं न काश्यवच्छिन्ने तर्हि काशीप्रवेशेन किमधिकं कृतम् । अतः स्वार्थासम्भवादूबहिः पापस्थितिबोधकानि वाक्यानि बहिर्न गन्तव्यं किं त्वत्रैव सदा स्थेयमित्येवंपराणि निर्गते गृह्यते पुनरिति तु न हि निन्दा निन्दितुं प्रवर्त्तत इति न्यायेन बहिर्न यायादिति स्फुटमेवाह । किंच बहूनि वाक्यानि पापनाशमेवोपपादयन्ति तत्र तावच्छैवे । अत्र प्रविष्टमात्रस्य जन्तोः पापं पुरा ऽर्जितम् । विनाशमाप्नोति परं पुण्यराशिश्च वर्द्धते । लैङ्गे च जन्मान्तरसहस्रेण यत्पापं पूर्वसंचितम् । अविमुक्तं प्रविष्टस्य तत्सर्वं व्रजति क्षयम् । एवमन्यान्यपि बोध्यानि । अत्र काशीदर्शनादिभिः पाप-सामान्यध्वंसश्रवणे ऽप्यारब्धातिरिक्तस्यैव पापस्य ध्वंसो द्रष्टव्यः । तत्त्वज्ञानेनापि तद्ध्वंसानभ्युपगमात् । इदं त्वत्र

विसृज्यतीत्येव प्रधानादेरुक्तदोषा नैव प्रसज्येरन्तित्यु-
क्तम् । एतेन प्रधानपरमाणुवासानां विद्वद्भ्यः प्रकृतीनां निरं-
शानामेव यथाभागपरिणामावरणानावरणानेकविषययो-
गादिरूपपद्यत इत्युपरन्व्यते, तद्वदेव संयोगस्य संयोगिनो वा
पूर्वस्य नानेकसंबन्धोऽनुपपन्नः क्षणिकपरमाणुवादिनापि
पुञ्जदशायामेकस्य परमाणोरंशभेदमन्तरेणानेकवैरन्तर्यम-
भ्युपगतं विज्ञानवादिनामेकस्यानेकाकारत्वं, माध्यमिकस्य
तु संयोगे को विशेषप्रवेष्टः, इदमेव शून्यत्वद्वारं वदति
चेन्न शून्यत्वसदसत्त्वयोरुक्तौ विरोधात्, द्विष्टं न किञ्चिद्दृष्ट-
मिति चेन्न अस्यैव दृष्टत्वात्, न चान्यस्य तथात्वाददर्शनाद-
न्यस्यापि तथात्वाभावः प्रत्येकं प्रतिनियतासाधारणस्व-
भाधानां भङ्गप्रसङ्गादिति, स चायं संयोगो विद्या कार्या-
ऽकार्यश्चेति पूर्वः परिमितावां, परिमितापरिमितावां च
उभयप्रेरणादन्वतरप्रेरणाया यथा भेषयोः स्यात्तुल्येनयोर्वा,
संयोगजमपि संयोगं वैशेषिका वर्णयन्ति तदसत् अवय-
व्यभावात्, अवयवसंयोग एव हि संघातस्य संयोगः, उप-
लब्धोऽपीदानीमेकदेशेन संयुक्तमित्येव, अस्तु वाऽवयवी
तथापि येन हेतुना यदैवावयवः संयुज्यते तेनैव तदैवाव-
यव्यपि संयुज्यतां, न हि हस्तपुस्तकसंयोगादन्तर्यं देवद-
त्तपुस्तकसंयोगस्योपलभ्यते हस्तस्पन्देनैव कारणकारणव-
र्तित्वादसमवायितामापन्नेन देवदत्तपुस्तकसंयोगस्याप्युत्प-
त्तिरूपपद्यते, हस्तस्पन्दे च तदवच्छिन्नसरीरस्यापि स्पन्द-
सिद्धेस्ततो वा तत्संयोगः कर्मणोऽपि संयोगश्चिद्ययोपल-
ब्धं त्वाभावसादेश्यमङ्गीकर्तव्यं यदा चान्यानीतपुस्तकेन
देवदत्तहस्तः संयुज्यते तदा देवदत्तेनापि कथं न कुज्येत
हस्तस्य तस्य च निःस्पन्दत्वाच्चित्तेवात्, चाभिहितस्याप्यु-
पयोरवित्तेवात् । एतेन विभागजविभागोऽपि निराकृतः,

विभागं चान्तर्भावयिष्यामः । अकार्यस्तु संयोगो निरन्तर्योर्निःस्पन्दयोर्द्रव्ययोः स नास्तीति वैशेषिकादयः । विभवो मिथः संयुक्ताः निरन्तरद्रव्यत्वात् संप्रतिपक्षवत् असंयुक्तत्वे सान्तरत्वप्रसङ्गः, यच्च विभूनां नैरन्तर्यमात्रमिच्छेत् तेनापि तत्रायमपरिहार्यः, अस्मन्मते नैरन्तर्यस्य समाससदृशसंयोगरूपत्वात् गुणादिषु तु निरन्तरत्वबुद्धयभावात्, न च हेत्वभावात्संयोगाभाव इति वाच्यं ज्ञापकस्योक्तत्वात् कारणस्य निवृत्तौ कार्यमात्रस्य निवृत्तिरितीश्वरज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नेषु भवद्भिरेव प्रतिपादनात् विभूनामपि स्वकार्यजननादेरीश्वरानुप्रवेशनिबन्धनत्वात् । औपनिषदध्यायमर्थः तथा च श्रुतयः सर्वव्यापी च भगवान्, अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नायणः स्थितः इत्यादिकाः न च बहिर्भवेति वचनादीश्वरज्ञानव्यतिरिक्तानां सर्वेषामप्यविमुत्त्वमिति वाच्यं बाह्यदेशवत्स्वेव बहिर्व्यपदेशेऽपि मुख्यान्वयात् अन्यथा ईश्वरधर्मभूतज्ञानस्याप्यविमुत्त्वप्रसङ्ग इति, अनुमानान्तराणि च विगीतं विभु द्रव्यं विभुद्रव्यसंयोगवत् द्रव्यत्वात् घटवत् न च व्याप्तिबलात्स्वेन संयोगप्रसङ्गः । विभुद्रव्याणामनेकत्वात् स्वेतरविभुद्रव्यसंयोगेन साध्यसिद्ध्युपपत्तेः, तथा विगीतमीश्वरसंयुक्तं द्रव्यत्वात् घटवत् ईश्वरो वा कालादिसंयुक्तः द्रव्यत्वात् घटवत्, न च कालसंयोगे कालकार्यत्वप्रसङ्गः तस्यापि तदधीनविकारत्वात् कालं स पचते तत्र न कालस्तत्र वै प्रभुरित्यादिविशेषवचनाच्चेति । यस्तु भट्टपराशरपादैर्मनोऽणुत्वसमर्थमदशायामजसंयोगो निरस्तः तदपि युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम् आत्मेन्द्रियार्थसंज्ञिकत्वं ज्ञानस्य भावोभावश्च मनसोलिङ्गम् इत्युत्पादकव्यवसायसूत्रोपादानप्रसङ्गेन तत्तत्सिद्धान्तसंस्कारोन्मेषवशादिति मम्या-

महे । अत एव हि तत्र कालस्वरूपाप्रत्यक्षत्वमप्युक्तम् ।
यस्तु तत्र न चाजसंयोगमन्तरेण किंचिदनुपपन्नमित्युक्तं
यच्च स्तम्भादेर्विशुसंयोगे किं मानं न प्रत्या ' प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष-
संयोगत्वात्, न चानुमानं मूर्तद्रव्याश्रयनियमादिति
चेदित्यत्र परत्वापरत्वशरीरगतितद्विकारोर्द्व्यलनादीनां
संभवार्थं विशुसंयोगावरणभावादिति तत्र पूर्वमेव दत्त-
मुत्तरम् । यथा च मूर्तगतविकारविशेषसिद्ध्यर्थं विशुसंयोग
उक्तः तथैव कालादिगतविकारसिद्ध्यर्थमपीश्वरसंयोगोऽव-
श्याभ्युपेत्यः, अन्यथेश्वरशरीरत्वमपि कालादेर्न स्यादिति ॥

अथ शक्तिः सर्वकारणानां कारणत्वनिर्वाहकः
कश्चिद् द्रव्यविशेषः शक्तिः तर्कागमाभ्यां तत्सिद्धेः प्रति-
बन्धकमणिमन्त्रादिसन्निधौ स्वरूपसहकारिवैकल्याभावे-
ऽपि यदुपरोधादहनो न दहति सा ह्यतीन्द्रिया शक्तिः
अयस्कान्तदुन्दुभिस्वनादिवृत्तिः तेषु चैषा विशदमवगम्यते
प्रतिबन्धकाभावपर्यवसायिनां शक्तितत्त्वमनाशतदुत्पत्त्य-
नुत्पत्त्यादिप्रसङ्गानामन्तत आगमेन प्रतिवृत्तिरिति । नन्व-
स्तु तत्सिद्धिः तथाऽपि सा प्रतिबन्धकेन नाशयते वा तत्त्वमो
वा नाशयते विरोधिनाः शक्त्यन्तरधर्मान्तरयोर्बाधोत्पत्तिः
अविशिष्टाऽपि वा कार्यं न करोतीति पञ्चसु पक्षेषु को-
ऽभ्युपगम्यत इति सौहार्देन पृच्छाम इति चेत् अस्त्वेषा-
वन्व्यतमः तर्हि पुनः शक्त्युत्पादानियतकारणत्वप्रसङ्गप-
रिहारः कथमिति चेदित्थं प्रतिबन्धकाभावसहिताद्वि-
स्वरूपास्तदुत्पत्तिः अप्रतिबद्धा शक्तिर्वा कार्यकरीत्यादि-
प्रवर्तिर्बाह्यस्यैव शक्तौ सुवचत्वात्, सा तर्हि किमर्थं
कल्प्यत इति न वाच्यं क्लेशरत्वात् । ननु शक्तिः शक्ता
वा न वा पूर्वत्र शक्तियोग्यकृतौ सा च शक्तिस्तथेत्यन-

वक्ष्या, उत्तरत्र तस्याः कारणात्वं न स्यात् अशक्तत्वात्
अन्यथा सिकताभ्योऽपि तैलमुत्पद्येत शिलाशकलादि-
भ्यश्चाक्षुरादिकमिति चेन्न शक्त्यन्तराभावेऽपि कार-
णानां कार्यानुगुण्यरूपतया तस्याः सिद्धत्वात् अन्यथा
उष्णत्वमुष्णं न वा पूर्वज्ञानवत्या उत्तरत्र कार्यं न जनयेत्
शात्वदित्यादिप्रसङ्गस्यापि दुर्भारत्वात्, वृत्तं चैतद्भूत-
वृत्ता पराशरेण ।

शक्तयः सर्वभावानामचिन्त्यज्ञानगोचराः ।

यतोऽतो ब्रह्मणस्मास्तु सर्गाद्या भावशक्तयः ॥

भवन्ति तपतांश्रेष्ठ पावकस्य यथोष्णता ।

इत्यादिप्रमाणसिद्धत्वभावा न कथंचिदपि परि-
त्यागमर्हतीत्यर्थः । एवमहिर्बुध्न्यसंहितायामपि ।

शक्तयः सर्वभावानामचिन्त्या अपृथक्स्थिता ।

इत्यादि, एवं सर्वभानुसंवेद्यम् ।

इतरे त्वेवं वदन्ति सर्वकारणानां सन्निधिमात्रोप-
कारिणी शक्तिः तामन्तरेण निःसारमस्तिष्ठमशक्तत्वात्
तथान्वयव्यतिरेकात्, अत एव सा विशेषणतया स्फुर-
न्त्यपि वस्तुतः प्रधानभूता सर्वत्रैका करुणालाघवात्
तदुक्तम् एकैव तु परा शक्तिर्ज्ञानानन्दक्रियामयीति ।
निर्विकारा तत्संबन्धिगत्वाधिकाराणां न शक्त्यन्तरसं-
ख्यते शक्तत्वादनवस्थानाच्च अपर्यनुयोज्यवैभवा चेयम्
अघटितघटकतया धर्मिग्राहकसिद्धेः एकत्वादेव देशका-
लापरिच्छिन्ना तदुक्तं व्यापिका तु पराशक्तिर्व्याप्यं वि-
श्वमिदं जगदिति सर्वाकारोद्भासिनीत्वाद्भस्तुपरिच्छेदर-
हिता अविच्छिन्नस्वरूपेण सकला निष्कृष्टविच्छिन्नस्वरूपेण
निष्कला तां कार्यकारणरूपप्रपञ्चकच्युक्तां प्रपञ्चप्रलयक-

तीमेव तत्परतोभावेयेदिति, तदन्ये न मन्यन्ते तथा हि न तावत्प्रधानभूता तद्विशिष्टस्यैव तत्त्वात्, अत एव नोपादानत्वादिकमप्यस्याः प्राशुस्तरावविध्यतिरिक्तपरिणामस्तु नेष्यत एव, नापि सर्वत्रैका प्रतिवस्तुनियततयैव तस्मिन्नेः, नापि सर्वत्र नित्या अनित्येषु नित्यत्वे प्रमाणाभावात्, नाप्यनादिः कारणैः सहैव स्वरूपलाभात्, नाप्यपर्यनुयोज्यवैभवा प्रतिनियतविषयत्वात्, एवं तु वस्तुपरिच्छेदवस्त्वमपि सिद्धम् । ननु ब्रह्मशक्तिरेव सर्वेषां शक्तिः तद्विषयतया शक्तत्वं नियतविषयत्वं चान्येषामस्तु किं सर्वत्र शक्तिभेदाभ्युपगमेनेति चेन्न प्रत्येकं शक्त्याभयत्वव्यपदेशस्कारस्यबाधात् यद्यपि ब्रह्मशक्तिस्तु न शक्त्यन्तरवत् तथापि तच्छक्तिरित्येव सिद्धेः तत्प्रधानत्वसमत्ववचनान्यपि विवक्षया घटन्ते अधिकत्ववचनानि तु न सन्त्येव यामलादितन्त्रं तु पाशुपताधिकरणेनैव निराकृतं, संविद्वैतदूषणानि च सर्वाण्यत्राप्यनुसंधेयानि, इयं च द्रव्येष्वेव वर्तते अद्रव्येष्वपि वेति सयूध्यवादः आत्मसिद्धौ भगवद्यामुनमुनिवचनं सर्वद्रव्येषु तत्कार्यसमधिगम्यस्तत्प्रतियोगिशक्त्याख्यो गुणः साधारण इति अत्र सर्वद्रव्येष्वित्यस्य द्रव्येष्वेवेत्यवधारणं केचिदिच्छन्ति सर्वेषु द्रव्येष्वेवेत्यन्ये । उक्तं च वरदविष्णुमिश्रैः शक्तेर्गुणत्वेऽपि गुणकर्मणोस्तत्संभव इति पूर्वस्मिन्पक्षे द्रव्यगतयैव शक्त्या समानाधिकरणया रूपरसादीनां शक्तत्वम् । इतरस्मिंस्तु पक्षे रूपादिष्वपि शक्तिरस्ति एवं द्रव्यमात्रे रूपादिष्वपीति वृत्तिस्तावद्यथाकथञ्चिदस्तु शक्तिमात्रं साम्प्रदायिकमिति स्थितम् । भाष्यकारैरपि शक्तिः शरीरनिरूपणेऽभिहिता अन्यथादेः शक्तिप्रतिबन्धादौष्ण्याद्यमुदय इति । ननु स्वशक्त्या वस्तु वस्तुतामित्यत्र शक्तिसब्दः सहकार्य-

र्थतया स्थापितो भाष्यकारैः यथा स्वशक्त्या स्वकर्मैव देवादिष्वस्तुताप्राप्तिरिति तथा अघस्य विनाशकरश्चक्षुःस्त्रिभायास्तच्छक्तेर्विनाशकरणं शक्तिरपि परमपुरुषाप्रतीतिरेवेत्युक्तं तथा भगवता पराशरेणापि ।

विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता क्षेत्रज्ञाख्या तथाऽपरा ।

अविद्याकर्मसंज्ञाऽन्या तृतीया शक्तिरिष्यते ॥

यया क्षेत्रज्ञशक्तिः सा वेष्टिता नृप ! सर्वगा ।

समस्ताः शक्तयश्चैता नृप ! यत्र प्रतिष्ठिताः ॥

तद्विश्वरूपवैरूप्यं रूपमन्यदरेर्महत् ।

परस्य ब्रह्मणः शक्तिस्तथेदमखिलं जगत् ॥

इत्यादिषु शक्तिशब्दो ह्यपृथक्सिद्धविशेषणमात्रे प्रयुक्तः तथा वेदार्थसंग्रहे शक्तयः सर्वभावानामचिन्त्येत्यस्य व्याख्याने अतो विचित्रानन्तशक्तियुक्तं ब्रह्मेत्यर्थं इत्युक्त्वा तदाह ।

जगदेतन्महाश्चर्यं रूपं यस्य महात्मनः ।

तेनाश्चर्यवरेणाहं भवता कृष्ण ! संगतः ॥

इतीत्युदाहृतं, तत्र च शक्तिशब्दार्थतया जगदेतन्महाश्चर्यं रूपं यस्येत्युक्त्या नातिरिक्ता शक्तिरिष्यत इत्यवगम्यते । स्यादेवं नैतावता शक्तिलक्षणधर्मविशेषस्यानभिमतत्वसिद्धिः मणिमन्त्रादिप्रतिबन्धार्हतया दाहादिकार्यहेतुभूतायाः शक्तेः साक्षादुक्तत्वात् गौण्या लक्षणया वा वृत्त्या तत्रतत्र शक्तिशब्दप्रयोगास्तु न तद्वस्तूनां शक्तिरूपत्वप्रतिपादनपराः कर्मणां जीवशक्तित्वव्यपदेशः परमपुरुषाप्रतीत्यप्रतीत्योः कर्मशक्तित्वव्यपदेशश्च तत्तदधीनोत्पत्तित्वेन तत्तत्पारतक्यमात्रात् अत एव क्षेत्रज्ञाविद्यादीनां जगतश्च परब्रह्मशक्तित्वव्यपदेशोऽपि निरतिशयः-

शक्तिमूलत्वाद्वा अत्र विष्णोः शक्तित्वव्यपदेशस्तु शक्ति-
शक्तिमतोरभेदोपचारात् विचित्रानन्तशक्तियुक्तमित्यत्र
जगदेतन्महाश्चर्यमिति वचनोदाहरणं, तत्र विचित्रजगत्स्र-
ष्टृतया विचित्रशक्तियुक्ततोपपादनार्थमतो न कश्चिद्वि-
रोध इति अतः शक्तिर्नाम धर्मविशेषः सिद्ध इति ॥

स्वतः पतनहेतुस्वभावो गुरुत्वं तच्च सलिलपृथिवी-
गतं पतनकरूप्यं तोलनादिदशायां स्पर्शनप्रत्यक्षमपीति
केचित् तोलनादेः सहकारित्वात्पर्यन्तोर्ध्वभागस्पर्शं तद-
नुपलम्भो न दोषः, अन्यथा मातापितृसंबन्धग्रहणसापेक्षे
ब्राह्मणत्वादावप्रत्यक्षत्वापातादिति । अन्ये त्वाद्गुः नास्ति
पृथिवीसलिलस्वरूपातिरिक्तं गुरुत्वं स्वरूपादेवाप्रतिबद्धा-
सयोः पतनसिद्धिः स्वभावादेव ह्यधिकगुरुत्वस्यापि पत-
नहेतुत्वं, स च स्वभावः स्वरूपस्यैवास्तु लाघवात्, पतन-
तारतम्यपलादिनियमोऽप्यवयवाधिक्यन्यूनतानिबन्धनः
न तदनुगुणतयैव हि पलादिनियमं स्मृतारोऽपि निबध्नन्ति
उक्तं च न्यायतत्त्वे प्रमेयपादसप्तमाधिकरणे अधःपतनस्व-
भावात्सगुरुत्वं तदभावो लघुत्वमिति यदि च पतना-
त्किञ्चित्स्वरूपातिरिक्तं करूप्यते तद्गूर्ध्वज्वलनतिर्यक्पत-
नाभ्यां दहनपवनयोरपि द्वयमपि स्यात्, स्वभावाददृष्टा-
दीश्वरसंकरपाच्छक्तिविशेषाद्वा तत्सिद्धिरिति चेत् तर्ह्य-
त्रापि तथा स्यात् अविशेषात् एतदभिप्रायेण तत्रैवोक्तं
त्रिविधं गुरुत्वमौर्ध्वतिर्यग्धोमेदेन वायवग्निजलानि ति-
र्यग्गूर्ध्वधोगुरुणीति, भूतद्वयनिष्ठत्वं तेषामनुपपन्नमिति
चेत् भवदभिमतस्य वा कथमुपपद्यते, स्वभावादिति चेत्सु-
लभ्यम्, यथा चोर्ध्वज्वलनस्य एकभूतावान्तरव्यक्तिषु वहीषु
वृत्तिस्तथाप्रापीति भाव्यं सलिलमेष चास्माकमवस्थान्त-

रापक्षं पृथिवीत्यतोऽपि न दोषः, तोलनादावपि प्रत्यक्षत आक्रमणमुपलभ्यते यथा बाष्पादिभिरभिधातादिः तावत् तैव तत्रापि च गुरुत्वव्यवहार उपलभ्यते चैतत् वक्ष्यता पुरुषेणाक्रम्यमाणेऽतिगुरुत्वप्रत्ययात् तस्मिन्नेव च मन्दमा-
क्रामति मान्यव्यवहारात् अतोऽनुमानतः प्रत्यक्षतो वा न भवदभिमतगुरुत्वसिद्धिः । अस्तु तर्हि सखिलपृथिवी-
साधारण उपलभ्यमानो रसादिरेव पतनहेतुरिति चेन्न तत्राननुविधानात्पतनतारतम्यस्य वैपरीत्योपलम्भाच्च । किं तर्हि वस्तुतो गुरुत्वं भूयताम् शक्यनभ्युपगमपक्षे विल-
क्षणं स्वरूपमेव तदभ्युपगमपक्षे तद्विशेष एव सर्वत्र हेतुत्व-
निर्वाहकतयाऽभ्युपगतायास्तस्या एवात्रापि स्वीकर्तुमुचि-
तत्वादिति । यस्तु सांख्यैः तमस्कार्यतया पृथिवीजलयोः
पतनहेतुर्गुरुत्वलक्षणो गुणविशेषोऽभ्युपगम्यते तैस्तेजः-
पवनयोरूर्ध्वतिर्यग्गमनहेतुतया सत्त्वकार्यो लघुत्वलक्षणो
गुणविशेषोऽभ्युपगन्तव्यः किं तु हेतुना येन पृथिव्यादिषु
गुरुत्वलघुत्वयोर्नियमं वदसि अनेनैव हेतुना पतनादि-
कार्यनियमोऽस्तु मध्ये गुणान्तरकल्पनं गुरुतरम् अतो
गुरुत्वगुणकल्पनं गुरुत्वपराहतमिति ॥

द्रवत्वप्रत्ययविषयो द्रवत्वं, तच्च स्यन्दननिदानं न
जलमात्रवृत्ति पार्थिवतैजसेष्वपि क्षीरकाचनादिद्रव्येषु
तदुपलम्भात्, द्विधा चेदं सांसिद्धिकपाकजमेदात् सखिले
सांसिद्धिकं पृथिवीतेजसोः पाकजमिति । यद्वा सखिल
एव द्रवत्वं काचनादिद्रव्येषु सखिलनिष्ठमेव तदुपलभ्यते
पञ्चभूतमयत्वात्सर्वेषां कदाचित्सदंशोद्भवसिद्धेः तद्विदं नृ-
सखिलवृत्तान्ते भगवता भाष्यकारेण दर्शितं, तथाऽप्येतच्च
जलत्वमात्रं तस्य करकाद्यवस्थायां काठिन्योपलम्भात् ।

अन्ये स्वाद्गुः सखिलनिष्ठमेव द्रवत्वमिति यदुक्तं तत्सा-
 धृतं सखिलत्वमात्रातिरिक्तमिति कुतः सिद्धं स्वम्ब-
 हेतुतया तत्कल्पनमिति चेत् तदपि तत एव किं न स्यात्
 अग्निवज्ज्वा इत्यादिष्वत् द्रव्यं जलमिति विशेषणतया स्फुर-
 ष्यादतिरिक्तत्वमिति चेत् अस्त्वेवमतिरेकः तथापि जल-
 त्वपर्यवसितसंस्थानविशेषोऽयमिति पथोपलम्भमङ्गीक्रि-
 यतां यथा काठिन्यं, स्पर्शविशेषः काठिन्यमिति चेत् अत्रा-
 पि तथाऽस्तु अविशेषात्, न च केवलं स्पर्शविशेषः काठि-
 न्यं संयोगविशेषसापेक्षः पृथिवीत्वैकार्थसमवायी स्पर्श-
 विशेषः, उक्तं च न्यायतत्वे प्रमेयपादसप्रमाधिकरणे चि-
 रलसंयोगप्रयुक्तः स्पर्शो मृदुः निर्विरलसंयोगप्रयुक्तस्पर्शः
 कठिन इति, निम्नोन्नतिलेशरहितसंयोग एव किंनिबन्धन
 इति चेत् जलत्वनिबन्धन एवेति मन्येयाः जलत्वं नाम
 किमिति चेत् हन्त किं द्रवत्वाभिलाषेण जलत्वमपलपितु-
 मिच्छसि किं वा जलत्ववद् द्रवत्वसिद्धिरिति मन्यसे न
 चोभयमपि युज्यते तथापि किमिदं जलत्वमिति चेत् जा-
 तिविशेषः किं तस्य व्यञ्जकमिति चेत् तादृशसंयोगविशेष-
 रूपविशेषादि, तर्हि तदभ्युपगमेन जलत्वमपि परित्यज्य-
 तामिति चेत् अस्तु नैतावता द्रवत्वस्य बहिर्भावः यदि
 द्रवत्वं न स्यात् क्षितितल इव सखिले ऽपि दुष्प्रवेशत्वं
 स्यादिति चेन्न आकाशादिभिर्व्यभिचारात् स्पर्शवत्त्वे
 सतीति चेन्न पवनातपादिभिर्व्यभिचारात् तेषां प्रशिथिल-
 स्वभावत्वात् तदेव कथं सावकाशत्वासंशामिति चेन्न अनु-
 पलम्भात्, न हि मध्यन्दिनातपे मात्रयाप्यवकाशमुपल-
 भामहे तथापि तदुपगमेऽत्रापि तदभ्युपगम्यताम् । अवि-
 शेषात् प्रवेशादियोग्यः समसंयोगविशेष एव किंनिब-
 न्धन इति चेन्न पवनातपादिभिः समाधानम् । यत्तु कर-

कायवस्थायां काठिन्योपलम्भाज्जलत्वातिरिक्तं द्रवत्व-
मित्युक्तं तदपि न उपशृम्भकमेदादेव तदानीं काठिन्यो-
पलब्धेः यथा काष्णनादितेजसां, न हि तेजसः स्वतोऽ-
न्यतो वा काठिन्यमस्ति, न च करकायवस्थासु कस्यचिज्ज-
लप्रतीतिः, नापि विद्रुतावस्थायां जलत्वद्रवत्वयोरन्यत-
राप्रतीतिर्येन व्यतिरेकोपलम्भः स्यात् पर्यायत्वं कथमिति
चेत् संयोगविशेषाद्युपाधिभेदादित्युक्तमेव एतदेव वैशेषि-
काद्यभिमतं द्रवत्वम् ॥

अथ स्नेहो निरूप्यते स्नेहप्रत्ययविषयः स्नेहः स
जलैकवृत्तिः घृतादिषु संसर्गाद् दृश्यते न चासौ द्रव-
त्वमात्रं शातकुम्भादिद्रवाणां पांसुसंग्राहकत्वाभावात्
नापि तोयत्वमात्रम् स्निग्धमिति तोयमिति पृथग्व्यव-
हारात्, जलप्रत्ययमन्तरेणापि मधूच्छिष्टादिषु स्निग्ध-
मिति प्रत्ययदर्शनाच्च । तदेवं प्रत्यक्सिद्धः सलिलैकवर्ती
पांसुसंग्रहणहेतुः स्नेहाख्यो गुणोऽस्तीति वैशेषिकानुसा-
रिणोऽस्मदीयाः । अन्ये त्वादुः स्निग्धमिति प्रत्ययस्ता-
वदस्त्येव स तु रूपस्पर्शविशेषादिष्वेव न ह्यन्यो गुणो
विविच्योपलभ्यते मासृण्यमात्रेण सलिलेऽपि स्निग्ध-
प्रत्ययः स काष्णनादिद्रव्येष्वपि समः । यद्वा न कश्चिदपि
सलिलं स्निग्धमिति जानाति मृदादिरेव हि तथोपल-
भ्यते पांसुसंग्रहणमपि सलिलत्वप्रयुक्तं सलिलत्वैकार्थस-
मवायिशक्तिविशेषप्रयुक्तं वा अतः काष्णनादिद्रव्याणां
मसंग्राहकत्वोपपत्तिः । किंच यदि संग्राहकत्वात् सलिले
स्नेहाख्यो गुणः स्वीक्रियते विश्लेषकत्वादग्नौ शैत्याख्यं
गुणान्तरमपि किं न कल्प्यते यदि तत्रौष्ण्यादिभिरेव
विश्लेषादिसिद्धिः तर्ह्यत्रापि शैत्यादिभिरेव संग्रह इति

किं न स्वीक्रियते । उक्तं च न्यायतत्त्वे प्रमेयपादसप्तमाधिकरणे दुष्करवियोगस्वभावसंयोगस्पर्शत्वं पिच्छिलत्वं सुकरवियोगस्वभावसंयोगस्पर्शत्वं विशिष्टवृत्त्यमिति, यदि च संग्रहात् स्नेहसिद्धिः तर्हि पमसनिर्गृह्यासादिष्वपि स कल्प्येत संग्रहातिरेकात् तेषामेव वा तत्तत्कृत्स्नवृत्तिता । यद्वा पुम्बकशिलाया इव शक्तिविशेषात् संग्राहकत्वमस्तु न च सलिलं संग्राहकमित्येव नियममुपलभामहे शुष्कमृत्पिण्डादीनां सलिलसेकेन विलयस्यापि दर्शनात्, तस्मात्सलिलस्वरूपमेव सहकारिविशेषमासाद्य संग्राहकं विभेदकं चेति यथोपलम्भमङ्गीकार्यम् । चेतनानां तु स्नेहः प्रीतिरुपादित्सा वा, रौक्ष्यमपि दुःखं जिहासा क्रोधो वा अतो न गुणान्तरसिद्धिरिति ॥

अनुभवजा स्मृतिहेतुर्वासना सा कार्यकल्प्या न तावदनुभवहेतुः स्मृतिः तस्य चिरध्वस्तत्वात्, नापि तदुपलब्धित आत्मादिः प्रध्वस्तस्याप्यज्ञायमानस्योपलक्षणतयापि कारणत्वासंभवात् नापि तद्ध्वंसः संस्कारप्रमोषाभावप्रसङ्गात्, नापि सदृशदर्शनादि केवलस्यातिप्रसङ्गित्वात्, विशिष्टवृत्त्यासिद्धेः, अनुभवजनितादृष्टविशेष इति चेत् तर्हि सिद्धा वासना सा पुण्यापुण्यरूपा वा ततोऽन्या चेति विशेषः तत्र न पूर्वा विधिनिषेधागोचरेषु तदयोगात् अतो द्वितीयैव परिशिष्यते, साप्याधेयशक्तिर्वा ततोऽन्या वा कार्यकारणादिप्रक्रिया सर्वा समा सा चात्मनिष्ठा ज्ञानद्रव्यनिष्ठा वेत्येकदेशिविवादः, तत्रानुभवस्मृत्यन्तरङ्गत्वात् ज्ञानद्रव्यनिष्ठत्वमेवोचितम् । यस्तु वरवविष्णुमिश्रैरुक्तं भावनाकल्पकप्रमाणेनैव स्थिरात्माश्रयत्वकरूपनादस्थिरज्ञानाश्रयत्वस्य प्रमाणाभावादिति

तत्तमं परमताभिप्रायेणोक्तं स्वेनैव ज्ञानस्य द्रव्यत्वमित्य-
 त्वयोः समर्थमात्, यदुक्तं समन्वयाधिकरणे भेदाभेदि-
 मतदूषणप्रसङ्गेन विवरणकारैः न ह्यपाधिः प्रतिसंवाता
 प्रवेशभेदस्तु तुल्यः न ह्यन्यगतः संस्कारोऽप्यत्र प्रतिसंधि-
 हेतुः, यदि स्यात्सर्वानियमः अनुभवसमानाधिकारश्च
 संस्कार इति तत्तमं धर्मभूतज्ञानस्य द्रव्यत्वमनभ्युपगच्छ-
 तां मतेनोक्तम् । असम्भते त्वनुभवसंस्कारस्मृतीनां
 ज्ञानावस्थाविशेषरूपत्वात् कश्चिदोषः । एतेन वासना-
 रेषुकुण्डित इत्याद्यपि गतार्थम् ॥

वेगो भावना स्थितस्थापक इति त्रिविधः संस्कार
 इति वैशेषिकाः तदनुपपन्नं वेगस्य कर्मविशेषव्यतिरेके
 प्रमाणाभावात् शीघ्रं गच्छतीत्याद्युपलभ्यस्यापि कर्मा-
 तिशयमात्रेण चरितार्थत्वात् कर्मातिशयस्य बोभय-
 सिद्धत्वात्, उक्तं च न्यायतत्त्वे प्रमेयपादे कालनिरूप-
 णप्रसङ्गे संयोगकालसामीप्यं हि वेग इति वेगेन गच्छ-
 तीत्यादौ प्रयत्नहेतुकर्मण्यपि वेगशब्दप्रयोगात् वेगस्य
 शरादिधर्मत्वेन प्रतिभासस्य मान्यप्रतीतिनिरस्तत्वात्
 संस्कारत्वं स्पन्दजनकवृत्तिसंस्कारजातित्वादित्यादेरति-
 प्रसङ्गासिद्धादिदुष्टत्वात्, श्रीविष्णुचित्तार्यैः क्रियावेगार्थ-
 त्वेन पठिता तथा हि ईश्वरानुमाननिराकरणे सर्वा
 क्रिया कृतिपूर्विका क्रियात्वात् गमनवदिति चेन्न शर-
 वेगजलस्पन्दनादौ व्यभिचारात् तेषां स्वभावत्वकल्पने
 हेतुमत्त्वकल्पनाविरोधादित्युक्तम् । स्थितस्थापकोऽपि सं-
 स्थानविशेष एव संस्थानविशेषतारतम्यानुरोधेन हि
 प्रतिगमनतारतम्यं दृश्यते सर्वदा क्रियोत्पत्तिप्रसङ्गः
 कर्षणमोक्षणादि सहकारिसाहित्येन परिहारश्च समौ

अतिरिक्तस्यापि स्थितस्थापकस्य तादृशतारतम्यं संस्थानतारतम्याधीनमिति वक्तव्यं तद्वरमदृष्टगुणान्तरकल्पनात् तेनैव संस्थानविशेषेण स्वस्थानगमनसिद्धिः परिशुद्धिरतिरिक्तवदप्रापि चिन्त्या । ये पुनर्ज्ञानसंस्कारः कर्मसंस्कार इति द्वैविध्यमाहुः तेषां कोऽयं कर्मसंस्कार इष्टः न तावद्वेगस्थितस्थापकस्यः तस्य निराकृतत्वात् नापि पुण्यापुण्यरूपक्रिया प्रवृत्तिहेतुः तस्या अपि पूर्वपूर्वादृष्टस्वस्वातन्त्र्यादिभिरेव निर्वाहात्, नापि मृदङ्गवादनादौ पूर्वपूर्ववादनादिभिराहित उत्तरोत्तरक्रियासु हस्तलाघवादिहेतुः तत्र हस्तलाघवादेः पूर्वपूर्ववादनाकृतकाठिन्यविशेषाभावादिप्रयुक्तत्वात् हस्तप्रेरणादिशैथिल्यस्य पूर्वपूर्ववादनाधिकृतसंस्कारजनितप्रेरणस्मृतिसौम्यप्रयुक्तत्वात्, यानि पुनः अघस्याश्लेषकरणं वैदिककर्मायोग्यतावासनाप्रत्यवायहेतुशक्त्युत्पत्तिप्रतिबन्धकरणम् एतदुभयकार्यकारणभूतानादिविपरीतवासनाबद्धोपीत्यादिभाव्यकारवचनानि तेषामप्यनुभववासनातिरिक्तसंस्कारकल्पननिर्बन्धाभावात् अघस्येत्यादिवाक्यान्तरं वैवमुक्तम् अधानि हि कृतानि पुरुषस्य वैदिककर्मायोग्यतां सजातीयकर्मन्तरारम्भद्विं प्रत्यवायं च कुर्वन्ति, अघस्य विनाशकरणमुत्पन्नायात्मच्छक्तेर्विनाशकरणं शक्तिरपि परमपुरुषाप्तीतिरेवेति, एवं पापकर्मणः परमपुरुषाप्तीतिद्वारा सजातीयकर्मन्तरारम्भद्विजनेन कन्वमिति सिद्धत्वाच्च तत्र वासनान्तरमस्तीति गम्यते अनारब्धकार्ये एवेत्स्वित्यधिकरणे च व्यवक्तमभाषयत् यथा न च पुण्यापुण्यजन्यभगवत्प्रीत्यप्रीतिव्यतिरेकेण शरीरस्थितिहेतुमृतसंस्कारसङ्गादे प्रमाणमस्तीति अन्यत्राप्येतसु स्थन्यायमिति बोद्धव्यम् एवं श्रीमद्गीताभाष्येऽप्युक्तम् ।

त्रिविधो भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ।
सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥

इत्यस्य व्याख्याने स्वभावः स्वासाधारणो भावः प्राचीनवासनानिमित्तस्तत्तद्वृत्तिविशेषः यत्र रुचिस्तत्र श्रद्धा जायते श्रद्धा हि स्वाभिमतं साधयत्येतदिति विश्वासपूर्विका साधने त्वरा वासना रुचिश्च श्रद्धा चात्मधर्मा गुणसंसर्गजाः तेषामात्मधर्माणां वासनादीनां जनका देहेन्द्रियान्तःकरणविशेषगता धर्माः कार्यैकनिरूपणीयः सत्त्वादयो गुणाः सत्त्वादिगुणयुक्तदेहाद्यनुभवजा इत्यर्थ इत्युक्तम् । यच्चात्मसिद्धौ निर्धूतनिखिलकरणकलेवरज्ञानकर्मवासनानुबन्धस्यापवृक्तस्य न खलु स्वपरसंवेदनोदयनिबन्धनं किञ्चित्संभाव्यत इति भगवद्यामुनमुनिभिर्ज्ञानकर्मवासनयोर्मदेनोपादानं तदपि भाष्यकारवचनवर्णिताम् । यस्तु कैश्चित् कार्पासबीजे लाक्षारागरूपिते सति तद्रक्ततापगमेऽपि तत्कुसुमफलादौ रक्ततादर्शनाद्व्यासनानुवृत्तिरङ्गीकार्येति, तत्र विचारणीयं किं तत्कार्येष्वङ्कुरादिषु वासनोदयः क्रमेण पुष्पाद्यात्मना परिणममानेषु बीजावयवेषु वा नाद्यः वैयधिकरण्येनाश्रयाभावाच्च वासनोदयानुपपत्तेः अन्यथातिप्रसङ्गात्, बीजावयवेषु तु लाक्षावयवानुवृत्तिस्त्यूतिबलेनैव रक्ततोपपत्तौ वासना नप्ययोजना । यस्तु गारुडमन्त्राद्यभिमृष्टेषु जलादिषु विषनिर्हरणादिदर्शनात् कञ्चित्संस्कारोऽङ्गीकार्य इति तदनुपपन्नमन्त्रबलाहितशक्तिविशेषेणैव तत्तत्कार्योपपत्तेः, न हि सजातीयकार्यनिष्पादकतया नियतस्य संस्कारस्यैतादृशकार्यहेतुत्वं युज्यते । यस्तु मीमांसकैः ग्रीहीन् प्रोक्षतीत्यादिबिहितकर्मसु ग्रीष्मादिद्रव्यनिष्ठः कञ्चित्संस्कारोऽङ्गीक्रियते ।

संस्कारः* कर्तुरेवैष प्रोक्षणाभ्युक्षणादिषु ।

इति तस्य कर्तृसंस्कारत्वमभ्युपगम्यते नैयायिकैः
किमयं भावनाख्यः संस्कारः उतादृष्टरूप इति विवेचनीयं
नाथः तस्यानुभूतिजन्यत्वेन क्रियाजन्यत्वानुपपत्तेः, न
द्वितीयः द्रव्येषु किञ्चित्कारमनाधाय केवलात्मसमवेता-
दृष्टजनकत्वे प्रयाजादिवदारादुपकारकत्वप्रसङ्गात् ततश्च
नैवारादिधर्युक्तायां विकृतौ ग्रीहीणामेव प्रोक्षणं स्यात्
न तु नीवाराणां तत्प्रोक्षणस्य प्रकृतावविहितत्वेनात्मस-
मवेतादृष्टासिद्धेः ततो ग्रीष्मादिष्वेव संस्कारोऽभ्युपग-
न्तव्य इति अत्रोच्यते यद्यप्येवम् अधाप्यं संस्कारस्तत्त-
द्देवताभिमतविषयत्वं वा सत्त्वादिगुणोद्भावेन यागयो-
ग्यत्वं वा अनेन न ततोऽतिरिक्तगुणविशेषसिद्धिः ॥

अथ संख्या, एकद्वित्र्यादिप्रतिपत्तिव्यवहारविषयः
संख्या, तां द्रव्यमात्रनिष्ठां केचिदाहुः । केचित्सु द्रव्यगुणा-
दिसमस्तपदार्थवर्तिनीं, द्रव्यमात्रनिष्ठावादिनश्च नित्य-
द्रव्येष्वेकत्वं नित्यम् अनित्यद्रव्येष्ववयवगतैकत्वैर्जन्यं,
द्वित्वत्रित्वादयस्त्वपेक्षाबुद्धिसहकृतैः प्रत्येकवर्त्तिभिरेक-
त्वैर्जन्या इत्याहुः तत्र तावद् द्वित्वादिव्यवहाराणां द्वित्वा-
दिसामग्येव निष्पत्तिः तत्तदपेक्षाबुद्धिविषयतयैव तेषां
स्फुरणात् द्वित्वादीनां बाह्यनिष्ठानामपि व्यवहर्तृनियम-
स्तत एव वाच्यः अन्यथा साधारणोपलम्भप्रसङ्गात् रूपा-
दिवत् ततस्तेनैव व्यवहारस्तन्नियमश्चेत्यस्मिन् पक्षे तूपप-
न्नतरं तादृशबुद्धिनिवृत्तौ च द्वित्वादिनिवृत्तिरभ्युपगता
एवं च कारणनिवृत्तिमात्रात्कार्यनिवृत्तिकल्पनं गरीयः
तादृशबुद्धिनिवृत्तिमात्राद्व्यवहाराभाव इति तूपपन्नतरम्

* संस्कारोः कर्तुरेवेष्टः प्रोक्षणाभ्युक्षणादिभिः । इति तु संख्याकर्तृ पक्षे उपसंभ्यते ।

ननु बुद्धिविशेष एव तार्त्त्विकमारोपितं वा द्वित्वादिक-
मनाम्रित्य कथंचिदपि न घटत इति चेत् भवतो वा
कथं घटते शक्तिविशेषादिति चेन्न द्वित्वापक्षापापात्तात्
द्वित्वादिप्रागभावः शक्तिरिति चेन्न द्वित्वत्रित्वादिसर्वप्रा-
गभावसन्नित्वौ कस्य शक्तित्वमिति नियमासिद्धेः, ईश्वरबु-
द्धिपरिग्रहविशेषाददृष्टाया नियम इति चेत् तुल्यं, निर्विष-
यव्यवहारप्रसङ्गो वैषम्यमिति चेन्न विषयाविधानात् । किं
च द्वित्वादिषु प्रमाणसिद्धेषु तत्प्रागभावानां सहका-
रित्वकल्पनं तेषु च प्रमितेषु तन्नियमेन द्वित्वाद्युत्पत्तिप्र-
तिनियतिरिति दुरुत्तरम् अतः सिद्धं द्वित्वादिसंख्या
बुद्धिविशेषविषयत्वमिति ॥

एकत्वं चिन्त्यते तत्र तावत्कार्यमेकत्वं नास्त्येव
अवयविन एवानभ्युपगमात् कुतस्तदैक्यं समुदायैकत्वं
राश्वेकत्ववत् तत्रापि हि भागप्रधानव्यवहारे नैकत्वं
व्यवहरन्ति संहतिदशायामेकत्वावस्था जायते विभक्त-
दशायामनेकत्वकिमिति चेन्न भेदाभेदविरोधप्रसङ्गात्,
प्रत्ययस्य च संहतिविभागाभ्यामेवान्यथासिद्धत्वात्
स्वरूपस्य च वस्तुतो भेदाभेदबिरुद्धत्वप्रसङ्गात् पटाव-
स्थायामेकतन्तूपलम्भप्रसङ्गाच्च प्रलयावस्थायाम् प्रपञ्चैक्यं
कथमिति चेत् न कथंचित् श्रुतिविरोधस्तर्हि इति चेन्न
भेदप्रहाणपरत्वात् तदेवैक्यमिति चेन्न प्रकृतित्वावस्था-
रूपत्वात् यथा तृणोपलादिपरिणामकलायां पृथिवीतः
पृथग्व्यवहारो जायते तेषामेव परिणामान्तरमापन्नानां
पुनःपृथिवीत्वव्यवहारः, न च तावता तृणोपलाद्यंशानां
परस्परं तावदैक्यम्, अथ महापृथिव्या वा किं तर्हि
विजातीयवस्थाप्रहाणेन सजातीयवस्थापसिमाश्रम् एव

संस्कृतपुस्तकानां सूचीयन्त्रम् ।

मूल्यम्

श्रीभाष्ये प्रथममुध्यायस्य प्रथमपाठः श्रुतप्रकाशिकासंवलितः पं० श्रीराममिश्र-	
शास्त्रप्रणीतकृतिचित्कविब्रह्मपदटिप्पणीसमेतः	७।
श्रीभाष्ये प्रथमाध्यायद्वितीयपादमारभ्य द्वितीयाध्यायान्तम्	तथा .. ६।
श्रीभाष्ये तृतीयाध्यायमारभ्य चतुर्थ्याध्यायान्तम्	तथा .. ३८।
वेदार्थसंग्रहे भगवद्गीतामानुक्रमनिप्रणीतः सटीकः	२।
वेदपूर्तः प्रथमो बिन्दुः सत्सम्प्रदायाचार्यपं० स्वामिश्रीराममिश्रशास्त्रि-	
प्रणीतो निविशेषाद्वैतनिराकरणपरः	११८।
वेदपूर्तिसंहितो वेदार्थसंग्रहः	३३।
शास्त्रदीपिका	६।
सङ्कल्प-काण्डम्, जैमिनीयबोदशाध्यायाः शेषचतुरध्यायोस्वरूपम्, भाट्टच-	
न्द्रिकोपेतम्, पं० स्वामिश्रीराममिश्रशास्त्रिसङ्कलितटिप्पणीसमेतम् ।	९।
काशिकाव्याख्या पदमञ्जरी, श्रीहरदत्तमिश्रविरचिता, भारद्वाजप० दामोदर-	
शास्त्रिणा संशोधिता पूर्वार्द्धरूपा	५३।
तथा उत्तरार्द्धम्	८३।
माधवीया धातुवृत्तिः, नामधातुवृत्तिश्च, श्रीमाधवाचार्यसोदरेण	
श्रीसायणाचार्येण विरचिता	७१।
काशिका, पाणिनीयव्याकरणसूत्रवृत्तिः, पण्डितवरदामनजयादित्यविरचिता	६१।
श्रीतिङ्गन्तार्थवतरणिः ।	६।
दिग्मीमांसा, श्रीसुधाकरद्विवेदिविरचिता	१८८।
जैमिनिसूत्रवृत्तिः सुबोधिनीनामिका, श्रीयुत्तरामेश्वरसूरिविरचिता	५१।
लक्षणावली, न्यायाचार्यश्रीमदुदयनविरचिता, शेषशाङ्कधराचार्यविरचितया न्याय-	
मुक्तावल्याख्याया टीकया सहिता ।	३।
सिद्धान्ततत्त्वं नाम वेदान्तप्रकरणम्, श्रीमांसाधुरन्धरश्रीमदापदेवसूनुना	
विद्वद्वरेण श्रीमदनन्तदेवेन विरचितम् ।	३।
तत्त्वमुक्ताकलापः-सर्वार्थसिद्धयुतः, बोधायनीयार्थसिद्धान्तानुसारी विशिष्टाद्वै-	
तत्ररूपनिरूपणपरः प्रकरणग्रन्थः, श्रीवेदान्ताचार्यापराभिधेन कवितार्किक-	
ककेसरिणां सर्वतन्त्रस्वतन्त्राधिष्येन श्रीद्वेङ्कटनाथदैशिकेन प्रणीतः	५१८।
वेदान्तसिद्धान्तमुक्तावली, आर्थर्वीनिष्ठाहृदयकताङ्गलभाषानुवादयुता	९३।
काव्यप्रकाशस्य इङ्गलण्डीयभाषानुवादः	३।
अथर्ववेदसंहिताया इङ्गलण्डीयभाषानुवादः	९३।
आनन्दप्रामाण्यम्, पञ्चरात्रतन्त्रप्रामाण्यव्यवस्थापनपरम्, श्रीभाष्य-	
काराणां परमगुणः श्रीदयामुनाचार्यस्वामिना प्रणीतम्	३।
तर्कभाषा, श्रीमत्केशवमिश्रविरचिता श्रीमद्विश्वकर्मविरचितया न्यायप्रदी-	
पाख्यटीकया सहिता ।	९३।

CONTENTS.

	Page.
BRĀHMASPHUṬASIDDHĀNTA, Edited with his own commentary by Mahāmahopādhyāya Sudhākara Dvivedin, Professor, Queen's College, Benares	517
THE SIDDHĀNTALEṢA OF APPAYADĪKṢITA, Translated by Arthur Venis	533
THE TĀRKIKARAKṢĀ AND SĀRASAMGRAHA OF VARADARĀJA, with the glosses Niṣkaṇṭakā of Mallinātha Kolācala and Laghudīpikā of Jñāna-pūrṇa, Ed. Vindhyeṣvariprasāda Dvivedin, Librarian, Sanskrit College, Benares	541
LAUKIKANYĀYASAMGRAHA, Ed. Gaṅgādhara Ṣāstrin, Professor, Sanskrit College, Benares	549
NYĀYASIDDHĀNĪANAM, Ed. Rāma Miṣra Ṣāstrin, Professor, Sanskrit College, Benares	565

64

काशीविद्यासुधानिधिः

THE PANDIT

A MONTHLY PUBLICATION

OF THE

BENARES COLLEGE,

DEVOTED TO

SANSKRIT LITERATURE.

NEW SERIES.

No. 10.] October, 1901. [Vol. XXIII.

BENARES:

PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETORS,
E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS.

1901.

Copyright on each article reserved.

Price Rs. 9-0 per annum.]

श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः ।
 प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपञ्चयान्वितः ॥ १ ॥
 अङ्कुरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः ।
 प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

संस्कृतपुस्तकानां सूचीपत्रम् ।

	मूल्यम्
चित्रमीमांसा, अथर्ववेदोदितकता तै. श्री रामशास्त्रिणा संशोधितः	१)
तत्त्वबिन्दुः, वाचस्पतिमिश्रकृतः, श्रीगङ्गाधरशास्त्रिणा संशोधितः	1=)
गणकतंत्रङ्गिणी, श्रीसुधाकरद्विवेदिनिर्मिता	१०)
बालरामायणं नाम नाटकम्, श्रीराजशेखरप्रणीतम्	११)
प्रसन्नराघवं नाम नाटकं, श्रीजयदेवकविप्रणीतम्	१)
लघुकोमुदी	१)
लघुकोमुदी, श्रीयुतहासबालगटेनाचार्ययोगेन्द्रगुप्तदीयभाषायामनुवादितम् ..	४)
श्रीयुतपण्डितवरबालशास्त्रियो जीवनवृत्तान्तः, श्रीगङ्गाधरशास्त्रिणा निकषितः	३)
देवदेवचरित्रम्, श्रीयुतगाफाचार्ययोगेन्द्रगुप्तदीयभाषायामनुवादितम्	४)
मानवधर्मप्रकाशः, मनुस्मृति का हिन्दीभाषा में अनुवाद	४)
शाश्वतधर्मदीपिका, ...	१)
अमरकोशः सटीकः	४)
योगवार्तिकम्	२१=)
श्रीतपदर्शनार्थचनम्	३)
वाक्यार्थचन्द्रिका, परिभाषेन्दुशेखरस्य व्याख्या श्रीकामकोल्लवशास्त्रि- संशोधिता	४)
काव्यप्रदीपः, पं. रामशास्त्रिभागवताचार्येण परिशोधितः	२१)
वेदान्तसिद्धान्तादर्शः, श्रीमन्नोहनलालवेदान्ताचार्येण प्रणीतः	१)
अणुहणस्यपदार्थाय सटीकम् श्रीमन्नोहनलालवेदान्ताचार्यकृतटिप्पण्यसहितम्	४१)

इदानीं सममण्डलशङ्कुसाधनमाह ।

विषुवत्कर्णेन गुणा विषुवच्छायायोऽनुतोसरा क्रान्तिः ।

यद्युनाक्षज्यायाः शङ्कुः सममण्डलस्थेऽर्के ॥ ५१ ॥

उत्तरा क्रान्तिः क्रान्तिज्या यद्वक्षज्याया कना तदाऽर्के सममण्ड-
लस्थे शङ्कुः स्वात् । शेषं स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्तिः । क्रान्तिज्या भुजः । कुज्याना तद्वृत्तिः कोटिः ।
सममण्डलशङ्कुः कर्णः । इत्युत्तरेण प्रसिद्धम् । ततोऽनुपातो यद्वक्षभाभु-
जेन विषुवत्कर्णा लभ्यते तदा क्रान्तिज्याभुजेन किं जातः समशङ्कुः

= $\frac{\text{विज्या क्रान्तिज्या}}{\text{पक्षभा}}$ । उत्तरा क्रान्तिर्यदाऽष्टोना तदैवार्केस्य सममण्डलप्र-
वेशो भवेदिति 'मार्तण्डः सममण्डलं प्रविशति स्वल्पेऽपमे स्वात् पला-
दि' ति भास्करविधिना स्फुटमेव ॥ ५१ ॥

इदानीं पुनः प्रकारान्तरेण समशङ्कुसाधनमाह ।

सूर्यज्या जिनभागज्यया गुणाक्षज्ययाथ वा भक्ता ।

अग्रा द्वादशगुणिता विषुवच्छायाविभक्ता वा ॥ ५२ ॥

सूर्यज्या रविभुजज्या जिनभागज्यया गुणाऽक्षज्यया भक्ताऽथ वा
प्रकारान्तरेण सममण्डलशङ्कुर्भवेत् । वाऽग्रा द्वादशगुणा विषुवच्छाया-
विभक्ता तदापि समशङ्कुर्भवेत् ।

अत्रोपपत्तिः । रविभुजज्या जिनज्यागुणा त्रिज्याभक्ता जाता
क्रान्तिज्या = $\frac{\text{त्रिज्या भुज्या}}{\text{त्रि}}$ । ततोऽक्षज्याभुजेन त्रिज्याकर्णस्तदा क्रान्ति-

ज्याभुजेन किं जातः समशङ्कुः = $\frac{\text{त्रिज्या भुज्या}}{\text{त्रि}} \cdot \frac{\text{त्रि}}{\text{अक्षज्या}} = \frac{\text{त्रिज्या भुज्या}}{\text{अक्षज्या}}$ ।

द्वितीयानयने । अग्रा भुजः । समशङ्कुः कोटिः । तद्वृत्तिः कर्ण इत्युत्तरेण
प्रसिद्धम् । ततो विषुवच्छायाया यदि द्वादश कोटिस्तदापया किं जातः

समशङ्कुः = $\frac{१२ अग्रा}{\text{त्रि}}$ । अत उपपन्नं सर्वम् ॥ ५२ ॥

इदानीं सममण्डलस्योर्ध्वं छायाकर्णसाधनमाह ।

द्वादशविषुवच्छायागुणिते पृथगक्षलम्बजीवे वा ।

क्रान्तिहृते सममण्डलकर्णौ प्राग्बत् पृथक् छाये ॥ ५३ ॥

अक्षज्या द्वादशगुणा वा लम्बज्या विषुवच्छायागुणा । एते द्वे
क्रान्तिहृते क्रान्तिज्याहृते तदा सममण्डलकर्णौ भवतः । ताभ्यां प्राग्बत्
पूर्वविधिना पृथक् छाये साधये ।

अत्रोपपत्तिः । अक्षजेत्रानुपातेन समशङ्कुः = $\frac{\text{वि. क्राज्या}}{\text{अक्षज्या}}$ । ततो

‘दृज्यात्रिजीवे रविसङ्कुणे ते शङ्कुहृते भाअश्रयो भवेता’ मित्यादिभा-
स्करविधिना सममण्डलकर्णः = $\frac{१२ \text{ वि.}}{\text{स श्रं}} = \frac{१२ \text{ वि. अक्षज्या}}{\text{वि. क्राज्या}} = \frac{१२ \text{ अक्षज्या}}{\text{क्राज्या}}$
= $\frac{१२ \text{ अक्षज्या} \cdot \text{लम्बज्या}}{\text{लम्बज्या} \cdot \text{क्राज्या}} = \frac{\text{वि. लम्बज्या}}{\text{क्राज्या}}$ । अत उपपत्तौ प्रकारौ ॥ ५३ ॥

इदानीं कोणशङ्कोरानयनमाह ।

अर्काप्रावर्गोनं त्रिज्यावर्गाधर्मककृतिगुणितम् ।

आद्योऽन्योऽग्राद्वादशविषुवच्छायावधो हृतयोः ॥ ५४ ॥

विषुवच्छायाकृत्या ह्यगसंयुतयान्यकृतियुतादाद्यात् ।

पदमन्ययुतविहीनं सौम्येतरगोलयोः शङ्कुः ॥ ५५ ॥

विदिशोः सौम्येतरयोरुत्तरगोले पदेनयुक्तोऽन्यः ।

सममण्डलदक्षिणगे न च्छाया नाडिकाः प्राग्बत् ॥ ५६ ॥

अस्य व्याख्या ‘त्रिज्यावर्गाधर्मोऽग्राज्यावर्गोपाद् द्वादशाहता’ दि-
त्यादिप्रसिद्धसूर्यसिद्धान्तप्रकारेण स्फुटा ।

अत्रोपपत्तिः । कोणवृत्तस्योर्ध्वं शङ्कुमूलप्राच्यपरयोरन्तरं शङ्कुमूल-
दक्षिणोत्तरयोरन्तरेण सममिति चेन्नमित्तः स्फुटम् । अथ शङ्कुप्रमाणं
य । ततोऽनुपातेन शङ्कुतलम् = $\frac{\text{वि. य}}{१२}$ । उत्तरदक्षिणगोलयोः क्रमेण भुज-
मानम् = $\text{अ} + \frac{\text{वि. य}}{१२}$ । भुजवर्गो द्विगुणो दृज्यावर्गः = $२ \left(\frac{१२ \text{ अ} + \text{वि. य}}{१२} \right)^२$

$$= \frac{१४४ अ^२ + २४ अ \cdot वि \cdot य + वि^२ य^२}{७२} = वि^२ - य^२ ।$$

$$\begin{aligned} & \text{समशोधनादिना (७२ + वि^२) य^२ + २४ अ \cdot वि \cdot य} \\ & = ७२ वि^२ - १४४ अ^२ = १४४ \left(\frac{वि^२}{२} - अ^२ \right) \\ & \text{वा, य^२ + } \frac{२४ अ \cdot वि}{७२ + वि^२} \cdot य = \frac{१४४ \left(\frac{वि^२}{२} - अ^२ \right)}{७२ + वि^२} \end{aligned}$$

आचार्येण यगुलकार्धस्यान्यसंज्ञा व्यक्तपत्तीयांशमानस्याऽऽद्यसंज्ञा कृता । तौ द्वागसंयुतया विषुवच्छायाकृत्या कृतावपि अन्याद्यौ भवतः । एवं कृते जातो पत्तौ य^२ + २ अन्य \cdot य = आद्य । ततो वर्गविधिना य^२ + २ अन्य \cdot य + अन्य^२ = अन्य^२ + आ

$$\therefore य + अन्य = \sqrt{\text{अन्य}^२ + आ}$$

$$\text{वा य} = \sqrt{\text{अन्य}^२ + आ} \pm \text{अन्य}$$

अत उपपद्यते । यदा त्रिज्यावर्गार्धतोऽष्टावर्गोऽधिकस्तदात्तरगोले आद्यस्य अथात्वात् कोणशङ्कुचतुष्टयमुत्पद्यते दक्षिणगोले च कोणशङ्कोर-भाव इत्यादि सर्वे भास्करसिद्धान्तशिरोमणितः स्फुटम् ॥ ५४-५६ ॥

इदानीं भुजद्वयज्ञानात् पलभामाह ।

प्राच्यपराशङ्कुतलान्तरद्वयव्यस्तकर्णवधविवरम् ।

समदिशि विषुवच्छायाऽन्यदिगैक्यं कर्णविवरद्वयम् ॥ ५७ ॥

प्राच्यपराशङ्कुतलान्तरं शङ्कुमूलप्राच्यपरान्तरम् । अर्थात् द्वाभ्यां कुलशङ्कोर्भुजः । एवं भुजद्वयस्य व्यस्तकर्णवधस्य समदिशि विषुवद्वय-दिश्येयं कर्णयोर्विवरेण कृतं विषुवच्छाया भवति ।

अत्रोपपत्तिः । 'भाद्वयस्य भुजयोः समाश्रयोव्यस्तकर्णवधतयोर्व-दन्तरम्' इत्यादिभास्करविधिना स्फुटा ॥ ५७ ॥

इदानीं प्रकारान्तरेण पलभानयनमाह ।

आयावृत्ताग्रोना सौम्येन युतान्तरेण याम्येन ।

विषुवच्छायाजादिषु तुलादिषु तथान्तरं हीनम् ॥ ५८ ॥

ह्यायावृत्ताया यथादिक्का कर्णवृत्ताया सौम्येन अन्तरेण द्वादशा-
कुलशङ्कुतलप्राच्यपरान्तरेणार्थाद् भुजेनोना याम्येन भुजेन च युता । एव-
मज्जादिषु राशिषु अर्थादुत्तरगोले । तुलादिषु चार्थाद्वृत्तिगोले तथैव
तदन्तरं भुजमानं हीनं ह्यायावृत्तायया तदा विषुवच्छाया भवतीत्यर्थः ।

अत्रोपपत्तिः । वृष्टच्छङ्कुतलायासंस्कारेण भुजो भवति । लघुशङ्को
तु शङ्कुतलं विषुवती । अया ह्यायाकर्णवृत्ताया यथादिक्का । उत्तरगोले
सममण्डलप्रवेशात् पूर्वं ह्यायावृत्ताया पलभोना सौम्यो भुजोऽतः सौम्येन
भुजेनोना ह्यायावृत्ताया पलभा । सममण्डलप्रवेशादुपरि पलभातश्छाया-
वृत्ताया शुद्धा भवति ततोऽत्रशिष्टं दक्षिणो भुजोऽतस्तेन युता साऽया
विषुवती भवति । दक्षिणगोले सर्वदा विषुवतीह्यायावृत्ताययोर्योगेन
भुजमानमतस्तच्छायावृत्तायया हीनं पलभा भवेदिति स्फुटमेव ॥ ५८ ॥

इदानीमिष्टच्छायावृत्ते पलभाययोः संस्थानमाह ।

इष्टच्छायावृत्ते तदग्रयोर्यदुदयास्तमयसूत्रम् ।

अनुपातास्तच्छङ्कोर्विषुवच्छायान्तरमिहाग्रा ॥ ५९ ॥

इष्टच्छायावृत्ते पूर्वापराशयोर्ये तदवे अर्थाच्छायावृत्ते परिवर्तते
अये तयोर्गतं सूत्रमुदयास्तसूत्रम् । तच्छङ्कोः । तस्य रवेः शङ्कुस्तच्छङ्कु-
स्तस्यानुपातात् प्रपातान्मूलादुदयास्तसूत्रपर्यन्तमन्तरं विषुवच्छाया भव-
ति । इहमिहास्मिन् ह्यायावृत्ते भुजविषुवतीभ्यामया च ज्ञेया-इति
कलितार्था बोध्यः ।

अत्रोपपत्तिः । महाशङ्कावुदयास्तसूत्रात् शङ्कुमूलपर्यन्तं शङ्कुतलं
लघुद्वादशाकुलशङ्को चाक्षेत्रसाम्राज्याच्छायावृत्तीयोदयास्तसूत्रात्तुष-
ङ्कुमूलपर्यन्तमन्तरं पलभेति सर्वं गोलविदां स्फुटमेवेति ॥ ५९ ॥

इदानीं भुजच्छायाभ्यां क्रान्तिज्ज्ञानयनमाह ।

शङ्कुप्राच्यपरान्तरविषुवच्छायाकुलान्तरं यास्ये ।

उदगैवयं सम्बन्धं ह्यायाकर्णोद्भूतं क्रान्तिः ॥ ६० ॥

शङ्कुप्राच्यपरान्तरं लघुशङ्कुसंबन्धी भुजः । विषुवच्छाया पलभा

प्रसिद्धा । याम्ये याम्यभुजेऽनयोरङ्गुलान्तरमुदगुत्तरभुजेऽनयोरैक्यं यत्तल्ल-
म्बगुणं तल्लम्बगुणं छायाकर्णोद्भूतं फलं क्रान्तिः क्रान्तिव्या स्यादिति ।

अत्रोपपत्तिः । उत्तरगोले पूर्वविधिना याम्यो भुजः = वि - कक्षया
= भु । अतः कर्णवृत्ताया = वि - भु । द्विष्टिगोले सर्वदा याम्यो भुजः
= वि + कक्ष = भु । अतः कर्णवृत्ताया = भु - वि । एवं याम्ये भुजे भुजप-
लभयोरन्तरं कर्णवृत्ताया फलिता । उत्तरगोले सैम्यो भुजः = कक्ष - वि
= भु । अतः कक्ष = वि + भु । एवं कर्णवृत्तायानयनमुपपन्नम् । कर्ण-
वृत्ताया चिज्यागुणा छायाकर्णोद्भूता जाताऽया = $\frac{\text{कक्ष} \cdot \text{त्रि}}{\text{कक्ष}}$ । इयं तल्लम्ब-

ज्यागुणा चिज्याभक्ताऽवच्छेदसाजात्याज्जाता क्रान्तिव्या = $\frac{\text{लज्या} \cdot \text{कक्ष}}{\text{कक्ष}}$ ।

अत उपपद्यते क्रान्तिव्यानयनम् ॥ ६० ॥

इदानीं क्रान्तिव्यातो रव्यानयनमाह ।

क्रान्तिर्व्यासार्धगुणा जिनभागज्याहृता धनुरजादौ ।

कर्क्यादौ चक्रार्धात् प्रोक्ष्य तुलादौ सभार्धेन ॥ ६१ ॥

चक्रात् प्रोक्ष्य मृगादौ स्फुटोऽसकृद् धनमृण्ये धने त्वृणकम् ।

अर्कोऽस्माद्वैशान्तरयुगयुगतो मध्यमः प्राग्बत् ॥ ६२ ॥

क्रान्तिः क्रान्तिव्या व्यासार्धेन चिज्यया गुणा जिनज्यया हृताऽर्क-
दोर्ध्या भवति । तदनुर्वर्षस्य प्रथमपादेऽजादौ राशिचये स्फुटः सूर्यः ।
कर्क्यादौ राशिचये तदनुस्वक्रार्धात् प्रोक्ष्य शेषं स्फुटार्कः । एवं तुलादौ
राशिचये तदनुषा सभार्धेन समः स्फुटोऽर्कः । मृगादौ राशिचये च चक्राद्-
द्वादशराशिभ्यस्तदनुः प्रोक्ष्य शेषं स्फुटोऽर्को ज्ञेयः । तत्रासकृद्वे मन्द-
फले धनं धने च चक्षं मन्दफलं देयं तदा स्वदेशे मध्यमोऽर्को भवति ।
अस्माद्वैशान्तरयुगयुगतः । अर्थात् प्राग्देशान्तरफलसहितात् पश्चिमदे-
शान्तरफलरहितादस्मात् स्वदेशीयमध्यमार्कोत् प्राग्बद्धांतिगतिं मध्य-
मः स्यादित्यर्थः ।

अत्रोपपत्तिः । विधरीतक्रियया स्फुटा । 'तदनुस्वक्रार्धे चरति इति'

स्यार्कः प्रकायतेऽन्येषु' इत्यादिभास्करविधिना पदबलाद्विज्ञानं सुग-
ममिति ॥ ६१-६२ ॥

इदानीं शशिशृङ्गोन्नतौ रविशङ्कर्यं विशेषमाह ।

शशिशृङ्गोन्नत्यर्थं रात्रेर्गतशेषनाडिकाशङ्कुः ।

विपरीतगोलविधिना रात्र्यर्धाङ्कान्तराभिर्वा ॥ ६३ ॥

पश्चिमदिशि शृङ्गोन्नत्यर्थं रात्रेर्गतनाडिकाभिरुच्यताभिः प्राग्दिशि
च रात्रिशेषनाडिकाभिरुच्यताभिः 'गतशेषात्पस्याद्' इत्यादिना विप-
रीतगोलविधिना रवेः शङ्कुः साध्यः । यदि नताभिर्नाडीभिरर्कशङ्कुरपेक्षि-
तस्तदा रात्र्यर्धाङ्कान्तराभिर्नतनाडिकाभिः स शङ्कुरानेयः ।

अत्रोपपत्तिः । 'निशावशेषैरसुभिर्गतैर्वा' इत्यादिभास्करशृङ्गो-
न्नतिविधिना स्फुटा । दृश्यशृङ्गोन्नतौ रवेः क्षितिजाधःस्थत्वादधोया-
म्योत्तरवृत्तान्नतकालोऽपेक्षितोऽतो रात्र्यर्धाङ्कान्तरतो नतनाडिकासाध-
नायातिदेशं चकाराऽऽचार्यः ॥ ६३ ॥

इदानीमयामुदयास्तसूचं चाह ।

क्षितिजेऽग्रा प्राच्यपरा क्रान्तिस्त्रिज्यागुणाऽवलम्ब्यहता ।

द्विगुणमुदयास्तसूत्रं तस्त्रिज्याकृतिवियुक्तपदम् ॥ ६४ ॥

क्रान्तिः क्रान्तिज्या त्रिज्यागुणाऽवलम्बेन लम्बज्याया हृता तदा-
ऽग्रा स्यात् । इयमग्रा क्षितिजे प्राच्यपरा भवति । अर्थात् क्षितिजे
प्राचि प्रतीच्यां च प्रागपरस्वस्तिकाभ्यां यथादिवक्ताऽग्रा भवतीत्यर्थः ।
तस्त्रिज्याकृतिवियुक्तपदं द्विगुणमुदयास्तसूत्रं भवेदिति ।

अत्रोपपत्तिः । कुज्या भुजः । क्रान्तिज्या कोटिः । अग्रा कर्णः ।
इत्यसत्त्वेन प्रसिद्धम् । ततो यदि लम्बज्याकोट्या त्रिज्या कर्णस्तदा
क्रान्तिज्याकोट्या किं ज्ञाताया = $\frac{\text{क्रान्तिज्या}}{\text{लज्या}}$ । अयात्रागोनात्रिज्यावर्गात् पद-
मयाकोटिज्या तद्विगुणमेवोदयास्तसूत्रं प्रसिद्धमिति ॥ ६४ ॥

इदानीं शङ्कुतलानयनमाह ।

अक्षज्याशङ्कुवधास्तम्बकलब्धोदयास्तमयसूत्रात् ।

दक्षिणतः शङ्कुतलं दिवसे रात्रौ तदुत्तरतः ॥ ६५ ॥

स्पष्टार्थम् ।

अथोपपत्तिः । असवस्ततो दिवाऽहोरात्रवृत्तानि दक्षिणतो रात्रा-
वुत्तरतो नतान्यतो दिवा शङ्कुतलं दक्षिणं रात्रावुत्तरं भवति । असत्तेजा-
नुपातेन शङ्कुतलानयनं स्फुटम् ॥ ६५ ॥

इदानीमध्यायोपसंहारमाह ।

दिग्लम्बाच्चस्वोदयलग्नच्छायादिषूपदिष्टेषु ।

षट्षष्ट्यार्याणां त्रिप्रभाध्यायस्तृतीयोऽयम् ॥ ६६ ॥

इति श्रीब्राह्मस्फुटसिद्धान्ते त्रिप्रभाध्यायस्तृतीयः ॥ ३ ॥

स्पष्टार्थम् ॥ ६६ ॥

मधुसूदनसूनुनोदितो यस्तिलकः श्रीपृथुनेह त्रिणुजोक्ते ।

हुदि तं विनिधाय नूतनोऽयं रचितः प्रश्नविधौ सुधाकरेण ॥

इति श्रीकपालवत्सूनुसुधाकरद्विवेदिविरचिते ब्राह्मस्फुटसिद्धान्त-
नूतनतिलके त्रिप्रश्नाधिकारस्तृतीयः ॥ ३ ॥

अथ चन्द्रग्रहणाधिकारः ।

तत्रादौ तदारम्भे कारणमाह ।

कालज्ञानं प्रायः पर्वज्ञानार्थमिष्यते सद्भिः ।

शशिभास्करग्रहणयोर्वास्तवभेदाः स्फुटा भेदैः ॥ १ ॥

दिग्दर्शनवलनवेलानिमीलनोन्मीलनस्थितिविमर्दाः ।

स्पर्शच्छायाभोक्षग्रासेष्टग्रासपरिलेखाः ॥ २ ॥

भेदाश्चतुर्दश तयोरिन्द्रर्कग्रहणयोः परिज्ञानात् ।

यस्माद्भेदज्ञानं तस्माद्ग्रहणे प्रवक्ष्यामि ॥ ३ ॥

सद्भिः सद्गणकैः प्रायो बाहुल्येन पर्वज्ञानार्थं कालज्ञानमिष्यते । तद्विपरीतेनार्थेन पर्वज्ञानात् कालज्ञानं च स्फुटम् । कालज्ञानाद्यज्ञादि-
क्षिप्ता स्फुटेति कलितार्थः । शशिभास्करग्रहणयोर्ज्ञानार्थं ये वास्तवभेदा
दिग्दर्शनकालावरणाद्यास्ते भेदैर्वक्ष्यमाणैः स्फुटाः । चतुर्दश भेदाश्च
दिग्दर्शनवलनवेलानिमीलनाः स्फुटाः । (दिग्भेदश्चन्द्रस्य प्राक् प्रवहणं रवेः
पश्चात् । वर्षभेदश्चन्द्रस्याधोत्पार्धादिवर्षासे धूम्रादयो वर्षा रवेः सर्वदा
ह्रस्वः । वलनभेदश्चन्द्रग्रहे स्पर्शमोक्षोद्भववलने प्राक्पश्चिमतो द्वेये
रविग्रहे पश्चिमपूर्वतः । वेला समयश्चन्द्रग्रहे सदा तिथ्यन्त एव मध्य-
ग्रहः सूर्यग्रहे स नियमो नैव । निमिलनोन्मीलने च शशिसूर्यग्रहणयो-
र्मिथो व्यस्तावतो भवत इति तत्रापि भेदः । स्थितिश्च चन्द्रग्रहे महती
रविग्रहे लघुरिति । एवं विमर्दकालश्च चन्द्रग्रहे महान् रविग्रहे लघुः ।
स्पर्शः स्पर्शकालनिर्णयश्च चन्द्रग्रहे स्थित्यधोद्विग्रहे लम्बनसंस्कृतस्थि-
त्यधोत् । छायाभेदश्च प्रवहणादिषु स्वस्वशङ्कुभेदात् प्रसिद्धः । मोक्ष-
भेदश्च चन्द्रग्रहे पश्चाद्विग्रहे प्राक् मोक्षः । ग्रासभेदश्चन्द्रग्रहे शरतो
रविग्रहे नतिसंस्कृताच्छरतः । इष्टग्रासभेदश्चन्द्रग्रहे तत्कालशराद्विज्ञा-
तस्थित्यधोत् रविग्रहे नतिसंस्कृतशरात् स्पष्टस्थित्यधोत् । परिलेखभे-
दश्च चन्द्रग्रहे गणितागतशरात् रविग्रहे नतिसंस्कृतात् । एवमत्र दिक्

१ । वर्ष २ । वलन ३ । वेला ४ । निमीलन ५ । उन्मीलन ६ । स्थिति
७ । विमर्द ८ । स्पर्श ९ । छाया १० । मोक्ष ११ । वास १२ । दृष्ट-
यास १३ । परिलेख १४ । चतुर्दश भेदाः । १) यस्मादिन्द्रकसहस्रयोः
परिज्ञानादिति चतुर्दशभेदज्ञानं भवति तस्माच्छशिरविबहस्ये अहं प्रव-
ह्यामीति ॥ १-३ ॥

इदानीं तात्कालिकीकरणमाह ।

तिथिगतगम्ये भुक्तिगुणे भुक्त्यन्तरहृते फलोन्युतौ ।

रविशशिनौ समलिप्तौ पातस्तात्कालिको भवति ॥ ४ ॥

तिथिगतगम्ये तिथिगतगम्यकले भुक्तिगुणे रविभुक्त्या चन्द्रभुक्त्या
च गुणे । उभयत्र रविचन्द्रभुक्त्यन्तरेण हृते । गतचालने फलोनौ गम्ये
फल्युतौ रविशशिनौ । एवं तौ तात्कालिकौ तिथ्यन्ते समलिप्तौ भवतः ।
एवं पातगत्या पातोऽपि तात्कालिको भवति ।

अत्रोपपत्तिः । तिथिगतगम्ये कले षष्टिगुणे रविचन्द्रगत्यन्तरभक्ते
गतेष्वष्टिकास्ता गतिगुणाः षष्टिहृताश्चालनकलाः स्युः । एवमत्र
षष्टितुल्ययोगुणहरयोर्नाशाद्ययोक्ता क्रियोत्यप्यते ॥ ४ ॥

इदानीं तिथ्यन्ते शरकलानयनमाह ।

स्त्रिघन २७० गुणा व्यासार्धभाजिता चन्द्रपातयोगज्या ।

विक्षेपकलाः सौम्याः चन्द्रायूनेऽधिके याम्याः ॥ ५ ॥

चन्द्रायूने चन्द्रपातयोगे सौम्या अधिके याम्या विक्षेपकला
भवन्ति । शेषं स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्तिः । 'सपाततात्कलकचन्द्रदोर्न्या अभेदते' त्यादिभा-
स्करविधिना स्फुटा ॥ ५ ॥

इदानीं विम्बान्याह ।

रविशशिभुक्ती भवदशगुणे नक्षैः स्वरजिनैर्हृते माने ।

तत्पाष्टगुणितभुक्तयोर्विवरं षष्ठ्या हृतं तमसः ॥ ६ ॥

रविशशिभुक्ती भवदशगुणे नक्षैः स्वरजिनैर्हृते अर्थाद्रविगतिरे-
कादशगुणा नक्ष२०हृता । चन्द्रगतिर्दशगुणा स्वरजिनैर्२४०हृता तदा रवि-

चन्द्रयोर्मौने विम्बमाने भवतः । तत्त्वाष्टगुणितभुक्तयोः पञ्चविंशतिगुण-
रविगतेरष्टगुणितचन्द्रगतेरेव विधरं वष्ट्या हृतं तमसो राहोर्विम्बमानं
भवेत् ।

अत्रोपपत्तिः । 'भानोर्गतिः स्वदशभागयुतार्धता' इत्यादिभास्क-
रविधिना रविं = $\frac{११ रग}{२०}$ । चंविं = $\frac{३ चंग}{७४} = \frac{चंग}{७४} = \frac{१० चंग}{७४०} = \frac{१० चंग}{२४७}$ स्व-

ल्यान्तरात् । 'भानोर्गतिः शरहता रविभिर्विभक्ता' इत्यादिभास्करविधि-
ना राहुविं = $\frac{२ चंग}{१४} = \frac{५ रग}{१२} = \frac{८ चंग-३५ रग}{६०}$ । अत उपपन्नं सर्वम् ॥ ६ ॥

इदानीं यासमानमाह ।

आद्यच्छादकमानैक्यार्धं विक्षेपहीनितं क्षमम् ।

सर्वग्रहणं ग्राह्यादधिके खण्डग्रहणमूने ॥ ७ ॥

स्पष्टार्थेयमायो ।

अत्रोपपत्तिः । 'यच्छादकसच्छादकमण्डलेक्यखण्डं शरोनं स्थिति-
प्रमाणं' इत्यादिभास्करविधिना स्फुटा ॥ ७ ॥

इदानीं स्थितिविमर्दार्धानयनमाह ।

आद्येन युतो नस्य छादकमानस्य तद्वलकृतिभ्याम् ।

विक्षेपकृतिं प्रोक्ष्य पदे तिथिवत् स्थितिविमर्दाधे ॥ ८ ॥

पदे तिथिवत् । अर्थात् पदे वष्टिगुणे रविवन्द्रगत्यन्तरेण हृते
स्थितिविमर्दार्धं भवतः । शेषं स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्तिः । 'मानार्धयोगान्तरयोः' इतिभ्यामित्यादिभास्कर-
विधिना स्फुटा ॥ ८ ॥

इदानीमसकृद्विधिना स्थितिविमर्दद्वयोः स्फुटीकरणमाह ।

वष्ट्या विभाजिता स्थितिविमर्दद्वयनाडिकागुणा स्वगतिः ।
आदौ रवीन्दुपातेष्वृषमसकृत् तेषु घनमन्ते ॥ ९ ॥

स्वष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्तिः । 'स्थित्यर्धनाडीगुणिता स्वभुक्ति' रित्यादिना 'एवं विमर्दार्धकलोनयुक्ते' त्यादिना च भास्करविधिना स्फुटा ॥ ९ ॥

इदानीं निमीलनोन्मीलनकालानयनमाह ।

स्पर्शाग्निमीलनं स्थितिदले विमर्दार्धहीनिते पञ्चात् ।

मोक्षादर्वागुन्मीलनं विमर्दस्तदैक्यार्धः ॥ १० ॥

स्थितिदले स्पर्शस्थित्यर्धं विमर्दार्धहीनिते काले स्पर्शात् पश्चात् निमीलनं भवति । एवं मोक्षस्थित्यर्धं उन्मीलनविमर्दार्धहीनिते काले मोक्षादर्वाक् पूर्वमुन्मीलनं भवति । तयोर्निमीलनोन्मीलनयोः कालयो-
र्योगार्धो विमर्दः । अर्थाद्योगार्धकालपर्यन्तमेव द्वादशविम्बे द्वादशवि-
म्बस्य निमज्जनं भवति ।

अत्रोपपत्तिः । स्थित्यर्धविमर्दार्धपरिभाषातः स्फुटा ॥ १० ॥

इदानीमिष्टवासानयनमाह ।

मुक्त्यन्तरमिष्टोन्स्थितिदलघटिकागुणं हृतं षष्ठ्या ।

बाहुः प्राग्वत् तत्फलहीनयुतैः सूर्यशशिपातैः ॥ ११ ॥

तात्कालिकविच्छेपः कोटिस्तद्वर्गयुतिपदं कर्णः ।

मानैक्यार्धात् कर्णं विशोध्य तात्कालिको ग्रासः ॥ १२ ॥

एष्टं स्पर्शिकादिकं तत् सञ्जातीयं स्थितिदलं च गृहीत्वान्तरं कर्तव्यम् । शेषं स्वष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्त्यर्थं भास्करभुजानयनं द्रष्टव्यम् । (य. ग. चन्द्रय. श्लो-
१५-१६ ॥) ॥ ११-१२ ॥

इदानीमिष्टवासात् कालानयनमाह ।

असकृद्ग्रासकलोनप्रमाणयुतिदलकृतेर्विशोध्य कृतिम् ।

तात्कालिकविच्छेपस्य शेषमूलं कृतं तिथिवत् ॥ १३ ॥

प्रग्रहणस्थित्यर्धात् प्रोक्ष्य प्रग्रहणतो भवेत्* कालः ।

* भवति-इति गाढान्तरम् ।

मौखं विशोध्य मोक्षस्थित्यर्थात् प्राग् भवेन्मोक्षात् ॥ १४ ॥

वासकलो न प्रमाद्युमिदलकृतेर्वासेन मानैक्यार्धवर्गात् तात्कालिकशरस्य कृतिं विशोध्य शेषमूलं तिष्ठित्वसकृत् कृतम् । अर्थात् शेषमूलं वष्ट्वा गुणं रविचन्द्रगत्यन्तरकृतं फलकालेन रविचन्द्रपातान् प्रचाल्य तात्कालिकविशेषं प्रकाशय तस्मात् पुनर्वासकलो न प्रमाद्येत्यादिनाऽसकृद्व्यः शेषमूलकालः स्थिरीभवति तं प्रवक्ष्यस्थित्यर्थात् स्पर्शिकस्थित्यर्थात् मोक्षं दित्वा यद्व्यतः स्पर्शादनन्तरं कालो भवेदर्थात् स्पर्शानन्तरमेतावतीष्टकाले तावानिष्टवासो भवति । एवं तमेव कालं मौखं मोक्षसंबन्धिनं मोक्षस्थित्यर्थाद्विशोध्य शेषं मोक्षात् प्रागेवेष्टकालो भवेत् । अर्थात् मोक्षात् प्राक् तावतीष्टकाले तावानेवेष्टवासो भवेत् । एवमिष्टवासाद् द्विधेष्टकाल उत्पद्यते । एकः स्पर्शानन्तरमन्यो मोक्षात् प्रागिति ।

अधोपपत्तिः । तात्कालशरस्याज्ञानान्मध्यकालिकशरात् कर्म कृतमतोऽसकृद्विधिना स्फुटकालसाधनमुचितम् । अधोपपत्ति 'वासेन मानैक्यदलस्य वर्गाद्विशेषकृत्या रहिता' दित्यादिभास्करविधिना स्फुटा ॥ १३-१४ ॥

इदानीं स्पर्शादिव्यवस्थितिमाह ।

स्फुटतिथ्यन्ते मध्यं प्रग्रहणं स्थितिदलो न केऽभ्यधिके ।

मोक्षो निमीलनोन्मीलने विमर्दार्धहीनयुते ॥ १५ ॥

स्पष्टार्थमुपपत्तिश्च स्फुटा । 'मध्यग्रहः पर्वविरामकाले' इति भास्करोक्तमेतदनुरूपमेव ॥ १५ ॥

इदानीमवबलनसाधनमाह ।

प्राक् पश्चात्तविषुवज्ययोर्वर्धात् त्रिज्ययाप्तचापांशैः ।

उत्तरयाम्ये पूर्वा विषुवद्वृत्तात् त्रिभे ग्राह्या ॥ १६ ॥

प्राक् प्राक्पाने पश्चात् पश्चिमकपाले यो नतः सममण्डलीया नतभागास्तेषां या ज्या । या च विषुवज्याऽसज्या तयोर्वर्धात् त्रिज्यया यदाप्तं तस्य चापांशैस्त्रिभे यद्वा द्वावित्रयान्तरे उत्तरयाम्ये प्राक्पश्चाच्च-

तक्रमेण यास्या यास्यद्वितीया विषुवद्वृत्तस्य पूर्वा भवति सममण्डलादि-
त्येषेण सहान्वयः ।

अत्रोपपत्तिः । 'तेषां क्रमज्या पलशिञ्जिनीघ्नी भक्ता कुमौर्ज्या'
इत्यादिभास्करविधिना स्फुटा । आचार्येण कुज्यास्थाने चिज्या स्थूला
गृहीता । नतशब्देन यद्यहोरात्रे नतकालो गृह्यते तदा चलनवासनया-
ऽत्यन्तं स्थूलमाचार्याक्तमक्षवलनं भवेदिति चापीयत्रिकोणमित्या चल-
नानयनेन स्फुटम् ॥ १६ ॥

इदानीमायनं चलनमाह ।

सममण्डलादिषुवतो ग्राह्यात् त्रिगृहाधिकाद्गुदग्याम्यैः ।
क्रान्त्यंशैरपमण्डलपूर्वास्याश्चन्द्रविक्षेपः ॥ १७ ॥

सममण्डलादिति पूर्वेषु श्लोकेन सहान्वयः । ग्राह्याच्चन्द्रग्रहे
चन्द्रात् सूर्यग्रहे सूर्यात् किंविशिष्टात् त्रिगृहाधिकात् राशित्रयसहिताद्यो
क्रान्त्यंशास्तेष्वग्याम्यैर्विषुवतो नाहीवृत्तात् त्रिभान्तरेऽपमण्डलपूर्वा क्रा-
न्तिमण्डलीया तात्कालिकी पूर्वा स्यादिति । अस्याः क्रान्तिवृत्तपूर्वग्याः
सकाशाद्याम्योत्तरश्चन्द्रविक्षेपो भवति-इति प्रसिद्धोऽर्थः ।

अत्रोपपत्तिः । सचिभयहक्रान्तिज्या कुज्यावृत्तेऽयनचलनं भवति ।
आचार्येण स्थूलादकुज्या चिज्यामिता गृहीता । अतः क्रान्तिज्यैवायनं
चलनम् । तच्चापांशाः सचिभयहदिकृत्ता उत्तरयाम्या अयनचलनांशा भव-
न्तीति सर्वे भास्करतीयचलनवासनातः स्फुटम् ॥ १७ ॥

इदानीं स्पष्टचलनमाह ।

एकान्यदिशोर्युतिविद्युतेर्ज्या प्रग्रहणमध्यमोक्षेषु ।
चलनं निमीलनोन्मीलनेष्टकालेष्वतोऽन्यदिशाम् ॥ १८ ॥

एकदिशोरत्तलायनचलनवापयोर्युतेरन्यदिशोर्विद्युतेर्ज्या स्पष्टमध्य-
मोक्षकालेषु चलनं स्फुटं भवति । एवं निमीलनोन्मीलनेष्टकालेषु स्फुटं
चलनं साध्यम् । अतोऽस्माद्वलनादन्यदिशामानयनं कार्यम् । अथोदेक-
स्माद्वृत्ताद्यावद्विरंशैरन्यवृत्तस्य पूर्वा चलति तावद्विरंशैरन्या द्विशस्व
चलन्तीति तासामानयनं सुगमम् ।

अत्रोपपत्तिः । 'तयोः पलोत्थायनयोः समाशयो' रित्यादिभा-
स्करविधिना स्फुटा । तत्र भास्करेण मानैक्यार्धवृत्ते स्फुटं चलनं परि-
गण्यते । आचार्येण च त्रिज्यावृत्ते यथागतं तथैव स्थापितमिति । इदं
स्फुटं चलनं परिलेखार्थमुपयुक्तम् । परिलेखविधिं चाप्ये वक्ष्यत्याचार्यः ॥ १८ ॥

इदानीं ग्रहणे वर्णमाह ।

आद्यन्तयोः स धूम्रः कृष्णः स्वर्गग्रहेऽर्धतोऽभ्यधिके ।
ग्रासे स कृष्णताम्रः सर्वग्रहणे कपिलवर्णः ॥ १९ ॥

आद्यन्तयोश्चन्द्रः स धूम्रो वर्णो भवति । अर्धोद्ग्रहादौ ग्रह-
यान्ते च चन्द्रे धूम्रवर्णो भवति । कृष्णताम्रः कृष्णरक्तो भिन्नाऽञ्जनच्छ-
विरित्यर्थः । शेषं स्पष्टार्थम् । स्वल्पच्छन्ने धूम्रवर्णः सुधांशो' रित्यादिभा-
स्करोक्तमेतदनुकूपमेव ॥ १९ ॥

इदानीमस्याध्यायस्योपसंहारमाह ।

मानविमर्दस्थितिदलचलनेष्टग्राससमकलाद्येषु ।
चन्द्रग्रहणाध्यायो विंशतिरार्याश्चतुर्थोऽयम् ॥ २० ॥

इति श्रीब्राह्मस्फुटसिद्धान्ते चन्द्रग्रहणाधिकारश्चतुर्थः ॥४॥

समकलः पूर्णान्तकालो मध्यग्रहसमयः । शेषं स्पष्टार्थम् ॥ २० ॥

मधुसूदनसूनुनोदितो यस्ति लकः श्रीपृथुनेह त्रिज्युज्जोक्ते ।

हृदि तं विनिधाय नूतनोऽयं रचितश्चन्द्रयुतो सुधाकरेण ॥

इति श्रीकृपालुदत्तसूनुसुधाकरद्विवेदिविरचिते ब्राह्मस्फुटसिद्धान्त-

नूतनतिलके चन्द्रग्रहणाधिकारश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

अथ सूर्यग्रहणाधिकारः ।

तत्रादौ तद्वारम्भप्रयोजनमाह ।

दृग्गणितैक्यं न भवति यस्मात् पञ्चज्यया रविग्रहणे ।
तस्माद्यथा तदैक्यं तथा प्रवक्ष्यामि तिथ्यन्ते ॥ १ ॥

उदयज्या=अध्या । मध्यज्या=खलमननतांशज्या । रविशङ्कुः । दृग्ग-
तिः=विचित्रशङ्कुः । दृक्क्षेपः=विचित्रनतांशज्या । एवमार्यभटादिभिः
पञ्चज्यया रविग्रहणे यदानयनमुपनिबध्नुं तदास्माद्दृग्गणितैक्यं न
भवति तस्माद्वया तयोर्दृग्गणितयोरेक्यं स्यात् तथाऽऽनयनमहं प्रवक्ष्या-
मीति । तिथ्यन्ते इत्यस्याये संबन्धः । संप्रति प्रसिद्धसूर्यसिद्धान्तेऽपि
पूर्वोक्तपञ्चज्येयैर्वाक्यग्रहणानयनम् । पौलिशे च चन्द्रस्यापि पृथक् सूर्य-
ग्रहणे पञ्चज्याः साधिता इति दशज्याविधानेन तत्र रविग्रहणमुपनि-
बध्नुम् ।

तथा च स्वटीकायां चतुर्विंशत्तार्यः ।

‘पञ्चज्यया पञ्चज्याविधानेन रविग्रहणं यदाचार्यैरुपनिबध्नुम् ।
तदाया । उदयज्या, मध्यज्या, शङ्कुज्या, दृग्गतिज्या, दृक्क्षेपज्या च ।
एताभिरार्यभटादिभिस्तथा पौलिशतन्त्रे पञ्चज्याश्चन्द्रमसः स्वदिनग-
तशेषचरदलक्रान्त्यादिभिः कल्पिताः । एवं तत्र दशज्याविधानेन रवि-
ग्रहणं यदुपनिबध्नुं तादृशममान्ते भवति । ये च तत्र दोषास्तानाचार्यै
एव वक्ष्यति तन्त्रपरीक्षाध्याये वयमपि तत्रैव व्याख्यास्यामः’ ।

इदानीं लम्बनावनत्योर्भावाभावमाह ।

विचित्रभलमसमेर्जं न लम्बनं तदधिकोनके भवति ।
तस्य क्रान्तिज्योदक् यदाक्षजीवासमा न तदा ॥ २ ॥
अवनतिरतोऽन्यथा भवति सम्भवे तदुदयैर्विलमसमम् ।
कृत्वा तदुदितघटिकास्तच्छङ्कस्तचरप्राणैः ॥ ३ ॥

तिथ्यन्ते गणितागतदर्शान्तकाले पूर्वविधिना चिप्रश्नेऽन्ते लम्बं कृत्वा विचित्रं कार्यम् । तेन विचित्रभलनेन समेऽर्के रवौ सति लम्बनं न भवति । तस्माद्विचित्रभादधिके वाने रवौ लम्बनं भवतीत्यर्थत एव सिध्यति । एवं तस्य विचित्रभस्योत्तरा क्रान्तिक्या यदा स्वदेशासजीवासमा तदाऽवनतिर्न भवति क्तोऽन्यथा चावनतिर्भवति । लम्बनावनयोः सम्भवे च तदुदयेः स्वदेशीयराश्युदयेर्विलग्नसमं कृत्वाऽर्थादूनस्य भोग्योऽधिकभुक्तयुक्तो मध्योदयाग्र इति चिप्रश्नेऽन्तविधिं कृत्वा तदुदितघटिकास्तस्य विचित्रभस्य यता घटिकाः साध्याः । ततस्तत्त्वरप्रायेर्विचित्रभरासुभिस्तच्छुर्विचित्रभशु 'दिनगतशेषाल्पस्य' इत्यादिविधिना साध्यः ।

अत्रोपपत्तिः । लम्बनाभावे 'न लम्बनं विचित्रभलग्नतुल्ये रवा' विन्याद्विभास्करविधिना स्फुटा । एवमवनतेरानयनस्य दृक्क्षेपाधीनत्वाद्वादा दृक्क्षेपाभावस्तदाऽवनतेरभावः । आचार्येण स्वल्पाक्षद्वये याम्योत्तरवृत्त एव स्वल्पान्तराद्विचित्रभस्थितिं प्रकल्प्य तस्य द्युदत्तवत् क्रान्त्यक्षसंस्कारेण नतांशाभावस्यानमानीतमुत्तरक्रान्तिसमेऽर्के । विचित्रभेदितघटिकादिज्ञानं च चिप्रश्नेऽन्त्या सुगमम् ॥ २-३ ॥

इदानीं लम्बनानयनमाह ।

त्रिज्याकृतेभ्रतुर्गुणशङ्कुहतायाः फलेन भक्त्याः ।
तात्कालिकार्कराशिप्रयोनलम्बान्तरज्यायाः ॥ ४ ॥
लम्बनघटिका लब्धं लम्बात् तात्कालिकात् त्रिरारयूनात् ।
अथमधिकेऽर्के हीने घनमसकृत् पञ्चदश्यन्ते ॥ ५ ॥

स्पष्टार्थमाह्वयम् ।

अत्रोपपत्तिः । 'त्रिभोजलानं तरणिं प्रकल्प्ये' त्यादि भास्करविधिना स्फुटा । वास्तव्यलम्बनादिज्ञानाय मदीयः बहुशकलं विलोकनीयम् ॥ ५ ॥

इदानीं प्रकारान्तरेण लम्बनमाह ।

कार्यशुण्णस्य सार्धमसुवेद्यविभाजितात् फलविभक्तम् ।
लम्बनमाह्वो भास्करविचित्रभलग्नान्तरज्या वा ॥ ६ ॥

thing must be understood the *immediate* cause alone : because (he argues) in no case has the means or process of knowledge been found also to bring an object into existence, and because it is logically simpler to postulate the recognition of similarity as the sole cause of adhyāsa. Nor again will the opponent admit the view that just as a dark colour is surmised falsely, in the case of pure lustrous water even as it lies in a pitcher of pure bright gold, but is not surmised in the case of the pearl shell, such being the nature of these things ; so it must be due simply to the nature of things, and not to any recognition of similarity, that silver is erroneously predicated of mother-of-pearl only and not of a piece of charcoal. He argues that although a mere piece of canvass

is never mistaken for a lotus bud, yet the
Page 40.

mistake does arise when the canvass has been cut so as to resemble the flower ; and hence induction establishes the fact that adhyāsa is due not to the nature of things *per se* but to the presence or absence of a recognition of similarity in the two things. On the other hand, if the cause of adhyāsa lies in the very nature of things (अन्यथा), adhyāsa of a lotus flower in a piece of canvass should occur even before the latter has been cut so as to resemble the shape of the former (अन्यथा).

To all this argumentation Nṛsīṃhabhaṭṭa would reply as follows :¹ Even if it be held that a recognition of similarity is the cause of adhyāsa, its causal activity must be limited to such cases as that of silver and mother-of-pearl, in all of which the adhyāsa is prevented from taking place, if the points of difference between the

1. धर्मिकानस्य कारणत्वमावश्यकमिति पूर्वपक्षं कवितार्किकमतानुवर्त्ति निराकरोति "उच्यते" इत्यादिना "न तु" इति । टी.

two things have been perceived ; it cannot be held to operate in such cases as that of the *yellow* conch shell &c., in all of which the *adhyāsa* continues to occur, although points of difference between the two things have been perceived—(the white shell continues to appear yellow, and the water in a well continues to appear dark in colour)—for in such cases no real similarity is possible.¹ And since obstructive power in regard to the former kind of *adhyāsa* must belong exclusively to the means of knowledge as that which obstructs the *adhyāsa*, it follows that the sum total of conditions which make up what is termed perception of points of difference must be the cause obstructive² of this kind of *adhyāsa* ; and since the rationale of the whole matter lies in the *obstructive cause* being this *perception of differences*, it is unnecessary to assume that recognition of similarity is a cause of *adhyāsa*. And so this writer would go on to explain that silver is not predicated of a piece of charcoal, because when the eye is in contact with the charcoal there are present all the conditions necessary for a perception of the peculiarities of the charcoal e. g. its dark colour &c ; and, again, silver is not predicated even of mother-of-pearl shell when the eye is in contact with the dark outer surface of the shell, because the conditions for a judgment of difference are present ; whereas when the eye is in contact only with that portion of the pearl shell which resembles silver in its brightness, then silver is falsely predicated of the shell, because the conditions for a judgment of difference are no longer present.

1. असम्भवादिति । वस्तुतत्त्वादभ्यस्य तत्रासम्भवात् । Ti.

2. प्रतिबन्धकेति ज्ञानविशेषणम् । Ti.

But it may be objected that no adhyāsa of silver should occur even when the eye is in contact with only that portion of the oyster shell which resembles silver in its brightness; because there are present all the conditions necessary for a perception of the special character of the object, i. e. its character as an oyster shell. To this the Bhaṭṭa would reply¹ that since this distinctive perception of the oyster shell as such does not exist when silver is falsely predicated of the shell, the opponent (त्वयापि)² must also admit that, previous to the false predication of the silver, the conditions necessary for a distinctive perception of the object as oyster shell did not exist.

The opponent may rejoin that for his part (मम)³ he admits that these conditions did not exist at that time, because they were obstructed by the defect, viz. recognition of similarity, which is the cause of the adhyāsa of silver; whereas for our author (तव)⁴ to make this admission is to place himself in the helpless position of the man who to escape paying toll at a ferry wanders through the night and in the morning finds himself back at the ferry, (i. e. Nṛsiṃha Bhaṭṭa has at last to admit recognition of similarity as a cause of adhyāsa). But this objection the Bhaṭṭa rejects.⁵ For after coming near to the given object one perceives that the glitter, which is the point of similarity, belongs really to the oyster

1. अनध्यासप्रसङ्गपरिहरणमुपबधंमतमर्थे धर्मिज्ञानापलापी दर्शयति "न" इत्यादिना । टी.

2. स्वयापीति । सादृश्यज्ञानकारकतावादिनापीत्यर्थः । टी.

3. धर्मिज्ञानवादी स्वाभिमुखमुद्राटवचाश्रयणे 'मम' इति । टी.

4. तवेति । धर्मिज्ञानापलापे प्रवृत्तस्य कविताकीकमतानुवर्तिन इत्यर्थः । टी.

5. धर्मिज्ञानापलापवाद्यपि स्वाभिमुखमुद्राटवचनध्यासप्रसङ्गं परिहरति न' इत्यादिना । टी.

shell ; hence the recognition of similarity is not a cause obstructive of the conditions necessary for a distinctive perception of the object as being an oyster shell ; and hence also the absence of all such necessary conditions must be explained as due either to an obstruction in the form of some such defect as excessive distance of the object from the sense-organ, or to some want of adjustment on the part of the sense-organ, whose function it is to catch all the essential features (vyākṣaka) of the oyster shell, viz. its dark-coloured outer surface &c. as well as its glittering inner surface.

A similar explanation (continues our author) will apply to the false presentation of a dark-coloured, flat, rocky surface in the place of the bright-coloured stream of ocean ; for here too are absent the necessary conditions for a distinctive perception of the object, i. e. as having a bright-colour and as being the ocean or a mass of water ; and the absence of these conditions is due both to some defect which causes dark colour to appear falsely in the water of the ocean, invariably, i. e. whether the ocean be near the observer or at a distance, and also to some lack of adjustment on the part of the sense-organ to the ocean when seen at a distance, so that the eye fails to catch the essential features of the water, viz. its wavy surface &c. Similarly, when the necessary conditions are present for a perception of the definite form i. e. the outspreadness of a piece of canvass, then the form of a lotus flower is not falsely predicated of the canvass ; whereas when those conditions are absent—the canvass having been cut into the shape of a lotus flower—then such false predication does occur.

Here it may be asked by way of objection why silver is not falsely predicated of a piece of iron held covered in the hand; for in this case the necessary conditions for a distinctive visual perception of the dark colour of the iron are absent; and, in the Bhaṭṭa's view, recognition of similarity is not a cause of adhyāsa? The reply is that the false predication of silver does take place in this case (under certain circumstances); on the other hand, a false predication of copper or gold &c. may also take place, because here also are absent the necessary

conditions for a visual perception of those
Page 41.

special qualities of iron which distinguish it from copper &c. Thus, in cases where several predicates are possible, the adhyāsa assumes the form of a doubt, e. g. Is the thing in my hand a piece of silver or a piece of copper? Again silver, and only silver, is predicated of the iron, if the observer at the time happens to be inside a Treasury which he believes to be full of silver. In other cases, again, no adhyāsa of silver occurs, but this fact does not overthrow our author's view; for his opponent has to admit that even when the similarity between silver and the oyster shell has been recognised it sometimes happens that no adhyāsa of the silver occurs owing to the fact that the sense-organ is free from defect at that time.

Hence (concludes the Bhaṭṭa) the existence of a vṛtti in the bare form of the object that is present to the senses cannot be inferred from the existence of effect, viz. false predication, nor from the existence of the cause, viz. unobstructed contact of sense-organ with the object.

And for this reason (says he) we have held that when a vṛtti in the form of the real object has

indeed come into existence, it can make known the false silver which was produced contemporaneously with the *vr̥tti* (sva)¹—the *vr̥tti* being a material product of the Nescience which was stirred into activity by the contact of a defective sense-organ with the real object (which is also a material product of that Nescience). And in the case of *adhyāsa* (सन्नय), the cognisability of the false silver by the eye can be explained as due to the contact of the eye and the real object with which the false silver has been identified; although there could no be contact prior to the false presentation of the silver, for this silver is something whose coming into being is strictly contemporaneous with the presentation of it and whose existence does not extend beyond that presentation. And as a matter of fact our consciousness, expressed in the words 'I see the silver with my eyes,' testifies that the merely apparent (*prātibhāsika*) silver is an object of visual perception, although it is not in contact with the eye.

Nor will the Bhaṭṭa admit the following objections: that the unreal silver is *not* an object of visual perception, because the simple fact of its not being in contact with the eye excludes the possibility of its being such an object: further, that the silver, which is alleged to have been produced contemporaneously with the *vr̥tti*, cannot have been produced by the contact of a defective sense-organ with the real object; for this contact of sense-organ and object can produce a knowledge of the object but not the object itself: that, on the contrary, the false silver is produced by the *vr̥tti* in the form of the real object and

1. To note † p. 41. Text, add the following :—स्वयदे दृष्टिपरम् ।
धर्मिज्ञानपक्षे इदमाकारदृष्टिरविद्याहोमिका । सन्नयपक्षे धर्मिज्ञानहेतुसंशयो
विद्याहोमिकः । इति विभागः ॥ टी.

follows it in time-order;¹ and that it is *illuminated* by the Witness,² which is disclosed by the *vr̥tti* (*tat*) and which is the ultimate reality of which the unreal silver is predicated: that our consciousness of the silver as a visible object may be explained as due, but only secondarily, to the eye which brings about the *vr̥tti* in the form of the real object, this *vr̥tti* again being that which *discloses* the Intelligence that *illuminates* the real mother-of-pearl and the unreal silver (*sva*).³

Our author replies: If the opponent's view be admitted, (*viz.* that only the real thing is an object of sense-perception, whereas the unreal thing is an object illumined by the Witness⁴), then the eye will not be a necessary factor in the case of the *yellow conch shell*; for since the bare shell cannot be seen without its real whiteness, the eye is not necessary as regards the shell: nor is the eye necessary for the perception of the unreal yellowness,

1. The *Tika* sums up the opponent's position: इन्द्रियसंप्रयोगाद्विदमर्थमात्रगोचरा वृत्तिरुदेति तथा चाध्यासं प्रति निमित्तकारणभूतया लुब्धा सती अविद्या रजताकारेण परिणमते । रजतस्य च इदमाकारवृत्त्यभिव्यक्तमिदमर्थोऽवच्छिन्नचैतन्यमधिष्ठानम् । तथा च रजतस्वगोचरवृत्तिं विनैव चैतन्यभास्यमहङ्कारादिवदित्यर्थः ।

2. तद्भास्यमिति साक्षिभास्यमित्यर्थः । न च बाह्यचैतन्यावभास्यस्य शुक्तिरूप्यादेरहङ्कारादिवत् कथं साक्षिभास्यत्वमिति वाच्यम् । स्वगोचरज्ञानरूपवृत्त्यनुपहितचैतन्यभास्यस्यैव साक्षिभास्यस्यार्थत्वात् । तथा च यथा अविद्याहङ्कारतत्त्वमाहामकभासकचैतन्यमविद्यादिगोचरया ज्ञानात्मकवृत्त्या उपहितं न भवति एवं शुक्तिरजतादिकभासकचैतन्यमपि शुक्तिरजतादिगोचरज्ञानात्मकवृत्त्यनुपहितं न भवतीति तस्य साक्षिभास्यत्वमुक्तमिति मन्तव्यम् ॥ *Ti.*

3. स्वं शुक्तिरजतम् । तद्भासकस्य इदमंशावच्छिन्नचैतन्यस्याभिव्यञ्जकामित्ववृत्तिं प्रति लक्षणे जनकत्वेन शुक्तिरजतस्य लक्षुरपेक्षा वर्तते । सा चापेक्षा परंपरयैव स्वाधिष्ठानगोचरवृत्त्यर्थमपेक्षितत्वाच्च तु साक्षात् स्वगोचरवृत्त्यर्थमनपेक्षितत्वाद् यथा कथं विच्छलुरपेक्षामात्रेण तत्र आलुप्तत्वानुभव उपपद्यत एव इत्युक्त्यर्थः । *Ti.*

4. प्रातिभासिकरजतादेः साक्षिभास्यत्वमेव न तु येन्द्रियकत्वमिति मतं दुषयति 'तथा सति' इति । अधिष्ठानस्यैन्द्रियकत्वलाभायैवेन्द्रियापेक्षा न तु आरोप्यस्य तदर्थमिन्द्रियापेक्षा इत्युपगमे सति इत्यर्थः । *Ti.*

for the opponent himself does not admit that an unreal thing is an object of sense-perception (*aindriyakatva*). Nor against this can it be argued that the eye is necessary for a presentation of the yellow colour, on the ground that, though the yellowness *per se* is not falsely predicated, what is thus predicated is a bare relation between the conch shell and the perceived yellowness of the bile in the diseased organ of vision. For if it be granted that what is perceived by the eye is the yellow bile in the eye, then it must follow that the shell and its relation with the yellow bile are not objects of vision; since these two are not in relation with, and cannot therefore be illumined by, the Witness which was disclosed by the *vr̥tti* that had taken the form of the yellow bile located in the eye: and the opponent (it must be added) does not allow that in such a case of *adhyāsa* there is but *one* *vr̥tti* uniting the shell and the yellow colour. Nor again can it be argued that what is falsely predicated in this case is not a relation between the shell and the yellowness of the bile located in the eye—a relation due to some defect in the eye—but is a relation between the shell and the bile that moving outwards along with the rays from the eye pervades the shell, just as a thing coloured with saffron is said to have that colour; and thus a relation is possible between

the shell and the Witness, which (underlying the shell) is disclosed by the *vr̥tti* that has taken the form of the yellow bile. For if it be admitted that the bile has coloured the shell yellow, then eyes that are not disordered by bile should also perceive the shell as of a golden colour. And by way of meeting this last point it cannot be said that the yellow colour becomes visible at a distance, i. e. in the shell, if it was first seen at close

96. The fruit of performing prescribed rites is not the mere removal of impediments,¹ but other rewards also are directly mentioned, for example, in the *Amra-smṛiti*.²

97. The passages in the *Smṛiti* of *Apastamba* "The mango being the cause, etc." declare that even prescribed (*nitya*) rites produce results.

98. The consequences of doubt have already been indicated.³ It can now be affirmed with certainty that *sakti*, as long as it lasts, will be producing some result or other.

99. For, in the absence of result, the cause itself will be non-existent. Of the effect and its cause, neither will exist independent of the other.

100. Thus, by understanding the Supreme Self (*antarātman*) to be of the nature of doer and enjoyer, there will be, in the light of the arguments heretofore advanced, no hope of liberation at all.

101. Since man is liable to err, liberation, according to your theory, will be a matter of doubt for the twice-born, but one of certainty for the donkey, etc.⁴

102. But was it not said⁵ that knowledge is a

¹ Hence the opponent argues that *nitya* rites will not stand in the way of liberation by bringing about further births.

² आद्ये फलार्थे निमित्ते कृपाया गन्धावनूत्पद्यते । एवं धर्मं चर्यमाणमर्थं अनूत्पद्यन्ते नोद्येदनुत्पद्यन्ते न धर्मद्वानिर्भवति ॥

This is summarised in the next verse.

³ See stanza 80.

⁴ Since the liability to err and hence the danger of sin are only for the *adhikṛit*, and not in the least for the *anadhikṛit* or unauthorised beings like the donkey.

⁵ See stanza 45.

mere department of ritual, and that the soul is a doer of sacrifices? It is not so, since this kind of knowledge that is dependent on ritual, is not what is required (for liberation).

103. For, even without any reference to sacrifices, the soul is undoubtedly the doer, for it is the doer of all actions without exception. Hence what you say is unsound.

104. It cannot be said that without a knowledge of the Self, it would be impossible to perform rituals, in the same way as it would be impossible to use the sacrificial ladle without a knowledge of the *parna* wood.

105. But (it may be said that) a prudent person will not perform rites to secure a higher world, without first satisfying himself that there is a soul (separate from the body) as the basis of a future bodily life.¹

106. Thus, then ; the knowledge of *Ātman* cannot be a part of ritual, since a doer² is the only thing necessary for rites (*ishṭa*), as in the case of one desirous of fruit (*phalārthivat*).³ Further such a knowledge is not prescribed as essential for rites.

¹For, the aim of rites is the enjoyment of heaven, etc. for which bodies like those of gods and other superhuman beings are necessary, though the same soul will continue to dwell in them.

²That is, only a doer is necessary and not a knowledge of the doer. Verse 103 shows that the soul is the doer not only of sacrifices but of all actions in general. As an example of the general not being part of the particular, the *phalārthin* is brought in. The desire of fruit is the incentive to every action, and the necessity for understanding it is not therefore confined to Vedic rites alone.

³फलार्थी रागो फलमर्थो विषयो स्येति व्युत्पत्तेः । सद्भिकर्तुः सर्वप्रवृत्तिहेतुरपि न कर्माङ्ग साधारणत्वात्तथाकर्तृज्ञानमित्यर्थः ॥ Anandagiri.

107. 'But, even so, the knowledge of *Ātman* must enter into every rite by reason of its compatibility (*sā nārthyāt*),¹ thought not by virtue of any injunction.'

108. It is not so; for, only he is directed (or authorised) to perform rites, who has not grasped the truth (*tattva*) and who is characterised by what is called not-self.²

109. The existence of the *Ātman* in its natural state (*svarūpē*) is spoken of by the wise as liberation (*niṣ-śrēyasa*); and the contact of the *Ātman* with any other condition is the result of nescience (*ajñāna* or *avidyā*).

110 and 111. The *Ātman* may itself be conscious of its impending condition of not-self. But it does not follow therefrom that, for a liberated soul in its natural state, the character of doer, enjoyer, etc., rites and the enjoyment of their fruit, and the external organs of sense, can result from any other cause than ignorance of the self (*pratyag*).

112 and 113. The same is the cause of the external (physical) body, of caste that is inherent therein (*samavāyini*), of old age, death and birth, whose seat is the body (*dēhādhikaraṇāni*), and of wife, child, riches, etc. which are external to the body, all of which tend to fit the soul, by itself unauthorised (*svataḥ anadhikārinah*), for the performance of rites.

114 and 115. It is thought that these things differentiate the undifferentiated soul by reason of nescience ;

¹ For, without such knowledge, there will be no doing of rites. See verse 105.

² There is no *adhikāra* without a limitation of the soul by a body or bodies (*avachchhedat*), and every limitation is the result of ignorance (*ajñāna*).

for nothing in the world has been seen to be the attribute or condition (*viśēshanam svarūpam vā*)¹ of another except through ignorance, but it is seen to be so in every instance through ignorance. The unknowing man does not say 'the thief is staring at me' and attribute the qualities of a thief to the post, except in darkness.

116. 'But there are instances of one thing being the attribute of another even in the absence of ignorance, e. g., *aupagava* (son of *Upagu*), *nṛipahaya* (the king's horse), *syēnachit* (performer of hawk-sacrifice),² etc.'

117. It is not so; for, in none of these cases is the attribute identically related (*pratyaktayā sambandhah*) to the thing qualified, as in the example "I am lean."³

118. For instance, the meaning of the stem, *upagu*, 'the father,' qualifies an entirely different idea, namely the meaning of the suffix 'son of—' in *aupagava*; and so on, in the other cases also.

119. Not so does a person think of the attributes beginning from that of doer and ending with the body, and the attributes of caste etc. inherent in the body, as essentially distinct from the *Ātman* itself.⁴

120. For, he applies these attributes to the attributeless soul as though they refer to the soul itself; e. g.

¹ This is technically known as *adhyāsa* whose only source is *avidyā*.

² *Upagu* qualifies the suffix meaning 'son of—', *nṛipa* qualifies *haya*, and *syēna* qualifies *chit*. Now, the ignorance of the speaker or hearer is not an essential condition of the attributive relation in these examples.

³ Here, it is the ego itself that is supposed to be lean. But in the instances cited by the opponent the thing which qualifies was entirely different from the thing qualified.

⁴ For the list referred to, see verses 111, 112 and 113.

'I do,' 'I am blind,' 'I am a twice-born,' 'I am a child,' 'I am burnt,' 'I am cut,' etc.

121. The relation of the qualifying and the qualified cannot exist between them except by reason of nescience. And it must be known that this alone is the reason of the soul being obliged (or privileged) to perform rites.

122. Further, it is because those only who are ignorant of the unity of self are authorised to perform rites, that qualifications are laid down for persons officiating at the *Brihaspati*-sacrifice, etc.¹

123, 124, 125. The knowledge, derived from Vedantic study, of the real nature of the supreme self (*pratyag*) whose existence is proved by the Vedas etc., puts an end to all action (rites), by destroying the nescience that is its root; for, knowledge is known only to remove ignorance.² But knowledge does not prompt us to action. Hence the passage prescribing fruits cannot be said to be merely explanatory,³ though it is rightly so in the case of the *parna* wood, which is part of ritual.

126. This answers your argument⁴ whereby you asked me to admit these passages to be explanatory remarks though I was unwilling to admit that knowledge was the subject of injunction.

127. I concede that it is an explanatory passage in

¹ Otherwise everyone will be qualified for everything and no qualifications are needed at all.

² And therefore indirectly terminates *karman*.

³ See verses 44 and 45.

⁴ Suresvara repeats the argument of his opponent contained in verse 45.

so far as it is dependent on another passage;¹ but it is not a passage that contains an untruth (*abhūtārthavāda*), since it states only what is recited in Scripture (*śruti*).

128. This is like the passage "The new moon and full moon sacrifices are performed for attaining heaven (*svarga*)."² But it cannot be said to contain an untruth merely because there is no passage punishing with sin the non-doing thereof (*pāpaslōkāśrutēh*).

129. 'How is the reward to be inferred?'³ The fruit derived from the knowledge of the Self is an object of direct perception (*pratyakṣam avagamyatē*); and therefore knowledge is not included in ritual.

130. Since performance of rites (*pravṛitti*) is an obstacle to, and, therefore, inconsistent with, liberation, the duty (*adhikāra*) of the aspirant for liberation is to renounce all action (*nivṛittau sarvakarmaṇām*).

131 and 132. No wise man will under any circumstances, desire to return to worldly life (*pravṛitti*) after the destruction of the very sources of such worldly life (such as, greed etc.), like a bewildered traveller who pursues the wrong track, abandoning the easy and safe route that leads to his destination, with water and food accessible throughout, and devoid of all danger.

133, 134 and 135. Having soon realised the divine changeless Self, which is without the properties of doer etc. that are the result of nescience, unprompted to action,

¹ The passage must be either अर्थवाद or अभूतार्थवाद. Sureśvara admits it is the former, because it is subsidiary to the महावाक्य which proclaims the unity of the Self.

² So a passage can be both अर्थवाद and भूतार्थवाद at the same time.

³ That is, there is no other passage to corroborate or confirm the same.

bestower of all the *purushārthas*, and knowable by self-intuition, and knowing that the desired fruit which is eternal and independent of all external means, is dependent on such knowledge alone, how can an all-knowing individual turn his mind, even in jest, to the performance of rituals, with rewards of a different character, dependent on external means, where there are innumerable causes to prompt one to action?

136. Further, for one whose entire ignorance is exterminated by sound knowledge, it is impossible to pursue once more, as formerly, the path of non-knowledge (ritual etc.), because there is nothing to prompt him to action.

137 and 138. Since a wise one who desires as reward a knowledge of the Reality which is gathered from a correct understanding of the Scriptures, never longs for the performance of rites which is an impediment to him, therefore the injunction of rituals, shunned by all aspirants to liberation, is only for the ignorant soul with the qualities of doer etc. which belong to the non-self.

139. The nature of doer etc. is to be abandoned, because knowledge and nescience (*mōha*) are opposed to each other both in their nature and in their effects, and because it is productive of evil, like illness etc.

140, 141, and 142. It is infant's babble to say that the function of doer etc. is the very nature of the soul (that desires to abandon such function); for, if the soul that is directly perceived to be of the nature of non-doer, be said to be of the nature of doer, it is opposed to the knowledge derived from direct perception etc. and even final liberation would become impossible.¹

¹This is to meet the argument that, because the soul is of the nature of doer, etc., it can never shake off its nature. Such an argument leads to a fallacy. If the soul loses its nature, it becomes

'Well, then,¹ let there be no possibility of liberation since the soul (*dṛiṣi*), being the enjoyer of fruits, is liable to change,² like fire. Or, if not, let the soul be non-existent like ether (*ākāśa*).³ Not so; for, the soul is everlasting (*dhruva*) and, therefore, not susceptible of change.

143. How can any change affect the soul (*pratyag*) that is neither corporeal nor incorporeal? Enjoyment is nothing else than becoming conscious, and the soul is always endowed with such consciousness.

144 and 145. It is not liable to change like wind and fire, because it has not, like them, previous non-existence etc.³ In the case of fire etc. which are composed of parts and which have the character of effects, it is proper that there should be manifestation (and change), whenever their nature is attacked by such mighty causes as the adding of fuel or the churning of wood.

146. But, since the soul has no parts, and since it is self-existent, the two chief changes, namely, manifestation and disappearance, can never happen to it.

147. Manifestation, even if conceded, does not necessarily imply change in the thing to be manifested; and, so also, non-manifestation. This is common to all schools of reasoning.

148. Hence, the nature of doer etc. as applied to the soul, must be understood solely to result from the nescience of those who do not admit the possibility of liberation. It is not, however, the real truth.

non-existent, and since there is nothing to be liberated, there can be no liberation. If it retains its nature as doer, then too there can be no liberation by reason of that very nature.

¹ This is the argument of the *lokāyata* or atheist.

² For, enjoyment necessarily means change.

³ प्रागभाव, अखण्डभाव, अत्यन्ताभाव, and अन्योन्याभाव; change presupposes some or all of these.

अथेन्द्रियार्थसन्निकर्षो न प्रत्यक्षहेतुरन्वयव्यभिचारात् तथाहि भिन्नविषयकानुमितिसामग्रीसत्त्वे सत्यपीन्द्रियार्थसन्निकर्षे प्रत्यक्षानुत्पत्तेः । एवं चाक्षुषादिकं प्रत्यपि न चक्षुःसन्निकर्षस्य हेतुत्वं व्यभिचारात् तथाहि गीतादिशुश्रूषायां चक्षुःसन्निकर्षाच्चाक्षुषाजननात् । तथा च तदानीं यद्विरहात् प्रत्यक्षानुत्पादस्तस्यैव हेतुत्वं युक्तं कृतं सन्निकर्षहेतुत्वेनेत्याह ।

व्याहतत्वादहेतुः^(१) ॥ २७ ॥

इन्द्रियार्थसन्निकर्षो न हेतुः व्याहतत्वात् तत्सत्त्वेऽपि प्रत्यक्षानुत्पादादित्यर्थः ॥ २७ ॥

समाधत्ते ।

नार्थविशेषप्राबल्यात्^(२) ॥ २८ ॥

इन्द्रियसन्निकर्षो नाहेतुः प्रत्यक्षहेतुरेव । अर्थविशेषप्राबल्यात् सामग्रीविशेषप्रतिरुद्धकार्यकत्वात् सामग्रीविशेषविरहादिरूपकारणसहितस्य तस्य कार्योपधायकत्वनियमादिति यावत् । तथा च सामग्रीक्षणस्यैव कार्योत्पत्तिप्राक्क्षणत्वनियमात् केवलसन्निकर्षेऽन्वयव्यभिचारो न दूषणमिति भावः । यद्वा इन्द्रियार्थसन्निकर्षो न हेतुः व्याहतत्वादाकाशादौ तत्सत्त्वेऽपि तत्प्रत्यक्षजननात् । समाधानमाह । नार्थविशेषप्राबल्यात् । अर्थविशे-

(१) वार्तिके तु व्याहतत्वादित्यनेन त्रिसूत्रीं प्रत्याख्येति लिखितम् । तात्पर्यटीकायां नार्थविशेषप्राबल्यादितिसूत्रस्य भाष्यव्याख्यानान्तरं व्याहतत्वादिति पूर्वपक्षसूत्रम् । अस्य तात्पर्यमाह वार्तिककारः । अनेनेतीति लिखितम् ।

(२) परिहारसूत्रम् । नार्थ-तु । इति तात्पर्यटीकायाम् । इतद्वा व्याख्यानान्तरे च नार्थविशेषप्राबल्यादिति सूत्रेणेति न्यायतत्त्वानुकीयवाच्यमिति मिश्रलेखोऽपि दृश्यते ।

षेष्ठेव प्रावल्यात् प्रत्यक्षजनकत्वाच्च सर्वत्र सन्निकर्षस्य
प्रत्यक्षाजनकत्वमिति भावः ॥ २८ ॥

नन्विन्द्रियसन्निकर्षाधीनं ज्ञानं न प्रत्यक्षरूपविजा-
तीयप्रमा किं तु तदनुमितिरेवेति कथं प्रमाणचतुष्टयवि-
भाग इत्याशङ्कते ।

प्रत्यक्षमनुमानमेकदेशग्रहणादुपलब्धेः^(१) ॥ २९ ॥

प्रत्यक्षं प्रत्यक्षत्वेनाभिमतमिन्द्रियसन्निकर्षाधीनवृ-
क्षादिज्ञानमिति यावत् । अनुमानमनुमितिः एकदेशस्य
पुरोवर्त्यवयवभागस्य ग्रहणादिन्द्रियसन्निकर्षादुपलब्धेर-
वयविनो वृक्षस्योपलब्धेः । तादात्म्येन हेतुता बोध्या ।
तथा चेन्द्रियसन्निकर्षस्यार्थनिष्ठतया हेतुता वाच्या
अन्यथाऽतिप्रसङ्गादित्यवयवसन्निकर्षादवयविनो वृक्षादेः
प्रत्यक्षमिति वस्तुं न शक्यमेवं शब्दस्याश्रवणान्न शब्द-
बोधः सादृश्यज्ञानादेरभावाच्च नोपमितिः शक्यविष-
यकत्वाच्चेति परिशेषात् तादृशज्ञानमनुमितिरित्यर्थः ।
न चानुमितौ व्याप्त्यादिज्ञानस्य हेतुत्वात् तद्विरुद्धशयां
कथं वृक्षादेरनुमितिर्विषयतेति वाच्यम् । अवयवसन्निक-
र्षानन्तरमयं वृक्षो वृक्षावयवसमवेतत्वादित्याद्यनुमान-
सम्भवादिति भावः ॥ २९ ॥

वृक्षज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वासम्भवेऽपि तदेकदेशस्य भव-
तापि प्रत्यक्षेण ग्रहान्न प्रत्यक्षसामान्यबिलोप इति न वि-
भागव्याघात इति सुकरतया समाधत्ते ।

(१) पूर्वपक्षसूत्रम् । प्रत्यक्षमनुमानमेकदेशग्रहणादुपलब्धेरिति न्यायतत्वा-
लोके वाचस्पतिमिश्रः । पूर्वपक्षसूत्रम् । प्रत्यक्षमनुमानमित्यादि न्यायवार्तिकतात्पर्य-
परिशुद्धावुद्यमानाचार्याः ।

न प्रत्यक्षेण यावत्तावदुपलम्भात्^(१) ॥ ३० ॥

न इन्द्रियसन्निकर्षाधीनज्ञानमात्रस्य न प्रत्यक्षत्वनि-
रासः । प्रत्यक्षेणेन्द्रियेण यावत्तावदुपलम्भाद् यस्य कस्य-
चिद् भागस्योपलम्भात् । अनुमित्यादिविजातीयप्रत्यक्षस्य
भवतापि स्वीकारादन्यथानुभवविरोध इति भावः ।
इदमुपलक्षणम् । शब्दगन्धादिप्रत्यक्षस्यानिरासान्न प्रत्यक्ष-
मात्रनिरास इति बोध्यम् ॥ ३० ॥

वृक्षादेरपि ज्ञानं प्रत्यक्षतः सम्भवतीतिसिद्धान्त-
माह ।

न चैकदेशोपलब्धिरवयविसद्भावात्^(२) ॥ ३१ ॥

न च न वेत्यर्थः । एकदेशस्यावयवमात्रस्येन्द्रियेणो-
पलब्धिः अवयविनोऽपि तदानीं तथोपलब्धेः । अवयव-
विसद्भावादवयविन्यपीन्द्रियसन्निकर्षसत्त्वादवयवसंयोग-
स्यावयविसंयोगहेतुत्वात् । न ह्यर्थे समुदायावयववा-
च्छेदेनेन्द्रियसंयोगस्य प्रत्यक्षहेतुत्वमुच्यते येन तदसम्भ-
वेन प्रत्यक्षं वृक्षादेर्न स्यादिति भावः ॥ ३१ ॥

समाप्तं प्रत्यक्षपरीक्षाप्रकरणम् ॥

(१) न प्र-त् । इति सूत्रप्रतीकं धत्वा व्याख्याय भाष्यं व्याख्याय तदेतत् सूत्रं
वार्तिककारो व्याचष्ट इति तात्पर्यटीकाकृद्भिरुक्तम् । न प्रत्यक्षेण यावत्तावदुपल-
म्भात् । अर्वाभागाप्यन्ततस्तथा प्रत्यक्षत्वेनेष्टत्वात् तथा च बाधो दोष इति
सूत्रार्थ इति न्यायतत्त्वालोके वाचस्पतिमित्राः । न प्रत्यक्षेण यावत्तावदुपलम्भादिति
सूत्रस्यार्थं विवेचयतीति न्यायवार्तिकतात्पर्यपरिशुद्धावुदयनाचार्याः । तावदुपलम्भा-
दिति पाठोऽन्यत्र सर्वत्र दृश्यते ।

(२) अवयवविप्रकरणारम्भे अथावयवविसद्भावादितिसूत्रेणेत्यादिन्यायतत्त्वालो-
कीयवाचस्पतिमित्रलेखो दृश्यते । न्यायसूचीनिबन्धे वास्योत्प्लेखो न दृश्यते । तात्प-
र्यटीकायां तु न चैकदेशोपलब्धिरिति । तदेतद्भाष्यमनुभाष्य वार्तिककारो व्याचष्ट इति
लेखो दृश्यते । एवं च न चैकदेशोपलब्धिरिति भाष्यमवयवविसद्भावादित्येतावन्मात्रं
सुषुप्तिरिति सम्भाव्यते । अत एव क्वचिदवयवविसद्भावादित्येव पाठो दृश्यते ।

अवयविसङ्गावादिति यदुक्तं तदवयविसत्त्व एव सम्भवतीत्युपोद्घातसङ्ख्यावयविनं परीक्षयितुमाह ।

साध्यत्वादवयविनि सन्देहः^(१) ॥ ३२ ॥

अत्र चावयविनि सन्देहः साध्यत्वादनुमितिर्विधेयत्वादित्यर्थो न सङ्गच्छते वङ्गधादौ व्यभिचारादिति किं तु अवयविनि साध्यत्वात् सन्देहात् । सन्देहोऽवयविसन्निकर्षरूपप्रागुक्तहेताविति शेषः । तत्रावयविसन्देहो ब्रह्मत्वमणुत्वव्याप्यं न वेत्यादिरूपः । सन्निकर्षसन्देहश्च वृक्षपदवाच्य इन्द्रियसन्निकृष्टो न वेत्यादिरूपः । परमते परमाणुसमुदायस्यैव वृक्षपदवाच्यत्वात् तत्र चेन्द्रियसन्निकर्षस्यैकदाऽसम्भवेन प्रत्यक्षासम्भव इति भावः । एवमेकोऽवयवी न सम्भवति सकम्पत्वाकम्पत्वरक्तत्वारक्तत्वावृतत्वानावृतत्वादिलक्षणविरुद्धधर्माध्यासात् । तथाहि शाखावच्छेदेन कम्पो मूलावच्छेदेन तदभाव एकस्मिन् वृक्षे एकदा न सम्भवति भावाभावयोर्विरोधात् । एवं महारजनरक्तैकदेशस्यांशुकस्य देशान्तरावच्छेदेनारक्तत्वोपलम्भात् तदुभयमेकस्य न सम्भवति । तथाऽऽवृतपृष्ठादेरनावृतत्वोपलम्भात् तदुभयमेकस्य न सम्भवति । किं तु परमाणुसमुदाय एव वृक्षादिपदवाच्यस्तदेकदेशानामेव सकम्पत्वादिकं नानुपपन्नं वृक्षः सकम्प इत्यादिव्यवहारश्च वृक्षैकदेशविषय एवेति परमतम् । स्वमते ऽवच्छेदकभेदेन भावाभावयोरेकत्र समावेशान्नावयविबाध इति । यद्वा साध्यत्वात् प्रात्यक्ष्यासिद्धत्वादवयविनि सन्देहः । अनुमानादिकं च सन्दिग्धाप्रामाण्यकमिति भावः ॥ ३२ ॥

(१) पूर्वपक्षसूत्रम् । साध्यत्वादवयविनि सन्देह इति न्यायतत्त्वालोके वाच्यस्य तिमिषाः । साध्यत्वादिति यथायुतं सूत्रं यद्वोत्वा वार्तिककारो विकल्प्यादिति किं पुनरत्रेतीति तात्पर्यटीका ।

सिद्धान्तयति ।

सर्वाग्रहणमवयव्यसिद्धेः^(१) ॥ ३३ ॥

अवयविनोऽसिद्धौ सर्वेषां परमाणूनां तदन्तर्गत-
गुणकर्मादीनां चाग्रहणं भवेदित्यर्थः । प्रत्यक्षं महत्त्वस्य
हेतुत्वादन्यथा प्रत्येकं परमाणूनां तद्गतधर्माणां च प्रत्य-
क्षापत्तेः । तथा च भवदभिमतस्यानुमित्यादिविजातीयै-
कदेशप्रत्यक्षस्य तद्गतरूपादीनां कम्पादिक्रियाणां च प्रत्य-
क्षस्य चानुपपत्त्यां तथा व्यवहारो न स्यात् । तथा भागैक-
सन्निकर्षानन्तरोत्पन्नज्ञाने वृक्षं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसा-
यो न स्यात् समुदायस्यासन्निकृष्टत्वादेकदेशस्य च वृक्षत्वा-
भावादिति भावः ॥ ३३ ॥

समाधानान्तरमाह ।

धारणाकर्षणोपपत्तेश्च^(२) ॥ ३४ ॥

परमाणुपुञ्जातिरिक्तोऽवयवी स्वीकार्यस्तथा सति
धारणाकर्षणयोरुपपत्तः अन्यथैकदेशधारणेन समुदायधा-
णमेकदेशाकर्षणेन समुदायाकर्षणं च न स्यादिति । न च नौ-
काकर्षणेन नौकास्थाकर्षणवत् कुण्डधारणेन कुण्डस्यदधि-
धारणवच्चैकादेशाकर्षादिना तद्विजातीयसंयोगाश्रयापर-
भागाकर्षणादिसम्भव इति वाच्यम् । नौकानौकास्थाद्यो-
राधाराधेयभावापन्नतया आधाराकर्षणादिना आधेयाक-
र्षणादिसम्भवे ऽप्याधाराधेयभावानापन्नानां परमाणूनां

(१) संशयापाकरणाद्यं सूत्रम् । सर्वाग्रहणमवयव्यसिद्धेरिति तद्विदं सूत्रम्-
वयव्यनभ्युपगमे विरोधप्रदर्शनपरमिति च धार्तिकम् । सिद्धान्तसूत्रम् । सर्वाग्रहणमि-
त्यादि न्यायतत्त्वालोके वाचस्पतिमित्राः ।

(२) प्रत्यनुमानप्रदर्शनाय सूत्रम् । धारणाकर्षणोपपत्तेश्चेति न्यायतत्त्वालोके
वाचस्पतिमित्राः ।

पुञ्जघटकानामेकाकर्षणे ऽपराकर्षणस्यासम्भवात् तथादृष्टा-
न्ताभावादिति । यदि च कथञ्चिद्विजातीयसंयुक्तद्रव्या-
णामेकाकर्षणे ऽपरस्याकर्षणं सम्भाव्यते तथापि पूर्वोक्त-
समाधानमेव सम्यगिति ॥ ३४ ॥

तत्रैव परोक्तमाशङ्क्य निराचष्टे ।

सेनावनादिवदिति चेन्नातीन्द्रियत्वादणू-
नाम्^(१) ॥ ३५ ॥

सेनावनादिवत् परमाणुपुञ्जोऽपि घटादिपदवाच्यः
प्रत्यक्षः । तथाहि दूरस्थसेनावनादिघटकप्रत्येकस्य मनुष्य-
वृक्षादेरप्रत्यक्षत्वे ऽपि तत्समुदायात्मकसेनावनादेः प्रत्य-
क्षत्ववत् प्रत्येकं परमाणूनामप्रत्यक्षत्वे ऽपि तत्समुदाय-
रूपघटस्य प्रत्यक्षत्वसम्भव इति चेन्नाणूनामतीन्द्रियत्वात्
महत्त्वाभावेन प्रत्यक्षस्वरूपायोग्यत्वात् । मनुष्यवृक्षादेश्च
प्रत्येकं महत्त्वेन प्रत्यक्षत्वात् तथा प्रत्यक्षस्य दूरत्वादिदो-
षेण प्रतिबन्धादनुत्पत्तिः समुदायत्वेन प्रत्यक्षे च तद्दो-
षस्य प्रतिबन्धकत्वाकरपनात् तथा प्रत्यक्षं जायते ॥ ३५ ॥

समाप्तमवयविपरीक्षाप्रकरणम् ॥

अवसरसङ्गत्या क्रमप्राप्तमनुमानं परीक्षयितुं पूर्वप-
क्षयति ।

रोधोपघातसादृश्येभ्यो व्यभिचारादनु-
मानमप्रमाणम्^(२) ॥ ३६ ॥

(१) इदं तावत् सूत्रं साधनपक्षे दृष्टान्तमात्रार्थत्वादसम्बन्धमित्येतत्सूत्रव्या-
ख्यानावसरे वार्तिकम् । आशङ्क्यत इतरसूत्रम् । सेना-नाम् । इति तात्पर्यटीका । सेना-
वनादिपदपक्षमिति चेदिति पाठोऽन्यत्र दृश्यते । सेनावनपदपक्षमितिपि क्वचित् ।

(२) उदाहरणव्यभिचारद्वारकं सूत्रम् । रोधोपघातसादृश्येभ्यो व्यभिचारादनु-
मानमप्रमाणमिति वार्तिकम् । पूर्वपक्षसूत्रम् । रोधोपघातेत्यादि न्यायतत्त्वालोके
वाचस्पतिमित्राः ।

अनुमानमनुमानत्वेन भवदभिमतं नदीवृद्ध्यादिज्ञानम् । एतेनाशङ्कितुश्चार्वाकस्यानुमितेरसिद्ध्या तत्करणत्वेन पक्षत्वासम्भव इति निरस्तम् । तत्राभिमतान्तं स्वरूपकीर्तनं नदीवृद्ध्यादिज्ञानत्वेनैव पक्षत्वात् । यद्वा परैरसत्ख्यात्यङ्गीकारादसत्येव पदानां शक्तिस्वीकाराच्चानुमानपदेनासतोऽनुमितिकरणत्वावच्छिन्नस्य पक्षतया लाभः । न प्रमाणमिति साध्यम् । प्रमाकरणतावच्छेदकरूपशून्यत्वादिति हेतुरूढः । ननु व्याप्तिनिश्चयत्वमेव प्रमाकरणतावच्छेदकरूपं तत्रास्तीति चार्वाकोक्तहेतुरसिद्ध इत्यत आह । रोधेत्यादि । रोधजनदीवृद्धापघातजपिपीलिकाण्डसञ्चारमयूररुतसदृशरुतेषु व्यभिचारदर्शनादिति तदर्थः । अयं भावः । वृष्टिबिरहे ऽपि रोधनिमित्तकनदीवृद्धिदर्शनाद्व्यभिचारग्रहेण नदीवृद्ध्यादौ वृष्टिव्याप्तिनिश्चयासम्भवात् । इदं कार्यलिङ्गकमनुमानम् । तथोपघातेनाश्रयनाशेन यः पिपीलिकाण्डसञ्चारस्तेन वृष्टिव्यभिचारदर्शनात् पिपीलिकाण्डसञ्चारत्वावच्छिन्नस्य वृष्टिव्याप्यत्वेनानिश्चयान्न तेन वृष्ट्यनुमानम् । इदमनुमानं कारणलिङ्गकम् । पिपीलिकाण्डसञ्चारस्य वृष्टिहेतुत्वात् । यद्वा पिपीलिकाण्डसञ्चारस्यात्यन्तोष्मानुमापकत्वं ततश्च महाभूतक्षोभानुमानं तस्य वृष्टिहेतुत्वात् तेन वृष्ट्यनुमानम् । एवं च पिपीलिकाण्डसञ्चारस्य व्यभिचारेणात्यन्तोष्माननुमापकत्वे तेन महाभूतक्षोभस्यापि नानुमानं ततश्च महाभूतक्षोभस्य चाज्ञाततया न तेन हेतुना वृष्ट्यनुमानमिति न कारणलिङ्गकं वृष्ट्यनुमानमिति । तथा मनुष्यादिकर्तृकमयूररुतसदृशेन व्यभिचारग्रहान्मयूररुते वृष्टिव्याप्तिनिश्चयासम्भवान्न तेन वृष्ट्यनुमानम् । यद्यपि मनुष्यादिरुते मयूररुतत्वं नास्तीति मयूररुते न व्यभिचारस्तथापि सादृश्यत्वचक्षणदे-

यवशात् तत्र मयूररुतत्वप्रमसम्भवेन व्यभिचारग्रहात्
व्याप्तिनिश्चयसम्भव इति । इदं कार्यकारणभिन्नलिङ्गकमनु-
मानमितिरीत्या पूर्ववदित्यादिना प्रागुक्तं त्रिविधमनुमान-
मेवमप्रमाणमिति । एवमन्यत्राप्ययोग्योपाधिसंशयाद्यधी-
नव्यभिचारसंशयेन व्याप्तिनिश्चयासम्भवादनुमानमात्रो-
च्छेद इत्यपि बोध्यम् । अथवा पूर्वकालीनसाध्यानुमान-
मुत्तरकालीनसाध्यानुमानं वर्तमानसाध्यानुमानमिति त्रि-
विधमेवानुमानं पूर्ववदित्यादिप्रागुक्तलक्षणसूत्रनिर्दिष्टं व्य-
भिचारात् प्रमाणमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

सिद्धान्तयति ।

नैकदेशरोधत्राससादृश्येभ्योऽर्थान्तरभा-
वात्^(१) ॥ ३७ ॥

अनुमानाप्रामाण्यं न युक्तमेकदेशरोधजनदीवृद्धिआ-
सजपिपीलिकाण्डसम्भारमयूररुतसदृशरुतेभ्यो लिङ्गस्या-
र्थान्तरभावादर्थान्तरत्वाद् भिन्नत्वादिति यावत् ।
तथा च रोधजभिन्नदीवृद्धिआसजायतिरिक्तपिपीलिका-
ण्डसम्भारमयूररुतानां लिङ्गानां व्यभिचाराभावेन तैर्बु-
ध्यनुमानसम्भवः । अमस्तु न सर्वेषां सार्वदिको व्यभि-
चारसंशयस्यापि न सर्वदा सम्भवोऽनुकूलतर्कादितस्त-
न्निवृत्तिसम्भवादिति भावः ॥ ३७ ॥

समाप्तमनुमानपरीक्षाप्रकरणम् ॥

अथ वर्तमानकालो वृष्टिमान् मयूररुतवत्त्वादित्यनु-

(१) नैकदेशत्रासेति सूत्रपाठोऽन्वयः । यावदप्येतावन्मुदाहरणानि व्यभिचारीवी-
त्युच्यन्ते तेष्वपि व्यभिचारी वासीत्यभिप्रेत्येतावन्मुदाहरणं सूत्रम् । नैकदेशत्राससा-
दृश्येभ्योऽर्थान्तरभावादिति तार्किकम् । सिद्धान्तसूत्रम् । नैकदेशत्रासेत्यादि न्यायतत्त्वा-
लोके वाच्यमिति भावः ।

माने पक्षाप्रसिद्धिः । एवमनुमितेः प्रमात्वं वर्तमानसाध्य-
विषयकत्वं वर्तमानत्वं च वर्तमानकालवृत्तित्वं तत्र वर्त-
मानकालाभावे ऽनुमितेर्न प्रमात्वमिति तत्करणस्यानुमा-
नस्य न प्रामाण्यमित्याशङ्कते ।

वर्तमानाभावः पततः पतितपतितव्यका-
लोपपत्तेः^(१) ॥ ३८ ॥

वर्तमानाभावः वर्तमानकालाभावः वर्तमानकाल-
स्यासत्त्वं अतीतानागतकालभिन्ने कालत्वाभाव इति
यावत् । एतेन प्रतियोगिसिद्धासिद्धिभ्यां न निषेधासि-
द्धिरिति । तत्र कालत्वे मानाभावादिति हेतुरूढः । ननु
घटादेः कथं कालसम्बन्धित्वरूपसत्त्वेन व्यवहार इत्यत
आह । पतत इति । वस्तुनो घटादेरित्यर्थः । पतितपतित-
व्यकालाभ्यामतीतानागतकालाभ्यामेव सप्तोपपत्तेः ।
घटो जातो घटो भविष्यतीत्यादिप्रतीतेरिति भावः । वर्तत
इत्यादिप्रयोगस्तु वृत्तितामार्त्रं बोधयति । यद्वा पततो
वस्तुनो वर्तमानाभावो वर्तमानत्वाभावोऽतीतानागत-
कालभिन्नवृत्तित्वाभावः । कालवृत्तिस्वीयस्वरूपसम्बन्धा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताक इत्यादिः । अथवा पततः पतती-
त्यादिप्रयोगविषयीभूतस्य घटादेर्वर्तमानाभावः प्रयोगा-
धिकरणकालवृत्तित्वाभावः पततीत्यादिप्रयोगेण तथाका-
लवृत्तित्वानवगाहनात् । ननु तदा सप्तमेव कुत इत्यत
आह । पतितेत्यादि । पूर्ववदिदानीं घट इत्यादिप्रत्यय-
स्याप्यतीतानागतकालवृत्तित्वविषयकत्वोपपत्तेः । इदानीं

(१) एवमुपपादितः कालः । तस्योपपत्तस्य वर्तमानकालप्रतिषेधार्थं सूत्रम् ।
वर्तमानाभाव इत्यादि वार्तिकम् । पूर्वपक्षसूत्रम् । वर्तमानाभाव इत्यादि व्यायतत्वा-
लोके वाचस्पतिमित्राः ।

घटो जात इदानीं घटो भविष्यतीत्यादिप्रत्ययवदिति तदर्थः ॥ ३८ ॥

अत्र समाधत्ते ।

तयोरप्यभावो वर्तमानाभावे तदपेक्ष-
त्वात्^(१) ॥ ३९ ॥

वर्तमानकालाभावे तयोरतीतानागतकालयोरप्य-
भावः स्यात् तदपेक्षत्वात् तद्ग्रहसापेक्षग्रहकत्वात् । वर्त-
मानध्वंसप्रतियोगित्वस्यातीतस्वरूपत्वाद् वर्तमानप्रागभा-
वप्रतियोगित्वस्य चानागतस्वरूपत्वादिति भावः । यद्वा
वर्तमानकालवृत्तित्वाभावे तयोरप्यतीतानागतकालवृत्ति-
त्वयोरप्येकस्मिन् सम्भवः तदपेक्षत्वान्मध्यकालवृत्तित्वं
विना पूर्वापरकालवृत्तित्वानुपगमादिति भावः ॥ ३९ ॥

ननु भविष्यन्निष्ठध्वंसप्रतियोगित्वमतीतत्वमतीत-
निष्ठप्रागभावप्रतियोगित्वं भविष्यत्त्वमतो न तत्र वर्तमा-
नकालापेक्षा । यद्वा मध्यकालवृत्तित्वं विनापि पूर्वापरका-
लवृत्तित्वस्वीकारे का क्षतिरित्यत आह ।

नातीतानागतयोरितरेतरापेक्षा सिद्धिः^(२) ॥ ४० ॥

नेतरेतरापेक्षया सिद्धिरन्योन्याश्रयाद् वर्तमानस्या-
तीतत्वभविष्यत्त्वप्रसङ्गाच्चेति भावः । यद्वा न वस्तुनो
वर्तमानकालवृत्तित्वं तथा सत्यतीतानागतकालवृत्ति-

(१) वर्तमानः कालो नास्तीति ब्रुवन्ननुपगतां कालो बाधते । एतदनुज्ञापनाय
सूत्रम् । तयोरप्यभावो वर्तमानाभावे तदपेक्षत्वादिति वार्तिकम् । सिद्धान्तसूत्रम् ।
तयोरप्यभाव इत्यादि न्यायतत्त्वलोके बाधस्थितिमग्राः ।

(२) एतत्प्रतिषेधार्थं सूत्रम् । नातीतानागतयोरितरेतरापेक्षा सिद्धिरिति
वार्तिकम् । एतच्चिराकरणात् सूत्रम् । नाती-च्छिः । परस्परापेक्षासिद्धेर्हि वर्तमानाभावः
हेतुः तु नास्तीति सूत्रार्थ इति तात्पर्यटीका ।

त्वयोरपीतरेतरापेक्षेण तत्प्रमाणेनासिद्धिः स्यात् । गृहे
ऽयं घटो नासात् न स्थास्यति इदानीं वर्तत इतिप्रत्य-
येन वर्तमानकालवृत्तिस्थानवगाहने घट आसीद् घटो भवि-
ष्यतीत्यादिप्रत्ययेनाप्यतीतानागतकालवृत्तित्वं नावगाह्य-
तामिति भावः ॥ ४० ॥

समाधानान्तरमाह ।

वर्तमानाभावे सर्वाग्रहणं प्रत्यक्षानुपपत्तेः^(१)

॥ ४१ ॥

वर्तमानाभावे वर्तमानकालस्यासत्त्वे तदानीं वस्तु-
नोऽसत्त्वप्रसङ्गेन सर्वेषां वस्तूनामग्रहणं ज्ञानं न स्यात् ।
प्रत्यक्षानुपपत्तेः । तत्काले सत एव वस्तुनः प्रत्यक्षाङ्गीका-
रात् प्रत्यक्षासम्भवे इतरज्ञानमपि न सम्भवति तदधीन-
त्वादिति भावः ॥ ४१ ॥

नन्वतीतत्वं यदि वर्तमानध्वंसप्रतियोगित्वं तदा-
ऽयं घटः श्याम आसीदित्यादिप्रयोगानुपपत्तिः एतद्धटे
ऽतीतत्वबाधात् । एवमयं घटो रक्तो भविष्यतीतिप्रयो-
गानुपपत्तिर्वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वस्य भविष्यत्वस्य
वर्तमानघटे बाधादित्यत आह ।

कृतताकर्तव्यतोपपत्तेरुभयथा ग्रहणम्^(२) ॥ ४२ ॥

कृतता अतीतत्वं कर्तव्यता भविष्यत्त्वं तयोर्वर्तमा-
नघटे ऽप्युपपत्तेरुभयथा ग्रहणमासीद् भविष्यतीत्यादिप्र-
योगविषयत्वेन वर्तमानघटस्यापि ग्रहणम् । तथा चायं घटः

(१) वर्तमानाभावे सर्वाग्रहणं प्रत्यक्षानुपपत्तेः सूत्रार्थोपरोध इति वार्तिकम् ।

(२) यच्चोदं पश्यमानं क्रियमानं च तत् क्रियमाणं तस्मिन् क्रियमाणे कृत-
ताकर्तव्यतोपपत्तेरुभयथा ग्रहणम् । इति भाष्यग्रन्थपङ्क्तिः । क्रियमानं पश्यमानं कृत्या-
दिवार्तिकपङ्क्तिः । तद्धेतुकं द्वैविध्यमितिप्रतिपादनपरं सूत्रमवतारयति तस्मिन् क्रिय-
माण इति तात्पर्यटीका । कृतताकर्तव्यतोपपत्तेरुभयतोपपत्तेः पाठोऽन्यत्र दृश्यते ।

स्याम आसीदित्यादावतीतत्वं स्यामत्वघटितपरम्परा-
सम्बन्धेन घटादावन्वयः । अयं घटो रक्तो भविष्यतीत्यादौ
च रक्तत्वादिवदितपरम्परासम्बन्धेन भविष्यत्वान्वय इति
भावः । केचित्सु अनुमानस्य त्रिकालविषयत्वमभिहितं
तन्न युक्तं वर्तमानाभावेन तदधीनज्ञानयोरतीतानागतयो-
रप्यभावेन कालत्रयात्मकविषयाभावादित्याशयेन वर्त-
मानपरीक्षाभारभमानो वर्तमानमाक्षिपति । वर्तमाना-
भावः पततः पतितपतितव्यकालोपपत्तेः । वर्तमाना-
भावोऽतीतानागतभिन्ने कालत्वाभावः । व्युत्पादयति ।
पतत इति । पततः फलादेर्वृन्तावधिकः कश्चन देशः पति-
ताध्वा भूम्यवधिकः कश्चन देशः पतितव्याध्वा न तु
वर्तमानस्य प्रसङ्गोऽपीति भावः । समाधत्ते । तयोरप्य-
भावो वर्तमानाभावे तदपेक्षत्वात् । वर्तमानाभावे
तयोरतीतानागतयोरप्यभावः स्यात् तयोस्तदपेक्षत्वाद्
वर्तमानध्वंसप्रतियोगित्वमतीतत्वं वर्तमानप्रागभावप्र-
तियोगित्वमनागतत्वमिति भावः । यद्वा वर्तमानाभावे
ऽतीतानागतयोरप्यभाव इत्याह । तयोरप्यभावो वर्तमा-
नाभावे तदपेक्षत्वात् । इत्थं च कालत्रयाभाव इति पर्य-
वसितम् । ननु तयोः परस्परापेक्षयैव सिद्धेर्न वर्तमाना-
पेक्षेत्यत आह । नातीतानागतयोरितरेतरापेक्षा सिद्धिः ।
अन्योन्याश्रयादिति भावः । तयोरप्यभावे का क्षतिरिति
युक्त्यन्तरमाह । वर्तमानाभावे सर्वाग्रहणं प्रत्यक्षानुप-
पत्तेः । यद्वाकल्पे कालत्रयाभावे पूर्वपक्षिते पर्यवसिते वर्त-
मानसिद्धावपरयोरपि सिद्धिः सुघटेति वर्तमानं साध-
यति । तयोरप्यभाव इति सूत्रम् । तदर्थश्च वर्तमानाभावे
प्रत्यक्षं नोपपद्यते प्रत्यक्षस्य वर्तमानविषयत्वात् । अत
एवाहुः । सम्बद्धं वर्तमानं च गृह्यते चक्षुरादिनेति । प्रत्यक्षा-

भावे सर्वमेव ग्रहणं ज्ञानं न स्यात् प्रत्यक्षमूलकत्वादित-
रज्ञानानामिति भावः । ननु यदि वर्तमानध्वंसप्रतियो-
गित्वमतीतत्वं वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वं भविष्यत्त्वं
तदा वर्तमान एव घटे कथं श्याम आसीद्वक्तो भविष्य-
तीति धीरत आह । कृतताकर्तव्यतोपपत्तेरुभयथा ग्रहणम् ।
वर्तमानस्यापि घटादेः श्यामरक्तरूपादीनां कृतताकर्तव्यत-
योरतीतत्वभविष्यत्त्वयोरुपपत्तेर्घटादेरप्यतीतानागतत्वेन
व्यवहारः परम्परासम्बन्धादिति भाव इति प्राहुः ॥ ४२ ॥

समाप्तं वर्तमानपरीक्षाप्रकरणम् ॥

अवसरसङ्गत्या क्रमप्राप्तमुपमानं परीक्षयितुमाह ।

अत्यन्तप्रायैकदेशसाधर्म्यादुपमानासि-

द्धिः^(१) ॥ ४३ ॥

उपमानमुपमितित्वेनाभिमतं ज्ञानम् । तस्य प्रसिद्ध-
साधर्म्याद् या सिद्धिरुत्पत्तिः सा न सम्भवति यतोऽत्य-
न्तप्रायैकदेशसाधर्म्यान्न सिद्धिः । तथा च प्रसिद्धसाधर्म्यप्र-
युक्तोत्पत्तिकत्वसामान्याभावः साध्यः । प्रसिद्धपदं ज्ञात-
परम् । अत्यन्तज्ञातसाधर्म्यादिप्रयुक्तोत्पत्तिकत्वाभावकू-
टस्य हेतुत्वं विशेषाभावकूटस्य सामान्याभावसाधकत्वं
सर्वसिद्धमिति । तत्रात्यन्तसाधर्म्यं तद्गतयावद्धर्मवत्त्वं
तद्भिन्नत्वमपि तत्र न देयमप्रसिद्धापत्तेः । तस्य नोपमानत्वं
गोसाधर्म्येण गोरुपमित्यभावाद् गवये गोगतयावद्धर्माभा-
वेन गवयपदवाच्यत्वोपमित्यनुपपत्तेश्च । प्रायसाधर्म्यं तद्भि-
न्नत्वे सति तद्गतबहुतरधर्मवत्त्वं तस्य च नोपमानत्वं गोसा-
धर्म्येण महिषे महिषपदवाच्यत्वानुपमितेः । अत एव तद्भि-
न्नत्वे सति तद्गतयत्किञ्चिद्धर्मवत्त्वरूपस्यैकदेशसाधर्म्यस्य

(१) पूर्वपक्षसूत्रम् । अत्यन्तप्रायैकदेशेत्यादि न्यायतत्त्वालोके वाच्यमिति भावः ।

नोपमानत्वं सर्वपसाधर्म्येण मेरोरुपमित्यभावाच्च । एवं
वैधर्म्यस्यापि नोपमानत्वमित्यपि बोध्यम् ॥ ४३ ॥

प्रसिद्धपदं न ज्ञातमात्रपरमित्यभिप्रायेण समाधत्ते ।

प्रसिद्धसाधर्म्यादुपमानसिद्धेर्यथोक्तदोषा-
नुपपत्तिः^(१) ॥ ४४ ॥

प्रसिद्धं प्रकर्षेण महिषादिधर्मव्यावृत्तरूपेण सिद्धं
ज्ञातं यत् साधर्म्यं तस्मादुपमितिस्वीकारात् तत्र यथोक्त-
दोषानुपपत्तिः यथोक्तव्यभिचारिभावाच्च इति । तादृशं च
साधर्म्यं प्रकरणवशादवगम्यमिति ॥ ४४ ॥

नोपमानं मानान्तरमित्याशङ्कते ।

प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षसिद्धेः^(२) ॥ ४५ ॥

प्रत्यक्षेण प्रत्यक्षविषयीभूतेन गोसाधर्म्येण हेतुना
अप्रत्यक्षस्य गवयपदवाच्यत्वस्य सिद्धेरनुमितिस्वीका-
रात् । नोपमानं मानान्तरमिति शेषः ॥ ४५ ॥

समाधत्ते ।

नाप्रत्यक्षेण गवये प्रामाण्यार्थमुपमानस्य
पश्यामः^(३) ॥ ४६ ॥

नोपमानमनुमानान्तर्गतं यतोऽप्रत्यक्षेण गवयपद-
वाच्यत्वेन रूपेण । गवये गवयस्य यत् प्रमाणं प्रमां तद्रू-
पमर्थं फलमुपमानस्य ज्ञातसाधर्म्यस्य पश्याम इत्यर्थः ।

(१) सिद्धान्तसूत्रम् । प्रसिद्धसाधर्म्यादित्यादि न्यायतत्त्वालोके वाच्यस्यति-
मिथाः ।

(२) पूर्वपक्षी आह प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षसिद्धेः । इति इत्या व्याख्यात्रसरे नोपमानं
पृथगिति सूत्रार्थ इत्याहुर्न्यायतत्त्वालोके वाच्यस्यतिमिथाः ।

(३) समाधिसूत्रम् । नाप्रत्यक्षे गवये इत्यादि न्यायतत्त्वालोके वाच्यस्यति-
मिथाः । नाप्रत्यक्षे गवये इति त्वन्यत्र पाठः ।

तथा च साधर्म्यज्ञानाधीना या मितिस्तस्या उपमिनोमि
नानुमिनोमीत्याद्यनुव्यवसायसिद्धाया विज्ञातीयप्रमायाः
करणत्वेनोपमानस्य मानान्तरत्वं सिद्धमिति भावः ।
अप्रत्यक्षेणेत्युक्त्या प्रत्यक्षासम्भवो दशितः ॥ ४६ ॥

अनुव्यवसाये विवदमानं प्रत्याह ।

तथेत्युपसंहारादुपमानसिद्धेर्नाविशेषः^(१)

॥ ४७ ॥

अनुमानादुपमानस्य नाविशेषस्तथेत्युपसंहाराद् यथा
गौस्तथा गवय इतिव्याप्तिज्ञाननिरपेक्षसाधर्म्यज्ञानादुपमा-
नसिद्धेरुपमित्युत्पत्तेरित्यर्थः । तथा च व्याप्तिज्ञानपूर्वक-
त्वाभावेन तादृशप्रमाया नानुमितित्वमिति परिशेषादुप-
मितिः प्रमान्तरमिति भावः ॥ ४७ ॥

समाप्तमुपमानप्रामाण्यपरीक्षाप्रकरणम् ॥

अवसरसङ्गत्या क्रमप्राप्तं शब्दं प्रमाणत्वेन परीक्ष-
यितुमाह ।

शब्दोऽनुमानमर्थस्यानुपलब्धेरनुमेयत्वा-
त्^(२) ॥ ४८ ॥

शब्दो ज्ञातशब्दः शब्दज्ञानं वा । अनुमानमनुमिति-
करणम् । तदर्थस्यानुपलब्धेरनुमेयत्वात् प्रत्यक्षाविषयत्वे
सति ज्ञेयत्वेन हेतुनानुमेयत्वादित्यर्थः । एवं च प्रत्यक्षोप-
मित्यकरणत्वे सति ज्ञानकरणत्वमेवानुमानत्वसाधकहेतु-
रिति तात्पर्यम् । शब्दः शब्दाधीनं ज्ञानमनुमानमनुमितिः
अर्थस्य तदर्थस्यानुपलब्धेरप्रत्यक्षत्वाद्धेतोरनुमेयत्वात् । तथा

(१) अनुमानवैधर्म्यप्रदर्शनाय सूत्रम् । तथेत्युपसंहारादित्यादि न्यायतत्त्वा-
लोके वाचस्पतिमित्राः ।

(२) इति शब्दानुमानं शब्दोऽर्थस्यानुपलब्धेः । प्रत्यक्षेणानुपलब्धमानार्थविषयत्वा-
दिति सूत्रार्थ इति वार्तिकम् । पूर्वपक्षसूत्रम् । शब्दोऽनुमानमित्यादि न्यायतत्त्वलोके
वाचस्पतिमित्राः ।

चाप्रत्यक्षविषयकत्वं प्रत्यक्षान्यत्वं वानुमितित्वसाधकं
लिङ्गमिति भावः ॥ ४८ ॥

नन्विदमप्रयोजकमित्यत आह ।

उपलब्धेरद्विप्रवृत्तिकत्वात्^(१) ॥ ४९ ॥

उपलब्धेः शब्दाधीनज्ञानस्य । अद्विप्रवृत्तिकत्वादनु-
मितिकरणलिङ्गज्ञानातिरिक्ताकरणकत्वात् । तथा आतिरि-
क्तकार्यकारणभावसत्त्व एव तज्जन्यतावच्छेदकतया शाब्द-
त्वजातिसिद्धिः स्यात् स एव नास्ति प्रत्युत व्याप्यवच्छि-
न्नशब्दज्ञानजन्यतयानुमितित्वं तत्रास्तीति भावः ॥ ४९ ॥

ननु शब्दस्यार्थव्याप्यत्व एवानुमापकत्वं तदेव
नास्तीत्यत आह ।

सम्बन्धाच्चेति^(२) ॥ ५० ॥

सम्बन्धाद् व्याप्तिसम्बन्धात् । इत्थं चार्थव्याप्य-
तया गृहीतशब्दादेव बोधो जायते न त्वन्यथा स च
बोधोऽनुमितिरेव तत्सामग्रीनियम्यत्वादिति भावः ॥ ५० ॥

समाधत्ते ।

आप्नोपदेशसामर्थ्याच्छब्दादर्थे सम्प्रत्ययः^(३)

॥ ५१ ॥

(१) हेत्यन्तरम् । उपलब्धेरद्विप्रवृत्तित्वादिति इत्या व्याख्याशेषे इति सूत्रार्थे
इति लिखितं न्यायतत्त्वालोके वाचस्पतिमिश्रैः । अन्यत्राद्विप्रवृत्तित्वादिति पाठः ।

(२) अत्रेतिरहितः सूत्रपाठोऽन्यत्र । सम्बन्धाच्च । सम्बन्धार्थप्रतिपादकत्वा-
च्चेति सूत्रार्थे इति वार्तिकम् । न्यायतत्त्वालोके ऽपि एतत्सूत्रव्याख्यावसाने इति
सूत्रार्थे इति लिखितं वाचस्पतिमिश्रैः ।

(३) प्रत्यायनाङ्गान्वयव्यतिरेकज्ञानं तु अन्यादृशं शब्दे ऽन्यादृशं त्वनुमाने
तच्छि पक्षधर्मतापेक्षमनुमाने शब्दे तु तदनपेक्षमित्यत्र सूत्रं भवति । आप्नो-यः ।
इति तात्पर्यटीका । सिद्धान्तसूत्रम् । आप्नोपदेशेत्यादि न्यायतत्त्वालोके वाचस्पति-
मिश्राः । आप्नोपदेशसामर्थ्याच्छब्दादर्थे सम्प्रत्यय इति सूत्रस्यायमर्थ इति न्यायवार्तिक-
तात्पर्यपरिशुद्धावुदयनाचार्याः । आप्नोपदेशसामर्थ्याच्छब्दार्थसम्प्रत्यय इति क्वचित्
शब्दादर्थसम्प्रत्यय इति च क्वचित् पाठः ।

विचारणीयं किं काशीप्रवेशादिना स्तीताशेषजन्मजं पापं लीयते तज्जन्मजमेव वेति ।

अत्र के चित् । अतीताशेषजन्मजपापलयापगमे लिङ्गं दशाश्वमेधीशं दृष्ट्वा दशहरातिथौ । दशजन्मार्जितैः पापैस्त्यज्यते नात्र संशय इत्यादीनि वचनानि निर्विषयाणि स्युः प्रवेशादेव सर्वपापनाशात् । अतः प्रवेशादेतज्जन्मजमेव पापं लीयते तत्तल्लिङ्गादिदर्शनादिना तु प्राग्जन्मीयपापक्षय इति मन्यन्ते ।

एवं तु जन्मान्तरसहस्रेणेत्यादिप्रागुदाहृतैः प्रवेशादिना ज्ञेकजन्मजपापध्वंसबोधकवचोभिर्विरोधापत्तेस्तत्तल्लिङ्गार्चनादिना पापादिशब्दलक्षिताः पापवासना अनेकजन्मीयाः क्षीयन्ते प्रवेशात्त्वशेषपापनाश एव न च वासना अपि नाशयति काशीप्रविष्टानां प्रवृत्त्यभावापत्तेरित्यन्ये । तेषामयमाशयः । पापस्य द्वे शक्तौ । एष एवासाधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो ऽधो निनीषत इति श्रुतिसिद्धनरकजनकतावच्छेदिका प्रथमा पापः पापेन कर्मणेति श्रुतिसिद्धपापप्रवर्त्तकतावच्छेदिका द्वितीया । तत्र सर्वेषां पापानां प्रथमा शक्तिः प्रवेशादिना नाशयते । द्वितीया तु वासनाशब्दिता तत्तल्लिङ्गदर्शनादिना तत्तन्माहात्म्योक्तक्रमेणैव नाशयतइति ।

इतरे तु एवं सति पापादिशब्देषु शक्तिलक्षणापत्तिः शक्तस्य पापस्यानाशित्वापत्तिश्च दोषः । वासनानाशे च पुनः काशीस्थानां पापे प्रवृत्त्यनुपपत्तिः न च ततः प्राचीनजन्मानुवृत्तवासनया तदुपपत्तिः । कृत्तिवासविश्वेशादिदर्शनेनाशेषदुरितध्वंसोक्तेः । तद्वचनस्याखिलवासनानाशपरत्वे पापे प्रवृत्त्यनुपपत्तेर्दुष्परिहरत्वात् । अतः प्रवे-

शादखिलमेव पापं नश्यति काशीस्थितसत्तीर्थस्नानादिना एकद्व्यादिजन्मजपापक्षयोक्तिस्तु ये अन्यत्र मृताः पुण्यातिशयेन काश्यां जातास्तद्विषयेति न का चिदनुपपत्तिः । न च तेषामपि लिङ्गदेहस्य क्षेत्रप्रविष्टत्वात्सर्वं पापं नष्टमेवेति शङ्कम् । षाष्ठतिर्यगधिकरणन्यायात् । यतो विधिनिषेधेषु मनुष्याणामधिक्रिया अतः पशुपिशाचाद्या धर्माधर्मोऽवरा मता इति पाश्चाच्च मनुष्याधिकारित्वाच्छास्त्रस्य लिङ्गदेहे पापनाशयोगात् । या तु पिशाचमोचनाख्याने पिशाचस्यापि तत्स्नानात्पैशाच्यनाशोक्तिः सा निषादस्थपतीष्टि-बद्यावद्वचनं वाचनिकमिति न्यायात्तन्मात्रविषयैव । न च लिङ्गस्य काशीप्रवेशात्पापनाशे वचोऽस्ति तस्मात्कारयु-त्पन्नविषयाणि तत्तल्लिङ्गदर्शनादिनैकद्व्यादिजन्मपापक्षय-बोधकानि वचांसीत्याहुः ।

अपरे तु काशीस्मरणगमनदर्शनतत्सत्तीर्थस्नानतत्तल्लिङ्गदर्शनादीनां नियतक्रमाणां फलावैलक्षण्ये उत्तरोत्तरानर्थक्यापातात् प्रत्येकं सर्वपापनाशश्रवणाश्रयणे च स्वतो वैलक्षण्याभावे कायिकवाचिकमानसबुद्धिपूर्वाबुद्धिपूर्व-सकृदावृत्तात्यन्तावृत्तमहापातकोपपातकादिप्रतियोगिकृ-तवैलक्षण्यासंभवात् पापे च सर्वत्वस्यावान्तरवैजात्या-व्यवच्छेदेनैव संकुचद्वत्त्या सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ सर्वेभ्यश्चातुर्मास्यानीतिवत्संभवात् गम-नादौ प्रत्येकमशेषपापक्षयेऽपि न का चिदनुपपत्तिः । तथा च प्रवेशाद्यज्जातीयशेषपापं नष्टं तद्विजातीयमेक-द्व्यादिजन्मोयं तत्सत्तीर्थस्नानादिना नश्यतीति वदन्ति ।

काशीप्रवेशेन कायिकादिभेदभिन्नानामनारब्धानां सवासनानां सर्वेषां पापानां निवृत्तिरेव भवति । न चैवं काशीस्थानां पापे प्रवृत्तिर्न स्यात् । प्रारब्धेनैव दुःखोत्प-

स्तिवत्पापप्रवृत्तेरपि संभवात् । तत्तत्सीर्थस्नानादनैकद्व्या-
दिजन्मीयपापनाशबोधकं तु शास्त्रं यावत्ता पुण्येन तन्न-
श्यति तावत्पुण्योदयपरम् । यद्वा यथा काश्यां कृतमल्प-
मपि पुण्यं बहु भवति तथा पापमपीति स्पष्टं पुराणादौ ।
तथा च काश्यां कृतं यावत्पापमेकद्व्यादिजन्मीयसमं भवति
तत्सीर्थस्नानादिना तावन्नश्यतीत्यर्थकं तच्छास्त्रम् । स्मर-
णगमनक्षेत्रविश्वेशकृत्तिवासेशदर्शनादिना सर्वपापनाश-
बोधकशास्त्रस्याप्येषैव गतिः । यस्तु तत्र ब्रह्मेश्वरं दृष्ट्वा
ब्रह्मलोके महीयत इति ब्रह्मलोकादिफलं यच्च क्व चिन्मु-
क्त्यादिफलं तदपि यात्रां कृत्वा देशान्तरमृतविषयम् ।

ननु काशीप्रवेशात्प्रवेशावधिकाशेषपापक्षये कृत-
काशीयात्रस्याकृतकाश्यघस्य बहिर्गमनानन्तरमेव मरणे
ऽक्षयस्वर्गापत्तिः केवलपुण्येन मर्त्यत्वासंभवात् । न च
पुण्यान्तं यावत्स्वर्गभोगानन्तरं मुक्तिरेव तस्येति युक्तम् ।
श्रवणादिजन्यज्ञानाभावे तदयोगादिति चेन्न । तस्यापि
मार्गस्थजन्तुमरणादिजन्याज्ञातपापोपपत्तेः । व्याघ्रादि-
भिर्हनने दुर्मृत्युजपापसंभवात् दुष्टेनारब्धकर्मणा ऽन्ते
दुष्टमतिसंभवेनान्ते या मतिः सा गतिरिति न्याये-
नापि मर्त्यजन्मसंभवात् । अन्येषामभावे ऽप्यविमुक्तमेव
निषेवेताविमुक्तं न विमुञ्चेदित्यविमुक्ते प्रविष्टस्य तत्र
मरणान्तवासविधिवत्स्यागनिषेधातिक्रमप्रयुक्तपापस्याव-
श्यकत्वाच्च । परं तु तस्योदयः देहक्षयश्चात्रैव भवतीत्य-
न्यदेतत् । अतः काशीप्रवेशादशेषपापक्षये ऽपि न का चि-
दनुपपत्तिरिति तु नवीनतमाः ।

अत्र परीक्षकैर्बिचार्य युक्तः पक्षो ग्राह्यः । आरब्धानां
च भोगेन नाशे शुद्धचित्तो जीवो गौरीशानुग्रहाच्छमादि-

साधनसंपत्तिं लभते स्वयं च जद्गुरुः स परमकृपया ब्रह्मात्मैक्यबोधसाधनं तारकमुपदिशतीति न श्रवणस्यापि ज्ञानं प्रति व्यभिचारः । तथा च जाबालोपनिषद्याम्नायने अविमुक्तं वै देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम् । अत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनामृती भूत्वा मोक्षी भवतीत्यादि । स्मर्यते च पुराणेषु तत्र तावत्कौर्मै । यत्र साक्षान्महादेवो देहान्ते स्वयमीश्वरः । आचष्टे तारकं ब्रह्म तदेवमतिमुक्तदम् । काशीखण्डे च । ब्रह्मज्ञानेन मुच्यन्ते नान्यथा जन्तवः क्वचित् । ब्रह्मज्ञानं तदेवाहं काशीसंस्थितिभागिनाम् । दिशामि तारकं प्रान्ते मुच्यन्ते ते तु तत्क्षणात् । पादोऽपि निर्वाणपदमेवैतद्यदधिष्ठामि नित्यशः । त्रियमाणस्य जन्तोश्च वाक्यं कर्णे समुच्चरन् । विना वाक्योपदेशेन ब्रह्मात्मैक्यं न भासते । ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानादृतेमुक्तिर्न जायते । एवमन्यत्रापि । तारकं किमिति चेत्प्रणव इत्यवेहि । तदुक्तं काशीखण्डे । न वर्यते कैः किल काशिकेयं जन्तोः स्थितस्यात्र यतोऽन्तकाले । पञ्चेलिमैः प्राक्तनपुण्यभारैरोंकारमोंकारयतीन्दुमौलिः अन्यत्रापि प्रणवं तारकं ब्रूते कार्यां देवो महेश्वरः ।

ननु प्रणवेन कथं ब्रह्मात्मैक्यबोधः । शृणुं अकारोकारमकारवाच्यान्विश्ववैश्वानरतैजससूत्रात्मप्राज्ञेश्वरान् ज्ञात्वा प्रथमं विश्वं वैश्वानरत्वेनाहमेव वैश्वानरोऽस्मीति विभाव्य ततस्तैजसं सूत्रात्मत्वेनाहमेव सूत्रात्माऽस्मीति विभाव्य पश्चात्प्राज्ञमीश्वरत्वेनाहमेवेश्वरोऽस्मीति विभाव्यानन्तरं समष्टिव्यष्टिस्थूलसूक्ष्मकारणोपाधिकमोंकारवाच्यं परं ब्रह्माहमस्मीति सर्वात्मत्वेन विभाव्य पश्चान्मनस्येकाग्रतामापन्ने स्थूलसूक्ष्मादि सर्वं जगत्सोपानावरोहण-

न्यायोक्तक्रमेण निर्विशेषे ब्रह्मणि विलाप्यैकाग्रेण मनसा स्वस्य ब्रह्मत्वं साक्षात्करोतीति ।

यद्वा तयो ऽहं सो ऽसौ योसौ सो ऽहमित्यत्र सशब्देन परमात्मोच्यते । अहंशब्देन प्रत्यगात्मा ऽवगम्यते । ततश्च समानाधिकरणयोः सो ऽहमित्यनयोः परमात्मा ऽहमित्यर्थस्तथा प्रणवस्यापि । सो ऽहमित्यस्यैव प्रणवत्वेन निपातनात् । तथा हि । सो ऽहमित्यस्य पृषोदरादित्वेन निपातनात्सकारहकारलोपे कृते परिशिष्टयोरोऽमित्यनयोरेडः पदान्तादतीति पूर्वरूपैकादेशात्मकं संधिं कृत्वोच्चारणे ओमिति शब्दो निष्पन्नः तदुक्तम् । सकारं च हकारं च लोपयित्वा प्रयोजयेत् । संधिं च पूर्वरूपाख्यं ततो ऽसौ प्रणवो भवेदिति । एवं ओमित्यस्य परमात्मा ऽहमित्यर्थ इति सिद्धम् ।

अत्र कश्चिदाह । काश्यादिकक्षाभेदेन चतुर्विधे क्षेत्रे मणिकर्ण्यं जान्हव्यर्द्धादके भूमौ विश्वेशाभिमुख्येन कालतो मृतस्य द्विजमात्रस्य भैरवयातनादिजनकपापहीनस्य विश्वेशभक्तस्य काशीमरणान्मुक्तिर्भवति न वेति संशयरहितस्य सद्यः परब्रह्मसायुज्यं भवति द्विजेतरस्यापापस्य नरमात्रस्य द्विजस्यापि कस्य चिदपापत्वे ऽपि विश्वेशभक्तस्य तद्भक्तत्वे ऽप्यपापत्वे ऽप्युक्तप्रकारात्प्रकारान्तरेण मृतस्य चतुर्विधे क्षेत्रे यत्र कापि मरणे क्षेत्रावान्तरमेदतारतम्येन जीवतारतम्येन मरणस्य बुद्धिपूर्वकत्वाबुद्धिपूर्वकत्वप्रयुक्ततारतम्येन कर्मादितारतम्येन च सालोक्यादिप्रसिद्धारा कैवल्यं भवति । पापिनस्तु नरमात्रस्य चतुर्विधे ऽत्र क्षेत्रे यत्र कापि येन केनापि प्रकारेण मृतस्य भैरवयातनानुभवानन्तरं मोक्षः । नन्वत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रम-

माणेष्विति जन्तुमात्रस्य श्रवणात्कथं त्रैवर्णिकस्यैव सायु-
ज्यमिति चेन्न रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टु इत्यनेनैकवाक्यतया
प्रणवाख्यतारकव्याख्याने योग्यत्रैवर्णिकमात्रपरत्वाज्जन्तु-
पदस्य । अथोत्क्रान्त्यनन्तरं देहाभिमानाभावाज्जन्तुमा-
त्रस्य प्रणवाधिकार उपपद्यत इति चेन्न उत्क्रममाणेष्विति
वर्त्तमानप्रत्ययदर्शनेनोत्क्रमदशायामेवोपदेशस्वीकारात् ।
उत्क्रमानन्तरमदेहस्योपदेशायोगाच्च । कर्णमूलगतो हर
इत्यादिवचनविरोधाच्च विदेहस्य कर्णाभावात् । एवं
पुराणगतजन्तुशब्दस्यापि त्रैवर्णिकमात्रपरतैव । तस्मा-
त्काष्ठपाषणभूतस्तु जान्हवीजलमध्यगः अविमुक्तोन्मुख-
स्तस्य कर्णमूलगतो हर इति वचनात् । मुमूर्षोर्मणिकर्ण-
न्तरर्द्धादकनिवासिनं इत्युक्तेश्चार्द्धजले मणिकर्ण्यां विश्वे-
शमिमुखस्य । कालेनोपरतो यातीत्युक्तेः आत्मरक्षा ऽत्र
कर्त्तव्या महाश्रेयोऽभिवृद्धये । अत्रात्मत्यजनोपायं मन-
सापि न चिन्तयेदिति वचनाच्च कालाच्च तु बलात् । अवि-
मुक्तइत्यादिसप्तमीबलाद्भूमौ मृतानां त्रैवर्णिकानामपाष-
त्वाद् द्विजत्वाच्च तदैव तारकोपदेशयोग्यानां मङ्गलः
कृतनिश्चय इत्युक्तेर्विश्वेशभक्तानां काशीमरणं मोक्षदं न
वेति संदेहशून्यानां च विश्वगुरुश्रीविश्वेशोपदिष्टतारको-
दितब्रह्मबोधात्सद्यस्तत्सायुज्यं भवतीति सिद्धम् ।

ननु ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा ये वर्णसंस्थि-
ताः । स्त्रियो म्लेच्छाश्च ये चान्ये संकीर्णा वर्णजातयः ।
कीटाः पिपीलिकाश्चैव ये चान्ये पक्षिणस्तथा । कालेन
निघर्नं प्राप्ता अविमुक्ते वरानने । चन्द्रार्द्धमौलयस्त्वहम्
महावृषभबाहनाः । शैवे मम पुरे देवि जायन्ते तत्र मा-
नवाः मानवा इति ब्राह्मणश्रमणन्यायेन ये भक्ता वरदं
देवमविमुक्तं परं पदम् । ते विशन्ति महादेवमाज्याहुति-

रिवानलम् । आकामो वा सकामो वा तिर्यग्योनिगतो
ऽपि वा । अविमुक्ते त्यजन्प्राणान्मम लोके महीयते । गृह-
स्थाश्चैव यतयस्तस्मिंस्तीर्थउपासकाः । एकदण्डास्त्रिदण्डाश्च
हंसव्रतधराश्च ये । कर्मभेदेन तेषां तु सर्वेषामास्थितो
ऽहम् । विभजामि परं स्थानं यच्छन्मोक्षपदं शुभमित्या-
दिनानापुराणवचनैः कार्यां मृतानां क्षेत्रावान्तरभेदतार-
तम्यात्सारूप्यादिसंभवे ऽपि विदेहकैवल्यं कथं स्यादिति
चेदुच्यते । तदुपर्यपि हि बादरायणः संभवादिति व्यास-
सूत्राद्देवानामपि ब्रह्मविद्याधिकारे सिद्धे ते विशन्ति महा-
देवमित्यादिबचनशतेभ्यः शिवलोकं गतानां महेशात्तत्त्वा-
वबोधलाभे कैवल्यं भवतीति ।

अन्यस्त्वाह यद्यपि पुराणेषु सारूप्याद्यविशेषेण मो-
क्षो मरणफलतया स्वगम्यते तथा ऽप्यधिकारितारतम्येन
निष्पापानामीशार्पितकर्मणां मरणादेव मुक्तिः । ततो नि-
कृष्टानामग्निप्रवेशादिकृतां शंभुसामीप्यम् । न चात्र निष-
ङ्गात्स्वेच्छया मरणात्कथमीशसामीप्यम् । अग्निप्रवेशं ये
कुर्युरविमुक्ते विधानतः । प्रविशन्ति मुखं ते मे निःसंदिग्धं
वरानने । कुर्वन्त्यनशनं ये तु मङ्गलाः कृतनिश्चयाः ।
न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपीत्यादिमात्स्यादिब-
चनैरग्निप्रवेशप्रायोपवेशयोरभ्यनुज्ञानेन निषेधस्येतो ऽन्यत्र
संकोचात् । तिर्यक्प्रभृतीनामत्यन्तं पापीयसां च सारू-
प्यम् । ततो ऽप्यधमानां सालोक्यमिति । किं च चतुर्विधे
क्षेत्रे यथा यथा योगपीठाद्विप्रकर्षस्तथा तथा मरणफलाप-
कर्ष इत्यप्याह । तदपरे न क्षमन्ते । तमेव विदित्वेत्यादि-
श्रुतिविरोधान्मरणान्मोक्षायोगात् । ननु मरणादेव मो-
क्षबोधकनानापुराणबलात्तमेवेति श्रुतिरन्यत्र सावकाशेति
चेन्मैवम् । पुराणेन वेदसंकोचायोगात् । काशीमरणस्य

जाबालोपनिषदा तारकोपदेशद्वारा ज्ञानजनकत्वबोधना-
 वेति । यश्चाह काशीमरणस्य चित्तशुद्धाद्युपयोगः । वारा-
 णसीस्थतीर्थानामवगाहनतः पराम् । अन्तःकरणसंशुद्धि-
 मामुयाद्विजितेन्द्रिय इत्यादिवाक्यैस्तस्याः पूर्वमेव सिद्ध-
 त्वात् । किं तु बोधद्वारा मुक्तावेव । यो ऽपि प्रथमः पक्षः ।
 मूमूर्धोर्मणिकर्णन्तरर्द्धादकनिवासिन इत्यादिपूर्वोक्तवि-
 शेषणवतस्त्रैवर्णिकस्यैव साक्षात्कैवल्यमन्यस्य तूक्तसालो-
 क्यादिद्वारेति । सो ऽप्युक्तः । जन्त्वादिसाधारणपदश्र-
 वणात् । तथा हि अत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेष्वित्या-
 दिश्रुतौ कीटाः पतङ्गा मशकाश्च वृक्षा जले स्थले वा विच-
 रन्ति मर्त्याः मण्डूकमत्स्याः कृमयो ऽपि काश्यां त्यक्त्वा
 शरीरं शिवमामुबन्ति अविमुक्तरहस्यज्ञा मुच्यन्ते ज्ञानिनो
 नराः । अज्ञानिनो ऽपि मुच्यन्ते क्षेत्रे ऽस्मिंस्ते त्वकल्मषाः ।
 सर्वान् जन्तून्मोक्षयेदन्तकाले विश्वेशो ऽत्र श्रोत्रमश्रोपदे-
 शात् । आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं यत्किञ्चिज्जन्तुसंज्ञितम् । चतुर्षु
 भूतग्रामेषु काश्यां तन्मुक्तिमाप्स्यतीत्यादि काशीखण्डे ।
 एवमन्येष्वपि श्रुतिस्मृतिपुराणादिषु जीवसामान्यपरज-
 न्त्वादपदश्रवणेन कृमिपर्यन्तानां साक्षाद्ग्रहणेन च जन्तु-
 पदस्य त्रैवर्णिकमात्रपरत्वकल्पनस्यानुचितत्वात् । प्रणव-
 श्रवणे द्विजात्यतिरिक्तस्य कथमधिकार इति चेत्सत्यमस्म-
 दाद्युपदिष्टप्रणवश्रवणे तदितरस्यानधिकारः । अपारजन्मा-
 र्जितपुण्यपुञ्जप्रसादितपरमेश्वरोपदिष्टप्रणवश्रवणे तु काशी-
 माहात्म्यसोमपरमेश्वरसाक्षात्काराभ्यां ध्वस्ताशेषकल्म-
 षस्य प्राणिमात्रस्याधिकारः । अत एव ब्रह्मवैवर्ते तीर्था-
 न्तरात्काश्या विशेष उक्तः । जितेन्द्रियाः पापविवर्जिताश्च
 शान्ता महान्तो मधूक्षदनाभयाः । अन्येषु तीर्थेषु हि मु-
 क्तिमाजो भवन्ति काश्यामपि को विशेष इति शिष्यप्रश्ने

गुरुणोत्तरितम् विशेषं शृणु वक्ष्यामि काश्याः कथयतो मम ।
 कृतानि साधनान्यत्र स्वल्पान्यपि महामते । भवन्ति का-
 शीमाहात्म्यास्त्रिद्वान्येव न संशयः । अन्यत्र साधुसुकृतैः
 कृतैर्मुच्येत वा न वा । अत्र साधनवैकल्ये काशी पूर्णं प्रक-
 लपयेत् । तथा कलिकालस्त्वयं तीक्ष्णः क नयः क परात्म-
 दृक् । काश्येव शरणं तेषां शुद्धिदा मलिनां नृणाम् । कलौ
 विनष्टव्रतधैर्यवीर्या गच्छन्तु कार्शीं परमार्थराशिम् । तथा
 ये वा द्विजाभ्याः श्वपचाश्च निन्द्या ये चक्रवर्त्तिष्वपि धर्म-
 रूपाः । ये वा दरिद्राः परिमार्त्तिभाजः समानरूपां गति-
 मामुवन्ति । काशीखण्डे च संसारभयभीता ये ये बद्धाः
 कर्मबन्धनैः । येषां कापि गतिर्नास्ति तेषां वाराणसी
 गतिः । श्रुतिस्मृतिविहीना ये शौचाचारविवर्जिताः । येषा-
 मित्यादि पूर्ववत् तथा सौभाग्यभाग्यभूर्या वै विख्याता
 मणिकर्णिका । ददामि तस्यां सर्वस्वमग्रजायान्त्यजाय
 चेति । अत एव पादो ऽधिकारसंपादनमुक्तम् । पुमांसं
 क्षीणकलुषं शंकरस्तारकं बचः । आवयामास विधिवत्सं-
 पाद्याधिकृतिं परामिति । इदं चाधिकारसंपादनं नीचेष्व-
 नधिकारिष्वेव । जातिकर्मभ्यामुत्तमानां स्वत एवाधिका-
 रसत्त्वेन संपादनानर्थक्यात् यतस्तत्रैवोक्तम् । गणयति न
 कथं चिच्छंकरः काशिकायां किमुत मम सुभक्तो ब्राह्मणः
 पुस्कसो वा । उपदिशति सदा ऽन्ते वाक्यमेकात्मनिष्ठं
 द्विजकुलनिरपेक्षो भाव्य तत्राधिकारमिति । यस्तु भूमौ
 मृतानामेव मुक्तिरिति । तदपि न । भूमौ जले ऽन्तरिक्षे
 वा यत्र कापि मृतो द्विजः ब्रह्मात्मैकत्वमाप्नोति काशीश-
 क्तिमुपाहितः । सूक्ष्मग्रमात्रमपि नास्ति ममास्पदे ऽस्मि-
 न्स्थानं सुरेश्वरि मृतस्य न यत्र मुक्तिः भूमौ जले मध्यतो
 वा ऽन्तरिक्षे सर्पाग्निदस्युपविभिर्निहतस्य जन्तोरित्यादिव-

चनात् । अनेन दुर्द्युजदोषो ऽप्यत्र नास्तीत्युक्तम् । न
 चात्र कालकृतो ऽपि विशेषो ऽस्ति । उत्तरं दक्षिणं वा ऽपि
 अयनं न विचारयेत् । सर्वो ऽप्यस्य शुभः कालो ह्यवि-
 मुक्ते त्रियेत य इति काशीखण्डात् । तस्मात्सर्वस्यापि
 कार्या यत्र कापि कथं चिन्मृतस्य मोक्ष इति सिद्धम् ।
 क चिद्धि शिवशिवेत्युपदिशाम्यहमिति द्विरावृत्तः शिव-
 शब्दस्तारकतयोक्तः रामतापनीये । मुमूर्षोर्दक्षिणे कर्णे
 यस्य कस्यापि वा स्वयम् । उपदेक्ष्यसि सन्मग्नं स मुक्तो
 भविता शिवेति । पादौ तु श्रीरामरामेति एतत्तारकमुच्यते
 इति श्रीशब्दपूर्वकस्त्रिरावृत्तौ रामशब्दस्तारकतयोक्तः ।
 अनेन षडक्षरमन्त्रोपलक्षणाच्छ्रीशब्दप्रयोगस्य भक्त्यति-
 शयार्थत्वाच्च पाद्यतापनीययोर्भिन्नार्थत्वम् । तथा च प्रण-
 वाधिकारिणां सर्वेषां प्रणवोपदेश एव तदनधिकारिषु
 शैवानां शिवमन्त्रोपदेशः । वैष्णवानां तु राममन्त्रोपदेशः
 शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्त इति श्रुतेः शिवेतिशब्दस्य रमन्ते
 योगिनो ऽस्मिन्निति निर्वचनेन रामशब्दस्यापि चाद्विती-
 यप्रत्यगभिन्नब्रह्मबोधकत्वाच्च ताभ्यां मोक्षफलकतद्बोधा-
 नुपपत्तिश्चाप्यपीत्यपि के चित् । अस्मिन्मते ऽपि क्षुद्र-
 जन्तूनामधिकारोपपत्तिरीशाधीनैव । तेषां फलोन्मुखेन
 केन चिद्गुणेन कर्मणा क्षुद्रजन्मोपपत्तिः । अनादिभव-
 सञ्चितासंख्यपुण्यैः कार्या मरणे मुक्तिश्चेति बोध्यम् । यस्तु
 क चित्क्षेत्रभेदादधिकारिभेदाच्च सामीप्यादिफलकीर्त्त-
 नम् । तन्निर्विषयमोक्षभीरूणां तन्माहात्म्यानभिज्ञानं
 सन्तोषार्थं ज्ञेयम् । कार्या स्वर्गादिकमुद्दिश्य यागाद्य-
 नुष्ठाता ऽपि वाटिकान्वेषणे प्रवृत्तश्चिन्तामणिं लब्धवा-
 निति वासिष्ठोक्ताभाणकन्यायेन मोक्षमेव लभते । अत्र
 के विदाहुः । स्वस्वधर्मनिरतस्यापापस्य सर्वस्याप्यनन्त-

रमेव मोक्षः । तद्विलक्षणस्य तु यातनातो ऽधिकारसंपा-
दनेन । तदुक्तम् । स्वे स्वे कर्मणि निष्णातानुसमाधमम-
ध्यमान् । अधमानपि मार्गस्थान्नयामि परमां गतिम् । केवलं
धर्मसापेक्षः कर्णे जपति तद्वचः । अधर्मिष्ठस्य तत्क्षेत्रे
यातनान्ते दिशेन्मतिमित्यादीनि । अन्ये तु सर्वत्र तार-
कोपदेशे वर्त्तमानतानिर्देशात् । कर्णेजापोक्तेश्च देहे सत्ये-
वोपदेशो ज्ञानं च देहापाये तु कैवल्यमेव । तथा च धर्म-
मर्यादास्थापनार्थं भैरवयातनोक्ती रुद्ररोदनादिवदर्थवादः
यदि तु सा प्रामाणिकी तदा प्रारब्धवज्ज्ञेया ज्ञानं तु तदैव
भवतीति मन्यन्ते । ननु मृतिकाले कफाद्यवरुद्धकण्ठस्यौ-
दर्यवाताभिघातेन विदीर्यमाणशेषमर्मणो व्याकुलबा-
ह्यान्तरिन्द्रियस्य प्रणवात्मकशब्दस्य श्रावणसाक्षात्कार
एव दुर्लभः । सत्यपि तस्मिंस्तदर्थो दुरवगमः तस्मिन्नपि
सति तस्य सर्वेषां वेदान्तानां चाद्वितीये तात्पर्यनिर्धार-
णानुकूलविचारात्मकस्य तादृशतात्पर्यविशिष्टशब्दज्ञाना-
त्मकस्य वा श्रवणस्य श्रुतस्यार्थस्य युक्तिभिरनुचिन्तनरू-
पस्य विपरीतभावनानिवृत्तिफलकप्रमेयतत्त्वावधारणानु-
कूलतर्कानुसंधानात्मकस्य वा मननस्यासंभवः । अत एवा-
संभावनाविपरीतभावनयोस्तत्त्वसाक्षात्कारप्रतिबन्धक-
योरभावे च शब्दप्रमाणादुत्पन्नो ऽपि ब्रह्मसाक्षात्कारः पुरु-
षापराधासंभावनादिप्रतिबन्धत्वात्ताद्विधानिवर्तनक्षमः ।
तदनिवृत्तौ च तन्मूलकसंसारानिवृत्तेः कथं मोक्षः तस्मा-
त्काशीमरणान्मुक्तिप्रतिपादकवचनजातं तद्वद्वारा विध्ये-
कवाक्यतया तदर्थवाद एवेति चेन्मैवम् । वृन्दारकवृन्द-
वन्दितपादारविन्दोमासहायाचिन्त्यशक्त्यपरिमेयमहिम-
श्रीशङ्करकृपया श्रीकृष्णकृपया भीष्मस्य शरतल्पजवेदना-
निवृत्तिवत्कार्यां मुमूर्षोः सकलवेदनानिवृत्त्या विस्तप्र-

सादकरणपाटवादिसंभवेन श्रवणादिसंभवात् । अत एव मात्स्ये अन्तकाले मनुष्याणां क्षियमानेषु मर्मसु । वायुना प्रेर्यमाणानां स्मृतिर्नैवोपपद्यत इति क्षेत्रान्तरमरणप्रकारमुत्तवा । अधिमुक्ते त्वन्तकाले भक्तानामीश्वरः स्वयम् । कर्मभिः प्रेर्यमाणानां कर्णजापं प्रयच्छति । ईश्वरप्रेरितो याति दुष्प्रापमकृतात्मभिरिति तुशब्देन क्षेत्रान्तरापेक्षया विशेषो ऽभिहितः स च मरणकाले स्मृत्युपपत्तिरूप एव । गारुडे च । मरणावसरे सकलभ्रमनिवृत्तिः सहेतुकोक्ता अनिलो मृगनाभिरेणुगन्धैरधिकाशि प्रणवोपदेशकाले । हरते मरणभ्रमं नराणां हरवामार्द्धकुचोत्सरीयजन्मेति ।

केचित्सु यथा स्वप्ने दृष्टेरेव सृष्टित्वेनेन्द्रियाणां चातीन्द्रियत्वेन तत्सृष्टेरभावे ऽपि श्रवणादिव्यवहारस्तथा जागरे ऽपि दीर्घस्वप्ने बाह्येन्द्रियाभावे ऽपि मनोमात्रेणैव श्रवणादिव्यवहार इति स्थिते ऽत्र मरणकाले बाह्येन्द्रियापेक्षामन्तरेण मनसैव श्रवणाद्युपपत्तौ काशीमरणादत्यन्तशुद्धस्य श्रीचन्द्रशेखरसाक्षात्कारान्नष्टाशेषसंतापस्य तदनुग्रहाच्च सर्वविक्षेपापगमेन प्रत्यगभिन्नब्रह्मनिमग्नचित्तस्य अत एव संजाततत्साक्षात्कारस्य क्षणेनैवासंभावनादेः समूलस्यात्यन्तिको बाध उपपद्यतएव । ननु दीर्घकालनैरन्तर्यादरैरनुष्ठितश्रवणमनननिदिध्यासनादिकं विना शोधिततत्त्वं पदार्थसाक्षात्काराभावात् तादृशतत्पदार्थज्ञानासंभवाच्च न वाक्यार्थसाक्षात्कारोत्पत्तिः पदार्थबुद्धेर्वाक्यार्थबुद्धौ हेतुत्वादिति चेन्न । चिरत्वविशेषणवैयर्थ्यात् उत्तमाधिकारिषु शीघ्रमेव सबसंभवात् । न चावृत्तिसकृदुपदेशादिति सूत्रविरोधः तस्य मध्यमाधमाधिकारिष्वप्युपपत्त्यात् । न च कार्यां प्रियमाणानां सर्वेषां कथमुत्तमत्वमिति शङ्कम् ।

यतः स्थावराणां कृम्यादीनां च तत्त्वावबोधाधिकारं संपादयितुर्विश्वेशस्य सर्वेषामुत्तमाधिकारित्वसंपादने न कश्चित् प्रयत्नः । स्मर्यते हि मार्कण्डेये परमेश्वरानुगृहीतमहर्षिवरप्रभावेन पक्षिणामुत्तमाधिकारित्वलाभेन बाल्यएवातिशीघ्रमेव तत्त्वसाक्षात्कारलाभः जैमिनिं प्रति पुराणवक्तृत्वं च । वासिष्ठे च श्रीसरस्वतीकरमकलस्पर्शप्रभावेण सुशुण्डप्रमुखानां काकानां तत्त्वसाक्षात्कारः तत्र सुशुण्डस्य श्रीवासिष्ठं प्रति वक्तृत्वं च स्मर्यते । एवं च परमेश्वरानुगृहीतानां किं किं न संभाव्यते । न चैवं श्रवणादेः साक्षात्कारं प्रति व्यभिचारः । भगवतीकृपया वामदेवादित्पूर्वजन्मश्रवणादिकमनुष्ठितमेव । तदुक्तं पाराशरीये । अत्रैव मरणं सम्यग्यस्य सिद्ध्यति देहिनः । विज्ञानसाधनं तेन सर्वं पूर्वमनुष्ठितमिति । तस्माच्छीशंभुमुखचन्द्रनिःसृतप्रणवामृतस्य श्रुतिपुटेन पानादेवाविद्याविषनिवृत्तिसिद्धेः काशीमरणान् मुक्तिरित्यादिवाक्यानां नार्थवादनेति सिद्धम् ।

एतेन मरणात्साधनचतुष्टयसंपत्तेः प्रायेणानुपलम्भात्सद्रहितायोपदेशोपगमे ऽथातो ब्रह्मजिज्ञासेतिसूत्रे ऽथशब्देन साधनचतुष्टयसंपत्त्यानन्तर्योक्तेः तत्संपन्नमेवाधिकारिणं प्रति वेदान्तशास्त्रारम्भो न स्यात् तद्वतामपि श्रवणादिपरिहारेण काशीमरणायैव प्रयासापत्तिश्चेति परास्तम् । बहुजन्मार्जितपुण्यपुञ्जप्रसादितमेश्वरकृपया मरणावसरएव साधनसंपत्तिस्वीकारात् । जीवद्वस्थायामेव सद्यो मोक्षप्रदविज्ञानोपायं श्रवणादिकं हस्तगतं त्यक्त्वेन्द्रविहितकामादिदशविघ्नवत्यां कार्यां मृतिकालिकविज्ञानाय प्रवृत्त्यसंभवाच्च । कौर्मे उपायान्तरमभिधाय वसेद्वा ऽऽमरणाद्विप्रो वाराणस्यां समाहित इति वदता महेश्वरे-

एवैव वाशब्दबलात्कारया बहिर्बिज्ञानसंपादनाशक्त्यैव
 काशीवासावश्यकत्वाङ्गीकाराच्च । काश्यां शतवर्षजीवि-
 नामप्यन्ते प्रारब्धेन बहिर्मरणदर्शनाच्च शास्त्राधिकारिणां
 सर्वेषां सिद्धसुरासुरयक्षगन्धर्वकिन्नरनरादीनां कश्यां मातु-
 मशक्यत्वाच्च काशीमरणस्य मोक्षं प्रति साक्षाद्वेतुत्वाभा-
 वात्तत्र कस्यापि मुमुक्षोः प्रवृत्तिर्न स्यादित्यपि न च शङ्क्यम् ।
 परंपराहेतावपि प्रवृत्तिसंभवात् । अन्यथा मुमुक्षोः शास्त्रे
 ऽपि प्रवृत्तिर्न स्यात्तथा चानिर्माच्छप्रसङ्गः । न स्याच्च बुमु-
 क्षोर्भोजनजन्यतृप्त्यर्थिनस्तण्डुलक्रयणादौ स्वर्गकामस्य
 स्वर्गसाधनयागसाधनपुरोडाशानुकूलव्रीहिक्रयणादौ च
 प्रवृत्तिरिति वैदिकलौकिकसर्वव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः ।
 तस्मात्काशीमरणान्मुक्तिरिति श्रुत्या यद्यत्साधनमन्तरेण
 मुक्त्यनुपपत्तिस्तत्सर्वं संगृहीतं भवतीति युक्तमस्या बृह-
 कुमारीवाक्यन्यायोदाहरणत्वम् । तथा सितासिते सरिते
 यत्र संगते तत्राप्नुतासौ दिवमुत्पतन्ति ये वै तन्वं विस्त-
 जन्त्यत्र धीरास्ते वै जनासौ अमृतत्वं भजन्तइति श्रुति-
 वाक्यं दुष्कृतो ऽपि दुराचारो ब्रह्महत्यादिपातकी हरिं
 ध्यात्वा त्यजेद्देहं प्रयागे मुक्तिभाग्भवेदित्यादिपुराणवाक्यं
 च यदन्तरेण मोक्षो ऽनुपपन्नस्तत्सर्वमनेन न्यायेन कल्प-
 यति । तत्र तावत्समेव विदित्वेत्यादिश्रुतिविरोधाद्धरिं
 ध्यायतो मुमुक्षोः प्रयागमरणावसरे तत्त्वज्ञानं भवतीति
 कल्प्यते । ज्ञानं प्रति श्रवणादेर्व्यभिचारवारणायाव्यवहि-
 तोत्तरत्वनिवेशप्रयुक्तगौरवनिरासाय च जन्मान्तरीयश्र-
 वणादिस्मरणं वामदेवादिवत्कल्प्यते काश्यामिव प्रयागे
 ऽपि मृतिकालुपदेशो भवतीत्यश्रवणात् । तथा च प्रया-
 गमाहात्म्ये विना ज्ञानेन मुच्यन्तइत्यादिवचनं तज्जन्मा-
 नुष्ठितश्रवणादिजन्यज्ञानं विना न मुच्यन्तइत्यर्थपरतया

नेयम् । चित्तशुद्धिस्तु क्षेत्रगमनदर्शनप्रवेशमुण्डनस्नानआ-
ञ्जलिङ्गदर्शनादिभिर्भवतीति बोध्यम् तद्वचनानि ग्रन्थवि-
स्तरमयान्नेह लिख्यन्ते । चित्तशुद्धौ च शमादयो ऽपीशानु-
ग्रहात्सिध्यन्तीति सर्वं पूर्ववज्ज्ञेयम् । इयांस्तु विशेषः
यत्कारयां मृतस्य जन्तुमात्रस्य मोक्षः प्रयागे तु स्वयं
कालेन वा मृतस्य मुमुक्षोरेव मोक्षः । अन्येषां तु यत्प्रा-
प्तीच्छया यो मृतस्तत्प्राप्तिरेव तस्य भवतीति । स च
विशेषस्तिष्ठतु नाम उदाहृतश्रुत्यादेरेतन्न्यायोदाहरणत्वे
तु न का ऽपि क्षतिः । इति वृद्धकुमारीवाक्यन्या० । अयमेव
कैश्चित् वृद्धकुमारीवरन्यायत्वेनोदाह्रियते ३४ । ७६ ।

अत्रापि प्रसङ्गात्पठितं न्यायत्रयम् । अन्ते या मतिः
सा गतिरिति न्या० । ३५ । ८० ।

ब्राह्मणश्रमणन्या० । श्रमणो बौद्धयतिः यथा तस्या-
शास्त्रीयविधिना त्यक्तशिक्षासूत्रकक्षादेस्त्यक्तनित्यादिक-
र्मणश्चेदानीं ब्राह्मणत्वाभावे ऽपि भूतपूर्वेण ब्राह्मणत्वेन
निर्देशस्तथा शिवसारूप्यं प्राप्तानामपि प्राक्तनया मानव-
संज्ञया निर्देश इत्युदाहरणसंगतिः । एवं विज्ञातारमरे
केन विजानीयादिति मुक्तजीवपरतया वृद्धैर्विवृतायां
श्रुतौ विज्ञातृत्वोक्तिर्निरूपाधिके तस्मिंस्तदसंभवादनेन
न्यायेन भूतपूर्वगत्यैव संगच्छतइति बोध्यम् । ३६ । ८१ ।

यत्र तु भाविसंज्ञया निर्देशो यथा नारुद्रो वसेत्का-
श्यामित्यत्र तत्र सूत्रशाटिकान्यायावतारः । सूत्रस्य शा-
टिकां वापयतीत्यत्र यथा सूत्रावस्थायां भाविन्या शाटि-
केति संज्ञया निर्देशस्तथा दार्ष्टान्तिके ऽपीति बोध्यम् ।
३७ । ८२ ।

अत्राज्ञातपुत्रनामोत्कीर्त्सनन्यायो ऽप्यवतरति ३८ । ८३ ।

आभाणकन्या० । आभाणकं लौकिकी गाथा ।
न्यायो ऽयं तत्रैवाख्यातविषयः । ३६ । ८४ ।

कुमारीन्यायविषय एव जलानयनन्यायो ऽप्यवत-
रति तद्यथा जलमानीयतामित्युक्ते ऽवोदितमपि पात्रा-
नयनं जलानयने ऽन्तर्भवति एवमिहापि बोध्यम् । ४० ।
८५ ।

एतेनाग्न्यानयनन्यायो व्याख्यातः । ४१ । ८६ ।

इक्षुरसन्या० व्याख्यातोऽयम् । ४२ । ८७ ।

इक्षुविकारन्यायो ऽप्येतद्विषये प्रवर्त्तते । इक्षूणां वि-
कारेष्वपि हि रसगुडशर्करासितासु मालिन्यापगमतारत-
म्यादेव विभिन्नरूपत्वं दृश्यते तथा सत्त्वादिष्वपीति बो-
ध्यम् । ४३ । ८८ ।

ब्रीहिबीजन्या० व्याख्यातः ४४ । ८९ ।

राजसं तामसं चेति न्यायः । ४५ । ९० ।

यः करुते स भुङ्क्ते इति न्यायश्च स्पष्टः ४६ । ९१ ।

कीटभृङ्गन्या० । कीटो यथा भृङ्गेण गृहीतस्तद्गयात्त-
मभिध्यायंस्तत्स्वरूपतामेति तथा हरिहरौ प्रेम्णा ऽन्यो-
न्यध्यानादन्योन्यात्मकतां प्राप्तावित्यर्थः । ४७ । ९२ ।

अशमलोष्ठन्या० । यथा तूलाद्यपेक्षयाऽतिकठिन-
स्यापि लोष्ठस्याशमापेक्षया मृदुत्वं तथा प्रकृते ऽपीत्यर्थः
४८ । ९३ ।

अयं वैषम्याधिक्यविवक्षायां स्वल्पवैषम्यविवक्षायां
तु पाषाणेष्टिकान्या० । ४९ । ९४ ।

बिल्वस्वल्वादन्या० । अयं केन चित्पद्येन निबद्धः ।
तद्यथा । स्वल्वादो दिवसेश्वरस्य किरणैः संतापितो मस्तके
वाऽङ्गन्देशमनातपं विधिवशाद्विल्वस्य मूलं गतः । तत्रा-

संस्कृतपुस्तकानां सूचीपत्रम् ।

मूल्यम्

श्रीभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमपाठः श्रुतप्रकाशिकासंवलितः पं. श्रीराममिश्र-									
शास्त्रिप्रणीतकृच्चित्कविषमपदटिप्पणीसमेतः	..	..	..	..	..	..	..	..	७॥
श्रीभाष्ये प्रथमाध्यायद्वितीयपादमारभ्य द्वितीयाध्यायान्तम्						तथा	..	..	६॥
श्रीभाष्ये तृतीयाध्यायमारभ्य चतुर्थ्याध्यायान्तम्						तथा	..	..	३=
वेदार्थसंग्रहे भगवद्गीतामानुजमुनिप्रणीतः सटीकः	..	..	..	..	..	..	..	..	३॥
सेहपूतः प्रथमो बिन्दुः सत्सम्प्रदायाचार्यपं. स्वामिश्रीराममिश्रशास्त्रि-									
प्रणीतो निर्विशेषाद्वैतनिराकरणपरः	..	..	..	..	..	..	..	..	१॥=
सेहपूतिसंहिता वेदार्थसंग्रहः	..	..	..	..	..	..	..	..	३॥
शास्त्रदीपिका	..	..	..	..	..	..	..	..	६॥
सङ्कल्प-काण्डम्, जैमिनीयषोडशाध्याय्याः शेषचतुरध्यायोस्वरूपम्, भाट्टच-									
न्द्रिकोपेतम्, पं. स्वामिश्रीराममिश्रशास्त्रिसङ्कलितटिप्पणीसमेतम् ।									१॥
काशिकाध्याय्या पदमञ्जरी, श्रीहरदत्तमिश्रविरचिता, भारद्वाजप. दामोदर-									
शास्त्रिणा संशोधिता पूर्वाद्धरूपा	..	..	..	..	..	..	..	..	५॥
तथा उत्तरार्द्धम्	..	..	..	..	..	..	..	..	८॥
माधवीया धातुवृत्तिः, नामधातुवृत्तिश्च, श्रीमाधवाचार्यसोदरेण									
श्रीसायणाचार्येण विरचिता	..	..	..	..	..	..	..	..	७॥
काशिका, पाणिनीयव्याकरणमूत्रवृत्तिः, पण्डितवरवामनजयादित्यविरचिता									६॥
श्रीतिङन्तार्थवतरणिः ।	..	..	..	..	..	..	..	..	६॥
टिगमीमांसा, श्रीमुधाकरद्विवेदिविरचिता	..	..	..	..	..	..	..	..	१॥=
जैमिनिमूत्रवृत्तिः सुबोधिनीनामिका, श्रीयुतरामेश्वरसूरिविरचिता	..	..	..	..	..	..	..	..	५॥
लक्षणावली, न्यायाचार्यश्रीमदुदयनविरचिता, शेषशाङ्कधराचार्यविरचितया न्याय-									
मुक्तावल्याख्यया टीकया सहिता ।	..	..	..	..	..	..	..	..	३॥
सिद्धान्ततत्त्वं नाम वेदान्तप्रकरणम्, मीमांसाधुरन्धरश्रीमदापदेवमूनना									
विद्वद्वरेण श्रीमदनन्तदेवेन विरचितम् ।									३॥
तत्त्वमुक्ताकलापः-सर्वार्थसिद्धयुतः, बोधायनीयार्थसिद्धान्तानुसारी विशिष्टाद्वै-									
तब्रह्मनिरूपणपरः प्रकरणग्रन्थः, श्रीवेदान्ताचार्यापराभिधेन कवितार्कि-									
ककेसरिणा सर्वतन्त्रस्वतन्त्रधिषण्णेन श्रीद्वेङ्कटनाथदेशिकेन प्रणीतः	..	..	..	..	..	..	..	..	५॥=
वेदान्तसिद्धान्तमुक्तावली, आर्यवर्निनिसहाहबकृताङ्गलभाषानुवादयुता	..	..	..	..	..	..	..	..	१॥
काव्यप्रकाशस्य इङ्गलण्डीयभाषानुवादः	..	..	..	..	..	..	..	..	२॥
अथर्ववेदसंहिताया इङ्गलण्डीयभाषानुवादः	..	..	..	..	..	..	..	..	१२॥
आगमप्रामाण्यम्, पञ्चरात्रतन्त्रप्रामाण्यव्यवस्थापनपरम्, श्रीभाष्य-									
काराणां परमगुणा श्रीदयामुनाचार्यस्वामिना प्रणीतम्	..	..	..	..	..	..	..	..	३॥
तर्कभाषा, श्रीमत्केशवमिश्रविरचिता श्रीमद्विश्वकर्मविरचितया न्यायप्रदी-									
पाख्यटीकया सहिता ।	..	..	..	..	..	..	..	..	१॥

CONTENTS.

	<i>Page.</i>
BRĀHMASPHUṬASIDDHĀNTA, Edited with his own commentary by Mahāmahopādhyāya Sudhākara Dvivedin, Professor, Queen's College, Benares	581
THE SIDDHĀNTALEṢA OF APPAYADĪKṢITA, Translated by Arthur Venis	597
THE SAMBANDHAVĀRTIKA OF SUREṢVARĀCHĀRYA Translated by S. Venkataramanan, B. A., B. L., Badsha Lodge, Triplicane, Madras.	605
NYĀYASŪTRAVIVARAṆAM, Ed. Surendralāla Gosvāmin, Professor, Sanskrit College, Benares	613
LAUKIKANYĀYASAMGRAHA, Ed. Gaṅgādhara Ṣāstrin, Professor, Sanskrit College, Benares	629

काशीविद्यासुधानिधिः

THE PANDIT

A MONTHLY PUBLICATION

OF THE

BENARES COLLEGE,

DEVOTED TO

SANSKRIT LITERATURE.

NEW SERIES.

No. 11.] November, 1901. [Vol. XXIII.

BENARES:

PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETORS,
E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS.

1901.

Copyright on each article reserved.

Price Rs. 9-0 per annum.]

श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशास्त्रोदयोदितः ।
 प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपञ्चयान्वितः ॥ १ ॥
 अक्षररिमः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः ।
 प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविद्यासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

संस्कृतपुस्तकानां सूचीपत्रम् ।

	मूल्यम्
विजयमीमांसा, अण्व्ययदीक्षितकृता तै. श्री रामशास्त्रिणा संशोधिता	१
तत्त्वविष्णुः, वाचस्पतिमिश्रकृतः, श्रीगङ्गाधरशास्त्रिणा संशोधितः	१५॥
गणकतरङ्गिणी, श्रीसुधाकरद्विवेदिनिर्मिता	१५॥
जालरामायणं नाम नाटकम्, श्रीराजशेखरप्रणीतम्	१५॥
प्रसन्नराघवं नाम नाटकं, श्रीजयदेवकविप्रणीतम्	१
जमुकौमुदी	१
जमुकौमुदी, श्रीसुतडाक्षरजालयदेनाचार्य्येण ग्लयडोयभाषायामनुवादिता	५
श्रीसुतपण्डितसरजालशास्त्रिणो जीवनमुत्तान्तः, श्रीगङ्गाधरशास्त्रिणा निरूपितः	५
वैशेषिकसूत्रम्, श्रीसुतगाङ्गाचार्य्येण ग्लयडोयभाषायामनुवादितम्	५
मानवधर्मप्रकाशः, मनुस्मृति का हिन्दीभाषा में अनुवाद	५
शाश्वतधर्मदीपिका, ...	१
जमरकोशः सटीकः	५
योगवार्तिकम्	२५॥
सोतपदार्थनिर्वचनम्	५
वाक्यार्थचन्द्रिका, परिभाषेन्द्रुशेखरस्य व्याख्या श्रीकामकोटसूत्रशास्त्रि-	
संशोधिता	५
काव्यप्रदीपः, ए. रामशास्त्रिभागवताचार्य्येण परिशोधितः	२५॥
वेदान्तसिद्धान्तादर्शः, श्रीमन्मोहनलालवेदान्ताचार्य्येण प्रणीतः	१
अयहलालयहलाल सटीकम् श्रीमन्मोहनलालवेदान्ताचार्य्यकृतद्विषयीसहितम्	५५॥

व्यासार्धात् कर्णगुणाद्विचित्रिभङ्गायाकर्णगुणात् तस्माद्वसुवेद-४८
भाजिताद्यत् फलं तेन विभक्ता भास्करविचित्रिभलग्नान्तरज्या फलं वा
लम्बननाद्यः स्युः ।

$$\begin{aligned} \text{अत्रोपपत्तिः । पूर्वविधिना लम्बननाद्यः} &= \frac{४ ज्या (२० वि)}{त्रि} \cdot \frac{विभं}{त्रि} \\ &= \frac{४ \times १२ ज्या (२० वि)}{१२ त्रि \cdot त्रि} = \frac{४८ ज्या (२० वि)}{विह्राक \cdot त्रि} = \frac{ज्या (२० वि)}{\frac{विह्राक \cdot त्रि}{४८}} \end{aligned}$$

अत उपपन्नम् ॥ ६ ॥

इदानीं स्पष्टदर्शान्ते रविशशिपातानां चालनान्याह ।

रविशशिपातगतिकला लम्बनघटिकागुणा हृताः षष्ठ्या ।
यदि लम्बनमृणमूना धनमधिकाः स्वफललिप्ताभिः ॥ ७ ॥
स्पष्टार्थोऽऽयं ॥ ७ ॥

इदानीं विचित्रिभनतांशदिकसाधनमाह ।

अक्षज्याया विचित्रिभलगात् स्वक्रान्तिरुत्तराऽर्कस्य ।

इन्दोर्वा यद्यधिकाऽवनतिः सौम्याऽन्यथा याम्या ॥ ८ ॥

विचित्रिभलगाद्या स्वक्रान्तिरर्थोद्विचित्रिभक्रान्तिज्योत्तरा सा यद्यक्ष-
ज्याया अधिका तदाऽर्कस्य वा चन्द्रस्यावनतिर्विचित्रिभनतज्या सौम्या
ज्ञेयाऽन्यथा सदा याम्या ज्ञेया ।

अत्रोपपत्तिः । 'सौम्येऽपमे विचित्रिभजेऽधिकेऽज्ञा' दित्यादिभास्क-
रविधिना स्फुटा ॥ ८ ॥

इदानीं रविवन्द्रयोर्दृग्गतिसाधनमाह ।

विचित्रिभलग्नादुत्तरदक्षिणविक्षेपहीनसंयुक्तम् ।

शङ्कुधनुरुत्तरायामधिकोनं दक्षिणावनतौ ॥ ९ ॥

तज्ज्येन्दुशङ्कुराद्यः सवितुर्दक्षेपमण्डले युक्ते ।

अपमण्डलेन भानोश्चन्द्रस्य विमण्डलेन युते ॥ १० ॥

उत्तरायां विचित्रिभावनतौ विचित्रिभलगाद्या उत्तरो वा दक्षिणो
विक्षेपस्तेन शङ्कुधनुर्विचित्रिभलग्नशङ्कुवापं क्रमेण हीनं संयुक्तं च कार्यम् ।

दक्षिणावनतौ च तदेव शुक्रवापमुत्तरेण विक्षेपेक्षाधिकं दक्षिणेनानं कार्यम् । एवं संस्कृतं चापं यत् सक्रिया इन्दोः शुक्रयोश्चन्द्रस्य विचित्र-
शुक्रदृग्गतिरित्यर्थः । सवितुः सूर्यस्याद्याः पूर्वसाधितो विचित्रशुक्ररेव
दृग्गतिरिति ।

दृक्क्षेपमण्डले विचित्रभलनदृक्मण्डलेऽपमण्डलेन युक्ते भानोर्दृ-
ग्गतिर्विमण्डलेन युक्ते चन्द्रस्य दृग्गतिरिति । अत्रैतदुक्तं भवति । दृक्क्षे-
पमण्डलं यत्र क्रान्तिमण्डले लग्नं तस्य विन्दोर्विचित्रभलनस्य शुक्रः
सूर्यस्य दृग्गतिः । तदेव दृक्क्षेपमण्डलं यत्र चन्द्रविमण्डले लग्नं तस्य
विन्दोः शुक्रश्चन्द्रस्य दृग्गतिः ।

अत्रोपपत्तिः । क्रान्तिवृत्ते यत्र दृक्क्षेपमण्डलं लग्नं तस्माद्विम-
ण्डलावधि दृक्क्षेपमण्डले चापांशाः स्वल्पान्तराद्विचित्रभलनशरसमाः ।
अत उक्तायां विचित्रभावनतावुत्तरे विचित्रभशरे द्वयोर्योगेन दृक्क्षेपमण्डले
स्वार्धाद्विमण्डलावधि चापांशाश्चन्द्रदृक्क्षेपचापांशाः = विन + विश्व । इति
नवतिश्च्युताश्चन्द्रदृग्गतिचापांशाः = ९० - विन - विश्व = विशंवा - विश्व ।
एवं दक्षिणे विचित्रभशरे चन्द्रदृक्क्षेपचापांशाः = विन - विश्व । दृग्गतिः
= ९० - विन + विश्व = विशंवा + विश्व । दक्षिणावनतौ च विपरीतसं-
स्कारः स्फुटः । अत उपपन्नं चन्द्रदृग्गतिसाधनम् । दृक्क्षेपमण्डलं
क्रान्तिवृत्ते लम्बरूपं न विमण्डले । अतश्चन्द्रदृक्क्षेपतो या चन्द्रनतिः
सा न कदम्बप्रोतेऽतस्तत्संस्कारेण न स्फुटा नतिरिति सिद्धान्तविदां
स्फुटमेव । भास्करेणापि प्रथममेतन्मतानुसारेण 'दृग्ज्यैव या विचित्रभल-
नशङ्को' रित्यादिविधिना चन्द्रदृक्क्षेपं प्रसाध्य तदुशात् स्फुटां नतिं
कृत्वा पश्चात् सूर्यग्रहणाधिकारान्ते 'शशिदृक्क्षेपार्थं यद्विचित्रभलने-
षुणाऽत्र संस्करणम्' - इत्यादिनेदमानयनं खण्डितम् ॥ ९-१० ॥

इदानीं स्पष्टां नतिमाह ।

त्रिज्यावर्गाचूनौ स्वशङ्कुवर्गेण तत्पदे ह्रज्ये ।

रविशशिमध्यगतिशुणे तिथिशुणितव्यासदलभक्ते ॥ ११ ॥

तच्छायागुणिते वा मध्यगती तिथिगुणस्वकर्णकृते ।

फलयोर्दिक्साम्येऽन्तरमवनतिरैक्यं दिगन्यस्वे ॥ १२ ॥

दृष्ट्ये रविचन्द्रयोर्दृक्क्षेपौ स्वस्वमध्यगतिगुणे तिथिगुणितव्या-
सदलेन पञ्चदशगुणितत्रिज्यया भक्ते कृते पृथक् पृथक् रविचन्द्रयोर्नती
भवतः । वा तयोर्मध्यगती तयोर्दृक्क्षेपसमदृग्ज्ययोर्देहाय ताभ्यां गुणिते
तिथिगुणस्वस्वच्छायाकर्णकृते तयोर्नती भवतः । शेषं स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्तिः । प्रथमानयनस्य 'दृक्क्षेप इन्दोर्निजमध्यभुक्तितिथ्यं-
शनिघ्ना'वित्यादिभास्करविधिना स्फुटा ।

$$\text{प्रथमप्रकारेण नतिः} = \frac{\text{दृक्क्षेप} \cdot \text{मग}}{१५ \text{ त्रि}} = \frac{\frac{१२ \text{ दृक्क्षेप}}{\text{विश्व}} \times \text{मग}}{१५ \times \frac{१२ \text{ त्रि}}{\text{विश्व}}} = \frac{\text{विश्व} \cdot \text{मग}}{१५ \cdot \text{विश्व} \cdot \text{त्रि}} \cdot \text{त्रि}$$

अनेन द्वितीयः प्रकार उपपद्यते । तयोर्नयोर्दिक्साम्येऽन्तरं दिग्भेदे
चैक्यं लम्बितरवेर्लेम्बितचन्द्रस्य दक्षिणोत्तरमन्तरमवनतिसंज्ञं गोलविदां
स्फुटम् ॥ ११-१२ ॥

इदानीं स्फुटशरसाधनं स्थित्यर्धसाधनं चाह ।

संयोगान्तरमवनतिशशाङ्कविक्षेपयोः समान्यदिशोः ।

स्फुटविक्षेपः शशिवत् स्थित्यर्धविमर्ददलनाख्यः ॥ १३ ॥

स्पष्टार्थमुपपत्तिश्च 'स्पष्टोऽत्र बाणो नतिसंस्कृतोऽस्मा'दित्यादि-
भास्करविधिना स्फुटा ॥ १३ ॥

इदानीं स्फुटस्थितिविमर्दार्धसाधनमाह ।

प्राग्बल्लम्बनमसकृत् तिथ्यन्तात् स्थितिदलेन हीनयुतात् ।

अधिकोर्न तन्मध्यादृणयोरूनाधिकं घनयोः १४ ॥

पथधिकं स्थित्यर्धं तदान्तरेणान्यथोनमृणमेकम् ।

अन्यद्वनं तदैक्येनाधिकमेवं विमर्दार्धं ॥ १५ ॥

तिथ्यन्तात् स्पष्टवर्शान्तात् चन्द्रसहस्रावदागतेन स्थितिदलेन हीन-
युतात् प्राग्बल्लम्बनविधिना लम्बनं कार्यं यावदविशेषः । अत्रैतदुक्तं भवति

यदि ल, ७ ल, तथा ल, ७ ल, तदा ल, - ल, ल, - ल, एतद्वयं
धनमन्यथा चक्षमिति स्पष्टम् ।

अथ विचिभतः प्राक् स्पर्शः पश्चान्मध्यकालस्तदा ल, चक्षं ल,
धनम् । तदा ल, - ल, मानं ल, + ल, इदं धनं भविष्यति । स्पर्श-
कालम्बने धने विचिभतः पश्चिमस्ये रवौ ततोऽप्यग्रे मध्यकालस्य स्थिते-
र्मध्यकालिकं लम्बनं सर्वदा धनमेधातस्तत्र धनवैत्त्वस्थितिर्न । अथैवं
विचिभतः प्राग्यदि मध्यकालः पश्चान्मोक्षस्तदा ल, चक्षं ल, धनम् ।
तदा पूर्वविधिना ल, - ल, अस्य ल, + ल, एतादृशी स्थितिः सर्वदा
धनात्मिका स्यादतो यद्येकमृणमन्यदुनं तदा सर्वदा तदैक्येनाधिकं
स्थित्यर्थे स्फुटं स्थित्यर्थे भवतीति मदीयो विचारः सुधीभिर्भूतं विचि-
न्तनीयो येनाचार्यैः स्फुटमुपपद्यते ॥ स्फुटस्पर्शमोक्षकालाज्ञानात् प्रथमं
ल, ल, स्थाने स्थूलं ल, एहीतम् । तेन स्प = द - स्थि - ल, = द - ल, -
स्थि = स्पष्टदर्शान्त - स्थि । एवं स्थूलमोक्षकालः = स्पष्टदर्शान्त + स्थि ।
अतः स्पष्टतिथ्यन्तात् स्थितिदलोनाधिकात् प्रथमं लम्बनानयनमुचितं
स्थितिदलं च स्फुटं स्पर्शमोक्षकालिकशरवशात् तात्कालिकमुचितम् । इह
तु मध्यकालिकस्पष्टशरवशात् स्थितिदलं स्थिरं एहीत्वाऽऽनयनं कृतमत
इदं स्थूलं सूक्ष्मार्थमत्र प्रकारान्तरं वक्ष्यत्याचार्यः ॥ १४-१५ ॥

इदानीं प्रकारान्तरेण स्फुटस्थितिमर्दाधोनयनमाह ।

स्फुटतिथ्यन्तास्तम्बनमसकृत् स्थित्यर्थहीनयुक्तादा ।

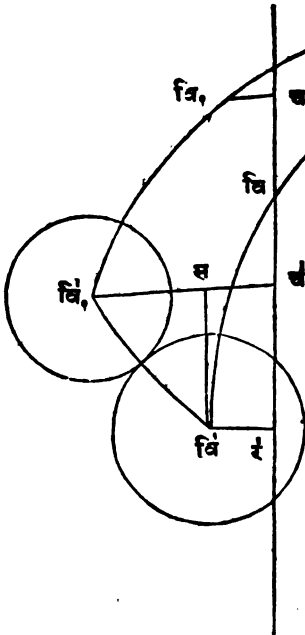
तत्स्फुटविक्षेपकृतस्थित्यर्थानयुततिथ्यन्तात् ॥ १६ ॥

तत्स्पष्टतिथिच्छेदान्तरे स्फुटे स्थितिदले विहीनयुतात् ।

स्वविमर्दार्धेनासकृदेवं स्पष्टे विमर्दार्धे ॥ १७ ॥

प्रथमं स्थित्यर्थानयुतात् स्फुटतिथ्यन्तात् स्पष्टदर्शान्तास्तम्बन-
मानेयम् । पुनस्तत्स्फुटविक्षेपकृतस्थित्यर्थानयुततिथ्यन्तास्तम्बनमानेय-
मेवमसकृत् । अत्रैतदुक्तं भवति । यथा स्पर्शकालज्ञानाय प्रथमं मध्यका-
लिकस्पष्टशरवशात् स्थित्यर्थे साध्यं तदूनात् स्फुटतिथ्यन्तास्तम्बनं
नतिश्च साध्या । तात्कालिकसपातबन्धवशात् शरः साध्यः । नतिशर-

संस्कारेण स्पष्टविक्षेपः साध्यस्तस्माच्छ्रियवहणवत् स्थित्यर्थं साध्यं तदुभात्
 तिथ्यन्ताद्गणितागतात् पुनर्लम्बनं, नतिः, स्पष्टशरः, स्फुटस्थित्यर्थं च
 सर्वमानेयं यावद्विशेषः । अत्रिशेषे यल्लम्बनं तत् तात्कालिकस्फुटविक्षे-
 पजनितस्थित्यर्थानगणितागतदर्शान्ते यथागतं धनं वा ऋणं संस्कार्यम् ।
 एवं स्फुटः स्पर्शकालः । एवं स्थित्यर्थयुक्तात् तिथ्यन्तात् स्फुटमोक्षकालो
 भवति । तत्स्फुटतिथिच्छेदान्तरे स्फुटे स्थितिदले भवतः । अर्थात् तत्स्फु-
 टस्पर्शकालस्य वा स्फुटमोक्षकालस्य स्पष्टतिथिच्छेदस्य स्पष्टदर्शान्तका-
 लस्य चान्तरे स्पर्शमौक्तिके स्पष्टे स्थितिखण्डे भवेताम् । एवं यथा स्थित्य-
 र्धेन स्पष्टे स्थितिखण्डे साधिते तथैवासङ्गत्कर्मणा स्वविमर्दार्धेन स्पष्टे
 विमर्दार्धे साध्ये । अर्थात् पूर्ववदसङ्गद्विधिना स्फुटौ संमीलनोन्मीलनकालौ
 प्रसाध्य तन्मध्यकालान्तरयोः समाने स्पष्टे विमर्दखण्डे ज्ञेये । 'तिथ्यन्ता-
 द्गणितागतात् स्थितिदलेनोनाधिकाल्लम्बन' मित्यादिभास्करोक्तमेतदनु-
 कूलम् । इहाचार्येण प्रथमं मध्यकाललम्बनमेव स्थूलात् स्पर्शं मोक्षे च कल्पि-
 तमित्यनेनासङ्गत्कर्मणि न काचिद्वानिरिति ज्योतिर्विदां प्रसिद्धमिति ।

अत्रोपपत्तिः ।

गर्भक्षितिजात् कियतीष्टच-
 टिकासु पृष्ठाभिप्रायेण स्पर्शकालो भव-
 तीति किलापेक्षितम् । कल्प्यते यदा पृष्ठा-
 भिप्रायेण स्पर्शोऽभूत् तदा वि = रविकेन्द्रम्
 = रविस्थानम् । वि_१ = चन्द्रविम्बकेन्द्रम् । च
 = चन्द्रस्थानम् । चच र = क्रान्तिवृत्तखण्ड-
 म् । ख = खस्वस्तिकम् । खवि, वि_१ = चन्द्रदृ-
 ष्टमण्डलम् । ख वि वि = रविदृष्टमण्डलम् ।
 वि_१ = लम्बितचन्द्रविम्बकेन्द्रम् । वि = लम्बि-
 तरविविम्बकेन्द्रम् । वि, च = चन्द्रस्य स्फुटश-
 रः । वि, र = रविनतिसमो रवेः स्पष्टशरः ।

विस = क्रान्तिवृत्तसमानान्तरवृत्तम् ।

वि, स = स्फुटस्पर्शकाले स्पष्टशरः ।

विं वं = मानेऽर्थार्थम् । इतानि चापानि लघुत्वात् सरलरेखाका-
राण्याचार्यैः कल्पितानि । अतो विंविं स जात्ये विं वं, विं स वर्गान्त-
रपदसमाः स्फुटस्थित्यर्थकलाः = विं स = रं च = स्फुटस्थिक । चच = चन्द्र-
लम्बनकलाः = चलक । वि = रं रवि लम्बनकलाः = रलक । अनयो रविच-
न्द्रलम्बनयोरन्तरकलाः (= ल, क) षष्टिगुणा रविचन्द्रगत्यन्तरकलाहृता
आचार्यसाधिताः स्पर्श लम्बननाद्यः = ल, । तथा स्फुटस्थित्यर्थकलाः (=
स्फुटस्थिक) षष्टिगुणा गत्यन्तरहृता आचार्योक्तं स्फुटं स्थित्यर्थं घटिकात्म-
कम् = स्फुटस्थि । अथैतस्मिन् स्पर्शकाले गर्भाभिप्रायेण रविचन्द्रान्तर-
कलाः = चवि = चरं - विरं = चरं + च च - विरं

= स्फुटस्थिक + चलक - रलक = स्फुटस्थिक + ल, क । एतद्व-
टिकाः = स्फुटस्थि + ल, । गणितागतदर्शान्ते गर्भाभिप्रायेण रविचन्द्रान्तर-
राभावः स्पर्शकाले च ततः प्रागानीतान्तरं तयोः स्फुटस्थि + ल, एतावतीषु
घटिकासु । अतो गणितागतदर्शान्तकालादागता इष्टघटिका विशेष्य
स्फुटस्पर्शकालः

= द - स्फुटस्थि - ल, । स्फुटस्पर्शकाले स्पष्टस्थितिदललम्बनयो-
रज्ञानादसङ्गतकर्मोचितमेव । एवं मोक्षसमीलनोन्मीलनेष्वपि क्षेत्रसंस्थया
स्फुटा वासना । अनया मत्क्षेत्रपुत्तया भास्करोक्तं च सर्वं स्फुटमुपपद्यते ।
शेषवासना स्फुटा ॥ १६-१७ ॥

इदानीं विशेषमाह ।

शशिवद्भाहुः स्फुटविक्षेपकृतस्थितिदलेन सङ्गुणितः ।
स्पष्टस्थित्यर्थहृतो भवति भुजः पूर्ववच्छेषम् ॥ १८ ॥

ग्रासात् कालः शशिवत्
स्पष्टस्थितिदलगुणोऽसकृद्भक्तः ।

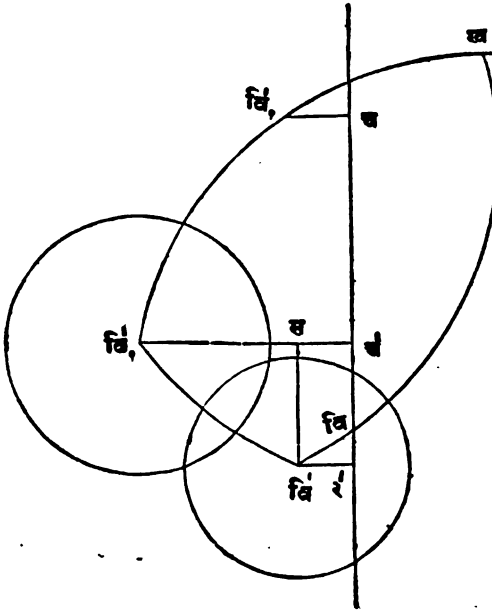
स्फुटविक्षेपकृतस्थिति-

दलेन शोध्यः स्थितिदलात् स्यात् ॥ १९ ॥

ग्रासात् शशिवत् कालः 'शेषमूलं कृतं तिथिव'दित्यनेन चन्द्रय-

दृक्विधिना यः कालः स ज्ञेयः । शेषव्याख्या 'शेषं यथाकृद्दृष्टोक्तमत्रे'-
त्यादिभास्करविधिना स्फुटा । (सूच. श्लो. १८-१९) ।

कल्प्यते विचित्रतः प्राक् स्पष्टस्पर्शकालादनन्तरमिष्टकाले द, समे
दृष्टवासोऽपेक्षितः । तत्तेजसंस्था चेयम् । अत्रापि स्पष्टस्थित्यर्थापपत्ति-
लिखिततेजसङ्केतानि बोध्यानि ।

अत्र वि, स = दृष्टकाले स्पष्ट-
दृशः । वि स = दृष्टकाले
भुजकला यज्ज्ञानमत्रावे-
क्षितमस्ति । ततः तेजयु-
क्त्या भुजकला = वि स = च
च = च वि + वि र - च स
= च वि - दलं ∴ च वि
= भुज + दलं । अत्र
च च - वि र = दृष्ट-
कालिकलम्यानकला । च वि
= दृष्टकाले गर्भाभिप्रायेण
रविचन्द्रान्तरांशः । ततः
पूर्ववद्वर्धितित्वादिष्टयासे
दृष्टकालः

$$= द - भुज - दलंघ ।$$

पूर्वसाधितस्पष्टस्पर्शकालः = द - स्फुटि - लं,

स्पष्टादनन्तरमिष्टयासे दृष्टकालः

$$= (द - भुज - दलंघ) - (द - स्फुटि - लं)$$

$$= स्फुटि + लं - दलंघ - भुज - द$$

$$\therefore भुज = स्फुटि + लं - दलंघ - द \dots \dots (१)$$

अथ पूर्वसाधितः

$$\text{स्पष्टदर्शान्तकालः} = द - लं,$$

स्पष्टस्यर्जकालः = द - स्फुस्थि - लं,

द्वयोरन्तरेण स्पर्शिकं स्पष्टस्थितिदलम्

= स्फुस्थि + लं, - लं, = स्पस्थि । अथ यदि स्पष्टस्थितिदलेन लं, - लं,

इदं लम्बनान्तरं तदा स्पर्शादनन्तरं इमितेन कालेन किमित्यनुपातेन यदि

वास्तवमान - (लं, - इलंघ) मस्येदं $\frac{द (लं, - लं,)}{स्पस्थि}$ कल्प्यते तदा-

ऽस्या (१) स्मिन्नुत्थापनेन

भुज = स्फुस्थि - द + $\frac{द (लं, - लं,)}{स्पस्थि}$

= $\frac{स्फुस्थि \cdot स्पस्थि - द \{स्पस्थि - (लं, - लं,)\}}{स्पस्थि}$

= $\frac{स्फुस्थि \cdot स्पस्थि - द \cdot स्फुस्थि}{स्पस्थि} = \frac{स्फुस्थि (स्पस्थि - द)}{स्पस्थि}$

भुजघटिका गत्यन्तरकलागुणा षष्ठिभक्ता जाता भुजकलाः

= भुज = $\frac{स्फुस्थि}{स्पस्थि} \cdot \frac{गर्भं (स्पस्थि - द)}{स्पस्थि ६०} = \frac{स्फुस्थि \times \text{अनूपहृषवभुज}}{स्पस्थि}$

अनेन भुजकलानयनमुपपद्यते । इवमतेऽद्यस्तविधिना भुजघटीतो वीष्ट-

स्पष्टस्थितिदलमानम् = स्पस्थि - द = $\frac{भुज \cdot स्पस्थि}{स्फुस्थि}$ । इष्टशासकालिकस्पष्ट-

शराज्ञानान्मध्यकालिकस्पष्टशरतः कर्म कृतमतेऽसकृत्कर्म युक्तमेव यत-

स्तात्कालिकशराज्ञानात् स्फुटस्थितिदलादिकस्याज्ञानमिति । एवं स्पष्ट-

स्थितिदलानुपाततो यदि लं, - इलंघ अस्य मानमानीयते तदा भुजा-

दिसाधनं सूक्ष्ममाचार्यौक्तम् । अनुपातस्य नियतैकरूपत्वात् तादृशानु-

पातेन लम्बनान्तरं न सूक्ष्ममायात्यत आचार्यौक्तं स्थूलमानयनम् । तदेव

भास्करस्यापि स्थूलमानयनमतेऽमदीयं सूत्रम् ।

चेत् स्पष्टस्थितिकण्डकेन जनितं तत्कालमध्येऽन्तरं

स्पष्टं लम्बनयोरिदं भवति किं तर्हीष्टकालेन चेत् ।

सूक्ष्मं स्यादनुपातज्ञातमनिशं दोरादिकं कोविद

श्रीमद्भास्करसत्यकारविलसत् सत् स्यात् तदाऽर्कचदे ॥

इदं युक्तमेवेति सिद्धान्तविद्विर्भृशं विचिन्त्यनीयम् ॥

एवं मौक्तिकेष्टेऽपि क्षेत्रसंख्या स्फुटा वासना ॥ १८-१९ ॥

इदानीमादेश्यानादेश्यानाह ।

बलनादि शशिवदन्यद्ग्रहणं तैत्तल्याद्रवेरनादेश्यम् ।

द्वादशभागादूनं स्वच्छत्वात् षोडशादिन्दोः ॥ २० ॥

षोडशात् षोडशभागात् । शेषं स्पष्टार्थम् । चन्द्रग्रहणाधिकारे
'इन्दोर्भागः षोडशः खण्डितोऽपि' इत्यादिभास्करोक्तमेतदनु रूपमेव
(च. घ. श्लो. ३०) ॥ २० ॥

इदानीमात्मप्रशंसामाह ।

न स्फुटमार्यभटादिष्वर्कग्रहणं यतस्ततः स्पष्टम् ।

शङ्कुज्यया कृतं लघु लघुतरमेवं रवेर्ग्रहणम् ॥ २१ ॥

शङ्कुज्यया वित्रिभशङ्कुना मया लघु कृतमित्याद्यांशयः । एव-
मये वत्यमाद्यप्रकारेण रवेर्ग्रहणं रविग्रहणसाधनं लघुतरं च भवति ।
शेषं स्फुटार्थम् ॥ २१ ॥

इदानीं लघुकर्मणा लम्बननतिसाधनमाह ।

लम्नात् त्रिराशिहीनादपक्रमाक्षांशयुतिविशेषोनात् ।

भत्रितयाज्ज्या छेदस्त्रिज्यार्धकृतेः फलेन हृता ॥ २२ ॥

वित्रिभलम्नार्कान्तरजीवा घटिकादि लम्बनं लब्धम् ।

वित्रिभलम्नापक्रमविक्षेपाक्षांशयुतिवियुतेः ॥ २३ ॥

जीवा शशाङ्कभास्करमध्यममुत्तयन्तरेण सङ्कुणिता ।

पञ्चदशभिर्गुणितया विभाजिता त्रिज्ययाऽवनतिः ॥ २४ ॥

त्रिराशिहीनाङ्गनाद्वित्रिभात् कान्त्यंशा ये तेषामक्षांशानां चैक-
दिशां युतिर्विभिन्नदिशां विशेषः स्वल्पास्ते देशे वित्रिभस्य याम्योत्तरवृ-
त्तासन्ने स्थितत्वाद्वित्रिभनतांशा भवन्ति । तदूनाद्वृत्तितयाद्वात्रिज्याज्ज्या
वित्रिभशङ्कुस्त्रिज्यार्धकृतेश्छेदो भवति । छेदात् त्रिज्यार्धकृतयेत् फलं

तेन विचित्रभलमाशान्तरज्या कृता लब्धं घटिकादि वा लम्बनं भवेत् ।
विचित्रभलमापमांशानां विचित्रभरांशानामसांशानां चैकदिशां युतेर्विभि-
न्नदिशां वियुतेर्जीवा चन्द्रवृक्षेपः । सा रविचन्द्रमध्यगत्यन्तरेण सङ्कुक्षिता
पञ्चदशभिर्गुणितया चिन्त्यया विभाजिताऽवनतिः स्यात् ।

अत्रोपपत्तिः । याम्योत्तरवृत्त एव सुखार्थं विचित्रं प्रकल्प्य दिना-
र्धवत् तत्ततांशा उच्चतांशाश्च साधिताः । उच्चतांशजीवा विचित्रभशङ्कुः प्रसि-
द्धस्ततः पूर्वविधिना लम्बनघटिकाः = $\frac{४ उचा (२०० वि)}{त्रि} \cdot \frac{विशे}{त्रि} = \frac{उचा (२०० वि)}{४ विशे}$

अनेन लम्बनानयनमुपपद्यते ।

अथ पूर्वसाधितविचित्रभनतांशेषु विचित्रभशरं संस्कृत्य विमण्डला-
बधि चन्द्रवृक्षेपचापांशाः साधिताः सुखार्थं तत्समा रविवृक्षेपचापांशाः
स्थूला अङ्गीकृताः । अतस्तयोर्वृक्षेपौ समौ जातौ । ततो 'रविशशि-
मध्यगतिगुणे' इत्यादिविधिना पृथक् पृथक् नती प्रसाध्य तयोरन्तरं
कृतमिति सुगमा वाचना ॥ २२-२४ ॥

इदानीं विशेषमाह ।

पूर्ववदन्यत् स्पष्टं ब्रह्मोक्तस्पष्टसूर्यशशिपातैः ।

नार्यभटादिभिरुक्तं यतोऽस्फुटास्ते ततोऽस्पष्टम् ॥ २५ ॥

अन्यदवशिष्टं स्थित्यर्थादिसाधनं पूर्ववत् । एवं ब्रह्मोक्तस्पष्टसूर्य-
शशिपातैर्यहणं स्पष्टं दृष्टयोग्यं भवति । यत नार्यभटादिभिर्न स्पष्टसूर्य-
शशिपाता उक्तास्ते ऽस्फुटा न दृष्टियोग्यास्ततस्तदुक्तै रविशशिपातैर्यह-
णमस्पष्टं न दृष्टियोग्यमित्यर्थः ॥ २५ ॥

इदानीं ग्रहणे वर्णमाह ।

अङ्गुलमात्रे विरते रक्तः शशिमण्डले भवेद्वर्णः ।

भानोस्तु पुनः कृष्णो वर्णः सर्वत्र निर्दिष्टः ॥ २६ ॥

शशिमण्डले चन्द्रविम्बेऽङ्गुलमात्रे विरते विरामतां गते भानोर्वर्णो
रक्तो भवेत् । अर्धाद्रवियहणे चन्द्रविम्बस्य छादकत्वाद् अङ्गुलमात्रेऽपि

विरति यत्र सासाभावोऽर्थोऽत्रद्विविधमवशिष्टं तद्वत्तमेव भवति ।
अवशिष्टमकुलमात्रं वा यथेच्छं ततोऽप्यल्पं भवेत् । अन्यत्र सर्वत्र तु
पुनः कृष्यवर्त्ता गणैर्निर्दिष्टः कथितः । अर्धोद्वस्त्वं रविविधमकुलार्थं
वा यथेच्छं ततोऽप्यधिकं सर्वदा कृष्यमेव भवतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

इदानीमुपसंहारमाह ।

इष्टुग्रासविमर्दस्थित्यर्धावनतिलम्बनार्थेषु ।

आर्याषड्विंशत्याऽर्कग्रहणं पञ्चमोऽध्यायः ॥ २७ ॥

इति श्रीब्राह्मस्फुटसिद्धान्ते रविग्रहणाध्यायः पञ्चमः ॥ ५ ॥

स्पष्टार्थम् ॥ २७ ॥

मधूसूदनसूनुनोदितो यस्तिलकः श्रीपृथुनेह विष्णुजोक्ते ।

हृदि तं विनिधाय नूतनोऽयं रवितः सूर्ययुतौ सुधाकरेण ॥

इति श्रीकृपालुवत्सूनुसुधाकरद्विवेदिविरचिते ब्राह्मस्फुटसिद्धान्त-

नूतनतिलके सूर्यग्रहणाधिकारः पञ्चमः ॥ ५ ॥

अथोदयास्ताधिकारः ।

तत्रादौ तदारम्भप्रयोजनमाह ।

ग्रहभास्कुरान्तरैः प्राक् पश्चादर्कग्रहान्तरैर्यस्मात् ।

स्वांशैर्दृश्यादृश्यास्तस्माद्वक्ष्ये तदानयनम् ॥ १ ॥

प्राक् पूर्वक्षितिजे ग्रहभास्कुरान्तरैः स्वांशैः स्वकालांशैः पश्चात् पश्चिमक्षितिजेऽर्कग्रहान्तरैः स्वकालांशैर्यतो यथासङ्ख्यं ग्रहा दृश्यादृश्या भवन्ति तस्मात् तदानयनं ग्रहार्कान्तरानयनं वक्ष्येऽहमिति । अर्थात् प्राक्क्षितिजे यस्मिन् दिने ग्रहोदयादनन्तरं कालांशघटीभी रवेरुदय-स्तस्मिन् दिने ग्रहो रात्रिशेषे दृश्यो भवति । एवं यस्मिन् दिने पश्चिम-क्षितिजे रव्यस्तानन्तरं कालांशघटीभिर्यहस्यास्तमयस्तस्मिन् दिने सायं-काले ग्रहस्यादृश्यत्वम् । अत उदयास्तज्ञानं ग्रहार्कान्तरघटिकाधीनं तदानयनायायमध्यायोऽवश्यमारम्भणीय इति ॥ १ ॥

इदानीमिनासचभावेन ग्रहाणां दृश्यादृश्यत्वमाह ।

प्रागूनभुक्तिरूनो दृश्योऽदृश्योऽन्यथा रवितः ।

दृश्योऽधिकगतिरधिकोऽदृश्यः पश्चाद्ग्रहोऽल्पगतिः ॥ २ ॥

रवित ऊनो रवेरूनभुक्तिर्यहो प्राक् प्राच्यां दिशि रात्रिशेषे रवितः कालांशान्तरितो दृश्यो भवति । अन्यथा रवेरधिकगतिर्यहो रवित ऊनः प्राच्यां दिशि रात्रिशेषे रवितः कालांशान्तरितोऽदृश्यो भवति । एवम-धिकगतिर्यहो रवितोऽधिकः कालांशान्तरितः पश्चात् पश्चिमायां दिशि दृश्यो भवति । अल्पगतिश्च रवितोऽधिकः कालांशान्तरितस्तत्रैवादृश्यो भवति ॥

अत्रोपपत्तिः । 'रवेरूनभुक्तिर्यहः प्रागुदेतीत्यादिभास्करविधिना स्फुटा (य. ग. उ. च. श्लो. ४) ॥

इदानीं ग्रहविम्बोदयास्तलग्नसाधनार्थमायनदृक्कर्मसाधनमाह ।

विक्षेपसत्रिराशिकान्तिवधो व्यासदलद्वयो लिप्ताः ।

शोऽध्यास्तयोः समदिशोर्यदन्यदिशोस्तयोः क्षेप्याः ॥ ३ ॥

सचिराशिक्रान्तिः सचिभयहक्रान्तिक्या द्युज्यावृत्ते आयनवलनमा-
चार्यमते स्थूलां द्युज्यां त्रिज्यामितां प्रकल्प्य तदेवायनं बलनम् । तयो-
र्विधेपायनवलनयोः । शेषं स्थूलाद्यर्थम् ।

अत्रोपपत्तिः । 'आयनं बलनमस्फुटेषुणा सङ्कुणं द्युगुणभाजितं
हतम्' इत्यादिभास्करविधिना द्युज्यां त्रिज्यासमां राश्यदयासून् राशि-
कलामितान् १८०० प्रकल्प्य स्फुटा ज्ञेया । वस्तुतो विम्बीयद्युज्ययाऽऽय-
नदृक्कर्म सूक्ष्मं भवति, भास्करेणापि स्थानीयद्युज्यां गृहीत्वा स्थूलमेवेद-
मानीतमिति सिद्धान्तविदां स्फुटम् ॥ ३ ॥

इदानीमत्तजं दृक्कर्मोह ।

विषुवच्छायागुणिताद्विधौपाद्वादशोऽवृतात् सौम्यात् ।

फलमृणधनं धनमृणं याम्यादुदयास्तमयलंघ्रे ॥ ४ ॥

सौम्यात् शरात् फलमुदयलग्नसाधने फलं कलात्मकमृणमस्तलग्न-
साधने च धनं याम्याद्विधेपाच्च फलं क्रमेण धनमृणं ज्ञेयं पूर्वसाधिताय-
नदृक्कर्मसंस्कृतयहे तदेवास्तलग्ने भवतः ।

अत्रोपपत्तिः । क्षितिजे स्थूलादत्तज्यासममत्तवलनं कदम्बाभिमुखं
गणितागतशरं च स्वल्पान्तराद्ध्रुवाभिमुखं स्पष्टशरं च प्रकल्प्य 'लम्ब-
ज्ययाऽत्तजं चेत् स्याद्वलनं किं स्फुटेषुणा' इत्यादिभास्करविधिना त्रि-
ज्यासमां द्युज्यां राश्यदयासून् खखाष्टेन्दुसमान् प्रकल्प्यात्तजदृक्कर्मकला
= $\frac{\text{ज्याश. श. वि. श.}}{\text{ज्यालं. १२}}$ । 'अथ तैः शरे तु याम्योत्तरे क्रमविलोमविधानल-
ग्न' इत्यादिभास्करोक्तेन उत्तरे शरेऽत्तजदृक्कर्मकलाभिर्ज्ञेयो दक्षिणे शरे
युतः कृतायनफलः सेट उदयास्तलग्नं भवति । अस्तलग्नसाधने तु सौम्ये
शरेऽत्तजदृक्कर्मकलासहितो याम्ये रहितः सङ्कुणः कृतायनफलः सेटो
यहे पश्चिमक्षितिजेऽस्सं गते प्राक्क्षितिजे यस्लग्नं तद्वस्तलग्नं भास्क-
रमते । इहाचार्येण तस्मात् यद्वराशिं विशोध्य पश्चिमक्षितिजे यहेऽस्सं-
गते यद्वस्तलग्नं तदेव यदास्तलग्नं कश्चित्तमिति ॥ ४ ॥

इदानीं ग्रहार्कान्तरघटिकाज्ञानमाह ।

प्रागूनमाद्यमधिकं पञ्चाखलप्रादुग्रहोदयोऽस्तमयः ।

षड्भयुतमन्यदुदयैर्घटिकाः कृत्वोन्नमधिकसमम् ॥ ५ ॥

प्राक्चित्तित्ते आद्यमुदयलग्नं लग्नाद्वा सूर्यादूनं तदा ग्रहोदयो भवति । पश्चात् चित्तित्ते लग्नाद्वा सूर्यात् षड्भयुतं षड्राशिसहितमन्य-
दस्तलग्नमधिकं तदा ग्रहास्तमयो भवति । अत्रोन्नमधिकसमं कृत्वाऽर्धो-
दूनस्य भोगोऽधिकभुक्तयुक्ते मध्योदयाद्य इत्यादिभास्करविधिना उदयैः
स्वदेशोदयैर्लग्नग्रहान्तरे वेनासन्नभावेन ग्रहोदयज्ञानाय रवियहोदयलग्ना-
न्तरेऽस्तज्ञानाय षड्भुर्भाक्स्तलग्नान्तरे घटिकाः साध्या इत्याचार्या-
भिप्रायः ।

अत्रोपपत्तिः । 'प्राग्दृग्ग्रहः स्यादुदयाख्यलग्न' मित्यादिभास्कर-
विधिना स्फुटा ॥ ५ ॥

इदानीं कालांशानाह ।

द्वादशभिः शीतांशुः सितजीवज्ञशनिभूमिजा नवभिः ।

द्वुत्तरवृद्धैरन्तरघटिकाषड्गुणितकालांशैः ॥ ६ ॥

शीतांशुर्द्वादशभिः कालांशैः । शुक्रगुरुबुधशनिभौमा द्वुत्तरवृद्धैर्न-
वभिः कालांशैर्दृश्यादृश्या भवन्ति । अर्थात् शुक्रस्य नव ९ । गुरोः
९ + २ = ११ । बुधस्य ११ + २ = १३ । शनेः १३ + २ = १५ ।
भौमस्य १५ + २ = १७ । पूर्वे या ग्रहार्कान्तरघटिकाः साधितास्ताः
षड्गुणिताः कालांशा इष्टा भवन्ति तैरिष्टैः कालांशैरित्यस्य संबन्धः ।

अत्रोपपत्तिः । कालांशसाधने आगमप्रमाणम् । वस्तुतो ग्रहाणां
नीचेन्द्रवशाद्रवियहान्तरसूत्रवैलक्षण्याच्च वेधेनापि गोलयुत्पत्त्या स्थिराः
कालांशा असम्भवा एवेति कमलाकरमतं तत्त्वविवेके तथ्यमेवेति ज्योति-
र्विद्विश्चिन्त्यम् । 'दचेन्द्रवः शैलभुवश्च शक्ता' इत्यादिभास्करविधिना
चन्द्रादीनां कालांशाः ।

च. १२ । भौ. १० । बु. १४ । गु. ११ । शु. १० । श. १३ ।

आचार्याक्ताः च. १२ । भौ. १० । बु. १३ । गु. ११ । शु. ९ । श. १५ ।

द्वयोर्मतयोर्बुधशुक्रकालांशयोरैकैकमन्तरम् ॥ ६ ॥

इदानीमुदयास्तयोगंतैष्यदिनसाधनमाह ।

हरयादृश्यैर्युतिबद्ग्रहार्कमुत्तयन्तरैक्यलब्धदिनैः ।

ऊनाधिकलिप्ताभ्यां प्राग्वत् तात्कालिकैरसकृत् ॥ ७ ॥

पूर्वसाधितैरिष्टकालांशैर्दृश्यादृश्यैः पठितकालांशैश्च ऊनाधिक-
लिप्ताभ्यां ग्रहार्कभुज्यन्तरैक्यलब्धदिनैस्तात्कालिकैरिष्टकालांशैः प्राग्ब-
दसकृद्विधिना युतिबद्धयुतिबद्दुदयास्तयोगंतैष्यदिनसाधनं कार्यमित्यर्थः ।
अत्रैतदुक्तं भवति । पठितेष्टकालांशान्तरकला ग्रहार्कगत्यन्तरभक्ता ग्रहे
वक्रिणि तु ग्रहार्कगतियोगभक्ता लब्धा पठितकालांशेभ्य इष्टाधिके उदये
गता इष्टाल्पे एष्या दिवसा ज्ञेयाः । एवमस्तविचारे पठितकालांशेभ्य
इष्टाल्पे गता इष्टाधिके चैष्या दिवसा ज्ञेयाः । लब्धदिनैस्तात्कालिकाभ्यां
दृग्ग्रहार्काभ्यां पुनस्तात्कालिका इष्टकालांशाः साध्यास्तैः प्राग्बत् पुनर्ग-
तैष्या दिवसा एवमसकृद्व्यावदविशेषः ।

अत्रोपपत्तिः । 'उक्तेभ्य ऊनाभ्यधिका यदीष्टाः खेटोदयो गम्य-
गतस्तदा स्यादित्यादिभास्कारविधिना स्फुटा । इहाचार्येण च स्थूला
राश्युदयासवः साध्याष्टभूकलामिता अङ्गीकृता इति ॥ ७ ॥

इदानीं नित्योदयास्तसाधनमाह ।

प्रतिदिनमुदयास्तमयावसकृत् तात्कालिकग्रहविलग्नैः ।

सूर्यास्तमयौदयिकौ शीतांशोः पूर्णिमास्त्यन्तः ॥ ८ ॥

तात्कालिकग्रहविलग्नैरसकृत् प्रतिदिनमुदयास्तमयो साध्यो ।
अर्थाद्वस्मिन् काले ग्रहोदितघटीज्ञानमपेक्षितं तदा तात्कालिकं लग्नं
ग्रहोदयलग्नं च कृत्वा-पूर्ववत् तयोरन्तरे घटिकाः प्रसाध्य ताभिर्बहं प्रचाल्य
तस्य पुनर्दयलग्नं प्रसाध्य तात्कालिकात् स्थिरलग्नात् पुनरिष्टघटिकाः
साध्याः । एवमसकृत् । एवमस्तकालज्ञानार्थमस्तलग्नात् सप्तद्विधात् कर्म
कर्तव्यम् । एवं पूर्णिमास्त्यन्तः प्रथमचन्द्रदर्शनदिनात् पूर्णिमापर्यन्तम-
भीष्टदिने शीतांशोश्चन्द्रस्य सूर्यास्तमयौदयिकौ सूर्यास्ताव्हा सूर्योदया-

प्याशु महाफलेन पतता भग्नं सशब्दं शिरः प्रायो गच्छति
यत्र भाग्यरहितस्तत्रापदां भाजनमिति । ५० । ६५ ।

कोशपानन्या० । कोशपानं दिव्यविशेषस्तस्य न्यायः
तत्प्रकारश्चेत्थं दुर्गादीनुग्रान्देवान्पूजयित्वा तत्स्नानोदकं
चाहृत्य तोय त्वं प्राणिनां प्राण इत्यादिमन्त्रेण प्राङ्निवा-
कस्तत्तोयं संभ्राव्य शोष्येन च तत्तोयं पाश्चान्तरे कृत्वा
सत्येन मा ऽभिरक्षेत्यनेनाभिमन्त्रितं प्रसृतित्रयं पाययेत् ।
एवं कृते चतुर्दशादिनात्प्राग्यस्य राजनिमित्तं दैवं वा घोरं
दुःखं न जायते स शुद्धः अशुद्धो ऽन्यः । तथा च सर्वदि-
व्यसाधारणपूर्वदिनोपवासवतश्चौरस्य तत्पानकाले सुखं
भवति शास्त्रनिर्दिष्टावधिकाले तु महत् दुःखं यथा तथा
हरिहरादिष्वेकत्र भक्तिव्याजेनेतरनिन्दां कुर्वतो निन्दा-
व्यसनिनो यद्यपि तत्काले स्यात्किं चित्सुखं तथा ऽपि
निन्दाजन्याघपरिपाककाले ऽतिघोरं नरकादिदुःखं भव-
तीति न्यायसंगतिः । ५१ । ६६ ।

यदा त्वीशकोपाच्छीघ्रमेव निन्दकस्य दुःखं स्यात्सदा
तण्डुलभक्षणन्यायप्रवृत्तिः इदमपि दिव्यम् । एवमग्रे
ऽपि दिव्यम् । एवमग्रे ऽपि षट्सु न्यायेषु बोध्यम् । तच्चेत्थं
शुक्लाञ्जलितण्डुलानादित्याग्रे मृत्पात्रे घृत्वा स्नानो-
दकेन संमिश्रान् रात्रौ तत्रैव वासयेत् प्रातः स्नातं प्राङ्-
मुखमुपोषितं भक्षयित्वा पिप्पलपत्रे निष्ठीवयेत् । एवं
कृते यस्य हनुर्लोहितं दृश्यते तालु च शीर्यते कम्पते च
गात्रं सो अशुद्धः शुद्धो ऽन्य इति । ५२ । ६७ ।

विषभक्षणन्यायो ऽपीह बोध्यः । तद्यथा कृतोप-
वासः प्राङ्निवाकः शंभुं संपूज्य तदग्रे विषं संस्थाप्य त्वं
विष ब्रह्मणा सृष्टमित्यादिना ऽभिमन्त्र्य त्रिशङ्कुणेन घृतेन

संयोज्य च दक्षिणाभिमुखाय शीतलदेशे निविष्टाय दद्या-
त् । एवं कृते आकरतालिकाशतपञ्चकं यो निर्विकारः स
शुद्धः । अनन्तरं चिकित्सनीयः । अशुद्धोऽन्यः । ५३ । ६८ ।

सत्याभिसंधस्य मोक्षो बन्धोऽन्यस्येति विवक्षायां
तत्परशुग्रहणन्यायोऽवतरति । अयं सोदाहरणं श्रुत्यो-
पपादितः । पुरुषं सोम्योत हस्तगृहीतमानयन्ति अपहा-
र्षीस्तेयमकार्षीत्परशुमसौ तपतेति । स यदि तस्य कर्त्ता
भवति तत एवानृतमात्मानं कुरुते । सोऽनृताभिसंधो
ऽनृतेनात्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स दह्यतेऽथ
हन्यते । अयं यदि तस्याकर्त्ता भवति तत एव सत्यमा-
त्मानं कुरुते सत्याभिसंधः सत्येनात्मानमन्तर्धाय परशुं
तप्तं प्रतिगृह्णाति स न दह्यतेऽथ मुच्यते स यथा तत्र न
दह्यते तथैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि
श्वेतकेतो इति । ५४ । ६९ ।

घटारोहणन्यायो धर्माधर्मन्यायस्तप्तमाषिकोद्धरण-
न्याय उदकनिमज्जनन्यायश्चापीह प्रवर्त्सते । तत्र तावद्ध-
टारोहणप्रकार उच्यते सर्वदिव्यसाधारणधर्मानुष्ठानान-
न्तरं प्राङ्बिबाको घटं घटं त्वं ब्रह्मणा सृष्ट इत्यादिमन्त्रैरा-
मन्त्रयते शोध्यस्तु त्वं तुलेत्यादिना मन्त्रेण घटापरनाम-
धेयां तुलामामन्त्रयते । अनन्तरं प्राङ्बिबाकः शोध्यं तुला-
मारोपयति आरोपितं च विमाडीपञ्चकं यावत्सथैवाव-
स्थापयति । दशगुर्वक्षरोद्धारणकालः प्राणः षट्प्राणा
धिनाडी शुद्धशुद्धिनिर्णयकारणं चोक्तम् । तुलितो यदि
वर्द्धेत स शुद्धः स्यान्न संशयः । समो वा हीयमानो वा
न विशुद्धो भवेन्नर इति । ५५ । १०० ।

धर्माधर्मदिव्यविधिः राजतं कारयेद्धर्ममधर्मं सीस-
कायसम् । लिखेद्भूर्जे पटं वापि धर्माधर्मौ सितासितौ ।

अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन गन्धमाल्यैः समर्चयेत् । सितपुष्पस्तु
धर्मः स्यादधर्मो ऽसितपुष्पभृत् । एवंविधानुपालित्य
पिण्डयोस्तौ निधापयेत् । गोमयेन मृदा वापि पिण्डौ
कार्यौ समन्ततः । मृदाण्डके ऽनुपहते स्याज्यौ चानुप-
लक्षितौ । उपलिप्ते शुचौ देशे देवब्राह्मणसंनिधौ । आवा-
हयेतसौ देवांश्चोक्तपालांश्च पूर्ववत् । धर्मावाहनपूर्वं तु
प्रतिज्ञापत्रकं लिखेत् । ततः यदि पापविमुक्तो ऽहं धर्म-
स्त्वायातु मे करे इत्यभिशस्तोऽभिमन्त्रयेत् । अभियुक्त-
स्तयोश्चैकं प्रगृहीताविलम्बितः । धर्मे गृहीते शुद्धिः
स्यादधर्मे तु स हीयते इत्यादिना पितामहेनोक्तः । ५६ ।
१०१ ।

एवमतितप्ततैलादेः सैवर्णमाषकोटरणेन शोध्यस्य
करे स्फोटाद्यभावे शुद्धिः अन्यथा त्वशुद्धिः । ५७ । १०२ ।

शोध्यस्य निमज्जनसमये तत्स्थानान्निक्षिप्तं शरमादाय
तत्पतनस्थाने स्थितो नरो यद्यतिवेगेन शोध्यस्थानमागत्य
तच्छिरोतिरिक्तं मुखनासिकादिरूपं तदवयवं न पश्यति
तदा स शुद्ध इतरथा त्वशुद्ध इति । एते ऽष्टापि म्यायाः
परशुग्रहणन्यायविषये प्रवर्त्सन्ते घटन्यायश्च कोशपानवि-
षये तण्डुलभक्ष्यविषये ऽपि च वर्त्सते इति बोध्यम् ।
५८ । १०३ ।

स्याज्या हुस्तदिनीति न्या० । ५९ । १०४ ।

चौरापराधान्माण्डव्यनिग्रह इति न्या० । ६० । १०५ ।

काकदधिघातकन्या० यथा काकेभ्यो दधि रक्ष्यता-
मित्यत्र काकपदं दधिघातकलक्षकं तथा प्रकृते ऽपीत्यर्थः ।
६१ । १०६ ।

गणपतिन्या० । ६२ । १०७ ।

तिलतण्डुलन्या० । ६३ । १०८ ।

नीरक्षीरन्या० । ६४ । १०९ ।

वेण्याकाशन्या० । इदं न्यायचतुष्टयं स्वस्थाने व्याख्यातम् । ६५ । ११० ।

येनोपक्रम्यते येन बोधसंज्ञियते स वाक्यार्थ इति न्या० इदं परार्थानुमाने प्रसिद्धम् । यत्स्वयं धूमादग्निमनुमाय परं प्रति बोधयितुं पञ्चावयववाक्यं प्रयुज्यते तत्परार्थानुमानं पञ्चावयवाश्च प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनरूपाः तत्र गिरिरग्निमानिति प्रतिज्ञा धूमादिति हेतुः यो यो धूमवान्सो ऽग्निमान्यथा महानस इत्युदाहरणम् । धूमवांश्चायमित्युपनयः । तस्मादग्निमानिति निगमनमिति । साध्यवत्तया पक्षवचनं प्रतिज्ञा पञ्चम्यन्तलिङ्गप्रतिपादकं हेतुः व्याप्तिप्रतिपादकमुदाहरणं पक्षधर्मताज्ञानार्थमुपनयः हेतुसाध्यवत्तया पक्षप्रतिपादकं वचनं निगमनम् । तथा च यथा ऽत्र पक्षस्य साध्यवत्तयोपक्रमस्तत्त्वेनैव बोधसंहार इति तदेव वाक्यार्थस्तथा प्रकृते ऽपीति बोध्यम् । ६६ । १११ ।

संभवत्येकवाक्यत्व इति न्या० । ६७ । ११२ ।

एकवाक्यतापन्नानामितिन्या० । ६८ । ११३ ।

अपन्थानं तु गच्छन्तमिति न्या० । ६९ । ११४ ।

वध्यतां वध्यतामेवेति । ७० । ११५ ।

विषवृद्धो ऽपीति न्या० । ७१ । ११६ ।

यत्प्राये श्रूयतइति । ७२ । ११७ ।

इदं न्यायषट्कं स्वस्थाने संदर्शन्यायेन स्पष्टतया प्रतीयते स्वभावतो ऽपि स्पष्टार्थं चेति नेह व्याख्यातम् । ७३ । ११८ ।

तात्स्थ्यासाच्छब्दमिति न्या० मुद्रिकयोद्धः क्रीतः ।

द्वारास्तुघ्नपथः पृष्ठ इत्यादौ काष्ठपुरुषादीनामुष्ट्रद्वारादि-
निष्ठत्वादुष्ट्रद्वारादिशब्दविषयत्वं यथा तथा प्रकृते ऽपी-
त्यर्थः । यजमानपञ्चमा इहां भक्षयन्तीत्यप्यस्योदाहरणं
बोध्यम् । ७४ । ११६ ।

एकं संधित्सतो ऽपरं प्रच्यवतइति न्या० । यथैकं
कांस्वपान्नावयवादि संन्धातुमिच्छतो ऽपरं तदत्यन्तान-
लसंयोगादेः प्रच्यवते । ७५ । १२० ।

सुतजनिमृतिन्यायो ऽपीदृशः । यथा कश्चित्कं चिद्दे-
वमाराध्य ततः पुत्रं लब्ध्वा चान्यपुत्रलाभाय देवान्तर-
माराध्य ततस्तं लब्ध्वा तज्जन्मक्षणएव च पूर्वदेवकोपा-
त्पूर्वमरणं तथा प्रकृते ऽपि जातमित्यर्थः । ७६ । १२१ ।

सार्बजनीनस्तुल्यायव्ययन्यायो ऽपीह बोध्यः । ७७ ।
१२२ ।

पतन्तमनुधावतो बद्धो ऽपि गत इति न्या० । पतन्तं
कथं चिज्जालान्निःसृत्योद्गीय गच्छन्तं पक्षिणमनुधावतो
जीवान्तकस्य बद्धो ऽपि पक्षी यथा गतस्तथा प्रकृते ऽपी-
त्यर्थः । ७८ । १२३ ।

श्यालशुनकन्या० । इत्थं हि लौकिकी गाथा कश्चि-
त्कुतुकी स्वसङ्घस्य शुनि श्यालनामसंकेतं कृत्वा स्वस्त्री-
कोपोत्पादाय तं गालीर्ददौ सा च तं भ्रातरं मत्वा ऽति-
कोपपरीतात्मतया ऽतिदुःखिता बभूवेति । तथा च यथा
स्वाभ्रातरि शुनि भ्रातृताभ्रान्तिमत्या भार्यायाः कोपनाय
भर्त्रा श्वनिन्दा क्रियते तथा ऽत्यन्ताभिन्ने ऽपि तत्तद्विग्रहा-
वच्छिन्ने परात्मनि भेदभ्रमवतां कोपोत्पादाय शास्त्रेण
तदिष्टविग्रहावच्छिन्नैशनिन्दाव्याजेवान्यविग्रहावच्छिन्ने-
शस्तुतिः क्रियते । अथ वा कार्यग्रन्थाणि विष्णवादौ विष्णवा-

दिनामसंकेतं कृत्वा शास्त्रेण तद्व्यूनताद्युक्त्या शिवादि-
स्तुतिः क्रियतइति भावः । ७६ । १२४ ।

न हि निन्दा निन्दतुं प्रवर्त्तते अपि तु विधेयं स्तोतु-
मिति न्या० केवलायां निन्दायां प्रयोजनाभावाद् भावा-
भावपरत्वे वाक्यभेदप्रसङ्गाच्चेति भावार्थो ऽस्य प्रागे-
वोक्तः अक्षरार्थस्तु स्पष्टः । ८० । १२५ ।

यत्रोभयोः समो दोष इति न्या० । ८१ । १२६ ।

उपवासाद्वरं मिच्छेतिन्या० । वरमिति सामान्ये न-
पुंसकम् एवमग्रे ऽपि । ८२ । १२७ ।

शालिसमृद्धौ कोद्रवाशनस्यागन्या० । ८३ । १२८ ।

कूपस्नानकन्या० । यथा कूपस्नानके पतितं पद्मादि
कूपाग्निःसृतेनाम्भसा प्रक्षाल्यते तथा तत्तद्विग्रहावच्छि-
न्नेशभेदबुद्धिजो दोषस्तदुपासनाजन्यसुकृतमहिम्नोत्पन्ने-
नाद्वैतबोधेन समूलं निवर्त्त्यतइति ज्ञेयम् । ८४ । १२९ ।

निम्नगाप्रवाहन्या० । अयं स्वस्थाने स्पष्टं प्रतीयते ।
८५ । १३० ।

शते पञ्चाशदितिन्या० । ८६ । १३१ ।

यादृशो यच्चस्तादृशो बलिरिति न्या० । ८७ । १३२ ।

यादृशं मुखं तादृशी चपेटेति न्यायो ऽपीह बोध्यः ।
८८ । १३३ ।

मारणाय गृहीतोऽङ्गच्छेदं स्वीकरोतीति न्या० । ८९ ।
१३४ ।

मरणाद्वरं व्याधिरिति न्यायो ऽपीह ज्ञेयः । ९० ।
१३५ ।

एकाकिनी प्रतिज्ञा हीतिन्या० । ९१ । १३६ ।

न हि प्रतिज्ञामात्रेणार्थसिद्धिरिति न्यायो ऽपीदृशः

एतयोरर्थैक्ये ऽपि स्वरूपभेदमाश्रित्य भेदेन निर्देश इति बोध्यम् । ६२ । १३७ ।

शतपत्रपत्रशतभेदन्या० । यथा सूच्या पद्मशतपत्र-
भेदने कालयौगपद्यप्रतीतिर्भ्रमस्तथेत्यर्थः । ६३ । १३८ ।

घटकुटीप्रभातन्या० । यथा घटकुटीस्येभ्यः करग्राहिभ्यो
भीत्या रात्रौ पलायितानां पथित्यजां बणिजां दूरे गत्वा
ऽपि यथा भ्रान्तिवशाद् घटकुट्यामेव प्रभातोदय इति लोके
प्रसिद्धं तथा प्रकृते ऽपि जातमिति तत्रैव स्पष्टम् । ६४ ।
१३९ ।

वरघाताय कन्यावरणमिति न्या० । अयमेव क चिन्न
हि वरघाताय कन्यामुद्गाहयन्तीति लिख्यते । ६५ । १४० ।

नष्टाश्वदग्धरथन्या० । द्वौ हि रथिनौ कं चिद् ग्रामं
प्रविश्य रथाभ्यामवतीर्याश्वांश्च ताभ्यां भोचयित्वा खट्वा-
दौ निबिष्टौ । ततो दैवेन दंद्यमाने ग्रामे तयोरेकः
पश्चादश्वान्निःसारयिष्यामीति धिया रथमादौ निःसा-
रितवान् । अपरस्त्वश्वान् । तावता तस्मिन् स्थले दग्धे
एकस्याश्वानष्टा द्वितीयस्य रथो दग्धः तौ च यथा ऽन्यो-
न्याकाङ्क्षयैकं रथं कृत्वा स्वेषुदेशं प्रापतुस्तथा ऽर्थवादवि-
धिवाक्ये प्रधानाङ्गवाक्ये चेतरेतराकाङ्क्षयैकवाक्यतां प्रा-
प्य प्रवृत्त्यादि जनयत इति संक्षेपः । ६६ । १४१ ।

यदा तु निराकाङ्क्षे ऽपि वाक्ये आकाङ्क्षामुत्था-
प्यैकवाक्यता क्रियते तदा रक्तपटन्यायप्रवृत्तिः । यथा पटो
ऽस्तीति वाक्यस्य निराकाङ्क्षस्यापि कीदृश इत्याकाङ्क्षा-
मुत्थाप्य रक्त इत्यनेनैकवाक्यता क्रियते तथा प्रकृतीनां
दर्शपूर्णमासादीनां स्वप्रकरणस्थाङ्गैर्निवृत्तोपकाराङ्क्षा-
काणामनारभ्याधीताङ्गैर्विकृतीनां चातिदिष्टाङ्गैः परिपू-

र्षानां शरमयादिभिः सहोत्थिताकाङ्क्षाविरहे ऽप्युत्था-
पिताकाङ्क्षया ऽन्वय इति संक्षेपः । ६७ । १४२ ।

सविशेषणे हि वर्त्तमानौ विधिनिषेधौ सति विशे-
ष्यबाधे विशेषणमुपसंक्रामत इति न्या० । घटाकाशमानय
न मस्याकाशमित्यानयनविषयौ विधिनिषेधौ विशेष्ये
आकाशे बाधाद् घटादिरूपं विशेषणमुपसंक्रामतस्तथा
प्रकृते ऽपि । न च निषेधस्य कथं बाधः तस्य प्रसक्तिपूर्वक-
तया तदभावे ऽनुपपत्तेः । किं चात्र विधिनिषेधशब्दौ
भावाभावमात्रबोधकौ तथा च घटाकाशो ऽत्रानीतो न
मस्याकाशः घटाकाश उत्पन्नः शरावाकाशो विनष्ट इत्यादौ
भावाभावौ विशेष्ये बाधाद्विशेषणमुपसंक्रामतस्तथा प्रकृते
ऽपि विशेष्ये बाधाद्विशेषणे तयोः पर्यवसानमित्यर्थः ।
६८ । १४३ ।

सावकाशनिरवकाशन्यायः स्वस्थाने स्पष्टः । ६९ । १४४ ।

अहिकुण्डलन्या० । १०० । १४५ ।

प्रकाशाश्रयन्या० । इदं न्यायद्वयं स्वस्थाने व्याख्या-
तम् । १०१ । १४६ ।

गुडजिह्विकान्या० । यथा तत्कदुतामीत्या निम्बपा-
नमकुर्वाणस्य बालस्य जिह्वायां गुडलेपनं कृत्वा तं निम्बं
पाययन्ति तथा ऽर्थवादवाक्यानि कष्टे कर्मण्यप्रवर्त्तमानं
पुरुषं स्वर्गाद्यक्षय्यत्वादिकं श्रावयित्वा तस्मिन्प्रवर्त्तय-
न्तीति संक्षेपः । १०२ । १४७ ।

यत्कृतकं तदनित्यमिति न्या० । १०३ । १४८ ।

नहि दृष्टे ऽनुपपन्नं नामेति न्या० । १०४ । १४९ ।

न हि करकङ्कणदर्शनायादर्शापेक्षेति न्यायः ।

१०५ । १५० ।

प्रत्यक्षे किमनुमानमिति न्यायश्चैतत्कल्पः ।

१०६ । १५१ ।

भक्षिते ऽपि लशुनइति न्या० १०७ । १५२ ।

रज्जुसर्पन्या० यथा रज्जोर्ज्ञातायाः सर्पाद्यात्मना भानं ज्ञातायास्तु स्वरूपेण तथा ब्रह्मणो ऽनवबुद्धस्य प्रपञ्चत्वेन बुद्धस्य निष्प्रपञ्चत्वेन भानं न मानान्तरविरुद्धमित्यर्थः । १०८ । १५३ ।

नाहमीश्वर इति प्रत्यक्षविरोधपरिहाराद्यौपाधिकाकाशभेदन्यायावतारः । यथौपाधिकाकाशभेदविषयं मानं सविशेषेणे हीति न्यायेनोपाधिगोचरं तथा जीवेशभेदप्रत्यक्षादि तदुपाधिभेदविषयमिति न तेन तदैक्यपरागमविरोध इति दिक् । १०९ । १५४ ।

इति वृक्षप्रकम्पनन्यायान्तर्गतास्तैः संगताश्च न्याया व्याख्याताः । कैश्चित्सु प्रचालनेति पठ्यते तदस्तु नामार्थं तु नाणुरपि विशेषो ऽस्ति प्रचलनेत्यपि क्व चित्पाठः । यत्रान्योन्यविरुद्धानामपि संभूयैककार्यकारित्वं तत्र प्रदीपन्यायावतारः । यथाहि वर्त्तिरतैले अग्निविरोधिनी अग्न्युपरि तैलपाते ऽग्निनाशात् । वर्त्तिरपि स्वल्पकालेनाग्निनाशिका । स च तस्याः अथ च संभूय प्रकाशलक्षणमेकं कार्यं कुर्वन्ति । तथा सत्त्वरजस्तमांसि परस्परं विरुद्धान्यपि संभूयैकं देहादिकं प्रीत्यादिकं च कार्यं जनयन्ति । तथाहि सत्त्वमेव लघु । तत्र हि कार्योद्गमने हेतुर्धर्मो लाघवं यतो ऽमेरुर्द्भुज्वलनं जीवानां चोर्द्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्या इति स्मृतिसिद्धमूर्द्धगमनम् । प्रकाशकं च सत्त्वात्संजायते ज्ञानमिति स्मृतेः । सुखकारणं च सत्त्वं सुखे सञ्जयतीति स्मृतेः । तथा च लघुत्वे सति ज्ञानसुखहेतुत्वं सत्त्व-

लक्षणम् । रज उपपृम्भकं संश्लेषजनकं सत्त्वतमसी स्वयम-
 क्रियतया स्वकार्यप्रवृत्तिं प्रत्यवसीदन्ती रजसोपपृभ्येते ।
 अवसादात्प्रच्याव्य स्वकार्ये प्रयत्नं कार्येते । यत्नं च रजः
 चलत्वं च सक्रियत्वम् । एवं च प्रवृत्तिहेतुत्वं रजसः ।
 तथा च स्मृतिः । रजसो लोभ एव चेति । लोभस्य च
 प्रवर्त्तकत्वं प्रसिद्धमेव दुःखकारणं च रजः रजः कर्माणि
 भारतेति स्मृतेः । कर्मणो दुःखहेतुत्वं च सर्वानुभवसिद्धं
 कर्तुं कर्मेति न्यायसिद्धम् । तथा च प्रेरकत्वे सति सक्रि-
 यत्वे च सति दुःखहेतुत्वं रजोलक्षणम् । तमस्तु गुरु आव-
 रकं मोहकरं च भवति । तथा च गुरुत्वे सत्यावरकत्वे च
 सति मोहकत्वं तल्लक्षणम् । एतेनैतेषां विरुद्धत्वं प्रतीयते
 विद्यते तेषां संभूयैककार्यजनकत्वम् । तत्र रज उभयोः स्व-
 कार्ये प्रवर्त्तकं तच्च परितस्त्रैगुण्यं चालयद्गुणा आवृण्वता
 तमसा तत्र तत्र प्रवृत्तिप्रतिबन्धकेन कश्चिदेव प्रवर्त्त्यते तत-
 स्ततो व्यावृत्त्येति तमसो नियामकत्वम् । सत्त्वं च प्रवृत्ति-
 विषयद्रव्याद्यवभासकम् । न हि मृद्धटादिज्ञानं विना तद्वि-
 षया प्रवृत्तिः । तस्मान्न्याणामन्योन्यं विरुद्धानामपि संभू-
 यैकप्रवृत्त्यादिकार्यहेतुत्वम् । तथा देहादिषु सर्वकार्येष्वपि
 ज्ञेयम् । तथा हि सुखदुःखमोहाः परस्परं विरोधिनः स्वा-
 नुरूपाणि सुखादीनि निमित्तानि कल्पयन्ति । तद्यथा
 एकैव नाग्नौ भामती स्त्री रूपयौवनादिसंपन्ना धवं सुखा-
 करोति दुःखाकरोति च सपत्नीः मोहयति च नरान्तरम् ।
 तत्कस्य हेतोः तं प्रति तस्यास्तत्तद्रूपसमुद्भवात् । एतेन
 भामतीन्यायो व्याख्यातः न चैकस्य स्त्रिरूपत्वमयुक्तम् ।
 बह्विन्यायेनोपपत्तेः यथा ह्येकस्याग्नेर्दीहकत्वं पाचकत्वं प्रका-
 शत्वं च तथा सत्त्वादेरपि किं न स्यादिति । कार्यजातं च
 कारणे सदेव कूर्माङ्गन्यायेन निःसरति पुनश्च तत्रैव लीयते ।

यथा कूर्मदेहे सन्त्येवाङ्गानि निःसरन्ति विभज्यन्ते इदं कूर्मशरीरमेतान्येतस्याङ्गानीति । एवं निविशमानानि तत्राव्यक्तीभवन्ति । तथा मृषिण्डाच्छेमपिण्डाश्च घटमुकटादीनि इति प्रदीपन्यायः ११० । १५५ ।

कूर्माङ्गन्यायश्च तत्राद्यो निगदव्याख्यातः शिष्टं न्यायत्रयं तु स्वस्थाने व्याख्यातम् । १११ । १५६ ॥

वातादिन्यायो ऽपीह बोध्यः । वातपित्तश्लेष्माणो हि अन्योन्यविरोधिना ऽपि देहधारणलक्षणैककार्यकृत इति प्रसिद्धम् । ११२ । १५७ ॥

भ्वादिन्यायस्तु यदा भूसत्तायामित्यादयो घातवो गृह्यन्ते तदैकस्योपाधिभेदेन नानात्वविवक्षायां प्रवर्त्तन्ते । यथैक एव घातुरूपसर्गप्रत्ययरूपोपाधिभेदेन नानात्वं भजति तद्यथा करणं क्रिया कर्त्सेत्यादौ प्रत्ययभेदेन पराभवो ऽनुभव इत्यादौ चोपसर्गभेदेन रूपार्थभेदः प्रतीयते तथैकमेव ब्रह्मोपाधिभेदेन तानेवावभासतइति । यदि तु भ्वादिशब्देन पृथिव्यादयो विवक्षितास्तदा तूक्तविषय एवास्य प्रवृत्तिः प्रसिद्धं हि परस्परविरुद्धानामपि तेषां संभूयैककार्यकारित्वमिति भ्वादिन्यायः । ११३ । १५८ ॥

यत्रोभयोरुपकार्योपकारिभावेनान्योन्यापेक्षया संबन्धे सति कार्योदयस्तत्रान्वपङ्गुन्यायः । यथा हि कश्चित्पुरुषो दृक्शक्तिसंपन्नः प्रवृत्तिविहीनः पङ्कुरन्यं पुरुषं प्रवृत्तिमन्तं दृक्शक्तिरहितमन्वमाश्रित्य प्रवर्त्तयति किञ्चित्फलमुद्दिश्य । तथा चेतनः पुरुषः स्वयमप्रवर्त्तमानः प्रवृत्तिशक्तिमदचेतनं प्रधानं प्रवर्त्तयति तत्र प्रधानं स्वकर्मकपुरुषकर्तृकदर्शनार्थं पुरुषमपेक्षते भोग्यं हि प्रधानं न च भोक्तारं विना भोग्यस्य भोग्यत्वं संभवतीति युक्ता ऽस्य

भोक्त्रपेक्षा । पुरुषस्तु मोक्षार्थं प्रधानमपेक्षते । तथा हि भोग्येन हि प्रधानेन संबद्धः पुरुषस्तद्गतं दुःखत्रयमात्मन्यभिमन्यमानः मोक्षं प्रार्थयते स च सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिनिबन्धनः न च सा प्रधानं विनेति भवति पुरुषस्य मोक्षाय प्रधानापेक्षा । अनादित्वाच्च संबन्धपरंपराया भोगाय संबद्धो ऽपि मोक्षाय पुनः संयुज्यतइति युक्तम् । यथा चान्धपङ्कसंयोगः स्वजन्यगमनादिकं विना नेष्टुफलाप्तये इति स एव तदर्थं गमनादिकमुत्पादयति तथा प्रकृतिपुरुषसंबन्धो ऽपि न भोगाय न मोक्षाय च पर्याप्त इति स एव तदर्थं करोतीति दिक् । ११४ । १५६ ॥

ननु सांख्यैः प्रधानस्य स्वतन्त्रस्य प्रवृत्त्युपगमात् पुरुषस्य च प्रवर्त्तकत्वास्वीकारात् तथा च तेषामपसिद्धान्तः स्यात् कथं बोदासीनः पुरुषः प्रधानं प्रवर्त्तयेत् । पङ्कुरपि ह्यन्वं वागादिभिः प्रवर्त्तयति । नैवं पुरुषस्य कश्चित्प्रवर्त्तनव्यापारो ऽस्ति निष्क्रियत्वाग्निर्गुणत्वाच्चेति शङ्कानिरासाय लोहबुम्बकन्यायो ऽवतरति । यथा बुम्बकमणिः स्वयमप्रवर्त्तमानो ऽपि लोहं प्रवर्त्तयति तथा पुरुषः प्रधानं प्रवर्त्तयिष्यतीति । अयं न्यायो ब्रह्मवादिमते ऽपि प्रवर्त्तते । इयांस्तु विशेषः यद्ब्रह्मवादिभिरनिर्वचनीयस्याध्यासिकस्य मायाब्रह्मसंबन्धस्याङ्गीकारात् तन्मते को ऽपि दोषः ब्रह्मणि प्रवर्त्तकत्वस्याध्याविद्यकत्वाङ्गीकारात्त कौटस्थ्यहानिरपि । सांख्यमते तु बुम्बकस्यानित्यसंनिधिरेव व्यापारः प्रधानपुरुषसन्निधेस्तु नित्यत्वेन व्यापारत्वायोगः । तुष्यतु दुर्जन इति न्यायान्नित्यस्यापि व्यापारत्वोपगमे प्रधानप्रवृत्त्यभिच्छेद इत्यादयो दोषा बज्रलेपवदनिवार्या इति दिक् । ११५ । १६० ॥

तुष्यत्विति न्यायः प्रासङ्गिकः । ११६ । १६१ ॥

इति सकलकल्याणगुणभूरुहारख्यश्रीनानकसद्वंश-
समौक्तिकश्रीरामदयालुशिष्येण सोमवंशीयविन्दरायकुलो-
संसश्रीगुलाबरायवर्त्मात्मजेनोदासीनावस्थेन रघुनाथव-
र्मणा विरचिते लौकिकन्यायसंग्रहे प्रमेयनिरूपणपरः पूर्व-
भागः ।

अथ प्रमाणनिरूपणप्रचुरो भागः प्रारभ्यते । अत्रैव
च प्रसङ्गात्पूर्वोक्तार्थो ऽपि दृढीक्रियते । यदा हि तरति
शोकमात्मविदित्यादौ प्राचीनतार्किकमतमाश्रित्याखिल-
पदार्थस्मरणायुगपदेव विशेष्ये विशेषणं तत्र विशेषणान्त-
रमिति न्यायेन सर्वपदार्थानामन्योन्यं क्रियाकर्मभावेना-
न्वयरूपः शाब्दबोधः स्वीक्रियते तदा खलेकपोतन्यायो
ऽवतरति । यथा ऽऽहुः वृद्धा युवानः शिशवः कपोताः खले
यथा ऽमी युगपत्पतन्ति । तथैव सर्वे युगपत्पदार्थाः परस्प-
रेणान्वयिनो भवन्तीति । अत्र वृद्धयुवशिशुभिः कपोतैश्चि-
रतरधिरसन्निहितकालोक्तानां पदार्थानां साम्यं बोध्यम् ।
न चोत्तरपदार्थस्मरणेन पूर्वपदार्थस्मरणनाशात्कथं युगपत्स-
र्वपदार्थस्मरणमिति शङ्काम् । प्रत्येकपदार्थानुभवजन्यसं-
स्कारैरन्त्यस्य तावद्विषयकस्मरणस्योदयसंभवात् । एतेन
विशेष्ये विशेषणमिति न्यायो ऽपि व्याख्यातः । यदि तु
स्वार्थोपस्थितिर्विषयो भवति तेन तेनैवान्वितः स्वार्थः पदैः
प्रथममनुभाव्यते । अनन्तरं च महावाक्यार्थबोध इति नव-
नैयायिकमतमाश्रित्य विशिष्टस्य वैशिष्ट्यार्थाकाङ्क्षितं यो-
ग्यं च यद्यत्स्वमिति न्यायेन शाब्दबोधो ऽङ्गीक्रियते तदा
राजपुरप्रवेशन्यायः प्रवर्त्तते । तत्र हि क्रमेणैव बहूनां पुरु-
षाणां प्रवेशो भवति न युगपत् । अस्मिन्मते पूर्वोक्तं समू-
हालम्बनात्मकं स्मरणं विना ऽपि निर्वाह इति संक्षेपः ३ ।

अत्र विशिष्टवैशिष्ट्यन्यायो व्याख्यातः । ४ ।

नाज्ञातविशेषणा विशिष्टबुद्धिर्विशेष्यं संक्रामती-
त्यपि न्यायः पूर्वैरुदाहृतः विशेषणज्ञानस्य विशिष्टज्ञानहे-
तुत्वात् तदन्तरेण तत्सिद्धिः । न हि दण्डज्ञानं विना
दण्डीति ज्ञानं संभवति न चाज्ञातविशेषणं तद्विशेष्यं
विषयीकरोतीति तदर्थः । ५ ।

यत्रोभयकोटिकसंशये एकत्र बह्वर्थहानिः द्वितीयस्वी-
कारे त्वेकार्थहानिस्तत्र द्वितीयपक्षः स्वीकर्त्तव्य इति विव-
क्षायां त्यजेदेकं कुलस्यार्थं इति न्यायः प्रसरति । तद्यथा
कठवाक्यम् । आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु । बुद्धिं
तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च । इन्द्रियाणि ह्याना-
हुर्विषयांस्तेषु गोचरान् । आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्या-
हुर्मनीषिणः । सो ऽध्वनः परमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पद-
मित्पनियतेन्द्रियादेः पुंसः संसारित्वमन्यस्य च परं पदं
आचयित्वा किं तदित्याकाङ्क्षायां तेभ्य एवेन्द्रियादिभ्यः
परमात्मानं विष्णोः पदं दर्शयति । इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था
अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महा-
न्यरः । महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः । पुरुषात्
परं किं चित्सा काष्ठा सा परा मतिरिति । तत्र संशयः ।
किमव्यक्तशब्देन प्रधानमुच्यते उत पूर्ववाक्यसंदर्भे प्रकृतं
शरीरमिति । तत्र द्वितीयपक्षस्वीकारे ऽव्यक्तपदमुच्यबु-
द्धिमात्रत्यागः प्रसज्यते । अत्र हि विषं मृत्युरिति न्या-
यात्प्रकृतिवाचिशब्देन विकारो लक्ष्यते । न च कथं देहस्य
महतः परत्वम् । अविद्यानिष्ठपरत्वस्याद्योपचारात् । पूर्व-
कल्पस्वीकारे तु परिशेषाद् न्याय्यत्वेन प्राप्तग्रहस्य शरीरस्य
परित्यागः प्रसज्यते पूर्ववाक्येऽवभ्रुतस्य प्रधानस्य परिग्र-

इह शरीरस्य । किञ्च सांख्यैः प्रकृतिपुरुषविवेकान्मोक्षं
वदद्भिः प्रकृतिरपि तदर्थं ज्ञेयेति स्वीक्रियते न चात्रा-
व्यक्तं ज्ञेयत्वेनोच्यते । तथा च ज्ञेयत्वावचनानुसारेणा-
व्यक्तपदेन न प्रधानं ग्रहीतुं शक्यम् । तद्ग्रहे तु तदनुसा-
रित्वत्यागः । किञ्च कठवल्ल्यामग्निजीवपरमात्मनामेव
पूर्वाक्षरवाक्यपर्यालोचनया वक्तव्यत्वेनोपन्वासस्तद्विषय
एव प्रभञ्ज्य दृश्यते न प्रधानस्य येनास्याव्यक्तपदवाच्यत्वं
स्यात् । तथा चैतदनुसारेणापि नेदमव्यक्तपदवाच्यं तदु-
पगमे तु तदनुसारित्वत्यागोऽपि प्रसज्यतइति । ६ ।

विषं मृत्युरिति न्यायोऽत्र प्रासङ्गिकः । १ । ७ ।

लाङ्गलं जीवनमिति । २ । ८ ।

आयुर्धृतमिति । ३ । ९ ।

दधिपयसी प्रत्यक्षो ज्वर इति च न्यायोऽनेन
तुल्यः । ४ । १० ।

यस्तु त्यजेदेकमिति न्यायं नानुसरति सः अल्पस्य
हेतोर्बहु हातुमिच्छन्विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वमिति
न्यायविषयतां नातिवर्त्तते । ७ । ११ ।

एकस्मिन्साध्ये ज्ञेकेषु साधनेषु सत्स्वप्नादावेक-
स्मिन्प्रयुक्ते सति साध्यसिद्धावन्यप्रयोगे ऽर्थाभावात्सत्स्व-
यमेव निवर्त्तते । पूर्वं कस्य चित्प्रयोगे चेच्छैव नियामिकेति
विवक्षायां शोकवनिनान्यायः प्रयुज्यते । यथा रावणो
लङ्कायां सीतां नीत्वा राज्ञसीभ्यः अज्ञप्तवान् । अशोक-
वनिकायां स्थाप्येति । ताञ्च तत्र बह्व्यः सन्ति तत्रैकस्यां
स्थापिता चेत्तावतैव तदाज्ञायाः परिपालितत्वात्सर्वत्र
स्थापयितुमशक्यत्वाच्चेतरत्र स्थापनं स्वयमेव निवर्त्तते ।

के चित्सु यथा रावणेन सीता नीता चेदशोकवनिका-
यामेव कुतः स्थापिता नान्यत्रेत्यत्र रावणेच्छैव न्याय-

मिका तावतैव लक्षायां तदवस्थानसिद्धेः सर्वत्र स्थापना-
संभवाच्चान्यत्र स्थापनं स्वयमेव निवर्त्ततइति न्यायार्थ-
माहुः । सर्वथा ऽपि प्रकृतोदाहरणसंगतेर्न क्षतिः । तथा
ऽयं पट एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगी अवयवित्वा-
त्पटान्तरवदित्यत्रावयवित्वेन स्वाधिष्ठानवृत्त्यत्यन्ताभाव-
प्रतियोगित्वलक्षणमिथ्यास्वरूपसाध्ये सिद्ध इत्यत्वादिति
हेतुर्विद्यमानो ऽपि तत्प्रयोगस्य पिष्टपेषणन्यायेनायोग्य-
त्वात् मिथ्यात्वस्य सिद्धत्वेन साध्यत्वाभावाच्च स्वय-
मेव निवर्त्तते । पूर्वं कस्य चित्प्रयोगे चेच्छैव नियामिकेति
दिक् । ८ । १२ ।

अत्र पिष्टेति प्रासङ्गिकः १ । १३ ।

मृतमारणन्यायो ऽपीह बोध्यः । २ । १४ ॥

जलमन्थनन्या० । ३ । १५ ।

काकदन्तपरीक्षान्या० ४ । १६ ॥

गर्दभरोमगणनन्या० । इदं न्यायत्रयं वैयर्थ्यमात्रे
बोध्यम् । ५ । १७ ॥

एवं पटे मिथ्यात्वे निश्चिते घटादिषु स्थालीपुलाक-
न्यायेन तन्निश्चयम् । पुलाकाः सूक्ष्मधान्यविशेषाः यथा
प्रज्वलितपुल्ल्यधिरोहितस्थाल्यन्तर्गतेषु एकस्मिन्पके नि-
श्चिते सर्वे पका इति निश्चीयन्ते तद्वत्प्रकृते ऽपीत्यर्थः ६ ।
१८ ॥

अनेकेषु वाक्येषु पदेषु वा व्याख्येयेषु प्रथमपठितमपि
वाक्यं पदं वा बहु वक्तव्यं परित्यज्य मध्ये अन्ते वा पठितं
स्वल्पवक्तव्यं पूर्वं व्याख्यायते यस्यसूचीकटाहन्यायेनेति
ज्ञेयम् । यथा लोहकारं प्रति पूर्वं कश्चिन्नेन कटाहोत्पाद-
नार्थी आगतः पश्चात्सूच्युत्पादनार्थी प्राप्तः । तत्र यथा लो-

प्रकृत्यादावपीति चिन्त्यं निरवयवगतमैक्यमप्येवं तथा-
 प्येकक्रियान्वयेन समप्रधानतया समुच्चीयमानवस्त्वन्तरप्र-
 तिपत्तिविधुरवस्तुमात्रप्रतिपत्तिविषयत्वमेकत्वम्, एतेना-
 यमेकोऽयमप्येक इति व्यवहारोऽपि निर्व्यूढः समुच्चये स-
 त्यप्येकक्रियान्वयित्वसमप्रधानन्याययोरभावात्, न चा-
 त्रोपलम्भादिबिरोधः येन गौरवमपि सहेत तदेवं गुणा-
 दावपि तत्त्वान्तरमन्तरेणापि संख्या प्रतीयमाना समा-
 नाकारेण निर्व्यूढा उपलम्भसाध्येऽपि वैरूप्यकल्पनमत्र
 भवतामधिकम् असंख्यातव्यवहारोऽप्येवंविधसंख्याप्रति-
 क्षेपकः अन्यथा भवनोऽपि विरोधात् ईश्वरादिबुद्ध्या
 सर्वसमुच्चयसङ्गावेऽपि शतसहस्रायुतादिवदवच्छेदाभावा-
 देवासंख्यातत्वमानन्त्यम् अनन्तेऽवपि न्यूनाधिकभावो
 विद्यत एव यथातीतकल्पदिवसादिसमुदायादीनां यथा
 च द्रव्यत्वपार्थिवत्वघटत्वादिव्यक्तीनाम् । यस्तु एकत्व-
 मेकसंख्यावच्छेद इति भाष्यं तदपि न संख्यायास्तत्त्वा-
 न्तरत्वाभिसन्धिपूर्वकं निर्विशेषवस्तुवादिर्न प्रति विशेष-
 प्रसङ्गमात्रपरत्वात् अस्मदुक्तसंख्याया अपि विशेषत्वावि-
 शेधात् । यत्तु भगवद्यामुनमुनिभिरात्मसिद्धौ द्वित्वादे-
 रपि यावदाश्रयभावित्वमुक्तं तदपि वैशेषिकप्रक्रियाबीभ-
 त्सामात्रादिति मन्यामहे । उक्तं हि भगवन्नाथमुनिभिः
 प्रमेयपादसप्तमाधिकरणे संयोगान्तर्भूता संख्येति समस्त-
 तदात्मा संख्येति च अस्यार्थ उच्यते बुद्धिविशेषसंबन्धो
 हि संख्यात्वेनोपपादितः स च संयोग एव । यद्वा संघा-
 तैकत्वाद्यभिप्रायं तदिदं मन्तव्यम् । वरदधिष्णुमिश्रादि-
 भिस्त्वात्मसिद्धिवचनानुसारेणातिरिक्तसंख्याऽभ्युपगता
 यथोक्तं प्रत्यक्षाश्रयवर्तिसंख्यापरिमाणपृथक्संयोगवि-
 भागपरत्वापरत्वद्रव्यत्वसादृश्यानि प्रत्यक्षाणीति, गुणेषु च

संख्यादिसङ्गाव उक्तः गुणाश्रितसंख्यादीनां संयुक्ताश्रितत्वेन ग्रहणमिति एतदपि परमताभिप्रायेणेति मन्तव्यम् । यस्तु भट्टपराशरपादैः प्राकट्यनिराकरणादिप्रसङ्गेषु संख्या तु द्वितीयक्षणे एव ज्ञायते सा संख्या समवायिनोऽस्त्वित्यविरोध इत्यादिषु प्रदेशेषु संख्याभ्युपगमनं व्यवहृतं तत्किं स्वित्स्वाभ्युपगमेन अथ वा पराभ्युपगमेनेति न संबन्धः प्रमेयनिरूपणविच्छेदात् ॥

परिमाणप्रत्ययविषयः परिमाणं, तच्चतुर्धा अक्षुमह-दीर्घद्वस्वभेदात् चत्वार्यपि परिमाणानि प्रतियोगिनिरूपितवेषाण्येव इदमितोऽणु इदमितो महत् इदमितो द्रव्यं दीर्घमित्येव प्रतीतेः, अत्र च विभुद्रव्येषु परिमाणं नास्तीत्येके अपरिमितप्रत्ययात्, उक्तं हि श्रीवेदार्थसंग्रहव्याख्याने अनन्तपदव्याख्यानदशायां श्रीराममिश्रैः वस्तुपरिच्छेदो वस्तुनः परिमाणं देशपरिच्छेदस्तु तत्कार्य इत्युक्त्वा अपरिच्छेदस्तु न गुण इत्यादि, उक्तं च भगवद्यामुनमुनिभिरागमप्रामाण्ये पूर्वपक्षे यदपि वियति परिमाणमिह निदर्शितं तदपि विमर्शनीयमिव-परिमाणं हि नाम देशावच्छेदः इयसा परितोभाववेषुनमिति यावत् न च नभसि तदस्तीति कथमिव तदिह निदर्शनतया निर्दिश्यत इति । अन्ये तु इत इदमधिकमित्येवंरूपस्य परिमाणस्य तत्राप्युपपत्तौरस्त्येव तत्रापि परिमाणम् अपरिमितव्यवहारस्तु संकुचितपरिमाणप्रतिक्षेपपर इत्याहुः इदं च परिमाणाख्यं गुणान्तरं विवरणकारादिभिः स्वीकृतं, जन्माद्यधिकरणे विवरणोऽपि युक्तं वस्तुपरिच्छेदो वस्तु

* इति श्रीराममिश्राचार्याः श्रीभाष्यकारानन्तरमुदभूता वेदार्थसंग्रहव्याख्या-मुत्पादेवं सति श्रीराममिश्रद्वयम् । परे तु अस्मदाचार्यमहामास्त्राणां मेढमवित्पदपाः श्रीभाष्याचार्येभ्यः प्राप्तीवाः ॥

परिमाणं देशपरिच्छेदस्तु तद्धेतुक इत्यादि । अथान्यन्मतं
परिमाणमेव तत्त्वान्तरं नास्ति तथा हि देशव्याप्तिवि-
शेष एव तत्त्वप्रतिसंबन्धनिरूपितत्वेण तत्त्वपरिमाणं
तत्त्वान्तरवादिनापि चैतत्परिमाणाधिनाभूतमभ्युपगतं
तत्त्वस्तदधिकस्वीकारे गौरवं भवेत् । ननु न तावद्देशसंयो-
गमात्रं परिमाणमिति प्रसङ्गात् ततोऽवच्छिन्नदेशविशेष
इति वाच्यं न चावच्छेदो येन केनापि किं तु परिमाणवि-
शेषविशिष्टेनेति वाच्यम् अतस्तदुपजीविना देशावच्छेदेन
तदपन्हो न युज्यते, देशपरिमाणं च देशान्तराधीनमित्य-
नवस्था च स्यात् तस्मात्स्थितं तत्त्वान्तरं परिमाणमिति
तत्र एवं ह्यवच्छेदनिरूपणं यत्संयुक्तं देशं देशान्तरं च यद्यु-
पगपदाक्रमितुं शक्तं तत्त्वतोऽधिकपरिमाणं यत्संयुक्तं देशम-
खिलमेकदैव यदाक्रमितुं न शक्तं तत्त्वतो न्यूनपरिमाणमि-
ति तथा एकदिगार्ज्यावच्छेदेनाधिक्यं दैर्घ्यं, तेनैव न्यून-
भावो ह्रस्वत्वं, बहुदिगवच्छेदेनाधिक्यं महत्त्वं, तेनैव न्यू-
नभावोऽणुत्वम् । न चैतदधिकमणुत्वमस्तीत्यणुनिराकरणा-
दपि सिद्धं अतुर्विधमप्येतदेकस्मिन्नपि घटते यथा स्तम्भ-
विक्षेपे एव स्तम्भान्तरापेक्षया स्थलाणुत्वदीर्घह्रस्वत्वव्यव-
हार इति, एवं च सति नात्रावच्छेदके किञ्चित्परिमाणं नि-
र्दिष्टं येनोपजीव्यविरोधानवस्थादिदोषः स्यात् ।

एतेन देशस्यापि न्यूनाधिक्यत्वे व्याख्याते न्यूनाधि-
कदेशसंयोगभेद एव स्वरूपातिरिक्तं परिमाणविशेषमन्त-
रेण न घटत इति चेन्न रारयादिषु दृष्टत्वात् तत्र भागसं-
ख्याधिक्यनिवन्धनः स इति चेन्न तर्हि सर्वत्र तत एवास्तु
प्रक्षिपितसंयोगवति समभागवत्त्वेऽपि परिमाणभेदो दृष्ट-
इति चेत् सत्यं तथापि प्रक्षिपितसंयोगादेव परिमाणवि-
शेषोत्पादकतया ऽभिमतत्वात्तावद्देशव्याप्तिरेवास्तु समूहप्र-

सारितपूर्णपुञ्जेऽपि हि तथा दृश्यते, एवं महत्त्वबहुत्वाभ्यामपि देशव्याप्तिविशेष एवारभ्यते न ततोऽन्यदान्तरालिकमनुपलभ्यमानमिति । उक्तं च भगवद्यामुनमुनिभिः परिमाणं हि नाम देशावच्छेद इति, भगवन्नाथमुनिभिरपि प्रमेयपादसप्तमाधिकरणे संख्यान्तर्भूतं परिमाणमित्याद्युक्त्वा अमन्तरं चेत्तत् दूरत्वं दैर्घ्यं सामीप्यं ह्रस्वत्वं तिर्यग्दूरत्वं स्यौल्यं तिर्यक्सामीप्यं कार्यं स्वांशस्याग्रे स्वांशस्थितिरार्जवं स्वांशस्य स्वांशस्थितिर्ब्रह्मता एकदिक्स्थान्त्यावयवानां विरुद्धदिक्स्थान्त्यावयवदूरत्वसामीप्यसाम्यं वृत्तत्वं, केवलविरुद्धदिगन्तांशेभ्यः कोणविरुद्धदिगन्तांशानां दूरत्वसामीप्यसाम्यं चतुरश्रत्वमिति किञ्चिदन्तरमतिक्रम्य चेत्तस्मै अनेकव्याप्तिर्महत्ता तदभावे मन्दत्वमिति, देशकालसंख्योन्मानादिसर्वसाधारणपरिमाणमात्रस्य च स्वरूपमुक्तं समस्तभावतदात्मा परिमाणमिति । अत्रेदं तत्त्वम् आयामविस्तारघनभेदेन त्रिविधं परिमाणं यथासंभवं प्राक्प्रत्यग्दक्षिणोत्तरोर्ध्वाधःपर्यवसितं चैतत् तत्र त्रिविधं दिग्द्वन्द्वेषु यत्राधिक्यं स आयामः, यत्र मध्यमत्वं स विस्तारः, यत्र न्यूनत्वं तद्वनमिति, त्रयाणामप्येषां सङ्करतारतम्यभेदाद्बहुविधो व्यवहारः, विभुद्रव्येषु कात्स्न्यापेक्षायां परिमाणं नास्ति तत्तदवच्छेदापेक्षायां यथासंभवं व्यवहार इति ॥

पृथक्त्वं पृथग्व्यवहारकारणं पृथगुण इति काणादादयः, तदिदं भेदमात्राभातिरिच्यते प्रत्ययस्य तावन्मात्रेण विश्रान्तेः कल्पकानां चान्यथासिद्धेः, भिन्नशब्देन च सहप्रयोगादर्शनात् भेदावध्यवधिकतया द्रव्येष्विव द्रव्येषु च पृथक्त्वधीव्यवहारदर्शनात्, सा भ्रान्तिरिति चेन्न बाधकाभावात् भेदशब्दार्थ एव पृथक्त्वाख्यगुणोऽस्त्विति चेन्न

तस्य स्वरूपसंस्थाननीलपीतादिभिर्निर्वाहात्, अपर्यायबु-
द्बुपाधिना तेषु सर्वेषु भेदशब्दव्युत्पत्तेः स्वरूपादिशब्द-
वत् तस्यैव चान्योन्याभावत्वात् इदमिदं न भवतीत्य-
त्रावधिनिरूप्यत्वमन्योन्याभावस्य न दृष्टमिति चेन्न शब्द-
विशेषास्तथोपपत्तेः पृथक्त्वाख्यगुणवाचकान्यशब्दपर्याय-
संबन्धे पञ्चमी पाणिनेर्विवक्षितेति चेत् कथमन्योन्याभा-
वपर्यायविवक्षायां घटात्पटो न भवतीत्यपि प्रयोगप्रसङ्गा-
दिति चेन्न धर्मिपर्यन्तेष्विति विशेषात्, पृथक्त्वमिति नि-
र्देशे कथमिति चेन्न तस्यापि धर्मिणमुल्लिख्यैव धर्मबोधक-
त्वात्, अमा नो नादयस्त्वसत्त्वे वर्तमाना नावध्याकाङ्क्षि-
णः । यद्वा तेषां समानाधिकरण एवावधिरिति सिद्धं भेद-
मात्रमेव पृथक्त्वमिति । उक्तं च भेदसमर्थनानन्तरं भट्टप-
राशरपादैः तदेवं क्लृप्तैरेव द्रव्यजातिगुणकर्मभिर्धर्मैरशेषा-
णामपुनरुक्तवित्तिर्व्याहारव्यवहाराणामुपपत्तेर्भेदो नाम
न धमान्तरमपूर्वं कल्प्यम्, अत एव वैशेषिकपरिकृष्टाः
पृथक्त्वविशेषादयोऽपि प्रोत्सारिता इत्यादि, भेदस्यैका-
नेकगतत्वविकल्पपरिहारे चेत्तम्-

नीलिमभ्वेतिमानावप्यनेकावेव धर्मिणम् ।

नीलं शुभ्रं च भिन्दानौ स्फुटं ह्यपलभामहे ॥

ये विशेषपृथक्त्वादि सापेक्षं कल्पयन्ति ते ।

विभ्यत्वात्माश्रयादिभ्यो न वयं दृष्ट्वादिनः ॥

इति, तदेवं स्वरूपधर्मौ यथासंभवं पृथक्शब्देन भि-
न्नादिशब्देन च व्यपदिश्येते उक्तं च न्यायतत्त्वे प्रमेयपाद-
सप्तमाधिकरणे अतिरेकव्यतिरेकभेदेन द्विविधो भेद इति,
अत्रातिरेको धर्म्यन्तरेष्वसन् धर्मः, व्यतिरेको धर्मधर्म्यादेः
स्वरूपम् । यत्तु तस्मिन्नेवाधिकरणे ऐक्यं साकल्येन संयोगः
तदभावो भेद इत्युक्तं तद्विभागाभिप्रायम् ।

संयोगविरोधी गुणो विभाग इति परे, तद्व्युक्तं नो-
 दनपाटनादीनामेव संयोगविध्वंसकत्वात् विभागजनक-
 तयाऽभ्युपगतानामेव तद्व्यवसकत्वोपपत्तेः । न च संयोग-
 जनकजातीयत्वादिनाऽमुकूलस्य कर्मादेस्तद्व्यवसकत्वमुपप-
 न्नमिति वाच्यम्, रूपादिजनकतयाऽभ्युपगताग्निसंयोगा-
 दिजातीयानां रूपादिनाशकत्वाभ्युपगमात् स्वजन्यव्यक्ते-
 रपि स्वनाशत्वमिष्टं किं पुनरन्यस्याः उत्पाद्यमानघटा-
 दिषु शब्दोत्पादकतया कश्चिद्गुणः कल्प्यत इति चेन्न तत्रा-
 पि विभागजनकस्य पाटनादेरेव तज्जनकत्वोपपत्तेः तस्य च
 संयोगविशेषरूपत्वात् विभक्तप्रत्ययस्य च संयोगाभाव-
 विषयतयोपपत्तेः । तर्हि मेरुविन्ध्ययोरपि विभक्तप्रत्ययः
 किं न स्यादिति चेन्न तस्य विध्वंसात्मकत्वात् संयोगाभा-
 वमात्रनिबन्धनञ्च विभक्तप्रत्ययस्तत्रापि केषांचिज्जायते
 उपचाराच्च तस्मिन्वाहो भवतामपि, एवं कश्चित्स्वरूपभेदनि-
 बन्धनो विभक्तप्रत्ययो निर्वाहः क्षणिकस्य विभागस्य
 स्थिरव्यवसात्मकत्वं कथमिति चेन्न तस्य परिभाषामन्तरेण
 क्षणिकत्वे प्रमाणाभावात् प्रतियोगिसरणादौ तद्विभाग-
 वानयमिति प्रत्ययस्य यावत्पुनःसंयोगमुत्पत्तेः प्रध्वंसा-
 त्मकत्वे पुनःसंयोगे सत्यपि विभक्तबुद्धिः स्यादिति चेन्न
 भवतामपि पूर्वसंयोगप्रध्वंसस्य विद्यमानत्वेनासंयुक्तप्र-
 त्ययप्रसङ्गात् यावदुत्पन्नसंयोगध्वंसे सति तदातदा तत्त-
 त्प्रतियोगिकतया तथा प्रतीतिरिति चेत् तुल्यम् द्रव्यद्वय-
 निष्ठतया प्रतीयमानस्य संयोगवद्गुणत्वमुचितमिति चेत्
 अहो महावैशेषिकोऽसि यदभावस्य प्रतियोग्याधारिणः
 स्वतोमिलितत्वमभ्युपगच्छतामेवमभिमन्यसे उभयनिरु-
 प्यप्रतियोगिकतया हि संयोगप्रध्वंसस्योभयनिष्ठत्वप्रत्य-

योऽभ्युपगत एव भवद्भिः असंयुक्ताविति संयोगप्रागभा-
वात्, ननु ध्वंसोऽपि भावान्तरमेव भवतामिति शब्दा-
न्तरेण विभागः स्वीकृत इति चेन्न उत्तरसंयोगादिमात्रा-
त्मकत्वात् सजातीयस्यैव कथं विरोधित्वमिति चेत् अभा-
वनिरूपणं यावदेतच्चाथं मास विस्मरः, प्रत्ययस्तु वियुक्तो
विघटितो विरिखण्डो विनष्टः संयोगो विभक्तो विप्रकृष्टो
देशान्तरगत इति तुल्यरूप एव जायते, एतदखिलमभि-
संधायोक्तं न्यायतत्त्वे प्रमेयपादसप्तमाधिकरणे वियोगो
न वक्तव्य इति, तत्रैव पञ्चादप्युक्तम् अत्यन्तसामीप्यं
संयोगः, दूरत्वं वियोग इति, अनेन संयोगोऽप्यपलपितः
स्यादिति चेत् सामीप्यस्य समीपदेशसंयोगात्मकत्वेनैव
निरूप्यत्वात् तथा आदेशादेशिनोरविशेषेण द्वयोरपि
संयोगसिद्धिः, दूरत्वमपि देशविशेषसंयोग एवेति न त-
तोऽतिरिक्तो विभाग इति ॥

दिक्कालापेक्षया परापरधीहेतुगुणौ परत्वापरत्वे इति,
परे ते अपि दिक्कालसंबन्धविशेषाभातिरिक्ते लाघवात् अ-
प्रत्यक्षपदार्थसंयोगः कथं प्रत्यक्ष इति चेत् न दिक्कालयो-
रपि प्रत्यक्षत्वस्य समर्थितत्वात्, यादृशोपाध्यवच्छिन्नदि-
क्कालसंबन्धः परत्वापरत्वोत्पादको भवतां तथाविध एव
सोऽस्माकं व्यवहारविषय इति नातिप्रसङ्गगन्धोऽपि,
यदि च व्यवहारनिर्वाहके सिद्धेऽपि परापरप्रत्ययमात्रात्
गुणान्तरकृप्तिः परापरजातिपरापरपरिमाणपरापरज्ञानश-
क्त्यादिष्वपि तादृशगुणकल्पनप्रसङ्गः अविशेषात् न्यूना-
धिकव्यक्तित्वसिन्यूनाधिकदेशावच्छेदादिभिस्तत्र निर्वाह
इति चेत् अप्रापि न्यूनाधिकदिक्कालसंबन्धात्तन्निर्वाह
इत्युक्तमेव । भवद्भिरपि प्राक्त्वप्रत्यक्त्वादयः पूर्वोत्तर-
त्वादयो दिक्कालसंयोगमात्ररूपा निर्वाह्याः, तदत्र को नाम

विशेषो दृष्टः येन गुणान्तरकल्पने कुतूहलमत्र भवताम् । परत्वापरत्वे विना संयुक्तसंयोगमूयस्त्वात्पीयस्त्वयोरेव दुर्निरूपत्वमिति चेत् तर्ह्यन्योन्याश्रयः व्यावृत्ततया निरूपितयोरेव तयोः परत्वापरत्वनिमित्तत्वं तदुत्पन्नाभ्यामेव परत्वापरत्वाभ्यां तन्निरूपणमिति अनिरूपितयोरेव तयोः उत्पादकत्वमिति चेत् तारानिशाकरादिष्वपि तथा प्रत्ययः स्यात् दूरत्वेनान्तरालाग्रहणान्नैवमिति चेत् त्यज तर्हि सत्तया कारकत्वं तथा च सिद्धं नः समीहितमिति । यस्तु प्रमेयसंग्रहे श्रीविष्णुचित्तैरुक्तं दूरे कथमिति चेत् तत्र कुशलमेव शुमणिगगनादीतरव्यावृत्तमेव हि रूपं परिमाणपृथक्त्वदेशकालकृतपरत्वापरत्वादि चेन्निग्रययोग्यं सर्वं सहैव ज्ञायत इति तदपि न तत्त्वान्तरपरं विशिष्टप्रतिसंबन्धिमात्रपरमेव वैशिष्ट्यस्य चास्मदुक्तप्रक्रिययाऽप्युपपत्तेः, उपादानमात्रस्य तत्त्वान्तरत्वप्रतिपादकत्वाभावात् तथा हि तन्नैवमुक्तम् अन्धकारे स्थूणापिशाचस्त्रीपुंसादिसंशयास्तदवान्तरा एव नक्तं हि शुमणिदीपमहीगगनस्वात्मादिव्यावृत्तिरपि न ज्ञायत इति न शक्यं वक्तुं न हि देहात्मभ्रममन्तरेण कचिद् द्रष्टृदृश्यसंस्कारोऽप्यस्तीति किमत्र पृथगुपादानमात्रेण स्थाणुपिशाचादयः पदार्थान्तरं भवन्ति अस्तु वा परमतेनैकदेशिभेदेन वा व्यवहारः तथापि विशिष्टोपलम्भनप्रतिपादनपरत्वान्न दोषः ॥

अथ कर्म, चलनप्रत्ययविषयः कर्मः तत्प्रत्यक्षमेव करतलादिषु तथोपलम्भात् न त्वनुमेयं तदसिद्धिप्रसङ्गात् कार्यस्योभयाभ्युपेतकर्मसामग्रीमात्रेणैवोपपत्तेः अतिप्रसङ्गाच्च, कार्येण हि गिरिजलधरसंयोगेन गिरावपि कर्म कल्प्येत अन्यतरकर्मजनितोऽयं संयोग इति चेत् तत्केव सिद्धं, तत्रापि जलधरकर्मजनितोऽयमिति नियमश्च कृतः

सिद्धः, जलधरशिखरिणोश्चलाचलरूपेण प्रतीतेरिति चेत्
तर्हि सिद्धं नः समीहितम्, विभागपूर्वकेण संयोगेन कर्मा-
नुमानमिति चेत् तर्हि जलधरान्तरेण विभज्यमाने जल-
धरान्तरेण संयुज्यमाने कर्मानुमानं स्यात्, यदि च कार्येण
जातेन प्रतीतेन व्याप्यतयाऽनुसंहितेन च कर्मानुमानं चल-
तीति वर्तमानबोधो न स्यात् चिरनिवृत्तत्वात्तस्य, अस्माकं
तु सत्ताक्ष्ण एवेन्द्रियेण संबध्यते तावतैव च पदार्थान्त-
रेष्विवात्रापि वर्तमानप्रत्ययोपपत्तिः तदेवं प्रत्यक्षयोग्येषु
प्रायशः प्रत्यक्षश्चलतीति धीविषयः, स च संप्रतिपन्नविभा-
गपूर्वकसंयोगमात्ररूपो वा तत्कारणभूतोऽन्यो वेति सयू-
ध्यविवादः । तत्रैवमेकः पक्षः कर्महेतुतयैवाभ्युपगतैः प्रय-
त्नादृष्टादिभिः कर्मजन्यतयाऽभ्युपगतविभागपूर्वकसंयोग
एव जन्यताम् न च मध्ये किमपि विशदमुपलब्धं येन गौर-
वपरिहारः स्यात् चन्द्रतारकादीनां विभागपूर्वकसंयोग-
दृष्टावपि संयोगसंताननैरन्तर्याप्रतीतेश्चलतीति प्रत्यया-
भावः यथा भ्रमणे सत्यपि प्रत्येकं कर्मक्षेत्रेषु न भ्रमतीति
प्रत्ययः किं तु निरन्तरतयाऽनुसंधीयमानेष्विति भवद्वि-
रपि स्वीकार्यं तथात्रापि संतोषुष्यं, न च कर्मणा संयु-
ज्यत इति पृथग्व्यपदेशाद्भेदसिद्धिः कर्मशब्दनिर्दिष्टस्य
पूर्वसंयोगविरलेषस्यैवोत्तरसंयोगारम्भकत्वाद्भेदव्यपदेशो-
पपत्तेः, न चोत्तरसंयोगे स्थिरे वर्तमाने यावत्सद्विनाशकालं
चलतीति प्रत्ययप्रसङ्गः, विभागपूर्वकसंयोगारम्भक्षणमा-
त्रस्य क्षणिकनिरन्तरतत्संतानस्य वा कर्मत्वात्, उक्तं च
न्यायतत्त्वे प्रथमाधिकरणे यदि गमनपचनादीनां क्षणिकत्वं
ज्ञायेत न हि ते क्षणिकाः संयोगवियोगविशेषत्वासेषामि-
त्यादि, द्वितीयाधिकरणे चोक्तं गमनं नाम देशादेशान्तर-
प्राप्तिरिति प्रमातृपादे प्रसङ्गेनोक्तं वयं तु क्रियायाः प्रत्य-

क्षत्वं ब्रूम इत्युपक्रम्य तस्माद्देशाद्देशान्तरप्राप्तिर्लिङ्गमिति न मन्यामहे अपि तु तदेव तदिति मन्यामहे कल्पनाल्लाघवादिभ्याम् । यस्तु भट्टपराशरपादैरुक्तम्—

इन्द्रियैरर्ध्यमानत्वाज् ज्ञायमानोऽर्थ उच्यते ।

द्रव्यं जातिगुणः कर्मेत्यसावर्थश्चतुर्विधः ॥

इति, तथा जातिगुणकर्मसु सामान्यसमाश्रयणे संयुक्तसमवेतसमवायसंभवादित्यादि तत्त्वैरेवान्तर्भावितसामान्यपृथग्गणनवत्, अत एव हि तैरेवोक्तं द्रव्यस्य धर्मिणोऽन्तरङ्गो धर्मविशेषो जातिः, जात्यनुप्राणितस्य विशेषकः सिद्धो धर्मविशेषो गुणः, तथाविधः साध्यः क्रिया, तद्धर्मकं द्रव्यमिति स्थविष्ठानि लक्षणाणि, सौख्येण तु विवेक्ष्यन्ते प्रमेयेष्विति । अथान्यः पक्षः न विभागपूर्वकसंयोग एव कर्म एकेन जलधरेण विभज्यमाने जलधरान्तरेण तेन वा पुनः संयुज्यमाने शिलोच्चये चलतीति प्रत्ययप्रसङ्गात् देशविभागसंयोगौ कर्मेति चेन्न महाप्रवाहपतितनिष्कम्पमकरे चलतीति प्रत्ययप्रसङ्गात् न प्रवाहो देशः किं स्वाकाशमूम्यादय इति चेत् देशप्रतीतिव्यवहारयोस्तत्रापि समत्वात् स्थिरदेशसंयोगविभागौ कर्मेति चेत् तर्हि स्थिरास्थिरविभागस्य संयोगाद्यतिरिक्तेन निर्वाह्यत्वात् सिद्धमतिरिक्तं कर्मेति । उक्तं च मानयाथात्म्यनिर्णये प्रत्यक्षलक्षणानन्तरं वरदविष्णुमिश्रैः तच्च द्रव्यगुणकर्मविषयं सकलपदार्थजातस्य त्रिवेवान्तर्भावात् तत्र द्रव्यलक्षणं संयोगीति, अकर्मा संयोगी गुण इति गुणलक्षणमित्यादि, प्रत्यक्षत्वं च कर्मणोऽन्यत्रापि तैरुक्तं कर्मणस्तु चाक्षुषद्रव्यवर्तिनश्चाक्षुषत्वमित्यादिना तच्च संयोगाद्यतिरिक्तमनतिरिक्तं वास्तु तृतीयकोट्यनुप्रवेशो न युक्त इति वयं मन्यामहे इष्टव्यतिरेकेण लक्षणकरणस्य सर्वत्र शक्यत्वात्

यत्र सामान्यवत्त्वे सति संयोगविभागकार्यद्वयाभावः
स गुण इति चेन्न यत्र तदुभयाभावः स्वोत्पादकसजाती-
योत्पादकत्वतद्विजातीयत्वद्वयस्य चाभावः स गुण इति
लक्षणकरणेन संस्कारस्यापि पृथकरणप्रसङ्गात्, एवमन्य-
दपि चिन्त्यम् अतो द्रव्यमद्रव्यमित्येव विभागः ॥

अथ सामान्यं चिन्त्यते नित्यमेकमनेकसमवायि-
सामान्यमिति वैशेषिकादयः, तथा हि अनेकेष्वेकप्रतीति-
व्यवहारो न निमित्तमन्तरेणोपपद्यते तच्च न ज्ञानाकारः
आत्मख्यातिमङ्गात् अर्थे च प्रवृत्त्यनुपपत्तेः भेदाग्रहस्य
चायोगात् । नाप्यलीकम् असत्ख्यातिमङ्गात् तथा प्रतीतौ
च प्रवृत्त्यनुपपत्तेः, अतथा प्रतीतावन्यथाख्यातिप्रसङ्गात्
सदसदादिष्विकल्पितस्य भेदस्यानुपपत्त्या तदग्रहस्यात्रा-
योगात् नाप्यपोहात्मकं विधिरूपेणैव प्रतीतेः पूर्ववत्प्रवृ-
त्त्यनुपपत्तेश्च एतदन्यतयाऽन्यस्मिन् तदन्यतया चास्मि-
न्निरूप्यमाणेऽन्योन्याश्रयणात्, निष्प्रतियोगिकापोहस्य
चायोगात् तदितरापोह इत्यत्र तच्छब्देन व्यस्युपादाने
व्यस्यन्तरस्य वैजात्यप्रसङ्गेनाननुगतिप्रसङ्गात् तज्जातीय-
त्वेनोपादाने जातिस्वीकारात् । नापि संस्थानसादरयात्मकं
तत्रानुवृत्तिव्यावृत्तिविकल्पायोगात् अतोऽनुवृत्तमस्त्वेकं
सामान्यमिति । अत्रोच्यते केयमेकप्रतीतिर्नाम एकव्यक्ति-
त्वप्रतीतिर्वा एकजातित्वप्रतीतिर्वा एकजातीयत्वप्रती-
तिर्वा एकाकारधर्मवत्त्वप्रतीतिर्वा एकशब्दानुविद्धप्रती-
तिर्वा, न प्रथमद्वितीयौ अन्यतरपरिशेषादिप्रसङ्गात्, न
तृतीयः असिद्धेः, एवमुपपत्तिमिदमिति विकल्पानुदयात् घ-
टस्य घटत्वमित्यादिव्यवहारस्य कालस्य कालत्वमित्यादि-
वदुपपत्तेः, नापि तुरीयः गोत्वाद्यपलापप्रसङ्गात् संस्थान-
मात्रस्यैवास्मदभिमतस्य तथात्वात् मृन्मयहिरण्यघटादि-

षु भवद्भिरपि तथा निर्वाहात्, न हि तत्रानुगतं घटत्वमभ्यु-
पगतं जातिसंकरभयात् व्यावृत्तजातिद्वयाभ्युपगमेऽनभ्यु-
पगमेऽप्यनुवृत्तप्रतीतिव्यवहारयोः संस्थानसादृश्यमेव नि-
बन्धनम् एवं सति तदेवास्तु सर्वत्रापि । नन्वव्यवसा-
मान्यानुवृत्त्याऽव्यविविन्यनुवृत्तप्रतीतिव्यवहारनिर्वाह इति
चेन्न यतः कपालत्वादेरपि पूर्ववत् संकरादिदोषः समानः
अस्तु तर्हि संकराभ्युपगमेनानुवृत्तं सामान्यमिति चेन्न
अन्यथा प्रतीतिनिर्वाहे कल्पनायोगात् व्यावृत्तसंस्थाना-
देरनुवृत्तधीहेतुत्वेऽतिप्रसङ्गादिति चेत् व्यावृत्तामां संस्था-
नानामनुवृत्तव्यञ्जकत्वे कथं नातिप्रसङ्गः, तावतामेव तथा-
विधस्वभावत्वादिति चेत् तुल्यं तावतामेव तथाविधप्र-
त्ययहेतुत्वादिति वक्तुं शक्यत्वात् केवलमुपलम्भातिक्रमो
गौरवं च भवन्मते, एवं पञ्चमोऽपि पञ्चतां गतः, तत्र ह्येक
इति शब्देनानुविद्धप्रतीतिर्वा एकेन गणादिशब्देनानुविद्ध-
प्रतीतिर्वा विवक्षिता आद्यो न कल्पते एकव्यक्तिरिति
विवक्षायासिद्धेः एकजातीयमिति व्यवहारस्य तत्तदुपा-
धिविशेषेणोपपत्तेः राशिसैन्यपरिषदरण्यादिष्वैक्यव्यव-
हारादिवत्, उपाधिभ्रायमनेकेषामेकस्मृतिसमारोहः ।
नापि द्वितीयः तस्यानेकार्थेषु शब्देष्वपि समत्वात्, अने-
कार्थव्यावृत्तः कश्चिद्विशेषोऽस्तीति चेन्न तस्यापि स्वरूप-
विषयादिशब्दवदुपपत्तेः स्वरूपविषयादिशब्दा हि नाना-
रूपेष्वेवार्थेषु प्रवर्तमानाः केनचिदाकारेण साधारणाः केन-
चिदसाधारणश्च दृश्यन्ते तद्वद्गोशब्दोऽपि सलिलसरस्वती-
किरणकरमाल्यादिषु साधारणः प्रकरणादिवशाद्विशेषमा-
पद्यत इति विलक्षणनिमित्तकल्पनानवकाशात् । ननु
यदि संस्थानमेव सामान्यं तर्हि तद्ग्रहितेषु रूपरसादिषु
कथं निर्वाहः, तव वा कथमुपलक्षणरहितेषु तेषु लक्षणमेवो-

पलक्षणमिति चेत् किं तत्प्रतीतिरिति चेन्न आत्माश्रयप्रस-
ङ्गात् अस्माकं तु तदेवैकीकरणमिति नेपद्रवः । उपलक्षण-
निर्बन्धो नास्तीति चेत् अस्माकमपि मामूत्संस्थान-
निर्बन्धः, द्विविधं हि सादृश्यं प्रतीतिसिद्धं धर्मसा-
दृश्यं स्वरूपसादृश्यं चेति द्रव्येषु प्रायशो धर्मसादृश्यादेक-
रूपप्रतीतिव्यवहारौ तावदपेक्षया च श्रीविष्णुचित्तैरुक्तं
भूयोऽवयवसामान्यमेव प्रतियोग्यपेक्षया सादृश्यशब्दवा-
च्यमिति धर्मान्तरशून्येषु स्वरूपसादृश्यादेव, एतावदभि-
प्रेत्य भगवता भाष्यकारेणोक्तं संस्थानं नाम स्वासाधा-
रणं रूपमिति यथावस्तु संस्थानमनुसंधेयमिति । अत्र य-
दुक्तं विवरणे तत्सद्वस्तु पर्यतां तत्सदवयवविन्यासविशे-
षलक्षणं संस्थानमवभासते । ननु प्रतिव्यक्ति भेदात्
संस्थानस्य कथं व्युत्पत्तिः, अथैक्यं तर्हि नासाधारणता
नैतत् उपाधितोऽपि व्युत्पत्तेः यथा बालधितः पशुशब्दस्य,
सादृश्यं चोपाधिरित्यादि तन्नावयवविन्यासेत्युदाहरण-
परम् अन्यथा रूपादिषु रूपत्वं जातिरित्यादिव्यवहारम-
ङ्गप्रसङ्गात् सादृश्यं चोपाधिरित्यादि त्वतिरेकपक्षस्वरस-
मप्यतिरेकपक्षानुपपत्तेः स्वरूपमात्रपरम् । ननु यदि स्वरू-
पमेव सादृश्यं स्वरूपमात्रत्वाविशेषात् सर्वमपि सर्वेण
सदृशं स्यात् रूपं रूपान्तरेण सदृशमिति सहप्रयोगश्च न
स्यादिति चेत् तदिदमतिरिक्तपक्षेऽपि तुल्यम् यदि तत्र सा-
दृश्यं भवेत् सर्वेणापि तत्सदृशं भवेत् अविशेषात्, यदि
तु तावत्प्रतियोगिकमेव सादृश्यं तत्रोपलम्भव्यवस्थाप्यं
तर्हि तदेव स्वरूपं तावत्प्रतियोगिकं तत एव व्यवस्थाप्यता-
मविशेषात्, न च सहप्रयोगानुपपत्तिः, प्रतियोगिनिरूपि-
तवेवेण सदृशशब्दविषयत्वात् अन्यथा विषयादिशब्दैरपि
सह प्रयोगानुपपत्तेः, ननु यदि सादृश्यमेव सामान्यं तदा

गोशब्दयोरविशेषेण गोशब्दवाच्यत्वं स्यात्, न स्यात् सौ-
सादश्यस्य सामान्यत्वात् यादृशसौसादश्यं सामान्योप-
लक्ष्यं भवतां तदेव तदिति नियमनसिद्धेः, सादश्यानि-
रिक्तं सौसादश्यं नाम किमिति चेत् आपाततः समान-
धर्मातिरेकः अन्ततः स्वरूपविशेषः । यत्तु वारायणायै-
रुक्तं संस्थानमेव जातिः तत्प्रतिपिण्डं भिन्नत्वेऽपि द्विती-
यादिपिण्डेषु सौसादश्यात् प्रतिसंधीयमानं स्वाश्रयेषु
वस्तुष्वेकबुद्धिशब्दनिबन्धनं भवति तदेव प्रतिसंधीयमानं
सौसादश्यमनुवृत्तिरिति चोच्यत इत्यादि । यच्च वरदक्षि-
ष्णुमिश्रैरुक्तं प्रत्यक्षाश्रयवर्तिसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयो-
गविभागपरत्वापरत्वद्रव्यत्वसादश्यानि प्रत्यक्षाणि उप-
मानं प्रमाणांतरं चोक्तम् इदं च सादश्यं गुणः अनुमानेन
गुणत्वावधारणात् कार्यभूतसंख्याशक्तिसादश्यानि गुणाः
द्रव्यकर्मान्यत्वे सति आश्रितकार्यत्वात् घटगतशौक्ल्यव-
दिति तत्तेषां तथाऽभिमतमित्येकदेशमतं मन्तव्यम् । यत्तु
भट्टपराशरपादैरुक्तम्-

भूयोऽवयवसामान्यं सादश्यं बहुवोचिदुः ।

पृथक् प्रमेयं तदिति प्रमेये दर्शयिष्यते ॥

इति तत्किमभिप्रायमिति न जानीमः, उत्तरत्र प्रमेय-
निरूपणस्य विच्छिन्नत्वात्, अस्तु वा सादश्यमन्यत् तन्म-
तेमापि, अस्माकं त्वेषा रुचिः तदत्र संस्थानमाकृतिरिति
पर्यायाः तदेव परस्परनिरूपितत्वेण सौसादश्यं जातिः
सामान्यमिति च गीयते नान्यदुपलब्धम् । यत्तु भट्टप-
राशरपादैरुक्तं ननु द्रव्यत्वपृथिवीत्वशुक्लत्वप्राकत्वादेः
सामान्यस्यानाश्रये वाच्यानां स्वप्रवृत्तिनिमित्तानां च
संतत्यवस्थादीनामनेकत्वादेकप्रयोजकाभावे कथमैकशब्दं

वद, तव वा कथम् न ममैवैष भरः सर्वो हि कालः सर्व-
मित्यादिषु बहुष्वपि शब्दैक्यं मन्यत इत्युक्त्वा

वाच्यस्वरूपेऽथ तदीयरूपे दूरादुपाधिष्वथैकभावात् ।
सादृश्यभेदाग्रहतोऽथवैषु वाच्येष्विहैकीकरणं मतं तत् ॥

इति चन्द्रः सूर्यइत्यादौ वाच्यस्वरूपैक्यात् घटः पट
इत्यादौ तदाकारैक्यादित्यादि तत्र न तावन्मुख्यमेवा-
कारैक्यं विवक्षितं जातिनिराकरणात्, अत एकाकारविक-
ल्पयोग्यसंस्थानविशेषवत्त्वमभिमतमिति मन्यामहे । तच्चेदं
सामान्यमापाततः क्वचित् प्रत्यक्षीक्रियते यथा घटत्वादि,
क्वचित्सहकारिविशेषापेक्षया यथा विलीनघृतादौ गन्ध-
ग्रहणापेक्षया घृतत्वादि, मातापितृसंबन्धस्मृत्याद्यपेक्षया
ब्राह्मणत्वादि, तदुक्तं भगवद्यामुनमुनिभिरागमप्रामाण्ये ।

ततश्च संततिस्मृत्याऽनुगृहीतेन चक्षुषा ।

विज्ञायमानं ब्राह्मण्यं प्रत्यक्षत्वं न मुञ्चति ॥

तथा च दृश्यते नानासहकारिव्यपेक्षया ।

चक्षुषो जातिविज्ञानजनकत्वं यथोदितम् ॥

इत्यादि ॥

सन्तु जगन्मङ्गलविग्रहाः पूर्वाचार्या लोकद्वयनिस्त्रि-
लमङ्गलाय नः इति साञ्जलिबन्धमभ्यर्थयामहे भगवन्तं
लक्ष्मीसहचरं, तानपि च जगच्छुभकामनया विरचिताने-
कनिबन्धान् ॥

यदि महानसाधर्म्यादग्निमान् पवर्तः तर्हि तत्साधर्म्यात् त्रैलोक्यमप्यग्निमद्वेदित्यादि । अविशेष-
समायां तु पक्षादेरविशेषमात्रोपपादनम् इह तु
विपक्षस्य सपक्षत्वापादने तात्पर्यमिति न तथा सह
संकरः । परिकरस्तु तद्वदेव बोद्धव्यः । उद्धारस्तु नेदं
विवक्षितार्थसाधकम् असाधकसाधर्म्यात् अस्ति च तद-
स्य घटधर्मत्वमिति वा तस्यामेव प्रतिज्ञायां समानध-
र्मत्वात् सत्त्ववदिति वा तयोरेव पक्षदूष्टान्तयोर्घट-
धर्मत्वादिति वा जातिवाक्यार्थः । सर्वत्र स्वीकृति-
व्यापनाद् व्याघातः । प्रथमे तावदिदमपि वाक्यं
विवक्षितमर्थं न प्रतिपादयेत् तदप्रतिपादकसाध-
र्म्यात् । अस्ति च तदस्य प्रतिज्ञाद्यवयवयोगित्वं
स्थापनावाक्येनेति व्याघातः । द्वितीये ऽपि तस्यामेव
प्रतिज्ञायां समानधर्मत्वात् स्थापनावाक्यवदिति ।
तृतीये नेदं प्रतिषेधकम् आकाशधर्मत्वात् स्थापना-
वाक्यवदिति व्याघातः । तदेतत् सर्वं मनसि कृत्य
साधर्म्यादसिद्धेः प्रतिषेधासिद्धिः प्रतिषेध्यसाधर्म्या-

णरहितत्वात् तत्साधर्म्यात्(?) । परिकरस्त्विति । कस्यचि-
द्धर्मस्य किञ्चित् प्रत्यसाधकत्वमस्या उत्थानबीजं हेतोरसा-
धकत्वमारोप्यमित्यर्थः । असाधकसाधर्म्यात् अनित्यत्व-
साधकेन घटत्वादिना घटधर्मरूपत्वरूपसाधर्म्ययुक्तत्वादि-
त्यर्थः । स्थापनावाक्येन असाधकत्वेनाभिमतवादिवा-
क्येन । असिद्धेः साध्यसिद्धानङ्गस्य घटत्वादेः साधर्म्यात्
घटधर्मत्वादेर्हेतोः वादिवाक्यप्रतिषेधो न सिद्ध्यति प्रति-

दिति । अपरं च व्याप्तिलक्षणमुक्ताङ्गहानिप्रदर्शनपरं सूत्रम् दृष्टान्ते साध्यसाधनभावेन प्रतिज्ञातस्य धर्मस्य हेतुत्वात् तस्य उभयथा भावान्नाविशेष इति ॥ २७ ॥
धर्मस्य तदतद्रूपविकल्पानुपपत्तितः ।

धर्मिणस्तद्विशिष्टत्वं भङ्गो नित्यसमो भवेत् ॥ २८ ॥

विवक्षितस्य कस्यचिद्विशेषणधर्मस्य तद्रूपत्व-
मतद्रूपत्वं वेति विकल्प्योभयथाप्यनुपपत्त्यभिधानेन
धर्मिणस्तद्विशिष्टत्वखण्डनं नित्यसमः उपलक्षणना-
मैतत् अन्वर्थसङ्गा तूपरञ्जकसमेति । ततश्च नि-
त्यानित्यभिन्नाभिन्नकार्याकार्याश्रितानाश्रितसत्यासत्य-
सदसत्स्थिरास्थिरैकानेकानुवृत्तानुवृत्तविशेषणावि-
शेषणसापेक्षानपेक्षक्रमाक्रमवाच्यावाच्यपरोक्षापरो-
क्षवर्तमानावर्तमानहेयाहेयसहितासहितविरुद्धाविरु-
द्धज्ञाताज्ञातेष्टानिष्टद्विष्टाद्विष्टकृताकृतशक्ताशक्ता-

षेध्येन वादिवाक्येन जातिवादिवाक्यस्य प्रतिज्ञायवयव-
योगित्वसाधर्म्यसङ्गावेन स्वव्याघातकत्वादिति सूत्रार्थः ।
दृष्टान्ते साध्येन व्याप्तत्वेन भूयोदृष्टस्य कृतकत्वादिधर्मस्य
हेतुत्वात् तथाविधहेतोः जातिवाक्ये ऽभावाद्योभयोः सा-
म्यमतो जातिवाक्यं व्याप्त्याख्ययुक्ताङ्गहीनमिति सूत्रा-
न्तरार्थः ॥ २७ ॥

उपरञ्जकधर्मः संसर्गधर्मः विषयविषयिधर्मः अनुप-
लब्धिसमायामुक्तः इह तु विषयसंसृष्टधर्मो इति विशेषो
द्रष्टव्यः ततश्च नित्यसम इत्युपलक्षणनामत्वात् । न पश्चाद-

त्पन्नानुत्पन्नव्यवहृताव्यवहृतघटाघटसन्दिग्धासन्दि-
ग्धेत्यादपीतरविकल्पोपक्रमाः संगृहीता भवन्ति । एव-
मियं प्रवर्तते अनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञायां तावदाह ।
अत्र साध्यमनित्यत्वम् अनित्यं नित्यं वा । तत्र अनि-
त्यत्वे कदाचित् तदभावाच्छब्दे नित्यः स्यादिति न
पश्चादनित्यत्वावकाशः । अथ नित्यं चेदनित्यत्वध-
र्मस्य नित्यत्वात् तद्धर्मिणोपि शब्दस्य नित्यता स्याद-
नाश्रयधर्मावस्थानासम्भवात् । तदिदमुक्तं नित्यम-
नित्यभावादनित्यस्योपपत्तेर्नित्यसम इति । अनित्य-
तया साध्ये शब्दे नित्यमनित्यत्वस्य भावाच्छब्दनित्य-
त्वोपपत्त्यभिधानेन प्रत्यवस्थानं नित्यसम इत्यर्थः ।
किं चेदमनित्यत्वं नित्यं चेत् तर्हि नित्यो धर्मः कथं
धर्मिणमनित्यं कुर्यात् । न हि रक्तजपाकुसुमयोगात्
स्फटिको नीलः स्यात् । अनित्येन नित्यत्वेन योगाद-
नित्यः शब्दः स्यादिति चेत् तर्हि रक्तजपाकुसुमसं-
सर्गनिबन्धनस्फटिकारुणिमवद्भातत्वप्रसङ्गः । तदाका-
रवस्तु सम्बन्धात् तदाकारत्वे घटाकारद्रव्यसम्बन्धात्
पटस्यापि घटत्वप्रसङ्गश्च स्यात् । अपि च अनित्य-
मनित्यत्वान्तरयोगादनित्यं स्वभावतो वा पूर्वज्ञान-

नित्यत्वावकाशः धर्मिग्राहकप्रमाणबाधितत्वादनित्यत्व-
साधनमयुक्तमित्यभिप्रायः । अस्यां प्रकारान्तरेण प्रत्यव-

वास्था उत्तरत्रातस्वभावानां घटादीनामनित्यता न
 स्यात् । तेषां चानित्यत्वस्वभावत्वे द्रव्यत्वव्याघात
 इत्यादिः सरूपेण प्रवृत्तिः । विरूपेण तु नित्यः शब्द
 इति प्रतिज्ञायां नित्यत्वयोगान्नित्यः । तच्च धर्मिणो-
 भिन्नमभिन्नं वा भिन्नं चेत् भिन्नत्वयोगात् तदपि भिन्न-
 त्वान्तरयोगादित्यनवस्थापातः । नित्यत्वधर्मस्य धर्मि-
 णः शब्दादभिन्नत्वे धर्मधर्मिणोरन्यतर एवावशिष्यते
 तत्र धर्ममात्रस्थितावाग्रयासिद्धिः । धर्मिमात्रस्थितौ
 साध्याभावेन कालातीतप्रसङ्गः । तथा अनित्यः शब्द
 इत्युक्ते अनित्यत्वं कार्यमकार्यं वा । कार्यमपि शब्देन
 सहोत्पद्यते ततः पूर्वं पश्चाद्वा । न प्रथमः कल्पः
 धर्मिणः समवायिकारणत्वेन पूर्वं भावावश्यम्भावात् ।
 अत एव न द्वितीयः न च तृतीयः अनित्यत्वधर्मात्पक्षेः

स्थानमाह । किञ्चेदमिति । अतस्वभावानां स्वभावतो
 नित्यानित्यत्वधर्मविलक्षणानां द्रव्यत्वव्याघातः अनि-
 त्यत्वं नाम नित्यत्वाभावः ततस्तत्स्वभावानां भावरूप-
 द्रव्यत्वं व्याहृतमित्यर्थः । सरूपेण वृत्तिः अनित्यत्वादि-
 साध्यधर्मसजातीयपरम्परया प्रत्यवस्थानप्रकार एवमुक्त
 इत्यर्थः । विरूपेण साध्यधर्मविजातीयभिन्नत्वादिपरम्प-
 रया प्रत्यवस्थानरीतिः वक्ष्यत इति शेषः । भिन्नत्वयो-
 गात् भेदधर्मसंसर्गाद् भिन्नः स्यात् । तदपीति । तदपि
 भिन्नत्वं स्वधर्मेणानित्यात् भिन्नाश्च तस्यैतद्योगात् भिन्न-
 त्वान्तरेण भिन्नं भवेदेवं तदप्यनवस्थापात इत्यर्थः । धर्म-
 मात्रस्थितौ धर्मपरिशेषे । अत एवेति । धर्मिणः पूर्वसि-

पूर्वं शब्दो नित्यः स्यात् । तथा च नानित्यत्वावकाशः
 अनित्यत्वस्याकार्यत्वे तु धर्मिण्योप्यकार्यत्वान्नित्यत्वा-
 पातः । तथा घट इत्युक्ते घटत्वयोगाद् घटः तत्किं
 नित्यमनित्यं वा नित्यत्वे घटोपि नित्यः स्यात् ।
 नित्यधर्माश्रयत्वात् नित्यपरममहत्त्वाश्रयव्योमवत् ।
 अनित्यत्वे सामान्यरूपताव्याघात इत्यादिसूत्रतात्प-
 र्यार्थः । अस्या धर्मधर्मिभावो द्वारं प्रतिकूलतर्क आरो-
 प्यः । उद्धारसूत्रं तु । प्रतिषेध्यनित्यमनित्यभावाद-
 नित्ये नित्यत्वोपपत्तेः प्रतिषेधाभाव इति । अनित्यः
 शब्दो न भवति नित्यभूतानित्यत्वधर्माश्रयत्वात् ।
 नित्यपरममहत्त्वाश्रयव्योमवदिति जात्युत्तरार्थः ।
 तत्रानित्यतया प्रतिषेध्ये शब्दे नित्यमनित्यभावादि-
 ति हेतुः सिद्धश्चेत् तदा नित्यमनित्यत्वस्य स्वीका-
 रादनित्ये नित्यत्वप्रसङ्गाभिधानेन कृतस्य प्रतिषेध-
 स्याभावः । हेत्वङ्गीकारे प्रतिज्ञाव्याघातात् प्रतिज्ञा-
 ङ्गीकारे हेतुव्याघातादिति सूत्रोत्तरार्थः । यथायोगं
 व्याघातमात्रोपलक्षणं तात्पर्यार्थः । तथाहि यदुक्तम् ।

ह्यवश्यम्भावादेव सहेतुपत्तिरयुक्त इत्यर्थः । तत्सरूपवि-
 रूपप्रवृत्तिप्रकाराणां सूत्रे ऽवकाश इत्याह । सूत्रता-
 त्पर्यार्थ इति । प्रतिकूलतर्कशब्देन तद्वारकाश्रयासिद्धि-
 प्रमाणबाधश्च गृह्यते । यथायोगमिति । एवं नित्यत्वाद्यु-
 परञ्जकधर्मेषु साध्यमानेष्वपि प्रतिज्ञाहेत्वोरन्योन्यव्या-
 घातमात्रं सूत्रतात्पर्यार्थ इत्यर्थः । तदेवोपपादयति ।

अतदाकारो वा धर्मो न धर्मिणस्तदाकारतामापादय-
तीति । तन्न धर्म एव हि धर्मिण आकारः न तु तेना-
पादमर्थान्तरमस्ति ततश्चायुक्ताङ्गत्वं तदाकारापा-
दकत्वस्यायुक्तस्याङ्गीकारात् । कथं धर्मिणो भिन्न
आकारः स्यादिति चेत् न भिन्नस्यैवाकारत्वात् । न
चातिप्रसङ्गः स्वभावतो व्यवस्थानात् । काल्पनिकं
धर्मधर्मिभावमभ्युपगच्छतापि काल्पनिकस्यापि भेद-
स्यावश्याभ्युपगमनीयत्वात् । न हि स्वयमेव स्वस्य
धर्मो भवति आत्माश्रयत्वप्रसङ्गात् स्वव्याघातश्च ।
इदमसाधकमित्यत्रासाधकत्वयोगादसाधकं तत्किं
तदाकारमतदाकारं वा भिन्नमभिन्नं वा कार्यमकार्यं
वेत्यादिविकल्पप्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात् । एवं हेतुदृष्टान्त-

तथाहीत्यादिना । अतदाकार इति । अनित्यत्वादिधर्मर-
हितस्तद्विना अनित्यत्वादिधर्मो न धर्मिणमनित्यत्वादि-
युक्तं करोतीति तदुक्तं पूर्वमित्यर्थः । कथं धर्मिण इति स्व-
रूपशब्दपर्यायः ततो न विरोध इत्यर्थः(?) । भिन्नस्याका-
रत्वे सर्वस्य सर्व एवाकारः स्यादित्यत्राह । न चातिप्रसङ्ग
इति । स्वभावत इति । शरीरिणो भिन्नस्य शरीरत्वे ऽपि
यथा घटपटादीनां शरीरत्वाभावः एवं भिन्नेषु कश्चिदेवा-
कारो न तु सर्व इति भावः । काल्पनिकमिति । धर्मधर्मिणोः
भेदानवस्थानादभेदे धर्मधर्मिभावाभावाच्च वास्तवः कश्चि-
द्धर्मधर्मिभावोऽस्ति किं तु काल्पनिक इति वदता बौद्धा-
दिनेत्यर्थः । भेदानभ्युपगमे बौद्धमाह । न हि स्वयमेवेति ।
आत्माश्रयत्वप्रसङ्गात् आत्माश्रयं स्वमाश्रित्य स्वस्याव-

योरपि योज्यम् । एवमन्य आकारो न भवत्यन्यत्वा-
दित्यादावपि दर्शयितव्यम् । अत्र सर्वत्र धर्मधर्मिभा-
वानभ्युपगमे तवापि न हेतुसाध्ये स्याताम् । तदभ्यु-
पगमे वा न प्रतिषेध इति सर्वत्रापि व्याप्तिहान्या
युक्ताङ्गहानिश्च दर्शयितव्या । उपलब्धियोगादुपल-
ब्धस्तत्रापि तथेति युक्तियोगाद्युक्तस्तत्रापि तथेति
कृतियोगात् कार्यं तत्रापि तथेत्यादाविष्टप्रसङ्गत्वम-

स्थानप्रसङ्गात् । एवं हेतुदृष्टान्तयोरपीति । इदमसाधकम-
सिद्धत्वात् शब्दानित्यत्वे चाक्षुषत्ववत् इत्यत्रासिद्धिये-
गादसिद्धत्वं सा च तदाकारवृत्त्यादिकं चक्षुःसम्बन्धाच्चा-
क्षुषत्वं स च सम्बन्धस्तदाकारोतदाकारो वेत्यादिकं बोह-
नीयमित्यर्थः । अन्य आकार इति । अन्यत्वादिकं शब्दा-
देराकारो न भवितुमर्हति तदन्यत्वात् घटस्य पटवदित्या-
द्यनुमाने ऽपि प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तेषु पूर्वोक्तरीत्या व्याघातो
दर्शयितव्य इत्यर्थः । पुनरप्यसाधारणदोषमाह । अत्र सर्व-
त्रेति । सर्वत्र जातिवादिनोतदाकारस्तदाकारो वेत्या-
दिसर्वानुमानेषु न हेतुसाध्ये स्यातां हेतुसाध्ययोरपि
धर्मिणो धर्मत्वाद्धर्मधर्मिभावानभ्युपगमे ते ऽपि न स्त
इत्यर्थः । तदभ्युपगमे वेति । अनुमानसिद्ध्यर्थं धर्मधर्मि-
भावाभ्युपगमे वातदाकारस्तदाकारो वेत्यादिना वादि-
वाक्यप्रतिषेधो न सिद्ध्यतीत्यर्थः । व्याप्तिहान्या जाति-
वादिना तत्रतत्रोक्तप्रतिकूलतर्काणां दूषणव्याप्त्यभावेने-
त्यर्थः । केषुचिदुपरञ्जकधर्मेषु तर्कस्याङ्गान्तरहानिमाह ।
उपलब्धियोगादिति । इष्टप्रसङ्गत्वम् उपलब्धिकृतीनामुप-
लब्धत्वोक्तस्वकार्यत्वसहभावात् तत्प्रयोगोऽस्मादिष्ट इत्य-

प्यस्तीति सर्वेषामपि प्रसङ्गानां यथायथं तर्काङ्गपञ्च-
कान्यतमहानिरुहनीया । एतामेव जातिमवष्टभ्य
शुष्कतर्कवादिनां बौद्धचार्वाकवेदान्तिनां बालजनस-
म्मोहनहेतवः कण्ठकोलाहला इति संक्षेपः ॥ २८ ॥

असिद्धतां वादिहेतोरुक्तान्तं साधयेत् स्वयम् ।
तद्दूषणान्मूलहेतुभङ्गः कार्यसमो मतः ॥ २९ ॥

हेतुशब्दोत्र साधनाङ्गोपलक्षणार्थः तेन पक्ष-
हेतुदृष्टान्तानामन्यतमस्य साधनाङ्गस्यासिद्धत्वमुद्गा-
व्य तत्साधकत्वेन स्वयमेवोत्प्रेक्षया किञ्चिदभिधाय
स्वोत्प्रेक्षितदूषणेन वादिसाधनभङ्गापादनं कार्यस-
मः । अनित्यः शब्दः कार्यत्वादित्युक्ते प्रत्यवतिष्ठते ।
असिद्धं तावत् कार्यत्वं तत्साधकं च प्रयत्नानन्तरी-
यकत्वं तच्चाभिव्यक्तौ कूपोदकादिभिरनैकान्तिकम् ।
ततश्च कार्यत्वासिद्धिस्तदवस्थैवेति । एवं पक्षदृष्टा-

र्थः । सर्वेषामपीति । नित्यानित्यत्वादिसर्वोपरञ्जकधर्म-
मुद्दिश्य ये प्रसङ्गाख्यास्तर्का उक्ताः तेषु केचिदव्याप्ताः
केचित् प्रतितर्कपराहताः केचिदिष्टार्थाय पर्यवसानहीनाः
केचिदिष्टरूपाः केचिदनुकूलाः अतः सर्वे तर्काभासा इत्यु-
हनीयमित्यर्थः । बालजनसम्मोहना न्यायतत्त्वानभिज्ञ-
बालजनभ्रामिका ॥ २८ ॥

तत्साधकं चेति । शब्दः कार्यो भवितुमर्हति प्रयत्नान-
न्तरभावित्वात् घटवत् प्रमाणात् कार्यत्वहेतुसिद्धिरित्य-
र्थः । एवं पक्षदृष्टान्तयोरपीति । शब्दघटयोरनित्यत्वं नाम
प्रध्वंसनं तयोः सम्बन्धो विद्यमानकाले ऽपि नष्टकाले वा ।

ing the fact that the person as knower is conscious of the body, sense-organs etc. as the *I*, as *Mine*. What then is the ground for this statement? The ground is that, as regards the personal consciousness, no feeling of assurance has arisen as to its being a case of false predication; whereas, in the other common instances e. g. the false silver and the double moon, an immediate assurance of their falsity has arisen. Again, this assurance arises after Nescience has been destroyed (*bādhe*); but, in the case of personal consciousness, the destruction of Nescience has not taken place. Hence it is logically proper, first to state a definition of false predication; and then to shew that the thing as thus defined really exists.

But even so, it may be argued, all that need be shewn in this context is the real existence of the thing defined. For when the existence of a thing has been ascertained through some organ of knowledge, no doubt as to the possibility of its existence can arise; and when no such doubt has arisen to be removed, it is unnecessary to shew further that the existence of the thing is possible. So far true, we reply. But the fact is that a certain kind of thing, e. g. a cavity of evil omen sometimes observed in the sun, or the swallowing of palaces by a magician, is rejected as a sheer impossibility, on the testimony of some organ of knowledge found trustworthy and applicable without exception to all our experience, and this in spite of the fact that an object of this kind is present to our consciousness:—the reason being that, though searching with all care, we have failed to discover any conditions which operating as defects could have brought about this unusual consciousness. Similarly, a person might

argue that false predication in regard to the Self should be rejected as an impossibility, being an error of which no faulty condition is perceived as the cause—since the Self (as described in the Vedānta system) is not an object of knowledge, is unrelated and without any conditions that could cause a false predication; and also because it can annul a false predication in regard to anything else, as being itself the pure Principle of Intelligence. Hence, to meet such an argument, it is necessary to make a distinct statement as to the possibility of false predication, apart from the proof of its existence. And this is it is that the Bhāṣya passage enounces. The sentence—WHAT IS THIS FALSE PREDICATION?—is enounced as a *tantra*, i. e. though uttered but once, it conveys more than one meaning, because the pronoun *what* may imply a mere question and also an objection; and both senses are possible in the present context. The Bhāṣya-writer first answers the question by stating the definition of false predication; and then premising a doubt as to the possibility of its existence, he resolves that doubt. To aid the understanding of learners in regard to such a subject-matter, teachers adopt this method—first, an imaginary opponent is introduced, and the teacher, supposing that the opponent and the pupil are urging an objection and asking a simple question, respectively, in the one sentence, replies thereto: then the opponent further expounds his position—in this way learned teachers introduce counter arguments and refute them. Such is the invariable method of elucidation adopted in composing passages of such a nature.*

---

* Cf. Text: p. 17, ll. 2, 4.

THE PRESENTATION OF SOMETHING PREVIOUSLY KNOWN ELSEWHERE, AS IF IT WERE A REMEMBERED THING—these words give a definition of *adhyāsa*, which word occurs in the preceding question—WHAT THEN IS THIS ADHYĀSA? The word *elsewhere* *paratra*, implies that a presentation of *something else*, *parasya*, had taken place. And it is of this *something* that the words—AS IF IT HAD THE CHARACTER OF A REMEMBERED THING—are predicated. The word *smṛti* here means a thing remembered; for even

Page 7. when not forming a name, the suffixes *ghañi* etc. can be applied to denote the syntactical object or the instrument, though not the agent, of the verbal root. This *other something* appears as if it were, while really it is not, a remembered thing; for it is clearly known as an object now directly present to consciousness. The fact of its having a character *like* that of a remembered thing is demonstrated by the words—A PRESENTATION OF SOMETHING PREVIOUSLY KNOWN. For in the case of a man who has not previously known what silver is, silver is not presented to his consciousness when a mother-of-pearl shell is in contact with his sense-organs. And hence the single definition of *adhyāsa* will apply equally to the presentation and to the thing presented*—such being the force of the sentence conveying the definition. We explain how this is possible. The character of this presentation is like that of remembrance but it is not remembrance; for it does not re-present any individual object that had been presented previously through some organ of knowledge. But why is this presentation said to be like remembrance? Because it is mediated by the prior

---

* Cf. p. 10, n. 1.

activity of some organ of knowledge. The presentation of an object, which is not now in relation to some sense-organ, cannot arise except as being mediated by the prior activity of some organ directed towards that object.

But an opponent may urge : If, while the organ of vision is in relation with a certain object, a knowledge of some other object results, this knowledge is certainly remembrance, though its re-presentative character is for our consciousness obscured. The remembrance of that definite object is aroused as the result of some particular defect attaching to the sense-organs and to the other sources of knowledge. And, owing to this defect, the sense-organ is unable to make known the special object with which it really is in relation. Thus, owing to a defective sense-organ, we fail to distinguish, in such cases, between the presentative element (*darṣana*) and the re-presentative (*smaraṇa*) which succeeds to it without any break ; and as a consequence results the error of regarding them as numerically *one* consciousness, although they are not so presented. Compare here the case of two trees which seen from a great distance appear to be one tree, though not presented as one.

If, again, it be asked how a bitter taste arising in regard to a sweet object and due to some defect of the bile can be a re-presentation, in the case of an infant who has never had experience of a bitter flavour :—The opponent replies that the bitter taste must have been experienced by the child in some previous stage of existence. For if such previous experience be denied, no reason can be given why a *seventh* kind of flavour* is not perceived

---

* Flavours are of *six* kinds only.

by the infant, since equally with the bitter flavour this seventh kind has never been experienced, being in itself a sheer non-entity. Hence bile as a defect is the sole cause of the sweet flavour not being perceived and of the re-presentative nature of the bitter flavour being obscured: for the existence of a particular cause has to be inferred from the nature of the results produced.* Summing up the opponent's view:—in all cases where a sense-organ is in relation with a certain object, and a consciousness of some other object arises, this consciousness must be explained as a re-presentation followed by the obscuring of its re-presentative nature.

To all this we reply by asking the opponent to explain what he means by 'our consciousness of remembrance as re-presentative' (which character is *obscured*, he says, in certain cases.). He certainly cannot mean that we are now conscious of remembrance as a something bound up with (and thus defined by) a prior presentation; for, when a presentation has lapsed, it cannot reappear in consciousness to qualify the very thing which it had made known as object, in the first instance. Hence what remembrance makes known is the bare thing, and not the thing as bound up with the prior presentation of it. And this explains the fact that no presentation of a thing takes place when the latter is re-called to mind by means of its proper name. Otherwise it would follow that a word denoted not only a thing but also our consciousness of that thing. Again, our remembrance of some pleasant spot, as when we say—that is the place to live in—brings up the place merely and not our knowledge

* Cf. Viv. p. 23. ll. 4, 5.

of the place. And, further, many remembrances do occur which do not bring up the prior presentations.

Nor, again, does this 'consciousness of remembrance' present itself as a distinct and self-defined (svagata) variety of cognition in general. For nothing, whether it be cognition, which is always a matter of inference, or anything else, is known as a merely self-defined entity. Hence the statement (of the *Çābarabhāṣya* I. 5.) :—"We infer that cognition as a form-less something exists." By *form-less* is meant that the special form of cognition cannot be described, its specific property is not made clear. So, then, this *consciousness of remembrance* cannot be a self-determined entity (स्वतः i. e., independent of the objects remembered).

Nor can it be said that this 'consciousness of remembrance' is due to a special kind of object i. e. to the object as remembered ; for the latter is neither more nor less than the object which was perceived, in the first instance, by some organ of sense. Nor can it be due to a special kind of result i. e. a change wrought in the Intellectual Principle when remembrance takes place) ; for this result is determined by the same objects that wrought a change in the Intellectual Principle through the organs of knowledge. On the other hand, the knowledge expressed in—"I remember this or that object as one perceived elsewhere and at some other time"—is due to the connexion between words and the things signified ; just as the judgment—"this thing is a cow"—is due to the connexion between the word *cow* and an individual thing with definite bodily parts. Hence remembrance, as being

itself the result of a mental relic of the object previously made known by some organ of knowledge, is confined to making known the said object. Then again, whether from the point of view of knowledge or of the thing known, there exists no further element in regard to which an obscuring might be supposed to occur as being due to the result of a defect in some organ of sense. Nor can it be argued that, in the case in question, re-presentation takes place of that object, e.g. silver, which had been already presented through some organ of knowledge; for, as we have said, that object is clearly known as something now present to consciousness. Hence we conclude that the knowledge which arises in regard to a certain object, while the sense-organ is in contact with some other object, is not remembrance, but is a distinct kind of presentation termed *adhyāsa* or false knowledge.

But the opponent may rejoin that, if such false knowledge is to be regarded as a distinct kind of presentation, a contradiction will arise as between the statement that false silver is presented to consciousness and the statement that the real pearl-shell is the real object of perception; and that such a contradiction cannot be agreeable to those who profess to follow the deliverances of consciousness. And if, by way of counter-reply, it be said that the pearl-shell even when presented as such is termed a *real* object in the sense only that it is something capable of being dealt with in that character which the presentation of it determines; that the shell certainly appears at the present moment as if it could be treated as silver, and hence there is no reason why, in this sense, it should not be termed the real object of perception;

then, urges the opponent, let the question be whether this presentation of the shell as silver is true or false. If this were a true presentation, no negation of it could occur as expressed in the judgment—this thing is not silver—as indeed no negation of the pearl-shell is found to occur. But as a fact of experience, silver is denied in such cases. Hence (says the opponent) this view is without logical support.

Again, it may be argued that, owing to some defect operating as a cause, a material change is produced in the pearl-shell so that it takes the form of silver. But this view, the opponent rejects, as equally unsound; his grounds are that in regard to the substance curds, which is a material product of milk, we are not conscious of it as milk, in the first instance, nor do we subsequently say that the perceived thing is not curds; whereas both these points hold in regard to the silver in question: he argues further that if the pearl-shell is materially changed into silver, just as the substance of milk changes into curds, then it should continue to exist in the form of silver even after the *defect* which brought about the change had ceased to operate. To meet this latter point, it may be urged that just as the heat of the sun is observed to be the cause both of the opening of the lotus flower and of its continuing open—the flower being seen to close when

the heat is removed; so the silver ceases to exist, when the defect which brought it into existence has ceased to operate. But, rejoins the opponent, this illustration is not apposite, for, as in the case of the lotus, so in the case of the silver you ought to be conscious of it as having returned to its earlier condition

संस्कृतपुस्तकानां सूचीपत्रम् ।

मूल्यम्

श्रीभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमपाठः श्रुतप्रकाशिकासंवलितः पं. श्रीराममिश्र-	
शास्त्रप्रणीतकृच्चित्कविप्रमपदटिप्पणीसमेतः	७॥
श्रीभाष्ये प्रथमाध्यायद्वितीयपादमारभ्य द्वितीयाध्यायान्तम्	तथा .. ६
श्रीभाष्ये तृतीयाध्यायमारभ्य चतुर्थाध्यायान्तम्	तथा .. ३=
वेदार्थसंग्रहे भगवद्रामानुजमुनिप्रणीतः सटीकः	३॥
खेहपूतः प्रथमो विन्दुः सत्सम्प्रदायाचार्यपं. स्वामिश्रीराममिश्रशास्त्र-	
प्रणीतो निर्विशेषाद्वैतनिराकरणपरः	१॥=
खेहपूतिसंहिता वेदार्थसंग्रहः	३॥
शास्त्रदीपिका	६॥
सङ्कल्प-काण्डम्, जैमिनीयषोडशाध्यायाः शेषचतुरध्यायोस्वरूपम्, भाट्टच-	
न्द्रिकोपेतम्, पं. स्वामिश्रीराममिश्रशास्त्रसङ्कलितटिप्पणीसमेतम् ।	१॥
काशिकाव्याख्या पदमञ्जरी, श्रीहरदत्तमिश्रविरचिता, भारद्वाजप-दामोदर-	
शास्त्रिणा संशोधिता पूर्वार्द्धरूपा	५॥
तथा उत्तरार्द्धम्	८॥
माधवीया धातुवृत्तिः, नामधातुवृत्तिश्च, श्रीमाधवाचार्यसोदरेण	
श्रीसायणाचार्येण विरचिता	७॥
काशिका, पाणिनीयव्याकरणसूत्रवृत्तिः, पण्डितवरवामनजयादित्यविरचिता	६॥
श्रीतिङन्तार्णवतरणिः ।	६
दिगुमीमांसा, श्रीसुधाकरद्विवेदिविरचिता	१॥=
जैमिनिसूत्रवृत्तिः सुबोधिनीनामिका, श्रीपुतरामेश्वरसूरिविरचिता ..	५॥
लक्षणावली, न्यायाचार्यश्रीमदुदयनविरचिता, शेषशार्ङ्गधराचार्यविरचितया न्याय-	
मुक्तावल्याख्यया टीकया सहिता ।	३॥
सिद्धान्ततत्त्वं नाम वेदान्तप्रकरणम्, मीमांसाधुरन्धरश्रीमदापदेवसूनुना	
विद्वद्वरेण श्रीमदनन्तदेवेन विरचितम् ।	३॥
तत्त्वमुक्ताकलापः-सर्वार्थसिद्धियुतः, बौधायनीयार्थसिद्धान्तानुसारी विशिष्टाद्वै-	
तब्रह्मनिरूपणपरः प्रकरणान्यः, श्रीवेदान्ताचार्यापराभिधेन कवितार्कि-	
ककेसरिणा सर्वतन्त्रस्वतन्त्रधिषणेन श्रीदेवदूटनाथदेशिकेन प्रणीतः	५॥=
वेदान्तसिद्धान्तमुक्तावली, आर्थर्वीनिस्साहबकताङ्गलभाषानुवादयुता ..	१॥
काव्यप्रकाशस्य इङ्गलण्डीयभाषानुवादः	३॥
अथर्ववेदसंहिताया इङ्गलण्डीयभाषानुवादः	१२
आगमप्रामाण्यम्, पञ्चरात्रतन्त्रप्रामाण्यव्यवस्थापनपरम्, श्रीभाष्य-	
काराणां परमगुणः श्रीदयामुनाचार्यस्वामिना प्रणीतम्	३॥
तर्कभाषा, श्रीमत्केशवमिश्रविरचिता श्रीमद्विश्वकर्मविरचितया न्यायप्रदी-	
पाख्यटीकया सहिता ।	१॥

CONTENTS.

	<i>Page.</i>
BRĀHMASPHUṬASIDDHĀNTA , Edited with his own commentary by Mahāmahopādhyāya Sudhākara Dvivedin, Professor, Queen's College, Benares	645
LAUKIKANYĀYASAMGRAHA , Ed. Gaṅgādhara Ṣāstrin, Professor, Sanskrit College, Benares	661
NYĀYASIDDHĀNĀNAM , Ed. Rāma Miṣra Ṣāstrin, Professor, Sanskrit College, Benares	677
THE TĀRKIKARAKṢĀ AND SĀRASAMGRAHA OF VARADARĀJA , with the glosses Nīṣkaṇṭakā of Mallinātha Kolācala and Laghudīpikā of Jñāna-pūrṇa, Ed. Vindhyeṣvarīprasāda Dvivedin, Librarian, Sanskrit College, Benares	693
THE PAÑCAPĀDIKĀ OF PADMAPĀDA , Translated by Arthur Venis, ...	701

काशीविद्यासुधानिधिः

THE PANDIT

A MONTHLY PUBLICATION

OF THE

BENARES COLLEGE,

DEVOTED TO

SANSKRIT LITERATURE.

NEW SERIES.

No. 12.] December, 1901. [Vol. XXIII.

BENARES:

PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETORS,
E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS.

1901.

Copyright on each article reserved.

Price Rs. 9-0 per annum.]

श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः ।
 प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥
 अक्षररश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः ।
 प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविज्ञासकुसुमोदोत्करान् ॥ २ ॥

संस्कृतपुस्तकानां सूचीपत्रम् ।

	मूल्यम्
चित्रमीमांसा, चण्ड्यवटीछितकता तै. श्री रामशास्त्रिका संशोधिता	७
तत्त्वविष्णुः, व्याकल्पतिमिचकताः, श्रीमद्भाष्यशास्त्रिका संशोधिताः	१०५
महाकतरङ्गिणी, श्रीमुधाकरद्विषेद्विनिर्मिता	१७
कासरामायणं नाम नाटकम्, श्रीराजशेखरप्रणीतम्	१५
प्रसवराचवं नाम नाटकं, श्रीकवदेवकविप्रणीतम्	७
जमुचौमुदी	७
जमुचौमुदी, श्रीमुत्तहासरकावटेनाचार्य्येष्टम्नवटीयभाषाशामनुवादिता	५
श्रीमुत्तपण्डितवरकाशशास्त्रिणो श्रीजनपुत्रान्तः, श्रीमद्भाष्यशास्त्रिका निकषितः	५
देवेविकसूत्रम्, श्रीमुत्तनाम्नाचार्य्येष्टम्नवटीयभाषाशामनुवादितम्	५
मानवधर्मप्रकाशः, अनुस्यति का हिन्दीभाषा में अनुवाद	५
शाश्वतधर्मदीपिका, ...	७
कमरकोशः वटीकः	५
योगवार्तिकम्	३५
श्रीतपदाश्विनिकनम्	३
वाक्यार्थचन्द्रिका, परिभाषेनुषेकरस्य व्याख्या श्रीकामयोगानन्दशास्त्रि- संशोधिता	५
वाक्यवटीकः, यै. रामशास्त्रिभाष्यवताचार्य्येष्ट परिशोधितः	३५
वेदान्तसिद्धान्तः, श्रीमन्मोहननाथवेदान्तचार्य्येष्ट प्रणीतः	७
कवचनकवचकायं वटीकम् श्रीमन्मोहननाथवेदान्तचार्य्येष्टद्विषेद्विनिर्मितम्	५५

(viz. that of the shell); you ought not to deny, as you do in fact deny, that the silver is the pearl-shell.

On the other hand, some one may argue that the false silver is produced simply out of that presentation which was effected through a defective organ of sense. This view also is rejected as by no means correct. The silver cannot be an object for that presentation out of which it is said to be produced; because it does not exist in the same time as that of the presentation, which as cause is necessarily prior to its product, the silver. Nor again, will it suffice to say that the silver is the object of a presentation other than that out of which it is said to have been produced; for, if this be granted, logic would require that the silver be perceived also by an on-looker (and this is not the case). It may be rejoined that there is no reason why an on-looker should perceive the unreal silver (—his sense-organs being in a healthy condition); whereas the silver is the object of a presentation that was effected through some defective conditions. But this rejoinder is of no avail. For a second presentation, similar to the first in point of its defective origin, would complete its function in producing a second unreal silver; just as the first presentation is said to have produced unreal silver. Hence, as not being an object for either the first or the succeeding presentation, the silver would be in the same position as if it had not been produced at all i. e. would be unperceived. Thus, sums up the opponent, by a logical process of exclusion the conclusion has been reached that, in regard to the knowledge of silver, a certain obscuring of its re-presentative character does indeed take place.

But the opponent starts again : You hold, says he, that an obscuring of remembrance is not possible : similarly, the followers of another system have defined remembrance as a form of knowledge that does not appropriate any objects other [than those which have been previously presented (Yogasūtra I. 11.): What explanation, then, is to be given of the fact that, while the sense-organ is in contact with the pearl-shell, the silver is presented to consciousness?

We reply : Remembrance, which is the result of a mental relic, and which is not recognized as remembrance, is not something produced independently of the knowledge gained through a sense-organ ; but it is a single concrete form of knowledge produced by a sense-organ as aided by a mental relic. And how this happens, we explain. A defect in the cause is able not only to hinder the power of the cause to produce its appropriate effect but also to awaken some one definite mental relic ; for what a defect in the cause can do must be inferred from the results actually observed in any given case. And, so in the present case, the necessary pre-condition or cause is but one, i. e. the presence of a mental relic and a defective sense-organ taken together. This single cause produces but one result, viz. a single concrete cognition. And unreal silver in the place of the pearl-shell is presented quite consistently as the object of this cognition, which was produced by a defective sense-organ aided by a definite mental relic. Hence by *false knowledge*, mithyājñāna, is meant knowledge whose object is unreal. Falsity cannot belong to knowledge in itself ; for there is no means of proving knowledge to be false. (Cf. p. 29.)

But here the opponent may object that the cause of the cognition in question consists of two specifically distinct factors (as above explained), and it cannot therefore produce a single concrete cognition. Our view, however, is faultless. It is commonly observed, for example, in the case of an inference, that two distinct factors, viz., perception of the logical reason (linga e. g. smoke) and the mental relic (of the observed connexion between smoke and fire) combine to produce an inferential knowledge of the thing to be proved (lingin e. g. fire). In a similar manner is produced the recognition of the identity of an object. In both cases, from a sense-organ and a mental relic conjoined is produced but the one concrete presentation, which carries remembrance within itself and which is termed *pramāṇajñāna* i. e. cognition by means of an instrument of knowledge. And since no such cognition takes place if the mental relic has not been awakened, the latter is held to be a cause. Hence it must be said that the perception of the logical reason, e. g. smoke, awakens the mental relic of the relation observed between smoke and fire, and, then, aided by this mental relic it produces an inferential knowledge of the thing to be proved e. g. the unperceived fire. And similar reasoning applies to the case of recognition of the identity of an object. Nor, on the other

hand, can the opponent adduce any proof of

Page 10. his view that, in such cases, there are two distinct cognitions (produced successively by two separate and independent causes). Against his view may be cited the instance of the single concrete perception of a variously coloured object, where the causes of this percep-

tion, viz. the various colours and so forth, are specifically different. But there is a difference to be noted, and it is this:—inferential knowledge, recognition of identity and the perception of a spotted object are effected by untainted causes and are, therefore, true presentations; whereas the perception of the silver in question proceeds from a tainted cause and is therefore a false presentation. Nor does our view conflict with the direct testimony of consciousness, for what this testifies to is only the silver as it presents itself. And thus we term the silver a product of *Māyā* (मायामयं). On the other hand, if the silver were real, it would be perceived by all the on-lookers. For of course real silver, in order to be perceived, does not require the operation of a tainted cause. Otherwise it would follow that the knowledge of real silver could not be produced, if a tainted cause happened to be absent; just as colour is not perceived in the absence of light. But if the silver be held to be a product of *Māyā*, we can consistently hold that only those persons whose organs are tainted can see the silver; just as persons whose eyes are under some magic charm can see the magic object. Moreover, the denial (which results on the perception of the real shell and which is expressed in the words—‘this thing is not silver’—implies that the silver is a product of *Māyā*. We explain how this is so. This very denial (नैन) implies the unreality (mithyātva) of the silver (तस्य) as a consequence of the statement as to the inexplicable character (nirupākhyatā) of the silver; for this denial means that—‘this thing is not silver; the silver appeared in an inexplicable manner, mithyā i. e. it was unreal.’ And this unreality would not hold

good, if the silver could be explained as a positive entity (रूपवत्त्वे) with some one definite predicate or another; just as the (real) pearl-shell which is in contact with a sense-organ cannot be held to be unreal; or as the cognition, which makes known an unreal object, cannot itself be held to be unreal (i. e. the judgment—'this thing is silver'—is something real, though the silver which it makes known, is unreal).

But here it may be objected that the definition of 'false predication' (given in the Bhāṣya) is not wide enough, since it cannot apply to the conditions of sleep and of sorrow for an absent object. In these conditions there is no contact of sense-organs with the perceived objects; so that there can be no presentation of something previously known elsewhere (which the definition requires). Hence also 'false predication' is remembrance, it is not a presentation like remembrance, for over and above the mental relic there is no cause to produce it. We reply that it is not remembrance, because the thing known is known as directly present to consciousness. Nor can it be something *like remembrance*, retorts the opponent, for it is nothing but a product of the mental relic that resulted from the prior activity of some organ directed towards the object known. We reply that, as already declared, the nature of remembrance is confined to making known an object that had been presented at some previous time by means of some sense-organ. Hence, in the case of a dream, the inner organ gives rise to a knowledge of an unreal object: the inner organ at this time is tainted by certain defects of the sleeping condition, and its activity corresponds to the character of those mental

traces which are now awakened by that (most general) cause of activity termed *Adṛṣṭa* or the unseen power of previous actions : Intelligence, self-presented, is the reality underlying that knowledge of an unreal object ; in this Intelligence resides a certain power of Nescience ; and it is this Nescience that seems to change materially into the unreal object of that knowledge, i. e. into the unreal silver. But, argues the opponent ; if this is so, the presentation of dream-objects should be of a purely inward or subjective character. Well, we certainly do not deny this character. But, the opponent rejoins, in dreaming as in waking we perceive spatial limits ; and this is not possible of dream-objects, if these belong to a purely subjective consciousness. He continues : if you hold that space also is of this subjective character, how is it that relation with such a space gives rise to a knowledge of a limit between an inner consciousness and an object outside consciousness ? Here then is another weak point in your position. But we reply that this is not a weak point : For even in the waking condition, the *immediacy* that belongs to the perception of an external object is not something different in kind from that inner and immediate consciousness which is usually termed knowledge (of an object) gained through an organ

(प्रमादज्ञानात्) : Illumination, i. e. knowledge, is of one kind only : Hence, even during the waking condition, an external object is perceived only in so far as it becomes enveloped within our inner and immediate consciousness ; in no other way is knowledge possible of a thing which in itself lacks the nature of intelligence : And the case here is like that of the earthen vessel

which being enveloped by darkness cannot come into view until it has been enveloped by the light of a lamp: Then as to the presentation of a limit i. e. an *inside* and an *outside*, that is something wrought by Māyā even during our waking life; for all this manifold world has its sole basis of reality in the Intellectual Principle, and to this Principle, which is without parts, no such spatial limits can pertain: and it is as seemingly divided into parts by this manifold world that the Principle of Intelligence shines forth as if it were *outside* and *inside*.

Or (to meet another group of objections) let it be granted that space and ether exist as two substances, which we know only through the mind (i. e. by inference, and not by sense-perception) and which (as being of infinite extent themselves) are the two realities of which in every case of false predication something else is predicated: if this be granted, then the word *elsewhere* is consistently employed (in the definition of false predication.)

Here the opponent asks how it is that (in many Vedic passages) Brahman is predicated of Name and other things; and, when asked for the ground of his question, he explains that in a predication of this kind we have not to deal with a tainted organ of knowledge or with the presentation of an unreal object (both Veda as organ of knowledge and Brahman as object are real). True enough, we reply: this predication we hold to be a *form of mental activity* and not a form of knowledge; because it has its source in a Vedic injunction (prescribing that Brahman should be pondered as being this or

that thing), and because as an activity this predication or pondering of Brahman may be performed, or not performed, by the individual man as he may desire: An unreal thing can be made known by a tainted organ; but knowledge can be neither produced nor destroyed by the desire of a man, since it depends for its existence entirely on its cause sc. an organ of knowledge; hence human desire cannot enter in to determine knowledge.

Against this it may be argued that it is an observed fact that knowledge in the form of remembrance is produced by a straining of the mind and is checked by a checking of the mind. True enough, we reply: this straining and this checking of the mind (which depend on a man's desire) are directly concerned in bringing about remembrance or in checking it; on the other hand, the man's desire, though directly concerned in urging or preventing the activity of the organ of knowledge, e. g. in opening or closing his eyes (as he may choose to look at the object or not), is not directly concerned in producing knowledge (i. e. the man can no longer choose to see or not to see when once the visual organ has started into activity). Hence our regarding Brahman as this or that thing is simply a form of unreal predication, which has its origin in a Vedic injunction and is to be made with a view to obtaining a certain result; just as a man is told to regard the wife of another as if she were his own mother in order to get rid of his sensual thoughts. Hence, in conclusion, a faultless definition of adhyāsa was given in the Bhāṣya, viz. THE PRESENTATION OF SOMETHING PREVIOUSLY KNOWN ELSEWHERE, AS IF IT WERE A REMEMBERED THING.

हकारः प्रथमं कर्त्तव्यत्वेन प्राप्तमपि कटाहं बहुकालसाध्य-
त्वान्परित्यज्य पश्चात्कर्त्तव्यतया प्राप्तमपि स्वल्पकाल-
साध्यां सूचीं पूर्वमुत्पादयति तथा प्रकृते ऽपि १० । १६ ॥

उद्देश्यविधेयार्थानां संख्यासाम्ये यथाक्रमं संबन्ध
इति विवक्षायां यथासंख्यन्यायो यथासंख्यमनुदेशः समा-
नामिति पाणिनिसूत्रसिद्धः प्रयुज्यते । यथा टाडसिङ्गसा-
मिनात्स्या इत्यादिषु पाणिनीयेषु सूत्रेषु टाडसिङ्गसादी-
नुद्दिश्येनात्स्यप्रभृतयो विधीयन्ते ते च यथाक्रमं प्रथमः
प्रथमेन द्वितीयो द्वितीयेनेत्यन्वयं प्राप्नुवन्ति तथा द्वे वाव
ब्रह्मणो रूपे मूर्त्तं चामूर्त्तं चेत्युद्दिश्य विधीयते अथात आदे-
शो नेति नेतीति । तत्र हि क्रमेण मूर्त्तयोर्निषेधद्वयमन्वेति ।
अन्यथोभयत्र निषेधद्वयान्वये मूर्त्तामूर्त्तयोरनिषेधप्रसङ्गेन
द्वैतापत्तिः स्यात् ब्रह्मण्यपि वा निषेधान्वये शून्यवादप्र-
सङ्गः । अयं च न्यायः उद्देश्यविधेयहीनेष्वपि समसंख्येषु
कश्चित्प्रवर्त्तते । यथा भोज्यान्नास्ने दोषवन्तःसमासमा-
भ्यां विषमसमे पूजात इति स्मृतौ । न ह्यत्रोद्देश्यविधेय-
भावो ऽस्ति विद्यते च यथासंख्यमन्वयः एवं पृथिव्यम्भसो-
र्गन्धरसावित्यादावपि बोध्यम् ११ । २० ॥

सर्वसाधारण्येन प्राप्तो ऽर्थ उच्यमानो यत्र स्वेन सह
प्राप्तेतरपरिसंख्यायां पर्यवस्यति तत्राग्भक्षन्यायावतारः ।
यथा ऽग्भक्षो ऽयं द्विज इत्युक्तिरग्भक्षणस्यान्नादिभक्षेणैवपि
सत्त्वादस्मिंस्तदितरभक्षणनिषेधे पर्यवस्यति १२ । २१ ॥

वायुभक्षन्या० १३ । २२ ॥

कुम्भीधान्यन्यायश्चापीदृशः । यथा कुम्भीधान्याय
विप्रायेयं धेनुर्द्वयेत्यत्र विशेषणसाफल्याय कुम्भ्यां धान्यं
यस्येति विगृह्यते । तथा तं त्वौपनिषदं पुरुषं वृच्छामीत्यग्नौ-

पनिषदमिति उपनिषन्मात्रगम्यमिति विगृह्यताम् । अन्य-
था विपुलधान्यराशिमतामपि सर्वेषां विप्राणां कुम्भ्यां
धान्यसंभवेन कुम्भीधान्यायेति विशेषणवैयर्थ्यवज्जीवत-
दुपाध्यादेरप्यौपनिषदबोधविषयत्वसंभवेन विशेषणवैय-
र्थ्यापातात् । एवं चोदनालक्षणे ऽर्थो धर्म इत्यादावपि
बोध्यम् १४ । २३ ॥

यत्र सामान्यवाचकं पदं स्वयुक्तविशेषवाचकपदब-
लात्सदर्थान्यविशेषपरतया नीयते तत्र ब्राह्मणपरिव्राजक-
न्यायः यथा ब्राह्मणा भोज्यन्तां परिव्राजकाश्चेत्यत्र परि-
व्राजकानामपि ब्राह्मणत्वाद्ब्राह्मणपदं परिव्राजकेतरपरम् ।
तथा एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति श्रुता-
वन्तरिन्द्रियस्य मनसः समभिव्याहारात्सर्वेन्द्रियाणीति
पदं तदन्यसर्वेन्द्रियपरम् । इदमुदाहरणं मनइन्द्रियत्ववा-
दिमते । मतान्तरे तु तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायत-
इत्यादि बोध्यम् १५ । २४ ॥

ब्राह्मणवसिष्ठन्यायो ऽपीह बोध्यः । ब्राह्मणा आयाता
वसिष्ठो ऽप्यायात इत्यत्रापि सामान्यपदस्य विशेषपदस-
मवधानात्सदितरविशेषपरत्वात् १६ । २५ ॥

गोबलीवर्दन्यायो ऽपीदृशः । एतावांस्तु विशेषः य-
द्यत्र विशेषेणोपासस्य प्राशस्त्यमभिप्रेतं तत्र पूर्वन्यायद्व-
यप्रवृत्तिः यत्र तस्मास्ति तत्रैतस्य प्रसिद्धाप्रसिद्धिनिबन्धन-
आयं गोपदस्य हि स्त्रीव्यक्तौ प्रसिद्धिर्न पुंन्यक्तौ । अत
एव मामानय बलीवर्दं चेति प्रयुज्यते । उदाहरणं तु देवा
मनुष्याः पशवो वयांसि सिद्धाः सद्यक्षोरगदैत्यसंघाः ।
प्रेताः पिशाचास्तरवः समस्ता ये चास्मिच्छन्ति मया
प्रदत्तमित्यादि । अत्र हि विद्याधराप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्व-
किंनराः । पिशाचो गुहकः सिद्धो मृतो ऽमी देवयोनय

इत्यभिधानात्सिद्धादीनामपि देवत्वेन देवपदस्य सिद्धा-
दीतरदेवपरत्वं विद्यते । न चेन्द्राद्यपेक्षया तेषां प्राथम्य-
मस्ति न च देवपदस्य पिशाचादौ प्रसिद्धरस्तीति सर्वमन-
वयम् । १७ । २६ ।

विशिष्टवाचकानामपि पदानां सति पृथग्विशेषणवा-
चकपदसमवधाने विशेष्यमात्रपरतायां करिबृंहितन्यायः ।
बृंहितं करिगर्जितमिति कोशाद्विशिष्टवाचकस्य बृंहितपद-
स्य तत्र स द्विरदबृंहितशङ्कीत्यादौ विशेषणवाचिद्विरदप-
दसमवधानाद्यथा गर्जितरूपविशेष्यमात्रपरत्वं तथा स्वप्ने
स जीवः सुखदुःखभोक्तेति श्रुतौ सुखदुःखसाक्षात्कारक-
तृत्वस्य भोक्तृत्वाद्विशिष्टवाचकस्यापि भोक्तृपदस्य सुख-
दुःखशब्दसमभिव्याहारात्साक्षात्कर्तृरूपविशेष्यमात्रपर-
त्वमिति १८ । २७ ।

एतेन न्यायषट्कं व्याख्यातं बोध्यम् । गजघटान्या०
१६ । २८ ।

नीलेन्दीवरन्या० २० । २९ ।

पर्वताधित्यकान्यायः २१ । ३० ।

पर्वतोपत्यकान्यायः २२ । ३१ ।

वाजिमन्दुरान्यायः । २३ । ३२ ।

मृगवागुरान्यायश्च । करिणां घटना घटा इन्दीवरं नीले
ऽस्मिन् । उपत्यकाद्वेरासन्ना भूः तस्योर्ध्वमधित्यका वाजि-
शाला तु मन्दुरा । वागुरा मृगबन्धनीति कोशाद्विशिष्ट-
वाचकानामपि घटादिपदानां नैवान्यत्र मदान्धसिन्धुर-
घटा नीलेन्दीवरलोचनः अधित्यकायामिव धातुमय्यां लो-
धद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लमित्यादौ विशेषणपदसमभिव्या-
हाराद्विशेष्यमात्रपरत्वादिति । २४ । ३३ ।

यत्र विशेषशास्त्रोद्देश्यविशेषधर्मावच्छिन्नवृत्तिसा-
मान्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेण बाध-
स्तत्र येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भव-
तीति न्यायो ऽवतरति । प्राप्तइति भावे क्तः । येन नाप्राप्त-
इत्यस्य यत्कर्तृकावश्यप्राप्तावित्यर्थः नञ्द्वयस्य प्रकृत्यर्थ-
दार्ढ्यबाधकत्वात् । सामान्यशास्त्राप्राप्तियोग्ये ऽचारितार्थ्यं
हि विशेषशास्त्रस्य बाधकत्वे बीजम् । ब्राह्मणा भोज्यन्तां
माठरकौण्डिन्यौ परिवेषिष्ठामित्यत्र यथा भोजनकर्तृका-
वश्यप्राप्तौ परिवेषणविधेरारब्धत्वात्तेन सामान्यशास्त्रा-
प्राप्तियोग्ये शूद्रादावचरितार्थेन विशेषविधिना स्वोद्देश्य-
माठरत्वादिविशेषधर्मावच्छिन्नवृत्तिब्राह्मणत्वलक्षणसा-
मान्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकस्य ब्राह्मणा भोज्यन्तामिति
शास्त्रस्य बाधः । तथा न हिंस्यात्सर्वा भूतानीति हिंसा-
निषेधकर्तृकावश्यप्राप्तावग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्याद्या-
ग्नीषोमीयादिपश्वालम्भनविधेरारब्धत्वात्तेन सामान्य-
शास्त्राप्राप्तियोग्ये पुरोडाशादावचरितार्थेन विशेषविधिना
स्वोद्देश्याग्नीषोमीयत्वादिविशेषधर्मावच्छिन्नवृत्तिभूतत्व-
लक्षणसामान्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकस्य न हिंस्यादिति शा-
स्त्रस्य बाधः । एवं वाजपेये सुराग्रहादिष्वपि द्रष्टव्यम् । न
सुरां पिबेदित्यादिनिषेधस्य विहितेतरविषयत्वात् । तथा
वर्णिनां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेदित्यत्रापि
क्षेयम् । न च तत्पावनाय निर्वाप्यश्नरुः सारस्वतो द्विजै-
रिति प्रायश्चित्तविधानात्तस्य निषिद्धत्वं निर्धार्यते इति
शङ्का निषिद्धत्वनिर्धारणात्प्रायश्चित्तित्वनिश्चये प्रायश्चि-
त्तविधानाच्च निषिद्धत्वनिर्धारणे ऽश्वभृत्यन्यायेनान्योन्या-
श्रयान्निषिद्धत्वानिर्णये प्रायश्चित्तानिर्णयात् । तद्विधानस्य
त्वन्मग्नद्वेषिविधानवन्मैमित्तकत्वेनाप्युपपत्तेरनृतजाघनाश-

र्थत्वकल्पनायोगात् । विधित एव प्रवृत्त्युपगमेनात्र रागतो
ऽप्रवृत्तेरिति दिक् । इति येन नाप्राप्तिन्यायः । २५ । ३४ ।

अत्र प्रासङ्गिको ऽश्वभृत्यन्यायः । यथा कस्यायमश्वो
यस्याहं भृत्यः त्वं भृत्यः कस्य यस्यायमश्व इत्यत्र यथा न
वस्तुनिर्णयस्तथा प्रकृते ऽपीत्यर्थः । १ । ३५ ।

यत्रान्योन्याश्रयो न दोषाय यथा देहादृष्टादौ तत्र
बीजवृक्षन्यायः । २ । ३६ ।

अण्डकुक्कुटीन्यायश्च प्रवर्त्तते । अयं ह्युत्पत्तावन्योन्या-
श्रयः प्रवाहानादित्वात्त दोषावहः । ३ । ३७ ।

यत्रोद्वाहोद्वाहकभावे स न दोषस्तत्र नौनाविक-
न्यायः । ४ । ३८ ।

आत्माश्रयस्य दोषत्वविवक्षायां न हि सुशिक्षितो
ऽपि बटुः स्वस्कन्धमारोढुं पटुरिति न्यायः प्रवर्त्तते । ५ । ३९ ।

कर्त्तारं विना करणस्य कार्याक्षमत्वविवक्षायां तु न
हि सुतीक्ष्णा ऽप्यसिधारा स्वयं छेत्तुमाहितव्यापारेति
न्यायः । इति येन नाप्राप्तिन्यायान्तर्गतास्तेन संगताश्च
न्यायाः । ६ । ४० ।

तत्क्रकौण्डिन्यन्यायो ऽपि सामान्यशास्त्रप्राप्तस्य
विशेषशास्त्रेण बाध एव प्रवर्त्तते । यथा ब्राह्मणेभ्यो दधि
दीयतां तत्र कौण्डिन्यायेत्यत्र कौण्डिन्यस्यापि ब्राह्मण-
त्वात्सामान्यशास्त्रेणास्यापि दधिदानं प्राप्तं तच्च विशेष-
विहितेन तत्क्रदानेनापोद्यते । एवमाहवनीये जुहोतीति
सामान्यशास्त्रप्राप्तस्याहवनीयाधिकरणकहोमस्य पदे जुहो-
तीति विशेषविहितेन पदहोमेन बाधः । तथा यत्र वा
इमानि भूतानि जायन्ते इति श्रुत्या बोधितस्तत्र भूतेषु
साक्षाद्भूतकार्यत्वस्य तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः

संभूतः आकाशाद्वायुरित्यादिविशेषश्रुत्या बाधः । न
 कैकविज्ञानात्सर्वविज्ञानश्रुतिविरोधः व्यामादेर्ब्रह्मानन्य-
 तथा तद्भावापन्नब्रह्मजन्यत्वेन तद्विज्ञानाद्विज्ञानसंभवात् ।
 न चैवमेतयोर्वाक्ययोनैतन्न्यायोदाहरणत्वम् । आकाशा-
 दिभावानापन्नब्रह्मकार्यत्वस्य सामान्यश्रुत्या बोधितस्य
 बाधान्यायसंगतेः । न चानयोर्न्याययोः साङ्ख्यं शङ्क्यम् ।
 विरोधात्सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेण बाधे पूर्वन्या-
 यस्य फलसाम्यात्तेन तस्य बाधे तूत्तरस्य प्रवृत्तेः सम-
 कालिकभोजनपरिवेषणयोर्हि सातत्प्रतिषेधयोश्च विरोधः
 स्पष्टः । दधितक्रयोस्त्वोदनसेकरूपस्य तृप्तिरूपस्य वा
 फलस्य साम्यात् बाध्यबाधकता । दधिफलस्य तन्नेषैव
 जनितत्वाद् दध्नो निवृत्तिः । अत एव ब्राह्मणेभ्यो दधि
 दीयतां कम्बलः कौण्डिन्यायेत्यत्र न बाध्यबाधकभावः ।
 एवं होमयोरपि क्रतूपकारलक्षणस्य फलस्यैक्याद् बाध्य-
 बाधकतेति तत्रकौण्डिन्यन्यायः । २६ । ४१ ।

के चिन्न्याया व्याकरणमात्रगोचरास्तदुदाहरणस्या-
 न्यशास्त्रे ऽनुपलम्भाद् व्याकरणोदाहरणस्य त्वत्रानुपयु-
 क्तत्वात्तत्स्वरूपं बीजं च प्रदर्श्यते ।

पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरा-
 निति न्यायः । अवश्यं स्वपरस्मिन् बाध्ये प्रथमोपस्थि-
 तानन्तरबाधेन चारितार्थ्यं पश्चादुपस्थितस्य ततः परस्य
 बाधे मानाभावः । आकाङ्क्षानिवृत्तैर्विप्रतिषेधशास्त्र-
 बाधे मानाभावाच्चेत्येतस्य बीजम् । २७ । ४२ ।

मध्ये ऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरानिति
 न्यायः । पूर्वोपस्थितबाधेन नैराकाङ्क्ष्यमस्य बीजम् ।
 २८ । ४३ ।

पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गो इति न्यायः । लक्ष्मणैकचक्षुष्को ह्यपवादविषयं पर्यालोच्य तद्विषयत्वाभावनिश्चये उत्सर्गेण तत्तल्लक्ष्यं संस्करोति अन्यथा विकल्पापत्तेरित्यर्थः । अभिनिविशन्त इत्यस्य बुद्धारूढा भवन्तीत्यर्थः । २६ । ४४ ।

प्रकल्प्यापवादविषयं तत उत्सर्गो ऽभिनिविशतइति न्यायः । तत इत्यस्यापवादशास्त्रपर्यालोचनात्प्रागपीत्यर्थः प्रकल्प्येत्यस्य परित्यज्येत्यर्थः । ततश्च लक्ष्यैकचक्षुष्कस्तत्तच्छास्त्रपर्यालोचनं विना ऽप्यपवादविषयं परित्यज्योत्सर्गेण संस्करोतीति न्यायार्थः ।

ये त्वाहुर्येन नाप्राप्तन्याये प्रदर्शितविधिनिषेधवाक्ययोर्न सामान्यविशेषभावः न हि यथा होममात्राधिकरणतया प्राप्तस्याहवनीयस्य विशेषविहितेन पदहोमेन संकोचस्तथेह हिंसामात्रविषयतया निषेधः प्रवर्त्तते येन विशेषणसंकोचः स्यात्किं तु रागप्राप्तहिंसायामेव तावता ऽपि निषेधोपपत्तौ न क्रतुप्रकरणे ऽपि निषेधप्रवृत्तिः प्रमाणाभावात् प्रत्युत पदार्थाप्रवृत्तिस्तदर्थः प्रतिषेध इति न्यायेनानृतवदनादिनिषेधस्येवास्यापि क्रत्वर्थत्वं स्यात्तथा ध्यानयोर्विधिनिषेधयोर्ग्रहणाग्रहणवद्विकल्पः स्यादित्यनर्थपरंपरापत्तिरिति तेषां तदप्यस्योदाहरणं बोध्यम् । ३० । ४५ ।

उपजनिष्यमाणनिमित्तो ऽप्यपवादः संजातनिमित्तमप्युत्सर्गो बाधतइति न्यायः । अस्य तु भवति शास्त्रे ऽप्युदाहरणम् । तथा हि । ज्योतिष्टोमे बहिष्पवमानारूपस्तोत्रं कर्त्तुं क्रमेण पृष्ठतो हस्तेन संस्पृश्योपसर्पतामृत्विजां मध्ये उद्गातुरपच्छेदे यशुद्गाता ऽपच्छिद्येतादक्षिणं

यज्ञमिष्ट्या तेन पुनर्यजेतेति श्रुतिजन्या तन्निमित्ता प्रायश्चित्तकर्त्तव्यताबुद्धिः पश्चात्प्रतिहर्त्रपच्छेदे यदि प्रतिहर्त्ता ऽपच्छिद्येत सर्ववेदसं दद्यादिति श्रुतिजन्यया प्रायश्चित्तान्तरकर्त्तव्यताधिया बाध्यते । अत्रोपजनिष्यमाणनिमित्तान्तरे क्रतौ पूर्वनिमित्तकप्रायश्चित्तस्याङ्गत्वादि प्रागेव बाध्यते अन्यथा ऽस्य निमित्तान्तररहितक्रतुबत्तदननुष्ठाने वैकल्यप्रसङ्गादुत्सर्गापवादत्वं चात्र बाध्यबाधकभावेनोपचारादिति संक्षेपः । ३१ । ४६ ।

पूर्वात्परबलीयस्त्वन्यायः । ३२ । ४७ ।

स्थावरजङ्गमविषन्यायश्चेह बोध्यः । रजतादिज्ञानतद्बाधज्ञानयोः सर्पवत्सनाभादिरूपजङ्गमस्थावरविषयोऽत्रोत्तरेण पूर्वबाधः प्रसिद्धो यथा तथा प्रकृते ऽपि । इयांस्तु विशेषः यत्पूर्वस्मिन्पूर्वोत्तरभावस्य नियतत्वाद्बाध्यबाधकभावो ऽपि नियतः । अतस्तत्र तादृशयोर्जगतः सत्यत्वमिथ्यात्वज्ञानयोरुदाहरणत्वं बोध्यम् । द्वितीये त्वनियतपूर्वापरभावप्रयुक्तबाध्यबाधकभावस्यानियतत्वात्तादृशयोरुद्गातृप्रतिहर्त्रपच्छेदयोरुदाहरणत्वमिति । ३३ । ४८ ।

अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति न्यायः । अयमपि व्याकरणमात्रगोचरः । न हन्यादित्यादावव्यवधानेन नञर्थस्य धात्वर्थेनान्वयाद्यजेन्न हन्यादित्यस्योदाहरणमिति चेन्नाव्यवधाने ऽपि धात्वर्थस्य प्रत्ययार्थोपसर्जनत्वेनोपस्थितस्य नञर्थेनान्वयानुपपत्तेः । एवं चाव्यवधाने ऽपि नञर्थो न धात्वर्थेन संबध्यते किं तु प्रत्ययार्थेन तस्य प्राधान्यादिति दिक् । ३४ । ४९ ।

एवमन्ये ऽप्यव्यविकादयो न्याया व्याकरणमात्रगोचराः सन्ति दिक्वात्रमिह दर्शितम् ।

कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशते इति न्यायस्य तु प्रमाणप्रमेयेति गोतमीयसूत्रान्तर्गतमधिगम इति पदमुदाहरणं बोध्यम् । तथा च तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इत्यस्याधिगम्यमानं निःश्रेयसं तत्त्वज्ञानाद्भवतीत्यर्थः । अन्यथा ज्ञानस्य मोक्षं प्रत्यहेतुत्वापत्तेरिति । ३५ । ५० ।

तत्ककौण्डिन्यन्याये प्रदर्शितायास्तस्माद्वा एतस्मादात्मन इति श्रुतेर्वीचीतरङ्गन्यायोदाहरणत्वमपि बोध्यम् । तथा हि । वीचीतरङ्गशब्दो हि पर्यायौ । भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिर्वास्त्रियां वीचिरिति कोशात् । एवं च यथा वाय्वादिसंयुक्ताद् इदाद्रीचिर्जायते तद्वावापन्नाच्च तस्मात्तरङ्गान्तरं तद्वावापन्नाच्च तस्मात्तरङ्गान्तरम् । तथा मायोपहिताद्भ्रमणः स्वमुत्पद्यते तद्वावापन्नाच्च तस्माद्वायुरित्यादि । तार्किकास्तु शब्दोत्पत्तावेतमवतारयन्ति भेरीदेशे जातः शब्दो वीचीतरङ्गन्यायेन स्वसंनिहितं शब्दान्तरमारभते स च शब्दः शब्दान्तरमिति क्रमेण श्रोत्रदेशे जातः शब्दः श्रोत्रेण गृह्यतइति । ३६ । ५१ ।

तदेकदेशिनस्तु कदम्बमुकुलन्यायमिहावतारयन्ति । यथा हि कदम्बमुकुलात्कालविशेषनिमित्तेन सर्वासु दिक्षु युगपद्भूनि केसराण्युत्पद्यन्ते तथा भेर्यादिदण्डसंयोगेन वंशादिदलद्वयविभागेन वा निमित्तेन भेर्यादिदेशावच्छिन्नभाकाशे दशसु दिक्षु दश शब्दा जायन्ते एतावन्मात्र एष दृष्टान्तः । अग्रे तु पूर्वोक्तप्रकारेण स्वसंनिहितानन्यशब्दानारभन्तइत्यादि ज्ञेयम् । ३७ । ५२ ।

अन्योन्यनारयनाशकभावविवक्षायां सुन्दोपसुन्दन्यायः । यथा हि सुन्दोपसुन्दसंज्ञौ सहोदरावसुरौ तिलोत्तमार्थं परस्परं वक्ष्यधातकभावेनोभावपि नष्टाविति भा-

रते प्रसिद्धम् । तथा बीचीतरङ्गन्यायेनोत्पन्नानां कार्यशब्द-
भाष्यानामन्त्योपान्त्यशब्दौ परस्परेण नाश्यावन्त्यउपा-
न्त्येनोपान्त्यभ्रान्त्येनेति के चित्कारिकाः । तदयुक्तमित्य-
परे उपान्त्येन द्विच्छणावस्थायिनान्त्यस्य द्वितीयच्छणवृत्ति-
ध्वंसप्रतियोगिना तृतीयच्छणउत्पद्यमानान्त्यध्वंसजनना-
योगात् तस्मादुपान्त्यनाश इति । किं तर्हेतन्न्यायोदाहर-
णमिति चेत्सत्प्रतिपक्षावित्यवेहि तौ हि परस्परानुमि-
तिप्रतिबन्धकत्वेनानुमितिकरणत्वरूपानुमानत्वनिरासकौ
भवतः । इदमेव तयोरितरेतरमाशक्तत्वं नामेति । ३८ । ५३ ।

अयं तुल्यबलयोर्बिरोधे प्रसरति प्रबलनिर्बलविरोधे
सबलेन निर्बलबाधविवक्षायां तु मात्स्यन्यायावतारः ।
अयं प्रायः इतिहासपुराणादिषु दृश्यते । यथा हि वासिष्ठे
प्रह्लादाख्येने तत्समाधिं प्रस्तुत्योक्तम् । एतावता ऽथ
कालेन तद्रसातलमण्डलम् । बभूवाराजकं तीक्ष्णं मात्स्य-
न्यायकदर्थितमिति । यथा प्रबला मत्स्या निर्बलांस्तान्नाश-
यन्ति तथा ऽराजके ऽमुकदेशे प्रबला जना निर्बलांस्तान्नाश-
यन्ति न्यायार्थः । प्राग्दर्शित आगमेन प्रत्यक्षादिबाधो
ऽप्यस्योदाहरणं बोध्यम् । प्रबलश्रुत्यादिप्रमाणैर्निर्बललि-
ङ्गादिप्रमाणबाधे ऽप्ययं बोध्यः । तथा हि विधिविशेषस्य
सहकारीणि षट् प्रमाणानि श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थान-
समाख्यारूपाणि । विध्यन्तरस्य च श्रुत्यर्थपाठस्थानमुख्य-
प्रवृत्त्याख्यानि । तेषु पूर्वपूर्वस्य प्रबलत्वेनानेन न्यायेनोत्त-
रोत्तरबाधकत्वमग्रे वक्ष्यामस्तावत्सङ्गोद्भातत्वेन विधि-
भेदाः संचेषतो निरूप्यन्ते । अप्राप्तं फलवन्तं चार्थं यः
स्वसामर्थ्येन प्रकाशयति स विधिरूपस्थादिभिर्धर्मैर्युक्तः
सङ्गुत्पत्तिविधिर्बिनिर्योगविधिः प्रयोगविधिरधिकारवि-
धिश्चेति चतुर्बिधो भवति । तत्र कर्मस्वरूपमात्रबोधको

विधिः प्रथमः । यथा ऽग्निहोत्रं जुहोतीति । अङ्गसम्बन्धबो-
धको विधिर्विनियोगविधिः । यथा दध्ना जुहोतीति । स
हि तृतीयया प्रतिपन्नाङ्गभावस्य दध्नो होमसंबन्धं विधत्ते
दध्ना होमं भावयेदिति । दध्यादीनामङ्गत्वं नाम परोद्देश-
प्रवृत्तकृतिव्याप्यत्वं पारार्थ्यं तद्वानेन विधिना ज्ञाप्यते ।
प्रयोगप्राशुभावबोधको विधिः प्रयोगविधिः । स चाङ्गबा-
क्यैकवाक्यतामापन्नः प्रधानविधिरेव । स हि साङ्गं प्रधान-
मनुष्ठापयन्विलम्बे मानाभावादविलम्बापरपर्यायं प्रयोग-
प्राशुभावं विधत्ते । न च विलम्बवदविलम्बे ऽपि माना-
भावः । विलम्बे ऽङ्गप्रधानविध्येकवाक्यतावगततत्साहि-
त्यानुपपत्तेः । न हि विलम्बेन कृतयोः पदार्थयोः सह कृत-
मिति साहित्यं व्यवहरन्ति । स चाविलम्बो नियते क्रमे
आश्रीयमाणे भवति । अन्यथा किमेतदनन्तरमेतत्कर्त्तव्य-
मेतदनन्तरं वेति प्रयोगविच्छेपापत्तेः अतः प्रयोगविधिरेव
स्वविधेयप्रयोगप्राशुभावसिद्ध्यर्थं नियतं क्रममपि पदार्थवि-
शेषणतया विधत्ते । तत्र क्रमो नाम विततिविशेषः पौर्वा-
पर्यरूपो वेति । फलस्वाम्यबोधको विधिरधिकारविधिः ।
फलस्वाम्यं च कर्मजन्यफलभोक्तृत्वम् । स च यजेत स्वर्ग-
काम इत्येवंरूपः । अनेन हि स्वर्गमुद्दिश्य यागं विदधता
स्वर्गकामस्य यागजन्यफलभोक्तृत्वं बोध्यते । तच्च स्वाम्यं
तस्यैव यो ऽधिकारिविशेषणविशिष्टः । अधिकारिविशेषणं
च तदेव यत्पुरुषविशेषणत्वेन श्रुतम् । अत एव राजा
राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेत्यनेन स्वाराज्यमुद्दिश्य
राजसूयं विदधता ऽपि न स्वाराज्यकाममात्रस्य तत्फलभो-
क्तृत्वं बोध्यते किं तु राज्ञः सतस्तत्कामस्य । किं चित्सु
पुरुषविशेषणत्वेनाश्रुतमप्यधिकारिविशेषणं भवति । यथा
ऽध्ययनविधिसिद्धा विद्या अग्निसाध्येषु च कर्मस्वाधान-

सिद्धाग्निमत्ता । एवं सामर्थ्यस्याध्यधिकारिविशेषणत्वम् ।
 आख्यातानामर्थं ब्रूवतां शक्तिः सहकारिणीति न्या-
 यात् । असमर्थं प्रति विध्यप्रवृत्तेः । एवमर्थित्वादेरपि
 बोध्यमिति दिक् । तत्सिद्धं फलस्वाम्यबोधको अधिकार-
 विधिरिति । तदेवं निरूपितश्चतुर्विधो विधिः । उत्तरकाण्डे
 ऽप्युपलभ्यते सः । तथा हि । तस्माद् ब्राह्मणः पाणिडस्य
 निर्विद्येत्यादिरूपसिद्धिविधिः । मन्तव्य इत्यार्विनियोग-
 विधिः । तद्विजिज्ञासस्वेत्यादिना तु सन्प्रत्ययवाच्याया
 इच्छायाः प्रकृत्यर्थभूतस्य ज्ञानस्य चानुष्ठातुमशक्यतया
 सन्प्रत्ययेन विचारं लक्षयित्वा प्रकृत्या च फलीभूतज्ञानं
 लक्षयित्वा ऽद्वितीयब्रह्मज्ञानाय तत्कर्त्तव्यता विधीयते
 ब्रह्मसाक्षात्कारकामो वेदान्तविचारं कुर्यादिति । अतो
 ऽयमधिकारविधिः साधनचतुष्टयसम्पन्नो अधिकारी जि-
 ज्ञासुः साङ्गं वेदान्तश्रवणं कुर्यादिति प्रयोगविधिः कल्प्य
 इति । चतुर्विधो ऽप्ययं विधिः पुनः प्रकारान्तरेण त्रिविधः ।
 स च विधिर्वा स्यादपूर्वत्वाद्व्यादमात्रं ह्यनर्थकम् । उदत्तत्वं
 चापूर्वत्वात् विधिस्तु धारणे अपूर्वत्वात् नियमार्था पुनः
 श्रुतिरुच्यते ऽपि तु संख्येत्येवमादिषु भगवतो जैमिनेः
 सूत्रेषु व्यवहृतः । भट्टपादैश्चान्योन्यासंकीर्णतया सलक्षणे
 बिस्पष्टमुपपादितः । विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके
 सति । तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयतइति ।
 अस्वार्थः यस्य यदर्थत्वं मानान्तरेणाप्राप्तं तस्य तदर्थत्वेन यो
 विधिः सो ऽपूर्वविधिः । यथा यजेत स्वर्गकामः ग्रीहीन्प्रा-
 क्ष्मतीत्यादिः । नात्र यागस्य स्वर्गार्थताया ग्रीहीणां प्रोक्ष-
 णस्य च संस्कारकर्मणो विधिं विना कथमपि प्राप्तिरस्ति
 अतो ऽयमपूर्व एव विधिः । पक्षप्राप्तस्याप्राप्तांसपरिपूरण-
 फलो विधिर्नियमविधिः । यथा ग्रीहीनवहन्तीति । अथ

विध्यभावे ऽपि पुरोडाशप्रकृतिद्रव्याणां तण्डुलनिष्पत्त्या-
च्चेपादेवावहननप्राप्तिरस्ति । किं तु तद्वदेव लोकावगतका-
रणत्वाविशेषान्नस्वविदलनादिरपि पक्षे प्राप्नुयादित्यवहन-
नाप्राप्तांशसंभवात्तदंशपरिपूरणफलः । उभयत्रैकस्योभयो-
र्वैकत्र युगपत्प्राप्तावन्यतरनिवृत्तिफलो विधिः परिसंख्या-
विधिः । यथा चयने ऽश्वगर्दभरशनयोर्ग्रहणे युगपदनुष्ठेये
सामर्थ्याविशेषात्प्राप्तस्येवामगृभ्णन् रशनामिति मन्त्रस्या-
श्वाभिधानीमादत्तइति गर्दभरशनाग्रहणव्यावृत्तिमात्रफ-
लको विधिः । एवं पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इत्यपि परि-
संख्याविधिः । इदं हि न भक्षणपरं तस्य रागतः प्राप्तत्वात्
किं त्वपञ्चपञ्चनखभक्षणनिवृत्तिपरमिति । न च नियमप-
रिसंख्ययोः फलतो न विशेषः । यतो नियमस्य विधेयाव-
घातनिष्ठत्वात्सन्निहितमप्राप्तांशपूरणमेव फलं नखावदल-
नादिनिवृत्तिस्त्वार्थिकीति ।

अथ श्रोतव्य इति को विधिरिति विचार्यते । तत्र के
चिच्छ्रवणं श्रोतव्यार्थसाक्षात्कारहेतुरिति सामान्यनिय-
मस्य धर्मश्रवणे व्यभिचारादसिद्धेः ब्रह्मश्रवणं ब्रह्मसा-
क्षात्कारहेतुरिति विशेषनियमस्यापीदानीं केषु चिद्व्याम-
देवे चान्वयव्यतिरेकव्यभिचारादसिद्धेः अलौकिके ब्रह्म-
साक्षात्कारे लौकिकोपायाप्राप्तेश्च यद्युपायान्तरेण सह
विकल्पेन समुच्चयेन वा श्रवणं मानान्तरेण प्राप्तं स्यात्तदा
नियमः परिसंख्या वेति संभावना स्यान्न तु तथा ऽस्ती-
त्यपूर्वविधिरेवायमिति मन्यन्ते ।

अपरे तु विचारमात्रे विचार्यनिर्णयहेतुत्वस्य लोक-
सिद्धत्वादपरोक्षार्थविषयमानावच्छेदेनापरोक्षहेतुत्वस्य
ग्रन्थकृद्भिः शब्दापरोक्षवादे व्यवस्थापनाच्च यत्साक्षादप-
रोक्षाद् ब्रह्मेति श्रुतिर्निर्त्यापरोक्षब्रह्मप्रमाणविचारितवे-

दान्तरूपश्रवणस्यापि ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वमर्थप्राप्तमेव परं
त्वात्मतस्यजिज्ञासोरेतद्विध्यभावे मनोगोचरे स्वस्मिन्
श्रुतिबोधितसूक्ष्मतमविशेषावधारणाय मनस एव सप्रशि-
धानव्यापारे ऽद्वैतशास्त्रश्रवणे वा मेधाविनो गुरुनिरपेक्ष-
वेदान्तविचारे मन्दव्युत्पन्नस्य भाषाप्रबन्धश्रवणे प्रवृत्तिप्र-
सक्तिरस्तीति साधनत्वभ्रान्तिप्राप्तेर्मनःप्राणिधानादिभि-
र्गुर्वधीनाद्वितीयात्मपरवेदान्तश्रवणस्य पार्त्तिकत्वप्रसक्तौ
नियमविधिरयमित्याहुः ।

चिकित्साज्ञानार्थं चरकादिग्रन्थश्रवणे प्रवृत्तस्येव ब्र-
ह्मज्ञानार्थं वेदान्तश्रवणे प्रवृत्तस्यापि मध्ये मध्ये प्रवृ-
त्त्यन्तरप्रसक्तौ तन्निवृत्तिफलकः परिसंख्याविधिरयमि-
त्यन्ये ।

आगमाचार्यवाक्यजं ज्ञानमेव श्रवणं तस्मिंश्च विष-
यप्रमाणतश्च ऽयोग्ये शिलादौ क्षुरधारेव श्रूयमाणो विधिः
कुण्ठीभवतीति नात्र विधित्रयस्याप्यवकाश इतीतरे ।

परे तु विचारे ऽपि विचार्यनिर्णयहेतुत्वस्य लौकिक-
मानसिद्धत्वाद्गुरुपसदनविधेर्दृष्टार्थवत्त्वाय गुरुपूर्वकत्वनि-
यमसिद्धेरीशानुग्रहलभ्याद्वैतशास्त्रश्रवणाहीनस्य श्रवणवि-
धावपि द्वैतात्मश्रवणपरत्वधीसंभवादिति न कस्यापि विधे-
रवकाश इत्याहुः । अलं प्रपञ्चेन । तदेवं संक्षेपतो विधि-
भेदा निरूपिताः । तत्र विनियोगविधेः सहकारीणि पूर्वा-
क्तानि श्रुत्यादिषट्प्रमाणानि निरूप्यन्ते । तत्र निरपेक्षो
रवः श्रुतिः सा च त्रिविधा विधात्री अभिधात्री विनियोक्त्री
चेति । तत्र विधात्री लिङ्गायात्मिका अभिधात्री ब्रीह्या-
दिश्रुतिः यस्य च शब्दस्य श्रवणादेव संबन्धः प्रतीयते सा
विनियोक्त्री । सा च त्रिविधा विभक्तिरूपा एकाभि-

धानरूपा एकपदरूपा चेति । तत्र ब्रीहिभिर्यजेतेति तृती-
याश्रुत्या ब्रीहीणां यागाङ्गत्वम् । पशुना यजेतेत्यत्रैकत्व-
पुंस्त्वयोः समानाभिधानश्रुत्या कारकङ्गत्वं यजेतेत्याख्या-
साभिहितसंख्याया भावनाङ्गत्वं समानाभिधानश्रुतेरेव ।
पदश्रुत्या च यागाङ्गत्वं परिगणनं च प्रायोऽभिप्रायं तेन
शान्तो दान्त उपरतस्तिष्ठुः समाहितः श्रद्धाविस्रो
भूत्वा ऽऽत्मन्येषात्मानं पश्येदित्यत्र सवाश्रुत्या शमादेरा-
त्मदर्शनाङ्गत्वमिति वृद्धोक्तिः संगच्छते । एवं रेवतीषु
वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वेत्यादावपि बोध्यम् । सा-
मर्थ्यं लिङ्गं सामर्थ्यं सर्वभावानां लिङ्गमित्यभिधीयत-
इत्युक्तेः तेनाङ्गत्वं यथा बर्हिर्देवसदनं दामीत्यस्य मश्रस्य
लवनाङ्गत्वम् । स हि लवनं प्रकाशयितुं समर्थः । तच्च
लिङ्गं द्विविधं सामान्यसंबन्धबोधकमानान्तरापेक्षं तदन-
पेक्षं च तत्र यदन्तरेण यन्न संभवत्येव तस्य तदङ्गत्वं तद-
नपेक्षम् । यथा ऽर्थज्ञानस्य कर्मानुष्ठानाङ्गत्वम् । लवनं हि
मश्रो विना ऽप्युपायान्तरेण स्मृत्वा कर्त्तुं शक्यते अतो न
मश्रो लवनस्वरूपार्थः संभवति किं त्वपूर्वसाधनभूतलव-
नप्रकाशनार्थः । तत्त्वं च सामर्थ्यमात्रादवगम्यते लवन-
प्रकाशनमात्रे सामर्थ्यात् । अतो ऽवश्यं प्रकरणादि सामा-
न्यसंबन्धबोधकमुपेयं दर्शपूर्णमासप्रकरणे मश्रस्य पाठादे-
वमवगम्यते अनेन मश्रेण दर्शपूर्णमासापूर्वसंबन्धि किं
चित्प्रकाशयतइति । अन्यथा प्रकरणपाठवैयर्थ्यप्रसङ्गात् ।
किं तदपूर्वसंबन्धि प्रकाशयमित्याकाङ्क्षायां सामर्थ्याद्बर्हि-
र्लवनमित्यवगम्यते । समभिध्याहारो वाक्यम् । समभि-
ध्याहारो नाम साध्यत्वादिविवाचकद्वितीयायभावे वस्तुतः
शेषशेषिणोः सहोच्चारणं यथा यस्य पर्वमयी शुद्धमव-

तीति । अत्र न द्वितीयादिविभक्तिः श्रूयते किं तु पर्णता-
जुहोः समभिव्याहारमात्रम् । तस्मादेव च पर्णाताया जुह-
ङ्गत्वं प्रतीयते न चानर्थक्यम् जुहूशब्देनापूर्वलक्षणात् ।
तदयं वाक्यार्थः । पर्णतया ऽवत्तहविर्घोरणद्वारा यदपूर्व-
साधनं तद्भावयेदिति । एवं च पर्णतया यदि जुहूः क्रियते
तदैव तत्साध्यमपूर्वं भवति नान्यथेति गम्यतइति न पर्ण-
ताया वैयर्थ्यम् । उभयाकाङ्क्षा प्रकरणम् । यथा प्रयाजा-
दिषु समिधो यजतीत्यत्र हीष्टविशेषस्यानिर्देशात्समिध्यागेन
भावयेत् किमित्यस्त्युपकार्याकाङ्क्षा दर्शपूर्णमासवाक्ये
ऽपि दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं भावयेत्कथमित्यप्युपकारार्था-
काङ्क्षा अत उभयाकाङ्क्षायां प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमा-
साङ्गत्वं सिध्यति । महाप्रकरणावान्तरप्रकरणभेदादितदं
द्विविधम् । तत्र फलभावनायाः प्रकरणं महाप्रकरणं
तच्च प्रयाजादेर्ग्राहकं तत्पुनः प्रकृतावेव । यत्र समग्राङ्गो-
पदेशः सा प्रकृतिः । यथा दर्शपूर्णमासादि तत्रैवोभया-
काङ्क्षारूपं प्रकरणं संभवति आकाङ्क्षाऽनुपरमात् वि-
कृतौ तु न प्रकरणम् । यत्र समग्राङ्गोपदेशो नास्ति सा
विकृतिः । फलभावनाया अन्तराले यदङ्गभावनायाः प्रक-
रणं तदवान्तरप्रकरणम् । तच्चाभिक्रमणादीनां प्रयाजादिषु
विनियोजकम् । उभयविधं प्रकरणं क्रियाया एव विनि-
योजकं न द्रव्यगुणयोरिति स्थितम् । देशसामान्यं स्था-
नम् । तच्च द्विविधं पाठसादेरयमनुष्ठानसादेर्यं चेति ।
पाठसादेरयमपि द्विविधम् । यथासंख्यपाठः सन्निधिपा-
ठश्चेति तत्रैन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेद्वैश्वानरं द्वादशक-
पालं निर्वपेदित्येवं क्रमविहितास्विष्टिषु इन्द्राग्नी रोचना
दिषु इत्यादीनां याज्याऽनुवाक्यामन्त्राणां यथासंख्यं प्रथ-
मस्य प्रथमं द्वितीयस्य द्वितीयमित्येवं यो विनियोगः स

आप्तस्य भ्रमादिशून्यपुरुषस्य परमेश्वरादेर्य उपदेशो-
ऽस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इत्यादिसङ्केतः शक्तिपरि-
भाषारूपस्तेन सामर्थ्यं बोधौपयिकत्वं यस्य तादृशादेव
शब्दादर्थं एकपदार्थं उपरपदार्थस्य सम्प्रत्ययोऽनुमित्या-
दिविजातीयबोध इत्यर्थः । एवकारेण व्याप्तिज्ञानापेक्षा
निरस्ता । एवं च वृत्त्या पदज्ञानजन्यपदार्थोपस्थित्या
आकाङ्क्षादिज्ञानसहकृतया जायमानो बोधः शाब्दबोध
इत्यर्थः । तादृशपदज्ञानजन्यतावच्छेदकतयैव तत्र शाब्दत्व-
सिद्धिः । व्याप्तिज्ञानाजन्यत्वेनानुमितित्वनिरासः । यद्वा
आप्तं प्राप्तं यदुपदेशसामर्थ्यं शाब्दबोधौपयिकाकाङ्क्षादि
ततस्तत्सहकृतादित्यर्थः । यद्वा आप्तोपदेशो भ्रमादिशू-
न्यस्य शब्दस्तत्सामर्थ्यमाकाङ्क्षासत्त्वं तत इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

ननु व्याप्यत्वज्ञानं विना शब्दादर्थबोधो न जायत
एवेत्यत आह ।

पूरणप्रदाहपाटनानुपपत्तेश्च सम्बन्धा-
भावः^(१) ॥ ५२ ॥

शब्दे ऽर्थस्य सम्बन्धाभावो व्याप्यत्वाभावः । हेतु-
माह । पूरणेत्यादि । तदर्थश्च अस्मान्निवासिशब्दवत्यपि
मुखे पूरणप्रदाहपाटनाभावानुमितास्मान्निवासिबिरहादि-
ति । तथा च व्यभिचारान्न व्याप्तिरिति भावः ॥ ५२ ॥

ननु शब्दार्थयोरसम्बन्धे कथं तस्माच्छब्दबोधो-
ऽन्यथाऽतिप्रसङ्ग इत्याशङ्कते ।

शब्दार्थव्यवस्थानादप्रतिषेधः^(२) ॥ ५३ ॥

(१) एतत्सूत्रत्रयाध्यायप्रसरे इति सूत्रार्थ इति लिखितं न्यायतत्त्वालोके वाच-
स्यतिमिधेः ।

(२) आद्येपसूत्रम् । शब्दार्थव्यवस्थानादप्रतिषेध इति न्यायतत्त्वालोके वाच-
स्यतिमिधेः ।

शब्दार्थयोर्व्याख्यानाच्छब्दविशेषार्थविशेषयोर्बोध्य-
बोधकभावादप्रतिषेधः शब्दविशेषार्थविशेषयोर्न सम्बन्ध-
प्रतिषेधः । तथा च येन सम्बन्धेन यादृशशब्दवत्त्व-
ज्ञानेन यादृशार्थप्रतीतिर्जायते न त्वन्यथा तादृशसम्बन्धे-
नैव शब्दार्थयोर्व्याप्यव्यापकभावो वर्तते तेन न व्यभि-
चार इति भावः । ननु शब्दार्थयोः सम्बन्धो वृत्तिरूपः न
च तेनापि सम्बन्धेन शब्दस्यार्थव्याप्यत्वं गोशब्दादिमति
वाक्यादौ प्राणिविशेषगवादेरभावात् । न च गोपदसम-
भिव्याहृतानुस्वारपदादिना कर्मत्वादौ गवीयत्वादिकम-
नुमेयमिति वाच्यम् । वाक्यीयकर्मत्वादौ व्यभिचारादिति
चेत् । न । पदभ्रवणानन्तरं पदार्थस्मरणे एते पदार्थाः पर-
स्परं संसर्गवन्त आकाङ्क्षायोग्यतासत्तिमत्पदस्मारित-
त्वाद् दृष्टेन गामभ्याजेतिपदस्मारितपदार्थवदित्यनुमाने
एतानि पदानि स्मारितपदार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकाणि आका-
ङ्क्षादिमत्पदकदम्बत्वादित्यनुमाने वा तात्पर्यादिति ॥५३॥

समाधत्ते ।

न सामयिकत्वाच्छब्दार्थसम्प्रत्ययस्य^(१) ॥५४॥

शब्दार्थसम्प्रत्ययस्य शब्दाधीनार्थबोधस्य नानुमिति-
त्वं सामयिकत्वात् समयः शक्तिस्तद्ग्रहाधीनत्वात् । न
चासौपदेशेति सूत्रेण पौनरुक्त्यं पूर्वोक्तदोषावारणं चेति
वाच्यम् । उक्तस्य पुनरुक्तेर्नियमबोधकत्वात् । तथा चायं
भावः । शक्तिग्रहस्तात्पर्यग्रहायुपलक्षकः तत्सत्त्वे च पदा-
र्थसंसर्गबोधो जायते न त्वन्यथा न हि तत्र कदाचिद्व्या-
प्त्यादिग्रहविलम्बेन पदार्थसंसर्गबोधविलम्बो दृष्ट इति

(१) कृषिप्रकाररहितः सूत्रपाठः । समाधिसूत्रम् । न सामयिकत्वादित्यादि
व्यावृत्तत्वालोके वाचस्पतिमित्राः ।

व्याप्तिज्ञानविनाकृतशक्तिज्ञानादितो विजातीयो बोधः
स्वीकार्य इति । यद्वा सामयिकत्वात् कालविशेषोत्पन्न-
त्वाद् व्याप्तिज्ञानशून्यशब्दज्ञानादिकालाव्यवहितोत्तरो-
त्पन्नत्वेनानुभूतत्वादिति यावत् । तथा च व्याप्तिज्ञानाजन्य-
त्वेनानुमितित्वाभावस्तत्रेति भावः । यस्तु सामयिकत्वा-
च्छक्तिग्रहाधीनत्वात् तथा चार्थे शक्तिरूपसम्बन्ध एव श-
ब्दस्य स च वृत्त्यनियामक इति न तेन सम्बन्धेन शब्दस्य
व्याप्तिमत्त्वमिति । शब्दशक्यत्वस्यैव व्याप्यत्वं जातिवि-
शेषे चानियमादित्यनेन निरास्यमिति । तच्चिन्त्यम् ॥ ५४ ॥

ननु व्याप्तिज्ञानापेक्षशक्त्यादिज्ञानादुत्पन्नस्य कथं ना-
नुमितित्वमित्यत आह ।

जातिविशेषे चानियमात्^(१) ॥ ५५ ॥

जातिविशेषे ऽनुमितित्वरूपे ऽनियमाभियामका-
भावादिति । यद्वा जातिविशेषे धर्मविशेषे निरुक्ताकाङ्क्ष-
दिमत्पदस्मारितत्वरूपे आकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बत्वरूपे च
अनियमाच्च निरुक्तसाध्यव्याप्यत्वाभावाच्च । इत्थं चार्थे
पयसा सिञ्चतीत्यादावन्वयप्रयोजकरूपयोग्यताकपदस्मा-
रिते स्थिरजले सेककरणत्वबाधाद्व्यभिचारः । न च तत्प-
दार्थे तत्पदार्थ एव योग्यता तादृशयोग्यताशास्त्रित्वेन वि-
शेषणेन न व्यभिचार इति वाच्यम् । तादृशयोग्यतायाः
शब्दबोधपूर्वमनिश्चयेन तद्वदितहेतोः पक्षधर्मत्वानिश्चयात् ।
योग्यतासंशयस्यापि शब्दबोधहेतुतया नास्मन्मते दोषः
भवन्मते हेतुतावच्छेदकयोग्यतासंशये हेतोरपि पक्षे संशय
इति ततो नानुमितिसम्भवः कथञ्चित् तन्निर्णये सिद्धसाध-

(१) न्यायसूत्रोक्तिरन्वये दर्शनात् न्यायतत्त्वालोक्य व्याख्यातत्वात् जाति-
इति तात्पर्यटीकायां सूत्रप्रतीकधारणरीतिदर्शनाच्चास्य सूत्रत्वमप्रतीते ।

नाच्च । संसर्गयोग्यत्वस्य साध्यत्वे च न पदार्थसंसर्गसिद्धिः ।
 द्वितीये हेतौ आकाङ्क्षारूपं हेतुविशेषणं तस्याः स्वरूपसत्या
 एव शाब्दबोधहेतुत्वं न तु तज्ज्ञानस्येति तस्या हेतुघटकत्वे
 तज्ज्ञानमात्रापेक्षणेन तदसत्त्वे ऽपि बोधापत्तेः तत्सत्त्वे त-
 ज्ज्ञानाभावे ऽपि शाब्दबोधस्यानुभविकत्वाच्च । आकाङ्क्षा
 च समभिव्याहृतपदस्मारितपदार्थजिज्ञासा घटमित्युक्ते
 आनय पश्येति आनयेत्युक्ते घटं पटं वेतिजिज्ञासोदयात् ।
 इत्थं च योग्यतासहितासत्तिरेव हेतुर्वाच्या तस्यां च
 सत्यामयमेति पुञ्चे । राज्ञः पुरुषोऽपसार्यतामित्यत्र राज-
 पदपुरुषपदयोर्व्यभिचारादनियम इति । यदाहुराचार्याः ।

अनैकान्तः परिच्छेदे सम्भवे च न निर्णयः ।

आकाङ्क्षा सत्तया हेतुर्योग्यासत्तिरबन्धना ॥ इति^(१) ।

परिच्छेदे एकपदार्थे ऽपरपदार्थसंसर्गस्य साध्यत्वे ।
 सम्भवे संसर्गस्वरूपयोग्यत्वस्य साध्यत्वे । न निर्णयो न
 संसर्गसिद्धिः । अबन्धना व्याप्तिशून्या । केचित्सु जातिवि-
 शेषे चाभियमादिति । शब्दस्यार्थेन सह यः सम्बन्धस्तस्य
 जातिविशेषे ऽनियमाच्छब्दस्यानियतार्थकत्वदर्शनात् ।
 आर्या हि यवशब्दादीर्घशूकविशेषं प्रतियन्ति म्लेच्छास्तु
 कङ्कुमिति नियमे तु सर्वः सर्वं प्रतीयात् । आपाततश्चेदम् ।
 नानाशक्ताविव यत्र यस्य शक्तिग्रहस्तस्य तदर्थोपस्थितेरि-
 त्याहुः । अन्ये तु जातिविशेषे आकाङ्क्षादिजन्यतावच्छे-
 दकतया अनुव्यवसायबलेन च सिद्धे शाब्दत्वरूपजाति-
 विशेषे । अनियमात् तादृशजात्यधिकरणे बोधे ऽनुमिति-
 त्वानियमादनुमितित्वाभावादिति यावत् । साधक-
 विरहादनुव्यवसायरूपबाधकसत्त्वाच्चेति भावः । अनुव्य-

वसायश्च शब्दश्रवणानन्तरजातबोधे ऽयमर्थः श्रुतो नानुमित इममर्थं शृणोमि शाब्दयामि नानुमिनोमीत्यादिरूप इति प्राहुः ॥ ५५ ॥

समाप्तं शब्दप्रामाण्यपरीक्षाप्रकरणम् ॥

शब्दस्य दृष्टादृष्टार्थकत्वेन द्वैविध्यमुक्तं तत्र दृष्टार्थकस्य संवादिप्रवृत्त्यादिजनकबोधजनकतया प्रामाण्यावधारणं स्फुटमिति अदृष्टार्थकस्य वेदस्य प्रामाण्यं परीक्षयितुं पूर्वपक्षयति ।

तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषे-

भ्यः^(१) ॥ ५६ ॥

तस्यादृष्टार्थकस्य वेदस्याप्रामाण्यमनृतत्वादिदोषात् । तत्रानृतत्वं बाधितार्थकत्वम् । तच्च कश्चित् पुच्छेष्टिकारीर्यादौ कृते ऽपि तत्फलस्य पुच्छवृद्धादेरनुत्पाददर्शनात् तत्फलरूपेष्टसाधनत्वस्य बाधनिर्णयान्निर्णीतम् । व्याघातः पूर्वापरविरोधः । यथा उदिते जुहोति अनुदिते जुहोति समयाध्युषिते जुहोतीति श्रुत्या उदितहोमादौ बलवदनिष्टानुबन्धीष्टसाधनत्वं बोध्यते अनयोक्त्या श्यावोऽस्याहुतिमभ्यवहरति य उदिते जुहोति शबलोऽस्याहुतिमभ्यवहरति योऽनुदिते जुहोति श्यावशबलावस्याहुतिमभ्यवहरतः यः समयाध्युषिते जुहोतीत्यादिश्रुत्या उदितादिहोमकर्तुः प्रायश्चित्तसहोमबोधिकया उदितहोमादावनिष्टसाधनत्वमाक्षिप्यत इति श्रुत्योः परस्परविरोधादबोधकतयाऽप्रामाण्यमिति भावः । पौनरुक्त्यमुक्तार्थस्य बोधे जाते पुनस्तदर्थबोधे

(१) तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्य इति सूत्रमिति वार्तिकम् । पूर्वपक्षसूत्रम् । तदप्रामाण्यमित्यादि व्याकृतत्वावोक्ते वाच्यमिति भावः ।

निराकाङ्क्षत्वम् । तेन दोषेण उक्तस्य पुनरुक्तैर्बेदभागस्या-
प्रामाण्यमित्यर्थः । यथा त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुक्तमामन्वा-
हेत्यत्रोक्तमत्वस्य प्रथमत्वपर्यवसानात् त्रिःकथनेन पौनरु-
क्त्यम् । एतेषामप्रामाण्ये तद्वृत्तान्तेन वेदस्येन हेतुना वेद-
सामान्येऽप्रामाण्यं साधनीयमिति भावः ॥ ५६ ॥

अनृतत्वं वारयति ।

न कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यात्^(१) ॥ ५७ ॥

न पुच्छेष्ट्यादिविधायकवेदस्यानृतत्वम् । हेतुमाह ।
कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यात् फलाभावोपपत्तेः । यद्वा यथोक्तक-
र्मकर्तृसाधने वैगुण्यं विशिष्टफलजनकत्वं यस्य कर्मणः
पुच्छेष्ट्यादेस्तस्मात् । बोधकतासम्बन्धेन तादृशकर्मणस्त्वं हेतु-
रिति फलितम् । तथा च यत्र पुच्छेष्ट्यादौ न फलोत्पत्तिस्तत्र
कर्माद्येकतरस्य समस्तस्य वा वैकल्प्यमस्तीति तत्रान्व-
यव्यभिचारेऽपि वेदबोधितपुच्छेष्ट्यादेः फलजनकताया
नानुपपत्तिरिति । अथवा इदं कर्म न वेदबोधितं कर्मादिवैगु-
ण्यादिति । तत्र कर्मवैगुण्यमयथाविधिकृतत्वम् । कर्तृवैगु-
ण्यमशुचित्वादि । साधनवैगुण्यं ह्यधिरादेरप्रोक्षितत्वादिति । न
च यथोक्तकर्मादिस्थलेऽपि फलानुत्पत्तिर्दृश्यत इति वा-
च्यम् । तथापि कर्मवैगुण्यमस्ति किं तु तदज्ञानं दोषादे-
वेति निर्णयात् । तत्र व्यभिचारसंशयेऽपि तस्य कारणता-
ग्रहाधिरोधित्वात् । अनेकत्र पुच्छेष्ट्यादितः पुच्छादिफलदर्श-
नात् तादृशकार्यकारणभावग्रहोत्तरं फलादर्शनेन कर्मादि-
वैगुण्यमनुमीयत इति भावः ॥ ५७ ॥

(१) न्यायसूचीनिबन्धे दर्शनेन न्यायतत्त्वलोके व्याख्यातत्वेन विश्वनाथदत्तो
विद्यानासूत्रत्वेनोक्तद्वयेन चास्य सूत्रत्वमवधीयते । तात्पर्यटीकायां च एवं पूर्वप-
क्षमुक्त्वा विद्यानासूत्रत्वमाहः प्रथमे तात्पर्यतत्त्वं दूषयति । न क-त् । इति लिख-
तम् । दूषयतीति सूत्रकार इति न्यायवाचिस्मृत्यर्थपरिशुद्धमुदयनाचार्याः ।

व्याघातं परिहरति ।

अभ्युपेत्य कालभेदे दोषवचनात् ^(१) ॥ ५८ ॥

न व्याघात इति शेषः । अभ्युपेत्य प्राक्तनश्रुत्या बोधमभ्युपेत्य कालभेदे विहितकालमतिक्रम्य कृते दोषवचनात् । यथा अन्याधानकाले उदितहोमादिकमभ्युपगतं तत्रानुदितहोमादिकरणे दोषकथनात् विरोध इति । कालभेद इत्युपलक्षणम् । अधिकारान्तरभेदमादायापि विरुद्धार्थकथनात् । दोषपदस्य विरुद्धार्थपरत्वात् । यथा अतिरात्रे षोडशिर्न गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति श्रुत्योर्विरोधः षोडशिग्रहणतद्ग्रहणयोर्विकल्पपरतया निरस्यते । एवं जायमानो ह वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान् जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एष वाऽमृषो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारी वासितेति श्रुत्या ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद् यदहरेव विरज्येत तदहरेव प्रव्रजेत् अथ पुनरव्रती वा व्रती वा किमर्था वयमत्यधीमहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे किं प्रजया करिष्यामो याज्ञवल्क्यः प्रवव्राज ये प्रजामीषिरे ते रमशानानि भेजिरे ये प्रजां नेषिरे ते ऽमृतत्वं हि भेजिर इत्यादि श्रुतेर्विरोधः । प्राक्श्रुतेरविरक्तपरतया समाधीयते । एवमन्योऽपि विरोधः परिहरणीयः ॥ ५८ ॥

पौनरुक्त्यं परिहरति ।

अनुवादोपपत्तेश्च ^(२) ॥ ५९ ॥

चः पुनरर्थे । अनुवादोपपत्तेः पुनर्न पुनरुक्तम् । निष्प्र-

(१) तात्पर्यटीकाकृता तदेवं वेदाग्रामाण्यहेतूनुद्धृत्य ग्रामाययसम्प्रवहेतुः सूत्रकारेण वक्तव्य इति लिखितम् तेन ज्ञायते न कर्मकर्मसाधनवैगुण्यादित्यादीनि वाक्यानि सूत्रकृतानि । व्याख्यातानि चैतानि न्यायतत्वालोक्ये । न्यायसूचीनिबन्धे चैतानि सूत्रार्थाणि दृश्यन्ते ।

(२) पूर्वसूत्रटिप्पणी द्रष्टव्या ।

योजनत्वे हि पौनरुक्त्यं दोष उक्तस्थले त्वनुवादस्योपपत्तेः
 प्रयोजनस्य सम्भवात् । एकादशसामवेदीनां प्रथमोत्तमयो-
 स्त्रिरभिधाने पञ्चदशत्वं सम्भवति । तथा च पञ्चदशत्वं
 श्रूयते । इदमहं भ्रातृव्यं पञ्चदशावरेण वागवज्रेण बाधे योऽ-
 स्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति । वस्तुतस्तु पूर्वपक्षसूत्रे तद-
 प्रामाण्यमित्यनेन वेदाप्रामाण्यमुक्तं तत्र हेतुत्रयमुक्तं तत्र
 क्रमेण सूत्रत्रयेण हेतुत्रयं निराकृतम् । तत्र प्रथमसूत्र एव
 नेत्युक्तं तस्य वेदाप्रामाण्यं नेत्यर्थः । तत्रैव हेतुत्रयम् । कर्म-
 कर्तृसाधनवैगुण्यादित्येकम् । कर्मादिवैगुण्येन फलानुत्पा-
 दसम्भवेनानृतत्वाभावादिति तदर्थः । अभ्युपेत्य कालभेदे
 दोषवचनादित्यपरम् । अभ्युपेत्य अभ्युपगतार्थस्य कालभेदे
 कालभेदादिकमादाय दोषवचनात् तद्विरुद्धार्थकथनाद्
 व्याघाताभावादिति शेष इति तदर्थः । हेत्वन्तरं च । अनु-
 वादोपपत्तेर्भेदः । अनुवादस्य पुनरुक्तविशेषस्य उपपत्ते-
 रर्थविशेषाकाङ्क्षया सम्भवादिति तदर्थः । अत्रोक्तानुक्त-
 समुच्चायकभ्रकारः । अनुक्तसमुच्चायकता यथा । ऐन्द्रया
 गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति श्रुतावैन्द्रीपदमृग्विशेषे रूढम् । सा
 च ऋगिन्द्रप्रकाशिका तथा च गार्हपत्योपस्थापने विरोध-
 स्तत्र मन्त्रस्येन्द्रपदस्य गार्हपत्ये लक्षणास्वीकारेण विरोधप-
 रिहारात् । न च गार्हपत्यपद एव लक्षणा शक्येनैन्द्रीपदेने-
 न्द्रप्रकाशकमन्त्रपरेण तथैव कल्पनादिति वाच्यम् । योगा-
 दर्शितो रूढ्या बलवत्त्वेन ऐन्द्रीपदेन मन्त्रविशेषत्वेनोप-
 स्थितौ तस्य शक्त्या गार्हपत्यपदोपस्थापिते योग्यतया
 प्रथमत एवान्वयादनन्तरं चोपस्थिते मन्त्रपद एव लक्षणे-
 तिस्वीकारादेवमन्यदप्युक्तम् ॥ ५६ ॥

अनुवादस्य साकाङ्क्षत्वं लोकसिद्धमित्याह ।

वाक्यविभागस्य चार्थग्रहणात्^(१) ॥ ६० ॥

यो हेतौ । तथा च वाक्यविभागस्य विध्यनुवादकादिभेदेन वाक्यविभागस्यार्थग्रहणार्थविशेषभेदेन स्वीकारात् । शिष्टैरिति शेषः । शिष्टा हि विधायकानुवादादिभेदेन वाक्यमर्थभेदेन विभजन्त इत्यनुवादस्याप्यर्थविशेषो वर्तते तदाकाङ्क्षयैव तदुक्तिसम्भवादिति भावः ॥ ६० ॥

ननु वेदे कथं वाक्यविभाग इत्यत आह ।

विध्यर्थवादानुवादवचनविनियोगात्^(२) ॥ ६१ ॥

विधिवचनत्वादिना विनियोगाद् विभजनादित्यर्थः । ननु निषेधरूपमपि न कलञ्जं भक्षयेदित्यादि वाक्यं वेदेऽस्तीति कथं त्रिधा विभाग इति चेत् सत्यं तदादाय चतुर्विध विभागः प्रसिद्धः । इदानीं पुनरुक्तस्यानुवादतया प्रामाण्यार्थं प्रवृत्तिप्रयोजकवाक्यविभागकरणात् । विधिरपि चतुर्विध उत्पत्तिविधिर्विनियोगविधिरधिकारविधिः प्रयोगविधिश्चेति । तत्रोत्पत्तिविधिः कर्मादेः प्राथमिकप्राप्तिर्यतः सः । प्राथमिकप्राप्तेरुत्पत्तिरूपत्वात् । यथा अग्निहोत्रं जुहोति सोमेन यजेनेत्यादि । विनियोगविधिश्च विनियोगेन परार्थतयाऽन्यविधिः । यथा ऐन्द्रया गार्हपत्यमुपनिष्ठत इत्यादि । अत्र ऐन्द्रयाख्यमश्वस्य गार्हपत्योपस्थापने विनियोगात् । न च स्वर्गकामो यजेतेत्यादिविधेरपि विनियोगविधित्वापत्तिस्तत्र क्रियायाः पुरुषार्थेषु साधनत्वरूपपरार्थतया विधानादिति वाच्यम् ।

(१) न्यायसूचीनिबन्धे दर्शनाध्यायतत्वाल्लोके व्याख्यातस्यास्य सूत्रमिति प्रतीयते ।

(२) येषां शब्दानां वाक्यविभागोदृष्टप्रदर्शनाय । सूत्रम् । विध्यर्थवादानुवादत्वादि न्यायतत्वाल्लोके वाचस्पतिमित्राः ।

इष्टत्वात् । क्रियायाः कृतिसाध्यतया विधानमादायोत्पत्ति-
विधित्वाविरोधात् । न चोत्पत्तिविधित्वेन विभागो ऽयं-
स्तस्य विनियोगविध्यन्तर्भावादिति वाच्यम् । अहरहः स-
न्ध्यामुपासीतेत्यादौ प्रथमनः फलानुपस्थित्या कृतिसा-
ध्यतयैव बोधनात् तादृशबोधस्यैव प्राथमिकतया तमादा-
योत्पत्तिविधित्वमनन्तरं च किमर्थोऽयं विधिरित्यपेक्षया
आर्थवादिकफलोपस्थित्या तत्साधनतया बोधनाद् विनि-
योगविधित्वं सामान्यलक्षणगमनं चेत्यर्थभेदात् तयोर्वि-
भागकरणादिति । न च कृतिसाध्यताबोधकत्वमेव सामा-
न्यलक्षणं कर्तव्यमिति वाच्यम् । पाकं करोतीत्यादिलौकि-
कवाक्ये ऽतिव्याप्तेरिति । विनियोगविधिरपि त्रिविधः ।
अपूर्वविधिनियमविधिपरिसङ्ख्याविधिभेदात् । तदुक्तम् ।

विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति ।

तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयते ॥ इति ।

अत्यन्तमप्राप्तौ सत्यां यत् प्रवृत्तिप्रयोजकं वाक्यं
स विधिरपूर्वविधिरित्यर्थः । अत्यन्तपदं सत्यामिति क्रि-
यायां विशेषणमप्राप्तावेव वेति । यथा व्रीहीन् प्रोक्षती-
त्यादि । व्रीहिसाधकपुरोडाशद्रव्यकृयागजन्यापूर्वाद्यर्थिनां
व्रीहिप्रोक्षणादौ प्रवर्तकत्वादेतद्विधिं विना तत्र प्रवृ-
त्त्यभावादप्रोक्षितैर्व्रीहिभिरपि पुरोडाशसम्भवात् । पा-
क्षिके सति विधिं विना प्रवृत्तेः पक्षिकत्वे सति रागा-
दिसत्त्वे स्वत एव प्रवृत्तिस्तदसत्त्वे न प्रवृत्तिरित्यनियमे
सति यो नियमेन प्रवर्तकः स नियम इति । यथा ऋतौ
स्वदारानुपेयादित्यादि । तत्र चान्यत्र चेति । यत्रोद्देश्ये
यस्य विधानं तदन्यस्मिन्नपि तत्सम्बन्धस्य तस्मिन् वा तद-
न्यसम्बन्धस्य रागाद्यधीनप्रवृत्तितः प्रसक्तौ तद्विरोधी

अनियतप्रवर्तकः परिसंख्येत्त्वर्थः । यथा पञ्च पञ्चनस्मान्
शुशीतेत्यादि । याजन्नाध्यापनप्रतिग्रहेर्ब्राह्मणो धनमर्जये-
दित्यादि च ॥ ६१ ॥

तत्र विधिलक्षणमाह ।

विधिर्विधायकः^(१) ॥ ६२ ॥

विदधाति प्रवर्तयति यद्वाक्यं तद्विधिरिति व्युत्प-
त्त्या प्रवृत्तिजनकेष्टसाधनताबोधक इत्यर्थः पर्यवसितः । न
चेष्टसाधनताबोधकतदादिपदघटितलौकिकवाक्ये ऽतिव्या-
प्तिरिति वाच्यम् । आश्रयतासम्बन्धेनेष्टसाधनताप्रकारक-
बोधजनकोपस्थितिजनकप्रत्ययघटितवाक्यत्वस्य विवक्षणा-
त् । न कलञ्जं भक्षयेदित्यादिनिषेधातिव्याप्तिवारणाया-
श्रयतासम्बन्धेनेति । तत्र बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वा-
भावस्य धात्वर्थे ऽन्वधात् प्रतियोगितासम्बन्धेनैवाभावे
इष्टसाधनताबोधनात् । न चाहरहः सन्ध्यामुपासीतेत्यादौ
फलाश्रयत्वात् कुत इष्टसाधनताबोध इति वाच्यम् । तत्रा-
प्यर्थवादिकफलोपस्थित्या तत्साधनताबोधकत्वात् । स्फु-
टमुदाहरणं तु स्वाराज्यकामो बाजपेयेन यजेतेत्यादि ।
विश्वजिता यजेतेत्यादौ साक्षात् फलाश्रयत्वे ऽपि काम्य-
प्रकरणपाठात् सामान्यतः स्वर्गसाधनतायाः स्वीका-
रात् ॥ ६२ ॥

अर्थस्य विध्यर्थे साक्षात् परम्परया वाऽनन्वितार्थस्य
वादः कथनमर्थवादः । न च कचिद्विधिनाऽर्थवादस्यैकवाक्य-
तया चिन्त्येत्त्वमित्यपि तादृशार्थवादस्येति वाच्यम् ।
यत्र फलश्रुतिर्नास्ति तत्रापि सामान्यत एव विधिप्रत्ययेन

(१) विधिर्विधायकः । कतिजनकविर्कोर्धोऽजनकज्ञानजनकशब्द इति सूत्रार्थ
इति न्यायतत्वालोके वाचस्पतिमित्राः ।

इष्टसाधनता बोध्यते ऽनन्तरं च किमिष्टमित्याकाङ्क्षया
अर्थवादप्रयोगात् तदिष्टेनैवार्थवादिकफलस्यान्वयात् । अ-
थवा अर्थवादिकफलोपस्थितौ तत्कामपदादिकमध्याहाय
विधिवाक्येन बोधोपगमात् । एतल्लक्षणस्य स्फुटतया तदनु-
ल्लेख विभजते ।

**स्तुतिर्निन्दा परकृतिः पुराकल्प इत्यर्थ-
वादः^(१) ॥ ६३ ॥**

स्तुतिर्विध्यर्थप्रशंसावचनम् । यथा रात्रीर्जुहोती-
त्यादिविध्यनन्तरं प्रतितिष्ठन्ति ह वै य एता रात्रीरुपय-
न्तीत्यादि । तथा कचिद् विधिरूपकमपि भवति । यथा
तरति शोकं तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजेतेत्यादि । नि-
न्दावाक्यं द्विविधं विहितप्रवर्तकं निषिद्धनिवर्तकं चेति ।
तत्रार्थं यथा न चेदवेदीन्महती चिनष्टिरित्यादि । अत्रा-
त्मनो ज्ञानाभावे ऽतिशयविनाशश्रवणादात्मा द्रष्टव्य
इत्यादिविधिविहितप्रवर्तकत्वम् । द्वितीयं यथा पाप-
कारी पापो भवतीत्यादि । अथ य इह कपूयाचरणा
अभ्यासो यस्ते कपूयां योनिमापद्येरन्नित्यादि च । कपूया-
चरणाः कुत्सिताचरणाः । पुरुषविशेषनिष्ठमिथोविरुद्धक-
थनं परकृतिः । यथा हुत्वा वषामेवाग्ने ऽभिघारयन्ति अथ
पृषदाज्यं तदुह चरकाध्वर्यवः पृषदाज्यमेवाग्ने ऽभिघारय-
न्त्यग्नेः प्राणाः पृषदाज्यमित्यभिदधतीति । प्रसिद्धाचरि-
ततया कीर्तनं पुराकल्पः । यथा यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा
इत्यादि । अयं च चतुर्धा विभागो विधिसहितवाक्या-

(१) स्तुतिर्निन्देत्यादिसूत्रं विधिविहितेत्यादिसूत्रं च न्यायसूत्रोक्तिवत्त्वे दृ-
श्यते व्याख्याते चेते न्यायतत्त्वालोके परं तु सूत्रत्वेन नावधारिते । स्तुतिर्निन्दा परकृ-
तिः पुराकल्प इत्यर्थवादः । यन्मामुठाद्वर्यानि भाष्य इति वार्तिकम् ।

द्वितीयाध्यायप्रथमाह्निकम् । सू० ६३-६६ । १२५

नाम् । तेन गुणवादमूतार्थवादयोरपि ग्रहणम् । तत्र गुण-
वादो गुणार्थवादः । यथा यजमानः प्रस्तर इत्यादि । तत्र
यजमानस्यास्तरणकुशरूपप्रस्तरपदार्थान्वये बाधात् प्रस्त-
रपदस्य तत्सदृशे लक्षणा तत्प्रयोजनं च यथा प्रस्तरस्य
यज्ञाङ्गत्वं तथा यजमानस्यापीति । एतदुक्तातिरिक्तो मूता-
र्थवादः । यथा सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादि ॥ ६३ ॥

अनुवादलक्षणमाह ।

विधिविहितस्यानुवचनमनुवादः^(१) ॥ ६४ ॥

विधेर्विहितस्य चानुवचनं पुनर्वचनमनुवाद इत्यनु-
वादद्वैविध्यमुक्तम् । तत्रायं प्रागुदाहृतम् । द्वितीयं यथा
दधूना जुहोतीत्यादि । अत्र विहितमग्निहोत्रमनूय दधि-
करणकत्वं विहितमिति ॥ ६४ ॥

भ्रमेण शङ्कने ।

नानुवादपुनरुक्तयोर्विशेषः शब्दाभ्यासोप-
पत्तेः^(२) ॥ ६५ ॥

शब्दाभ्यासस्यैकार्थकशब्दस्यैकजातीयस्य वा योऽभ्यासः
पुनःप्रयोगस्तेनोपपत्तेः समत्वादित्यर्थः । तथा चानु-
वादोऽपि निराकाङ्क्ष इति भावः ॥ ६५ ॥

भ्रमं निराकृत्य समाधत्ते ।

शीघ्रतरमसंनोपदेशवदभ्यासान्नावि-
शेषः^(३) ॥ ६६ ॥

(१) पूर्वसूत्रटीक्यां द्रष्टव्या । तात्पर्यटीकायां विधि-वादः इति सूत्रप्रती-
कधारणीतिर्दृश्यते ॥

(२) नानुवादापुनरुक्तयोर्विशेषः शब्दाभ्यासोपपत्तेः । कोऽस्य सूत्रस्यार्थ इति वार्त्ति-
कम् । यतस्तस्य सूत्रस्याख्यानार्थ इति सूत्रार्थ इति व्यायत्तत्वालोके वाचस्पतिमिथाः ।

(३) व्यायमूचीनिबन्धे दर्शनेन व्यायत्तत्वालोके व्याख्यातत्वेन तात्पर्यटीकायां
शीघ्र-वः इति सूत्रप्रतीकधारणीतिर्दर्शनेन चास्य सूत्रस्यमवसीयते ।

अनुवाकौ निराकाङ्क्षपुनरुक्तान्नाविशेषो मित्र इत्यर्थः । शीघ्रतरगमनोपदेशवदभ्यासात् । तुल्यता च स-
प्रयोजनत्वादिना । तथाहि यथा लोके गम्यतामित्युक्तत्वा
गम्यतांगम्यतामिति शीघ्रगमनबोधार्थमनुवदति तथा-
ऽधिकार्यत्वाभावाय गुणविशेषविधानाय चात्रानुवाद इति
भावः ॥ ६६ ॥

बाधकं निरस्य साधकमाह ।

मन्त्रायुर्वेदवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामा-
ण्यात्^(१) ॥ ६७ ॥

तस्य वेदस्य प्रामाण्यमाप्तस्य अमप्रमादशून्यस्य तत्-
कर्तुः प्रामाण्याद् यथार्थोपदेशकत्वाद् यथार्थज्ञानवत्त्वात् ।
प्रमाणपदस्य कर्तृव्युत्पत्त्या प्रमाश्रयपरत्वात् । तथा च
वेदः प्रमाणमाप्तोक्तत्वादिति वेदत्वावच्छेदेन प्रामाण्य-
साधने तत्सामानाधिकरण्येन दृष्टान्तमाह । मन्त्रायुर्वेद-
वच्चेति । मन्त्रो विषादिनाशक आयुर्वेदो रोगनिदानादिज्ञा-
पकवेदभागविशेषः । चकारात् ज्योतिर्वेदादिः । तत्र प्रामा-
ण्यग्रहः संवादेनेति । न च वेदस्याप्तोक्तत्वमेव नास्तीति
वाच्यम् । वेदः पैरुषेयो वाक्यत्वादित्याद्यनुमानात् । वेद-
कर्तुरनाप्तत्वे महाजनपरिग्रहानुपपत्तेः । एतेन वेदार्थाना-
मतीन्द्रियत्वात् तत्कर्तृत्वं जीवानां न सम्भवतीति वेद-
कर्तृत्वेन परमेश्वरसिद्धिर्वेदप्रामाण्ये सिध्येत् । परमेश्वरो-
पासनादिकमपि निःश्रेयसहेतुरित्यादिकं सूचितम् । मन्त्रा-

(१) अमन्त्रासूत्रावतरणपरं भाष्यं किं पुनः प्रतिषेधेतीति वेदप्रामाण्यं तु सूत्रो-
क्तम् मन्त्रा-त् । सूत्रं व्याचष्टे यथा मन्त्रायुर्वेदवाक्यामीतीति च तत्प्रसङ्गं दृष्ट्वा । उक्त-
नाचार्या अपि सुसुमाञ्जसौ चतुर्थस्तवके ऽद्येवमाप्तप्रामाण्यवादितिसूत्रविरोध इत्युक्त-
वान् । वरदराजोऽप्यस्य सूत्रत्वमाह । वार्तिकद्वयो मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवदिति पाठः ।

देरर्थवादाद्यन्तर्गतत्वाच्च विभागव्याघातः । यद्वा मन्त्रप्राप्त्य-
णभेदेन वेदो द्विविधः । तत्र ब्राह्मणस्यैव विभागः प्राङ्नि-
रुक्त इति । केचित्तु आप्तप्रामाण्यादित्यस्य महाजनपरि-
ग्रहादित्यर्थमाहुः । अन्ये तु मन्त्रादिकर्तृजन्यत्वेन वेदस्य
प्रामाण्यमनुमेयमिति समुदिततात्पर्यार्थं इत्याहुः ॥ ६७ ॥

इति समाप्तं शब्दविशेषवेदपरीक्षाप्रकरणम् ॥

इति न्यायसूत्रे द्वितीयाध्यायस्याध्यायमाह्निकम् ॥

इति न्यायसूत्रविवरणे द्वितीयाध्यायीयसाङ्गप्रमाण-
परीक्षणाध्याह्निकविवरणम् ॥

ननु प्रमाणानां चतुर्धा विभागः कृतस्तत्र सङ्गच्छते
ऐतिह्यादीनामपि प्रमाणान्तरत्वादित्याशङ्कते ।

न चतुष्टमैतिह्यार्थापत्तिसम्भवाभावप्रा-
माण्यात्^(१) ॥ १ ॥

प्रमाणानां न चतुष्टयं प्रमाणत्वं न प्रत्यक्षादिचतुष्टय-
मात्रवृत्ति न प्रत्यक्षान्यतमत्वव्याप्यमिति यावत् ।
हेतुमाह । ऐतिह्येत्यादि । ऐतिह्यमिह वृत्ते यच्चः प्रतिवस-
तीति लोकप्रसिद्धिः । तत्र मूलवक्त्रनिर्देशेनाप्तोक्तत्वानि-
श्चयेन तादृशनिश्चयस्य शाब्दबोधहेतुतया नास्य शब्दप्र-
माणे ऽन्तर्भावः । अर्थापत्तिरनुपपत्तिज्ञानम् । यथा जीवी
देवदत्तो गृहे नास्तीतिज्ञानान्तरं जीवित्वविशिष्टदेवद-
त्तस्य गृहासत्त्वं बहिःसत्त्वं विनाऽनुपपन्नमितिज्ञानाद् ब-
हिःसत्त्वसिद्धिः । अत्र च व्याप्त्यभावाज्ञानुमानान्तर्भा-
वः । सम्भवो भूयःसहचरितत्वज्ञानम् । यथा सम्भवति ब्रा-
ह्मणे विद्या यथा वा स्वार्थां द्वोणाढकप्रस्थावगमः । अत्रापि
व्याप्त्यनपेक्षितत्वेन नानुमानान्तर्भावः । अभावस्तु वि-
रोध्यभावज्ञानं तच्च विरोध्यन्तरकल्पकम् । यथा नकुला-
भावज्ञानं नकुलविरोधिसर्पग्राहकम् । यद्वा ज्ञातेन कारणा-
भावादिना कार्याभावादज्ञानात् कारणाभावोऽपि माना-
न्तरम् । वस्तुतः प्रतियोग्यनुपलब्धिरेव ज्ञाताभावं ग्राहय-
तीति प्रतियोगिग्रहाभाव एवाभावग्राहकमानान्तरमि-
ति ॥ १ ॥

(१) पृथं पञ्चसूत्रम् । न चतुष्टयमित्यादि न्यायतत्वालोक्ये वाचस्पतिमित्राः ।
सूत्रं तु संशयार्थम् । न चतुष्टयं निश्चेतुं शक्यं कस्मात् । ऐतिह्यार्थापत्तिसम्भवाभावप्रा-
माण्यात् परैरभ्युपगतादस्माकं संशयादिति सूत्रार्थ इति तात्पर्यटीका ।

149 and 150. The nature of doer etc. is not inherent in the soul, because we know by direct perception what the nature of the soul is.¹ The proofs for the existence of matter cannot be applied in the case of the Supreme and omniscient Self, in the same way as a firebrand cannot set fire to fire itself.

151. The relation of seer and seen, which obtains with reference to the material world, can never be applied to the thing which is the seer itself and whose nature is pure enjoyment.²

152. How can one thing (the self) be cognised by that method of knowledge by which we perceive the not-self, such as the enjoyed, the doer, etc., which are constituted by things entirely different (from the self)?

153. So, too, let not desire, hatred, etc., be deemed to be the properties of the self; for, they are known to be the properties of the mind (*manas*), from the passage, 'Desire is wish (or volition).'

154. The assumption that the soul (*sva*), or the supreme self (*para*), or both, is the cause of desire, hatred etc., leads to the conclusion that liberation is impossible.³ Hence a careful consideration shows that they are the effects of nescience alone.

155. If the soul be the cause of desire etc., how can the knowing soul inflict injury on itself as on an

¹ The true nature of the soul is चेतन्य or pure consciousness. The opponent says that the idea of 'I,' such as 'I do' etc., shows by direct perception that the soul is also of the nature of doer and so on. Verse 150 is an answer to this.

² i. e. there can be no seer of the seer.

³ This is explained in the three following verses. स्वम् is used for जीवात्मन्, and पर for परमात्मन्.

enemy? Hence it is not right that the soul is their cause.

156. In the same way, if the supreme self (*para*) is their cause, then, since the evil is not (necessarily) cured, the reward (i. e. liberation), like the remedy for disease etc., will not be permanent (*ĕkāntika*).¹

157. How can the liberated soul (*dṛiṣi*), which has neither a body (*karana*) nor composition (*samhati*), get out of the evil? In the same way, if both be said to be the cause, there will be no permanent reward.

158. Since the will of the Supreme Self is unres-
trainable, there will be no certainty of liberation. But
there is no such fallacy if we suppose their source to be
nescience which is without a cause; for, nescience is des-
troyed (on liberation) through the instrumentality of the
Supreme Self (*prasiddha*).²

159. The knowledge to be derived from the au-
thority of Vedantic utterances is of the same nature as
that which is admitted to be derived from proofs by
which objects of sense etc. are perceived.³

160. If anything else (than the non-dual *Brahman*)
be supposed (to be the object of knowledge), the Vedan-
tas would lose all authority (as regards *Brahman*). There-
fore no other object (of knowledge) should be assumed.

161. Even then, does not the injunction of ritual⁴

¹ This is because the supreme self that causes desire etc., for the soul in bondage may do the same after liberation.

² Anandagiri explains प्रसिद्ध as प्रत्यगात्मा स्वप्रकाशत्वेन प्रसिद्धः

³ परागर्थप्रमेयेषु ॥ पराशक्तः शब्दादयो ऽर्थायेषां प्रमेयास्तानि प्रत्यक्षादिप्रमा-
णानि परागर्थप्रमेयाणि तेषु फलत्वेन संमताया संवित् ॥ Anandagiri.

⁴ i. e. the *Karmakānda*.

lose its authority? Hence, it would surely follow that the Vedantas, too, cease to be authoritative.

162. It is not so, for, all proofs continue to be proofs, only until the realisation of the Supreme Self since all proofs merge therein.

163. After that, no proofs will remain, since they are obliterated by the mere unity of Self, in the same way as the injunction of hawk-sacrifice etc. is rendered nugatory by the injunction of non-killing.

164. Hence, ritual is ordained only for the person who has nescience, and not for the *Brāhmaṇa* who has uprooted every spring of action.

165. Therefore, from the reasoning heretofore advanced, it follows that the duty (*adhikāra*) of the discriminating individual is to renounce all rites, but not, in the least, to perform rites.

166. As long as we speak of a doer, the stainless soul (*vastu*) cannot be realised; and, if the pure soul is realised, all talk of a doer must likewise cease.

167. Like light and darkness, the two ideas of doer and non-doer, being opposed to each other, cannot exist in the same thing and at the same time.

168. It cannot be said that, like standing and walking, the one follows the other in succession and that they are therefore not inconsistent, because, the knowledge of Self has for its object the Supreme Soul.¹

169. Fire that is felt to be hot cannot, either by degrees or suddenly, grow cold of its own accord, but may do so if acted upon by some agent.²

¹ Sureśvara admits the transition from doer to non-doer, but denies the contrary. Knowledge of Self leads to *Brahman* and not to *karman*.

² But the Self cannot be made to change its nature.

170. If you say that there is no inconsistency because the same object (Self) may appear differentiated or undifferentiated, it is not logical, since your statement is in itself contradictory.

171. The many cannot logically be one, nor the one, many ; for, knowledge is only of what is real. If it be otherwise, it will be false knowledge.

172. How it is contradictory, will be explained later on. The only object of knowledge (*mēyu*) is the unity of Self, since that alone remains unknown.

173. Things that differ from each other are known by reasoning based on absence¹ (*abhāvēna pramāṇēna*). Hence your statement is contradictory.

174. Whether duality (*samsṛiti*) be supposed to be different from or identical with *Brahman*, it would follow that *Brahman* is not-*Brahman*, or, in the same way, that knowledge is fruitless and *Brahman* is divisible.

175. It is a fatal fallacy if you say that *Brahman* is possessed of nescience ; and, if it is not possessed of nescience, it follows that knowledge is fruitless.²

176. It cannot be ignorantly contended that *Brahman* has nescience ; for, *Brahman*, as actually seen, negatives all idea of nescience.

177. Since nescience is the result of experience, like the experience "I am *Brahman*,"³ therefore, even

¹ i. e. one can be perceived only in the absence of another, since, being different, both cannot be simultaneously perceived.

² Since the *jīva* too, which is identical with *Brahman*, would likewise be free from nescience. This is to explain the latter part of the preceding verse.

³ ननावदविद्यामानविषयः.....आत्मज्ञानं नित्यानुभवविषयम् ।
Anandagiri.

nescience, when destroyed by knowledge derived from Scripture (*māna*), becomes of the nature of Self.

178. As long as *Brahman* is not known, it cannot be learnt by perception (*bodhāt*) that it has nescience. And, if it is accurately known, false knowledge (*mrishā-dhāt*) will not remain unaffected (or undestroyed).

179. He who has nescience is not capable of discerning that nescience himself. Hence, considering the true nature of things, nescience is not perceived as such.

180. It is not proper that knowledge should extend to things which have no actual existence (*vastunah anyatra*); and nescience is not a thing that really exists, since it cannot stand the test of (accurate) knowledge (*māna*).

181. That nescience is no more than nescience (or false), is established by this one criterion alone, namely, that it cannot stand the test of (true) knowledge.

182. In your argument, numerous assumptions will have to be made, all of them being opposed to correct knowledge. But in my argument, only nescience has to be assumed, and that, too, is dependent on actual experience.

183. On the mere springing-up of accurate knowledge derived from passages like 'That thou art,' etc., nescience and its effects will cease to have existed, to exist, or to come into existence.

184. Hence it is impossible to see, by any method of knowledge,¹ that there is nescience in him (*Brahman*), or what is the nature of such nescience, or whence it is; for it is exclusively the result of experience.

¹ i. e. ज्ञान, अनुमान, शब्द.

185. 'Let things like deities, materials, doer, etc., be not non-dual (or dual), since it is clearly seen to be so everywhere and since, also, their non-duality is not commonly known.'¹

186. This is not sound, for, there is no proof known as 'being known everywhere' (*sarvalōka*), among the (established) methods of proof, upon the strength of which you argue in this manner.

187. Moreover where a belief exists in the mind of everyone that a certain fact is directly perceived,² such a belief is declared to be illusive.³

188. Just as objects near and within our sight are more longed for than things out of sight, so is the case with knowledge, derived from Scripture, which completely transcends everything, in its application to the Supreme Self.⁴

189. Direct perception, etc., exist only as dependent on self-experience. And, since such experience is its own proof, where is the necessity for proving the existence of Self?

190. And, since a thing is directly perceived not by itself but only on the strength of self-experience, the unity of Self spoken of in the Vedāntas must be understood to be knowable by the Self alone.

¹This is to refute the latter portion of verse 183, where 'nescience and its effects etc.' implies that duality is an illusion and only temporary.

²i. e. if सर्वलोक be included in इत्यत्र.

³e. g. in the passage आचारमयं विकारः etc.

⁴That is, though Scripture intends only *Brahman*, yet as *Brahman* transcends all, nescience makes it apply to such things only as are actually seen.

191 and 192. With reference to your argument that, because the Vedas and Smṛitis are based on rites, therefore there is no means of liberation apart from rites, who ever maintained that rites do not also form a means of liberation? Have you not heard the Vedic passage, 'tam etam etc.,' and the Smṛiti, 'samskārah etc.'¹

193. Though the knowledge of the unity of Self is not directly inculcated by *Śruti* and *Smṛiti*, yet it is not foreign to these two, for, these two alone teach us about the Self.

194. Your argument² that the Vedas do not teach us the true nature of the Self (*vastu*) has already been exploded³ and will also be refuted later on.

195. Your contention,⁴ too, that, in the absence of injunction, the passage (about knowledge of *Brahman*) ceases to have any force, will also be refuted with skill later on by arguments both clear and logical.

196. You have also said: "By the sole reason of their declaring the real nature of Self, we cannot conclude that the Vedāntas aim at liberation (*pumārtha*), for they are seen to abound in narratives⁵ (*ākhyāna*).

197. "From the mere declaration that there was a king called Rama, it cannot be gathered in any case, in the absence of an injunctory passage,⁶ that liberation is the object.

1.....इत्येतेष्वप्यारिश्चत्संस्कारायस्य सन्नमयः सायुज्यं जयति ॥

² See verse 33.

³ By verse 123.

⁴ See verses 34 and 35.

⁵ Such as stories of fights between gods and demons. And every such narrative does not preach liberation.

⁶ Liberation, as forming one of the four *purushārthas*, must depend on an injunction, and cannot be implied from a mere assertion.

198. "Also, knowledge is seen throughout to be subservient to the other (viz. ritual), and, having gathered knowledge from the passage enjoining rites, the wise man performs sacrifice."

199. This has already¹ been, and will hereafter be, met by the argument that the fruit of knowledge is an object of direct perception.

200. 'But the declaration in Scripture that the fruit (of knowledge) is the destruction of misery etc., is merely a statement in praise of the soul (which is the doer).² Hence your argument³ is purely a product of your fancy.'

201 and 202. This is my answer; leaving aside the fruit which is intended by the context and implied by the passage, why do you, like an ignorant person, extract from it the secondary meaning of *prāṇa*, which is neither supported by Scripture nor intended by the context?

203. Nor is there any unity of object (*ekavishaya-tva*) between direct perception and Scripture; for, Scripture itself has, in various places, by passages referring to the non-attachment of the soul, pointed out the distinction by alluding to the passing through the states of dream etc.⁴

¹ See verse 129.

² The opponent says that passages like *तद्विज्ञेयमात्मवित्* refer to the *कर्माधिकृतात्मन*, and are no authority as to the efficacy of *jñāna*.

³ That the fruit of knowledge is the object of direct perception.

⁴ The opponent argues that the direct perception such as 'I am miserable' etc., is opposed to the Vedic declaration that misery ceases. The answer is that the two refer to two distinct objects, misery being connected with the three states of waking, dream and sleep, with which the *pratyagātman* is entirely unconnected and of which it is a mere onlooker. Hence there is no *विरोध*, as there is no *एकविषयत्व*.

न्तयोरपि दर्शयितव्यम् । कथं तर्हि प्रयत्नकार्यानेक-
त्वात् कार्यसम इतिसूत्रसङ्घटना । किमत्र दुर्घटं प्रय-
त्नस्य कार्यो विषयः हेयोपादेयतया व्यवहर्तव्य इति
यावत् । तस्यानेकत्वं पारमार्थिकापारमार्थिकत्वम् ।
तस्मात् प्रत्यवस्थानमिति । यद्वा प्रयत्नविषयस्याने-
कत्वं जन्यत्वाभिव्यङ्ग्यत्वाभ्यां नानात्वम् । तस्मादनै-
कान्तिकत्वेन प्रत्यवस्थानमित्युदाहरणविशेषपरं यो-
जनीयम् । बौद्धास्तु

साध्येनानुगमात् कार्यसामान्येनापि साधने ।
सम्बन्धिभेदाद्देदोक्तिदोषः कार्यसमो मतः ॥

भाष्ये व्याघातः द्वितीये परस्पराश्रयत्वम् अतः पक्षदृष्टा-
न्तावसिद्धौ तत्साधकं च शब्दघटौ प्रध्वंससम्बन्धयोग्यौ
पूर्वत्रिकान्तर्भूतत्वात् व्यतिरेके च सामान्यवदित्याद्यनु-
मानम् तच्चात्मादावनैकान्तिकम् अतस्तयोरसिद्धिस्तदव-
स्थैवेत्यादिकं द्रष्टव्यमित्यर्थः । उक्तार्थस्य सौत्रत्वं नास्तीति
शङ्कते । कथं तर्हीति । प्रथमं सकलानुमानव्यापकं
सूत्रार्थमाह । प्रयत्नस्य कार्यो विषय इति । हानोपादान-
व्यवहाररूपानुमानवाक्यगोचरस्य लिङ्गादेः सिद्धत्वा-
सिद्धत्ववतः प्रत्यवस्थानं कार्यसम इति सूत्रस्याहत्यर्थः ।
शब्दानित्यत्वानुमानपरमर्थान्तरमाह । यद्वेति । साध्येना-
नित्यत्वेनाव्याप्तत्वात् कार्यत्वहेतुना शब्दस्यानित्यत्व-
साधने कृते सपक्षे साध्येन व्याप्ते हेतुः पक्षे नास्तीति पक्षे
वर्तमानो हेतुर्नास्त्यतोसिद्धोसाधारणो वा स्यात् ॥

इति लक्षयन्ति । उदाहरन्ति च अनित्यः
शब्दः कार्यत्वाद् घटवदित्युक्ते घटस्य कार्यत्वमन्य-
मृद्गण्डादिपूर्वकं शब्दस्य चान्यत्ताल्वादिव्यापारपू-
र्वकमिति कार्यत्वस्य भेद इति । अत्र हेतोः स्वरूपवि-
शेषमात्रोपन्यासानुपन्यासपर्यवसाने वक्ष्यावक्ष्ययोर-
न्यतरः स्यात् । यदि दृष्टान्तदृष्टमृद्गण्डादिपूर्वक-
त्वनिवृत्तेः पक्षे कार्यत्वनिवृत्तिरिति पर्यवस्येत् तदा-
पकर्षसमः । अथ पक्षे ऽपि मृद्गण्डादिपूर्वकत्वमुत्कृष्येत
तदोत्कर्षसमः स्यादिति न किञ्चिदेतत् । अत्र भाष्य-
वार्त्तिकटीकासु सङ्कलानि वचांसि प्रबोधसिद्धावा-
चार्यैरस्मदुक्त एवार्थे सङ्कलितानीति न सङ्कटं कि-
ञ्चित् । अस्य चानैकान्तिकत्वादιδुष्टसाधानोत्प्रेक्षा-
कारणं मौलस्याङ्गस्यासिद्धिरारोप्या उदाहरणविशेषे
दुष्टत्वमूलप्रदर्शनार्थं सूत्रम् । कार्यान्यत्वे प्रयत्नाहेतु-
त्वमनुपलब्धिकारणोपपत्तेरिति । अत्र प्रयत्नशब्देन
परम्परया तत्कार्यस्ताल्वादिव्यापारो लक्ष्यते । उत्प-

दृष्टान्तहेतुगतविशेषसद्भावासद्भावयोः पक्षोप्यसा-
ध्यं स्यादित्येतावन्मात्रपर्यवसान इत्यर्थः । न किञ्चिदेतत्
बौद्धोक्तं कार्यसमलक्षणमिति स्फुटबहुदोषवत्त्वान्न पक्षा-
दिसममित्यर्थः । अत्र कार्यसमलक्षणे । अनैकान्तिकत्वा-
दित्यादिशब्देनासिद्धिः गृह्यते । उदाहरणविशेषे कृतक-
त्वानुमानमुद्दिश्य प्रवृत्ते जात्युत्तरे । परम्परया आत्मप्र-
यत्नेन शरीरवायुषेष्टा तथा । ताल्वादिव्यापार इति ।

त्तेरन्यस्मिन्नभिध्वक्तिलक्षणे कार्यं प्रयत्नो हेतुर्न भव-
ति । कुतः सत एव शब्दस्यानुपलब्धिकारणोपपत्ते-
र्हि तथा स्यात् । न चास्यानुपलब्धिकारणं किञ्चिद-
स्ति आवरणाद्यसम्भवस्योक्तत्वादिति भावः । ततश्च
कार्यः शब्दः अनभिध्वज्जकप्रयत्नानन्तरोपलब्धेरिति
हेत्वसिद्धिपरिहारः सूत्राक्षरार्थः । निर्विशेषणस्य
प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति हेतोर्व्यभिचारः । सवि-
शेषणस्य न दोषमावहतीत्यविषयवृत्तित्वमुक्तमेव ।
दूषणस्य विषयो नानुक्त इत्यविषयवृत्तित्वं चार्थतो
दर्शितमिति ॥ २९ ॥

जातेः सप्ताङ्गानि दर्शयति ।

लक्ष्यं लक्षणमुत्थानं पातनावसरो फलम् ।

मूलमित्यङ्गमेतासाम् ।

तानि तर्हि प्रतिजाति व्याक्रियन्तामिति चेत्
तत्राह ॥

तत्रोक्ते लक्ष्यलक्षणे ॥ ३० ॥

हेतुतया । आवरणादीत्यादिशब्देनायोग्यत्वमसंस्कार्यत्वं
च गृह्यते । न दोषमावहतीत्यविषयवृत्तित्वमिति । अत्रा-
न्यथा स्वव्याघातप्रसङ्ग इति वाक्यमध्याहार्यम् । तात्प-
र्यतोऽस्य विषयवृत्तित्वमाह । उक्तमेवेति ॥ २९ ॥

जातेः सप्ताङ्गानीति । एवं चतुर्विंशतिजातिरुक्ता
इदानीं सकलजातिसाधारणानि सप्ताङ्गान्युद्दिशति मूल-
पथकार इत्यर्थः ॥ ३० ॥

प्रमादः प्रतिभाहानिरासामवसरः स्मृतः ।

सुलभं परिशिष्टे ऽन्यद् वयं विस्तरभीरवः ॥ ३१ ॥

तत्र सप्ताङ्गेषु लक्ष्यं लक्षणं चोक्तमेव । सर्वा-
सामप्यवसरः प्रमादः प्रतिभाहानिर्वा सभासङ्क्षोभा-
दिना पर्याकुलितचेतस्तया सदसद्विवेकानवधारण-
निबन्धनमसदुत्तरं प्रयुज्यते सदुत्तरप्रतिभाहानिश्च
जातिप्रयोगावसरः । सूक्ष्मीभावादसदुत्तरप्रयोगोपि
वरं पाक्षिकसाम्यसम्भवादिति बुद्ध्या प्रवृत्तेः । अन्य-
दुत्थानबीजं कुत्रचिद्वेत्वाभासे निपातनं प्रयोगफलं
दोषमूलं चेति चतुष्टयं प्रबोधसिद्धिनामनि परि-
शिष्टे विस्तृतमिति तत्परिश्रमशालिभिर्भविष्यत् ।
तत्र ह्येवमुक्तम् ।

लक्ष्यं लक्षणमुत्थितिस्त्वितिपदं मूलं फलं पातनम्
जातीनां सविशेषमेतदखिलं प्रव्यक्तमुक्तं रहः ॥ इति ।

सभासङ्क्षोभादिनेत्यादिशब्देन वादिवाचालता
सभापत्युन्मुखता च गृह्यते ॥

लक्ष्यं सामान्यविशेषजातिस्वरूपं लक्षणं तदसाधा-
रणो धर्म उत्थितिः तत्तज्जातीनामुत्थानहेतुस्त्वितिपदं
जातिप्रयोगावसरः मूलं साधारणासाधारणदुष्टत्वं फलं
जातिप्रयोजनं वादिनस्तदा भ्रान्तिरिति यावत् पातनं जा-
त्युत्तरेण वादिसाधने आपाद्यमसिद्धत्वादिकूषणं सवि-
शेषं जात्यवान्तरभेदसहितं रहः सूत्रभाष्यादिषु साक-
क्ष्येनानभिप्रेत्यक्तत्वादतिगूढम् ।

वयं तु संयद्वाधिकारिणो विस्तराद्वीत्या न
व्याकृतवन्त इति ॥ ३१ ॥

जातिलक्षणे बुभुत्सातिशयोत्पादनार्थमाह ॥
कथासम्भोगवैदग्धीसम्पादनपटीयसी ।

ध्रियतां जातिमालेयं जातिमालेव पण्डितैः ॥ ३२ ॥

जल्पवितण्डयोः सदुत्तरापरिस्फूर्तेः स्वयं प्रयो-
गेण परप्रयुक्तोद्धारणेन च कथावैदग्ध्यहेतुत्वाज्जा-
तयोऽवश्यमवधारणीयाः । अन्यथा सदुत्तराप्रतिभाने
परप्रयोगे च मूकीभाव एव शरणं भवेदिति कथानि-
र्वाहाकौशलेन पाण्डित्याभिमानो भज्येतेति ॥ ३२ ॥

सदुत्तरेण जातीनामुद्दारे तत्त्वनिर्णयः ।

जयेतरव्यवस्थेति सिद्धोदेतत्फलद्वयम् ॥ ३३ ॥

पण्डसम्भोगतुल्याः स्युरन्यथा निष्कलाः कथाः ।

इति दर्शयितुं सूत्रैः षट्पक्षीमाह गोतमः ॥ ३४ ॥

असदुत्तररूपा सा द्रष्टव्या परिशिष्टतः ।

वयं मूलपद्यकाराः ॥ ३१ ॥

कथासम्भोगेति । विजिगीषुकथायाः सम्भोगप्र-
योगस्तत्र । वैपदं विकुशलता तस्या उपार्जने असाधारण-
कारणमियं जातिसंहतिः विजिगीषुभिः विद्वद्भिर्लक्षणा-
दिसहिता ज्ञातव्येत्यर्थः ।

वादकथायाश्च लाघवानवकाशाद्विशिनष्टि । जल्प-
वितण्डयोरिति । अन्यथा जातिलक्षणाद्यनवबोधे कथा न
निर्वहति एवमसामर्थ्यम् ॥ ३२ ॥

परप्रयुक्ता जातीः सदुत्तरेशानुवृत्त्य स्वयमपि जात्यन्तरप्रयोगेन वादे तत्त्वनिर्णयलक्षणफलसिद्धिः । असत्साधनेन तदसम्भवात् । न च अल्पवितर्कयोर्ज-यपराजयव्यवस्था उभयोरपि निगृहीतत्वात् । ततश्च पण्डितैरुपनिषद्भिर्नियोजनमेव कथान्नयमापद्येतेति दर्श-यन् सूत्रकारः शिष्यशिष्याय कथाभासरूपां षट्पक्षी-मसूत्रयदिति । तत्र वादिनः प्रत्युत्तररूपं तृतीयं पक्षमाह । प्रतिषेधे ऽपि समाने दोष इति । प्रयत्ना-नन्तरीयकत्वं कार्यत्वसाधकं न भवति अनैकान्ति-कत्वादिति प्रतिषेधे ऽपि तुल्यो दोषः । तत्रापि कार्य-समायाः सुबचत्वात् । प्रयत्नस्य व्यञ्जकत्वाङ्गीकारेणा-

कथासन्ततिविच्छेदेन द्वितीयपक्षव्याख्यानप्रयोजनं प्रथमपदार्थमप्याह । परप्रयुक्ता इत्यादिना । तत्त्वनिर्णयः सवीतरागफलसिद्धिः । अनेन वादेऽपि प्रमादाच्छलादि-प्राप्तिः सम्भावितेति दर्शितं भवति ॥

षट्पक्षी वादिनः स्वसाध्यसाधनरूपः प्रथमः पक्षः प्रतिवादिनो जात्युत्तरप्रयोगाद् द्वितीयः पुनर्वादिनोः स-त्प्रयोगः तृतीयः पुनरपि प्रतिवादिनोऽसत्प्रयोगश्चतुर्थः अथ वादिनो मिथ्याप्रयोगः पञ्चमः पश्चात् प्रतिवादिनोऽसङ्ग-तोक्तिः षष्ठः । एतेषां षण्णां पक्षाणां समाहारः षट्पक्षी-तामाह सूत्रकार इत्यर्थः । प्रत्युत्तररूपं वादिवाक्यस्य प्रतिब-धनं जात्युत्तरं तस्य प्रवचनं प्रत्युत्तरं तद्रूपमिति भावः । प्रय-त्नानन्तरीयकत्वं सिद्धस्य वादिसाधनस्य साधकत्वेन सो-त्प्रेक्षितः । प्रतिषेधे ऽपि जात्युत्तरे ऽपि । तुल्यत्वमेवाह । त-

नैकान्तिकत्वमुच्यते । तस्य व्यञ्जकत्वमसिद्धम् । तत्सा-
धकस्य प्रयत्नानन्तरोपलब्धेरिति हेतौर्घटादिकार्यै-
रनैकान्तिकत्वादिति कार्यसमः । अथवा अनैकान्ति-
कत्वादिति प्रतिषेधहेतावपि समानोऽनैकान्तिकत्व-
दोषः । न ह्ययमेकान्ततः प्रतिषेधक एव स्वसत्ताया
अप्रतिषेधकत्वादिति वाक्कुलप्रयोगादिति । यद्वा
दोषवत्त्वमात्रेण साम्यमुक्त्वा यं कञ्चिद्दोषमाह । अत्र
प्रथमतृतीययोर्मतानुज्ञा स्वदोषानुद्धरणेन परदोषा-
पादनात् । द्वितीये तु निरनुयोज्यानुयोग इति । किम-
स्यामेव जातौ कथाभासप्रवृत्तिरित्याशङ्क्यमित्याह ।

आपीति । एतदेवोपपादयति । प्रयत्नस्येति । शब्दनित्यत्व-
वादिना तस्य प्रयत्नव्यङ्ग्यत्वमङ्गीकृत्य मूलोदकादावनैका-
न्तिकत्वमुक्तम् । तस्य शब्दस्य प्रयत्नव्यङ्ग्यत्वमसिद्धम् । त-
त्साधकत्वं च शब्दः प्रयत्नव्यङ्ग्यः प्रयत्नानन्तरोपलब्धत्वात्
मूलोदकादिवदिति । अयमपि हेतुः प्रयत्नजन्यैर्घटादिभिः अ-
नैकान्तिकत्वादसाधकः ततः प्रयत्नव्यङ्ग्यत्वासिद्धिः शब्द-
स्य तदवस्थैवेति कार्यसम इत्याह इत्यर्थः । अथ सूत्रगतप्रति-
षेधशब्दयोरर्थान्तरमाह अभिधावृत्तिवैपरीत्यात् प्रतिषे-
धहेतोरनैकान्तिकत्वम् न तु पूर्ववद्व्यभिचारादित्याह । न
ह्ययमिति । अथ दोषशब्दस्य सम्मुखदोषमात्रवाचकत्वमि-
त्याह । यद्वेति । अनिष्टापादनाज्जातिवादिनः स्वसाध-
नस्य साम्यत्वमनभिमतं तस्यैव वादिनोप्यनभिधानोप्य-
भिधावादिवदित्यर्थः । द्वितीये छलप्रयोग इति षट्पक्षाः

सर्वत्रैवमिति । सर्वास्वपि जातिषु कथाभासः प्रव-
 र्तत इत्यर्थः । यथा क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वान्मूर्त-
 त्वादिति । सदसत्प्रयोगे तद्वदाकाशसाधर्म्यात् शरी-
 राजन्यत्वादकर्तृकं किं न स्यादिति साधर्म्यसमः ।
 शरीराजन्यत्वं व्योमादौ परममहत्त्वेन सह दृष्टं क्षि-
 त्यादिनाप्यशरीरिकर्तृमता सता परममहता भवित-
 व्यमित्युत्कर्षसमः । यद्याकाशदृष्टान्तेन परममहत्त्वं
 साध्यते तर्हि रूपदृष्टान्तेन तद्रहितत्वं किं न स्या-
 दिति प्रतिदृष्टान्तसमः । शरीराजन्यत्वे ऽपि किञ्चिद-
 मूर्तं दृष्टमाकाशादि किञ्चिच्च मूर्तं क्षित्यादीति । तथा
 किञ्चिदकर्तृकं भविष्यत्याकाशादि किञ्चिच्च सकर्तृकं
 क्षित्यादीति विकल्पसमः । तथा कार्यत्वं मूर्तत्वं वा
 साध्यमप्राप्य साधने ऽतिप्रसङ्गात् प्राप्य साधकमिति
 वक्तव्यम् । तदा किं कस्य साध्यं साधनं चेति प्राप्ति-
 सम इति षट्पक्षाः । अथ प्रतिवादिनश्चतुर्थपक्षमाह ।
 प्रतिषेधविप्रतिषेधे प्रतिषेधदोषबद्दोषः । प्रतिषेधस्य
 द्वितीयपक्षस्य विप्रतिषेधस्तृतीयपक्षः । तत्रापि तुल्यो
 दोषः सैव जातिः वाक्छलेनानैकान्तिकत्वं वा दोष-

साधर्म्योत्कर्षप्रतिदृष्टान्तप्राप्तिसमा वादिसाधनसहिता
 एवं षट्पक्षा दर्शिताः । तथा वैधर्म्योत्कर्षसमाद्याश्च षट्प-
 क्षाः द्रष्टव्या इति भावः । प्रतिषेधविपरीतः सैव जातिः

॥ श्रीः ॥

न्यायसिद्धान्तनम् ।

भगवद्बोधाद्यनमतानुवर्तिनां श्रीसंप्रदायानुयायि-
नामभिमतपदार्थनिरूपणपरं प्रकरणम् ।

श्री६वेदान्ताचार्यापराभिधेन कवितार्किककेंसरिणा
सर्वतन्त्रस्वतन्त्राधिषणेन श्री६वेङ्कटनाथ-
देशिकेन प्रणीतम् ।

सत्संप्रदायाचार्यैश्च सर्वतन्त्रस्वतन्त्रपं. स्वामिश्रीराममिश्र-
शास्त्रिणा पूर्वाचार्यपरिचर्याये परिशोधितम् ।

NYĀYASIDDHĀNĀNAM

BY

VENKATANĀTHA DEŚIKA.

EDITED BY

S. S. A. S. T. S. P. S. M. M. RAMA MISRA SASTRI,
PROFESSOR, SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

काश्याम् ।

मेडिकल हाल नामकमुद्रालये मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

१९५८ वैक्रमाब्दे । १९०१ ईस्वी ।

॥ श्रीः ॥

त्रिवै नमः ।

श्रीपतये नमः ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

नमोनमो यामुनाय यामुनाय नमोनमः ।

नमोनमो यामुनाय यामुनाय नमोनमः ।

यस्मिंश्चिरन्तनगिरामिह तत्परत्व-
तत्तत्प्रलम्भनविमूर्धितशोकहानम् ।
आयत्तमस्ति भववारिधिपोतपादो
रामानुजार्यमुनिरेष जयत्यऽजस्रम् ॥

॥ श्रीः ॥

श्रियै नमः ।

श्रीधराय नमः ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

भूमिका ।

अद्यत्वेऽपि सन्ति निखिललोकविभ्रतयशसः सर्व-
विद्यापारदम्भानल्लयीप्राणकृतपरिकराः कवितार्किककेस-
रिणः श्रीभाष्यकारसत्संप्रदायमहाध्वजे पट्टपटायिताति-
प्रौढप्रकटपाण्डित्या दण्डायमानदीर्घकीर्त्तयश्च प्रणीताऽष्टो-
त्तरशतमहानिबन्धा गद्यपद्यप्रणयनाद्याचार्याः, यदुपज्ञं
यदुपक्रमं वा दार्शनिकदीक्षाशिक्षाः प्रयन्ते भारतावान्तर-
देशेषु, तेऽस्मी प्रातःस्मरणीयसुनामानः श्रीऽमन्तो वेङ्कटना-
थदेशिकाः, याज्ञगति गुरुनामाग्रहणस्मृतिस्मृत्या जनास्त-
द्विदोऽन्वर्थतया गुणग्राहितया च श्रीऽवेदान्ताचार्या इत्य-
भिदधाना गौरवेण नामाग्रहणेऽपि स्वीयां वार्त्तं प्रायः पुन-
न्ति । तेषामेवैष बुद्धिवैभवविलसितस्पन्दायितो न्याय-
सिद्धान्तननामा संदर्भः । यं ते महर्षेर्नानाधायनस्य सारस्व-
तमहोदयौ तत्रभवतां श्रीऽरामानुजभगवत्पादानां शिष्य-
संप्रदायवाक्यमहोर्मिषु वा अज्ञसा प्रवेष्टुकामान् यथा-
सुखं तत्र नेतुमररन् ।

भवन्ति चात्र ग्रन्थे षट् प्रकरणानि जहद्व्यपरि-
च्छेदः, जीवपरिच्छेदः, ईश्वरपरिच्छेदः, नित्यविभूतिप-
रिच्छेदः, बुद्धिपरिच्छेदः, षष्ठ्याद्रव्यपरिच्छेदः अत्र परि-
च्छेदे सामान्यचिन्तनान्तो ग्रन्थो वर्तते अत्रैव च ग्रन्था-
वसानं जातं तदनन्तरं कोशो न मिलति दक्षिणप्रदेशेष्वपि

न मिलति यत्रैतदग्रन्थस्य प्राचुर्येण प्राप्तिः संभाषिता ।
अत एव तद्देशीयपुस्तकेषु ।

न काप्यतः परमदृश्यत कोषशेष-

स्तच्छेषपूरणकृतिः परिहासहेतुः ।

ज्ञातव्यमन्यदपि तैर्निरणायि सम्यग्-

ग्रन्थान्तरेष्विति न किञ्चिदिहास्ति चिन्त्यम् ॥

इत्थन्ते लिखितमस्ति । अस्ति चैव ग्रन्थितुः प्रमेय-
निरूपणप्रचुरो ग्रन्थो यथा तेषामेव प्रमाणनिरूपणप्रचुरो-
न्यायपरिशुद्धिसंदर्भः परपराकरणप्रचुरश्च तत्त्वमुक्ताकला-
पसत्संदर्भः । यथोक्तं तैरिहैव ग्रन्थे आदौ ।

यध्यायपरिशुद्धान्ते संग्रहेण प्रदर्शितम् ।

पुनस्तद्विस्तरेणात्र प्रमेयमभिदध्महे ॥ इति,

ततश्च प्रमेयनिरूपणप्रचुरेऽस्मिन् ग्रन्थे सामान्यचि-
न्तनग्रन्थोऽपि चेद्विकलस्तर्हि षष्ठपरिच्छेदे अर्द्धाधिकोग्र-
न्थोऽग्रेतनो न मिलतीत्यनुमिमीमहे ।

अस्तु किमप्येतत्सथाऽपि प्रेक्षावतां प्राचीनाचार्यसंद-
र्भेषु निगूढतत्त्वमनुसंधितसतां सतां सर्वथाऽयं ग्रन्थो भव-
त्युपादेयः, न हि भोगभाजः स्वण्डेऽप्यवर्तुलेऽपि च स्वण्डल-
हड्डुके उपेक्षावन्तः । अस्माभिः पूर्वमुद्रितेषु लेखप्रसादेनाक-
ठिनेष्वपि महाकरग्रन्थेषु अतिगभीरयुक्तिगर्भतया गोमुख-
व्याघ्रमूलेषु जनानां निरपायसंश्रयदानार्थमयमुपक्रमोऽस्म-
दीयः । पूर्वं हि भारते वर्षे हेत्वाभासमहोदधिमन्थनमन्द-
रायमाणमतयो, विविधोपाधिलक्षणातिविशदगहनमहा-
द्वादवाहनातिप्रथितवक्रनका वाग्गूमिशका निग्रहस्थान-
समुद्गावनाकुण्ठकण्ठीरवरवाः प्रतिवादिभैरवा व्युत्पत्ति-
महासंपद्वशीकृतसर्वार्थरहस्या युक्ता इव योगिनोऽचिन्ति-

तोपस्थितसर्वार्था अमूबन्धमङ्गुरगुणगणा गण्येतमा वेङ्क-
टनायसदृशा द्वित्रा अपि अबाधितव्युत्पत्तिभाजो विद्वांस
इति तेषां श्रीभाष्यादिप्रमेयप्रचुरग्रन्थेष्वमग्राऽभवद् व्यु-
त्पत्तिः । अधुनातनास्तु प्रायः पूर्वोक्तसाधनेदासीना इत्य-
क्षरार्थज्ञानमात्रतृप्ता वाक्यार्थज्ञाने मनोऽनुनयनमप्यनर्पय-
न्तो यथाकथं चिदेव तृप्यन्तीति मा स्म ते विस्मरन्नाक-
रग्रन्थकाठिन्यं तत एव बोपाददीरघ्नन्ततः प्रकरणग्रन्थसा-
हाय्यं यतो न भवेदर्थावबोधवैधुर्यं न चान्यथाऽर्थाख्याति-
रिति दूरदेशेभ्यः साम्प्रदायिकप्रकरणानि यथासमयं सं-
ग्राहसंग्राहं विस्तृणीमहे, आशास्महे चैतद्देशीयानां न्याय-
सिद्धान्तनादिप्रकरणसाहाय्येन श्रीभाष्यादिसुगहनगभी-
रार्थगर्भग्रन्थेष्वचलां सुदृढां च व्युत्पत्तिम् ॥

कमिष बोपमिनुयामिममकारणसहजसुदृढं विद्या-
विवर्द्धनं साम्प्रदायिकरत्नं मथुरास्थश्रीरामानुजपाठशाला-
लङ्कारणभूतं लक्ष्मणाचार्य यो ऽप्रार्थितानिङ्कितावबुद्धान-
प्यस्मदर्थान् भृशं पूरयितुमनाः स्वहस्तेनावदधानस्तैलङ्का-
रकोशान्न्यायसिद्धान्तनपुस्तकं देवाक्षरेष्ववतार्य विशोध्य
अयत्नसिद्धसुयशोमात्रभाजनं मां व्यधत् । तदेष एवैतस्य
शुभकार्यस्याविकलं यशो लप्सीष्ट, वरिषीष्ट चैनमेवैवंवि-
धशुभकर्मानुष्ठानजाऽदृष्टश्रीर्दासीष्ट चैकतममपि स एव
स्वाभिमतं पुण्यस्यांशं स्वीयशयेन मममपीति सस्पृहमीहे ॥

अस्मि च विशेषतः कृतज्ञोऽधुना देवैः सहासीनस्य
नैसर्गिकपण्डितप्रियस्य दीनेषु पुरस्कृतदयस्य विविधविद्या-
वेदिकाया वाराणस्या वररत्नस्य, सुख्यातेर्डाक्टरलाज़रस-
*महाशयस्य येन स्वीयं लाभमप्यनभ्यर्थ्य आर्थिकीं क्षति-

मप्यक्षयमनसा ऽविगण्य आपवर्गिकातिचिरप्रख्याता-
 र्चिरादिमार्गस्य अवातभीता अतैलस्नेहपूराः सततमुज्ज्व-
 लन्तो विद्यासामर्थ्यानुनीतदिव्यपुरुषानुमोदिता ब्रह्मवि-
 द्यावर्तिकाः सत्पात्रलब्धपदा धन्याध्वनीनानां बाह्याभ्य-
 न्तरध्वान्तध्वंसना एतावन्तः श्रीसाम्प्रदायिका ग्रन्थाः
 प्रकाशमुपयापिताः ।

आशासे च स संयुच्चीष्ट सुमनोभिः सुजनैः स्पर्द्धि-
 षीष्ट चासनार्द्धलब्धये सुव्राग्णाऽपि, वर्द्धिषीष्टालौकिकै-
 र्भोगैः, विपत्सीष्ट क्लेशकलिलैर्निर्वर्तिषीष्ट सांसारिकाधि-
 जालैः, किं बहुना नावर्तिषीष्ट सोऽस्मादलोकादमुं लोकं
 क्लेशकषायबहुलमित्यभ्यर्थये भगवन्तं सर्वकामफलप्रदं
 सुरासुरगुरुं सर्वसमाराध्यं देवतासार्वभौममनादिनिधनं
 नारायणं देवम् ॥

इति, कारयामगस्त्यमुन्याश्रमाश्रमः,
 स्वामिश्रीराममिश्रशास्त्री,
 आचणशुक्लप्रतिपदि गुरौ । सं. १९५८

श्रीः
त्रियै नमः
श्रीधराय नमः
॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥
न्यायसिद्धान्तनशुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ.	पं.
कथोऽपि	कथोऽपि	५ ।	५
श्रीविष्णु	श्रीविष्णु	१६ ।	६
सत्त्वः	सत्त्वः	२० ।	६
भिक्षा	भिक्षा	२८ ।	६
सर्वेऽप	सर्वेऽप	३६ ।	४
सिद्धापा	सिद्धोपा	३० ।	७
बल्लभा	बाल्लभा	३० ।	६
निर्वृत्तरपि	निर्वृत्तरपि	३० ।	५
दिवामा	दिवामी	३० ।	६
मायास्तत्त्व	मायास्तत्त्व	३८ ।	११
नाताव	नार्ताव	३८ ।	१
ब्रह्माय	ब्रह्माय	४४ ।	२
स्वभाव	स्वभावं	४६ ।	१
पूर्वभा	पूर्व भा	५० ।	६
धृष्ट्या	धृष्ट्यु	५५ ।	५
एव	अतएव	६७ ।	१०
प्रायश्चित्तन वा प्रायश्चित्तेन वा		७४ ।	८
काहेत्यु	काहेत्यु	८० ।	१०
सिद्धोरिष्ट	सिद्धोरिष्ट	८६ ।	१२
युक्तति	युक्तेति	८६ ।	१३
सर्वध्यासा	सर्वध्यासा	९७ ।	४
सिद्धः	सिद्धेः	१०१ ।	८
प्रतिपादन	प्रतिपादन	१०४ ।	८

निर्गतः पाठः

वचस्वाद्य उपादानम् आगन्तुकोऽप्य-
क्षिप्तोऽयम् । अस्या विशेषतस्तुत्तरोत्तराव-
स्थाविशिष्टस्वरूपापेक्षया तदनुगुणनियत-
पूर्वभाववस्थाविशिष्टं तदेव वस्तुपादानं
यथा घटस्यावस्थाविशिष्टमद्द्रव्यापेक्षया
पिण्डस्यावस्थाविशिष्टं तदेव द्रव्यं, तदनु-
गुणशब्देन प्रतिस्पर्गावस्थाव्यवच्छेदः परि-
णामान्मुख्यातिरिक्तेनाकारेणापेक्षिते का-
रणे निर्मितम् ।

१०४ पन्ने अन्तिमपंक्तौ अन्तिमाक्षरा-
नन्तरम् ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ.	पं.
असमवायात्	असमवायीत्य	१०५ ।	१
जागरदि	जागरादि	१२२ ।	८
सर्वदेव	सर्वदेव	१२४ ।	१
सुखपया	सुखपया	१२८ ।	२
मानेवृत्ति	मनोवृत्ति	१२८ ।	१२
ज्ञातर्वि	ज्ञातुर्वि	१२८ ।	२
व्यनो	व्यानो	१२६ ।	३
न्यायमसप्त	न्यायमन्यत्सप्त	१३६ ।	४
दुःखज्ञा	दुःखाज्ञा	१३६ ।	१
गुणा वा	गुणो वा	१३२ ।	४
त्वमेव	त्वामेव	१४० ।	६
भट्टप्रभा	भट्टप्रभा	१४० ।	१३

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ.	पं.	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ.	पं.
धर्म्यति	धर्म्यति	१४१ ।	१	केंद्रलविकुछदि-	केवलविकुछदि-		
व्यवाहा	व्यवहा	१४४ ।	७	गिन्तांशेभ्यः	गन्तांशेभ्यः		
शीतव	शीतव	१५६ ।	६	कोखवि	कोखविकुछ-		
निबन्धनः न तद निबन्धनः तद		१५६ ।	१३		दिगन्तांशेभ्यः		
एवम	एवम	१६८ ।	१		कोखवि	१७२ ।	१०

इतः परमस्मिन् देशे दक्षिणप्रदेशेषु चावशिष्टोद्यन्यो न मिलति शम् ।

॥ श्रीः ॥   ॥ श्रीः ॥   ॥ श्रीः ॥   ॥ श्रीः ॥   ॥ श्रीः ॥

भूयासुर्भाषुकाय भगवन्तोभगवतोऽन्तरङ्गपाणिषद्याः पूर्वाचार्या जनस्यास्या-
सहायस्य साहसिकेभ्यन्यतमस्य सर्वकारितक्रान्तसत्यस्य तचापि
मोक्षमाकाङ्क्षतोद्यसतीयेषु कनिष्ठिकाधिष्ठितस्य ॥

श्रीः
श्रियै नमः
श्रीधराय नमः
॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥
न्यायसिद्धान्तनविषयसूचीपञ्चम् ।

विषयाः	पृ.	पं.
स्वाचार्यनमस्कारलक्षणमङ्गलम् ।	१ ।	
प्रतिष्ठा ।	१ ।	
द्रव्याद्रव्यविभागः ।	२ ।	४
क्षणभङ्गवादनिराकरणम् ।	३ ।	२
द्रव्येषु अङ्गाजङ्गादिप्रविभागव- र्णनम् ।	७ ।	६
इन्द्रियलक्षण-तत्त्वविभागादि- निरूपणम् ।	१६ ।	६
इन्द्रियेषु द्रव्याद्रव्यादिकत्वप्र- विभागनिरूपणम् ।	१६ ।	६
इन्द्रियाणां भौतिकत्ववादनिरा- करणम् ।	१६ ।	४
बौद्धमतोत्थापन-तत्पराकरणम् ।	२१ ।	४
कर्मेन्द्रियनिरूपणम् ।	२१ ।	७
तन्मात्रादिसृष्टिः ।	२५ ।	१४
सांख्यमतमुत्थाप्य तत्परा- करणम् ।	२५ ।	३
आकाशनिरूपणं तत्प्रात्यक्षिक- त्वादिनिरूपणं च ।	२६ ।	१४
वायुनिरूपणं तत्प्रात्यक्षिकत्वा- दिनिरूपणं च ।	२८ ।	८
तेजोनिरूपणम् ।	३० ।	१०
अलनिरूपणम् ।	३३ ।	१०
तमसो द्रव्यत्वपार्थिवत्वनिरु- पणम् ।	३४ ।	८

विषयाः ।	पृ.	पं.
तमोविषये विविधमतसंग्रहः ।	३६ ।	६
वदन्तिंशसत्त्ववादनिराकर- णम् ।	३८ ।	
तत्त्वानां संख्यान्तरवाद-निर्वा- हान्निरूपणम् ।	४३ ।	१०
ईश्वरस्य सृष्ट्युत्पत्त्यादिसा- धारणपदवाच्यत्वम् ।	४४ ।	११
ब्रह्मणो रुद्रस्य च सृष्टिसंज्ञा- रकारणत्वनिर्वाहन्निरूपणम् ।	४५ ।	१
दिग्बलत्वान्तरत्वनिराकरणम् ।	४५ ।	११
प्रपञ्चस्य पञ्चीकरणेन पञ्चा- त्मकत्वस्यवस्थापनम् ।	४६ ।	८
शरीरायामष्टद्रव्योपादानकत्वं सांकर्यस्य जात्यबाधकत्वं च ।	४७ ।	१०
ब्रह्मायुक्ते उच्चावचलोक्तनिरु- पणम् ।	४८ ।	३
शरीरलक्षणम् ।	४८ ।	११
तार्किकाभिमतशरीरलक्षणनि- राकरणम् ।	५२ ।	६
द्वितीये जीवपरिच्छेदे ।		
जीवस्वरूपनिरूपणम् ।	५७ ।	
आत्मनो भूतसंघसंस्थानाद्यात्म- कत्वमाशङ्क्य तत्पराकरणम् ।	५७ ।	१०
संश्लेषत आलम्बिविज्ञानादित्वरु- पत्वन्निराकरणम् ।	५८ ।	४

विषयाः ।	पृ.	पं.
ज्ञानः करणस्य ज्ञातृत्वमतनिरा- करणम् ।	५६ ।	६
आत्मनोऽङ्गप्रत्ययविषयत्वव्य- वस्थापनम् ।	६० ।	
आत्मनो धर्मभूतज्ञानरूपत्वं, स्वप्रकाशज्ञानत्वादिकं ज्ञास्य धर्मः ।	६९ ।	२
जीवात्मनोऽणुरूपत्वनिरूप- णम् ।	६२ ।	१२
आत्मनां प्रतिष्ठेत्तं भेदः ।	६४ ।	१५
मोक्षे जीवानां साम्यनिरूपणम् ।	६४ ।	
निर्विशेषात्मवादमते दोषो- त्थापनम् ।	६५ ।	९
भास्करमतमुत्थाप्य तत्तिरा- करणम् ।	६५ ।	८
प्रसङ्गतः स्वमतेन मोक्षस्वरूप- निरूपणम् ।	६५ ।	१९
जीवात्मनामवान्तरविधानिक- रणम् ।	६६ ।	७
सिद्धान्तिमतेन मोक्षोपायनिरु- पणम् ।	६८ ।	९
कर्माङ्गकज्ञानस्य मोक्षोपायत्व- निरूपणम् ।	६८ ।	६
भक्तिस्वरूपनिरूपणम् ।	७० ।	५
वर्णाश्रमव्रतामुपायानुष्ठानं न तु भ्रष्टानाम् ।	७१ ।	२
भक्तिप्रपत्तिस्वरूपविशेषनि- र्णयः ।	७२ ।	९
देहात्मज्ञप्तीतिमतां कर्मानुष्ठान- भावश्चकम् ।	७३ ।	५
ब्रह्मकर्मणां सफलत्वाफलत्व- निर्णयः ।	७३ ।	१९
न्यासविधाननिरूपणम् ।	७५ ।	९

विषयाः ।	पृ.	पं.
मुख्यमानस्य गतिनिरूपणम् ।	७६ ।	१०
सायुज्यस्वरूपनिरूपणं प्रसङ्गतः परमतनिराकरणं च ।	७८ ।	५
पाषाणकल्पमोक्षवादमतनि- राकरणम् ।	७९ ।	३
कैवल्याख्यमोक्षस्वरूपनिरूपणं तत्र प्राचीनाचार्यवचनसंवा- दश्च ।	८० ।	१०
ईश्वरपरिच्छेदः ।		
ईश्वरलक्षणम् ।	८८ ।	९
ईश्वरस्य नारायणाद्यसाधारण- पदवाच्यत्वम् ।	८८ ।	३
भगवतः पूर्वेत्वादिनिर्ग्रहं तद्विषयकशङ्कानिरासश्च ।	८९ ।	३
भगवतो नैर्गुण्यवादनिराक- रणम् ।	९० ।	८
ब्रह्मणोऽविद्यातिरोधानवा- दनिरासः ।	९१ ।	३
ब्रह्मणो निर्विशेषत्ववादभङ्गः ।	९१ ।	२
आनुमानिकजगदुपाधिनिरा- करणम् ।	९२ ।	१९
अनुभूतेरवेद्यात्वनिराकरणम् ।	९४ ।	७
व्यावर्तमानत्वानुवर्तमानत्वयो- र्मिथ्यात्वसत्यत्वे औदासी- न्यनिरूपणम् ।	९४ ।	१३
विशेषरूपेण ज्ञातुरपक्षप्रति- पक्षः ।	९६ ।	९
जगद्ब्रह्मणोरत्वनभेदे कौतस्य परिच्छेदराहित्यस्योपपा- दनम् ।	९७ ।	
पक्षस्त्वकायादाद्यभिमतेष्व- रनिमित्तकारणत्वमाश्रयवा- दनिरासः ।	९७ ।	३

विषयाः ।	पृ.	पं.
अभिन्ननिमित्तोपादानकारणता- संरक्षणाय पराभिमतानुमा- निकेश्वरवादनिराकरणम् । ६८ । ४	६८ ।	४
सकर्मकत्वाद्यनुमानेनेश्वरसाध- ननिरासः । ६९ । ६	६९ ।	६
श्रिया सह भगवतो नित्यसंख- न्योपपादनं तत्प्रासङ्गिका- र्थान्वाक्यानं च । १०५ । ५	१०५ ।	५
नित्यविभूतिलक्षणं तत्प्रमाणं च तत्रत्यावान्तरविशेषाच्च । ११० ।	११० ।	
मुक्तस्याप्यैच्छिकदेहादिसाध- नम् । १११ ।	१११ ।	
ईश्वरस्य विलक्षणविग्रहनि- रूपणम् । ११२ । ६	११२ ।	६
पाञ्चरात्रिकावान्तरविशेषनि- रूपणं तत्र प्रमाणादिनि- रूपणं च । ११३ । १३	११३ ।	१३
मतिनिरूपणम् । ११७ ।	११७ ।	
भाष्यं पुरस्कृत्य मतेः स्वप्रका- शत्वे भट्टपराशरपादानां संमतिः । ११७ । ५	११७ ।	५
सचेतुकं बुद्धेः संकोचादिनि- रूपणम् । १२० । ९	१२० ।	९
बुद्धेर्नित्यत्वादिनिरूपणम् । १२१ । ७	१२१ ।	७
मुख्येष्वाद्देशादीनां स्वरूपनि- र्देशपुरस्सरं तेषामाशयनि- रूपणम् । १२८ । १२	१२८ ।	१२
प्रज्ञापरित्राणमतनिरूपणम् । १३१ । ६	१३१ ।	६
आत्मधर्मनिरूपणम् । १३१ । १३	१३१ ।	१३
अदृष्टस्येश्वरप्रीतिकोपात्मक- त्वनिरूपणम् । १३४ । १२	१३४ ।	१२

विषयाः ।	पृ.	पं.
सौशील्यादीनां बुद्धिविशेष- स्वरूपत्वनिरूपणम् । १३५ । ४	१३५ ।	४
अद्रव्यलक्षणं तस्य दशविध- त्वम् । १३८ ।	१३८ ।	
शब्दनिरूपणम् । १३८ । ५	१३८ ।	५
स्पर्शननिरूपणम् । १४६ । १४	१४६ ।	१४
रूपनिरूपणम् । १४८ । १०	१४८ ।	१०
रसनिरूपणम् । १४९ । ६	१४९ ।	६
गन्धनिरूपणम् । १४९ । १३	१४९ ।	१३
श्रीपनिषदानां पाकजगुयोत्प- त्तिप्रक्रिया । १५० । ९	१५० ।	९
संयोगनिरूपणम् । १५१ । २	१५१ ।	२
प्रसङ्गतोविभागजविभागनिरा- करणम् । १५३ । ९	१५३ ।	९
श्रीपनिषदार्थनिरूपणम् । १५४ । १०	१५४ ।	१०
शक्तिनिरूपणम् । १५५ । ६	१५५ ।	६
गुरुत्वनिरूपणम् । १५६ । ५	१५६ ।	५
द्रव्यत्वनिरूपणम् । १६० । ८	१६० ।	८
क्षेहनिरूपणम् । १६२ । ८	१६२ ।	८
वासनापटार्थनिरूपणम् । १६३ । १४	१६३ ।	१४
संख्यानिरूपणम् । १६७ । १३	१६७ ।	१३
यकत्वस्वरूपनिरूपणम् । १६८ । १२	१६८ ।	१२
परिमाणनिरूपणम् । १७० । ८	१७० ।	८
देशकतन्यूनाधिकत्वविचारः । १७१ । ७	१७१ ।	७
पृथक्त्वनिरूपणम् । १७२ । ६	१७२ ।	६
विभागस्य गुणान्तरत्वाभावनि- रूपणम् । १७४ । ९	१७४ ।	९
परत्वापरत्वनिरूपणम् । १७५ । १३	१७५ ।	१३
कर्मनिरूपणम् । १७६ । ६	१७६ ।	६
सामान्यचिन्तनम् । १७९ । ६	१७९ ।	६

संस्कृतपुस्तकानां सूचीपत्रम् ।

मूल्यम्

श्रीभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमपाठः द्रुतप्रकाशिकासंस्कृतः पं. श्रीराममिश्र-	
शास्त्रप्रणीतकाचित्काविवचनपट्टिपत्रकोसमेतः	७५)
श्रीभाष्ये प्रथमाध्यायद्वितीयपादमारभ्य द्वितीयाध्यायान्तम्	६)
श्रीभाष्ये द्वितीयाध्यायमारभ्य चतुर्थाध्यायान्तम्	३=)
वेदार्थसंग्रहे भगवद्गीतामानुषमुनिप्रणीतः सटीकः	२५)
श्रेष्ठपूतैः प्रथमो विन्दुः सत्यम्प्रदायाचार्यपं. स्वामिश्रीराममिश्रशास्त्रि-	
प्रणीतो निर्दिष्टेषाद्वैतनिराकरणपरः	११=)
श्रेष्ठपूतिसंहितो वेदार्थसंग्रहः	३५)
शास्त्रदीपिका	६५)
सङ्कल्प-काव्यदम्, श्रीमिनीयथोदशाध्यायाः श्रेष्ठतुरध्यायोत्तरपत्रम्, भाट्ट- नृकोपेतम्, पं. स्वामिश्रीराममिश्रशास्त्रिसङ्कल्पितटिप्पत्रकोसमेतम् ।	९५)
काशिकाव्याख्या पदमञ्जरी, श्रीहरदत्तमिश्रविरचिता, भारद्वाज्य-दामोदर- शास्त्रिका संशोधिता पूर्वार्धरूपा	५५)
तथा उत्तरार्धम्	८५)
माधवीया धातुवृत्तिः, नामधातुवृत्तिश्च, श्रीमाधवाचार्यसोदरेण श्रीसायणाचार्येण विरचिता	७५)
काशिका, पाणिनीयव्याकरणसूत्रवृत्तिः, पण्डितवरदामनव्याटिस्वविरचिता	६५)
श्रीतिङ्मन्त्रार्थवतरणिः ।	६)
दिग्मीमांसा, श्रीसुधाकरद्विवेदिविरचिता	११=)
श्रीमिनिसूत्रवृत्तिः सुबोधिनोनामिका, श्रीयुतरामेश्वरसूरिविरचिता	५५)
लक्षणावली, न्यायाचार्यश्रीमदुदयनविरचिता, श्रेष्ठशार्ङ्गधराचार्यविरचितया न्याय- मुक्तावल्याख्यया टीकया संहिता ।	५५)
सिद्धान्ततत्त्वं नाम वेदान्तप्रकरणम्, श्रीमांसाधुरन्धरश्रीमदापदेवसूनुना विद्वद्वरेण श्रीमदनन्ददेवेन विरचितम् ।	५५)
तत्त्वमुक्ताकनापः-सर्वार्थसिद्धियुतः, श्रीधायनीयार्थसिद्धान्तानुसारी विशिष्टाद्वै- तप्रज्ञानिरूपणपरः प्रकरणसम्बन्धः, श्रीवेदान्ताचार्योपरामिधेन कवितार्किक- कसेरिणा सर्वतन्त्रस्वतन्त्राधिबन्धेन श्रीद्वेष्टनाथदेविश्रिकेन प्रणीतः	५५=)
वेदान्तसिद्धान्तमुक्तावली, चार्थवीनिर्मुसाहकताङ्गप्रभाषानुवादयुता	१५)
काव्यप्रकाशस्य इङ्गलसङ्घीयभाषानुवादः	२५)
शब्दार्थवेदसंहिताया इङ्गलसङ्घीयभाषानुवादः	१२)
नाममन्त्राभाषयम्, पञ्चरात्रतन्त्रग्रन्थभाषयन्त्रवस्थापनपरम्, श्रीभाष्य- काराणां परमगुरुः श्रीद्वयानुनाचार्यस्वामिना प्रणीतम्	५५)
तर्कभाषा, श्रीमत्केल्वलमिश्रविरचिता श्रीमद्विषयकर्मविरचितया न्यायप्रदी- पाख्यटीकया संहिता ।	१५)

CONTENTS.

	<i>Page.</i>
THE PAÑCAPĀDIKĀ OF PADMAPĀDA, Translated by Arthur Venis.	709
LAUKIKANYĀYASAMGRAHA, Ed. Gaṅgādhara Ṣāstrin, Professor, Sanskrit College, Benares	717
NYĀYASŪTRAVIVARAṆAM, Ed. Surendralāla Gosvāmin, Professor, Sanskrit College, Benares	733
THE SAMBANDHAVĀRTIKA OF SUREṢVARĀCHĀRYA Translated by S. Venkataramanan; B. A., B. L., Badsha Lodge, Triplicane, Madras.	749
THE TĀRĪKAKARAKṢĀ AND SĀRASAMGRAHA OF VARADARĀJA, with the glosses Niṣkaṇṭakā of Mallinātha Kolācala and Laghudīpikā of Jñāna- pūrṇa, Ed. Vindhyeṣvariprasāda Dvivedin, Libra- rian, Sanskrit College, Benares	757
NYĀYASIDDHĀNĪANAM, Ed. Rāma Miṣra Ṣāstrin, Pro- fessor, Sanskrit College, Benares, <i>Title page &c.</i> ...	765

3 2044 055 326 680

THE BORROWER WILL BE CHARGED
AN OVERDUE FEE IF THIS BOOK IS NOT
RETURNED TO THE LIBRARY ON OR
BEFORE THE LAST DATE STAMPED
BELOW. NON-RECEIPT OF OVERDUE
NOTICES DOES NOT EXEMPT THE
BORROWER FROM OVERDUE FEES.

